

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Διδακτορική Διατριβή

ΘΕΜΑ

**Η Σαντορίνη στην Τουρκοκρατία
Κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές στο πλαίσιο της οικογένειας**

ΜΑΡΙΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αγλαΐα Κάσδαγλη (επόπτρια)

Χρήστος Λούκος

Σωκράτης Πετμεζάς

ΡΕΘΥΜΝΟ 2005

Στους γονείς μου

Περιεχόμενα

1

Εισαγωγή	11
I. Οι πηγές	15
II. Το νησί	35
III. Δημογραφικά στοιχεία	71
1. Μέσος όρος ζωής	74
2. Γαμηλιότητα	81
3. Ξένοι	85
4. Ηλικία γάμου	91
5. Ηλικία προικοδότησης καθολικών ιερωμένων και Δομινικανίδων	96
6. Ενηλικίωση	101
7. Μέγεθος πυρηνικής οικογένειας	103
α. Αριθμός παιδιών	103
β. Διαφορά ηλικίας παιδιών	110
γ. Ηλικία τεκνοποίησης γυναικών	112
δ. Νόθα	114
8. Σύθεση νοικοκυριού	116
Συμπεράσματα	119
IV. Προικοδωρητήρια και διαθήκες	123
<u>α. Προικοδωρητήρια</u>	124
1. Προικοσύμφωνα και ινβεντάρια	124
Στοιχεία εγγράφων	
Χρονική κατανομή και δόγμα προικοδ. ζευγαριών	129
Μέγεθος προίκας	131
2. Πατριμόνια	135
Στοιχεία εγγράφων	
Χρονική κατανομή προικοδοτούμενων ιερωμένων	136
Μέγεθος προίκας	137
3. Προικοδωρητήρια Δομινικανίδων	139
Στοιχεία εγγράφων	
Χρονική κατανομή προικοδοτούμενων Δομινικανίδων	140
Μέγεθος προίκας	141
4. Προσηλώσεις ορθόδοξων μοναχών	142
<u>β. Διαθήκες</u>	145
1. Στοιχεία εγγράφων	146
2. Χαρακτηριστικά διαθετών	153
3. Λόγοι σύνταξης διαθήκης	157
4. Μέγεθος κληροδοτούμενης περιουσίας	159
5. Διάθεση περιουσίας προσώπων που δεν συντάσσουν διαθήκη	164

<u>γ. Άλλα έγγραφα για τη μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων</u>	168
<u>μεταξύ συγγενών</u>	
1. Δωρεές	169
2. Αδερφομοίρια	173
Συμπεράσματα	175

V. Γάμος και θάνατος: μεταβιβάσεις στους κόλπους της οικογένειας

<u>α. Προικοδοτικές πρακτικές</u>	179
1. Χαρακτηριστικά προικοδότησης	179
I. Προικοδότηση έγγαμων	179
Στοιχεία πρακτικής	
Συναίνεση οικογένειας και μελλόνυμφων	
Διαδικασία σύναψης συνοικεσίου	
Σύνταξη προικοδωρητήριου	
Προικοδότες	189
Προέλευση προικίων	199
Απόδοση προικίων	
Κυριότητα προικίων	
Γεροντομοίρι	210
Μεταβίβαση με αδερφομοίρι	
II. Προικοδότηση καθολικών ιερωμένων	218
Προικοδότες	
Προέλευση πατρινίου	
Απόδοση πατρινίου	
Γεροντομοίρι	
III. Προικοδότηση Δομινικανίδων	226
Στοιχεία πρακτικής	
Προικοδότες	
Προέλευση προικίων	
Απόδοση και κυριότητα προικίων	
IV. Προικοδότηση ορθόδοξων μοναχών	233
Χαρακτηριστικά προικοδότησης καλογραιών	
Χαρακτηριστικά προσήλωσης ιερομόναχων	
2. Όροι προικοδότησης	236
1. Μελλόνυμφοι	238
2. Καθολικοί ιερωμένοι	252
3. Δομινικανίδες και ορθόδοξοι μοναχοί	255
3. Θρησκευτικές υποχρεώσεις προικοδοτούμενων	259
1. Μελλόνυμφοι	259
2. Καθολικοί ιερωμένοι	261
3. Δομινικανίδες και ορθόδοξοι μοναχοί	262
<u>β. Πρακτικές κληροδοσίας</u>	264
1. Σκοποί σύνταξης διαθηκών	264
2. Αλλεπάλληλες και προφορικές διαθήκες	270
3. Κληρονόμοι	275
I. Μη συγγενείς κληρονόμοι	281

II. Συγγενείς κληρονόμοι	283
4. Κυριότητα κληροδοτούμενων	288
5. Προέλευση κληροδοτούμενων	293
6. Μερίδια κληρονόμων	295
Αναλογία μεριδίων	
Μερίδια παιδιών	300
Κληροδοσία σε σύζυγο	306
Μερίδια εγγονών	
Μερίδια συγγενών άτεκνων διαθετών	308
7. Απόδοση κληροδοτούμενων	312
Ρόλος επιτρόπων	
Σύσταση επικαρπίας	316
Γεροντομοίρι και άλλα στοιχεία που επιβαρύνουν κληροδοτούμενα	321
Εξασφάλιση διαθετών και έλεγχος κληρονόμων	324
Όροι διάθεσης κληροδοτούμενων	330
Απόδοση μέσω διανεμητικών εγγράφων	332
9. Σωτηρία της ψυχής	333
Τέλεση λειτουργιών	334
Αφιέρωσεις	338
Πράξεις φιλανθρωπίας	341
Μπενεφίτζια	344
Κηδεία	348
10. Εφαρμογή όρων απόδοσης κληροδοτούμενων	350
<u>γ. Δωρεές</u>	352
1. Στοιχεία πρακτικής	
2. Σκοποί πραγματοποίησης δωρεών	354
3. Αποδέκτες	360
4. Προέλευση δωριζόμενων αγαθών	
5. Απόδοση δωριζόμενων αγαθών	363
6. Όροι μεταβίβασης	364
Συμπεράσματα	365
VI. Συγκρότηση περιουσιών	367
<u>α. Προσδιορισμός μεγεθών</u>	
Προικοδωρητήρια	368
Προικοδωρητήρια ζευγαριών	368
Στοιχεία περιγραφής και είδη προικίων αγαθών	369
Στοιχεία τουρκικών καταστίχων	380
Στοιχεία προσηγορικών	385
Πατριμόνια καθολικών ιερωμένων και προικοδωρητήρια Δομινικανίδων	387
Διαθήκες	388
Στοιχεία τουρκικών καταστίχων	394
Στοιχεία προσηγορικών	397
<u>β. Σύνθεση προικίων</u>	399
1. Έγγαμοι	399
Σύνθεση προίκας ζευγαριών	399
Σύνθεση προίκας αντρών και γυναικών	427

2. Καθολικοί ιερωμένοι	434
3. Δομνικανίδες	440
<u>γ. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών</u>	444
1. Γενικά χαρακτηριστικά κληροδοτούμενων περιουσιών	446
Σύνθεση περιουσιών αντρών και γυναικών	469
Σύνθεση περιουσιών ζευγαριών	470
2. Σύνθεση περιουσιών ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση των διαθετών	471
3. Σύνθεση περιουσιών διαθετών με παιδιά και άτεκνων	476
4. Σύνθεση περιουσιών διαθετών με επαγγελματική ιδιότητα	478
<u>δ. Εξέλιξη ατομικών περιουσιών</u>	490
Συμπεράσματα	502
VII. Οικογενειακές στρατηγικές	509
<u>α. Γαμήλιες στρατηγικές</u>	509
1. Ηλικία	509
2. Οικονομική επιφάνεια	513
3. Δόγμα	518
4. Συγγενική σχέση	527
5. Εντοπιότητα	534
6. Δεύτεροι γάμοι	536
<u>β. Συνολικές οικογενειακές στρατηγικές</u>	541
1. Γαμηλιότητα	542
2. Μεταβίβαση μεριδίων της οικογενειακής περιουσίας	549
3. Ονοματοδοτικές πρακτικές	561
Συμπεράσματα	569
Αντί επιλόγου	575
2	
Παράρτημα I κεφαλαίου IV	3
Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά	15
Παράρτημα II κεφαλαίου V	25
Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη	35
Το παράδειγμα των ιερωμένων της οικογένειας Συρίγου	45
Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Γασπαράκη Άλμπυ	53
Το παράδειγμα των απογόνων του Γασπαράκη Συρίγου	63

Παράρτημα III κεφαλαίου VI.....	67
Στοιχεία ομολογιών	83
Παράρτημα IV κεφαλαίου VII	97
Το παράδειγμα των παιδιών του Σίφη Νταρζέντα	99
Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ	110
Το παράδειγμα της οικογένειας Ντελέντα	129
Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη	145
Χάρτης Σαντορίνης	169
Συντομογραφίες	171
Αρχειακές πηγές – Βιβλιογραφία	173

Σε πύρινες στιγμές ενόμιζα
πως το γλυκό μαβί σκιάζοντας του νησιού τα
νερά
ανοίγει απόρθητα βάθη
καθρέφτες ελπίδων, ματιών, ηδονών
και χάρηκα

ενόμιζα από του ύψους των βουνών που
σπουν την μπλάβα αρμονία
πως στους κρατήρες του ιλίγγου καίγονται
ανέφελες εκφράσεις
παιδιά βιβλίων, γνώσεων και νόμων
και χάρηκα

Νικόλαος Κάλας
Σαντορίνη I
Γραφή και Φως

Εισαγωγή

Η Σαντορίνη είναι γνωστή κυρίως για το ηφαίστειο, το μινωικό πολιτισμό που αναπτύχθηκε στο Ακρωτήρι, και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της λαϊκής αρχιτεκτονικής της. Συστηματική μελέτη της Τουρκοκρατίας, ωστόσο, δεν έχει γίνει, ενώ το πλούσιο αρχείο που βρίσκεται στο νησί δεν έχει συνολικά αξιοποιηθεί.

Οι πηγές για την ιστορία της Σαντορίνης στην Τουρκοκρατία παρέχουν ποικίλες και διαφορετικής έκτασης πληροφορίες, που αφορούν ευρύ πεδίο θεμάτων. Έχοντας μελετήσει το οικονομικό επίπεδο του νησιού, βάσει των αγοραπωλησιών, καθώς και τα χαρακτηριστικά της έγγειας ιδιοκτησίας, βάσει τουρκικών καταστίχων (από κοινού με την Ευαγγελία Μπαλτά), επέλεξα να επικεντρώσω την έρευνά μου στις πρακτικές προικοδότησης και κληροδοσίας και στις γενικότερες οικογενειακές στρατηγικές της περιόδου. Οδηγήθηκα στο συγκεκριμένο θέμα από τον όγκο των σχετικών στοιχείων, που επιτρέπουν ανάλυση των φαινομένων, κατά το διάστημα κυρίως μεταξύ 17^{ου} και αρχών 19^{ου} αιώνα. Συμβολικό χρονικό

όριο τίθεται το 1821, καθώς με την έναρξη της Επανάστασης οι συνθήκες στον ευρύτερο χώρο μεταβάλλονται σταδιακά, ενώ και τα έγγραφα των πηγών είναι πλέον λιγοστά.

Η παρούσα μελέτη ξεκινά με την παρουσίαση των ανέκδοτων πηγών που χρησιμοποιήθηκαν, το περιεχόμενο των οποίων καθορίζει τις δυνατότητες και τα όρια της έρευνας. Συνεχίζεται, στο δεύτερο κεφάλαιο, με σύντομη αναφορά στα γεωφυσικά χαρακτηριστικά του νησιού και ιστορικό σχεδιάγραμμα της Φραγκοκρατίας και, κυρίως, της Τουρκοκρατίας. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στη δράση του ηφαιστείου, στο θεσμικό πλαίσιο και τα γεγονότα που επηρεάζουν τη ζωή των κατοίκων, καθώς και στη θέση και την εξέλιξη των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων, ορθόδοξων και καθολικών.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύονται τα δημογραφικά στοιχεία, που προκύπτουν από τις πηγές, τα οποία αναφέρονται κατ'αρχήν στο μέσο όρο ζωής, τη γαμηλιότητα, και την ηλικία γάμου και προικοδότησης των κοσμικών, αλλά και την ηλικία προικοδότησης των καθολικών ιερωμένων και μοναχών. Εξετάζονται επίσης το μέγεθος της πυρηνικής οικογένειας και επιμέρους σχετικά ζητήματα, όπως το χρονικό διάστημα γονιμότητας των γυναικών, η διαφορά ηλικίας των παιδιών μεταξύ τους. Τέλος, παρουσιάζεται η σύνθεση των νοικοκυριών

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζονται τα χαρακτηριστικά προικοδωρητηρίων και διαθηκών, καθώς και τα χαρακτηριστικά προικοδοτούμενων και διαθετών, βάσει της κατανομής τους στο χρόνο, του δόγματος και του μεγέθους των μεταβιβαζόμενων αγαθών. Στη συνέχεια, στο πέμπτο κεφάλαιο, αναλύονται οι πρακτικές προικοδότησης και κληροδοσίας, οι σχέσεις που συνδέουν προικοδότες και προικοδοτούμενους, καθώς και διαθέτες και κληρονόμους, η προέλευση και η απόδοση των μεταβιβαζόμενων και οι όροι κυριότητας, όπως, επίσης, και οι θρησκευτικές υποχρεώσεις προικοδοτούμενων και κληρονόμων. Εκτός από προικοδωρητήρια και διαθήκες, εξετάζονται και τα χαρακτηριστικά άλλων εγγράφων με τα οποία επίσης μεταβιβάζονται περιουσιακά στοιχεία στο πλαίσιο της οικογένειας, κυρίως των δωρεών.

Στο έκτο κεφάλαιο παρουσιάζεται αναλυτικά η σύνθεση προικίων και κληροδοτούμενων περιουσιών, καθώς και στοιχεία σχετικά με τη συγκρότηση των ατομικών περιουσιών, όπως προκύπτουν από τη σύγκριση προικίων και κληροδοτούμενων. Ορίζεται, επίσης, η οικονομική επιφάνεια των συμβαλλόμενων σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό του νησιού.

Στο έβδομο κεφάλαιο διερευνώνται συνολικά οι οικογενειακές στρατηγικές και πρακτικές, στο επίπεδο πυρηνικών οικογενειών, αλλά και σε βάθος χρόνου, όπως προκύπτουν από τα στοιχεία των προηγούμενων κεφαλαίων. Γίνεται αναφορά στις γαμήλιες στρατηγικές, τις επιλογές μεταβίβασης των περιουσιακών στοιχείων της πυρηνικής οικογένειας στα παιδιά, καθώς και στις ονοματοδοτικές πρακτικές. Τέλος, επισημαίνονται ορισμένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά που προέκυψαν κατά την έρευνα.

Η έρευνα γίνεται πάντα σε συνάρτηση με την κατανομή των φαινομένων στο χρόνο και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των εμπλεκόμενων, το δόγμα, δηλαδή, το φύλο, η οικογενειακή κατάσταση, όπου έχει σημασία, καθώς και η οικονομική τους επιφάνεια. Τα παραδείγματα συγκεκριμένων περιπτώσεων, που κυρίως βρίσκονται στα παραρτήματα, χρησιμοποιούνται για την πληρέστερη κατανόηση των θεμάτων, αλλά και ως αναλυτικό δείγμα επεξεργασίας των πηγών. Όπου οι πηγές επιτρέπουν, εξάγονται ποσοτικά στοιχεία, τα οποία και δίνουν σαφέστερη εικόνα. Εξάλλου, παράλληλα με την προσπάθεια να διακριθούν οι κυρίαρχες πρακτικές, γίνεται αναφορά και σε συμπεριφορές λιγότερο διαδεδομένες, ώστε να είναι δυνατό να εκτιμηθεί το κάθε φαινόμενο πληρέστερα.

Όσα διαπιστώνονται στη Σαντορίνη δεν αποτελούν κατά κανόνα εξαιρετικές περιπτώσεις, ούτε καινοφανείς πρακτικές, όπως προκύπτει και από τη σύγκριση που γίνεται κυρίως με άλλα νησιά των Κυκλάδων, όταν υπάρχουν αντίστοιχες πληροφορίες. Το θεωρητικό πλαίσιο και τα ζητούμενα που έχουν θέσει οι ιστορικοί της οικογένειας, Laslett και Goody κυρίως, αποτελούν βασικό σημείο αναφοράς. Τα κοινωνικά φαινόμενα τοποθετούνται στο χρονικό τους πλαίσιο, ενώ τα οικονομικά δεδομένα χρησιμοποιούνται για την πληρέστερη κατανόησή τους. Τα συμπεράσματα, εξάλλου, βασίζονται σε συγκεκριμένα στοιχεία, τα οποία προέρχονται από τη μελέτη των διαθέσιμων πηγών στο σύνολό τους, ενώ αποφεύγονται γενικεύσεις, όταν δεν υποστηρίζονται από τα στοιχεία αυτά.

Ευχαριστίες και οφειλές

Η καθηγήτρια Αγλαΐα Κάσδαγλη παρακολούθησε και κατηύθυνε την παρούσα έρευνα, παρέχοντάς μου συνεχή υποστήριξη και ενθάρρυνση. Μου έδειξε νέους τρόπους προσέγγισης των φαινομένων που αφορούν την οικογένεια, αλλά και συγκεκριμένους τρόπους αποτύπωσής τους. Το έργο της για τη Νάξο είναι καθοριστικό στον προσανατολισμό που ακολούθησα.

Ο καθηγητής Χρήστος Λούκος με βοήθησε, επίσης, με συνεχείς συμβουλές και συζητήσεις, ώστε να κατανοήσω το ευρύτερο πλαίσιο των ζητημάτων. Ιδιαίτερα χρήσιμες, εξάλλου, ήταν και οι επισημάνσεις του καθηγητή Σωκράτη Πετμεζά.

Η μελέτη μου πραγματοποιήθηκε χάρις στην εκπαιδευτική άδεια που έλαβα από την Ακαδημία Αθηνών, με εισήγηση της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού και απόφαση της Συγκλήτου. Ευχαριστίες πολλές οφείλω και στην τότε διευθύντρια του Κέντρου Ελένη Μπελιά, χωρίς την υποστήριξη της οποίας η μελέτη δεν θα είχε ολοκληρωθεί, όπως και στην διευθύνουσα Κάλλια Καλλιατάκη.

Δεν ξεχνώ ότι για πρώτη φορά ήρθα σε επαφή με το θέμα, φοιτήτρια ακόμα, όταν με την προτροπή του καθηγητή Βασίλη Σφυρόερα άρχισα να ερευνώ ό,τι σχετικό έχει γραφεί από τους περιηγητές και τους μισσιονάριους.

Τη συστηματική προσέγγιση της Σαντορίνης ξεκίνησα αργότερα, με την καθοδήγηση του καθηγητή Σπύρου Ασδραχά, ο οποίος με κατηύθυνε να μελετήσω κατ'αρχήν τις αγοραπωλησίες ακινήτων. Οι συμβουλές του και οι γνώσεις που αποκόμισα παρακολουθώντας τα σεμινάρια του με βοήθησαν να συγκροτήσω μεθοδολογικά εργαλεία για τη μελέτη των πηγών και να προσανατολιστώ σταδιακά στο αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

Οφείλω πολλά, επίσης, στην Ευαγγελία Μπαλά για την κατανόηση των τουρκικών πηγών και την αξιοποίησή τους. Εκείνη ερευνήσε, και σε ορισμένες περιπτώσεις εντόπισε, τα ονομαστικά φορολογικά κατάστιχα του νησιού, πηγές πολύτιμες για την περίοδο, και έθεσε τα πλαίσια μελέτης τους.

Οι επαφές μου στη Σαντορίνη ήταν δυνατές μέσω του Αντώνη Μυτιληναίου, που υπήρξε εκείνος ο οποίος διάσωσε τα έγγραφα του Αρχείου της Καθολικής Επισκοπής του νησιού μετά τον σεισμό του 1956. Η μνήμη του παραμένει για μένα ζωντανή. Η έρευνά μου επικεντρώθηκε κυρίως στα έγγραφα του Αρχείου αυτού, που βρίσκεται μικροφωτογραφημένο στο Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης. Ευχαριστώ τον κύριο Αγαμέμωνα Τσελίκα και την κυρία Μαρία Πολίτη για τη βοήθεια που μου προσέφεραν.

Οι συζητήσεις με συναδέλφους μού επέτρεψαν να μάθω και να ξεκαθαρίσω πολλά. Οφείλω ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Δημήτρη Δημητρόπουλο, την Ελευθερία Ζέη, τον Κώστα Λάππα, την Εύη Καρούζου, την Ελένη Κατσιαδάκη, την Ρόδη Σταμούλη, και τον Κώστα Λαμπρινό. Ανεκτίμητη, εξάλλου, ήταν η υποστήριξη της οικογένειάς μου.

Αθήνα, καλοκαίρι 2005

I. Οι πηγές

Οι πηγές που χρησιμοποιούνται στην παρούσα μελέτη είναι κυρίως διαθέκες, προικοδωρητήρια και γενεαλογικά δέντρα. Χρησιμοποιούνται, επίσης, και άλλα είδη εγγράφων, κυρίως αγοραπωλησίες, χρεωστικές «ομολογίες», και φορολογικά κατάστιχα, ώστε να εξεταστούν με τη μεγαλύτερη δυνατή συνοχή τα δημογραφικά φαινόμενα και οι κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές στο πλαίσιο της οικογένειας. Πρόκειται συνολικά για 5.000 έγγραφα περίπου, αδημοσίευτα σχεδόν στο σύνολό τους, που χρονολογούνται μεταξύ 17^{ου} αιώνα και αρχών 19^{ου} κατά κανόνα (93,87%).¹

Τα έγγραφα βρίσκονται στο Αρχείο της Καθολικής Επισκοπής της Σαντορίνης (ΑΚΕ), της μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, της μονής Προφήτη Ηλιού στη Σαντορίνη, καθώς και στο Αρχείο Προεδρίας της Ισταμπούλ. Είναι γραμμένα στα ελληνικά κυρίως ή στα ιταλικά, σε ορισμένες περιπτώσεις στα λατινικά, στα γαλλικά ή στα τουρκικά. Τα περισσότερα έγγραφα είναι πρωτότυπα, ενώ σώζονται και αντίγραφα σύγχρονα των πράξεων ή μεταγενέστερα, καθώς και μεταφράσεις ξενόγλωσσων κυρίως εγγράφων στα ελληνικά ή ελληνικών στα ιταλικά. Συμβαίνει, εξάλλου, το ίδιο έγγραφο να υπάρχει σε περισσότερες από μια μορφές.

Αρχείο Καθολικής Επισκοπής

Το σύνολο σχεδόν των εγγράφων βρίσκεται στο ΑΚΕ (94,80%). Το ΑΚΕ περιλαμβάνει τμήμα του καθατού Αρχείου της Καθολικής Επισκοπής, στο οποίο φυλάσσονταν έγγραφα σχετικά με εκκλησιαστικά ζητήματα και δικαιοπραξίες της Επισκοπής, αλλά και ιδιωτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα. Επίσης, περιλαμβάνει και τμήμα του Αρχείου της Καγκελαρίας της Σαντορίνης.² Ειδικά για το Αρχείο της Καθολικής Επισκοπής γνωρίζουμε ότι στεγαζόταν σε οίκημα που βρισκόταν δίπλα από την επισκοπική κατοικία στο Σκάρο.³

¹ Περιλαμβάνονται και 96 αχρονολόγητα έγγραφα, που στις περισσότερες περιπτώσεις είναι δυνατό να χρονολογηθούν κατά προσέγγιση, σε επίπεδο πεντηκονταετίας.

² Τα έγγραφα του ΑΚΕ, λυτά, κυρίως, και κώδικες, είναι ταξινομημένα σε δυο τμήματα, το Πολιτειακό» και το «Εκκλησιαστικό», και βρίσκονται μικροφωτογραφημένα στο Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), βλ. *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, τ. Δ' (1984-1987) Αθήνα 1988, 13-14, 18, 89-98· Α. Τσελίκας, *Μαρτυρίες από τη Σαντορίνη (1573-1819). Έκθεση ιστορικών εγγράφων*, Αθήνα 1985, 25-26. Σε γενικές γραμμές, το Πολιτειακό Τμήμα περιέχει ιδιωτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα, ενώ το Εκκλησιαστικό έγγραφα που αφορούν άμεσα την Καθολική Επισκοπή. Σημειώνουμε ότι η ταξινόμηση των εγγράφων, κατά είδη και χρονολογικά, δεν είναι απολύτως ακριβής.

³ Οι απεσταλμένοι του Πάπα που επισκέπτονται το νησί αναφέρονται στη θέση και την κατάσταση του Αρχείου, που δεν λειτουργεί πάντοτε οργανωμένα. Χαρακτηριστική είναι και αναφορά του Καθολικού Επισκόπου, το 1830, σύμφωνα με την οποία το Αρχείο συνεχίζει να λειτουργεί αλλά είναι ελλιπές και έχει μεταβληθεί σε χώρο απόθεσης παλαιών εγγράφων κάθε είδους, που είναι ακατάτακτα. Βλ. G. Hofmann, «Vescovadi Cattolici della Grecia, V Thera (Santorini)», *Orientalia Christiana Analecta*, 130 (1941), κυρίως 85 και 138-139.

Μνείες της συγκρότησης και της οργάνωσης των δυο αυτών αρχείων συναντώνται σε κάθε είδους έγγραφα του ΑΚΕ, κυρίως σε εκείνα που δεν συντάσσονται από τους αρμόδιους καγκελάριους. Το 1681 η Φλουριά Μπαζέγιου παρακαλεί τον καθολικό ιερέα πρε Μάρκο να συντάξει τη διαθήκη της, καθώς τότε έλειπε ο Καγκελάριος, και ζητά να παραδοθεί το έγγραφο στην Καγκελαρία «δια να φαίνεται εις πάσα καιρόν». Αντίστοιχη είναι η περίπτωση του πρε Πιέρου Σπανόπουλου, που συντάσσει τέσσερις συνολικά διαθήκες. Η πρώτη, του 1774, είναι ιδιόγραφη, ενώ στη δεύτερη, που συντάσσεται από τρίτο πρόσωπο, σημειώνεται πως η ιδιόγραφη βρίσκεται ήδη στο «αρκίβιο του Επισκόπου».⁴

Εξάλλου, σε διαθήκες, προικοδομητήρια ή άλλα έγγραφα συχνά γίνονται αναφορές σε προγενέστερα έγγραφα, τα οποία μπορεί και να έχουν συνταχθεί αρκετά χρόνια πριν, και συνήθως θεμελιώνουν δικαιώματα ιδιοκτησίας. Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις, σημειώνεται ότι τα προγενέστερα αυτά έγγραφα φυλάσσονται στην Καγκελαρία της Σαντορίνης ή της Επισκοπής. Η ακρίβεια των αναφορών αυτών, που μπορεί να διαπιστωθεί από την αντιπαραβολή των εγγράφων, υποδηλώνει ότι τα έγγραφα των αρχείων ήταν άμεσα προσβάσιμα.

Ορισμένες πράξεις, όμως, φυλάσσονται, αρχικά τουλάχιστον, από τους ίδιους τους συμβαλλόμενους ή μέλη της ευρύτερης οικογένειάς τους, σύμφωνα με μαρτυρίες από τα ίδια τα έγγραφα ή τα οπισθογραφήματά τους. Όπως η διαθήκη του Ιωάννη Δελένδα, την οποία συντάσσει ο ίδιος το 1818, επειδή πρόκειται να φύγει ταξίδι για την Κωνσταντινούπολη. Ο Ιωάννης σημειώνει στο οπισθογράφημα ότι δίνει το έγγραφο στον θείο του don Ιωάννη Άλμπυ, για να το παραδώσει στη σύζυγό του, εάν ο ίδιος πεθάνει.⁵

Επίσης, υπάρχουν και πράξεις για τις οποίες συντάσσονται δυο ή περισσότερα πανομοιότυπα έγγραφα, ώστε να κρατήσει συμβαλλόμενος από ένα ο κάθε, όπως συμβαίνει κυρίως σε διαιτητικές αποφάσεις ή συμφωνίες χωρίς την παρέμβαση διαιτητών.⁶ Αντίστοιχες είναι και περιπτώσεις όπου το έγγραφο κρατείται από τον ένα ή και τους δυο συμβαλλόμενους, όπως οι χρεωστικές ομολογίες που κρατούνται από τον δανειστή. Άλλα έγγραφα, όπως τα ιβεντάρια συντάσσονται από ένα για κάθε μελλοννυμο και ανταλλάσσονται μεταξύ των δυο οικογενειών, έτσι ώστε η οικογένεια του γαμπρού κρατά το ιβεντάριο της νύφης και η οικογένεια της νύφης εκείνο του γαμπρού. Σε ορισμένες από τις

⁴ Βλ. στην πρώτη περίπτωση: 12 Νοεμβρίου 1681 ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. γ΄ και στη δεύτερη: 22 Απριλίου 1774 *ό.π.*, Φάκ. 5, υποφ. γ΄ 18 Ιανουαρίου 1785, 28 Ιανουαρίου 1785, και 18 Απριλίου 1789, *ό.π.*, υποφ. ε΄. Σημειώνουμε ότι η διαθήκη της Φλουριάς συντάσσεται στο σπίτι της, ενώ οι δυο τελευταίες διαθήκες του πρε Πιέρου συντάσσονται από τον Καγκελάριο της Καθολικής Επισκοπής. Σχετικά με τον τόπο σύνταξης διαθηκών και προικοδομητηρίων, καθώς και τους συντάκτες βλ. παρακάτω, 125-127 και 147 κ.εξ.

⁵ Βλ. 16 Ιουνίου 1818 *ό.π.*, Φάκ. 6 υποφ. γ΄.

⁶ Χαρακτηριστικό είναι το «συμφωνητικό και εξοφλητικό γράμμα» των αδερφών Χριστόδουλου, Μαρουλίας και Μαργαρίτας, παιδιών του Μιχαήλ Γίζη, για το οποίο έγιναν «τρία γράμματα παρόμοια», από ένα για τον καθένα, βλ. Παράρτημα Ι, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 21.

παραπάνω περιπτώσεις είναι πιθανό να κατατίθεται αντίγραφο στο αρχείο της κοινότητας ή της Επισκοπής ή τελικά το έγγραφο να καταλήγει σε ένα από τα αρχεία αυτά.

Υπάρχουν, εξάλλου, και μικρά ιδιωτικά αρχεία εγγράφων της Σαντορίνης, τα οποία προφανώς συγκροτούνται αρχικά, τουλάχιστον, από αντίστοιχα έγγραφα, και δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά. Τα αρχεία αυτά είναι οικογενειακά ή αποτελούν προσωπικές συλλογές.⁷

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν τα προικοδομητήρια των Δομινικανίδων, καθώς μόνο πέντε από αυτά είναι πρωτότυπα (6,84% του συνόλου), ενώ όλα τα υπόλοιπα είναι αντίγραφα που συντάσσονται κυρίως στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται σε αντίγραφο του 1863 του προικοδομητήριου της Αγγελίνας Νταρζέντα, που είχε συνταχθεί το 1605, «το πρωτότυπον [ευρίσκεται] ανά χείρας Δομινικανών».⁸ Η μονή των Δομινικανίδων βρίσκεται σήμερα στα Φηρά, όπου και φυλάσσεται το Αρχείο της, το οποίο δεν είναι όμως προσβάσιμο. Το αρχείο αυτό, εκτός από τα παραπάνω προικοδομητήρια, θα πρέπει να περιέχει και έγγραφα αφιέρωσης περιουσιακών αγαθών στη μονή, καθώς και άλλα που αφορούν τη διαχείριση της περιουσίας της μονής, αλληλογραφία με την έδρα του Πάπα και του Τάγματος στη Ρώμη κλπ.

Μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1956, ο Αντώνης Μυτιληναίος, απόγονος παλαιάς καθολικής οικογένειας της Σαντορίνης και αγωνιστής της αντίστασης στην Κατοχή, διέσωσε από τα ερείπια τα έγγραφα του ΑΚΕ και τα ταξινόμησε, με τη βοήθεια κυρίως της συζύγου του, και σε συνεργασία με την καθολική Επισκοπή Σύρου και Σαντορίνης.⁹

Αρχεία μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου και μονής Προφήτη Ηλιού

Στο Αρχείο της μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου βρίσκεται αριθμός εγγράφων (206), που κυρίως αφορούν τη διαχείριση των μετοχίων της μονής στη Σαντορίνη, καθώς και ιδιωτικές δικαιοπραξίες. Οι τελευταίες, που χρησιμοποιούνται στην παρούσα μελέτη, είναι κυρίως

⁷ Βλ. ενδεικτικά: για το αρχείο της οικογένειας Δε Κιγάλα, Ι. Παπαμανώλης, *Η νήσος Θήρα-Σαντορίνη*, Πειραιάς 1932, 85· για το αρχείο της οικογένειας Νταρζέντα, Δ. Ν. Κασαπίδης, «Συμβολή στην ιστορία της εγκαταστάσεως των Ιησουϊτών στη Σαντορίνη», *Σύγχρονα Βήματα* 95 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1995), 163 και 167 υποσημ. 29· για τη συλλογή του Πρωτοπρεσβύτερου Ιωάννου Ράμφου, Φ. Κατσίπης, «Εγγραφον δανεισμού της κοινότητος του καστελίου της Επάνω Μερίας παρά του ναού Παναγίας», *Δανέζης 1971*, 133· για το αρχείο του Νίκου Ν. Νομικού, Φ. Κατσίπης, «Εγγραφο “ζητείας” του Αρχιεπισκόπου Σαντορίνης Ζαχαρία Γίζη δια τον ναόν Αγίου Δημητρίου Πύργου» ό.π., 148· για το αρχείο του Αντωνίου Ιερ. Δελένδα, Ε. Α. Λυγνός, «Εγγραφον περί “αντιγίου” (ανταλλαγής)», *Δανέζης 1971*, 141-142.

⁸ Βλ. 22 Απριλίου 1605 ό.π., Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. Ι υποφ. β'.

⁹ Βλ. Catalogo και Αλφαβητικών ευρετήριον γενεαλογικών δένδρων, 24 Δεκεμβρίου 1983 ό.π., ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα, που συντάσσονται από τον ίδιο. Μαζί με τον Αντώνη Μυτιληναίο επισκεφθήκαμε τη μονή των Δομινικανίδων, όπου η ηγουμένη μας τόνισε ότι η πρόσβαση στο αρχείο της μονής δεν επιτρέπεται σε κανένα πρόσωπο εκτός των μοναχών. Ο ίδιος, εξάλλου, μας ανέφερε πως αρχικά υπήρχαν στο ΑΚΕ περισσότερα πρωτότυπα προικοδομητήρια Δομινικανίδων, καθώς και άλλα σχετικά έγγραφα που κατόπιν αφαιρέθηκαν.

αγοραπωλησίες της μονής στη Σαντορίνη, καθώς και διαθήκες και προικοδωρητήρια που περιέχουν αφιερώσεις προς τη μονή.¹⁰

Στο Αρχείο της μονής Προφήτη Ηλιού, εξάλλου, περιλαμβάνεται μικρός αριθμός εγγράφων (46), κυρίως «προσηλώσεις» προσώπων που πρόκειται να λάβουν το μοναχικό σχήμα ή το έχουν ήδη λάβει και αφιερώνουν περιουσιακά αγαθά τους στο μοναστήρι (26 σχετικές πράξεις).¹¹

Τουρκικά φορολογικά κατάστιχα

Από το Αρχείο Προεδρίας της Ισταμπούλ προέρχονται τρία φορολογικά κατάστιχα της Σαντορίνης, δυο του 1670 και ένα του 1734. Επίσης, σώζεται στο ΑΚΕ και τέταρτο του 1731.

Το κατάστιχο του 1670 αποτελεί τμήμα του ονομαστικού κατάστιχου έγγειου φόρου των Κυκλάδων, και περιέχει απογραφή της κτηματικής περιουσίας των φορολογούμενων μονάδων/νοικοκυριών ονομαστικά και ανά οικισμό.¹² Απογράφονται τα φορολογούμενα νοικοκυριά, οι καθολικές και ορθόδοξες μονές, καθώς και τα μετόχια της μονής Ιωάννου Θεολόγου της Πάτμου και της Παναγιάς Χοζοβιώτισσας της Αμοργού. Στο τέλος των στοιχείων κάθε οικισμού σημειώνονται οι ακτήμονες, οι χήρες, καθώς και η έγγεια ιδιοκτησία κατοίκων άλλων οικισμών ή, σπανιότερα, άλλων νησιών του Αιγαίου. Σε κάθε φορολογική μονάδα, εκτός από το βαπτιστικό, το επώνυμο και το πατρώνυμο του φορολογούμενου, μπορεί να εγγράφονται και συγγενείς του, γιοι ή αδερφοί. Στη συνέχεια σημειώνεται η έκταση των χωραφιών και των αμπελιών, ο αριθμός των καρποφόρων δέντρων του, και των μύλων. Στο τέλος των εγγραφών κάθε οικισμού σημειώνονται συγκεντρωτικά η σπέντζα (ο φόρος επί της παραγωγής), και το σύνολο των υπόλοιπων φόρων που αναλογούν στον οικισμό (φόροι που βαρύνουν άλλες αγροτικές ασχολίες, φόροι γάμου, μεταβίβασης ακίνητων και προστίμων). Τέλος, καταγράφονται οι φόροι που επιβαρύνουν συνολικά το νησί, κυρίως τελωνείου.

Το δεύτερο κατάστιχο του 1670, είναι επίσης ονομαστικό και περιέχει τον κεφαλικό φόρο που καταβάλλουν οι κάτοικοι ανά οικισμό. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται

¹⁰ Τα έγγραφα βρίσκονται μικροφωτογραφημένα στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, φάκ. 57, μικροταινίες 128-145, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Αρχείο Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (ταξινόμηση και φωτογράφιση)», *Ο Εραμιστής* 3 τχ. 15-16 (1965), 145-156 και Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Κατάλογος μικροταινιοθήκης. Φωτογραφίες εγγράφων, καταστάσεων, χειρογράφων, εντύπων και προσωπογραφιών 1960-1980», *Τετράδια Εργασίας* 1 (1982). Τμήμα ορισμένων, εξάλλου, έχει δημοσιευθεί, βλ. Σ. Α. Παπαδόπουλος – Χ. Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για την τεχνική και την τέχνη*, Αθήνα 1990, βλ. ενδεικτικά έγγραφα αριθ. 9, 23, 40, 70 κ.ά.

¹¹ Τα έγγραφα βρίσκονται μικροφωτογραφημένα στο ΜΙΕΤ, βλ. Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, *Μικροφωτογραφίες χειρογράφων και αρχείων*, Αθήνα 1978, 16-17.

¹² Βλ. Β. J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, Istanbul 1982, τ. Ι, κυρίως 294-306, 414 σημ. 107· ειδικά για τη Σαντορίνη 304-305.

αποκλειστικά για άρρενες φορολογούμενους, ο καθένας από τους οποίους σημειώνεται ξεχωριστά.

Το κατάστιχο του 1731 αποτελεί πιστό αντίγραφο του κατάστιχου έγγειου φόρου του 1670, όπου, όμως, απογράφονται συνολικά τα μεγέθη της φορολογούμενης έγγειας ιδιοκτησίας των κατοίκων ανά οικισμό. Αντίστοιχα, στο κατάστιχο του 1734 απογράφονται οι φορολογούμενοι που καταβάλλουν κεφαλικό φόρο, επίσης ανά οικισμό.

Τα κατάστιχα του 1670 και 1731 έχουν ήδη αναλυθεί ως προς τα μεγέθη της ατομικής και συνολικής έγγειας ιδιοκτησίας, την παρουσία ακτημόνων, τη φοροδοτική ικανότητα των νοικοκυριών, καθώς και το είδος και την απόδοση των καλλιεργειών, ενώ εκείνο του 1731 είναι και δημοσιευμένο.¹³ Αποτελούν πηγές ιδιαίτερης αξίας, ιδίως τα ονομαστικά του 1670, καθώς δεν σώζονται τα κατάστιχα της κοινότητας για τη διανομή του έγγειου φόρου του νησιού μεταξύ των κατοίκων.¹⁴ Εξάλλου, μέσω της ταύτισης φορολογούμενων με πρόσωπα που συναντώνται στα έγγραφα, μπορούμε να εκτιμήσουμε την οικονομική επιφάνεια προικοδοτούμενων και διαθετών ως προς το σύνολο του φορολογούμενου πληθυσμού.

Προικοδορητήρια και διαθήκες

Τα προικοδορητήρια και οι διαθήκες χρονολογούνται κατά βάση μεταξύ 17^{ου}-18^{ου} αιώνα.¹⁵ Συνολικά τα μισά από τα έγγραφα αυτά συντάσσονται μεταξύ 1650-1749, ενώ το ποσοστό των προικοδορητηρίων είναι μεγαλύτερο το δεύτερο μισό του 18^{ου} και των διαθηκών το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα.

¹³ Βλ. Ε. Μπαλτά – Μ. Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία και φορολογική απαίτηση στη Σαντορίνη τον 17^ο αιώνα» *Μνήμων* 18 (1996), 109-142 και Ε. Balta, «Le rôle de l'institution communautaire dans la répartition verticale de l'impôt: L'exemple de Santorin au XVIIe siècle», Ε. Balta, *Problèmes et approches de l'histoire ottomane*, Istanbul 1997, 97-113, σχετικά με τα κατάστιχα του 1670· Ε. Μπαλτά, «Από το φορολογικό τεκμήριο στην αγροτική οικονομία: Οι καλλιεργειες στη Σαντορίνη τον 18^ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 6 (Δεκέμβριος 1986), 282-314, σχετικά με το κατάστιχο του 1731 και Μπαλτά – Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία... ό.π.», 109 περιληπτικά στοιχεία του καταστίχου του 1734.

¹⁴ Υπάρχουν μόνο ελάχιστα των μέσων του 18^{ου} αιώνα, τα οποία όμως αφορούν μόνο κάποια χωριά και αποτελούν πρόχειρες σημειώσεις των επιφορτισμένων με τη συλλογή των φόρων, από τα οποία δεν μπορούμε να εξάγουμε ασφαλή στοιχεία. Αντίθετα, σε άλλα νησιά, όπως στη Μύκονο σώζεται σειρά καταστίχων της κοινότητας, βλ. S. Lazari, *Economies et sociétés des îles de la Mer Egeé pendant l'Occupation Ottomane: le cas de Mykonos*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1989, 252-256 κυρίως.

Πίνακας 1. Συγκεντρωτική χρονική κατανομή προικοδωρητηρίων και διαθηκών έγγραφα

έγγραφα	α)	β)	γ)	δ)	ε)
προικ.	818	25 3,05%	331 40,46%	397 48,53%	25 7,94%
διαθ.	695	25 3,59%	327 47,05%	294 42,30%	49 7,05%

α) συνολικός αριθμός εγγράφων

β) αριθμός εγγράφων 16^{ου} αιώνα και ποσοστό επί του συνόλου

γ) αριθμός εγγράφων 17^{ου} αιώνα και ποσοστό επί του συνόλου

δ) αριθμός εγγράφων 18^{ου} αιώνα και ποσοστό επί του συνόλου

ε) αριθμός εγγράφων αρχών 19^{ου} αιώνα και ποσοστό επί του συνόλου

Πίνακας 1α. Αναλυτική χρονική κατανομή προικοδωρητηρίων

α)		
τέλη 16 ^{ου}	25	3,05%
17 ^{ου} α'	122	14,91%
17 ^{ου} β'	209	25,55%
18 ^{ου} α'	212	25,91%
18 ^{ου} β'	185	22,61%
αρχές 19 ^{ου}	65	7,94%
σύνολο	818	

Πίνακας 1β. Αναλυτική χρονική κατανομή διαθηκών

α)		
τέλη 16 ^{ου}	25	3,59%
17 ^{ου} α'	158	22,73%
17 ^{ου} β'	169	24,31%
18 ^{ου} α'	163	23,45%
18 ^{ου} β'	131	18,84%
αρχές 19 ^{ου}	49	7,05%
σύνολο	695	

α) αριθμός εγγράφων και ποσοστό επί του συνόλου

Τα προικοδωρητήρια είναι κυρίως έγγραφα με τα οποία προικοδοτούνται μελλόνυμφα ζευγάρια, και σε μικρότερη συχνότητα καθολικοί ιερωμένοι, μέλλουσες Δομινικανίδες, ή έγγραφα με τα οποία αφιερώνονται μοναχοί και μοναχές. Συνολικά σώζονται 818 πράξεις, που αφορούν 1.188 πρόσωπα: 938 μελλόνυμφους (510 ζευγάρια), 136 καθολικούς ιερωμένους, 80 Δομινικανίδες, καθώς και 34 ορθόδοξους μοναχούς ή μοναχές.¹⁶

¹⁵ Στις διαθήκες περιλαμβάνεται και μια του 1828.

¹⁶ Βλ. κυρίως ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα Ζ' Πατριμόνια. Επίσης, μικρός αριθμός προικοδωρητηρίων συναντάται μεταξύ άλλου είδους εγγράφων του ΑΚΕ, βλ. κυρίως ό.π., ΙΙ.

Οι πράξεις αυτές είναι κατά βάση κύριες και σε ποσοστό μικρότερο του 10% συμπληρωματικές. Οι τελευταίες συντάσσονται μετά το προικοδωρητήριο και αναφέρονται σε επιμέρους ζητήματά του.

Επισημαίνουμε ότι ο αριθμός των προικοδωρητηρίων των καθολικών ιερωμένων («πατριμόνια») του ΑΚΕ είναι υψηλότερος από εκείνον που συναντάται συνήθως σε αντίστοιχα τοπικά αρχεία, και αντιστοιχεί με τον αριθμό προικοδωρητηρίων που συναντώνται σε νησιά με καθολικό πληθυσμό κατά πολύ μεγαλύτερο, όπως της Σύρας.¹⁷ Εξάλλου, προικοδωρητήρια καθολικών καλογραιών δεν συναντώνται αλλού, καθώς το συγκεκριμένο μοναστήρι είναι το μοναδικό του είδους του έως τα τέλη του 17^{ου} αιώνα στο Αιγαίο, ενώ κατά κανόνα τα σχετικά έγγραφα φυλάσσονται σε μη προσβάσιμα αρχεία μονών.

Οι διαθήκες συντάσσονται από ένα ή, σε μικρότερο βαθμό, δυο πρόσωπα, ενώ συναντώνται και πρόσωπα που συντάσσουν δυο ή περισσότερες διαθήκες. Μεταξύ των εγγράφων περιλαμβάνεται και μικρός αριθμός απογραφών περιουσίας μετά θάνατο (6 πράξεις), έγγραφα με τα οποία διανέμεται η περιουσία προσώπου που πέθανε χωρίς διαθήκη (19 πράξεις), καθώς και έγγραφα σχετικά με την εκτέλεση διαθηκών, τα οποία συντάσσονται μετά το θάνατο των διαθετών (16). Συνολικά τα έγγραφα αφορούν 632 πρόσωπα: 327 άντρες και 305 γυναίκες.¹⁸

Άλλα είδη δικαιοπρακτικών εγγράφων

Οι πληροφορίες των προικοδωρητηρίων και των διαθηκών συμπληρώνονται από τα υπόλοιπα δικαιοπρακτικά και άλλα έγγραφα των πηγών. Τα στοιχεία των εγγράφων αυτών έχουν συνήθως αποσπασματικό χαρακτήρα και μπορούν να εκτιμηθούν μόνο σε σχέση με εκείνα των προικοδωρητηρίων και των διαθηκών. Εξαίρεση αποτελούν τα γενεαλογικά δέντρα, όπως θα δούμε.

Για την εξέταση των πρακτικών μεταβίβασης στους κόλπους της οικογένειας χρησιμοποιούνται, όπου κρίνεται χρήσιμο «αδερφομοίρια», δωρεές, συμβιβασμοί, διαιτητικές «αποφάσεις», «μαρτυρίες», «αποδείξεις» και αγοραπωλησίες ακινήτων. Τα παραπάνω έγγραφα, όπως επίσης και οι χρεωστικές ή εξοφλητικές «ομολογίες», «αφιερώσεις», «επιτροπικά» έγγραφα, καθώς και «πατέντες» για την ελεύθερη διακίνηση εμπορευμάτων και πλοίων, χρησιμοποιούνται και για να μελετηθεί η συγκρότηση των περιουσιών σε ατομικό ή

Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα, όπως και στα αρχεία των μονών Προφήτου Ηλίου και Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Σημειώνουμε ότι στις περιπτώσεις ζευγαριών, συμβαίνει να διαθέτουμε προικοδωρητήριο μόνο του ενός μελλονύμφου.

¹⁷ Σημειώνουμε χαρακτηριστικά ότι στο Αρχείο της Καθολικής Επισκοπής της Σύρας περιλαμβάνονται τουλάχιστον 130 πατριμόνια, βλ. *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού...* ό.π., 83. Στη Νάξο, αντίθετα σώζονται μόνο τρία, βλ. Α. Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999, 211.

και ευρύτερο επίπεδο.¹⁹ Τα έγγραφα αυτά χρονολογούνται κυρίως τον 17^ο και 18^ο αιώνα, σε μεγαλύτερο ποσοστό μεταξύ 1650-1749, όπως τα προικοδομητήρια και οι διαθήκες. Σημειώνουμε ότι συμβαίνει, και στις παραπάνω περιπτώσεις να συντάσσονται συμπληρωματικές πράξεις.

Οι αγοραπωλησίες ακίνητων αποτελούν το μεγαλύτερο σώμα εγγράφων (1.547 πράξεις) και παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τη συγκρότηση των περιουσιών σε ατομικό, οικογενειακό, αλλά και ευρύτερο επίπεδο, για τις τιμές ακίνητων και το ύψος των συναλλαγών στο νησί. Επίσης, αφορούν, σε μικρό βαθμό, και μεταβιβάσεις στους κόλπους της οικογένειας.²⁰ Σχετικά είναι και ορισμένα τουρκικά έγγραφα που αποτελούν επικύρωση τίτλων ιδιοκτησίας.²¹

Οι συμβιβασμοί, οι διαιτητικές αποφάσεις και οι μαρτυρίες αναφέρονται στην επίλυση διαφορών για κληρονομικά ή γενικότερα περιουσιακά ζητήματα συνήθως. Αναφέρονται, επίσης, και στην επίλυση διαφορών που προκύπτουν από δραστηριότητες οικονομικού χαρακτήρα, όπως δανεισμό, εμπόριο ή ναυτιλία. Σε 97 έγγραφα συμβιβασμών αποτυπώνεται η επίλυση διαφοράς χωρίς τη μεσολάβηση τρίτου, ενώ σε 224 έγγραφα αποφάσεων η επίλυση από τρεις, συνήθως, «κριτές», που αναπτύσσουν το σκεπτικό τους. Οι κριτές αυτοί ορίζονται μετά από συμφωνία των αντιμαχόμενων πλευρών.

Οι διαμάχες συμβαίνει να είναι μακροχρόνιες και μπορούμε να τις παρακολουθήσουμε, σε ορισμένες περιπτώσεις, από το σύνολο ή μέρος των παραπάνω εγγράφων, από προικοδομητήρια ή διαθήκες, καθώς και από τις μαρτυρίες. Στο τελευταίο αυτό σώμα περιλαμβάνονται 108 καταθέσεις προσώπων που δεν εμπλέκονται στη συγκεκριμένη κάθε φορά διαμάχη, αλλά καλούνται να καταθέσουν όσα γνωρίζουν, από τους

¹⁸ Βλ. κυρίως ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες. Μικρός αριθμός διαθηκών συναντάται, επίσης, μεταξύ άλλου είδους εγγράφων του ΑΚΕ, βλ. κυρίως ό.π., ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ΄ Γενεαλογικά δένδρα, αλλά και στα αρχεία των μονών Προφήτη Ηλίου και Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου.

¹⁹ Οι χαρακτηρισμοί των εγγράφων περιέχονται στα ίδια τα έγγραφα και στα οπισθογραφήματά τους και είναι κοινοί στον κυκλαδικό και όχι μόνο χώρο, βλ. ενδεικτικά Σιφωνίου-Καράπα, Α. – Ροδολάκης, Γ. – Αρτεμιάδου, Λ., «Ο κώδικας του Νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689 (χρ. ΓΑΚ 86)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερευνής της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 29-30 (1982-1983), Αθήνα 1990, 123-131· Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17^ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα, 1997, όπου η ανάλυση του θέματος γίνεται βάσει ανάλογων εγγράφων Ε., Ζεί, *Paros dans l'Archipel Grec, XVIIe-XVIIIe siècles: les multiples visages de l'insularité*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Παρίσι 2001, 9· Kasdagli, *Land... ό.π.*, 53-55· Παπαδόπουλος-Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο... ό.π.* Μ., Yannissopoulou, *Société et religion en Grèce insulaire. Un exemple, Potamia – Tinos*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1992, xxι.

²⁰ Βλ. ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Β΄ Πωλητήρια και Γ΄ Αγορές, όπου ποσοστό 93,53% του συνόλου. Οι υπόλοιπες πράξεις βρίσκονται κατά βάσει στο Εκκλησιαστικό Τμήμα του ΑΚΕ, βλ. Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα και Β΄ Διοικητικά έγγραφα, καθώς και στα αρχεία των μονών Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου και Προφήτου Ηλίου. Για την επεξεργασία του κύριου όγκου των πράξεων αυτών, στα πλαίσια της οικονομικής ζωής του νησιού βλ. Μ. Spiliotopoulou, *En Santorin aux 17ème-18ème siècles: Marché de biens immeubles*, δακτυλ. μεταπτυχιακό δίπλωμα, Παρίσι 1991· Μ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα: αγοραπωλησίες ακίνητων», *Τα Ιστορικά* 17 (Δεκέμβριος 1992), 243-274.

²¹ Βλ. ΑΚΕ, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, ΣΤ΄ Τουρκικά

κριτές, οι οποίοι έχουν αναλάβει την υπόθεση. Συμβαίνει, εξάλλου, ένα από τα εμπλεκόμενα πρόσωπα να παρουσιάζει γραπτά το ζήτημα για το οποίο έχει προκύψει διαφορά και να προβάλλει τα δικαιώματά του, συνήθως στις περιπτώσεις διαφορών που επιλύονται μέσω κριτών. Τέλος, συναντώνται και έγγραφα με τα οποία η μια πλευρά προειδοποιεί την άλλη ότι θα προβεί σε συγκεκριμένες ενέργειες για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων της. Οι δυο τελευταίες αυτές κατηγορίες εγγράφων αποτελούνται από 22 και 28 πράξεις αντίστοιχα.²²

Μικρός όγκος αγαθών μεταβιβάζεται στους κόλπους της οικογένειας με τα αδερφομοίρια ή τις δωρεές. Τα αδερφομοίρια (13 πράξεις) αναφέρονται στο τμήμα της οικογενειακής περιουσίας που μεταβιβάζεται χωρίς να επίκειται γάμος ή λήψη ιερατικού/μοναχικού σχήματος.²³ Οι δωρεές, εξάλλου, αναφέρονται στη μεταβίβαση αγαθών προς συγγενικά ή μη πρόσωπα (89 έγγραφα).²⁴

Σχετικές με τον τρόπο που υλοποιούνται οι παροχές προικοδομητηρίων και διαθηκών, είναι οι αποδείξεις παραλαβής προικίων ή, σπανιότερα, κληροδοτούμενων (30 πράξεις).²⁵

Οι αφιερώσεις ακίνητων, που πραγματοποιούν ιδιώτες σε θρησκευτικά ιδρύματα (181 πράξεις), περιέχουν πληροφορίες για την περιουσιακή τους κατάσταση αλλά και το δόγμα τους.²⁶

Ευρύτερες πληροφορίες για τη συγκρότηση και τη σύνθεση των περιουσιών παρέχουν οι ομολογίες (146 έγγραφα). Οι περισσότερες είναι χρεωστικές, αντίστοιχες με τις σύγχρονες συναλλαγματικές, με τις οποίες πιστοποιείται ο δανεισμός χρηματικού ποσού υπό συγκεκριμένους όρους. Συνήθως το έγγραφο κρατείται από τον δανειστή, ενώ ο οφειλέτης και οι απόγονοί του ή οι κληρονόμοι του δεσμεύονται να εξοφλήσουν το δάνειο σε όποιον παρουσιάσει το έγγραφο. Οι πράξεις αυτές μπορεί να μεταβιβαστούν από τον δανειστή ως κληροδοτούμενα ή προικοδοτούμενα αγαθά. Με τις εξοφλητικές ομολογίες, εξάλλου, ο δανειστής βεβαιώνει ότι έχει λάβει το ποσό του δανείου, κεφάλαιο και τόκους.²⁷

²² Βλ. κυρίως ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Ε΄ Συμβιβασμοί ΣΤ΄ Αποφάσεις Η΄ Μαρτυρίες. Επίσης, αριθμός εγγράφων βρίσκεται στο ΑΚΕ, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β΄ Διοικητικά έγγραφα και σε άλλες ενότητες του, καθώς και μικρός αριθμός στο Αρχείο μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου.

²³ Βλ. κυρίως ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Ε΄ Συμβιβασμοί ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα.

²⁴ Βλ. ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Γ΄ Δωρητήρια επίσης σε άλλα μέρη του τμήματος αυτού, βλ. κυρίως ό.π. Α΄ Διαθήκες.

²⁵ Βλ. κυρίως ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Θ΄ Διάφορα, Φάκ. 1 υποφ. γ΄ (Αποδείξεις) Δ΄ Προικοσύμφωνα Α΄ Διαθήκες.

²⁶ Βλ. κυρίως ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Γ΄ Δωρητήρια, καθώς και Α΄ Διαθήκες ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα και Β΄ Διοικητικά έγγραφα. Αριθμός πράξεων συναντάται στα αρχεία των μονών Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου και Προφήτου Ηλιού. Αντίστοιχες πληροφορίες αναφέρονται επίσης στα έγγραφα που αφορούν τέλεση λειτουργιών ή άλλες θρησκευτικές υποχρεώσεις, οι οποίες εκτελούνται βάσει αφιερώσεων ή έχουν οριστεί μέσω διαθηκών. Υπάρχουν 69 έγγραφα του είδους αυτού, βλ. κυρίως ό.π., ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα και Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες.

²⁷ Βλ. ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Η΄ Μαρτυρίες επίσης μικρότερο αριθμό εγγράφων σε διάφορα σημεία του Εκκλησιαστικού Τμήματος κυρίως, καθώς και στο Αρχείο της μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου.

Αντίστοιχες πληροφορίες περιέχουν τα επιτροπικά έγγραφα (55 πράξεις), με τα οποία η μια πλευρά εξουσιοδοτεί ένα ή περισσότερα πρόσωπα να την εκπροσωπούν και να διαχειρίζονται υποθέσεις της, περιουσιακά ζητήματα συνήθως.²⁸

Στοιχεία για τις ναυτιλιακές δραστηριότητες περιλαμβάνουν οι πατέντες (26 έγγραφα). Πρόκειται κυρίως για έγγραφα που εκδίδει ο επικεφαλής των Ιπποτών της Μάλτας για τους καθολικούς της Σαντορίνης, με τα οποία εξασφαλίζονται τα πλοία και τα εμπορεύματά τους από τις επιθέσεις των καθολικών χριστιανών πειρατών.²⁹

Η αλληλογραφία του καθολικού Επισκόπου με την έδρα του Πάπα, εξάλλου, περιλαμβάνει στοιχεία σχετικά με τις γαμήλιες στρατηγικές, καθώς μικρό τμήμα της αφορά την παροχή άδειας γάμου μεταξύ συγγενών (16 έγγραφα, 1,24% συνόλου). Η αλληλογραφία αυτή συγκροτείται κυρίως από επιστολές του Επισκόπου προς τη Σάκρα Κογκραγκατσιόνε, επιστολές της τελευταίας προς εκείνο, καθώς και αποφάσεις του Πάπα.³⁰

Τα κοινοτικά έγγραφα παρέχουν πληροφορίες σχετικές με την κοινοτική οργάνωση ή και ζητήματα που απασχολούν ευρύτερα το νησί. Πρόκειται για 79 πράξεις, οι περισσότερες της κοινότητας της Σαντορίνης, της κοινότητας του Σκάρου ή της καθολικής κοινότητας, που αφορούν επιμέρους ζητήματα φορολογίας κυρίως, καθώς και έξοδα και χρέη κοινοτικά, σχέσεις των δυο δογμάτων στο νησί, ζητήματα εφαρμογής δικαίου ή διαφορών μεταξύ ιδιωτών.³¹ Σε διάφορα άλλα είδη εγγράφων, εξάλλου, συναντώνται αποσπασματικές πληροφορίες σχετικές με παραβατικές συμπεριφορές, τιμές αγαθών κ.ά. Πρόκειται για πράξεις του Καθολικού ή του Ορθόδοξου Επισκόπου, έγγραφα της μονής Προφήτη Ηλιού ή Ιωάννου Θεολόγου της Πάτμου.

Τα παραπάνω έγγραφα παρέχουν, επίσης, έμμεσες πληροφορίες σχετικές με τη σύνθεση των περιουσιών αλλά και συγκεκριμένα στοιχεία για γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στη Σαντορίνη ή αφορούν την οικονομική και γενικότερη επιφάνεια συγκεκριμένων προσώπων. Τα παραδείγματα που ακολουθούν είναι ενδεικτικά.

²⁸ Βλ. κυρίως ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Θ' Διάφορα, Φάκ. 1 υποφ. α' (Επιτροπικά) και μικρό αριθμό στο Αρχείο της μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου.

²⁹ Βλ. ΑΚΕ, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Αρχείο, Β' Διοικητικά έγγραφα.

³⁰ Βλ. ΑΚΕ, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα Τα έγγραφα αυτά είναι συνήθως γραμμένα στα ιταλικά, όπως και το σύνολο της επισκοπικής αλληλογραφίας, ή στα λατινικά όταν πρόκειται για έγγραφα του ίδιου του Πάπα. Σημειώνουμε ότι στη συγκεκριμένη ενότητα περιέχονται και άλλα έγγραφα, όπως πράξεις σχετικές με τα καθολικά τάγματα, τη μονή των Δομινικανίδων, οδηγίες και αναφορές παπικών απεσταλμένων και επισκόπων του νησιού κ.ά. Η Σάκρα Κογκρεγκατσιόνε (Sacra Congregazione de Propaganda Fide), αποτελεί τμήμα της παπικής διοίκησης που είναι επιφορτισμένο με τη διάδοση του καθολικισμού και τη ρύθμιση των εκκλησιαστικών ζητημάτων στις μη καθολικές χώρες. Διέθετε μεγάλο εύρος αρμοδιοτήτων και ιδιαίτερα ισχυρή εξουσία, βλ. *The Catholic Encyclopedia*, τ. XII.

³¹ Τα έγγραφα αυτά βρίσκονται διασκορπισμένα σε διάφορα τμήματα του ΑΚΕ, ενώ μικρός αριθμός τους βρίσκεται στο Αρχείο της μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Βλ. κυρίως ΑΚΕ, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α' Δικαιοπρακτικά έγγραφα Β' Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Γ' Επισκοπή Γωνιάς, καθώς και Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Θ' Διάφορα, Φάκ. 1 υποφ. α' και β' (Επιτροπικά) Η' Μαρτυρίες Ε' Συμβιβασμοί.

Το 1657 ο Καθολικός Επίσκοπος καλεί το ποίμνιό του να προσευχηθεί να σταματήσει επιδημία πανώλης, που έπληττε άλλους τόπους, και παράλληλα να παράσχει «ελεημοσύνες ... η μια πάρτη για τη φάμπρικα του Ντόμου και η άλλη για τα πτωχά».³²

Σε έγγραφο της κοινότητας μαρτυρείται το 1671 συνεργασία μεταξύ των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων για την αντιμετώπιση κουρσαρικής επιδρομής, καθώς και η θέση των Ιησουϊτών στο νησί. Στις 23 Αυγούστου «όλος ο ραγιάς των μπέντε καστελίων», 18 συνολικά προεστοί, εξουσιοδοτούν τον Καθολικό και τον Ορθόδοξο Επίσκοπο, καθώς και τον επικεφαλής των Ιησουϊτών «να πάσι ... επά τα καράβια τα κρουσάρικα, να κλάψου ομπρός τους και να τους παρακαλέσου να κάμου δια τους ικτιρμούς του Θεού, να μη δώσου ντάνος του νησού μας, λέγοντάς τως την μπολλή μας φτώσια και τ' ανεπόλπιστα βάσανα, οπού καθημερινώ μας απανεβαίνουσι, και εις το θέλουν κάμου και τελειώσουν δια συφέρον του νησού μας, να το έχομε στερητό ... και ο θεός να μην το ορίσει και λάχει τους τίποτις ενάντιον, δια την αυτήν υπόθεσιν εις κανένα καιρό, απομένομε εμείς και τα καλά μας να τως μαντινιέρομε, δια να μην έχουσι καμία ζημία, οπού με πολλές παρακάλεσες τως εκάμαμε να στερκτούσι να πάσι ... αμή όσους προεστους θέλου πάρου οι άνωθέ μας κομέσοι μαζί τως απομένομε να τους μαντινιέρομε και ατούς».³³

Ποικίλες πληροφορίες, εξάλλου, περιέχονται σε έγγραφο του καθολικού Επισκόπου Αλοΐσιου Γουάρκη, που απευθύνει προς τον κλήρο και το ποίμνιο της Καθολικής Επισκοπής του νησιού, το 1729. Μεταξύ άλλων, θίγεται το ζήτημα της ταφής στις εκκλησίες, που έχει ως αποτέλεσμα να «γρικάται ένας αβάσταχτος βρώμος», καθώς «τα μνήματα δεν έχουσι τριγύρου τα επιτήδεια και χρειαζόμενα μάρμαρα και τους τοίχους των καλά χτισμένους», και ζητείται από όσους τα χρησιμοποιούν «να τα διορθώσουν το γληγορότερον». Σε αντίθετη περίπτωση θα απαγορεύεται οποιαδήποτε ταφή. Σε άλλο σημείο ζητείται να μην πηγαίνουν «οι μοιρολογήτρες εις το σπίτι του αποθαμένου, καθώς και οι εδικοί [συγγενείς], και ... φέρνοντας το κορμί εις την εκκλησίαν να μην κάμνουσι κλάματα, παραπόνεσες και σημάδια μιας καταδικασμένης θλίψης, τα οποία είναι έργα των απίστων, όχι των χριστιανών, και μερικά περιγορίζομεν των γυναικών, να μην ξεμαλίζουνται, και όλον να συντροφιάζουσι τον αποθαμένον με πάσα ευλάβειαν και χριστιανικήν ταπεινότητα, παρακαλώντας δια την ψυχήν του αποθαμένου ... και ήταν κάλια να μην ακολουθήσουσι οι γυναίκες εις το ταφιόν». Επίσης, ο Επίσκοπος ζητά να μη χορηγούνται δάνεια με καταχρηστικούς όρους.³⁴

³² Βλ. 18 Απριλίου 1657 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. 5. Ο Ντόμος είναι ο καθολικός καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννη στον Σκάρο. Σχετικά με τις επιδημίες βλ. παρακάτω, 48-49.

³³ Βλ. *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Θ' Διάφορα, Φάκ. 1 υποφ. α' (Επιτροπικά) και Τσελίκας, *Μαρτυρίες...* *ό.π.*, 91 όπου εκδίδεται το έγγραφο. Σημειώνουμε τη σημασία ορισμένων λέξεων: ντάνος: βλάβη, ζημία μαντινιέρω: εγγυώμαι, εξασφαλίζω την κάλυψη τυχόν ζημίες τρίτου. Βλ. και δημοσίευση, Τσελίκας, *Μαρτυρίες...* *ό.π.*, 91.

³⁴ Βλ. 10 Ιανουαρίου 1729 *ό.π.*, ΣΤ' Αποφάσεις, Φάκ. 1 υποφ. ε'. Σχετικά με το δανεισμό βλ. και παρακάτω, 374 κ.εξ., και στη συνέχεια ως προς τη μορφή του μεταβιβαζόμενου χρήματος και των χρεών. Βλ. και Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, 83 κ.εξ.

Γενεαλογικά δέντρα

Τα γενεαλογικά δέντρα του ΑΚΕ δεν εντάσσονται στα συνήθη ιδιωτικά ή άλλα έγγραφα, στα οποία αναφερθήκαμε ήδη, που συναντώνται στα νησιά και τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Αποτελούν ιδιαίτερα σημαντική πηγή για την ανίχνευση δημογραφικών χαρακτηριστικών, για τη μελέτη των προικοδοτικών και κληροδοτικών πρακτικών, των γαμήλιων και συνολικών οικογενειακών στρατηγικών, αλλά και τη συγκρότηση των ατομικών περιουσιών, καθώς μας επιτρέπουν να ανασυστήσουμε πολλές από τις οικογένειες που συναντώνται στα έγγραφα, σε επίπεδο πυρηνικής οικογένειας και, συχνά, σε επίπεδο ευρύτερης σε βάθος χρόνου.³⁵

Συντάσσονται μετά το 1821, κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ενώ ορισμένα συμπληρώνονται και αργότερα. Οι πληροφορίες τους καλύπτουν κυρίως το χρονικό διάστημα από τον 17^ο αιώνα και έως τα τέλη του 19^{ου}.³⁶ Είναι σχεδόν αποκλειστικά πρωτότυπα, γραμμένα όλα στα ιταλικά, ενώ τα ελάχιστα ημιτελή, καθώς και κάποια προσχέδια αποτελούν δείγμα του τρόπου εργασίας των συντακτών.³⁷ Έχουν τη συνήθη μορφή γενεαλογικών δέντρων, όπου τα πρόσωπα συνδέονται με κάθετες και οριζόντιες γραμμές, οι οποίες υποδηλώνουν τις μεταξύ τους συγγενικές σχέσεις.

Η ακριβής χρονολογία σύνταξης δεν σημειώνεται πάντοτε, ενώ συχνά οι συντάκτες δεν υπογράφουν, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στα δικαιοπρακτικά έγγραφα. Διακρίνουμε, ωστόσο, τρεις συντάκτες, βάσει των γραφικών χαρακτήρων. Πρόκειται κατ'αρχήν για τον δον Αντώνιο Φραντζέσκο Μαρία Μυράτ, που είναι ο μόνος ο οποίος υπογράφει, και συντάσσει το μεγαλύτερο μέρος των δέντρων.³⁸ Επίσης, διακρίνονται άλλα δυο άτομα, η παρουσία των οποίων είναι μεταγενέστερη, όπως συνάγεται από το περιεχόμενο των δέντρων. Τα δέντρα του ενός έχουν ιδιαίτερα καλλιγραφικό χαρακτήρα, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις παίρνουν τη μορφή πραγματικού δέντρου, με κλαδιά και φύλλα, αλλά περιέχουν εξαιρετικά ελλιπείς πληροφορίες. Ο τρίτος, εξάλλου, συντάκτης, συνήθως αντιγράφει γενεαλογικά δέντρα του Μυράτ και μόνο σε μια περίπτωση συντάσσει δέντρο ο ίδιος.

Οι συντάκτες των δέντρων χρησιμοποίησαν, όπως κάποτε σημειώνουν και οι ίδιοι, τα ενοριακά βιβλία των καθολικών εκκλησιών, δικαιοπρακτικά έγγραφα, κυρίως διαθήκες, προικοδορητήρια και δωρεές, που βρισκόντουσαν, κατά κύριο λόγο, στο Αρχείο της

³⁵ Βλ. ΑΚΕ, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα.

³⁶ Ένα δέντρο αρχίζει τον 14^ο αιώνα, ένα τον 15^ο, ενώ το 9,75% τον 16^ο αιώνα. Σε ποσοστό 53,65% αρχίζουν τον 17^ο, σε ποσοστό 21,95% τον 18^ο, και σε ποσοστό 9,75% στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, έως το 1821. Οι τελευταίες χρονολογικά πληροφορίες αφορούν κατά κανόνα τη δεύτερη πεντηκονταετία του 19^{ου} αιώνα, σε μια περίπτωση τέλη του 18^{ου} και σε μια αρχές του 20^{ου} αιώνα, το 1903 συγκεκριμένα.

³⁷ Η μεταγραφή των ονομάτων γίνεται βάσει των επικρατέστερων τύπων των εγγράφων.

Καθολικής Επισκοπής, καθώς και προγενέστερα γενεαλογικά δέντρα, που δεν σώζονται σήμερα.

Η μνεία των ενοριακών βιβλίων είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Ενοριακά βιβλία τηρούνται με τάξη στη Σαντορίνη από το 1599 και έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα τουλάχιστον, ωστόσο, σήμερα σώζεται μόνο μικρό τους τμήμα. Συγκεκριμένα πρόκειται για ορισμένα βιβλία από τις πέντε ενορίες της Καθολικής Επισκοπής με καταγραφές γάμων, βαπτίσεων, χρισμάτων και θανάτων, καθώς και χειροτονιών ιερωμένων. Χρονολογούνται μεταξύ 17^{ου}-18^{ου} αιώνα, κυρίως τον 18^ο, και περιέχουν το βαπτιστικό και το επώνυμο των προσώπων, κάποτε μόνο το βαπτιστικό, χωρίς στοιχεία πατρώνυμου και μητρώνυμου, γεγονός που δεν μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε ασφαλείς ταυτίσεις.³⁹

Τα γενεαλογικά δέντρα περιέχουν ακριβείς πληροφορίες, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από τη διασταύρωση με τα έγγραφα στα οποία αναφέρονται, τα οποία σώζονται στο ΑΚΕ σε πολύ μεγάλο ποσοστό (87,68%). Αποτελούν επίσημα έγγραφα της Καθολικής Επισκοπής, η γνησιότητα των οποίων κάποτε επιβεβαιώνεται από τον Καθολικό Επίσκοπο ή και τον Πρόξενο της Γαλλίας στη Σαντορίνη.⁴⁰

Χρησιμοποιήσαμε 41 γενεαλογικά δέντρα, τα οποία περιλαμβάνουν 1.541 πρόσωπα, του καθολικού δόγματος σχεδόν αποκλειστικά, που γεννήθηκαν έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα: 863 άντρες και 678 γυναίκες. Τα δέντρα διακρίνονται σε δυο τύπους: 1) σε όσα συντάσσονται με αφετηρία την αφιέρωση αγαθών σε καθολικό θρησκευτικό ίδρυμα, και 2) στα καθαυτά γενεαλογικά δέντρα. Συχνά εκτείνονται σε περισσότερες από μια σελίδες, στις οποίες αναπτύσσεται χρονολογικά το δίκτυο των συγγενών του προσώπου από το οποίο ξεκινά το δέντρο.

Έξι στα δέκα περίπου συντάσσονται με αφετηρία αφιέρωση. Πρόκειται για αφιερώσεις ακίνητων ή χρηματικών ποσών κυρίως, οι οποίες πραγματοποιούνται συνήθως μέσω διαθηκών. Η κυριότητα των αφιερούμενων περιέχεται σε συγκεκριμένο θρησκευτικό ίδρυμα ή στην Καθολική Επισκοπή, ενώ η επικαρπία τους διαδοχικά σε συγγενείς του διαθέτη. Οι τελευταίοι οφείλουν να τελούν στη μνήμη του διαθέτη αριθμό λειτουργιών ή άλλων θρησκευτικών τελετών, οι οποίες ορίζονται με τη σχετική αφιέρωση. Το θρησκευτικό

³⁸ Ο δον Μυράτ υπήρξε επικεφαλής του κλήρου του καθεδρικού ναού του Αγίου Ιωάννη στα Φηρά, που ανέπτυξε μεγάλη αρχειακή δραστηριότητα, καθώς συνέταξε και σημαντικό αριθμό αντιγράφων από έγγραφα του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Βλ. σχετικά Catalogo του Αντώνη Μυτιληναίου *ό.π.*

³⁹ Βλ. ΑΚΕ, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Η΄ Ληξιαρχικά βιβλία (Γάμοι, βαπτίσεις, θάνατοι). Βλ. επίσης Hofmann Thera, 16, 102, 114, 138. Αντίθετη είναι η περίπτωση των ενοριακών βιβλίων στην Άνω Σύρο, όπου σώζεται ικανός αριθμός που επιτρέπει την ανασύνθεση των οικογενειών, τουλάχιστον από τα μέσα του 18^{ου} και έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, βλ. I. Karachristos, *Familie, Verwandtschaft, Heirat und Eigentumsübertragungen. Das Beispiel der griechischen Insel Syros (1750-1820)*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Βιέννη 1998.

⁴⁰ Όπως το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Σιγάλα, που συντάσσεται το 1880. Ο Επίσκοπος βεβαιώνει ιδιογράφως τη γνησιότητά του, ενώ ο Πρόξενος της Γαλλίας βεβαιώνει τη γνησιότητα της υπογραφής του Επισκόπου.

ίδρυμα ή απευθείας ο Επίσκοπος εποπτεύει την τήρηση των όρων της αφιέρωσης, ενώ σε περίπτωση που οι συγγενείς δεν εκτελούν τις θρησκευτικές υποχρεώσεις που βαρύνουν τα αγαθά, χάνουν την επικαρπία τους, η οποία περιέρχεται στο ίδρυμα ή την Επισκοπή. μη εκτέλεσης των θρησκευτικών υποχρεώσεων εκ μέρους των συγγενών, η επικαρπία και το βάρος των θρησκευτικών κρατήσεων περιέρχεται στο ίδρυμα ή την καθολική Επισκοπή. Στα ιδρυτικά έγγραφα των αφιερώσεων ορίζονται ακριβώς τα πρόσωπα που έχουν δικαίωμα επικαρπίας, και μπορεί να είναι κατιόντες ή και εκ πλαγίου συγγενείς του δωρητή, γένους αρσενικού ή και των δυο φύλων, καθολικοί ιερωμένοι ή και κοσμικοί. Στις περιπτώσεις, εξάλλου που τα κριτήρια καλύπτονται από περισσότερους από έναν συγγενείς, επιλέγεται εκείνος που έχει τη στενότερη συγγένεια με τον δωρητή, κατά τη συγκεκριμένη κάθε φορά χρονική στιγμή.⁴¹

Τα παραπάνω δέντρα ξεκινούν συνήθως από τον ιδρυτή της αφιέρωσης, άντρα ή γυναίκα, τους γονείς του ή τον δωρητή και αδερφό/αδερφή του, και ακολουθούν οι συγγενείς, που έχουν δικαίωμα στην επικαρπία των αγαθών. Είναι συχνά ελλιπή, καθώς μπορεί να περιλαμβάνουν μόνο τους συγκεκριμένους συγγενείς. Έτσι, για παράδειγμα, συμβαίνει να μη σημειώνονται τα παιδιά γένους θηλυκού, ή απόγονοι που γίνονται ορθόδοξοι κλπ. Ωστόσο, συναντώνται και περιπτώσεις όπου συγκροτείται πλήρες γενεαλογικό δέντρο (39,13%).⁴²

Δεν φαίνεται να συντάσσονται δέντρα για όλες τις αφιερώσεις, ή, τουλάχιστον, δεν σώζονται σε περιπτώσεις που θα ήταν δικαιολογημένη η σύνταξή τους. Όπως συμβαίνει με την αφιέρωση που γίνεται για λογαριασμό της Φλουριάς Ντακουτρού. Τη χρονιά του θανάτου της, το 1650, ο πατέρας της Αντωνάκης και ο αδερφός της πρε Βασίλης, αφιερώνουν μισό χωράφι από την προίκα της, για να γίνουν στη μνήμη της δώδεκα λειτουργίες στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στο Καρτεράδο, «ως το τέλος του κόσμου», υπό τον όρο να έχουν την επικαρπία του «ιερείς πρόξιμοι», όταν υπάρχουν. Πέντε χρόνια αργότερα, ο χήρος σύζυγός της, Κωσταντής Φουστέρης, «δίνει» το συγκεκριμένο χωράφι στον αφέντη πρε Γουλιέλμου Συρίγο «της εξουσίας του να το έχει σαν και τα άλλα πράγματα» της εκκλησίας της Παναγίας στον Σκάρο. Το 1660, εξάλλου, ο πρε Γουλιέλμος συντάσσει διαθήκη με την οποία αφιερώνει στους Ιησουΐτες της Σαντορίνης την εκκλησία αυτή, καθώς και περισσότερα από 11 χωράφια, 9 αμπέλια, και αριθμό κινητών, μεταξύ των οποίων όλες τις εικόνες και τα σκεύη της εκκλησίας του. Δεν γνωρίζουμε πόσα ακριβώς από τα παραπάνω αγαθά ανήκαν στον ίδιο τον διαθέτη και πόσα είχαν αφιερωθεί στην εκκλησία του, ωστόσο, είναι προφανές ότι οι αρχικοί όροι της αφιέρωσης του 1650 δεν τηρήθηκαν.⁴³

⁴¹ Βλ. και παρακάτω, αναλυτικά στα σχετικά με τη σωτηρία της ψυχής, 337, 344 κ.εξ.

⁴² Βλ. π.χ. το γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Μαθά, που περιλαμβάνει έξι φύλλα, *ό.π.*

⁴³ Βλ. προικοσύμφωνο μισέρ Κωσταντή Φουστέρη και Φλουριάς Ντακουτρού 10 Ιουνίου 1650 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 2 υποφ. γ' αφιέρωση για λογαριασμό της Φλουριάς Ντακουτρού 25 Νοεμβρίου 1650 *ό.π.* Α' Διαθήκες, Φάκ. 2 υποφ. δ' αφιέρωση Κωσταντή Φουστέρη 9 Φεβρουαρίου 1655 *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α' Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 1 υποφ. 5'

Στα καθαυτά γενεαλογικά δέντρα αφετηρία αποτελεί συνήθως άντρας, ή δυο αδερφοί, ή σπανιότερα αδερφός και αδερφή, και ακολουθούν οι κατιόντες συγγενείς. Τα δέντρα αυτά καλύπτουν κάποτε ευρύτερο χρονικό διάστημα, ενώ έξι στα δέκα αφορούν οικογένειες που εγκαθίστανται στη Σαντορίνη, κυρίως τον 18^ο αιώνα. Σε πολλές περιπτώσεις, εξάλλου, το ίδιο πρόσωπο συναντάται σε δυο ή περισσότερα γενεαλογικά δέντρα, κάθε τύπου, λόγω των επιγαμιών και των συγγενικών σχέσεων που αναπτύσσονται.

Τα στοιχεία που προκύπτουν για κάθε πρόσωπο αφορούν την ταυτότητά του, καθώς και τη διαδρομή του στο χρόνο: ημερομηνία/χρονολογία γέννησης, γάμου, διαθήκης, θανάτου, αριθμός και φύλο παιδιών κλπ. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις γνωρίζουμε: επώνυμο, βαπτιστικό όνομα, τυχόν παρωνύμιο ή συμπληρωματικό στοιχείο του επωνύμου, δόγμα και ενδεχόμενη αλλαγή δόγματος ή και θρησκευματος, τυχόν καταγωγή εκτός Σαντορίνης, εκκλησιαστική ή μοναχική ιδιότητα, αξίωμα εκκλησιαστικό, κοινοτικό ή άλλο. Σπάνια σημειώνεται πρωτοτοκία και μόνο στις περιπτώσεις αντρών.

Ανάλογα με τη θέση των προσώπων στα γενεαλογικά δέντρα συμβαίνει να σημειώνονται, επίσης, τα ονοματεπώνυμα των και τυχόν καταγωγή τους εκτός Σαντορίνης. Στους έγγαμους σημειώνονται, εκτός από την ημερομηνία/χρονολογία γάμου, τυχόν συγγενική σχέση των συζύγων, η ημερομηνία/χρονολογία σύνταξης του προικοδωρητήριου, γάμου, το δόγμα και το ονοματεπώνυμο του/της συζύγου και των γονέων του/της, όπως και τυχόν καταγωγή τους εκτός Σαντορίνης. Στις περιπτώσεις δεύτερου γάμου υπάρχουν οι αντίστοιχες πληροφορίες, ενώ όταν ο/η σύζυγός είναι χήρος/χήρα από προηγούμενο γάμο καταγράφεται και το γεγονός αυτό. Ο αριθμός και το φύλο των παιδιών, που τυχόν αποκτούν τα πρόσωπα, προκύπτουν, συνήθως, στη συνέχεια των γενεαλογικών δέντρων. Τέλος, συμβαίνει να σημειώνονται και στοιχεία από άλλα έγγραφα που τα αφορούν, άμεσα ή έμμεσα, όπως αφιερώσεις, δωρεές, αποφάσεις, ή να αναφέρεται ότι πέθαναν σε βρεφική ή παιδική ηλικία, ότι πέθαναν άγαμα, ή ότι έφυγαν από τη Σαντορίνη. Στους καθολικούς ιερωμένους, τις Δομινικανίδες μοναχές ή τους ορθόδοξους μοναχούς και μοναχές, εξάλλου, αναφέρεται η χρονολογία/ ημερομηνία του προικοδωρητήριου τους..

Τα παραπάνω στοιχεία, εκτός από το ονοματεπώνυμο, δεν είναι πλήρη σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά συμβαίνει να είναι δυνατή η συμπλήρωσή τους από άλλα έγγραφα, τα οποία είναι βέβαιο ότι αφορούν τα συγκεκριμένα πρόσωπα, είτε από άλλα γενεαλογικά δέντρα.⁴⁴ Έτσι, π.χ., ο συνολικός αριθμός των παιδιών ορισμένων ζευγαριών μπορεί να είναι μεγαλύτερος, καθώς δεν καταγράφονται συνήθως οι κόρες που γίνονται Δομινικανίδες, ή, σπάνια, οι γιοι που γίνονται καθολικοί ιερωμένοι, ή δεν καταγράφονται τα παιδιά που

διαθήκη πρε Γουλιέλμου Συρίγου 1 Μαρτίου 1660 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 2 υποφ. στ΄. Σημειώνουμε ότι στις περιπτώσεις που δεν αναγράφεται ο ακριβής αριθμός αγαθών, υπολογίζουμε ότι πρόκειται για περισσότερα από δυο, βλ. παρακάτω, 373.

βαπτίζονται ορθόδοξα. Επίσης, σε αρκετές περιπτώσεις συμπληρώνονται τα στοιχεία προικοδομητηρίων, διαθηκών ή χρονολογίας θανάτου.⁴⁵

Οι οικογένειες που συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα δεν διαθέτουν σε όλες τις περιπτώσεις μεγάλη οικονομική επιφάνεια, ούτε το επίπεδο της επιφάνειας αυτής παραμένει σταθερό στο χρόνο, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε κυρίως από τα προικοδομητήρια και τις διαθήκες μελών τους. Πρόκειται, ωστόσο, για οικογένειες που κατά κανόνα έχουν υψηλότερη οικονομική επιφάνεια από το σύνολο των κατοίκων. Η αναφορά των δέντρων στην «ευγενική» καταγωγή ορισμένων οικογενειών, δεν ανταποκρίνεται πάντοτε στην πραγματικότητα, αλλά εντάσσεται σε ευρύτερη παράδοση σύνταξης γενεαλογικών δέντρων.

Με τη σύνταξη γενεαλογικών δέντρων που έχουν ως αφετηρία αφιερώσεις, διευθετούνται ζητήματα κληρονομικά, τα οποία ανακύπτουν στο πέρασμα του χρόνου, λόγω και της πολυπλοκότητας των συγγενικών σχέσεων. Τα ζητήματα αυτά αφορούν κυρίως τη διαχείριση των αφιερώσεων εκ μέρους συγγενών που έχουν δικαίωμα επικαρπίας, αλλά και την ίδια την καθολική Εκκλησία.⁴⁶ Τα καθαυτά γενεαλογικά δέντρα, εξάλλου, καταγράφουν την άφιξη ξένων οικογενειών στο νησί, αλλά πιθανόν επιλύουν και αυτά κληρονομικά ζητήματα που έχουν δημιουργηθεί.

Η επιθυμία κοινωνικής καταξίωσης αποτελεί, εξάλλου, βασικό λόγο σύνταξης γενεαλογικών δέντρων, όπως συμβαίνει και σε αντίστοιχες περιπτώσεις στη δυτική Ευρώπη. Το γεγονός, άλλωστε, ότι οι οικογένειες που συναντώνται στα δέντρα είναι κατ'αρχήν καθολικές, καθιστά τη σύνταξη των δέντρων αντίστοιχη με τις πρακτικές που ισχύουν εκεί.⁴⁷ Στα πλαίσια αυτά, και καθώς οι καθολικές οικογένειες επιδιώκουν να αποδείξουν όχι μόνο τυχόν «ευγενή» τους καταγωγή, αλλά και ότι ζούσαν ήδη από πολλά χρόνια στο νησί, υπήρχε τον 19^ο αιώνα ζήτηση γενεαλογικών δέντρων εκ μέρους των καθολικών, όπως μαρτυρεί και η

⁴⁴ Σημειώνουμε ότι στις περιπτώσεις αυτές παραπέμπουμε συνήθως στο πληρέστερο γενεαλογικό δέντρο.

⁴⁵ Χαρακτηριστικά δείγματα γενεαλογικών δέντρων που συγκροτούμε βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα των παιδιών του Σίφη Νταρζέντα Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ Το παράδειγμα της οικογένειας Ντελέντα.

⁴⁶ Όπως π.χ. στην περίπτωση γενεαλογικού δέντρου για την αφιέρωση της Μαρίας Ντελέντα, συζύγου του Πιέρου Σιγάλα, όπου ο καθολικός Επίσκοπος επιβεβαιώνει τη γνησιότητα του και επιπλέον τονίζει ότι είναι απολύτως αληθείς και εξακριβωμένες οι πληροφορίες που αναφέρονται στη συγγένεια των προσώπων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση γίνεται έμμεση αναφορά σε ζήτημα που έχει προκύψει μεταξύ εκείνων που καρπώνονται τα έσοδα της αφιέρωσης, η φύση του οποίου μας διαφεύγει.

⁴⁷ Στα άλλα νησιά των Κυκλάδων δεν μαρτυρείται σύνταξη γενεαλογικών δέντρων αντίστοιχων με της Σαντορίνης. Μνεία για τον ελληνικό χώρο, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, 260 υποσημ. 11. Σχετικά με αντίστοιχες πρακτικές στη δυτική Ευρώπη, βλ. ενδεικτικά A. Molho – R. Barducci – G. Battista – F. Donnini, «Genealogia e parentado. Memorie del potere nella Firenze tardo medievale. Il caso di Giovanni Rucellai», *Quaderni storici* 86 αριθ. 2 (Αύγουστος 1994), 365-403 C. Klapisch-Zuber, «Albero genealogico e costruzione della parentela nel Rinascimento», *ό.π.*, 405-420..

ύπαρξη αντιγράφων που βρίσκονται στις μέρες μας ακόμη σε περίοπτη θέση σε σπίτια της Σαντορίνης.⁴⁸

Η σύνταξη των γενεαλογικών δέντρων τον 19^ο αιώνα εντάσσεται σε μια ευρύτερη προσπάθεια να χαρτογραφηθεί το σύνολο των καθολικών οικογενειών της Σαντορίνης και το δίκτυο των συγγενικών σχέσεων που διαμορφώνεται, υπερβαίνοντας την παράδοση που αρχικά θα πρέπει να αφορούσε μόνο συγκεκριμένες οικογένειες ευγενών.⁴⁹ Ωστόσο, συναντώνται στις πηγές και καθολικές οικογένειες που δεν περιλαμβάνονται στα γενεαλογικά δέντρα, προφανώς διότι η χαρτογράφηση δεν ολοκληρώθηκε, αλλά και διότι δεν σώζονται όλα τα δέντρα που συντάχθηκαν. Η προσπάθεια αυτή γίνεται σε μια περίοδο που ο πληθυσμός των καθολικών φθίνει συνεχώς και βρίσκεται αντιμέτωπος με νέες συνθήκες που δημιουργούνται λόγω της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Στα ίδια πλαίσια, εξάλλου, εντάσσεται και η αναδιάρθρωση του Αρχείου της Καθολικής Επισκοπής του Καθολικού Επισκόπου Λουκά Δε Κιγάλλα το 1830.⁵⁰

Κωδικοποίηση εθίμων

Η κωδικοποίηση των εθίμων της Σαντορίνης το 1797, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια, εντάσσεται σε ευρύτερο σχέδιο παγίωσης των εθίμων στις Κυκλάδες, εκ μέρους των κοινοτικών σωμάτων και σε συνεργασία με τον Δραγουμάνο του Στόλου, κυρίως από τις αρχές του 18^{ου}, με στόχο τον έλεγχο της οικογένειας και συνολικά της κοινωνίας. Χρονολογείται σε περίοδο όπου η οικονομία των νησιών αναπτύσσεται ραγδαία και αλλάζει μορφή, ενώ η κοινωνία προσαρμόζεται στις νέες συνθήκες και τείνει να μεταβάλει τις συνήθειες που έως τότε ρύθμιζαν τις οικογενειακές και ευρύτερες σχέσεις.⁵¹

Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι μαρτυρούνται και προγενέστερες απόπειρες παγίωσης των εθίμων, ήδη από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, υπό τη μορφή αποφάσεων του κοινοτικού σώματος. Σχετική είναι απόφαση της κοινότητας της Σαντορίνης του 1683 σχετικά με τα κληρονομικά δικαιώματα των συγγενών.⁵² Ενδεικτικές, εξάλλου, των διαδικασιών είναι και οι διαδοχικές αναθεωρήσεις κωδικοποιήσεων στη Σύρο, από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και έως τις αρχές του 19^{ου}.

Ειδικότερα στη Σαντορίνη μπορούμε να διαπιστώσουμε πρακτικές που αποκλίνουν από τα οριζόμενα στα έθιμα κυρίως στις αγοραπωλησίες και τα προικοδομητήρια

⁴⁸ Για παράδειγμα στο σπίτι του Αντώνη Μυτιληναίου στα Φηρά.

⁴⁹ Βλ. π.χ., εκτός από την οικογένεια Ντακορώνια στην οποία αναφερθήκαμε ήδη, και το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Σιγάλα, στο οποίο περιλαμβάνεται το οικόσημο της οικογένειας καθώς και έκθεση του δον Μυράτ για την καταγωγή της «ευγενούς» αυτής οικογένειας από τη Γένοβα, όπου εντοπίζεται η παρουσία της από το 1138. Το γενεαλογικό της δέντρο που σώζεται στο ΑΚΕ καλύπτει διάστημα μεταξύ 1493-1906 και έξι φύλλα, *ό.π.*

⁵⁰ Βλ. Hofmann Thera, 138-139.

⁵¹ Βλ. Ι. και Π. Ζέπος, «Έθιμα Θήρας και Ανάφης (Σαντορίνης) του 1797», «Συλλογή τοπικών ελληνικών εθίμων», *Jus Graecoromanum*, Αθήνα 1931, τ. VIII, 503-517.

μελλόνυμφων. Στην περίπτωση των αγοραπωλησιών η μεταβίβαση μέσω δημόσιου πλειστηριασμού (ικάντος), που σύμφωνα με τα έθιμα οφείλει να λαμβάνει χώρα ώστε να διαμορφώνεται ελεύθερα η τιμή των πωλούμενων ακινήτων, είναι συχνή στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, ενώ ατονεί με ραγδαίο ρυθμό κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα. Αντίθετα, το δίκαιο της προτίμησης, που αφορά το δικαίωμα των συγγενών του πωλητή πρώτα, και των ιδιοκτητών γειτονικών ακινήτων κατά δεύτερο λόγο, να προτιμηθούν ως αγοραστές, έναντι άλλων, εφαρμόζεται σε μεγάλο βαθμό, χωρίς ουσιαστικές διαφοροποιήσεις στο χρόνο.⁵³

Στην περίπτωση, εξάλλου, των προικοδωρητηρίων, συμβαίνει οι συμβαλλόμενοι να ορίζουν ότι τα προικώα του μελλόνυμφου, εάν εκείνος πεθάνει άτεκνος, θα αποδοθούν «παρευθύς» στην οικογένεια καταγωγής του, χωρίς ο επιζών σύζυγος να έχει δικαίωμα επικαρπίας, και παρά την «τοπική» ή «παλαιά συνήθεια». Ο συγκεκριμένος όρος τίθεται από προικοδότες υψηλής οικονομικής επιφάνειας, αφορά συχνά προικώα που συγκροτούνται σε μεγάλο βαθμό ή αποκλειστικά από χρηματικά ποσά, και χρονολογείται σχεδόν αποκλειστικά από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Δεν συναντάται σε πολλές περιπτώσεις, είναι, όμως, χαρακτηριστικός νέων οικονομικών σχέσεων, καθώς και εμπορικών ή ναυτιλιακών δραστηριοτήτων που αποφέρουν μεγάλα κέρδη και χρήζουν μετρητών.

Οι οικογένειες, λοιπόν, ακολουθούν τα έθιμα μόνο στο βαθμό που εξυπηρετούν τους στόχους τους, οι οποίοι συνίστανται στη διατήρηση της περιουσίας μεταξύ συγγενών αλλά και στην όσο το δυνατό μεγαλύτερη ανάπτυξή της.

Χρησιμοποιούμε, λοιπόν, την κωδικοποίηση των εθίμων ως ενδεικτική αποτύπωση πρακτικών, το χρονολογικό εύρος των οποίων είναι ασαφές, και όχι ως συγκροτημένη νομοθεσία που τηρείται σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε.⁵⁴

Αντιπροσωπευτικότητα και όρια των πηγών

Από την ιστορία των εγγράφων, το χρονικό φύλαξή τους, τον τρόπο που χρησιμοποιούνται μέσα στο χρόνο, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η οικογενειακή μνήμη, η μνήμη της κοινότητας, της εκκλησίας, ακόμη και η ατομική μνήμη.

Τα έγγραφα αφορούν σε μεγάλο βαθμό πρόσωπα υψηλής οικονομικής επιφάνειας και καθολικού δόγματος. Οι καθολικοί, που αποτελούν όπως θα δούμε στη συνέχεια το 3%-9%

⁵² Βλ. παρακάτω, 278.

⁵³ Βλ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη... ό.π., 262-264.

⁵⁴ Βλ. κυρίως Α. Kasdagli, «Family and inheritance in the Cyclades, 1500-1800: Present knowledge and unanswered questions», *The History of the Family* 9 αριθ. 3 (2004), 264-268. Βλ. επίσης Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος... ό.π.*, 33-34. Σημειώνουμε ότι την εφαρμογή των εθίμων στο νησί μπορούμε να διαπιστώσουμε κατά κύριο λόγο από τις αγοραπωλησίες, τα προικοδωρητήρια και τις διαθήκες, καθώς διαθέτουμε μόνο λίγες αποφάσεις διαιτητικές, όχι όμως και σώμα δικαστικών αποφάσεων αντίστοιχο με εκείνο που υπάρχει σε άλλα νησιά, όπως στην Μύκονο ή τη Νάξο, βλ. Μ. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17^{ου}-19^{ου} αι.)», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 27-28 (Αθήνα 1980-1981), Αθήνα 1985, 3-257 Β. Σφυρόρα, «Γάμοι και διαζύγια στη Νάξο τον ΙΖ' και ΙΗ' αιώνα», *Κυκλαδικά* 1 (1956), 33-46, 95-99, 265-275.

του πληθυσμού, καλύπτουν το 60% περίπου των διαθετών και το 56% των προικοδοτούμενων μελλόνυμφων. Μόνο τα τουρκικά κατάστιχα προσφέρουν πληρέστερη εικόνα του πληθυσμού, σε καμία περίπτωση, ωστόσο, συνολική, εφόσον οι πλέον φτωχοί δεν συναντώνται ούτε στην περίπτωση αυτή, καθώς δεν μπορούν να συμμετάσχουν στη συλλογική φορολογική επιβάρυνση.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι επώνυμα που είναι ευρέως γνωστά στη Σαντορίνη ή συναντώνται στα τουρκικά κατάστιχα, σπάνια περιλαμβάνονται μεταξύ προικοδοτούμενων ή διαθετών. Επίσης, παρά τη μεγάλη ανάπτυξη της ναυτιλίας, που προϋποθέτει διαθεσιμότητα σε ανθρώπινο δυναμικό, οι ναυτικοί αντιπροσωπεύονται ελάχιστα στις περιπτώσεις αυτές. Το ίδιο συμβαίνει και με τους υπηρέτες, πρόσωπα που συναντώνται ως αγρολήπτες, ως έμμισθο δυναμικό που αναλαμβάνει την εκτροφή ζώων κλπ.

Οι σιωπές για τους φτωχούς, τους εργάτες, τους ναυτικούς, αλλά ακόμα και για το εμπόριο και τη ναυτιλία, χαρακτηρίζουν και τα έγγραφα άλλων νησιών, κατά την Τουρκοκρατία.⁵⁵ Κρίνουμε, πάντως, ότι τα δεδομένα των πηγών μας επιτρέπουν να εξετάσουμε τα χαρακτηριστικά των πρακτικών προικοδότησης και κληροδοσίας, των γαμήλιων και ευρύτερων οικογενειακών στρατηγικών, καθώς και της συγκρότησης των ατομικών περιουσιών, με επάρκεια και για τα δυο δόγματα.

Σημειώνουμε, τέλος, ότι έχει γίνει επεξεργασία του συνόλου των εγγράφων και όχι μόνο των κατηγοριών που αναφέραμε στο παρόν κεφάλαιο.⁵⁶ Συγκροτήθηκε κατάλογος τοπωνυμίων και εκκλησιών, ώστε να είναι δυνατή η ταύτιση μεταβιβαζόμενων αγαθών και η ανίχνευση των σχέσεων μεταξύ των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων του νησιών, ορθόδοξων και καθολικών. Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν πληροφορίες που συναντώνται διάσπαρτες σε κάθε τύπο εγγράφων, τόσο για την ολοκλήρωση των δεδομένων που αφορούν το θέμα της εργασίας μας, όσο και για την εξακρίβωση γενικών πληροφοριών που αναφέρονται στις συνθήκες οι οποίες διαμορφώνονται στο νησί.

⁵⁵ Βλ. και Zei, *Paros...* 17 Lazari, *Economies...* ό.π., 6

⁵⁶ Όπως π.χ. των αγροληπτικών συμβάσεων (97 έγγραφα), που συνάπτουν ιδιώτες ή θρησκευτικά ιδρύματα, οι οποίες περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, χρήσιμα στοιχεία σχετικά με τις καλλιέργειες. Τα συγκεκριμένα έγγραφα βρίσκονται διάσπαρτα στο ΑΚΕ, βλ. κυρίως Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Ε΄ Συμβιβασμοί και Θ΄ Διάφορα, Φάκ. Ι υποφ. δ΄ (Μισθωτήρια), καθώς και ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα. Αριθμός επίσης βρίσκεται στο Αρχείο μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου.

II. Το νησί

Σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τον οικισμένο χώρο, τις εκκλησίες, τις μονές, τον τρόπο ζωής και τις δραστηριότητες των κατοίκων της περιόδου παρέχουν τα κείμενα των περιηγητών, των Ιησουϊτών, και των Λαζαριστών που έζησαν στο νησί, καθώς και οι εκθέσεις των απεσταλμένων του Πάπα, που επισκέπτονται σε τακτά διαστήματα τις καθολικές επισκοπές, τα οποία συντάσσονται κυρίως κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.¹ Πληροφορίες, επίσης, συναντώνται στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα, στα έγγραφα του ΑΚΕ, καθώς και στη σχετική βιβλιογραφία, που κυρίως βασίζεται στις παραπάνω πηγές.²

Θα αναφερθούμε συνοπτικά στα γεωφυσικά χαρακτηριστικά της Σαντορίνης, στα ιστορικά στοιχεία της Φραγκοκρατίας και κυρίως της Τουρκοκρατίας, καθώς και στις συνθήκες της τελευταίας αυτής περιόδου, όπως διαμορφώνονται στη Σαντορίνη. Δεν φιλοδοξούμε να παρουσιάσουμε συνολική ιστορία του νησιού, ούτε θα αναλύσουμε το γενικότερο πλαίσιο στον αιγαιακό και ευρύτερο ελλαδικό χώρο, καθώς τα ζητήματα αυτά είναι γνωστά από τη βιβλιογραφία. Στόχος μας είναι να παρουσιάσουμε το περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσονται οι κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές στο πλαίσιο της οικογένειας, τις οποίες θα αναλύσουμε στα επόμενα κεφάλαια.

Η Σαντορίνη είναι το νοτιότερο νησί των Κυκλάδων. Κατά την αρχαιότητα ονομαζόταν Θήρα, ενώ λαμβάνει το σύγχρονο όνομά της τον 17^ο αιώνα, από το ναό της Αγίας Ειρήνης.³ Εκτείνεται σε 88 περίπου τ.χλμ. και συγκροτείται από σύμπλεγμα πέντε νησιών: τη Θήρα (75 τ. χλμ.), όπου κατοικούσε και κατοικεί ο πληθυσμός, τη Θηρασιά (9 τ. χλμ.), που κατοικείται ελάχιστα από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα περίπου, καθώς και τα ακατοίκητα νησάκια Ασπρονήσι, Παλαιά Καμμένη και Νέα Καμμένη. Η γεωφυσική μορφή

¹ Βλ. κυρίως F. Richard, *Relation de ce qui c'est passé de plus remarquable à Saint-Erini*, Παρίσι 1657· M. Thevenot, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Παρίσι 1664, κυρίως 201-203· Abbé Pègues, *Histoire et phénomènes du volcan et des îles volcaniques de Santorin*, Παρίσι 1842, τ. 1· Hofmann Thera· E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, 240-243. Βλ. επίσης Ι. Δε Κιγάλλας, *Γενική στατιστική της νήσου Θήρας*, Ερμούπολη 1850· Παπαμανώλης, *Η νήσος... ό.π.*· Ι. Χ. Δελένδας, *Οι Καθολικοί της Σαντορίνης. Συμβολή στην ιστορία των Κυκλάδων*, Αθήνα 1949.

² Βλ. Μπαλτά – Σπηλιωτοπούλου, «Εγγεια ιδιοκτησία... ό.π.· Balta, «Le rôle... ό.π.· Μπαλτά, «Από το φορολογικό... ό.π.· Σημαντικά στοιχεία περιλαμβάνουν οι τρεις συλλογικοί τόμοι για το νησί που έχουν εκδοθεί με τη φροντίδα της οικογένειας Δανέζη, βλ. Μ. Α. Δανέζης, *Σαντορίνη 1939-1940. Γενική έκθεσις της γεωλογικής, ιστορικής, κοινωνικής, οικονομικής, τουριστικής και πολιτιστικής εν γένει εξέλιξως της νήσου*, Αθήνα 1940 του ίδιου, *Σαντορίνη*, Αθήνα 1971· Ι. Μ. Δανέζης, *Σαντορίνη. Θήρα, Θηρασιά, Ασπρονήσι, Ηφαίστεια*, Αθήνα 2001. Συστηματική επεξεργασία των πηγών για την ιστορία των Κυκλάδων βλ. Slot, *Archipelagus... ό.π.*

³ Βλ. Δ. Φιλιππίδης – Γ. Κωσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική Περί της Ελλάδος*, Βιέννη 1791 (ανατύπωση Αθήνα 1970), 157· Φ. Κατσιπης, «Η ονομασία: Σαντορίνη», *Δανέζης 1971*, 273-274· Γ. Γεωργακάς, «Τα ονόματα της ομάδας των νησιών της Σαντορίνης Θήρα-Σαντορίνη, Θηρασιά,

της Σαντορίνης ολοκληρώθηκε μόλις τον 18^ο αιώνα και είναι το αποτέλεσμα της έντονης δράσης του ηφαιστείου, ο κρατήρας του οποίου βρίσκεται σήμερα στη Νέα Καμμένη.⁴

Η δυτική πλευρά της Θήρας (στο εξής Σαντορίνη), όπου βρίσκονται οι κυριότεροι οικισμοί είναι βραχώδης, απόκρημνη και προσανατολισμένη στην καлдέρα του ηφαιστείου, ενώ η ανατολική και η νότια ομαλότερες. Εκεί βρίσκονται και οι πεδιάδες του νησιού, η μεγαλύτερη της Μεσαριάς, καθώς και εκείνες του Μεγαλοχωρίου, του Ακρωτηρίου, του Εμπορίου και της Επανωμερίας. Τα υψηλότερα σημεία του νησιού είναι ο Προφήτης Ηλίας (566 μ.) καθώς και ο Άγιος Στέφανος ή Μέσα Βουνό (369 μ.), ενώ υπάρχουν και έξι σπήλαια, ορισμένα από τα οποία δημιουργήθηκαν από τους ίδιους τους κατοίκους.⁵ Το κλίμα της είναι μεσογειακό ξηρό και χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα ασθενείς βροχές και ισχυρούς ανέμους.⁶

Το ηφαίστειο, με τη συνεχή δράση του, καθόρισε τη ζωή των κατοίκων. Το έδαφος καλύπτεται κυρίως από λάβα και άλλα ηφαιστειογενή πετρώματα και είναι ιδιαίτερα εύφορο, λόγω των πετρωμάτων αλλά και της ιδιότητάς του να συγκρατεί την υγρασία της νύχτας. Οι καλλιέργειες μπορούν να αναπτύσσονται χωρίς νερό και έχουν σημαντική απόδοση και ποιότητα, κυρίως το κρασί. Σημειώνουμε, ενδεικτικά, ότι μετά την έκρηξη του 1707, όταν το νησί καλύφθηκε από καπνούς, αυξήθηκε η παραγωγή των σιτηρών.⁷ Η Σαντορίνη αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ανάπτυξης παρά την έλλειψη υδάτινων πόρων, ανάπτυξη που οφείλεται στο ηφαίστειο.⁸

Τα σπίτια χτίζονται αποκλειστικά με ντόπια υλικά ή σκάβονται στα μαλακά ηφαιστειακά πετρώματα. Συνήθως καλύπτονται με θόλους, δεν φέρουν ξύλινα στοιχεία, και έτσι αντέχουν στους σεισμούς. Αναπτύσσονται συχνά σε επίπεδα και έχουν ποικίλες μορφές, καθώς μπορεί να περιλαμβάνουν αυλή, φούρνο, δυο ή περισσότερα δωμάτια, μικρά ή μεγάλα.⁹

Καμένες, Ασπρονήσι, Φιρά» ό.π., 267-272. Σχετικά με την αρχαιότητα βλ. χαρακτηριστικά Α. Μηλιαράκης, *Κυκλαδικά*, Αθήνα 1874 (ανατύπωση Αθήνα 1991), 32-36.

⁴ Βλ. Σ. Β. Παυλίδης, «Γεωτεκτονική δομή της Σαντορίνης», *Δανέζης 2001*, 25-29, όπου συγκεντρωτικά στοιχεία Γεωργακάς, «Τα ονόματα... ό.π., 26 Παράρτημα V, χάρτης Σαντορίνης.

⁵ Βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 33-34 Ε. Υ. Kolodny, *La population des îles de la Grèce*, Aix-en-Provence 1974, τ. I, 182, 259-268 Δε Κιγάλλας, *Γενική στατιστική...* ό.π., 25-27 Ι. Ιωάννου, «Σπηλαιολογικές έρευνες στη Θήρα», *Δανέζης 1971*, 43-44.

⁶ Βλ. Χ. Διαπούλης, «Η χλωρίς της Σαντορίνης» *Δανέζης 1971*, 33 Γ. Λαγκαδάς, «Γενικά περί των νήσων Θήρας και Θηρασίας και της Ενώσεως Συνεταιρισμών θηραϊκών προϊόντων», *Δανέζης 1971*, 277 Γ. Άλβυ, «Η ανομβρία εν Θήρα», *Δανέζης 1940*, 169-170. Ειδικότερα για τους ανέμους βλ. Λ. Καραπιτέρης, «Οι άνεμοι της νήσου Θήρας», *Δανέζης 1971*, 35-38. Σημειώνουμε ότι το κλίμα θα πρέπει να ήταν σταθερό ήδη από τον 7^ο αιώνα, βλ. Kolodny, *La population...* ό.π., 50.

⁷ Βλ. Ι. Δε Κιγάλλας, *Ημερολόγιον περί της εν έτει 1866 κατά τα νήσους Καμμένης ηφαιστείου εκρήξεως*, Ερμούπολη 1881, 134.

⁸ Βλ. Kolodny, *La population...* ό.π., 54, 82.

⁹ Βλ. κυρίως Γ. Βαρβέρης, «Το λαϊκό σπίτι της Σαντορίνης», *Κυκλαδικά Α'* (1956), 157-169 του ίδιου, «Σπίτια της Σαντορίνης», Π. Μιχελής (επιμ.), *Το Ελληνικό λαϊκό σπίτι*, Αθήνα 1981, 41-60 Ι. Κουμανούδης, «Περιγραμμά δημόδους θηραϊκής αρχιτεκτονικής: οι οικισμοί και η κατοικία», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών Η'* (1969-1970), 9-53 του ίδιου «Τα λαϊκά σπίτια και οι εκκλησίες της Σαντορίνης», *Δανέζης 1971*, 209-218 Δ. Φιλιππίδης, *Σαντορίνη*, Αθήνα 1983. Ιδιαίτερα παραστατικές είναι και οι περιγραφές των ξένων που επισκέπτονται το νησί, βλ. π.χ. Hofmann Thera,

Καθώς, τουλάχιστον στην Τουρκοκρατία, υπήρχαν μόνο τρεις επιφανειακές πηγές, με λιγοστό και μέτριας ποιότητας νερό, λαμβάνεται μεγάλη πρόνοια για τη διατήρηση του βρόχινου νερού.¹⁰ Τα περισσότερα, μάλλον, σπίτια είχαν στέρνα, που μπορούσε να εξυπηρετεί και περισσότερα από ένα νοικοκυριά. Συνέβαινε, πάντως, να ποτίζονται ορισμένες καλλιέργειες, ενώ η χρήση του νερού κατά τη διαδικασία παραγωγής κρασιού ήταν απαραίτητη.

Το νερό ήταν τόσο πολύτιμο και σπάνιο που δινόταν ως ψυχικό. Στις περιπτώσεις αυτές αφιερώνεται στέρνα ή και συγκεκριμένη ποσότητα νερού.¹¹ Εξάλλου, σε περιόδους μεγάλης έλλειψης πραγματοποιούνται λιτανείες ή ειδικές προσευχές και «μετάνοιες», με την ελπίδα ότι θα βρέξει.¹²

Το ηφαίστειο

Το ηφαίστειο της Σαντορίνης είναι από τα πλέον μελετημένα, μετά τον Βεζούβιο.¹³ Διαθέτουμε αρκετές μαρτυρίες για την ηφαιστειακή δραστηριότητα, κυρίως εκείνη που σημειώνεται μεταξύ 16^{ου} και 18^{ου} αιώνα, που προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από πηγές της εποχής.

81. Οι μορφές των σπιτιών συχνά περιγράφονται στα έγγραφα των πηγών, κυρίως στα προικοσύμφωνα, βλ. παρακάτω, 370.

¹⁰ Σχετικά με παραθαλάσσιες πηγές νερού υφάλμυρου βλ. Richard, *Relation...* ό.π., 35 Ρègues, *Histoire...* ό.π., 257.

¹¹ Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από έγγραφα της περιόδου. Βλ. ενδεικτικά: 25 Νοεμβρίου 1703 ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Η' Μαρτυρίες, Φάκ. 1 υποφ. δ', σχετικά με κατοικία που διέθετε «ένα κανάλε και επήγαιναν τα νερά της γιστέρνας όπου είχε εις τα απάνω σπίτια, εις τα κάτω σπίτια» διαθήκη Φλουριάς Γαβαλά 12 Μαΐου 1656 ό.π., Α' Διαθήκες, Φάκ. 2 υποφ. ε', η οποία κληροδοτεί μια στέρνα σε περισσότερους από ένα κληρονόμους· διαθήκη Φραντζέσκου Κρίστου Καθολικού Επισκόπου Σαντορίνης 13 Οκτωβρίου 1711 ό.π., Φάκ. 4 υποφ. β', που αφιερώνει διακόσια «σταμνιά» νερό το χρόνο στη μονή των Δομικανιδών, το οποίο θα τους παρέχεται από την «τρανή» στέρνα του· διαθήκη Φλουριάς Αλαφούζου 30 Ιουλίου 1746 ό.π., Φάκ. 5 υποφ. α', η οποία ζητά από τον γιο της να «δίνει από νερά στερνών εκεί όπου είναι χρεία δια να την μακαρίζουν» προικοσύμφωνο Αντωνάκη Σιγάλα και Μαρουλιάς Μπαήλου 27 Δεκεμβρίου 1762 ό.π., Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 5 υποφ. α', όπου η αδερφή του γαμπρού θα έχει δικαίωμα να παίρνει νερό από την προικία στέρνα του, την περίοδο του τρύγου· αφιέρωση κυρ Πιέρου Νομικού 15 Οκτωβρίου 1620 ό.π., Ι' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. β', με την οποία ο κυρ Πιέρος αφιερώνει σε ναό «το εμισό νερό όπου έχει», για να τον μνημονεύουν οι εφημέριοι, «να πίνουν και να ποτίζουν».

¹² Βλ. χαρακτηριστικά έγγραφα καθολικών επισκόπων 16 Νοεμβρίου 1796 ό.π., ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 7 υποφ. 7· 8 Φεβρουαρίου 1807 ό.π., Φάκ. 8 υποφ. 3. Σημειώνουμε ότι οι παραπάνω λιτανείες, που είναι και οι μόνες για τις οποίες διαθέτουμε στοιχεία, δεν συμπίπτουν με γενικότερα φαινόμενα ξηρασίας σε άλλα νησιά των Κυκλάδων ή στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Λόγω, εξάλλου, της φύσης του εδάφους, η ανομβρία δεν επηρεάζει τις καλλιέργειες και δεν μαρτυρούνται περίοδοι σιτοδείας ή πείνας στο νησί, όπως συμβαίνει στη Σύρο, στη Σέριφο ή άλλα νησιά, βλ. Κ. Κωστής, *Αφορία, ακρίβεια και πείνα. Οι κρίσεις διατροφής στην ελληνική χερσόνησο (1650-1830)*, Αθήνα, 1993, 145, 147, 150-151.

¹³ Βλ. Γ. Γεωργιάς, «Η γένεσις και η εξέλιξις του συμπλέγματος των ηφαιστειογενών νήσων της Σαντορίνης», *Δανέζης* 1971, 19-23, όπου και στοιχεία σχετικά με την ηφαιστειακή δραστηριότητα κατά τους προϊστορικούς και αρχαίους χρόνους· Γενικά για τους σεισμούς και τις εκρήξεις ηφαιστειών στα νησιά του Αιγαίου βλ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15^{ος}-αρχές 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2004, 111-114, 163-168

Το 1457 σημειώνεται σημαντική έκρηξη που αναγκάζει τμήμα του πληθυσμού να εγκαταλείψει προσωρινά το νησί, ενώ εκρήξεις σημειώνονται το 1494, όπως και το 1508, μικρής μάλλον έκτασης. Το 1570 αρχίζει περίοδος μακρόχρονης ηφαιστειακής δραστηριότητας, με σεισμούς και αέρια υδρόθειου, που κατακλύζουν την ατμόσφαιρα, η οποία διαρκεί έως το 1573, οπότε αναδύεται στην επιφάνεια το Ασπρονήσι (ή Μικρή Καμμένη).¹⁴

Το 1650 σημειώνονται νέες ισχυρές εκρήξεις, που συνοδεύονται από δυνατούς σεισμούς και έκλυση αερίων υδρόθειου. Η ηφαιστειακή δραστηριότητα διαρκεί από το Μάρτιο έως το Δεκέμβριο και κορυφώνεται το Σεπτέμβριο. Τότε δημιουργείται σεισμικό κύμα το οποίο καταστρέφει καλλιέργειες και φτάνει έως τις ακτές της Κρήτης, όπου τα πλοία πετάγονται στη στεριά. Η θάλασσα αλλάζει χρώματα και βράζει, υψώνονται μεγάλες φλόγες, και εμφανίζεται στα βορειοανατολικά παράλια ένας μεγάλος βράχος, ο Κολούμπος, που θα χαθεί στο τέλος της χρονιάς σε βάθος δεκαοχτώ μέτρων. Από τα δηλητηριώδη αέρια πεθαίνουν περισσότεροι από 50 άνθρωποι, προκαλούνται πόνοι στα μάτια, ψοφούν όλα τα πουλιά και πολλά άλλα ζώα, ενώ μαυρίζουν τα ασημένια και τα χρυσά αντικείμενα.

Ο ήχος των εκρήξεων, ο καπνός και κομμάτια ελαφρόπετρας φτάνουν μέχρι τη Χίο και τη Σμύρνη. Οι αλληπάλληλοι σεισμοί γίνονται αισθητοί στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο, ενώ στα γειτονικά νησιά Ίο και Σύκινο, όπου επίσης μαυρίζουν τα πολύτιμα μέταλλα, ανεβαίνει η στάθμη της θάλασσας. Στη Σαντορίνη γκρεμίζονται κάποια σπίτια, στιγμές στιγμές ανοίγει η θάλασσα και φαίνεται ο βυθός. Κυριαρχεί μεγάλος φόβος, ορθόδοξοι και καθολικοί προσεύχονται μαζί και κάνουν λιτανείες, μέσα σε ατμόσφαιρα Αποκάλυψης. Οι κάτοικοι εγκαταλείπουν τα σπίτια τους και καταφεύγουν σε σπηλιές.¹⁵

Το 1707 αρχίζει νέα περίοδος έντονης δραστηριότητας του ηφαιστείου, που διαρκεί έως το 1711 και συνοδεύεται επίσης από ισχυρούς σεισμούς και έκλυση υδρόθειου. Το Μάρτιο ή το Μάιο του 1707 αναδύεται σταδιακά η Νέα Καμμένη. Οι κάτοικοι την πλησιάζουν με βάρκες και μαζεύουν μύδια από τους βράχους της, ενώ τα φαινόμενα βρίσκονται σε πλήρη εξέλιξη και η θάλασσα έχει γεμίσει ψόφια ψάρια. Η ατμόσφαιρα είναι πάλι αποπνικτική, ο ουρανός σκοτεινιάζει, τα ζώα πεθαίνουν, η παραγωγή των αμπελιών καταστρέφεται, τα ασημικά και τα χρυσαφικά μαυρίζουν, αλλά δεν μαρτυρούνται ανθρώπινες απώλειες. Ορισμένοι κάτοικοι καταφεύγουν, για κάποιο διάστημα, σε γειτονικά νησιά, ενώ άλλοι εγκαταλείπουν τους οικισμούς και διαμένουν στην ύπαιθρο, ιδιαίτερα οι κάτοικοι του

¹⁴ Βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 34, 286-289· Ν. Σφυρόερας, «Χρονογραφία του ηφαιστείου της Σαντορίνης» *Κυκλαδικά Α'* (1956), 186· Richard, *Relation ...* ό.π., 23.

¹⁵ Βλ. κυρίως Richard, *Relation ...* ό.π., 410-423· Hofmann Thera, 35-36, 38-39· Σπ. Λάμπρος, «Ανέκδοτος διήγησις περί της εν έτει 1650 παρά την Θήραν εκρήξεως», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος Β'* (1885), 107-111. Βλ. επίσης Α. Λαγκαδάς, «Η ύφαλος "Κολούμπος"» *Δανέζης 1940*, 25-26· Γεωργαλάς, «Η γένεσις ... ό.π., 23· Ι. Τζαχίλη, «Θαύμα στη

Σκάρου, του σημαντικότερου οικισμού, που παθαίνει ζημιές και απειλείται άμεσα. Οι σεισμοί είναι καθημερινοί, ανοίγουν πόρτες και παράθυρα, αλλά τα σπίτια δεν υφίστανται μεγάλες ζημιές. Οργανώνονται λιτανείες και δημόσιες προσευχές.¹⁶

Οι κάτοικοι ζουν από το ηφαίστειο και με το ηφαίστειο, χωρίς να εγκαταλείψουν το νησί μαζικά και για μεγάλα διαστήματα.¹⁷ Οι σεισμοί, που συμβαίνουν και ανεξάρτητα από τις εκρήξεις, μπορεί να είναι ισχυροί, τα σπίτια όμως αντέχουν σε μεγάλο βαθμό, είτε γιατί είναι υπόσκαφα, είτε γιατί χτίζονται με τα ελαφρά ηφαιστειακά πετρώματα. Ωστόσο, παρατηρείται αυξημένη θνησιμότητα τις περιόδους ηφαιστειακής δραστηριότητας, κυρίως το 1650.¹⁸ Το έδαφος είναι εύφορο, οι συνθήκες ζωής, όμως, ιδιαίτερα σκληρές, και το νησί μοιάζει κάποτε τοπίο βγαλμένο από την κόλαση.¹⁹

Το ηφαίστειο συνεχίζει τη δραστηριότητά του τον 19^ο και 20^ο αιώνα, σε μικρότερη έκταση. Εκρήξεις σημειώνονται μεταξύ 1866-1870, καθώς και στο διάστημα 1925-1926, το 1928, και την περίοδο 1939-1941. Η τελευταία έκρηξη χρονολογείται το 1950, ενώ ο τελευταίος καταστροφικός, τεκτονικός σεισμός το 1956. Σήμερα το ηφαίστειο είναι ήρεμο, αν και σε πολλά σημεία του αναβλύζουν θερμοί υδρατμοί και θειούχα αέρια εξαιρετικά υψηλής θερμοκρασίας.²⁰

Φραγκοκρατία

Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, συγκροτείται το 1207 το Δουκάτο της Νάξου (ή Δουκάτο του Αιγαίου/Αρχιελάγους), όταν ο Βενετός Μάρκος Σανούδος καταλαμβάνει τις Κυκλάδες. Ο Σανούδος κρατά για λογαριασμό του δώδεκα νησιά, μεταξύ των οποίων και τη Σαντορίνη, και παραχωρεί τα υπόλοιπα σε συμπολεμιστές και άλλους Βενετούς ευγενείς. Το Δουκάτο, με κέντρο τη Νάξο, κυβερνάται από δυο συγγενικές οικογένειες, Σανούδου και Κρίσπου, βάσει φεουδαλικού συστήματος.²¹

Σαντορίνη. Ορθόδοξοι, Καθολικοί και Ιησουίτες κατά την ηφαιστειακή έκρηξη το 17^ο αιώνα», Α. Αργυρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, Αθήνα 2004, τ. Β', 457-474.

¹⁶ Βλ. κυρίως *Ministère des Affaires Etrangères, Archives Diplomatiques, Correspondance Politique, Grèce*, τ. 1, φ. 1-12, *Relation de la nouvelle isle de Santorin 1707*. Κ. Τσούρκας, «Η έκρηξις του ηφαιστείου της Σαντορίνης το 1707. Η έκθεσις του ιησουίτου ιεραποστόλου πατρός Ταριγιόν», *Κυκλαδικά Α'* (1956), 193-196, μάλλον το ίδιο κείμενο με εκείνο του γαλλικού Υπουργείου Εξωτερικών *Δε Κιγάλλας, Ημερολόγιον ...* ό.π., 133-136 όπου περιγραφή της έκρηξης του 1707 από τον αυτόπτη Αντώνη Ντελέντα Hofmann Thera, 39-44.

¹⁷ Σχετικά με περιορισμένες μετακινήσεις μεταξύ 15^{ου} και 18^{ου} αιώνα, βλ. Δελένδας, *Οι καθολικοί...* ό.π., 205-209.

¹⁸ Βλ. Β. Κ. Παπαζάχος – Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, «Το σεισμοτεκτονικό περιβάλλον της Σαντορίνης», *Δανέζης 2001*, 31-35 Hofmann Thera, 82

¹⁹ Βλ. Thevenot, *Relation...* ό.π., 203.

²⁰ Βλ. κυρίως Γεωργιάκας, «Η γένεσις... ό.π., 23-24 Delibasis, N. – Chailas, S. – Lagios, E. – Drakopoulos, J., «Surveillance of Thera volcano (Greece) – Microseismicity Monitoring», D. A. Hardy (επιμ.), *Thera and the Aegean World III*, Λονδίνο 1990, τ. 2, 55-59. Μ. Φύτικας, «Γεωθερμική ενέργεια στη Σαντορίνη», *Δανέζης 2001*, 51-54.

²¹ Βλ. Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών του Αιγαίου Πελάγους (1438-1565) – Ιωσήφ Νάκης Ιουδαίος Δουξ του Αιγαίου Πελάγους (1566-1579) – Το σαντζάκ των νήσων Νάξου*,

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τη Σαντορίνη είναι συχνά αποσπασματικές και ασαφείς. Ωστόσο, μας παρέχουν στοιχεία απαραίτητα για να κατανοήσουμε την κατάσταση που διαμορφώθηκε αργότερα, στην Τουρκοκρατία.

Στα 1280 η Σαντορίνη και άλλα κυκλαδονήσια του Δουκάτου ανακαταλαμβάνονται για μικρό διάστημα από τους Βυζαντινούς, ενώ το 1300 επανεντάσσονται στο Δουκάτο, μετά την κατάληψή τους από τον Μπαρότζη.²²

Στο νησί εγκαθίστανται σταδιακά μέλη βενετικών και άλλων οικογενειών από τη δυτική Ευρώπη, όπως από τις οικογένειες Κρίσπου, Σανούδου, Γίζη, Μπαρμπαρίγου, Βενιέρη, Νταρζέντα, Ντεκιγάλα, Σιγάλα, Συρίγου, Νταμίγου, Ντανέζη, Αλαφούζου, Σορώτου, Ντελέντα, και Ντακορώνια.²³ Δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε το συνολικό αριθμό τους ή την αναλογία τους προς τον πληθυσμό που κατοικεί ήδη εκεί. Η Σαντορίνη κυβερνάται απευθείας από τον Δούκα της Νάξου, που παραχωρεί ορισμένα τμήματά της ή και το σύνολο των εκτάσεων, κατά περιόδους, σε διάφορες από τις παραπάνω οικογένειες ή και σε άλλες που δεν διαμένουν στο νησί. Η έκταση, ο αριθμός των φέουδων και οι οικογένειες που τα νέμονται δεν είναι γνωστά ακριβώς. Εκτός από το σύνολο των δικαιωμάτων που συγκροτούν τα φέουδα, παραχωρούνται, εξάλλου, και μεμονωμένα οχυρωματικά κτίσματα, οι «γουλάδες», όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

Από το 1207 και έως το 1334 άρχοντες της Σαντορίνης είναι μέλη της οικογένειας Μπαρότζη, και από το 1335 απευθείας οι Δούκες της Νάξου Σανούδοι και Κρίσποι. Το 1356 ο Δούκας παραχωρεί στον Φραντζέσκο Γκοζαντίνι σημαντικό τμήμα του νησιού, που συνοδεύεται από περιορισμένο αριθμό δουλοπάροικων. Φέουδα παραχωρούνται, επίσης, στις οικογένειες Ντακορώνια, Ντεκιγάλα, Σιγάλα, και Συρίγου. Εξάλλου, ήδη από το 1372 τουλάχιστον, παραχωρείται ως τιμάριο το καστέλι της Επανωμερίας στην οικογένεια Νταρζέντα, και το 1478 μαρτυρείται ότι το φέουδο του Σκάρου κατέχει η οικογένεια Πισάνι. Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, οι Κρίσποι, ως «αυθέντες» της Σαντορίνης, έχουν παραχωρήσει την εκμετάλλευσή της στον Έλληνα Βαχανάλη, που λαμβάνει πρόσοδο 500 δουκάτων από το νησί. Εκείνος, το 1480, δίνει το νησί προίκα στην κόρη του που παντρεύεται τον Βενετό Ραβιασάμιο.²⁴

Άνδρου, Πάρου, Σαντορίνης, Μήλου, Σύρας (1579-1621), Ερμούπολη 1924 (ανατύπωση Αθήνα 1985), 8 Slot, *Archipelagus...* ό.π., 50.

²² Βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 38-39.

²³ Σημειώνουμε ότι στις πηγές και τη βιβλιογραφία συναντώνται συχνά δυο ή περισσότεροι τύποι του ίδιου επωνύμου. Ορισμένοι από αυτούς, μάλιστα, παρουσιάζουν εξέλιξη στο χρόνο. Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιείται ο επικρατέστερος τύπων των εγγράφων, δηλαδή του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, κυρίως. Στις περιπτώσεις, εξάλλου, αναφοράς σε συγκεκριμένο έγγραφο, χρησιμοποιείται ο τύπος του εγγράφου

²⁴ Βλ. Pègues, *Histoire...* ό.π., 51-53· K. Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes*, Βερολίνο 1873, 480, 487, 492-498· Ζερλέντης, *Γράμματα...* ό.π., 9-13· Armao, *In giro...* ό.π., 240· Βλ. και Δελένδας, *Οι καθολικοί...* ό.π., 28-30, 70-73· Ν. Αλιπράντης, «Οι παλαιές θηραϊκές οικογένειες», *Δανέζης 2001*, 319-322· Slot, *Archipelagus...* ό.π., 44-45, 50· Δ. Ν. Κασαπίδης, «Η οικογένεια Δαργέντα (D'Argenta) της

Ο πληθυσμός έχει μειωθεί λόγω των συνεχών πειρατικών επιδρομών και των πολεμικών συρράξεων, αλλά και της έκρηξης του ηφαιστείου το 1457, και αριθμεί στα τέλη του 15^{ου} αιώνα 300 κατοίκους. Ωστόσο, σύντομα το νησί επανοικίζεται με νέες οικογένειες, ενώ και αριθμός εκείνων που είχαν φύγει επιστρέφει, λόγω του ιδιαίτερα εύφορου εδάφους του. Αργότερα, στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, οι πολεμικές ναυτικές επιχειρήσεις των Τούρκων επηρεάζουν τη ζωή των κατοίκων, η κατάσταση στο νησί γίνεται δύσκολη, και 40 οικογένειες καταφεύγουν στην Κρήτη, αναζητώντας καλύτερη τύχη.²⁵

Όπως και στα άλλα νησιά, ιδρύεται Καθολική Επισκοπή και καταργείται η Ορθόδοξη Επισκοπή, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα της περιουσίας της τελευταίας περιέρχεται στην Καθολική Επισκοπή, και επικεφαλής του ορθόδοξου κλήρου αναλαμβάνει Πρωτόπαπας.²⁶ Εκτός από τις καθολικές οικογένειες που εγκαθίστανται στο νησί, καθώς και τις νέες που δημιουργούνται με επιγαμίες καθολικών με ντόπιους, και αριθμός ορθόδοξων κατοίκων βαπτίζονται καθολικοί.²⁷

Από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, ενώ αρχίζει πάλι η συστηματική καλλιέργεια της γης, συγκροτούνται τα καστέλια, οι πέντε κύριοι οικισμοί του νησιού, που βρίσκονται στο νησί της Θήρας: η πρωτεύουσα ο Σκάρος, σε απόκρημνο και δυσπρόσιτο βράχο, όπου χτίζονται το «παλάτι» του φεουδάρχη, οι κατοικίες των σημαντικότερων καθολικών οικογενειών, η κατοικία του Καθολικού Επισκόπου και ο καθολικός καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννη, καθώς και η Επανωμερία (ή καστέλι του Αγίου Νικολάου, σήμερα Οία), ο Πύργος, το Εμποριό και το Ακρωτήρι. Διαθέτουν ισχυρές οχυρώσεις, ενώ η ανάπτυξή τους περιορίζεται στο εσωτερικό των αμυντικών περιβόλων. Έξω από τα καστέλια χτίζονται οχυρωματικοί πύργοι, οι χαρακτηριστικοί γουλάδες, ενώ κατασκευάζονται και «βίγλες», από όπου κατοπτεύεται η θάλασσα και εντοπίζονται επίδοξοι εισβολείς. Η ύπαρξη του καστελίου του Ακρωτηρίου μαρτυρείται ήδη από το 1336, όταν παραχωρείται στην οικογένεια Γκοζαντίνι, στις αρχές του 15^{ου} υπάρχουν αναφορές για τον Σκάρο στον οποίο εγκαθίστανται κάτοικοι που εγκαταλείπουν παλαιότερο παραθαλάσσιο οικισμό, ενώ στα 1490 και τα πέντε καστέλια έχουν ολοκληρωθεί.

Σαντορίνης και οι ιερατικές κλήσεις (16-19 αι.). Συμβολή στη μελέτη της γενεαλογίας και εκκλησιαστικής ιστορίας του νησιού», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 82 (1&2) (2000), 194-195. *Στοιχεία για* ορισμένες από τις οικογένειες περιέχονται και στα γενεαλογικά δέντρα.

²⁵ Βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 34· Ζερλέντης, *Γράμματα...* ό.π., 13· Hofmann Thera, 11· Kolodny, *La population...* ό.π., 153· Α. Κραντονέλλη, «Πειρατεία και Σαντορίνη», *Δανέζης 2001*, 300-301.

²⁶ Βλ. Τσελίκας, *Μαρτυρίες...* ό.π., 66· Α. Ν. Βάλληνας, *Ιστορία της Νήσου Κύθνου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς σχετιζομένη προς την των ομοταγών νήσων του Αιγαίου*, Αθήνα 1896 (ανατύπωση Αθήνα 1990), 45.

²⁷ Βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 15, 57-59 και για τη Σαντορίνη 61.

Στα καστέλια κατοικούν οι ισχυρές οικογένειες, ενώ οι χωρικοί χτίζουν τις κατοικίες τους σε διάφορα σημεία του νησιού, κοντά στη γη που καλλιεργούν ή στα καστέλια, σε χάσματα και σπηλιές, για να προστατευτούν από τις πειρατικές επιδρομές.²⁸

Στα τέλη της Φραγκοκρατίας υφίσταται κοινοτική οργάνωση στο νησί, όπως και στις υπόλοιπες Κυκλάδες, που έχει όμως χαρακτήρα διαφορετικό από εκείνο της Τουρκοκρατίας, καθώς στην κοινότητα δεν μετέχει το σύνολο του πληθυσμού. Επικεφαλής είναι ο Καπετάνιος, μέλος της τοπικής αριστοκρατίας, ο οποίος διοικεί το νησί από κοινού με τους αντιπροσώπους του Δούκα, και μάλλον ορίζεται από εκείνον. Επίσης, υφίσταται Καγκελάριος, ο οποίος εκτελεί χρέη γραμματέα της κοινότητας και χρέη νοταρίου, συντάσσει δηλαδή τις ιδιωτικές δικαιοπρακτικές πράξεις. Άμεσος, εξάλλου, αντιπρόσωπος του Δούκα είναι ο μπαήλος, που κατοικεί στο νησί.²⁹

Όταν το 1538 το Δουκάτο καθίσταται φόρου υποτελής στην οθωμανική αυτοκρατορία, σε πολλά νησιά διατηρούνται τα δικαιώματα των φεουδαρχών. Ο Δούκας της Νάξου κρατά τη Νάξο, τη Μήλο, την Κίμωλο, τη Σαντορίνη και τη Σύρο, και αποδίδει στην Πύλη το φόρο τους, έως το 1565.³⁰

Εξάλλου, το 1545 ο «Ιωάννης Κρίσπος δούκας της άσπρης θάλασσας Αιγαίου πελάου» παραχωρεί στη μονή και την εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης της Σιένας, που τότε έκτιζε «ο λαός του Σκάρου της Σαντορίνης», ορισμένα χωράφια και «ενκρεμνά», ενώ το 1558 ο γιος του «αυθέντης Σαντορίνης» Γιακουμάκης Κρίσπος, «πρωτογέννητος Δούκας Αιγαίου Πελάγους», παραχωρεί στον κυρ Αντρέα Μανόρα τον γουλά της Επανωμερίας. Ο γουλάς περιέρχεται στον Μανόρα και τους κληρονόμους τους, υπό τον όρο εκείνοι «όντα είν' χρεία δια να φυλαχτεί ο λαός» να επιτρέπουν στους κατοίκους να καταφεύγουν εκεί.³¹

Η Σαντορίνη αποτελεί τμήμα του Δουκάτου και μετά το 1566, οπότε καταλύεται το καθεστώς των Κρίσπων και 12 νησιά των Κυκλάδων παραχωρούνται στον Ιωσήφ Νάκη, χωρίς να αλλάξει το διοικητικό καθεστώς τους.³² Την περίοδο αυτή, το 1578, χρονολογείται και ανανέωση φεουδαλικού δικαιώματος της οικογένειας Νταρζέντα, που γίνεται εκ μέρους του τοποτηρητή του Δούκα Ιωσήφ Νάκη προς τον Μαρίνο Νταρζέντα, με τελετή στην Άνδρο.³³

²⁸ Βλ. Ζερλέντης, *Γράμματα...* ό.π., 11-12· Δελένδας, *Οι καθολικοί...* ό.π., 30· Φ. Κουκουλές, «Η εν Θήρα Ιερά Μονή του Αγίου Νικολάου», *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 3 (1929), 54· Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, «Η εξέλιξη των οικισμών από το Μεσαίωνα στα νεότερα χρόνια», *Δανέζης* 2001, 375-378· Slot, *Archipelagus...* ό.π., 61· Φ. Κατσίπης, «Τα καστέλια και η προστάτις των Αγία Θεοδοσία. Βίγλες και γουλάδες, καταφύγια», *Δανέζης* 1971, 121-123.

²⁹ Βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 51-53

³⁰ Βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 78· Ζερλέντης, *Γράμματα...* ό.π., 25.

³¹ Βλ. Νοέμβριος 1545 ό.π., Α' Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. α' 20 Σεπτεμβρίου 1558, Ι' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. α' και αναλυτικά παρακάτω, 358 κ.εξ. Βλ. επίσης Κατσίπης, «Τα καστέλια... ό.π., 122. Σχετικά με τους δυο αυτούς δούκες, πατέρα και γιο, βλ. Ζερλέντης, *Γράμματα...* ό.π., 25.

³² Βλ. Ζερλέντης, *Γράμματα...* ό.π., 28-29· Slot, *Archipelagus...* ό.π., 96 κυρίως.

³³ Βλ. Ζερλέντης, *Γράμματα...* ό.π., 37, 97-100.

Η υψηλή οικονομική επιφάνεια των καθολικών, που θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, ιδιαίτερα στα τέλη του 16^{ου} και έως τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, έχει ως αφετηρία την κατάσταση που διαμορφώνεται στη Φραγκοκρατία, ενώ αργότερα η σύνθεση της ανώτερης τάξης των καθολικών μεταβάλλεται με την εγκατάσταση νέων δυτικών οικογενειών.

Τουρκοκρατία

α. Χαρακτηριστικά περιόδου

Με την απευθείας διοικητική υπαγωγή των Κυκλάδων στην Πύλη, βελτιώνονται σταδιακά οι συνθήκες ζωής στα νησιά και καταργούνται τα φεουδαλικά δικαιώματα εκμετάλλευσής τους. Από τον 17^ο και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, κυρίως, οι νησιώτες εκμεταλλεύονται την αυξανόμενη εμπορική επικοινωνία Ανατολής και Δύσης, γίνονται οι ίδιοι φορείς των ανταλλαγών και αποκομίζουν σημαντικά κέρδη.

Το Δουκάτο καταλύεται το 1579, οπότε οι κάτοικοι της Νάξου, της Άνδρου, της Πάρου, της Σαντορίνης, της Μήλου και της Σύρου στέλνουν αντιπροσώπους στον Σουλτάνο για να ζητήσουν προνομιακό ορισμό. Τους παραχωρείται ο πρώτος σχετικός αχτιναμές το 1580, που ανανεώνεται από μεταγενέστερους, βάσει του οποίου διαμορφώνεται σταδιακά το διοικητικό, γαιοκτητικό και φορολογικό καθεστώς των νησιών. Η Σαντορίνη υπάγεται στο σαντζάκι του Αιγαίου, που συγκροτούν τα παραπάνω νησιά, οι φόροι του οποίου αποδίδονται κατευθείαν στον Καπουδάν Πασά που έχει και τη διοικητική του ευθύνη, συνεπικουρούμενος από τον Δραγουμάνο του Στόλου που σταδιακά εξελίσσεται σε συγκυβερνήτη των νησιών. Το σαντζάκι υποδιαιρείται σε τρεις διοικητικές ενότητες, στα μπεηλίκια Νάξου-Πάρου, Άνδρου-Σύρου και Σαντορίνης-Μήλου.³⁴

Το γαιοκτητικό καθεστώς της Σαντορίνης είναι πλήρους ιδιοκτησίας, όπως διαπιστώνεται και από το χαρακτήρα της απογραφής του 1670, που καταλήγει στη σύνταξη φορολογικού κατάστιχου έγγειου φόρου.³⁵

Στο νησί ζουν ελάχιστοι Τούρκοι για μικρό χρονικό διάστημα, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, κυρίως στον Πύργο, ορισμένοι από τους οποίους είναι πιθανόν εξισλαμισμένοι κάτοικοι.³⁶ Την περίοδο αυτή, άλλωστε, μαρτυρείται και γάμος καθολικής Σαντορινιάς με

³⁴ Αναλυτικά για τους προνομιακούς ορισμούς βλ. Δ. Γκίνης, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1966, καθώς και το κείμενο του 1580 στο ΑΚΕ, βλ. Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Γ' Επισκοπή Γωνιάς, Φάκ. 13 υποφ. 9 σε ελληνική μετάφραση και κείμενο του 1792, βλ. Τσελίκας, *Μαρτυρίες... ό.π.*, 105-106. Βλ. επίσης Μ. Η. Μαλανδράκης, «Νησιωτικά χρονικά», *Ελληνικά* 10 (1937-1938), 69-116· Ε. Κούκκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1980, 25-56. Σχετικά με τα γεγονότα της περιόδου και τη διοικητική δομή των Κυκλάδων βλ. Slot, *Archipelagus... ό.π.*, 99-102, καθώς και 291 σχετικά με τη φορολόγηση το 1681· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1974, τ. Γ' 17-18, 105, 154, 218-220· Ζερλέντης, *Γράμματα... ό.π.*, 41-49, 53· Β. Σφυρόερας, *Οι Δραγουμάνοι του Στόλου. Ο θεσμός και οι φορείς*, Αθήνα 1965, 21-29.

³⁵ Βλ. Μπαλάτ – Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία... ό.π., 114-116.

³⁶ Βλ. Richard, *Relation... ό.π.*, 232· Pègues, *Histoire... ό.π.*, 473· Slot, *Archipelagus... ό.π.*, 14.

Τούρκο αξιωματούχο, Κεχαγιά, που δεν γνωρίζουμε σε ποιο νησί ακριβώς υπηρετεί. Το συγκεκριμένο ζευγάρι, πάντως, εγκαθίσταται στη Νάξο. Εξάλλου, μαρτυρείται και εξισλαμισμός κατοίκου της Σαντορίνης στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, που λαμβάνει αξίωμα στον τουρκικό στρατό.³⁷ Χαρακτηριστικό της απουσίας τουρκικής κοινότητας στο νησί, καθώς και της σχετικής προστασίας του Καπουδάν Πασά, είναι το γεγονός ότι ο τελευταίος απαγορεύει την ίδρυση τζαμιού στα 1669, που επιδίωκε Τούρκος επικεφαλής στρατευμάτων κατά την επιστροφή του από την Κρήτη.³⁸

Ο καδής της Σαντορίνης κατοικεί στη Χίο ή τη Νάξο και έρχεται να δικάσει υποθέσεις στο νησί ανά διετία. Ο μπέης κατοικεί επίσης εκτός νησιού, όπως γενικά οι μπέηδες των Κυκλάδων, ενώ επιτόπου βρίσκεται αντιπρόσωπός του, ο Κεχαγιάς. Ο τελευταίος είναι στη Σαντορίνη χριστιανός, όπως και σε άλλα νησιά, ενώ παράλληλα ασκεί καθήκοντα Καπετάνιου, τουλάχιστον στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, οπότε κυκλοφορεί με ένοπλη φρουρά.³⁹

Οι πόλεμοι της οθωμανικής αυτοκρατορίας με τη Βενετία (1645-1669, 1684-1698 και 1714-1718) και αργότερα με τη Ρωσία (1768-1774), προκαλούν μεγάλες καταστροφές στις Κυκλάδες. Οι κάτοικοι υφίστανται φορολόγηση και από τις δυο, κάθε φορά, αντιμαχόμενες πλευρές, ενώ κατά τους τουρκοβενετικούς πολέμους υποχρεώνονται να υπηρετήσουν τόσο στο βενετικό, όσο και στον τουρκικό στόλο.

Κατά τους τουρκοβενετικούς πολέμους η θέση της Σαντορίνης είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς είναι το κοντινότερο νησί των Κυκλάδων στην Κρήτη, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να υφίστανται μεγαλύτερες πιέσεις από τους αντιμαχόμενους.⁴⁰

Στις αρχές του πρώτου τουρκοβενετικού πολέμου, το 1649, ο βενετικός στόλος φτάνει στη Σαντορίνη και απαιτεί την καταβολή φόρου εκ μέρους των κατοίκων. Δέκα χρόνια αργότερα, το νησί καταβάλλει φόρους στη Βενετία και την Πύλη, ενώ το 1667 καθίσταται βάση ανεφοδιασμού των Βενετών.⁴¹

Κατά τον τελευταίο, εξάλλου, τουρκοβενετικό πόλεμο, με την επέκταση των επιχειρήσεων στις Κυκλάδες δημιουργούνται σοβαρότατα οικονομικά προβλήματα στα νησιά. Ο πόλεμος αυτός λήγει με την υπογραφή της συνθήκης του Πασάροβιτς, οι όροι της

³⁷ Βλ. και παρακάτω 527 κυρίως.

³⁸ Βλ. Pègues, *Histoire...* ό.π., 606-607.

³⁹ Βλ. Richard, *Relation...* ό.π., 29, 181, 279, 593· J. Pitton de Tournafort, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Παρίσι 1717, 271· Pègues, *Histoire...* ό.π., 20· Slot, *Archipelagus...* ό.π., 101, 174, 198· Κούγκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί...* ό.π., 123. Πληροφορίες σχετικά με το γεγονός ότι ο καδής της Σαντορίνης δεν κατοικεί στο νησί, συναντώνται και σε διάφορα έγγραφα του ΑΚΕ, βλ. π.χ. άνευ ημερ. 1765 ό.π., ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Γ' Επισκοπή Γωνιάς, Φάκ. 13 υποφ. 5, όπου μαρτυρείται ότι κατοικεί στη Νάξο.

⁴⁰ Βλ. Hofmann Thera, 16.

⁴¹ Βλ. κυρίως Pègues, *Histoire...* ό.π., 598· Richard, *Relation...* ό.π., 29· Slot, *Archipelagus...* ό.π., 173.

οποίας είναι ιδιαίτερα ευνοϊκοί για τον ελληνισμό, και τότε αρχίζει περίοδος μακράς ειρήνης στην ανατολική Μεσόγειο που ευνοεί την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας.⁴²

Με την έναρξη του ρωσοτουρκικού πολέμου, οι κάτοικοι της Σαντορίνης υποστηρίζουν τη ρωσική πλευρά, όπως συμβαίνει και με τους κατοίκων άλλων νησιών των Κυκλάδων. Το 1770 ρωσικά στρατεύματα αποβιβάζονται στο νησί και μάλιστα πραγματοποιούν αρχαιολογικές έρευνες. Η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) δίνει νέα ώθηση στη ναυσιπλοΐα, καθώς πλέον οι νησιώτες μπορούν να δραστηριοποιούνται υπό την προστασία που τους παρέχει η ρωσική σημαία.⁴³

Η δράση Τούρκων πειρατών και χριστιανών κουρσάρων είναι έντονη τον 17^ο αιώνα, που χαρακτηρίζεται και χρυσή εποχή της πειρατείας, και αποτελεί συνεχή πηγή κινδύνου για τη ζωή των κατοίκων, καθώς και ανασταλτικό παράγοντα ανάπτυξης της ναυτιλίας και του εμπορίου. Τα νησιά υφίστανται συχνές επιδρομές, κάτοικοι αιχμαλωτίζονται και πωλούνται σκλάβοι, ενώ καταδρομές επιχειρούνται και εναντίον των εμπορικών πλοίων των νησιωτών. Η δράση τους εντείνεται κατά τους τουρκοβενετικούς πολέμους, κυρίως τον πρώτο, οπότε ο θαλάσσιος χώρος των Κυκλάδων και της Κρήτης δεν ελέγχεται από την οθωμανική αυτοκρατορία. Ιδιαίτερη παρουσία έχουν κουρσάροι Γάλλοι και Μαλτέζοι, καθώς και από άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης, την Ιταλία κυρίως, οι οποίοι συνεργάζονται με το βενετικό στόλο σε κοινές επιχειρήσεις, διενεργούν παράλληλα επιδρομές για λογαριασμό τους, ενώ κάποιοι εγκαθίστανται σε ορισμένα νησιά, κυρίως στη Μήλο.

Η Σαντορίνη αποτελεί σημείο ενέδρας για τη διενέργεια επιχειρήσεων πειρατών και κουρσάρων. Μαρτυρίες σχετικές, που χρονολογούνται από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, διαθέτουμε από τη βιβλιογραφία και τα έγγραφα των πηγών. Αναφέρουμε ενδεικτικά: καταδρομές σε εμπορικά πλοία από Τούρκους πειρατές (1634), επιδρομή Τούρκων πειρατών που παίρνουν κατοίκους σκλάβους (1654), συνεχής φόβος και ανασφάλεια των κατοίκων από τις επιχειρήσεις των εμπολέμων και των πειρατών (1649, 1669, 1674), εξαγορά σκλάβων (1608, 1636, 1656, 1697), επιδρομή κουρσάρων (1671, 1678). Συνολικά, εξάλλου, κατά τη διάρκεια των δυο πρώτων βενετοτουρκικών πολέμων μαρτυρούνται εννέα επιδρομές στο νησί. Η μνήμη των πειρατικών επιδρομών διατηρείται χρόνια μετά ζωντανή, όπως σε όλο το Αιγαίο.

Ωστόσο, οι Σαντορινιοί, όπως και οι κάτοικοι των υπόλοιπων Κυκλάδων, δεν περιορίζονται να υφίστανται τις επιπτώσεις της πειρατείας και των πολέμων, αλλά κατορθώνουν να εκμεταλλευτούν τις ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώνονται και να

⁴² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...ό.π.*, τ. ΙΑ' 33-51. Σχετικά με τη Σαντορίνη βλ. και Slot, *Archipelagus... ό.π.*, 191

⁴³ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...ό.π.*, τ. ΙΑ' 33-51, 83· L. Lacroix, «Σαντορίνη», *Κυκλαδικά Α'* (1956), 174.

αναπτύξουν δραστηριότητες που θα αποτελέσουν την απαρχή της εμπορικής και ναυτιλιακής ανάπτυξης του νησιού. Γάλλοι έμποροι που συνεργάζονται με τους Βενετούς και διατηρούν φιλικές σχέσεις με τους επίσης Γάλλους Ιησουίτες, χρησιμοποιούν το νησί ως ενδιάμεσο σταθμό για την τροφοδοσία της Κρήτης. Οι Μαλτέζοι πειρατές, μέλη του Τάγματος των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη ή άλλοι δυτικοί που επιχειρούν υπό τη μαλτέζικη σημαία, εξάλλου, αναπτύσσουν ιδιαίτερες σχέσεις με το νησί, αντιπαλότητας και συνεργασίας, και οι κάτοικοι εκμεταλλεύονται τη δράση τους αγοράζοντας τα λάφυρα των επιδρομών τους και μεταφέροντάς τα για εκποίηση στη Σμύρνη και σε άλλα λιμάνια της Μικράς Ασίας. Επιπλέον, οι Σαντορινιοί εκμεταλλεύονται την πολιορκία του Χάνδακα, ανεφοδιάζοντας και οι ίδιοι τους Βενετούς, με υψηλούς ναύλους.

Έτσι, από τα τέλη του 17^{ου} και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα διαθέτουν στόλο μικρών ιστιοφόρων, όπως και άλλα νησιά των Κυκλάδων. Οι αμφίσημες σχέσεις με τους Μαλτέζους συνεχίζονται τον 18^ο αιώνα, ενώ δεν μαρτυρείται άσκηση πειρατείας και εκ μέρους των ίδιων των Σαντορινιών. Οι επιδρομές στο νησί, όπως και γενικότερα στις Κυκλάδες, περιορίζονται κατά πολύ πλέον, και μαρτυρείται μόνο μια, το 1754.⁴⁴

Την περίοδο αυτή, οι καθολικοί κυρίως κάτοικοι εξασφαλίζουν την προστασία των караβιών και των εμπορευμάτων τους, από τις προσβολές των χριστιανών πειρατών, με τη διαμεσολάβηση του Πάπα και την έκδοση ειδικών εγγράφων («πατέντες») εκ μέρους του, εκ μέρους των Ιπποτών της Μάλτας, του Βασιλείου της Νάπολης, της Βρετανίας, πιθανόν και της Ισπανίας. Οι πατέντες εξασφαλίζονται μέσω του Καθολικού Επισκόπου ή αντιπροσώπων των κατοίκων που μεταβαίνουν στη Μάλτα. Οι τελευταίοι, εκτός από τις πατέντες, εξασφαλίζουν και την αποζημίωση των κατοίκων από τις προσβολές ορισμένων κουρσάρων, που παρά την προστασία δεν αποφεύγονται.⁴⁵

Στο ΑΚΕ σώζονται λίγα σχετικά έγγραφα (26), που χρονολογούνται κατά βάση στα μέσα του 18^{ου} αιώνα (1711-1821). Πρόκειται κυρίως για πατέντες γενικής ισχύος, που

⁴⁴ Βλ. Κραντονέλλη, «Πειρατεία... ό.π., 300-304 της ίδιας *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1538-1699*, Αθήνα 1991, κυρίως 266· Richard, *Relation...* ό.π., 92, 93-95, 322-324, 376· B. Randolph, *The present State of the islands in the Archipelago*, Οξφόρδη 1687 (ανατύπωση Αθήνα 1983), 31· Slot, *Archipelagus...* ό.π., 20-24, 117-19, 168-169, 171-172, 199· Γ. Λέων, «Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)», *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)*, Αθήνα 1972, 19-26 και ειδικότερα για τον 18^ο αιώνα 27-29· Κ. Σβολόπουλος, «Ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατά τις παραμονές του Αγώνα της ανεξαρτησίας», *Ο Ερασιστής Ι'* (1972-1973), 196-201· Π. Ζερλέντης, *Ιστορικά σημειώματα εκ του βιβλίου των εν Νάξω Καπουκίνων (1649-1753)*, Ερμούπολη 1922, 17-18· Φ. Κατσίπης, «Η Σαντορινιά σκλάβοι κι ο Αϊ-Νικήτας», *Δανέζης 1971*, 266· Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος...* ό.π., 168-170, 322-335, όπου αναπτύσσεται σε μεγαλύτερο βαθμό συνεργασία με τους χριστιανούς πειρατές. Σχετικές πληροφορίες συναντώνται, επίσης, σε 19 έγγραφα του ΑΚΕ (1608-1803).

⁴⁵ Βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 198· Α. Τζαμτζής, «Ναυτικοί, καράβια και λιμάνια», *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)*, Αθήνα 1972, 119 όπου γενικά για τις πατέντες του συγκεκριμένου τύπου. Βλ. επίσης 10 Μαρτίου 1740 ό.π., Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α' Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 2 υποφ. 5, επιστολή του αφέντη πρε Νικολάκη Μπαρμπάρη του Τεζαουράριου της Καθολικής

χορηγεί ο Μέγας Μάγιστρος των Ιπποτών της Μάλτας στους καθολικούς της Σαντορίνης, βάσει των οποίων ο Καθολικός Επίσκοπος εκδίδει αντίστοιχα έγγραφα μονοετούς ισχύος για συγκεκριμένα καράβια, καθώς και για τις τελευταίες αυτές πατέντες συγκεκριμένων караβιών και του φορτίου τους. Επίσης συναντάται πατέντα του Πάπα για τους καθολικούς της Σαντορίνης, καθώς και πατέντα που χορηγεί ο Πρόξενος της Αγγλίας στη Σαντορίνη. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι η προστασία των Ιπποτών της Μάλτας δεν περιορίζεται αποκλειστικά στους καθολικούς, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από πατέντα που χορηγείται, μέσω του Καθολικού Επισκόπου, προς τους κατοίκους της Ύδρας και της Αίγινας, καθώς και προς το μετόχι της Παναγίας της Αμοργού στη Σαντορίνη.⁴⁶

Επίσης, προστασία εξασφαλίζεται και μέσω προσωπικής παρέμβασης του Προξένου της Γαλλίας που υφίσταται στο νησί, όπως ματρουρείται από έγγραφο που αφορά επιχείρηση πειρατών υπό τη σημαία του Πριγκηπάτου του Μονακό, το 1754.⁴⁷

Στη Σαντορίνη, όπως και σε άλλα σημαντικά νησιά των Κυκλάδων, λειτουργεί Προξενείο της Γαλλίας, από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, και της Αγγλίας, από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, ενώ κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου γενικό Προξενείο της Ρωσίας για τα νησιά του Αιγαίου εδρεύει στην Τήνο.⁴⁸

Με τις διομολογήσεις που παραχωρούνται στις ξένες δυνάμεις οι καθολικοί κάτοικοι της οθωμανικής αυτοκρατορίας καθίστανται υπήκοοι της Γαλλίας και άλλων δυτικών χωρών, κυρίως της Αυστρίας, «προστατευόμενοι», εξασφαλίζοντας ειδικά προνόμια που αφορούν την άσκηση της λατρείας αλλά και του εμπορίου. Στη Σαντορίνη, όπως και γενικότερα στις Κυκλάδες, ο σύνδεσμος με τη Γαλλία ήταν ιδιαίτερος, τόσο των κατοίκων, όσο και των μισσιοναρίων Ιησουϊτών και αργότερα Λαζαριστών. Επίσης, άλλοι, εύποροι κυρίως κάτοικοι, ανεξαρτήτως δόγματος, εξασφαλίζουν την προστασία της Αγγλίας, με τους ίδιους όρους.⁴⁹

Επισκοπής της Σαντορίνης, ο οποίος βρίσκεται στην Μάλτα ως αντιπρόσωπος της καθολικής κοινότητας, για να εξασφαλίσει πατέντες και αποζημιώσεις.

⁴⁶ Βλ. *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα και Τσελίκας, *Μαρτυρίες... ό.π.*, 95, 96-97, 101-102, 104-105, όπου εκδίδονται ορισμένα σχετικά έγγραφα. Βλ. επίσης Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 125. Σημειώνουμε ότι πατέντα εκδίδει και η μονή Προφήτη Ηλιού της Σαντορίνης για καράβι της, το 1787, βλ. Β. Σφυρόερας, «Οικονομικά της Σαντορίνης κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας», *Δανέζης 1971*, 104-105, ενώ άλλα πλοία διαθέτουν πατέντες της οθωμανικής διοίκησης, βλ. *Δανέζης 1971*, 307, όπου φερμάνι του Σουλτάνου Μαχμούτ Β' του 1810, για την ελεύθερη διέλευση των Στενών και προσέγγιση των λιμένων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, στο όνομα του Μάρκου Συρίγου.

⁴⁷ Βλ. 11 Μαρτίου 1754 *ό.π.*, Φάκ. 6 υποφ. 1.

⁴⁸ Βλ. Richard, *Relation... ό.π.*, 44· Pègues, *Histoire... 39*· Tournefort, *Relation... ό.π.*, 270· Π. Ζερλέντης, «Ανασύστασις των γαλλικών προξενείων εν ταις Κυκλάσιν έτει 1724», 134-136. Δελένδας, *Οι καθολικοί... ό.π.*, 125-163· FO 31/132· Α. Δρακάκης, «Αγγλοι Πρόξενοι εις τας Κυκλάδας κατά την Επανάστασιν του 1821», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών Δ' (1964)*, 118, 124· Τσελίκας, *Μαρτυρίες... ό.π.*, 64 όπου ενδεικτικά ονόματα προξένων Slot, *Archipelagus...ό.π.*, 191· Lazari, *Economies... ό.π.*, 79. Βλ. και Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 118· Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 151.

⁴⁹ Βλ. Richard, *Relation...ό.π.*, 44, 48, 91, 123· Pègues, *Histoire...ό.π.*, 455, 608, 618· Abbé Della Rocca, *Traité complet sur les abeilles, avec une Méthode nouvelle de les gouverner, telle qu'elle se*

Ολοκληρώνοντας την επισκόπηση των χαρακτηριστικών της περιόδου που καθορίζουν τη ζωή των κατοίκων θα αναφερθούμε στις επιδημίες. Παρά το γεγονός ότι τα νησιά πλήττονται ιδιαίτερα από επιδημίες κατά την Τουρκοκρατία, πανώλης συνήθως, καθώς αποτελούν εμπορικούς σταθμούς ή σημεία ανεφοδιασμού των στρατευμάτων, οι σχετικές μαρτυρίες για τη Σαντορίνη είναι σπάνιες και ασαφείς. Η απουσία, εξάλλου, αναφορών στα έργα των μισσιοναρίων Richard και Règues, που περιγράφουν με λεπτομέρειες γεγονότα που επηρεάζουν τη ζωή στο νησί, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η έκταση σχετικών προσβολών υπήρξε περιορισμένη. Από άλλες πηγές, επιδημία μαρτυρείται μόνο το 1819 στην Επανωμερία, άγνωστης έκτασης, καθώς και επιδημία ευλογιάς που πλήττει κυρίως βρέφη και παιδιά το 1778 κυρίως. Είναι πιθανό, πάντως, να φτάνουν έως τη Σαντορίνη ορισμένες από τις επιδημίες που εκδηλώνονται στις Κυκλάδες ή και τον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου, οι οποίες συνήθως έχουν ως αφετηρία την Κωνσταντινούπολη ή τη Σμύρνη. Λοιμοκαθαρτήριο στο νησί δημιουργείται, εξάλλου, μόλις το 1831.⁵⁰ Στα έγγραφα που μελετήσαμε για τη Σαντορίνη, εξάλλου, συναντώνται τέσσερις αναφορές, χαρακτηριστικές κυρίως του φόβου που προκαλούν οι επιδημίες.

Το 1657 ο καθολικός Επίσκοπος Ιερώνυμος Παντουάνος καλεί το καθολικό ποίμνιο να προσευχηθεί για «να λευθερώσει από την πανούκλα τις τόπους οπού είναι βασανισμένοι από αυτήν» και «να μην πληθύνει ο φόβος της πανούκλας». Στη συγκεκριμένη περίπτωση, όμως, η επιδημία δεν έχει προσβάλει τη Σαντορίνη, μάλλον ούτε άλλα νησιά των Κυκλάδων, και ο Επίσκοπος ενεργεί μετά από οδηγία της παπικής Έδρας.⁵¹

Το 1741 πιθανόν η πανώλη που εκδηλώνεται στη Χίο και σε ορισμένα νησιά των Κυκλάδων, να πλήττει το νησί, ή τουλάχιστον να αναμένεται ότι μπορεί να το πλήξει. Είναι η χρονιά που ο Τζανετάκης Μπαρμπαρίγος συντάσσει διαθήκη «κοιτάζοντας πώς μας τριγυρίζει ο θυμός του Θεού, η φοβερή πανούκλα». Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι αντίστοιχες αναφορές δεν συναντώνται σε άλλες σύγχρονες διαθήκες.⁵²

Το 1765 πληροφορούμαστε ότι υπάρχει «δυνατόν θανατικών» στην Κωνσταντινούπολη και για το λόγο αυτό οι καθολικοί προεστοί του Σκάρου δεν πραγματοποιούν

pratique à Syra, île de l'Archipel, précédé d'un Précis historique et économique de cette île, Παρίσι 1790, τ. 1, 25-27, 80-81, 90-112 Hofmann Thera, 10th Slot, *Archipelagus...* ό.π., 171-172.

⁵⁰ Βλ. Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Ηράκλειο 1995 81, 150-154, 345, 408· Β. Κρεμμυδάς, «Ένας Δεσπότης καταγράφει τα έσοδά του», *Ένας έμπορος στη Λέρο του 19^{ου} αιώνα. 5 μελέτες με βάση και αφορμή το αρχείο του Ν. Μαράτου* (υπό έκδοση), ανάπτυπο Αθήνα 2005, 10-11· Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες...* ό.π., 105-111, 147-160· Μ. Ε. Μηνδρινός, «Η υγειονομική υπηρεσία της Σαντορίνης (1830-1850)», *Δανέζης 2001*, 341.

⁵¹ Βλ. 18 Απριλίου 1657 ΑΚΕ, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα., Φάκ. 4 υποφ. 5. Σημειώνουμε ότι τα αποσπάσματα των εγγράφων μεταφέρονται ορθογραφημένα. Σχετικά με τις επιδημίες της περιόδου στα νησιά βλ. Κωστής, *Στον καιρό...* ό.π., 369.

προγραμματισμένο ταξίδι εκεί, για να συναντήσουν τον Δραγουμάνο του Στόλου, να τον ευχαριστήσουν για την παρέμβασή του υπέρ της Καθολικής Επισκοπής, στη διαμάχη σχετικά με τη διανομή της περιουσίας του ναού της Παναγίας της Γωνιάς.⁵³

Τέλος, η σημείωση του Σαντορινιού Πέτρου Ντε Τζιγάλα, που συντάσσει ιδιόγραφη διαθήκη το 1780 στην Κωνσταντινούπολη, «εδώ οπού είναι πανούκλα, και μάλιστα οπού μελετώ να υπάγω εις την Σαντορίνην, όπου εμπέσω εις τα κίνδυνα της θαλάσσης», μαρτυρεί όχι μόνο την επιδημία αλλά και τους τρόπους που εξαπλώνεται.⁵⁴

β. Πληθυσμός

Θα εξετάσουμε τα δημογραφικά στοιχεία που αφορούν το νησί στο επόμενο κεφάλαιο. Στο σημείο αυτό, όμως, κρίνουμε σκόπιμο να παραθέσουμε σχετικό πίνακα που αναλύεται εκεί, και δίνει τη συνολική εικόνα του πληθυσμού, όπως προκύπτει από τις πληροφορίες των περιηγητών και των παπικών απεσταλμένων.

Πίνακας 1. Πληθυσμός Σαντορίνης τέλη 16^{ου} -1821

	σύνολο	καθολικοί	
τέλη 16 ^{ου}	5.000	350 (1593)	7,00%
17 ^{ος}	10.000	500 (1600)	5,00%
		300 (1604)	3,00%
		700 (1623-1652)	7,00%
		598 (1672)	5,98%
18 ^{ος}	10-6.000	545 (1700)	5,45% - 9,08%
1821	17.000	500 (1700-1830)	2,94%

γ. Οικισμοί

Από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, καθώς ο πληθυσμός αυξάνεται σταδιακά και οι επιδρομές κουρσάρων και πειρατών περιορίζονται, τα καστέλια αναπτύσσονται και έξω από τους αμυντικούς τους περιβόλους, ενώ δημιουργούνται και μικρότεροι οικισμοί σε διάφορα

⁵² Βλ. 3 Φεβρουαρίου 1741 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. α΄. Πληροφορίες για την επιδημία στη Χίο και σε νησιά των Κυκλάδων βλ. Κωστής, *Στον καιρό...* *ό.π.*, 385, 391· Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες...* *ό.π.*, 155.

⁵³ Βλ. 30 Ιουνίου 1765 *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Γ΄ Επισκοπή Γωνιάς, Φάκ. 13 υποφ. 5. Το 1763-1764 εκδηλώνεται, πάντως, πανώλης στη Χίο, βλ. Κωστής, *Στον καιρό...* *ό.π.*, 394. Σχετικά με τη διαμάχη των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων βλ. αμέσως παρακάτω.

⁵⁴ Βλ. 29 Φεβρουαρίου 1780 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. ε΄. Την ίδια χρονιά πανώλης εκδηλώνεται στη Χίο, ενώ την επόμενη στην Ύδρα, τη Σάμο και την Πάτμο, βλ. Κωστής, *Στον καιρό...* *ό.π.*, 396· Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες...* *ό.π.*, 156-157.

σημεία του νησιού, κοντά στα καστέλια ή στις πεδιάδες, όπου βρίσκονται και οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Επίσης, χτίζεται και νέος γουλάς στα Φηρά.⁵⁵

Από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα τουλάχιστον, το νησί είναι οργανωμένο σε πέντε διοικητικές ενότητες με κέντρα τα καστέλια: 1) του Σκάρου με τα χωριά: Μεροβίγλι, Βουρβούλο, Φηροστεφάνι, Κοντοχώρι, Καρτεράδο και Μεσαριά, 2) του Πύργου με τα χωριά Βώθωνα (ή Άγιο Θωμά), Γωνία (Εξω και Μέσα), και Μεγαλοχώρι, καθώς και τις διάσπαρτες κατοικίες στην πεδιάδα της Μεσαριάς, 3) της Επανωμερίας, με το χωριό Φοινικιά και το νησί της Θηρασιάς, όπου τα χωριά Αγριλιά και Ποταμός 4) του Εμπορίου και 5) του Ακρωτηρίου.

Στο Σκάρο κατοικούν οι ισχυρότερες καθολικές οικογένειες, μόλις μια ή δυο οικογένειες ορθόδοξων, καθώς και ο Καθολικός Επίσκοπος. Επίσης, εκεί βρίσκεται η έδρα των Ιησουϊτών, η μονή των Δομινικανίδων, και αρκετές καθολικές εκκλησίες. Ο βράχος όπου είναι χτισμένο το καστέλι υφίσταται συνεχείς κατολισθήσεις και οι κάτοικοι εγκαταλείπουν τον οικισμό σταδιακά, από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Εγκαθίστανται στα Φηρά, που στα τέλη του 18^{ου} αιώνα γίνεται η πρωτεύουσα του νησιού πλέον, και αναπτύσσεται πληθυσμιακά.

Ο Πύργος είναι εξίσου σημαντικός οικισμός με το Σκάρο, κατοικείται σχεδόν αποκλειστικά από ορθόδοξους, και αποτελεί το διοικητικό κέντρο του νησιού. Εκεί βρίσκεται η έδρα του Ορθόδοξου Επισκόπου, καθώς και του καδή, όταν εκείνος επισκέπτεται το νησί. Το Εμποριό αποτελεί το εμπορικό κέντρο του νησιού και κατοικείται, επίσης, σχεδόν αποκλειστικά από ορθόδοξους. Στην Επανωμερία κατοικούν ορθόδοξοι αλλά και καθολικοί, ενώ εκεί βρίσκονται και τα σημαντικότερα αραξοβόλια του νησιού. Το Ακρωτήρι, τέλος, κατοικείται από ορθόδοξους και βρίσκεται στο νοτιότερο άκρο του νησιού.

Στο Κοντοχώρι, το Φηροστεφάνι και το Καρτεράδο, αλλά και σε άλλα χωριά κατοικούν κυρίως χωρικοί και ναυτικοί. Οι καθολικοί κατοικούν κυρίως στον Σκάρο και στα χωριά του Φηροστεφάνι, Κοντοχώρι και Φηρά, καθώς και στο καστέλι της Επανωμερίας. Μικρός αριθμός τους, εξάλλου, βρίσκεται διασκορπισμένος στα άλλα καστέλια και στα χωριά, ενώ από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα τείνουν να συγκεντρώνονται στα Φηρά.⁵⁶

Οι αποστάσεις μεταξύ των οικισμών είναι μικρές και στις περισσότερες περιπτώσεις καλύπτονται με τα πόδια, σε διάστημα μικρότερο της ώρας.⁵⁷

Το νησί δεν διαθέτει φυσικά λιμάνια, ενώ και το μεγάλο βάθος της καлдέρας καθιστά τον ελλιμενισμό των πλοίων προβληματικό. Τα πλοία αγκυροβολούν κυρίως στο Αμμούδι και το Αρμένι στην παραλία της Επανωμερίας, καθώς και σε μικρούς κόλπους στην Παλαιά

⁵⁵ Βλ. Μονιούδη-Γαβαλά, «Η εξέλιξη... ό.π., 378· Φ. Κατσιπής, «Τα καστέλια ... ό.π., 122.

⁵⁶ Σχετικά με τους οικισμούς βλ. κυρίως Παπαμανώλης, *Η νήσος...* ό.π., 85· Μπαλτά – Σπηλιωτοπούλου, «Εγγεια ιδιοκτησία... ό.π., 109-111· Richard, *Relation...* ό.π., 22-30, 233· Thevenot, *Relation...* ό.π., 201-203· Tournefort, *Relation...* ό.π., 264-27· Hofmann Thera, 16, 22, 25, 115, 121, 205-217· Δελένδας, *Οι καθολικοί...* ό.π., 144-153· Δε Κιγάλλας, *Γενική...* ό.π., 35-37, καθώς και πληροφορίες των εγγράφων του ΑΚΕ.

και τη Νέα Καμμένη, ελάχιστα στο Αθηνιό, και όταν αναπτύσσονται τα Φηρά στην παραλία τους, που δεν προσφέρει καμία προστασία από τους ανέμους.⁵⁸

Ακριβή στοιχεία για τον αριθμό των κατοίκων στα καστέλια και τα χωριά δεν διαθέτουμε, ούτε μπορούμε να παρακολουθήσουμε με λεπτομέρειες την πληθυσμιακή εξέλιξη των οικισμών. Τα στοιχεία από τα τουρκικά κατάστιχα παρουσιάζουν διογκωμένο πληθυσμό στα καστέλια, όπως συμβαίνει γενικά στις τουρκικές απογραφές των νησιών, καθώς οι κάτοικοι των καστελιών διαθέτουν τη μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια και φοροδοτική ικανότητα,⁵⁹ ενώ οι σχετικές πληροφορίες των περιηγητών κρίνονται ιδιαίτερα ανεπαρκείς, και εξάλλου δεν αναφέρονται στο σύνολο των οικισμών ή είναι ασαφείς.⁶⁰

Μπορούμε να εκτιμήσουμε, ωστόσο, ότι περισσότεροι από τους μισούς κατοίκους συγκεντρώνονται στα καστέλια, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, κατά σειρά: στον Πύργο, την Επανωμερία, το Εμποριό και το Σκάρο, που παρουσιάζουν μικρές διαφορές, και σε μικρότερο αριθμό στο Ακρωτήρι. Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, που αρχίζει η σταδιακή εγκατάλειψη του Σκάρου, αναπτύσσονται τα Φηρά, ενώ παράλληλα αυξάνεται και ο πληθυσμός στα άλλα καστέλια, μάλλον και σε ορισμένα χωριά, καθώς παρατηρείται γενικότερη δημογραφική ανάπτυξη.

δ. Μονές και μισσιονάριοι

Στο νησί ιδρύονται και λειτουργούν κατά την Τουρκοκρατία κυρίως πέντε ορθόδοξα μοναστήρια: τα γυναικεία του Αγίου Νικολάου στο Σκάρο και αργότερα στα Φηρά, καθώς και του Αγίου Γεωργίου στον Πύργο· τα ανδρικά του Αγίου Χαραλάμπους στην Έξω Γωνία, του Προφήτη Ηλιού στο ομώνυμο βουνό, και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Ακρωτήρι. Επίσης, υπάρχουν μετόχια της μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, στον Πύργο, στα Φηρά και στο Εμποριό, καθώς και της μονής της Παναγίας της Χοζοβιώτισσας της Αμοργού στην Επανωμερία και στο Μεγαλοχώρι.⁶¹ Εξάλλου, εκ μέρους των καθολικών ιδρύονται η γυναικεία μονή της Αγίας Αικατερίνης του Τάγματος των Δομινικανίδων στο Σκάρο, ενώ εγκαθίσταται και αποστολή του Τάγματος των Ιησουϊτών, η μονή της οποίας ιδρύεται επίσης στο Σκάρο. Οι Ιησουϊτες αντικαθίστανται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα από αποστολή του Τάγματος των Λαζαριστών..

⁵⁷ Βλ. Hofmann Thera, 111· Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα 1989, 91

⁵⁸ Βλ. Δε Κιγάλλας, *Γενική στατιστική... ό.π.*, 25-29

⁵⁹ Βλ. Slot, *Archipelagus... ό.π.*, 295.

⁶⁰ Βλ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες... ό.π.*, 185-187.

⁶¹ Βλ. κυρίως Δ. Δεναξάς, *Εκκλησιαστικός οδηγός των εν Θήρα και Θηρασία ιερών ναών από των πρώτων χρόνων μ.Χ. μέχρι των καθ' ημάς. Περί συστάσεως της Επισκοπής και Ενετοκρατίας*, Αθήνα 1927, 26, 43, 50· του ίδιου, *Η ιερά μητρόπολις Θήρας, οι σεβ. επίσκοποι και παν. μητροπολίται αυτής*,

Θα αναφερθούμε συνοπτικά στις μονές των Δομινικανίδων, του Αγίου Νικολάου, του Αγίου Γεωργίου και του Προφήτη Ηλιού, που έχουν τη σημαντικότερη θέση στη θρησκευτική και κοινωνική ζωή του νησιού, ενώ στα επόμενα κεφάλαια θα εξετάσουμε το μοναχισμό σε συνάρτηση με τις πρακτικές μεταβίβασης και τις οικογενειακές στρατηγικές, καθώς διαθέτουμε αρκετά στοιχεία σχετικά με την προικοδότηση των μοναχών, των Δομινικανίδων κυρίως. Επίσης, θα αναφερθούμε στους Ιησουίτες, που έχουν ιδιαίτερο εκπαιδευτικό ρόλο και επιρροή στις σχέσεις μεταξύ των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων.

Η μονή της Αγίας Αικατερίνης της Σιένας του Τάγματος του Αγίου Δομίνικου ιδρύεται επίσημα το 1596, ενώ ήδη μονάζουν εκεί επτά μοναχές. Οι προσπάθειες για την ίδρυσή της χρονολογούνται από το 1545, με αφιερώσεις των κατοίκων, παραχώρηση ακίνητων εκ μέρους του Δούκα της Νάξου και της οικογένειας Νταρζέντα, και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα μεταφέρεται στα Φηρά, όπου λειτουργεί και σήμερα. Δεν διαθέτουμε στοιχεία σχετικά με τον αριθμό των Δομινικανίδων για όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι κατά το διάστημα 17^{ου}-18^{ου} αιώνα είναι από 10 έως 20 άτομα. Οι μοναχές κατάγονται κυρίως από τη Σαντορίνη, ορισμένες και από άλλα νησιά των Κυκλάδων ή μακρινότερους τόπους, καθώς δεν υφίστανται αντίστοιχα μοναστήρια στο Αιγαίο, έως τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα.

Οι μοναχές ζουν έγκλειστες στο μοναστήρι, έχοντας «περικλεισθεί», σε υπόσκαφα και υγρά κελιά, υπό συνθήκες μεγάλης ένδειας. Εκλέγουν ηγουμένη και υφηγουμένη, οι οποίες έχουν διετή θητεία, ενώ εποπτεύονται από τον Καθολικό Επίσκοπο. Οι μοναστηριακοί κανόνες, σχετικά με την πνευματική τους άσκηση και την εκτέλεση χειρονακτικών εργασιών, είναι ιδιαίτερα αυστηροί και διαβάζονται μια φορά το μήνα, μεταφρασμένοι στα ελληνικά, ώστε να μην υπάρχει κίνδυνος χαλάρωσης. Ο μόνος άντρας που επιτρέπεται να εισέρχεται στο μοναστήρι είναι ο εφημέριος, που τελεί λειτουργίες και χρέη εξομολόγου, ή σε έκτακτες περιπτώσεις ο γιατρός, μόνο μετά από έγγραφη άδεια του Επισκόπου. Απαραίτητο όρο για τη λήψη του μοναχικού σχήματος αποτελεί η προικοδότηση της μέλλουσας μοναχής με 200 γρόσια τουλάχιστον. Η μονή διαθέτει και άλλες πηγές εσόδων, κυρίως από τα ακίνητα που κατέχει στο νησί, ωστόσο, η περιουσία της δεν επαρκεί για τη συντήρηση των μοναχών, οι οποίες υφαίνονται βαμβακερά υφάσματα εξαιρετικής ποιότητας και τα πωλούν για να συμπληρώνεται το εισόδημα της μονής.⁶²

1592-1931, Πειραιάς 1933, 72-75, 83-85, 88. Βλ. και Μ. Ε. Μηνδρινός, «Το μοναστήρι του Αγίου Χαραλάμπους στην Έξω Γωνιά», *Δανέζης* 2001, 355.

⁶² Βλ. «πριβιλέγιο» Ιωάννη Κρίσπου Δούκα της Άσπρης θάλασσας Νοέμβριος 1545 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. α΄ Hofmann Thera, 13-14, 20, 25, 45-48 όπου το ιδρυτικό της μονής, 69-70, 91-94, 106, 116, 123 του ίδιου, «Vescovadi Cattolici della Grecia, IV Naxos», *Orientalia Christiana Analecta*, 115 (1938), 241 Richard, *Relation...* *ό.π.*, 283-292, 299-Pègues, *Histoire...* *ό.π.*, 488-489 Ν. Κοκκαλάκης, «Η εν Θήρα ιερά μονή των Δομινικανίδων», *Δανέζης* 1971, 167-168 Κασαπίδης, «Η οικογένεια Δαργέντα... *ό.π.*, 203-206. Ο όρος «περικλεισθεί» συναντάται στο προικοδωρητήριο της Ειρήνης Ντελέντα, η οποία αποφασίζει «φωτισμένη ... δια να

Ως παράρτημα της μονής, με ελάχιστο αριθμό καλογραιών, λειτουργεί για μικρό διάστημα η ομώνυμη εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης της Σιένας στο Εμποριό, από το 1598 έως τις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Σχετικές πληροφορίες διαθέτουμε από τις εκθέσεις των παπικών απεσταλμένων και άλλα δημοσιεύματα της περιόδου, κυρίως, όμως, από έγγραφο που αναφέρεται στην ίδρυση της εκκλησίας και τις πρώτες δυο μοναχές που ζούσαν εκεί. Πρόκειται για ιδιωτική αρχικά εκκλησία, που ίδρυσε ο μισέρ Πόλος Ντεπάλμα, για λογαριασμό δυο θυγατέρων του, οι οποίες είχαν λάβει το μοναχικό σχήμα στο μοναστήρι των Δομινικανίδων, αλλά αργότερα εκδιώχθηκαν από εκεί και ο πατέρας τους τις εγκατέστησε ως μοναχές στην εκκλησία, με άδεια του Επισκόπου, αφιερώνοντας ο ίδιος και τρίτη κόρη του αριθμό ακίνητων στο ναό. Το 1625 εξακολουθούν να ζουν δυο μοναχές στην εκκλησία, πιθανόν οι ίδιες οι κόρες του Ντεπάλμα, ενώ το 1672 είναι πλέον απλή εκκλησία που λειτουργείται από τον καθολικό εφημέριο του Εμποριού.⁶³

Το 1642 εγκαθίσταται στο νησί αποστολή Ιησουϊτών, που δραστηριοποιείται έως το 1773, οπότε το Τάγμα διαλύεται από τον Πάπα. Είναι συνήθως Γάλλοι, υπάγονται στην ιησουϊτική «Επαρχία της Γαλλίας», και βρίσκονται υπό την προστασία του Γάλλου Πρέσβη στην Πύλη. Αριθμούν δυο ή τρία πρόσωπα και κατοικούν στον Σκάρο, όπου βρίσκεται η εκκλησία τους. Επιτελούν έργο κατήχησης και εκπαίδευσης των νέων, κηρύσσουν σε καθολικές αλλά και ορθόδοξες εκκλησίες, εξομολογούν τους κατοίκους, αλλά και τις ορθόδοξες μοναχές του Αγίου Νικολάου, ενώ ασκούν και την ιατρική. Κύριος στόχος τους, εκτός από την ενδυνάμωση του θρησκευτικού αισθήματος των καθολικών είναι και ο προσηλυτισμός των ορθόδοξων, όπως αντίστοιχα στη Νάξο και σε άλλες αποστολές τους στον ελλαδικό χώρο. Το παιδευτικό τους έργο είναι αναμφισβήτητο, ενώ οι προσπάθειες προσηλυτισμού έχουν ως αποτέλεσμα κυρίως την επάνοδο στο καθολικό δόγμα προσώπων που είχαν γίνει ορθόδοξα, κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης.

ανκαλιάζει το μοναστικό στάσιμο ... να περικλεισθεί», βλ. 3 Μαρτίου 1799 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Γ' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. ζ'. Σχετικά με τον ακριβή αριθμό των Δομινικανίδων μεταξύ 1623-1794 βλ. Παράρτημα Ι, πίνακα 15α. Σχετικά με την ηλικία εισόδου στο μοναστήρι, τους όρους προικοδότησης και διαβίωσής τους βλ. παρακάτω, 96, 255-258 κυρίως. Σχετικά με τους κανόνες λειτουργίας των μονών των Δομινικανίδων βλ. και *The Catholic Encyclopedia*, τ. XII. Σημειώνουμε ότι πριν από την ίδρυση της μονής υπήρχαν μοναχές οι οποίες είχαν μεν λάβει το σχήμα αλλά ζούσαν στο σπίτι τους, όπως μαρτυρείται στην περίπτωση της Κατερίνας Γρίσπου, βλ. παρακάτω, 292-293, όπως αντίστοιχα συνέβαινε στη Χίο και τη Νάξο, βλ. Δ. Ν. Κασαπίδης, «Συμβολή στην ιστορία της εγκατάστασης των Δομινικανών στον ελληνικό χώρο: η περίπτωση της Χίου», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 80 (1&2) (1998), 251-252· Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 241.

⁶³ Βλ. προικοδωρητήρια αδερφών Παουλίνας και Κατερίνας Ντεπάλμα 23 Σεπτεμβρίου 1598 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. α' διαθήκη μισέρ Πόλου Ντεπάλμα 2 Δεκεμβρίου 1612 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 1 υποφ. ε', και αναλυτικά παρακάτω, 231. Βλ. επίσης Hofmann Thera, 54, 72, 79· Richard, *Relation...* *ό.π.*, 295· Pègues, *Histoire...* *ό.π.*, 488· Δεναζάς, *Εκκλησιαστικός ...* *ό.π.*, 59. Σημειώνουμε ότι σε ελληνικά έγγραφα του ΑΚΕ η εκκλησία αναφέρεται ως Αγία Αικατερίνη του Σινά, βλ. χαρακτηριστικά 25 Απριλίου 1767 *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Γ' Γωνία, Φάκ. 13 υποφ. 6. Το σφάλμα αυτό μεταγραφής στα ελληνικά του όρου «Σιένα» συναντάται και στο έγγραφο του 1545, που αφορά τη μονή των Δομινικανίδων.

Κηρύττουν στα ελληνικά, τα οποία γνωρίζουν καλά. Αμέσως μετά την εγκατάστασή τους, λειτουργούν σχολείο στον Σκάρο, για τους καθολικούς, και αργότερα ένα μικρότερο στον Πύργο, για τους ορθόδοξους κυρίως, στα οποία φοιτούν 30-40 νεαρά αγόρια, που διδάσκονται ανάγνωση και γραφή, θρησκευτική κατήχηση, λογοτεχνία, φιλοσοφία, θεολογία, αριθμητική, καθώς και γαλλικά, ιταλικά, λατινικά και ελληνικά. Οι Ιησουΐτες διαθέτουν και βιβλία στα ελληνικά, εκπαιδευτικού και θεολογικού χαρακτήρα, τα οποία εκτυπώνονται στη Γαλλία. Μεταξύ των μαθητών τους ορισμένοι γίνονται αργότερα επίσης Ιησουΐτες, που υπηρετούν και σε άλλες αποστολές του Τάγματος στον ελλαδικό κυρίως χώρο.

Επίσης, διατηρούν καλές σχέσεις με τους χριστιανούς κουρσάρους που δρουν στο Αιγαίο, χαίρουν σεβασμού εκ μέρους τους, ανεβαίνουν στα πλοία και τους εξομολογούν, ενώ εξασφαλίζουν και τη μη προσβολή του νησιού σε ορισμένες περιπτώσεις. Ένταση με την ορθόδοξη κοινότητα δημιουργείται, εξάλλου, όταν φτάνουν στο νησί μοναχοί του Αγίου Όρους για να αντιμετωπίσουν σε θεολογικό και πρακτικό επίπεδο την δράση του Τάγματος, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα.⁶⁴

Το έργο των Ιησουϊτών συνεχίζουν οι Λαζαριστές, όπως γενικότερα συνέβη στην Καθολική Εκκλησία, αποστολή των οποίων εγκαθίσταται στο νησί το 1783 και λειτουργεί έως το 1955. Οι Λαζαριστές εγκαθίστανται στα Φηρά και κατέχουν την περιουσία που είχαν οι Ιησουΐτες.⁶⁵

Το 1651 ιδρύεται από την οικογένεια Γίζη η ορθόδοξη γυναικεία μονή του Αγίου Νικολάου στον Σκάρο, τόπο κατοικίας της οικογένειας, η οποία γίνεται αργότερα

⁶⁴ Το έργο του Ιησουΐτη F. Richard, που είναι επικεφαλής της αποστολής του Τάγματος από το 1643 έως το 1658, περιλαμβάνει πλήθος στοιχείων για τη δράση της αποστολής (βλ. *Relation...* ό.π., κυρίως 1-12, 42-52, 87-95, 226-230, 247-250, 359-360), τις σχέσεις των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων, αλλά και την καθημερινή ζωή των κατοίκων του νησιού. Βλ. επίσης Hofmann Thera, κυρίως 15-17, 27-31, 33, 70-71, 74-75, 89-91. Pègues, *Histoire...* ό.π., 441-466. Τσούρκας, «Η έκρηξις... ό.π., 193, 195. Μ. Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Ιησουΐτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915)*, Αθήνα 1991, 189-214 του ίδιου, *Η Τουρκοκρατούμενη «Ελλάδα» μέσα από ανέκδοτα έγγραφα Ιησουϊτών του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Το Ελληνικό Αρχιπέλαγος Α΄ Σίφνος, Σέριφος, Κόθνος, Άνδρος, Νάξος, Θήρα*, Αθήνα 2002, 67. Δελένδας, *Οι καθολικοί...* ό.π., 120-131, 201-202. M. Campagnolo, «La Confrérie de la Sainte-Croix et le monastère des Jésuites à Naxos au début du XIIIe siècle», *Θησαυρίσματα* 23 (1993), 290-298. Βλ. και Γ. Βαρζελιώτη – Β. Πούχγερ, «Νέες ειδήσεις για (παρα)θεατρικές εκδηλώσεις των καθολικών ταγμάτων στον αιγαιοπελαγίτικο χώρο την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης», *Παράβασις* 6 (2005), 19-20, 23. Σχετικά με τα βασικά στοιχεία οργάνωσης και δράσης του Τάγματος στο σύνολό του και την ανάπτυξη του στο χρόνο, βλ. *The Catholic Encyclopedia*, τ. XIV. Σχετικά με τη διεκδίκηση των περιουσιών του Τάγματος στη Σαντορίνη, μετά την κατάργησή του, εκ μέρους της Καθολικής Επισκοπής, βλ. αλληλογραφία του Καθολικού Επισκόπου με τη Ρώμη, κυρίως 28 Μαΐου 1774 ό.π., Β΄ Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 6 υποφ. 5. Βλ. και παρακάτω σχετικά με την παραχώρηση κατοικίας, εν είδει αφιέρωσης, εκ μέρους της κοινότητας του Σκάρου για την επέκταση του σχολείου το 1685, 394. Επίσης, αναφορικά με Σαντορινιούς Ιησουΐτες Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 124. Σημειώνουμε ότι όπως διαπιστώσαμε ήδη ο αριθμός των καθολικών αυξάνεται στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, πιθανόν και λόγω του έργου των Ιησουϊτών.

⁶⁵ Ο Pègues υπήρξε ο δεύτερος επικεφαλής της συγκεκριμένης αποστολής, από το 1824 έως το 1837, βλ. *Histoire...* ό.π., κυρίως 466-467. I. Δακορόνιας, «Καθολικά Τάγματα εν Θήρα», *Δανέζης* 1971, 175. Σχετικά με τους Λαζαριστές συνολικά βλ. *The Catholic Encyclopedia*, τ. X.

σταυροπηγιακή και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα μεταφέρεται στο Μεροβίγλι, όπου λειτουργεί και σήμερα. Αρχικά είχε 4 καλόγριες, ενώ στις αρχές του 17^{ου} αιώνα 30.

Βρίσκεται δίπλα από τη μονή των Δομινικανίδων και έχει αντίστοιχη οργάνωση αλλά και στενή επαφή με τις Δομινικανίδες. Απαιτείται προίκα για την είσοδο στο μοναστήρι, που ορίζεται σε μετρητά, ενώ οι καλόγριες εκτελούν κοινές πνευματικές ασκήσεις με τις Δομινικανίδες, εξολογούνται στους Ιησουίτες και μάλιστα, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, αποστέλλουν επιστολή στον Πάπα ζητώντας την ευχή του. Την ίδια περίοδο, εξάλλου, ο ιερομόναχος Αγάπιος Γίζης, εφημέριος της μονής και μέλος της οικογένειας των ιδρυτών, μιμούμενος τους κανόνες των Δομινικανίδων, τις περιορίζει να ζουν μέσα στη μονή, αν και οι κανόνες εγκλεισμού δεν φαίνεται να είχαν τον ίδιο βαθμό αυστηρότητας. Στοιχείο που χαρακτηρίζει τις σχέσεις και την επιρροή της μονής στους καθολικούς, αποτελεί το γεγονός ότι μεταξύ των καλογραιών συγκαταλέγονται και ορισμένες που προέρχονται από καθολικές οικογένειες. Σημειώνουμε, τέλος, ότι τα έσοδα της μονής συμπληρώνονται με την πώληση βαμβακερών υφασμάτων που υφαίνουν οι καλόγριες.⁶⁶

Το 1711 ιδρύεται το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία. από τους αδερφούς ιερομόναχους Γαβριήλ και Ιωακείμ Μπελώνια. Η μονή έγινε αργότερα πατριαρχική και ανέπτυξε εκπαιδευτική δράση με την ίδρυση σχολείου το 1806, που ήταν το πρώτο στο οποίο γινόταν συστηματική διδασκαλία εκ μέρους των ορθόδοξων. Δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των μοναχών κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, διαθέτουμε, όμως, έγγραφα με τα οποία αφιερώνονται στο μοναστήρι, τα οποία προέρχονται από το πλούσιο αρχείο του.⁶⁷

Το 1735, εξάλλου, ιδρύεται η γυναικεία μονή του Αγίου Γεωργίου μέσα στον Πύργο, με προσφορές των κατοίκων, η οποία αποτελεί μετόχι της μονής Προφήτη Ηλία. Η μονή ακολουθεί το κοινοβιακό σύστημα και λειτουργεί έως το 1839. Δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των καλογραιών της, αλλά, η οργάνωσή της, παρουσιάζει κάποιες αντιστοιχίες με εκείνη των Δομινικανίδων, καθώς απαιτείται προίκα για τη λήψη του μοναχικού σχήματος, οι μοναχές

⁶⁶ Βλ. Hofmann Thera, 21, 30, 31, 91, 94, 174-175· Richard, *Relation...* ό.π., 300-301· Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες, Ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέα του Πρωτοκλήτου μέχρις Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης, 36-1884*, Κωνσταντινούπολη 1304 [=1886], 613· Κουκουλές, «Η εν Θήρα... ό.π., 54-79· Δελένδας, *Οι καθολικοί...* ό.π., 174-175· Δεναξιάς, *Η ιερά ...* ό.π., 74-75. Επίσης Μ. Ε. Μηνδρινός, «Η ιερά πατριαρχική και σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νικολάου Σαντορίνης (παλαιά και νέα)», *Δανέζης 1971*, 161-164. Σχετικά με την οικογένεια Γίζη και την ίδρυση της μονής βλ. και Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 155. Βλ. και παρακάτω, 100, 142 κ.εξ., 233 κ.εξ. σχετικά με την ηλικία εισόδου στο μοναστήρι και την προικοδότηση των καλογραιών.

⁶⁷ Βλ. Δεναξιάς, *Η ιερά...* ό.π., 72-73· Γ. Καλοκαιρινός, «Η Ιερά Μονή Προφήτου Ηλίου του Θεσβίτου», *Δανέζης 1971*, 145-147· Μ. Ε. Μηνδρινός, «Η επί Τουρκοκρατίας Ελληνική Σχολή της Μαρτινούς στον Πύργο», *Δανέζης 2001*, 329-330· Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1936, τ. Β' 47. Βλ. επίσης παρακάτω, 100-100, 142 κ.εξ., 235-236. Ως προς τον αριθμό των μοναχών ενδεικτικά σημειώνουμε ότι κατά το διάστημα 1769-1779 μαρτυρείται χειροτόνηση 7 προσώπων, βλ. Κρεμμυδάς, «Ένας Δεσπότης... ό.π., 21.

παραμένουν έγκλειστες, ενώ κανείς, άντρας ή γυναίκα, δεν έχει δικαίωμα να την επισκέπτεται, εκτός από τον Ορθόδοξο Επίσκοπο, σε περίπτωση μεγάλης ανάγκης.⁶⁸

ε. Κοινωνική διαστρωμάτωση

Η κοινωνία της Σαντορίνης παρουσιάζει μεγάλες ανισότητες, καθώς μικρός αριθμός κατοίκων διαθέτει ιδιαίτερα υψηλή οικονομική επιφάνεια, υψηλότερος αριθμός μέση, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού χαμηλή, ορισμένοι μάλιστα βρίσκονται σε απόλυτη ένδεια.⁶⁹ Η διαστρωμάτωση αυτή δεν φαίνεται να μεταβάλλεται ουσιαστικά, τουλάχιστον μεταξύ 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, ως προς την αναλογία μεγεθών. Οι κοινωνικές ομάδες, ωστόσο, αλλάζουν σύνθεση με το χρόνο.

Η κατάσταση αποτυπώνεται στα ονομαστικά τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 1670, του έγγειου φόρου και του κεφαλικού, και επιβεβαιώνεται, ως προς το ανώτατο στρώμα της κοινωνίας, από τα προικοδομητήρια και τις διαθήκες.

Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, εξετάζοντας την επιφάνεια προικοδοτούμενων και διαθετών, τα δεδομένα των καταστίχων αναφέρονται σε αναλογία μεγεθών που ισχύει σε βάθος χρόνου και παρά το γεγονός ότι λόγω του χαρακτήρα τους δεν απογράφουν ακριβώς το σύνολο του πληθυσμού.

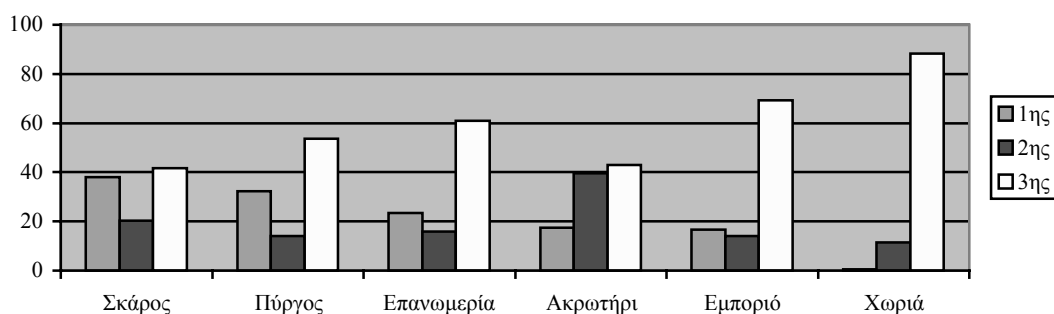
Σύμφωνα με τα τουρκικά κατάστιχα, οι πλέον εύποροι συγκεντρώνονται, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, στα καστέλια, κυρίως στο Σκάρο και τον Πύργο, καθώς και στην Επανωμερία. Οι κάτοικοι των καστελιών κατέχουν τις μεγαλύτερες κτηματικές περιουσίες και συνολικά διαθέτουν τη μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια. Το γεγονός καταγράφεται με ιδιαίτερη παραστατικότητα στο κατάστιχο του κεφαλικού φόρου, στο οποίο απογράφονται οι κάτοικοι ονομαστικά και με τη συγκεκριμένη κατηγορία κεφαλικού που τους αναλογεί.⁷⁰

⁶⁸ Βλ. Δ. Γαβαλάς, «Η διαλυθείσα γυναικεία μονή Αγίου Γεωργίου στον Πύργο. Μετόχι της Μονής Προφήτου Ηλία», *Δανέζης* 2001, 359-360. Βλ. και παρακάτω, 143 σχετικά με την προικοδότηση δυο καλογραιών.

⁶⁹ Σχετικά με τους τελευταίους που σπάνια συναντώνται στα έγγραφα και τη βιβλιογραφία της περιόδου, ενώ δεν καταγράφονται ούτε στα κατάστιχα, εφόσον δεν διαθέτουν φοροδοτική ικανότητα, χαρακτηριστική είναι αναφορά του Richard, σύμφωνα με τον οποίο στα μέσα του 17^{ου} αιώνα υπήρχαν στο νησί τουλάχιστον 500 κάτοικοι, μεταξύ των οποίων και καθολικοί, οι οποίοι περνούσαν ακόμη και τρεις μέρες χωρίς ψωμί, και τρεφόντουσαν με χόρτα των αγρών, βλ. Richard, *Relation...* ό.π., 245, 247. Οι κάτοικοι αυτοί θα πρέπει να αποτελούσαν το 5% περίπου του πληθυσμού, που τότε ανερχόταν σε 10.000 κατοίκους κατά προσέγγιση, ποσοστό ελαφρά μόνο υψηλότερο από εκείνο των καθολικών προς το σύνολο του πληθυσμού. Αντίστοιχη είναι η κοινωνική διαστρωμάτωση και τα χαρακτηριστικά των περιουσιών και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων ή του ευρύτερου αιγαίου χώρου, βλ. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Κατακερματισμός της αγροτικής ιδιοκτησίας: το παράδειγμα της Πάτμου», *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα 1983, 65-70. Ε. Λιάτα, *Η Σέρφος κατά την τουρκοκρατία (17^{ος}-19^{ος} αι.)*, Αθήνα 1987, 136. Lazari, *Economies...* ό.π., 262.

⁷⁰ Βλ. Μπαλτά – Σπηλιωτοπούλου, «Εγγεια ιδιοκτησία... ό.π., κυρίως 118-121, 126-127, 129. Τα στοιχεία επεξεργασίας του καταστίχου του κεφαλικού φόρου δεν περιέχονται στο παραπάνω άρθρο. Ο κεφαλικός φόρος («χαράτσι») που καταβάλλουν οι άντρες διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες μεγεθών: η 1^η (ala) αναφέρεται στο υψηλότερο ποσό και καταβάλλεται από τους πλέον εύπορους, η 2^η (evsat)

Σχεδιάγραμμα 1. Κατανομή κεφαλικού φόρου

Η ανώτερη οικονομικά ομάδα του πληθυσμού περιλαμβάνει καθολικούς και ορθόδοξους, όπως μπορούμε με την πρώτη ματιά να διαπιστώσουμε στο παραπάνω σχεδιάγραμμα, γνωρίζοντας το δόγμα των κατοίκων των οικισμών, έστω και κατά προσέγγιση.

Από το κατάστιχο, εξάλλου, του έγγειου φόρου, προκύπτει ότι το 67% του φορολογούμενου πληθυσμού κατέχει έγγεια ιδιοκτησία που δεν ξεπερνά τα 20 μουζούρια, ενώ το 11% του πληθυσμού ιδιοκτησία μεγαλύτερη από 50 μουζούρια, ελέγχοντας περίπου τα μισά χωράφια και το ένα τρίτο των αμπελιών του νησιού.⁷¹ Αντίστοιχη εικόνα παρουσιάζουν και τα στοιχεία του κεφαλικού φόρου, καθώς το 16,61% του φορολογούμενου πληθυσμού καταβάλλει κεφαλικό της 1^{ης} κατηγορίας, το 16,47% της 2^{ης}, ενώ το 66,91% της 3^{ης}. Σημειώνουμε πως το υψηλότερο ποσοστό της ομάδας με ανώτατη οικονομική επιφάνεια, οφείλεται στο γεγονός ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση ο φόρος επιδικάζεται από την κοινότητα βάσει της συνολικής οικονομικής επιφάνειας του κάθε φορολογούμενου, ο οποίος μπορεί να διαθέτει και εισοδηματικές πηγές επιπλέον εκείνων που προέρχονται από την κτηματική του περιουσία ή μόνο από άλλες δραστηριότητες, εμπόριο και ναυτιλία κυρίως.⁷²

Επιχειρώντας να ανιχνεύσουμε τη θέση στο χώρο της ανώτερης οικονομικά ομάδας του πληθυσμού, που αντιπροσωπεύει, σχηματικά έστω, το 11% των φορολογούμενων, παρατηρούμε ότι συγκεντρώνεται κυρίως στο Σκάρο και την Επανομερία, καθώς και στον Πύργο. Επίσης συναντάται στα άλλα δυο καστέλια, του Εμποριού και του Ακρωτηρίου, σε ποσοστό κατά πολύ χαμηλότερο, και μόνο σε δυο περιπτώσεις σε χωριά. Η μέση έκταση της

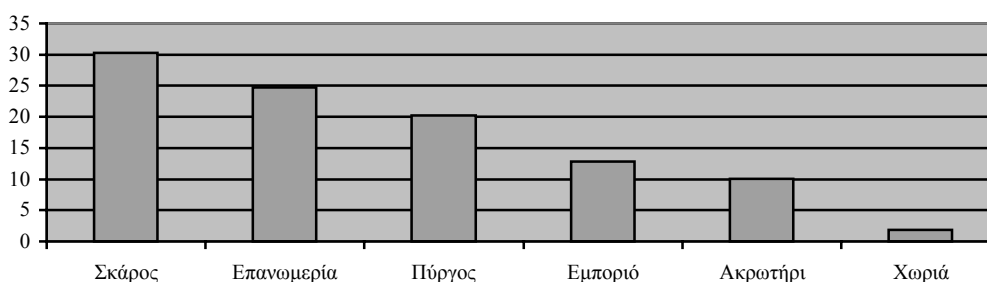
είναι το δεύτερο σε μέγεθος ποσό και καταβάλλεται από τους φορολογούμενους μέσης οικονομικής επιφάνειας, ενώ η 3^η (edna) το μικρότερο ποσό και καταβάλλεται από τους φορολογούμενους της χαμηλότερης οικονομικής επιφάνειας, βλ. ό.π., 129. Σχετικά με την αντιπροσωπευτικότητα των στοιχείων των καταστίχων και τον τρόπο επιμερισμού της φορολογικής επιβάρυνσης εκ μέρους της κοινότητας βλ. αναλυτικά παρακάτω, 380 κ.εξ., 394 κ.εξ.

⁷¹ Βλ. ό.π., 126. Το μουζούρι είναι τοπική μονάδα μέτρησης επιφάνειας στην οποία υπολογίζονται οι φορολογούμενες γαίες, το ακριβές περιεχόμενο της οποίας δεν είναι γνωστό, βλ. ό.π., 111 σημ. 3.

⁷² Βλ. ό.π., 128-129.

κτηματικής περιουσίας είναι στις περιπτώσεις αυτές μεγαλύτερη στο Σκάρο (89 μουζούρια), αντίστοιχη στα άλλα καστέλια, εκτός από το Εμποριό που είναι μικρότερη (80-78 και στο Εμποριό 69), ενώ τα χωριά αποτελούν εξαιρέσεις, καθώς αφορούν πρόσωπα με χωράφια και αμπέλια 126 μουζουριών.

Σχεδιάγραμμα 2. Κατανομή του πληθυσμού που διαθέτει την υψηλότερη κτηματική περιουσία

Στα κατάστιχα δεν σημειώνεται το δόγμα των φορολογούμενων. Είναι ενδεικτικό το γεγονός, όμως, ότι εκείνοι που φέρουν επώνυμα των φεουδαρχικών οικογενειών της Φραγκοκρατίας καλύπτουν το 40% περίπου του συνόλου της κοινωνικής ομάδας που κατέχει την υψηλότερη κτηματική περιουσία, μόνο όμως το 20% όσων καταβάλλουν κεφαλικό της 1^{ης} κατηγορίας. Πρόκειται στις περισσότερες περιπτώσεις για κατευθείαν απογόνους των συγκεκριμένων οικογενειών, καθολικού δόγματος, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από άλλες πηγές.

Τα στοιχεία του καταστίχου αποτυπώνουν, ως προς το χώρο και το δόγμα, την κοινωνική διαστρωμάτωση στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Βάσει αυτών μπορούμε να υποθέσουμε ότι τη συγκεκριμένη περίοδο οι φεουδαρχικές οικογένειες της Φραγκοκρατίας δεν έχουν ακόμη χάσει την προνομιακή τους θέση, εφόσον το ποσοστό του συνόλου των καθολικών αντιστοιχεί περίπου στο 6% του πληθυσμού του νησιού. Ήδη, όμως, ανέρχονται νέες οικογένειες, ορθόδοξες και καθολικές, η ισχύς των οποίων παγιώνεται τον επόμενο αιώνα, οι οποίες δεν βασίζουν την οικονομική τους επιφάνεια αποκλειστικά στην καλλιέργεια της γης.⁷³

Από τα προικοσύμφωνα και τις διαθήκες μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη αυτή, κυρίως όσον αφορά την καθολική κοινότητα, σε ορισμένες, όμως, περιπτώσεις και την

⁷³ Βλ. και Ζερλέντης, *Γράμματα...ό.π.*, 42 κυρίως Α. Δρακάκης, «Θηραϊκή διαθήκη του 17^{ου} αιώνας», *Δανέζης 1971*, 132 Δελένδας, *Οι καθολικοί... ό.π.*, 95. Τη διαδικασία αυτή μπορούμε να παρακολουθήσουμε με περισσότερα στοιχεία στη Νάξο, όπου και τα μεγέθη είναι μεγαλύτερα, βλ. Kasdagli, *Land... ό.π.*, 161-194. Αντίστοιχη είναι και η περίπτωση της Τήνου, με σημαντικό αριθμό καθολικών κατοίκων, βλ. Yannissoroulou, *Société... ό.π.*, 74-82. Σημειώνουμε ότι ανάλογη θέση κατείχαν και οι καθολικοί σε άλλα νησιά, όπου επίσης αποτελούσαν μικρό τμήμα του πληθυσμού, όπως στη Μύκονο τουλάχιστον έως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, βλ. Lazari, *Economies... ό.π.*, 61.

ορθόδοξη. Στα μέσα του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν έχει πλέον αναπτυχθεί το εμπόριο και η ναυτιλία του νησιού σε μεγάλο σημείο, οι περιουσίες παρουσιάζουν υψηλό βαθμό εκχρηματισμού, που δεν περιορίζεται αποκλειστικά στους ιδιαίτερα εύπορους. Οι καθολικοί, όμως, εξακολουθούν να αποτελούν σημαντικό τμήμα του πληθυσμού που κατέχει την ανώτατη θέση οικονομικά, καθώς στην άσκηση του εμπορίου και της ναυτιλίας ευνοούνται και από τις προνομιακές σχέσεις τους με τους χριστιανούς κουρσάρους, πιθανόν, λόγω του δόγματός τους, και από στενές σχέσεις με αγορές της δυτικής Ευρώπης. Ωστόσο, υπάρχουν και καθολικοί ιδιαίτερα φτωχοί.

στ. Σχέσεις των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων

Με την οθωμανική κατάκτηση η ορθόδοξη εκκλησία επανακτά τη θέση της στις Κυκλάδες. Στη Σαντορίνη ανασυστήνεται η Επισκοπή, εγκαθίσταται Επίσκοπος το 1592, και την ίδια περίοδο η «Επισκοπή Θήρας» προάγεται σε «Αρχιεπισκοπή Σαντορίνης» και ανακτά την περιουσία της.⁷⁴

Ενώ η θέση των ορθόδοξων ισχυροποιείται, η καθολική κοινότητα διέρχεται περίοδο κρίσης, έως τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, η ίδια, εξάλλου, η υπόσταση της καθολικής εκκλησίας είναι ασαφής. Στο νησί πολλοί καθολικοί βαπτίζονται ορθόδοξοι, ακόμη και μέλη σημαντικών οικογενειών της Φραγκοκρατίας. Ο αριθμός των ιερέων μειώνεται, όπως και τα έσοδα της Καθολικής Επισκοπής. Ωστόσο, και με την παρέμβαση των δυτικών δυνάμεων η καθολική εκκλησία αποκτά προνόμια, βάσει των οποίων περιορίζεται η φορολογική της υποχρέωση. Η Καθολική Επισκοπή Σαντορίνης αναδιοργανώνεται, ιδρύεται η μονή των Δομικανιδών και αρχίζουν, το 1612, επαφές με την αποστολή των Ιησουϊτών στη Χίο, που θα καταλήξουν στην εγκατάσταση μισσιοναρίων του Τάγματος στο νησί. Παράλληλα εφαρμόζονται εσωτερικές αλλαγές βάσει των αποφάσεων της Συνόδου του Τριδέντου, ιδιαίτερα όσον αφορά τη δημιουργία ευάριθμου κλήρου. Έτσι, 200 περίπου άτομα ξαναβαπτίζονται καθολικά, και η κοινότητα ισχυροποιεί τη θέση της στο νησί. Με την εγκατάσταση καθολικών από άλλους τόπους, εξάλλου, στα τέλη του 17^{ου} και κυρίως τον 18^ο αιώνα, επιτυγχάνεται η ενδυνάμωσή της, με μέλη ιδιαίτερης οικονομικής επιφάνειας.⁷⁵

Η συμβίωση των δυο κοινοτήτων είναι η πλέον αρμονική στις Κυκλάδες. Οι όποιες προστριβές μεταξύ τους δημιουργούνται σε επίπεδο εκκλησιαστικών αρχών, κατ'αρχήν λόγω

⁷⁴ Βλ. Π. Ζερλέντης, «Ο ναός Παναγίας της Γωνιάς, το καθολικόν της επισκοπής Θήρας», *Νησιωτική Επετηρίς* έτος 1^ο (1918) (ανατύπωση 1987), 275-276· Δεναξιάς, *Η ιερά...ό.π.*, 15· Ε. Κωνσταντινίδης, «Η Μητρόπολις Θήρας, Αμοργού και νήσων», *Δανέζης 1971*, 158· Slot, *Archipelagus...ό.π.*, 108-109.

⁷⁵ Hofmann Thera, 13-18· Δελένδας, *Οι καθολικοί... ό.π.*, 92, 95, 145-149· Slot, *Archipelagus...ό.π.*, 109-113. Σχετικά με τον αριθμό των καθολικών κληρικών βλ. και Παράρτημα Ι, πίνακα 13. Η Σύνοδος του Τριδέντου (1545-1563) έθεσε νέους κανόνες οργάνωσης της Καθολικής Εκκλησίας για να αντιμετωπιστεί η Μεταρρύθμιση των Προτεσταντών, βλ. *The Catholic Encyclopedia*, τ. XV.

της μακροχρόνιας διαμάχης για την αναδιανομή της εκκλησιαστικής περιουσίας, που αφορά κατά κύριο λόγο τον ναό της Παναγίας της Γωνιάς, ο οποίος υπήρξε ο καθεδρικός ναός των ορθόδοξων πριν από τη Φραγκοκρατία. Αντίστοιχες διαμάχες σημειώνονται και στα άλλα νησιά των Κυκλάδων, και οφείλονται στο γεγονός ότι κατά τη Φραγκοκρατία ο μεγαλύτερος όγκος της περιουσίας των ορθόδοξων επισκοπών περιέρχεται στις καθολικές, ενώ με την παγίωση της οθωμανικής κατάκτησης αρχικά οι ορθόδοξες επισκοπές διεκδικούν το σύνολο της περιουσίας των καθολικών επισκοπών. Στην περίπτωση της Σαντορίνης η διαμάχη διαρκεί από το 1537 έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα διανέμεται η περιουσία της Παναγίας της Γωνιάς σε ίσα μέρη μεταξύ της Ορθόδοξης και της Καθολικής Επισκοπής, ενώ συμφωνείται να τελούνται λειτουργίες και από τα δυο δόγματα, αργότερα σημειώνονται διαφωνίες, ακόμη και βιαιότητες, με αφορμή τη σειρά τέλεσης των λειτουργιών αυτών, ενώ το 1768 οι καθολικοί υποχρεώνονται με φερμάνι να εγκαταλείψουν οριστικά το ναό, κρατώντας, ωστόσο, κτήματα που του ανήκαν.

Επίσης, ένταση και βιαιότητες δημιουργούνται στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, λόγω της αντιπαράθεσης ορθόδοξων μοναχών του Αγίου Όρους με τους Ιησουΐτες και του γενικότερου ζητήματος που προκύπτει με τους υποστηρικτές του Γρηγορίου Παλαμά στο νησί, οι οποίοι υποστήριζαν την προσέγγιση του Θείου μέσα από μυστικιστικές οδούς. Οι ιερομόναχοι έρχονται στο Αιγαίο για να αντιμετωπίσουν την επιρροή των μισσιοναρίων, σε θεολογικό αρχικά επίπεδο, και αναπτύσσουν αντίστοιχο έργο κατήχησης. Το ζήτημα, στη Σαντορίνη, λήγει με την αποχώρηση των μοναχών και την παρέμβαση του Τάγματος των Ιπποτών της Μάλτας. Οι Ιησουΐτες συνεχίζουν το έργο τους, μάλλον όμως με μειωμένο κύρος μεταξύ των ορθόδοξων. Οι μεικτοί γάμοι, εξάλλου, αποτελούν πηγή ανησυχίας κυρίως για την Καθολική Επισκοπή, που βλέπει τον αριθμό των καθολικών να μειώνεται σταδιακά, κυρίως από τον 18^ο αιώνα, και παρά τις όποιες προσπάθειες καταβάλλει.

Τα ζητήματα αυτά απασχολούν τις εκκλησιαστικές αρχές, όχι όμως και την κοινωνία, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από τα προικοσύμφωνα και τις διαθήκες. Σπάνια η μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων συνδέεται με τη διατήρηση συγκεκριμένου δόγματος, καθολικού ή ορθόδοξου, εικόνες και εκκλησίες μεταβιβάζονται μεταξύ συγγενών ανεξαρτήτως δόγματος, αφιερώσεις σε ορθόδοξα θρησκευτικά ιδρύματα πραγματοποιούνται εκ μέρους καθολικών, όπως και σε καθολικά εκ μέρους ορθόδοξων, ενώ στο νησί λειτουργούν και εκκλησίες που είναι κοινές και για τα δυο δόγματα. Οι εκκλησίες αυτές διαθέτουν δυο ιερά βήματα, ορθόδοξο και καθολικό, και πιθανόν δημιουργούνται αρχικά κατά τη Φραγκοκρατία, οπότε προστίθεται το καθολικό βήμα. Λειτουργούνται από ιερείς και των δυο δογμάτων, μπορεί να ανήκουν στην Ορθόδοξη ή την Καθολική Επισκοπή ή να είναι ιδιωτικές. Αντίστοιχες εκκλησίες λειτουργούν και σε άλλα νησιά, όπως αρχικά η Εκατονταφυλιανή της Πάρου, ωστόσο ο μεγαλύτερος αριθμός τους βρίσκεται στη Σαντορίνη.

Όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, υφίστανται σε επίπεδο κοινοτικής οργάνωσης ξεχωριστές κοινότητες ορθόδοξων και καθολικών. Οι δυο κοινότητες συνεργάζονται όταν πρέπει να αντιμετωπιστούν κοινοί κίνδυνοι, όπως είναι οι εκρήξεις του ηφαιστείου, η λειψυδρία ή οι επιδρομές κουρσάρων και πειρατών, τόσο σε επίπεδο προκρίτων, όσο και σε επίπεδο αρχιερέων.⁷⁶

ζ. Κοινότητα

Οι πληροφορίες για την κοινοτική οργάνωση του νησιού είναι ασαφείς και αποσπασματικές, καθώς προέρχονται κυρίως από τα κοινοτικά έγγραφα των πηγών, τα οποία δεν αναφέρονται σε θεσμικά ζητήματα. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι η κοινοτική οργάνωση δεν παρουσιάζει σταθερά χαρακτηριστικά σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε.

Είναι βέβαιο ότι, έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, κάθε καστέλι διαθέτει κοινοτικό σώμα «προεστών» («επιτρόπων» ή «συντύχων»), ότι υφίστανται σε δεύτερο επίπεδο δυο κοινοτικά σώματα, των ορθόδοξων και των καθολικών, καθώς και κοινοτικό σώμα σε επίπεδο νησιού. Οι αρμοδιότητες των κοινοτικών σωμάτων είναι αντίστοιχες με εκείνες των άλλων νησιών.

Κατ'αρχήν οι κάτοικοι σε κάθε καστέλι εκλέγουν τους προεστούς, οι οποίοι έχουν δικαιοδοσία στο σύνολο της διοικητικής ενότητας που συγκροτεί το καστέλι με τα χωριά του. Δεν γνωρίζουμε, όμως, εάν στην εκλογή τους συμμετέχουν και οι κάτοικοι των χωριών. Ο αριθμός των προεστών δεν είναι γνωστός ακριβώς, καθώς οι πράξεις προεστών μεμονωμένων καστελίων δεν υπογράφονται σε όλες τις περιπτώσεις από το σύνολο των κοινοτικών αρχόντων, όπως ούτε και οι πράξεις που συντάσσονται από τους προεστούς των πέντε καστελίων. Στις τελευταίες, εξάλλου, συχνά δεν διακρίνονται οι προεστοί του κάθε καστελίου. Διαπιστώνουμε, ωστόσο, ότι δεν είναι ο ίδιος για κάθε καστέλι, ούτε παραμένει

⁷⁶ Συνολικά για τα παραπάνω ζητήματα βλ. Richard, *Relation...* ό.π., 60, 106, 181-187, 381· Pègues, *Histoire...* ό.π., 435-448, 463, 500, 498· Hofmann Thera, 17-24, 31, 35· Ζερλέντης, «Ο ναός Παναγίας... ό.π., 275-284· Δεναξάς, *Η ιερά...* ό.π., 100· Δελένδας, *Οι καθολικοί...* ό.π., 39, 90-106, 151, 166· Μ. Γεδεών, «Συμβολαί εις την ιστορίαν των μεταξύ των Εκκλησιών σχέσεων», *Εκκλησιαστική Αλήθεια Θ'* (1888-1889), 175· Α. Ορλάνδος, «Η Ύψικοπή της Σαντορίνης (Παναγία της Γωνιάς)» *Δανέζης 1971*, 149-150· Μ. Ε. Μηνδρινός, *Ο ναός της Επισκοπής*, Θήρα 1986, 23-29· *Δανέζης 1971*, 149-150· Slot, *Archipelagus...* ό.π., 61, 180-182, 224· Π. Ν. Γρηγορίου, *Σχέσεις Καθολικών και Ορθόδοξων*, Αθήνα 1958, 25-38. Πληροφορίες σχετικά με το ζήτημα της εκκλησιαστικής περιουσίας περιέχονται και σε έγγραφα του ΑΚΕ, βλ. ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Γ' Επισκοπή Γωνιάς. Μνεία ναών με ορθόδοξο και καθολικό βήμα συναντάται και σε έγγραφα των πηγών, όπως π.χ. στην αφιέρωση του μισέρ Νικολού Νταρζέντα και της συζύγου του Μαργαρίτας προς τον καθολικό καθεδρικό ναό του Αγίου Ιωάννη, με την οποία «προσηλώνουν» την εκκλησία τους του Αγίου Νικολάου στο Μεροβίγλι, που «έχει δυο αλτάρε, φράγκικο και ρωμαίικο», βλ. 23 Μαΐου 1680 ό.π., Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α' Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. γ'. Αναλυτικά για το ζήτημα των μεικτών γάμων και όρους μεταβίβασης δυο συνδέονται με το δόγμα βλ. παρακάτω, 518 κ.εξ. και 329. Σχετικά με την εύθραυστη ισορροπία των δυο κοινοτήτων στην Πάρο, όπου μάλιστα οι καθολικοί αποτελούν μικρότερο τμήμα του πληθυσμού από ό,τι στη Σαντορίνη, βλ. Zei, *Paros...* 424-434. Οι σχέσεις των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων είναι πολύ διαφορετικές και τεταμένες σε νησιά με ισχυρό καθολικό στοιχείο, όπως η Τήνος, όπου, εξάλλου, η οθωμανική κατάκτηση είναι πολύ μεταγενέστερη, βλ. Yannissopoulou, *Société...* ό.π., κυρίως 81-82, 113-117.

σταθερός στο χρόνο, καθώς εξαρτάται από το πληθυσμιακό δυναμικό των οικισμών αλλά και την οικονομική τους ισχύ. Από το σύνολο των σχετικών εγγράφων και άλλες πληροφορίες, προκύπτει ότι κάθε καστέλι έχει από 3 έως 20 περίπου προεστούς, ο Σκάρος και ο Πύργος τους περισσότερους, ενώ το Ακρωτήριο τους λιγότερους. Το 1811, όταν πλέον ο Σκάρος έχει εγκαταλειφθεί πλήρως, το κοινοτικό του σώμα έχει αντικατασταθεί από εκείνο των Φηρών, όπου έχουν εγκατασταθεί οι κάτοικοί του, ενώ παράλληλα, φαίνεται, ότι υφίστανται και κοινοτικά σώματα σε ορισμένα χωριά, όπως μαρτυρείται για το Μεροβίγλι.

Κάθε καστέλι διαθέτει Καγκελάριο, που συντάσσει τα έγγραφα της κοινότητας καθώς και τα ιδιωτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα, ενώ υφίσταται και «κοινός» Καγκελάριος, με αρμοδιότητα για όλο το νησί. Δεν γνωρίζουμε εάν υπάρχει κοινοτικό αρχείο σε κάθε καστέλι, πάντως ο κοινός Καγκελάριος τηρεί σχετικό αρχείο. Ο τελευταίος, τουλάχιστον κατά το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της Τουρκοκρατίας, κατοικεί στο Σκάρο και ανήκει στην επιφανή ορθόδοξη οικογένεια Γίζη.

Οι προεστοί ανήκουν στις επιφανέστερες οικογένειες, συνήθως, ή είναι άτομα μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, έχουν διετή ή μονοετή θητεία, επιμερίζουν το φόρο που αναλογεί στο κάθε καστέλι μεταξύ των κατοίκων, ορίζουν υπεύθυνο για τη συλλογή του, ο οποίος μπορεί να είναι επίσης προεστός, αλλά αμείβεται, και επιλύουν διαφορές ιδιωτών για ζητήματα περιουσιακά, είτε ως σώμα είτε μεμονωμένοι. Επίσης, συνάπτουν δάνεια στο όνομα της κοινότητας, για να αντιμετωπίσουν διάφορα έξοδα ή τη φορολογική της υποχρέωση.⁷⁷

Σε δεύτερο επίπεδο λειτουργούν η ορθόδοξη και η καθολική κοινότητα, σε συνεργασία με τους αντίστοιχους επισκόπους, όπως και σε άλλα νησιά με κατοίκους των δυο δογμάτων. Στο Σκάρο, και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στα Φηρά, υπάρχουν προεστοί καθολικών και ορθόδοξων, ενώ στα άλλα καστέλια δεν μαρτυρείται αντίστοιχος διαχωρισμός. Οι καθολικοί προεστοί του Σκάρου, και αργότερα των Φηρών, συγκροτούν την καθολική κοινότητα, εκπροσωπούν τα συμφέροντα του συνόλου των καθολικών του νησιού, και υποστηρίζουν την Καθολική Επισκοπή στη μακροχρόνια διαμάχη για τη διανομή της περιουσίας της Παναγίας της Γωνιάς. Επίσης, κατανέμουν το φόρο που αναλογεί στους καθολικούς κατοίκους του καστελίου, αργότερα των Φηρών, και συνάπτουν δάνεια για την αντιμετώπιση των εξόδων και της φορολογικής του υποχρέωσης. Ο αριθμός τους κυμαίνεται από 7 έως 10 πρόσωπα, ενώ η αναλογία τους ως προς τους υπόλοιπους προεστούς είναι υψηλότερη από την αναλογία των καθολικών στο σύνολο του πληθυσμού, ένδειξη της οικονομικής ισχύος της καθολικής κοινότητας. Παράλληλα, εξάλλου, με τους κοινοτικούς καγκελάριους, ο Καγκελάριος της

⁷⁷ Βλ. Κούκκου, *Οι κοινοτικοί...* ό.π., 159-170 και σχετικά με τη Σαντορίνη 125-126 Τσελίκας, *Μαρτυρίες...* ό.π., 61-63. Σχετικά με τους καγκελάριους βλ. και Παράρτημα I, πίνακες 2 και 18. Βλ. επίσης Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 151, και σχετικά με δανεισμό της κοινότητας, Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακα 12.

Καθολικής Επισκοπής ασκεί ανάλογα καθήκοντα, συντάσσοντας ιδιωτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα και τηρώντας σχετικό αρχείο, που δεν αναφέρεται αποκλειστικά σε καθολικούς.

Η ορθόδοξη κοινότητα συγκροτείται από τους υπόλοιπους προεστούς, τους ορθόδοξους των Φηρών και τους προεστούς από τα άλλα καστέλια. Θα πρέπει να είχε την έδρα της στον Πύργο, σχεδόν αμιγές ορθόδοξο καστέλι, ενώ παρεμβαίνει και αυτή στη διαμάχη για την εκκλησιαστική περιουσία. Πληροφορίες για άλλες δραστηριότητές της δεν διαθέτουμε.⁷⁸

Οι προεστοί των πέντε καστελίων, η ορθόδοξη και η καθολική κοινότητα στο σύνολό της δηλαδή, αποφασίζουν από κοινού για ζητήματα που αφορούν τον επιμερισμό της φορολογικής υποχρέωσης ανά καστέλι, η οποία βαρύνει συνολικά το νησί, και έχει ως αποτέλεσμα τη σταδιακή συσσώρευση χρεών, μέρος των οποίων οφείλονται σε ντόπιους ιδιώτες. Επίσης, ενεργούν για την αντιμετώπιση πειρατικών/κουρσαρικών επιδρομών, προφανώς και άλλων καθημερινών ή έκτακτων ζητημάτων. Από κοινού, εξάλλου, αποφασίζουν για ζητήματα εφαρμογής των εθίμων ήδη από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, και συντάσσουν την κωδικοποίηση των εθίμων στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

Η έκταση της επιρροής της εκκλησίας, ορθόδοξης και καθολικής, στα κοινοτικά πράγματα δεν είναι γνωστή ακριβώς. Οι επίσκοποι φέρονται να συμμετέχουν σε κοινοτικές αποφάσεις ή ενέργειες που συντονίζονται σε επίπεδο νησιού. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι οι αποφάσεις της καθολικής κοινότητας συχνά υπογράφονται από τον Καθολικό Επίσκοπο ή/και ανώτερους καθολικούς ιερωμένους, η κωδικοποίηση των εθίμων υπογράφεται από τους επισκόπους και των δυο δογμάτων, ενώ αναφορά που περιέχεται στην ίδια την κωδικοποίηση, πιθανόν αντανακλά εντάσεις που δημιουργούνται μεταξύ εκκλησίας και κοινότητας στα τέλη του 18^{ου} αιώνα: «Οι εκκλησιαστικοί να μην ανακατώνονται εις τας του κοινού διαφοράς και συνελεύσεις των εξωτερικών υποθέσεων, έξω όταν ήθελε γείνη χρεία να τους προσκαλέσουν». Πάντως, όταν επιχειρείται να αντιμετωπιστεί επικείμενη κουρσαρική επιδρομή το 1671, η συνεργασία μεταξύ των προεστών, του Καθολικού και του Ορθόδοξου Επισκόπου, αλλά και του επικεφαλής των Ιησουϊτών είναι πλήρης.⁷⁹

Το 1797 συντάσσεται «Πρόχειρος επιτομή των ανέκαθεν τοπικών συνθηγιών της νήσου Σαντορίνης, ... δια προσταγής του πανενδοξοτάτου άρχοντος δραγουμάνου του

⁷⁸ Βλ. Παπαμανώλης, *Η νήσος...* ό.π., 86· Κούκκου, *Οι κοινοτικοί...* ό.π., 123, 128· Slot, *Archipelagus...* ό.π., 105, όπου υποστηρίζεται ότι η ύπαρξη των δυο κοινοτήτων οφείλεται στη γεωγραφική κατανομή των κατοίκων των δυο δογμάτων. Αντίστοιχες κοινότητες βάσει του δόγματος των κατοίκων υφίστανται και σε άλλα νησιά, σε επίπεδο οικισμών ή συνολικά, όπως στη Σύρο, στη Νάξο και στην Τήνο. Επίσης υφίστανται και καγκελαρίες των καθολικών επισκοπών. Βλ. Della Rocca, *Traité...* ό.π., 76-78· Κούκκου, *Οι κοινοτικοί...* ό.π., 79· Ι. Βισβίτζης, «Οι κοινοί καγκελάριοι της Νάξου επί Τουρκοκρατίας», *Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου* 12 (1945), 92· Yannissoroulou, *Société...* ό.π., 77 κυρίως.

⁷⁹ Βλ. Pègues, *Histoire...* ό.π., 595· Σ. Ι. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά* 5 (1986), 45, 61· του ίδιου, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες (II)», *Τα Ιστορικά* 9 (1988), 233-234· *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 512. Σχετικά με την αντιμετώπιση κουρσαρικής επιδρομής βλ. παραπάνω, 25.

βασιλικού στόλου κυρίου Κωστάκη Χαντζερή προς κοινόν όφελος και επιθυμητήν ειρήνην της αυτής ημετέρας νήσου». Τα έθιμα αυτά αναφέρονται στις αγοραπωλησίες, σε ζητήματα κληροδοσίας και κληρονομικών δικαιωμάτων, σε ζητήματα προικοδότησης μελλόνυμφων, καθώς και σε ζητήματα δωρεών και αφιερώσεων, απονομής δικαιοσύνης, ανταλλαγών, οργάνωσης του χώρου, οφειλών και εμπορίου.⁸⁰

Ο Δραγουμάνος του Στόλου, συγκυβερνήτης του Καπουδάν Πασά στα νησιά του Αιγαίου, μεταξύ των άλλων έχει ως κύριο μέλημά του και την πιστή εφαρμογή των εθίμων. Χαρακτηριστικό είναι έγγραφο του ίδιου του Χαντζερή προς τους προεστούς της Ύδρας, το 1796, στο οποίο τονίζει «να φυλάττετε απαραβάτως και με ακρίβειαν τας τοπικάς συνθηείας απέχοντες από νεωτερισμούς». Η διαδικασία κωδικοποίησης ξεκινά από τη Σύρο, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, και συνεχίζεται έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, χωρίς σε όλες τις περιπτώσεις να υπάρχει ρητή μνεία σχετικής οδηγίας εκ μέρους του Δραγουμάνου.⁸¹ Οι κωδικοποιήσεις, εξάλλου, συμπληρώνονται το 1833, όταν το Υπουργείο Δικαιοσύνης αποστέλλει σχετικά ερωτηματολόγια, στην περίπτωση της Σαντορίνης οι Παρατηρήσεις αναφέρονται σε ζητήματα αγοραπωλησιών, κληροδοσίας, προικοδότησης, οργάνωσης του χώρου και οφειλών.⁸²

Από το περιεχόμενο της κωδικοποίησης είναι φανερό η προσπάθεια ελέγχου της οικογένειας αλλά και της οικονομικής ζωής.⁸³ Παράλληλα, όμως, επιχειρείται η κατά το δυνατόν εξασφάλιση των ορφανών, των δικαιωμάτων όλων των παιδιών της οικογένειας ανεξαρτήτως φύλου ή σειράς γέννησης, όπως και η διατήρηση των περιουσιακών στοιχείων μεταξύ συγγενών. Επιχειρείται έλεγχος των μεταβιβάσεων μέσω αγοραπωλησιών, με στόχο τον περιορισμό του κατακερματισμού των κλήρων, εφόσον θα πρέπει να προτιμώνται ως αγοραστές οι συγγενείς ή οι ιδιοκτήτες γειτονικών ακίνητων. Γίνεται προσπάθεια να ρυθμιστούν οι χρηματικές συναλλαγές και να εξασφαλίζονται εκείνοι που χορηγούν δάνεια, σε μια περίοδο έντονης εμπορικής και ναυτιλιακής ανάπτυξης που συνεπάγεται κέρδη αλλά και κινδύνους. Επίσης, γίνεται προσπάθεια ελέγχου των τιμών των εισαγομένων ειδών.⁸⁴

⁸⁰ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων* ό.π., 503-517. Η κωδικοποίηση επικυρώνεται από τη δημογεροντία του νησιού το 1833, οπότε συντάσσονται και σχετικές «Παρατηρήσεις» για ορισμένα από τα ζητήματα, βλ. ό.π., 517-521.

⁸¹ Βλ. Σφυρόερας, *Οι Δραγομάνοι...* ό.π., 72-74 και σχετικά με τον Χατζερή 131-136 Μ. Τουρτόγλου – Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η συμβολή των δραγομάνων του στόλου στην προαγωγή της δικαιοσύνης των νήσων του Αιγαίου*, Αθήνα 2002, 9-14, 20. Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 78-79 σχετικά με το περιεχόμενο και την αντιστοιχία κωδικοποιημένων εθίμων και εθιμικών πρακτικών.

⁸² Βλ. Γ. Λ. Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός*, Αθήνα 1976, όπου συνολική εξέταση των στοιχείων που προκύπτουν από τις κωδικοποιήσεις και τα ερωτηματολόγια.

⁸³ Βλ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές ...» ό.π., 234, 255-257.

⁸⁴ Βλ. και Κ. Βαβούσκος, «Παρατηρήσεις εις το κληρονομικόν δίκαιον της Σαντορίνης κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους», *Σύμμεικτα προς τιμήν Παναγιώτη Δ. Δημάκη. Αρχαία δίκαια και κοινωνία*, Αθήνα 2002, 691-695.

Στην πράξη, ωστόσο, δεν γνωρίζουμε εάν και πώς η κοινότητα ελέγχει τις τιμές ή παρέχει πατέντες στα εμπορικά πλοία, όπως συμβαίνει σε άλλα νησιά.⁸⁵

Ο ρυθμιστικός ρόλος που επιδιώκει να παίξει η κοινότητα δεν φαίνεται, εξάλλου, να μπορεί να ανακόψει την εξέλιξη των οικονομικών και ευρύτερων κοινωνικών σχέσεων.

η. Καλλιέργειες

Οι καλλιέργειες αναπτύσσονται στο χώρο που έχει διαμορφωθεί από το ηφαίστειο και με τη σκληρή εργασία των κατοίκων, οι οποίοι προσπαθούν να εκμεταλλευτούν το παραμικρό κομμάτι γης. Εκτός από τις πεδιάδες, καλλιεργούνται χάσματα που δημιούργησε το ηφαίστειο, υψώματα, αμμώδη εδάφη, καθώς και τμήματα γης που συγκρατούν μάντρες από ξερολιθιά («πεζούλες»), τα οποία αναπτύσσονται σε πολλαπλά επίπεδα. Για τη μεγαλύτερη δυνατή εκμετάλλευση του χώρου, στα αμπέλια σπέρνονται και όσπρια, σπάνια και κριθάρι.

Οι καλλιέργειες έχουν υψηλή απόδοση παρά την παντελή έλλειψη νερού, χάρις στα ηφαιστειακά πετρώματα του εδάφους, όπως έχουμε ήδη επισημάνει. Παράλληλα ακολουθούνται η μέθοδος της αγρανάπανσης, απροσδιόριστης διάρκειας, καθώς και η εναλλαγή καλλιεργειών, με τη σπορά «χειμωνικών» δημητριακών και «καλοκαιρινών» οσπρίων ή διαφορετικού είδους δημητριακών. Σπάνια χρησιμοποιείται κοπριά, καθώς και η έκταση της κτηνοτροφίας είναι περιορισμένη, και ακόμη σπανιότερα νερό, αποκλειστικά για μικρό διάστημα σε νέα φυτά.⁸⁶

Το κριθάρι αποτελεί την κύρια καλλιέργεια δημητριακών, και χρησιμοποιείται για την παρασκευή παξιμαδιών, τα οποία αποτελούν βασικό είδος διατροφής, αλλά και τη συντήρηση των οικόσιτων πουλερικών. Ιδιαίτερα ανεπτυγμένη είναι, εξάλλου, η καλλιέργεια οσπρίων, φάβας και φασολιών. Η παραγωγή ειδών διατροφής είναι πάντως ελλειμματική, και συμπληρώνεται από λαχανικά και φρούτα, καθώς και από ψάρια ή κυνήγι, ενώ οι κάτοικοι σπάνια καταναλώνουν κρέας.

Εκτός από τα παραπάνω είδη, που προορίζονται για τη συντήρηση των κατοίκων, είναι εκτεταμένη η αμπελοκαλλιέργεια και η καλλιέργεια μπαμπακιού, τα προϊόντα της οποίας, εξαιρετικής ποιότητας, είναι κατ'εξοχήν εμπορευματικά. Οι καλλιέργειες αυτές έχουν μεγάλη

⁸⁵ Βλ. Β. Σφυρόερας, *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968, 59· Ασδραχάς, «Φορολογικές... ό.π.», 60· Lazari, *Economies...* ό.π., 9.

⁸⁶ Οι πληροφορίες σχετικά με τον καλλιεργούμενο χώρο και τις μεθόδους καλλιέργειας προέρχονται κατά κύριο λόγο από τα έγγραφα των αγοραπωλησιών, των αγροληπτικών συμβάσεων, καθώς και από τα προικοδωρητήρια και τις διαθήκες. Βλ. και Hofmann Thera, 81· Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη... ό.π.», 246. Αντίστοιχη είναι η μορφή του καλλιεργούμενου χώρου και οι μέθοδοι καλλιέργειας και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, όπου, ωστόσο, δεν υφίσταται ο καθοριστικός παράγοντας του ηφαιστείου, ενώ υπάρχουν και ποτιστικές καλλιέργειες, βλ. χαρακτηριστικά Λιάτα, *Η Σέριφος...* ό.π., 125-130· Zei, *Paros...* ό.π., 91-101, 119-128, 188-210· Kasdagli, *Land...* ό.π., 96-99, 413-415.

απόδοση λόγω της φύσης του εδάφους, που δεν ευνοεί εκτεταμένη καλλιέργεια σιτηρών και λόγω της εμπορευματικής τους αξίας, συμπληρώνουν το εισόδημα των κατοίκων.⁸⁷

Από το τουρκικό κατάστιχο έγγειου φόρου, μπορεί να υπολογιστεί, έστω σχηματικά, η παραγωγή του νησιού, καθώς και η έκταση του καλλιεργούμενου χώρου. Η έκταση των χωραφιών είναι τριπλάσια από εκείνη των αμπελιών, ωστόσο, το 58,32% της έγγειας προσόδου εξυπηρετείται από το φόρο που βαρύνει το κρασί, μόλις το 24,20% από τη δεκάτη των σιτηρών, που αφορά κυρίως την παραγωγή κριθαριού, το 6,17% από τη δεκάτη των οσπρίων, ενώ το 2,02% από τη δεκάτη του μπαμπακιού.⁸⁸

Η καλλιέργεια του μπαμπακιού, που αναπτύσσεται από τη Φραγκοκρατία ήδη, είχε αρχικά μεγαλύτερη σημασία από την αμπελοκαλλιέργεια, για την οικονομία του νησιού. Το θηραϊκό μπαμπάκι είναι φυτό που συναντάται αποκλειστικά στο νησί και διαφέρει από το γνωστό μπαμπάκι, το οποίο καλλιεργείται σε άλλα σημεία του ελλαδικού χώρου. Πρόκειται για πολυετές, χαμηλό και δεντρώδες φυτό, κατάλληλο για το συγκεκριμένο χώρο, καθώς καλλιεργείται σε πεζούλες, με καρπό που έχει ελαφρά κοκκινωπό χρώμα και το νήμα του υφή μεταξιού. Η αξία του έγκειται στα εξαιρετικής ποιότητας υφάσματα που υφαίνονται, τα οποία εξάγονται σε υψηλές τιμές. Η αξία του αυτή δεν αποτυπώνεται στα τουρκικά κατάστιχα, που αναφέρονται στο ύψος της παραγωγής και όχι στην εμπορευματική αξία της βιοτεχνικής παραγωγής. Αντίθετα, στην περίπτωση της παραγωγής των αμπελιών, τα στοιχεία του καταστίχου είναι αντιπροσωπευτικά της σημασίας του συγκεκριμένου προϊόντος, εφόσον φορολογείται το κρασί αυτό καθεαυτό.⁸⁹

Από τον 18^ο αιώνα, η αμπελοκαλλιέργεια υποκαθιστά σε σημασία την καλλιέργεια μπαμπακιού, καθώς αυξάνεται η ζήτηση των σαντορινιών κρασιών και θα φτάσει, από τα τέλη του αιώνα αυτού, καθώς και τον 19^ο αιώνα, σε επίπεδα μονοκαλλιέργειας. Την ανάπτυξη της και την αξία των αμπελιών, μπορούμε να παρακολουθήσουμε στα έργα περιηγητών και μισσιοναρίων, καθώς και μέσω των αγοραπωλησιών ακίνητων. Στις τελευταίες τα αμπέλια καλύπτουν το ένα πέμπτο ή και το ένα τέταρτο του συνόλου των μεταβιβαζόμενων ακίνητων, με τιμές διπλάσιες των χωραφιών.

⁸⁷ Βλ. Armao, *In giro...* ό.π., 244· Tournefort, *Relation...* ό.π., 269· Τσελίκας, *Μαρτυρίες...* ό.π., 15-16 όπου σχετικά αποσπάσματα από το έργο του Richard Slot, *Archipelagus...* ό.π., 298· Φ. Κατσίπης, «Από το χρονικό του κάμπου μας», *Δανέζης*, 1971, 245. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά της αμπελοκαλλιέργειας και την ελλειμματικότητα της καλλιέργειας των σιτηρών βλ. Μπαλτά, «Από το φορολογικό τεκμήριο... ό.π., 296-299· Tournefort, *Relation...* ό.π., 202.

⁸⁸ Υπενθυμίζουμε ότι στην ουσία πρόκειται για πληροφορίες του 1670, καθώς το κατάστιχο του 1731 αναπαράγει τα στοιχεία του καταστίχου του 1670. Βλ. Μπαλτά - Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία... ό.π., 116· Μπαλτά, «Από το φορολογικό τεκμήριο... ό.π., κυρίως 292, 296. Βλ. και Thevenot, *Relation...* ό.π., 202.

⁸⁹ Βλ. Φ. Κατσίπης, «Ο θηραϊκός βάμβαξ και τα πλεκτήρια της Σαντορίνης», *Δανέζης* 1971, 285· Randolph, *The present State...* ό.π., 31· Della Rocca, *Traité...* ό.π., 226· Slot, *Archipelagus...* ό.π., 33, 298· Δ. Γκόφας, «Παραγωγή και εξαγωγή βαμπακιού», *Δανέζης* 2001, 475.

Στις αγροληπτικές συμβάσεις, εξάλλου, περιγράφονται αναλυτικά οι εργασίες για την καλλιέργεια των αμπελιών, που απαιτούν φροντίδα σε όλη τη διάρκεια του χρόνου και αρκετό διαθέσιμο εργατικό δυναμικό. Σπάνια, όμως, γίνεται αναφορά στο είδος των αμπελιών που καλλιεργούνται, ασύρτικο και μαντηλαριά. Πληροφορίες, εξάλλου, σχετικά με το ονομαστό γλυκό κρασί του νησιού, το βισάντο, συναντώνται σχεδόν αποκλειστικά στους περιηγητές και τους μισσιονάριους.⁹⁰

Ολοκληρώνοντας τα σχετικά με τις καλλιέργειες θα αναφερθούμε τα οπωροφόρα δέντρα. Ξυλεία για την ναυπήγηση караβιών ή την κατασκευή κατοικιών δεν υφίσταται στη Σαντορίνη. Ωστόσο, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από το τουρκικό κατάστιχο, και σπάνιες, αποσπασματικές αναφορές σε έγγραφα των πηγών, θα πρέπει να υπήρχαν περισσότερα οπωροφόρα δέντρα από όσα σήμερα στο νησί.

Ο φόρος των δέντρων ανέρχεται στο 1,20% της συνολικής φορολογικής υποχρέωσης. Σύμφωνα με το κατάστιχο του 1670 πρόκειται για 4.726 δέντρα, οπωροφόρα κυρίως (86,33%), συκιές σε λίγες περιπτώσεις (13,28%) και μόνο εννέα ελιές. Ο αριθμός αυτός αντιπροσωπεύει το ελάχιστο των δέντρων, όπως συμβαίνει γενικά με τα μεγέθη που απογράφονται στα κατάστιχα του συγκεκριμένου τύπου.⁹¹

Τα στοιχεία των εγγράφων εντοπίζονται κατά κανόνα έως τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, καθώς φαίνεται ότι αργότερα η καλλιέργεια των δέντρων εγκαταλείπεται προς όφελος της αμπελοκαλλιέργειας. Συμβαίνει αγροληπτικές συμβάσεις να περιλαμβάνουν και υποχρέωση του αγρολήπτη να φυτέψει «δέντρα», στις αγοραπωλησίες μαρτυρείται κάποτε η ύπαρξη «δέντρων» στα χωράφια, ενώ από προικοδομητήρια και διαθήκες διαπιστώνουμε ότι πρόκειται, εκτός από συκιές, και για αμυγδαλιές, ροδιές, λεμονιές ή ροδακινιές.

Τέλος, σημειώνουμε ότι ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για την κτηνοτροφία, η οποία ποτέ δεν αναπτύχθηκε στο νησί λόγω έλλειψης βοσκοτόπων. Στο φορολογικό κατάστιχο του 1670 οι φόροι κτηνοτροφίας αποτελούν μόλις το 0,62% της προσόδου, ενώ ο φόρος που επιβαρύνει τα μελίσσια το 0,18%. Ο πρώτος αφορά εξίσου το φόρο που καταβάλλει η κοινότητα για τα ποσά που εισπράττει όταν διαθέτει κοινοτική γη για τη βοσκή προβάτων και

⁹⁰ Βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 33· Σηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη... ό.π., 247-249 και αναλυτικά σχετικά με τις τιμές των ακίνητων Παράρτημα III, πίνακες 2α-2γ Σ. Κουράκου-Δραγώνα, «Το κρασί της Σαντορίνης. Μαρτυρίες στα κείμενα των ξένων περιηγητών», *Ο σαντορίνη της Σαντορίνης*, Αθήνα 1994, κυρίως 46-51. Σχετικά με τη μορφή των αμπελιών, που όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από τις αγροληπτικές συμβάσεις είναι η ίδια και σήμερα, καθώς και με τις ποικιλίες των αμπελιών βλ. Σ. Κουράκου- Δραγώνα, «Οι αμπελιές. Μια ιστορική μαρτυρία», ό.π., 35 της ίδιας, «Το ασύρτικο. Η οινάμπελος της Σαντορίνης», ό.π., 101-106 της ίδιας, «Τα λιαστά κρασιά. Από τον οίνο πάσσο στο vin Santo», ό.π., 147-148.

⁹¹ Τα στοιχεία προέρχονται από την επεξεργασία των δεδομένων του καταστίχου του 1670, τα οποία δεν είναι δημοσιευμένα, και παρουσιάζουν κάποιες ελάχιστες αποκλίσεις από εκείνα της επεξεργασίας του δημοσιευμένου καταστίχου του 1731, βλ. Μπαλτά, «Από το φορολογικό τεκμήριο... ό.π., 292-293.

εκείνο που καταβάλλεται για τους οικόσιτους χοίρους. Δεν γνωρίζουμε, όμως, τον αριθμό των ζώων στον οποίο αναφέρονται, καθώς δεν σώζεται ο σχετικός κανονισμός που αφορά τη σύνταξη του καταστίχου. Αντίθετα, βάσει του φόρου των μελισσιών, μπορεί να υπολογιστεί ότι πρόκειται για 115 κυψέλες.⁹²

Τα ζώα που μεταβιβάζονται μέσω προικοδότησης κυρίως ή κληροδοσίας είναι βόδια, πρόβατα, γαϊδούρια και μουλάρια, άλογα, μελίτσια, και σπανιότερα γουρούνια, αγελάδες ή κατσίκια. Επίσης, υπήρχαν οικόσιτα πουλερικά, όπως ήδη αναφέρθηκε. Τα ζώα κοπαδιού, πρόβατα κυρίως, εκτρέφονται συνήθως εκτός του τόπου κατοικίας των ιδιοκτητών τους, ενώ μαρτυρείται και σε μια περίπτωση ύπαρξη κοινοτικού κοπαδιού, άγνωστου μεγέθους, το οποίο συγκροτούν ζώα που ανήκουν σε συγκεκριμένα πρόσωπα.⁹³

θ. Εμπόριο και ναυτιλία

Η ανάπτυξη της ναυτιλίας και του εμπορίου της Σαντορίνης συνδέεται κατ'αρχήν με τις συγκυρίες των τουρκοβενετικών πολέμων και την υποχώρηση της γαλλικής και βρετανικής επιρροής στην ανατολική Μεσόγειο από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, και αργότερα με τη συνθήκη που υπογράφεται μεταξύ της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Ρωσίας, όπως επισημάναμε ήδη παραπάνω, τις οποίες εκμεταλλεύτηκαν οι κάτοικοι για να συγκροτήσουν εμπορικό στόλο μικρών σκαφών. Συνδέεται άμεσα, εξάλλου, με την καλλιέργεια του μπαμπακιού και του αμπελιού, δηλαδή την παραγωγή υφασμάτων και κρασιού που έχουν ιδιαίτερα μεγάλη ζήτηση.

Τα βαμβακερά υφάσματα εξάγονται κυρίως στη Χίο, στη Σμύρνη και την Αλεξάνδρεια, όπως και καρπούζια, τα καλύτερα του Αιγαίου. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, εξάλλου, βασικό εμπορικό προϊόν αποτελεί το κρασί, που εξάγεται στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου και τη Ρωσία. Επίσης εξάγεται θηραϊκή γη, που χρησιμοποιείται για να στεγανοποιούνται στέρνες κυρίως, καθώς και κερί. Εισάγονται σιτηρά, καταναλωτικά αγαθά πρώτης ανάγκης, καθώς και είδη πολυτελείας. Σημαντικά τεκμήρια της ανεπτυγμένης εμπορικής επικοινωνίας, εξάλλου, με τη Βενετία αποτελούν οι επίχρυσοι καθρέφτες, καθώς και τα πολυτελή έπιπλα που εισάγονται στο νησί, όπως θα διαπιστώσουμε και εξετάζοντας τη σύνθεση των προικών.⁹⁴

⁹² Βλ. Μπαλτά, «Από το φορολογικό τεκμήριο... ό.π., 289-290, 292-293· Slot, *Archipelagus...* ό.π., 304-305· Ασδραχάς, «Φορολογικές ... ό.π., 53

⁹³ Βλ. αναλυτικά παρακάτω, 372-373, 411-412. Το κοπάδι αυτό προφανώς χαρακτηρίζεται κοινοτικό καθώς εκτρέφεται σε κοινοτική γη, βλ. Ασδραχάς, «Φορολογικές... ό.π., 53. Βλ. και Μ. Καφούρος, «Γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία, μελισσοκομία και υδάτινοι πόροι», *Δανέζης 2001*, 484. Αντίστοιχη, μάλλον, είναι η εικόνα της κτηνοτροφίας έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, βλ. Κ. Γ. Ναυπλιώτης, «Αρχαία και σημερινή Θήρα», *Δανέζης 1940*, 103.

⁹⁴ Βλ. Richard, *Relation...* ό.π., 37, 41, 93· Pègues, *Histoire...* ό.π., 324-328, 334-337· Tournefort, *Relation...* ό.π., 202, 269· Armao, *In giro...* ό.π., 244· Φ. Κατσίπης, «Πληροφορίες και ειδήσεις

Ο εμπορικός στόλος αναπτύσσεται ιδιαίτερα τον 18^ο αιώνα, μετά το τέλος του δεύτερου τουρκοβενετικού πολέμου, όταν λειτουργούν ναυπηγεία στο νησί, και κυρίως στις αρχές του 19^{ου}, όταν η δημογραφική ανάπτυξη του νησιού δημιουργεί τις προϋποθέσεις διαθέσιμου ανθρώπινου δυναμικού. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε αφορούν την τελευταία αυτή περίοδο.

Το 1807 το νησί καλείται να στείλει 50 ναύτες, στα πλαίσια της υποχρεωτικής ναυτολογίας νησιωτών που πραγματοποιεί η οθωμανική διοίκηση ενόψει επιχειρήσεων στη Μαύρη Θάλασσα, αριθμός μεγάλος σε σχέση με τον πληθυσμό της, ενώ το 1811 της αναλογεί ποσό αντίστοιχο με εκείνο της Ύδρας για τις δαπάνες συντήρησης πλοίων του οθωμανικού στόλου.

Το 1813, εξάλλου, η Σαντορίνη διαθέτει 32 πλοία συνολικής χωρητικότητας 2.560 τόνων και μέσης χωρητικότητας 80 τόνων, με πληρώματα 480 αντρών, που την κατατάσσουν όγδοη ως προς τον αριθμό πλοίων, μεταξύ των 21 νησιών του Αιγαίου του καταλόγου του Rouqueville, δέκατη, όμως, ως προς τη χωρητικότητα, ενώ είναι τέταρτη ως προς τον αριθμό των ναυτικών. Την περίοδο αυτή, παρατηρείται γενικότερη παρακμή του ελληνικού εμπορικού ναυτικού, που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πόσο επηρεάζει τη Σαντορίνη, ενώ τα σκάφη που χρησιμοποιούνται είναι μικρής χωρητικότητας, ιδιαίτερα στις Κυκλάδες. Το 1821, εξάλλου, διαθέτει πλοία συνολικής χωρητικότητας 5.000 τόνων.⁹⁵

Την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας μπορούμε να παρακολουθήσουμε κυρίως έμμεσα από τις πηγές, καθώς διαπιστώσουμε πύκνωση της μεταβίβασης σκαφών τον 18^ο αιώνα στα προικοδωρητήρια, από πρόσωπα μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, καθώς και μεταβίβασης χρηματικών ποσών, υπό τη μορφή μετρητών ή ομολογιών που υποδηλώνουν

σχετικές με το εμπορικό ναυτικό της Σαντορίνης» *Δανέζης 1971*, 311· Slot, *Archipelagus...* ό.π., 268· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...* ό.π., τ. Ι' 169. Βλ. επίσης Λέων, *Ελληνική...* ό.π., 29, 31-32, 41· Συναρέλλη, *Δρόμοι...* ό.π., 117-118 και 151, 154 σχετικά με τη σημασία των εξαγωγικών προϊόντων για την ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας, η οποία δεν συνδέεται με την έκταση των νησιών, και χαρακτηρίζει κυρίως νησιά ελλειμματικά σε παραγωγή δημητριακών, όπως η Σαντορίνη. Πληροφορίες αποσπασματικές σχετικά με το εμπόριο κρασιού κυρίως, αλλά και βαμβακερών υφασμάτων και κεριού συναντώνται και στις πηγές, κυρίως σε έγγραφα που αφορούν την επίλυση διαφορών, βλ. και Τσελίκας, *Μαρτυρίες...* ό.π., 95-101. Επίσης, πληροφορίες σχετικές με εμπορικές μετακινήσεις συναντώνται σε διαθέσιμες που συντάσσονται λόγω επικείμενου ταξιδιού του διαθέτη.

Χαρακτηριστικό, εξάλλου, της ιδιαίτερης ανάπτυξης της οικονομίας, που οφείλεται στο εμπόριο και τη ναυτιλία, είναι το γεγονός ότι το 1812 η φορολογική υποχρέωση της Σαντορίνης ανέρχεται σε 55.676 γρόσια, ενώ τις Νάξου σε 29.750 και της Μυκόνου σε 13.153. Επίσης, όταν το 1823 η Συνέλευση στο Άστρος υπολόγισε τα έσοδα των Κυκλάδων, ανάλογα με την οικονομική τους επιφάνεια, πρώτη στον σχετικό κατάλογο σημειώνεται η Σαντορίνη, με έσοδα ύψους 90.000 γροσίων, και ακολουθούν η Νάξος και η Άνδρος, με 50.000 η κάθε μια, η Πάρος με 40.000, και τα υπόλοιπα νησιά. Βλ. Σφυρόερας, «Οικονομικά...» ό.π., 104· *Βάλληνας, Ιστορία...* ό.π., 115.

⁹⁵ Βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 190, 269· Kolodny, *La population...* ό.π., 54· Σφυρόερας, «Οικονομικά...» ό.π., 103-104· F.C.H.L., Rouqueville, *Voyage en Grèce*, Παρίσι² 1826-1827, τ. VI, 294-297· Λέων, *Ελληνική...* ό.π., 44-46· Συναρέλλη, *Δρόμοι...* ό.π., 124-125· Σβολόπουλος, «Ο ελληνικός...» ό.π., 190-193· Κ. Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία 1833-1856. Εξέλιξη και αναπροσαρμογή*, Αθήνα 1983, 28

κέρδη από εμπορικές και ναυτιλιακές δραστηριότητες, τόσο στα προικοδωρητήρια όσο και στις διαθήκες.

Ωστόσο, ο αριθμός των σκαφών που μεταβιβάζονται πλησιάζει εκείνο που σημειώνεται στον κατάλογο του Rouqueville, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τμήμα του ναυτιλιακού κεφαλαίου, ιδιαίτερα των πλοίων μικρότερης χωρητικότητας, μεταβιβάζεται στους κόλπους της οικογένειας. Η συνιδιοκτησία, εξάλλου, που μαρτυρείται αποτελεί ένδειξη συγκρότησης εταιρειών, την έκταση και τη μορφή της οποίας δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε, καθώς μόνο σε μια περίπτωση διαθέτουμε στοιχεία, που αφορούν σακολέβα την οποία κατέχουν από κοινού τρία συγγενικά πρόσωπα μεγάλης οικονομικής επιφάνειας στα τέλη του 18^ο αιώνα.

Δεν μπορούμε, επίσης, να διαπιστώσουμε την ανάπτυξη του ανθρώπινου ναυτικού δυναμικού, καθώς είναι ελάχιστα τα προικοδωρητήρια και οι διαθήκες των «καραβοκύρηδων» και ανύπαρκτες εκείνες των «καπεταναίων». Διαπιστώνουμε, ωστόσο, το στενό σύνδεσμο της αγροτικής παραγωγής με το εμπόριο και τη ναυτιλία, καθώς οι περιουσίες συγκροτούνται όχι μόνο από χρηματικά ποσά, αλλά και έγγεια αγαθά.⁹⁶

⁹⁶ Σχετικά με την ανάπτυξη των εμπορικών πρακτικών σε άλλα νησιά βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές πρακτικές στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Μυκονιάτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα 1993, κυρίως 177-199· Γ. Ροδολάκης, «Ζητήματα ναυτικού και εμπορικού δικαίου στη Νάξο κατά το 17^ο αιώνα», Α. Αργυρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, Αθήνα 2004, τ. Β', 392-393, και για μικρότερης έκτασης δραστηριότητες βλ. Ζεί, *Paros...* ό.π., 324-351. Σχετικά με τα στοιχεία των πηγών βλ. αναλυτικά στο κεφάλαιο που εξετάζεται η συγκρότηση των περιουσιών. Βλ. επίσης, Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 124 κ.εξ.

III. Δημογραφικά στοιχεία

Η Σαντορίνη ήταν από τα πιο πυκνοκατοικημένα νησιά των Κυκλάδων, με αναλογία κατοίκων ανά στρέμμα, τον 17^ο αιώνα, 40-60:1 περίπου.¹ Οι πληροφορίες που αφορούν τον πληθυσμό της, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, προέρχονται κυρίως από τους περιηγητές και τις περιοδικές εκθέσεις των παπικών απεσταλμένων: 5.000 άτομα κατά προσέγγιση στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, 10.000 τον 17^ο, 6.000 – 10.000 τον 18^ο, 17.000 το 1821.² Οι διακυμάνσεις δεν φαίνεται να σχετίζονται με την οθωμανική κατάκτηση, ενώ ασφαλής εκτίμηση του μεγέθους του πληθυσμού δεν είναι δυνατή.³

Οι κάτοικοι ανήκουν κυρίως στο ορθόδοξο και σε μικρό ποσοστό στο καθολικό δόγμα. Ο αριθμός των καθολικών μειώνεται, κυρίως από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα και δεν ακολουθεί την εξέλιξη του συνόλου του πληθυσμού, ενώ το ποσοστό τους κυμαίνεται μεταξύ 3%-9% κατά τη διάρκεια 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα.⁴

Σημειώνουμε ότι ο συνολικός πληθυσμός των Κυκλάδων τον 18^ο αιώνα, υπολογίζεται σε 50.000 - 60.000 άτομα, από τα οποία το 20% είναι καθολικοί. Η αναλογία ορθόδοξων-καθολικών παρουσιάζει κατά τόπους μεγάλες αποκλίσεις, καθώς στην Τήνο και στη Σύρο το 65% και 50% των κατοίκων, αντίστοιχα, είναι καθολικοί, ενώ στα άλλα νησιά συνήθως αποτελούν το 5% του πληθυσμού.⁵ Ο πληθυσμός αυτός αναπτύσσεται συνεχώς, και ιδιαίτερα από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, φτάνοντας πιθανόν έως και τις 200.000 άτομα στις αρχές του 19^{ου}.⁶

Οι παραπάνω πληροφορίες, προέρχονται από πηγές προστατιστικού χαρακτήρα και έχουν ενδεικτική αξία. Ωστόσο, τα δεδομένα των εκθέσεων των παπικών απεσταλμένων θα πρέπει να ήταν κατά πολύ πιο αξιόπιστα από τις γενικές πληροφορίες των περιηγητών, καθώς

¹ Βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 14· Kolodny, *La population...* ό.π., τ. I, 54 και κυρίως 82. Το φαινόμενο διογκώνεται τον 19^ο αιώνα, με αποτέλεσμα στα τέλη του αιώνα αυτού, όταν ο πληθυσμός είναι πλέον 21.907 άτομα, να αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι η Σαντορίνη διέθετε «πληθυσμόν δυσανάλογον του αναλογούντος κατά κάτοικον καλλιεργησίμου εδάφους», βλ. Ν. Ψύχας, «Θηραϊκή ναυτιλία (Συνοπτική ιστορική επισκόπησης και συμβολή της εις την πρόοδον της νήσου)», *Δανέζης 1971*, 298.

² Τα στοιχεία για τον 16^ο αιώνα είναι τα πλέον αποσπασματικά, βλ. και Slot, *Archipelagus...* ό.π., 15, σχετικά με τις γνωστές επιφυλάξεις που αφορούν τις πληροφορίες των περιηγητών. Για τον 17^ο αιώνα βλ. Slot, ό.π., 33-34, 286. Για την πρώτη εκτίμηση σχετικά με τον 18^ο αιώνα βλ. Ατμαο, *In giro...* ό.π., 195 και για τη δεύτερη Τσούρκας, «Η έκρηξις... ό.π., 195, όπου σημειώνεται πως ο αριθμός των καθολικών ανέρχεται σε 2.000 άτομα, στοιχείο που όμως δεν μαρτυρείται από άλλες πηγές και δεν κρίνεται αντιπροσωπευτικό. Τέλος για το 1821 βλ. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-197*, Αθήνα 1973, τ. Α', μέρος πρώτο, 32. Βλ. και Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες...* ό.π., 185-188.

³ Βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 287.

⁴ Βλ. Hofmann Thera, 11-13, 24.

⁵ Βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 13, 14 και 281-290· Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες...* ό.π., 62-64. Καθολικοί δεν συναντώνται στα μικρά και ασημαντα από οικονομική άποψη νησιά.

⁶ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ...* ό.π., τ. ΙΑ', 221.

η αποστολή των απεσταλμένων ήταν να καταγράψουν την πραγματική κατάσταση που επικρατούσε στα νησιά.

Πίνακας 1. Πληθυσμός Σαντορίνης τέλη 16^{ου} -1821

	σύνολο	καθολικοί	
τέλη 16 ^{ου}	5.000	350 (1593)	7,00%
17 ^{ος}	10.000	500 (1600)	5,00%
		300 (1604)	3,00%
		700 (1623-1652)	7,00%
		598 (1672)	5,98%
18 ^{ος}	10-6.000	545 (1700)	5,45% - 9,08%
1821	17.000	500 (1700-1830)	2,94%

Στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 1670 απογράφονται 949 νοικοκυριά που καταβάλλουν έγγειο φόρο, καθώς και 950 που καταβάλλουν κεφαλικό, τα οποία δεν ταυτίζονται πάντα στις δυο περιπτώσεις, καθώς συμβαίνει φορολογούμενοι που καταβάλλουν έγγειο φόρο να εξαιρούνται του κεφαλικού και το αντίστροφο. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνολικά ο φορολογούμενος πληθυσμός είναι ανώτερος εκείνου που κάθε φορά καταγράφεται στα κατάστιχα, ενώ ο αριθμός των φορολογούμενων νοικοκυριών εξαρτάται στην πραγματικότητα από το ύψος του φόρου που συνολικά βαρύνει το νησί, ο οποίος, όπως είναι γνωστό, κατανέμεται από την κοινότητα. Η τελευταία είναι, άλλωστε, σε θέση να γνωρίζει την οικονομική επιφάνεια των κατοίκων.

Συγκρίνοντας, τα στοιχεία φορολογούμενων μονάδων των δυο καταστίχων, εάν προσθέσουμε στους φορολογούμενους που συναντώνται και στα δυο κατάστιχα, τον αριθμό των ξένων και άλλων κατηγοριών που δεν καταβάλλουν κεφαλικό φόρο, καθώς και τον αριθμό όσων καταβάλλουν αποκλειστικά κεφαλικό φόρο, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο «πραγματικός» φορολογούμενος πληθυσμός ανέρχεται στις 1.300 μονάδες. Ο αριθμός αυτός αποτελεί ένδειξη του ελάχιστου του συνολικού πληθυσμού του νησιού, καθώς δεν αναφέρεται αποκλειστικά σε πυρηνικές οικογένειες πλήρους σύνθεσης, αλλά περιλαμβάνει και χήρες, καθώς και άγαμους άντρες. Εξάλλου, η συνολική φορολογική επιβάρυνση του νησιού δεν εξυπηρετείται από το σύνολο του πληθυσμού, αλλά επιμερίζεται μεταξύ όσων έχουν τη δυνατότητα να ανταποκριθούν.

Το γεγονός ότι εξήντα ένα χρόνια αργότερα, στο κατάστιχο του 1731 ο πληθυσμός που καταβάλλει έγγειο φόρο εμφανίζεται να συγκροτείται και πάλι από 949 φορολογούμενες μονάδες, ενώ στο κατάστιχο του 1734 ο πληθυσμός που καταβάλλει κεφαλικό φόρο

συγκροτείται από μικρότερο αριθμό φορολογούμενων (850), επιβεβαιώνει τις παραπάνω διαπιστώσεις.⁷

Οι πηγές μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε στην εξέταση επιμέρους ζητούμενων δημογραφικού χαρακτήρα, που αφορούν κυρίως το μέσο όρο ζωής, τη γαμψιότητα, την ηλικία γάμου ή λήψης ιερατικού/μοναχικού σχήματος, το μέγεθος και τη σύνθεση της πυρηνικής οικογένειας, καθώς και τη σύνθεση του νοικοκυριού.

Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται κατά κύριο λόγο από τα γενεαλογικά δέντρα και συμπληρωματικά από τα προικοδορητήρια και τις διαθήκες, καθώς και από τα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα. Χρονολογούνται στον 17^ο και, κυρίως, το 18^ο αιώνα, και αναφέρονται σε μεγάλο βαθμό σε πρόσωπα του καθολικού δόγματος, που γεννήθηκαν στη Σαντορίνη και ήταν υψηλότερης οικονομικής επιφάνεια από το σύνολο των κατοίκων.⁸ Αναφέρονται, εξάλλου, σε μικρό τμήμα του συνολικού πληθυσμού, ενώ αφορούν σε υψηλότερο βαθμό άντρες.⁹ Είναι προφανές ότι δεν μπορεί να επιχειρηθεί ολοκληρωμένη εξέταση των χαρακτηριστικών του πληθυσμού, τα δεδομένα, ωστόσο, που προκύπτουν από την επεξεργασία των πηγών αποτελούν σημαντικές ενδείξεις, έστω και περιορισμένων, πληθυσμιακών χαρακτηριστικών.

Θα αναλύσουμε τις πληροφορίες για τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα, σημειώνοντας τις ελάχιστες και μέγιστες τιμές των αριθμητικών δεδομένων, καθώς και τους σταθμητούς μέσους όρους, για μια όσο το δυνατό πληρέστερη εικόνα των φαινομένων. Επίσης, όπου χρειάζεται, αναφέρονται και οι απόλυτοι μέσοι όροι. Πληροφορίες των αρχών του 19^{ου} ή, σπάνια, του τέλους του 16^{ου}, χρησιμοποιούνται συμπληρωματικά, κατά περίπτωση. Επισημαίνουμε ότι, καθώς οι πηγές είναι προστατιστικού χαρακτήρα, ο όγκος των πληροφοριών δεν είναι ο ίδιος για κάθε ζητούμενο, τα δείγματα των προσώπων είναι ανομοιογενή, και δεν μπορεί να γίνει επεξεργασία που να αναφέρεται σε χρονικό διάστημα μικρότερο του ενός αιώνα.¹⁰

⁷ Βλ. Μπαλτά – Σπηλιωτοπούλου, «Εγγεια ιδιοκτησία... ό.π., 112, 129 Balta, «Le rôle... ό.π., κυρίως 98-99 και 102 Μπαλτά, «Από το φορολογικό τεκμήριο ... ό.π., 294. Σχετικά με το κατάστιχο του 1670 και την κατανομή των φορολογούμενων νοικοκυριών κυρίως μεταξύ των μεγάλων οικισμών, καθώς και τον αριθμό προσώπων που μπορεί να συγκροτούν τα νοικοκυριά βλ. και Slot, *Archipelagus...* ό.π., 295. Αντίστοιχα στοιχεία προκύπτουν γενικά από τις φορολογικές απογραφές, βλ. κυρίως Σ. Ι. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», *Τα Ιστορικά* 8 (1988), 7-10 Λιάτα, *Η Σέριφος...* ό.π., 35. Βλ. επίσης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες...* ό.π., 48-50 για τη Νάξο.

⁸ Βλ. κυρίως παρακάτω, 378 κ.εξ. και 394 κ.εξ.

⁹ Αντίστοιχο φαινόμενο, μικρότερης ωστόσο έκτασης που οφείλεται σε άλλους λόγους, παρατηρείται και στις απογραφές της περιόδου της Βενετοκρατίας, βλ. Σ. Ι. Ασδραχάς, (με τη συνεργασία των Ν. Ε. Καραπιδάκη, Ο. Κατσαρδής-Hering, Ε. Δ. Λιάτα, Α. Ματθαίου, Μ. Sivignon, Τ. Stoianovich), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Αθήνα 2003, τ. 1, 120.

¹⁰ Με τον όρο δείγμα εννοείται το σύνολο των προσώπων για τα οποία κάθε φορά γνωρίζουμε συγκεκριμένα στοιχεία, όπως π.χ. ηλικία θανάτου.

Σημειώνουμε ότι τα δεδομένα των γενεαλογικών δέντρων έχουν διασταυρωθεί και συμπληρωθεί, όπου χρειάστηκε, με στοιχεία από τα υπόλοιπα έγγραφα των πηγών.

1. Μέσος όρος ζωής

Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από τα γενεαλογικά δέντρα και αφορούν πρόσωπα για τα οποία γνωρίζουμε ακριβώς την ηλικία θανάτου και/ή την ηλικία που συντάσσουν διαθήκη. Συμπληρωματικά εξετάζονται οι ενδείξεις που αναφέρονται στην κατά προσέγγιση ηλικία διαθετών, όπως προκύπτουν από το περιεχόμενο των διαθηκών τους. Το σύνολο των στοιχείων αφορά μικρό αριθμό προσώπων, ενώ η αντιπροσωπευτικότητά τους είναι μικρότερη από εκείνη στοιχείων που αφορούν άλλα δημογραφικά στοιχεία, όπως π.χ. η οικογενειακή κατάσταση, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

Πρόκειται για 49 πρόσωπα, άντρες κατά κανόνα, που είναι όλα καθολικά, εκτός από δυο, και κατάγονται σχεδόν αποκλειστικά από τη Σαντορίνη, εκτός από πέντε. Αναφερόμαστε ξεχωριστά στο μέσο όρο ζωής αντρών και γυναικών, καθώς οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των δυο φύλων είναι σημαντικές, ενώ εξετάζουμε πρώτα τα στοιχεία χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η βρεφική θνησιμότητα, ώστε να υπάρχει αντιστοιχία με την ηλικία των διαθετών.

Πίνακας 2. Ηλικία θανάτου κατά φύλο 49 προσώπων (χωρίς να υπολογίζονται περιπτώσεις βρεφικής θνησιμότητας)

	<u>άντρες</u>			<u>γυναίκες</u>				
	α)	β)	γ)	α)	β)	γ)		
17 ^{ος}	10	25,00%	28 - 76	57,5	3	33,33%	4 - 82	78,0
18 ^{ος}	30	75,00%	17 - 88	71,0	6	66,66%	37 - 93	70,5
σύνολο	40	81,63%	17 - 88	73,0	9	18,36%	4 - 93	70,0

- α) αριθμός προσώπων και ποσοστό επί του συνόλου
- β) ελάχιστη-μέγιστη ηλικία
- γ) μέση ηλικία

Η εικόνα του 17^{ου} αιώνα απέχει πολύ από εκείνη του 18^{ου}, καθώς στην πρώτη περίπτωση οι άντρες πεθαίνουν νεότεροι κατά πολύ από τις γυναίκες, ενώ τον 18^ο αιώνα η ηλικία θανάτου των δυο φύλων απέχει ελάχιστα. Ωστόσο, καθώς τα στοιχεία στην πρώτη περίπτωση είναι ελάχιστα, και θα περιοριστούμε στην επισήμανση των χαρακτηριστικών του 18^{ου} αιώνα.

Οι μέγιστες ηλικίες συναντώνται μεταξύ των γυναικών, η ηλικία θανάτου των οποίων, ωστόσο, παρουσιάζει μεγάλες αποκλίσεις. Οι μισές γυναίκες πεθαίνουν τουλάχιστον 60 ετών,

κατά το ένα τέταρτο μεταξύ 30 και 40 ετών ή νεότερες.¹¹ Η ηλικία θανάτου των αντρών, που αποτελούν τα τέσσερα πέμπτα του δείγματος περίπου, συγκεντρώνεται σε ποσοστό 70,96% σε ηλικίες τουλάχιστον 60 ετών, κυρίως μεταξύ 70-79, ενώ στις περισσότερες από τις υπόλοιπες περιπτώσεις είναι μεγαλύτερη των 29.¹²

Εάν θεωρήσουμε ότι συνολικά τα πρόσωπα για τα οποία σημειώνεται στα γενεαλογικά δέντρα πως πεθαίνουν βρέφη, δεν συμπληρώνουν δώδεκα μήνες ζωής, μπορούμε να υπολογίσουμε την ηλικία θανάτου 23 επιπλέον προσώπων, που γεννήθηκαν όλα τον 18^ο αιώνα. Πρόκειται κυρίως για καθολικούς που γεννήθηκαν στη Σαντορίνη, καθώς μόνο τρία πρόσωπα είναι ορθόδοξα και άλλα τέσσερα δεν κατάγονται από το νησί.

Πίνακας 3. Ηλικία θανάτου τον 18^ο αι. κατά φύλο (υπολογίζονται και οι περιπτώσεις παιδικής θνησιμότητας)

	α)	β)	γ)
άντρες	39 66,10%	0 - 88	64
γυναίκες	20 33,89%	0 - 93	0
σύνολο	59		

α) αριθμός προσώπων και ποσοστό επί του συνόλου
β) ελάχιστη-μέγιστη ηλικία σε έτη
γ) μέση ηλικία

Η βρεφική θνησιμότητα και των δυο φύλων ανέρχεται στο ένα τρίτο περίπου των περιπτώσεων (38,98%).¹³ Ιδιαίτερα υψηλή παρουσιάζεται η βρεφική θνησιμότητα μεταξύ των κοριτσιών, καθώς τα δυο τρίτα περίπου (70%) πεθαίνουν πριν συμπληρώσουν το πρώτο έτος

¹¹ Βλ. και Κόμης, *Δημογραφικές...* ό.π., 124-125· Kasdagli, *Land...* ό.π., 202, όπου σχετικά στοιχεία βάσει της ηλικίας των γυναικών που συντάσσουν διαθήκη.

¹² Ο πληθυσμός των αντρών που είναι τουλάχιστον 60 ετών αποτελεί το 3,9% του συνολικού αντρικού πληθυσμού στον ελλαδικό χώρο τον 17^ο-18^ο αιώνα, ενώ των γυναικών που είναι τουλάχιστον 50 ετών κυμαίνεται μεταξύ 5,8-7,6%. Συνολικά οι άντρες 60+ ετών και οι γυναίκες 50+ αποτελούν το 9,7%-10,8% του πληθυσμού τον 17^ο-18^ο αιώνα στον ελλαδικό χώρο, ενώ ενδεικτικά στη Γαλλία το 1776 το 11,50%. Βλ. Χ. Πατρινέλης, «Κατανομή ελληνικών πληθυσμών σε φύλα και σε ομάδες ηλικιών (τέλη 16^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα)», *Ελληνικά* 34 (Θεσσαλονίκη 1982-83), 407-408. Στη Σαντορίνη δεν διαθέτουμε στοιχεία που να μας επιτρέπουν τη σύνθεση του πληθυσμού κατά ηλικίες, έστω και σε δεδομένη χρονική στιγμή, η ηλικία θανάτου είναι όμως ενδεικτική της σύνθεσης αυτής.

¹³ Το ποσοστό αυτό θα πρέπει, ωστόσο, να ήταν μεγαλύτερο και ανάλογο με εκείνο που υφίσταται στη δυτική Ευρώπη, όπως διαπιστώνεται από τις ονοματοδοτικές πρακτικές στα γενεαλογικά δέντρα, όπου συμβαίνει περισσότερα από ένα παιδιά της ίδια οικογένειας να έχουν το ίδιο όνομα. Στις περιπτώσεις αυτές το πρώτο συνονόματο παιδί θα πρέπει να έχει πεθάνει, σε βρεφική μάλιστα ηλικία, αν κρίνουμε από το διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ της γέννησής του και της γέννησης του δεύτερου συνονόματου παιδιού. Είναι χαρακτηριστικό, όμως, του ελλιπούς χαρακτήρα των συγκεκριμένων πληροφοριών, ότι συχνά δεν σημειώνεται ως θανάτ βρέφος, όπως συμβαίνει και σε αγροτικές κοινωνίες της Δύσης, βλ. χαρακτηριστικά L. Henry, «La fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France, de 1720-1829», *Annales ESC* 27^ο έτος, αριθ. 4-5 (Ιούλιος-Οκτώβριος 1972), 1000. Βλ. και Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα 1995, 135· P. Goubert *Cent mille provinciaux au XVIIe siècle. Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, Παρίσι 1968

ζωής, με αποτέλεσμα ο σταθμητός μέσος όρος θανάτου των γυναικών να εμφανίζεται επίσης μικρότερος του ενός έτους, ενώ ο απόλυτος μέσος όρος είναι τα 20 έτη. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι το ποσοστό αυτό της βρεφικής θνησιμότητας επιβεβαιώνεται για τα δυο φύλα και από στοιχεία που αφορούν πρόσωπα που συναντώνται μόνο στα έγγραφα, αφορά δηλαδή ευρύτερο μέρος του συνολικού πληθυσμού του νησιού.¹⁴ Η ηλικία θανάτου των αντρών είναι μικρότερη από εκείνη που υπολογίζεται δίχως να λαμβάνεται υπόψη η βρεφική θνησιμότητα, γεγονός αναμενόμενο, δεν παρουσιάζει όμως απόκλιση του μεγέθους που συναντάται στις γυναίκες.

Η ηλικία διαθετών στα γενεαλογικά παρουσιάζει αντιστοιχίες με την ηλικία θανάτου, όταν δεν λαμβάνεται υπόψη η βρεφική θνησιμότητα.¹⁵ Είναι, πάντως μεγαλύτερη, και ως προς τις ελάχιστες τιμές της. Το τελευταίο οφείλεται στις πρακτικές σύνταξης διαθήκης, καθώς προϋποθέτουν τουλάχιστον την ενηλικίωση του διαθέτη, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια. Η διαφορά είναι εντονότερη όσον αφορά τις γυναίκες, που, γενικά, συντάσσουν διαθήκη σε μεγαλύτερη ηλικία από τους άντρες.

Πίνακας 4. Ηλικία 89 διαθετών κατά φύλο

	<u>άντρες</u>			<u>γυναίκες</u>				
	α)		β)	γ)	α)	β)	γ)	
17 ^{ος}	34	56,66%	19 - 86	61,5	17	58,62%	31 - 84	68
18 ^{ος}	26	43,33%	31 - 84	60,0	12	41,37%	43 - 83	74
σύνολο	60		19 - 86	60,0	29		31 - 84	71

- α) αριθμός προσώπων και ποσοστό επί του συνόλου
 β) ελάχιστη-μέγιστη ηλικία
 γ) μέση ηλικία

Το ακριβές διάστημα που μεσολαβεί από τη σύνταξη της διαθήκης έως το θάνατο του διαθέτη είναι κατά μέσο όρο μικρότερο του ενός έτους. Είναι γνωστό για 18 πρόσωπα στα γενεαλογικά δέντρα, που γεννήθηκαν τον 17^ο-18^ο αιώνα, και κυμαίνεται από λίγους μήνες έως οκτώ χρόνια. Συγκεκριμένα, ποσοστό 71,42% είναι μικρότερο του ενός χρόνου, σε ποσοστό 23,80% ένας χρόνος, και μόνο μια φορά 8 χρόνια. Στην τελευταία περίπτωση ο

(έκδοση 1977), 62-64 και σχετικά με τη μείωση της βρεφικής θνησιμότητας στα τέλη του 18^{ου} αιώνα 84-86.

¹⁴ Βλ. και Κρεμμυδάς, «Ένας Δεσπότης... ό.π., 11-12, όπου ανάλογα αυξημένη παρουσιάζεται η βρεφική-παιδική θνησιμότητα καθώς και η θνησιμότητα των γυναικών, στο διάστημα 1769-1779, βάσει στοιχείων του Ορθόδοξου Επισκόπου Σαντορίνης Γαβριήλ που αναφέρονται αποκλειστικά σε ορθόδοξους.

¹⁵ Αναφερόμαστε εδώ είτε σε πρόσωπα των οποίων σώζεται μόνο μια διαθήκη, είτε στην τελευταία χρονικά διαθήκη εκείνων που συντάσσουν περισσότερες από μια.

διαθέτης προβαίνει στην πράξη αυτή επειδή πρόκειται να ταξιδέψει, όπως διαπιστώνουμε από το ίδιο το έγγραφο.¹⁶

Εξάλλου, από το σύνολο των δικαιοπρακτικών και άλλων εγγράφων της Σαντορίνης, γνωρίζουμε ότι το διάστημα μεταξύ σύνταξης διαθήκης και τελευταίας παρουσίας του διαθέτη σε άλλα έγγραφα, είναι κατά μέσο όρο δυο χρόνια και κυμαίνεται από λίγους μήνες έως και 30 χρόνια. Στο ένα πέμπτο των περιπτώσεων είναι μικρότερο του έτους, στο ίδιο ποσοστό ένα έτος, ενώ στις μισές περιπτώσεις δυο έτη. Τα σχετικά στοιχεία αφορούν διαθέτες που δεν συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα, ή συναντώνται χωρίς σχετικές πληροφορίες. Φυσικά, στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, δεν πρόκειται για το ακριβές διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ διαθήκης και θανάτου, παρά μόνο για ενδεικτικό χρονικό διάστημα που μπορεί να μεσολαβήσει.

Κατά προσέγγιση, εξάλλου, γνωρίζουμε την ηλικία 145 διαθετών, που γεννήθηκαν τον 17^ο-18^ο αιώνα, όλοι πλην τριών στη Σαντορίνη, και οι οποίοι είτε δεν περιλαμβάνονται στα γενεαλογικά δέντρα, είτε δεν σημειώνεται εκεί η ακριβής χρονολογία γέννησής τους. Στο ένα πέμπτο περίπου των περιπτώσεων οι ίδιοι οι διαθέτες αναφέρουν ως αιτία σύνταξης την μεγάλη τους ηλικία, αποκλειστικά ή σε συνδυασμό με ασθένεια.¹⁷ Στις υπόλοιπες περιπτώσεις μπορούμε να υπολογίσουμε την ηλικία των διαθετών από το διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ προικοδορητήριου/σύναψης γάμου και διαθήκης, ή προικοδορητήριου και διαθήκης καθολικών ιερωμένων.¹⁸ Επίσης, επικουρικά χρησιμοποιούνται πληροφορίες που αφορούν τη σύνθεση της ευρύτερης οικογένειας των διαθετών. Τα στοιχεία αυτά προέρχονται κυρίως από το σύνολο των εγγράφων, αλλά και από πληροφορίες των γενεαλογικών δέντρων.

Καθώς επιχειρούμε να εξακριβώσουμε την ηλικία θανάτου των διαθετών, δεν υπολογίζουμε εδώ τις περιπτώσεις όπου υπάρχουν μαρτυρίες πως οι διαθέτες ζουν περισσότερο από επτά χρόνια μετά τη σύνταξη της διαθήκης τους. Επίσης, δεν υπολογίζουμε τους ορθόδοξους μοναχούς/μοναχές για τους οποίους οι μόνες ενδείξεις σχετικά με την ηλικία σύνταξης της διαθήκης τους είναι προικοδορητήρια/αφιερώσεις. Στην περίπτωση των μοναχών, η εξαίρεση οφείλεται στο γεγονός ότι η ηλικία που έχουν κατά τη σύνταξη των

¹⁶ Βλ. Φίλιππος Μπαζέγιος, 17 Νοεμβρίου 1769, ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. γ΄.

¹⁷ Συνολικά 17,24% των διαθετών προβαίνουν στη σύνταξη διαθήκης λόγω μεγάλης ηλικίας, σε τέσσερις περιπτώσεις σε συνδυασμό με ασθένεια. Εξάλλου, σε 70 συνολικά περιπτώσεις αναφέρεται ως αιτία σύνταξης ασθένεια του διαθέτη, αποκλειστικά ή σε συνδυασμό με μεγάλη ηλικία. Η ηλικία των ασθενών διαθετών ποικίλλει και είναι στις μισές σχεδόν περιπτώσεις μεγάλη, στο ένα τρίτο μέση και στο ένα πέμπτο περίπου μικρή. Σχετικά με τους λόγους που επικαλούνται οι ίδιοι οι διαθέτες βλ. παρακάτω, 157 κ.εξ.

¹⁸ Σημειώνουμε ότι το διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ προικοδότησης και σύναψης γάμου είναι κατά κανόνα μικρότερο του έτους, βλ. παρακάτω, 186 κ.εξ. Σχετικά με τη μέση ηλικία γάμου και τη μέση ηλικία προικοδότησης των καθολικών ιερωμένων βλ. εδώ παρακάτω, 91 κ.εξ. και 96 κ.εξ.

προικοδορητηρίων ελάχιστες φορές είναι γνωστή, έστω και κατά προσέγγιση, και παρουσιάζει μεγάλες αποκλίσεις.

Συμβατικά διακρίνουμε τρεις κατηγορίες ηλικιών με τα ακόλουθα κριτήρια:

α) μεγάλη ηλικία για τους διαθέτες που αναφέρουν οι ίδιοι το γεγονός, υπάρχουν σχετικές ενδείξεις από άλλα έγγραφα,¹⁹ ή το διάστημα που έχει μεσολαβήσει από την προικοδότησή τους ξεπερνά τα 37 χρόνια. Σχετική ένδειξη αποτελεί η ύπαρξη έγγραφων παιδιών ή εγγονών,

β) μέση ηλικία για τους διαθέτες που προικοδοτούνται ή συνάπτουν γάμο 11-36 χρόνια πριν τη διαθήκη τους. Σχετική ένδειξη αποτελεί το εάν οι γονείς τους βρίσκονται ακόμη στη ζωή ή τα παιδιά των ίδιων των διαθετών είναι και έγγαμοι και άγαμοι,

γ) μικρή ηλικία για τους διαθέτες που το διάστημα μεταξύ προικοδότησης/γάμου και διαθήκης δεν ξεπερνά τα 10 χρόνια, ή βρίσκονται στη ζωή οι γονείς των γονέων τους, ή, τέλος, όλα τους τα παιδιά είναι μικρής ηλικίας.

Βάσει των παραπάνω μεγάλης ηλικίας θεωρούνται οι διαθέτες που είναι τουλάχιστον 60 ετών, μέσης ηλικίας οι διαθέτες 30-59 ετών και μικρής εκείνοι που δεν ξεπερνούν τα 29 έτη.

Σύμφωνα, εξάλλου, με τις αντιλήψεις της εποχής, μεγάλης ηλικίας είναι όποιος έχει ξεπεράσει τα 67 έτη, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε σε έξι περιπτώσεις διαθετών γνωστής ηλικίας, που συντάσσουν διαθήκη ακριβώς λόγω της μεγάλης ηλικίας τους. Πρόκειται για τρεις άντρες 68-75 ετών και τρεις γυναίκες 78-86 ετών.²⁰ Σχετικό είναι και έγγραφο του 1672. με το οποίο 28 κάτοικοι του Σκάρου βεβαιώνουν το καθεστώς φορολόγησης που ίσχυε για την περιουσία της Καθολικής Εκκλησίας, «κατά το συνήθη και συζάντζα του τόπου μας» και «κατά τα μπαράτια τα βασιλικά ... και άλλους ορισμούς έτερους βασιλικούς», από τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης. Οι πράξεις του είδους αυτού περιέχουν τη μαρτυρία «αξιόπιστων ανθρώπων», κατά τεκμήριο κάποιας ηλικίας. Το συγκεκριμένο είναι το μοναδικό στο οποίο, εκτός από τις υπογραφές των μαρτυρούντων σημειώνεται και η ηλικία τους, 30-83 ετών, 54 κατά μέσο όρο. Σημασία, εδώ, έχει η ηλικία των 22 κοσμικών, που είναι κατά μέσο όρο 63 ετών (38-83), και όχι τόσο των κληρικών, που συνδέεται με τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή (34 κατά μέσο όρο).²¹

¹⁹ Κυρίως δωρεές των διαθετών προς τρίτους, στις οποίες επίσης συμβαίνει οι δωρητές να αναφέρονται στην ηλικία τους.

²⁰ Μεγάλης ηλικίας, την ίδια περίοδο, θεωρούνται άτομα που είναι τουλάχιστον 60 ετών, βλ. και Πατρινέλης, «Κατανομή... ό.π., 407, όπου διακρίνεται η μεγάλη ηλικία ως προς τα δυο φύλα Κόμης, Πληθυσμός... ό.π., 133.

²¹ Βλ. 22 Σεπτεμβρίου 1672 ό.π., ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 1 υποφ. 7.

Πίνακας 5α. Κατά προσέγγιση ηλικία αντρών διαθετών

	α)	β)	γ)	δ)
17 ^{ος}	28	34,14%	42,85%	53,57%
18 ^{ος}	54	65,85%	61,11%	27,77%
σύνολο	82		54,57%	36,58%

Πίνακας 5β. Κατά προσέγγιση ηλικία γυναικών διαθετριών

	α)	β)	γ)	δ)
17 ^{ος}	22	34,92%	36,36%	45,45%
18 ^{ος}	41	65,07%	73,17%	21,95%
σύνολο	63		60,31%	30,15%

α) αριθμός προσώπων και ποσοστό επί του συνόλου

β) ποσοστό προσώπων 60+ ετών

γ) ποσοστό προσώπων 30-59 ετών

δ) ποσοστό προσώπων έως 29 ετών

Στο παραπάνω δείγμα η αναλογία αντρών-γυναικών δεν παρουσιάζει μεγάλη απόκλιση υπέρ των πρώτων, όπως συμβαίνει στο αντίστοιχο δείγμα των γενεαλογικών δέντρων. Οι κατά προσέγγιση ηλικίες των διαθετών παρουσιάζουν τα ίδια σχεδόν χαρακτηριστικά και στα δυο φύλα: τον 18^ο αιώνα οι περισσότεροι διαθέτες είναι τουλάχιστον 60 ετών, ενώ τον 17^ο αιώνα οι περισσότεροι είναι μεταξύ 30-59 ετών. Ωστόσο, είναι κατά πολύ μεγαλύτερο το ποσοστό των γυναικών που συντάσσουν διαθήκη σε μικρή ηλικία τον 17^ο αιώνα από το αντίστοιχο των αντρών.

Το ενδιαφέρον του συγκεκριμένου δείγματος διαθετών έγκειται στο γεγονός ότι περιλαμβάνει σημαντικό αριθμό ορθόδοξων και μας επιτρέπει, έστω και για περιορισμένο αριθμό προσώπων, να εξετάσουμε εάν υπάρχει διαφορά ηλικίας μεταξύ διαθετών των δυο δογμάτων.²²

Πίνακας 6α. Κατά προσέγγιση ηλικία καθολικών αντρών διαθετών

	α)	β)	γ)	δ)
17 ^{ος}	14	28,57%	50,00%	50,00%
18ος	35	71,42%	62,85%	28,57%
σύνολο	49		59,18%	34,69%

Πίνακας 6β. Κατά προσέγγιση ηλικία καθολικών γυναικών διαθετριών

	α)	β)	γ)	δ)
17 ^{ος}	12	32,42%	33,33%	41,66%
18ος	25	67,56%	80,00%	20,00%
σύνολο	37		64,86%	27,02%

α) αριθμός προσώπων και ποσοστό επί του συνόλου

β) ποσοστό προσώπων 60+ ετών

γ) ποσοστό προσώπων 30-59 ετών

δ) ποσοστό προσώπων έως 29 ετών

Πίνακας 7α. Κατά προσέγγιση ηλικία ορθόδοξων αντρών διαθετών

	α)	β)	γ)	δ)
17 ^{ος}	14	48,27%	35,71%	57,14%
18ος	15	51,72%	60,00%	26,66%
σύνολο	29		48,27%	41,37%

Πίνακας 7β. Κατά προσέγγιση ηλικία ορθόδοξων γυναικών διαθετριών

	α)	β)	γ)	δ)
17 ^{ος}	7	33,33%	28,57%	71,42%
18ος	14	66,66%	57,14%	28,57%
σύνολο	21		47,61%	42,85%

α) αριθμός προσώπων και ποσοστό επί του συνόλου

β) ποσοστό προσώπων 60+ ετών

γ) ποσοστό προσώπων 30-59 ετών

δ) ποσοστό προσώπων έως 29 ετών

Τα χαρακτηριστικά σύνθεσης του δείγματος διαθετών των δυο δογμάτων δεν παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις από εκείνα του συνόλου των διαθετών. Επίσης δεν υφίστανται σημαντικές αποκλίσεις ούτε στα ποσοστά κάθε κατηγορίας ηλικίας, παρά μόνο στις περιπτώσεις διαθετών και των δυο φύλων που είναι μικρής ηλικίας

²² Το δόγμα είναι γνωστό σε 136 περιπτώσεις: 63,23% καθολικοί και 36,76% ορθόδοξοι. Ανάλογες είναι και οι ηλικίες των διαθετών στη Νάξο τον 17^ο αιώνα, αν και περισσότεροι είναι μεγάλης ηλικίας, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 201.

Οι μισοί ή και περισσότεροι διαθέτες και των δυο φύλων είναι μεταξύ 30-59 ετών τον 17^ο, αλλά τουλάχιστον 60 ετών τον 18^ο αιώνα. Οι καθολικοί άντρες τον 17^ο αιώνα συντάσσουν συνολικά σε μεγαλύτερη ηλικία διαθήκη από τους ορθόδοξους, ενώ τον επόμενο αιώνα η διαφορά ηλικίας είναι μικρότερη. Οι ορθόδοξες διαθέτριες είναι μεγαλύτερης ηλικίας τον 17^ο από τις καθολικές, καθώς όλες είναι τουλάχιστον 30 ετών, αλλά μικρότερης τον 18^ο αιώνα.

Η κατά προσέγγιση ηλικία των διαθετών και των δυο φύλων, που γεννήθηκαν τον 17^ο αιώνα, είναι κατά πολύ μικρότερη από την ακριβή ηλικία των διαθετών που προκύπτει από τα γενεαλογικά δέντρα. Το γεγονός μπορεί να οφείλεται στον τυχαίο χαρακτήρα του πρώτου δείγματος, σε διαφορετική συμπεριφορά των ορθόδοξων ή ακόμη και στον τυχαίο χαρακτήρα του δείγματος των γενεαλογικών δέντρων. Καθώς όμως το δείγμα της κατά προσέγγιση ηλικίας βασίζεται στα στοιχεία περισσότερων ατόμων, αφορά σε σχεδόν ισορροπημένο ποσοστό τα δυο φύλα, και περιλαμβάνει και τα δυο δόγματα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι μεγάλες ηλικίες που παρουσιάζονται στα γενεαλογικά δέντρα δεν είναι αντιπροσωπευτικές σε ιδιαίτερο βαθμό της ηλικίας θανάτου του πληθυσμού κατά τον 17^ο αιώνα. Αντίθετα, δεν υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις για τους διαθέτες που γεννήθηκαν τον 18^ο αιώνα, γεγονός που επιβεβαιώνει και την αντιπροσωπευτικότητα των αντίστοιχων στοιχείων των γενεαλογικών δέντρων για τη συγκεκριμένη περίοδο.

Και στις δυο περιπτώσεις, ωστόσο, αναφερόμαστε σε ηλικίες που προκύπτουν χωρίς να υπολογίζεται η βρεφική θνησιμότητα, η οποία διαπιστώσαμε ότι είναι υψηλή. Ωστόσο, ούτε το δείγμα ηλικίας θανάτου στο οποίο λαμβάνεται υπόψη η βρεφική θνησιμότητα κρίνεται αντιπροσωπευτικό, επειδή εμφανίζει ιδιαίτερα μικρή ηλικία θανάτου για τις γυναίκες και μάλλον μεγάλη ηλικία για τους άντρες. Το γεγονός αποτελεί, άλλωστε, έναν από τους λόγους που δεν μπορούμε να υπολογίσουμε την ηλικιακή σύνθεση, έστω και περιορισμένου δείγματος προσώπων.²³

2. Γαμηλιότητα

Το δείγμα βάσει του οποίου εξετάζουμε τη γαμηλιότητα, την αναλογία δηλαδή έγγαμων και άγαμων προσώπων, περιλαμβάνει 1.112 πρόσωπα, που γεννήθηκαν κατά το διάστημα 17^{ου}-18^{ου} αιώνα και συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα.²⁴ Πρόκειται σχεδόν αποκλειστικά για

²³ Από τις απογραφές που αφορούν τον ελλαδικό χώρο και αναφέρονται κυρίως τον 18^ο αιώνα, προκύπτει μικρότερη ηλικία θανάτου για τους άντρες, αλλά σαφώς μεγαλύτερη για τις γυναίκες. Το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού συγκεντρώνεται και για τα δυο φύλα στις ηλικίες 16-60 ετών, που μπορεί, κατά περιοχές να κυμαίνεται μεταξύ 60,40%-48%, βλ. Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία...* ό.π., τ. 1, 121-123.

²⁴ Τα πρόσωπα του δείγματος διακρίνονται σε δυο κατηγορίες, ως προς το είδος των πληροφοριών που τα αφορούν: α) 920 πρόσωπα (82,73% συνόλου) για τα οποία γνωρίζουμε ακριβώς ή κατά προσέγγιση

καθολικούς (91,90%), που γεννήθηκαν και κατοικούν στη Σαντορίνη (96,94), 618 άντρες (55,57%) και 494 γυναίκες.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, στο συγκεκριμένο δείγμα, τα φαινόμενα της αλλαγής δόγματος που αφορά 42 πρόσωπα (3,77% του συνόλου), αφορά κυρίως ορθόδοξους που βαπτίζονται καθολικοί, και συγκεντρώνεται κατά τα δυο τρίτα περίπου των περιπτώσεων το 18^ο αιώνα. Τα περισσότερα άτομα αλλάζουν δόγμα όταν παντρεύονται, ακολουθώντας εκείνο του/της συζύγου, οι γυναίκες αποκλειστικά με την αφορμή αυτή.²⁵ Δεν λείπουν, όμως, και περιπτώσεις άγαμων αντρών, οι περισσότεροι από τους οποίους γίνονται μάλιστα ιερωμένοι. Συγκεκριμένα, συναντώνται έξι άγαμοι άντρες, από τους οποίους οι τρεις γίνονται καθολικοί ιερωμένοι και ο ένας ορθόδοξος μοναχός.

Μοναδική είναι, εξάλλου, η περίπτωση αλλαγής θρησκευάτος, που αφορά έναν άντρα, ο οποίος βαπτίζεται καθολικός αλλά αργότερα γίνεται μουσουλμάνος.²⁶

Πίνακας 8α. Χαρακτηριστικά αλλαγής δόγματος αντρών

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	
17 ^{ος}	9	34,61%	2	100,00%	7	85,71%
18 ^{ος}	17	65,38%	8	62,50%	9	77,77%
σύνολο	26		10	70,00%	16	81,25%

Πίνακας 8β. Χαρακτηριστικά αλλαγής δόγματος γυναικών

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	
17 ^{ος}	6	37,50%	4	100,00%	2	100,00%
18 ^{ος}	10	38,46%	6	100,00%	4	100,00%
σύνολο	26		10	100,00%	6	100,00%

α) αριθμός προσώπων και ποσοστό επί του συνόλου

β) αριθμός καθολικών που βαπτίζονται ορθόδοξοι

γ) ποσοστό καθολικών που βαπτίζονται ορθόδοξοι λόγω γάμου τους

δ) αριθμός ορθόδοξων που βαπτίζονται καθολικοί

ε) ποσοστό ορθόδοξων που βαπτίζονται καθολικοί λόγω γάμου τους

δεκαετίας τη χρονολογία γέννησής τους τουλάχιστον, 732 και 188 περιπτώσεις αντίστοιχα. Η κατά προσέγγιση ηλικία υπολογίζεται βάσει της χρονολογίας γάμου των γονέων ή της χρονολογίας γέννησης άλλων απογόνων του συγκεκριμένου ζευγαριού, β) 192 πρόσωπα (17,26% συνόλου) για τα οποία δεν γνωρίζουμε χρονολογία γέννησης αλλά τουλάχιστον χρονολογία προικοδότησης / γάμου (160 περιπτώσεις), τουλάχιστον διαθήκης (29 περιπτώσεις) ή μόνο χρονολογία θανάτου (3 περιπτώσεις). Στη δεύτερη κατηγορία υπολογίζεται κατά προσέγγιση η χρονολογία γέννησης, βάσει της μέσης ηλικίας προικοδότησης για κάθε φύλο και της ηλικίας προικοδότησης των καθολικών ιερωμένων, ή βάσει της μέσης ηλικίας σύνταξης διαθήκης ή θανάτου.

²⁵ Η αλλαγή δόγματος και οι μεικτοί γάμοι που προκύπτουν θα μας απασχολήσουν και στη συνέχεια στα πλαίσια των γαμήλιων πρακτικών και των οικογενειακών στρατηγικών, βλ. παρακάτω, 518 κ.εξ.

²⁶ Είναι ο Ιωάννης Ντεκιγάλας, γιος του Αντώνη και της Ειρήνης Καμπάνη, που γνωρίζουμε ότι αποκτά τέσσερις κόρες, γίνεται στρατιωτικός διοικητής των νησιών (Σερασκέρ Πασάς, όπως σημειώνεται στο γενεαλογικό δέντρο), και πεθαίνει το 1808. Οι γονείς του έχουν άλλους τρεις γιους,

Από το σύνολο των 1.112 προσώπων τα μισά σχεδόν είναι άγαμα, σε υψηλότερο ποσοστό τον 17^ο αιώνα. Η γαμηλιότητα αντρών και γυναικών κινείται σε αντίστοιχα επίπεδα και παρουσιάζει ανάλογη χρονική κατανομή, αν και οι γυναίκες μένουν άγαμες σε ελαφρά υψηλότερο ποσοστό τον 17^ο αιώνα.

Πίνακας 9. Χαρακτηριστικά γαμηλιότητας στα γενεαλογικά δέντρα

	σύνολο		άντρες		γυναίκες	
	α)	β)	α)	β)	α)	β)
17 ^{ος}	427	56,205	245	55,10%	182	57,69%
18 ^{ος}	685	47,44%	373	47,45%	312	47,43%
σύνολο	1112	50,805	618	50,48%	494	51,21%

α) αριθμός προσώπων

β) ποσοστό άγαμων

Το ποσοστό αγαμίας των προσώπων που συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα είναι κατά πολύ υψηλότερο από το ποσοστό αγαμίας που διαπιστώνεται στη δυτική Ευρώπη, μάλλον αντίστοιχο, ωστόσο, με την τάση που επικρατούσε στο μεσογειακό χώρο.²⁷ Σημειώνουμε ότι είναι χαμηλότερο στις λίγες περιπτώσεις προσώπων στα γενεαλογικά δέντρα, τα οποία γεννήθηκαν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (27,48%), καθώς και μεταξύ διαθετών που δεν συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα, όπως θα διαπιστώσουμε αμέσως στη συνέχεια.

Το υψηλό αυτό ποσοστό οφείλεται, ως ένα βαθμό, στην έλλειψη στοιχείων για ορισμένες οικογένειες, κυρίως ορθόδοξες, καθώς όταν το γενεαλογικό δέντρο αφορά δικαίωμα στην επικαρπία μπενεφιτζίου, οι ορθόδοξοι κατά κανόνα δεν σημειώνονται, αλλά και σε εγκατάσταση Σαντορινιών, μετά το γάμο τους συνήθως, σε άλλα νησιά.²⁸ Επίσης, πιθανόν, μεταξύ των άγαμων να περιλαμβάνονται και πρόσωπα που πεθαίνουν σε μικρή ηλικία, χωρίς το γεγονός να σημειώνεται.

Αν και το ποσοστό αγαμίας του δείγματος των 1.112 προσώπων κρίνεται διογκωμένο, και απλώς ενδεικτικό των μέγιστων μεγεθών που μπορεί να εμφανίζει το φαινόμενο, τα στοιχεία που αφορούν τη σύνθεση του σώματος των άγαμων προσώπων, είναι

που είναι όλοι καθολικοί. Βλ. γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Σιγάλα/Ντεκιγάλα *ό.π.*, Θ' Γενεαλογικά δέντρα.

²⁷ Στη δυτική Ευρώπη δεν ξεπερνά το 20%, βλ. χαρακτηριστικά Goubert, *Cent mille...* *ό.π.*, 64-66. Σχετικά με το μεσογειακό χώρο και τη Μύκονο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, βλ. V. Hionidou, «Nuptiality patterns and household structures on the Greek island of Mykonos, 1849-1959», *Journal of Family History* 20 αριθ. 1 (1995), 67 και πίνακα 5.

²⁸ Βλ. σχετικά παρακάτω, 542-543.

αντιπροσωπευτικά όχι μόνο ως προς το φύλο, αλλά και ως προς το ποσοστό των ιερωμένων/μοναχών.

Συνολικά το ένα πέμπτο των άγαμων είναι καθολικοί ιερωμένοι ή μοναχοί και των δυο δογμάτων. Το ποσοστό αυτό είναι υψηλότερο κατά πολύ μεταξύ των αντρών, που γίνονται κυρίως καθολικοί ιερωμένοι, και εντοπίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό το 18^ο αιώνα και στα δυο φύλα. Είναι πιθανό, εξάλλου, το πραγματικό ποσοστό των άγαμων ιερωμένων/μοναχών να ήταν υψηλότερο, καθώς συμβαίνει στα γενεαλογικά δέντρα να μην σημειώνεται πάντοτε η εκκλησιαστική ιδιότητα των άγαμων προσώπων, αλλά και να μην καταγράφονται τα παιδιά ζευγαριών που γίνονται καθολικές μοναχές ή, σπάνια, καθολικοί ιερωμένοι.²⁹

Πίνακας 10. Σύνθεση σώματος άγαμων προσώπων στα γενεαλογικά δέντρα

	<u>σύνολο</u>		<u>άντρες</u>		<u>γυναίκες</u>	
	α)	β)	α)	β)	α)	β)
17 ^{ος}	240	23,33%	135	34,81%	105	8,57%
18 ^{ος}	325	27,38%	177	40,67%	148	11,48%
σύνολο	565	25,66%	312	38,14%	253	10,27%

α) αριθμός προσώπων

β) ποσοστό ιερωμένων/μοναχών

Ενδεικτικά, εξάλλου, ως προς την αναλογία έγγαμων και άγαμων είναι τα στοιχεία που αφορούν τους διαθέτες, σημαντικός αριθμός των οποίων είναι ορθόδοξοι. Πρόκειται για 294 πρόσωπα που γεννήθηκαν κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα, μεταξύ των οποίων η παρουσία γυναικών είναι ελαφρά υψηλότερη (51,02%). Το ποσοστό αγαμίας και των δυο φύλων συνολικά ανέρχεται στο 29,93%, κατά πολύ χαμηλότερο από εκείνο των προσώπων που συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα και πλησιέστερο στο αντίστοιχο ποσοστό που συναντάται στη δυτική Ευρώπη. Τα πρόσωπα και των δυο φύλων είναι σε μεγαλύτερη συχνότητα άγαμα το 18^ο αιώνα, κυρίως οι άντρες. Το σώμα των άγαμων, εξάλλου, αποτελείται κατά τα δυο τρίτα από γυναίκες τον 17^ο και κατά 50% περίπου από άντρες 18^ο αιώνα.

²⁹ Την ακριβή έκταση των ελλειπών στοιχείων δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε. Διαπιστώνουμε, ωστόσο, ότι για 19 έγγαμα πρόσωπα, του δείγματος των 1.112, δεν σημειώνεται ο συνολικός αριθμός των παιδιών που αποκτούν, ενώ τα επιπλέον παιδιά, που ταυτίζονται από τα έγγραφα, είναι σε 14 περιπτώσεις καθολικές μοναχές και σε 5 περιπτώσεις καθολικοί ιερωμένοι. Ο αριθμός των παιδιών που λανθάνουν, δεν ξεπερνά συνήθως το ένα για κάθε πρόσωπο, αλλά μπορεί να φτάνει και μέχρι 3 παιδιά. Εξάλλου, βάσει των εγγράφων, συμπληρώνουμε εκκλησιαστική ιδιότητα για 10: 5 καθολικές μοναχές, 3 καθολικοί ιερωμένοι και 2 ορθόδοξες μοναχές.

Πίνακας 11. Χαρακτηριστικά γαμηλιότητας διαθετών

	σύνολο		άντρες		γυναίκες	
	α)	β)	α)	β)	α)	β)
17 ^{ος}	107	22,42%	50	16,00%	57	28,07%
18 ^{ος}	187	34,22%	94	37,23%	93	31,18%
σύνολο	294	29,93%	144	29,86%	150	30,00%

α) αριθμός προσώπων

β) ποσοστό άγαμων

Η βασική διαφορά μεταξύ του δείγματος των διαθετών και του δείγματος των προσώπων των γενεαλογικών δέντρων, είναι ότι μεταξύ των διαθετών δεν περιλαμβάνονται καθολικές μοναχές, καθώς τα πρόσωπα αυτά δεν διαθέτουν προσωπική περιουσία μετά την είσοδό τους στο μοναστήρι. Για το λόγο αυτό, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το συνολικό ποσοστό των άγαμων μεταξύ του πληθυσμού θα ήταν μεγαλύτερο. Παρά το γεγονός ότι απουσιάζουν οι καθολικές μοναχές, το ποσοστό των ιερωμένων/μοναχών και των δυο δογμάτων είναι ελαφρά υψηλότερο στους διαθέτες (29,54%).³⁰ Οι ορθόδοξοι μοναχοί και μοναχές εμφανίζονται να κληροδοτούν περιουσιακά τους στοιχεία, καθώς διατηρούν μέρος της προσωπικής τους περιουσίας και μετά την είσοδό τους στο μοναστήρι.³¹

Το δείγμα των διαθετών διαφέρει στη σύνθεσή του και ως προς το δόγμα των προσώπων που περιλαμβάνει, καθώς περισσότεροι από τους μισούς είναι ορθόδοξοι.³² Ωστόσο, τα ποσοστά αγαμίας που προκύπτουν για τους καθολικούς και τους ορθόδοξους διαθέτες παρουσιάζουν ιδιαίτερη ανομοιογένεια και σημαντικές αποκλίσεις από το σύνολο των διαθετών, δεν κρίνονται αντιπροσωπευτικά, και θα αναφερθούμε σε αυτά μόνο ενδεικτικά.

Το ποσοστό αγαμίας και των δυο δογμάτων είναι 31,64%. Οι καθολικοί παρουσιάζουν αντίστοιχα αλλά μεγαλύτερα ποσοστά από το σύνολο των διαθετών, ενώ οι ορθόδοξοι αντίστοιχα ποσοστά τον 18^ο αιώνα και μικρότερα τον 17^ο. Συγκεκριμένα το ποσοστό των άγαμων και των δυο φύλων των ορθόδοξων είναι 15% τον 17^ο και 24,39% τον 18^ο, οι άντρες αποτελούν το ένα τρίτο των άγαμων τον 17^ο αιώνα και τα δυο τρίτα τον 18^ο, ενώ οι άγαμες γυναίκες το ένα πέμπτο των ορθόδοξων γυναικών και τους δυο αιώνες, και οι άγαμοι άντρες μόλις το 9,67% των ορθόδοξων αντρών τον 17^ο αιώνα και το 27,65% τον 18^ο αιώνα.

3. Ξένοι

Ελάχιστα είναι τα πρόσωπα που δεν κατάγονται από τη Σαντορίνη και εντοπίζονται στα γενεαλογικά δέντρα, στα δικαιοπρακτικά έγγραφα, καθώς και στο τουρκικό φορολογικό

³⁰ Πρόκειται για 16 καθολικούς ιερωμένους, 8 ορθόδοξους μοναχούς και 2 ορθόδοξες μοναχές.

³¹ Βλ. σχετικά παρακάτω, 291.

³² Το δόγμα είναι γνωστό σε 255 περιπτώσεις: κατά 55,29% ορθόδοξο.

κατάστιχο έγγειο φόρου του 1670. Καθώς τα περισσότερα στοιχεία προέρχονται από το δείγμα των 1.112 προσώπων, στο οποίο αναφερθήκαμε ήδη εξετάζοντας τη γαμηλιότητα, κρίνεται σκόπιμο να εξετάσουμε στο σημείο αυτό το ζήτημα των ξένων.

Στα γενεαλογικά δέντρα συναντώνται δυο κατηγορίες ξένων: α) πρόσωπα που καταγράφονται ως κύριες μονάδες και β) πρόσωπα που αναφέρονται ως σύζυγοι κατοίκων της Σαντορίνης.

α) Από τα κύρια πρόσωπα μόλις το 3,05% είναι ξένοι. (34 άτομα). Πρόκειται σχεδόν αποκλειστικά για πρόσωπα του καθολικού δόγματος, άντρες έγγαμους κυρίως (64,70%), που τα περισσότερα γεννήθηκαν σε χώρες της δυτικής Ευρώπης και εγκαθίστανται τα ίδια ή, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι γονείς τους (64,70%) στη Σαντορίνη, το 18^ο αιώνα κατά κύριο λόγο. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ότι ξένοι μπορεί να θεωρούνται ακόμη και πρόσωπα που γεννήθηκαν στη Σαντορίνη. Καθώς τα στοιχεία δεν μας επιτρέπουν να διακρίνουμε ακριβώς τον τόπο γέννησης, αναφερόμαστε σε «ξένους», όπως αυτοί εννοούνται στις πηγές.

Πίνακας 12. Ξένοι που συναντώνται ως κύριες μονάδες στα γενεαλογικά δέντρα

	σύνολο		άντρες		γυναίκες	
	α)	β)	α)	β)	α)	β)
17 ^{ος}	427	2,34%	245	3,26%	182	1,09%
18 ^{ος}	685	3,50%	373	5,36%	312	1,28%
σύνολο	1112	3,05%	618	4,53%	494	1,21%

α) αριθμός προσώπων
β) ποσοστό ξένων

Ένας στους επτά ξένους συνολικά είναι έγγαμος, κυρίως οι άντρες (78,57%) και σε μικρότερη συχνότητα οι γυναίκες (33,33%). Οι έγγαμοι, εξάλλου, συνάπτουν γάμο στα δυο τρίτα των περιπτώσεων με Σαντορινιούς. Οι γονείς των ξένων σημειώνονται σε 22 περιπτώσεις, συνήθως και οι δυο, και κατά κανόνα είναι και οι δυο ξένοι (19), συνήθως από τον ίδιο τόπο.

Γνωρίζουμε τον τόπο καταγωγής όλων των ξένων πλην ενός (33), είτε άμεσα, όταν σημειώνεται στη σχετική εγγραφή των γενεαλογικών δέντρων, είτε μέσω της καταγωγής των γονέων του. Στην τελευταία περίπτωση επιλέγουμε τον τόπο καταγωγής του πατέρα, όταν δεν συμπίπτει με εκείνο της μητέρας, θεωρώντας ότι τουλάχιστον στις περισσότερες περιπτώσεις θα πρέπει να συμπίπτει με τον τόπο εγκατάστασης του ζευγαριού.

Πίνακας 13. Τόπος καταγωγής ξένων που συναντώνται ως κύριες μονάδες στα γενεαλογικά δέντρα

	α)	β)	γ)	δ)
17 ^{ος}	10	30,00%	70,00%	-
18 ^{ος}	23	78,26%	13,04%	8,69%
σύνολο	33	63,33%	30,30%	6,06%

Πίνακας 13α. Τόπος καταγωγής ξένων αντρών και γυναικών που συναντώνται ως κύριες μονάδες στα γενεαλογικά δέντρα

	άντρες				γυναίκες			
	α)	β)	γ)	δ)	α)	β)	γ)	δ)
17 ^{ος}	8	37,50%	62,50%	-	2	-	100,00%	-
18 ^{ος}	19	78,94%	10,52%	10,52%	4	75,00%	25,00%	-

α) αριθμός προσώπων

β) ποσοστό προσώπων που κατάγονται εκτός ελλαδικού χώρου

γ) ποσοστό προσώπων που κατάγονται από νησιά του Αιγαίου

δ) ποσοστό προσώπων που κατάγονται από άλλα σημεία του ελλαδικού χώρου

Οι άντρες κατάγονται σε μεγαλύτερο βαθμό από περιοχές απομακρυσμένες από τη Σαντορίνη, κυρίως χώρες της δυτικής Ευρώπης. Συνολικά οι χώρες αυτές είναι: η Γαλλία (14 περιπτώσεις), η Ιταλία (6), και η Αυστρία (1 περίπτωση). Σημαντικό ποσοστό ξένων κατάγεται από διάφορα νησιά του Αιγαίου, το 17^ο αιώνα κυρίως: Κυκλάδες (2 περιπτώσεις Νάξο, 2 Κίμωλο) και Πάτμο (6). Τέλος, από άλλα σημεία του ελλαδικού χώρου κατάγεται μικρός αριθμός ξένων (Κύπρο και Θεσσαλονίκη από μια περίπτωση).

Οι 34 ξένοι που συναντώνται συνολικά ως κύριες μονάδες στα γενεαλογικά δέντρα προέρχονται από 17 οικογένειες, ορισμένα μέλη των οποίων εγκαθίστανται στη Σαντορίνη τον 17^ο και κυρίως το 18^ο αιώνα (64,70%). Συνήθως πρόκειται για την εγκατάσταση έγγαμου άντρα ή δυο αδερφών, από τους οποίους ο ένας τουλάχιστον παντρεύεται γυναίκα από τη Σαντορίνη, και των οποίων οι απόγονοι συνεχίζουν να ζουν στο νησί. Ορισμένες από τις οικογένειες αυτές, που κατάγονται κυρίως από τη δυτική Ευρώπη και την Πάτμο, διαθέτουν μεγάλη οικονομική επιφάνεια και θα παίξουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνική και οικονομική ζωή του νησιού.

β) Οι κάτοικοι της Σαντορίνης που συνάπτουν γάμο με πρόσωπα τα οποία δεν γεννήθηκαν στο νησί είναι 48 πρόσωπα (8,77% των έγγαμων του δείγματος των 1.112 προσώπων), όλα καθολικά, εκτός από δυο. Οι γάμοι τους χρονολογούνται σε μεγαλύτερο ποσοστό το 18^ο αιώνα, περίοδο όπου πρόκειται κυρίως για άντρες που παντρεύονται ξένες.³³

³³ Σε πέντε μόνο περιπτώσεις οι ξένοι σύζυγοι περιλαμβάνονται στο δείγμα των 34 ξένων που ήδη εξετάστηκε.

Πίνακας 14. Χαρακτηριστικά Σαντορινιών που παντρεύονται ξένους στα γενεαλογικά δέντρα

	<u>σύνολο</u>		<u>άντρες</u>		<u>γυναίκες</u>	
	α)	β)	α)	β)	α)	β)
17 ^{ος}	187	6,41%	110	3,63%	77	10,58%
18 ^{ος}	360	10,00%	196	10,71%	164	9,14%
σύνολο	547	8,70%	306	8,16%	241	9,54%

α) αριθμός έγγαμων

β) ποσοστό προσώπων που παντρεύονται ξένους

Οι ξένοι σύζυγοι, καθολικοί όλοι, πλην τριών, είναι σε μεγαλύτερη συχνότητα γυναίκες. Η καταγωγή τους είναι γνωστή σε οκτώ στις δέκα περιπτώσεις, συνήθως από νησιά του Αιγαίου. Ο αριθμός, εξάλλου, όσων γεννήθηκαν εκτός του ελλαδικού χώρου παρουσιάζεται αυξημένος το 18^ο αιώνα, δεν πρόκειται όμως αποκλειστικά για τη δυτική Ευρώπη, αλλά και τη Ρωσία..

Πίνακας 15. Τόπος καταγωγής ξένων που παντρεύονται Σαντορινιούς στα γενεαλογικά δέντρα

	α)	β)	γ)	δ)
17 ^{ος}	11	9,09%	72,72%	18,18%
18 ^{ος}	27	25,92%	70,37%	3,70%
σύνολο	38	21,05%	71,05%	7,89%

Πίνακας 15α. Τόπος καταγωγής ξένων αντρών και γυναικών που παντρεύονται Σαντορινιούς στα γενεαλογικά δέντρα

	<u>άντρες</u>				<u>γυναίκες</u>			
	α)	β)	γ)	δ)	α)	β)	γ)	δ)
17 ^{ος}	6	-	83,33%	16,66%	5	20,00%	60,00%	20,00%
18 ^{ος}	14	21,42%	78,57%	-	13	30,76%	61,53%	7,69%

α) αριθμός προσώπων

β) ποσοστό προσώπων που κατάγονται εκτός ελλαδικού χώρου

γ) ποσοστό προσώπων που κατάγονται από νησιά του Αιγαίου

δ) ποσοστό προσώπων που κατάγονται από άλλα σημεία του ελλαδικού χώρου

Από τις Κυκλάδες κατάγονται 23 πρόσωπα (Νάξο 11, Πάρο, Κίμωλο και Τήνο από 3 και Σύκινο, Σύρα, Ίο από ένα πρόσωπο), ενώ από άλλα νησιά του Αιγαίου 4 πρόσωπα

(Πάτμο 1 και Χίο 3). Εκτός ελλαδικού χώρου, εξάλλου, γεννήθηκαν 8 πρόσωπα (3 Ρωσία, 3 Γαλλία, 1 Ιταλία και 1 Αυστρία).

Από τα στοιχεία των γενεαλογικών δέντρων, αλλά και τα δικαιοπρακτικά έγγραφα, προκύπτει ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις γάμων με ξένους, το ζευγάρι εγκαθίστανται στη Σαντορίνη. Μαρτυρούνται όμως και περιπτώσεις όπου το ζευγάρι ζει στον τόπο καταγωγής του ξένου συζύγου. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Αντώνη Ντεκιγάλα που παντρεύεται το 1810 την Γιοζεφίνα Σοφία Ντελαρόκα. Η Γιοζεφίνα Σοφία γεννήθηκε στη Ρωσία, στο Ταϊγάνιο, όπως σημειώνεται. Το ζευγάρι θα εγκατασταθεί εκεί, θα αποκτήσει έξι παιδιά, τα δυο από τα οποία αναφέρονται με εκρωσισμένα βαπτιστικά στα γενεαλογικά δέντρα (Μάσα και Αντώσα). Τέσσερα από τα παιδιά τους θα παντρευτούν με Σαντορινιούς, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, δεν γνωρίζουμε όμως πού ακριβώς εγκαθίστανται.³⁴ Μια δεύτερη μαρτυρία εγκατάστασης εκτός του ελλαδικού χώρου, επίσης, αφορά δυο αδέρφια, ανύπαντρα, που σημειώνεται ότι έφυγαν από το νησί και πήγαν στην Αμερική.³⁵

Επιπλέον πληροφορίες για ξένους που ζουν στη Σαντορίνη, αλλά δεν περιλαμβάνονται στα γενεαλογικά δέντρα, συναντώνται στα προικοδορητήρια και στις διαθήκες. Οι ξένοι αυτοί (24 πρόσωπα) είναι σε σημαντικό ποσοστό ορθόδοξοι (52,38%), κατά τα δυο σχεδόν τρίτα έγγαμοι, άντρες και γυναίκες στην ίδια αναλογία. Η παρουσία τους κατανέμεται εξίσου μεταξύ 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, ενώ η καταγωγή τους, γνωστή κατά 83,33%, είναι κατά τα τέσσερα πέμπτα από τις Κυκλάδες και σε καμία περίπτωση από σημεία εκτός του ελλαδικού χώρου.

Τα χαρακτηριστικά ξένων διαθετών και προικοδοτούμενων είναι αντίστοιχα με εκείνα των ξένων που συναντώνται στις αγοραπωλησίες,³⁶ όπως και με εκείνα των ξένων που συναντώνται στο τουρκικό φορολογικό κατάστιχο. Διαφέρουν, ωστόσο, από τα σχετικά στοιχεία των γενεαλογικών δέντρων, κυρίως εκείνα που αφορούν ξένους οι οποίοι είναι κύριες μονάδες. Το γεγονός οφείλεται στο περιορισμένο γεωγραφικά χώρο των τόπων καταγωγής τους. Ειδικότερα 15 πρόσωπα κατάγονται από τις Κυκλάδες (4 Ίο, 3 Σύκινο, από 2 Πάρο, Μήλο και Τήνο, από 1 Νάξο, Ανάφη) και 5 από άλλα νησιά του Αιγαίου: Κρήτη, Μυτιλήνη, Χίο, Κεφαλονιά, Κύθηρα (από μια περίπτωση αντίστοιχα).

³⁴ Βλ. γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Σιγάλα/Ντεκιγάλα *ό.π.*, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Σχετικά με την εγκατάσταση Ελλήνων στη συγκεκριμένη περιοχή βλ. Β. Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα 1998, 47-49, 58-62, όπου πάντως δεν συναντώνται Σαντορινιοί.

³⁵ Πρόκειται για τον Πιέρο και τον Γάσπαρη Ντεκιγάλα που γεννήθηκαν στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, βλ. γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Ντεκιγάλα, *ό.π.* Σημειώνουμε ότι τα δυο αυτά αδέρφια είναι θείοι του Αντώνη Ντεκιγάλα που εγκαθίσταται στη Ρωσία, αδερφοί του πατέρα του. Μαρτυρία εμπορικών συναλλαγών με τις ΗΠΑ υπάρχει για το 1835, βλ. Règues, *Histoire...* *ό.π.*, 330.

³⁶ Βλ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη... *ό.π.*, 265.

Στο φορολογικό κατάστιχο έγγειου φόρου του 1670 περιλαμβάνονται 14 άντρες, που διαθέτουν έγγεια ιδιοκτησία χωρίς να είναι κάτοικοι Σαντορίνης. Τα πρόσωπα αυτά κατοικούν κυρίως σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, καθώς και στην Πάτμο. Το γεγονός ότι δεν καταβάλλουν τον κεφαλικό τους φόρο στη Σαντορίνη, καθώς δεν συναντώνται στο κατάστιχο του κεφαλικού φόρου που καταρτίζεται την ίδια χρονιά, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι εγκαταστάθηκαν πρόσφατα στη Σαντορίνη, ή ακόμη και ότι απλώς διαθέτουν εκεί κτηματική περιουσία.³⁷

Από την ταύτιση των ξένων αυτών σε αγοραπωλησίες και άλλα έγγραφα των πηγών, μπορούμε να υποθέσουμε ότι, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, η αγορά ακίνητων αποτελεί αφορμή για τη δημιουργία επαφών με τους κατοίκους της Σαντορίνης, που μπορεί να καταλήξει σε σύναψη γάμου. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της οικογένειας του κυρ Μαρίνου/Μαρινάκη Κλιμόπουλου από την Πάτμο.

Ο κυρ Μαρινάκης Κλιμόπουλος αγοράζει το 1626 σπίτι στη Σαντορίνη, για λογαριασμού του κουνιάδου του, που επίσης κατοικεί στην Πάτμο. Ο γιος του, κυρ Ιγνάτιος, φαίνεται ότι συνεχίζει τις αγορές ακίνητων στο νησί, πιθανό και άλλου είδους οικονομικές δραστηριότητες. Το 1672 τρεις γιοι του κυρ Ιγνάτιου, ο κυρ Μανώλης, ο μισέρ Μαρίνος και ο Γεώργης, έρχονται από την Πάτμο στη Σαντορίνη, για να εξοφλήσουν 606 γρόσια. που χρωστούσε ο πατέρας τους σε τέσσερις Σαντορινιούς, έχοντας ήδη πουλήσει για το σκοπό αυτό κάποια αμπέλια τους στο νησί. Εξοφλούν το υψηλό αυτό χρέος, υποθηκεύοντας και κάποια αμπέλια καθώς και αποθήκες τους στη Σαντορίνη. Με την ευκαιρία, την ίδια μέρα, συμφωνούν με τα ανήψια του συζύγου της μακαρίτισσας της θείας τους Μοσκούδας Κλιμόπουλου, για το μερίδιο της προίκας της που τους αναλογεί.

Η Μοσκού, αδερφή του πατέρα τους, κατοικούσε στην Πάτμο και είχε παντρευτεί τον Κωσταντή Μαθά, επίσης Πάτμιο, παίρνοντας μεγάλη προίκα. Τα ανηψιά του συζύγου της, ο αφέντης Νικολός και Χριστόδουλος Μαθάς, είχαν ήδη εγκατασταθεί στη Σαντορίνη από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, διαθέτοντας ιδιαίτερα μεγάλη οικονομική επιφάνεια και αναπτύσσοντας πολλαπλές οικονομικές δραστηριότητες.³⁸ Στο φορολογικό κατάστιχο του 1670 εμφανίζονται να κατέχουν συνολικά σημαντική έγγεια περιουσία, αλλά δεν θεωρούνται ξένοι. Στο κατάστιχο συναντώνται και δυο από τα αδέρφια Κλιμόπουλου, ο Μανώλης και ο Γεώργης, ως κάτοικοι Πάτμου. Αργότερα, ίσως και λόγω των επαφών που έχουν με τα αδέρφια Μαθά, οι δυο από τους τρεις αδερφούς Κλιμόπουλου, ο Μανώλης και ο Μαρίνος, εγκαθίστανται με

³⁷ Συγκεκριμένα πρόκειται για 4 πρόσωπα από την Πάτμο και 10 από τις Κυκλάδες (3 Φολέγανδρο, 3 Σύρα, και από ένα σε Αμοργό, Αστυπάλαια, Νάξο και Σίφνο). Οι ξένοι αποτελούν το 1,47% των απογραφόμενων. Βλ. και Μπαλτά – Σηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία ... ό.π., 111. Σχετικά με κτηματική περιουσία Ναξιωτών στη Σαντορίνη βλ. ενδεικτικά και Ι. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577), *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 4 (1651), έγγρ. 54.

τη σειρά τους στη Σαντορίνη και παντρεύονται ντόπιες. Η οικονομική επιφάνεια των τριών αδερφών διαφέρει, καθώς ο Μανώλης κατείχε σημαντική έγγεια ιδιοκτησία τουλάχιστον στη Σαντορίνη, όπου σύμφωνα με το κατάστιχο είχε χωράφια 5 μουζουρίων και αμπέλια 36,5, ο Γεώργιος μόλις 3 μουζούρια αμπέλι, ενώ ο Μαρίνος γνωρίζουμε ότι παντρεύεται γυναίκα που παίρνει μάλλον μέτρια προίκα.³⁹

4. Ηλικία γάμου

Τα στοιχεία για την ηλικία γάμου των δυο φύλων προέρχονται από δείγμα 293 προσώπων, που συνάπτουν κυρίως ένα γάμο, ή τουλάχιστον τον πρώτο, κατά το διάστημα μεταξύ 17^{ου}-αρχών 19^{ου} αιώνα, έχουν δηλαδή γεννηθεί από τα τέλη του 16^{ου} έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Τα πρόσωπα αυτά συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα, όπου σημειώνεται η χρονολογία γέννησής τους καθώς και εκείνη της σύνταξης του προικοδωρητήριου ή του γάμου τους.

Πρόκειται για καθολικούς, πλην τριών περιπτώσεων, που γεννήθηκαν σχεδόν όλοι στη Σαντορίνη (98,63%). Η μέση ηλικία γάμου των αντρών κατά τη διάρκεια της παραπάνω περιόδου παραμένει σταθερή στα 27 έτη, ενώ των γυναικών κυμαίνεται από τα 21 έτη τον 18^ο, 23 τον 17^ο και 24 έτη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Οι ελάχιστες ηλικίες γάμου εντοπίζονται κυρίως τον 18^ο αιώνα και για τα δυο φύλα, ενώ οι μέγιστες τον 17^ο-18^ο για τους άντρες και στις αρχές του 19^{ου} για τις γυναίκες.

Σημειώνουμε ότι η ηλικία γάμου που προκύπτει από τα γενεαλογικά δέντρα, είναι υψηλότερη από εκείνη που έχει διαπιστωθεί σε άλλα σημεία του ελλαδικού χώρου, αντίστοιχη, ωστόσο, με εκείνη που συναντάται μεταξύ των καθολικών της Σύρου, και τουλάχιστον ως προς τις γυναίκες, αντίστοιχη με εκείνη της δυτικής Ευρώπης. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι, ως ένα βαθμό, τουλάχιστον για τους καθολικούς, οφείλεται στην περιορισμένη γαμήλια «αγορά», καθώς ο αριθμός των καθολικών κατοίκων βαίνει μειούμενος, γεγονός που οδηγεί, άλλωστε, στην αύξηση των γάμων μεταξύ συγγενών ή μεταξύ συζύγων διαφορετικού δόγματος, ωστόσο, συνδέεται και με το μεγάλο βαθμό αγαμίας.⁴⁰ Η ηλικία προικοδότησης, εξάλλου, μικρότερη ή μεγαλύτερη, καθορίζεται και από

³⁸ Αναλυτικά σχετικά με τον Νικολό Μαθά βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 156 κ.εξ.

³⁹ Βλ. αγορά Μαρίνου Κλιμόπουλου 10 Φεβρουαρίου 1626, *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Γ' Αγορές, Φάκ. 1 υποφ. γ' πώληση του Μανώλη 25 Μαΐου 1671, *ό.π.*, Φάκ. 2 υποφ. ε' συμφωνίες των τριών αδερφών Κλιμόπουλου 19 Σεπτεμβρίου 1672, *ό.π.*, Ε' Συμβιβασμοί, Φάκ. 1 υποφ. δ', 2 πράξεις: 19 Αυγούστου 1978, *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 3 υποφ. α' υποφ. γ' όπου τα προικοσύμφωνα του Μανώλη και του Μαρίνου αντίστοιχα. Σχετικά με το μέσο μέγεθος της κτηματικής περιουσίας, που στις περισσότερες περιπτώσεις δεν ξεπερνά τα 10 μουζούρια στα χωράφια και τα 10, επίσης, μουζούρια, στα αμπέλια, καθώς και για το ίδιο το μουζούρι, βλ. παρακάτω, 380. Σχετικά με το μέσο ύψος των οφειλών στα τέλη του 17^{ου} αιώνα βλ. Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακες 1 και 4.

⁴⁰ Στον ελλαδικό χώρο οι γυναίκες, τουλάχιστον, παντρεύονται συνήθως 14 ετών, βλ. Πατρινέλης, «Κατανομή... *ό.π.*, 374. Στη Σύρο, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, οι άντρες παντρεύονται κατά κανόνα

τις γενικότερες στρατηγικές που ακολουθεί η οικογένεια για την αποκατάσταση των μελών της, όπως θα δούμε και αναλύοντας την ηλικία προικοδότησης των Δομινικανίδων.

Πίνακας 16α. Ηλικία πρώτου γάμου αντρών

	α)		β)	γ)
17 ^{ος}	29	18,70%	18 – 44	27
18 ^{ος}	87	56,12%	14 – 44	27
αρχές 19 ^{ου}	39	25,16%	17 – 42	27
σύνολο	155		14 – 44	27

Πίνακας 16β. Ηλικία πρώτου γάμου γυναικών

	α)		β)	γ)
17 ^{ος}	20	14,49%	13 – 35	23
18 ^{ος}	77	55,79%	12 – 41	21
αρχές 19 ^{ου}	41	29,70%	12 – 42	24
σύνολο	138		12 – 42	23

- α) αριθμός προσώπων και ποσοστό επί του συνόλου
 β) ελάχιστη-μέγιστη ηλικία
 γ) μέση ηλικία

Η ηλικία δεύτερου γάμου αντρών και γυναικών είναι γνωστή σε 15 μόλις περιπτώσεις. Θα αναφερθούμε ενδεικτικά στο ζήτημα, όχι μόνο λόγω του μικρού αριθμού στοιχείων, αλλά και της άνιση κατανομής τους στο χρόνο, καθώς και λόγω των μεγάλων αποκλίσεων μεταξύ 17^{ου}-αρχών 19^{ου} αιώνα, που δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε σε ποιο βαθμό είναι αντιπροσωπευτικές.⁴¹

Η ηλικία δεύτερου γάμου είναι μεγαλύτερη από εκείνη του πρώτου, κυρίως μεταξύ των γυναικών. Ωστόσο, τα πρόσωπα που συνάπτουν δεύτερο γάμο, ήταν μικρής ηλικίας κατά τον πρώτο τους γάμο, ιδιαίτερα οι άντρες.

Εξάλλου, το διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ πρώτου και δεύτερου γάμου, γνωστό σε 17 συνολικά περιπτώσεις από τα γενεαλογικά δέντρα, δεν παρουσιάζει αξιόλογες διαφορές μεταξύ των δυο φύλων. Οι άντρες συνάπτουν το δεύτερο γάμο τους 10,5 χρόνια κατά μέσο όρο μετά τον πρώτο (από λίγους μήνες έως και 34 χρόνια σε μια περίπτωση), και οι γυναίκες μετά από 10 χρόνια κατά μέσο όρο (από 6 έως 19 χρόνια).

24-27 ετών (16-46) και οι γυναίκες 20-22 ετών (14-42), βλ. Karachristos, *Familie...* ό.π., 193-195. Στη δυτική Ευρώπη η ηλικία γάμου των γυναικών κυμαίνεται συνήθως μεταξύ 20-24 ετών, και των αντρών είναι αντίστοιχη με εκείνη στη Σαντορίνη και τη Σύρο, βλ. Henry, «La fécondité...» ό.π., κυρίως 979-987, 1001· Goubert, *Cent mille...* ό.π., 55· P. Laslett, «The history of the family», P. Laslett (επιμ.), *Household and Family in Past Time*, Cambridge 1972, 52-53, 75. Βλ. και J. Goody, *The development of the family and marriage in Europe*, Cambridge 1994, 129, 208. Βλ. και παρακάτω, 541-542.

Το ποσοστό άτεκνων ζευγαριών, όπου ο ένας από τους δυο συζύγους έχει ήδη συνάψει προηγούμενο γάμο είναι χαμηλό. Το ζήτημα αυτό, καθώς και την ηλικία τεκνοποίησης των γυναικών, που συνδέεται με την ηλικία δεύτερου γάμου τους, θα εξετάσουμε διεξοδικά στο πλαίσιο των στοιχείων που αφορούν το μέγεθος της πυρηνικής οικογένειας.

Πίνακας 17α. Ηλικία δεύτερου γάμου αντρών

	α)	β)	γ)
17 ^{ος}	2	38 – 42	40
18 ^{ος}	3	25 – 31	26
αρχές 19 ^{ου}	3	33 – 57	39
σύνολο	8	25 – 57	35,5

Πίνακας 17β. Ηλικία δεύτερου γάμου γυναικών

	α)	β)	γ)
17 ^{ος}	-	-	-
18 ^{ος}	6	22 – 44	34
αρχές 19 ^{ου}	1	25	25
σύνολο	7	22 – 44	34

- α) αριθμός προσώπων
- β) ελάχιστη-μέγιστη ηλικία
- γ) μέση ηλικία

Πίνακας 18. Ηλικία πρώτου και δεύτερου γάμου κατά φύλο

	α)	β)	γ)	δ)	ε)
άντρες	6	16 – 36	19	25 – 42	33
γυναίκες	7	12 – 28	17	22 – 44	34
σύνολο	13				

- α) αριθμός προσώπων
- β) ελάχιστη-μέγιστη ηλικία πρώτου γάμου
- γ) μέση ηλικία πρώτου γάμου
- δ) ελάχιστη-μέγιστη ηλικία δεύτερου γάμου
- ε) μέση ηλικία δεύτερου γάμου

Η διαφορά ηλικίας των συζύγων είναι γνωστή σε 83 ζευγάρια των γενεαλογικών δέντρων, 166 πρόσωπα που γεννήθηκαν κατά το διάστημα 17^{ου}-18^{ου} αιώνα, είναι όλα καθολικά και μόνο δυο κατάγονται εκτός Σαντορίνης. Σε κάθε περίπτωση, εξάλλου, τουλάχιστον ο ένας από τους συζύγους δεν έχει ξαναπαντρευτεί.

⁴¹ Σημειώνουμε ότι από το σύνολο των 597 έγγαμων προσώπων που συναντώνται στα γενεαλογικά

Ο γαμπρός είναι, κατά μέσο όρο, δυο χρόνια μεγαλύτερος από τη νύφη τον 17^ο αιώνα και τέσσερα χρόνια τον 18^ο, όπου και χρονολογείται το μεγαλύτερο ποσοστό των περιπτώσεων. Σε περισσότερα από τα μισά ζευγάρια ο άντρας είναι μεγαλύτερος από τη γυναίκα, σε ελάχιστα οι σύζυγοι έχουν την ίδια ηλικία, ενώ στο ένα τέταρτο περίπου των ζευγαριών η γυναίκα είναι μεγαλύτερη.⁴²

Στον πίνακα που ακολουθεί κατατάσσονται τα ζευγάρια σύμφωνα με τη χρονολογία γέννησης του γαμπρού.

Πίνακας 19. Διαφορά ηλικίας συζύγων

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)
17 ^{ος}	11	-6 — +9	+2	18,18%	-	81,81%
18 ^{ος}	72	-11 — +23	+4	27,77%	6,94%	64,27%
σύνολο	83	-6 — +23	+3	26,50%	6,02%	67,46%

- α) αριθμός ζευγαριών
- β) ελάχιστη-μέγιστη διαφορά ηλικίας του γαμπρού από τη νύφη
- γ) μέση διαφορά ηλικίας του γαμπρού από τη νύφη
- δ) ποσοστό ζευγαριών όπου ο γαμπρός είναι νεότερος από τη νύφη
- ε) ποσοστό ζευγαριών όπου οι σύζυγοι έχουν την ίδια ηλικία
- στ) ποσοστό ζευγαριών όπου ο γαμπρός είναι μεγαλύτερος από τη νύφη

Η μέγιστη διαφορά ηλικίας των συζύγων δεν δικαιολογείται πλήρως από το γεγονός ότι πρόκειται για το δεύτερο γάμο του ενός από τους δυο. Ωστόσο, τυχόν στενή συγγενική σχέση που τους συνδέει εξηγεί, ως ένα βαθμό, το φαινόμενο στα πλαίσια των γαμήλιων στρατηγικών, κυρίως στις περιπτώσεις που ο γαμπρός είναι νεότερος από τη νύφη. Τα μισά ζευγάρια όπου ο γαμπρός είναι τουλάχιστον 4 χρόνια μικρότερος από τη νύφη συνδέονται με συγγενική σχέση και σε μια περίπτωση πρόκειται για δεύτερο γάμο της νύφης. Εξάλλου, σε τρεις μόνο, από τις 25 συνολικά περιπτώσεις, όπου ο γαμπρός είναι μεγαλύτερος από τη νύφη τουλάχιστον 7 χρόνια, πρόκειται για το δεύτερο γάμο του και σε επτά οι δυο σύζυγοι είναι συγγενείς.⁴³

Οι άντρες, αλλά και οι γυναίκες σε μικρότερο βαθμό, φαίνεται ότι παντρεύονται σε δεύτερο γάμο άτομα μικρότερης ηλικίας. Σημειώνουμε ότι σε κάθε περίπτωση πρόκειται για πρόσωπα που έχουν χηρέψει, καθώς οι μαρτυρίες διαζυγίων ή ακύρωσης του γάμου είναι εξαιρετικά σπάνιες και δεν αφορούν πρόσωπα των γενεαλογικών δέντρων.⁴⁴

δέντρα και συνάπτουν γάμο έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, τα 28 παντρεύονται δυο φορές (4,69%).

⁴² Όπως αντίστοιχα στη Σύρο όπου οι άντρες είναι μεγαλύτεροι κατά 2,4-4,5 έτη, βλ. Karachistos, *Familie...* ό.π., 198. Στη δυτική Ευρώπη η διαφορά ηλικίας μεταξύ των συζύγων είναι επίσης μικρή, αλλά συμβαίνει συχνότερα η νύφη να είναι μεγαλύτερη από τον γαμπρό, βλ. Laslett, «The history... ό.π., 75· Goody, *The development...* ό.π., 129.

⁴³ Βλ. παρακάτω, 541-542 κυρίως.

⁴⁴ Βλ. παρακάτω, 237.

Το σχετικό δείγμα αφορά μόνο 10 από τα παραπάνω ζευγάρια, που παντρεύονται κατά το διάστημα 1650-1799. Το δείγμα αυτό είναι, ωστόσο, ενδεικτικό των μεγάλων αποκλίσεων που μπορεί να έχει η διαφορά ηλικίας στις περιπτώσεις όπου ο ένας από τους δυο συζύγους συνάπτει δεύτερο γάμο. Οι άντρες είναι κατά μέσο όρο 10 χρόνια μεγαλύτεροι από τις συζύγους τους (από λίγους μήνες έως 22 χρόνια), ενώ οι γυναίκες κατά μέσο όρο 2 χρόνια μεγαλύτερες (από τρία έως και 22 χρόνια). Σε έξι περιπτώσεις οι σύζυγοι συνδέονται με συγγενική σχέση, οπότε η μέση διαφορά ηλικίας τους είναι 5,5 χρόνια και κυμαίνεται από 2 έως 22 χρόνια.

Το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί από τη διαθήκη του ενός συζύγου έως τη διαθήκη του άλλου παρουσιάζει μεγάλες αποκλίσεις, τόσο ως προς τις ελάχιστες και τις μέγιστες τιμές, όσο και ως προς τις μέσες τιμές του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα. Αναφερόμαστε στη συγκεκριμένη περίπτωση σε δείγμα 39 ζευγαριών, που είτε δεν συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα είτε δεν γνωρίζουμε ακριβώς της ηλικία τους, και σε διαθήκες που συντάσσονται κυρίως τον 17^ο, αλλά και έως τις αρχές του 19^{ου}. Τα 78 συγκεκριμένα πρόσωπα είναι από τη Σαντορίνη, πλην τεσσάρων.

Φυσικά, δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε ακριβώς τη διαφορά ηλικίας των συζύγων από τα στοιχεία των διαθηκών, διαπιστώνουμε όμως ότι το διάστημα μεταξύ των διαθηκών του ενός και του άλλου συζύγου δεν οφείλεται μόνο στη διαφορά ηλικίας τους, αλλά και σε άλλους παράγοντες. Στο ένα τρίτο περίπου των ζευγαριών ο σύζυγος συντάσσει διαθήκη πέντε χρόνια μετά τη γυναίκα του, κατά μέσο όρο, ενώ η γυναίκα έχει συνήθως πεθάνει και ο ίδιος έχει ξαναπαντρευτεί. Στο ένα τρίτο, επίσης, των ζευγαριών που η σύζυγος συντάσσει διαθήκη 8-38 χρόνια μετά τον άντρα, πρόκειται πάντοτε για το δεύτερο γάμο εκείνου.

Συνολικά οι άντρες συντάσσουν διαθήκη πέντε χρόνια πριν από τη σύζυγό τους, διάστημα μεγαλύτερο από τη μέση διαφορά ηλικίας των συζύγων, που είναι τρία χρόνια όπως διαπιστώσαμε ήδη. Η μέση διαφορά τον 17^ο αιώνα είναι μικρότερη του ενός έτους, αλλά φτάνει τα 11,5 χρόνια το 18^ο αιώνα.

Στον πίνακα που ακολουθεί η χρονολογική ταξινόμηση γίνεται βάσει της διαθήκης των αντρών. Τα στοιχεία του 18^{ου} αιώνα και των αρχών του 19^{ου} εξετάζονται από κοινού, καθώς αφορούν μόνο σε μια περίπτωση διαθήκη των αρχών του 19^{ου} αιώνα.

Πίνακας 20. Διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ των διαθηκών συζύγων

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)
17 ^{ος}	27	-34 — +46	0	48,14%	3,70%	48,14%
18 ^{ος}	12	-13 — +45	+11,5	16,66%	25,00%	66,66%
σύνολο	39	-34 — +46	+5,0	38,46%	7,69%	55,26%

- α) αριθμός ζευγαριών
- β) ελάχιστο-μέγιστο διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ διαθήκης της γυναίκας και του άντρα
- γ) μέσο διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ διαθήκης της γυναίκας και του άντρα
- δ) ποσοστό ζευγαριών στα οποία ο σύζυγος συντάσσει διαθήκη μετά τη σύζυγο
- ε) ποσοστό ζευγαριών όπου οι σύζυγοι συντάσσουν διαθήκη το ίδιο έτος
- στ) ποσοστό ζευγαριών όπου η σύζυγος συντάσσει διαθήκη μετά τον σύζυγο

Το δόγμα των παραπάνω ζευγαριών, γνωστό σε όλες τις περιπτώσεις, είναι κατά τα δυο τρίτα σχεδόν καθολικό. Οι καθολικοί άντρες συντάσσουν διαθήκη κατά μέσο όρο 4 χρόνια πριν από τη σύζυγό τους, ενώ οι ορθόδοξοι 7 χρόνια πριν. Αναφέρουμε τα στοιχεία αυτά απλώς ενδεικτικά, καθώς τα μεγέθη των δυο δειγμάτων είναι πολύ μικρά και ανομοιογενή χρονολογικά, και δεν μας επιτρέπουν ουσιαστικά να διακρίνουμε διαφορετικές γαμήλιες πρακτικές μεταξύ των δυο δογμάτων.

5. Ηλικία προικοδότησης καθολικών ιερωμένων και Δομινικανίδων

Η ηλικία προικοδότησης των καθολικών ιερωμένων και μοναχών παρουσιάζει σημαντικές διαφορές σε σχέση με την ηλικία γάμου και συνδέεται άμεσα με την ηλικία ενηλικίωσης.

Οι καθολικοί ιερωμένοι λαμβάνουν προίκα, το πατριμόνιό τους, σε συγκεκριμένη ηλικία, που είναι αρκετά μικρότερη από την ηλικία γάμου των αντρών, όχι μικρότερη, όμως, των 18. Το γεγονός οφείλεται στο ότι η προικοδότησή τους ακολουθεί συγκεκριμένους εκκλησιαστικούς κανόνες και είναι υποχρεωτική.⁴⁵

Οι Δομινικανίδες, καθολικές καλόγριες, λαμβάνουν προίκα συνήθως πριν περιβληθούν το μοναχικό σχήμα και η προικοδότησή τους είναι επίσης απαραίτητος όρος για την είσοδο στο μοναστήρι. Η ηλικία τους, όμως, παρουσιάζει μεγάλες αποκλίσεις και είναι κατά πολύ μικρότερη από την ηλικία γάμου των γυναικών.

Γνωρίζουμε την ηλικία 67 καθολικών ιερωμένων που γεννήθηκαν κυρίως κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα, όλοι στη Σαντορίνη. Πρόκειται, φυσικά, για καθολικούς, αν και σε τρεις περιπτώσεις είχαν αρχικά βαπτιστεί ορθόδοξοι. Στο συγκεκριμένο δείγμα περιλαμβάνεται και μια περίπτωση προσώπου που γεννήθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και προικοδοτείται το 1821. Τα δυο τρίτα περίπου των ιερωμένων λαμβάνουν πατριμόνιο μεταξύ 21-23 ετών, 22 ετών κατά μέσο όρο. Δεν υπάρχουν διαφοροποιήσεις μεταξύ 17^{ου}-αρχών 19^{ου} αι., παρά μόνο ως προς τις ελάχιστες και μέγιστες ηλικίες.

Οι διαφοροποιήσεις αυτές προφανώς αφορούν την ιστορία των συγκεκριμένων προσώπων. Για παράδειγμα, σε μια περίπτωση προικοδοτούμενου ηλικίας 25 ετών πρόκειται

⁴⁵ Βλ. σχετικά παρακάτω, 135 κ.εξ. Βλ. και Goody, *The development...* ό.π., 77-81

για πρώην ορθόδοξο, που βαπτίζεται καθολικός και πιθανόν λαμβάνει το εκκλησιαστικό σχήμα σε μεγαλύτερη από το μέσο όρο ηλικία.⁴⁶

Πίνακας 21. Ηλικία προικοδότησης καθολικών ιερωμένων

	α)		β)		γ)
17 ^{ος}	24	35,87%	20 – 25		22
18 ^{ος} – αρχές 19 ^{ου}	43	64,17%	18 – 29		22
σύνολο	67		18 – 29		22

α) αριθμός προσώπων και ποσοστό επί του συνόλου

β) ελάχιστη-μέγιστη ηλικία προικοδότησης

γ) μέση ηλικία προικοδότησης

Σχετικά με τη «νόμιμη» ηλικία προικοδότησης συναντάμε αναφορά σε έγγραφα πατριμονίου που γνωρίζουμε ότι ο προικοδοτούμενος είναι κατά μέσο όρο 21 ετών, όπως διαπιστώνεται από τα γενεαλογικά δέντρα.⁴⁷ Σε διαθήκη, εξάλλου, ο πατέρας ορίζει ότι ο γιος του, που πρόκειται να γίνει ιερωμένος, θα λάβει συγκεκριμένο πατριμόνιο, αφού θα έχει συμπληρώσει τα είκοσι.

Είναι ο μισέρ Μπενετής Νταρζέντας, με εννέα παιδιά από δυο γάμους, ο οποίος συντάσσει διαθήκη το 1696, σε ηλικία 78 ετών, για να «ξεμοιράσει» τα τρία μικρότερα και άγαμα παιδιά του, τα οποία απέκτησε με το δεύτερο γάμο του. Σημειώνει ότι στο ένα από αυτά, τον Τζάνε, 12 ετών τότε όπως μπορούμε να υπολογίσουμε, αφήνει μεγαλύτερο μερίδιο, υπό τον όρο να γίνει ιερωμένος και να τα λάβει ως πατριμόνιο, αφού θα έχει συμπληρώσει τα είκοσί του χρόνια. Ο Τζάνε γίνεται πράγματι ιερωμένος και λαμβάνει το πατριμόνιο που του είχε κληροδοτήσει ο πατέρας του, σε ηλικία είκοσι ενός ετών όπως σημειώνεται στο ίδιο το έγγραφο.⁴⁸

Η προικοδότηση των Δομινικανίδων συμπίπτει συνήθως με το χρόνο εισόδου τους στο μοναστήρι ως δόκιμες.⁴⁹ Είναι γνωστή σε 14 περιπτώσεις μοναχών που γεννήθηκαν τον 17^ο και 18^ο αιώνα στη Σαντορίνη, όλες καθολικές. Το ένα τρίτο εισέρχεται στο μοναστήρι σε ηλικία μικρότερη των 16 ετών, ενώ περίπου έξι στις δέκα δεν έχουν συμπληρώσει τα 21, που

⁴⁶ Σε τρεις περιπτώσεις από τους 72 συνολικά ιερωμένους που διαθέτουμε πατριμόνια, οι οποίοι δεν συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα ή συναντώνται χωρίς ένδειξη χρόνου γέννησης, σημειώνεται ακριβώς η ηλικία τους που είναι δυο φορές 23 και μια 24 ετών, βλ. 6 Μαρτίου 1632, *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Ζ΄ Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. α΄ 6 Ιουνίου 1690, *ό.π.*, υποφ. β΄ 13 Δεκεμβρίου 1716, *ό.π.*, Φάκ. 2 υποφ. γ΄.

⁴⁷ Πρόκειται για τρία πατριμόνια του 18^{ου} αιώνα, του Τζάνε Νταρζέντα 21 ετών, του Νικολού Σιγάλα 22 ετών και του Ιωάννη Μαθά 21 ετών, βλ. 20 Ιουλίου 1705 *ό.π.*, Ζ΄ Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. γ΄ 6 Μαρτίου 1750, *ό.π.*, Φάκ. 2 υποφ. α΄ 22 Σεπτεμβρίου 1771, *ό.π.*, υποφ. β΄.

⁴⁸ Βλ. διαθήκη Μπενετή Νταρζέντα 14 Μαρτίου 1696 *ό.π.*, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. στ΄ πατριμόνιο Τζάνε Νταρζέντα 20 Ιουλίου 1705 *ό.π.*, Ζ΄ Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. γ΄. Ο Μπενετής και τα παιδιά του συναντώνται σε αρκετά γενεαλογικά δέντρα, κυρίως σε εκείνο που αφορά την αφιέρωση της Μαρούσας Νταρζέντα συζύγου του Μαρίνου Κλιμόπουλου, βλ. *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ΄ Γενεαλογικά δέντρα. Σχετικά με την υπό όρους κληροδοσία βλ. παρακάτω, 324 κ.εξ.

⁴⁹ Βλ. αναλυτικά παρακάτω, 139.

αποτελούν τη μικρότερη μέση ηλικία γάμου των γυναικών. Στην τελευταία περίπτωση, οι μοναχές είναι μάλιστα μεταξύ 6 και 16 ετών.

Πίνακας 22. Ηλικία προικοδότησης Δομινικανίδων

	α)		β)	γ)
17 ^{ος}	5	35,71%	22 – 39	27
18 ^{ος}	9	64,28%	6 – 21	15
σύνολο	14		6 – 39	16

α) αριθμός προσώπων και ποσοστό επί του συνόλου

β) ελάχιστη-μέγιστη ηλικία προικοδότησης

γ) μέση ηλικία προικοδότησης

Η ηλικία προικοδότησης των Δομινικανίδων δεν συγκεντρώνεται σε περιορισμένες τιμές, όπως κυρίως συμβαίνει στους καθολικούς ιερωμένους, και σε μικρότερο βαθμό στα έγγαμα πρόσωπα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η μέση ηλικία τους είναι τον 17^ο αιώνα κατά 12 έτη μεγαλύτερη από εκείνη του 18^{ου} αιώνα. Το 18^ο αιώνα, ωστόσο, συγκεντρώνονται περίπου τα δυο τρίτα των περιπτώσεων, και για το λόγο αυτό τα σχετικά στοιχεία κρίνονται αντιπροσωπευτικότερα. Εξάλλου, την περίοδο αυτή παγιώνονται και γενικότερα οι σχετικοί μοναστηριακοί κανόνες.

Τα προικοδορητήρια του δείγματος των 14 Δομινικανίδων σώζονται όλα, όπως επίσης και επιπλέον έγγραφα προικοδότησης 64 Δομινικανίδων που γεννήθηκαν μεταξύ 17^{ου}-18^{ου} αιώνα και δεν συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα ή δεν σημειώνεται εκεί η χρονολογία γέννησής τους. Μόνο στο τελευταίο αυτό σώμα εγγράφων, και μόνο σε δυο περιπτώσεις, γίνεται μνεία της ηλικίας της μέλλουσας μοναχής, που μάλιστα δεν αφορά περιπτώσεις ιδιαίτερα μικρών ηλικιών. Οι συχνές, άλλωστε, αναφορές στο γεγονός ότι οι ίδιες οι γυναίκες επιθυμούν να γίνουν μοναχές, τυπικού πιθανόν χαρακτήρα, δεν σχετίζονται με την ηλικία τους, καθώς συναντώνται τόσο στις μικρότερης όσο και στις μεγαλύτερης ηλικίας γυναίκες.

Σε δυο περιπτώσεις, όπου οι μέλλουσες μοναχές υπολογίζουμε ότι είναι το λιγότερο 17 και 18 ετών αντίστοιχα, μεγαλύτερες δηλαδή από τη μέση ηλικία προικοδότησης και εισόδου στο μοναστήρι, σημειώνεται ότι το μοναστήρι και οι γονείς τους συμφώνησαν να τους παρασχεθεί προθεσμία δυο μηνών, για να βεβαιωθούν ότι επιθυμούν πράγματι να μείνουν εκεί, επειδή είναι «πολύ μικράς ηλικίας».⁵⁰

⁵⁰ Βλ. προικοδορητήρια Αντριάνας Ντελέντα 16 Μαΐου 1777 και Γεμέλας Ντελέντα 26 Μαΐου 1777 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 5 υποφ. β'. Η ηλικία των δυο αυτών γυναικών υπολογίζεται βάσει της χρονολογίας γάμου των γονέων τους καθώς και της χρονολογίας γέννησης των υπολοίπων παιδιών της οικογένειας. Σημειώνουμε ότι οι δυο μέλλουσες μοναχές έχουν το ίδιο επώνυμο, αλλά δεν είναι συγγενείς.

Η δυνατότητα να αλλάξει γνώμη η μέλλουσα μοναχή και να βγει από το μοναστήρι, σημειώνεται συχνά στα προικοδομητήρια, ανεξάρτητα από την ηλικία της, και το δοκιμαστικό χρονικό διάστημα, που συνήθως δεν αναφέρεται ακριβώς, μπορεί να είναι έως και δυο χρόνια. Μπορούμε να υποθέσουμε, βάσει των δυο παραπάνω αναφορών, ότι πιθανόν οι ιδιαίτερα μικρές ηλικίες εισόδου στο μοναστήρι δεν αποτελούσαν τον κανόνα, τουλάχιστον στο βαθμό που παρατηρείται στα γενεαλογικά δέντρα. Εξάλλου, τα στοιχεία των δέντρων αυτών δεν κρίνονται αντιπροσωπευτικά, καθώς είναι σημαντικός ο αριθμός των Δομινικανίδων με ελλιπή στοιχεία και, όπως ήδη διαπιστώσαμε αναλύοντας την ίδια την πηγή, συμβαίνει συχνά να μην καταγράφονται καν οι γυναίκες που γίνονται μοναχές.⁵¹

Στις διαθήκες συναντώνται στοιχεία ενδεικτικά περιπτώσεων εισόδου στο μοναστήρι γυναικών μεγαλύτερης ηλικίας, που εντάσσονται στην προσπάθεια να ελεγχθεί η συμπεριφορά, και γενικά ο τρόπος ζωής, ορφανών άγαμων γυναικών ή χηρών. Οι περιπτώσεις αυτές, συνδέονται, εξάλλου, και με τη γενικότερη φροντίδα αποκατάστασης των άγαμων ορφανών, εκ μέρους γονέων που συντάσσουν διαθήκη. Οι διαθέτες είναι στις περισσότερες περιπτώσεις άντρες μεγάλης ή μέσης ηλικίας, με περισσότερα από τέσσερα παιδιά, που ρυθμίζουν τους όρους κληροδοσίας προς τις ανύπαντρες κόρες τους ή, σπάνια, και προς τη σύζυγό τους, λαμβάνοντας υπόψη το ενδεχόμενο να γίνουν Δομινικανίδες.⁵² Τα σχετικά στοιχεία αφορούν λίγες περιπτώσεις, είναι, όμως, διαφωτιστικά ως προς τις οικογενειακές στρατηγικές που ακολουθούνται.

Σε οκτώ διαθήκες καθολικών, του 17^{ου} και, κυρίως, του 18^{ου} αιώνα, συναντώνται οι παραπάνω αναφορές, που αφορούν μια ή περισσότερες κόρες του διαθέτη (5), τη σύζυγό του που θα χηρέψει (1), τη σύζυγό του και τις ανύπαντρες κόρες του (1) ή την αδερφή του διαθέτη. Επίσης, ανάλογη αναφορά συναντάται σε μια διαθήκη ορθόδοξου διαθέτη, σχετικά με ενδεχόμενη είσοδο της κόρης του στο ορθόδοξο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου, μετά και το θάνατο της συζύγου του.

Λόγω του μικρού αριθμού του δείγματος από τα γενεαλογικά δέντρα, περιοριζόμαστε να διαπιστώσουμε ότι δεν υπάρχει στην ουσία καθορισμένη ηλικία εισόδου των Δομινικανίδων στο μοναστήρι. Από τα προικοδομητήρια και τις διαθήκες, εξάλλου, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η ηλικία εισόδου, όπως και το ίδιο το γεγονός της λήψης μοναχικού σχήματος, εξαρτάται από τις δυνατότητες της κάθε οικογένειας να παντρεύει τους

⁵¹ Στα γενεαλογικά δέντρα περιλαμβάνονται συνολικά 33 Δομινικανίδες, από τις οποίες 27 γνωρίζουμε ότι γεννήθηκαν κατά προσέγγιση τον 17^ο-18^ο αιώνα, ενώ διαπιστώσαμε ήδη ότι μόνο σε 14 περιπτώσεις σημειώνεται ακριβώς η χρονολογία γέννησής τους. Όμως, και στις μισές από τις 14 περιπτώσεις, τα στοιχεία δεν είναι πλήρη, καθώς δεν σημειώνεται η χρονολογία προικοδοότησης, που προκύπτει μετά από διασταύρωση με τα υπάρχοντα έγγραφα.

⁵² Σχετική είναι και η περίπτωση της χήρας Φλουριάς Μπαζέγιου, για την οποία διαθέτουμε το προικοδομητήριό της, έγγραφο με το οποίο αποπέμπεται από το μοναστήρι, καθώς και τη διαθήκη που συντάσσει αργότερα, βλ. παρακάτω, 257-258.

απογόνους της, καθώς και από την προσπάθεια ελέγχου της συμπεριφοράς και της διαβίωσης των γυναικών.

Η προίκα των Δομινικανίδων είναι πάντοτε μικρότερη από εκείνη που παίρνουν τα έγγαμα πρόσωπα, συχνά μικρότερη και από το μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας που περιέρχεται στην κατοχή των άγαμων, όπως θα δούμε στη συνέχεια αναλυτικά, και η είσοδος στο μοναστήρι προφανώς αποτελεί λύση στο πρόβλημα της επαρκούς προικοδότησης τουλάχιστον ορισμένων παιδιών της οικογένειας. Η δε χρονική στιγμή εισόδου στο μοναστήρι μπορεί να εξαρτάται από το γενικότερο σχεδιασμό αποκατάστασης ή ελέγχου των γυναικών της οικογένειας, όπως και από τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται κάθε φορά στη γαμήλια αγορά. Το ίδιο συμβαίνει, ως ένα βαθμό, και με τους καθολικούς ιερωμένους, με τη διαφορά ότι η προίκα τους παραμένει σε μεγάλο βαθμό στους κόλπους της ευρύτερης οικογένειας, ενώ η κυριότητα της προίκας των Δομινικανίδων περιέρχεται στο μοναστήρι, και δεν τίθεται ζήτημα ελέγχου του τρόπου ζωής τους, καθώς αυτό αφορά μόνο τις γυναίκες. Εξάλλου η ηλικία προικοδότησης των ιερωμένων καθορίζεται κυρίως από τους εκκλησιαστικούς κανόνες.⁵³

Η ηλικία εισόδου σε μοναστήρι, («αφιέρωση» ή «προσήλωση»), των ορθόδοξων ιερομόναχων και καλογραιών δεν είναι γνωστή από τα γενεαλογικά δέντρα, και μόνο ενδείξεις συναντώνται στα σχετικά έγγραφα, τα οποία είναι, εξάλλου, ελάχιστα.

Οι γυναίκες θα πρέπει να εισέρχονται σε μοναστήρι σε διάφορες ηλικίες, καθώς και στην προκειμένη περίπτωση φαίνεται πως ισχύουν οι παράγοντες της οικογενειακής στρατηγικής, που διαπιστώσαμε στις Δομινικανίδες. Σε δυο περιπτώσεις μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι η ηλικία τους είναι αντίστοιχη με τη μέση ηλικία γάμου των γυναικών, ενώ σε δυο διαθήκες γίνεται πρόβλεψη για ενδεχόμενη είσοδο ανύπαντρης κόρης.⁵⁴ Επίσης συναντάται και περίπτωση χήρας που γίνεται καλόγρια σε μεγάλη ηλικία.⁵⁵

Οι άντρες που αφιερώνονται σε μοναστήρι εκτιμάται ότι ήταν μεγαλύτερης ηλικίας από τους άντρες που συνάπτουν πρώτο γάμο ή και τους προικοδοτούμενους καθολικούς ιερωμένους. Από τους 26 συνολικά μοναχούς που αφιερώνονται κατά κανόνα στη Μονή του Προφήτη Ηλιού, μεταξύ 17^{ου} αιώνα και αρχών του 19^{ου}, τα δυο τρίτα είναι ήδη ιερομόναχοι ή ιερωμένοι. Σε μια από τις υπόλοιπες περιπτώσεις ο μέλλον μοναχός είναι έγγαμος με παιδιά,

⁵³ Βλ. και παρακάτω αναλυτικά, 549 κ.εξ.

⁵⁴ Βλ. προικοδωρητήριο των αδερφών Μαρουλίας και Γεμέλας Σπυρίδου 28 Οκτωβρίου 1754 *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 2 υποφ. 7. Ο πατέρας τους γεννήθηκε κατά τη δεκαετία 1680, σύμφωνα με τα γενεαλογικά δέντρα, ενώ η τρίτη του κόρη παντρεύτηκε το 1750, βλ. ιβεντάριο Φλουριάς Σπυρίδου 29 Αυγούστου 1750 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 4 υποφ. δ΄. Σχετικά με τις διαθήκες, βλ. παπα Λαμπριανός Μητροπίας 5 Μαρτίου 1686 και Νικολός Αναπλιώτης 27 Ιουλίου 1689 *ό.π.*, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. δ΄.

⁵⁵ Βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίτζη, 152.

ενώ σε μια δεύτερη μάλλον χήρος, καθώς με την ίδια πράξη αφιερώνει και τις δυο του κόρες στη μονή του Αγίου Νικολάου.⁵⁶

6. Ενηλικίωση

Διαπιστώσαμε ήδη ότι η μέση ηλικία γάμου αντρών και γυναικών είναι τα 27 και 23 έτη αντίστοιχα, ενώ οι ελάχιστες ηλικίες μπορεί να είναι για τους άντρες τα 15 και για τις γυναίκες τα 12, συνήθως τα 16 έτη τουλάχιστον. Η ηλικία γάμου, ωστόσο, δεν αποτελεί ένδειξη της ηλικίας ενηλικίωσης, καθώς, όπως είναι γνωστό, και ανήλικα πρόσωπα μπορούν να παντρευτούν.⁵⁷

Ο νεαρότερος καθολικός ιερωμένος που προικοδοτείται είναι 18 και ο νεαρότερος διαθέτης 19 ετών. Τα έγγραφα για τους μελλόνυμφους, που προικοδοτούνται σε μικρή ηλικία, σώζονται όλα, πλην ενός, και δεν περιλαμβάνουν οποιαδήποτε μνεία της ηλικίας τους. Το χρονικό διάστημα, εξάλλου, που μεσολαβεί μεταξύ της σύνταξης προικοδωρητήριου και γάμου, δεν φαίνεται να εξαρτάται από τη μικρή ηλικία του ενός ή και των δυο συζύγων.⁵⁸ Η ηλικία προικοδότησης των καθολικών ιερωμένων εξαρτάται από τους εκκλησιαστικούς κανόνες, όπως ήδη αναφέραμε, ενώ η ηλικία σύνταξης διαθήκης έχει προφανώς σχέση με την ηλικία ενηλικίωσης, ηλικία κατά την οποία ο ενδιαφερόμενος έχει ήδη δικαίωμα να διαθέτει την ατομική του περιουσία, είναι δηλαδή ήδη ενήλικος, όπως σημειώνεται και στα κωδικοποιημένα έθιμα της Σαντορίνης.⁵⁹

⁵⁶ Βλ. Αναγνώστης Καραμαλέγγος που «προσηλώνεται» με τη σύμφωνη γνώμη της συζύγου και των παιδιών του, 13 Απριλίου 1812, Αρχείο Μονής Προφήτου Ηλίου· σιόρ Αντωνάκης Αλαφούζος με τις κόρες του Φλουριά και Βαρβάρα, 21 Ιουλίου 1762, *ό.π.* Η ηλικία εισόδου στα ορθόδοξα μοναστήρια διαμορφώνεται σταδιακά κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου και καταλήγει να ορίζεται πως δεν πρέπει να είναι μικρότερη των 16 ετών, βλ. Α. Γ. Μομφερράτος, *Κληρονομικόν Δίκαιον των κληρικών και μοναχών εν Ελλάδι και Τουρκία*, Αθήνα 1890, 18.

⁵⁷ Βλ. Πατρινέλης, «Κατανομή... *ό.π.*, 347· Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά... ό.π.*, 260. Βλ. επίσης Α. Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13^ο αιώνα*, Αθήνα 1990, 28. Σύμφωνα, εξάλλου, με το κανονικό δίκαιο της καθολικής εκκλησίας η κατώτατη ηλικία γάμου των αντρών ήταν τα 14 και των γυναικών τα 12, βλ. Α. Esmein, *Le mariage en droit canonique*, Παρίσι 1929, τ. 1^{ος}, 236-241. Σύμφωνα με την ορθόδοξη εκκλησία η νόμιμη ηλικία γάμου είναι τα 14-15 για τους άντρες και τα 12-13 για τις γυναίκες, ενώ στη Νάξο είναι τα 16 για τους άντρες και τα 18 για τις γυναίκες στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και μικρότερη ηλικία τον 17^ο, βλ. Kasdagli, *Land... ό.π.*, 231, 252.

⁵⁸ Σχετικά με το ζήτημα των προικοδωρητηρίων που συντάσσονται τουλάχιστον ένα χρόνο πριν τη τέλεση του γάμου, αλλά και εκείνων που συντάσσονται τουλάχιστον ένα χρόνο αργότερα βλ. παρακάτω, 186 κ.εξ.

⁵⁹ Μόνο ένας διαθέτης είναι 19 ετών, ο καθολικός ιερωμένος Αντρέας Νταρζέντας, που συντάσσει διαθήκη λόγω ασθένειας και κληροδοτεί μικρού μεγέθους περιουσία. Γνωρίζουμε πάντως ότι ο Αντρέας δεν πέθανε από την όποια ασθένεια είχε, καθώς η παρουσία του μαρτυρείται σε άλλο έγγραφο που χρονολογείται 16 χρόνια μετά, όπου εμφανίζεται να προικοδοτεί μια ανηψιά του. Βλ. 7 Φεβρουαρίου 1677 *ό.π.*, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. β΄ 19 Αυγούστου 1693 *ό.π.*, Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 3 υποφ. γ΄, όπου το ινβεντάριο της Μαργαρίτας Σιγάλα, κόρης της αδερφής του Αντρέα Νταρζέντα.

Οι αναφορές στο «στάσιμο» ή τη «νόμιμη ηλικία», που συναντώνται στις διαθήκες και τα προικοδομητήρια είναι ελάχιστες και συνήθως ασαφείς.⁶⁰ Στις περιπτώσεις των διαθηκών αφορούν κυρίως την ηλικία που θα πρέπει να έχουν τα παιδιά του διαθέτη, για να αποκτήσουν την κυριότητα των κληροδοτούμενων. Ωστόσο, ο όρος «στάσιμο» μπορεί να χρησιμοποιείται και για να δηλώσει έγγαμη κατάσταση ή λήψη εκκλησιαστικού/μοναχικού σχήματος, συνδέοντας έμμεσα την ενηλικίωση με την οικονομική ανεξαρτητοποίηση από τους κόλπους της πυρηνικής οικογένειας.

Στα προικοδομητήρια συναντάμε τη μοναδική περίπτωση ακριβούς αναφοράς της ηλικίας κατά την οποία μπορεί κανείς να διεκδικήσει την κυριότητα περιουσιακών στοιχείων που έχει κληρονομήσει.⁶¹ Η οικογένεια που αφορά το συγκεκριμένο προικοσύμφωνο παρουσιάζει, άλλωστε, και άλλα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που συνδέονται με ευρύτερες οικογενειακές στρατηγικές. Πρόκειται για το προικοσύμφωνο της Ειρήνης Καμπάνη, κόρης του μακαρίτη Πιέρου από την Τήνο, χήρας του Αντώνη Ντεκιγάλα από τη Σαντορίνη, με τον οποίο έχει αποκτήσει τέσσερις γιους. Δεν γνωρίζουμε πότε έγινε ο πρώτος της γάμος, παρά μόνο ότι ο πρώτος της σύζυγος γεννήθηκε το 1718.

Η Ειρήνη, ενόψει δεύτερου γάμου της με τον αφέντη Αντώνη Ποπολάνη από την Κεφαλονιά και εγκατάστασής της στη Μεθώνη, παρουσιάζει το 1761 η ίδια την προίκα της, η οποία αποτελείται από κινητά αγαθά και 700 γρόσια. Το ποσό αυτό προέρχεται από την πώληση ακίνητων και κινητών περιουσιακών της στοιχείων και ορίζει, σε περίπτωση που πεθάνει χωρίς να έχει συντάξει διαθήκη, να το κρατήσει ο ένας από τους έγγαμους γιους της, μέχρις ότου τα άλλα τρία της παιδιά γίνουν «είκοσι ενός», και τότε να πάρει κάθε παιδί το ένα τέταρτο.⁶²

Στα κωδικοποιημένα έθιμα της Σαντορίνης διακρίνονται τα ανήλικα από τα ενήλικα άτομα ως προς τα δικαιώματά τους. Σχετικά με το δικαίωμα προτίμησης στις πωλήσεις ακίνητων, σημειώνεται ότι «τα τέκνα της φαμελίας, δηλαδή τα ανήλικα, όπου ευρίσκονται με τους γονείς των» δεν έχουν δικαίωμα προτίμησης, όπως έχουν «τα τέκνα τα νόμου ηλικίας». Εξάλλου, στις Παρατηρήσεις του 1833, σχετικά με τους όρους κληρονομιάς, ορίζεται ότι «όταν ... το παιδί φθάση εις νόμου ηλικίαν, έχει εξουσίαν να διαθέση την ... περιουσίαν».⁶³

⁶⁰ Πρόκειται συνολικά για τέσσερις διαθήκες και τρία προικοδομητήρια. Συγκεκριμένα στοιχεία για την ηλικία ανήλικων κληρονόμων διαθέτουμε στην περίπτωση της διαθήκης του αφέντη Γασπαράκη Άλμπυ, όπου τα παιδιά του είναι ανύπαντρα, από 11 έως 20 ετών, βλ. Παράρτημα ΙΙ. Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Γασπαράκη Άλμπυ, 51 κ.εξ. Σχετικά με την ενηλικίωση βλ. αντίστοιχα για τη Νάξο Kasdagli, *Land...* ό.π., 231-233· Πατρινέλης, «Κατανομή... ό.π., 374, όπου η ενηλικίωση συμπίπτει με την ηλικία γάμου.

⁶¹ Θυμίζουμε και την περίπτωση διαθήκης που αφορά προικοδότηση καθολικού ιερωμένου, στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως.

⁶² Βλ. 12 Αυγούστου 1761 ό.π., Ε' Συμβιβασμοί, Φάκ. 2 υποφ. γ' γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Σιγάλα/Ντεκιγάλα ό.π., ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα.

⁶³ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 505, 518. Σχετικά με το δικαίωμα προτίμησης στα πωλούμενα ακίνητα και την εφαρμογή του στη Σαντορίνη, βλ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη ... ό.π. 262-264.

Είναι προφανές ότι η ηλικία ενηλικίωσης θεωρείται αυτονόητη και δεν σημειώνεται ακριβώς, παρά μόνο σε περιπτώσεις που ενδέχεται να δημιουργηθούν διαμάχες. Η ηλικία των είκοσι ενός, που συναντάται σε έγγραφα, κρίνεται πάντως ιδιαίτερα υψηλή. Βάσει της ηλικίας γάμου, που συνδέεται χωρίς να ταυτίζεται με την ενηλικίωση, και κυρίως βάσει της ελάχιστης ηλικίας σύνταξης διαθήκης, καθώς και των πληροφοριών από τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ηλικία ενηλικίωσης ήταν μικρότερη των 21 ετών, όχι μικρότερη όμως των 16 ετών. Διαφορά ηλικίας μεταξύ των δυο φύλων δεν μαρτυρείται στη Σαντορίνη τουλάχιστον.

7. Μέγεθος της πυρηνικής οικογένειας

α. Αριθμός παιδιών

Μπορούμε να υπολογίσουμε τον αριθμό των παιδιών που αποκτούν τα ζευγάρια, τα οποία παντρεύονται μεταξύ 17^{ου}-18^{ου} αιώνα, κυρίως από τα στοιχεία των γενεαλογικών δέντρων.⁶⁴ Θα εξετάσουμε κατ'αρχήν τα στοιχεία που αφορούν τα ζευγάρια όπου οι σύζυγοι συνάπτουν μόνο ένα γάμο, και στη συνέχεια τα στοιχεία των ζευγαριών όπου ο ένας από τους συζύγους συνάπτει δεύτερο γάμο.

Διαθέτουμε στοιχεία για 332 ζευγάρια, τα μέλη των οποίων συνάπτουν ένα γάμο μόνο. Τα ζευγάρια αυτά αποκτούν κατά κανόνα ένα παιδί τουλάχιστον, ενώ το 15,36% είναι άτεκνα. Εξετάζοντας από κοινού τα στοιχεία 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα διαπιστώνουμε ότι περισσότερα από τα μισά ζευγάρια αποκτούν τουλάχιστον 4 παιδιά, που είναι και ο σταθμητός μέσος όρος ανά ζευγάρι, ενώ ο απόλυτος μέσος όρος είναι 3,7 παιδιά.⁶⁵

Τα παραπάνω στοιχεία δεν είναι συγκρίσιμα με τα μέσα μεγέθη των πυρηνικών οικογενειών που προκύπτουν από τις απογραφές στον ελλαδικό χώρο, τον 18^ο αιώνα κυρίως, ούτε με αντίστοιχα στοιχεία στον ευρωπαϊκό χώρο. Το γεγονός οφείλεται στο ότι αφορούν το συνολικό αριθμό των παιδιών που αποκτούν τα ζευγάρια, στον οποίο περιλαμβάνονται και τα παιδιά που πεθαίνουν σε βρεφική ή παιδική ηλικία, αλλά και παιδιά με διαφορά ηλικίας έως και 35 χρόνια, ορισμένα από τα οποία είναι πιθανό να έχουν ήδη παντρευτεί όταν γεννιέται το τελευταίο παιδί της οικογένειας. Αντίθετα στις απογραφές αποτυπώνεται το μέγεθος των οικογενειών τη δεδομένη στιγμή της απογραφής.⁶⁶ Ωστόσο, οι πληροφορίες των

⁶⁴ Από το σύνολο των ζευγαριών που γνωρίζουμε ακριβώς το χρόνο σύναψης γάμου/προικοδότησης ή μπορούμε να τον εκτιμήσουμε κατά προσέγγιση, κυρίως βάσει της ηλικίας γέννησης του ενός ή και των δυο συζύγων, υπολογίζουμε μόνο όσα ζευγάρια είναι καθολικά ή όσα ζευγάρια είναι ορθόδοξα με παιδιά. Το δείγμα είναι έτσι περισσότερο αντιπροσωπευτικό, καθώς συχνά στις γενεαλογίες δεν καταγράφονται τα παιδιά που αποκτούν άτομα του ορθόδοξου δόγματος.

⁶⁵ Στους υπολογισμούς του αριθμού των παιδιών αναφέρουμε και τους απόλυτους μέσους όρους, καθώς στη βιβλιογραφία οι αναφορές αφορούν το συγκεκριμένο δεδομένο.

⁶⁶ Βλ. και Henry, «La fecondité... ό.π., 982-983, σύμφωνα με τον οποίο ο μέσος αριθμός των παιδιών κυμαίνεται από 3,19-7,24, ανάλογα με την ηλικία γάμου των γυναικών και τα χαρακτηριστικά του

γενεαλογικών δέντρων μας επιτρέπουν να εκτιμήσουμε άλλα δημογραφικά χαρακτηριστικά, όπως είναι η ηλικία κατά την οποία τεκνοποιούν οι γυναίκες καθώς και το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ της γέννησης του κάθε παιδιού.

Πίνακας 23α. Αναλυτικά στοιχεία αριθμού παιδιών 332 ζευγαριών
αριθ. παιδιών

	α)		β)		γ)	
0	51	15,36%	21	14,68%	30	15,87%
1	42	12,65%	24	16,78%	18	9,52%
2	35	10,54%	18	12,58%	17	8,99%
3	28	8,43%	9	6,29%	19	10,52%
4	48	14,45%	16	11,18%	32	16,93%
5	44	3,25%	19	13,28%	25	13,22%
6	28	8,43%	15	10,48%	13	6,87%
7	16	4,81%	7	4,89%	9	4,76%
8	21	6,32%	10	6,99%	11	5,82%
9	8	2,40%	2	1,39%	6	3,17%
10	7	2,10%	1	0,69%	6	3,17%
11	1	0,35%	-	-	1	0,52%
12	2	0,71%	-	-	2	1,05%
13	1	0,35%	1	0,69%	-	-
σύνολο	332		143		189	

α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου των 332

β) αριθμός ζευγαριών τον 17^ο αιώνα και ποσοστό επί του συνόλου των 143 ζευγαριών της περιόδου

γ) αριθμός ζευγαριών τον 18^ο αιώνα και ποσοστό επί του συνόλου των 189 ζευγαριών της περιόδου

Πίνακας 23β. Συγκεντρωτικά στοιχεία αριθμού παιδιών 332 ζευγαριών

	α)	β)	γ)	δ)
17 ^{ος}	143	43,07%	0 – 13	3,5
18 ^{ος}	189	56,92%	0 – 12	3,8
σύνολο	332		0 – 13	3,7

α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου

β) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός παιδιών

γ) σταθμητός μέσος αριθμός παιδιών

δ) απόλυτος μέσος αριθμός παιδιών

ζευγαριού Goubert, *Cent mille...* ό.π., 59-61, σύμφωνα με τον οποίο ο μέσος αριθμός γεννήσεων ανέρχεται σε 5 παιδιά, είναι όμως 8 στις περιπτώσεις οικογενειών όπου οι γυναίκες ζουν έως το τέλος

Ο αριθμός παιδιών ανά ζευγάρι είναι μεγαλύτερος τον 18^ο αιώνα, όταν το υψηλότερο ποσοστό ζευγαριών αποκτά τέσσερα παιδιά, ενώ τον 17^ο αιώνα το υψηλότερο ποσοστό αποκτά ένα. Το ποσοστό των άτεκνων ζευγαριών δεν παρουσιάζει, ωστόσο, σημαντικές διαφορές στο χρόνο.

Τα παραπάνω ζευγάρια είναι κατά κανόνα καθολικά και μόνο 27 ορθόδοξα. Έξι στα δέκα ορθόδοξα ζευγάρια συνάπτουν γάμο τον 17^ο αιώνα, ενώ ο μέσος όρος των παιδιών που αποκτούν συμπίπτει απόλυτα με το σταθμητό και τον απόλυτο μέσο όρο του συνόλου των ζευγαριών.

Τα ζευγάρια, εξάλλου, όπου ο ένας, κυρίως, ή και οι δυο σύζυγοι κατάγονται εκτός Σαντορίνης, αποκτούν λιγότερα παιδιά, είναι άλλωστε και σε μεγαλύτερο ποσοστό άτεκνα (17,02%). Πρόκειται για 47 ζευγάρια, που συνάπτουν γάμο κυρίως τον 18^ο αιώνα (68,08%) και έχουν 3 παιδιά κατά σταθμητό μέσο όρο (3,4 κατά απόλυτο μέσο όρο).

Τα πρόσωπα που συνάπτουν δυο γάμους αποκτούν συνολικά λιγότερα παιδιά από εκείνα που παντρεύονται μόνο μια φορά, αλλά είναι άτεκνα σε ποσοστό αντίστοιχο με εκείνα που συνάπτουν μόνο ένα γάμο. Είναι πιθανό, ωστόσο, το συγκεκριμένο δείγμα να είναι σε μικρότερο βαθμό αντιπροσωπευτικό, καθώς περιλαμβάνει μόνο 14 περιπτώσεις. Πρόκειται για 8 άντρες και 6 γυναίκες, καθολικούς από τη Σαντορίνη, για τους οποίους γνωρίζουμε ακριβώς τον αριθμό των παιδιών που αποκτούν από τον κάθε γάμο τους. Οι γάμοι χρονολογούνται όλοι μεταξύ 17^{ου}-18^{ου} αιώνα, σχεδόν κατά το ένα τρίτο τον 18^ο, ενώ συναντάται και μια περίπτωση στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Τα στοιχεία εξετάζονται συνολικά για τους δυο αιώνες, λόγω του περιορισμένου αριθμού τους. Ο αριθμός των παιδιών δεν υπολογίζεται κατά φύλο γονέα που συνάπτει δυο γάμους, καθώς η ηλικία τεκνοποίησης των γυναικών, η οποία και είναι ο παράγοντας που διαφοροποιεί τα δυο φύλα στις περιπτώσεις δεύτερου γάμου, θα μας απασχολήσει στη συνέχεια.

Πίνακας 24α. Αναλυτικά στοιχεία αριθμού παιδιών 14 προσώπων που συνάπτουν δυο γάμους (17^{ος}-18^{ος} αι.)

αριθ. παιδιών	α)		β)		γ)	
0	7	50,00%	5	35,71%	2	14,28%
1	1	7,14%	2	14,28%	1	7,14%
2	3	21,42%	2	14,28%	3	21,42%
3	1	7,14%	3	21,42%	2	14,28%
4	1	7,14%	1	7,14%	2	14,28%
5	1	7,14%	-		1	7,14%
6	-		-		2	14,28%
7	-		-		-	
8	-		-		-	
9	-		1	7,14%	1	7,14%
σύνολο	14		14		14	

α) αριθμός προσώπων που συνάπτουν τον πρώτο τους γάμο

β) αριθμός προσώπων που συνάπτουν το δεύτερό τους γάμο

γ) αριθμός προσώπων που έχουν συνάψει δυο γάμους

Πίνακας 24β. Συγκεντρωτικά στοιχεία αριθμού παιδιών 14 προσώπων που συνάπτουν δυο γάμους (17^{ος}-18^{ος} αι.)

	α)	β)	γ)
παιδιά από 1 ^ο γάμο	0 – 5	0,5	1,3
παιδιά από 2 ^ο γάμο	0 – 9	1,5	2,0
παιδιά από τους δυο γάμους	0 – 9	3,0	3,3

α) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός παιδιών

β) σταθμητός μέσος αριθμός παιδιών

γ) απόλυτος μέσος αριθμός παιδιών

Τα πρόσωπα που συνάπτουν δυο γάμους αποκτούν στις μισές περιπτώσεις παιδιά μόνο από το δεύτερο γάμο τους. Εξάλλου, όταν έχουν μεγάλο συνολικό αριθμό παιδιών, κατά κανόνα τα παιδιά αυτά προέρχονται και από τους δυο γάμους.

Πληροφορίες για τον αριθμό των παιδιών που αποκτούν τα ζευγάρια, τα οποία δεν συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα, περιέχονται στο σύνολο των δικαιοπρακτικών εγγράφων. Συγκροτούμε δείγμα βάσει των ζευγαριών για τα οποία διαθέτουμε τουλάχιστον τη διαθήκη του ενός ή και των δυο συζύγων, όπου έχουν συγκεντρωθεί όλες οι σχετικές πληροφορίες των υπόλοιπων εγγράφων.⁶⁷

⁶⁷ Ο αριθμός των παιδιών στα συγκεκριμένα δείγματα είναι συνήθως ακριβής και μόνο στο 5,51% των περιπτώσεων υπολογίζεται κατά προσέγγιση, σύμφωνα με τις πληροφορίες των διαφόρων εγγράφων.

Τα στοιχεία των διαθηκών είναι πολλαπλώς ενδιαφέροντα. Τα έγγραφα αυτά αποτελούν ισχυρή ένδειξη του αριθμού των παιδιών κάθε ζευγαριού, καθώς περιέχουν συνήθως μνεία όλων ή των περισσότερων παιδιών που αποκτά το ζευγάρι. Επίσης, καλύπτουν στον ίδιο βαθμό τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα, σημαντικό ποσοστό των ζευγαριών είναι ορθόδοξα, ενώ τα μεγέθη της πυρηνικής οικογένειας που προκύπτουν είναι αντίστοιχα με εκείνα που συναντώνται στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο.

Το δείγμα των ζευγαριών που συναντώνται στις διαθήκες περιλαμβάνει 213 ζευγάρια. Επιλέγονται διαθήκες που χρονολογούνται μεταξύ 1630 και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, διαθετών δηλαδή που έχουν παντρευτεί μεταξύ 17^{ου}-18^{ου} αιώνα, ώστε τα στοιχεία να είναι συγκρίσιμα με εκείνα που αφορούν τα ζευγάρια των γενεαλογικών δέντρων.⁶⁸ Σημειώνουμε ότι στα τέσσερα πέμπτα περίπου των περιπτώσεων δεν μαρτυρείται δεύτερος γάμος του ενός από τους συζύγους.⁶⁹

Πίνακας 25α. Αναλυτικά στοιχεία αριθμού παιδιών 213 ζευγαριών που συναντώνται στις διαθήκες αριθ. παιδιών

	α)		β)		γ)	
0	45	21,12%	23	21,69%	22	20,56%
1	37	17,37%	16	15,09%	21	19,62%
2	42	19,71%	22	20,75%	20	18,69%
3	33	15,49%	15	14,15%	18	16,82%
4	26	12,20%	15	14,15%	11	10,28%
5	11	5,16%	4	3,77%	7	6,54%
6	11	5,16%	7	6,60%	4	3,73%
7	3	1,40%	1	0,94%	2	1,86%
8	2	0,93%	1	0,94%	1	0,93%
9	2	0,93%	2	1,88%	1	0,93%
σύνολο	213		106		107	

α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου των 213

β) αριθμός ζευγαριών τον 17^ο αιώνα και ποσοστό επί του συνόλου των 106 ζευγαριών της περιόδου

γ) αριθμός ζευγαριών τον 18^ο αιώνα και ποσοστό επί του συνόλου των 107 ζευγαριών της περιόδου

Στην περίπτωση αυτή είναι πιθανό να ήταν κατά μια μονάδα μεγαλύτερος από εκείνον που τελικά λαμβάνουμε υπόψη.

⁶⁸ Ο υπολογισμός γίνεται λαμβάνοντας υπόψη τις ηλικίες γάμου και σύνταξης διαθήκης. Εξάλλου, σε αρκετές περιπτώσεις σώζονται και τα προικοδομητήρια των διαθετών.

⁶⁹ Οι περιπτώσεις δεύτερων γάμων είναι μόλις 13 και εξετάζονται κατ'αρχήν από κοινού με τις υπόλοιπες. Όπως ήδη διαπιστώσαμε, ο συνολικός αριθμός των παιδιών που αποκτούν τα πρόσωπα που συνάπτουν δυο γάμους δεν απέχει από τον αριθμό των παιδιών συζύγων οι οποίοι συνάπτουν μόνο ένα γάμο, τουλάχιστον σε βαθμό που να αλλοιώνει τα χαρακτηριστικά του δείγματος.

Πίνακας 25β. Συγκεντρωτικά στοιχεία αριθμού παιδιών 213 ζευγαριών που συναντώνται στις διαθήκες

	α)	β)	γ)	δ)
17 ^{ος}	106	49,76%	0 – 9	2
18 ^{ος}	107	50,23%	0 – 9	2
σύνολο	213		0 – 9	2
				2,3

α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου

β) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός παιδιών

γ) σταθμητός μέσος αριθμός παιδιών

δ) απόλυτος μέσος αριθμός παιδιών

Ο αριθμός των παιδιών δεν παρουσιάζει ουσιαστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, όπως και το ποσοστό των άτεκνων ζευγαριών, που αποτελεί το ένα πέμπτο περίπου των περιπτώσεων. Το γεγονός ότι ο απόλυτος μέσος όρος είναι ελάχιστα υψηλότερος το 17^ο αιώνα οφείλεται, εξάλλου, στο ελαφρά μεγαλύτερο ποσοστό ζευγαριών που αποκτούν τουλάχιστον τρία παιδιά τη συγκεκριμένη περίοδο (42,45%, τον 17^ο και 41,12% το 18^ο αιώνα).

Διαφοροποιήσεις δεν παρατηρούνται μεταξύ των δυο δογμάτων, όπως συμβαίνει και στα ζευγάρια που συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα. Σημειώνουμε ότι το ποσοστό των ορθόδοξων είναι αυξημένο, στην προκειμένη περίπτωση, και αφορά έξι στα δέκα ζευγάρια περίπου.⁷⁰

Δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε εάν τα ζευγάρια που κατάγονται από τη Σαντορίνη αποκτούν περισσότερα ή λιγότερα παιδιά από τα ζευγάρια όπου ο ένας σύζυγος είναι ξένος. Στις διαθήκες συναντώνται μόνο τέσσερα ζευγάρια με ξένο σύζυγο, τα τρία από τα οποία είναι άτεκνα. Επίσης, δεν μπορούμε να υπολογίσουμε από τις διαθήκες το συνολικό αριθμό των παιδιών που αποκτούν όσοι συνάπτουν δεύτερο γάμο ή τον αριθμό των παιδιών από τον κάθε γάμο τους. Συναντώνται μόνο 13 πρόσωπα που συντάσσουν διαθήκη μετά και το δεύτερο γάμο τους, και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν μπορούμε να διακρίνουμε τον αριθμό των παιδιών από τον κάθε γάμο. Ενδεικτικά, πάντως, σημειώνουμε ότι τα πρόσωπα αυτά έχουν συνολικά τρία παιδιά κατά μέσο σταθμητό όρο (3,9 κατά απόλυτο), τιμές υψηλότερες του συνολικού δείγματος.⁷¹

⁷⁰ Το δόγμα είναι γνωστό σε 179 περιπτώσεις όπου τα ορθόδοξα ζευγάρια ανέρχονται στο 63,12%.

⁷¹ Σημειώνουμε ότι τα στοιχεία που αφορούν ζευγάρια για τα οποία διαθέτουμε μόνο το προικοδωρητήριο έγγραφο που τα αφορά και δεν συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα, δεν είναι σε καμία περίπτωση πλήρη, καθώς ο αριθμός των παιδιών τους είναι γνωστός αποκλειστικά από άλλα δικαιπρακτικά έγγραφα. Πρόκειται για 229 ζευγάρια, που παντρεύονται κατά τα δυο τρίτα τον 17^ο αιώνα, σε ελάχιστο ποσοστό ο ένας από τους συζύγους για δεύτερη φορά (4,80%). Έξι στα δέκα ζευγάρια αυτά εμφανίζονται άτεκνα, προφανώς λόγω της έλλειψης σχετικών στοιχείων, με αποτέλεσμα να φέρονται ότι κατά σταθμητό μέσο όρο δεν αποκτούν παιδιά ή, κατά απόλυτο μέσο όρο, αποκτούν μόλις 0,4 παιδιά.

Τα ζευγάρια που συναντώνται στις διαθήκες αποκτούν σαφώς λιγότερα παιδιά από τα ζευγάρια στα γενεαλογικά δέντρα. Ο αριθμός των παιδιών κατά σταθμητό μέσο όρο είναι διπλάσιος στα γενεαλογικά δέντρα, ενώ και το ποσοστό των άτεκνων ζευγαριών μικρότερο. Εξάλλου, τα μισά ζευγάρια των διαθετών αποκτούν το πολύ δυο παιδιά, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των γενεαλογικών δέντρων τουλάχιστον τέσσερα. Σημειώνουμε, επίσης, ότι οι διαφοροποιήσεις μεταξύ 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα είναι στις περιπτώσεις των γενεαλογικών δέντρων μεγαλύτερες.

Στις διαθήκες, ωστόσο, αποτυπώνεται σχεδόν αποκλειστικά ο αριθμός των παιδιών της οικογένειας, που ζουν τη στιγμή της σύνταξης του εγγράφου, ενώ οι γονείς τους είναι συνήθως 60 ετών ή μεγαλύτεροι. Κατά τεκμήριο, δηλαδή, δεν περιλαμβάνονται τα παιδιά που πεθαίνουν σε βρεφική ηλικία.⁷² Αντίθετα, όπως είδαμε ήδη, στα γενεαλογικά δέντρα περιλαμβάνεται ο συνολικός αριθμός των παιδιών που αποκτούν τα ζευγάρια. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το 50%, ποσοστό κατά το οποίο είναι μικρότερος ο σταθμητός μέσος όρος του αριθμού παιδιών των διαθετών από τον αριθμό παιδιών των γενεαλογικών δέντρων, αντανακλά μέχρι ενός σημείου το ποσοστό της βρεφικής θνησιμότητας, το οποίο είναι σχεδόν 40%, όπως διαπιστώσαμε. Εξάλλου, στα γενεαλογικά δέντρα θα πρέπει να περιλαμβάνει και τα παιδιά που πεθαίνουν σε παιδική ή και μεγαλύτερη ηλικία.

Το μέσο μέγεθος της πυρηνικής οικογένειας που προκύπτει από τις διαθήκες είναι αντίστοιχο με το μέσο μέγεθος στις απογραφές του ελλαδικού χώρου και της δυτικής Ευρώπης.⁷³ Το γεγονός αυτό, καθώς και το ότι το ποσοστό της βρεφικής θνησιμότητας φαίνεται να είναι αντίστοιχο στα γενεαλογικά δέντρα και στις διαθήκες, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τα σχετικά δημογραφικά δεδομένα της Σαντορίνης παρουσιάζουν αντιστοιχίες με εκείνα που βασίζονται σε απογραφές, παρά τις όποιες αποκλίσεις εντοπίζονται.

⁷² Μόλις το 3,53% του συνολικού αριθμού των παιδιών αφορά παιδιά που έχουν πεθάνει.

⁷³ Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13^{ου}-18^{ου} αιώνας*, Αθήνα 1985, 203 και βάσει των ίδιων πηγών με ελαφρές διαφοροποιήσεις Μ., Wagstaff, «Family size in Peloponnese (southern Greece) in 1700», *Journal of Family History* 26 αριθ. 3 (Ιούλιος 2001), 339-Κόμη, *Πληθυσμός...* ό.π., 131-133 του ίδιου *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16^{ου}-18^{ου} αιώνας*, Ιωάννινα 1999, κυρίως 113· Σ. Λάζαρη, «Δημογραφικές πληροφορίες για τη Λευκάδα (1760, 1788, 1824)», Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού*, ανάπτυπο, Αθήνα 1996, 224. Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 244, όπου μάλλον ο μέσος αριθμός των παιδιών είναι 2,8 ανά ζευγάρι· Ε. Ζέη, «Ο γάμος, ο θάνατος και η ακίνητη ιδιοκτησία στην Πάρο τον 18ο αιώνα: πρώτες προσεγγίσεις», *Τα Ιστορικά* 20 (Ιούνιος 1994), 57. Βλ. επίσης Laslett, «The history... ό.π., 80, όπου ο μέσος αριθμός παιδιών κυμαίνεται μεταξύ 2,4-3,05.

β. Διαφορά ηλικίας παιδιών

Συναντώνται 97 ζευγάρια στα γενεαλογικά δέντρα, για τα οποία γνωρίζουμε ακριβώς τη χρονολογία γέννησης των παιδιών που αποκτούν.⁷⁴ Τα ζευγάρια αυτά συγκροτούνται κυρίως από συζύγους που συνάπτουν μόνο ένα γάμο, κατά τα τρία τέταρτα περίπου το 18^ο αιώνα και τα υπόλοιπα τον 17^ο αιώνα.

Λόγω του χαρακτήρα του παραπάνω δείγματος, και εφόσον για να εξετάσουμε τη διαφορά ηλικίας των παιδιών επιλέγονται ζευγάρια με τουλάχιστον δυο παιδιά, τα στοιχεία μας αφορούν πυρηνικές οικογένειες με περισσότερα παιδιά από το σύνολο των ζευγαριών: 5 κατά σταθμητό μέσο όρο, και 5,5 κατά απόλυτο μέσο όρο (5,3 τον 17^ο και 5,6 το 18^ο αιώνα).

Στη συνέχεια εξετάζουμε αναλυτικά τη διαφορά ηλικίας, ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών, υπολογίζοντας τους σταθμητούς μέσους όρους. Σημειώνονται η ελάχιστη και η μέγιστη διαφορά μεταξύ πρώτου και τελευταίου παιδιού κάθε ζευγαριού, καθώς και ο μέσος όρος της διαφοράς αυτής, από την οποία προκύπτει το μέσο χρονικό διάστημα κατά το οποίο τεκνοποιούν τα ζευγάρια.

Η μέση διαφορά ηλικίας των παιδιών προκύπτει από τη διαίρεση της μέσης διαφοράς μεταξύ πρώτου και τελευταίου παιδιού με τον αριθμό των παιδιών. Επίσης, υπολογίζονται η μέση ελάχιστη και μέση μέγιστη διαφορά ηλικίας, που μπορεί να έχουν τα παιδιά μεταξύ τους. Η τελευταία προκύπτει από τη διαίρεση της ελάχιστης και της μέγιστης διαφοράς μεταξύ πρώτου και τελευταίου παιδιού με το συνολικό αριθμό των παιδιών. Οι διαφορές αυτές στα απόλυτα μεγέθη τους είναι μικρότερες στην πρώτη περίπτωση και μεγαλύτερες στη δεύτερη, καθώς οι γεννήσεις των παιδιών κάθε οικογένειας δεν ακολουθούν τους ίδιους ρυθμούς. Εξάλλου, κάθε παιδί δεν έχει ακριβώς την ίδια διαφορά ηλικίας με το αμέσως προηγούμενο, ενώ και οι περιπτώσεις γέννησης δυο παιδιών τον ίδιο χρόνο δεν είναι σπάνιες.

⁷⁴ Στις περισσότερες περιπτώσεις γνωρίζουμε τη χρονολογία γέννησης όλων των παιδιών, ενώ στις υπόλοιπες, που αφορούν οικογένειες με τουλάχιστον 6 παιδιά, τη χρονολογία γέννησης ποσοστού μεγαλύτερου των δυο τρίτων.

Πίνακας 26α. Διαφορά ηλικίας παιδιών πυρηνικών οικογενειών αναλυτικά

παιδιά	17 ^{ος}				18 ^{ος}			
	α)	β)	γ)	δ))	α)	β)	γ)	δ)
2	2-3	2,5	2,5	2,5	2-3	3	3	3
3	5	5	1,6	1,6	3-35	7,5	2,5	1-11,6
4	3-26	11	2,7	0,7-6,5	3-24	12	3	0,7-6
5	7-20	16	3,2	1,4-4	8-16	11	1,8	1,6-3,2
6	9-17	10	1,6	1,5-2,8	9-26	12	2	1,6-4,3
7	14	2	2	2	14-20	17	2,4	2-2,8
8	19-22	20	2,5	2,3-2,7	10-23	18	2,2	1,2-2,8
9	-	-	-	-	11-24	21	2,3	1,2-2,6
10	20	20	2	2	19-22	20	2	1,9-2,2
11	-	-	-	-	-	-	-	-
12	-	-	-	-	23-28	25,5	2,12	1,91-2,33
13	21	21	1,61	1,61	-	-	-	-

α) ελάχιστη-μέγιστη διαφορά ηλικίας πρώτου - τελευταίου παιδιού

β) μέση διαφορά ηλικίας πρώτου - τελευταίου παιδιού

γ) μέση διαφορά ηλικίας μεταξύ κάθε παιδιού

δ) μέση ελάχιστη-μέγιστη διαφορά ηλικίας μεταξύ κάθε παιδιού

Πίνακας 26β. Διαφορά ηλικίας παιδιών πυρηνικών οικογενειών συγκεντρωτικά

παιδιά	αριθμός ζευγαριών	α) β) γ) δ)			
		α)	β)	γ)	δ)
2	12	2- 3	3,0	3,0	1,0- 1,5
3	12	3-35	6,0	2,0	1,0-11,6
4	17	3-26	11,0	2,7	0,7- 6,5
5	10	7-20	11,0	2,2	1,4- 4,0
6	14	9-26	11,5	1,9	1,5- 4,3
7	8	14-20	16,5	2,2	2,0- 2,8
8	10	10-23	19,0	2,3	1,5- 2,8
9	4	11-24	21,0	2,3	1,2- 2,6
10	7	19-22	20,0	2,0	1,9- 2,2
11	-	-	-	-	-
12	2	23-28	25,5	2,1	1,9- 2,3
13	1	21	21,0	1,6	1,6

α) απόλυτη ελάχιστη-μεγαλύτερη διαφορά ηλικίας πρώτου - τελευταίου παιδιού

β) μέση διαφορά ηλικίας πρώτου - τελευταίου παιδιού

γ) μέση διαφορά ηλικίας μεταξύ κάθε παιδιού

δ) μέση ελάχιστη-μέγιστη διαφορά ηλικίας μεταξύ κάθε παιδιού

Επισημαίνουμε ότι από το γάμο των ζευγαριών έως τη γέννηση του πρώτου παιδιού μεσολαβεί ένας χρόνος κατά μέσο όρο.

Το μέσο χρονικό διάστημα γονιμότητας των ζευγαριών είναι 11,5 χρόνια (3-35) και δεν εξαρτάται από το συνολικό αριθμό των παιδιών, αλλά από την ηλικία τεκνοποίησης των γυναικών. Το διάστημα των 35 ετών αφορά μια μόνο περίπτωση, όπου η σύζυγος παντρεύεται 17 χρονών και αποκτά το τελευταίο της παιδί σε ηλικία 53 ετών. Η μέγιστη διαφορά ηλικίας μεταξύ πρώτου και τελευταίου παιδιού συναντάται στα ζευγάρια με τρία παιδιά, όπου και η παραπάνω περίπτωση, ενώ η ελάχιστη στα ζευγάρια με δυο παιδιά, όπως θα ήταν αναμενόμενο.

Η μέση μέγιστη διαφορά ηλικίας μεταξύ παιδιών της ίδιας οικογένειας συναντάται, επίσης στα ζευγάρια με 3 παιδιά. Στο σύνολο των περιπτώσεων, σπάνια ξεπερνά τα 6 χρόνια και κυμαίνεται συνήθως από 2 έως 3 χρόνια. Η μέση ελάχιστη διαφορά ηλικίας μεταξύ παιδιών της ίδιας πυρηνικής οικογένειας είναι ενάμισης χρόνος, ενώ κυμαίνεται από 9 μήνες έως 2 χρόνια.

Η μέση διαφορά ηλικίας των παιδιών εξαρτάται από το συνολικό αριθμό τους και τα ελάχιστα μεγέθη της συναντώνται μεταξύ των οικογενειών με 2-3 ή 9 παιδιά.

Τα στοιχεία του 17^{ου} αιώνα παρουσιάζουν κατά κανόνα μικρότερα μεγέθη από εκείνα που διαπιστώνονται στο σύνολο της περιόδου, ενώ τα στοιχεία του 18^{ου} μεγαλύτερα. Τα μέσα μεγέθη, ωστόσο, δεν διαφέρουν σε ουσιαστικό βαθμό.⁷⁵

γ. Ηλικία τεκνοποίησης γυναικών

Η ηλικία τεκνοποίησης των γυναικών είναι γνωστή σε 40 από τα 97 ζευγάρια, στα οποία αναφερθήκαμε εξετάζοντας τη διαφορά ηλικίας των παιδιών. Το συγκεκριμένο δείγμα αφορά μόνο ζευγάρια που συνάπτουν γάμο το 18^ο αιώνα, ο πρώτος για τις γυναίκες, και εξετάζεται κυρίως ως προς τις ελάχιστες και μέγιστες ηλικίες τεκνοποίησης, λόγω του μικρού μεγέθους του και των αποκλίσεων που παρουσιάζει από το δείγμα των 97 ζευγαριών.

⁷⁵ Βλ. και Goubert, *Cent mille...* ό.π., 56-57, όπου στο νότο της Γαλλίας το μέσο διάστημα γονιμότητας των ζευγαριών είναι συνήθως τα 16 χρόνια και σπάνια ξεπερνά τα 20, η μέση διαφορά ηλικίας των παιδιών είναι 29 μήνες, μπορεί, όμως, να ξεπερνά τα 5 έτη, ενώ είναι ελάχιστες οι περιπτώσεις δυο γεννήσεων τον ίδιο χρόνο. Μεγάλη διαφορά ηλικίας μεταξύ παιδιών, εξάλλου, μπορεί να οφείλεται σε προβλήματα γονιμότητας που είναι συχνά. Μικρός αριθμός γεννήσεων, ωστόσο, μπορεί να οφείλεται και σε συνειδητή επιλογή περιορισμού τους, γεγονός, όμως, που δεν μπορούμε να διακρίνουμε βάσει των πηγών, βλ. Goubert ό.π., 56· Henry, «La fécondité... ό.π., 1001.

Το χρονικό διάστημα τεκνοποίησης είναι κατά μέσο όρο 14 χρόνια, μεγαλύτερο από εκείνου του συνόλου των ζευγαριών. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι οι συγκεκριμένες οικογένειες έχουν λιγότερα παιδιά, 4 παιδιά κατά σταθμητό μέσο όρο και 5,2 κατά απόλυτο.

Η μέση ηλικία γάμου των γυναικών είναι τα 20 έτη, στις περιπτώσεις αυτές, μικρότερη κατά ένα χρόνο από την αντίστοιχη ηλικία πρώτου γάμου τον 18^ο αιώνα. Το διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ γάμου και γέννησης του πρώτου παιδιού κυμαίνεται από λίγους μήνες έως και επτά χρόνια, είναι κατά μέσο όρο ένας χρόνος, και δεν εξαρτάται απόλυτα από την ηλικία γάμου της γυναίκας. Το γεγονός οφείλεται στο ότι είναι, προφανώς, γνωστό την εποχή εκείνη, ότι οι γυναίκες τεκνοποιούν έως τουλάχιστον τα 49. Όπως θα ήταν αναμενόμενο, οι γυναίκες με τα περισσότερα παιδιά τεκνοποιούν συνήθως για μεγαλύτερο διάστημα και, ως ένα βαθμό, παντρεύονται σε μικρότερη ηλικία.

Πίνακας 27. Ηλικία τεκνοποίησης γυναικών τον 18^ο αι.

παιδιά	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)	ζ)	η)
2	5	16 - 34	24,0	16 - 37	25,0	19 - 40	28,0	3,0
3	8	13 - 30	32,5	17 - 31	23,5	25 - 53	32,0	8,5
4	9	16 - 36	20,0	17 - 37	23,0	23 - 47	37,0	14,0
5	1	30	30,0	31	31,0	39	39,0	8,0
6	4	17 - 19	18,0	19 - 20	20,0	30 - 41	33,5	13,5
7	5	22 - 25	23,0	23 - 26	23,0	39 - 46	40,0	17,0
8	2	21 - 26	23,5	24 - 27	25,5	34 - 45	39,5	14,0
9	2	20	20,0	21 - 23	22,0	41 - 45	43,0	21,0
10	3	17 - 20	20,0	19 - 22	21,0	39 - 44	41,0	20,0
11	-	-	-	-	-	-	-	-
12	1	16	16,0	17	17,0	45	45,0	28,0

α) αριθμός γυναικών

β) ελάχιστη-μέγιστη ηλικία γάμου

γ) μέση ηλικία γάμου,

δ) ελάχιστη-μέγιστη ηλικία κατά τη γέννηση του πρώτου παιδιού,

ε) μέση ηλικία κατά τη γέννηση του πρώτου παιδιού

στ) ελάχιστη-μέγιστη ηλικία κατά τη γέννηση του τελευταίου παιδιού

ζ) μέση ηλικία κατά τη γέννηση του τελευταίου παιδιού

η) μέσο χρονικό διάστημα τεκνοποίησης

Οι γυναίκες αποκτούν το πρώτο τους παιδί συνήθως σε ηλικία 17 ετών τουλάχιστον και το τελευταίο το πολύ 53 ετών. Η ηλικία κατά την οποία γεννούν το τελευταίο τους παιδί, ανεξάρτητα από το συνολικό αριθμό των παιδιών, είναι κατά μέσο όρο τα 39 έτη.⁷⁶

δ. Νόθα

Τα νόθα δεν αποτελούν ακριβώς μέλη της πυρηνικής οικογένειας και το ζήτημα θα εξεταστεί κυρίως στο πλαίσιο των προικοδοτικών και κληροδοτικών πρακτικών.⁷⁷ Ωστόσο, ορισμένα στοιχεία κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν εδώ.

Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται κατά βάση από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα και αφορούν 27 νόθα, τα οποία γεννήθηκαν όλα πλην ενός στη Σαντορίνη, σχεδόν αποκλειστικά τον 17^ο αιώνα (88,88%).⁷⁸ Σε 21 περιπτώσεις διαθέτουμε και στοιχεία του ενός (79,19%), ή των δυο γονέων τους.

Πρόκειται κυρίως για παιδιά που έχουν αναγνωριστεί από τον πατέρα τους και φέρουν το επώνυμό του ή το επώνυμο της μητέρας. Οι γονείς τους είναι καθολικοί στην πλειονότητά τους, μπορεί να συνάψουν γάμο μεταξύ τους, να συζούν, να παντρευτούν άλλα πρόσωπα ή να μείνουν ανύπαντροι. Εξάλλου, κατά κανόνα δεν γνωρίζουμε εάν τα ίδια τα νόθα γεννήθηκαν πριν ή μετά τυχόν γάμο του ενός ή και των δυο γονέων τους. Οι πατέρες των νόθων που συναντώνται ως διαθέτες έχουν συνήθως μεγάλη οικονομική επιφάνεια.⁷⁹ Είναι προφανές ότι ο συνολικός αριθμός των νόθων, κυρίως από γονείς μέσης ή χαμηλής οικονομικής επιφάνειας, μας διαφεύγει.⁸⁰

⁷⁶Ο γόνιμος κύκλος της γυναίκας καλύπτει συνήθως την ηλικία μεταξύ 15-49, βλ. Κόμης, *Πληθυσμός...* ό.π., 135. Βλ. και Goubert, *Cent mille...* ό.π., 56, 59 και κυρίως Henry, «La fécondité...» ό.π., 1001-1003.

⁷⁷ Βλ. παρακάτω, 190, 284.

⁷⁸ Σημειώνουμε ότι μόνο σε δυο περιπτώσεις νόθα παιδιά συναντώνται σε γενεαλογικά δέντρα, ενώ στις υπόλοιπες οι πληροφορίες μας προέρχονται από δικαιοπρακτικά έγγραφα, διαθήκες κυρίως. Εκτός από τα 27 νόθα συναντώνται και άλλα πέντε, που γεννήθηκαν στα μέσα του 16^{ου} αιώνα από δυο πρόσωπα.. Οι περιπτώσεις αυτές δεν θα μας απασχολήσουν, καθώς ο αριθμός των νόθων που αποκτά το πρόσωπο είναι κατά πολύ μεγαλύτερος από το μέσο όρο που προκύπτει στο διάστημα 17^{ου}-18^{ου} αιώνα, και οι δεν κρίνονται αντιπροσωπευτικές. Σχετικές με τις περιπτώσεις αυτές είναι οι διαθήκες της Κατερίνας Γρίσπου, βλ. παρακάτω, 292-293.

⁷⁹ Βλ. χαρακτηριστικά μεταξύ των απογόνων του Γασπαράκη Συρίγου, όπου ο ίδιος ο Γασπαράκης, ο γιος του Λοΐζος, καθώς και ο συνονόματος εγγονός του Γασπαράκης έχουν νόμιμα και νόθα παιδιά, Παράρτημα II, Το παράδειγμα των απογόνων του Γασπαράκη Συρίγου, 63-65.

⁸⁰ Τα χαρακτηριστικά των νόθων είναι αντίστοιχα και σε άλλα σημεία του ελλαδικού χώρου, βλ. Ε. Καλπουρτζή, *Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών. Το παράδειγμα της Νάξου τον 17^ο αιώνα*, Αθήνα 2001, 113· Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16^{ος}-18^{ος} αι.)*, Αθήνα 2002, 115-117. Γ. Χατζάκης, «Φυσικά τέκνα» στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη. Αρχαιακές μαρτυρίες και νομικές προεκτάσεις ενός κοινωνικού φαινομένου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 38 (2004), 192 και εξής κυρίως Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16^{ος}-17^{ος} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 90. Σχετικά με τα νόθα σε μεγάλα αστικά κέντρα και τη σχετική πρόνοια στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. Α. Παπαδία-Λάλα, *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996, 112-135.

Εντοπίζονται 21 πρόσωπα που έχουν νόθα παιδιά, κυρίως έγγαμοι άντρες. Αποκτούν κατά μέσο όρο ένα νόθο, σε μια περίπτωση δυο, σε άλλη τέσσερα. Συγκεκριμένα πρόκειται για 16 άντρες, οι 13 έγγαμοι, και 5 γυναίκες, η μια έγγαμη. Η περίπτωση της έγγαμης γυναίκας είναι και η μοναδική που οι γονείς του νόθου παιδιού παντρεύονται μετά τη γέννησή του. Δυο περιπτώσεις άγαμων αντρών παρουσιάζουν, επίσης, ενδιαφέρον, καθώς πρόκειται για καθολικούς ιερωμένους. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι τα έγγαμα πρόσωπα αποκτούν κατά μέσο όρο άλλα 4 νόμιμα παιδιά (1-8).

Ο Αντώνης Σιγάλας Σανούδος και η Μαρουλία Νταρζέντα παντρεύονται το 1615, ενώ έχουν μια κόρη, που γεννήθηκε δυο χρόνια πριν. Το ζευγάρι θα αποκτήσει άλλα τέσσερα παιδιά, τα δυο από τα οποία γεννιούνται τη χρονιά του γάμου του. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι το ζευγάρι δεν παντρεύεται αμέσως μετά τη γέννηση του νόθου παιδιού, αλλά μάλλον λόγω δεύτερης εγκυμοσύνης της γυναίκας.⁸¹

Ιδιαίτερες είναι οι περιπτώσεις των νόθων παιδιών δυο καθολικών ιερωμένων, καθώς αφορούν και ζευγάρια που συζούν χωρίς να έχουν παντρευτεί.

Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για την Μαρία Συρίγου που είναι νόθα κόρη του αφέντη πρε Μανώλη Συρίγου και της Ανεζίννας Ντακουτρού, η οποία είναι επίσης νόθο παιδί. Η Μαρία παντρεύεται το 1637 τον μισέρ Αντωνάκη Νταμίγο, γιο παπά, και ο γάμος γίνεται στο καθολικό δόγμα, το οποίο ασπάζεται ο γαμπρός. Το ζευγάρι λαμβάνει μικρή προίκα και η νύφη προικοδοτείται από τον πατέρα και την μητέρα της.⁸²

Η δεύτερη περίπτωση αφορά τον αυθέντη πρε Λοΐζο Νταρζέντα, για τον οποίο διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες. Ο πρε Λοΐζος συζεί περισσότερο από δεκαπέντε χρόνια με την Ελένη Καλαφάτη και έχει δυο παιδιά μαζί της. Το 1627 ο καθολικός Επίσκοπος διαπιστώνει, μετά από καταγγελίες, ότι δημιουργεί σκάνδαλο, «τρώγοντας και πίνοντας φανερά [μαζί της], ωσάν να 'τονε γυναίκα του, με τόσο θάμασμα ολονών των νησιών του Αρχιεπέλαγους». Ο Επίσκοπος του απαγορεύει να τελεί λειτουργίες ή οποιοδήποτε άλλο μυστήριο και αποφασίζει να τον αποσχηματίσει εάν συνεχίσει τον ίδιο τρόπο ζωής για περισσότερο από τρεις μήνες.

Ωστόσο, πέντε χρόνια αργότερα ο πρε Λοΐζος εξακολουθεί να συζεί με την Ελένη. Συντάσσει ιδιόγραφη διαθήκη, τότε, ενόψει αναχώρησής τους για τη Νάξο, με την οποία συστήνει επικαρπία περιουσίας του προς όφελος της Ελένης, η οποία, άλλωστε, όπως σημειώνει, είχε πουλήσει τα σπίτια της και του είχε δώσει τα χρήματα για να καλύψει δικές του ανάγκες. Την εξουσιοδοτεί να διανείμει αργότερα, κατά βούληση, την περιουσία του στα δυο τους παιδιά, αλλά θέτει όρο για την επικαρπία εκείνη «να στέκει εις την τιμήν μου και να

⁸¹ Βλ. γενεαλογικά δέντρα για την αφιέρωση Μαρίνου Νταρζέντα ό.π., ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα, όπου το παιδί χαρακτηρίζεται νόθο. Βλ. αντίθετα Λαμπρινός, «Οι γυναίκες... ό.π., 92, όπου ζευγάρι παντρεύεται και ο νόθος γιος του είναι νόμιμος.

⁸² Βλ. 20 Ιουνίου 1637 ό.π., Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. ε'.

μην πάγει μ' άλλον άντρα, μηδέ της τιμής, μηδέ αλλέως». Τέλος, το 1642, με ιδιόγραφη δωρεά του προς την Ελένη, επιβεβαιώνει τη διαθήκη του, ακυρώνει κάθε άλλο προηγούμενο έγγραφο διάθεσης ή μεταβίβασης περιουσιακών του στοιχείων, και τονίζει ότι εκείνη τον βοήθησε πολλές φορές, στις ατυχίες και τις προσβολές που του έτυχαν, με την εργασία και τα χρήματά της. Τονίζει, εξάλλου, ότι τα όποια χωράφια, αμπέλια και σπίτια έχει, αγοράστηκαν με χρήματα δικά της.⁸³

Στη συγκεκριμένη περίπτωση ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο όρος που θέτει ο πρε Λοΐζος στην Ελένη σχετικά με την επικαρπία της περιουσίας του. Είναι συνηθισμένο στις διαθήκες έγγαμων προσώπων ο διαθέτης να συστήνει επικαρπία υπέρ του/της συζύγου, υπό τον όρο εκείνος/εκείνη να μην ξαναπαντρευτεί.⁸⁴ Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, ο διαθέτης δεν είναι νόμιμος σύζυγος της μητέρας των παιδιών του και, επιπλέον, προβλέπει όχι μόνο τυχόν γάμο της γυναίκας αυτής, αλλά και τυχόν συμβίωσή της με άλλο άντρα, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα ζευγάρια που συζούσαν δεν είναι τόσο σπάνια, όσο φαίνεται από τις πηγές, ακόμη και μεταξύ των καθολικών ιερωμένων.⁸⁵

Από τις διαθήκες επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει εκείνη της Καλίτζας Αλαφούζου, στην οποία καταγράφεται περίπτωση ανύπαντρης μητέρας. Η Καλίτζα συντάσσει διαθήκη το 1717 επειδή, όπως σημειώνεται, φοβάται ότι θα πεθάνει, καθώς γέννησε ένα παιδί «φανερό» που πέθανε, και κληροδοτεί την μικρή της περιουσία σε δυο ανήψια της.⁸⁶

8. Σύνθεση νοικοκυριού

Πηγές πληροφοριών για τη σύνθεση του νοικοκυριού αποτελούν κυρίως οι διαθήκες και τα προικοσύμφωνα, βάσει των οποίων μπορούμε να διακρίνουμε τους τύπους των νοικοκυριών, όχι όμως και τη συχνότητα του κάθε τύπου. Τα σχετικά στοιχεία αφορούν κυρίως νοικοκυριά του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, αλλά και των αρχών του 19^{ου}. Τα πρόσωπα που συγκροτούν τα νοικοκυριά γεννήθηκαν όλα, πλην ενός, στη Σαντορίνη, και είναι καθολικά ή ορθόδοξα, το πρώτο σε ελαφρά μεγαλύτερο ποσοστό.

⁸³ Βλ. 11 Μαΐου 1627 ό.π., ΣΤ' Αποφάσεις, Φάκ. 1 υποφ. α' 7 Μαρτίου 1632 ό.π., Α' Διαθήκες, Φάκ. 1 υποφ. ζ' 16 Αυγούστου 1642 ό.π., Γ' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. γ'.

⁸⁴ Βλ. παρακάτω, 319-321.

⁸⁵ Σχετική είναι και η οδηγία του παπικού απεσταλμένου Antonio Giustiniani που εκδίδει το 1701 μετά από την επίσκεψή του στη Σαντορίνη, με την οποία απαγορεύεται στους ιερωμένους να «τριγυρίζουν» τη νύχτα στα σπίτια των λαϊκών και να συγκατοικούν με «ύποπτες» γυναίκες ή να έχουν υπηρέτριες, εκτός εάν είναι προχωρημένης ηλικίας, και μόνο μετά από γραπτή άδεια του Επισκόπου. Οι παραβάτες θα τιμωρούνται κατά την κρίση του Επισκόπου. Βλ. Hofmann Thera, 103. Αντίστοιχες περιπτώσεις στη Νάξο και τη δυτική Ευρώπη, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 255 Esmein, *Le mariage...* ό.π., 313-328 Goody, *The development...* ό.π., 77. Γενικότερα για τα ζευγάρια του συγκεκριμένου τύπου, που υφίστανται στη Νάξο τον 17^ο αιώνα και αφορίζονται λόγω της διαγωγής τους, βλ. Β. Σφυρόερας, «Γάμοι και διαζύγια στη Νάξο τον ΙΖ' και ΙΗ' αιώνα», *Κυκλαδικά* 1 (1956), 26.

⁸⁶ Βλ. 27 Ιανουαρίου 1717, ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α' Διαθήκες, Φάκ. 4, υποφ. β'.

Κατά κανόνα το νοικοκυριό ταυτίζεται με διάφορους τύπους της πυρηνικής/μονοεστιακής οικογένειας, ενώ σε μικρότερο βαθμό, αποτελείται από άλλα συγγενικά πρόσωπα. Η σύνθεση της πυρηνικής οικογένειας δεν είναι στατική, αλλά μεταβάλλεται κατά το διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ του γάμου και του θανάτου των συζύγων. Έτσι, μπορεί να αποτελείται από συζύγους άτεκνους, χήρο άτεκνο, συζύγους και παιδιά (ο επικρατέστερος τύπος), συζύγους και άγαμα μόνο παιδιά, χήρο και παιδιά, χήρο και άγαμα μόνο παιδιά. Υπενθυμίζουμε, εξάλλου, ότι συναντώνται και περιπτώσεις ζευγαριών που συζούν χωρίς να έχουν συνάψει γάμο, αποκτώντας ορισμένες φορές και απογόνους.⁸⁷

Συγκατοίκηση συγγενικών ή μη προσώπων, εκτός των πλαισίων της πυρηνικής οικογένειας, μαρτυρείται σε λίγες περιπτώσεις.

Σε 41 προικοσύμφωνα ή πατριμόνια (5,74% του συνόλου) τίθεται ρητός όρος για την προικοδότηση του ενός από τους δυο συζύγους, ή του καθολικού ιερωμένου, η συγκατοίκηση των προικοδοτούμενων με στενούς τους συγγενείς, που είναι συνήθως και προικοδότες. Πρόκειται κατά βάση για τον ένα ή και τους δυο γονείς μελλόνυμφου ή καθολικού ιερωμένου, και σπανιότερα για άγαμα αδέρφια, τα οποία μπορεί να συγκατοικούν μαζί με ένα γονέα και ένα έγγαμο αδερφό/αδερφή ή μόνο με τον έγγαμο αδερφό/αδερφή. Επίσης, μπορεί να πρόκειται για θείο/θεία, αδερφούς των γονέων των προικοδοτούμενων συνήθως. Οι περιπτώσεις καθολικών ιερωμένων που θα πρέπει να συγκατοικήσουν με συγγενείς είναι συχνότερες από εκείνες των μελλόνυμφων. Επισημαίνουμε ότι τυχόν συγκατοίκηση των προικοδοτούμενων δεν σχετίζεται με την κυριότητα των προικίων, καθώς τα τελευταία περιέρχονται άμεσα στους ενδιαφερόμενους. Οι προικοδότες ή άλλοι συγγενείς που συγκατοικούν με τους προικοδοτούμενους μπορεί, ωστόσο, να έχουν την επικαρπία μέρους των προικίων.⁸⁸

Εξάλλου, 43 διαθέτες (7,09%) ορίζουν ρητά ότι ορισμένα από τα παιδιά που θα τους κληρονομήσουν, ή η χήρα γυναίκα τους με κάποια από τα παιδιά, θα πρέπει να συγκατοικήσουν και μόνο τότε θα έχουν δικαίωμα στην κληροδοτούμενη περιουσία. Η πρακτική αυτή εντάσσεται στα πλαίσια ελέγχου των άγαμων ή χήρων γυναικών, αλλά και στα πλαίσια της έγνοιας των διαθετών να εξασφαλίσουν τη διαβίωση των ορφανών άγαμων παιδιών τους ή και της συζύγου τους. Στις προσπάθειες ελέγχου, άλλωστε, εντάσσεται και ο ορισμός επιτρόπου εκ μέρους του διαθέτη, που μπορεί να είναι και κάποιος από τους γιους του, ο οποίος αναλαμβάνει, εκτός των άλλων, τη φροντίδα των άγαμων ή χήρων γυναικών της οικογένειας, αλλά και την εξασφάλιση χρηστής συμπεριφοράς εκ μέρους τους.

Η σύνθεση των νοικοκυριών που κυρίως προκύπτει από τους όρους των διαθηκών, αφορά συγκατοίκηση ανύπαντρων αδερφών του ίδιου φύλου ή και των δυο φύλων,

⁸⁷ Βλ. και Laslett, «The history... ό.π., 27, 32-34.

συγκατοίκηση ανύπαντρων αδερφών με έγγαμο αδερφό/αδερφή, ή χήρας με ένα ή περισσότερα από τα παιδιά της. Τα παραπάνω διαπιστώνονται, ως ένα βαθμό, και από το ίδιο το σώμα των διαθηκών, όπου δεν λείπουν οι περιπτώσεις αδερφών που συγκατοικούν και συντάσσουν από κοινού διαθήκη. Πρόκειται κυρίως για δυο αδερφές, οι οποίες μπορεί να είναι και άγαμες ή η μια χήρα (άτεκνη ή με παιδιά). Επίσης, συναντάται περίπτωση συγκατοίκησης ανύπαντρου αδερφού με ανύπαντρη αδερφή, καθώς και καθολικού ιερωμένου με τη χήρα μητέρα του. Στις δωρεές και τα αδερφομοίρια, εξάλλου, συναντάται περίπτωση συγκατοίκησης άτεκνης θείας με ανηψιό, καθώς και πατέρα με τον έγγαμο γιο του.

Σχετικές με νοικοκυριά που συγκροτούν πρόσωπα τα οποία δεν συνδέονται με εξ αίματος συγγενική σχέση, είναι οι διαθήκες 39 διαθετών (6,43%), οι οποίοι κληροδοτούν αγαθά και/μόνο σε μη συγγενικά τους πρόσωπα, με ορισμένα από τα οποία φαίνεται ότι συγκατοικούν: υπηρέτες, ψυχοπαίδια ή πνευματικά τους τέκνα. Στις περιπτώσεις αυτές περισσότεροι από τους μισούς διαθέτες είναι άτεκνοι και μόνο 17 είναι έγγαμοι ή χήροι με παιδιά.⁸⁹ Ωστόσο, σε ελάχιστες περιπτώσεις μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τον ακριβή αριθμό ή την ακριβή σχέση που τους συνδέει με τα μη συγγενικά αυτά πρόσωπα. Επισημαίνουμε, εξάλλου, ότι ο δεσμός με ψυχοπαίδια ή πνευματικά τέκνα έχει διαφορετικό χαρακτήρα από όποιον τυχόν δεσμό υπάρχει με υπηρέτες.⁹⁰

Η σύνθεση των νοικοκυριών τα οποία συγκροτούν πρόσωπα χωρίς συγγενικό δεσμό, βάσει των παραπάνω διαθηκών, μπορεί να έχει τις εξής μορφές: άγαμος άντρας ή γυναίκα με ένα ή περισσότερα μη συγγενικά του πρόσωπα, έγγαμος ή χήρος άντρας ή γυναίκα (άτεκνοι ή μη) με ένα ή περισσότερα μη συγγενικά του πρόσωπα.

⁸⁸ Πρόκειται για το «γεροντομοίρι», μέρος της προίκας που κρατούν οι προικοδότες για τη συντήρησή τους, ανεξάρτητα εάν υφίσταται συγκατοίκηση ή όχι, βλ. παρακάτω, κυρίως 210 κ.εξ.

⁸⁹ Σχετικά με την κληροδοσία σε μη συγγενικά πρόσωπα βλ. παρακάτω, κυρίως 281 κ.εξ.

⁹⁰ Βλ. Π. Ι. Ζέπος, «“Ψυχάριον”, “ψυχικά”, “ψυχοπαίδι”», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* περίοδος Δ' Γ' (1980-1981), 22-24· Ε. Καλπουρτζή, *Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών. Το παράδειγμα της Νάξου τον 17^ο αιώνα*, Αθήνα 2001, 148. Σχετικά με τη σημασία της πνευματικής συγγένειας στον ελλαδικό χώρο ήδη από τον 13^ο αιώνα, βλ. Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός...* ό.π., 164. Βλ. και παρακάτω, 189-190, 281-283.

Πίνακας 28. Σύνθεση νοικοκυριών (17^{ος}-αρχές 19^{ου} αι.)⁹¹

Μονομελή νοικοκυριά	άγαμοι άντρες άγαμες γυναίκες χήροι χήρες
Νοικοκυριά χωρίς συζυγικό/συγγενικό δεσμό	άγαμοι αδερφοί άγαμες αδερφές χήρα αδερφή με άγαμη αδερφή συγγενείς άλλου βαθμού μη συγγενικά πρόσωπα
Μονοεστιακές συζυγικές οικογένειες	έγγαμα ζευγάρια χωρίς παιδιά έγγαμα ζευγάρια με παιδιά άγαμα ζευγάρια χωρίς παιδιά άγαμα ζευγάρια με παιδιά χήροι με παιδιά χήρες με παιδιά
Διευρυμένες μονοεστιακές οικογένειες	ανιόντος τύπου πλευρικές (έγγαμος/έγγαμη με άγαμα αδέρφια) συνδυασμός ανιόντος και πλευρικού τύπου

Ο συνδυασμός των δεδομένων που προκύπτουν από τα γενεαλογικά δέντρα, με τα δεδομένα των προικοδωρητηρίων και των διαθηκών είναι εξαιρετικά χρήσιμος, καθώς είτε επιβεβαιώνει φαινόμενα που μπορεί να κρίνονται αποσπασματικά, είτε αποδεικνύει ότι οι συνθήκες στη Σαντορίνη δεν διέφεραν από τις αντίστοιχες που ίσχυαν στον ελλαδικό χώρο ή τη δυτική Ευρώπη, στο βαθμό που αρχικά φαίνεται στα γενεαλογικά δέντρα. Όπως, κυρίως, συμβαίνει στην περίπτωση του μεγέθους της πυρηνικής οικογένειας.

Οι δυο παραπάνω τύποι πηγών αναφέρονται σε ικανό αριθμό στοιχείων και μας επιτρέπουν να συγκροτήσουμε ποσοτικές πληροφορίες καθαρά προστατιστικού χαρακτήρα. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι τα γενεαλογικά δέντρα αφορούν κατά κύριο λόγο καθολικούς υψηλής οικονομικής επιφάνειας, ενώ τα προικοδωρητήρια και οι διαθήκες σε ικανό ποσοστό και ορθόδοξους, σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, υψηλότερης επιφάνειας από το σύνολο του πληθυσμού.

Η βρεφική θνησιμότητα ανέρχεται στο 40% περίπου και στους δυο τύπους πηγών, ποσοστό ιδιαίτερα υψηλό. Μπορούμε, όμως, να υποθέσουμε ότι τα πρόσωπα που δεν

⁹¹ Η τυπολογία βασίζεται στον Laslett, βλ. «The history... ό.π., 31 κ.εξ., όπου και συνολική εξέταση του φαινομένου καθώς και στο παράδειγμα του Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός...* ό.π., 41-42. Βλ. και Κόμης, *Δημογραφικές όψεις* .. ό.π., 161· Ζέη, «Ο γάμος... ό.π., 58.

πεθαίνουν σε βρεφική ηλικία, φτάνουν, σε σημαντικό βαθμό, να ξεπεράσουν τα 60 έτη, κυρίως τον 18^ο αιώνα, οι γυναίκες σε μικρότερο βαθμό. Οι γυναίκες, εξάλλου, πεθαίνουν σε μικρότερη ηλικία από τους άντρες, πιθανόν και λόγω θανάτων κατά τον τοκετό, αλλά συντάσσουν διαθήκη σε μεγαλύτερη ηλικία.

Δεν γνωρίζουμε ακριβώς το λόγο για τον οποίο ο μέσος όρος ζωής είναι μεγαλύτερος τον 18^ο αιώνα. Επισημαίνουμε, ωστόσο, ότι κατά τη συγκεκριμένη περίοδο παρατηρείται γενικότερη αύξηση του πληθυσμού στη Σαντορίνη, περίοδο σχετικά ειρηνική στο Αιγαίο, τουλάχιστον μέχρι την έναρξη του ρωσοτουρκικού πολέμου το 1768. Εξάλλου, η ηφαιστειακή δραστηριότητα των αρχών του 18^{ου} αιώνα δεν φαίνεται να επηρεάζει καθοριστικά τη ζωή των κατοίκων, ενώ οι επιδημίες μαρτυρούνται σπάνια στο νησί.

Τα ποσοστά αγαμίας των δυο φύλων που προκύπτουν από τις διαθήκες είναι χαμηλότερα από εκείνα των γενεαλογικών δέντρων, και αντίστοιχα με τα ισχύοντα στη δυτική Ευρώπη. Οι άγαμοι άντρες είναι κατά το ένα τρίτο περίπου ιερωμένοι ή μοναχοί, κυρίως καθολικοί ιερωμένοι, ενώ οι μοναχές αποτελούν το ένα δέκατο περίπου των άγαμων γυναικών. Το φαινόμενο εντοπίζεται κυρίως τον 18^ο αιώνα.

Η ηλικία γάμου, που προκύπτει αποκλειστικά από τα γενεαλογικά δέντρα, είναι και για τα δυο φύλα μεγαλύτερη από εκείνη που συναντάται σε άλλα σημεία του ελλαδικού χώρου ή της δυτικής Ευρώπης, 27 κατά μέσο όρο στους άντρες και 23 στις γυναίκες. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οφείλεται, στις περιπτώσεις τουλάχιστον των καθολικών, στο μικρό αριθμό των κατοίκων του δόγματος αυτού, που δημιουργεί περιορισμένη γαμήλια αγορά. Η ηλικία προικοδότησης, εξάλλου, τόσο των μελλόνυμφων, όσο και των μοναχών κυρίως ή των ιερωμένων, εξαρτάται και από τη γενικότερη στρατηγική που ακολουθεί η κάθε οικογένεια επιχειρώντας να αποκαταστήσει τους απογόνους της με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και στα πλαίσια των οικονομικών δυνατοτήτων της.

Οι άντρες είναι συνήθως κατά τέσσερα χρόνια μεγαλύτεροι από τις συζύγους τους, ενώ οι αποκλίνουσες ηλικίες συναντώνται συχνά μεταξύ συζύγων που συνδέονται με συγγενική σχέση, και είναι το αποτέλεσμα γαμήλιων επιλογών που εντάσσονται στα πλαίσια ευρύτερων οικογενειακών στρατηγικών.

Στις περιπτώσεις, εξάλλου, δευτέρων γάμων, άντρες και γυναίκες τείνουν να παντρεύονται νεώτερα πρόσωπα.

Ο μέσος όρος του αριθμού των μελών της πυρηνικής οικογένειας δεν παρουσιάζει σημαντικές αποκλίσεις κατά τη διάρκεια 17^{ου}-αρχών 19^{ου} αιώνα, είναι ίδιος και στα δυο δόγματα, ενώ αντιστοιχεί με εκείνον που συναντάται σε άλλα σημεία του ελλαδικού ή του δυτικοευρωπαϊκού χώρου, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε μέσω των διαθηκών. Ο υψηλός αριθμός παιδιών των πυρηνικών οικογενειών, εξάλλου, που συναντάται στα γενεαλογικά δέντρα, αφορά το σύνολο των παιδιών του ζευγαριού, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που πεθαίνουν σε βρεφική ηλικία.

Στο σημείο αυτό οι πληροφορίες των γενεαλογικών δέντρων έχουν μοναδική αξία καθώς μας επιτρέπουν να εκτιμήσουμε το διάστημα τεκνοποίησης των ζευγαριών (11,5 έτη κατά μέσο όρο), καθώς και την περίοδο γονιμότητας των γυναικών, που συγκεντρώνεται μεταξύ 17 και 49 ετών.

Οι ελάχιστοι ξένοι που εγκαθίστανται στη Σαντορίνη, κυρίως το 18^ο αιώνα, κατάγονται κατά βάση από νησιά των Κυκλάδων ή χώρες της δυτικής Ευρώπης. Η εγκατάστασή τους στο νησί εντάσσεται κυρίως στο ευρύτερο δίκτυο οικονομικών σχέσεων που αναπτύσσουν οι Σαντορινιοί. Στο ίδιο δίκτυο, άλλωστε, οφείλεται και εγκατάσταση Σαντορινιτών εκτός του ελλαδικού χώρου, στη Ρωσία. Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορούμε να παρακολουθήσουμε τα χαρακτηριστικά τους τόσο από τα γενεαλογικά δέντρα και τις μεταβιβάσεις στους κόλπους της οικογένειας (προικοδότηση και κληροδοσία), όσο και στα τουρκικά κατάστιχα του 1670.

Οι μονοεστιακές συζυγικές οικογένειες αποτελούν τον κυρίαρχο τύπο νοικοκυριού στο νησί, κυρίως έγγαμα ζευγάρια με παιδιά. Συναντώνται, ωστόσο, και μονομελή νοικοκυριά, καθώς και νοικοκυριά χωρίς συζυγικό ή συγγενικό δεσμό των μελών τους, ενώ οι διευρυμένες μονοεστιακές οικογένειες θα πρέπει να ήταν μάλλον σπάνιες.

IV. Προικοδωρητήρια και διαθήκες

Ο κύριος όγκος των αγαθών μεταβιβάζεται στο πλαίσιο της οικογένειας, μέσω προικοδωρητηρίων και διαθηκών, όπως συμβαίνει στα άλλα νησιά των Κυκλάδων και γενικότερα στις οικονομίες προκαπιταλιστικού τύπου με μικρό βαθμό εμπορευματοποίησης και εκχρηματισμού.¹ Αγαθά συμβαίνει, επίσης, να μεταβιβάζονται με δωρεές και αδερφομοίρια, ωστόσο η προικοδότηση και η κληροδοσία αποτελούν τις κυρίαρχες πρακτικές.

Εξετάζοντας κυρίως το περιεχόμενο των προικοδωρητηρίων και των διαθηκών, αλλά και των δωρητηρίων και των αδερφομοιρίων, θα αναφερθούμε στο χαρακτήρα της προικοδότησης μελλόνυμφων, καθολικών ιερωμένων, Δομινικανίδων, καθώς και ορθόδοξων μοναχών, όπως επίσης και στο χαρακτήρα της δωρεάς και της μεταβίβασης μέσω αδερφομοιρίων, καθώς και στα χαρακτηριστικά προικοδοτούμενων και γενικότερα αποδεκτών των μεταβιβαζόμενων αγαθών. Εξετάζοντας, εξάλλου, το χαρακτήρα της κληροδοσίας θα αναφερθούμε στον τρόπο σύνταξης των διαθηκών, καθώς και στους λόγους σύνταξης που επικαλούνται οι διαθέτες. Ο πρώτος συνδέεται με τη σύνθεση του νοικοκυριού, ενώ οι λόγοι σηματοδοτούν με παραστατικό τρόπο το χαρακτήρα των συγκεκριμένων πράξεων. Επίσης, θα αναλύσουμε τα στοιχεία των εγγράφων, την εξέλιξη που παρουσιάζουν τα μεγέθη των μεταβιβαζόμενων περιουσιών στο χρόνο και κατά δόγμα. Επιπλέον, θα αναφερθούμε στο φύλο και την οικογενειακή κατάσταση των διαθετών, στοιχεία που καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό το μέγεθος των κληροδοτούμενων περιουσιών.

Γνωρίζοντας τα βασικά χαρακτηριστικά των μεταβιβάσεων, θα προχωρήσουμε στα επόμενα κεφάλαια στη μελέτη των πρακτικών προικοδότησης και κληροδοσίας, της σύνθεσης των μεταβιβαζόμενων περιουσιών και της συγκρότησης των ατομικών περιουσιών, και τέλος στη μελέτη συνολικών οικογενειακών στρατηγικών, όπως αυτές εκφράζονται μέσω των μεταβιβάσεων.

Το παρόν κεφάλαιο, αποτελεί κατά κάποιο τρόπο εισαγωγή στα παραπάνω ζητήματα. Τα στοιχεία περιεχομένου των σχετικών εγγράφων είναι εκείνα που θα μας επιτρέψουν να τα εξετάσουμε, στο βαθμό που είναι δυνατό. Τα στοιχεία περιεχομένου, επιπλέον, παρέχουν πληροφορίες και για τις σχέσεις μεταξύ ορθόδοξων και καθολικών, όπως και για τη θέση των άγαμων στην οικογένεια, είτε πρόκειται για προικοδοτούμενους ιερωμένους/μοναχές, είτε για διαθέτες.

α. Προικοδωρητήρια

Τα προικοδωρητήρια διακρίνονται σε τέσσερις κατηγορίες, ανάλογα με το χαρακτήρα της προικοδότησης: προικοσύμφωνα και ιβεντάρια, με τα οποία προικοδοτούνται οι μελλόνυμφοι, πατριμόνια με τα οποία προικοδοτούνται οι καθολικοί ιερωμένοι, προικοδωρητήρια για την προικοδότηση των Δομινικανίδων, καθώς και προσηλώσεις με τις οποίες «αφιερώνονται» ορθόδοξοι μοναχοί και των δυο φύλων. Εννέα στα δέκα έγγραφα είναι κύρια, ενώ τα υπόλοιπα συμπληρωματικά, που συντάσσονται μετά τα κύρια και αφορούν επιμέρους ζητήματα προικοδότησης.

Σημειώνουμε ότι το δόγμα των προικοδοτούμενων, γνωστό σχεδόν στο σύνολο των περιπτώσεων (94,62%), είναι καθολικό σε επτά στις δέκα περιπτώσεις.

1. Προικοσύμφωνα και ιβεντάρια

Στοιχεία εγγράφων

Τα μελλόνυμφο ζευγάρια προικοδοτούνται κυρίως μέσω προικοσυμφώνων (84,90%) και σε μικρότερο βαθμό μέσω ιβενταρίων. Οι συγκεκριμένοι χαρακτηρισμοί περιέχονται στα ίδια τα έγγραφα ή σημειώνονται στα οπισθογραφήματά τους.

Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από τα έγγραφα, και όπως ορίζεται στα κωδικοποιημένα έθιμα, μπορεί να προηγηθεί η σύνταξη ιβενταρίου, «με σκοπόν δια να γένουν ύστερα προικοσύμφωνα», ή απλώς να συντάσσεται ένα από τα δυο είδη εγγράφων, που στην περίπτωση αυτή θα έχουν «την αυτήν και ομοίαν δύναμιν».²

Ωστόσο, τα προικοσύμφωνα είναι πληρέστερα και αφορούν σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις την προικοδότηση και των δυο μελλόνυμφων.³ Επίσης, περιέχουν το σύνολο των στοιχείων που θα αναφέρουμε αμέσως παρακάτω, όπως είναι οι όροι μεταβίβασης των προικίων, το δόγμα τέλεσης του γάμου, θρησκευτικές υποχρεώσεις των προικοδοτούμενων κλπ. Αντίθετα, τα ιβεντάρια αφορούν σχεδόν αποκλειστικά την προικοδότηση ενός από τους μελλόνυμφους, συχνά χωρίς αναφορά στον άλλο, και κατά κανόνα περιέχουν απλώς τα προικία αγαθά, ενώ συμβαίνει να σημειώνεται ότι οι όροι μεταβίβασης και άλλοι που βαρύνουν τα προικία θα τεθούν κατά τη σύνταξη του προικοσυμφώνου. Είναι, επίσης, συχνότερα ιδιόγραφα και δεν υπογράφονται από μάρτυρες, έχουν, δηλαδή, χαρακτήρα

¹ Βλ. Ασδραχάς, «Κατακερματισμός ... ό.π., 72: Kasdagli, *Land...* ό.π., 195.

² Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 510. Άλλοι όροι που χρησιμοποιούνται αντί του «προικοσυμφώνου» είναι: «σύμβαση», «σιασμός», «σιασμός συνοικεσίου», «σιασμός και συνίβαση», «σιασμός υπανδρείας» ή «προικοσύμφωνον συνοικεσίου υπανδρείας», ενώ το ιβεντάριο μπορεί να γράφεται και «αβαντάριο». Κατά την ανάλυση των προικοδωρητηρίων ακολουθούμε πάντα τους ίδιους τους χαρακτηρισμούς των εγγράφων. Σημειώνουμε ότι σπάνια «ιβεντάριο» χαρακτηρίζεται και κατάλογος περιουσιακών στοιχείων προσώπου που πέθανε χωρίς διαθήκη, βλ. εδώ παρακάτω // απογραφή

καθαρά ιδιωτικό. Στο τελευταίο θα πρέπει να οφείλεται και ο μικρός τους αριθμός, καθώς συνήθως ανταλλάσσονται μεταξύ των οικογενειών και έτσι δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε ακριβώς την έκταση της συγκεκριμένης πρακτικής, που πάντως φαίνεται να συνηθίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό μεταξύ καθολικών μεγάλης οικονομικής επιφάνειας.⁴

Στη συνέχεια σημειώνουμε αναλυτικά τα στοιχεία περιεχομένου της πλήρους μορφής των προικοσυμφώνων, καθώς βάσει αυτών εξάγονται συμπεράσματα σχετικά με τις προικοδοτικές πρακτικές, αλλά και τα χαρακτηριστικά των προικοδοτούμενων. Καταγράφονται: ο τόπος σύνταξης, με διευκρίνηση εάν πρόκειται για την κατοικία ενός από τα δυο συμβαλλόμενα μέρη, τα στοιχεία των μελών των δυο οικογενειών που συναινούν να γίνει ο γάμος, το ονοματεπώνυμο των προικοδοτών καθώς και η σχέση που έχουν με τον προικοδοτούμενο, τα ονοματεπώνυμα των προικοδοτούμενων, η συναίνεση των τελευταίων, το δόγμα σύμφωνα με το οποίο θα τελεστεί ο γάμος, τα προικώα αγαθά που «τάσσουν» ή «δίδουν» οι προικοδότες κάθε μελλόνυμφου, το τμήμα των προικώων την επικαρπία του οποίου κρατούν οι προικοδότες («γεροντομοίρι»), θρησκευτικές υποχρεώσεις που βαρύνουν τα προικώα, το ύψος της ποινικής ρήτρας που θα καταβάλει όποια πλευρά αθετήσει τη συμφωνία, το χρονικό διάστημα που θα μεσολαβήσει έως ότου τα αγαθά περιέλθουν στην κυριότητα των προικοδοτούμενων, καθώς και οι όροι που δεσμεύουν τους προικοδοτούμενους ως προς τη μεταβίβασή τους. Ακολουθούν υπογραφές δυο ή περισσότερων μαρτύρων, ορισμένων προικοδοτών, καθώς και του συντάκτη, που σημειώνει και τυχόν αξίωμα ή εκκλησιαστική του ιδιότητα. Συμβαίνει, επιπλέον σε κάποιες περιπτώσεις, να υπογράφει και ο γαμπρός.⁵

Σχεδόν τα μισά προικοδορητήρια συντάσσονται στην κατοικία των γονέων ή, σπανιότερα, άλλων στενών συγγενών ενός από τους μελλόνυμφους, κυρίως της νύφης, οι οποίοι συχνά συμβαίνει να είναι και προικοδότες, χαρακτηριστικό που μαρτυρεί τον ιδιωτικό χαρακτήρα των εγγράφων. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, εξάλλου, δεν υπάρχει σχετική διευκρίνηση.⁶

³ Σχετικά με την παροχή προίκας και στους δυο μελλόνυμφους, πρακτική κοινή στα νησιά των Κυκλάδων, βλ. παρακάτω, 179.

⁴ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα Ι, πίνακα 1. Βλ. και παρακάτω, 180 και Παράρτημα ΙΙ, πίνακα 1. Προικοσύμφωνα ή/και ιβεντάρια συντάσσονται και στα άλλα νησιά των Κυκλάδων, βλ. κυρίως Ι. Βισβίτζης, «Τινά περί των προικώων εγγράφων κατά την Βενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 12 (1965), 18-33. Βλ. επίσης Kasdagli, *Land...ό.π.*, 210.

⁵ Ο τύπος αυτός είναι κοινός στον κυκλαδικό χώρο, βλ. χαρακτηριστικά Γ. Α. Πετρόπουλος, *Νομικά έγγραφα Σίφνου της Συλλογής Γ. Μαριδάκη 1684-1735*, Αθήνα 1956, έγγρ. 45, 96 κ.ά. *Μηνιάτης*, σχετικά στοιχεία ευρετηρίου 1234, και Kasdagli, *Land... ό.π.*, 210.

⁶ Βλ. και Ι. Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 1 (1948), 18, όπου σημειώνεται πως συνήθως τα προικοσύμφωνα συντάσσονται στην κατοικία των γονέων του γαμπρού.

Ο τόπος σύνταξης σημειώνεται σε έξι στις δέκα περιπτώσεις, και συνδέεται, ως ένα βαθμό, με τον πληθυσμό των οικισμών, το δόγμα των μελλόνυμφων, καθώς και το ύψος των προικιών. Εκτός από εννέα έγγραφα που συντάσσονται εκτός Σαντορίνης, γεγονός που συνδέεται με γάμους με ξένους, τα μισά περίπου έγγραφα συντάσσονται στα χωριά και το 43,49% στα καστέλια. Τα περισσότερα συγκεντρώνονται στους τόπους κατοικίας των καθολικών, στο Σκάρο και το Κοντοχώρι κυρίως, ενώ στον Πύργο συντάσσεται μόνο το 7,04%. Σχετικό, εξάλλου, με την κατανομή στο χώρο των οικογενειών μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, είναι το γεγονός ότι τα προικοδωρητήρια με μεγάλες προίκες συντάσσονται κατά τα δυο τρίτα σε καστέλια, ενώ εκείνα με μικρές ή μέτριες στα χωριά, σε αντίστοιχο ποσοστό περίπου.⁷

Οι ιδιότητες των συντακτών των εγγράφων ποικίλλουν και είναι χαρακτηριστικές του ιδιωτικού τους χαρακτήρα. Πρόκειται κυρίως για ιερωμένους, καθολικούς κυρίως, ή κοσμικούς χωρίς κάποιο κοινοτικό αξίωμα, ενώ τρία στα δέκα συντάσσονται από καγκελάριου, και λιγότερα από ένα στα δέκα είναι ιδιόγραφα.⁸ Οι συντάκτες, εξάλλου, συμβαίνει να επιλέγονται από τους συμβαλλόμενους, λόγω ιδιαίτερης σχέσης που τους συνδέει, συγγενική ή άλλη, ανιχνεύσιμη ή μη. Έτσι, μπορεί ο συντάκτης να είναι «επίτροπος» ενός από τους μελλόνυμφους, όπως στην περίπτωση του μισέρ Γεώργη Τζάνε, που προικοδοτείται το 1685 από τη χήρα μητέρα του και τον μισέρ Νικολό Λαγκαδά, εκτελεστή της διαθήκης του πατέρα του.⁹

Παρά το γεγονός ότι τα έγγραφα ακολουθούν συγκεκριμένο τυπικό, τα στοιχεία περιεχομένου τους καθορίζονται από τους συμβαλλόμενους και όχι από τους συντάκτες, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις διαφοροποιήσεις που υφίστανται μεταξύ προικοδωρητηρίων τα οποία συντάσσονται από το ίδιο πρόσωπο. Χαρακτηριστική είναι η

⁷ Βλ. σχετικά και παραπάνω, 49-51. Αντίστροφη τάση παρατηρείται στην κατανομή θανάτων και γάμων εκ μέρους του Ορθόδοξου Επισκόπου, μεταξύ 1769-1779, βλ. Κρεμμυδάς, «Ένας Δεσπότης... ό.π., 7, 18.

⁸ Βλ. Παράρτημα Ι, πίνακα 2, όπου υπολογίζονται και τα έγγραφα που συντάσσονται εκτός Σαντορίνης. Επισημαίνουμε ότι ο αριθμός των συντακτών είναι κατά πολύ μικρότερος του συνόλου των εγγράφων (161 πρόσωπα περίπου), καθώς συχνά το ίδιο πρόσωπο συντάσσει περισσότερα από ένα, κυρίως οι καγκελάριοι ή ορισμένοι καθολικοί ιερωμένοι. Επίσης, συναντώνται και πρόσωπα που συντάσσουν ιδιόγραφα και άλλα προικοδωρητήρια. Είναι, εξάλλου, πιθανόν ο αριθμός των συντακτών να είναι μικρότερος, καθώς η ταύτισή τους δεν είναι δυνατή σε όλες τις περιπτώσεις. Τα παραπάνω ισχύουν και για τους συντάκτες των διαθηκών, όπως και εγγράφων κάθε είδους. Βλ. και Βισβίτζης, «Τινά περί των προικιών... ό.π., 9, σχετικά με τους συντάκτες και τους μάρτυρες προικοσυμφώνων και διαθηκών στη Μύκονο.

⁹ Βλ. προικοσύμφωνο μισέρ Γεώργη Τζάνε και Καλής Γαβαλά 24 Αυγούστου 1645 ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 2 υποφ. β', καθώς και τη διαθήκη του πατέρα του γαμπρού, μισέρ Αντωνάκη Τζάνε 10 Ιανουαρίου 1637 ό.π., Α' Διαθήκες, Φάκ. 2 υποφ. α'. Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του πρε Γουλιέλμου Δακορώνεια, που συντάσσει το προικοσύμφωνο του αδερφού του αφέντη Γασπαράκη το 1785, ενόψει γάμου του με την Μαρουλία Γίζη, και τρία χρόνια αργότερα το προικοσύμφωνο της αδερφής της Μαρουλίας, βλ. Παράρτημα Ι, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 20-22.

περίπτωση του πρε Γεώργη Χρυσολούρη, που συντάσσει 33 προικοσύμφωνα στα μέσα του 18^{ου} αιώνα (1713-1754). Το περιεχόμενο των τεσσάρων πέμπτων περίπου των εγγράφων είναι αντίστοιχο με εκείνο των περισσότερων προικοδωρητηρίων, μικρό όμως τμήμα τους παρουσιάζει διαφοροποιήσεις, καθώς: περιέχεται η προίκα μόνο του ενός μελλόνυμφου (15,15%), τα προικώα περιγράφονται με πλήρεις λεπτομέρειες (18,18%), δεν σημειώνεται ποινική ρήτρα (27,27%) ή όροι μεταβίβασης των προικώων (12,12%).

Ολοκληρώνοντας σημειώνουμε ότι τα ιδιόγραφα προικοδωρητήρια συντάσσονται στις μισές περιπτώσεις από τον πατέρα ενός από τους μελλόνυμφους, που συνήθως είναι και ο κύριος ή αποκλειστικός προικοδότης του. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, συντάσσονται από αδερφό, σπάνια θείο ή και τον ίδιο τον γαμπρό.¹⁰

Δεν θα εξετάσουμε, στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, τα επίπεδα της εγγραμματοσύνης και γενικότερα του αλφαριθμητισμού στη Σαντορίνη, αλλά επισημαίνουμε ότι τα ιδιόγραφα προικοδωρητήρια αφορούν κατά τα τρία τέταρτα μεγάλες προίκες και καθολικά ζευγάρια, η κατανομή τους στο χρόνο δεν παρουσιάζει κανονικότητα, ενώ όλα συντάσσονται, όπως ήδη διαπιστώσαμε, από άντρες.¹¹ Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι κανενός είδους έγγραφο δεν συντάσσεται από γυναίκα, ενώ συναντάται μόνο μια που υπογράφει ιδιογράφως σε έγγραφο αφιέρωσης ακίνητων του 1800.¹² Ωστόσο, εγγράμματες γυναίκες θα πρέπει να υπήρχαν στο νησί, αν κρίνουμε από σχετική αναφορά στη διαθήκη της Καλίτζας Ντανέζη, το 1750. Η Καλίτζα κάλεσε τον ιερέα Νικολό Μπαρμπαρίγο, Καγκελάριο της Καθολικής Επισκοπής, να συντάξει τη διαθήκη της, «μην ηξεύροντας η ίδια να γράψει», έκφραση που δεν συναντάται σε άλλες διαθήκες, αντρών ή γυναικών, βάσει της οποίας μπορούμε, όμως, να υποθέσουμε ότι δεν ήταν αυτονόητο πως όλες οι γυναίκες ήταν αγράμματες.¹³

Η διάκριση του δόγματος των μελλόνυμφων και του δόγματος στο οποίο τελείται ο γάμος είναι απαραίτητη για την ανίχνευση των γαμήλιων στρατηγικών και των ευρύτερων οικογενειακών, τόσο στις περιπτώσεις γάμου μεταξύ προσώπων του ίδιου δόγματος, όσο και στις περιπτώσεις μεικτών γάμων. Επίσης, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, είναι απαραίτητη για να διακρίνουμε την οικονομική επιφάνεια των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων. Η διάκριση δεν είναι αυτονόητη, καθώς στην ίδια οικογένεια, πυρηνική ή ευρύτερη, συχνά συναντώνται

¹⁰ Σημειώνουμε ότι στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων πρόκειται για ινβεντάρια.

¹¹ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα Ι, πίνακα 3. Σχετικά με την εγγραμματοσύνη στο Αιγαίο βλ. Α. Κάσδαγλη, «Εγγραμματοσύνη και παιδεία στο Αιγαίο κατά το «σκοτεινό» 17^ο αιώνα από τις μαρτυρίες των νοταριακών εγγράφων: μια πρώτη διερεύνηση», Α. Αργυρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, Αθήνα 2004, τ. Β', 535-548.

¹² Βλ. 1 Φεβρουαρίου 1800 *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α' Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 3 υποφ. 1.

¹³ Βλ. 7 Μαΐου 1750 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. β'. Σημειώνουμε ότι η Καλίτζα ήταν καθολική και μεταβιβάζει μέτρια περιουσία, ενώ κατάγεται από οικογένεια μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, όπως διαπιστώνεται από τη διαθήκη του πατέρα της μισέρ Κωσταντή Ντανέζη, βλ. 21 Νοεμβρίου 1698 *ό.π.*, Φάκ. 3 υποφ. ζ'.

πρόσωπα και των δυο δογμάτων, ενώ και οι μεικτοί γάμοι έχουν ως αποτέλεσμα την αλλαγή δόγματος. Η αλλαγή δόγματος είναι, εξάλλου, μια εξαιρετικά σύνθετη διαδικασία, που ανιχνεύεται κυρίως έμμεσα. Η περίπτωση του Νικολάκη Μαθά από την Πάτμο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αλλαγής δόγματος στα πλαίσια γαμήλιας στρατηγικής που στοχεύει στην ενσωμάτωσή του στην κοινωνία της Σαντορίνης και μάλιστα στην ανώτατη οικονομικά καθολική κοινότητα.¹⁴

Ενδεικτικό της στενής συμβιωτικής σχέσης των δυο δογμάτων είναι και το γεγονός ότι το δόγμα του συντάκτη δεν δηλώνει αναγκαστικά και το δόγμα των μελλόνυμφων, καθώς συμβαίνει, για παράδειγμα, καθολικός ιερωμένος να συντάσσει προικοδορητήριο ορθόδοξων μελλόνυμφων ή ορθόδοξος ιερωμένος καθολικών.¹⁵ Όπως και στην περίπτωση του πρε Γεώργη Χρυσολούρη, που το ένα τρίτο σχεδόν των προικοδορητηρίων του αφορούν ορθόδοξους. Αντίστοιχο φαινόμενο θα διαπιστώσουμε και στις διαθήκες, ενώ το ίδιο ισχύει και όσον αφορά το δόγμα των μαρτύρων.

Μπορούμε, ωστόσο, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις (92,35%) να διακρίνουμε το δόγμα των μελλόνυμφων ή, στις περιπτώσεις μεικτών γάμων, το δόγμα στο οποίο τελείται ο γάμος. Οι σχετικές πληροφορίες, περιέχονται συχνά στο τυπικό των προικοδορητηρίων. Στις περιπτώσεις αυτές, στους καθολικούς σημειώνεται ότι ο γάμος θα γίνει σύμφωνα με τους κανόνες της «Εκκλησίας της Ρώμης» ή «της Εκκλησίας της πρεσβυτέρας Ρώμης», ενώ στους ορθόδοξους της «Νέας Ρώμης» ή της «Εκκλησίας της Ανατολικής Νέας Ρώμης». Στους μεικτούς γάμους η σημείωση αφορά το δόγμα στο οποίο τελείται ο γάμος, και μόνο σε δυο περιπτώσεις μεικτών γάμων σημειώνεται ότι θα γίνει σύμφωνα με την «Εκκλησία Παλαιάς και Νέας Ρώμης». Όταν λείπει η παραπάνω ρητή αναφορά, το δόγμα συνάγεται από τυχόν θρησκευτικές υποχρεώσεις που βαρύνουν τους προικοδοτούμενους ή από τα γενεαλογικά δέντρα. Επίσης, μπορεί να διαπιστωθεί από τη διαθήκη των συζύγων, όταν είναι προφανές ή από αφιερώσεις σε θρησκευτικά ιδρύματα που πραγματοποιεί το συγκεκριμένο ζευγάρι.

Τα συμπληρωματικά προικοδορητήρια, τέλος, συντάσσονται μετά τα κύρια και την τέλεση του γάμου των προικοδοτούμενων. Πρόκειται για 66 έγγραφα που αναφέρονται σε ζητήματα της προίκας του ενός από τους δυο συζύγους, όπως είναι απόδειξη απόδοσης των προικίων, επιπλέον παροχή προικίων εκ μέρους των προικοδοτών ή αντικατάσταση προικίων αγαθών. Επίσης, μπορεί να αφορούν όρους μεταβίβασης των προικίων ή ζητήματα σχετικά με το γεροντομοίρι των προικοδοτών. Τα στοιχεία των συγκεκριμένων εγγράφων είναι χρήσιμα για την ολοκλήρωση των χαρακτηριστικών των πρακτικών προικοδότησης, όπως θα διαπιστώσουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Ο μικρός, εξάλλου, αριθμός

¹⁴ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 156-157.

τους οφείλεται στο γεγονός ότι συνήθως ανταλλάσσονται μεταξύ των συμβαλλόμενων και δεν κατατίθενται σε αρχείο.

Χρονική κατανομή και δόγμα προικοδοτούμενων ζευγαριών

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στα χαρακτηριστικά των ζευγαριών, για τα οποία διαθέτουμε τουλάχιστον ένα κύριο προικοδωρητήριο, προικοσύμφωνο ή ιβεντάριο, που θα μας επιτρέψουν στα επόμενα κεφάλαια να ανιχνεύσουμε τις προικοδοτικές πρακτικές και τις συνολικές γαμήλιες και οικογενειακές στρατηγικές. Πρόκειται για 478 ζευγάρια, που συναντώνται κυρίως τον 17^ο και 18^ο αιώνα, σχεδόν τα μισά μεταξύ 1650-1749, και έξι στα δέκα περίπου παντρεύονται σύμφωνα με το καθολικό δόγμα.¹⁶

Το στοιχείο του δόγματος είναι καθοριστικό για την αντιπροσωπευτικότητα των πηγών, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, και παρουσιάζει την εξής ιδιομορφία: ενώ τον 17^ο αιώνα τα ορθόδοξα ζευγάρια αποτελούν την πλειοψηφία, η παρουσία τους μειώνεται κατακόρυφα τον 18^ο αιώνα, με αποτέλεσμα στις αρχές του 19^{ου} τα καθολικά ζευγάρια να συναντώνται στο σύνολο σχεδόν των περιπτώσεων. Η χρονική αυτή κατανομή οφείλεται στο χαρακτήρα των πηγών και παρουσιάζει αντίστροφα χαρακτηριστικά από τη δημογραφική εξέλιξη των δυο κοινοτήτων, καθώς, όπως διαπιστώσαμε, ο αριθμός των καθολικών μειώνεται σταθερά από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Έτσι, ενώ διαθέτουμε στοιχεία για τις προικοδοτικές πρακτικές ορθόδοξων και καθολικών, δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη στο χρόνο παρά μόνο των πρακτικών των καθολικών.¹⁷

¹⁵ Όπως συμβαίνει στο 4,61% των περιπτώσεων. Σημειώνουμε ότι σε τέσσερις από τις περιπτώσεις αυτές πρόκειται για μεικτούς γάμους.

¹⁶ Σημειώνουμε ότι εδώ, όπως και στη συνέχεια, κάθε φορά που αναφερόμαστε στο δόγμα ή το μέγεθος των περιουσιών, τα σχετικά στοιχεία δεν είναι γνωστά στο σύνολο των περιπτώσεων, αλλά κατά το μεγαλύτερο μέρος τους. Στην περίπτωση των 478 ζευγαριών το δόγμα τέλεσης του γάμου είναι γνωστό κατά 92,05%, ενώ το μέγεθος της προίκας κατά 99,16%. Επιπλέον, υπενθυμίζουμε ότι σε κάθε περίπτωση τα δεδομένα του τέλους του 16^{ου} αιώνα αναφέρονται απλώς ενδεικτικά, καθώς αφορούν ελάχιστο αριθμό ζευγαριών/προσώπων.

¹⁷ Από το σύνολο, εξάλλου, των 510 ζευγαριών, στοιχεία θα χρησιμοποιηθούν σε άλλα σημεία της εργασίας για 507 ζευγάρια, για τα οποία διαθέτουμε κύριο ή συμπληρωματικό μόνο προικοδωρητήριο, που συγκροτούνται κατά κανόνα από Σαντορινιούς ή ένα ξένο και ένα Σαντορινιό ή, τέλος, δυο ξένους οι απόγονοι των οποίων παντρεύονται Σαντορινιούς. Στις υπόλοιπες τρεις περιπτώσεις πρόκειται για ξένους, η σχέση των οποίων με το νησί δεν ανιχνεύεται. Τα ζευγάρια αυτά παρουσιάζουν αντίστοιχα

Πίνακας 1. Χρονική κατανομή προικοδοτούμενων ζευγαριών
α)

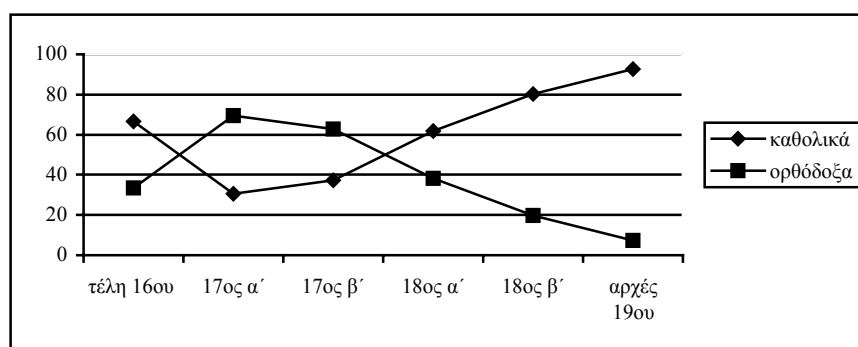
τέλη 16 ^{ου}	24	5,02%
17 ^{ος} α΄	92	19,24%
17 ^{ος} β΄	123	25,73%
18 ^{ος} α΄	99	20,71%
18 ^{ος} β΄	98	20,50%
αρχές 19 ^{ου}	42	8,78%
σύνολο	478	

α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου

Πίνακας 2. Χρονική κατανομή προικοδοτούμενων ζευγαριών γνωστού δόγματος

	σύνολο	καθολικά	ορθόδοξα
τέλη 16 ^{ου}	24	16 66,66%	8 33,33%
17 ^{ος} α΄	85	26 30,58%	59 69,41%
17 ^{ος} β΄	115	43 37,39%	72 62,60%
18 ^{ος} α΄	84	52 61,90%	32 38,09%
18 ^{ος} β΄	91	73 80,21%	18 19,78%
αρχές 19 ^{ου}	41	38 92,68%	3 7,31%
σύνολο	440	248 56,36%	192 43,63%

Σχεδιάγραμμα 1. Χαρακτηριστικά δόγματος προικοδοτούμενων ζευγαριών στο χρόνο

Τα τέσσερα πέμπτα των ζευγαριών προικοδοτούνται με κοινό έγγραφο, ανεξαρτήτως χρονικής κατανομής και δόγματος. Ωστόσο, συναντώνται και άλλα σχήματα προικοδότησης, ενδεικτικά της ποικιλίας των πρακτικών ή δηλωτικά διαπραγματεύσεων μεταξύ των

χαρακτηριστικά κατανομής στο χρόνο και δόγματος με τα 478 παραπάνω ζευγάρια. Βλ. αναλυτικά

οικογενειών. Πρόκειται για 101 περιπτώσεις όπου συντάσσονται διαφορετικά προικοδορητήρια για κάθε προικοδοτούμενο, ιβεντάρια συνήθως, ενώ συμβαίνει να συντάσσονται κατ'αρχήν από δυο ιβεντάρια και στη συνέχεια προικοσύμφωνο για το ζευγάρι, ή ακόμη ιβεντάριο για τον ένα προικοδοτούμενο και προικοσύμφωνο για τον άλλο.¹⁸

Ανεξάρτητα από το είδος των προικοδορητηρίων, διαθέτουμε στοιχεία για τη συνολική προίκα του ζευγαριού σε 396 περιπτώσεις συνολικά (82,84%), που έχουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά με το σύνολο των 478 ζευγαριών, ως προς τη χρονική κατανομή και το δόγμα.¹⁹ Στις υπόλοιπες περιπτώσεις διαθέτουμε στοιχεία μόνο για την προίκα του ενός από τους δυο μελλονύμφους, γυναικών κατά τα δυο τρίτα και κυρίως καθολικών.²⁰

Μέγεθος προίκας

Τα προικώα καταγράφονται με πλήρεις λεπτομέρειες μόλις στο ένα τέταρτο των περιπτώσεων, ανεξαρτήτως χρονικής περιόδου, κυρίως όταν πρόκειται για αγαθά μικρής αξίας (41,73%), προφανώς διότι τότε και το παραμικρό αγαθό έχει ιδιαίτερη σημασία. Η λεπτομερής ή μη περιγραφή είναι καθοριστική για τον όγκο των πληροφοριών που αφορούν τη σύνθεση της προίκας, δεν συνδέεται, ωστόσο, άμεσα με τον υπολογισμό του συνολικού της μεγέθους.

Η αξία της προίκας που λαμβάνει το ζευγάρι, αλλά και της προίκας κάθε μελλονύμφου ξεχωριστά, αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την εξέταση των γαμήλιων πρακτικών και των οικογενειακών στρατηγικών, καθώς και για την ανίχνευση του τρόπου συγκρότησης των ατομικών περιουσιών.

Οι προίκες κατατάσσονται σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με την αξία των αγαθών που τις συγκροτούν: μικρές, μέτριες και μεγάλες. Για να οδηγηθούμε στην κατηγοριοποίηση αυτή συγκρίνουμε τα στοιχεία των προικοδορητηρίων μεταξύ τους, συγκροτώντας κλίμακα κυρίως βάσει της «αλληλογίας», της ποινικής, δηλαδή, ρήτρας που ορίζεται ότι θα καταβάλει η πλευρά που θα αθετήσει τη συμφωνία προικοδότησης, το ύψος της οποίας έχει σχετικά σταθερή αναλογία προς την αξία της προίκας. Δεν λαμβάνουμε δηλαδή υπόψη άλλες πληροφορίες, όπως οι κλήροι των φορολογούμενων του καταστίχου του 1670, ή τα μεγέθη στα οποία κινούνται οι αγοραπωλησίες. Έτσι, όπως θα διαπιστώσουμε αναλυτικά εξετάζοντας τη σύνθεση των προικών, οι ακτήμονες, που τουλάχιστον στο κατάστιχο του 1670 αποτελούν το 29,81% του συνόλου του φορολογούμενων, θα πρέπει δηλαδή να ήταν

Παράρτημα I, πίνακες 4 και 5.

¹⁸ Βλ. χαρακτηριστικά την περίπτωση της προικοδότησης της Μαρουλίας Γίζη, Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 19-20.

¹⁹ Βλ. Παράρτημα I, πίνακες 6 και 7.

συνολικά πολλοί περισσότεροι στο νησί, μεταξύ των προικοδοτούμενων ζευγαριών φτάνουν το 7% περίπου. Εκτός, λοιπόν, από ελάχιστες εξαιρέσεις, οι προίκες των ζευγαριών κινούνται σε υψηλότερα επίπεδα από το σύνολο του πληθυσμού.²¹

Μπορούμε να εκτιμήσουμε το μέγεθος της προίκας 474 ζευγαριών.²² Ενώ η κατανομή των μεγεθών παρουσιάζει σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ τέλους 16^{ου} και αρχών 19^{ου} αιώνα, το συνολικό ποσοστό κάθε μεγέθους αναφέρεται στο ένα τρίτο των περιπτώσεων. Οι μικρές προίκες εντοπίζονται κυρίως το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα και η παρουσία τους μειώνεται σταθερά. Οι μέτριες προίκες εντοπίζονται κυρίως το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, ενώ οι μεγάλες μειώνονται μεταξύ 17^{ου} και αρχών 18^{ου} αιώνα και παρουσιάζουν κατακόρυφη αύξηση από το 1750. Αντίστοιχη, με μικρές διαφοροποιήσεις, είναι και η εξέλιξη των μεγεθών των προικίων στα ζευγάρια, για τα οποία γνωρίζουμε την προίκα και των δυο συζύγων.²³

Η ανοδική τάση των μεγεθών αντανακλά τη γενικότερη ανάπτυξη της οικονομίας που παρατηρείται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα στη Σαντορίνη και τον ευρύτερο κυκλαδικό χώρο, τουλάχιστον για ορισμένες ομάδες πληθυσμού, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Η κάμψη, εξάλλου, της πρώτης πεντηκονταετίας του 18^{ου} αιώνα, αντιστοιχεί με γενικότερη κάμψη που παρατηρείται στις Κυκλάδες, ενώ στην περίπτωση της Σαντορίνης θα πρέπει να οφείλεται και στην έντονη δράση του ηφαιστείου, η οποία διαρκεί από το 1707 έως το 1711.²⁴

²⁰ Βλ. Παράρτημα I, πίνακες 8 και 9.

²¹ Βλ. αναλυτικά παρακάτω, 380 κ.εξ.

²² Στις περιπτώσεις όπου διαθέτουμε στοιχεία για τα προικία του ενός μόνο μελλοννυμφου, εκτιμάται ότι ο άλλος θα λαμβάνει αντίστοιχου μεγέθους προικία, όπως προκύπτει από τα στοιχεία των γαμήλιων στρατηγικών, σύμφωνα με τα οποία επιδιώκεται και κατά κανόνα επιτυγχάνεται η σύναψη γάμου μεταξύ προσώπων που διαθέτουν αντίστοιχες προίκες, βλ. παρακάτω, 513 κ.εξ.

²³ Βλ. Παράρτημα I, πίνακας 10α, καθώς και 10β όπου τα μεγέθη των προικίων των περιπτώσεων για τις οποίες διαθέτουμε στοιχεία μόνο για την προίκα του ενός από τους μελλοννυμφους. Στις τελευταίες οι προίκες κινούνται σε υψηλότερα μεγέθη, καθώς πρόκειται κυρίως για καθολικούς που προικοδοτούνται με ινβεντάρια.

²⁴ Αντίθετα η έκρηξη του 1650 δεν φαίνεται να επηρεάζει το οικονομικό επίπεδο, όπως αυτό αντανακλάται στα προικοδωρητήρια, καθώς η ηφαιστειακή δράση διαρκεί ένα μόνο έτος.

Πίνακας 3. Χρονική κατανομή μεγεθών της προίκας ζευγαριών

	α)	β)	γ)	δ)			
αρχές 16ου	24	7	29,16%	8	33,33%	9	37,50%
17 ^{ος} α'	90	29	32,22%	41	45,55%	20	22,22%
17 ^{ος} β'	122	42	34,42%	46	37,70%	34	27,86%
18 ^{ος} α'	99	48	48,48%	23	23,23%	28	28,28%
18 ^{ος} β'	98	28	28,57%	28	28,57%	42	42,85%
τέλη 19 ^{ου}	41	5	12,19%	12	29,26%	24	58,53%
σύνολο	474	159	33,54%	158	33,33%	157	33,12%

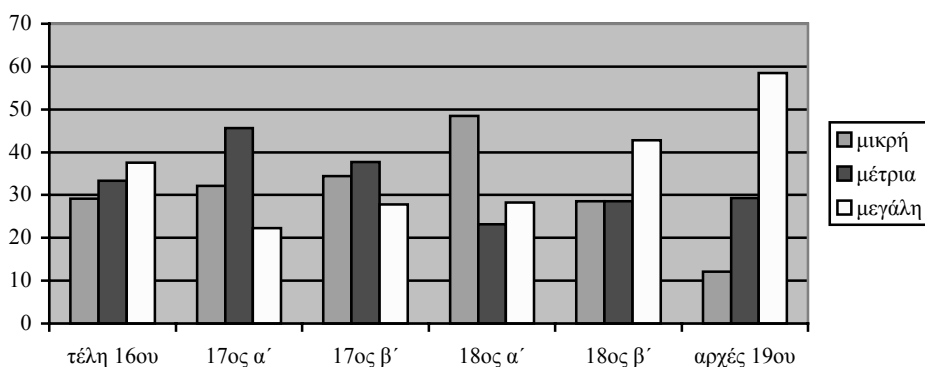
α) σύνολο ζευγαριών

β) ζευγάρια με μικρές προίκες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

γ) ζευγάρια με μέτριες προίκες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

δ) ζευγάρια με μεγάλες προίκες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

Σχεδιάγραμμα 2. Χαρακτηριστικά μεγεθών προίκας 474 ζευγαριών στο χρόνο

Τα μεγέθη της προίκας καθολικών και ορθόδοξων παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις από το σύνολο και μεταξύ τους.²⁵ Ωστόσο, και στις δυο περιπτώσεις η κάμψη του πρώτου μισού του 18^{ου} αιώνα, καθώς και η επακόλουθη αύξηση των μεγεθών είναι εμφανείς. Συνολικά οι καθολικοί προικοδοτούνται με αγαθά κατά πολύ μεγαλύτερης αξίας από τους ορθόδοξους, διαφορά που αυξάνεται σταθερά στο χρόνο.

Οι προίκες των καθολικών ζευγαριών κινούνται σε σαφώς υψηλότερο επίπεδο του συνόλου, καθώς οι μισές περίπου είναι μεγάλες, το ένα τέταρτο μέτριες και το ένα πέμπτο μικρές, και παρουσιάζουν σχετικά σταθερή ανοδική τάση στο χρόνο.²⁶

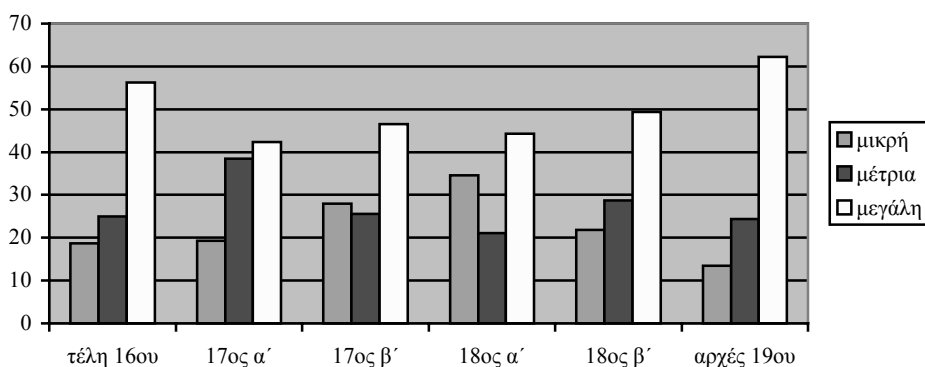
Αντίθετα, οι προίκες των ορθόδοξων κινούνται σε μικρότερα μεγέθη κατά πολύ, καθώς οι μισές σχεδόν είναι μέτριες, ενώ λιγότερες από το ένα πέμπτο μεγάλες. Η κατανομή των μεγεθών στο χρόνο δεν παρουσιάζει κανονικότητα, εκτός από τις περιπτώσεις των μεγάλων

²⁵ Το δόγμα είναι γνωστό σε 437 περιπτώσεις: καθολικό κατά 56,52% και ορθόδοξο κατά 43,47%.

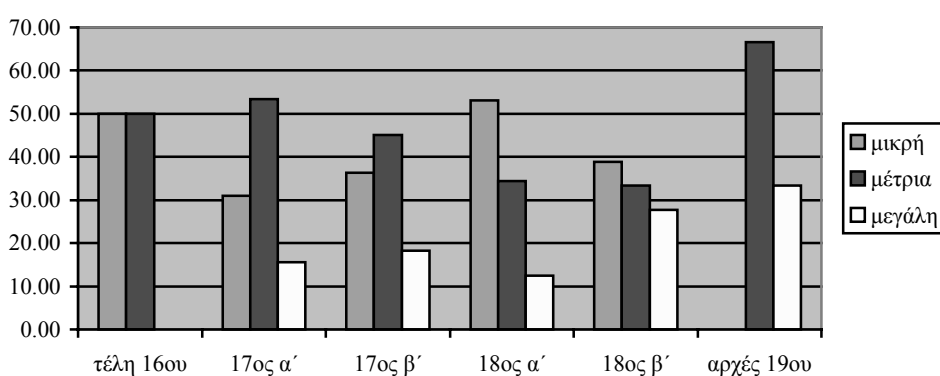
²⁶ Βλ. και αναλυτικά Παράρτημα Ι, πίνακα 11.

προικιών, το ποσοστό των οποίων αυξάνεται σχετικά σταθερά, με εξαίρεση το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα. Οι περισσότερες μικρές προικές συναντώνται και στην προκειμένη περίπτωση το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, ο κύριος όγκος όμως των μέτριων το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, και στις αρχές του 19^{ου}, οπότε, όμως, διαθέτουμε στοιχεία μόνο για τρία ζευγάρια.²⁷

Σχεδιάγραμμα 3. Χρονική κατανομή μεγεθών της προίκας καθολικών ζευγαριών

Σχεδιάγραμμα 4. Χρονική κατανομή μεγεθών της προίκας ορθόδοξων ζευγαριών

Οι διαφοροποιήσεις κατά δόγμα δεν μπορούν σε όλες τις περιπτώσεις να ερμηνευτούν. Εξάλλου, τα προικοδομητήρια δεν αποτελούν παρά δείγμα του συνόλου των προικοδοτήσεων που λαμβάνουν χώρα, το οποίο είναι ως ένα βαθμό αποτέλεσμα τυχαίας διάσωσης εγγράφων, ενώ αφορά κατά κύριο λόγο πράξεις καθολικών, ελάχιστο τμήμα δηλαδή του συνολικού πληθυσμού. Έτσι, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι διαφοροποιήσεις μεγεθών αντανακλούν ακριβώς την εξέλιξη των ορθόδοξων, ενώ παρέχουν αρκετά στοιχεία για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των καθολικών. Η διαφορά, εξάλλου,

²⁷ Βλ. και αναλυτικά Παράρτημα Ι, πίνακα 12.

της επιφάνειας καθολικών και ορθόδοξων οφείλεται στο γεγονός ότι συνολικά οι καθολικοί κατέχουν μεγαλύτερες περιουσίες, οι οποίες αρχικά συγκροτούνται κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, ενώ αργότερα αναπτύσσονται στα πλαίσια των προνομιακών σχέσεών τους με τη δυτική Ευρώπη.

2. Πατριμόνια

Στοιχεία εγγράφων

Τα κύρια προικοδομητήρια των καθολικών ιερωμένων (131) αφορούν συνολικά 134 πρόσωπα, καθώς σε τρεις περιπτώσεις προικοδοτούνται με το ίδιο έγγραφο δυο αδέρφια.²⁸

Η προικοδότηση των καθολικών ιερωμένων έχει διαφορετικό χαρακτήρα από εκείνη των μελλόνυμφων, καθώς πραγματοποιείται σύμφωνα με εκκλησιαστικούς κανόνες και δεν αποτελεί καθαρά ιδιωτική συμφωνία, αλλά συμφωνία μεταξύ προικοδοτών και Καθολικής Επισκοπής. Πατριμόνιο χαρακτηρίζεται το έγγραφο που περιέχει την προίκα ιερέα που πρόκειται να χειροτονηθεί υποδιάκονος, αλλά και τα ίδια τα προικώα αγαθά, τα οποία σπάνια αναφέρονται ως «προυκί». Η προικοδότηση είναι απαραίτητη για τη χειροτόνηση στο συγκεκριμένο βαθμό, που αποτελεί την πρώτη σημαντική βαθμίδα των ιερατικών αξιωμάτων. Επίσης, απαραίτητο είναι η προίκα να είναι επαρκής, ώστε να εξασφαλίζει τη διαβίωση του προικοδοτούμενου. Η ηλικία, εξάλλου, των προικοδοτούμενων συνδέεται ακριβώς με τους κανόνες αυτούς, με αποτέλεσμα να μην ξεπερνά συνήθως τα 23 έτη.²⁹

Σχετικό με το χαρακτήρα της προικοδότησης είναι και το τυπικό που συνήθως προηγείται της καταγραφής των προικίων στα πατριμόνια, όπου συχνά ο Καθολικός Επίσκοπος παρουσιάζεται ότι «θέλησε ... να γυρέψει το πατριμόνιον» προικοδοτούμενου «δια να του δώσει το όρδινε του αγίου σουδιακονάτου» ή ο προικοδότης αναφέρει ότι προικοδοτεί τον μέλλοντα υποδιάκονο «ξεύροντας πως κατά τις τάξεις της Αγίας Εκκλησίας τινάς δεν ημπορεί να λάβει τα τρία μεγάλα όρδινε, χωρίς να έχει το πατριμόνιον ... που τότε φθάνει να ζωοτρέφεται κατά την κοντετζιόνε του», ή «δια να πορεύεται άξια και τιμημένα».³⁰ Ιδιαίτερα αναλυτική περιγραφή των σχετικών εκκλησιαστικών κανόνων συναντάμε, εξάλλου, στο πατριμόνιο του ντον Γιακουμάκη Μυράτ, το 1817, που συντάσσει ο Καγκελάριος της Καθολικής Επισκοπής, ο οποίος σημειώνει πως ο Γιακουμάκης προικοδοτείται «επειδή κατά τους Νόμους της Ρωμαϊκής Εκκλησίας και κατά τους κανόνες της εν Τριδέντω Συνόδου, δεν

²⁸ Στα ελάχιστα συμπληρωματική πατριμόνια (7) θα αναφερθούμε εξετάζοντας κατά περίπτωση τις προικοδοτικές πρακτικές στο επόμενο κεφάλαιο.

²⁹ Βλ. παραπάνω, 96-97. Σχετικά με τις ιερατικές βαθμίδες βλ. *The Catholic Encyclopedia*, τ. XI.

³⁰ Βλ. αντίστοιχα πατριμόνιο Τζάνε Νταρζέντα 18 Μαΐου 1627 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Ζ' Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. α' Νικολού Νταρζέντα 12 Σεπτεμβρίου 1640 *ό.π.*· Ιωάννη Σπανόπουλου 18 Μαρτίου 1729 *ό.π.*, υποφ. δ'. Σημειώνουμε ότι τα δυο τελευταία είναι ιδιόγραφα, καθώς συντάσσονται από τον πατέρα του προικοδοτούμενου.

ημπορεί τινάς να λάβει το εκκλησιαστικόν στάσιμον χωρίς να έχει ένα φόντο στάμπιλε, από τον καρπόν του οποίου να εμπορεί να λαμβάνει την ζωοτροφήν του αρκετήν».³¹

Οι εκκλησιαστικοί κανόνες, ωστόσο, δεν τηρούνται πάντα με την ίδια αυστηρότητα. Έτσι, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, ο παπικός απεσταλμένος Antonio Giustiniani ζητά από τον Επίσκοπο να εξετάζει εάν οι κληρικοί διαθέτουν επαρκές πατριμόνιο, προτού χειροτονηθούν υποδιάκονοι. Το πρόβλημα φαίνεται ότι εξακολουθεί να υφίσταται αργότερα, όπως διαπιστώνουμε από έγγραφο της παπικής Έδρας προς τον Επίσκοπο της Σαντορίνης, το 1758, όπου επαναλαμβάνεται η ίδια οδηγία.³²

Η πλήρης μορφή των πατριμονίων είναι ανάλογη με εκείνη των προικοδορητηρίων των μελλόνυμφων, ως προς τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της, αν και δεν σημειώνεται ποινική ρήτρα, εφόσον δεν πρόκειται για ιδιωτική συμφωνία. Το γεγονός, επίσης, ότι μόνο το ένα τέταρτο των πατριμονίων συντάσσεται στην κατοικία των γονέων του προικοδοτούμενου ή στενού του συγγενούς, και τα τέσσερα πέμπτα στον Σκάρο, οφείλεται επίσης στο χαρακτήρα της προικοδότησης.³³ Το ίδιο ισχύει και για τους συντάκτες των εγγράφων, που σε επτά στις δέκα περιπτώσεις είναι καθολικοί ιερωμένοι, κυρίως ο Καγκελάριος της Καθολικής Επισκοπής. Σημειώνουμε, επίσης, ότι τα ιδιόγραφα πατριμόνια συντάσσονται από τον πατέρα του προικοδοτούμενου, αλλά και σε σημαντικό ποσοστό από θείο του, επίσης καθολικό ιερωμένο συνήθως. Το τελευταίο συνδέεται με τις πρακτικές προικοδότησης, καθώς είναι σημαντικό το ποσοστό των καθολικών ιερωμένων που προικοδοτούνται από θείους ιερωμένους.³⁴

Χρονική κατανομή προικοδοτούμενων ιερωμένων

Η κατανομή των προικοδοτούμενων ιερωμένων παρουσιάζει μεγαλύτερη συγκέντρωση από εκείνη των μελλόνυμφων, καθώς σχεδόν τα δυο τρίτα συναντώνται τον 18^ο αιώνα. Τα πατριμόνια που διαθέτουμε θα πρέπει να καλύπτουν σχεδόν το σύνολο όσων συντάσσονται, καθώς ο αριθμός των προικοδοτούμενων και η κατανομή τους στο χρόνο είναι ανάλογα με τα σχετικά στοιχεία που προκύπτουν από τις εκθέσεις των παπικών απεσταλμένων και

³¹ Βλ. 2 Ιανουαρίου 1817, *ό.π.*, Φάκ. 2 υποφ. δ'. Βλ. και Δ. Ν. Κασαπίδης, «Ο θεσμός του πατριμονίου μέσα από τέσσερις παροχές πατριμονίου της Καθολικής Επισκοπής Θήρας των ετών 1631, 1636, 1652», *Ιστορ* 3 (1991), 53-64. Σχετικά με τη Σύνοδο του Τριδέντου βλ. παραπάνω, 59.

³² Βλ. Hofmann Thera, 103-104 19 Αυγούστου 1758 *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 6 υποφ. 2.

³³ Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι όλα τα έγγραφα συντάσσονται στη Σαντορίνη και αφορούν Σαντορινιούς, εκτός από μια περίπτωση πατριμονίου με το οποίο προικοδοτείται ξένος, άγνωστης καταγωγής, βλ. πατριμόνιο Αντρέα Ρόσι 18 Δεκεμβρίου 1691 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. β'. Σαντορινιοί είναι και οι ιερωμένοι για τους οποίους διαθέτουμε αποκλειστικά συμπληρωματικό πατριμόνιο.

³⁴ Καγκελάριοι της Καθολικής Επισκοπής συντάσσουν το 40,32% των πατριμονίων, καθολικοί ιερωμένοι το 27,41%, κοσμικοί το 8,87%, ενώ τα ιδιόγραφα καλύπτουν το 20,96% του συνόλου. Το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό των τελευταίων, σε σχέση με το ποσοστό των ιδιόγραφων προικοδορητηρίων των μελλόνυμφων, οφείλεται στο γεγονός ότι συχνά συντάσσονται από θείους των

ορισμένων καθολικών επισκόπων της Σαντορίνης, τουλάχιστον έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, οπότε αναφέρονται οι συγκεκριμένες εκθέσεις.³⁵

Πίνακας 4. Χρονική κατανομή προικοδοτούμενων καθολικών ιερωμένων
α)

17 ^{ος} α΄	10	7,46%
17 ^{ος} β΄	28	20,89%
18 ^{ος} α΄	41	30,59%
18 ^{ος} β΄	43	32,08%
αρχές 19 ^{ου}	12	8,95%
σύνολο	134	

α) αριθμός και ποσοστό επί του συνόλου

Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι οι προικοδοτούμενοι ιερωμένοι είναι περισσότεροι από εκείνους που καταγράφονται στις παραπάνω εκθέσεις, καθώς αρκετοί, μετά τη χειροτόνησή τους δεν λειτουργούν στο νησί, ενώ ορισμένοι γίνονται Ιησουΐτες.³⁶

Μέγεθος προίκας

Τα προικώα καταγράφονται λεπτομερώς στα τέσσερα πέμπτα των προικοδοτούμενων, γεγονός που επίσης οφείλεται στους κανόνες που διέπουν την προικοδότηση των καθολικών ιερωμένων. Ωστόσο, καθώς μόνη η περιγραφή των προικώων δεν είναι αρκετή για τον υπολογισμό της αξίας τους, και επειδή δεν σημειώνεται αλληλογία στα έγγραφα, τα μεγέθη των πατρimoniών διακρίνονται βάσει των προικοδορητηρίων των μελλόνυμφων, κυρίως εκείνων που περιέχουν την προίκα ενός από τους μέλλοντες συζύγους. Συνολικά, μπορούμε να εκτιμήσουμε το μέγεθος του πατρισμιού σε όλες τις περιπτώσεις, πλην μιας.³⁷

Περισσότεροι από τους μισούς ιερωμένους λαμβάνουν μικρή προίκα, περίπου το ένα τρίτο μέτρια, και μόνο το 7,51% μεγάλη. Τα μεγέθη των προικών αυξάνονται στο χρόνο, δίχως απόλυτη κανονικότητα ωστόσο. Οι περισσότερες μικρές προίκες χρονολογούνται το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, οι περισσότερες μέτριες στις αρχές του 19^{ου}, όπως και οι μεγάλες, τάσεις που παρουσιάζουν αντιστοιχίες με την περίπτωση των ζευγαριών, με

προικοδοτούμενων, ιερωμένους που φυσικά είναι εγγράμματοι. Πρόκειται συνολικά για 68 πρόσωπα, από τα οποία τα 29 είναι καθολικοί ιερωμένοι.

³⁵ Βλ. Hofmann Thera, κυρίως 13, 24, και αναλυτικά Παράρτημα I, πίνακα 13.

³⁶ Ως προς την κινητικότητα των ιερωμένων, χαρακτηριστική είναι πληροφορία που περιέχεται σε έκθεση παλικού απεσταλμένου το 1757, σύμφωνα με την οποία από τους 32 ιερωμένους που λειτουργούν στο νησί, οι 29 κατάγονται από τη Σαντορίνη, ενώ και άλλοι 6 Σαντορινιοί λειτουργούν εκτός νησιού, βλ. Hofmann Thera, 121. Για τους Σαντορινιούς Ιησουΐτες βλ. παραπάνω, 53-54.

έμφαση, ωστόσο, στις μέτριες προίκες. Σημείο κάμψης δεν παρατηρείται, εξάλλου, το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα.

Πίνακας 5. Χρονική κατανομή μεγεθών της προίκας καθολικών ιερωμένων

	α)	β)		γ)		δ)	
17 ^{ος} α΄	10	6	60,00%	4	40,00%	-	
17 ^{ος} β΄	27	21	77,77%	6	22,22%	-	
18 ^{ος} α΄	41	19	46,34%	19	46,34%	3	7,31%
18 ^{ος} β΄	43	24	55,81%	14	32,55%	5	11,62%
αρχές 19 ^{ου}	12	3	25,00%	7	58,33%	2	16,66%
σύνολο	133	73	54,88%	50	37,59%	10	7,51%

α) σύνολο ιερωμένων

β) ιερωμένοι με μικρές προίκες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

γ) ιερωμένοι με μέτριες προίκες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

δ) ιερωμένοι με μεγάλες προίκες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

Οι καθολικοί ιερωμένοι λαμβάνουν κατά κανόνα προίκες μικρότερες κατά πολύ από τους μελλόνυμφους, καθώς το μέγεθος του πατριμονίου αφορά τη συντήρηση ενός προσώπου. Το μέγεθος των πατριμονίων παρακολουθεί σε μικρό βαθμό τη γενικότερη άνοδο του βιοτικού επιπέδου, δεν επηρεάζεται, ωστόσο, από την κάμψη του πρώτου μισού του 18^{ου} αιώνα, καθώς το ελάχιστο μέγεθός του καθορίζεται από τους εκκλησιαστικούς κανόνες.

Το μέγεθος των πατριμονίων, εξάλλου, δεν εξαρτάται απόλυτα από την επιφάνεια της οικογένειας καταγωγής των προικοδοτούμενων, αλλά από τον χαρακτήρα της προικοδότησης.³⁸ Οι ιερωμένοι λαμβάνουν κατά κανόνα μικρότερο μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας από τα έγγαμα αδέρφια τους, ενώ η λήψη του ιερατικού αξιώματος αυτή καθεαυτή προσδίδει κοινωνικό κύρος στην οικογένεια και, σε ορισμένες περιπτώσεις παρέχει ευκαιρίες οικονομικής ανέλιξης στους ίδιους τους ιερωμένους, με αποτέλεσμα ο κύριος όγκος της οικογενειακής περιουσίας να μεταβιβάζεται στα έγγαμα παιδιά, ώστε να εξασφαλίζονται επωφελείς γάμοι.³⁹

³⁷ Βλ. αναλυτικά παρακάτω, 387-388.

³⁸ Όπως μπορούμε να υπολογίσουμε στο σύνολο των προικοδοτούμενων, οι οικογένειες καταγωγής τους διαθέτουν ελαφρά μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια, βλ. Παράρτημα I, πίνακα 14. Εξάλλου, είναι πιθανό να διαθέτουν και μεγαλύτερη, καθώς τα σχετικά στοιχεία προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από τις διαθήκες του γονέων των προικοδοτούμενων. Όπως θα διαπιστώσουμε στο έκτο κεφάλαιο, συχνά συμβαίνει οι διαθέτες να κληροδοτούν περιουσίες μικρότερες από εκείνες που είχαν λάβει ως προικώα, βλ. 490 κ.εξ.

³⁹ Βλ. αναλυτικά παρακάτω, 556 κ.εξ.

3. Προικοδορητήρια Δομινικανίδων

Στοιχεία εγγράφων

Η προικοδότηση των καθολικών καλογραιών είναι απαραίτητη, καθώς «καμία δεν ημπορεί να μπει στο μοναστήρι χωρίς να έχει την πόρεσίν της».⁴⁰ Τα μεταβιβαζόμενα αγαθά συχνά χαρακτηρίζονται «προίκα», σε μια περίπτωση μάλιστα «προίκα και πατριμόνιο», ενώ η πράξη προικοδότησης χαρακτηρίζεται και «προσήλωσις», όρος που συναντάται στα αντίστοιχα έγγραφα ορθόδοξων μοναχών και των δυο φύλων.⁴¹ Η προικοδότηση των Δομινικανίδων παρουσιάζει, εξάλλου, αντιστοιχίες με την προικοδότηση των καθολικών ιερωμένων, αλλά και βασικές διαφορές.

Η προικοδότηση καθορίζεται από τους κανόνες της μονής, δεν αποτελεί συμφωνία μεταξύ ιδιωτών, και το στοιχείο που τη διαφοροποιεί ουσιαστικά είναι το γεγονός ότι τα προικώα περιέρχονται στην κυριότητα της μονής και όχι στην κυριότητα των προικοδοτούμενων. Η οικογένεια καταγωγής της μοναχής δεν έχει πλέον οποιοδήποτε δικαίωμα σε αυτά, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στα προικώα μελλόνυμφων και καθολικών ιερωμένων, που μεταβιβάζονται υπό όρους οι οποίοι αποβλέπουν στην εξασφάλιση των δικαιωμάτων αυτών.⁴²

Σύμφωνα με τους κανόνες της καθολικής εκκλησίας, κάθε γυναικεία μονή ρυθμίζει το ζήτημα της προίκας που απαιτεί από τις μοναχές, ανάλογα με την οικονομική της επιφάνεια. Οι περισσότερες μονές προσβλέπουν σε κάποια συμβολή οικονομικής φύσης εκ μέρους των νέων καλογραιών, ενώ οι ιδιαίτερα φτωχές μονές είναι υποχρεωμένες να επιμένουν στην καταβολή προίκας συγκεκριμένου ύψους. Οι πλούσιες μονές, εξάλλου, συχνά απαλλάσσουν τις υποψήφιες μοναχές από την υποχρέωση να καταβάλουν προίκα, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που αναμένεται να προσελκύσουν αφιερώσεις μεγάλης αξίας στη μονή, εκ μέρους της ευρύτερης οικογένειάς τους. Το ελάχιστο ποσό στο οποίο μπορεί να ανέρχεται η αξία της προίκας, εξάλλου, συνήθως ορίζεται στο ιδρυτικό της μονής.⁴³

Οι κανόνες αυτοί ήταν ευρέως γνωστοί, όπως μαρτυρείται στην περίπτωση της Ειρήνης Ντελέντα, που αποφασίζει να γίνει μοναχή και με πράξη, την οποία συντάσσει προηγουμένως, μεταβιβάζει όλη της την περιουσία στην αδερφή της, σημειώνεται ότι εκείνη δεσμεύεται να δώσει «την προσήλωσι κατά το σύνηθες».⁴⁴

⁴⁰ Βλ. προικοδορητήριο Κατερίνας Νταρζέντα 3 Νοεμβρίου 1634 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. ε', όπου η σχετική αναφορά εκ μέρους του Καγκελάριου της Καθολικής Επισκοπής, ο οποίος συντάσσει το έγγραφο. Σημειώνουμε, πάντως, ότι ο κανόνας αυτός δεν ακολουθείται σε όλες τις περιπτώσεις, βλ. παρακάτω, 231.

⁴¹ Βλ. 12 Μαρτίου 1634 *ό.π.*

⁴² Βλ. αναλυτικά παρακάτω, 232-233.

⁴³ Βλ. *The Catholic Encyclopedia*, τ. IV. Στο ιδρυτικό της μονής των Δομινικανίδων της Σαντορίνης δεν υπάρχει σχετική ρύθμιση, βλ. Hofmann Thera, 45-48.

⁴⁴ Βλ. 3 Μαρτίου 1799 *ό.π.*, Γ' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. ζ'.

Σώζονται 71 κύρια έγγραφα, με τα οποία προικοδοτούνται 78 πρόσωπα.⁴⁵ Συμβαίνει να προικοδοτούνται ταυτόχρονα δυο αδερφές (4 έγγραφα), αλλά και δυο μη συγγενικά μεταξύ τους πρόσωπα (1). Επίσης, συναντάται και η περίπτωση της Νικολέτας Νταρόδου, χήρας του μισέρ Τζάνε Νταρζέντα, η οποία επιθυμεί να γίνει μοναχή μαζί με τις δυο τις κόρες, την Αγγελίνα και την Ζαμπέλα, οπότε συντάσσεται ένα σχετικό έγγραφο.⁴⁶

Τα στοιχεία περιεχομένου των προικοδωρητηρίων αντανακλούν το χαρακτήρα της προικοδότησης των Δομινικανίδων και παρέχουν πληροφορίες σχετικές με την οργάνωση της μονής και τους όρους εισόδου και παραμονής των καλογραιών σε αυτή.

Συνήθως σημειώνεται ο τόπος σύνταξης, τα στοιχεία των δυο μερών που συμφωνούν για την είσοδο της μέλλουσας μοναχής στη μονή, της οικογένειάς της δηλαδή και της ηγουμένης, ακολουθεί η περιγραφή των προικίων, τυχόν αφιερώσεις που πραγματοποιούνται ταυτόχρονα από τους προικοδότες προς το μοναστήρι, σπάνια ορίζεται αλληλογία, αλλά σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις σημειώνονται οι όροι σύμφωνα με τους οποίους το μοναστήρι θα αποκτήσει την κυριότητα των μεταβιβαζόμενων αγαθών, που συνδέονται και με την παραμονή ή μη των προικοδοτούμενων στη μονή. Ακολουθούν, όπως συνήθως, υπογραφές προικοδοτών ή και μαρτύρων, καθώς και του συντάκτη.

Συντάσσονται όλα στη Σαντορίνη, σχεδόν αποκλειστικά εκτός του τόπου κατοικίας των προικοδοτών, σε όλες τις περιπτώσεις, πλην μιας, στο Σκάρο.⁴⁷ Τα τέσσερα πέμπτα, μάλιστα στο ίδιο το μοναστήρι. Λόγω της ανελαστικότητας, εξάλλου, των μοναστηριακών κανόνων, ελάχιστα είναι ιδιόγραφα (4), ενώ εννέα στα δέκα συντάσσονται από καθολικούς ιερωμένους, συνήθως από τον εφημέριο της μονής.

Χρονική κατανομή προικοδοτούμενων Δομινικανίδων

Σχεδόν τέσσερις στις δέκα μέλλουσες Δομινικανίδες προικοδοτούνται κατά το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, ενώ στη συνέχεια ο αριθμός τους μειώνεται κατακόρυφα. Σύμφωνα, εξάλλου, με τις εκθέσεις παπικών απεσταλμένων και καθολικών επισκόπων της Σαντορίνης, οι προικοδοτούμενες αντιπροσωπεύουν το σύνολο σχεδόν των καλογραιών της μονής, τουλάχιστον έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα.⁴⁸

⁴⁵ Στις πηγές συναντώνται, επίσης, δυο συμπληρωματικά προικοδωρητήρια.

⁴⁶ Βλ. 17 Δευτεροϋλίου 1616, *ό.π.*, υποφ. γ'.

⁴⁷ Εξάλλου, μόνο δυο προικοδοτούμενες κατάγονται εκτός Σαντορίνης, και μια τρίτη ξένη συναντάται σε συμπληρωματικό προικοδωρητήριο. Δεν γνωρίζουμε τον τόπο καταγωγής, σε καμία περίπτωση, αλλά υπενθυμίζουμε ότι δεν υπήρχε αντίστοιχο μοναστήρι στο Αιγαίο έως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, βλ. παραπάνω, 52.

Πίνακας 6. Χρονική κατανομή προικοδοτούμενων Δομινικανίδων
α)

τέλη 16 ^{ου}	2	2,56%
17 ^{ου} α'	16	20,51%
17 ^{ου} β'	18	23,07%
18 ^{ου} α'	29	37,17%
18 ^{ου} β'	9	11,53%
αρχές 19 ^{ου}	4	5,12%
σύνολο	78	

α) αριθμός και ποσοστό επί του συνόλου

Μέγεθος προίκας

Οι κανόνες προικοδότησης των Δομινικανίδων καθορίζουν όχι μόνο τον τρόπο καταγραφής των προικίων, που σχεδόν σε όλα τα έγγραφα είναι ιδιαίτερα λεπτομερής (93,50%), αλλά και τη σύνθεση της προίκας, η οποία κατά 48,71% συγκροτείται αποκλειστικά από χρηματικό ποσό. Συγκριτικά σημειώνουμε ότι το αντίστοιχο ποσοστό στις προίκες των μελλόνυμφων αντρών ή γυναικών δεν ξεπερνά το 5%.⁴⁹

Σύμφωνα με τις εκθέσεις των παπικών απεσταλμένων, για να γίνει δεκτή στο μοναστήρι μια γυναίκα έπρεπε να έχει προίκα τουλάχιστον 200 γροσίων το 1701 και 300 γροσίων το 1757.⁵⁰ Τα ποσά αυτά αναφέρονται στο ελάχιστο ύψος της προίκας, η οποία, όπως θα διαπιστώσουμε, κινείται συνήθως σε υψηλότερο επίπεδο, ενώ τον 17^ο αιώνα ήταν μικρότερη.⁵¹

Οι προίκες διακρίνονται σε σχέση με το μέγεθος που ορίζεται από το μοναστήρι: σε κανονικές, μεγαλύτερες και μικρότερες. Σημειώνουμε ότι εκτίμηση του μεγέθους είναι δυνατή στα τέσσερα πέμπτα των περιπτώσεων περίπου. Το γεγονός, εξάλλου, ότι οι κανονικές προίκες καλύπτουν τα δυο τρίτα σχεδόν των περιπτώσεων και το ποσοστό τους αυξάνεται σταθερά από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, αποτυπώνει την σταδιακή παγίωση των κανόνων του μοναστηριού.

⁴⁸ Βλ. Hofmann Thera, κυρίως 13, 18 και αναλυτικά Παράρτημα I, πίνακα 15.

⁴⁹ Βλ. παρακάτω, 432-434.

⁵⁰ Βλ. Hofmann Thera, 92, 116.

Πίνακας 7. Χρονική κατανομή μεγεθών της προίκας Δομινικανίδων

	α)	β)	γ)	δ)			
17 ^{ος} α'	11	1	9,09%	8	72,72%	2	18,18%
17 ^{ος} β'	13	3	23,07%	5	38,46%	5	38,46%
18 ^{ος} α'	28	8	28,57%	18	64,28%	2	7,14%
18 ^{ος} β'	9	3	33,33%	6	66,66%	-	
αρχές 19 ^{ου}	4	-		4	100,00%	-	
σύνολο	65	15	23,07%	41	63,07%	9	13,84%

α) σύνολο Δομινικανίδων

β) Δομινικανίδες με μικρότερες προίκες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

γ) Δομινικανίδες με κανονικές προίκες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

δ) Δομινικανίδες με μεγαλύτερες προίκες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

Οι προίκες των Δομινικανίδων είναι κατά πολύ μικρότερες από τις προίκες των μελλόνυμφων, εφόσον το μέγεθός τους ορίζεται από το μοναστήρι και δεν εξαρτάται από την οικονομική επιφάνεια της οικογένειας καταγωγής τους. Οι τελευταίες, άλλωστε, είναι ιδιαίτερα εύπορες, καθώς κατά τα τρία τέταρτα σχεδόν διαθέτουν μεγάλες περιουσίες. Όπως αναφέρει, άλλωστε, και ο παπικός απεσταλμένος Antonio Giustiniani, το 1701, οι μοναχές ανήκουν στο «ευγενέστερο αίμα του τόπου».⁵²

4. Προσηλώσεις ορθόδοξων μοναχών

Οι προσηλώσεις των ορθόδοξων καλογραιών είναι ανάλογες με τα προικοδομητήρια των Δομινικανίδων, ενώ οι προσηλώσεις των ιερομόναχων παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις, που οφείλονται στους κανόνες των αντρικών μονών.⁵³

Η οργάνωση της γυναικείας μονής του Αγίου Νικολάου παρουσιάζει σημαντικές αντιστοιχίες με την οργάνωση των Δομινικανίδων, όπως ήδη επισημάναμε.⁵⁴ Ο αριθμός των σχετικών προσηλώσεων είναι ελάχιστος, αλλά επαρκεί για να διαπιστώσουμε ότι η προικοδότηση των καλογραιών αποτελεί προαπαιτούμενο για την είσοδό τους στο μοναστήρι, ενώ το ύψος και το είδος της προίκας φαίνεται ότι καθορίζεται από το μοναστήρι,

⁵¹ Βλ. παρακάτω, 443-444.

⁵² Βλ. αναλυτικά Παράρτημα Ι, πίνακα 16, όπου λόγω του μικρού αριθμού των σχετικών περιπτώσεων τα σχετικά στοιχεία εξετάζονται συνολικά για κάθε αιώνα και τις αρχές του 19^{ου}. Βλ. και Hofmann Thera, 91.

⁵³ Η προσηλώση στις περιπτώσεις αυτές δεν θα πρέπει να συγχέεται με διαφορετική πρακτική που χαρακτηρίζεται με τον ίδιο όρο και αφορά αφιέρωση περιουσιακών στοιχείων σε μοναστήρι εκ μέρους άγαμων προσώπων ή και έγγαμων ζευγαριών, με αντάλλαγμα την παροχή τροφής και στέγης στον αφιερωτή, βλ. Γ. Ευαγγέλου-Μποτή, «Αφιερώσεις προς τα μοναστήρια της Σάμου κατά τους νεότερους χρόνους», Μ. Βουρλιώτης – Α. Σφοίνη (επιμ.), *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17-20ός αιώνας)*, Αθήνα 2002, 46-47.

⁵⁴ Βλ. παραπάνω, 54-55.

σε χαμηλότερο, ωστόσο, επίπεδο και μάλλον με περιορισμένη αυστηρότητα, σε σύγκριση με τις Δομινικανίδες. Εξάλλου, συμβαίνει μοναχή να προικοδοτείται αφού έχει ήδη λάβει το μοναχικό σχήμα. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις ο όρος προσήλωση (ή «αφιέρωση») αναφέρεται στη μεταβίβαση αγαθών προς το μοναστήρι, για λογαριασμό της μέλλουσας μοναχής, καθώς και στην είσοδο της τελευταίας στο μοναστήρι.

Στοιχεία σχετικά με την οργάνωση της δεύτερης γυναικείας μονής του νησιού, του Αγίου Γεωργίου, δεν διαθέτουμε, παρά μόνο από τις προσηλώσεις δυο καλογραιών, από τις οποίες επίσης προκύπτει ότι η προικοδότηση είναι απαραίτητη για να λάβουν το μοναχικό σχήμα και μάλλον έχει συγκεκριμένο ύψος.

Αντίθετα, για την προσήλωση στη μονή Προφήτη Ηλιού ή τη μονή του Ιωάννου Θεολόγου της Πάτμου δεν υφίσταται η έννοια της προικοδότησης, ούτε απαιτείται η μεταβίβαση αγαθών προς το μοναστήρι για τη λήψη του μοναχικού σχήματος. Ο όρος προσήλωση μπορεί να αναφέρεται στη μεταβίβαση αγαθών εκ μέρους συγκεκριμένου προσώπου, που το ίδιο επιθυμεί να γίνει μοναχός ή είναι ήδη, αλλά μπορεί να αναφέρεται και αποκλειστικά στην είσοδό του στο μοναστήρι, χωρίς άμεση μεταβίβαση αγαθών, αλλά υπό τη δέσμευση ότι στο μοναστήρι θα περιέλθουν αργότερα τα όποια αγαθά εκείνος αποκτήσει με οποιονδήποτε τρόπο.⁵⁵

Πρόκειται συνολικά για 29 κύρια έγγραφα που αφορούν 33 πρόσωπα, με τα οποία συνήθως προσηλώνεται ένα πρόσωπο,⁵⁶ καθώς και για δυο συμπληρωματικά. Τα κύρια έγγραφα είναι κατά τα τέσσερα πέμπτα προσηλώσεις αντρών, από τους οποίους 26 προσηλώνονται στη μονή Προφήτη Ηλιού και ένας στη μονή Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, ενώ τα υπόλοιπα συντάσσονται για 6 γυναίκες που πρόκειται να εισέλθουν στη μονή του Αγίου Νικολάου (4) ή τη μονή του Αγίου Γεωργίου. Τα παραπάνω πρόσωπα γεννήθηκαν στη Σαντορίνη όλα, εκτός από δυο, και αφιερώνονται σχεδόν αποκλειστικά κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.⁵⁷

⁵⁵ Όπως συνήθως συμβαίνει στις περιπτώσεις αυτές, βλ. π.χ. Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *Νεοελληνικό... ό.π.*, έγγρ. 78, 81, 174 όπου πρόκειται για προσήλωση Σαντορινιού στη μονή της Πάτμου, 186, 215 κ.ά.

⁵⁶ Συμβαίνει, επίσης, δυο αδερφές να αφιερώνονται ταυτόχρονα, όπως στις Δομινικανίδες, ή μεταξύ των αντρών να συντάσσεται κοινό έγγραφο προσήλωσης θείου και ανηψιού. Επίσης, συναντάται και προσήλωση με την οποία χήρος αφιερώνεται στη μονή Προφήτη Ηλιού και οι κόρες του στη μονή του Αγίου Νικολάου. Η τελευταία αφορά τον σιόρ Αντώνη Αλαφούζο και τις κόρες του Φλουριά και Βαρβάρα, βλ. 21 Πρωτοβουλίου 1762, Αρχείο μονής Προφήτου Ηλιού.

⁵⁷ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα I, πίνακα 17. Οι ξένοι είναι μοναχή από τη Σύκινο και μοναχός από τη Μυτιλήνη. Πάντως, οι μονές της Σαντορίνης δεν συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγάλων μονών του Αιγαίου που προσελκύουν μοναχούς από διάφορες γειτονικές ή μη περιοχές, όπως συμβαίνει με τη

Προσηλώσεις καλογραιών

Οι μοναχές που αφιερώνονται στη μονή του Αγίου Νικολάου είναι ορθόδοξες, όπως και οι οικογένειες καταγωγής τους. Ωστόσο, το τελευταίο δεν είναι αυτονόητο, καθώς από άλλα έγγραφα προκύπτει ότι στη μονή εισέρχονται και γυναίκες από καθολικές οικογένειες, όπως π.χ. συμβαίνει στην περίπτωση της μοναχής που φέρει το όνομα Ζωοπηγή, και ήταν κόρη των καθολικών Γουλιέλμου Ντακορόνια και Μαρίας Ντανέζη. Χαρακτηριστικό του δόγματος της συγκεκριμένης οικογένειας, είναι, άλλωστε, και το γεγονός ότι από τα πέντε συνολικά παιδιά που έχει το ζευγάρι, μια κόρη γίνεται Δομινικανίδα και ένας γιος καθολικός ιερωμένος. Αντίστοιχες πληροφορίες δεν διαθέτουμε για τη μονή του Αγίου Γεωργίου.

Τα σχετικά έγγραφα περιέχουν στο σύνολό τους λεπτομερή περιγραφή των μεταβιβαζόμενων και συντάσσονται από τον Καγκελάριο του Πύργου ή τον κοινό Καγκελάριο της Σαντορίνης, ενώ ένα είναι ιδιόγραφο. Η αξία της προσήλωσης είναι γνωστή ακριβώς σε τέσσερις περιπτώσεις που αφορούν τη μονή του Αγίου Νικολάου (2) και του Αγίου Γεωργίου (2), όπου η κάθε μοναχή λαμβάνει 100 γρόσια, ενώ στις υπόλοιπες πρόκειται για αντίστοιχης ή μεγαλύτερης αξίας αγαθά.

Σημειώνουμε, τέλος, ότι μόνο σε μια περίπτωση διαθέτουμε κάποια στοιχεία σχετικά με την οικονομική επιφάνεια της οικογένειας καταγωγής μοναχής, οικογένεια που διέθετε μεγάλη περιουσία.

Προσηλώσεις ιερομόναχων

Οι προσηλώσεις των ιερομόναχων συντάσσονται κατά κανόνα στο μοναστήρι, από διάφορα πρόσωπα, συνήθως ιερομόναχους αλλά και κοσμικούς, ένδειξη της ελαστικότητας των σχετικών κανόνων. Εξάλλου, το ένα τρίτο σχεδόν δεν φέρει υπογραφή συντάκτη, ενώ το ένα πέμπτο συντάσσεται από τους ίδιους τους αφιερούμενους.

Στοιχείο που διαφοροποιεί ουσιαστικά τις προσηλώσεις των ιερομόναχων είναι το γεγονός ότι οι μισοί έχουν ήδη λάβει το σχήμα, ενώ κατά το ένα τέταρτο είναι ιερωμένοι. Εξάλλου, τα αγαθά που μεταβιβάζουν ανήκουν στους ίδιους σε όλες τις περιπτώσεις, πλην μιας, γεγονός που συνδέεται και με την ηλικία προσήλωσης.⁵⁸ Αντίθετα, όπως θα διαπιστώσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, οι περιπτώσεις όπου ο προικοδοτούμενος παρουσιάζει ο ίδιος τα προικώα του αποτελούν την εξαίρεση στα προικοδορητήρια μελλονύμφων, καθολικών ιερωμένων ή Δομινικανίδων, αλλά και των ορθόδοξων καλογραιών.

Επιπλέον βασικό στοιχείο διαφοροποίησης αποτελεί η σύνθεση των μεταβιβαζόμενων αγαθών, καθώς τα δυο τρίτα των προσηλούμενων αφιερώνουν αγαθά που κατέχουν και

μονή Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, όπου μονάζουν 37 Σαντορινιοί, από τα μέσα του 16^{ου} έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, οι περισσότεροι τον 18^ο, βλ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες... ό.π.*, 137-138.

παράλληλα όσα πρόκειται να αποκτήσουν (9 πρόσωπα), ή μόνο όσα πρόκειται να αποκτήσουν (9). Χαρακτηριστικό είναι το τυπικό των σχετικών εγγράφων, όπως στην περίπτωση του ιεροδιάκονου Ιγνάτιου Αλαφούζου, ο οποίος φέρεται από τον ιερέα Πέτρο Σιγάλα να δηλώνει: «κάνω προσήλωσιν εις τον Προφήτην Ηλίαν τον Θεσβίτην εν τη νήσω Σαντορίνη, να ήμην και να μείνω έως εφ' όρου ζωής μου και υπόσχομαι να φυλάττω τους όρους του μοναστηριού κατά τους θείους και ιερούς κανόνες των αγίων πατέρων και του ηγουμένου προστάγματος .. έτι δε προσηλώνω» ό,τι θα αποκτήσω από σήμερα και όσο ζω και ο ηγούμενος υπόσχεται την «κυβέρνησή» μου.⁵⁹

Στις υπόλοιπες, εξάλλου, περιπτώσεις (9) μεταβιβάζουν μόνο αγαθά που κατέχουν, μικρής αξίας κατά κανόνα (8) ή μέτριας (1).

Στοιχεία για την επιφάνεια της οικογένειας καταγωγής των προσηλούμενων γνωρίζουμε μόνο σε μια περίπτωση, όπου μάλιστα ο πατέρας του συγκεκριμένου ιερομόναχου ήταν ιερωμένος, όπως και ο ίδιος ο ιερομόναχος, και διέθετε μικρή περιουσία.⁶⁰ Επισημαίνουμε ότι η απουσία σχετικών πληροφοριών, όπως και στην περίπτωση των ορθόδοξων καλογραιών, οφείλεται στο περιεχόμενο των πηγών, που αφορούν σε υψηλότερο βαθμό καθολικές οικογένειες.

Σημειώνουμε, τέλος, ότι αντίστοιχες πράξεις προσήλωσης συντάσσονται και από τους μέλλοντες Ιησουίτες, οι οποίες όμως δεν συναντώνται στις πηγές μας.⁶¹

β. Διαθήκες

Οι ατομικές περιουσίες μεταβιβάζονται κυρίως με διαθήκες που συντάσσουν πρόσωπα εν ζωή, καθώς και με διανεμητικά έγγραφα που συντάσσουν οι κληρονόμοι προσώπων που πέθαναν χωρίς διαθήκη. Μεταξύ των πρώτων περιλαμβάνονται και προφορικές διαθήκες, «παραγγελίες» που κάνει ο ενδιαφερόμενος για τη διάθεση του συνόλου της περιουσίας του, οι οποίες συντάσσονται μετά το θάνατό του. Μεταξύ των διανεμητικών εγγράφων, εξάλλου, περιλαμβάνονται και απογραφές περιουσιών μετά θάνατο, στις οποίες συμβαίνει να ορίζονται και κληρονόμοι. Επίσης, συντάσσονται και ελάχιστα έγγραφα, αφού οι διαθέτες έχουν πεθάνει, τα οποία αφορούν ζητήματα εκτέλεσης των διαθηκών.⁶²

⁵⁸ Προικοδότηση μοναχών, με τη μεταβίβαση τμήματος της οικογενειακής περιουσίας, μαρτυρείται σε άλλα νησιά, βλ. Ι. Βισβίτζης, «Δικαστικά αποφάσεις του 17^{ου} αιώνα εκ της νήσου Μυκόνου», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 7 (1957), 77.

⁵⁹ Βλ. 25 Νοεμβρίου 1728 Αρχείο μονής Προφήτου Ηλιού.

⁶⁰ Πρόκειται για τον παπα κυρ Νικολό Μαρκοτζάνε, πατέρα του παπα κυρ Παρθένιου, βλ. προσήλωση παπα κυρ Παρθένιου Μαρκοτζάνε 20 Ιουλίου 1740 ό.π.· διαθήκη παπα κυρ Νικολού Μαρκοτζάνε 30 Σεπτεμβρίου 1745 ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α' Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. α'.

⁶¹ Βλ. Δ. Ν. Κασαπίδης, «Συμβολή στην ιστορία της εγκαταστάσεως των Ιησουιτών... ό.π., 168-169, όπου εκδίδεται «δωρητήριο και προσήλωση» Αντώνη Δαργέντα του 1657, το οποίο βρίσκεται στο ιδιωτικό αρχείο της συγκεκριμένης οικογένειας.

⁶² Βλ. παραπάνω, 21.

Η διαθήκη δεν αποτελεί συμφωνία δυο πλευρών, όπως τα προικοδορητήρια, αλλά έκφραση της τελευταίας θέλησης του διαθέτη, σχετικά με τη κληροδοσία των αγαθών του και τη σωτηρία της ψυχής του, η οποία περιορίζεται από τυχόν όρους που βαρύνουν τα αγαθά του, καθώς και από τα δικαιώματα των κληρονόμων του. Για τους λόγους αυτούς, ακολουθούνται ορισμένοι κανόνες, ώστε να εξασφαλίζεται η εγκυρότητά της, όπως διαπιστώνουμε από τις ίδιες τις πράξεις και σχετικές αναφορές των κωδικοποιημένων εθίμων. Ενδεικτικό, άλλωστε, του χαρακτήρα της μεταβίβασης μέσω διαθηκών είναι και το γεγονός ότι στα έθιμα δεν τίθενται κανόνες για την εγκυρότητα των πράξεων προικοδότησης, που εξασφαλίζεται από την ίδια τη συμφωνία των προικοδοτών.

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε στα οριζόμενα από τα έθιμα, σχετικά με τις διαθήκες που συντάσσονται εν ζωή και τις προφορικές, ενώ στο επόμενο κεφάλαιο στα σχετικά με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των κληρονόμων. Εξετάζοντας, εξάλλου, τις ίδιες τις διαθήκες θα διαπιστώσουμε ότι οι πρακτικές που ακολουθούνται συμφωνούν σε πολλά σημεία με τα έθιμα, αλλά παρουσιάζουν μεγαλύτερη ελαστικότητα.

Στην κωδικοποίηση, λοιπόν, ορίζεται ότι «η διαθήκη δια να ήναι στερεά και χωρίς αμφιβολίαν, πρέπει να γράφεται ή από τον κατζιλάρην ή από τον ίδιον όπου κάμνει την διαθήκην ή από άλλον τινά αξιόπιστον, και υπογεγραμμένη υπό αξιόπιστων μαρτύρων. Όταν τις δεν προφθάση να διαθέση εγγράφως την περιουσίαν του και εξομολογούμενος ήθελε παραγγείλη εις τον πνευματικόν του εκ στόματος τι να γίνεται η περιουσία του, πρέπει ο πνευματικός να παραλαμβάνη εις τούτο και δυο αξιόπιστους μάρτυρας, δια να γίνεται βεβαία η τοιαύτη παραγγελία, ει δε μη μόνη η μαρτυρία του πνευματικού δεν έχει ισχύν. ... Ειμπορεί ο καθ' ένας, όταν έχη edικά του πράγματα, να τα διορίζη εις την διαθήκην του όπου θέλει, έξω από εκείνα όπου του έχουν προικοδοτημένα με κοντιζιώνες».⁶³

Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι η αξιοπιστία του συντάκτη και των μαρτύρων εξασφαλίζουν όχι μόνο την πιστή καταγραφή της θέλησης του διαθέτη αλλά πιστοποιούν και το γεγονός ότι «έχει τας φρένας του», είναι, δηλαδή, σε θέση να εκφράσει τη θέλησή του.

Θα αναφερθούμε κατ' αρχήν στις διαθήκες που συντάσσουν πρόσωπα εν ζωή και στη συνέχεια θα εξετάσουμε τα χαρακτηριστικά των εγγράφων διανομής και απογραφής της περιουσίας εκείνων που πεθαίνουν χωρίς διαθήκη.

1. Στοιχεία εγγράφων

Η κληροδοσία των περιουσιακών στοιχείων πραγματοποιείται κατά κανόνα με τη σύνταξη μιας και μοναδικής «καθολικής» διαθήκης.⁶⁴ Το ένα πέμπτο, ωστόσο, των διαθετών

⁶³ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 511.

⁶⁴ Εκτός από τον όρο «καθολική διαθήκη», χρησιμοποιούνται και οι ακόλουθοι για το χαρακτηρισμό των συγκεκριμένων πράξεων: «διαθήκη και ορδινία», «τεσταμέντο», «γράμμα», «καθολική διάταξη»,

συντάσσει δυο ή περισσότερες αλληπάλληλες πράξεις, συμπληρώνοντας ή αναθεωρώντας τις προγενέστερες. Τότε συνήθως σώζεται μόνο η διαθήκη που συντάσσεται μετά την κύρια, ενώ σε τέσσερις στις δέκα περιπτώσεις μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία σύνταξης αλληπάλληλων διαθηκών.⁶⁵ Συνολικά διαθέτουμε 654 έγγραφα που συντάσσονται από 606 διαθέτες.

Ο χαρακτήρας των διαθηκών και οι κανόνες για την εξασφάλιση της εγκυρότητάς τους, αλλά και οι πρακτικές κληροδοσίας και οι γενικότερες οικογενειακές στρατηγικές ανιχνεύονται από το ίδιο το περιεχόμενο των πράξεων, το οποίο κρίνουμε ότι θα πρέπει κατ' αρχήν να παρουσιάσουμε αναλυτικά.

Στην πλήρη μορφή των εγγράφων σημειώνονται: ο τόπος σύνταξης, ο λόγος για τον οποίο ο διαθέτης συντάσσει διαθήκη, και ακολουθεί το τυπικό με το οποίο ο διαθέτης ζητά συγχώρεση για τις αμαρτίες του και διαβεβαιώνει ότι έχει «σών ... τον νουν και καθάραν την γλώτταν και τους λοιπούς αισθήσεις». Στη συνέχεια καταγράφονται τα στοιχεία του κάθε κληρονόμου, η σχέση που έχει με το διαθέτη, και το μερίδιο των αγαθών που του κληροδοτείται. Ακολουθούν τα αγαθά που αφιερώνονται σε θρησκευτικά ιδρύματα, αγαθά που διατίθενται για φιλανθρωπικούς σκοπούς, αναφορά σε προφορικές οδηγίες που θα κάνει αργότερα ο διαθέτης, οδηγίες προς τους κληρονόμους για την ταφή του και την εκτέλεση λειτουργιών στη μνήμη του, διευκρινίζεται εάν οι κληρονόμοι θα είναι κύριοι των μεριδίων τους άμεσα ή μετά το θάνατο του διαθέτη, και τέλος καταγράφονται οι όροι με τους οποίους κληροδοτούνται τα αγαθά, καθώς και οι όροι που δεσμεύουν τους κληρονόμους ως προς τη μεταβίβασή τους. Επίσης, ορίζονται ένας ή περισσότεροι εκτελεστές της διαθήκης, «επίτροποι», και τέλος τίθεται αλληλογία και καταγράφονται οι κατάρες που βαρύνουν όποιον κληρονόμο ή άλλο παραβεί τη θέληση του διαθέτη. Τα έγγραφα υπογράφονται από μάρτυρες και τον συντάκτη, κάποτε και τον ίδιο τον διαθέτη.⁶⁶

Διαδικασία σύνταξης διαθηκών

Σχεδόν στις μισές περιπτώσεις οι διαθήκες συντάσσονται στην κατοικία του διαθέτη ή, σπανιότερα, στην κατοικία στενού συγγενούς του, με τον οποίο κατά κανόνα ο διαθέτης συγκατοικεί. Συνολικά έξι στις δέκα συντάσσονται στα καστέλια, κατά το ένα τρίτο στο

«ορδινία», ή «παραγγελία». Επίσης, συναντάται και ο όρος «ξεμοίραση», που αναφέρεται στο σκοπό και το λόγο σύνταξης διαθήκης, όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο.

⁶⁵ Βλ. αναλυτικά παρακάτω, 270 κ.εξ.

⁶⁶ Βλ. και Δρακάκης, «Θηραϊκή διαθήκη του 17^{ου} αιώνας», *Δανέζης 1971*, 131-133, όπου δημοσιεύεται και σχολιάζεται συγκεκριμένη πράξη Τσελίκας, *Μαρτυρίες...* ό.π., 75, όπου δημοσιεύεται διαθήκη του 1573 Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο...* ό.π., έγγρ. 9, διαθήκη Σαντορινιού του 1615. Πρόκειται κατά βάση για το συνηθισμένο τυπικό που συναντάται στις Κυκλάδες και σε άλλα νησιά, βλ. ενδεικτικά Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο...* ό.π., έγγρ. 14 από Μήλο, έγγρ. 17, 30 από Πάτμο *Μηνιάτης*, στοιχεία ευρετηρίου 1232 Πετρόπουλος, *Νομικά...* ό.π., έγγρ. 1, 47, 48, 89, 101, επίσης αναφορά στον υποδειγματικό τύπο διαθήκης που περιέχεται στο *Πηδάλιον της νοητής νηός, της μιας, Αγίας, καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας*, 418.

Σκάρο, ενώ τα τρία τέταρτα των περιπτώσεων όπου κληροδοτούνται μεγάλες περιουσίες συγκεντρώνονται επίσης στα καστέλια. Οι μισές σχεδόν, εξάλλου, συντάσσονται από ιερωμένους, κατά το ένα τρίτο καθολικούς, σημαντικό ποσοστό από καγκελάριους του νησιού ή συγκεκριμένων κασελίων κυρίως, και μικρό ποσοστό από τους ίδιους τους διαθέτες. Τέλος, 19 συντάσσονται εκτός Σαντορίνης, ένδειξη της κινητικότητας ορισμένων διαθετών στα πλαίσια δραστηριοτήτων οικονομικού χαρακτήρα ή/και γάμων με ξένους, που έχουν ως αποτέλεσμα την εγκατάσταση Σαντορινιών σε άλλους τόπους.⁶⁷

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά συνδέονται με το γεγονός ότι έξι στους δέκα διαθέτες είναι καθολικοί, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, ποσοστό υψηλότερο από εκείνο των προικοδοτούμενων, που εξηγεί, ως ένα βαθμό, τις σχετικές διαφοροποιήσεις. Οι ιδιότητες των συντακτών συνδέονται κατ'αρχήν με την επιθυμία των διαθετών να εξασφαλίσουν την εγκυρότητα των πράξεών τους, και είναι αντίστοιχες με τα οριζόμενα από τα έθιμα. Ως προς τους καθολικούς ιερωμένους, εξάλλου, αλλά και τους ορθόδοξους, συνδέονται και με το θρησκευτικό χαρακτήρα που έχουν οι διαθήκες. Σημειώνουμε ότι το ποσοστό και η χρονική κατανομή των ιδιόγραφων είναι αντίστοιχο με εκείνο των προικοδομητηρίων των μελλονυμφων, γεγονός που συνδέεται με το συνολικό επίπεδο εγγραμματοσύνης.⁶⁸

Εννέα στις δέκα διαθήκες υπογράφονται από μάρτυρες, κατά τα δυο τρίτα από δυο ή περισσότερα πρόσωπα, ενώ κατά το ένα πέμπτο περίπου από ένα. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ότι ως προς το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό ισχύουν κατά κανόνα τα οριζόμενα από τα κωδικοποιημένα έθιμα.⁶⁹ Οι διαθήκες, ωστόσο, δίχως μάρτυρες (79 έγγραφα), συμβαίνει σε κάποιες περιπτώσεις να μη φέρουν ούτε υπογραφή του συντάκτη (16), και πιθανόν να αποτελούν σχέδια διαθήκης, τα οποία, όμως συνυπολογίζονται μεταξύ των διαθηκών, καθώς δεν μπορούμε να διακρίνουμε ακριβώς το χαρακτήρα τους. Οι υπόλοιπες αμάρτυρες διαθήκες είναι συνήθως ιδιόγραφες ή συντάσσονται από καθολικούς ιερωμένους.

Συνέβαινε, άλλωστε, οι μάρτυρες να μην είναι παρόντες κατά τη σύνταξη της διαθήκης και να καλούνται αργότερα να υπογράψουν ή τελικά να αρκεί η υπογραφή του συντάκτη, μετά και από έλεγχο εκ μέρους του Καγκελάριου της κοινότητας. Όπως στη διαθήκη του κυρ Γιαννούλη Καλαμαρά που συνέταξε ο πρε Γιωαννάς Ντακουτρός στις 5 Οκτωβρίου 1621, που δεν φέρει υπογραφές μαρτύρων αν και σημειώνεται ότι ο διαθέτης «παρακάλεσε μάρτυρες». Η διαθήκη αυτή συμπληρώνεται στις 8 Σεπτεμβρίου 1632 με σημείωση που έχει τον ίδιο γραφικό χαρακτήρα με εκείνο του πρε Γιωαννά και φέρει την υπογραφή του: «ήρθε ο

⁶⁷ Σχετικά με τους συντάκτες βλ. αναλυτικά Παράρτημα Ι, πίνακα 18. Σχετικά με τα προβλήματα που μπορεί να δημιουργηθούν όταν οι διαθήκες συντάσσονται από λαϊκούς δίχως αξίωμα, βλ. Πετρόπουλος, *Νομικά... ό.π.*, 2, 23.

⁶⁸ Σχετικά με τα προβλήματα που μπορεί να δημιουργηθούν όταν οι διαθήκες συντάσσονται από λαϊκούς δίχως αξίωμα, βλ. Πετρόπουλος, *Νομικά... ό.π.*, 2, 23. Βλ. και εδώ παρακάτω, 152-153.

αφέντης Νικολός Γίζης Καντζελάριος Σαντορίνης στον Καρτεράδο και ρώτησε μένα πρε Γιωάννη Ντακουτρό για το παρόν τεσταμέντο ... αφορμή που δεν υπέγραψαν οι μάρτυρες και του λέω απάνω στη ψυχή μου πως ήταν από λόγου μου η άργητα», διότι ο διαθέτης, που ήταν «ασθενής το κορμί», πέθανε λίγες μέρες μετά τη σύνταξη της διαθήκης και τελικά δεν εκλήθησαν οι μάρτυρες. Εδώ ο συντάκτης «ομολογεί» ότι ο ίδιος έγραψε τη διαθήκη, η οποία αποτυπώνει ακριβώς τις τελευταίες θελήσεις του διαθέτη.⁷⁰

Διαφοριστικά για τη διαδικασία σύνταξης των διαθηκών, τον τρόπο εξασφάλισης της εγκυρότητάς τους είναι και άλλα έγγραφα, όπως μπορούμε να δούμε στη χαρακτηριστική περίπτωση δυο μαρτυριών που συντάσσονται μετά το θάνατο διαθέτριας, λόγω σχετικής διαμάχης γιων της.

Η Φλουριά Γαβαλοπούλα, χήρα του αφέντη Νικόλα Σιγάλα, συνέταξε διαθήκη στις 8 Απριλίου 1673, στο σπίτι της, κυρίως για να αφήσει οδηγίες σχετικά με τις θρησκευτικές υποχρεώσεις που βάρυναν τα πέντε από τα έξι παιδιά της, βάσει κυρίως των αγαθών της που είχαν λάβει μέσω προικοσυμφώνων ή προηγούμενης διαθήκης της, που δεν σώζεται. Ωστόσο, στις 14 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου, αφού η Φλουριά είχε πεθάνει, δυο γιοι της, ο αφέντης Σιφάκης και ο αφέντης Γιακουμάκης έρχονται σε σύγκρουση για τη διανομή ορισμένων αγαθών της μητέρας τους, και αμφισβητούν την εγκυρότητα της διαθήκης. Συμφωνούν να παραπέμψουν το ζήτημα σε διαιτησία, και στις 15 Ιανουαρίου 1674, εκδίδεται σχετική απόφαση του Καθολικού Επισκόπου και του Νικόλα Δε Μάθα, με την οποία επικυρώνεται η διαθήκη της μητέρας τους και διανέμονται κάποια αμφισβητούμενα αγαθά μεταξύ των παιδιών της.

Ωστόσο, φαίνεται ότι οι διαφωνίες των δυο αδερφών συνεχίστηκαν, καθώς στις 26 Ιανουαρίου 1674, ο συντάκτης της διαθήκης της Φλουριάς, πρε Αντώνιος Ντακίλας και ένας από τους δυο μάρτυρες που την υπέγραψαν, καλούνται να μαρτυρήσουν σχετικά με τη διαδικασία σύνταξης της συγκεκριμένης διαθήκης, αλλά και σχετικά με τη διανοητική κατάσταση της Φλουριάς.

Ο μάρτυρας αιδέσιμος αφέντης πρε Φρατζέσκος Μπελώνιας «ομολογά με όρκον», μπροστά στον Καθολικό Επίσκοπο, τους Ιησουίτες, ένα καθολικό ιερωμένο και άλλο ένα πρόσωπο κοσμικό, ότι η Φλουριά εξέφρασε τις τελευταίες της θελήσεις «με το στόμα της και καθώντας απάνω στο στρώμα με όλες της τις αισθήσεις και φρένες». Επίσης, ότι ο πρε Αντώνιος Ντακίλας της ανέγνωσε τη διαθήκη, συμφώνησε εκείνη πρώτα, και κατόπιν υπέγραψαν οι μάρτυρες και ο ίδιος ο πρε Αντώνιος.

⁶⁹ Στον αριθμό των μαρτύρων δεν συνυπολογίζονται τυχόν συγγενείς του διαθέτη, καθώς στην περίπτωση αυτή πρόκειται συνήθως για ορισμένους από τους κληρονόμους, που υπογράφουν αποδεχόμενοι τη διαθήκη, ρητά ή έμμεσα.

⁷⁰ Βλ. *ό.π.*, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. Ι υποφ. στ΄.

Ο συντάκτης της διαθήκης από την πλευρά του, σε ιδιόγραφη «μαρτυρία» του, μπροστά στα ίδια πρόσωπα, «ομολογά» ότι ο γιος της διαθέτριας, ο αφέντης Σιφάκης, πήγε και τον βρήκε και του ζήτησε εκ μέρους της μητέρας του να γράψει «το ύστερο τεσταμέντο» της. Εκείνος συνέταξε τη διαθήκη «μπροστά της που ήταν στο στρώμα», όπως ακριβώς περιγράφει και ο μάρτυρας πρε Φρατζέσκος. Εξάλλου, επισημαίνει ότι η Φλουριά ήταν «βαριά αρρωστημένη», και όχι υγιής, όπως κατά τη σύνταξη της πρώτης της διαθήκης, ενώ ο ίδιος τη ρώτησε «αν είναι έτσι το θέλημά της» και εκείνη τον διαβεβαίωσε ότι είναι πράγματι «έτσι». Του φάνηκε, λοιπόν, ότι «είχε τας φρένας της ... όσα εμπόρεσα να γνωρίσω, διατί μου εμίληεν».⁷¹

Αποτύπωση της προσωπικής έκφρασης και θέλησης των διαθετών

Ενώ η δομή των διαθηκών είναι συγκεκριμένη και ακολουθείται πιστά σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, το περιεχόμενό τους, αλλά και οι τρόποι έκφρασης εξαρτώνται από τους ίδιους τους διαθέτες, σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι στα προικοδομητήρια των ζευγαριών. Φαίνεται, όμως, ότι και οι ίδιοι συντάκτες εκφράζονταν με μεγαλύτερη ελευθερία, με αποτέλεσμα να διαθέτουμε διαφωτιστικές ή και παραστατικές καταγραφές για ποικίλα ζητήματα, όπως είναι ο λόγος σύνταξης των διαθηκών, οι σχέσεις του διαθέτη με τα μέλη της οικογένειάς του, ο τρόπο ταφής του, οι όροι που θέτει στους κληρονόμους για τη μεταβίβαση των κληροδοτούμενων αγαθών κ.ά.⁷²

Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι από τις διαθήκες που συντάσσει ο πρε Γεώργης Χρυσολούρης, που συναντήσαμε ήδη ως συντάκτη προικοδομητηρίων, μόνο τέσσερις στις δέκα περιέχουν πλήρη περιγραφή των κληροδοτούμενων αγαθών, ποσοστό ελαφρά υψηλότερο από το σύνολο των εγγράφων (55,47%).

Σε ορισμένες περιπτώσεις συμβαίνει να καταγράφονται και στοιχεία καθαρά προσωπικά του διαθέτη, ιδιαίτερα στις ιδιόγραφες διαθήκες, αλλά και σε μη ιδιόγραφες, κυρίως εκείνες που συντάσσονται στο πρώτο ενικό πρόσωπο. Στις τελευταίες μοιάζει ο συντάκτης να μεταφέρει τα ίδια τα λόγια του διαθέτη. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Τζάνας, χήρας του μισέρ Νικολάκη Συρίγου, που καταλήγει απευθυνόμενη στο γιο της Ιωαννάκη, ως εξής: «παραγγέλλω προς εσένα τον άνωθέ μου υιό τον πολλά μου αγαπημένον, εκείνην όλην την αγάπην οπού έχεις εις εμένα να την έχεις εις τα αδέρφια σου, διότι μου φαίνεται ότι και από την άλλην ζωήν σου θέλω δίδει την ευχήν μου, ωσάν κι εδώ οπού σου

⁷¹ Βλ. διαθήκη Φλουριάς Γαβαλοπούλας 8 Απριλίου 1673 *ό.π.* Φάκ. 3 υποφ. α΄ κομπρομέσο αφέντη Σιφάκη Σιγάλα και αφέντη Γιακουμάκη Σιγάλα 14 Δεκεμβρίου 1673 *ό.π.*, ΣΤ΄ Αποφάσεις, Φάκ. 1 υποφ. γ΄ απόφαση 15 Ιανουαρίου 1674 *ό.π.*: μαρτυρία αφέντη πρε Φρατζέσκου Μπελώνια 26 Ιανουαρίου 1674 και μαρτυρία πρε Αντωνίου Ντακίλα 26 Ιανουαρίου 1674 *ό.π.*, Η΄ Μαρτυρίες, Φάκ. 1 υποφ. β΄. Σχετικά με τη διανοητική κατάσταση των διαθετών που αποτελεί προαπαιτούμενο για την εγκυρότητα της διαθήκης βλ. και Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 201. Σχετικά με τα προβλήματα που μπορούν να ανακύψουν λόγω ψυχικής ασθένειας βλ. εξάλλου εδώ παρακάτω, 165-166.

⁷² Όπως γενικά παρατηρείται στις διαθήκες, βλ. Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 198.

την αφήνω με όλην μου την καρδίαν». Η εξασφάλιση καλών σχέσεων στους κόλπους της οικογένειας, που τόσο εύγλωττα διατυπώνεται εδώ, αποτελεί ένα από τα ζητήματα που απασχολούν τους διαθέτες, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.⁷³

Την μεγαλύτερη ποικιλία εκφράσεων, πάντως, συναντάμε στον τρόπο που αποτυπώνεται ο λόγος σύνταξης της διαθήκης, όπως θα διαπιστώσουμε και αμέσως στη συνέχεια. Στο σημείο αυτό περιοριζόμαστε να αναφέρουμε δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Η Κατερίνα Τομαή, χήρα του κυρ Νικολάκη Νταμίγου, κάνει διαθήκη «δια την ψυχή της» και για να διανείμει την περιουσία της στα παιδιά της, «τυρανισμένη από πολύν καιρόν από μιαν αρρώστειαν η οποία δεν την αφήνει ποτέ και θωρώντας πως δεν μπορεί να γλυτώσει απ' αυτή», ενώ η Καλίτζα Ντανέζη «με το να είναι γερόντισσα και να απαντέχει από ώραν εις ώραν τον θάνατον».⁷⁴

Η σχέση του διαθέτη με τον συντάκτη, άλλωστε, ποικίλλει, και είναι συχνά στενότερη από εκείνη που συνδέει προιδοτούμενους/προικοδότες με τους συντάκτες των σχετικών εγγράφων. Κατ'αρχήν ο συντάκτης συμβαίνει να είναι και εξομολόγος του διαθέτη (5 περιπτώσεις), όπως άλλωστε διαπιστώσαμε ότι προβλέπεται και στα κωδικοποιημένα έθιμα. Επίσης μπορεί να είναι «επίτροπος» που ορίζει ο διαθέτης, ο εκτελεστής δηλαδή της διαθήκης, ή στενός συγγενής του, π.χ. ανηψιός, αδερφός, ή και σύζυγος. Όπως, άλλωστε, επισημαίνει ο πρε Μιχαήλ Συρίγος στη διαθήκη της αδερφής του Μαρκέτας, που συντάσσει το 1756, «εγώ μαρτυρώ με τον όρκο μου πως με έβαλε και την έγγραφα μη θέλοντας να μεταχειρισθεί κανέναν ξένον».⁷⁵

Ακριβώς λόγω της σχέσης αυτής, φαίνεται ότι οι συντάκτες μπορούν να επηρεάσουν τους διαθέτες. Χαρακτηριστική του ρόλου αυτού των συντακτών, είναι η διαθήκη της Πόθας Χατζή [Μαρκάδου] που συντάσσει ο «πρωτοηγούμενος» Χρυσανθος [Μπαρμπαρίγος] της μονής Προφήτη Ηλιού. Η διαθέτρια είχε ήδη κάνει προηγούμενη διαθήκη, που δεν σώζεται, ενώ εδώ καταγράφεται η θέλησή της, όπως την εξέφρασε πριν πεθάνει, πρόκειται δηλαδή για προφορική διαθήκη που συντάσσεται μετά το θάνατό της. Ο Χρυσανθος βεβαιώνει ότι η διαθέτρια «έστειλε» και τον «έκραξε», εκείνος την εξομολόγησε και εκείνη του ανέφερε «πως είναι ένα τεσταμέντο καμωμένο και αξίζει, αμή έχω γνώμη να κάμω άλλο, αμή αν δεν φθάσω να κάμω άλλο να πουν» ότι αφήνει στην κόρη της Βοργού «δια πολλές καλοσύνες» το σπίτι που έκτισε. Εξάλλου, επιθυμούσε να αφήσει και ένα «κομμάτι αμπέλι» του εγγονού της, «αμή εγώ [ο συντάκτης] δεν την άφηκα».⁷⁶

⁷³ Βλ. 25 Απριλίου 1660 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 2 υποφ. στ'. Σημειώνουμε ότι και μη ιδιόγραφα προικοδορητήρια συμβαίνει να συντάσσονται στο πρώτο πρόσωπο του ενικού ή του πληθυντικού.

⁷⁴ Βλ. 11 Ιουλίου 1732 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. ε'· 7 Μαΐου 1750 *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. β'.

⁷⁵ Βλ. δίχως ημερ. 1756 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. β'.

⁷⁶ Βλ. 26 Φεβρουαρίου 1681, *ό.π.*, Φάκ. 3 υποφ. γ'. Η συγκεκριμένη διαθήκη δεν υπογράφεται από μάρτυρες, ενώ δεν γνωρίζουμε τους λόγους για τους οποίους ο συντάκτης αποτρέπει τη διαθέτρια να

Ιδιόγραφες διαθήκες

Οι ιδιόγραφες διαθήκες συγκεντρώνονται κυρίως τον 18^ο αιώνα και συντάσσονται από διαθέτες που είναι κατά τα τρία τέταρτα καθολικοί και μεταβιβάζουν κυρίως μέτριες ή μεγάλες περιουσίες.⁷⁷

Σημειώνουμε ότι στις περιπτώσεις αλληπάλληλων διαθηκών, μπορεί ορισμένες να είναι ιδιόγραφες και άλλες να συντάσσονται από τρίτους ή να είναι στο σύνολό τους ιδιόγραφες. Το γεγονός ότι ο Καγκελάριος της Σαντορίνης, ο αφέντης Νικολάκης Γίζης συντάσσει ο ίδιος την πρώτη του διαθήκη, όχι όμως τις δυο μεταγενέστερες, είναι χαρακτηριστικό της περιορισμένης έκτασης της συγκεκριμένης πρακτικής.⁷⁸

Χαρακτηριστικό δείγμα ιδιόγραφης διαθήκης με ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελεί εκείνη του αφέντη Γουλιελμάκη Ντακορώνια, που συντάσσεται σε πολύ προσωπικό τόνο. Ο καθολικός Γουλιελμάκης γεννήθηκε στη Σαντορίνη από πατέρα Ναξιώτη και μητέρα Σαντορινιά, παντρεύτηκε στη Σαντορίνη, ενώ διέθετε μεγάλη περιουσία στη Νάξο. Συντάσσει τη διαθήκη του χήρος πλέον, στις 22 Αυγούστου 1639, «μπροστά σε [δυο] μάρτυρες ... λογιάζοντας πως πολλές φορές αιφνίδια η ασθένεια και άλλα κίνδυνα ετούτου του κόσμου ευρίσκουν πάσα άνθρωπον αδιόρθωτον», και κληροδοτεί την ακίνητη και κινητή του περιουσία αποκλειστικά στην «αδιόρθωτη» μοναχοκόρη του Νικολέτα.⁷⁹ μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και ιδιόκτητη οικογενειακή εκκλησία. Δεν περιγράφει με λεπτομέρειες τα κληροδοτούμενα αγαθά, σημειώνει όμως για την ταφή του: «το κορμί μου θέλω να το θάψουν μέσα εις τον Ντόμο σε μια κάσα μέσα». Επιτρόπους του ορίζει τον Καθολικό Επίσκοπο Σαντορίνης Ανδρέα Σοφιανό και τον θείο του πρε Φαντή Ντακορώνια, από τους οποίους, «λογιάζοντας την ξενία της [Νικολέτας] και μοναξιά της», ζητά να την παντρέψουν στη Νάξο «και να της δώσουν αρχοντόπουλο από το ρίτον το φράγκικο». Εάν, εξάλλου, ο ένας από τους επιτρόπους πεθάνει πριν παντρευτεί η Νικολέτα, παρέχει σχετική εξουσιοδότηση στον επιζώντα και σημειώνει: «ξαναλέγω το να την παντρέψουν στην Αξία». Καταλήγει διευκρινίζοντας: «έγραψα και υπόγραψα μπροστά στους μάρτυρες ... βουλώνοντάς το και

κληροδοτήσει το αμπέλι στον εγγονό της, πιθανόν για λόγους ισορροπιών μεταξύ των μελών της οικογένειας.

⁷⁷ Βλ. και Παράρτημα I, πίνακα 19.

⁷⁸ Βλ. Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 17-18.

⁷⁹ Ο όρος «αδιόρθωτος» αναφέρεται συνήθως στις πηγές μας σε πρόσωπο που απεβίωσε χωρίς να αφήσει διαθήκη. Ωστόσο, μπορεί να έχει γενικότερη σημασία και να χαρακτηρίζεται πρόσωπο που δεν έχει ακόμη παντρευτεί ή δεν έχει λάβει μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας, όπως συμβαίνει στη συγκεκριμένη περίπτωση. Βλ. και Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 110-1669*, Θεσσαλονίκη 1933, τ. Α', όπου η πρώτη σημασία Ακαδημία Αθηνών, *Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης, Α' Ιστορικόν Λεξικόν της νέας ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα 1933, τ. Α' όπου η δεύτερη ευρύτερη σημασία. Στα κωδικοποιημένα έθιμα, εξάλλου, χρησιμοποιείται και ο όρος «αδιόριστος» για το πρόσωπο που πεθαίνει χωρίς διαθήκη.

αφήνοντάς το έτσι βουλωμένο μέσα εις τα χαρτιά της εκκλησίας μας δια να το ανοίξουν αποθανώντας μου».

Η Νικολέτα θα παντρευτεί ένα χρόνο αργότερα τον Ναξιώτη αφέντη Ντομεγενάκη Ντελαγραμάτικα, προικοδοτούμενη από τους εκτελεστές της διαθήκης του πατέρα της με τα αγαθά που εκείνος της είχε κληροδοτήσει. Στο προικοσύμφωνό το ζευγαριού, που συντάσσεται στη Σαντορίνη, μετά το θάνατο του Γουλιελμάκη, γίνεται, άλλωστε, αναφορά και στη διαθήκη του.⁸⁰

2. Χαρακτηριστικά διαθετών

Οι διαθέτες συναντώνται κυρίως τον 17^ο και 18^ο αιώνα και είναι άντρες και γυναίκες στην ίδια αναλογία, με μικρές αποκλίσεις στο χρόνο, που οφείλονται στο τυχαίο της διάσωσης των εγγράφων κατά κύριο λόγο, καθώς η πρακτική σύνταξης διαθήκης δεν φαίνεται να περιορίζεται σε συγκεκριμένο φύλο.

Πίνακας 8. Χρονική κατανομή διαθετών συνολικά και κατά φύλο

	α)		β)		γ)	
τέλη 16 ^{ου}	23	3,79%	10	43,47%	13	56,52%
17 ^{ου} α'	136	22,44%	67	49,26%	69	50,73%
17 ^{ου} β'	144	23,76%	66	45,83%	78	54,16%
18 ^{ου} α'	149	24,58%	84	56,37%	65	43,62%
18 ^{ου} β'	113	18,64%	63	55,75%	50	44,24%
αρχές 19 ^{ου}	41	6,76%	19	46,34%	22	53,65%
σύνολο	606		309	50,99%	297	49,00%

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου

β) άντρες και ποσοστό επί του συνόλου των διαθετών της συγκεκριμένης περιόδου

γ) γυναίκες και ποσοστό επί του συνόλου των διαθετών της συγκεκριμένης περιόδου

⁸⁰ Βλ. 22 Αυγούστου 1639 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 2 υποφ. α' 4 Ιανουαρίου 1639 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. ε' γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Ντακορώνια *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Σημειώνουμε ότι ενώ στο προικοσύμφωνο ρητά αναφέρεται πως ο Γουλιελμάκης έχει ήδη αποβιώσει, το έγγραφο φέρει προγενέστερη ημερομηνία. Στο γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας δεν δίνεται η ημερομηνία της διαθήκης, μόνο εκείνη του προικοσυμφώνου που συμπίπτει με την ημερομηνία του σχετικού εγγράφου, και το 1640 ως χρόνος τέλεσης του γάμου. Αντίστοιχες παραδρομές διαπιστώνουμε σε ελάχιστες άλλες περιπτώσεις. Σχετικά με τη διαθήκη του Γουλιελμάκη βλ. και Α. Κατσουρός, «Διαθήκη Γουλιέλμου Ντα-Κορόνια», *Δανέζης 1971*, 135-138, όπου εκδίδεται και το κείμενο. Σχετικά με την προικοδότηση του Γουλιελμάκη Ντακορώνια βλ. παρακάτω, 184.

Το δόγμα των διαθετών συνάγεται κυρίως από το περιεχόμενο του ίδιου του εγγράφου, από προικοδωρητήριό τους όταν εκεί είναι γνωστό το δόγμα,⁸¹ τα γενεαλογικά δέντρα, ή σπάνια από έγγραφο με το οποίο αφιερώνουν αγαθών σε θρησκευτικό ίδρυμα. Υπάρχουν, φυσικά, και οι ιερωμένοι διαθέτες, όπου λόγω του προσηγορικού τους το δόγμα είναι προφανές. Τυχόν πληροφορίες που αφορούν το δόγμα των γονέων ή άλλων στενών συγγενών διασταυρώνονται με επιφύλαξη, όπως και στα προικοδοτούμενα ζευγάρια. Το τυπικό με το οποίο αρχίζουν οι διαθήκες σπάνια περιέχει σχετικές πληροφορίες.⁸² Το δόγμα, άλλωστε, συντάκτη και διαθέτη δεν συμπίπτει πάντοτε. Σημειώνουμε χαρακτηριστικά ότι οι διαθήκες που συντάσσει ο πρε Γεώργης Χρυσολούρης αφορούν κατά το ένα τέταρτο ορθόδοξους διαθέτες.⁸³

Συνήθως τα στοιχεία του περιεχομένου που φανερώνουν το δόγμα είναι οι αφιερώσεις αγαθών σε θρησκευτικά ιδρύματα και οι λειτουργίες που ζητούν οι διαθέτες να γίνουν από συγκεκριμένους ιερωμένους για τη σωτηρία της ψυχής τους. Ωστόσο, συμβαίνει, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, διαθέτες να αφιερώνουν αγαθά σε θρησκευτικά ιδρύματα διαφορετικού από τους ίδιους δόγματος ή να κάνουν αφιερώσεις σε ιδρύματα και των δυο δογμάτων. Στην τελευταία περίπτωση είτε οι ίδιοι οι διαθέτες είτε οι γονείς τους συχνά είχαν συνάψει μεικτούς γάμους.

Επιπλέον στοιχεία περιεχομένου είναι το δόγμα των επιτρόπων, που συνήθως συμπίπτει με εκείνο των διαθετών ή τυχόν ιδιωτική εκκλησία γνωστού δόγματος που περιλαμβάνεται στα μεταβιβαζόμενα αγαθά.

Οι καθολικοί διαθέτες είναι σαφώς περισσότεροι από τους ορθόδοξους (60,54%), αναλογία που αυξάνεται σταθερά στο χρόνο, με αποτέλεσμα να καλύπτουν το σύνολο σχεδόν των περιπτώσεων στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η τάση αύξησης του ποσοστού των καθολικών είναι αντίστοιχη με εκείνη που διαπιστώσαμε στους προικοδοτούμενους μελλόνυμφους, τα απόλυτα ποσοστά τους, όμως, είναι σε κάθε περίπτωση κατά πολύ υψηλότερα. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται στο ότι ένας στους δέκα διαθέτες περίπου είναι καθολικός ιερωμένους ή και πρώην Δομινικανίδα, αλλά και στο θρησκευτικό χαρακτήρα των διαθηκών,

⁸¹ Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι διαθέτουμε προικοδωρητήρια για το ένα τέταρτο περίπου του συνόλου των 606 διαθετών.

⁸² Όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, στη διαθήκη του κυρ Γιαννούλη Καλαμαρά που «ζητά συγχώρεσιν από τους ορθόδοξους χριστιανούς». Υπενθυμίζουμε ότι η διαθήκη αυτή συντάσσεται από καθολικό ιερωμένο, βλ. εδώ παραπάνω, 148-149.

⁸³ Σχετικά με τον πρε Γεώργη Χρυσολούρη γνωρίζουμε ότι λαμβάνει το πατριμόνιό του στις 22 Φεβρουαρίου του 1708 και αργότερα είναι επικεφαλής των ιερωμένων του καθολικού καθεδρικού ναού του Σκάρου. Βλ. 22 Φεβρουαρίου 1708 *ό.π.*, Ζ΄ Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. γ΄ αφιέρωση που δέχεται για λογαριασμό του καθεδρικού ναού 25 Ιουλίου 1743 *ό.π.*, Γ΄ Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. στ΄ αναφορά στο πρόσωπό του βλ. Hofmann Thera, 111. Ενδεικτικό, εξάλλου, των σχέσεων των δυο δογμάτων είναι και το γεγονός ότι η αφιέρωση που γίνεται προς τον καθολικό καθεδρικό ναό, συντάσσεται από ορθόδοξο ιερομόναχο.

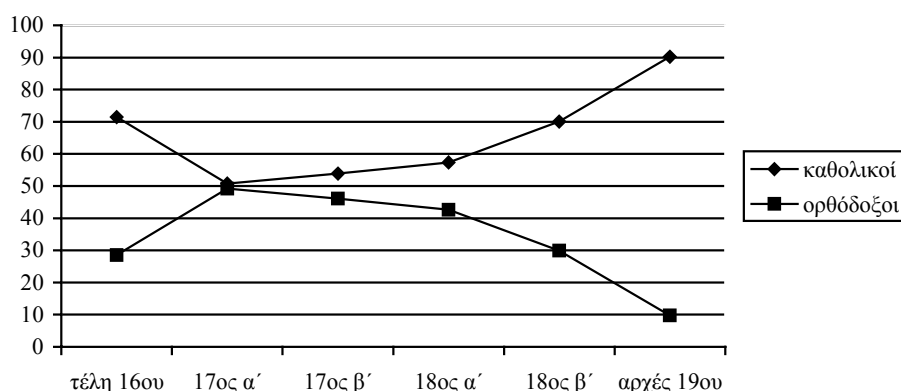
που λόγω και των αφιερώσεων τις οποίες περιέχουν, φυλάσσονται σε μεγαλύτερο ποσοστό στο Αρχείο της Καθολικής Επισκοπής.

Σημειώνουμε ότι άντρες και γυναίκες είναι καθολικοί ή ορθόδοξοι στην ίδια ακριβώς αναλογία με το σύνολο των διαθετών.

Πίνακας 9. Χρονική κατανομή διαθετών κατά δόγμα

	σύνολο	καθολικοί		ορθόδοξοι	
τέλη 16 ^{ου}	21	15	71,42%	6	28,57%
17 ^{ος} α΄	122	62	50,81%	60	49,48%
17 ^{ος} β΄	128	69	53,90%	59	46,09%
18 ^{ος} α΄	136	78	57,35%	58	42,64%
18 ^{ος} β΄	107	75	70,09%	32	29,90%
αρχές 19 ^{ου}	41	37	90,24%	4	9,75%
σύνολο	555	336	60,54%	219	39,45%

Σχεδιάγραμμα 5. Χαρακτηριστικά δόγματος διαθετών στο χρόνο

Εκτός από το δόγμα, η οικογενειακή κατάσταση, κοσμική ή εκκλησιαστική ιδιότητα, καθώς και ύπαρξη παιδιών είναι καθοριστικά για το χαρακτήρα των διαθηκών, το μέγεθος των μεταβιβαζόμενων αγαθών, τις κληροδοτικές πρακτικές που ακολουθούνται στα πλαίσια οικογενειακών στρατηγικών, καθώς και για τη συγκρότηση και εξέλιξη των ατομικών περιουσιών.⁸⁴

⁸⁴ Στα δυο τελευταία θα αναφερθούμε αναλυτικά στα επόμενα κεφάλαια, βάσει των στοιχείων που καταγράφονται στο παρόν.

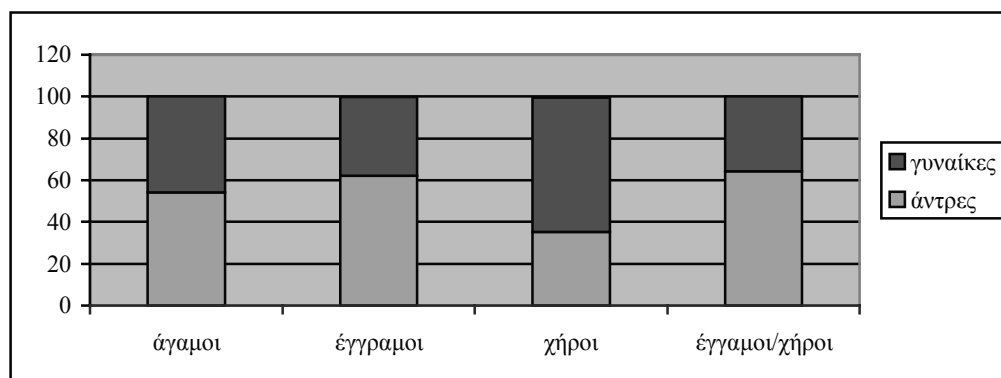
Η οικογενειακή κατάσταση των διαθετών είναι γνωστή σχεδόν στο σύνολό τους. Τα σχετικά στοιχεία προέρχονται κυρίως από τις ίδιες τις διαθήκες, όπου ο τρόπος καταγραφής των ονομάτων, κυρίως ιερωμένων και γυναικών, αλλά και η αναφορά στη συγγενική ή άλλη σχέση που συνδέει διαθέτες και κληρονόμους, καθώς και αναφορά σε άλλα μέλη της οικογένειας, μας οδηγεί συχνά σε ασφαλή συμπεράσματα. Επίσης, στοιχεία προέρχονται από διασταύρωση με προικοδορητήρια ή άλλα δικαιοπρακτικά έγγραφα, καθώς και από τα γενεαλογικά δέντρα.

Επτά στους δέκα διαθέτες έχουν συνάψει γάμο, ενώ οι άντρες είναι συνήθως έγγαμοι και οι γυναίκες χήρες, χαρακτηριστικό που οφείλεται κατά κύριο λόγο στη μεγαλύτερη ηλικία των γυναικών διαθετριών, τον 18^ο αιώνα κυρίως.⁸⁵ Οι άγαμοι, εξάλλου διαθέτες είναι οι μισοί άντρες, από τους οποίους περισσότεροι από τα τρία τέταρτα κληρικοί/μοναχοί, κυρίως καθολικοί.

Πίνακας 10. Οικογενειακή κατάσταση διαθετών

	σύνολο	άντρες		γυναίκες	
άγαμοι	170	92	54,11%	78	45,88%
έγγαμοι	212	132	62,26%	80	37,55%
χήροι	194	69	35,20%	125	64,43%
έγγαμοι ή χήροι	14	9	64,28%	5	35,71%
σύνολο	590	302		288	

Σχεδιάγραμμα 6. Οικογενειακή κατάσταση διαθετών κατά φύλο

⁸⁵ Σημειώνουμε ότι σε 14 περιπτώσεις δεν γνωρίζουμε εάν οι διαθέτες είναι έγγαμοι ή έχουν χηρέψει. Σχετικά με την ηλικία των διαθετών βλ. παραπάνω, 76 κ.εξ.

Οι διαθέτες είναι κατά κανόνα κοσμικοί, ενώ οι άγαμοι κληρικοί/μοναχοί και των δυο δογμάτων καλύπτουν το 13,53% του συνόλου (82 πρόσωπα). Οι τελευταίοι είναι κατά τα τέσσερα πέμπτα καθολικοί ιερωμένοι, ενώ συναντώνται και ορθόδοξοι ιερομόναχοι (9), άγαμος ανώτατος ορθόδοξος κληρικός, καθώς και ελάχιστες ορθόδοξες καλόγριες ή πρώην Δομινικανίδες (από 4).

Έξι στους δέκα διαθέτες σχεδόν έχουν παιδιά, ενώ οι υπόλοιποι είναι άτεκνοι, άντρες και γυναίκες στην ίδια αναλογία. Σημειώνουμε ότι οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από τις ίδιες πηγές που χρησιμοποιούνται για τη διαπίστωση της οικογενειακής τους κατάστασης, και αφορούν το σύνολο.⁸⁶

Εξάλλου, η σύνταξη διαθήκης δεν φαίνεται να συνδέεται με τον αριθμό των απογόνων που έχουν οι διαθέτες και δεν αφορά συνήθως πολύτεκνους. Ο απόλυτος μέσος όρος των παιδιών, στις περιπτώσεις διαθετών με παιδιά, συμπίπτει με τον απόλυτο μέσο όρο των παιδιών του συνόλου των ζευγαριών που συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα (3,7). Επίσης, ο απόλυτος μέσος όρος των παιδιών στο σύνολο των διαθετών είναι χαμηλότερος από εκείνο των ζευγαριών που συναντώνται μόνο στις διαθήκες (2,1).⁸⁷

Ολοκληρώνοντας θα αναφερθούμε στον τρόπο σύνταξης των διαθηκών, ατομικά ή από δυο πρόσωπα μαζί, ο οποίος συνδέεται με τη μορφή των νοικοκυριών αλλά και με ζητήματα κυριότητας των κληροδοτούμενων και μεγέθους τους. Έτσι, θα εξετάσουμε και στις δυο πρακτικές, παρά το γεγονός ότι εννέα στους δέκα διαθέτες συντάσσουν ατομική διαθήκη.

Ατομική διαθήκη συντάσσουν σε ελαφρά υψηλότερο ποσοστό οι άντρες, πρακτική που μπορεί να οφείλεται σε ποικίλους λόγους, ανάλογα με το διαθέτη, μη ανιχνεύσιμους συνήθως. Κοινή διαθήκη, εξάλλου, συντάσσουν κυρίως έγγαμα ζευγάρια, με την οποία κληροδοτούνται αγαθά και των δυο, συνήθως όμως σε μεγαλύτερο βαθμό του άντρα. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις πρόκειται κυρίως για αδερφές που κατά κανόνα συγκατοικούν, ή, σπάνια, για αδερφό με αδερφή ή γιο με μητέρα, που επίσης συγκατοικούν. Οι διαθέτες είναι τότε κατά κανόνα άγαμοι ή χήροι και σχεδόν στο σύνολό τους άτεκνοι.⁸⁸

3. Λόγοι σύνταξης διαθήκης

Τα τέσσερα πέμπτα των διαθετών δηλώνουν ρητά το λόγο για τον οποίο προβαίνουν στη σύνταξη διαθήκης. Η συγκεκριμένη πρακτική εφαρμόζεται σε μεγαλύτερη συχνότητα από

⁸⁶ Υπενθυμίζουμε ότι μεταξύ των άγαμων περιλαμβάνεται και διαθέτης με νόθα, βλ. παραπάνω, 115-116. Αν και η περίπτωση αυτή είναι μοναδική, έχει γίνει διασταύρωση με τα υπόλοιπα έγγραφα των πηγών, ώστε να διαπιστωθεί ότι οι υπόλοιποι άγαμοι διαθέτες δεν έχουν παιδιά. Επίσης, μεταξύ των άτεκνων διαθετών περιλαμβάνονται και εκείνοι των οποίων τα παιδιά τους έχουν πεθάνει κατά τη στιγμή σύνταξης της διαθήκης, όπως προκύπτει από άλλα έγγραφα ή και την ίδια τη διαθήκη.

⁸⁷ Βλ. και Παράρτημα I, πίνακα 20. Βλ. επίσης παραπάνω, κυρίως 106. Αντίθετα σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, όπως στη Νάξο, ο αριθμός των παιδιών είναι καθοριστικός παράγοντας για τη σύνταξη διαθήκης, καθώς οι διαθέτες είναι σε σημαντικό ποσοστό πολύτεκνοι, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 244.

⁸⁸ Βλ. και Παράρτημα I, πίνακα 21.

τους διαθέτες που συντάσσουν αλληπάλληλες διαθήκες, οι οποίες και σώζονται. Ωστόσο, στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε αποκλειστικά στις περιπτώσεις διαθετών για τους οποίους έχουμε μόνο μια πράξη, ενώ στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε το φαινόμενο των αλληπάλληλων διαθηκών.⁸⁹

Οι διαθέτες επικαλούνται ένα συνήθως λόγο, που δηλώνεται με άκρως διαφωτιστικές και χαρακτηριστικές εκφράσεις. Έξι στους δέκα συντάσσουν διαθήκη διότι βρίσκονται «εν ασθενεία», «στοχαζόμενοι ... όντας και ο ασθενής άνθρωπος μην ηξεύροντας την ώρα και την στιγμήν του θανάτου μήπως και του συνέβη αιφνιδίως και αρπάξη αυτόν και μείνει αδιόρθωτος και η ταλαίπωρος ψυχή μείνει αμνημόνητη».⁹⁰ Συχνά, εξάλλου, φοβούνται μήπως πεθάνουν ξαφνικά, όπως η Κατζιάνα Σουμαρίπα, «φοβούμενη το υποκείμενο του αιφνιδίου θανάτου μην της επανέβη χωρίς να εμπορέσει να λάβει καιρόν να διορθώσει κάθε της υπόθεσιν ψυχικήν και σωματικήν» ή ο καθολικός ιερωμένος Βενέδικτος Γαβαλάς «παρακινημένος από τον αιφνίδιον κίνδυνον του θανάτου ... δια όφελος της ψυχής του και των δικών του που θέλει να φιλοδώρησει».⁹¹

Μικρότερος αριθμός διαθετών επικαλείται τη μεγάλη του ηλικία, καθώς όταν ο άνθρωπος «είναι γέροντας και πολλών χρόνων ημπορεί να του λάχει θάνατος εις πάσαν ώρα και στιγμήν»,⁹² ή επικείμενο ταξίδι, όπως ο Ιωαννάκης Ρούσσο που «συχνάκις να ταξιδεύει και να εμπαινεί εις τον κίνδυνον της θαλάσσης και μη έχοντας δια την ώρα καμωμένη καμίαν διαθήκην».⁹³ Επίσης, ο λόγος που τους οδηγεί στη συγκεκριμένη πράξη μπορεί να είναι η επιθυμία τους να «ξεμοιράσουν» τους κληρονόμους τους, να καθορίσουν, δηλαδή, τα μερίδια της περιουσίας τους που θα μεταβιβάσουν στους συγγενείς τους. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, εξάλλου, οι διαθέτες σημειώνουν πως επιθυμούν να μεταβιβάσουν την περιουσία τους υπέρ του/της συζύγου, να επιβεβαιώσουν προηγούμενη διαθήκη τους, να ρυθμίσουν την εξόφληση χρεών τους, ή να αφιερώσουν περιουσιακά τους στοιχεία σε θρησκευτικό ίδρυμα.⁹⁴

Σημειώνουμε ότι στις περιπτώσεις που επικαλούνται δυο λόγους, πρόκειται συνήθως για διαθέτες ασθενείς και σε μεγάλη ηλικία, ή ηλικιωμένους διαθέτες που επιθυμούν να ξεμοιράσουν τους κληρονόμους τους.⁹⁵

⁸⁹ Βλ. παρακάτω, 270 κ.εξ.

⁹⁰ Βλ. διαθήκη Μαστρογιάννη Μοτού και της συζύγου του Μαρούσας Χαϊμπα 15 Ιουλίου 1774, *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. δ'.

⁹¹ Βλ. 20 Σεπτεμβρίου 1738 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. στ' 30 Οκτωβρίου 1763 *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. γ'.

⁹² Βλ. διαθήκη Καραβοκώρη Τζώρτζη Κανιόλα 14 Σεπτεμβρίου 1765 *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. γ'.

⁹³ Βλ. 25 Ιανουαρίου 1785 *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. ε'.

⁹⁴ Οι παραπάνω λόγοι σύνταξης διαθήκης αποτελούν κοινό τόπο στα σχετικά έγγραφα στις Κυκλάδες, αν και συμβαίνει να υπάρχει διαφοροποίηση ως προς τη συχνότητά τους. Έτσι, για παράδειγμα στη Νάξο τον 17^ο αιώνα, ο φόβος του θανάτου αποτελεί το συνηθέστερο λόγο, βλ. Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 198.

⁹⁵ Στις περιπτώσεις αυτές λαμβάνεται υπόψη ο πρώτος και κύριος λόγος, βλ. αναλυτικά Παράρτημα I, πίνακα 22.

Οι λόγοι που οδηγούν τους διαθέτες να συντάσσουν τις συγκεκριμένες πράξεις δεν εξαρτώνται από το δόγμα, το φύλο, την οικογενειακή τους κατάσταση, το εάν έχουν παιδιά, ή το μέγεθος των κληροδοτούμενων. Μόνο στις περιπτώσεις επικείμενου ταξιδιού πρόκειται αποκλειστικά για άντρες, ενώ στις περιπτώσεις «ξεμοίρασης» σχεδόν αποκλειστικά για διαθέτες με παιδιά. Συνδέονται, ωστόσο, με την ηλικία τους, γεγονός αναμενόμενο. Έτσι, ασθένεια επικαλούνται συνήθως πρόσωπα μεγάλης ή μέσης ηλικίας, φόβο του θανάτου ή ξεμοίραση κατά κύριο λόγο διαθέτες μεγάλης ηλικίας, ενώ εκείνοι που πρόκειται να ταξιδέψουν είναι κυρίως μέσης ή και μικρής ηλικίας, εφόσον τα ταξίδια αυτά έχουν κατά κανόνα επαγγελματικό χαρακτήρα.⁹⁶

Οι αναφορές των διαθετών αποτυπώνουν την αγωνιώδη επιθυμία τους να μην πεθάνουν πριν εκφράσουν τις τελευταίες τους θελήσεις και ορίζουν το χαρακτήρα των διαθηκών, όπως έχει διαμορφωθεί στη συνείδηση της κοινωνίας. Είναι δεδομένο ότι με τις διαθήκες ρυθμίζεται η μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων των διαθετών, ωστόσο, εκείνοι εκμεταλλεύονται τα όποια περιθώρια ελεύθερης επιλογής έχουν για να ανταμείψουν συγγενείς ή άλλα πρόσωπα, για να εξασφαλίσουν καλούς όρους για το υπόλοιπο της ζωής τους, και φυσικά τη σωτηρία της ψυχής τους. Το τελευταίο, άλλωστε, θεωρείται αυτονόητο δικαίωμα και τους εξασφαλίζεται ήδη από τη στιγμή της προικοδότησής τους.⁹⁷

4. Μέγεθος κληροδοτούμενης περιουσίας

Στις διαθήκες μεταβιβάζεται το σύνολο της περιουσίας των διαθετών ή μόνο μέρος της, κυρίως ανάλογα με τους σκοπούς για τους οποίους συντάσσονται, αλλά και ανάλογα με το εάν έχουν προικοδοτηθεί όλα ή ορισμένα από τα παιδιά των διαθετών, στις περιπτώσεις που οι διαθέτες έχουν απογόνους. Συμβατικά, ωστόσο, χρησιμοποιούμε τον όρο περιουσία, για να περιγράψουμε τα αγαθά που κληροδοτούνται.⁹⁸

Με λεπτομέρειες καταγράφεται η περιουσία σχεδόν των μισών διαθετών, ανεξαρτήτως χρονικής περιόδου, οι οποίοι μεταβιβάζουν κυρίως αγαθά μικρής αξίας, όπως συμβαίνει και στις προίκες των ζευγαριών. Σημειώνουμε, όμως, ότι τα είδη των κινητών και των ζώων περιγράφονται ιδιαίτερα συνοπτικά.

Η κατηγοριοποίηση των περιουσιών κατά μέγεθος δεν συνδέεται με τις λεπτομέρειες της περιγραφής, αλλά γίνεται σε σύγκριση με τα μεγέθη της προίκας των μελλόνυμφων, τα οποία συγκροτούν κλίμακα με μεγάλη συνοχή. Φυσικά, λαμβάνεται υπόψη ότι στις διαθήκες

⁹⁶ Σημειώνουμε ότι η ηλικία των διαθετών στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι γνωστή στις μισές σχεδόν περιπτώσεις, βλ. αναλυτικά Παράρτημα I, πίνακα 23. Σχετικά με την ηλικία των εμπόρων που ταξιδεύουν και την υγεία τους, βλ. και Κρεμμυδάς, *Εμπορικές... ό.π.*, 51· Kasdagli, *Land... ό.π.*, 202.

⁹⁷ Βλ. αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο, 246 κ.εξ. και 255 κ.εξ.

⁹⁸ Βλ. παρακάτω // συγκρότηση Σημειώνουμε ότι στις περιπτώσεις αλληπάλληλων διαθηκών λαμβάνεται υπόψη η τελευταία, όταν μέσω αυτή ακυρώνονται προηγούμενες, ή το σύνολο των πράξεων όταν είναι συμπληρωματικές.

μεταβιβάζονται κατά κύριο λόγο αγαθά που ανήκουν σε ένα πρόσωπο, και τα μεγέθη συγκρίνονται κυρίως ως προς τα αντίστοιχα των προικοδωρητηρίων που περιέχουν προικώα ενός μελλόνυμφου. Συγκρίνοντας, άλλωστε, προικώα και κληροδοτούμενα, θα είμαστε σε θέση, στη συνέχεια, να εκτιμήσουμε τα στοιχεία συγκρότησης και εξέλιξης των ατομικών περιουσιών.⁹⁹

Συνολικά μπορούμε να εκτιμήσουμε το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας στο 94,88% των διαθετών. Σχεδόν οι μισοί μεταβιβάζουν μικρές περιουσίες, τρεις στους δέκα μέτριες και το ένα πέμπτο μεγάλες. Η χρονική κατανομή των μεγεθών συνδέεται με την κάμψη που γενικά υπάρχει κατά το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα και την άνοδο κατά την επόμενη πενήκονταετία, ωστόσο δεν παρακολουθεί και την ανάπτυξη των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Τα πρόσωπα, άλλωστε, που είναι οι φορείς της ανάπτυξης αυτής μάλλον είναι νεώτερα και συντάσσουν διαθήκη μετά το 1821.

Πίνακας 11. Χρονική κατανομή μεγεθών της περιουσίας διαθετών

	α)	β)		γ)		δ)	
τέλη 16 ^{ου}	21	4	19,04%	4	19,04%	13	61,90%
17 ^{ου} α'	126	54	42,85%	39	30,95%	33	26,19%
17 ^{ου} β'	138	63	45,65%	41	29,71%	34	24,63%
18 ^{ου} α'	142	76	53,52%	31	21,83%	35	24,60%
18 ^{ου} β'	109	42	38,53%	38	34,86%	29	26,60%
αρχές 19 ^{ου}	39	21	53,84%	9	23,07%	9	23,07%
σύνολο	575	260	45,21%	162	28,17%	153	26,60%

α) σύνολο διαθετών

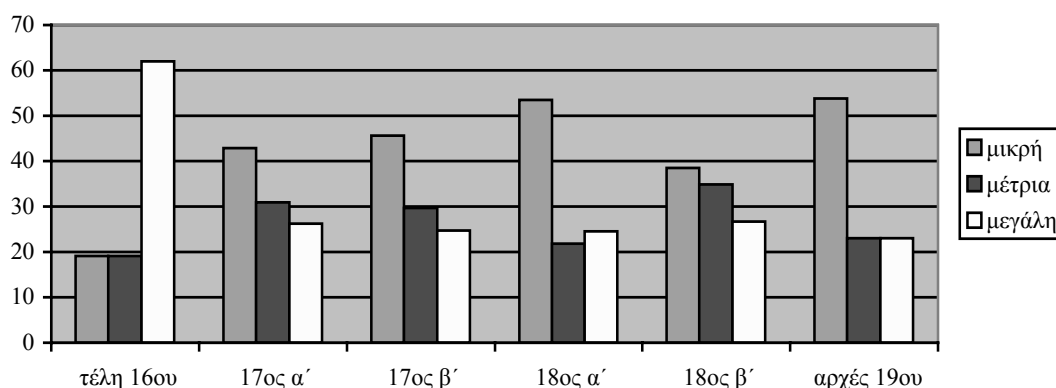
β) διαθέτες με μικρές περιουσίες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

γ) διαθέτες με μέτριες περιουσίες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

δ) διαθέτες με μεγάλες περιουσίες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

⁹⁹ Σημειώνουμε ότι στις διαθήκες ζευγαριών κληροδοτούνται αγαθά και των δυο συζύγων, όχι όμως στην ίδια αναλογία πάντοτε, ενώ και στις διαθήκες έγγαμων ή χήρων αντρών συχνά συμβαίνει να κληροδοτείται και η περιουσία της συζύγου, είτε βάσει οδηγιών της στην περίπτωση που έχει πεθάνει,

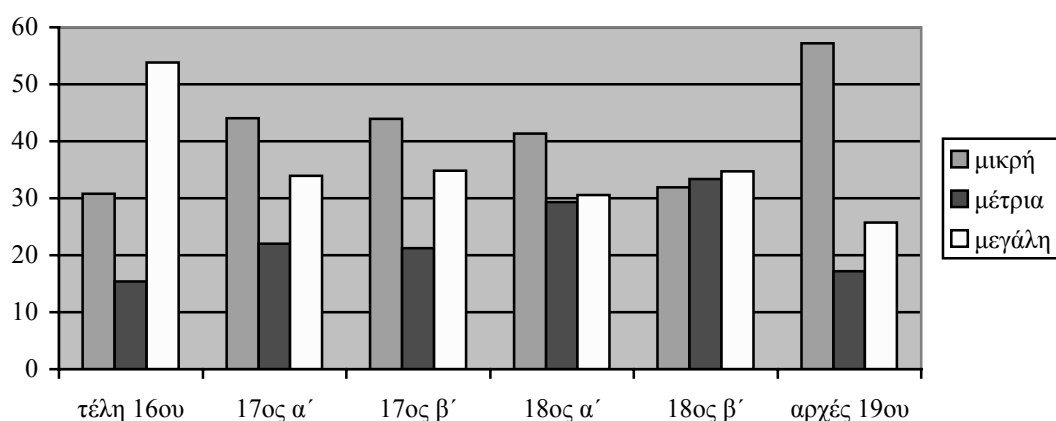
Σχεδιάγραμμα 7. Χαρακτηριστικά μεγεθών της περιουσίας 575 διαθετών στο χρόνο

Το μέγεθος των περιουσιών συνδέεται άμεσα με το δόγμα των διαθετών, για τους ίδιους λόγους που ισχύουν στα προικώα των μελλόνυμφων. Συνδέεται, όμως, και με το φύλο, την οικογενειακή κατάσταση και την ύπαρξη ή μη απογόνων των διαθετών. Εδώ θα περιοριστούμε στην επισήμανση των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών, μέσω των οποίων ανιχνεύονται οι γενικότερες οικογενειακές στρατηγικές μεταβίβασης.¹⁰⁰

Ακριβώς για τους παραπάνω λόγους, οι καθολικοί κληροδοτούν μεγαλύτερες περιουσίες από τους ορθόδοξους, η απόκλιση των μεγεθών, ωστόσο, δεν έχει την έκταση που διαπιστώθηκε στα προικοδωρητήρια.¹⁰¹

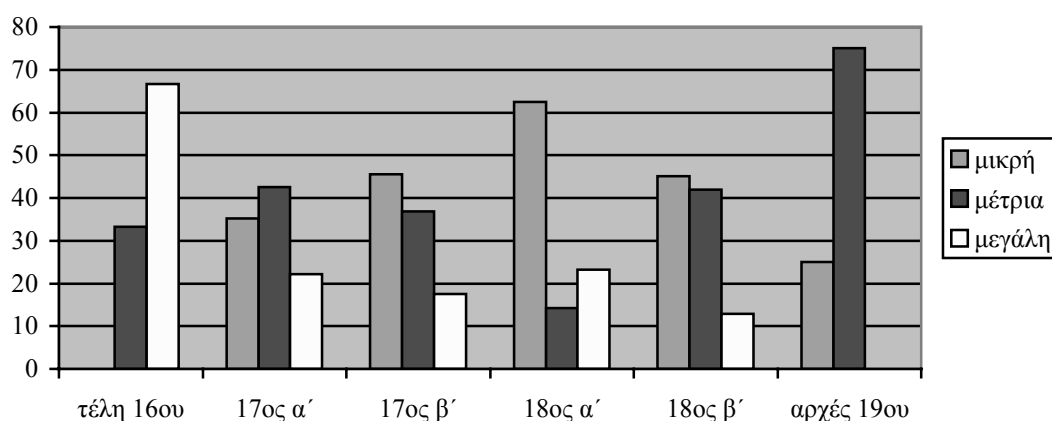
Σχεδιάγραμμα 8. Χρονική κατανομή μεγεθών της περιουσίας καθολικών διαθετών

κατόπιν ρητής συμφωνίας της, ή άτυπα. Βλ. και παρακάτω, 288 κ.εξ. Αναλυτικά σχετικά με τον υπολογισμό των μεγεθών βλ. παρακάτω, 388 κ.εξ.

¹⁰⁰ Όπως και με την ηλικία τους, βλ. παρακάτω, 493 κ.εξ.

Σχεδιάγραμμα 9. Χρονική κατανομή μεγεθών της περιουσίας ορθόδοξων διαθετών

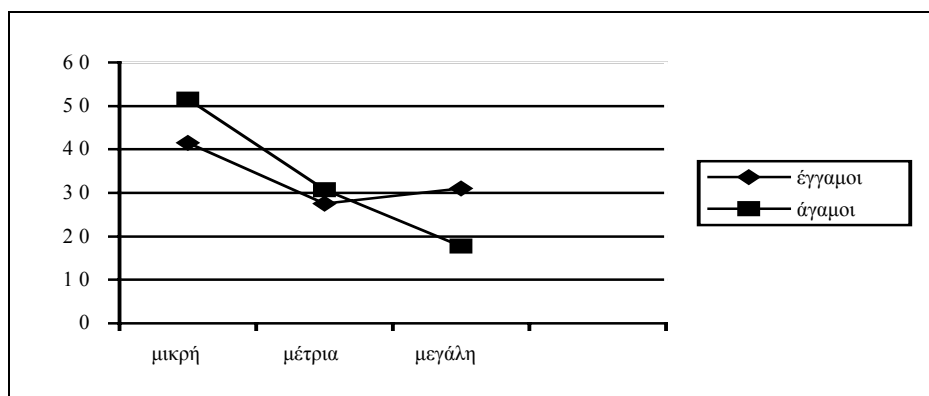
Μεταξύ των μεμονωμένων διαθετών οι άντρες κληροδοτούν μεγαλύτερες περιουσίες (κατά τα δυο τρίτα μικρές ή μέτριες), ενώ οι γυναίκες μικρότερες (μικρές σε περισσότερες από τις μισές περιπτώσεις).¹⁰² Οι άγαμοι, εξάλλου, μεταβιβάζουν συνολικά αρκετά μικρότερες περιουσίες από τους διαθέτες που έχουν συνάψει γάμο, κυρίως οι γυναίκες. Είναι εκείνοι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, που έχουν λάβει το μικρότερο μερίδιο από την οικογενειακή περιουσία. Εξάλλου, οι γυναίκες, και μάλιστα οι άγαμες, έχουν ελάχιστες δυνατότητες να αυξήσουν το μερίδιό τους αυτό, αντίθετα με τους άγαμους άντρες, που ιδιαίτερα στην περίπτωση των καθολικών ιερωμένων, φαίνεται ότι ασκούν μάλλον προσοδοφόρο επάγγελμα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι τα δυο τρίτα των καθολικών αυτών ιερωμένων κληροδοτούν μέτρια ή μεγάλη περιουσία.

Στις περιπτώσεις, τέλος, διαθηκών που συντάσσουν δυο συγγενικά πρόσωπα από κοινού, κληροδοτούνται κατά τα τέσσερα πέμπτα μικρές ή μέτριες περιουσίες.

¹⁰¹ Βλ. και Παράρτημα Ι, πίνακες 24 και 25.

¹⁰² Βλ. αναλυτικά Παράρτημα Ι, πίνακες 26α και 26β.

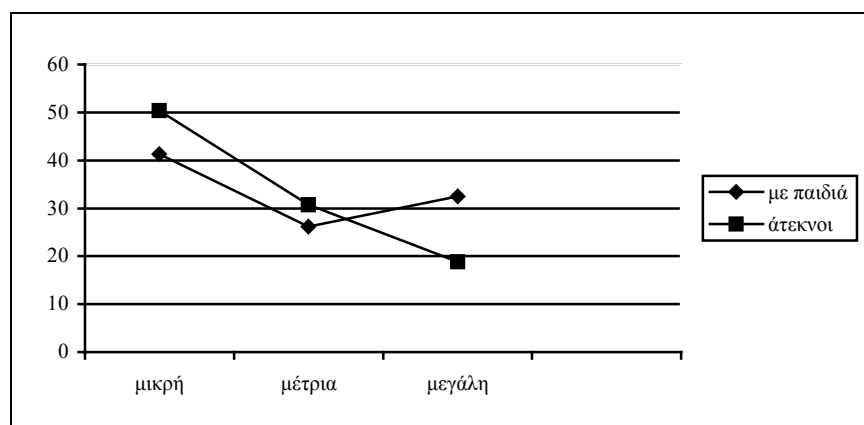
Σχεδιάγραμμα 10. Χαρακτηριστικά μεγεθών της περιουσίας των διαθετών ανάλογα με την οικογενειακή τους κατάσταση

Τα πρόσωπα που έχουν συνάψει γάμο διαθέτουν κατά κανόνα μεγαλύτερες περιουσίες, ιδιαίτερα οι άντρες, γεγονός που οφείλεται και στη κληροδοσία περιουσιακών στοιχείων της συζύγου εκ μέρους τους σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως σημειώσαμε ήδη. Οι γυναίκες, άλλωστε, συντάσσουν διαθήκη κατά κανόνα μετά το θάνατο του συζύγου τους.

Εξάλλου, τα μεγέθη των περιουσιών όσων έχουν παιδιά είναι αντίστοιχα με εκείνων που έχουν συνάψει γάμοι, και όσων είναι άτεκνοι αντίστοιχα με των άγαμων, με ελαφρά υψηλότερα τα ποσοστά των μεγάλων περιουσιών, καθώς δεν έχουν ήδη μεταβιβάσει μεγάλο όγκο αγαθών μέσω της προικοδότησης των παιδιών τους.

Σχεδιάγραμμα 11. Χαρακτηριστικά μεγεθών της περιουσίας άτεκνων διαθετών και διαθετών με παιδιά

5. Διάθεση περιουσίας προσώπων που δεν συντάσσουν διαθήκες

Τα έγγραφα, που αφορούν τη μεταβίβαση της περιουσίας προσώπων που πέθαναν χωρίς «ορδινία και διάταξη», είναι, όπως αναφέρθηκε ήδη, απογραφές περιουσιακών στοιχείων μετά θάνατο ή, κυρίως, έγγραφα στα οποία δικαιοπρακτούν οι κληρονόμοι των προσώπων αυτών. Στη δεύτερη περίπτωση ακολουθείται η πρακτική που αποτυπώνεται και στα κωδικοποιημένα έθιμα, όπου γίνεται πρόβλεψη για τη διανομή της περιουσίας όσων πεθαίνουν χωρίς διαθήκη, άτεκνων και μη, έγγαμων ή άγαμων, ώστε να διασφαλίζονται τα δικαιώματα των κληρονόμων τους.¹⁰³ Μνεία απογραφών περιουσίας δεν συναντάται στην κωδικοποίηση, αν και η συγκεκριμένη πρακτική έχει θεσμικό χαρακτήρα και θα πρέπει να ήταν περισσότερο διαδεδομένη από όσο μπορεί να φαίνεται από το μικρό αριθμό των σχετικών πράξεων.

Έγγραφα διανομής περιουσίας

Τα έγγραφα αυτά χρονολογούνται κυρίως τον 17^ο αιώνα.¹⁰⁴ Συντάσσονται κατά κανόνα από τον Καγκελάριο της Σαντορίνης, υπογράφονται από δυο μάρτυρες κατά μέσο όρο και στις μισές περιπτώσεις περιέχουν λεπτομερή περιγραφή των μεταβιβαζόμενων αγαθών. Τα χαρακτηριστικά τους αυτά συνδέονται με το γεγονός ότι πρέπει να διαθέτουν καθαρότητα και να μην αποτελέσουν στο μέλλον αφορμή διαμάχης μεταξύ των κληρονόμων.

Παρά το μικρό τους αριθμό, περιέχουν ιδιαίτερα χρήσιμες πληροφορίες, κυρίως για τα δικαιώματα των κληρονόμων και τα αγαθά που αφιερώνονται για τη σωτηρία της ψυχής των προσώπων που απεβίωσαν, θέματα που αφορούν και το σύνολο των διαθετών, όπως θα δούμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο. Το κάθε έγγραφο αναφέρεται σε ένα πρόσωπο, εκτός από μια περίπτωση που συντάσσεται από τους κληρονόμους δυο αδερφών.

Τα διανεμητικά έγγραφα αφορούν συνολικά 20 πρόσωπα, που είναι κατά τα τέσσερα πέμπτα άντρες, κατά τα δυο τρίτα καθολικά, οκτώ στα δέκα έγγαμα και τα μισά έχουν παιδιά, ενώ διέθεταν κυρίως μικρές ή μεγάλες περιουσίες (κατά 40% σε κάθε περίπτωση).¹⁰⁵ Τα χαρακτηριστικά δόγματος και φύλου θα πρέπει να οφείλονται στη σύνθεση των πηγών και στο τυχαίο της διάσωσης των εγγράφων. Το μέγεθος, ωστόσο, της περιουσίας πιθανόν συνδέεται με τη συγκεκριμένη πρακτική, τουλάχιστον στις περιπτώσεις των μεγάλων περιουσιών. Επισημαίνουμε, επίσης, ότι τα πρόσωπα αυτά είχαν πολλά παιδιά, 4,5 κατά απόλυτο μέσο όρο (2-8), στοιχείο που, επίσης, είναι πιθανό να συνδέεται με τη σύνταξη των πράξεων.

¹⁰³ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 507-508, και Παρατηρήσεις 519.

¹⁰⁴ Συγκεκριμένα συναντώνται: 1 έγγραφο στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, 10 έγγραφα τον 17^ο (2 το πρώτο μισό και 8 το δεύτερο), 7 τον 18^ο αιώνα (3 και 4 αντίστοιχα), και ένα έγγραφο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

¹⁰⁵ Βλ. και Παράρτημα I, πίνακα 27.

Χαρακτηριστικό, εξάλλου, που διαφοροποιεί τα «αδιόρθωτα» πρόσωπα από τους διαθέτες είναι ότι είναι μικρότερης ηλικίας, συνήθως μέσης.¹⁰⁶ Όπως ήδη επισημάναμε, η επιθυμία των ανθρώπων να κάνουν διαθήκη ήταν έντονη. Τα συγκεκριμένα, όμως, πρόσωπα συνήθως δεν πρόλαβαν διότι ήταν ασθενή (3 ρητές αναφορές) ή πέθαναν ξαφνικά, υγιά και σε μέση τουλάχιστον ηλικία, ώστε δεν είχαν θεωρήσει αναγκαίο να συντάξουν σχετικό έγγραφο. Όπως συνέβη στην Μαρία Μαθά, που πέθανε σε μεγάλη ηλικία και «δεν επρόφθασε να διαθέσει την περιουσίαν της καλά και ασθενής», ή στον αφέντη Γιακουμάκη Γαβρά, ο οποίος ήταν επίσης «ασθενής» και πέθανε 54 ετών αφήνοντας τα επτά του παιδιά ορφανά και «απάντρευτα». Αντίστοιχη είναι και η περίπτωση του μαστρού Γεώργη Χάμπα, που του «έτυχε αφνίδιος θάνατος». Τα παραπάνω, ωστόσο, δεν ισχύουν για την Ανεζίνα Συρίγου, που «ανεπαύθη και επέρασεν εις την παντοτεινήν ζώήν ... δίχως να κάμει» διαθήκη, υγιάς αλλά σε ηλικία 82 ετών.¹⁰⁷

Οι σκοποί για τους οποίους συντάσσονται τα έγγραφα είναι κυρίως η «μοιρασιά» μέρους ή του συνόλου των περιουσιακών στοιχείων του αποθανόντος (60%) ή η αφιέρωση εκ μέρους των κληρονόμων μέρος της περιουσίας του για τη σωτηρία της ψυχής του (20%). Στις υπόλοιπες περιπτώσεις πρόκειται για την απόδοση των προικίων του αποθανόντος στην οικογένειά του ή την απόδοση των προικίων της συζύγου του σε εκείνη, εκ μέρους της οικογένειάς του.¹⁰⁸ Στις περιπτώσεις αφιέρωσης ή απόδοσης προικίων μάλλον έχει προηγηθεί ή πρόκειται θα ακολουθήσει η διανομή του συνόλου της περιουσίας μεταξύ των κληρονόμων. Ο αριθμός των δικαιοπρακτούντων εξαρτάται από το σκοπό σύνταξης του εγγράφου: στις περιπτώσεις διανομής είναι τουλάχιστον δυο, σε εκείνες αφιερώσεων ένας, στα έγγραφα απόδοσης προικίων ένας ή περισσότεροι.

Εξάλλου, συναντάται και έγγραφο του 1681, με το οποίο ο άτεκνος αδερφός αδιόρθωτου προσώπου, του ποτέ κυρ Χριστόδουλου Μαθά, αναλαμβάνει να δώσει ο ίδιος από την προσωπική του περιουσία μερίδιο σε νόθο γιο του μακαρίτη. Η συγκεκριμένη πράξη είναι χαρακτηριστική των προβλημάτων που μπορούν να δημιουργηθούν όταν κάποιος πεθάνει χωρίς διαθήκη, και μάλιστα άρρωστος σωματικά και ψυχικά, αλλά και ενδεικτική της αλληλεγγυότητας που συνδέει τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας και του ρόλου που έχουν, στα πλαίσια αυτά, τα άτεκνα πρόσωπα.

Ο Χριστόδουλος είχε προικοδοτήσει ορισμένα από τα πέντε νόμιμα παιδιά του «από χρόνους περασμένους», μεταβιβάζοντας τα περισσότερα περιουσιακά στοιχεία, που διέθετε ο ίδιος και η σύζυγός του, και κρατώντας μόνο λίγα χρήματα και κάποια κοσμήματα ή

¹⁰⁶ Σχετικά στοιχεία διαθέτουμε στις μισές περιπτώσεις, 10 πρόσωπα, από τα οποία τα έξι είναι μέσης ηλικίας, δυο μικρής και δυο μόνο μεγάλης.

¹⁰⁷ Βλ. αντίστοιχα 3 Απριλίου 1814 *ό.π.*, Φάκ. 6, υποφ. γ´ 25 Μαρτίου 1660 *ό.π.*, Φάκ. 2 υποφ. στ´ 27 Ιουνίου 1741 Αρχείο μονής Προφήτου Ηλιού και 23 Δεκεμβρίου 1750 ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α´ Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. β´.

¹⁰⁸ Βλ. αναλυτικά παρακάτω, 332-333.

πολύτιμα σκευή της συζύγου του. Όμως, «έστοντας και να περάσει άνομα εις τον θάνατόν του, επειδή και να είναι βυθισμένος της θανατικής αρρώστιας και να μην είχε τα μέτρα του σωστά ... και να χαθούν τα άσπρα του και ασήμι με χρυσάφι» της συζύγου του «και να μην ηξεύρουν πού τα έχει και τίνος τα έδωσε», τα παιδιά του βρήκαν μόνο χρέη, σημαντικού ύψους, τα οποία και αρνήθηκαν να πληρώσουν. Ο αδερφός του Νικολός αναλαμβάνει, τότε, να εξοφλήσει τα χρέη, καθώς θεώρησε ότι ήταν «δίκαιο να αποπληρωθούν», και παράλληλα ανέλαβε να δώσει ένα αμπέλι στον Δημήτρη, «που λένε» ότι ήταν νόθος γιος του Χριστόδουλου, για να μην είναι «παραπονεμένος». Ο Δημήτρης θα μπορεί να καλλιεργεί το αμπέλι αυτό, να καρπώνεται τα προϊόντα του, και οφείλει να το μεταβιβάσει με τη σειρά του στα παιδιά που θα αποκτήσει. Εάν όμως «κάνει σκάνδαλο» στα ετεροθαλή του αδέρφια, εκείνα θα έχουν δικαίωμα να του το πάρουν.¹⁰⁹

Απογραφές μετά θάνατο

Οι απογραφές μετά θάνατο συντάσσονται κυρίως κατά την πρώτη πεντηκονταετία του 17^{ου} αιώνα, αφορούν έξι πρόσωπα, και λόγω του ελάχιστου αριθμού τους αποτελούν μόνο ενδείξεις της συγκεκριμένης πρακτικής. Θα τις εξετάσουμε, ωστόσο, σε σημαντικό βαθμό, καθώς θεωρούμε ότι η σύνταξη απογραφών δεν ήταν τόσο σπάνια.¹¹⁰

Αφορούν τέσσερις γυναίκες, οι δυο από τις οποίες είχαν ένα παιδί, και δυο άτεκνους άντρες. Μόνο για τα τέσσερα πρόσωπα γνωρίζουμε το δόγμα ή την οικογενειακή τους κατάσταση: τρεις καθολικοί, ένας ορθόδοξος· τέσσερις είχαν συνάψει γάμο,¹¹¹ οι τρεις από τους οποίους ήταν γυναίκες. Η ηλικία τους μάλλον ήταν μικρή, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε σε δυο περιπτώσεις, ενώ οι περιουσίες τους συνήθως μικρές.

Στις απογραφές καταγράφονται κατά κανόνα τα κινητά περιουσιακά αγαθά, κυρίως η οικοσκευή, και σε δυο περιπτώσεις οικοσκευή και χρήμα ή και ζώα. Σε μια μόνο περίπτωση, εξάλλου, σημειώνεται το σύνολο των περιουσιακών στοιχείων, που αναφέρονται σε περιουσία μικρού μεγέθους. Σε όλες, επίσης, τις περιπτώσεις, πλην μιας, η περιγραφή είναι πλήρης.

Το περιεχόμενο των απογραφών καθορίζεται από το σκοπό για τον οποίο συντάσσονται και αναφέρεται στα κινητά κυρίως περιουσιακά στοιχεία, καθώς για τα ακίνητα υπάρχουν και άλλα έγγραφα μέσω των οποίων ήταν γνωστά στους κληρονόμους τους, προικοδομητήρια συνήθως. Τρεις απογραφές συντάσσονται ενόψει της απόδοσης των προικίων αποβίσαντος προσώπου από τον/την σύζυγό του, είτε με πρωτοβουλία του/της συζύγου, είτε μετά από σχετικό αίτημα μελών της οικογένειας καταγωγής του αποθανόντος.

¹⁰⁹ Βλ. 26 Ιουνίου 1681 *ό.π.*, Φάκ. 3 υποφ. γ' και σχετικά με τον Νικολό Μαθά Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 156 κ.εξ.

¹¹⁰ Συνολικά τα έξι σχετικά έγγραφα συντάσσονται μεταξύ 1609-1740: 3 το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, μια το δεύτερο, και δυο το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα.

Οι τρεις άλλες συντάσσονται μετά από αίτημα των κληρονόμων είτε, σε μια περίπτωση, από αξιωματούχους της κοινότητας για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων τυχόν κληρονόμων άτεκνου προσώπου.

Η τελευταία αυτή περίπτωση είναι ενδεικτική και του θεσμικού χαρακτήρα που μπορεί να έχει η πράξη απογραφής. Όπως σημειώνει ο συντάκτης της, Μιχελής Γίζης Καγκελάριος της Σαντορίνης, το 1809, ο ίδιος πήγε μαζί με τον Βασίλη Νοδάρο «ενοίξαμε το σπίτι που εκατοίκε ο μισέρ Μανώλης Βασάλος ... μπροστά σε [δυο] μάρτυρες», μετά από εντολή του μεγαλειότατου μισέρ Τζάνε Σιγάλα Καπετάνιου, και έκαναν «ινβεντάριο» όλων των αντικειμένων που βρήκαν εκεί. Κατόπιν «εσφαλήσαμε και κλειδώσαμε την πόρτα και εβουλώσαμε την κατοικία».¹¹²

Ενδεικτικό, είναι και το γεγονός ότι στις απογραφές καταγράφονται κατά κανόνα και με λεπτομέρειες τα κινητά αντικείμενα, που εύκολα μπορούσαν να κλαπούν. Όπως στην παραπάνω περίπτωση του Μανώλη Βασάλου, του οποίου η οικοσκευή αποτελείται από 366 αντικείμενα, που περιγράφονται με ιδιαίτερες λεπτομέρειες: π.χ. μια «πράσινη πλουμιστή κασέλα», πέντε «μαχαίρια της τάβλας με άσπρο κόκκαλο μανίκι», οκτώ «λαϊνία πολιτικά φίνα, τα δυο χρυσωμένα», ένας «πιπεροτρίφτης πλουμιστός», ή «ένα κομμάτι μαδέρι πυσσωμένο». Τα δυο τελευταία σπάνια συναντώνται σε προικοδωρητήρια ή διαθήκες, όπου, εξάλλου, τα κινητά αγαθά δεν καταγράφονται συνήθως λεπτομερώς, αντίθετα με τα ακίνητα, που είναι στις περισσότερες περιπτώσεις μεγαλύτερης συνολικής αξίας, και σημειώνεται συνήθως ο αριθμός τους, η τοποθεσία όπου βρίσκονται και τα ονόματα των προσώπων που κατέχουν γειτονικές ιδιοκτησίες.¹¹³ Το γεγονός διαπιστώνεται και στις τρεις περιπτώσεις απογραφών που αφορούν πρόσωπα για τα οποία έχουμε και το προικοδωρητήριό τους.

Έτσι, στο προικοσύμφωνο του μισέρ Νικόλα Φουστέρη και της Μαργαρίτας Νταρζέντα, καταγράφεται ο αριθμός των ακινήτων των δυο μελλόνυμφων, ενώ κινητά λαμβάνει μόνο η Μαργαρίτα: «ό,τι» ρούχα, κασέλες και άλλα επίπλα ή οικιακά σκεύη θα της δώσουν. Στην απογραφή της προίκας της Μαργαρίτας, που συντάσσεται τέσσερα χρόνια αργότερα, ωστόσο, σημειώνονται με λεπτομέρειες: 72 ενδύματα, 4 ζευγάρια παπούτσια

¹¹¹ Τρεις έγγαμοι και μια περίπτωση που μπορεί να πρόκειται για πρόσωπο που έχει χηρέψει.

¹¹² Βλ. 21 Αυγούστου 1609 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. β' και Τσελίας, *Μαρτυρίες...* *ό.π.*, 78-82, όπου εκδίδεται το έγγραφο. Σημειώνουμε ότι και ο ίδιος ο μισέρ Τζάνε Σιγάλας, ή σύμφωνα με άλλα έγγραφα μεγαλοπρεπέστατος μισέρ, πεθαίνει χωρίς διαθήκη και η περιουσία του διανέμεται μετά από συμφωνία των οκτώ παιδιών και της συζύγου του, βλ. 23 Οκτωβρίου 1617 *ό.π.*, Ε' Συμβιβασμοί, Φάκ. 1 υποφ. β'. Η πρακτική, πάντως, «σφραγίσματος» της κατοικίας φαίνεται ότι έχει ευρύτερη εφαρμογή, τουλάχιστον στις περιπτώσεις άτεκνων προσώπων, όπως προκύπτει από σχετική εντολή που περιέχεται στη διαθήκη της Ειρήνης Γίζη. Η τελευταία, άτεκνη και χήρα, ζητά από τον ανηψιό της Νικολό Μαθά, κληρονόμο και επίτροπό της, να «κλειδώσει» μόλις πεθάνει το σπίτι της, βλ. αναλυτικά Παράρτημα Ι, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 23-24.

¹¹³ Βλ. παρακάτω, 369 κ.εξ.

χρυσά, 68 σεντόνια, παπλώματα κ.λπ., 11 πολύτιμα αντικείμενα, κοσμήματα κυρίως, 52 έπιπλα και οικιακά σκεύη, ποσότητα λιναριού, καθώς και 4 εικόνες χρυσές.¹¹⁴

Σε όλες τις περιπτώσεις, εκτός από εκείνη του Μανώλη Βασάλου, γνωρίζουμε ότι το πρόσωπο που πέθανε χωρίς διαθήκη είχε τουλάχιστον ένα δικαιούχο κληρονόμο. Στην απογραφή του Μανώλη Βασάλου, εξάλλου, είδαμε ότι το έγγραφο χαρακτηρίζεται «ινβεντάριο», κατάλογος πραγμάτων δηλαδή, όρος που χρησιμοποιείται κυρίως για προικοδορητήρια έγγραφα. Μεταξύ των τελευταίων, ωστόσο, περιλαμβάνεται και ινβεντάριο του «παιδιού» της ποτέ Νικολέτας Σιγάλα, συζύγου του κυρ Μανώλη Μονοβασώτη, που συντάσσεται επειδή η Νικολέτα πέθανε και «άφησε παιδί βρέφος». Ο παππούς του παιδιού, το φύλο του οποίου δεν γνωρίζουμε, προκαλεί τη σύνταξη του συγκεκριμένου εγγράφου για να του εξασφαλίσει «κάποια μομπίλια», κινητά περιουσιακά στοιχεία της μητέρα του δηλαδή, μέχρι εκείνο να ενηλικιωθεί. Το συγκεκριμένο έγγραφο συντάσσεται από τον Καγκελάριο της Σαντορίνης, υπογράφεται από μεγάλο αριθμό μαρτύρων (11 πρόσωπα), και έχει τη μορφή καταλόγου, όπου ο αριθμός του κάθε είδους κινητών σημειώνεται αριθμητικά και ολογράφως, αποτελεί, δηλαδή, στην ουσία απογραφή των κινητών της Νικολέτας.¹¹⁵

Τα παραπάνω είναι χαρακτηριστικά και των κοινών στοιχείων που συνδέουν τις πρακτικές μεταβίβασης στο πλαίσιο της οικογένειας, είτε πρόκειται για προικοδότηση, είτε για κληροδοσία.

γ. Άλλα έγγραφα μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων μεταξύ συγγενών

Οι δωρεές και τα αδερφομοίρια, παρουσιάζουν, επίσης, κοινά χαρακτηριστικά με τα προικοδορητήρια και τις διαθήκες, ακριβώς στα ίδια πλαίσια μεταβίβασης. Για το λόγο αυτό θα εξετάσουμε τα στοιχεία περιεχομένου τους σε σύγκριση με τα αντίστοιχα στοιχεία προικοδορητηρίων και διαθηκών.

¹¹⁴ Βλ. 9 Ιανουαρίου 1627 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. δ' 28 Ιανουαρίου 1631 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 1 υποφ. ζ'.

¹¹⁵ Βλ. 26 Ιουνίου 1606 ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. β'. Δεν διαθέτουμε άλλα έγγραφα για τη συγκεκριμένη οικογένεια, ώστε να γνωρίζουμε τους όρους μεταβίβασης των προικίων της Νικολέτας, διαπιστώνουμε όμως ότι η προίκα της επιστρέφεται στην οικογένεια καταγωγής της, όπως συμβαίνει στις περισσότερες αντίστοιχες περιπτώσεις. Η σύνταξη, εξάλλου, προικοδορητηρίου χωρίς να επίκειται γάμος του προικοδοτούμενου δεν συναντάται μόνο εδώ, το ιδιαίτερο στοιχείο του συγκεκριμένου εγγράφου έγκειται στην πολύ μικρή ηλικία του προικοδοτούμενου. Τα ζητήματα αυτά θα εξεταστούν αναλυτικά στο πλαίσιο των προικοδοτικών και άλλων πρακτικών μεταβίβασης.

1. Δωρεές

Στοιχεία εγγράφων

Στις πηγές συναντώνται 86 κύρια δωρητήρια και 3 συμπληρωματικά, που όμως εδώ θα εξεταστούν από κοινού, καθώς και τα συμπληρωματικά περιέχουν συνήθως ακριβή στοιχεία της δωρεάς.¹¹⁶ Στα έγγραφα αυτά, εκτός από τον τόπο σύνταξης, τα στοιχεία δωρητή και αποδέκτη της δωρεάς, τη σχέση που τυχόν τους συνδέει, και είναι κατά τα τέσσερα πέμπτα συγγενική, καθώς και την περιγραφή των δωριζόμενων αγαθών, καταγράφεται συνήθως και ο λόγος για τον οποίο γίνεται η δωρεά, διευκρινίζεται εάν η κυριότητα των δωριζόμενων θα περιέλθει στον αποδέκτη άμεσα ή μετά το θάνατο του δωρητή, ορίζονται οι θρησκευτικού χαρακτήρα υποχρεώσεις που επιβαρύνουν τον αποδέκτη, καθώς και οι όροι που τον δεσμεύουν ως προς τη μεταβίβασή τους. Φέρουν, εξάλλου, υπογραφές μαρτύρων και του συντάκτη.¹¹⁷

Οι δωρεές, όπως και οι πράξεις προικοδότησης, καθώς είναι το αποτέλεσμα συμφωνίας δυο πλευρών, δεν μπορούν να ανακληθούν, όπως ορίζεται και στα κωδικοποιημένα έθιμα: «τα γράμματα των ... χαρισμάτων έχουν περισσότεραν ισχύν και δύναμιν παρά η πωλησία, αν δεν ήναι με δόλον». Η κωδικοποίηση αναφέρεται κυρίως στα σχετικά με τις δωρεές μετά θάνατο, ορίζοντας πως στις περιπτώσεις που ο δωρητής έχει παραχωρήσει μέρος της περιουσίας του ως «κληρονομίαν», έχει δικαίωμα να το εκποιήσει για να καλύψει ζωτικές του ανάγκες. Εξάλλου, εάν ο αποδέκτης δωρεάς αποβιώσει πριν τον δωρητή, ο τελευταίος διατηρεί την κυριότητα των δωριζόμενων, εκτός εάν τα είχε ήδη παραδώσει εγγράφως στον αποδέκτη.¹¹⁸ Ωστόσο, όπως θα διαπιστώσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, οι δωρεές αφορούν κατά κανόνα αγαθά που μεταβιβάζονται άμεσα, και τότε δεν προκύπτουν τα ζητήματα στα οποία αναφέρεται η κωδικοποίηση.

Επίσης, η δωρεά ισχύει και στις περιπτώσεις που δεν συντάσσεται σχετική πράξη, όπως προκύπτει από έγγραφο που αφορά διεκδίκηση δωρεάς. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η Μαργαρίτα, υπηρέτρια μάλλον του Καθολικού Επισκόπου Πέτρου Ντελέντα, εμφανίζεται στην Επισκοπή, μετά το θάνατό του, «ζητώντας μας να της κάμωμεν ένα γράμμα ότι ο ξεχωρισμένος τόπος δια να ποιήσει ένα σπίτι εις τα σπάτζια του Αγίου Αντωνίου, εις το Κοντοχώρι, είναι ειδικός της, λέγοντάς μας ότι της τον είχε τάξει» ο Επίσκοπος, και εκείνη του είχε ζητήσει «να της τον σημειώσει και με γράμμα, αλλά προφθάνοντάς τον ο θάνατος δεν έγινε το ... γράμμα». Οι ιερείς της Επισκοπής επισημαίνουν ότι δεν πρόκειται για ακίνητο που κατείχε προσωπικά ο Επίσκοπος και οι ίδιοι είναι κατ'αρχήν «αντίθετοι εις το να

¹¹⁶ Συγκεκριμένα ένα έγγραφο αφορά δωρεά που δεν έγινε εγγράφως, ένα εκτέλεση επιθυμιών δωρητή, του οποίου η δωρεά δεν σώζεται, και τρίτο συμπλήρωση δωρεάς, για την οποία διαθέτουμε και το κύριο έγγραφο.

¹¹⁷ Τα δωρητήρια ακολουθούν το συνηθισμένο τυπικό που απαντά και σε άλλα νησιά βλ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος...* ό.π., 217.

¹¹⁸ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 508-509.

χαρίζομεν το εκκλησιαστικόν και με όλον οπού να φαίνεται ξεχωρισμένος ο αυτός τόπος, ζώντος του αυτού εκλαμπροτάτου, δια να μην εύρομεν όμως κανένα έγκλημα σιμά εις τους μεγαλυτέρους μας, ερωτήσαμεν αν ούτως έχει και αξιοπίστους μάρτυρας», τον αιδέσιμον αφέντη ντον Φραγκίσκο Κοτάκη, τον ντον Γιακουμάκη Ντελέντα και τον ντον Γουλιέλμο Ντακορόνια, οι οποίοι διαβεβαίωσαν ότι πράγματι ο Επίσκοπος είχε δωρίσει τον συγκεκριμένο «τόπο», και έτσι το «δίδομεν και χαρίζομεν ως δώρον ελεημοσύνης» στην Μαργαρίτα.¹¹⁹

Η βασική διάκριση μεταξύ διαθηκών και δωρεών έγκειται στο γεγονός ότι οι δωρεές αποτελούν συμφωνία μεταξύ δυο πλευρών: ο δωρητής μεταβιβάζει αγαθά ενώ ο δωρητής αποδέχεται τη μεταβίβαση, και ταυτόχρονα τυχόν υποχρεώσεις του που απορρέουν από τη μεταβίβαση αυτή. Αντίθετα, στις διαθήκες οι κληρονόμοι δεν συμμετέχουν στη διανομή της περιουσίας του διαθέτη, αν και συμβαίνει αργότερα να αποδεχτούν ή να αμφισβητήσουν τα οριζόμενα.¹²⁰ Επιπλέον, με τις δωρεές μεταβιβάζεται συνήθως μικρό τμήμα των περιουσιακών αγαθών του δωρητή, κατά κανόνα σε ένα πρόσωπο και άμεσα, ενώ στις διαθήκες μεγαλύτερο τμήμα και συχνά τουλάχιστον σε δυο πρόσωπα, μετά το θάνατό του.¹²¹ Επίσης, συχνότερα οι δωρεές πραγματοποιούνται εκ μέρους περισσότερων του ενός προσώπου.

Τα δωρητήρια χρονολογούνται κατά τα τρία τέταρτα μεταξύ δεύτερου μισού του 17^{ου} και τέλους του 18^{ου} αιώνα.¹²² Επτά στα δέκα περιέχουν λεπτομερή καταγραφή των μεταβιβαζόμενων αγαθών και οι συντάκτες τους έχουν χαρακτηριστικά αντίστοιχα με εκείνα των διαθηκών.¹²³

Το μέγεθος των μεταβιβαζόμενων αγαθών, γνωστό σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις (95,50%), εκτιμάται σε σύγκριση με τα μεγέθη των προικών, για τα οποία διαθέτουμε συγκεκριμένα στοιχεία, και δεν εξαρτάται από τη χρονική κατανομή των πράξεων. Πρόκειται κατά τα τέσσερα πέμπτα για μικρής αξίας αγαθά, ενώ μόλις το 5,88% των πράξεων αφορά αγαθά μεγάλης αξίας, οπότε και οι δωρητές μεταβιβάζουν σχεδόν το σύνολο της περιουσίας τους. Οι άτεκνοι δωρητές, εξάλλου, μεταβιβάζουν αγαθά ελαφρά μικρότερης αξίας από τους δωρητές με παιδιά.

¹¹⁹ Βλ. 6 Νοεμβρίου 1807 *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 3 υποφ. 1.

¹²⁰ Σχετικά με την αμοιβαιότητα που χαρακτηρίζει την πράξη δωρεάς βλ. στο βασικό θεωρητικό έργο, Μ. Μως, *Το Δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, Αθήνα 1979, 78-79, 81.

¹²¹ Βλ. παρακάτω, 352 κ.εξ.

¹²² Βλ. Παράρτημα I, πίνακα 28.

Χαρακτηριστικά δωρητών

Οι δωρητές αριθμούν συνολικά 102 πρόσωπο, από τα οποία τρία στα δέκα πραγματοποιούν δωρεά από κοινού με ένα έως και τέσσερις συγγενείς. Σχετικά με το τελευταίο σχήμα σημειώνουμε ότι πρόκειται συνήθως για δυο αδερφές ή έγγαμα ζευγάρια, αλλά και μητέρα με την κόρη της ή πέντε αδέρφια από κοινού. Επίσης, συναντώνται και δυο δωρητές που πραγματοποιούν περισσότερες από μια δωρεές, δυο ή τρεις συνολικά.

Το στοιχείο που χαρακτηρίζει κυρίως τους δωρητές, και την ίδια την πράξη της δωρεάς, είναι πως έξι στους δέκα είναι άτεκνοι και σε σημαντικό ποσοστό άγαμοι, γεγονός που οφείλεται στο ότι οι δωρεές γίνονται κατά κύριο λόγο για να ανταμείψουν υπηρεσίες που δέχθηκαν ή προσδοκούν οι δωρητές από τους αποδέκτες, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια. Υπηρεσίες που, εάν είχαν παιδιά θα μπορούσαν να εντάσσονται στα πλαίσια της αμοιβαιότητας των σχέσεων μεταξύ των μελών της πυρηνικής οικογένειας και να μη χρήζουν μεταβίβασης.

Πρόκειται, εξάλλου, κατά τα δυο τρίτα για καθολικούς, πρόσωπα κατά κανόνα μάλλον μεγάλης ηλικίας, γυναίκες σε ελαφρά υψηλότερο ποσοστό (55,88%), οι οποίες και συνήθως είναι χήρες.¹²⁴

Πίνακας 12. Οικογενειακή κατάσταση δωρητών συνολικά και κατά φύλο

	α)		β)		γ)	
άγαμοι	47	47,47%	23	48,93%	24	51,06%
έγγαμοι	24	24,24%	10	41,66%	14	58,33%
χήροι	22	22,22%	6	27,27%	16	72,72%
έγγαμοι ή χήροι	6	6,06%	4	66,66%	2	33,33%
σύνολο	99		43		56	

α) αριθμός δωρητών και ποσοστό επί του συνόλου

β) άντρες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

γ) γυναίκες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Λόγοι πραγματοποίησης δωρεάς

Ο λόγος για τον οποίο γίνεται η δωρεά σημειώνεται σε 56 δωρητήρια (62,92%). Αναφερόμαστε, στη συγκεκριμένη περίπτωση, σε πράξεις δωρεών και όχι σε δωρητές, καθώς συμβαίνει δωρητής που πραγματοποιεί περισσότερες από μια δωρεές, να επικαλείται

¹²³ Βλ. Παράρτημα Ι, πίνακα 29.

¹²⁴ Σημειώνουμε ότι το δόγμα, η ηλικία η οικογενειακή κατάσταση, και το εάν οι δωρητές έχουν παιδιά προκύπτουν κυρίως από άλλα έγγραφα ή/και τα γενεαλογικά δέντρα, καθώς σπάνια τα ίδια τα έγγραφα περιέχουν σχετικές πληροφορίες. Το δόγμα είναι γνωστό στο 93,13% των περιπτώσεων, η οικογενειακή κατάσταση στο 97,05%, η ύπαρξη ή μη παιδιών στο σύνολο, ενώ η ηλικία σε τρεις στις δέκα περιπτώσεις, όπου πρόκειται κατά 61,29% για δωρητές μεγάλης ηλικίας, κατά το ένα τρίτο μέσης και σε μια περίπτωση δωρητή ηλικίας 29 ετών.

διαφορετικό λόγο κάθε φορά ή να μην κάνει σχετική αναφορά σε κάθε περίπτωση. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του πρε Γιοζέππου Σιγάλα.

Ο πρε Γιοζέππος συντάσσει ο ίδιος τρεις δωρεές προς τρία διαφορετικά ανήψια του. Σε ηλικία 72 ετών, δωρίζει «για τη ψυχή του», περισσότερα από δυο χωράφια και ένα αμπέλι στον ανηψιό του ντον Λουκά Σιγάλα, υπό τον όρο εκείνος να τελεί στη μνήμη του μια λειτουργία κάθε δεκαπέντε μέρες για τα χωράφια και μια λειτουργία την εβδομάδα για το αμπέλι. Σημειώνει ότι τα παραπάνω αγαθά θα αποδοθούν στον ανηψιό του μετά το θάνατό του, εκτός εάν στο μεταξύ «κάνει άλλη ορδινία», ενώ δεν θέτει όρους για τη μεταβίβασή τους. Τρία χρόνια αργότερα, επειδή, όπως σημειώνει, ο ντον Λουκάς έχει πεθάνει, δωρίζει τα ίδια ακίνητα, για τον ίδιο λόγο και με τους ίδιους ακριβώς όρους, σε άλλον ανηψιό του, τον Καθολικό Επίσκοπο Σαντορίνης Πέτρο Δελένδα. Με τρίτη αχρονολόγητη, εξάλλου, δωρεά προς την ανηψιά του Φλουριά, μεταβιβάζει περισσότερα από τέσσερα σπίτια και ένα χωράφι, «δια ευχαρίστησιν τής καλής της γνώμης» και επειδή εκείνη του «χάρισε» 150 γρόσια για να αποπληρώσει κάποιο χρέος που είχε. Και η Φλουριά θα λάβει τα αγαθά μετά το θάνατό του, ενώ θα μπορεί να τα κληροδοτήσει σύμφωνα με τις επιθυμίες της.

Η περίπτωση του πρε Γιοζέππου δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο όσον αφορά τους λόγους για τους οποίους πραγματοποιούνται δωρεές, αλλά και γενικότερα ως προς τον τρόπο με τον οποίο μεταβιβάζει τα περιουσιακά του στοιχεία, οι οποίοι συναντώνται και σε άλλες περιπτώσεις καθολικών ιερωμένων. Το ζήτημα θα μας απασχολήσει κυρίως στο επόμενο κεφάλαιο, αλλά ενδεικτικά σημειώνουμε ότι μεταβιβάζει τμηματικά τα περιουσιακά του αγαθά, είτε μέσω των παραπάνω δωρεών, είτε μέσω των δυο διαθηκών του, η μια από τις οποίες είναι επίσης ιδιόγραφη. Στην προκειμένη περίπτωση η διάκριση μεταξύ δωρεών και διαθηκών προκύπτει χωρίς προβλήματα από το ίδιο το περιεχόμενο των εγγράφων.¹²⁵

Οι λόγοι που επικαλούνται οι δωρητές είναι συγκεκριμένοι και δεν εκφράζουν την αγωνία που συναντήσαμε μεταξύ των διαθετών, ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις συμπίπτουν. Όπως θα ήταν αναμενόμενο, οι δωρητές δεν αναφέρονται σε ασθένεια, στο φόβο ότι μπορεί να πεθάνουν, ούτε χρειάζεται να βεβαιώσουν για την καλή τους ψυχική υγεία. Συχνότερα οι δωρητές αναφέρονται σε «χάρεις» ή «καλοσύνες και δούλεμες» που τους παρείχαν οι αποδέκτες (30,35%), οπότε μπορεί και να πρόκειται για πρόσχημα που προβάλλουν, ώστε να εξασφαλίζεται η εγκυρότητα της δωρεάς.¹²⁶ κατά το ένα πέμπτο πραγματοποιούν δωρεά για να εξασφαλίσουν τη σωτηρία της ψυχής τους ή και ταυτόχρονα

¹²⁵ Βλ. δωρεά 26 Σεπτεμβρίου 1763 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. γ΄ δωρεά 3 Ιουνίου 1766 *ό.π.* δωρεά αχρονολόγητη *ό.π.*, Ι΄ Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. ζ΄ διαθήκη αχρονολόγητη *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 3 υποφ. 6΄ διαθήκη 25 Σεπτεμβρίου 1776, *ό.π.*, Θ΄ Γενεαλογικά δέντρα γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Νικολού Σιγάλα *ό.π.* Η αχρονολόγητη διαθήκη θα πρέπει να συντάχθηκε το αργότερο το 1760, όπως προκύπτει από το περιεχόμενό της.

¹²⁶ Βλ. σχετικά Καλπουρτζή, *Συγγενικές...* *ό.π.*, 192.

να ανταμείβουν τους αποδέκτες για φροντίδες που τους παρείχαν, σε μικρότερη συχνότητα για να εξασφαλίσουν τα γηρατεία τους ή ως ανταμοιβή των αποδεκτών για οικονομικού χαρακτήρα υπηρεσίες (16,07% σε κάθε περίπτωση). Επίσης, συμβαίνει να αναφέρουν ότι απλώς επιθυμούν να μεταβιβάσουν αγαθά σε συγγενικά τους πρόσωπα (14,28%), οπότε μπορεί και να προικοδοτούν τον αποδέκτη της δωρεάς, να συμπληρώνουν προικώα ή να μεταβιβάζουν αδερφομοίρι.

Αδερφομοίρια

Τα αδερφομοίρια παρουσιάζουν αντιστοιχίες με τα προικοδωρητήρια, τις διαθήκες, αλλά και τα έγγραφα διανομής της περιουσίας αδιόρθωτων προσώπων. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ακριβώς την έκταση της συγκεκριμένης πρακτικής, που μάλλον θα ήταν περιορισμένη και παραπληρωματική της προικοδότησης, κρίνοντας τουλάχιστον από το γεγονός ότι στις πηγές σώζονται μόνο 12 έγγραφα. Ωστόσο, καθώς παρουσιάζουν ποικίλο περιεχόμενο, θα αναφερθούμε στα χαρακτηριστικά τους με αρκετές λεπτομέρειες.

Πρόκειται για έγγραφα δυο τύπων: α) εκείνα με τα οποία γονέας ορίζει μερίδια για ένα ή περισσότερα παιδιά του (5 περιπτώσεις), και β) εκείνα με τα οποία τα παιδιά διανέμουν μεταξύ τους την περιουσία γονέα ή άλλων στενών συγγενών τους, που πέθαναν, συνήθως χωρίς διαθήκη (7). Στην πρώτη περίπτωση το μερίδιο συχνά χαρακτηρίζεται «προίκια», χωρίς να υπάρχει αναφορά σε επικείμενο γάμο, ενώ στη δεύτερη έχουμε συνήθως το αποτέλεσμα συμφωνίας δυο ή περισσότερων μερών, είτε για τη διανομή περιουσίας αδιόρθωτου προσώπου είτε για την αποδοχή κληρονομιάς. Συναντάται και πράξη με την οποία οι κληρονόμοι αδιόρθωτου προσώπου μεταβιβάζουν περιουσιακά αγαθά του σε δυο τρίτους, ανήψια του, όπως και μια άλλη, η οποία στην ουσία αποτελεί εκτέλεση διαθήκης γονέα, με την οποία τρία αδέρφια μοιράζονται την περιουσία του, σύμφωνα με τις επιθυμίες εκείνου.¹²⁷

Τα έγγραφα χρονολογούνται κατά τα δυο τρίτα μεταξύ 1650-1749,¹²⁸ τα μισά περιέχουν πλήρεις λεπτομέρειες των μεταβιβαζόμενων αγαθών, συχνά και όρους σχετικά με τη μεταβίβασή τους στο μέλλον ή θρησκευτικές υποχρεώσεις που επιβαρύνουν τους αποδέκτες. Τα τέσσερα στα δέκα συντάσσονται από τον Καγκελάριο της Σαντορίνης, ενώ τα υπόλοιπα κυρίως από ιερωμένους και των δυο δογμάτων και μόνο δυο είναι ιδιόγραφα. Επίσης, υπογράφονται συνήθως από δυο μάρτυρες.¹²⁹

¹²⁷ Αναλυτικά για την τελευταία, «συμφωνητικό και εξοφλητικό γράμμα» όπως σημειώνεται στο ίδιο το έγγραφο, και «αδελφομοίρι» όπως χαρακτηρίζεται στο οπισθογράφημα, βλ. Παράρτημα Ι., Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 21.

¹²⁸ Βλ. και Παράρτημα Ι, πίνακα 30.

¹²⁹ Εκτός των δώδεκα κύριων πράξεων, συναντάται και μια συμπληρωματική που αφορά αδερφομοίρι για το οποίο διαθέτουμε και το κύριο σχετικό έγγραφο. Οι χαρακτηρισμοί των εγγράφων αυτών, στο οπισθογράφημα ή στο ίδιο το έγγραφο, είναι, εκτός από αδερφομοίρι, «ξεμοιρασιά», «ξεμοίραση», ή «αδελφομοίραση».

Η ηλικία των προσώπων που λαμβάνουν τα αγαθά, καθώς και η ηλικία εκείνων στους οποίους ανήκαν, δεν είναι γνωστές. Μπορούμε, όμως, να υποθέσουμε ότι στην πρώτη περίπτωση ήταν αντίστοιχη με την ηλικία γάμου, και στη δεύτερη με την ηλικία θανάτου των αδιόρθωτων προσώπων.

Συνολικά πρόκειται για περιουσιακά στοιχεία 12 προσώπων που μεταβιβάζονται σε ένα έως πέντε δικαιούχους, είτε ως προικώα είτε ως κληροδοτούμενα. Η συγκεκριμένη πρακτική αφορά εξίσου καθολικούς και ορθόδοξους και δεν εξαρτάται από την αξία των αγαθών.

Το συνολικό μέγεθος του αδερφομοιριού που μεταβιβάζεται ως προίκα ή κληρονομιά, μπορεί να υπολογιστεί σε επτά μόνο περιπτώσεις. Μόνο μια φορά σημειώνεται αλληλογία αντίστοιχου χαρακτήρα με εκείνη των προικοδωρητηρίων των ζευγαριών, ενώ στις υπόλοιπες γίνεται σύγκριση με τις προίκες του συνόλου των ζευγαριών, καθώς και με τα μεγέθη των προικοσυμφώνων/ινβενταρίων των συμβαλλόμενων ή διαθήκης του αποθανόντος κυρίου των αγαθών, όταν υπάρχουν. Σε τρεις περιπτώσεις η περιουσία είναι μικρή, σε τρεις άλλες μεγάλη, ενώ μόνο σε μια μέτρια.

Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι σε 48 προικοδωρητήρια, κατά κανόνα προικοσύμφωνα ζευγαριών και Δομινικανίδων, αλλά και πατριμόνια ή προσήλωση ορθόδοξης μοναχής σε μια περίπτωση, τα μεταβιβαζόμενα αγαθά χαρακτηρίζονται αδερφομοίρι. Αντίστοιχος χαρακτηρισμός συναντάται και σε 24 διαθήκες και αφορά στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων μερίδια κληρονόμων, ενώ στις υπόλοιπες αναφέρεται στην προέλευση όλου ή μέρους των κληροδοτούμενων αγαθών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της διαθήκης της Αντριάνας, χήρας του μισέρ Αντωνάκη Τζάνε, που κάνει «παρόν διαθήκη» για να προικίσει ένα από τα πέντε παιδιά της, την κόρη της Νικολέτα. Στο οπισθογράφημα του συγκεκριμένου εγγράφου σημειώνεται: «κόπια του αδερλομοιριού», ενώ αντίγραφό της, του 19^{ου} αιώνα, βρίσκεται μεταξύ των προικοσυμφώνων.¹³⁰ Εξάλλου, στα κωδικοποιημένα έθιμα αναφορά στο αδερφομοίρι γίνεται στο κεφάλαιο «περί προικοσυμφώνων» και σε σχέση με τις διαθήκες: «Δια να ξεκληρώση ένας γονεύς το τέκνον του από το αδελφομοίρι πρέπει να ήναι νόμιμος η αιτία, και αναφέρη την αυτήν αιτίαν εις την διαθήκην του».¹³¹

¹³⁰ Βλ. 2 Νοεμβρίου 1648 ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 2 υποφ. γ΄ και Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 2 υποφ. β΄.

Συμπερασματικά σημειώνουμε ότι ο κύριος όγκος των αγαθών μεταβιβάζεται, στους κόλπους της οικογένειας, μέσω προικοδωρητηρίων, δευτερευόντως μέσω διαθηκών, ενώ τα αγαθά που δωρίζονται ή μεταβιβάζονται με αδερφομοίρι έχουν σαφώς μικρότερη αξία.

Τα προικοδωρητήρια είναι το αποτέλεσμα συμφωνίας δυο πλευρών. Στην περίπτωση προικοδότησης μελλονυμφων η εκτέλεσή της κατοχυρώνεται με τον έλεγχο που ασκούν οι οικογένειες καταγωγής των προικοδοτούμενων, η μια στην άλλη, και με τον ορισμό ποινικής ρήτηρας. Στην περίπτωση, όμως, προικοδότησης καθολικών ιερωμένων και Δομινικανίδων η συμφωνία συνάπτεται μεταξύ ιδιωτών και εκκλησιαστικών/μοναστικών αρχών και ακολουθεί συγκεκριμένους εκκλησιαστικούς κανόνες. Η εφαρμογή των συμφωνηθέντων εξασφαλίζεται λόγω του κύρους των εκκλησιαστικών αρχών. Οι προσηλώσεις καλογραιών έχουν χαρακτήρα αντίστοιχο με εκείνο της προικοδότησης των Δομινικανίδων, ενώ οι προσηλώσεις ιερομόναχων αποτελούν κατά κανόνα συμφωνία των ίδιων με τη μονή. Σε κάθε περίπτωση, εξάλλου, τα αγαθά Δομινικανίδων και ορθόδοξων μοναχών περιέρχονται στην κυριότητα της αντίστοιχης μονής, ενώ τα προικώα των μελλονυμφων και των καθολικών ιερωμένων στην κυριότητα των ίδιων, όπως θα διαπιστώσουμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

Οι διαθήκες, αντίθετα, αποτελούν την έκφραση της θέλησης των διαθετών, στα πλαίσια των υποχρεώσεων που έχουν προς τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας και της ευρύτερης οικογένειας καταγωγής τους, αλλά και για την εξασφάλιση της σωτηρίας της ψυχής τους. Επιπλέον, επιτρέπουν στους διαθέτες να ανταμείψουν συγγενικά ή μη πρόσωπα και να εξασφαλίσουν κατά το δυνατό καλούς όρους διαβίωσης για το υπόλοιπο της ζωής τους. Για τους λόγους αυτούς, άλλωστε, διαπιστώνεται έντονη επιθυμία σύνταξης διαθήκης και αγωνία των διαθετών να προλάβουν να διευθετήσουν οι ίδιοι τα περιουσιακά τους και τη σωτηρία της ψυχής τους.

Οι δωρεές και τα αδερφομοίρια αποτελούν πρακτικές μεταβίβασης που συμπληρώνουν ή κάποτε υποκαθιστούν την προικοδότηση και την κληροδοσία. Οι δωρεές έχουν χαρακτηριστικά ανάλογα με τις διαθήκες κυρίως, καθώς μπορεί να γίνονται για να εξασφαλίσει ο δωρητής τη σωτηρία της ψυχής του ή τα γηρατειά του, ενώ και συχνά τα μεταβιβαζόμενα αγαθά περιέρχονται στον αποδέκτη μετά το θάνατο του δωρητή. Ωστόσο,

¹³¹ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 510.

είναι κατ'αρχήν το αποτέλεσμα συμφωνίας μεταξύ δωρητή και αποδέκτη. Τα αδερφομοίρια, εξάλλου, διαθέτουν είτε χαρακτηριστικά προικοδότησης, χωρίς να επίκειται άμεσα γάμος, είτε χαρακτηριστικά κληροδοσίας, ανάλογα με εκείνα των εγγράφων διανομής της περιουσίας.

Τα τελευταία, όπως και οι απογραφές περιουσιών μετά θάνατο, αφορούν τη μεταβίβαση περιουσίας των προσώπων που δεν έχουν συντάξει διαθήκη, συνήθως διότι πέθαναν ξαφνικά. Οι διανεμητικές πράξεις προκύπτουν μετά από συμφωνία των δικαιούχων κληρονόμων, ενώ οι απογραφές συντάσσονται ενόψει μελλοντικής κληροδοσίας, για την εξασφάλιση των αγαθών που θα μεταβιβαστούν.

Σε κάθε περίπτωση, η προικοδότηση μελλόνυμφων και η κληροδοσία μέσω διαθηκών αποτελούν τις κυρίαρχες πρακτικές, ανεξαρτήτως χρόνου, οικονομικής επιφάνειας προικοδοτών και διαθετών και ανεξαρτήτως δόγματος. Σημειώνουμε ότι μπορούμε να συγκροτήσουμε εικόνα και για τα δυο δόγματα, παρά το γεγονός ότι έξι στις δέκα περίπου περιπτώσεις αναφέρονται σε καθολικούς. Ωστόσο, δεν θα μπορέσουμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των πρακτικών των ορθόδοξων, καθώς η παρουσία τους στις πηγές μειώνεται σταθερά στο χρόνο.

Ενώ τα σχετικά έγγραφα ακολουθούν συγκεκριμένο τυπικό, προικοδότες και διαθέτες έχουν σημαντικά περιθώρια προσωπικής έκφρασης, όπως διαπιστώνουμε κυρίως από τις διαφοροποιήσεις ως προς τον τρόπο καταγραφής των μεταβιβαζόμενων, την επιλογή του τόπου σύνταξης και του συντάκτη. Ιδιαίτερα, μάλιστα, στις διαθήκες, ιδιόγραφες και μη, όπου μπορεί να αποτυπώνονται με παραστατικό τρόπο οι λόγοι σύνταξής τους και οι δεσμοί μεταξύ των μελών της οικογένειας.

Η προικοδότηση μελλόνυμφων γίνεται κατά κανόνα με προικοσύμφωνο, μέσω του οποίου μεταβιβάζεται η προίκα του γαμπρού και της νύφης ταυτόχρονα, ενώ συμβαίνει και να συντάσσονται ξεχωριστά έγγραφα για κάθε προικοδοτούμενο, κυρίως στις περιπτώσεις καθολικών μεγάλης οικονομικής επιφάνειας.

Τα μεγέθη της προίκας των ζευγαριών συνδέονται με το γενικότερο οικονομικό επίπεδο του νησιού και παρουσιάζουν αυξητική τάση, που παρακολουθεί την κατακόρυφη ανάπτυξη η οποία χαρακτηρίζει το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και τις αρχές του 19^{ου}, αλλά και τις συγκυρίες που προκαλούν κάμψη κατά το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα. Οι καθολικοί λαμβάνουν προίκες κατά πολύ υψηλότερες, γεγονός που οφείλεται στην κυρίαρχη θέση τους μεταξύ του τμήματος του πληθυσμού που διαθέτει την ανώτατη οικονομική επιφάνεια. Οι ορθόδοξοι λαμβάνουν μικρότερες προίκες αν και παρακολουθούν και εκείνοι την οικονομική ανάπτυξη που σημειώνεται από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, κινούμενοι σε χαμηλότερα επίπεδα.

Το πατριμόνιο αποτελεί την προίκα των καθολικών ιερωμένων, η μεταβίβαση της οποίας αποτελεί προϋπόθεση για τη λήψη των ανώτερων ιερατικών βαθμίδων. Πρέπει να

είναι επαρκές για τη συντήρηση του ιερωμένου, σύμφωνα με την κοινωνική του θέση. Κινείται σε χαμηλότερα μεγέθη από την προίκα των μελλοντικών αντρών και γυναικών, με ανοδική τάση που δεν παρακολουθεί ακριβώς την πορεία της οικονομίας του νησιού, και δεν εξαρτάται τελείως από την επιφάνεια των οικογενειών καταγωγής των προικοδοτούμενων, όπως συμβαίνει στις προίκες των μελλοντικών. Το μέγεθος, εξάλλου, της προίκας των Δομινικανίδων καθορίζεται σχεδόν σε απόλυτο βαθμό από το μοναστήρι, με κανόνες που παγιώνονται σταδιακά στο χρόνο, είναι κατά πολύ χαμηλότερο της προίκας των μελλοντικών αντρών και γυναικών, και ανεξάρτητο από την οικονομική επιφάνεια της οικογένειας καταγωγής των προικοδοτούμενων, που κατά κανόνα είναι υψηλή.

Επισημαίνουμε ότι τα πατριμόνια και τα προικοδορητήρια των Δομινικανίδων που σώζονται, αντιπροσωπεύουν σχεδόν το σύνολο των σχετικών πράξεων που συντάσσονται, ενώ τα προικοδορητήρια των μελλοντικών μόνο τμήμα τους, ιδιαίτερα όσον αφορά τους ορθόδοξους.

Η σύνταξη διαθήκης εν ζωή αποτελεί πρακτική που δεν εξαρτάται από την οικονομική επιφάνεια, το φύλο, το δόγμα, την οικογενειακή κατάσταση ή τον αριθμό των παιδιών των διαθετών. Το μέγεθος, ωστόσο, των κληροδοτούμενων καθορίζεται από τα παραπάνω χαρακτηριστικά των διαθετών, καθώς δεν συνδέεται με την οικονομική ανάπτυξη του νησιού και την επιφάνεια των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων, στο βαθμό που συμβαίνει στις περιπτώσεις τις προίκας των μελλοντικών. Οι άντρες κληροδοτούν μεγαλύτερης αξίας αγαθά από τις γυναίκες. Οι άγαμοι είναι συνήθως καθολικοί ιερωμένοι, που έχουν περισσότερες δυνατότητες να αυξήσουν το πατριμόνιο που είχαν λάβει, ενώ οι άγαμες γυναίκες, οι οποίες σε κάθε περίπτωση λαμβάνουν μικρότερα μερίδια της οικογενειακής περιουσίας, δεν έχουν αντίστοιχες ευκαιρίες. Οι άντρες που έχουν συνάψει γάμο, εξάλλου, συχνά μεταβιβάζουν και περιουσιακά στοιχεία των συζύγων τους, ενώ οι γυναίκες διαθέτριες είναι μεγαλύτερης ηλικίας, συνήθως χήρες, και στην περίπτωση που έχουν παιδιά, μάλλον ο μεγαλύτερος όγκος των αγαθών τους έχει ήδη μεταβιβαστεί υπό τη μορφή προίκας προς αυτά.

Συνολικά, εξάλλου, τα πρόσωπα που έχουν συνάψει γάμο κληροδοτούν μεγαλύτερες περιουσίες από τα άγαμα, καθώς έχουν λάβει και μεγαλύτερα μερίδια της οικογενειακής περιουσίας. Ανάλογη είναι και η διαφορά μεγεθών που διαπιστώνεται μεταξύ διαθετών με παιδιά και άτεκνων, καθώς οι τελευταίοι είναι συνήθως και άγαμοι.

Σημειώνουμε, τέλος, ότι στα πλαίσια της σχετικής ελευθερίας κινήσεων, που χαρακτηρίζει προικοδορητήρια και διαθήκες, μπορούμε να διακρίνουμε τις στενές σχέσεις μεταξύ των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι καθολικοί ιερωμένοι συντάσσουν πράξεις ορθόδοξων ή ορθόδοξοι ιερωμένοι πράξεις καθολικών, ενώ και η διάκριση του δόγματος των συμβαλλόμενων δεν είναι αυτονόητη, καθώς στην ίδια οικογένεια συμβαίνει να συνυπάρχουν καθολικοί και ορθόδοξοι, γάμοι μεικτοί συνάπτονται,

ή αφιερώσεις αγαθών πραγματοποιούνται, στις οποίες δεν ακολουθείται πάντοτε το δόγμα των αφιερωτών.

Κλείνοντας, θα αναφερθούμε στο παράδειγμα των τριών παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, όπου μπορούμε να παρακολουθήσουμε σε βάθος χρόνου, τη συγκρότηση της προικώας περιουσίας τους, όπως διαμορφώνεται μέσα από αλληπάλληλες μεταβιβάσεις. Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από προικοδωρητήρια και διαθήκες της οικογένειας, σε συνδυασμό με άλλα δικαιοπρακτικά έγγραφα και στοιχεία διαφόρων γενεαλογικών δέντρων, και καλύπτουν διάστημα από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οπότε χρονολογείται το προικοδωρητήριο του παππού τους αφέντη Νικολού Γίζη, Καγκελάρη της Σαντορίνης, έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Σημειώνουμε ότι η ορθόδοξη οικογένεια Γίζη ήταν από τις επιφανέστερες οικογένειες της Σαντορίνης, ίδρυσε τη μονή Αγίου Νικολάου, μέλος της υπήρξε Ορθόδοξος Επίσκοπος, αλλά δεν διαθέτουμε πλήρη στοιχεία για όλους τους κλάδους της, καθώς δεν σώζεται ειδικό γενεαλογικό δέντρο. Από τα στοιχεία των εγγράφων, διαπιστώνουμε ότι με την κατάλληλη επιλογή συζύγων και τη μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων των άγαμων ή άτεκνων μελών της οικογένειας στα έγγραφα μέλη, τα παιδιά του Μιχελή και της Μαρούσας καταλήγουν κύριοι σημαντικής περιουσίας, μεγαλύτερης κατά πολύ από εκείνη που είχε ο παππούς τους.¹³²

Τα στοιχεία των πρακτικών που αφορούν την προικοδότηση, την κληροδοσία, την ονοματοδοσία, καθώς και τις γαμήλιες και ευρύτερες οικογενειακές στρατηγικές συναντώνται αποσπασματικά ή με συνοχή στα προικοδωρητήρια και τις διαθήκες, και σε μικρότερο βαθμό στις δωρεές ή τα αδερφομοίρια. Το συγκεκριμένο παράδειγμα των παιδιών του Μιχελή Γίζη, αποτελεί εισαγωγή στα χαρακτηριστικά των πρακτικών και των στρατηγικών, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, αλλά και εισαγωγή στο ζήτημα της σύνθεσης προικώων και κληροδοτούμενων, καθώς και δείγμα της μεθόδου που ακολουθήσαμε για την ανίχνευσή τους.

¹³² Βλ. αναλυτικά Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά. Σχετικά με την ευρύτερη οικογένεια βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 14 κ.εξ.

V. Γάμος και θάνατος: μεταβιβάσεις στους κόλπους της οικογένειας

Θα εξετάσουμε τα χαρακτηριστικά των προικοδοτικών και κληροδοτικών πρακτικών συνολικά, κυρίως όπως προκύπτουν από το περιεχόμενο προικοδορητηρίων και διαθηκών, αλλά και άλλων σχετικών εγγράφων, καθώς και τα χαρακτηριστικά της μεταβίβασης αγαθών μέσω δωρεών.

Ξεκινώντας θα αναφερθούμε στους τρόπους προικοδότησης, τη σχέση προικοδοτών και προικοδοτούμενων, την προέλευση των προικίων, καθώς και τους όρους με τους οποίους μεταβιβάζονται. Αντίστοιχα ζητήματα θα συναντήσουμε στις διαθήκες, εξετάζοντας τη σχέση διαθετών και κληρονόμων, την προέλευση των κληροδοτούμενων και τους όρους μεταβίβασής τους. Επιπλέον στοιχείο που καθορίζει τις κληροδοτικές πρακτικές είναι οι σκοποί σύνταξης των διαθηκών, μεταξύ των οποίων ουσιαστική είναι η σωτηρία της ψυχής των διαθετών. Στο τελευταίο αυτό οφείλεται, κυρίως, και η μεταβίβαση εκτός των κόλπων της οικογένειας υπό τη μορφή αφιερώσεων.

α. Προικοδοτικές πρακτικές

1. Χαρακτηριστικά προικοδότησης

Οι πρακτικές που ακολουθούνται για την προικοδότηση μελλοννυμφων ζευγαριών, καθολικών ιερωμένων, καθολικών και ορθόδοξων καλογραιών παρουσιάζουν κοινά στοιχεία, αλλά και σημαντικές διαφοροποιήσεις που οφείλονται στο χαρακτήρα της προικοδότησης και τις οικογενειακές στρατηγικές που κάθε φορά αναπτύσσονται.

Η μεταβίβαση, εξάλλου, που συνδέεται με την είσοδο ιερομόναχων σε μοναστήρι δεν αποτελεί προικοδότηση, όπως ήδη διαπιστώσαμε, αλλά στην ουσία αφιέρωση αγαθών εκ μέρους των ίδιων προς το μοναστήρι.

I. Προικοδότηση έγγαμων

Στοιχεία πρακτικής

Κατ' αρχήν προίκα λαμβάνουν και ο γαμπρός και η νύφη, κατά κανόνα ταυτόχρονα και με το ίδιο έγγραφο. Η κυρίαρχη αυτή πρακτική προικοδότησης ακολουθείται στα τέσσερα πέμπτα των ζευγαριών και δεν συνδέεται από τη χρονική περίοδο, το δόγμα τέλεσης του γάμου ή την αξία των προικίων.¹

¹ Βλ. παραπάνω, 129, σχετικά με τα στοιχεία που αφορούν 478 ζευγάρια για τα οποία διαθέτουμε τουλάχιστον ένα κύριο προικοδορητήριο, και στα οποία αναφερόμαστε και εδώ. Δεν θα αναλύσουμε το ζήτημα της παροχής προίκας και στους δυο συζύγους, που αποτελεί κοινό τόπο στον κυκλαδικό

Ενδεικτική, ωστόσο, της ποικιλίας των πρακτικών, που αντανακλούν συγκεκριμένες οικογενειακές στρατηγικές, είναι και η προικοδότηση με ξεχωριστά έγγραφα, που αφορά το ένα στα πέντε ζευγάρια (101 συνολικά). Στις περιπτώσεις αυτές συντάσσονται, σε διάστημα λίγων ημερών συνήθως, από ένα έγγραφο για τον κάθε προικοδοτούμενο, ενώ μπορεί αργότερα να συντάσσεται και τρίτο με την προίκα και των δυο.² Η ατομική προικοδότηση των συζύγων συναντάται κυρίως μεταξύ 1650-1749 και αφορά κατά κανόνα καθολικά ζευγάρια, καθώς και προικοδοτούμενους που λαμβάνουν μεγάλη προίκα.³ Μπορεί, εξάλλου, να συνδέεται με προικοδότηση μετά την τέλεση του γάμου ή διαπραγματεύσεις για τη συγκρότηση της προίκας.⁴

Η προικοδότηση πραγματοποιείται σχεδόν αποκλειστικά ενόψει επικείμενου γάμου. Συναντώνται, ωστόσο, και 9 πρόσωπα που προικοδοτούνται χωρίς να πρόκειται άμεσα να παντρευτούν. Από τον ελάχιστο αυτό αριθμό δεν μπορούμε να οδηγηθούμε σε συνολικές εκτιμήσεις σχετικά με το δόγμα των προικοδοτούμενων ή την αξία των προικίων που μεταβιβάζονται σε αντίστοιχες περιπτώσεις, ώστε να διακρίνουμε τυχόν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που καθορίζουν την προικοδότηση. Περιοριζόμαστε να διαπιστώσουμε ότι μεταβιβάζονται αγαθά μέτριας αξίας σε δυο άντρες και μικρής κυρίως αξίας σε επτά γυναίκες, που όλοι τους είναι ορθόδοξοι, στις πέντε περιπτώσεις όπου το δόγμα είναι γνωστό. Οι λόγοι, εξάλλου, στους οποίους οφείλεται η συγκεκριμένη πρακτική ποικίλλουν και είναι ενδεικτικοί των κοινών στοιχείων της μεταβίβασης στους κόλπους της οικογένειας: πρόκειται για μεταβίβαση αδερφομοιριού (2), αγαθών αποθανόντος γονέα (2), μεταβίβαση εν είδει αποζημίωσης του προικοδοτούμενου (1) ή απλά προικοδότηση (4).

Στην τελευταία περίπτωση αποδίδεται η προίκα «δια να παντρευτεί ... εις ώραν καλήν» ο προικοδοτούμενος, ενώ στην περίπτωση απόδοσης αγαθών αποθανόντος γονέα, η

χώρο, και όχι μόνο, την περίοδο που εξετάζουμε, βλ. Kasdagli, *Land... ό.π.*, 195 και κυρίως 306-313, όπου διεξοδική εξέταση και απόρριψη παλαιότερων θέσεων ιστορικών του δικαίου. Βλ. επίσης συνολική εξέταση στον ελλαδικό χώρο, E. Papataxiarchis. – S. D. Petmezas, «The devolution of property and kinship practices in late- and post-ottoman ethnic greek societies», *Mélanges de l'Ecole Française de Rome* 110 αριθ. 1 (1998), 218-219.

² Χαρακτηριστικό για τις ποικίλες πρακτικές στις περιπτώσεις αυτές είναι το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, όπου για το ζεύγος Ειρήνης Γίζη και Νικολού Ντακορώνια συντάσσεται από ένα προικοσύμφωνο, για το ζεύγος Μαρουλίας Γίζη και αφέντη Γασπαράκη Ντακορώνια συντάσσεται ινβεντάριο της νύφης και προικοσύμφωνο για τους δυο, ενώ για το ζεύγος Μαργαρίτας Γίζη και αφέντη Γασπαράκη ντε Όρκου από ένα ινβεντάριο για τον καθένα και κοινό προικοσύμφωνο, βλ. Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 17, 19-20, 22. Στο τελευταίο ζευγάρι, καθώς και στο παράδειγμα του Νικολού Σιγάλα και της Ελιζαμπέτας Μπονφόρ για τους οποίους συντάσσονται δυο ξεχωριστά προικοσύμφωνα, θα αναφερθούμε αμέσως παρακάτω, εξετάζοντας το διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ προικοδορητήριου και γάμου, αλλά και τις διαπραγματεύσεις για τη συγκρότηση της προίκας.

³ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα II, πίνακες 1-3.

⁴ Βλ. π.χ. την περίπτωση της Μαρουλίας Γίζη και του αφέντη Γασπαράκη Ντακορώνια, αμέσως παραπάνω υποσημ. 2, καθώς και την περίπτωση του Νικολού Συρίγου και της Ελιζαμπέτας Μπονφόρ, εδώ παρακάτω, 184-185.

μεταβίβαση μπορεί να συνδέεται με απογραφή περιουσίας μετά θάνατο, ώστε να εξασφαλιστεί στο μέλλον ο προικοδοτούμενος, που μπορεί και να είναι «βρέφος».⁵

Μοναδικό, εξάλλου, είναι έγγραφο όπου η προικοδότηση αποτελεί συμφωνία μεταξύ προικοδότη και προικοδοτούμενου εκτός των ορίων της οικογένειας, και διαφωτιστικό για τις μορφές που μπορεί να λάβει η προικοδότηση από μη συγγενικά πρόσωπα. Θεωρούμε, άλλωστε, ότι η συγκεκριμένη πρακτική θα πρέπει να ήταν συχνότερη, από ό,τι μπορεί κανείς να υποθέσει βάσει των πηγών, καθώς οι σχετικές συμφωνίες μάλλον δεν καταγράφονταν ακριβώς. Πρόκειται για το προικοσύμφωνο της Αννούσας, «δουλεύτρας» του ιερωμένου αφέντη πρε Ιωάννη Νταρζέντα και της μακαρίτισσας μητέρας του Ανεζίνας, η οποία προικοδοτείται από τον πρε Ιωάννη, καθώς εκείνος «εξέπεσεν με την λεγομένην κοπελούδαν», δηλαδή την αποπλάνησε. Η Αννούσα, από την πλευρά της αποδεχόμενη την προίκα, δεσμεύεται να μην προβάλλει καμία απαίτηση στο μέλλον στα περιουσιακά στοιχεία του αφεντικού της, να μην «μετέχει από την σήμερον τίποτις».⁶

Συναίνεση οικογένειας και μελλόνυμφων

Η συναίνεση των συγγενών, που είναι οι ίδιοι ή οι απόγονοί τους εν δυνάμει κληρονόμοι των μελλόνυμφων, δεν αποτελεί τυπική έκφραση των προικοδωρητηρίων, αλλά ουσιαστική συμφωνία για τη μεταβίβαση μέρους της οικογενειακής περιουσίας στο νέο ζευγάρι.

Στα προικοδωρητήρια που συντάσσονται ενόψει επικείμενου γάμου, σημειώνεται ότι για το γάμο και την μεταβίβαση των προικίων είναι σύμφωνοι οι προικοδότες των μελλόνυμφων, συχνά, όμως, και άλλα μέλη της οικογένειας καταγωγής τους ή άλλοι στενοί συγγενείς. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, τα προικία μεταβιβάζονται κατά κανόνα στους προικοδοτούμενους, υπό τον όρο όταν εκείνοι πεθάνουν να τα μεταβιβάσουν στους απογόνους τους ή, εάν δεν αποκτήσουν παιδιά, να επιστραφούν στις οικογένειες καταγωγής τους.

Η αναφορά στη συμφωνία των δυο πλευρών συναντάται σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις όπου οι δυο μελλόνυμφοι προικοδοτούνται με το ίδιο έγγραφο (97,87%), καθώς και στα δυο τρίτα των περιπτώσεων προικοδότησης με διαφορετικά έγγραφα.⁷ Στη συνέχεια

⁵ Βλ. αντίστοιχα προικοσύμφωνο Περατζάκη Πετροκόπου 1 Απριλίου 1685 ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 3 υποφ. β' ιβεντάριο παιδιού της ποτέ Νικολέτας Σιγάλα 26 Ιουνίου 1606 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. β'. Το τελευταίο είναι στην ουσία απογραφή της περιουσίας της Νικολέτας που πέθανε χωρίς διαθήκη. Βλ. και Βισβίτζης, «Τινά περί των προικίων ... *ό.π.*, 27-28, όπου ανάλογη προικοδότηση μέσω ιβεντάριου στην Κίμωλο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα: Ξ. Α. Αντωνιάδης, «Προίκα και προικοσύμφωνο στη Σκύρο επί Τουρκοκρατίας», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 31 (1995), 158-160, αντίστοιχη προικοδότηση μέσω προικοσυμφώνων.

⁶ Βλ. 2 Αυγούστου 1680 *ό.π.*, Φάκ. 3 υποφ. β'.

⁷ Όπως γενικά συμβαίνει στα προικοδωρητήρια βλ. χαρακτηριστικά Kasdagli, *Land... ό.π.*, 210, και σχετικά με τα δικαιώματα της οικογένειας 301 κυρίως. Σημειώνουμε ότι η συγκεκριμένη πρακτική είναι ανεξάρτητη από το εάν το προικοδωρητήριο συντάσσεται πριν ή μετά την τέλεση του γάμου. Ειδικότερα στην τελευταία περίπτωση η συναίνεση των προικοδοτών καταγράφεται σε επτά στις δέκα

θα αναφερθούμε αναλυτικά στην πρώτη περίπτωση, καθώς πρόκειται για την κύρια προικοδοτική πρακτική.⁸

Η σχετική μνεία είναι ανεξάρτητη από το δόγμα, την αξία των προικίων, την ηλικία των προικοδοτούμενων, ή το εάν οι τελευταίοι είναι ορφανοί. Σε όλες τις περιπτώσεις σημειώνεται κατ'αρχήν ότι συμφωνούν οι γονείς των προικοδοτούμενων, όταν βρίσκονται στη ζωή και ακόμη και εάν δεν είναι προικοδότες, καθώς και ότι συμφωνούν τυχόν άλλοι προικοδότες, ή και οι ίδιοι οι προικοδοτούμενοι, κυρίως όταν παρουσιάζουν μόνοι την προίκα τους.

Στο ένα τρίτο των περιπτώσεων, ωστόσο, γίνεται μνεία και στενών συγγενών που δεν είναι προικοδότες: αδέρφια ή γενικότερα συγγενείς, «δικοί». Τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη πρακτική είναι η περιορισμένη έκτασή της στο χρόνο, που συγκεντρώνεται κυρίως το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, η εφαρμογή της συνήθως από καθολικούς ή σε περιπτώσεις μεικτών γάμων, καθώς και ότι αφορά προίκια που κινούνται σε μεγέθη μεγαλύτερα του μέσου όρου.⁹ Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στις περιπτώσεις μεγάλων ή μέτριων προικίων οι οικογένειες καταγωγής των προικοδοτούμενων επιθυμούν σε μεγαλύτερο βαθμό να εξασφαλίσουν τα δικαιώματα των μελών τους. Η σιωπή, όμως, των εγγράφων μετά το 1750, οπότε και συναντώνται κυρίως οι μεγάλες προίκες, δεν σημαίνει ότι τα απεμπολούν, αλλά αντιθέτως ότι θεωρούνται αυτονόητα. Αντίστοιχο φαινόμενο αποτελεί και η μη αναγραφή όρων μεταβίβασης των προικίων, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Η σύμφωνη γνώμη των ίδιων των μελλοννυμφων έχει διαφορετικό χαρακτήρα και σημειώνεται ρητά μόνο σε 15 περιπτώσεις. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συναίνεση των μελλοννυμφων καταγράφεται στις περιπτώσεις που έχουν αποκτήσει κάποια σχετική αυτονόμηση από την οικογένεια καταγωγής τους, λόγω ηλικίας ή λόγω θανάτου των γονέων τους, ενώ κάποτε μπορεί να σημειωθεί διότι η προικοδότηση αφορά αγαθά ιδιαίτερης σημασίας και αξίας. Όταν δεν γίνεται σχετική αναφορά, πρακτική που αποτελεί τον κανόνα, πιθανόν η συναίνεσή τους ήταν δεδομένη ή δεν ετίθετο θέμα αμφισβήτησης των επιλογών της οικογένειάς εκ μέρους τους.¹⁰

περιπτώσεις. Σχετικά με τη σύνταξη προικοδορητηρίων αφού οι προικοδοτούμενοι έχουν ήδη παντρευτεί βλ. εδώ παρακάτω, 186 κ.εξ.

⁸ Αφορά 369 ζευγάρια που προικοδοτούνται σε όλες τις περιπτώσεις με προικοσύμφωνα, εκτός τριών που προικοδοτούνται με ινβεντάρια.

⁹ Σχετικά με τη χρονική κατανομή βλ. Παράρτημα II, πίνακα 4. Το δόγμα είναι γνωστό σε 123 από τις 133 συνολικά περιπτώσεις (60,97% καθολικοί, 20,32% μεικτοί), το μέγεθος της προίκας είναι γνωστό σε όλες τις περιπτώσεις: 27,06% μικρό, 49,62% μέτριο και 23,30% μεγάλο. Σημειώνουμε ότι το ποσοστό των μεικτών γάμων στο σύνολο των ζευγαριών ανέρχεται στο 15,69%, βλ. παρακάτω, 518 κ.εξ.

¹⁰ Βλ. Esmein, *Le mariage... ό.π.*, 335· Σφυρόερας, «Γάμοι... ό.π., 24· Goody, *The development... ό.π.*, 24-26. Σχετικά με ζήτημα που δημιουργείται λόγω γάμου που συνάπτει γυναίκα ορφανή από γονείς, χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της οικογένειάς της, βλ. παρακάτω, 517.

Τα στοιχεία που διαφοροποιούν τα συγκεκριμένα ζευγάρια είναι: α) ότι στις μισές σχεδόν περιπτώσεις η προίκα παρουσιάζεται από τους ίδιους τους μελλόνυμφους, μόνους ή μαζί με προικοδότες, ποσοστό εξαιρετικά υψηλό, όπως θα δούμε εξετάζοντας το σώμα των προικοδοτών στη συνέχεια, καθώς και β) ότι σε όλες τις περιπτώσεις, πλην δυο, γνωρίζουμε πως ο ένας ή και οι δυο είναι ορφανοί, από τον ένα γονέα τουλάχιστον.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις γίνεται μνεία και της συμφωνίας μεταξύ γονέων, όταν ζουν, υπόλοιπων προικοδοτών ή και άλλων συγγενών των μελλόνυμφων. Όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει στην περίπτωση του караβοκύρη Κωσταντή Μυτιληναίου που θα παντρευτεί, το 1752, την Ειρήνη Μυτιληναίου, με την οποία δεν φαίνεται να τους συνδέει συγγενική σχέση. Οι δυο μελλόνυμφοι είναι ορφανοί, ο γαμπρός από πατέρα και η νύφη από τους δυο γονείς, συμφωνούν να παντρευτούν, ο γαμπρός με την ευχή της μητέρας του, των δυο αδερφών του και της γιαγιάς του. Ο Κωσταντής παρουσιάζει ο ίδιος τα προικώα του: 2 «κηπάρια» και 80 περίπου κινητά, μεταξύ των οποίων ασημένιο μαχαίρι πολιτικό, μισή βάρκα, τα ρούχα του «της θάλασσας», τέσσερις εικόνες και ένα τουφέκι. Σχετικά, μάλιστα, με τα παραπάνω κινητά «εμίλησε με τα αδέρφια του» ήδη και τα έχουν διανείμει μεταξύ τους. Η μητέρα του από την πλευρά της του δίνει μια «άλλαξι ρούχα». Η νύφη παρουσιάζει μισό αμπέλι που είχε από τη μητέρα της, ένα σπίτι και 74 κινητά αντικείμενα ρούχα, λευκά είδη, έπιπλα και σκεύη. Επίσης αναφέρει ότι διαθέτει ποσότητα αγροτικών προϊόντων, ενώ πρόσωπο μη συγγενικό της, ο Ιωαννάκης, της δίνει και μικρή ποσότητα μπαμπακιού. Η συνολική αξία της προίκας του ζευγαριού είναι μικρή, και συμφωνείται εάν το ζευγάρι πεθάνει άκληρο, οι σύζυγοι να μπορούν να διαθέσουν κατά βούληση τα μισά προικώα τους, ενώ τα υπόλοιπα αγαθά του γαμπρού θα τα κληρονομήσουν οι δυο αδερφοί του, και της νύφης αδερφός της. Εξάλλου, σημειώνεται ότι και ο γαμπρός με τη σειρά του θα κληρονομήσει τους αδερφούς του, εάν εκείνοι πεθάνουν άκληροι.¹¹

Η συναίνεση, λοιπόν, των μελλόνυμφων αφορά συνήθως το γάμο τους ή και τη συγκρότηση της προίκας, όταν την παρουσιάζουν οι ίδιοι. Μπορεί να σημειώνεται για τον ένα ή, κυρίως, και τους δυο. Χαρακτηριστικά, ο μισέρ Νικολός Πρέκας, που θα παντρευτεί την Μαρία Συρίγου, «υπόσχεται να της κάμει καλήν συντροφίαν, καθώς κάμνου τα καλά ανδρόγυνα», ενώ ο κυρ Νικόλας Μάζαρης και η Μπαμπακία Φωτινά «ομπλιγάρονται να κάμνουσιν καλήν συντροφίαν εις υπέρ του άλλου, καθώς θέλει και ορίζει η αγία και καθολική και αποστολική εκκλησία».¹²

¹¹ Βλ. 1 Φεβρουαρίου 1752 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. δ' γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Μυτιληναίου *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Σημειώνουμε ότι το ζευγάρι είναι καθολικό και το προικοσύμφωνο συντάσσεται από τον ντον Κωσταντζιο Συρίγο.

¹² Βλ. αντίστοιχα 9 Ιουνίου 1645 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 2 υποφ. β' 24 Αυγούστου 1645 *ό.π.* Σχετική με τα αισθήματα των μελλόνυμφων είναι περίπτωση του Πιέρου και της Φλουριάς Άλμπυ, πρώτων ξαδερφιών, που ζητούν άδεια από τον Πάπα για να παντρευτούν παρά τη

Συναντάται, όμως, προικοσύμφωνο στο οποίο σημειώνεται πως οι μελλοντικοί συμφωνούν και για τους όρους μεταβίβασης των προικίων, τα οποία μάλιστα δεν παρουσιάζουν οι ίδιοι. Η συγκεκριμένη περίπτωση είναι ιδιαίτερη καθώς αφορά έγγεια ιδιοκτησία φεουδαλικού τύπου, φαινόμενο που σπάνια συναντάται στη Σαντορίνη. Πρόκειται για τον ευγενή μισέρ Γουλιέλμο Ντακορόνια και την Κατερίνα Γαβρά που προικοδοτούνται το 1626, με αγαθά ιδιαίτερα υψηλής αξίας. Το προικοσύμφωνό τους συντάσσεται μετά από συμφωνία των πατεράδων τους, που είναι και οι προικοδότες, αφού έχει ήδη εξασφαλιστεί άδεια του Πάπα για την τέλεση του γάμου, λόγω συγγένειας που τους συνδέει. Η προίκα του γαμπρού αποτελείται κυρίως από το «φέουδο» του πατέρα του στη Νάξο, το οποίο του μεταβιβάζεται υπό τον όρο «να απομένει το αυτό φέουδο κληρονομικώς ακέραιο από πριμογέννητο ως πριμογέννητον». Ο ίδιος ο γαμπρός ήταν, εξάλλου, πρωτότοκος γιος, όπως σημειώνεται στο γενεαλογικό δέντρο της οικογένειάς του. Οι μελλοντικοί συμφωνούν να τηρήσουν τον παραπάνω όρο καθώς και «να πορεύονται πάντα με πάσα αγάπη και ειρήνη» μεταξύ τους.¹³

Διαδικασία σύναψης συνοικεσίου

Από τα συμπληρωματικά προικοδομητήρια, κυρίως, ή άλλα έγγραφα μπορούμε σε ορισμένες περιπτώσεις να παρακολουθήσουμε, την επιτυχή ή ανεπιτυχή εξέλιξη των διαπραγματεύσεων μεταξύ δυο οικογενειών σχετικά με τη σύνθεση της προίκας, το ύψος της και τη σύναψη του γάμου μελών τους, στοιχεία που καθορίζονται από ευρύτερες οικογενειακές στρατηγικές.

Χαρακτηριστική επιτυχούς διαδικασίας είναι η περίπτωση του Νικολού Σιγάλα που παντρεύεται την Ελιζαμπέτα Μπονφόρ από την Τήνο. Το Δεκέμβριο του 1779 ο πατέρας του Τζανάκης συντάσσει έγγραφο με το οποίο ο ίδιος και τέσσερα από τα παιδιά του «τάσσουν» μεγάλη προίκα στον εικοσιπεντάχρονο Νικολό, ακίνητα, κινητά και μετρητά, τα οποία θα περιέλθουν στους στενότερους συγγενείς του, εάν δεν αποκτήσει παιδιά. Δεν γίνεται ρητή αναφορά σε επικείμενο γάμο του, σημειώνεται όμως ότι ένα από τα προικία σπίτια θα δικαιούται να το λάβει ο Νικολός, μόνο εάν μέσα στα επόμενα δέκα χρόνια εγκατασταθεί στη Σαντορίνη. Το έγγραφο αυτό χαρακτηρίζεται στο οπισθογράφημα «προικοσύμφωνο», δεν υπογράφεται όμως από μάρτυρες και θα πρέπει να ήταν στην πραγματικότητα ιβεντάριο, καθώς η οικογένεια του γαμπρού το στέλνει στην οικογένεια της νύφης.

Δυο χρόνια περίπου αργότερα, στις 23 Μαρτίου 1781, ο Τζανάκης ορίζει αντιπρόσωπό του τον αδερφό του ντον Αγγελή, για να πάει στην Τήνο, να «κάνει» εκείνος το

στενή τους συγγένεια, και λόγω των συναισθημάτων που τους συνδέουν, βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 120-123.

¹³ Βλ. 15 Φεβρουαρίου 1626 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. δ' γενεαλογικά δέντρα οικογένειας Ντακορόνια και οικογένειας Γαβρά *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα, βλ. αναλυτικά και εδώ παρακάτω, 243. Σχετικά με το φέουδο του Γουλιέλμου βλ. και Kasdagli, *Land... ό.π.*, 177, 279. Σχετικά με τους γάμους μεταξύ συγγενών βλ. παρακάτω, 527 κ.εξ.

«προικοχάρτι» του Νικολού, σύμφωνα με τη «νότα» που έχει ήδη στείλει, καθώς ο ίδιος δεν προλαβαίνει να ταξιδέψει. Ο ντον Αγγελής μεταβαίνει άμεσα στην Τήνο, όπου στις 20 Απριλίου συντάσσεται το προικοσύμφωνο της Ελιζαμπέτας, η οποία προικοδοτείται κυρίως από τον πατέρα της με χωράφια, σπίτια, κινητά και μετρητά μεγάλης αξίας. Την ίδια μέρα, ο ντον Αγγελής επιβεβαιώνει, ως «επίτροπος» του Τζανάκη Σιγάλα, πως ο γαμπρός είναι σύμφωνος με το σχεδιαζόμενο γάμο. Ως επίτροπος αποδέχεται το προικοσύμφωνο της νύφης και σημειώνει ότι και ο ίδιος προικοδοτεί τον γαμπρό με ένα αμπέλι. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς γίνεται ο γάμος, το καθολικό αυτό ζευγάρι πάντως θα αποκτήσει εννέα παιδιά και μάλλον θα εγκατασταθεί στην Τήνο.¹⁴

Αντίθετα, ο γάμος του σινιόρ Μαργιού Παλαιοκάπα από την Τήνο, επίσης, με την Μοσκού Μπαζέγιου, κόρη του ποτέ Φίλιππου Μπαζέγιου και της Μαργαρίτας, που κατοικούσε στη Σαντορίνη, δεν έγινε ποτέ, για άγνωστους λόγους και παρά τις προσπάθειες των γονέων του γαμπρού. Οι τελευταίοι κάνουν «γράμμα επιτροπικής» στις 9 Αυγούστου 1783 και «φανερώνουσι» ότι αποφάσισαν να παντρέψουν το γιο τους με τη συγκεκριμένη κοπέλα. Διαβεβαιώνουν ότι «σημάδεψαν» την προίκα του γιου τους, με «νότα» στις 16 Ιουλίου του ίδιου χρόνου, και τώρα τον στέλνουν στη Σαντορίνη, μαζί με τον θείο του σινιόρ Μανωλάκη Παλαιοκάπα, για να συναντήσουν εκεί την μητέρα της νύφης, «να συνομιλήσουν και να συμφωνήσουν δια να συνθέσουν και να ξετελέψουν το προικοσύμφωνον και την υπανδρείαν». Ορίζουν αντιπρόσωπό τους τον γιο τους, καθώς δεν μπορούν οι ίδιοι να μεταβούν στη Σαντορίνη, και τον εξουσιοδοτούν να γράψει στο «προικοχάρτι» που θα συνταχθεί εκεί, ό,τι προικώα του είχαν ήδη τάξει.

Η Μοσκού θα παντρευτεί δυο χρόνια αργότερα, σε ηλικία 21 ετών, τον τριαντατετράχρονο αφέντη/κύριο Λουκάκη Ντακορώνια, θα πάρει μεγάλη προίκα, και θα αποκτήσει επτά παιδιά. Η μεγάλη διαφορά ηλικίας με τον σύζυγό της, πιθανόν να οφείλεται στο προηγούμενο του αποτυχημένου συνοικεσίου.¹⁵

Ενδεικτικά των διαπραγματεύσεων για το ύψος της προίκας είναι τα προικοσύμφωνα ζευγαριών για τα οποία έχει προηγηθεί η σύνταξη ξεχωριστών ιβενταρίων του γαμπρού και

¹⁴ Βλ. 6 Δεκεμβρίου 1779 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 5 υποφ. β' επιτροπική μισέρ Τζανάκη Σιγάλα προς τον αδερφό του ντον Αγγελή Σιγάλα 23 Μαρτίου 1781 *ό.π.*, υποφ. γ': προικοσύμφωνο Ελιζαμπέτας Μπονόρ 20 Απριλίου 1781 *ό.π.*: μαρτυρία ντον Αγγελή Σιγάλα 20 Απριλίου 1781 *ό.π.*. Ο Νικολός Σιγάλας συναντάται σε περισσότερα από ένα γενεαλογικά δέντρα βλ. κυρίως γενεαλογικό δέντρο για την αφιέρωση της Μαρούσας Νταρζέντα συζύγου του Μαρίνου Κλιμόπουλου *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Η συγκεκριμένη περίπτωση είναι και η μοναδική που τα προικοδομητήρια των μελλόνυμφων απέχουν μεταξύ τους τόσους μήνες.

¹⁵ Βλ. επιτροπική εκλαμπρότατου σινιόρ Αντώνιου Παλαιοκάπα και της συζύγου του το Θεοδωρουλάκι προς τον γιο τους σινιόρ Μαργιό Παλαιοκάπα και τον σινιόρ Μανωλάκη Παλαιοκάπα 9 Αυγούστου 1783, ΑΚΕ, I. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, 5 υποφ. γ'. Σημειώνουμε ότι το έγγραφο συντάσσεται επίσης στην Τήνο και φέρει ιδίοχειρες υπογραφές του πατέρα αλλά και της μητέρας του μελλόνυμφου προικοσύμφωνο αφέντη/κυρίου Λουκάκη Ντακορώνια και Μοσκούς Μπαζέγιου 15 Νοεμβρίου 1784 *ό.π.*: γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Μπαζέγιου *ό.π.*, II.

της νύφης, όπου τα προικώα συμβαίνει να είναι λιγότερα από εκείνα που τελικά θα λάβει το ζευγάρι.¹⁶

Διαφωνίες των συμβαλλόμενων σχετικά με την προίκα μπορούν να οδηγήσουν και στη λύση συνοικεσίου, όπως φαίνεται σε απόφαση του Καθολικού Επισκόπου Αντρέα Σοφιανού, το 1636, στην οποία περιέχεται και η μοναδική μνεία αρραβώνα των πηγών. Στην προκειμένη περίπτωση, ο μισέρ Νικόλας Συρίγος είχε κάνει το προικοδωρητήριο της κόρης του Μαρκέτας το 1633, για να παντρευτεί τον μισέρ Λινάρδο Φουμέλη. Όμως όταν «εγύρευσαν να δέσουν και να ξετελεύσουν το μυστήριο της λεγομένης παντριγιάς, ήλθασιν εις κάποια κοντραστία» για τα προικώα. Ο Επίσκοπος, αφού εξέτασε το προικοσύμφωνο της Μαρκέτας και όσα άλλα «χαρτιά» είχαν κάνει τα δυο μέρη, αποφάσισε να λυθεί το συνοικέσιο και ο Νικολός να είναι «ελεύτερος» να συμφωνήσει για την κόρη του «άλλη παντριγιά με πάσα άλλης λογής άνθρωπο που θέλει του αρέσει». Ο Λινάρδος να είναι επίσης «ελεύτερος ... και να μην εμπορεί τινάς να τον σφίξει να πάρει» την Μαρκέτα, επειδή «και να μην ήμπεν εις το σπίτι της και να μην της είχε παρμένον όρκο καμιάς λογής, ουδέ να την είχε δοσμένον δακτυλίδι τ'αρρεβόνων ... [αλλά αντίθετα οι δυο πλευρές] είχαν ταμάτα γυμνά».¹⁷

Συνοικέσιο μπορεί να μην καταλήξει σε γάμο και για άλλους λόγους, όπως μαρτυρείται στην περίπτωση των ορθόδοξων κυρ Αντώνη Καφούρου και Μαρουλίας Μπαήκα. Παρά το γεγονός ότι έχει γίνει προικοσύμφωνο, «ετώρα από παραχώρεσιν Θεού να του έτυχεν κουζουλάδα [του Αντώνη] και κάνει παραίτησιν της κοπέλας ονόματι Μαρούλα, δια να παντρευτεί αν ηθέλει εκείνη και αυτός ... να είναι ομπλιγάδος να μην παντρευτεί εδώ, μάλιστα πριχού παντρευτεί η άνωθεν κοπελούδα».¹⁸

Σύνταξη προικοδωρητηρίου

Ο χρόνος σύνταξης του προικοδωρητηρίου σε σχέση με το χρόνο τέλεσης του γάμου αποτελεί στοιχείο που συνδέεται με τις γαμήλιες πρακτικές και τις ευρύτερες οικογενειακές.

Τα έγγραφα προικοδότησης συντάσσονται κατά κανόνα προτού τελεστεί ο γάμος των προικοδοτούμενων, συνήθως λίγους μήνες ή ένα χρόνο πριν, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις μπορεί να έχουν μεσολαβήσει από δυο έως και δέκα χρόνια. Ωστόσο, συμβαίνει σε μια στις δέκα περιπτώσεις περίπου, ο γάμος να έχει ήδη γίνει, ένα χρόνο πριν ή να έχουν μεσολαβήσει ακόμη και είκοσι χρόνια, συνήθως όχι περισσότερα από ένα.

Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Η Μοσκού, ο παρ'ολίγον σύζυγός της, καθώς και ο Λουκάκης Ντακορώνιας είναι όλοι καθολικοί.

¹⁶ Όπως στην περίπτωση της Μαρουλίας Γίζη βλ. Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 19-20. Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 237-238, σχετικά με το θεμελιώδες αυτό χαρακτηριστικό της σύναψης συνοικεσίου και συγκρότησης των προικώων.

¹⁷ Βλ. 26 Νοεμβρίου 1636 ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, ΣΤ' Αποφάσεις, Φάκ. 1 υποφ. α'. Δεν γνωρίζουμε την τύχη της Μαρκέτας Συρίγου, ο Λινάρδος όμως συντάσσει ιδιόγραφη διαθήκη τρία χρόνια αργότερα, ανύπαντρος, βλ. 27 Δεκεμβρίου 1639 ό.π., Α' Διαθήκες, Φάκ. 2 υποφ. α'.

¹⁸ Βλ. 7 Πρωτοϋουλίου 1740 ό.π., Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 4 υποφ. γ'.

Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται κατά κανόνα από τα γενεαλογικά δέντρα και σε μικρό βαθμό από το περιεχόμενο των ίδιων των εγγράφων. Για τους λόγους αυτούς αφορούν σχεδόν αποκλειστικά καθολικούς και χρονολογούνται κυρίως μεταξύ 1750-1821. Ωστόσο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι και οι ορθόδοξοι ακολουθούσαν τις ίδιες πρακτικές.

Στους πίνακες που ακολουθούν συγκεντρώνονται κατ'αρχήν τα στοιχεία των γενεαλογικών δέντρων και στη συνέχεια τα στοιχεία των ζευγαριών για τα οποία διαθέτουμε κύριο προικοδομητήριο, που επίσης προέρχονται κατά κανόνα από τα γενεαλογικά δέντρα. Σημειώνουμε ότι στο δεύτερο πίνακα σε οκτώ περιπτώσεις προικοδότησης μετά το γάμο δεν είναι γνωστό το ακριβές διάστημα που μεσολάβησε.

Πίνακας 1α. Χρόνος σύνταξης προικοδομητηρίων σύμφωνα με τα γενεαλογικά δέντρα

	α)		β)		γ)		δ)	
πριν από το γάμο	98	94,23%	51	52,04%	36	36,73%	11	11,22%
μετά το γάμο	6	5,76%	-		3	50,00%	3	50,00%
σύνολο	104							

Πίνακας 1. Χρόνος σύνταξης προικοδομητηρίων μελλόνυμφων ζευγαριών για τα οποία διαθέτουμε το σχετικό έγγραφο

	α)		β)		γ)		δ)	
πριν από το γάμο	95	83,33%	50	52,63%	36	37,89%	9	9,47%
μετά το γάμο	19 (11)	16,66%	1	9,09%	5	45,45%	5	45,45%
σύνολο	140							

α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου

β) ζευγάρια που προικοδοτούνται σε διάστημα μικρότερο του ενός χρόνου και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

γ) ζευγάρια που προικοδοτούνται σε διάστημα ενός χρόνου και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

δ) ζευγάρια που προικοδοτούνται σε διάστημα δυο ή περισσότερων χρόνων και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Όταν τα προικοδομητήρια συντάσσονται δυο ή περισσότερα χρόνια πριν γίνει ο γάμος, πρόκειται κατά κανόνα για προίκες μεγαλύτερες κατά πολύ του μέσου όρου, ενώ και η ηλικία των προικοδοτούμενων αντρών μπορεί να είναι μικρότερη του συνήθως, αν και τα σχετικά στοιχεία είναι ελάχιστα.¹⁹ Εξάλλου, η συγκεκριμένη πρακτική μπορεί να εντάσσεται στα πλαίσια ευρύτερων γαμήλιων στρατηγικών, όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει στην περίπτωση

¹⁹ Συγκεκριμένα, για τα ζευγάρια που συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα, η ηλικία των αντρών είναι γνωστή σε όλες τις περιπτώσεις (25 έτη κατά μέσο όρο), ενώ των γυναικών σε πέντε από τις έντεκα (23 έτη κατά μέσο όρο). Υπενθυμίζουμε ότι η μέση ηλικία των αντρών στο σύνολο όσων συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα είναι τα 27 έτη και των γυναικών τα 23. Οι συγκεκριμένες περιπτώσεις προφανώς αναφέρονται σε αρραβώνα, αν και δεν συναντάται σχετική μνεία, όπως ούτε και συγκατοίκηση μετά τον αρραβώνα, όπως στη Νάξο, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 233-235, 255.

της καθολικής οικογένειας Άλμπυ, που διαθέτει μεγάλη οικονομική επιφάνεια, και τα προικοδομητήρια μελών της καλύπτουν το ένα τρίτο των σχετικών περιπτώσεων.²⁰

Οι λόγοι προικοδότησης μετά το γάμο, εξάλλου, δεν είναι πάντα γνωστοί, είναι πάντως ανεξάρτητοι από το δόγμα ή το μέγεθος της προίκας. Υπάρχει πιθανότητα να συνδέονται με την ηλικία των προικοδοτούμενων αντρών, που είναι νεότεροι του μέσου όρου, ωστόσο οι γυναίκες είναι μεγαλύτερες, στοιχείο που απλώς αναφέρουμε ενδεικτικά.²¹ Μπορεί να έχει προηγηθεί σύνταξη ιβενταρίων και «δια περισσοτέραν ξεκαθάρισιν των πραγμάτων γίνεται» προικοσύμφωνο, δυο χρόνια το πολύ μετά το γάμο (3 περιπτώσεις).²² Επίσης, συμβαίνει να γίνεται κατ'αρχήν προφορική συμφωνία και να ακολουθεί η σύνταξη του σχετικού εγγράφου (3), είτε για μην δημιουργηθεί πρόβλημα στο μέλλον, είτε διότι έχει στο μεταξύ δημιουργηθεί.²³

Γάμος, ωστόσο, μπορεί να γίνει χωρίς να έχει οριστεί ακριβώς η προίκα, όπως ρητά αναφέρεται σε μεταγενέστερα προικοδομητήρια (3) και τότε τα προικώα μεταβιβάζονται έως και είκοσι χρόνια μετά.²⁴ Το προικοδομητήριο έχει διαφορετικό χαρακτήρα όταν μεσολαβεί μεγάλο διάστημα μετά το γάμο, καθώς αποτελεί στην ουσία μορφή διαθήκης του προικοδότη ή απηχεί την επιθυμία του ζευγαριού να εξασφαλίσει τα προικώα πριν το θάνατο του προικοδότη.

Η προίκα του κυρ Ιωαννάκη Καλαμαρά καταγράφεται είκοσι χρόνια μετά το γάμο του, και ενώ έχει ήδη αποκτήσει παιδιά. Πρόκειται για αγαθά μικρής αξίας, που του μεταβιβάζει ο πατέρας του κυρ Φραγκούλης, ο οποίος είναι προφανές πως επιθυμεί να εξασφαλίσει τα γηραιά του, καθώς κατοχυρώνει το γεροντομοίρι που ήδη «σαν καλό παιδί» του δίνει ο

²⁰ Πρόκειται για την προικοδότηση του αφέντη Γιακουμάκη Άλμπυ και της Μαρίας Σιγάλα το 1728, τρία χρόνια πριν το γάμο τους, της Κατερίνας Άλμπυ το 1792 που θα παντρευτεί τον Αντρέα Μπαζέγιο πέντε χρόνια αργότερα, και του Γουλιελμάκη Άλμπυ του οποίου η μέλλουσα σύζυγός του προικοδοτείται το 1801, έξι χρόνια πριν παντρευτούν, βλ. αναλυτικά Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, .110, 114, 117.

²¹ Η ηλικία είναι γνωστή σε ελάχιστες συνολικά περιπτώσεις και μόνο όταν τα προικοδομητήρια συντάσσονται έως δυο χρόνια μετά το γάμο: 5 άντρες μέσης ηλικίας 23 ετών και 4 γυναίκες 24 ετών.

²² Όπως χαρακτηριστικά στην την περίπτωση του Γασπαράκη ντε Όρκου και της Μαργαρίτας Γίζη, βλ. Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 22.

²³ Όπως στην περίπτωση του αφέντη Νικολάκη Γαβρά από την Κρήτη και της Νικολέτας Σιγάλα που παντρεύονται το 1588 και το έγγραφο προικοδότησής τους συντάσσεται το 1590, επειδή ο γαμπρός δεν εκπληρώνει πλήρως ό,τι «ήταν συμφωνημένο». Συγκεκριμένα ο γαμπρός αθετεί συμφωνία που είχε κάνει με τον πεθερό του να αναλάβει να «τελειώσει» προικώο ανεμόμυλο της συζύγου του, και τελικά οι δυο πλευρές συμφωνούν ο πεθερός να καταβάλει τα μισά έξοδα και ο γαμπρός να έχει τη δυνατότητα να πωλήσει κάποια ακίνητα της συζύγου του, ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί στην υποχρέωσή του, βλ. 13 Απριλίου 1590 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. I υποφ. α΄ γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Γαβρά *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ΄ Γενεαλογικά δέντρα. Δεν μαρτυρούνται, εξάλλου, περιπτώσεις όπου μεταγενέστερη σύνταξη προικοδομητηρίου οφείλεται σε γάμο που έγινε δίχως την έγκριση των γονέων, πράγμα πιθανό, που συναντάται π.χ. στη Νάξο, βλ. Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 210.

²⁴ Συμβατικά, ωστόσο, χαρακτηρίζουμε κάθε φορά τους προικοδοτούμενους «μελλοννυμφους», καθώς πράγματι είναι κατά κανόνα. Αντίστοιχη πρακτική συναντάται επίσης σε περιορισμένη έκταση και σε άλλα νησιά, βλ. χαρακτηριστικά για την Σκύρο Αντωνιάδης, «Προίκα... *ό.π.*, 157.

Ιωαννάκης.²⁵ Το «γράμμα και προικοσύμφωνο» της Μαρίας Παραβατάκη, όμως, συντάσσεται μετά από αίτημα του συζύγου της Νικόλα Μελισσουργού, στο Γαλατά της Κωνσταντινούπολης. Η μητέρα της Μαρίας, «φθάνοντας εις το γήρας» και «δια το άωρον του θανάτου», της μεταβιβάζει αγαθά μάλλον μικρής αξίας, γιατί δεν της είχε δώσει τίποτα όταν παντρεύτηκε.²⁶ Σε δέκα άλλες περιπτώσεις μπορούμε απλώς να διαπιστώσουμε ότι οι προικοδοτούμενοι είναι ήδη σύζυγοι, χωρίς να γνωρίζουμε τους λόγους για τους οποίους τα προικοδορητήρια συντάσσονται μετά το γάμο τους.

Είναι βέβαιο ότι η συμφωνία γάμου και προικοδότησης μπορούσε να είναι αποκλειστικά προφορική, αλλά διαθέτουμε και ενδείξεις ότι συνέβαινε ζευγάρια να μην προικοδοτηθούν, ούτε και μετά το γάμο τους. Σχετική είναι και μαρτυρία που προέρχεται από τη διαθήκη του κυρ Γιώργη Νταμίγου, που καθιστά τη σύζυγό του Καλίτζα Πετούση μοναδική κληρονόμο του, που σημειώνει «ό,τι έχω το έκανα με κόπο μου και δεν μου έδωσαν οι γονείς μου τίποτα, το έκανα με τον ίδιον μου».²⁷ Εξάλλου, αντί προικίων μπορεί συγγενής να μεταβιβάσει αργότερα τμήμα της οικογενειακής περιουσίας, που ο ίδιος είχε λάβει ως κληρονομιά.²⁸

Προικοδότες

Οι μελλοντικοί προικοδοτούνται σχεδόν αποκλειστικά από συγγενικά τους πρόσωπα, κατά κανόνα τουλάχιστον από τον ένα ή και τους δυο γονείς.

Πριν εξετάσουμε αναλυτικά τα χαρακτηριστικά των προικοδοτών, θα αναφερθούμε στις περιπτώσεις προικοδότησης από μη συγγενικά πρόσωπα. Πρόκειται για χαρακτηριστικές περιπτώσεις μεταβίβασης εκτός οικογένειας, στοιχείο που κυρίως συναντάται στην κληροδοσία, όπως θα δούμε, ενώ είναι πιθανό η συγκεκριμένη πρακτική να μην ήταν τόσο περιορισμένη, όσο αφήνουν να εννοηθεί οι πηγές, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις προικοδότησης υπηρετών εκ μέρους των εργοδοτών τους. Η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα σπάνια συναντάται στα έγγραφα, όπως και γενικότερα τα πρόσωπα ιδιαίτερα χαμηλής οικονομικής επιφάνειας, ενώ και οι σχετικές προικοδοτήσεις μπορεί να γινόντουσαν κυρίως προφορικά.

Συνολικά σε επτά ζευγάρια ο ένας, κυρίως, ή και οι δυο μελλοντικοί προικοδοτούνται από μη συγγενικό τους πρόσωπο (1,46%), σε όλες τις περιπτώσεις τουλάχιστον η νύφη. Συμβαίνει, εξάλλου, προικοδότες να είναι και άλλα πρόσωπα, συγγενείς του

²⁵ Βλ. 25 Ιουλίου 1589 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. α'. Σχετικά με το γεροντομοίρι που κρατούν οι προικοδότες βλ. εδώ παρακάτω, 210 κ.εξ. και με αντίστοιχους σκοπούς διαθετών, εδώ παρακάτω, 321 κ.εξ.

²⁶ Βλ. 17 Σεπτεμβρίου 1647 *ό.π.*, Η' Μαρτυρίες, Φάκ. 1 υποφ. α'.

²⁷ Ο κυρ Γιώργης, μάλιστα, ορίζει πως εάν κάποιος από τους συγγενείς του «ταράξει» την σύζυγό του θα πρέπει να τιμωρηθεί καταβάλλοντας χρηματικό πρόστιμο, βλ. 24 Απριλίου 1737 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 4 υποφ. στ'.

προικοδοτούμενου (4 περιπτώσεις). Οι προικοδοτούμενοι θα πρέπει να ήταν κατά κανόνα υπηρέτες του προικοδότη, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε σε τέσσερα ζευγάρια, ενώ τα προικώα κινούνται σε επίπεδο κατά πολύ χαμηλότερο του μέσου όρου.²⁹ Η περίπτωση μελών της οικογένειας Σαβαστού είναι χαρακτηριστική για το πλέγμα των σχέσεων μη συγγενικών προσώπων, που ενεργούν ως προικοδότες και διαθέτες ή είναι αποδέκτες αγαθών ως προικοδοτούμενοι και κληρονόμοι.³⁰

Αναλογίες υφίστανται και σε δυο περιπτώσεις όπου οι προικοδοτούμενοι είναι νόθα παιδιά ή εγγόνια των προικοδοτών. Ωστόσο, θεωρούμε ότι η προικοδότηση νόθων, όπως και η κληροδοσία προς αυτά, δεν εντάσσεται στα πλαίσια μεταβίβασης μεταξύ μη συγγενικών προσώπων, καθώς τα νόθα αντιμετωπίζονται ως μέλη της οικογένειας, κυρίως όταν έχουν αναγνωριστεί από τον πατέρα τους.³¹

Η Μαρουλία, κόρη της άγαμης Μαρούλας Ντεημέτζη, προικοδοτείται από τη μητέρα της και τον παππού της μισέρ Αντωνάκη Ντεημέτζη, για να παντρευτεί τον κυρ Κωσταντή Ρούσο, ο οποίος, με τη σειρά του, προικοδοτείται από τη μητέρα του. Το ζευγάρι λαμβάνει συνολικά μικρή προίκα, υπό τον όρο, αν μείνει άκληρο, τα προικώα του κάθε συζύγου να αποδίδονται στους στενότερους συγγενείς του. Στο προικοσύμφωνο, που συντάσσει ο Καγκελάριος της Σαντορίνης, δεν σημειώνεται το επώνυμο της νύφης, ενώ, ούτε από άλλα έγγραφα διαθέτουμε στοιχεία για τον πατέρα της, και μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για νόθο παιδί, το οποίο δεν έχει αναγνωριστεί από τον πατέρα του, και πιθανόν κατοικεί με τη μητέρα και τον παππού του.³² Διαφορετικά χαρακτηριστικά παρουσιάζει η προικοδότηση της Μαρίας Συρίγου, νόθας κόρης του αφέντη πρε Μανώλη Συρίγου και της Ανεζίνας Ντακουτρού, καθώς η νύφη προικοδοτείται και από τους δυο γονείς της, και μάλιστα υπό τον όρο να συγκατοικήσει με τη μητέρα της.³³

Επισημαίνουμε ότι τα προικώα μεταβιβάζονται στον ίδιο τον προικοδοτούμενο, ο οποίος και διατηρεί την κυριότητά τους, και όχι στο ζευγάρι συνολικά, όπως γενικά

²⁸ Όπως συμβαίνει στην περίπτωση ορισμένων παιδιών του σιόρ Γιωργάκη Μυτιληναίου βλ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 40-41.

²⁹ Υπενθυμίζουμε την περίπτωση της Αννούσας που αποπλανήθηκε από το αφεντικό της, βλ. εδώ παραπάνω, 181. Η συνολική προίκα των ζευγαριών είναι σε πέντε περιπτώσεις μικρή και σε δυο μέτρια.

³⁰ Είναι επίσης χαρακτηριστική για τον τρόπο συγκρότησης περιουσιών μέσω προικοδότησης, κληροδοσίας, αλλά και αγοραπωλησιών και ναυτιλιακών ή άλλων επαγγελματικών δραστηριοτήτων, βλ. αναλυτικά Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 35 κ.εξ.

³¹ Βλ. παραπάνω, 114 κ.εξ., και εδώ παρακάτω, 284.

³² Βλ. 19 Ιανουαρίου 1670 *ό.π.*, Δ΄ Προικοσύμφωνο, Φάκ. 3 υποφ. α΄.

³³ Βλ. 20 Ιουνίου 1673 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. ε΄.

συμβαίνει στο νησιωτικό χώρο.³⁴ Κάθε μελλόνυμφος, εξάλλου, προικοδοτείται από διαφορετικά πρόσωπα.

Η μοναδική περίπτωση όπου οι μελλόνυμφοι λαμβάνουν ξεχωριστά αγαθά από τον ίδιο προικοδότη οφείλεται στο γεγονός ότι συνδέονται με συγγενική σχέση, και προικοδότης είναι κοινή τους θεία, ενώ η περίπτωση, μοναδική επίσης, μεταβίβασης από κοινού προικίων και μάλιστα από το ίδιο πρόσωπο, συνδέεται με προικοδότηση από μη συγγενή, εργοδότη της νύφης.³⁵

Διαθέτουμε στοιχεία για τους προικοδότες 873 προσώπων: 426 αντρών και 447 γυναικών.³⁶ Οι μελλόνυμφοι, άντρες και γυναίκες, προικοδοτούνται κατά τα τρία τέταρτα σχεδόν από ένα ή δυο πρόσωπα, ανεξάρτητα από το μέγεθος της προίκας τους ή το δόγμα. Το τελευταίο, άλλωστε, δεν αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης ως προς τα χαρακτηριστικά των προικοδοτών. Συμβαίνει, ωστόσο, οι προικοδότες να είναι περισσότεροι (3-8), κυρίως όταν μεταβιβάζονται προικία που κινούνται σε επίπεδο υψηλότερο του μέσου όρου.³⁷

Προικοδότες είναι, κατά σειρά συχνότητας: ο ένας ή και οι δυο γονείς του μελλόνυμφου, θεός/θεία, αδέρφια, ή άλλοι στενοί συγγενείς (ξαδέρφια, γιαγιά ή παππούς ή σύζυγος αδερφής).³⁸ Επίσης, μπορεί να είναι πρόσωπο που ενεργεί ως επίτροπος αποθανόντος γονέα ή γονέα που απουσιάζει από το νησί, ανάδοχος του προικοδοτούμενου, ή μητριά, σε περιπτώσεις ορφανών από μητέρα που ο πατέρας ξαναπαντρεύτηκε.³⁹ Συμβαίνει, επίσης, να πρόκειται για μη συγγενικό πρόσωπο, όπως διαπιστώσαμε ήδη.

Στις περιπτώσεις που οι γονείς δεν εμφανίζονται ως προικοδότες πρόκειται κατά κανόνα για ορφανούς προικοδοτούμενους. Ορφανοί από πατέρα είναι, εξάλλου, συνήθως οι

³⁴ Βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 262. Ακόμη και ο Βισβίτζης το αναγνωρίζει, τουλάχιστον για τη Χίο, βλ. Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων...» ό.π., 12.

³⁵ Σχετικά με την πρώτη βλ. προικοσύμφωνο μισέρ Τζανάκη Κρίσπου και Κατερίνας Πρέκα 7 Νοεμβρίου 1647 ό.π., Φάκ. 2 υποφ. β΄ γενεαλογικό δέντρο για την αφιέρωση του Κωσταντή Συρίγου Βασάλου ό.π., ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ΄ Γενεαλογικά δέντρα διαθήκη Μαρούσας [χήρας] του ποτέ αφέντη Κωσταντή Βασάλου 4 Μαρτίου 1662 ό.π., Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 2 υποφ. στ΄. Σημειώνουμε ότι αντίστοιχη περίπτωση δεν συναντάται ούτε μεταξύ μελλόνυμφων που συνδέονται με στενή εξ αίματος συγγένεια. Σχετικά με τη δεύτερη βλ. προικοσύμφωνο σιόρ Γουλιελμάκη Νομικού και Τζιτζιλίας 28 Μαΐου 1750 ό.π., Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 4 υποφ. δ΄.

³⁶ Από τα 396 ζευγάρια που προικοδοτούνται με κοινό έγγραφο ή με διαφορετικά τα οποία σώζονται, γνωρίζουμε τους προικοδότες και των δυο συζύγων σε όλες τις περιπτώσεις, πλην μιας, που δεν υπάρχουν στοιχεία για τους προικοδότες της νύφης, καθώς λείπει τμήμα του συγκεκριμένου εγγράφου. Εξάλλου, στις 82 περιπτώσεις που οι σύζυγοι προικοδοτούνται ξεχωριστά και σώζεται το προικοδορητήριο του ενός, τα στοιχεία αφορούν το συγκεκριμένο κάθε φορά προικοδοτούμενο.

³⁷ Πρόκειται για ζευγάρια που συνολικά λαμβάνουν μεγάλες προίκες κατά 43,61% και μέτριες κατά 38,29%.

³⁸ Σχετικά με τη συγγένεια και τους όρους με τους οποίους δηλώνεται στο Αιγαίο βλ. Ι. Karachristos, «Kin terminology and the study of kinship: A case study on the Greek island of Syros (1750-1820)», *The History of the Family* 9 αριθ. 3 (2004), κυρίως 302.

³⁹ Στην τελευταία περίπτωση, όπως καθώς και όταν προικοδότης είναι πατριός του προικοδοτούμενου, όπως συμβαίνει στις μέλλουσες Δομινικανίδες, η σχέση βιώνεται ως συγγενική από τους ενδιαφερόμενους, βλ. και εδώ παρακάτω, 283-284.

μελλοννυμοι που προικοδοτούνται κυρίως από τη μητέρα τους, αν και με μικρότερη μάλλον συχνότητα, όπως θα δούμε αμέσως στη συνέχεια.⁴⁰

Οι προικοδότες διακρίνονται σε κύριους, που μεταβιβάζουν το μεγαλύτερο τμήμα των προικίων, και σε εκείνους που ενεργούν συμπληρωματικά, από κοινού με τους κύριους προικοδότες. Οι κύριοι προικοδότες δεν ξεπερνούν τα δυο πρόσωπα σε κάθε περίπτωση.

Οι γονείς και οι θείοι/θείες μεταβιβάζουν κυρίως αγαθά που ανήκουν στους ίδιους, τα αδέρφια συχνότερα αγαθά των γονέων ή και δικά τους, ενώ οι υπόλοιποι συγγενείς και τα μη συγγενικά πρόσωπα μεταβιβάζουν αγαθά που τους ανήκουν.⁴¹ Όταν, εξάλλου, οι μελλοννυμοι παρουσιάζουν μόνοι τα προικία τους πρόκειται για κληρονομιά ή για περιουσία που απέκτησαν προσωπικά. Τέλος, οι επίτροποι των γονέων μεταβιβάζουν αγαθά της οικογένειας καταγωγής των μελλοννυμων. Συνολικά η μεταβίβαση προικίων γίνεται κατά κανόνα από ανιόντες συγγενείς και σε λιγότερες περιπτώσεις από συγγενείς εκ πλαγίου της ίδια γραμμής.

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τα χαρακτηριστικά των προικοδοτών ανάλογα με το φύλο των προικοδοτούμενων.

Πίνακας 2. Προικοδότηση αντρών⁴²

α)	β)	γ)	δ)
1	151	35,44%	πατέρας
2	144	33,80%	πατέρας & μητέρα
3	34	7,98%	πατέρας & μητέρα
4	6	1,40%	πατέρας & μητέρα
5	2	0,46%	πατέρας
ίδιος	89	20,89%	ο ίδιος ο μελλοννυμος

σύνολο 426

α) αριθμός προικοδοτών

β) προικοδοτούμενοι και ποσοστό επί του συνόλου

γ) συνηθέστερη ιδιότητα κύριου προικοδότη

δ) περιπτώσεις όπου συναντάται ο κύριος προικοδότης με τη συνηθέστερη ιδιότητα και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

⁴⁰ Όπως συνήθως συμβαίνει στις περιπτώσεις αυτές, βλ. Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων... ό.π., 25-27, 28, 31» Karachristos, *Familie...* ό.π., 161-162, 164 Αντωνιάδης, «Προίκα... ό.π., 175-177» Kasdagli, *Land...* ό.π., 214-215.

⁴¹ Σχετικά με την προικοδότηση που γίνεται από αδέρφια και αποτελεί συχνά διανομή οικογενειακής περιουσίας, βλ. και Αντωνιάδης, «Προίκα... ό.π., 178-179.

⁴² Περιλαμβάνονται και οι περιπτώσεις όπου ο μελλοννυμος παρουσιάζει ο ίδιος την προίκα του.

Επτά στους δέκα μελλονύμφους άντρες προικοδοτούνται από ένα ή το πολύ δυο πρόσωπα. Οι προικοδότες είναι συγγενείς του γαμπρού ή επίτροποι των γονέων του σε όλες τις περιπτώσεις, πλην μιας όπου πρόκειται για μη συγγενικό πρόσωπο.

Τα πρόσωπα που μεμονωμένα προικοδοτούν μελλονύμφο είναι σε ποσοστό μεγαλύτερο των τεσσάρων πέμπτων ο ένας από τους γονείς, κυρίως ο πατέρας.⁴³ Άλλοι μεμονωμένοι προικοδότες μπορεί να είναι αδερφός/αδερφή, θείος/θεία, επίτροπος αποθανόντος γονέα, γιαγιά, ξάδερφος, ή μη συγγενικό πρόσωπο. Στις περιπτώσεις δυο προικοδοτών πρόκειται κυρίως για τους γονείς του μελλονύμφου, ή ένα γονέα μαζί με άλλους συγγενείς. Το ίδιο συμβαίνει όταν οι προικοδότες αριθμούν τρία ή περισσότερα πρόσωπα.⁴⁴

Πίνακας 3. Προικοδότες αντρών⁴⁵

	α)		β)	
δυο γονείς	124	29,10%	103	83,06%
πατέρας	90	21,12%	73	81,11%
μητέρα	87	20,42%	58	66,66%
θείος/θεία	48	11,26%	6	12,50%
αδερφός/αδερφή	45	10,56%	10	22,22%
άλλος συγγενής	14	3,28%	3	21,42%
επίτροπος	5	1,17%	1	20,00%
μη συγγενής	1	0,23%	1	100,00%
ίδιος	137	32,15%	89	64,96%

α) περιπτώσεις όπου συναντώνται αποκλειστικά ή μαζί με άλλους, ως κύριοι συνήθως προικοδότες, και ποσοστό επί του συνόλου των 426 προικοδοτούμενων

β) περιπτώσεις όπου είναι οι αποκλειστικοί προικοδότες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Σημειώνουμε ότι οι άντρες προικοδοτούνται στην ίδια αναλογία κυρίως/μόνο από τον πατέρα ή τη μητέρα, γεγονός ανεξάρτητο από τη μεταβίβαση ή μη της πατρικής περιουσίας στους γιους, καθώς και η μητέρα συμβαίνει να μεταβιβάζει αγαθά που ανήκαν στον πατέρα. Δεν διαθέτουμε ακριβή στοιχεία για το σύνολο των μελλονύμφων που προικοδοτούνται

⁴³ Κατά 48,34% ο πατέρας και κατά 38,41% η μητέρα, που συχνά είναι χήρα.

⁴⁴ Στις περιπτώσεις δυο προικοδοτών που δεν είναι οι γονείς του μελλονύμφου, συναντώνται π.χ. τα σχήματα πατέρας και αδερφός / πατέρας και θείος / μητέρα και αδερφή / μητέρα και γιαγιά / αδερφός και θείος / 2 επίτροποι στις αντίστοιχες περιπτώσεις τριών προικοδοτών τα σχήματα π.χ. πατέρας, μητέρα και θείος / πατέρας, μητέρα και αδερφός/ πατέρας και 2 αδερφοί / πατέρας, θείος και παππούς / μητέρα, παππούς και γιαγιά / μητέρα, αδερφή και ο σύζυγός της / 3 αδέρφια στις περιπτώσεις τεσσάρων προικοδοτών π.χ. πατέρας, μητέρα και 2 θείοι / μητέρα, 2 θείοι και αδερφή / 2 ζευγάρια θείου και θείας τέλος, στις περιπτώσεις πέντε προικοδοτών πατέρας και 4 αδέρφια ή πατέρας, 2 θείοι και 2 θείες.

⁴⁵ Το σύνολο των προικοδοτών είναι μεγαλύτερο από εκείνο των προικοδοτούμενων καθώς σε 186 περιπτώσεις οι προικοδότες είναι περισσότεροι από ένας.

κυρίως/μόνο από τον ένα γονέα ή μόνο από άλλα πρόσωπα, ώστε να μπορούμε να υπολογίσουμε το ποσοστό των ορφανών. Ενδεικτικά σημειώνουμε, ότι όταν προικοδοτούνται κυρίως/αποκλειστικά από τη μητέρα, είναι σίγουρα ορφανοί από πατέρα κατά τα τρία τέταρτα, ενώ όταν προικοδοτούνται κυρίως/αποκλειστικά από τον πατέρα είναι σίγουρα ορφανοί από μητέρα μόνο στο ένα πέμπτο των περιπτώσεων. Όταν, εξάλλου, παρουσιάζουν οι ίδιοι την προίκα τους είναι κατά τα τέσσερα πέμπτα ορφανοί από τον ένα ή και τους δυο γονείς.

Οι θείοι/θείες προικοδότες θα πρέπει να είναι μάλλον αδέρφια των γονέων, όπως μπορούμε να υποθέσουμε από τις λίγες περιπτώσεις όπου η συγγενική σχέση είναι γνωστή ακριβώς. Πρόκειται κατά τα τρία τέταρτα για πρόσωπα του ίδιου φύλου με τον προικοδοτούμενο, θείους που συμβαίνει να είναι και συνονόματοι (14,28%), οι οποίοι μόνο σε τρεις στις δέκα περιπτώσεις είναι οι κύριοι προικοδότες. Συνολικά οι μισοί είναι άτεκνοι, στοιχείο που συνδέεται με το γεγονός ότι συχνά ακολουθούν αποκλίνουσες πρακτικές, καθώς κρατούν ως γεροντομοίρι το σύνολο ή το μεγαλύτερο μέρος των προικίων που παρέχουν, ή τα μεταβιβάζουν άμεσα υπό τον όρο ο προικοδοτούμενος να τους «ζωοτρέφει» όσο ζουν, όρος που συχνά συνεπάγεται συγκατοίκηση.⁴⁶

Τα αδέρφια, αδερφοί κυρίως, είναι σχεδόν πάντοτε άγαμα και συνήθως μεταβιβάζουν αγαθά μαζί με ένα τουλάχιστον γονέα, ή όταν είναι ορφανά μαζί με συγγενικά πρόσωπα, ενώ μόνο στο ένα τέταρτο των περιπτώσεων είναι οι κύριοι προικοδότες. Στις τελευταίες το ύψος ή η μορφή του γεροντομοιριού είναι αντίστοιχα με εκείνα των θείων. Οι υπόλοιποι συγγενείς, εξάλλου, κατά κανόνα μεταβιβάζουν μικρό τμήμα της προίκας (85,71%).

Στο ένα τρίτο των περιπτώσεων, ωστόσο, ο μελλοντικός παρουσιάζει μέρος ή συνήθως το σύνολο των προικίων, γεγονός ανεξάρτητο από το μέγεθός τους. Πρόκειται κυρίως για αγαθά που προέρχονται από την οικογένεια καταγωγής του ή έχει κληρονομήσει από άλλους συγγενείς. Προϊόντα δικής του δραστηριότητας παρουσιάζει ο μελλοντικός σε μια στις δέκα περιπτώσεις σχεδόν, όταν στην προικοδότησή του μετέχουν και άλλα πρόσωπα, ενώ όταν παρουσιάζει αποκλειστικά ο ίδιος τα προικία, οι αντίστοιχες περιπτώσεις είναι ελάχιστες (2,24%).

Στην πρώτη περίπτωση τα αγαθά που παρουσιάζει, κατά κανόνα δεν αποτελούν τον κύριο όγκο των προικίων, ενώ κύριοι προικοδότες είναι συνήθως ο ένας ή και οι δυο γονείς. Σχετική είναι και αναφορά στα κωδικοποιημένα έθιμα.⁴⁷ Όταν, εξάλλου, παρουσιάζει μόνος

⁴⁶ Σχετικά με το γεροντομοίρι βλ. εδώ παρακάτω, 210 κ.εξ. Βλ. και Αντωνιάδης, «Προίκα... ό.π., 181.

⁴⁷ «Ο γονεύς όπου προικίζει το παιδίον του και κοντά εις όσα του δίδει γράφει ακόμη και όσον ήταν από καζάντι του αυτού παιδίον, αν ήναι με την γνώμη και του παιδίον τα κονδιτζιονάριε όλα εξίσου, ειδέ και το παιδί δεν ευχαριστείται να κονδιτζιοναριευθή το καζάντι του μένει αδιόριστον κατά την θέλησιν του παιδίον» βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 510. Πράγματι, όπως θα δούμε, συχνά τα αγαθά που παρουσιάζει ο ίδιος ο προικοδοτούμενος, άντρας ή γυναίκα, συμβαίνει να μπορεί να τα διαθέσει κατά βούληση ή υπάρχει διαφορετική πρόβλεψη για τη μεταβίβασή τους βλ. π.χ. την περίπτωση του

τα προικώα, το γεγονός συνδέεται με το ότι είναι ορφανός από πατέρα στις περισσότερες περιπτώσεις, αλλά μπορεί και να έχει ηλικία μεγαλύτερη του μέσου όρου (29 έτη). Συμβαίνει, επιπλέον, σε αρκετές περιπτώσεις να πρόκειται για το δεύτερο γάμο του, οπότε εξηγείται η μεγαλύτερη ηλικία του και η προέλευση των προικώων του, που θα πρέπει να συγκροτούνται κατά κύριο λόγο από την προίκα που είχε λάβει στον πρώτο του γάμο.⁴⁸

Πίνακας 4. Προικοδότηση γυναικών

α)	β)	γ)	δ)
1	190	42,50%	μητέρα
2	186	41,61%	πατέρας & μητέρα
3	45	10,06%	πατέρας & μητέρα
4	9	2,01%	πατέρας & μητέρα
5	4	0,89%	πατέρας & μητέρα
7	1	0,22%	αδερφός
9	1	0,22%	αδέρφια
ίδια	11	2,46%	η ίδια η μελλόνυμφη

σύνολο 447

α) αριθμός προικοδοτών

β) προικοδοτούμενες και ποσοστό επί του συνόλου

γ) συνηθέστερη ιδιότητα κύριου προικοδότη

δ) περιπτώσεις όπου συναντάται ο κύριος προικοδότης με τη συνηθέστερη ιδιότητα και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Περισσότερες από οκτώ στις δέκα μελλόνυμφες προικοδοτούνται από ένα ή δυο πρόσωπα. Οι προικοδότες είναι συγγενείς ή επίτροποι αποθανόντων γονέων, και σε επτά περιπτώσεις μη συγγενικά πρόσωπα (1,56%).

Μεμονωμένοι προικοδότες είναι κατά τα τέσσερα πέμπτα ένας από τους δυο γονείς, συχνότερα η μητέρα,⁴⁹ ή αδέρφια, θείου/θείες, μη συγγενικά πρόσωπα ή γιαγιά. Όταν η προικοδότηση γίνεται από δυο πρόσωπα, σε επτά στις δέκα περιπτώσεις ενεργούν οι γονείς, και στις υπόλοιπες συνήθως ο ένας από τους γονείς από κοινού με άλλο συγγενή. Ο πατέρας και η μητέρα από κοινού με άλλο συγγενή είναι κυρίως οι προικοδότες μελλόνυμφων που προικοδοτούνται από τρία πρόσωπα, ή μόνο η μητέρα με άλλους συγγενείς. Στις περιπτώσεις,

Νικολάκη Νομικού Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 39-40.

⁴⁸ Βλ. π.χ. την περίπτωση του αφέντη Γασπαράκη Άλμπυ, ορφανού τουλάχιστον από πατέρα, που σε ηλικία 23 ετών παρουσιάζει ο ίδιος προικώα μεγάλης αξίας, Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Γασπαράκη Άλμπυ, 55, καθώς και την περίπτωση του σιόρ Νικολάκη Μυτιληναίου, Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 40-41. Σημειώνουμε ότι η ηλικία των μελλόνυμφων είναι γνωστή σε 17 περιπτώσεις και κυμαίνεται μεταξύ 19 και 56 ετών. Η συγκεκριμένη πρακτική είναι κοινή στις Κυκλάδες, βλ. ενδεικτικά Kasdagli, *Land...* ό.π., 215.

εξάλλου, τεσσάρων ή περισσότερων προικοδοτών, οι δυο γονείς ή μόνο η μητέρα καλύπτουν ποσοστό 50%.⁵⁰

Συναντάται και μια ιδιαίτερη περίπτωση, όπου η νύφη προικοδοτείται από τον ίδιο τον μέλλοντα σύζυγό της, μη συγγενικό στην ουσία πρόσωπο. Είναι η Μπόνα Συρίγου, του ποτέ μισέρ Μαρκάκη και της Βδοκίας, που θα παντρευτεί τον ευγενή άρχο Αντωνάκη Ντελέντα. Το σχετικό προικοσύμφωνο περιέχει μόνο την προίκα της νύφης και συντάσσεται το 1554 στην κατοικία της, στην Επανωμερία, μετά από συμφωνία της μητέρας της με τον γαμπρό. Ο τελευταίος ήταν πλοιοκτήτης, είχε έρθει στη Σαντορίνη από τη Μύκονο, ενώ ήταν χήρος από προηγούμενο γάμο του, είναι, όμως, άγνωστο εάν είχε αποκτήσει παιδιά. Ο Αντωνάκης «τάσσει» στη μέλλουσα σύζυγό του όλα τα χωράφια και τα αμπέλια που είχε αγοράσει στη Μύκονο, μετά το θάνατο της πρώτης του συζύγου, όλα όσα είχε κληρονομήσει καθώς και όσα θα κληρονομήσει στο μέλλον από τους γονείς του. Επίσης, υπόσχεται να της δώσει τα δυο τρίτα των χωραφιών και των αμπελιών που έχει αγοράσει στη Σαντορίνη, περισσότερα από δυο σπίτια, τα μισά του ζώα, 15 δουκάτα μετρητά, καθώς και περισσότερα από 30 κινητά, ρούχα και έπιπλα ή σκεύη κυρίως. Εξάλλου, δίνει και στην ίδια την πεθερά του το ένα τρίτο των χωραφιών και των αμπελιών που αγόρασε στη Σαντορίνη. Τα αγαθά αυτά θα μεταβιβαστούν στα παιδιά που θα αποκτήσει το ζευγάρι, «κατά την τάξη του κόσμου», ενώ σε περίπτωση που μείνει άτεκνο, η όποια περιουσία του γαμπρού θα μεταβιβαστεί στους συγγενείς του και το μερίδιο της νύφης στους δικούς της συγγενείς. Οι ενέργειες του Αντωνάκη Ντελέντα εντάσσονται στα πλαίσια της προσπάθειάς του να μπορέσει να συνάψει γάμο, παρά το γεγονός ότι είναι ξένος και ήδη χήρος⁵¹

⁴⁹ Κατά 44,21% εκείνη και κατά 37,36% ο πατέρας.

⁵⁰ Στις περιπτώσεις δυο προικοδοτών που δεν είναι οι γονείς της μελλοντικής συναντώνται τα σχήματα π.χ. πατέρας και η δεύτερη σύζυγός του / πατέρας και μη συγγενικό πρόσωπο / πατέρας και θείος ή αδερφός / μητέρα και ανάδοχος / μητέρα και παππούς / μητέρα και θεία· στις αντίστοιχες περιπτώσεις τριών προικοδοτών τα σχήματα π.χ. πατέρας και 2 θείοι / πατέρας και 2 αδερφοί / μητέρα, θείος και επίτροπος αποθανόντος πατέρα / 3 αδέρφια / αδερφός, θείος και μη συγγενικό πρόσωπο· στις περιπτώσεις τεσσάρων προικοδοτών τα σχήματα πατέρας, μητέρα και 2 θείοι / πατέρας, μητέρα και 2 αδέρφια / μητέρα, 3 αδέρφια και θείος· ενώ στις περιπτώσεις επτά ή οκτώ προικοδοτών πρόκειται για ισάριθμα αδέρφια της μελλοντικής.

⁵¹ Βλ. 20 Φεβρουαρίου 1554 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. α'. Σχετικά με τους όρους μεταβίβασης των προικίων εδώ παρακάτω, 236 κ.εξ. Περιπτώσεις όπου ο ένας σύζυγος «χαρίζει στον άλλο κάποια αγαθά υπό τη μορφή κληροδοσίας, συναντώνται και σε άλλα ζευγάρια», βλ. εδώ παρακάτω 248. Ωστόσο, μόνο εδώ ο γαμπρός μεταβιβάζει στη νύφη το σύνολο της προίκας της και επιπλέον αγαθά και στη μητέρα της. Ομοιότητες παρουσιάζει και η περίπτωση μελλοντικής που προικοδοτείται από θείο του γαμπρού, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Πίνακας 5. Προικοδότες γυναικών⁵²

	α)		β)	
δυο γονείς	179	40,04%	139	77,65%
μητέρα	122	27,29%	84	68,85%
πατέρας	86	19,23%	71	82,55%
θείος/θεία	65	14,54%	10	15,38%
αδερφός/αδερφή	44	9,84%	18	40,90%
άλλος συγγενής	18	4,04%	3	16,66%
επίτροπος	7	1,56%	-	
γαμπρός	1	0,22%	1	100,00%
μη συγγενής	7	1,56%	3	42,85%
ίδια	20	4,47%	11	55,00%

α) περιπτώσεις όπου εμφανίζονται αποκλειστικά ή μαζί με άλλους, ως κύριοι συνήθως προικοδότες, και ποσοστό επί των 447 προικοδοτούμενων γυναικών

β) περιπτώσεις όπου είναι οι αποκλειστικοί προικοδότες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Σχεδόν εννέα στις δέκα μελλοννυμφες προικοδοτούνται τουλάχιστον από τον ένα γονέα, οι τέσσερις στις δέκα και από τους δυο. Στις περιπτώσεις, εξάλλου, όπου κύριος/αποκλειστικός προικοδότης είναι ο ένας γονέας, πρόκειται κυρίως για τη μητέρα. Σημειώνουμε, επίσης, ότι όταν προικοδοτούνται κυρίως/αποκλειστικά από τη μητέρα είναι σίγουρα ορφανές από πατέρα κατά τα τρία τέταρτα, ενώ όταν προικοδοτούνται κυρίως/αποκλειστικά από τον πατέρα είναι σχεδόν πάντα ορφανές από μητέρα (93,02%).

Το φύλο των προικοδοτών στις περιπτώσεις θείων δεν παίζει τον ρόλο που συναντήσαμε μεταξύ προικοδοτούμενων αντρών, καθώς πρόκειται για θείους ή θείες στην ίδια αναλογία, που συνήθως συμβάλλουν στην προικοδότηση μαζί με άλλους συγγενείς, μεταβιβάζοντας κυρίως μικρό μέρος των προικίων. Είναι βέβαιο ότι κατά τα δυο τρίτα πρόκειται για άτεκνα πρόσωπα, ενώ η ονοματοδοσία παίζει μικρό ρόλο, καθώς μόνο τέσσερις θείες προικοδοτούν συνονόματες ανηψιές (12,50% συγκεκριμένων θείων). Εξάλλου, σε τέσσερις περιπτώσεις θείοι/θείες μεταβιβάζουν στην προικοδοτούμενη περιουσιακά στοιχεία αποθανόντων γονέων, ως επίτροποί τους,⁵³ ενώ στις υπόλοιπες προσωπικά τους αγαθά. Στην τελευταία περίπτωση, αρκετά συχνά κρατούν την επικαρπία όλου ή του μεγαλύτερου μέρους

⁵² Το σύνολο των προικοδοτών είναι μεγαλύτερο από εκείνο των προικοδοτούμενων καθώς σε 246 περιπτώσεις οι προικοδότες είναι περισσότεροι από ένας.

⁵³ Όπως η Ειρήνη Άλμπυ που προικοδοτεί την ανηψιά της Κατερίνα Κλουμάση, κόρη του Ιωαννάκη Κλουμάση από τη Χίο και της αδερφής της Φλουριάς Άλμπυ, για να παντρευτεί τον αφέντη Γασπαράκη Συρίγο, το 1801. Καθώς οι γονείς της Κατερίνας έχουν πεθάνει, η Ειρήνη ενεργεί «ως φιλόστοργος μήτηρ», σύμφωνα και με τη διαθήκη της μητέρας της μελλοννυμφης, μεταβιβάζοντας αγαθά δικά της και της αδερφής της. Δεν σημειώνεται ποια από αυτά ανήκουν στην ίδια την Ειρήνη

των μεταβιβαζόμενων ως γεροντομοίρι ή η μελλοννυμφη έχει την υποχρέωση να τους φροντίζει (39,34%). Συμβαίνει, επίσης, ζευγάρι θείου και θείας του γαμπρού να προικοδοτεί τόσο τον γαμπρό όσο και τη νύφη, υπό τον όρο το ζευγάρι «να τους έχει σα γονείς» και «ό,τι θε να κάμουν να τους παίρνουν γνώμηση».⁵⁴

Ένα ή περισσότερα αδέρφια που προικοδοτούν μελλοννυμφη αδερφή, ενεργούν ως μοναδικοί προικοδοότες, όταν είναι ορφανά τουλάχιστον από πατέρα, οπότε και μεταβιβάζουν κυρίως αγαθά που δεν ανήκουν στα ίδια αλλά στους γονείς. Συνήθως τα αδέρφια αυτά είναι άγαμα ή άτεκνα. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις που μελλοννυμφη προικοδοτείται από επτά ή και οκτώ αδέρφια. Το γεροντομοίρι που κρατούν τα αδέρφια δεν παρουσιάζει διαφορά από το σύνολο των προικοδοτών, ανεξάρτητα από το εάν εκείνα μεταβιβάζουν το μεγαλύτερο ή το μικρότερο μέρος των προικίων.

Οι άλλοι συγγενείς που συναντώνται μεταβιβάζουν κατά κανόνα μικρό μέρος της προίκας μαζί με τουλάχιστον ένα γονέα. Εξάλλου, τα μη συγγενικά πρόσωπα προικοδοτούν συνήθως τις μελλοννυμφες από κοινού με συγγενείς της (57,14%), όπως διαπιστώσαμε.

Τα προικία που παρουσιάζουν οι ίδιες οι μελλοννυμφες αποτελούν το σύνολο της προίκας ή μόνο τμήμα της, με την ίδια συχνότητα. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται κατά τα τέσσερα πέμπτα για αγαθά που προέρχονται από την οικογένεια καταγωγής τους, ενώ εκείνες είναι ορφανές τουλάχιστον από πατέρα σε όλες τις περιπτώσεις, πλην μιας, και μάλλον μεγαλύτερης ηλικίας από το μέσο όρο.⁵⁵

Συμπερασματικά σημειώνουμε ότι οι γυναίκες προικοδοτούνται σε υψηλότερο ποσοστό από δυο προικοδοότες και συχνότερα από τη μητέρα τους, όπως και από θείο/θεία ή αδέρφια, σε σχέση με τους άντρες. Περισσότερες είναι ορφανές τουλάχιστον από πατέρα, το ποσοστό των προικοδοτών που δεν είναι συγγενείς τους είναι μεγαλύτερο, αλλά οι ίδιες παρουσιάζουν την προίκα τους σε λιγότερες περιπτώσεις, προφανώς γιατί τα περιθώρια συγκρότησης περιουσίας από προσωπική εργασία είναι εξαιρετικά περιορισμένα, αλλά και γιατί οι ανύπαντρες γυναίκες βρίσκονται υπό τον έλεγχο των στενών συγγενών τους, όπως

και ποια στην αδερφή της, γνωρίζουμε όμως ότι το ζευγάρι λαμβάνει συνολικά μεγάλη προίκα. Βλ. 12 Απριλίου 1801 *ό.π.*, Φάκ. 6 υποφ. α'.

⁵⁴ Το ζεύγος των θείων είναι οι αποκλειστικοί προικοδοότες του γαμπρού και οι κύριοι προικοδοότες της νύφης, που λαμβάνει προίκα και από τους γονείς της. Οι θείοι ορίζουν πως εάν οι μελλοννυμφοί δεν τους φροντίσουν θα έχουν δικαίωμα να κρατήσουν όσο γεροντομοίρι επιθυμούν, βλ. προικοσύμφωνο μισέρ Γιαννούλη Καλαμαρά και Πετρινόλας του παπα κυρ Γεώργη 24 Φεβρουαρίου 1641 *ό.π.*, Φάκ. 2 υποφ. α'. Στην ουσία και εδώ, όπως και στην περίπτωση που νύφη προικοδοτείται από τον γαμπρό, οι προικοδοότες δεν είναι αποκλειστικά συγγενείς.

⁵⁵ Το τελευταίο είναι γνωστό ακριβώς μόνο σε δυο περιπτώσεις μελλοννυμφων ηλικίας 29 και 33 ετών, ενώ μια τρίτη είναι ήδη χήρα. Σχετικά με το τελευταίο βλ. και Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων... *ό.π.*, 25, όπου μελλοννυμφη «συνιστά» προίκα μόνο σε μια περίπτωση δεύτερου γάμου.

διαπιστώσαμε ήδη. Οι άντρες, εξάλλου, προικοδοτούνται συχνότερα από τον πατέρα και παρουσιάζουν τα προικώα τους σε περισσότερες περιπτώσεις οι ίδιοι⁵⁶

Προέλευση προικώων

Η προέλευση των προικώων συνδέεται με το φύλο των προικοδοτούμενων και τους προικοδότες, τις οικογενειακές στρατηγικές μεταβίβασης δηλαδή, αλλά και το γενικότερο τρόπο συγκρότησης των περιουσιών. Στα προικοδωρητήρια σημειώνεται κυρίως η προέλευση των αγαθών που βρίσκονται στην κυριότητα των γονέων του ενός ή και των δυο μελλόνυμφων και σε μικρότερη συχνότητα εκείνη των αγαθών άλλων συγγενών, ενώ σε καμία περίπτωση δεν είναι γνωστή η προέλευση των μεταβιβαζόμενων από μη συγγενικά πρόσωπα. Τα αγαθά αυτά μπορεί να είναι προικώα, κληρονομίες, αγορές, ή άλλα προϊόντα ατομικής δραστηριότητας των προικοδοτών ή και των προικοδοτούμενων. Συνήθως η προέλευση είναι γνωστή για τμήμα των προικώων και αναφέρεται κυρίως στα έγγεια αγαθά, χωράφια και αμπέλια. Εξάλλου, συχνά η προίκα έχει ποικίλη προέλευση, καθώς συγκροτείται από δυο ή περισσότερες κατηγορίες αγαθών.

Η προέλευση των προικώων είναι γνωστή σε τέσσερα στα δέκα σχεδόν ζευγάρια (185), κυρίως για τον ένα προικοδοτούμενο, σε 49 περιπτώσεις και για τους δυο. Τα στοιχεία αφορούν 234 μελλόνυμφους συνολικά: 134 γυναίκες και 100 άντρες. Σημειώνουμε ότι τα συγκεκριμένα ζευγάρια διαφοροποιούνται από το σύνολο, καθώς συγκεντρώνονται έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και οι προίκες τους κινούνται σε μεγαλύτερα μεγέθη.⁵⁷

Τα μεταβιβαζόμενα διακρίνονται σε δυο κατηγορίες: α) προικώα μελών της οικογένειας καταγωγής των μελλόνυμφων, κυρίως, ή περιουσιακά στοιχεία άλλων συγγενών, τα οποία αποτελούν μέρος ή το σύνολο της προίκας κατά κανόνα (88,10%), καθώς και β) αγαθά που απέκτησαν τα μέλη της οικογένειας καταγωγής ή οι ίδιοι οι μελλόνυμφοι μέσω αγορών ή άλλων δραστηριοτήτων, που αποτελούν μέρος συνήθως της προίκας του 54,59% των ζευγαριών. Η προέλευση της προίκας διαφοροποιείται ανάλογα με τη χρονική κατανομή των ζευγαριών, το συνολικό της μέγεθος και το φύλο των προικοδοτούμενων.

Στην περίπτωση προικοδότησης με αγαθά που προέρχονται από την περιουσία της ευρύτερης οικογένειας καταγωγής, τα ζευγάρια λαμβάνουν συνολικά προίκες μεγαλύτερες του μέσου όρου αλλά και του συνόλου όσων η προέλευση των προικώων είναι γνωστή.⁵⁸ Οι προικοδοτούμενοι λαμβάνουν κατά τα τρία τέταρτα προικώα ή «γονικά» των γονέων και στις

⁵⁶ Βλ και Αντωνιάδης, «Προίκα... ό.π., 182-183 για τη Σκύρο, όπου, όμως, δεν συναντάται περίπτωση σύστασης προίκας αποκλειστικά από μελλόνυμφες, μόνο από μελλόνυμφους. Αντίστοιχα χαρακτηριστικά με εκείνα της Σαντορίνης έχουν οι προικοδότες στη Νάξο, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 215.

⁵⁷ Το μέγεθος της προίκας είναι γνωστό σε 183 περιπτώσεις: κατά 42,62% μεγάλες και 39,97% μέτριες. Σχετικά με την κατανομή τους στο χρόνο βλ. Παράρτημα II, πίνακα 5.

⁵⁸ Κατά 47,28% μεγάλες. Η χρονική τους κατανομή είναι, εξάλλου, αντίστοιχη με εκείνη των ζευγαριών με προικώα γνωστής προέλευσης.

υπόλοιπες περιπτώσεις αγαθά που είχαν κληροδοτηθεί από άλλους συγγενείς, στους γονείς τους κατά κανόνα επίσης.⁵⁹

Χαρακτηριστικό των οικογενειακών στρατηγικών είναι το γεγονός ότι μεταβιβάζονται συνήθως προικώα της μητέρας, κυρίως προς τις μελλόνυμφος γυναίκες (οκτώ στις δέκα περιπτώσεις), αλλά και προς τους μελλόνυμφους άντρες (έξι στις δέκα περιπτώσεις). Επίσης, σε μικρότερη συχνότητα οι προικοδοτούμενοι, άντρες και γυναίκες, λαμβάνουν προικώα και των δυο γονέων (δυο στις δέκα περιπτώσεις), ενώ προικώα του πατέρα δίδονται σε τρεις στους δέκα άντρες και σπάνια στις μελλόνυμφες γυναίκες (7,46%). Συνολικά, εξάλλου, είναι οι προίκες των γυναικών που συνήθως συγκροτούνται αποκλειστικά από προικώα ή κληρονομίες (έξι στις δέκα).⁶⁰

Τα κληροδοτημένα αγαθά αφορούν σε επτά στις δέκα περιπτώσεις το μεγαλύτερο τμήμα της προίκας ενός από τους μελλόνυμφους, αντρών και γυναικών στην ίδια αναλογία, ενώ το υπόλοιπο προέρχεται από προικώα ή αγορές.

Στο σημείο αυτό σημειώνουμε ότι, ένδειξη που αφορά την προέλευση των προικώων διαθέτουμε και σε άλλες 12 περιπτώσεις, επιπλέον των 185 ζευγαριών. Πρόκειται για αναφορά στο προικοδωρητήριο, σύμφωνα με την οποία η προίκα του ενός από τους μελλόνυμφους έχει ήδη καθοριστεί μέσω διαθήκης αποθανόντα γονέα κατά κανόνα, ή παππού σε μια περίπτωση. Πιθανόν να πρόκειται κυρίως για περιουσιακά στοιχεία του διαθέτη, την ακριβή προέλευση των οποίων αγνοούμε. Η συγκεκριμένη πρακτική συνδέεται με το χρόνο απόδοσης των κληροδοτούμενων, όπως θα δούμε παρακάτω, ωστόσο οι περιπτώσεις αυτές δεν συνυπολογίζονται μεταξύ των ζευγαριών με προικώα γνωστής προέλευσης, καθώς η τελευταία δεν σημειώνεται.

Στην περίπτωση προικώων που συγκροτούνται κυρίως από αγορές, πρόκειται για αγαθά του ενός ή και των δυο γονέων, αγαθά των ίδιων των μελλόνυμφων, ή σπάνια αδερφών. Οι αγορές τότε αφορούν τα προικώα του ενός τετάρτου των ζευγαριών (48), που λαμβάνουν συνήθως προίκες ανάλογες του συνόλου των ζευγαριών με προικώα γνωστής προέλευσης, ενώ προικοδοτούνται κυρίως έως τα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Το γεγονός ότι οι προίκες που συγκροτούνται κατά κύριο λόγο από αγορές παρουσιάζουν σταθερή φθίνουσα πορεία στο χρόνο, ενώ τα συνολικά μεγέθη των προικώων ανοδική, οφείλεται, εν μέρει, στο ότι όλο και

⁵⁹ Σχετικά με την προέλευση των αγαθών που είναι προικώα γονέων βλ. και Αντωνιάδης, «Προίκα... ό.π., 175. Σχετικά με τον όρο «γονικό», κοινό στο Αιγαίο, που χαρακτηρίζει περιουσιακά στοιχεία τα οποία μεταβιβάζονται μεταξύ συγγενών, μέσω προικοδότησης, κληροδοσίας ή δωρεάς, βλ. Βισβίτζης, «Δικαστικά... ό.π., 35.

⁶⁰ Η τάση αυτή είναι κοινή στις Κυκλάδες, αλλά δεν εφαρμόζεται με την αυστηρότητα που θεωρήθηκε από τους πρώτους μελετητές του δικαίου, βλ. Γ. Μαριδάκης, «Η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή εις την νήσον Μήλον κατά τον δέκατον έβδομον αιώνα (Paterna paternis, materna maternis)», *Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 12-β (1967), *Αφιέρωμα εις Χαράλαμπον Ν. Φραγκίστα*, ανάτυπο, 12 κ.εξ. Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων... ό.π., 33.

συχνότερα συγκροτούνται κατά μεγάλο μέρος από χρηματικά ποσά, των οποίων η προέλευση σπάνια σημειώνεται.⁶¹

Οι αγορές κατά κανόνα αποτελούν τη μοναδική ένδειξη προέλευσης, όταν συγκροτούν το μεγαλύτερο τμήμα των προικίων (46), μόνο όμως η προίκα τριών αντρών αποτελείται στο σύνολό της από αγορές. Εξάλλου, τρεις στους δέκα άντρες λαμβάνουν προίκα που αποτελείται κυρίως από αγορές, σε σχέση με το 13,43% των γυναικών. Οι μελλοντοφύτοι άντρες είναι και εκείνοι που παρουσιάζουν προσωπικές τους αγορές σε πολύ υψηλότερο ποσοστό από τις γυναίκες.⁶²

Εκτός από τα παραπάνω ζευγάρια, αγορές αποτελούν και μικρό τμήμα της προίκας σχεδόν τριών στα δέκα ζευγαριών, τα οποία προικοδοτούνται κυρίως από περιουσιακά στοιχεία συγγενών. Κρίναμε χρήσιμο να εξετάσουμε συνολικά το σώμα των ζευγαριών που λαμβάνουν αγορές, καθώς το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό αποτελεί σημαντική ένδειξη του βαθμού εκχρηματισμού των περιουσιών.⁶³

Συνολικά, λοιπόν, τα μισά ζευγάρια περίπου προικοδοτούνται με αγορές, που συγκροτούν το μεγαλύτερο ή το μικρότερο τμήμα της προίκας στην ίδια αναλογία. Πρόκειται για ζευγάρια που εντοπίζονται κυρίως έως το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα και λαμβάνουν προίκες αντίστοιχες με εκείνες του συνόλου των ζευγαριών με προικία γνωστής προέλευσης.⁶⁴ Η αναλογία των δυο φύλων στο σύνολο των προικοδοτούμενων δεν παρουσιάζει διαφορές, ωστόσο, είναι τα προικία των αντρών που συνήθως συγκροτούνται, κυρίως ή αποκλειστικά, από αγορές (έξι στις δέκα περιπτώσεις), ενώ των γυναικών κυρίως από προικία ή κληρονομίες συγγενών (έξι στις δέκα περιπτώσεις).

Σημειώσαμε ήδη ότι η προέλευση των προικίων αφορά κυρίως ακίνητα, χωράφια και αμπέλια, που συνήθως είναι και τα προικία μεγαλύτερης αξίας.⁶⁵ Σε ελάχιστες περιπτώσεις, εξάλλου, γνωρίζουμε και την προέλευση των προικίων σπιτιών, ζώων ή χρηματικών ποσών. Ζώα λαμβάνουν ως προίκα έξι στα δέκα ζευγάρια, αλλά η προέλευσή τους σημειώνεται μόνο σε δυο περιπτώσεις, όπου το σύνολο της προίκας μελλοντοφύτων γυναικών προέρχεται είτε από προικία της μητέρας είτε από κληροδοτημένα αγαθά. Χρηματικά ποσά μεταβιβάζονται στην ίδια περίπου αναλογία και επίσης η προέλευσή τους είναι γνωστή σε δυο περιπτώσεις μελλοντοφύτων γυναικών, όπου πρόκειται για κληρονομιά.

Μεταβίβαση ενός ή περισσότερων σπιτιών πραγματοποιείται προς όλα τα ζευγάρια, πλην τριών, αλλά η προέλευσή τους είναι γνωστή μόνο σε 26 περιπτώσεις, σε μια και για

⁶¹ Σχετικά με τη χρονική κατανομή των παραπάνω περιπτώσεων βλ. Παράρτημα II, πίνακα 6. Σχετικά με τη συγκρότηση των προικίων βλ. παρακάτω, 401 και 412 κ.εξ.

⁶² Τα αντίστοιχα ποσοστά ανέρχονται στο 43,33% των αντρών και στο 16,66% των γυναικών.

⁶³ Αλλωστε το τίμημα της αγοράς καταβάλλεται συνήθως άμεσα βλ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη... ό.π., 250.

⁶⁴ Βλ. Παράρτημα II, πίνακα 6.

⁶⁵ Βλ. σχετικά παρακάτω, 399 κ.εξ.

τους δυο μελλοννυμφους, ενώ στις υπόλοιπες σχεδόν αποκλειστικά για τις γυναίκες (80%). Τα σπίτια των γυναικών είναι στις μισές περιπτώσεις προικώα της μητέρας, σε λίγες περιπτώσεις προικώα του πατέρα (σχεδόν κατά το ένα πέμπτο), ενώ σπάνια πρόκειται για αγορές. Οι πληροφορίες για τους άντρες αφορούν ελάχιστους προικοδοτούμενους, και σημειώνονται εδώ ενδεικτικά: πρόκειται σε τέσσερις περιπτώσεις για προικώα της μητέρας και σε δυο για προικώα του πατέρα.⁶⁶

Απόδοση προικώων

Η σύνταξη των προικοδωρητηρίων δεν εξασφαλίζει και την απόδοση των προικώων, καθώς αυτά δεν αποδίδονται σε κάθε περίπτωση άμεσα ή στο σύνολό τους στους προικοδοτούμενους. Ο χρόνος, εξάλλου, και ο τρόπος απόδοσης εξαρτώνται από τους όρους προικοδότησης, αλλά και τις οικονομικές δυνατότητες των προικοδοτών, που μπορεί να υποσχεθούν αγαθά τα οποία δεν διαθέτουν ή ξεπερνούν την οικονομική τους επιφάνεια.

Διαπιστώσαμε ήδη ότι τα προικοδωρητήρια συντάσσονται κατά κανόνα πριν από την τέλεση του γάμου των προικοδοτούμενων. Τα προικώα περιέρχονται στην κυριότητα των δικαιούχων λίγο μετά το γάμο, πρακτική που αποτελεί κοινό τόπο και για το λόγο αυτό δεν γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στα έγγραφα. Όταν, εξάλλου, τα προικοδωρητήρια συντάσσονται μετά το γάμο, συνήθως τα προικώα έχουν ήδη αποδοθεί στο ζευγάρι.

Συναντώνται, ωστόσο, και περιπτώσεις που είτε παραδίδονται αρκετά χρόνια αργότερα, είτε μέρος τους δεν μεταβιβάζεται ποτέ. Επιπλέον, συμβαίνει μετά το γάμο, όταν κατά τεκμήριο έχουν αποδοθεί τα προικώα, να αλλάξει η σύνθεσή τους ή οι όροι μεταβίβασής τους. Οι τελευταίοι αυτοί, άλλωστε, σηματοδοτούν και τα όρια της κυριότητας επί των προικώων. Στις περιπτώσεις αυτές, όπως και στις αποδείξεις παραλαβής των προικώων, που θα εξετάσουμε αμέσως παρακάτω, πρόκειται για συμφωνία των προικοδοτών με το νέο ζευγάρι, και όχι μεταξύ των οικογενειών που συνάπτουν το συνοικέσιο, όπως συμβαίνει στα προικοδωρητήρια. Ζητήματα σχετικά με την προικοδότηση ρυθμίζονται, επίσης, και με διαθήκη προικοδοτών. Εκτιμούμε ότι η πρακτική μη άμεσης απόδοσης ή αλλαγών στη σύνθεση των προικώων και τους όρους μεταβίβασής τους ήταν ευρύτερη, από όσο αφήνουν να εννοηθεί οι πηγές, καθώς οι τελευταίες αφορούν κυρίως ιδιαίζουσες περιπτώσεις. Οι λόγοι για τους οποίους οι παρεκκλίσεις σημειώνονται δεν είναι, εξάλλου, ακριβώς γνωστοί πάντοτε.

Μνεΐα προικώων που μέρος τους δεν αποδόθηκε ποτέ συναντάται σε δυο διαθήκες. Ο αφέντης Νικολός Μπαζέγιος το 1718, αναφέρει ότι η σύζυγός του δεν έλαβε 400 γρόσια από την προΐκα της, ενώ η Μαρουλία, σύζυγος του αφέντη Γιακουμάκη Σανούδου, ότι είχε λάβει

⁶⁶ Σχετικά με μεταβίβαση προικώου σπιτιού από μητέρα σε κόρη, που αποτελεί κυρίαρχη πρακτική, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π. 242. Βλ. επίσης παράδειγμα στο Παράρτημα II, Το παράδειγμα του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 38.

μόνο τέσσερα δακτυλίδια. Σημειώνουμε ότι ο Νικολός Μπαζέγιος ήταν εγκατεστημένος στη Σαντορίνη, η σύζυγός του, όμως, Μαργαρίτα Κονίδη είχε γεννηθεί στην Ίο, ενώ ο σύζυγος της Σαντορινιάς Μαρουλίας ήταν από τη Νάξο, όπου και διέμενε το ζευγάρι.⁶⁷ Είναι πιθανό οι περιπτώσεις μη απόδοσης των προικίων να παρουσίαζαν μεγαλύτερη συχνότητα μεταξύ ζευγαριών αυτού του τύπου, ενώ και το είδος των προικίων μπορεί να συνδέεται με το γεγονός αυτό, όπως όταν π.χ. πρόκειται για χρηματικά ποσά.⁶⁸ Εξάλλου, και μεταξύ των ζευγαριών για τα οποία συντάσσεται απόδειξη παραλαβής προικίων μετά το γάμο, συναντώνται δυο αντίστοιχες περιπτώσεις.

Οι αποδείξεις παραλαβής είναι το αποτέλεσμα συμφωνίας του ζευγαριού με τους προικοδότες. Δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε την έκταση της συγκεκριμένης πρακτικής, καθώς συνήθως τα έγγραφα παραδίδονται από τους προικοδοτούμενους στους προικοδότες ή σε επίτροπούς τους, γεγονός στο οποίο ίσως οφείλεται ο μικρός αριθμός τους στις πηγές. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι η πρακτική ήταν διαδεδομένη σε άλλα νησιά.⁶⁹ Διαθέτουμε αποδείξεις για 12 ζευγάρια, πράξεις που έχουν καθαρά ιδιωτικό χαρακτήρα, καθώς κατά τα τέσσερα πέμπτα συντάσσονται από τον γαμπρό και κατά τα δυο τρίτα δεν υπογράφονται από μάρτυρες. Αφορούν την προίκα ενός από τους συζύγους, κυρίως του γαμπρού (61,53%), ενώ και στις περιπτώσεις προίκας της νύφης είναι ο γαμπρός που, ως διαχειριστής των προικίων του ζευγαριού συνολικά, βεβαιώνει την απόδοση.

Το διάστημα που έχει μεσολαβήσει από το γάμο είναι κατά μέσο όρο μικρότερο του έτους, και κυμαίνεται από λίγους μήνες έως και 13 χρόνια.⁷⁰ Συνήθως αναφέρονται στο σύνολο της προίκας, που αποδίδεται λίγους μήνες μετά το γάμο ή και έντεκα χρόνια αργότερα, οπότε είναι πιθανόν να πρόκειται για τμηματική απόδοση. Στο ένα τρίτο, εξάλλου, των περιπτώσεων αναφέρονται σε τμήμα της προίκας που αποδίδεται λίγους μήνες μετά ή και δεκατρία χρόνια αργότερα, χωρίς να σημειώνεται εάν στο μεταξύ έχουν περιέλθει στην κυριότητα των συζύγων τα υπόλοιπα προικία.

Διαφοριστική, ως προς τους λόγους τμηματικής απόδοσης, αλλαγής στους όρους μεταβίβασης και στη σύνθεση των προικίων, είναι ρητή αναφορά συμπληρωματικού προικοδωρητήριου, που συντάσσεται 15 χρόνια μετά το κύριο προικοσύμφωνο. Ο μισέρ Φραγκούλης Πρέκας προικοδοτείται από τους γονείς του, το 1678, για να παντρευτεί την Νικολέτα Πετούση. Το ζευγάρι λαμβάνει συνολικά μικρή προίκα, ο ίδιος ο γαμπρός ένα

⁶⁷ Βλ. αντίστοιχα 1 Αυγούστου 1718 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. γ´ 18 Δεκεμβρίου 1735 *ό.π.*, υποφ. ε´.

⁶⁸ Βλ. την περίπτωση του σιόρ Μαρκάκη Μπελώνια, εδώ παρακάτω, 207.

⁶⁹ Όπως στη Σίφνο, ή άλλα σημεία του ελλαδικού χώρου, όπως η Χίος, η Ζάκυνθος, όπου τα σχετικά έγγραφα χαρακτηρίζονται «προικολαβές», βλ. Πετρόπουλος, *Νομικά... ό.π.*, 118-119, όπου το σχετικό έγγραφο μπορεί να συντάσσεται και την ίδια μέρα με το προικοδωρητήριο Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων... ό.π., 18-21, 23. Αντίθετα δεν συνηθίζεται στη Σκύρο, όπου, εξάλλου, στα προικοδωρητήρια δεν προσδιορίζεται ο χρόνος απόδοσης των προικίων, βλ. Αντωνιάδης, «Προίκα... ό.π., 161.

⁷⁰ Οι σχετικές πληροφορίες αφορούν 9 ζευγάρια και προέρχονται από τα προικοδωρητήρια τους ή στοιχεία των γενεαλογικών δέντρων.

αμπέλι ενός μουζουριού και μια κασέλα της μητέρας του, καθώς και ένα μύλο από τους δυο γονείς του. Οι γονείς κρατούν γεροντομοίρι το μύλο, που θα «δουλεύουν» μαζί με τον Φραγκούλη, ενώ εκείνος θα έχει την υποχρέωση να τους δίνει κάθε χρόνο ποσότητα κριθαριού, θα κρατά τα κέρδη της εργασίας του και θα έχει δικαίωμα να αλέθει τα δημητριακά που καταναλώνει η οικογένειά του. Πέντε χρόνια αργότερα συμφωνεί με τη μητέρα του να κρατήσει ολόκληρο το μύλο, αλλά να της δώσει 7 γρόσια, τα «ξύλα του ζυμωτού» και ένα κατσίκι. Το 1693, ωστόσο, η μητέρα του αναγνωρίζει ότι δεν του έχει μεταβιβάσει ακόμη το αμπέλι και την κασέλα που ήταν γραμμένα στο «προικοχάρτι» του, «λαχαινοντάς μου χρείες», αλλά θα μπορεί να τα πάρει όταν τα ζητήσει. Εξάλλου, για να εξασφαλίσει τον Φραγκούλη του υποθηκεύει ένα σπίτι της και ορίζει να είναι «προτιμητός» σε ό,τι κληρονομιά τύχει στα αδέρφια του ή την ίδια.⁷¹

Η προικοδότηση δεν φαίνεται να έχει τον απόλυτο χαρακτήρα που επιδιώκουν να της προσδώσουν τα κωδικοποιημένα έθιμα, σύμφωνα με τα οποία «το προικοσύμφωνον έχει περισσότεραν ισχύν και δύναμιν όπου δεν αναιρείται ούτε από τον ίδιον, όπου προικίζει», ενώ «όταν ένας γονεύς προικοδοτήσει τα τέκνα του δεν εμπορούν αυτά να ζητούν με δικαίωμα παραπάνω από ό,τι τους έδωκεν».⁷² Η αλληλεγγύη και η αμοιβαιότητα που διακρίνει τη σχέση των γονέων με τα προικοδοτηθέντα παιδιά τους, εξάλλου, υφίστανται και μετά το γάμο εκείνων. Έτσι, μπορεί οι γονείς να μεταβιβάσουν επιπλέον προικώα, δυο ή και έξι χρόνια μετά την προικοδότηση, για να επανορθώσουν τυχόν αδικία που δημιούργησε η προικοδότηση σε σχέση με τα υπόλοιπα παιδιά της οικογένειας, ή εφόσον έχουν ήδη προικοδοτηθεί τα περισσότερα και υπάρχει η σχετική δυνατότητα.⁷³

Χαρακτηριστική είναι πράξη που αφορά τον αφέντη Νικόλα Κοτάκη. Ο Νικόλας παντρεύεται την Μαρούσα Φουμέλη το 1688 και πέντε χρόνια αργότερα, η μητέρα του, «θωρώντας πως βεραμέντε «το προικί» που του έδωσε μαζί με τον πατέρα του ήταν «ολίγον ... σαν καλή μάνα και οικοκυρά», σύμφωνα με τη διαθήκη του μακαρίτη του συζύγου της, και γνωρίζοντας ότι και εκείνος ήταν σύμφωνος, δίνει στο γιο της 400 γρόσια επιπλέον. Το προικοσύμφωνο του Νικόλα και η διαθήκη του πατέρα του δεν σώζονται, γνωρίζουμε, ωστόσο, το μέγεθος της προίκας που παίρνουν τα άλλα δυο έγγραμα αδέρφια του. Ο αδερφός του αφέντης Μιχελής παντρεύεται το 1681 και προικοδοτείται ένα χρόνο πριν λαμβάνοντας πολύ μεγάλη προίκα, ενώ η αδερφή του Μοσκού παντρεύεται το 1695 και προικοδοτείται επίσης ένα χρόνο πριν με αγαθά μεγάλης αξίας.⁷⁴

⁷¹ Βλ. 29 Δεκεμβρίου 1678 ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνο, Φάκ. 3 υποφ. α' 31 Μαρτίου 1683 ό.π., Α' Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. γ' 21 Νοεμβρίου 1693 ό.π., Η' Μαρτυρίες, Φάκ. 1 υποφ. γ'.

⁷² Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 509.

⁷³ Όπως συμβαίνει στην περίπτωση τεσσάρων ζευγαριών.

⁷⁴ Βλ. 16 Δεκεμβρίου 1693 ό.π., Γ' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. ε' ινβεντάριο αφέντη Μιχελή Κοτάκη 23 Φεβρουαρίου 1680 και ινβεντάριο Μοσκού Κοτάκη 18 Νοεμβρίου 1694 ό.π., Δ' Προικοσύμφωνο,

Ποικίλοι, εξάλλου, είναι και οι λόγοι που οδηγούν στην αντικατάσταση προικίων με άλλα αγαθά, έως και δέκα χρόνια μετά την προικοδότηση, και μετά από συμφωνία με τον προικοδοτηθέντα.⁷⁵

Ο Αντωνάκης Μπαρμπαρίγος προικοδοτείται και παντρεύεται το 1791. Στο ινβεντάριό του, που συντάσσει στις 4 Οκτωβρίου ο αδερφός του πρε Νικολός, σημειώνεται ότι η μητέρα του τον προικοδοτεί με έντεκα έπιπλα, ενώ ο αδερφός του με ένα αμπέλι, περισσότερα από δυο σπίτια με στέρνα, καθώς και μια αποθήκη. Δυο αδερφοί του, ο ίδιος ο πρε Νικολός, καθώς και ο πρε Μαθιός, θα έχουν δικαίωμα να διαμένουν στο ένα από τα σπίτια αυτά και να μοιράζονται το νερό της στέρνας με το γαμπρό. Εάν εκείνος πεθάνει άκληρος, θα μπορεί να διαθέσει κατά βούληση προικία αξίας 100 γροσίων και τα υπόλοιπα θα πρέπει να διατεθούν σύμφωνα με την «ορδινία» του προικοδότη αδερφού του ή του πρε Μαθιού. Ωστόσο, ένα χρόνο περίπου αργότερα, στις 21 Απριλίου 1792, ο πρε Νικολός συντάσσει νέο έγγραφο, σημειώνοντας ότι αφιέρωσε σε θρησκευτικό ίδρυμα το αμπέλι, με τη σύμφωνη γνώμη του γαμπρού, και του δίνει ένα κήπο και περισσότερα από δυο σπίτια εις αντικατάσταση. Κρατά γερωντομοίρι, ο ίδιος και ο αδερφός τους πρε Μαθιός, μόνο την αποθήκη που του είχε μεταβιβάσει και δεσμεύεται να «παραγγείλει» με διαθήκη του στο μέλλον, να μπορεί ο Νικολός να διαθέσει κατά βούληση το σύνολο των προικίων του.⁷⁶

Σε άλλη περίπτωση, εξάλλου, ο γαμπρός επιστρέφει ορισμένα ακίνητα προικία, που του είχε μεταβιβάσει ο πατέρας του δέκα χρόνια πριν, και εκείνος του δίνει μετρητά ίσης αξίας, καθώς τα συγκεκριμένα ακίνητα αυτά προέρχονταν από κληρονομιά, στην οποία τελικά ο προικοδότης δεν είχε δικαιώματα.⁷⁷

Υπάρχουν όμως και χαρακτηριστικά των ίδιων των προικίων, που έχουν ως αποτέλεσμα να αποδίδεται τμηματικά μέρος ή το σύνολο της προίκας, καθώς και όροι των προικοδορητηρίων, που περιορίζουν την κυριότητα ορισμένων αγαθών. Η τμηματική

Φάκ. 3 υποφ. β' και υποφ. γ' αντίστοιχα γενεαλογικό δέντρο για το μπενεφίτζιο της Μαρούλας Νταρζέντα χήρας του άρχου Ρενιέρη, γενεαλογικό δέντρο για το μπενεφίτζιο του πρε Πιέρου Νταρζέντα *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα.

⁷⁵ Όπως συμβαίνει σε πέντε ζευγάρια συνολικά.

⁷⁶ Βλ. 4 Νοεμβρίου 1791 *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. δ' 21 Απριλίου 1792 *ό.π.*, Ε' Συμβιβασμοί, Φάκ. 2 υποφ. δ' γενεαλογικό δέντρο για το μπενεφίτζιο της Μαρουλίας Νταρζέντα χήρας του άρχου Ρενιέρη *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Ο Αντωνάκης Μπαρμπαρίγος θα πεθάνει λίγους μήνες μετά τη σύνταξη του συμπληρωματικού προικοδορητηρίου του, άτεκνος και σε ηλικία 30 ετών, οπότε και η χήρα του Πελαγία Μαθά θα συμφωνήσει με τον αδερφό του πρε Νικολό να κρατήσει εκείνος όλη του την προίκα και να της δίνει 35 γρόσια το χρόνο, όσο η ίδια μένει ανύπαντρη. Το 1797, ωστόσο, η Πελαγία ξαναπαντρεύεται, σε ηλικία 34 ετών, τον δεύτερο ξάδερφό της Χριστοδουλάκη Φουμέλη, πέντε χρόνια νεότερό της, με τον οποίο και θα κάνει δυο γιους βλ. γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Μαθά *ό.π.*

⁷⁷ Βλ. συμπληρωματικό προικοδορητήριο Αντωνάκη Ντελέντα 10 Ιουνίου 1775, ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Ε' Συμβιβασμοί, Φάκ. 2 υποφ. γ' προικοσύμφωνο αφέντη Αντωνάκη Ντελέντα και Μαρίας Ντακορώνια 8 Ιουνίου 1765 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 5 υποφ. α'.

απόδοση ορίζεται στις συγκεκριμένες περιπτώσεις με την προικοδότηση, στα πλαίσια της συνολικής συμφωνίας μεταξύ των οικογενειών των μελλόνυμφων.

Στις περιπτώσεις προικίων πρόκειται για εκείνα που συμφωνείται ότι θα αποδοθούν τμηματικά, εκείνα που οι μελλόνυμφοι θα κατέχουν από κοινού με άλλους συγγενείς, εκείνα που θα τους κληροδοτηθούν στο μέλλον, ή όσα οι προικοδότες δεσμεύονται «να φτιάξουν», καθώς και το τμήμα των προικίων που κρατούν οι προικοδότες ως γεροντομοίρι. Συμβαίνει, επίσης, προίκια να βαρύνονται με χρέη των προικοδοτών ή να μεταβιβάζονται υπό όρους που αποβλέπουν στον έλεγχο των προικοδοτούμενων. Συνολικά στα τέσσερα πέμπτα των ζευγαριών η προίκια του ενός ή και των δυο μελλόνυμφων βαρύνεται με ένα ή περισσότερα από τα παραπάνω. Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε κατ'αρχήν στην τμηματική απόδοση που συμφωνείται κατά την προικοδότηση, και στη συνέχεια στις υπόλοιπες περιπτώσεις, που κυρίως αφορούν όψεις της κυριότητας των προικίων.

Τμηματική απόδοση προικίων συμφωνείται ρητά σε ένα στα δέκα ζευγάρια (48), συνήθως προικίων της νύφης (έξι στις δέκα περιπτώσεις), του γαμπρού ή και των δυο σε κάποιες περιπτώσεις (12,50%). Πρόκειται για ζευγάρια που λαμβάνουν προίκια μεγαλύτερη κατά πολύ του μέσου όρου, γεγονός που συνδέεται και με το ότι είναι συνήθως καθολικά.⁷⁸ Η σχετική συμφωνία αφορά σχεδόν σε εννέα στους δέκα προικοδοτούμενους την απόδοση χρηματικών ποσών, που αποτελούν μέρος ή ακόμα και το σύνολο της προίκιας, και στις υπόλοιπες ακίνητα ή κινητά αγαθά. Το διάστημα που θα μεσολαβήσει από την τέλεση του γάμου έως την ολοκλήρωση της παράδοσης των προικίων ορίζεται ακριβώς κυρίως όταν πρόκειται για χρηματικά ποσά.

Η πρακτική απόδοσης των χρηματικών ποσών μετά το γάμο, τμηματικά ή στο σύνολό τους, δεν φαίνεται να ήταν η επικρατέστερη, καθώς συναντάται στο 14,08% των ζευγαριών που προικοδοτούνται με χρήματα, και θα πρέπει να συνδέεται με την ιδιαίτερα υψηλή αξία των προικίων, αλλά και των ίδιων των ποσών.⁷⁹ Συνήθως τα χρήματα θα αποδοθούν τμηματικά, στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων έως δυο χρόνια μετά το γάμο, συχνά 21 ή 31 μέρες μετά.⁸⁰ Τα μεγάλα ποσά (601-40.000 γρόσια) συχνότερα αποδίδονται σε μικρό διάστημα, που ορίζεται ακριβώς, και πιθανόν στο μεταξύ έχουν επενδυθεί υπό τη μορφή παροχής δανείων ή για τη συμμετοχή σε ναυτιλιακές/εμπορικές δραστηριότητες. Αντίθετα τα μικρότερα ποσά αποδίδονται συχνότερα σε μεγαλύτερο διάστημα, που μπορεί και να μην

⁷⁸ Οι προίκες είναι κατά τα δυο τρίτα μεγάλες και μόνο σε μια περίπτωση πρόκειται για μικρή προίκια.

⁷⁹ Οι συνολικές προίκες είναι μεγάλες σε επτά στις δέκα περιπτώσεις και στις υπόλοιπες μέτριες. Τα χρηματικά ποσά έχουν μέση αξία 1.600 γροσίων και κυμαίνονται από 10 έως και 40.000 γρόσια. Σχετικά με την παρουσία και το ύψος χρηματικών ποσών στις προίκες βλ. παρακάτω, 374 κ.εξ., 412 κ.εξ., 432 κ.εξ.

⁸⁰ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα II, πίνακα 7.

ορίζεται ακριβώς, και ίσως δεν βρίσκονται στην κατοχή των προικοδοτών ή εκείνοι τα είχαν άμεση ανάγκη.⁸¹

Χαρακτηριστική είναι αναφορά του συμπληρωματικού προικοδωρητήριου του σιόρ Μαρκάκη Μπελώνια, που συντάσσεται ένα μήνα το προικοσύμφωνό του. Ο Μαρκάκης προικοδοτείται κυρίως από τους γονείς του, στις 12 Μαΐου 1737, με 130 μουζούρια χωράφια και αμπέλια, 7 σπίτια, ένα μύλο, 31 ζώα, καθώς και 12 κινητά: εννέα επίπλα, ένα ζευγάρι αργάνια της ρακής, μια μεγάλη «βάρκα», καθώς και το πανί του «καϊκιού» που έχουν από κοινού με τον караβοκύρη Αποστόλη Σαρή. Ο ίδιος ο γαμπρός αναφέρει ότι διαθέτει 800 γρόσια. Στις 11 Ιουνίου ο πατέρας του, σε ιδιόγραφο έγγραφό του, βεβαιώνει ότι ο γαμπρός «έχει εις τα καϊκια δοσμένα» τα 800 γρόσια, και δεσμεύεται σε περίπτωση που «χαθούν από κακόν άνθρωπο» ή τελικά δεν μπορεί να έχει ο γιος του ολόκληρο το ποσό, να τα καταβάλει ο ίδιος. Στην προκειμένη περίπτωση, μάλιστα, γνωρίζουμε ότι τελικά ο πατέρας του δεν θα του δώσει ολόκληρο το ποσό, αλλά μόνο 600 γρόσια. Το τελευταίο προκύπτει μετά από απαίτηση κόρης του, η οποία με τον σύζυγό της, ζητούν να λάβουν το συνολικό ποσό, ως τμήμα της κληρονομιάς που δικαιούνται, όταν ο Μαρκάκης έχει πλέον πεθάνει.⁸²

Οι ελάχιστες περιπτώσεις απόδοσης ακίνητων ή κινητών αγαθών μετά το γάμο (6), αφορούν, εξάλλου, κατά κύριο λόγο μέρος των προικίων, που θα περιέλθουν στην κυριότητα των προικοδοτούμενων δυο ή έως και εννέα χρόνια αργότερα, ενώ και η προίκα των συγκεκριμένων ζευγαριών είναι κατά πολύ μεγαλύτερη του μέσου όρου.

Διαφορετική είναι η περίπτωση ενός στα δέκα περίπου ζευγαριών, όπου σημειώνεται ότι μικρό τμήμα προικίων του ενός κυρίως ή και των δυο μελλονύμφων, θα το «φτιάξουν» οι προικοδότες στο άμεσο μέλλον. Πρόκειται σε έξι στις δέκα περιπτώσεις για ορισμένα κινητά, ρούχα ή επίπλα, και στις υπόλοιπες για ακίνητα, συνήθως σπίτια. Η συγκεκριμένη πρακτική δεν συνδέεται με το μέγεθος των προικίων ή άλλα χαρακτηριστικά των ζευγαριών, και προφανώς εντάσσεται στα πλαίσια ρυθμίσεων που οφείλονται στις δυνατότητες των προικοδοτών αλλά και τις ανάγκες των προικοδοτούμενων.⁸³

⁸¹ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση 100 γροσίων που περιλαμβάνονται στην προίκα της Μαργαρίτας Σπαρτάλη, από τα οποία ο караβοκύρης πατέρας της δεσμεύεται να αποδώσει άμεσα τα μισά και τα υπόλοιπα «με κόμοδό του», βλ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 38-39. Σχετικά με τα υψηλά ποσά βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 124-127.

⁸² Βλ. προικοσύμφωνο σιόρ Μαρκάκη Μπελώνια και Γεμέλας Σπυρίδου 12 Μαΐου 1737 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. β´ 11 Ιουνίου 1737 *ό.π.*, Η´ Μαρτυρίες, Φάκ. 1 υποφ. στ´. Σχετικά με τη διαμάχη για τα περιουσιακά στοιχεία του σιόρ Μαρκάκη βλ. 21 Ιουλίου 1785 *ό.π.*, Η´ Μαρτυρίες, Φάκ. 1 υποφ. ζ´ 23 Ιουλίου 1785 *ό.π.* 23 Ιουνίου 1786 *ό.π.*, Ε´ Συμβιβασμοί, Φάκ. 2 υποφ. δ´ 30 Ιουνίου 1793 *ό.π.* 3 Ιουλίου 1793 *ό.π.*, Α´ Διαθήκες, Φάκ. 6 υποφ. α´. Σημειώνουμε ότι η μέση έκταση των έγγων προικίων είναι κατά πολύ χαμηλότερη, βλ. παρακάτω, 378-380.

⁸³ Βλ. αντίστοιχες περιπτώσεις στη Νάξο, Kasdagli, *Land...ό.π.*, 222.

Συμπερασματικά σημειώνουμε ότι στο ένα πέμπτο των ζευγαριών ορίζεται πως η προίκα δεν θα αποδοθεί άμεσα στο σύνολό της. Σε περισσότερα από τα μισά αυτά ζευγάρια, ο ένας ή και οι δυο σύζυγοι θα λάβουν μικρό τμήμα των προικίων τους μετά το γάμο, σε διάστημα που δεν ορίζεται ακριβώς. Τέσσερα στα δέκα περίπου ζευγάρια, ωστόσο, θα λάβουν σημαντικό, συνήθως, τμήμα των προικίων τους λίγους μήνες μετά το γάμο ή έως και 10 χρόνια μετά. Πρόκειται, όπως διαπιστώσαμε, κυρίως για μεγάλα χρηματικά ποσά που θα αποδοθούν τμηματικά. Οι προίκες των τελευταίων είναι μεγαλύτερες του μέσου όρου, ενώ στην πρώτη περίπτωση το μέγεθος δεν φαίνεται να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα.

Κυριότητα προικίων

Ο χρόνος απόδοσης των προικίων εξαρτάται και από την προέλευσή τους, καθώς στο 16,10% των ζευγαριών οι προικοδότες μεταβιβάζουν, στον ένα ή και τους δυο μελλοννυμφους, και δικαιώματα κληρονομιάς σε αγαθά τα οποία θα τους κληροδοτηθούν στο μέλλον ή κατοχυρώνουν μελλοντικά δικαιώματα κληρονομιάς των ίδιων των μελλοννυμφων. Στις περιπτώσεις αυτές δεν ορίζεται χρόνος απόδοσης, εφόσον αυτά θα περιέλθουν στους προικοδοτούμενους όταν οι κάτοχοι των αγαθών πεθάνουν ή έστω συντάξουν διαθήκη. Συγκεκριμένες αναφορές στα αγαθά γίνονται σπάνια και κατά κανόνα δεν μπορούμε να υπολογίσουμε την αναλογία τους ως προς τα προικία που μεταβιβάζονται άμεσα. Η πρακτική αυτή, εξάλλου, δεν συνδέεται με το μέγεθος των προικίων αυτών ή άλλα χαρακτηριστικά των ζευγαριών.⁸⁴

Η συγκεκριμένη μεταβίβαση μπορεί και να απηχεί και προφορικές ή γραπτές δεσμεύσεις προς τους προικοδότες ή τους προικοδοτούμενους, που συνήθως μας διαφεύγουν.⁸⁵ Συμβαίνει, εξάλλου, οι μελλοντικές κληρονομίες να αφορούν περιουσιακά στοιχεία των ίδιων των γονέων προικοδοτών.

Μοναδική είναι η περίπτωση του αφέντη Μαρκάκη Κοτάκη, που παντρεύεται χωρίς να διαθέτει κανένα προικίο ουσιαστικά. Το ινβεντάριό του συντάσσεται, το 1820, μετά από συμφωνία των γονέων του με τη νύφη, που είναι ορφανή από πατέρα και μητέρα, και ο γάμος γίνεται τον ίδιο χρόνο. Οι γονείς του δεσμεύονται να του αποδώσουν το ένα τρίτο όσων αγαθών λάβουν ως κληρονομιά από τη Νάξο, όπου είχε γεννηθεί η μητέρα του, καθώς «κατά το παρόν να μην έχομεν στάσιμον δια να τον προικίσομεν κατά την επιθυμίαν και όρεξίν μας», όπως γράφει ο θείος του γαμπρού, αδερφός του πατέρα του, καθολικός Αρχιδιάκονος

⁸⁴ Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 228.

⁸⁵ Βλ. χαρακτηριστικά το «συμφωνητικό και εξοφλητικό γράμμα» τριών αδερφών που ρυθμίζει σχετικά ζητήματα, Παράρτημα Ι, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 21.

Φραγκίσκος Κοτάκης. Ο τελευταίος, άλλωστε, τον προικίζει με ένα αμπέλι, που κρατά γεροντομοίρι, καθώς και 2.500 γρόσια, τα οποία θα του δώσει σε πέντε χρόνια.⁸⁶

Σε ελάχιστες περιπτώσεις τα προικώα ενός μόνο μελλόνυμφου επιβαρύνονται με την υποχρέωση εξόφλησης χρεών των προικοδοτών, κατά κανόνα υπό τη μορφή υποθηκευμένου αγαθού (5,23%). Οι προικοδοτούμενοι θα πρέπει τότε να ανταποκριθούν στα χρέη, πιθανόν εκποιώντας κάποιο προικώο. Όπως, άλλωστε, φαίνεται και στα κωδικοποιημένα έθιμα: «όταν τινός παιδίον δοθή δια προίκαν ένα πράγμα το οποίον ήτο ομπλιγαρισμένον από τον προικοδότην εις άλλον τινά δανειστήν, ο δανειστής έχει δικαίωμα να αναζητή το αυτό πράγμα έως της ολοκλήρου αποπληρώσεως του χρέους· εάν ο γονεύς δεν έχη άλλο πράγμα, ειδέ και ήθελεν έχη δια να αποπληρώση το χρέος του, να μένη το προικοδοτηθέν πράγμα του παιδός ακαταζήτητον, ειδέ και ο γονεύς δεν ήθελεν έχη πράγμα δια να ευγάλη το χρέος του, τότε ο δανειστής να ζητή από το αυτό παιδί την αποπλήρωσιν των δανειών του εις διορίαν μετά των γάμων μηνών εξ, ειδέ και ήθελε περάσει αύτη η διορία και ο δανειστής δεν ανεζήτησεν αυτό το παιδίον, ως άνωθεν, μένει ακαταζήτητον».⁸⁷

Το ύψος του χρέους σημειώνεται ακριβώς στις μισές περιπτώσεις και αποτελεί μικρό τμήμα της αξίας των προικώων. Τα συγκεκριμένα ζευγάρια λαμβάνουν κυρίως μικρές προίκες, ένδειξη και της περιορισμένης οικονομικής επιφάνειας και ρευστότητας των προικοδοτών. Στις περιπτώσεις, εξάλλου, όπου δεν σημειώνεται το ύψος του χρέους πρόκειται για ζευγάρια που λαμβάνουν προίκες αντίστοιχες του μέσου όρου.⁸⁸

Αντίστοιχο είναι, εξάλλου, και το ποσοστό των ζευγαριών όπου ο ένας ή και οι δυο σύζυγοι προικοδοτούνται με αγαθά τα οποία δεν περιέρχονται στην αποκλειστική τους κυριότητα, αλλά θα τα έχουν από κοινού με αδέρφια τους (5,43%). Πρόκειται για ζευγάρια που λαμβάνουν προίκες χαμηλότερες του μέσου όρου,⁸⁹ ενώ τα συγκεκριμένα αγαθά αποτελούν κατά κανόνα μικρό ή ελάχιστο τμήμα των προικώων, είναι όμως απαραίτητα στο νέο νοικοκυριό. Σε έξι στις δέκα περιπτώσεις είναι εργαλεία παραγωγής ρακής, αντικείμενα σχετικά με επαγγελματική δραστηριότητα, ή στέρνες, ενώ στις υπόλοιπες άλλα κινητά αντικείμενα, σπίτια ή έγγεια αγαθά. Οι στέρνες μπορεί να έχουν μικρή αγοραστική αξία, αλλά το νερό στο νησί είναι λιγοστό και πολύτιμο, ενώ το ίδιο συμβαίνει και με τα εργαλεία ή τα αντικείμενα επαγγελματικής χρήσης, που μάλλον είναι δυσεύρετα και μεταβιβάζονται

⁸⁶ Βλ. 21 Απριλίου 1820 *ό.π.*, υποφ. γ´ γενεαλογικό δέντρο για την αφιέρωση του Κωσταντή Συρίγου Βασάλου *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ´ Γενεαλογικά δέντρα.

⁸⁷ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 510. Αντίθετα, όμως, «τα χρεωφειλήματα των γονέων δεν είναι κρατημένα να συναπολογούνται τα τέκνα αυτών όπου δεν είναι υποσχόμενα, όταν δεν έχουν καμμίαν περιουσίαν των αυτών γονέων των», *ό.π.*, 514.

⁸⁸ Βλ. αναλυτικά παρακάτω, 419-420.

⁸⁹ Κατά 26,08% μικρές, κατά 69,23% μέτριες και κατά 4,68% μεγάλες.

από γενιά σε γενιά. Η από κοινού κατοχή σπιτιών μπορεί, εξάλλου, να συνεπάγεται συγκατοίκηση άγαμων αδερφών μεταξύ τους ή με το νέο ζευγάρι.⁹⁰

Και στην προκειμένη περίπτωση συναντάται προικοδοτούμενος που παντρεύεται χωρίς να διαθέτει προικώα ή οικονομική αυτοτέλεια, καθώς τα προικώα του αποτελούν τμήμα της περιουσίας της οικογένειας καταγωγής του, η οποία θα διανεμηθεί στο μέλλον μεταξύ του ίδιου και των αδερφών του από τον πατέρα του. Εδώ δεν πρόκειται ακριβώς για αγαθά που θα κατέχει από κοινού, βέβαια, αλλά είναι πιθανό να έχει την επικαρπία ορισμένων που εκμεταλλεύεται μαζί με άλλα μέλη της οικογένειάς του.⁹¹

Σπάνια, τέλος, οι προικοδότες του ενός ή και των δυο μελλονύμφων, θέτουν όρους για τη μεταβίβαση των προικώων, με τους οποίους αποβλέπουν να ελέγχουν τη ζωή των προικοδοτούμενων (1,04%). Εξάλλου, ο έλεγχος της οικογένειας ασκείται κυρίως στα ανήλικα πρόσωπα, καθώς και τις άγαμες ή χήρες γυναίκες, όπως θα διαπιστώσουμε στις διαθήκες. Στις περιπτώσεις μελλονύμφων, η ίδια η συμφωνία για το «συνοικέσιο», η οποία κυρίως συνάπτεται μεταξύ των οικογενειών των μελλονύμφων, όπως είδαμε, αποτελεί την έκφραση του ελέγχου της οικογένειας για τα συγκεκριμένα μέλη της.

Στις παραπάνω περιπτώσεις οι προικοδότες εξαρτούν την απόδοση μέρους των προικώων από την παραμονή του νέου ζευγαριού στη Σαντορίνη (3), από τη γενικότερη συμπεριφορά του γαμπρού (να είναι «τιμημένο παιδί») (1), ή από την επαγγελματική του σταδιοδρομία (να «λάβει το αξίωμα ιεροσύνης») (1).⁹²

Γεροντομοίρι

«Τα όσα γράφει τις πως κρατίζει επί ζωής του δια γεροντομοίρι, έχοντας ανάγκη νόμιμον, εμπορεί να καταλύση το τρίτον ή να το υποχρεώση, εάν και δεν έχη άλλο πράγμα, τα δε όσα μείνουν ακατάλυτα ή και ελεύθερα χρέους πηγαίνουν εις τον προικοδοτηθέντα μετά τον θάνατον του προικοδότη. ... Γεροντομοίρια λέγονται όχι μόνον τα όσα θα γράψη ο προικοδότης δια τον εαυτόν του αλλά και δια τους άλλους».⁹³

Όπως θα διαπιστώσουμε, στην κωδικοποίηση αποτυπώνονται μόνο ορισμένες από τις μορφές της συγκεκριμένης πρακτικής, που παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία εφαρμογών. Γενικά,

⁹⁰ Βλ. και Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων... ό.π., 17 σχετικά με τη μεταβίβαση τμημάτων έγγειων αγαθών. Σχετικά με την αξία των εργαλείων για τις οικογένειες μικρής οικονομικής επιφάνειας, βλ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες... (II) ό.π., 231-232.

⁹¹ Πρόκειται για τον ευγενή μισέρ Νικολάκη Συρίγο, που παντρεύεται το 1613 και θα λάβει το μερίδιό του το 1617, όταν ο πατέρας του πεθάνει «δίχως ορδινία και διάταξη», με διανεμητικό έγγραφο που συντάσσεται από τα οκτώ συνολικά παιδιά της οικογένειας και τη μητέρα τους. Βλ. 15 Φεβρουαρίου 1613 ό.π., Φάκ. 1 υποφ. γ' 23 Οκτωβρίου 1617 ό.π., Ε' Συμβιβασμοί, Φάκ. 1 υποφ. β'.

⁹² Σχετικά με την παραμονή στο νησί βλ. π.χ. την περίπτωση του Νικολού Σιγάλα που θα παντρευτεί την Ελιζαμπέτα Μπονφόρ εδώ παραπάνω, 184-185. Αντίθετα σε άλλα νησιά συμβαίνει να ορίζεται πως οι γονείς έχουν δικαίωμα ανάκτησης των προικώων, εάν οι προικοδοτούμενοι ζουν ανήλικα, βλ. Ζέη, «Ο γάμος... ό.π., 64 Καλπουρτζή, *Συγγενικές...* ό.π., 118 Kasdagli, *Land...* ό.π., 276.

εξάλλου, στην κωδικοποίηση καθορίζονται τα δικαιώματα των παιδιών στα περιουσιακά στοιχεία των γονέων τους, όχι όμως και οι υποχρεώσεις τους προς τους γονείς τους, που είναι δεδομένες στα πλαίσια της οικογενειακής αλληλεγγύης. Ωστόσο, κρατώντας γεροντομοίρι οι γονείς κατοχυρώνουν δικαίωμα επικαρπίας σε μέρος, συνήθως, των προικώων, εξασφαλίζονται από τυχόν μελλοντικά προβλήματα που μπορεί να ανακύψουν στις σχέσεις τους με το νέο ζευγάρι, και στην ουσία ελέγχουν τη συμπεριφορά του προς τους ίδιους. Εξάλλου, γεροντομοίρι κρατούν και άλλοι προικοδότες, αδέρφια ή θείοι/θείες των μελλοννυμφων, προς τους οποίους οι υποχρεώσεις των προικοδοτούμενων δεν είναι απαραίτητα αυτονόητες.

Το γεροντομοίρι αποτελεί την κύρια αιτία απόδοσης μέρους των προικώων μεγάλο διάστημα μετά από το γάμο και αφορά την προίκα του ενός ή και των δυο συζύγων στα τρία τέταρτα των ζευγαριών. Στο γεροντομοίρι, άλλωστε, μπορεί να οφείλεται και η μη απόδοση μέρους των προικώων, όπως διαφαίνεται και από τα κωδικοποιημένα έθιμα. Σχετική είναι και απόφαση «προεστών» του 1678, με την οποία επιτρέπουν στον μισέρ Λουκάκη Μονοβασώτη να πουλήσει μέρος των γεροντομοιριών που κρατούσε από τα παιδιά του, για να «πορευτεί», καθώς «έχει χρεία να πουλήση πράμα δια τη ζωοτροφήν του». Εάν τελικά μείνει κάτι από τα γεροντομοίρια, θα «είναι» των παιδιών του.⁹⁴

Η σύσταση του γεροντομοιριού ορίζεται στο προικοδωρητήριο, αποτελεί δηλαδή τμήμα της συμφωνίας των πλευρών που συνάπτουν το συνοικέσιο, αλλά συμβαίνει κάποτε και να ρυθμίζεται με μεταγενέστερα έγγραφα. Συγκροτείται κυρίως από την επικαρπία μέρους των προικώων που ο προικοδότης κρατά για τον ίδιο, ή και τον/τη σύζυγό του ή άλλους συγγενείς, ώστε να εξασφαλίζεται η διαβίωσή τους έως το τέλος της ζωής τους. Στις περιπτώσεις προικοδότησης από δυο ή περισσότερα πρόσωπα, μπορεί όλοι ή μόνο ορισμένοι προικοδότες να κρατήσουν γεροντομοίρι, όχι απαραίτητα οι κύριοι. Εξάλλου, γεροντομοίρι κρατούν μόνο όσοι είναι συγγενείς των προικοδοτούμενων.

Επιμέρους ρυθμίσεις, που συναντώνται σε κάποιες περιπτώσεις, αποτελούν ένδειξη του εξατομικευμένου χαρακτήρα της συγκεκριμένης πρακτικής. Έτσι, π.χ. συμβαίνει το ζευγάρι να έχει τη δυνατότητα να επιλέξει το τμήμα των αγαθών που θα αποτελούν γεροντομοίρι, ή, σε περιπτώσεις περισσότερων του ενός προικοδοτών, το γεροντομοίρι να κρατείται διαδοχικά από τον καθένα ή και να αποδίδεται διαδοχικά.

Η μητέρα της Καλίτζας Καραάφα, κύρια προικοδοτριά της, κρατά γεροντομοίρι το 1652 ένα από τα οκτώ χωράφια της προίκας της κόρης της, ένα από τα τέσσερα αμπέλια, καθώς

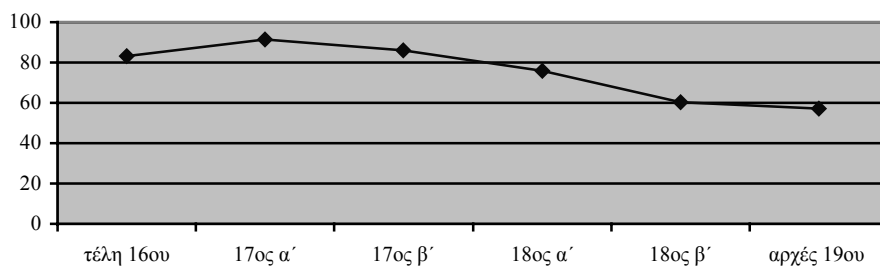
⁹³ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 510. Η πρακτική είναι κοινή στις Κυκλάδες, βλ. Kasdagli, *Land... ό.π.*, 290-291· Βισζίτζης, «Δικαστικά... ό.π., 101.

⁹⁴ Βλ. 22 Ιουλίου 1678 *ό.π.*, ΣΤ' Αποφάσεις, Φάκ. 1 υποφ. γ'. Η συνολική πρακτική, τόσο στα προικοδωρητήρια, όσο και στις διαθήκες, χαρακτηρίζει τις σχέσεις και τους δεσμούς της νέας οικογένειας με την προηγούμενη γενιά, και μέσα από ποικίλες ρυθμίσεις εξασφαλίζει τα δικαιώματα της τελευταίας, βλ. Kasdagli, *Land... ό.π.*, 257-258 και 288-289.

και δυο από τα επτά της σπίτια, σημειώνοντας ότι το ένα σπίτι θα είναι εκείνο που θα επιλέξει ο γαμπρός. Παράλληλα ο γαμπρός, μισέρ Πιέρος Συρίγος, προικοδοτείται από τον πατέρα του μισέρ Μαθιουλάκη, καθώς και από τον ιερωμένο θείο του, αδερφό του πατέρα του, Πρωτόπαπα κυρ Παρθένιο. Ο πρώτος κρατά γερωντομοίρι ένα από τα πέντε προικώα χωράφια του γαμπρού, ο δεύτερος και τα δυο σπίτια που μεταβιβάζει στον γαμπρό, ενώ ορίζεται και ότι μετά το θάνατο του θείου, και αφού τα σπίτια αποδοθούν στον γαμπρό, εκείνος θα έχει την υποχρέωση να δίνει κάθε χρόνο στον πατέρα του ποσότητα κρασιού και το ένα τρίτο της παραγωγής των μελισσιών, προικώων από τον πατέρα του.⁹⁵

Η πρακτική σύστασης γερωντομοιριού εντοπίζεται κυρίως έως το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, ενώ μειώνεται σταθερά στη συνέχεια. Οι προίκες των ζευγαριών, στις περιπτώσεις αυτές, είναι ελαφρά υψηλότερες του μέσου όρου, ιδιαίτερα από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.⁹⁶ Δεν γνωρίζουμε τους λόγους για τους οποίους είναι λιγότεροι οι προικοδότες που κρατούν γερωντομοίρι μετά το 1750, σημειώνουμε, ωστόσο, ότι γενικότερες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.

Σχεδιάγραμμα 1. Ποσοστό ζευγαριών των οποίων η προίκα βαρύνεται με γερωντομοίρι επί του συνόλου των προικοδοτούμενων

Το γερωντομοίρι κρατείται σχεδόν αποκλειστικά για το υπόλοιπο της ζωής των προικοδοτών και η μορφή του ορίζεται ακριβώς.⁹⁷ Οι επιμέρους διευθετήσεις, η αναλογία του γερωντομοιριού ως προς το σύνολο της προίκας, καθώς και οι τύποι γερωντομοιριών παρουσιάζουν ποικιλία, που αντανακλά κυρίως τις ανάγκες των προικοδοτών, αλλά και τις δυνατότητες των προικοδοτούμενων, ενώ δεν συνδέονται με το φύλο των τελευταίων.

Σε οκτώ στις δέκα περιπτώσεις το γερωντομοίρι αφορά την επικαρπία ενός ή περισσότερων προικώων αγαθών. Συμβαίνει, ωστόσο, να αφορά υποχρεώσεις διάφορες των

⁹⁵ Βλ. 4 Ιουνίου 1652 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 2 υποφ. γ'.

⁹⁶ Βλ. και Παράρτημα II, πίνακα 8.

⁹⁷ Συναντώνται ελάχιστες περιπτώσεις όπου οι προικοδότες θα κρατήσουν την επικαρπία ορισμένων αγαθών μόνο για δυο ή και έως δέκα χρόνια (1,63%). Επίσης σε μια περίπτωση οι προικοδότες περιορίζονται να σημειώσουν ότι κρατούν γερωντομοίρι «κατά το αντέτι του τόπου» και «ως το πρόπον», αλλά καθώς πρόκειται για προικοδότηση με ιβεντάριο, είναι πιθανό το γερωντομοίρι να ορίστηκε αργότερα ακριβώς, βλ. ιβεντάριο Ειρήνης 21 Φεβρουαρίου 1680 και ιβεντάριο αφέντη Μιχελή Κοτάκη 23 Φεβρουαρίου 1680 *ό.π.*, Φάκ. 3 υποφ. β'.

προικοδοτούμενων, όπως είναι η παροχή φροντίδας προς τους προικοδότες (8,78%), καταβολή μέρους των προϊόντων των προικίων χωραφιών ή αμπελιών (7,38%), τέλεση λειτουργιών ή άλλων υποχρεώσεων θρησκευτικού χαρακτήρα (0,99%), ή παροχή εργασίας (0,79%).⁹⁸ Μπορεί, εξάλλου, να αναφέρεται σε περισσότερα από ένα από τα παραπάνω στοιχεία, όπως π.χ. ο κύριος όγκος του να συγκροτείται από προικία αγαθά, αλλά ο προικοδοτούμενος να έχει και την υποχρέωση να παρέχει μικρή ποσότητα αγροτικών προϊόντων. Συμβαίνει, επίσης, σε ελάχιστες περιπτώσεις, και οι ίδιοι οι προικοδότες να δεσμεύονται ότι θα παρέχουν εργασία στον προικοδοτούμενο.⁹⁹

Όταν οι προικοδότες είναι τρεις ή περισσότεροι, το γεροντομοίρι του καθενός μπορεί να αφορά άνισα τμήματα των προικίων που παρέχουν. Θυμίζουμε, χαρακτηριστικά, ότι οι θείοι/θείες συνήθως κρατούν μεγάλο τμήμα ή και το σύνολο των αγαθών που τάζουν σε μελλοννυμφους.

Κατά κανόνα τα προικία που κρατούνται ως γεροντομοίρι είναι ακίνητα (εννέα στις δέκα περιπτώσεις), σπάνια κινητά, χρηματικά ποσά, και ακόμη πιο σπάνια ζώα. Τα ακίνητα είναι, κατά σειρά συχνότητας, σπίτια και χωράφια ή αμπέλια, τα κινητά είναι εργαλεία, έπιπλα, ή αντικείμενα επαγγελματικής χρήσης. Εξάλλου, στο ένα τέταρτο των περιπτώσεων το γεροντομοίρι περιλαμβάνει και ή μόνο αγαθά που θα χρησιμοποιούν οι προικοδότες από κοινού με τον προικοδοτούμενο, κυρίως εργαλεία ή το νερό προικίας στέρνας, ή και ζώα. Η αναλογία του γεροντομοιριού στο σύνολο της προίκας δεν συνδέεται με το μέγεθός της και μπορεί να κυμαίνεται από 13,33% έως και 100%, συνήθως όμως θα πρέπει να περιορίζεται στο ένα τρίτο.¹⁰⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα στα δέκα γεροντομοίρια που αφορά δικαίωμα των προικοδοτών να χρησιμοποιούν από κοινού με τον προικοδοτούμενο το νερό στέρνας, η οποία θα ανήκει στον τελευταίο, πρακτική αντίστοιχη με την από κοινού μεταβίβαση στέρνας σε αδέρφια. Όπως και ελάχιστες περιπτώσεις που αφορούν μύλο (13). Στις τελευταίες οι προικοδότες συχνά κρατούν γεροντομοίρι ολόκληρο το μύλο (5) ή το μισό (4), ενώ συμβαίνει να διατηρούν απλώς δικαίωμα να το χρησιμοποιούν (3) ή να τον εκμεταλλεύονται από κοινού με τον προικοδοτούμενο (1).¹⁰¹

Ενώ στον κυρίαρχο τύπο γεροντομοιριού η προίκα των ζευγαριών είναι αντίστοιχη του συνόλου των προικοδοτούμενων, οι περιπτώσεις όπου ο προικοδοτούμενος έχει την υποχρέωση να καταβάλλει ποσότητα προϊόντων αφορούν ζευγάρια που λαμβάνουν προίκες

⁹⁸ Αντίστοιχες μορφές συναντώνται και σε άλλα νησιά, βλ. ενδεικτικά Καλπουρτζή, *Συγγενικές...* ό.π., 163-165.

⁹⁹ Το τελευταίο συναντάται και στη Νάξο, ανεξάρτητα από το εάν κρατείται γεροντομοίρι, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 229.

¹⁰⁰ Ακριβής ή κατά προσέγγιση εκτίμηση μπορεί να γίνει σε 22 περιπτώσεις μόνο (5,97%), στα δυο τρίτα των οποίων η αναλογία σημειώνεται από τους ίδιους τους προικοδότες.

¹⁰¹ Οι μύλοι αποτελούν περιουσιακό στοιχείο με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, βλ. παρακάτω, 405 κυρίως.

κατά πολύ χαμηλότερες.¹⁰² Στις τελευταίες πρόκειται είτε για τμήμα της παραγωγής συγκεκριμένων χωραφιών/αμπελιών είτε απλώς για συγκεκριμένη ποσότητα προϊόντων.

Συμβαίνει ορισμένα προικώα να βαρύνονται με την υποχρέωση τέλεσης συγκεκριμένων θρησκευτικών τελετών εκ μέρους των προικοδοτούμενων, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Συναντώνται, όμως, και ελάχιστοι προικοδότες που σημειώνουν ότι δεν κρατούν γεροντομοίρι, αλλά ο προικοδοτούμενος θα έχει την υποχρέωση να τους κηδέψει, να κάνει αριθμό λειτουργιών στη μνήμη τους, ή να δώσει μικρό ποσό για «την ψυχή» άλλου συγγενούς (5 περιπτώσεις). Σπάνιες είναι και οι περιπτώσεις όπου οι προικοδότες δεσμεύουν τον προικοδοτούμενο να καλλιεργεί κάποιο χωράφι τους ή να κατασκευάσει με προσωπική του εργασία σπίτι για τους ίδιους ή άλλο συγγενικό του πρόσωπο (4).¹⁰³

Η παροχή φροντίδας προς τους προικοδότες δηλώνεται συνήθως ως «ζωοτροφή» ή «έγνοια». Στο συγκεκριμένο τύπο γεροντομοιριού συμβαίνει, εξάλλου, να ορίζεται ότι, εάν ο προικοδοτούμενος δεν εκπληρώνει τις υποχρεώσεις του, θα λάβει μόνο μέρος των προικώων (20,45%). Στις μισές περιπτώσεις, εξάλλου, σημειώνεται ρητά ότι ο προικοδότης θα συγκατοικεί με τον προικοδοτούμενο, ενώ στα πλαίσια της γενικότερης φροντίδας μπορεί να δεσμεύεται ο προικοδοτούμενος και να κηδέψει τον προικοδότη ή να του κάνει τα μνημόσυνά του.

Η απλή ζωοτροφή αφορά τον ένα ή και τους δυο γονείς του προικοδοτούμενου συνήθως, ή άλλους προικοδότες, και μόνο σε μια περίπτωση αδερφή προικοδοτούμενου που δεν είναι η ίδια προικοδότρια. Η συγκατοίκηση, εξάλλου, αφορά κατά τα τέσσερα πέμπτα τον ένα ή και τους δυο γονείς, κυρίως τη μητέρα, και σε ελάχιστες περιπτώσεις αδερφή προικοδοτούμενου ή άλλους στενούς συγγενείς που δεν είναι προικοδότες.

Επιπλέον, σε επτά στα δέκα γεροντομοίρι όπου ο προικοδότης θα συγκατοικήσει με το νέο ζευγάρι, υπάρχει πρόβλεψη για την περίπτωση που ανακύψουν διαφωνίες, ώστε να μπορεί να κατοικεί χωριστά, λαμβάνοντας μέρος της σοδειάς των προικώων που είχε μεταβιβάσει ή υποχρεώνοντας τον προικοδοτηθέντα να του εξασφαλίζει τη διαβίωσή του.¹⁰⁴ Ενδεικτικό του χαρακτήρα της συμφωνία μεταξύ των πλευρών που συνάπτουν το συνοικέσιο, είναι το γεγονός ότι δεν βαρύνονται και οι δυο μελλόνυμφοι με γεροντομοίρι που θα συνεπάγεται συγκατοίκηση προικοδότη και ζευγαριού, ώστε η εκπλήρωσή της να μην σταθεί εμπόδιο στη διαβίωση του ζευγαριού. Τα παραδείγματα που ακολουθούν είναι ενδεικτικά.

Οι γονείς της Μαρούσας Σιγάλα της μεταβιβάζουν προικώα μεγάλης αξίας, με την υποχρέωση να δώσει 15 γρόσια για την ψυχή τους, «ως θέλει και βούλεται», να τους

¹⁰² Πρόκειται για μικρές προίκες κατά 22,57% και μέτριες κατά 60%.

¹⁰³ Σημειώνουμε ότι στις περιπτώσεις που η συγκεκριμένη δέσμευση αφορά μελλόνυμφοι, την εργασία θα παράσχει ο σύζυγός της, όπως στην περίπτωση της Νικολέτας Πατριτζιάνου, όπου η προικοδότρια αδερφή της ορίζει να της «φτιάξει» ο γαμπρός ένα σπίτι, βλ. 24 Ιανουαρίου 1803 *ό.π.*, Φάκ. 6 υποφ. α'.

¹⁰⁴ Σχετικά με τα προβλήματα που μπορεί να δημιουργήσει η συγκατοίκηση στις περιπτώσεις αυτές βλ. και Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 242-243.

φροντίζει και «να δίνει ζωοτροφή τους καθώς πρέπει», αλλά «οπότε δεν τους ήθελεν αρέσει η συντροφία τως των άνωθεν νεονύμφων», θα μπορούν να κατοικήσουν ξεχωριστά, κρατώντας γεροντομοίρι ορισμένα ακίνητα, ενώ θα τους δίνει και η νύφη ποσότητα κρασιού κάθε χρόνο.¹⁰⁵ Αντίστοιχα, ο παπα κυρ Δημήτρης Νταμισίνας από τη Σύκινο, παίρνει προίκα ό,τι έχει ο πατέρας του παπα κυρ Αντώνης στο νησί αυτό, υπό τον όρο εκείνος να συγκατοικήσει με το νέο ζευγάρι. Εάν, ωστόσο, «δεν συμβάζονται ωσάν κύρης και παιδί να στέκονται ομάδα», ο πατέρας θα κρατήσει το σύνολο των ακινήτων έως το θάνατό του, και ο γαμπρός θα δικαιούται να παίρνει «τα μισά εισοδήματα» από «το πράγμα του ... να πορεύεται». Εξάλλου, η μέλλουσα σύζυγος του Καλίτζα Γιαλινά προικοδοτείται από τη μητέρα της, η οποία κρατά γεροντομοίρι ένα αμπέλι.¹⁰⁶

Αντίθετα, η μητέρα της Μαργαρίτας Ρεντάλδου, που είναι η κύρια προικοδότης της, ορίζει ότι οι δυο μελλονύμφοι θα είναι υποχρεωμένοι «να την πορεύουν καθώς πορεύονται και αυτοί», διαφορετικά «να της δίνουν το ούζος της, ό,τι είναι η στράτα να πορεύεται ένας άνθρωπος». Στη συγκεκριμένη περίπτωση, πιθανόν το ζευγάρι να μπορεί να επιλέξει να συγκατοικήσει με την προικοδότη ή διαφορετικά να της παρέχει τα προς το ζην, που πάντως θα πρέπει να είναι ανάλογα με την οικονομική του επιφάνεια. Σημειώνουμε ότι η συνολική του προίκα είναι μικρής αξίας, το γεροντομοίρι του γαμπρού συνίσταται στην καταβολή προς τη μητέρα του μικρής ποσότητας κρασιού κάθε χρόνο, ενώ τα άλλα αδέρφια της νύφης δεν βρίσκονται στη Σαντορίνη, όπως σημειώνεται στο ίδιο το έγγραφο, γεγονός που δικαιολογεί και τη φροντίδα της μητέρας να εξασφαλίσει τα γηρατιά της.¹⁰⁷

Το γεγονός ότι η συγκατοίκηση βαρύνει στην ουσία και τους δυο συζύγους φαίνεται και στο προικοσύμφωνο του μισέρ Πιέρου Συρίγου και της Μαρίας Μαντηλά, που συντάσσεται μετά από συμφωνία των γονέων της νύφης με τον πατέρα, τα αδέρφια και τους υπόλοιπους συγγενείς του γαμπρού. Ο γαμπρός προικοδοτείται από τον πατέρα του, που κρατά γεροντομοίρι τα μισά αμπέλια για λογαριασμό άγαμης κόρης του, ενώ σε περίπτωση που εκείνη παντρευτεί, την επικαρπία θα έχει ο ίδιος ο προικοδότης. Η νύφη προικοδοτείται από τους γονείς της, που κρατούν την επικαρπία τμήματος του μοναδικού προικώου της αμπελιού. Το προικοσύμφωνο συντάσσεται το 1646 από τον Καγκελάριο της Σαντορίνης Νικολό Γίζη και υπογράφεται από τρεις μάρτυρες. Όπως σημειώνει ο συντάκτης, αφού το έγγραψε το «διάβασε» στα συμβαλλόμενα, και προφανώς αναλφάβητα, μέρη, και τότε ο

¹⁰⁵ Βλ. προικοσύμφωνο ευγενή μισέρ Χριστοδουλάκη Σπανόπουλου και Μαρούσας Σιγάλα 5 Φεβρουαρίου 1619 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. γ'. Εδώ ο γαμπρός, που κατάγεται από τη Νάξο, παρουσιάζει ο ίδιος τα προικώα του, τα οποία φυσικά δεν βαρύνονται με γεροντομοίρι. Σημειώνουμε ότι το γεροντομοίρι που ίσως τελικά κρατήσουν οι γονείς της νύφης ανέρχεται στο 10,86% της προίκας που της μεταβιβάζουν, υπολογισμός που είναι δυνατός καθώς η αξία των προικώων αποτιμάται σε χρήμα.

¹⁰⁶ Βλ. 20 Σεπτεμβρίου 1664 *ό.π.*, Φάκ. 2 υποφ. ε'.

¹⁰⁷ Βλ. 18 Δεκεμβρίου 1637 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. ε'.

γαμπρός ζήτησε από τα μέλλοντα πεθερικά του να «κάθονται μαζί» έως το θάνατό τους, εφόσον δεν είχαν άλλα παιδιά, και εκείνοι συμφώνησαν.¹⁰⁸

Εξάλλου, σε δυο περιπτώσεις συγκατοίκησης, οι προικοδότες δεσμεύονται να παρέχουν οι ίδιοι εργασία προς το νέο ζευγάρι. Πρόκειται για μελλόνυμφους που λαμβάνουν μικρές προίκες, και προφανώς η σχετική ρύθμιση αποβλέπει στην ελάφρυνση του ζευγαριού.

Γεροντομοίρι μπορεί να οριστεί και μετά την σύνταξη προικοδωρητήριου, μια μέρα έως και έξι χρόνια αργότερα, με συμφωνία προικοδότη και προικοδοτηθέντα συνήθως. Εξάλλου, η σύνθεσή του συμβαίνει να μεταβάλλεται ακόμη και 29 χρόνια αργότερα, συνήθως μετά από έξι χρόνια.¹⁰⁹ Η τελευταία συντελείται σχεδόν πάντοτε προς όφελος του προικοδοτηθέντα, συνήθως με την απόδοση από τον προικοδότη μέρους ή του συνόλου του γεροντομοιριού.

Στην περίπτωση του Νικόλα Τζάνε και της Καλίτζας Ρενιέρη, όπου η μητέρα της νύφης αποδίδει το γεροντομοίρι της επειδή ο γαμπρός εξόφλησε χρέος της, για το οποίο είχε υποθηκεύσει ένα αμπέλι, διαπιστώνουμε για άλλη μια φορά πόσο το γεροντομοίρι επηρεάζει τη διαβίωση του ζευγαριού.¹¹⁰ Ενώ στην περίπτωση της Κατερίνας Νταμίγου, που μένει χήρα έξι μόλις χρόνια μετά το γάμο της, ο προικοδότης πατέρας της, «θορώντας την χρεία οπού έχει» της δίνει ένα χωράφι, μέρος του γεροντομοιριού που κρατούσε σύμφωνα με το «προικοχάρτι» της.¹¹¹ Συμβαίνει, επίσης, ο προικοδότης να μην αποδίδει αυτό καθαυτό το γεροντομοίρι, αλλά να δίνει άλλο ακίνητο, ή 29 χρόνια μετά την προικοδότηση η μητέρα της νύφης να αποδίδει δυο σπίτια που κρατούσε γεροντομοίρι, με τον όρο να συγκατοικεί με το ζευγάρι ο αδερφός της νύφης, άγαμος ιερωμένος.¹¹²

¹⁰⁸ Βλ. 19 Ιουλίου 1646 *ό.π.*, υποφ. β'. Δεν συναντάται άλλη περίπτωση όπου το γεροντομοίρι να συγκροτείται με αντίστοιχη συμφωνία.

¹⁰⁹ Τα σχετικά στοιχεία προέρχονται από συμπληρωματικά προικοδωρητήρια 13 ζευγαριών, για 8 από τα οποία διαθέτουμε και το κύριο προικοδωρητήριο.

¹¹⁰ Βλ. 8 Νοεμβρίου 1695 *ό.π.*, Γ' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. ε'. Η συγκεκριμένη περίπτωση παρουσιάζει αναλογίες με αντίστοιχες δωρεές, και είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το έγγραφο, όπως και άλλα αντίστοιχα, βρίσκεται μεταξύ των δωρητηρίων του ΑΚΕ, σχετικά βλ. εδώ παρακάτω, 358 κ.εξ. Σημειώνουμε ότι δεν σώζεται το προικοδωρητήριο του ζευγαριού.

¹¹¹ Βλ. 25 Μαΐου 1709 *ό.π.*, υποφ. στ'. Το ζευγάρι είχε λάβει μικρή συνολικά προίκα το 1703, όπου ο πατέρας της νύφης κρατούσε γεροντομοίρι ένα από τα 4 χωράφια, ένα από τα 2 σπίτια, και επιπλέον όριζε να του δίνουν ποσότητα αγροτικών προϊόντων. Το χωράφι θα μπορούσε να το διαθέσει κατά βούληση «αν του λάχει χρεία», ενώ σε περίπτωση που το ζευγάρι δεν εκπλήρωνε τις υποχρεώσεις του, θα κρατούσε την επικαρπία του ενός τρίτου των προικίων. Ο γαμπρός παρουσιάζει ο ίδιος το μεγαλύτερο μέρος των προικίων του, ενώ μικρό μέρος μεταβίβαζε ο πατέρα του, χωρίς εκείνος να κρατά γεροντομοίρι. Βλ. 3 Οκτωβρίου 1703 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 3 υποφ. δ'. Σημειώνουμε ότι συμβατικά θεωρούμε εδώ, όπως και σε άλλες περιπτώσεις που δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη χρονολογία του γάμου, πως το ζευγάρι παντρεύεται τον ίδιο χρόνο που συντάσσεται το προικοδωρητήριό του.

¹¹² Η πρώτη περίπτωση αφορά τον Λουκάκη Ροτό, του οποίου το κύριο προικοδωρητήριο δεν σώζεται, ούτε άλλα έγγραφα που να τον αφορούν, και για το λόγο αυτό δεν διαθέτουμε τα στοιχεία της συζύγου του, βλ. 23 Απριλίου 1750 *ό.π.*, Ε' Συμβιβασμοί, Φάκ. 2 υποφ. β'. Η δεύτερη περίπτωση αφορά την Κατερίνα Σιγάλα που προικοδοτείται το 1727 και παντρεύεται τον επόμενο χρόνο τον Νικολό Ντελέντα. Διαθέτουμε μόνο το ινβεντάριο του γαμπρού, το οποίο συντάσσει ο πατέρας του που σημειώνει ότι το παραδίδει στον πατέρα της νύφης, όπως εκείνος του είχε παραδώσει το δικά του, βλ.

Μεταβίβαση με αδερφομοίρι

Ολοκληρώνοντας, θα αναφερθούμε στα χαρακτηριστικά μεταβίβασης αγαθών με αδερφομοίρι, πρακτική που παρουσιάζει αντιστοιχίες με την προικοδότηση ή, κάποτε, με την κληροδοσία.

Η προέλευση των μεταβιβαζόμενων αγαθών σημειώνεται μόνο σε μια περίπτωση, όπου αφορά μέρος των χωραφιών, τα οποία προέρχονται από αγορές του γονέα. Σε μια δεύτερη, εξάλλου, η χήρα μητέρα που παρουσιάζει το αδερφομοίρι αναφέρει πως ενεργεί σύμφωνα με τη διαθήκη του συζύγου της.¹¹³

Δεν διαθέτουμε στοιχεία σχετικά με το χρόνο απόδοσης των μεταβιβαζόμενων, που θα πρέπει να συμπίπτει μάλλον με την τέλεση γάμου του δικαιούχου, όπως μπορούμε να υποθέσουμε από τους όρους που σημειώνονται στην περίπτωση του Λουκάκη Μοδινού. Εδώ, το αδερφομοίρι μεταβιβάζεται από τον πατέρα του, ο οποίος του δίνει δυο χωράφια, ορίζοντας ότι δεν θα έχει δικαίωμα στη σοδειά τους για όσο διάστημα ο ίδιος τον «ταΐζει» και ο Λουκάκης «στέκει στο σπίτι του», ενώ και εάν θελήσει να παντρευτεί ή να τα πουλήσει χωρίς τη θέλησή του, πάλι δεν θα δικαιούται τίποτα.¹¹⁴ Η κυριότητα των αγαθών, πάντως, δεν επιβαρύνεται από όρους αντιστοιχούς με εκείνους που συναντώνται στα προικοδωρητήρια, όπως τμηματική απόδοση ή από κοινού κυριότητα με άλλους συγγενείς. Εξάλλου, γεροντομοίρι ορίζεται μόνο μια φορά, υπό τη μορφή ακινήτου και παροχής φροντίδας προς το γονέα.¹¹⁵

10 Ιουνίου 1727 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 4 υποφ. α' γενεαλογικό δέντρο για την αφιέρωση και την οικογένεια του Γεώργη Ντελέντα *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα.

¹¹³ Πρόκειται για το αδερφομοίρι του Μαθιού Μπαρμπαρίγου, που του μεταβιβάζει η μητέρα του, σύμφωνα με την εξουσιοδότηση που είχε από τον πατέρα του, βλ. 27 Μαρτίου 1747 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Ε' Συμβιβασμοί, Φάκ. 2 υποφ. β' διαθήκη αφέντη Νικολάκη Μπαρμπαρίγου 25 Αυγούστου 1745 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. α'. Ο τελευταίος κληροδοτεί σε τρία από τα τέσσερα παιδιά του, καθώς και στη σύζυγό του από ένα τέταρτο των ακινήτων και κινητών περιουσιακών του στοιχείων και παράλληλα συστήνει επικαρπία του συνόλου των κληροδοτούμενων για λογαριασμό της συζύγου του, ως «κυρά και νοικοκυρά», η οποία και θα διανείμει αργότερα τα αγαθά μεταξύ των τριών παιδιών του. Στη διαθήκη τα αγαθά που συγκροτούν το κάθε μερίδιο δεν περιγράφονται, πράγμα που γίνεται αργότερα στο αδερφομοίρι του Μαθιού.

¹¹⁴ Βλ. 15 Φεβρουαρίου 1695 *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α' Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 1 υποφ. 10.

¹¹⁵ Πρόκειται για το αδερφομοίρι του Ιωαννάκη Ρενιέρη, που του μεταβιβάζει η μητέρα του, μάλλον χήρα. Η τελευταία κρατά γεροντομοίρι ένα από τα τουλάχιστον δυο χωράφια του αδερφομοιριού, και ορίζει ότι αν «της έλθει χρεία δια να πορεύεται να είναι κρατημένα όλα τα παιδιά της να της βοηθήσουν», ενώ ο ίδιος ο Ιωαννάκης να τη συνδράμει, ώστε να μην αναγκαστεί να πουλήσει και το συγκεκριμένο χωράφι. Εδώ συναντάται και η μόνη αναφορά σε όρους που αφορούν και άλλα παιδιά

II. Προικοδότηση καθολικών ιερωμένων

Επισημάναμε ήδη ότι η προικοδότηση των καθολικών ιερωμένων αποτελεί προαπαιτούμενο για τη χειροτόνησή τους σε ανώτερες βαθμίδες και ρυθμίζεται από εκκλησιαστικούς κανόνες, οι οποίοι αφορούν και την αξία των προικίων, που δεν μπορεί να είναι ιδιαίτερα χαμηλή. Η συναίνεση του προικοδοτούμενου για τη χειροτόνησή του είναι δεδομένη, καθώς είναι ήδη ιερωμένος. Δεδομένο είναι και το γεγονός ότι η συμφωνία για την προικοδότησή του συνάπτεται μεταξύ προικοδοτών και εκκλησιαστικών αρχών, και για το λόγο αυτό ρητή σχετική μνεία συναντάται μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις (6,87%). Στις τελευταίες συμβαλλόμενοι είναι αποκλειστικά οι προικοδότες, οι οποίοι συμφωνούν με τον Καθολικό Επίσκοπο για τη μεταβίβαση των προικίων, ενώ δεν σημειώνεται και η συναίνεση άλλων συγγενών, όπως συμβαίνει στην προικοδότηση μελλόνυμφων.

Προικοδότες

Περισσότεροι από οκτώ στους δέκα ιερωμένους προικοδοτούνται από ένα ή δυο πρόσωπα, ανεξάρτητα από το μέγεθος του πατριμονίου. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις προικοδοτούνται από τρία ως και επτά πρόσωπα, ενώ σε δυο παρουσιάζουν αποκλειστικά οι ίδιοι τα προικία τους. Η σύνθεση του σώματος των συγγενών προικοδοτών είναι αντίστοιχη με εκείνη όσων προικοδοτούν μελλόνυμφα ζευγάρια.¹¹⁶ Η παρουσία, ωστόσο, μη συγγενών προικοδοτών είναι εντονότερη (5,97%) και συνδέεται με τα χαρακτηριστικά της προικοδότησής τους, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια.¹¹⁷

της πυρηνικής οικογένειας. Βλ. 12 Δεκεμβρίου 1726 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Γ' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. στ'.

¹¹⁶ Βλ. αντίστοιχα στην Τήνο, όπου, όμως, υπάρχουν ελάχιστα στοιχεία, Yannissopoulou, *Société...* *ό.π.*, 374.

¹¹⁷ Τα σχήματα που συναντώνται μπορεί να είναι στις περιπτώσεις δυο προικοδοτών: πατέρας και μητέρα / πατέρας και θείος / μητέρα και αδερφός / μητέρα και θείος / μητέρα και μη συγγενικό πρόσωπο / αδερφός και μη συγγενικό πρόσωπο / παππούς και γιαγιά / στις περιπτώσεις τριών προικοδοτών: πατέρας, μητέρα και γιαγιά / πατέρας, μητέρα και θείος / πατέρας και 2 θείοι / μητέρα και δυο αδερφές / μητέρα, θείος και μη συγγενικό πρόσωπο / μητέρα και δυο μη συγγενικά πρόσωπα / τρεις θείοι ενώ στις περιπτώσεις τεσσάρων ή περισσότερων προικοδοτών: πατέρας, μητέρα και 2 θείοι / πατέρας, μητέρα, θείος, παππούς και μη συγγενικό πρόσωπο / πατέρας, μητέρα, δυο θείοι και τρία μη συγγενικά πρόσωπα.

Πίνακας 6. Προικοδότηση καθολικών ιερωμένων

α)	β)	γ)	δ)
1	66 49,25%	πατέρας	29 43,93%
2	49 36,56%	πατέρας & μητέρα	49 62,30%
3	14 10,44%	πατέρας & μητέρα	7 50,00%
4	1 0,74%	πατέρας & μητέρα	1 100,00%
5	1 0,74%	πατέρας & μητέρα	1 100,00%
7	1 0,74%	πατέρας & μητέρα	1 100,00%
ίδιος	2 1,49%	ο ίδιος ο ιερωμένος	2 100,00%

σύνολο 134

α) αριθμός προικοδοτών

β) προικοδοτούμενοι και ποσοστό επί του συνόλου

γ) συνηθέστερη ιδιότητα κύριου προικοδότη

δ) περιπτώσεις όπου συναντάται ο κύριος προικοδότης με τη συνηθέστερη ιδιότητα και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Ως μεμονωμένοι προικοδότες συναντώνται κατά τα τέσσερα πέμπτα ο ένας από τους δυο γονείς, κυρίως ο πατέρας και σε μικρότερη συχνότητα η μητέρα. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις πρόκειται για θείο/θεία, επίτροπο αποθανόντα γονέα, αδερφό ή μη συγγενικό πρόσωπο. Όταν η προικοδότηση γίνεται από δυο πρόσωπα, πρόκειται κατά τα δυο τρίτα σχεδόν για τους γονείς, ή τον ένα γονέα τουλάχιστον, που είναι και ο κύριος προικοδότης, η μητέρα συνήθως. Αντίστοιχη είναι και η σύνθεση του σώματος των προικοδοτών στις περιπτώσεις προικοδότησης από τρία ή περισσότερα πρόσωπα.

Πίνακας 7. Προικοδότες καθολικών ιερωμένων¹¹⁸

	α)	β)
δυο γονείς	42 31,52%	32 76,19%
μητέρα	39 29,10%	25 64,10%
πατέρας	31 23,13%	29 93,54%
θείος/θεία	23 17,16%	8 34,78%
αδερφός/αδερφή	9 6,71%	1 11,11%
άλλος συγγενής	5 3,73%	-
επίτροπος	1 0,74%	1 100,00%
μη συγγενής	8 5,97%	2 25,00%
ίδιος	3 2,23%	2 66,66%

α) περιπτώσεις όπου συναντώνται αποκλειστικά ή μαζί με άλλους, ως κύριοι συνήθως προικοδότες, και ποσοστό επί των 134 προικοδοτούμενων

β) περιπτώσεις όπου είναι οι αποκλειστικοί προικοδότες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

¹¹⁸ Το σύνολο των προικοδοτών είναι μεγαλύτερο από εκείνο των προικοδοτούμενων καθώς σε 66 περιπτώσεις οι προικοδότες είναι περισσότεροι από ένας.

Οκτώ στους δέκα ιερωμένους προικοδοτούνται τουλάχιστον από ένα γονέα. Στοιχείο, εξάλλου, που τους διαφοροποιεί από τους μελλοννυμφους άντρες, είναι ότι περισσότεροι προικοδοτούνται κυρίως/αποκλειστικά από τη μητέρα τους. Στις περιπτώσεις αυτές πρόκειται συνήθως για ορφανούς από πατέρα (61,53%), όπως και στις περιπτώσεις όπου κανένας από τους γονείς δεν συναντάται ως προικοδότης (68,42%). Αντίθετα, όσοι προικοδοτούνται κυρίως ή αποκλειστικά από τον πατέρα τους είναι ορφανοί από μητέρα σε ελάχιστες περιπτώσεις (9,67%).¹¹⁹

Χαρακτηριστικό της προικοδότησης των καθολικών ιερωμένων αποτελεί και το γεγονός ότι στο ένα πέμπτο σχεδόν των περιπτώσεων οι προικοδότες είναι και/αποκλειστικά καθολικοί ιερωμένοι, συνήθως θείοι (15), μη συγγενικά πρόσωπα (7), ή αδερφοί (3).

Ο ρόλος των θείων είναι σημαντικός στην προικοδότηση των ιερωμένων, που γενικότερα λαμβάνουν σημαντικό τμήμα των προικίων από πρόσωπα που δεν ανήκουν στην πυρηνική οικογένεια καταγωγής τους. Είναι συνήθως κύριοι ή αποκλειστικοί προικοδότες, οπότε και τα πατριμόνια κινούνται σε υψηλότερα επίπεδα του μέσου όρου, και κατά τα τέσσερα πέμπτα άντρες. Οι περισσότεροι είναι άτεκνοι, οι θείοι μάλιστα ιερωμένοι σε οκτώ στις δέκα περιπτώσεις. Οι θείοι προικοδοτούν στις μισές περιπτώσεις συνονόματους ανηψιούς, κυρίως όταν είναι ιερωμένοι. Εξάλλου, το γεροντομοίρι που κρατούν είναι ανάλογο του συνόλου των προικοδοτών και δεν αφορά σε καμία περίπτωση το σύνολο του πατριμονίου, γεγονός που συνδέεται με το χαρακτήρα της προικοδότησης, εφόσον ο ιερωμένος πρέπει να διαθέτει άμεσα τα αναγκαία για τη διαβίωσή του.

Μεταξύ των άλλων συγγενών ως προικοδότες συναντώνται κυρίως αδερφός (7) ή αδερφή (2), γιαγιά (3) ή παππούς (2), οι οποίοι κατά κανόνα ενεργούν από κοινού με άλλα πρόσωπα και μεταβιβάζουν μικρό τμήμα του πατριμονίου. Τα αδέρφια μεταβιβάζουν κατά κύριο λόγο αγαθά που ανήκαν σε αποθανόντες γονείς, όπως και στις περιπτώσεις προικοδοτούμενων μελλοννυμφων.

Τα μη συγγενικά πρόσωπα είναι όλα, πλην ενός, καθολικοί ιερωμένοι και συναντώνται ως προικοδότες από κοινού με άλλους, συγγενείς των προικοδοτούμενων, εκτός από δυο περιπτώσεις, όπου είναι αποκλειστικοί προικοδότες. Σημειώνουμε ότι στις τελευταίες αυτές παρέχουν μικρές προίκες, το ελάχιστο αναγκαίο για την προικοδότηση που επιβάλλουν οι εκκλησιαστικοί κανόνες.

Τέλος, δυο ιερωμένοι παρουσιάζουν οι ίδιοι τα προικία τους, που έχουν μικρή αξία, και ένας τρίτος από κοινού με ιερωμένο θείο του. Και στις τρεις περιπτώσεις πρόκειται για ορφανούς, τουλάχιστον από πατέρα, ενώ τα προικία προέρχονται από περιουσιακά στοιχεία

¹¹⁹ Οι σχετικές πληροφορίες είναι πληρέστερες από εκείνες που αφορούν προικοδοτούμενα ζευγάρια, λόγω της σύνθεσης των πηγών.

των γονέων.¹²⁰ Όπως στην περίπτωση του Αγγελή Ντελέντα που σημειώνει το 1771: επειδή «έφθασα ... να λάβω τον άγιον βαθμόν του υποδιακονάτου φανερώνω ... το παρτιμόνιό» μου: περισσότερα από 2 χωράφια, προικώα της μακαρίτισσας της μητέρας του, σύμφωνα με το «γράμμα ξεμοίρασης» που συνέταξε με τους αδερφούς του Μαρκάκη και Γερώνυμο, μετά το θάνατο των γονέων τους. Την ίδια, άλλωστε, χρονιά συντάσσεται και το προικοσύμφωνο του Μαρκάκη, που επίσης παρουσιάζει ο ίδιος την προίκα του, ενώ επτά χρόνια αργότερα το πατριμόνιο του Γερώνυμου, που παρουσιάζει το πατριμόνιό του μαζί με το θείο του πρε Τζάνε Ντελέντα. Εξάλλου, τρίτος ιερωμένος αδερφός είχε προικοδοτηθεί ήδη το 1768, από τον πατέρα τους.¹²¹

Προέλευση πατριμονίου

Η προέλευση των προικώων που μεταβιβάζονται στους καθολικούς ιερωμένους είναι γνωστή σε τέσσερις τις δέκα περιπτώσεις περίπου (62 προικοδοτούμενοι), και διαφοροποιείται από εκείνη των προικώων των μελλόνυμφων, γεγονός που οφείλεται στο διαφορετικό χαρακτήρα της προικοδότησης και συνδέεται με τη μεταβίβαση μόνο της επικαρπίας αγαθών, σε ορισμένες περιπτώσεις.

Στους ιερωμένους, που θα μείνουν άτεκνοι και θα έχουν λιγότερες ανάγκες από τα νέα ζευγάρια, μεταβιβάζονται περίπου στις μισές περιπτώσεις αγορές, στο ένα τέταρτο προικώα ή κληρονομίες των προικοδοτών και στο ένα πέμπτο «μπενεφίτζια». Τα τελευταία αποτελούν αγαθά τα οποία έχουν αφιερωθεί σε θρησκευτικό ίδρυμα με την υποχρέωση να τελείται αριθμός λειτουργιών στη μνήμη του ιδρυτή τους. Η κυριότητά τους παραμένει στο θρησκευτικό ίδρυμα, ενώ την επικαρπία τους έχουν ιερωμένοι που τελούν τις λειτουργίες, οι οποίοι και συνήθως τη μεταβιβάζουν στον προικοδοτούμενο.¹²² Συνολικά τα τρία τέταρτα των ιερωμένων λαμβάνουν προικώα που προέρχονται από αγορές των προικοδοτών ή αγαθά τα οποία στην ουσία δεν ανήκουν στους προικοδότες.

Τα πατριμόνια που συγκροτούνται κυρίως/αποκλειστικά από προικώα ή κληρονομίες των γονέων ή άλλων συγγενών κινούνται σε μεγέθη χαμηλότερα του μέσου όρου.¹²³ Πρόκειται κατά κανόνα για κληρονομίες και στις υπόλοιπες περιπτώσεις προικώα της μητέρας συνήθως. Σημειώνουμε ότι συναντώνται και κάποιοι ιερωμένοι (9), που απλώς

¹²⁰ Η ηλικία τους δεν είναι γνωστή. Όπως έχουμε, πάντως, διαπιστώσει η ηλικία των προικοδοτούμενων ιερωμένων καθορίζεται από την ίδια τη φύση της προικοδότησης και δεν ξεπερνά συνήθως τα 23 έτη.

¹²¹ Βλ. πατριμόνιο Αγγελή Ντελέντα 13 Αυγούστου 1771 *ό.π.*, Φάκ. 2 υποφ. β΄ προικοσύμφωνο αφέντη Μαρκάκη Ντελέντα και Ειρήνης Φουμέλη 24 Σεπτεμβρίου 1771 *ό.π.*, Δ΄ Προικοσύμφωνο, Φάκ. 5 υποφ. β΄ πατριμόνιο Γερώνυμου Ντελέντα 24 Φεβρουαρίου 1778 *ό.π.*, Ζ΄ Πατριμόνια, Φάκ. 2 υποφ. β΄ πατριμόνιο Γουλιέλμου Ντελέντα 23 Μαΐου 1768 *ό.π.* Το «γράμμα ξεμοίρασης» των αδερφών δεν σώζεται. Σχετικά με την παρουσία περισσότερων του ενός ιερωμένων στην ίδια οικογένεια βλ. παρακάτω, 543 κ.εξ.

¹²² Βλ. αναλυτικά εδώ παρακάτω, 344 κ.εξ.

¹²³ Κατά τα δυο τρίτα μικρά και κατά το ένα τρίτο μέτρια.

γνωρίζουμε ότι το πατριμόνιό τους έχει οριστεί με διαθήκη συγγενών, συνήθως της μητέρας. Οι συγκεκριμένοι, όμως, δεν περιλαμβάνονται μεταξύ όσων είναι γνωστή η προέλευση των προικιών, καθώς στην ουσία αυτό δεν είναι γνωστό, όπως συμβαίνει και σε αντίστοιχες περιπτώσεις μελλόνυμφων.

Τα πατριμόνια που συγκροτούνται κυρίως/αποκλειστικά από αγορές διαφοροποιούνται ως προς το ότι συγκεντρώνονται κατά κανόνα τον 18^ο αιώνα και κινούνται σε υψηλότερα μεγέθη.¹²⁴

Η προέλευση αναφέρεται σχεδόν πάντα στα έγγεια αγαθά, ενώ δεν είναι γνωστή σε καμία περίπτωση μεταβίβασης χρηματικών ποσών ή ζώων πλήρους κυριότητας. Η προέλευση των σπιτιών, εξάλλου, είναι γνωστή σε ελάχιστες περιπτώσεις (6), όπου πρόκειται αποκλειστικά για κληρονομίες των προικοδοτών.

Σε έξι στις δέκα περιπτώσεις μεταβίβασης μπενεφίτζιων, το συγκεκριμένο είδος αποτελεί τον κύριο όγκο των προικιών. Γενικότερα τα μπενεφίτζια συναντώνται σε πατριμόνια μεγαλύτερα του μέσου όρου,¹²⁵ και μεταβιβάζονται κατά τα τρία τέταρτα σχεδόν από ιερωμένους, συγγενείς ή μη των προικοδοτούμενων. Σχετικό με τους κανόνες προικοδότησης, είναι το γεγονός ότι αποτελούν το μοναδικό προικίο όταν ο ιερωμένος δεν διαθέτει επαρκή προίκα από τους συγγενείς του (2). Εξάλλου, συμβαίνει προικοδοτούμενος να λαμβάνει περισσότερα από ένα μπενεφίτζια, ακριβώς ώστε η προίκα του να έχει το απαιτούμενο ελάχιστο μέγεθος.

Ο Αντρέας Ρόσι, το 1691, «είναι ηλικίας νόμιμης να λάβει υποδιακονάτο ... αμή από ειδικόν του, ήγουν από τους γονέους του να μην έχει τίποτις παρά» δυο σπίτια από τη μητέρα του, η οποία άλλωστε κρατά το ένα γεροντομοίρι. Ο Καθολικός Επίσκοπος Φραντζέσκος Κρίσπος, επειδή ο προικοδοτούμενος «δουλεύει» στον καθεδρικό ναό, «σεκάρει του για πενεφίτζιον και εις όνομα πενεφιτζίου» ένα χωράφια αφιερωμένο στο καντήλι του Σακραμέντου του ναού, με την υποχρέωση να συνεχίσει να παρέχει τις υπηρεσίες του εκεί, να έχει την «έγνοια» του καντηλιού και να καταβάλει το φόρο του χωραφιού. Παράλληλα ο πρε Γιακουμάκης Τζάνες, επίσης μη συγγενής του, δίνει ένα αμπέλι, «να το τρώγει» και να κάνει μια λειτουργία το μήνα για λογαριασμό του, το οποίο μετά το θάνατό του Αντρέα θα αποδοθεί στους συγγενείς του πρε Γιακουμάκη με τους ίδιους όρους.¹²⁶

Αντίστοιχα ο αφέντη πρε Αντρέας Νταρζέντας, το 1690, δίνει «δια την ψυχήν του ... πράμα» 50 γροσίων στον Γιακουμάκη Μονογιά, με τον οποίο δεν τον συνδέει συγγενική σχέση, επειδή εκείνος «και να μελετά να γένει παπάς ... μην έχοντας σουφιτζιέντζε πατριμόνιον κατά την τάξιν». Ο προικοδοτούμενος θα πρέπει να τελεί μια λειτουργία κάθε δεκαπέντε μέρες στον καθεδρικό ναό, ενώ το «πράμα», που είναι και το μοναδικό στοιχείο

¹²⁴ Είναι μέτρια σε ποσοστό 57,57% και μεγάλα σε ποσοστό 13,33%.

¹²⁵ Κατά 42,85% μικρά, κατά 35,71% μέτρια και κατά 21,43% μεγάλα.

του πατριμονίου του, θα μεταβιβαστεί σύμφωνα με όσα αργότερα ορίσει ο προικοδότης. Ο πρε Αντρέας Νταρζέντας είχε προικοδοτήσει με ακίνητα αντίστοιχης αξίας και δυο ανηψιούς του ιερωμένους, υπό τον όρο μετά το θάνατό τους να έχουν την επικαρπία οι πιο στενοί συγγενείς του που θα είναι ιερωμένοι, όπως διαπιστώνουμε στη διαθήκη του.¹²⁷

Τα μπενεφίτζια, εξάλλου, μπορεί να μεταβιβάζονται μεταξύ συγγενών ιερωμένων, ως προικώα, και να διαμορφώνονται από αλληπάλληλες αφιερώσεις. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της οικογένειας Συρίγου, όπου μπορούμε να παρακολουθήσουμε διαδοχικές μεταβιβάσεις μέσω πατριμονίων ή διαθηκών, από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 19^{ου}.¹²⁸

Απόδοση πατριμονίου

Ο χρόνος που μεσολαβεί μεταξύ της σύνταξης των πατριμονίων και της χειροτονίας των προικοδοτούμενων, ο χρόνος απόδοσης των προικώων και η δυνατότητα ή μη αλλαγής της σύνθεσης των προικώων μετά την απόδοσή τους, καθορίζονται από το χαρακτήρα της προικοδότησης, που ακολουθεί αυστηρούς κανόνες, οι οποίοι αφήνουν ελάχιστα περιθώρια διευθέτησης μεταξύ προικοδοτών-προικοδοτούμενων.

Αντικατάσταση προικώων με άλλα αγαθά μαρτυρείται μόνο σε μια περίπτωση, επτά χρόνια μετά τη σύνταξη πατριμονίου, ενώ συμπλήρωση προικώων επίσης μόνο σε μια περίπτωση, μικρό διάστημα μετά τη σύνταξη του κύριου εγγράφου. Εξάλλου, αποδείξεις παραλαβής πατριμονίου δεν θα πρέπει να συντάσσονται, καθώς δεν σώζεται αντίστοιχο έγγραφο. Συμβαίνει, ωστόσο, τμήμα τουλάχιστον του πατριμονίου να μη μεταβιβαστεί ποτέ, όπως μαρτυρείται από διαθήκες των προικοδοτούμενων ή άλλα σχετικά έγγραφα.¹²⁹

Σε έκτακτες συνθήκες, ωστόσο, συμβαίνει οι κανόνες προικοδότησης να μην τηρούνται, όπως στην περίπτωση του Νικόλα Μοδινού, που λαμβάνει το πατριμόνιό του το 1687, αφού έχει ήδη χειροτονηθεί υποδιάκονος. Ο Νικόλας πήγε στη Νάξο, όπου έλαβε «όλα τα όρδινε» από τον εκεί Καθολικό «Μητροπολίτη» και προικοδοτείται αργότερα από τον πατέρα του στη Σαντορίνη, που σημειώνει: «μη έστοντας εδώ ἴπισκοπος, δια τούτο δεν του είχε καμωμένο» πατριμόνιο, «έχοντας πάντα γνώμη με πρώτη κομοτητά να του γράψει».¹³⁰

¹²⁶ Βλ. 18 Δεκεμβρίου 1691 *ό.π.*

¹²⁷ Βλ. 22 Δεκεμβρίου 1690 *ό.π.*: 22 Δεκεμβρίου 1694 *ό.π.*, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. ε΄ γενεαλογικό δέντρο για το μπενεφίτζιο της Μαρούλας Ρενιέρη *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ΄ Γενεαλογικά δέντρα.

¹²⁸ Βλ. Παράρτημα ΙΙ, Το παράδειγμα των ιερωμένων της οικογένειας Συρίγου. 45 κ.εξ.

¹²⁹ Βλ. χαρακτηριστικά. την περίπτωση του ντον Εμμανουήλ Σπαρτάλη, Παράρτημα ΙΙ, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 42-43.

¹³⁰ Βλ. 19 Ιουνίου 1687 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. β΄.

Το πατριμόνιο θα πρέπει να αποδίδεται άμεσα, εφόσον απαιτείται για τη χειροτόνηση του προικοδοτούμενου. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις σημειώνεται ότι οι προικοδότες το δίνουν «σήμερα» (6,71%).¹³¹

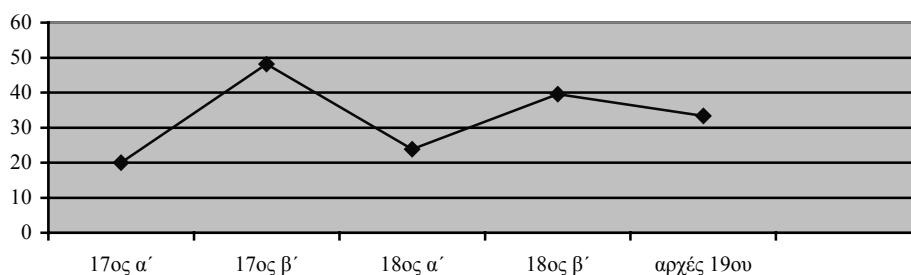
Τέσσερις στους δέκα προικοδοτούμενους θα λάβουν το πατριμόνιό τους τμηματικά ή βάσει όρων που περιορίζουν την κυριότητά του, ποσοστό χαμηλότερο από το αντίστοιχο των μελλόνυμφων. Χαρακτηριστικό είναι και το γεγονός ότι δεν τίθενται όροι που αποβλέπουν στον έλεγχο της ζωής των προικοδοτούμενων, εφόσον αυτός ασκείται από την Εκκλησία.

Τμηματική απόδοση συμφωνείται σε ελάχιστα πατριμόνια (5,22%) και αφορά μόνο μικρό τμήμα των προικίων, που θα αποδοθεί πέντε χρόνια αργότερα ή «όταν θελήσει» ο προικοδότης. Εξάλλου, σε πέντε περιπτώσεις κάποιο προικίο, ακίνητο κυρίως, θα το «φτιάξει» ο προικοδότης στο άμεσο μέλλον. Επίσης, μόνο ένα πατριμόνιο βαρύνεται με χρέος του προικοδότη, ενώ τέσσερα άλλα περιέχουν και αγαθά που θα λάβει ως κληρονομιά ο προικοδοτούμενος στο μέλλον και ένα περιλαμβάνει αγαθά που ο προικοδοτούμενος θα έχει από κοινού με τα αδέρφια του (έπιπλα και σκεύη, καθώς και ένα ζευγάρι αργάνια της ρακής).

Γεροντομοίρι

Μόνο το ένα τρίτο των ιερωμένων λαμβάνουν πατριμόνιο που επιβαρύνεται με γεροντομοίρι (46), το οποίο, όπως και στις περιπτώσεις των μελλόνυμφων, κρατούν κατά κανόνα οι προικοδότες έως το θάνατό τους. Η συγκεκριμένη πρακτική δεν συνδέεται με το μέγεθος των προικίων, ούτε παρουσιάζει κανονικότητα στο χρόνο, γεγονός που οφείλεται στις ανάγκες των προικοδοτών σε κάθε περίπτωση, καθώς οι τελευταίοι προφανώς προτιμούν να κρατούν γεροντομοίρι από τα έγγαμα παιδιά τους, που λαμβάνουν και μεγαλύτερες προίκες.

Σχεδιάγραμμα 2. Ποσοστό ιερωμένων των οποίων το πατριμόνιο βαρύνεται με γεροντομοίρι επί του συνόλου των προικοδοτούμενων

¹³¹ Αντίστοιχη αναφορά συναντάται και σε 14 προικοδοτούμενα ζευγάρια (2,92%), όπου αφορά την προίκα του ενός συνήθως συζύγου. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, ωστόσο είναι ενδεικτικό ότι έξι από αυτά έχουν ήδη συνάψει γάμο.

Το γεροντομοίρι αναφέρεται κατά τα δυο τρίτα στην επικαρπία ενός ή περισσότερων αγαθών (65,21%), σε τρεις στις δέκα περιπτώσεις στην παροχή φροντίδας προς τους προικοδότες, και μόνο σε δυο περιπτώσεις στην καταβολή εκ μέρους του προικοδοτούμενου μέρους της σοδειάς των προικίων. Οι σχετικές ρυθμίσεις είναι ανεξάρτητες της αξίας των προικίων και δεν παρουσιάζουν την ποικιλία που συναντάται στα γεροντομοίρια των ζευγαριών. Ωστόσο, οι θρησκευτικές υποχρεώσεις που επιβαρύνουν τους προικοδοτούμενους, στις οποίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια, αποτελούν στην ουσία μορφή παροχής εργασίας προς τους προικοδότες. Χαρακτηριστική είναι, άλλωστε, μνεία στο πατριμόνιο του ντον Τζάνε Νταρζέντα, που οι γονείς του, εκτός από τα ακίνητα και τα κινητά αγαθά, μεταβιβάζουν και κληρονομικά δικαιώματα σε «ό,τι άλλο βρεθεί» να τους ανήκει, μετά το θάνατό τους, από τα οποία θα λάβει «καλύτερο» μερίδιο «επειδή και να είναι το παιδί που εμπορεί να έχει την έγνοια της ψυχής τους πλέο παρά τα άλλα παιδιά».¹³²

Η αναλογία του γεροντομοιριού στο σύνολο της προίκας δεν μπορεί να υπολογιστεί και θα πρέπει να ποικίλλει, όπως και στις περιπτώσεις των ζευγαριών, δεν φτάνει όμως να αφορά το σύνολο της προίκας. Στις περιπτώσεις περισσότερων του ενός προικοδοτών, συμβαίνει και στα πατριμόνια να κρατούν γεροντομοίρι όλοι ή μόνο ορισμένοι από αυτούς.

Τα προικία που κρατούνται ως γεροντομοίρι είναι κατά τα τέσσερα πέμπτα ακίνητα και στις υπόλοιπες περιπτώσεις κινητά, χρηματικά ποσά ή ζώα σε μια περίπτωση. Η τελευταία παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς είναι και η μόνη όπου ενδέχεται ο προικοδοτούμενος να μη λάβει όλο του το πατριμόνιο.¹³³

Το γεροντομοίρι των πατριμονίων αφορά συγγενείς που δεν είναι προικοδοτές συχνότερα από ό,τι στις περιπτώσεις των προικίων μελλονυμφων (13,04%). Πρόκειται συνήθως για αδέρφια με τα οποία θα μοιράζονται νερό στέρνας ή μύλο, ή άγαμα/ανήλικα αδέρφια που θα έχουν δικαίωμα να κατοικούν σε προικώες κατοικίες.

Η παροχή φροντίδας προς τους προικοδότες ή άλλους συγγενείς συνεπάγεται, εξάλλου, σε κάθε περίπτωση και συγκατοίκησή τους με τον προικοδοτούμενο. Δεν συναντάται, όμως, πατριμόνιο όπου τυχόν μη εκπλήρωση της υποχρέωσης αυτής συνεπάγεται την απόδοση τμήματος μόνο των προικίων. Συνολικά ένας στους δέκα ιερωμένους θα πρέπει να συγκατοικήσει, με ένα ή περισσότερα πρόσωπα, ποσοστό κατά πολύ υψηλότερο από εκείνο που συναντάται μεταξύ των προικοδοτούμενων ζευγαριών, πιθανόν διότι στην τελευταία περίπτωση απαιτείται η σύμφωνη γνώμη και των δυο πλευρών που συνάπτουν το συνοικέσιο.

¹³² Βλ. 6 Ιουνίου 1690 *ό.π.*, υποφ. α'. Σημειώνουμε ότι το πατριμόνιο αυτό δεν βαρύνεται με συγκεκριμένες θρησκευτικές υποχρεώσεις.

¹³³ Πρόκειται για τον Αγγελή Μπαρμπάριγο που ο πατέρας του κρατά γεροντομοίρι μελίτσια και δεσμεύεται να του αποδίδει ποσότητα μελιού και κεριού κάθε χρόνο. Εάν, όμως, «ψοφήσουν» τα μελίτσια δεν θα του δίνει τίποτα, ούτε θα αντικαταστήσει τα μελίτσια. Βλ. 28 Μαρτίου 1689 *ό.π.*, υποφ. β'.

Ακριβώς, άλλωστε, γι' αυτό, μόνο σε πατριμόνιο ένα γίνεται πρόβλεψη για την περίπτωση που ανακύνουν διαφωνίες, στο οποίο ορίζεται ότι οι γονείς προικοδότες θα συγκατοικήσουν με τον γιο τους ή θα κρατήσουν τα προικώα σπίτια του.

Οι προικοδοτούμενοι θα συγκατοικήσουν συνήθως με ένα πρόσωπο, που σε έξι στις δέκα περιπτώσεις δεν είναι το ίδιο προικοδότης και κατά τα δυο τρίτα είναι επίσης καθολικός ιερωμένος. Συνολικά, στα τέσσερα πέμπτα των περιπτώσεων είναι αδέρφια των προικοδοτούμενων, και στις υπόλοιπες ο ένας ή και οι δυο γονείς ή, σπάνια, θεός.

III. Προικοδότηση Δομινικανίδων

Στοιχεία πρακτικής

Η συμφωνία για την προικοδότηση των Δομινικανίδων συνάπτεται μεταξύ των προικοδοτών και της μονής, όπως διαπιστώσαμε. Σχετική ρητή αναφορά συναντάται μόνο σε τέσσερις περιπτώσεις, ενώ σε καμία δεν σημειώνεται και η σύμφωνη γνώμη άλλων συγγενών. Η συμφωνία, ωστόσο, τουλάχιστον των υπόλοιπων μελών της οικογένειας καταγωγής της προικοδοτούμενης, θα πρέπει να ήταν δεδομένη ή και απαραίτητη, εφόσον πρόκειται για μεταβίβαση αγαθών εκτός της οικογένειας.

Σχετική είναι η περίπτωση της Ανεζίνιας Πρέκα που προικοδοτείται στις 29 Νοεμβρίου 1633 από τον πατέρα της με ένα χωράφι και ένα αμπέλι, προικώα της μακαρίτισας της μητέρας της, καθώς και με ένα σπίτι. Ορίζεται ότι εάν θελήσει να βγει από το μοναστήρι πριν λάβει το μοναχικό σχήμα, θα μπορεί να ανακτήσει τα προικώα της, εάν όμως πεθάνει στο μοναστήρι πριν γίνει μοναχή ή τη διώξουν, τα προικώα θα μένουν στην κυριότητα του μοναστηριού. Λίγους μήνες αργότερα, στις 30 Απριλίου 1634, ο αδερφός της Μαρκάκης υποστηρίζει πως ο πατέρας τους διένειμε τη μητρική τους περιουσία χωρίς να έχει δικαίωμα και χωρίς τη δική του συναίνεση. Δεν ακυρώνει, ωστόσο, την προικοδότηση της αδερφής του, αλλά θέτει ως όρο, εάν εκείνη πεθάνει πριν γίνει μοναχή, να μπορεί να διαθέσει τα προικώα της κατά βούληση και ο ίδιος να έχει τη δυνατότητα να τα αγοράσει.¹³⁴

Η προικοδοτούμενη εισέρχεται κατ' αρχήν στο μοναστήρι ως δόκιμη, όπως ρητά σημειώνεται σε τέσσερις στις δέκα περιπτώσεις, για δυο χρόνια συνήθως.¹³⁵ Η ηλικία των δόκιμων προικοδοτούμενων είναι συνήθως τα 16, ενώ παρουσιάζει μεγάλο εύρος (7-36).¹³⁶ Καθώς οι συνθήκες της μοναχικής ζωής είναι ιδιαίτερα σκληρές, παρά τις όποιες προθέσεις της οικογένειας, είναι απαραίτητη και η συναίνεση της ίδιας της προικοδοτούμενης για την είσοδό της στη μονή και τη μελλοντική λήψη του μοναχικού σχήματος. Η συναίνεση

¹³⁴ Βλ. *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. ε'. Σχετικά με τους όρους σύμφωνα με τους οποίους μεταβιβάζονται τα προικώα των Δομινικανίδων στο μοναστήρι βλ. *εδώ παρακάτω*, 255 κ.εξ.

¹³⁵ Σχετικά με την περίοδο δοκιμασίας των καλογραιών, βλ. *The Catholic Encyclopedia*, τ. IV.

¹³⁶ Βλ. και *παραπάνω*, 97-100.

σημειώνεται ρητά στο ένα πέμπτο των περιπτώσεων, και θα πρέπει να ήταν δεδομένη στις υπόλοιπες. Η ιδιαίτερα μικρή ηλικία ορισμένων, ωστόσο, δημιουργεί ερωτηματικά, καθώς τότε μάλλον δεν θα είχαν περιθώρια επιλογής. Η μέλλουσα μοναχή έχει, πάντως, τη δυνατότητα να «γυρίσει εις τον κόσμον ... μη υποφέροντας την μοναχικήν ζωήν», είτε πριν είτε μετά τη λήψη του μοναχικού σχήματος.¹³⁷

Η αναφορά στην περίοδο της δοκιμασίας παγιώνεται το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, όπως και οι υπόλοιποι μοναστηριακοί κανόνες, ενώ μνεία συναίνεσης της προικοδοτούμενης συναντάται κυρίως έως το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα και παρουσιάζει φθίνουσα πορεία στη συνέχεια, προφανώς διότι θεωρείται πλέον δεδομένη.

Πίνακας 8. Μνεία περιόδου δοκιμασίας προικοδοτούμενων Δομινικανίδων

	α)	β)		γ)	
τέλη 16 ^{ου}	2	-		2	100,00%
17 ^{ου} α´	16	8	50,00%	7	46,66%
17 ^{ου} β´	18	4	22,22%	4	22,22%
18 ^{ου} α´	29	10	34,48%	2	6,89%
18 ^{ου} β´	9	8	88,88%	1	11,11%
αρχές 19 ^{ου}	4	2	50,00%	-	
σύνολο	78	32	41,02%	16	20,51%

α) σύνολο προικοδοτούμενων

β) προικοδοτούμενες που εισέρχονται ως δόκιμες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

γ) προικοδοτούμενες που ρητά συναινούν να λάβουν το μοναχικό σχήμα και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

Υπάρχει, ωστόσο, και η δυνατότητα μοναχή να λάβει το σχήμα δίχως να έχει μεσολαβήσει διάστημα δοκιμασίας, ιδιαίτερα όταν η προίκα της έχει σημαντικό ύψος, όπως στην εξαιρετική περίπτωση της Καλίτζας Νταρζέντα, που δεν βρίσκεται καν στη Σαντορίνη, και η οποία, επιπλέον, κατάγεται από την οικογένεια που συνέβαλε στην ίδρυση της μονής. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η προίκα μεταβιβάζεται με αφιέρωση και διαθήκη και όχι με καθαυτό προικοδορητήριο.

Η Καλίτζα κατοικεί στην Κρήτη και το 1633 αφιερώνει στη μονή των Δομινικανίδων τα αγαθά που είχε κληρονομήσει από τη μητέρα της και κάποιες θείες, καθώς φοβάται ότι θα πεθάνει και δεν θα μπορέσει να πάει η ίδια στο νησί. Για το λόγο αυτό ορίζει επίτροπό της

¹³⁷ Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται στο προικοδορητήριο των αδερφών Ρουσέτας και Ειρήνης Ντελέντα, βλ. 15 Ιουνίου 1776 *ό.π.*, Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 5 υποφ. β΄. Συναντάται και περίπτωση που προικοδοτούμενη μοναχή δεν επιθυμεί η ίδια να μπει στο μοναστήρι, όπως προκύπτει από έγγραφα μεταγενέστερα του προικοδορητηρίου της, βλ. εδώ παρακάτω, 257-258.

τον Καθολικό Επίσκοπο Αντρέα Σοφιανό, ώστε να παραδώσει εκείνος «το πράμα» της στη μονή.

Δυο χρόνια αργότερα, στις 17 Απριλίου 1635, ενώ είναι ασθενής, συντάσσει τη διαθήκη της, με την οποία κυρίως επιβεβαιώνει την παραπάνω πράξη, και επιπλέον αφιερώνει στη μονή ό,τι είχε κληρονομήσει από αδερφή της. Σημειώνει ότι σκοπεύει, αν «βρει πασάντζο να περάσει» στη Σαντορίνη, και «με την ευχή κύρη και συγγενών» ζητά «να με καλογερέσουν εις το όρδινε του Σαν Τομένεγου και να μου βάλουνε το όνομα Μαρία Μαγδαληνή, και αν πεθάνω πριν προλάβω, να με ντύσουν τα ρούχα του και να με θάψουν δίχως πομπή, σαν τις καλόγριες». Η επιθυμία της πραγματοποιείται, όπως μαρτυρείται από σημείωμα που συντάσσεται στις 7 Μαΐου του ίδιου χρόνου, καθώς η Καλίτζα, ετοιμοθάνατη, «εκαλογερεύτη ... έκαμε το άνωθέ της τάμα από τους ευλαβεστάτους αφέντη φρα Μάρκη Μπορτονίδα καστελάνο της επισκοπούλας ετούτης και αφέντη φρα Μποναβεντούρα του μοναστηρίου», οι οποίοι της έδωσαν «τις ευχές», «το φόρεμα», και «το όνομα Μαγδαλένα», και «εψές τα αργά» πέθανε, ενώ την ημέρα σύνταξης του σημειώματος κηδεύτηκε και διαβάστηκε η διαθήκη της δημοσίως.¹³⁸

Προικοδότες

Οι Δομινικανίδες προικοδοτούνται από ένα ή δυο πρόσωπα σε ποσοστό μεγαλύτερο των τεσσάρων πέμπτων και στις υπόλοιπες περιπτώσεις από τρία έως πέντε ή και περισσότερα. Εξάλλου, τέσσερις παρουσιάζουν οι ίδιες την προίκα τους. Οι συγγενείς προικοδότες είναι, όπως στους μελλόνυμφους και τους καθολικούς ιερωμένους, ο ένας ή και οι δυο γονείς, θεός/θεία, πατριός, σύζυγος αδερφής, επίτροπος αποθανόντα γονέα, αδέρφια, ή γιαγιά.¹³⁹ Μη συγγενικά πρόσωπα προικοδοτούν μόνο σε μια περίπτωση μέλλουσα μοναχή, από κοινού με συγγενείς της, η οποία παρουσιάζει αναλογία με τη μεταβίβαση πατριμονίου.¹⁴⁰

¹³⁸ Βλ. 28 Δεκεμβρίου 1633 *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 1 υποφ. 3· 17 Απριλίου 1635 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. ε΄ γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Νταρζέντα όπου η Καλίτζα αναφέρεται ως Δομινικανίδα *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ΄ Γενεαλογικά δέντρα. Σχετικά με τη συμβολή της οικογένειας Νταρζέντα στην ίδρυση της μονής βλ. παραπάνω, 52. Σημειώνουμε ότι στην Κρήτη λειτουργούσαν ανδρικά μοναστήρια του Τάγματος και έτσι είναι δυνατή η σχετική διευθέτηση βλ. Δ. Ν. Κασαπίδης, «Συμβολή στην ιστορία στην ιστορία της εγκατάστασης των Δομινικανών στον ελληνικό χώρο: η περίπτωση του Ρεθύμνου», *Πρακτικά Συμποσίου Της Βενετίας το Ρέθυμνο, Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002*, Βενετία 2003, 214-215.

¹³⁹ Βλ. αντίστοιχα στην Τήνο, όπου, όμως, υπάρχουν ελάχιστα στοιχεία, Yannissoroulou, *Société...* *ό.π.*, 374.

¹⁴⁰ Πρόκειται για τη Λιανή Ντελέντα που λαμβάνει από τη μητέρα της και θείο της 200 γρόσια, καθώς και άλλα 150 από διάφορα μη συγγενικά της πρόσωπα, που δεν κατονομάζονται, και θα δώσουν το ποσό αυτό στον Καθολικό Επίσκοπο. Ο τελευταίος θα αποδώσει στο μοναστήρι το σύνολο των 350 γροσίων τμηματικά, τα 300 γρόσια σε 40 μέρες μετά τη σύνταξη του προικοδωρητήριου και τα υπόλοιπα σε πέντε μήνες, βλ. 11 Απριλίου 1776 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 5 υποφ. β΄.

Πίνακας 9. Προικοδότηση Δομινικανίδων¹⁴¹

α)	β)	γ)	δ)
1	37	47,43%	πατέρας
2	28	35,89%	πατέρας & μητέρα
3	4	5,12%	πατέρας & μητέρα
4	3	3,84%	πατέρας & μητέρα
5 ¹⁴²	2	2,56%	πατέρας & μητέρα
ίδια	4	5,12%	η ίδια η μέλλουσα μοναχή

σύνολο 78

α) αριθμός προικοδοτών

β) προικοδοτούμενες και ποσοστό επί του συνόλου

γ) συνηθέστερη ιδιότητα κύριοι προικοδοτή

δ) περιπτώσεις όπου συναντάται ο κύριος προικοδοτής με τη συνηθέστερη ιδιότητα και ποσοστό επί του συνόλου των προικοδοτούμενων της συγκεκριμένης κατηγορίας

Τα πρόσωπα που μεμονωμένα προικοδοτούν μέλλουσες μοναχές είναι κατά τα τρία τέταρτα ο ένας από τους δυο γονείς, κυρίως ο πατέρας, και στις υπόλοιπες περιπτώσεις συνήθως θείος ή αδερφός. Στις περιπτώσεις δυο προικοδοτών πρόκειται σχεδόν αποκλειστικά για τους δυο γονείς, ή τουλάχιστον για τον ένα, όπως και στις περιπτώσεις τριών ή περισσότερων προικοδοτών.¹⁴³ Σημειώνουμε ότι ο αριθμός των προικοδοτών, όπως και τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της προικοδότησης Δομινικανίδων δεν συνδέονται με το μέγεθος της προίκας, καθώς η τελευταία είναι συγκεκριμένη και καθορίζεται από το ίδιο το μοναστήρι.

¹⁴¹ Περιλαμβάνονται και οι περιπτώσεις όπου η ίδια η μέλλουσα μοναχή παρουσιάζει την προίκα της.

¹⁴² Συμβατικά υπολογίζουμε εδώ και την περίπτωση της Λιανής Ντελέντα, τον ακριβή αριθμό των προικοδοτών της οποίας δεν γνωρίζουμε.

¹⁴³ Τα σχήματα που συναντώνται παρουσιάζουν μικρότερη ποικιλία από εκείνα των προικοδοτών των ζευγαριών ή των καθολικών ιερωμένων. Στις περιπτώσεις δυο προικοδοτών πρόκειται για πατέρα και μητέρα / πατέρα και θείο σε τρεις περιπτώσεις και μητέρα με το δεύτερο σύζυγό της σε μια. Στις 4 περιπτώσεις τριών προικοδοτών πρόκειται για πατέρα, μητέρα και θείο(2) / 2 αδέρφια και γαμπρό τους (1) / 2 αδέρφια και θείο (1). Τέσσερις προικοδοτές είναι πατέρας, μητέρα και 2 αδέρφια / μητέρα, θείος και μη συγγενικά πρόσωπα / γιαγιά, θείος και επίτροπος αποθανόντα πατέρα. Τέλος πέντε πρόσωπα παρέχουν προίκα ως επίτροποι της μητέρας της προικοδοτούμενης, που έχει πεθάνει, και στη δεύτερη ανάλογη περίπτωση πρόκειται για τον πατέρα, τη μητέρα και 3 θείους.

Πίνακας 10. Προικοδότες Δομινικανίδων¹⁴⁴

	α)		β)	
δυο γονείς	27	34,61%	24	88,88%
πατέρας	19	24,35%	16	84,21%
μητέρα	13	16,66%	11	84,61%
θείος/θεία	14	17,94%	4	28,57%
αδερφός/αδερφή	7	8,97%	4	57,14%
άλλος συγγενής	3	3,84%	1	33,33%
επίτροπος	2	2,56%	-	
μη συγγενής	1	1,28%	-	
ίδια	5	6,41%	4	80,00%

α) περιπτώσεις όπου συναντώνται αποκλειστικά ή μαζί με άλλους, ως κύριοι συνήθως προικοδότες, και ποσοστό επί των 78 προικοδοτούμενων

β) περιπτώσεις όπου είναι οι αποκλειστικοί προικοδότες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Οι γονείς είναι συνήθως οι αποκλειστικοί προικοδότες, ενώ οι υπόλοιποι συγγενείς, καθώς και τα μη συγγενικά πρόσωπα μεταβιβάζουν προικώα από κοινού με άλλα πρόσωπα. Ορφανές από πατέρα, εξάλλου, είναι κατά το ένα τρίτο οι Δομινικανίδες που προικοδοτούνται από άλλα πρόσωπα, ενώ ελάχιστες είναι ορφανές από μητέρα όταν προικοδοτούνται μόνο ή κυρίως από τον πατέρα τους (8,33%). Εξάλλου, στις περιπτώσεις που οι γονείς δεν ενεργούν ως προικοδότες, είναι ορφανές τουλάχιστον από πατέρα στις μισές περιπτώσεις.

Θείοι προικοδοτούν 11 Δομινικανίδες και θείες 3. Τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους συγκεκριμένους προικοδότες είναι πως οι θείοι είναι κατά τα δυο τρίτα ιερωμένοι, ενώ θείοι/θείες είναι στις μισές περιπτώσεις άτεκνοι. Τα αδέρφια, εξάλλου, μεταβιβάζουν και στην προκειμένη περίπτωση κυρίως περιουσιακά στοιχεία αποθανόντων γονέων, όπως και οι άλλοι συγγενείς, καθώς και οι επίτροποι γονέων.

Όταν η μέλλουσα μοναχή παρουσιάζει η μόνη ή μαζί με συγγενικά πρόσωπα τα προικώα της είναι κατά κανόνα ορφανή τουλάχιστον από πατέρα (4) και πιθανόν μεγαλύτερη σε ηλικία από το μέσο όρο. Η προέλευση των προικώων, πάντως, δεν είναι γνωστή στις περιπτώσεις αυτές.

Προέλευση προικώων

Η προέλευση της προίκας των Δομινικανίδων είναι γνωστή μόνο στο ένα τρίτο των περιπτώσεων.¹⁴⁵ Πρόκειται συνήθως για το σύνολο της προίκας, που μεταβιβάζεται

¹⁴⁴ Το σύνολο των προικοδοτών είναι μεγαλύτερο από εκείνο των προικοδοτούμενων καθώς σε 38

αποκλειστικά από συγγενείς, και αποτελείται κατά τα δυο τρίτα από προικώα μελών της οικογένειας καταγωγής των προικοδοτούμενων ή περιουσιακά στοιχεία συγγενών, και κατά το ένα τρίτο από αγορές μελών της οικογένειας καταγωγής.

Στην πρώτη περίπτωση μεταβιβάζονται σχεδόν αποκλειστικά προικώα, της μητέρας ή και των δυο γονέων, όχι όμως μόνο του πατέρα. Η προικοδότηση, εξάλλου, με αγορές οφείλεται στο χαρακτήρα της προικοδότησης, καθώς οι οικογένειες προτιμούν να μεταβιβάσουν προικώα ή κληρονομίες σε έγγαμα μέλη τους.

Η προέλευση των ελάχιστων κινητών ή σπιτιών που περιλαμβάνονται στις προίκες δεν είναι σε καμία περίπτωση γνωστή, ενώ των χρηματικών ποσών μόνο σε τρεις περιπτώσεις, όπου αποτελούν το σύνολο της προίκας, και πρόκειται για γονικά (2) ή κληρονομιά των προικοδοτών (1).

Απόδοση και κυριότητα προικώων

Τα προικοδορητήρια των Δομινικανίδων συντάσσονται σχεδόν αποκλειστικά προτού εκείνες μπουν στο μοναστήρι. Ωστόσο, φαίνεται ότι έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα μπορούσαν να λάβουν το μοναχικό σχήμα χωρίς να έχουν προηγουμένως προικοδοτηθεί (3,84%) ή να προικοδοτηθούν όσο είναι δόκιμες (2,56%).

Η περίπτωση, εξάλλου, του προικοδορητήριου της Παουλίνας και της αδερφής της Κατερίνας Ντεπάλμα, το 1598, είναι διαφορετική, καθώς είναι το μόνο που δεν αφορά εισοδο προικοδοτούμενων καλογραιών στο μοναστήρι των Δομινικανίδων. Αντίθετα, μάλιστα, όπως πληροφορούμαστε από τη διαθήκη του πατέρα τους μισέρ Πόλου, το 1612, οι δυο αδερφές είχαν μονάσει εκεί, αλλά «εγύρισε σκάνδαλο» και του «εμήνυσε ο Επίσκοπος να πάει να πάρει τα παιδιά» από το μοναστήρι. Εκείνος τις πήρε στο σπίτι του και κατόπιν έκτισε για λογαριασμό τους την εκκλησία της Αγίας Αικατερίνας στο Εμπορίο, «προίκισε» την εκκλησία και εγκατέστησε τις κόρες του εκεί, με σύμφωνη γνώμη του Επισκόπου. Στο έγγραφο του 1598 αναφέρεται ότι οι δυο αδερφές «θέλησαν και έγιναν καλόγριες» και καταγράφονται τα ακίνητα που αφιέρωσε ο Πόλος μαζί με τη σύζυγό του Φλουριά στη εκκλησία αυτή, ενώ με τη διαθήκη του αφιερώνει επιπλέον ακίνητα, και κληροδοτεί ένα χωράφι στον εγγονό του Πιέρο με την υποχρέωση να κάνει μια λειτουργία τη μέρα στην εκκλησία της Αγίας Αικατερίνας, όταν θα γίνει ιερωμένος. Η μια τρίτη κόρη του, εξάλλου, η Μαρούσα που μένει ανύπαντρη, αφιερώνει με τη διαθήκη της, το 1657, μισό χωράφι και «ιερά βελούδα» στην ίδια εκκλησία.¹⁴⁶

περιπτώσεις οι προικοδότες είναι περισσότεροι από ένας.

¹⁴⁵ Το ποσοστό αυτό είναι χαμηλότερο από εκείνο των προικών μελλόνυμφων και καθολικών ιερωμένων, καθώς οι προίκες των Δομινικανίδων συγκροτούνται πολύ συχνότερα κυρίως/αποκλειστικά από χρηματικά ποσά άγνωστης προέλευσης.

¹⁴⁶ Βλ. 23 Σεπτεμβρίου 1598 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. α', σημειώνουμε ότι πρόκειται για το μοναδικό προικοδορητήριο που δεν συντάσσεται στο Σκάρο 2 Δεκεμβρίου 1612 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 1

Η προίκα των Δομινικανίδων μεταβιβάζεται άμεσα στην κυριότητα του μοναστηριού, όπως συμβαίνει στο ένα τρίτο των περιπτώσεων, ή μόλις η προικοδοτούμενη λάβει το μοναχικό σχήμα, όπως ρητά συμφωνείται στο ένα πέμπτο των προικοδορητηρίων και μάλλον συμβαίνει συνήθως. Στην τελευταία, άλλωστε, περίπτωση συχνά αναφέρεται ότι η διαδικασία ακολουθεί «την κοινή συνήθεια». Στο ένα τέταρτο, εξάλλου, των περιπτώσεων συμφωνείται να αποδοθεί η προίκα τμηματικά ή συνήθως συνολικά, σε διάστημα που κυμαίνεται από ένα μήνα έως ένα έτος μετά την σύνταξη του προικοδορητηρίου.

Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι στις συγκεκριμένες προίκες δεν περιλαμβάνονται αγαθά που μεταβιβάζονται από κοινού σε αδέρφια των Δομινικανίδων, ούτε αγαθά που βαρύνονται με χρέη των προικοδοτών, γεγονός αναμενόμενο, εφόσον η κυριότητα των προικίων δεν περιέρχεται στις προικοδοτούμενες αλλά στο μοναστήρι. Επίσης, δεν περιλαμβάνονται αγαθά που θα κληρονομήσει η προικοδοτούμενη στο μέλλον, αν και με την είσοδό τους στο μοναστήρι οι μοναχές δεν χάνουν κάθε σχετικό δικαίωμα. Τέλος, δεν τίθεται οποιοσδήποτε όρος που να αποβλέπει στον έλεγχο της συμπεριφοράς των προικοδοτούμενων, η οποία φυσικά καθορίζεται από τους κανόνες του μοναστηριού.

Καθώς η προίκα απαιτείται για να καλυφθούν τα έξοδα συντήρησης της μέλλουσας μοναχής, όταν πρόκειται να αποδοθεί άμεσα συμβαίνει να σημειώνεται ότι δίνεται «σήμερα ... δια τη ζωτροφή» της. Ωστόσο, καθώς μάλλον η προίκα αποδίδεται αφού η προικοδοτούμενη λάβει το μοναχικό σχήμα, υπάρχει και η πρόβλεψη να καταβάλλουν, στο μεταξύ, οι προικοδότες ένα ποσό το χρόνο στο μοναστήρι, για τη συντήρηση της προικοδοτούμενης. Το ποσό αυτό δεν φαίνεται να είναι συγκεκριμένο, ενώ ορίζεται ακριβώς μόνο σε τρεις από τις 16 περιπτώσεις όπου συμφωνείται (10 ή 16 γρόσια).

Δεν διαθέτουμε έγγραφα παραλαβής των προικίων, τα οποία πιθανόν φυλάσσονται στο μη προσβάσιμο αρχείο της μονής, ωστόσο, από ένα συμπληρωματικό προικοδορητήριο διαπιστώνουμε ότι μέρος της προίκας συμβαίνει να μην καταβληθεί.¹⁴⁷

Εξαίρεση αποτελούν οι προικοδότες που κρατούν γερωντομοίρι (10,25% των περιπτώσεων) έως το θάνατό τους,¹⁴⁸ σχεδόν αποκλειστικά μικρό τμήμα της προίκας, συνήθως ένα ακίνητο και μόνο σε μια περίπτωση χρηματικό ποσό. Η περιορισμένη έκταση της συγκεκριμένης πρακτικής οφείλεται φυσικά στο χαρακτήρα της προικοδότησης, αλλά και

υποφ. ε': 30 Μαρτίου 1657 *ό.π.*, Φάκ. 2 υποφ. ε'. Σχετικά με την εκκλησία αυτή που λειτουργεί ως παράρτημα της μονής των Δομινικανίδων για μικρό διάστημα, βλ. παραπάνω, 53.

¹⁴⁷ Βλ. συμπληρωματικό προικοδορητήριο Λορέντζας Μπιάνκη 4 Οκτωβρίου 1700 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 3 υποφ. δ'. Δεν σώζεται το κύριο προικοδορητήριο της Λορέντζας, η οποία δεν κατάγεται από τη Σαντορίνη, από το συμπληρωματικό πάντως προκύπτει ότι η προίκα της δεν αποδόθηκε στο σύνολό της, διότι ο πατέρας της πέθανε «αιφνίδια». Η Λορέντζα, ωστόσο, έγινε μοναχή, υπό τον όρο εάν της τύχει κάποια κληρονομιά στο μέλλον, να μπορεί να λάβει το μοναστήρι το υπόλοιπο των προικίων.

στη σύνθεση των προικίων που συγκροτούνται συνήθως από χρήματα. Καθώς στις τελευταίες τα ποσά είναι σχετικά χαμηλά, δεν θα είχε νόημα να κρατηθεί τμήμα τους ως γεροντομοίρι.

IV. Προικοδότηση ορθόδοξων μοναχών

Ολοκληρώνοντας θα αναφερθούμε στις προσηλώσεις των ορθόδοξων μοναχών, που στην περίπτωση των αντρών παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές, όπως έχουμε ήδη επισημάνει.

Χαρακτηριστικά προικοδότησης καλογραιών

Η οργάνωση του ορθόδοξου γυναικείου μοναστηριού του Αγίου Νικολάου παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με την οργάνωση του μοναστηριού των Δομινικανίδων, ενώ εκείνη του Αγίου Γεωργίου κοινά χαρακτηριστικά με την οργάνωση του μοναστηριού του Προφήτη Ηλία.¹⁴⁹ Η προσήλωση των καλογραιών, και στις δυο περιπτώσεις, έχει χαρακτήρα αντίστοιχο με την προικοδότηση των Δομινικανίδων, καθώς απαιτείται προίκα για την είσοδό τους στο μοναστήρι, όπου θα πρέπει να παραμένουν για ένα διάστημα ως δόκιμες, η προίκα περιέρχεται στην κυριότητα του μοναστηριού όταν οι προικοδοτούμενες λαμβάνουν το μοναχικό σχήμα, ενώ στο μεταξύ οι προικοδότες καταβάλουν τα έξοδα για τη συντήρησή τους. Υπενθυμίζουμε, ωστόσο, ότι δεν διαθέτουμε πλήρεις πληροφορίες, καθώς τα σχετικά έγγραφα είναι ελάχιστα, τέσσερις προσηλώσεις έξι γυναικών.¹⁵⁰

Οι προικοδότες συνάπτουν συμφωνία με το μοναστήρι, ενώ σε δυο περιπτώσεις καταγράφεται και η ρητή συναίνεση των προικοδοτούμενων. Οι μοναχές προικοδοτούνται από ένα ή δυο συγγενικά τους πρόσωπα, συνήθως από έναν ή και τους δυο γονείς, ενώ δεν συναντώνται περιπτώσεις όπου παρουσιάζουν μόνες τα προικία τους. Η προέλευση των προικίων είναι γνωστή σε μια περίπτωση, όπου μέρος τους προέρχεται από τα προικία της μητέρας.

Ένδειξη της ελαστικότητας των μοναστηριακών κανόνων αποτελεί και το γεγονός ότι δυο καλόγριες προικοδοτούνται ενώ βρίσκονται ήδη στο μοναστήρι, οπότε και η προίκα τους αποδίδεται άμεσα.

Η περίπτωση των αδερφών Μαρουλίας και Γεμέλας Σπυρίδου, που προσηλώνονται στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου είναι χαρακτηριστική και για τις σχέσεις μεταξύ των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων, ενώ τα έγγραφα που τις αφορούν περιέχουν αρκετές λεπτομέρειες

¹⁴⁸ Εκτός από μια περίπτωση που το γεροντομοίρι κρατείται έως ότου η προικοδοτούμενη λάβει το μοναχικό σχήμα.

¹⁴⁹ Βλ. παραπάνω, 54-56.

¹⁵⁰ Εξάλλου, σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς κανόνες ήταν απαραίτητη η είσοδος στα μοναστήρια «εκουσία πραιρέσει», ενώ για τις γυναίκες οριζόταν τρίμηνη περίοδος δοκιμασίας, βλ. Μομφερράτος, *Κληρονομικόν...* ό.π., 18-19.

σχετικά με την προικοδότησή τους, και είναι τα μοναδικά που συναντώνται στις πηγές για το συγκεκριμένο μοναστήρι.

Οι δυο αδερφές προικοδοτούν το 1750, την αδερφή τους Φλουριά, από κοινού με την μητέρα τους και θείο τους, ενόψει του γάμου της με τον καθολικό αφέντη Λουκάκη Μπαρμπαρίγο, ο οποίος θα γίνει στο καθολικό δόγμα. Η Φλουριά Σπυρίδου παίρνει μεγάλη προίκα, όπως και ο μέλλον σύζυγός της. Δεν σημειώνονται ξεχωριστά τα προικώα που μεταβιβάζει ο κάθε προικοδότης στη Φλουριά, τα οποία επιβαρύνονται με χρέος του θείου της, ύψους 50 γροσίων, και επίσης περιλαμβάνουν το «αδερφομοίρι» των δυο αδερφών της, 300 γρόσια. Ο γαμπρός θα πρέπει να εξοφλήσει το χρέος αργότερα, και να αποδώσει το αδερφομοίρι των αδερφών της συζύγου του. Με συμπληρωματική σημείωση, που βρίσκεται στο τέλος του προικοδωρητήριου, μετά την υπογραφή του συντάκτη, και φέρει την ίδια ημερομηνία, συμφωνείται ο γαμπρός να δώσει στις αδερφές της συζύγου του 250 γρόσια μόλις εκείνες μπου σε μοναστήρι, και στο μεταξύ να τους καταβάλλει για το σύνολο των 300 γροσίων, επιτόκιο ύψους 30 γροσίων τον πρώτο χρόνο και 25 γροσίων τα υπόλοιπα χρόνια.¹⁵¹

Στις 28 Οκτωβρίου 1754 συντάσσεται «συμβαστικό γράμμα» του Λουκάκη Μπαρμπαρίγου και «όλων καλογράδων» της μονής, «με θέλημα» και του ηγουμένου της μονής Προφήτη Ηλιού, μετόχι της οποίας ήταν η μονή του Αγίου Γεωργίου, «δια προσήλωσιν και αφιέρωσιν» της Μαρουλίας και της Γεμέλας, οι οποίες «εκ θείου πνεύματος φωτησθείσαι ... [επιθυμούν] να έμβουν εις το ιερόν μοναστήριον το γυναικείον του αγίου εδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου εδώ εις το καστέλι μας Πύργου, να ησυχάζουν εις το αυτό μοναστήρι με τες επίλοιπες κερά καλογράδες, με την τάξιν και συνήθεια της μοναχικής πολιτείας, υποσχόμενες και εις τα προστάγματα της κερά ηγουμένης». Η αδερφή τους και ο σύζυγός της θα δώσουν τα 300 γρόσια τμηματικά: 9 γρόσια «εμβαίνοντας τα παιδιά εις το μοναστήριον ... δια το κελλί ... δια να κατοικήσουν» και 200 γρόσια «τελειώνοντας καλογριές». Στο μεταξύ, «ομπλιγάδος ... εις την κυβέρνησιν και ζωοτροφίαν» τους, ο γαμπρός τους θα καταβάλει κάθε χρόνο 20 γρόσια ή αγροτικά προϊόντα αντίστοιχης αξίας, ενώ τα υπόλοιπα 100 γρόσια θα δοθούν όταν οι αδερφές πεθάνουν. Εάν, κατά την περίοδο της δοκιμασίας «τύχει των παιδιών αρρώστια» και ξεοδευτούν περισσότερα από 20 γρόσια, ο γαμπρός τους θα καταβάλει και τα υπόλοιπα, που θα αφαιρεθούν από το ποσό των 200 γροσίων.¹⁵²

Τριάντα επτά χρόνια αργότερα, ενώ οι δυο αδερφές έχουν γίνει πλέον μοναχές και ονομάζονται Χαριτίνη και Αγαπία, τα 200 γρόσια δεν έχουν ακόμη αποδοθεί στο μοναστήρι. Οι ίδιες, όμως, βεβαιώνουν ότι έλαβαν 50 γρόσια από τον ανηψιό τους, αφέντη πρε Νικολό

¹⁵¹ Βλ. 29 Αυγούστου 1750 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 4 υποφ. δ'.

Μπαρμπαρίγο, γιο της αδερφής τους Φλουριάς, ενώ σημειώνουν ότι έχουν να λάβουν ακόμη 200 γρόσια της προσήλωσής τους. Είναι πιθανόν, εξάλλου, τα υπόλοιπα 41 γρόσια να είχαν στο μεταξύ καταβληθεί.¹⁵³

Χαρακτηριστικά προσήλωσης ιερομόναχων

Οι ιερομόναχοι που προσηλώνονται στη μονές Προφήτη Ηλίου ή Αγίου Ιωάννου της Πάτμου παρουσιάζουν οι ίδιοι τα αγαθά που μεταβιβάζουν στο μοναστήρι. Συναντάται, όμως, και μια περίπτωση ταυτόχρονης προσήλωσης θείου και ανηψιού, όπου ο πρώτος παρουσιάζει ο ίδιος τα δικά του αγαθά και επιπλέον παρέχει την προσήλωση του ανηψιού του.¹⁵⁴ Η συναίνεση των μοναχών είναι δεδομένη και σπάνια σημειώνεται ρητά, εκτός αν συντρέχουν ειδικοί λόγοι, όπως στην περίπτωση του Αναγνώστη Καραμαλλέγου που «φωτιστείς ... προσηλώνεται», με γνώμη της συζύγου και των παιδιών του.¹⁵⁵

Η προσήλωση στις συγκεκριμένες περιπτώσεις δεν αποτελεί προικοδότηση αλλά μεταβίβαση στο μοναστήρι ορισμένων ή όλων των περιουσιακών στοιχείων που βρίσκονται στην κυριότητα του ιερομόναχου. Η συντήρηση των μοναχών παρέχεται συνήθως από το μοναστήρι, όπως σημειώνεται ρητά και σε δυο προσηλώσεις, ενώ εκείνοι συμβαίνει να διατηρούν την κυριότητα μέρους των περιουσιακών τους στοιχείων, όπως διαπιστώνεται στις περιπτώσεις που συντάσσουν διαθήκες.¹⁵⁶

Εξάλλου, όπως έχουμε επισημάνει, μόνο η προσήλωση του ενός τρίτου των ιερομόναχων περιέχει συγκεκριμένα αγαθά, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις αφιερώνονται αποκλειστικά/και αγαθά που πρόκειται εκείνος να αποκτήσει στο μέλλον. Η προέλευση μέρους των αγαθών της προσήλωσης σημειώνεται σε πέντε περιπτώσεις, όπου πρόκειται για αγορές του ίδιου του μοναχού (2) ή περιουσιακά στοιχεία των γονέων (3).

Η αφιέρωση αγαθών δεν απαιτείται για την είσοδο των μοναχών στο μοναστήρι, όπως αποδεικνύει και το γεγονός ότι οι μισοί έχουν ήδη λάβει το μοναχικό σχήμα. Στοιχεία τμηματικής καταβολής δεν περιέχονται στις προσηλώσεις, ούτε φυσικά γεροντομοίρι προικοδοτών, χρέη τους, ή αγαθά που θα έχουν από κοινού με άλλα πρόσωπα. Ωστόσο,

¹⁵² Βλ. 28 Οκτωβρίου 1754 *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 1 υποφ. 7.

¹⁵³ Βλ. 5 Μαρτίου 1791 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Θ΄ Διάφορα, Φάκ. 1 υποφ. γ΄ (Αποδείξεις). Σημειώνουμε ότι δεν συναντάται άλλη περίπτωση τμηματικής απόδοσης των προικίων.

¹⁵⁴ Βλ. προσήλωση ιερομόναχου παπα κυρ Αθανάσιου Γαβαλά και του ανηψιού του Μιχαήλ 12 Δεκεμβρίου 1745 Αρχείο μονής Προφήτου Ηλίου.

¹⁵⁵ Βλ. 13 Απριλίου 1812 *ό.π.* Άλλη περίπτωση συναίνεσης συγγενικών προσώπων δεν συναντάται. Σημειώνουμε ότι λήψη μοναχικού σχήματος εκ μέρους έγγαμου άντρα μπορεί να συνεπάγεται διαζύγιο και δικαίωμα της συζύγου να ξαναπαντρευτεί, βλ. Σφυρόερας, «Γάμοι... *ό.π.*, 24. Επίσης, σημειώνουμε ότι στις προσηλώσεις των ιερομόναχων δεν τίθεται θέμα περιόδου δοκιμασίας, που πάντως στις περιπτώσεις αυτές είχε τρίχρονη διάρκεια, βλ. Μομφερράτος, *Κληρονομικόν...* *ό.π.*, 18.

¹⁵⁶ Βλ. σχετικά και εδώ παρακάτω, 291.

μεταξύ των αγαθών που θα αποκτήσουν στο μέλλον οι ιερομόναχοι περιλαμβάνονται και αγαθά που τους κληροδοτούνται.

2. Όροι προικοδότησης

«Οποίαν συνθήκη βάλλει ο γονεύς εις τα προικοχάρτια των παιδιών του και εις την διαθήκη του, έχει την δύναμιν, και τα τέκνα του δεν εμπορούν να εναντιωθούν. ... Τα όσα δίδονται της γυναικός δια προίκα, δεν καταλύονται όταν ήναι άκληρος, είναι δηλαδή σιδεροκέφαλα, αποθανόντος δε, να τα έχη ο ζων σύζυγος αυτά τα προικοδοτήματα, έως να στέκηται εις την τιμήν της το αυτό θεωρείται και εις την γυναίκα. ... Όταν ένας γονεύς προικοδοτήσει το τέκνον του και μένη άκληρον, έχει εξουσίαν ο ίδιος γονεύς ύστερον να του αφήση την αυτήν περιουσίαν ελευθέρως ή ού τινος άλλου θέλει να την διορίση».¹⁵⁷

Όπως, άλλωστε, τονίζεται σε πράξη που συντάσσουν τέσσερις «επίτροποι Λατίνων» το 1804, όταν ο προικοδοτηθείς πεθάνει άκληρος, δικαίωμα στη διάθεση των προικώων του έχει μόνο ο γονέας στον οποίο ανήκαν τα προικώα, παρά το γεγονός ότι μπορεί στο προικοσύμφωνο να φαίνεται πως είχε προικοδοτηθεί και από τους δυο γονείς του.¹⁵⁸

Εξάλλου, «όταν ένα ανδρόγυνον μείνη άκληρον και έλθη εις χρείαν, πρώτον καταλύεται η περιουσία του ανδρός, και δεύτερον της γυναικός και μ'όλον όπου εμπορεί να είναι κοντιζιονάδα να στρέφονται εις τους συγγενείς, πλην έχοντες νόμιμον χρείαν την καταλύουν».¹⁵⁹

Αναφερθήκαμε ήδη στα ζητήματα που αφορούν το χρόνο και τον τρόπο απόδοσης των προικώων. Ωστόσο, στις περιπτώσεις μελλόνυμφων και καθολικών ιερωμένων, οι προικοδοτούμενοι θα έχουν στην απόλυτη κυριότητά τους, «της εξουσίας τους», συνήθως μέρος μόνο των αγαθών αυτών, καθώς οφείλουν να μεταβιβάσουν τον κύριο όγκο τους στους απογόνους τους, ή, αν πεθάνουν άτεκνοι, στους στενότερους συγγενείς τους κατά κανόνα, σύμφωνα με τους όρους που θέτουν οι προικοδοτές. Στην ουσία, δηλαδή, μεταβιβάζεται κυρίως η επικαρπία αγαθών.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 509-510. Όπως γενικά ισχύει στις Κυκλάδες, βλ. χαρακτηριστικά Kasdagli, *Land...* ό.π., 263-264.

¹⁵⁸ Βλ. 9 Φεβρουαρίου 1804 ό.π., II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 8 υποφ. 2.

¹⁵⁹ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 511.

¹⁶⁰ Βλ. σχετικά και Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 15 κ.εξ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 35 κ.εξ. και Το παράδειγμα των ιερωμένων της οικογένειας Συρίγου, 45 κ.εξ. Σημειώνουμε ότι σπάνια τίθενται όροι και για τη διάθεση των περιουσιακών στοιχείων που το ζευγάρι θα αποκτήσει κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου του, τα οποία κατ'αρχήν μπορούν να διατεθούν κατά βούληση, εάν αποκτήθηκαν με κεφάλαια που συγκρότησαν οι ίδιοι οι σύζυγοι. Στην περίπτωση, όμως, του ζεύγους αφέντη Τζανάκη Αλαφούζου και Μαρουλίας Πετροκόπου, ο πατέρας της νύφης και οι γονείς του γαμπρού που τους προικοδοτούν, ορίζουν ότι, αν μείνουν άτεκνοι, θα αποδοθούν στους στενότερους συγγενείς τους όχι μόνο τα προικώα τους, αλλά και τα μισά από «ό,τι» αγοράσουν, βλ. 17 Φεβρουαρίου 1696 ΑΚΕ, I. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 3 υποφ. γ'.

Οι όροι μεταβίβασης τίθενται για τον κάθε σύζυγο ξεχωριστά, γεγονός που αποτελεί επιπλέον απόδειξη του ότι δεν ισχύει η κοινοκτημοσύνη. Δεσμεύουν κατά κανόνα τους προικοδοτούμενους έτσι ώστε να εξασφαλιστεί πως ο κύριος όγκος των προικίων τους θα παραμείνει στην κυριότητα της οικογένειας καταγωγής τους, πυρηνικής ή ευρύτερης. Οι ποικίλοι τρόποι με τους οποίους εκφράζονται, εξάλλου, αντανακλούν τις προθέσεις των προικοδοτών και τις ανάγκες που επιθυμούν κάθε φορά να καλύψουν.

Η κωδικοποίηση των εθίμων αποτυπώνει σε γενικές γραμμές τη συγκεκριμένη πρακτική, που εκφράζει τις οικογενειακές στρατηγικές μεταβίβασης. Χαρακτηριστική είναι και απόφαση του Καθολικού Επισκόπου Αλοΐσιου Γουάρκη, το 1723, η οποία αποτυπώνει αναλυτικά τα ισχύοντα ως προς την κυριότητα και τη διαχείριση των προικίων, αλλά και ως προς τις σχέσεις μεταξύ των συζύγων. Στο έγγραφο αυτό καταγράφεται η λύση που δίνει ο Γουάρκης, ο οποίος ενεργεί και ως παπικός απεσταλμένος, στις διαφορές που έχουν δημιουργηθεί μεταξύ δυο συζύγων και τους έχουν απομακρύνει.

Ο Επίσκοπος, «ζητώντας ... να ειρηνέψει ... κάθε λογής σύγχυσιν ανάμεσα εις τα αντρόγυνα ... σήμερα βλέποντας την ξεχώρισιν του παρόν ανδρογύνου», του αφέντη Βασιλάκη Κοτάκη και της Μαρούσας Ντακορώνια, που είναι «γυναίκα του νόμιμη και ευλογητική από τόσους χρόνους», με στόχο «να τους ξανασιμίξομεν δια να δυσκολεύσομεν πολλές αφορμές του σκαντάλου ... όθεν ορίζομεν ... παρευθύς ... να μην κάμουν αλλέως τα άνωθεν δυο μέρη, παρά να σμιξούν πάλι συγχωρώντας ο ένας του αλλουνού εις όσα φταισίματα έλαχαν ανάμεσά τους, φυλάοντας τες κάτωθεν κοντετζιόνες»: 1) εάν ο σύζυγος έχει χρέος «να μην αποκρίνεται» η σύζυγός του ούτε «τα έχη της», 2) τα αγροτικά προϊόντα τους να τα κρατά ο σύζυγος στον τόπο κατοικίας τους και να μην έχει σπίτι «χώργια», 3) ο σύζυγος να μην πουλήσει οτιδήποτε από «τα έχη» της συζύγου και 4) «να μην την πειράζει μηδέ με λόγια μηδέ με έργα, μάλιστα να την τιμά και να την αγαπά ως γυναίκαν του, το οποίον θέλει ο Θεός και ζητά ο κόσμος, ομοίως και αυτή».

Η απόφαση διαβάζεται στους ενδιαφερόμενους, και όπως πληροφορούμαστε από σημείωση που συντάσσεται εννέα μέρες αργότερα, ο μεν Βασιλάκης συμφωνεί, ενώ η Μαρούσα τονίζει «πως δεν είχε ποτέ γνώμη να σμιξεί» με τον σύζυγό της, «μα δια να μην πέσει εις την παιδα της εκκλησίας» και για να υπακούσει στη βούληση του Επισκόπου «στέργεται». Από προγενέστερο έγγραφο, εξάλλου, πληροφορούμαστε ότι η αιτία για την οποία δημιουργήθηκε η διαμάχη μεταξύ τους ήταν ότι εκείνος, με αφορμή το γεγονός ότι δυο χρόνια μετά το γάμο τους δεν είχαν αποκτήσει παιδιά, χρησιμοποίησε προς όφελός του την προίκα της Μαρούσας και εγκατέλειψε τη συζυγική στέγη.¹⁶¹

¹⁶¹ Βλ. 21 Οκτωβρίου 1723 *ό.π.*, ΣΤ' Αποφάσεις, Φάκ. 1 υποφ. ε' επιστολή από τη έδρα του Πάπα στη Ρώμη προς τον Καθολικό Επίσκοπο Σαντορίνης, όπου οι λεπτομέρειες της διαμάχης και εντολή προς τον Επίσκοπο να συμφιλιώσει το ζευγάρι 20 Ιουνίου 1722 *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 5 υποφ. 3. Σε ανάλογη περίπτωση εγκατάλειψης της συζυγικής στέγης, το

Θα αναφερθούμε κατ'αρχήν στα βασικά χαρακτηριστικά των όρων σύμφωνα με τους οποίους μεταβιβάζονται τα προικώα των μελλόνυμφων, στη συνέχεια στους όρους μεταβίβασης των πατριμονίων, και τέλος σε σχετικά ζητήματα που συναντώνται στα προικοδωρητήρια των Δομινικανίδων και τις προσηλώσεις των ορθόδοξων μοναχών.

1. Μελλόνυμφοι

Στα τρία τέταρτα των προικοδοτούμενων μελλόνυμφων, αντρών και γυναικών, οι προικοδότες θέτουν όρους για τη μεταβίβαση του συνόλου, συνήθως, των προικώων. Οι όροι είναι στις περισσότερες περιπτώσεις αντίστοιχοι για τον καθένα από τους μέλλοντες συζύγους, συμβαίνει όμως και να είναι διαφορετικοί ή να τίθενται μόνο για τον ένα από τους δυο, ανεξάρτητα από το εάν προικοδοτούνται με κοινό ή ξεχωριστό έγγραφο.¹⁶² Συχνά οι όροι διατυπώνονται σχεδόν μονολεκτικά, ενώ καταγράφονται με λεπτομέρειες κυρίως όταν η προίκα είναι μεγάλη. Αποτελούν μέρος της συμφωνίας των πλευρών που συνάπτουν το συνοικέσιο, και εξαρτώνται από τις ιδιαίτερες ανάγκες που αποβλέπουν να καλύψουν κάθε φορά οι προικοδότες, όπως συμβαίνει και στο γεροντομοίρι. Ακριβώς στο χαρακτήρα τους αυτό οφείλεται και το γεγονός ότι μπορεί για τα παιδιά της ίδιας πυρηνικής οικογένειας να τίθενται διαφορετικοί όροι ή και να μην τίθενται σε όλες τις περιπτώσεις.

Η θέση ή μη όρων μεταβίβασης εξαρτάται και από το είδος των προικοδωρητηρίων εγγράφων, καθώς τίθενται στα τρία τέταρτα των προικοσυμφώνων, αλλά μόνο στα μισά ιβεντάρια.¹⁶³ Επίσης, εξαρτάται από το χαρακτήρα της προικοδότησης, καθώς σε τρεις στις δέκα περιπτώσεις που δεν τίθενται όροι, πρόκειται για προίκες τις οποίες παρουσιάζουν οι ίδιοι οι μελλόνυμφοι. Δεν συνδέεται, ωστόσο, με το φύλο, ούτε υπάρχει ιδιαίτερη πρόβλεψη για την προίκα των γυναικών, παρά το όσα σημειώνονται στην κωδικοποίηση των εθίμων.

Η προικοδότηση χωρίς όρους μεταβίβασης εντοπίζεται κυρίως τον 17^ο αιώνα (46,72%) και αφορά σε έξι στις δέκα περιπτώσεις την προίκα των αντρών, που είναι και εκείνοι οι οποίοι συχνότερα παρουσιάζουν οι ίδιοι τα προικώα τους. Δεν συνδέεται με το δόγμα ή το μέγεθος των προικώων και, εξάλλου, δεν έχει απόλυτο χαρακτήρα, καθώς συμβαίνει οι

γεγονός αποτελεί αιτία διαζυγίου μεταξύ των ορθόδοξων, όχι όμως και μεταξύ των καθολικών, όπου ο θεσμός του διαζυγίου δεν υφίσταται, αλλά μόνο ακυρώνεται ο γάμος σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως μοιχεία. Βλ. Σφυρόερας, «Γάμοι... ό.π., 24 Esmein, *Le mariage...* ό.π., 242. Σχετικά με την εξουσία που παρέχει στον άντρα η διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας, βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 299, 312-313.

¹⁶² Υπενθυμίζουμε ότι από το σώμα των 478 ζευγαριών για τα οποία διαθέτουμε τουλάχιστον το κύριο προικοδωρητήριο του ενός από τους προικοδοτούμενους, τα στοιχεία προικοδότησης αναφέρονται σε 874 πρόσωπα. Συναντώνται και δυο προικοδωρητήρια που περιέχουν μόνο την προίκα της νύφης αλλά όρους μεταβίβασης και για τα προικώα του γαμπρού. Σε μια από τις περιπτώσεις αυτές πρόκειται για δεύτερο γάμο του γαμπρού και πιθανόν επαναλαμβάνονται οι όροι του προικοδωρητηρίου του πρώτου γάμου του, βλ. προικοσύμφωνο κυρ Αντωνάκη Κονταράτου και Ανέζας Αξαγοράρη 27 Πρωτοβουλίου 1648 ό.π., Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 2 υποφ. β'.

¹⁶³ Στο ένα πέμπτο, άλλωστε, των ιβενταρίων που δεν περιλαμβάνονται όροι μεταβίβασης, οι προικοδότες επιφυλάσονται να τους θέσουν στο μέλλον, όταν θα συνταχθεί προικοσύμφωνο.

προικοδότες να επιφυλάσσονται να θέσουν σχετικούς όρους στο μέλλον (13,81%). Σημειώνουμε, τέλος, ότι περίπου σε μια στις δέκα περιπτώσεις η μη θέση όρων αφορά μελλοννυμφους που θα αποτελέσουν ζευγάρι.

Οι όροι μεταβίβασης, όπως κατά κανόνα ρητά σημειώνεται, θα ισχύουν εάν οι προικοδοτούμενοι πεθάνουν «άκληροι», δεν αποκτήσουν δηλαδή απογόνους. Η μεταβίβαση των προικίων, όπως και των όποιων άλλων περιουσιακών στοιχείων, στους απογόνους είναι, εξάλλου, αυτονόητη. Όπως σημειώνεται και στα κωδικοποιημένα έθιμα, που σε κάθε περίπτωση στοχεύουν στην εξασφάλιση των δικαιωμάτων των μελών της πυρηνικής και της ευρύτερης οικογένειας, όλα τα παιδιά έχουν δικαίωμα στην περιουσία και των δυο γονέων τους, ενώ οι γονείς έχουν υποχρέωση να αποδώσουν μερίδια σε όλα τους τα παιδιά.¹⁶⁴ Ωστόσο, σε πέντε προικοδορητήρια αυτό ορίζεται ρητά.

Οι περιπτώσεις αυτές διαθέτουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως συμβαίνει κάθε φορά που γίνεται αναφορά στο αυτονόητο. Πρόκειται για έγγραφα που συντάσσονται μετά το γάμο των προικοδοτούμενων και αφού έχουν ήδη αποκτήσει παιδιά (1), μεταβιβάζονται αγαθά φεουδαλικού τύπου (2) ή ο μελλοννυμφος έχει ήδη συνάψει προηγούμενο γάμο από τον οποίο έχει αποκτήσει απογόνους, και προφανώς επιθυμεί να εξασφαλίσει τα παιδιά από το δεύτερο γάμο του, σύμφωνα με την «τάξη του κόσμου» (1).¹⁶⁵ Αντίστοιχα, σε δυο άλλες περιπτώσεις, η προίκα του ενός ή και των δυο συζύγων θα διατεθεί σύμφωνα με συγκεκριμένους όρους, είτε αποκτήσουν παιδιά είτε όχι, καθώς πρόκειται για γάμους Σαντορινιών με ξένους, και η σχετική ρύθμιση αποσκοπεί κυρίως στην εγκατάσταση του ζευγαριού στη Σαντορίνη.

Εάν, λοιπόν, οι προικοδοτούμενοι πεθάνουν άτεκνοι μπορεί να ορίζεται ότι τα προικία τους θα μεταβιβαστούν στους στενότερους συγγενείς τους, σε συγκεκριμένα μέλη της οικογένειας καταγωγής τους, θα αφιερωθούν σε θρησκευτικά ιδρύματα, ή ότι θα περιέλθουν στον/στην σύζυγό τους, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις θα μπορούν να τα διαθέσουν όλα κατά βούληση.

Οι όροι διαφέρουν κυρίως ως προς την απόδοση ή μη των προικίων στην οικογένεια καταγωγής των προικοδοτούμενων, αλλά και ως προς τα περιθώρια επιλογών που αφήνουν στους προικοδοτούμενους. Η σημασία και η εφαρμογή τους, εξάλλου, διαπιστώνεται στις διαθήκες και στα έγγραφα διανομής περιουσιακών στοιχείων «αδιάθετων» προσώπων, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

¹⁶⁴ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 507-508. Η μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων των γονέων σε όλα τα παιδιά τους αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό των οικογενειακών στρατηγικών, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 266. Εξάλλου, η σημασία της οικογένειας επικεντρώνεται στα παιδιά, βλ. Goody, *The development...* ό.π., 153-156.

¹⁶⁵ Η τελευταία περίπτωση αφορά τα προικία του ζεύγους άρχου Αντωνάκη Ντελέντα και Μπόνας Συρίγου, που θα μεταβιβαστούν στα παιδιά τους σύμφωνα με την «τάξη του κόσμου», βλ. εδώ παραπάνω, 196.

Πίνακας 11. Όροι μεταβίβασης προικώων

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)
τέλη 16 ^{ου}	29	79,31%	6,89%	10,34%	3,44%	-
17 ^{ος} α'	142	69,01%	24,64%	4,92%	1,40%	-
17 ^{ος} β'	171	74,26%	21,63%	2,33%	0,58%	1,69%
18 ^{ος} α'	127	62,99%	22,04%	11,02%	3,93%	-
18 ^{ος} β'	131	32,82%	58,77%	6,10%	1,52%	0,76%
αρχές 19 ^{ου}	55	54,54%	36,36%	7,27%	-	1,81%
σύνολο	655	61,22%	30,38%	6,10%	1,67%	0,61%

α) σύνολο προικοδοτούμενων

β) ποσοστό προικοδοτούμενων που θα μεταβιβάσουν τα προικώα στους στενότερους συγγενείς τους

γ) ποσοστό προικοδοτούμενων που θα μεταβιβάσουν τα προικώα σε μέλη της οικογένειας καταγωγής τους

δ) ποσοστό προικοδοτούμενων που θα μεταβιβάσουν τα προικώα σύμφωνα με τη θέληση τους

ε) ποσοστό προικοδοτούμενων που θα αφιερώσουν τα προικώα σε θρησκευτικά ιδρύματα

στ) ποσοστό προικοδοτούμενων που θα μεταβιβάσουν τα προικώα στον/στην σύζυγό τους

Κυρίαρχες πρακτικές

Σε εννέα στις δέκα περιπτώσεις οι άτεκνοι προικοδοτούμενοι οφείλουν να μεταβιβάσουν τα προικώα τους στους στενότερους συγγενείς τους, που συνήθως ορίζονται ως οι «πλέον πρόξιμοι» ή πρόκειται για συγκεκριμένα πρόσωπα.¹⁶⁶

Συμβαίνει, επίσης, κατ' αρχήν να σημειώνεται πως τα προικώα θα μεταβιβαστούν όπως θα ορίσουν με διαθήκη τους οι προικοδότες στο μέλλον, ή οι ίδιοι οι μελλοννυμοί, όταν παρουσιάζουν εκείνοι τα προικώα, αλλά σε περίπτωση που δεν το κάνουν ή πεθάνουν «αιφνίδια», θα πρέπει να αποδοθούν «κατά την τάξιν» στους στενότερους συγγενείς γενικά ή σε ορισμένους από αυτούς, όπως π.χ. στα αδέρφια τους.¹⁶⁷ Στις περιπτώσεις, εξάλλου, όπου η προίκα έχει οριστεί πριν από την προικοδότηση, μέσω διαθήκης, οι όροι μεταβίβασης των προικώων έχουν ήδη τεθεί, και δεν επαναλαμβάνονται πάντα στα προικοδορητήρια.

Σε ελάχιστες περιπτώσεις οι όροι μεταβίβασης ισχύουν σε βάθος χρόνου δυο, τριών ή περισσότερων γενεών (3,33%), κυρίως όταν πρόκειται για μεγάλες προίκες, ή τίθενται και

¹⁶⁶ Όροι κοινοί στον κυκλαδικό χώρο, όπου όμως δεν συναντώνται πάντα στην ίδια συχνότητα. Βλ. π.χ. στη Μύκονο, Βισβίλης, «Δικαστικά... ό.π., 59-60. Βλ. αντίστοιχα στη Νάξο, Kasdagli, *Land...* ό.π., 271, όπου δεν τίθενται λεπτομερείς όροι αλλά τελικά τα προικώα καταλήγουν στα αδέρφια ή και σε μακρινότερους συγγενείς του αποθανόντος.

¹⁶⁷ Εάν, αργότερα, συνταχθεί διαθήκη δεν είναι απαραίτητο να περιλαμβάνονται και οι σχετικοί όροι, όπως π.χ. συμβαίνει στην περίπτωση της Μαρίας Ντελέντα, που προικοδοτείται το 1772, από τους γονείς της και τα προικώα της θα διατεθούν σύμφωνα με «ορδινία» τους ή αν δεν κάνουν, θα αποδοθούν στα αδέρφια της. Ο πατέρας της κάνει τη διαθήκη του δεκαοκτώ χρόνια αργότερα χωρίς να αναφέρεται στην προικοδότηση της Μαρίας, που δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των κληρονόμων του, καθώς κληροδοτεί την ιδιαίτερα μεγάλη του περιουσία σε τέσσερα ανύπαντρα παιδιά του, από τα έξι που έχει συνολικά αποκτήσει. Πάντως, τα τέσσερα παιδιά του θα κληρονομούνται μεταξύ τους. Βλ. 18 Απριλίου 1772 ό.π., Φάκ. 5 υποφ. β' 30 Δεκεμβρίου 1790 ό.π., Α' Διαθήκες, Φάκ. 6 υποφ. α'.

δεσμεύσεις που αφορούν το δόγμα των μελλοντικών δικαιούχων των προικίων, οι οποίοι θα πρέπει να έχουν το ίδιο δόγμα με τους προικοδοτούμενους (0,76%). Το τελευταίο συναντάται κατά βάσει στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και αφορά κυρίως καθολικούς, ενώ δεν συνδέεται με το ύψος της προίκας.

Ο όρος απόδοσης των προικίων στους στενότερους συγγενείς τίθεται στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων και για τους δυο μέλλοντες συζύγους, με αποτέλεσμα να συναντάται στην ίδια αναλογία μεταξύ προικοδοτούμενων αντρών και γυναικών. Η συγκεκριμένη πρακτική ακολουθείται συχνότερα από ορθόδοξους (53,58%) και χρονολογείται κυρίως τον 17^ο αιώνα, οπότε η παρουσία των ορθόδοξων είναι εντονότερη, ενώ η προίκα των ζευγαριών κινείται σε ελαφρά υψηλότερα μεγέθη του μέσου όρου.

Σχεδόν πάντα σημειώνεται απλώς ότι η προίκα θα πρέπει να αποδοθεί στους «πλέον/πλέα πρόξιμους» και σε ορισμένες περιπτώσεις ότι ο προικοδοτούμενος θα μπορεί να επιλέξει, μεταξύ των στενότερων συγγενών, εκείνον ή εκείνους που «αγαπά». Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι σπάνια ο συγκεκριμένος όρος αφορά τμήμα μόνο της προίκας, όταν ορίζεται ότι το υπόλοιπο θα πρέπει να αφιερωθεί σε θρησκευτικό ίδρυμα.

Τα περιθώρια επιλογής του προικοδοτούμενου περιορίζονται σε σημαντικότερο βαθμό όταν η προίκα του θα πρέπει να μεταβιβαστεί σε συγκεκριμένους συγγενείς, οι οποίοι είναι σχεδόν αποκλειστικά μέλη της οικογένειας καταγωγής του: αδέρφια (οκτώ στις δέκα περιπτώσεις), οι ίδιοι οι γονείς προικοδότες (μια στις δέκα), ανήψια ή παιδιά από τον πρώτο γάμο προικοδοτούμενου ή ακόμη και τα παιδιά που θα αποκτήσει το ζευγάρι, όπως είδαμε.

Μπορούμε να υποθέσουμε, άλλωστε, ότι και όταν ορίζεται μεταβίβαση στους πιο στενούς συγγενείς, πρόκειται κατά κανόνα για τα αδέρφια των προικοδοτούμενων, που είναι μάλλον οι στενότεροι συγγενείς οι οποίοι θα βρίσκονται στη ζωή, όταν οι προικοδοτούμενοι αποβιώσουν, και όχι για τους γονείς. Χαρακτηριστική είναι αναφορά που συναντάται σε προικοδορητήριο του 1688, όπου η προίκα του γαμπρού θα πρέπει να αποδοθεί στους «σιμούς, ήγουν σε όλα τα αδέρφια».¹⁶⁸ Οι γονείς έχουν δικαίωμα να ορίσουν τα πρόσωπα στα οποία θα μεταβιβαστεί η προίκα των παιδιών τους, εφόσον εκείνα πεθάνουν άτεκνα, ωστόσο δεν φαίνεται να θεωρείται σε όλες τις περιπτώσεις ότι συγκαταλέγονται μεταξύ των στενότερων συγγενών.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Βλ. ινβεντάριο μισέρ Τζανάκη Πετροκόπου, 3 Δεκεμβρίου 1638 *ό.π.*, Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. ε΄.

¹⁶⁹ Στην περίπτωση του ζεύγους Κωσταντή Τζάνε και Μαργαρίτας Μπαρμαρίγου, που κυρίως προικοδοτούνται από τους γονείς τους, ορίζεται ρητά ότι τα προικία θα αποδοθούν «κατά την τάξη και συνήθεια» στους στενότερους συγγενείς και όχι στους γονείς. Αντίθετα, τα προικία του Ιωάννη Συρίγου και της Μαρίας Αλεφραγή, που μεταβιβάζουν ο αδερφός του γαμπρού και οι γονείς της νύφης, θα αποδοθούν στους «κληρονόμους» τους, δηλαδή, όπως σημειώνεται, στους γονείς, τα αδέρφια και τα παιδιά των αδερφών. Βλ. αντίστοιχα 12 Φεβρουαρίου 1690 και 7 Οκτωβρίου 1690 *ό.π.*, Φάκ. 3 υποφ. γ΄.

Μπορεί να ορίζεται ότι όλα τα αδέρφια δικαιούνται μέρος των προικίων, οπότε ο προικοδοτούμενος θα καθορίσει ο ίδιος τα αγαθά που θα μεταβιβάσει στο καθένα μόνο τα αδέρφια του ίδιου φύλου με τον προικοδοτούμενο, οπότε πάλι έχει κάποια περιθώρια επιλογής, ή μόνο ένα ή περισσότερα συγκεκριμένα αδέρφια.

Εξάλλου, συμβαίνει κάποτε να κατοχυρώνονται και αντίστοιχα δικαιώματα του προικοδοτούμενου, καθώς τίθενται ταυτόχρονα και όροι μεταβίβασης στα προικία αδερφών του, έτσι ώστε όλα τα αδέρφια, εάν μείνουν άκληρα, να κληρονομούνται μεταξύ τους, «κατά την τάξη» (8 περιπτώσεις). Στις περιπτώσεις αυτές τα αδέρφια μπορεί να έχουν ήδη προικοδοτηθεί, ως μελλόνυμφοι ή καθολικοί ιερωμένοι, και οι όροι μεταβίβασης των προικίων τους να τίθενται αργότερα, με την ευκαιρία προικοδότησης άλλου παιδιού της οικογένειας.

Οι όροι τίθενται στις μισές περιπτώσεις σε μελλόνυμφους του ίδιου ζεύγους, και συνολικά στην ίδια αναλογία σε άντρες και γυναίκες. Η συγκεκριμένη πρακτική ακολουθείται κυρίως από καθολικούς (κατά τα δυο τρίτα), σε περιπτώσεις προικοδοτούμενων που συγκροτούν ζευγάρια τα οποία λαμβάνουν προίκια υψηλότερη του μέσου όρου και συναντώνται συνήθως τον 18^ο αιώνα.¹⁷⁰ Επισημαίνουμε ότι την ίδια περίοδο και σε περιπτώσεις με αντίστοιχα χαρακτηριστικά, συμβαίνει να ορίζεται ότι τα προικία θα αποδοθούν άμεσα στην οικογένεια καταγωγής του αποθανόντος συζύγου, χωρίς να έχει δικαίωμα επικαρπίας ο επιζών σύζυγος, παρά την επικρατούσα συνήθεια.¹⁷¹ Συχνά, άλλωστε, ο παραπάνω όρος τίθεται σε προικία που θα πρέπει να αποδοθούν σε συγκεκριμένους συγγενείς.

Οι αναφορές στα ισχύοντα επιβεβαιώνουν τα χαρακτηριστικά των όρων που διαπιστώσαμε. Οι προικοδότες επικαλούνται τη «συνήθεια του νησιού», την «τάξη και συνήθεια του τόπου», σχεδόν σε μια στις δέκα περιπτώσεις όπου θέτουν συγκεκριμένους όρους μεταβίβασης (50). Σε όλες τις περιπτώσεις, εκτός από μια, τα προικία θα αποδοθούν σύμφωνα με τη «συνήθεια»: στους στενότερους συγγενείς κατά τα τέσσερα πέμπτα, σε αδέρφια ή σε μια περίπτωση στα παιδιά που θα αποκτήσει στο μέλλον ο προικοδοτούμενος.

Η επιφύλαξη των προικοδοτών να ορίσουν αργότερα με διαθήκη τους σχετικούς όρους φαίνεται, εξάλλου, ότι παρεκκλίνει από τα συνηθισμένα. Έτσι, στη μοναδική περίπτωση όπου δεν ακολουθείται η «συνήθεια», το 1677, προικοδότης σημειώνει πως «κόβγοντας τες συνήθειες του τόπου και αντέτι», θα θέσει αργότερα με διαθήκη όρους για τη μεταβίβαση των αγαθών που μεταβιβάζει, τα οποία είναι και προικία του.¹⁷²

¹⁷⁰ Οι προίκες στις συγκεκριμένες περιπτώσεις είναι κατά 34,84% μέτριες και κατά 37,87% μεγάλες.

¹⁷¹ Βλ. αναλυτικά εδώ παρακάτω, 249.

¹⁷² Πρόκειται για την προικοδότηση του αφέντη Αγγελή Νταρζέντα εκ μέρους κυρίως του πατέρα του μισέρ Μπενετή, βλ. 29 Απριλίου 1677 *ό.π.*, υποφ. α'.

Ιδιαίτερα στοιχεία έχουν οι μόλις δυο περιπτώσεις μεταβίβασης προικίων φεουδαλικού τύπου, οι οποίες χρονολογούνται το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα. Τα έγγραφα συντάσσονται στη Σαντορίνη, αλλά αφορούν αγαθά που βρίσκονται στη Νάξο, όπου κυρίως συναντώνται φεουδαλικές επιβιώσεις, ενώ στη Σαντορίνη δεν μαρτυρούνται αντίστοιχα φαινόμενα, τουλάχιστον μετά τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, παρά το γεγονός ότι οι φεουδαλικές οικογένειες της Φραγκοκρατίας διατηρούν, σε μεγάλο βαθμό, την κυρίαρχη θέση τους μέχρι τα τέλη του 17^{ου} αιώνα.¹⁷³

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση αφορά την προίκα του μισέρ Γουλιελμάκη Ντακορώνια, πρωτότοκου γιου του μισέρ Αντώνη του μισέρ Γουλιελμάκη από τη Νάξο, ο οποίος προικοδοτείται το 1626 για να παντρευτεί την Κατερίνα Γαβρά του μισέρ Νικόλα από την Κρήτη. Ο γαμπρός παρουσιάζει ο ίδιος τα προικία του, σύμφωνα με εξουσιοδότηση που του είχε κάνει ο πατέρας του, ο οποίος απουσιάζει στη Νάξο. Πρόκειται για το «φέουδο» του πατέρα του στη Νάξο, όλα τα προικία της μακαρίτισσας της μητέρας του στη Σαντορίνη, την κληρονομιά που είχε λάβει από τον θείο του Μάρκο Κρίστο, αδερφό της, καθώς και ό,τι τυχόν κληρονομίες λάβει στο μέλλον στη Νάξο και τη Σαντορίνη. Ο μισέρ Αντώνης κρατά γερωντομοίρι το μισό φέουδο, ενώ σχετικά με τη μεταβίβασή του γίνεται αναφορά στο «πριβιλέγγιον» του 1481, σύμφωνα με το οποίο θα πρέπει «να απομένει το αυτό φέουδο κληρονομικώς ακέραιο από πριμογέννητο ως πριμογέννητον», όρο που αποδέχεται το μελλοννυμο ζευγάρι. Εξάλλου, και τα υπόλοιπα προικία, του γαμπρού και το σύνολο των προικίων της νύφης, θα μεταβιβάζονται «κληρονομικώς» στα παιδιά τους. Εάν μείνουν άκληροι τα προικία της νύφης θα αποδοθούν στα αδέρφια της ακέραια, ενώ δεν υπάρχει αντίστοιχη πρόβλεψη για τον γαμπρό. Το ζευγάρι θα αποκτήσει μια κόρη μόνο, τη Νικολέτα, στην οποία θα μεταβιβαστεί το σύνολο των περιουσιακών του στοιχείων. Η Κατερίνα κάνει τη διαθήκη της το 1630, με την οποία της κληροδοτεί όλα της τα προικία, όπως και ο Γουλιελμάκης το 1639, που της αφήνει, μεταξύ άλλων, και όλα του τα «γονικά» στη Νάξο, χωρίς μνεία φέουδου, όπως αντίστοιχα διαπιστώνουμε και σε μεταγενέστερες μεταβιβάσεις μελών της οικογένειας.¹⁷⁴

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση του χαρακτήρα των όρων μεταβίβασης, σημειώνουμε ότι σε ελάχιστες περιπτώσεις ορίζεται πως τα προικία θα πρέπει να αφιερωθούν σε θρησκευτικό ίδρυμα ή να μεταβιβαστούν στον/στην σύζυγό του, ή, τέλος, οι προικοδοτούμενοι θα μπορούν να τα διαθέσουν κατά βούληση.

¹⁷³ Αντίστοιχη περίπτωση μεταξύ των δωρεών βλ. εδώ παρακάτω, 358. Βλ. και παραπάνω, 56-61.

¹⁷⁴ Βλ. 15 Οκτωβρίου 1626 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. δ' διαθήκη Κατερίνας του ευγενεστάτου άρχου μισέρ Γουλιελμάκη Ντακορώνια 19 Φεβρουαρίου 1630 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 1 υποφ. ζ' διαθήκη αφέντη Γουλιελμάκη Ντακορώνια 22 Αυγούστου 1639 *ό.π.*, Φάκ. 2 υποφ. α' γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Ντακορώνια *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Σχετικά με τη συναίνεση των μελλοννυμων για τη σύναψη του γάμου και τους όρους μεταβίβασης του φέουδου, βλ. εδώ παραπάνω,

Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι, όπως η προικοδότηση γίνεται κατά κανόνα από συγγενή προς συγγενή, έτσι και η μελλοντική μεταβίβαση των προικίων οφείλει να γίνει κατά κανόνα στα πλαίσια της ευρύτερης οικογένειας του προικοδοτηθέντα. Είναι πιθανό, εξάλλου, και σε ορισμένες, τουλάχιστον, από τις περιπτώσεις που δεν τίθενται όροι διάθεσης των προικίων να εννοείται πως εάν ο προικοδοτούμενος πεθάνει άτεκνος τα προικία επιστρέφουν στους συγγενείς του κάθε συζύγου. Ωστόσο, η τύχη των προικίων εξαρτάται και από το εάν οι προικοδοτούμενοι θα αποκτήσουν παιδιά, καθώς οι άτεκνοι διαθέτες, έγγαμοι ή χήροι, όπως και οι άγαμοι, ανεξάρτητα από τους όρους μεταβίβασης που βαρύνουν τα περιουσιακά τους στοιχεία, έχουν μεγαλύτερα περιθώρια μεταβίβασης σύμφωνα με τις προσωπικές τους επιθυμίες ή και ανάγκες, με αποτέλεσμα κάποια αγαθά να τα αφιερώνουν σε θρησκευτικά ιδρύματα ή να τα κληροδοτούν και/μόνο σε μη συγγενείς.¹⁷⁵

Αποκλίνουσες πρακτικές

Οι περιπτώσεις όπου τα προικία θα πρέπει να αφιερωθούν σε θρησκευτικό ίδρυμα, να μεταβιβαστούν δηλαδή εκτός της ευρύτερης οικογένειας καταγωγής των μελλόνυμφων, αφορούν κατά τα τρία τέταρτα καθολικούς και στην ίδια αναλογία μελλόνυμφες γυναίκες, καθώς και ζευγάρια με προίκες ελαφρά υψηλότερες του μέσου όρου, που προικοδοτούνται κυρίως τον 18^ο αιώνα.¹⁷⁶

Οι περιπτώσεις, εξάλλου, όπου ορίζεται πως τα προικία θα περιέλθουν στην κυριότητα του/της συζύγου είναι ελάχιστες, αλλά διαθέτουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που συνδέονται με γαμήλιες στρατηγικές και αντανακλούν τα όρια ελέγχου που μπορεί να ασκήσει η ευρύτερη οικογένεια. Τίθενται αποκλειστικά από τέσσερις μελλόνυμφους άντρες που παρουσιάζουν οι ίδιοι τα προικία τους, και προφανώς έχουν τη δυνατότητα να κινηθούν πέρα από τους συνήθεις περιορισμούς που επιβάλλει η οικογένεια στον προικοδοτούμενο. Το γεγονός, άλλωστε, ότι οι δυο είναι ξένοι, ο ένας μάλιστα ήδη χήρος από πρώτο γάμο, μαρτυρεί ότι οι συγκεκριμένοι επιδιώκουν με τον τρόπο αυτό να ισχυροποιήσουν τη θέση τους στη γαμήλια αγορά.¹⁷⁷

Η δυνατότητα διάθεσης του συνόλου των προικίων σύμφωνα με τις επιθυμίες των προικοδοτούμενων αποτελεί τη συχνότερη από τις αποκλίνουσες πρακτικές (40 περιπτώσεις),

184. Σχετικά με τους όρους της διαθήκης του Γουλιελμάκη και την τύχη της κόρης του ζεύγους βλ. παραπάνω, 152.

¹⁷⁵ Βλ. εδώ παρακάτω, 278 κ.εξ.

¹⁷⁶ Οι προίκες των ζευγαριών είναι κατά 36,36% μέτριες και κατά 36,36% μεγάλες.

¹⁷⁷ Βλ. χαρακτηριστικά την περίπτωση του αφέντη Νικολάκη Μαθά, από την Πάτμο και χήρου, Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 157. Δεν πρόκειται εδώ για προγαμιαία δώρα, που, εξάλλου, δεν συναντώνται στη Σαντορίνη, όπως συμβαίνει σε άλλα νησιά, βλ. Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων... ό.π., 39-49. Εξάλλου, δεν πρόκειται για το «κρεβατοστρώσι», το τμήμα δηλαδή των προικίων κινητών της συζύγου που δικαιούται ο σύζυγος σε περίπτωση άτεκνου γάμου, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 268, 387-388. Μάλλον πρόκειται για «χάρισμα», βλ. ό.π., 271-272. Σχετικά με την κληροδοσία σε σύζυγο βλ. εδώ παρακάτω, 310 κ.εξ.

που ακολουθείται κατά κανόνα για τον ένα από τους δυο μελλοντικούς (εννέα στις δέκα περιπτώσεις), και κάπως συχνότερα για τους άντρες (55%). Οι συγκεκριμένοι προικοδοτούμενοι παρουσιάζουν χαρακτηριστικά ανάλογα, ως προς το δόγμα, τη χρονική κατανομή και το ύψος των προικών, με εκείνους για τους οποίους ορίζεται ότι τα προικώα τους θα αφιερωθούν.¹⁷⁸ Εξαιρετική είναι η περίπτωση του Ποθητάκη Καρβούνη και της Νικολέτας Πατριτζιάνου, που όχι μόνο θα μπορούν να διαθέσουν την μικρή τους προίκα κατά βούληση, αλλά θα το πράξουν είτε αποκτήσουν παιδιά είτε όχι.¹⁷⁹

Συμπερασματικά σημειώνουμε ότι ο όρος απόδοσης των προικώων στους στενότερους συγγενείς του προικοδοτούμενου, γενικά ή συγκεκριμένα, αποτελεί τον κανόνα και παρουσιάζει σταθερότητα στο χρόνο, εκτός από το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, όπου και συναντάται το υψηλότερο ποσοστό των περιπτώσεων που η προίκα θα διατεθεί εκτός της ευρύτερης οικογένειας καταγωγής. Ο τελευταίος όρος, εξάλλου, αφορά κυρίως καθολικούς, ζευγάρια που λαμβάνουν προίκες μεγαλύτερης αξίας από το μέσο όρο, και κάπως συχνότερα προικώα αντρών.¹⁸⁰

Επισημαίνουμε ότι η απόδοση γενικά στους συγγενείς ορίζεται συχνότερα μεταξύ των ορθόδοξων τον 17^ο αιώνα, ενώ τον 18^ο στους καθολικούς ορίζεται συχνότερα η απόδοση σε συγκεκριμένους συγγενείς. Τα στοιχεία, ωστόσο, που αφορούν τους ορθόδοξους περιορίζονται σημαντικά από τον 18^ο αιώνα και δεν μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τυχόν εξέλιξη των πρακτικών που ακολουθούν.

Πίνακας 12. Χρονική κατανομή όρων μεταβίβασης που επικρατούν και όρων που αποκλίνουν

	α)	β)		γ)	
τέλη 16 ^{ου}	29	25	86,20%	4	13,79%
17 ^{ου} α΄	142	133	93,66%	9	6,33%
17 ^{ου} β΄	171	164	95,90%	7	4,09%
18 ^{ου} α΄	127	108	85,03%	19	14,96%
18 ^{ου} β΄	131	120	91,60%	11	8,39%
αρχές 19 ^{ου}	55	30	90,90%	5	9,09%
σύνολο	655	600	91,60%	55	8,39%

α) σύνολο προικοδοτούμενων

β) προικοδοτούμενοι που θα μεταβιβάσουν τα προικώα στην ευρύτερη οικογένεια καταγωγής τους και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

γ) προικοδοτούμενοι που θα μεταβιβάσουν τα προικώα εκτός της ευρύτερης οικογένειας καταγωγής τους και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

¹⁷⁸ Το μέγεθος της προίκας των ζευγαριών είναι στις συγκεκριμένες περιπτώσεις κατά 33,33% μικρό και κατά 41,02% μεγάλο, τα προικοδορητήρια συντάσσονται κατά 55% τον 18^ο αιώνα, και οι προικοδοτούμενοι είναι σε οκτώ στις δέκα περιπτώσεις καθολικοί.

¹⁷⁹ Βλ. 24 Ιανουαρίου 1803 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 6 υποφ. α΄.

Συμπληρωματικοί όροι

Συμβαίνει οι όροι μεταβίβασης να τίθενται ή, σπανιότερα, να διαφοροποιούνται μετά την προικοδότηση, όπως μαρτυρείται σε οκτώ συνολικά περιπτώσεις. Τα σχετικά έγγραφα συντάσσονται λίγους μήνες ή και 23 χρόνια μετά την προικοδότηση. Ειδικότερα, όροι μεταβίβασης των προικίων τίθενται σε διάστημα μηνών ή συνήθως δυο χρόνων μετά την προικοδότηση (5 περιπτώσεις), ενώ αλλαγή των όρων μπορεί να γίνει σε διάστημα που κυμαίνεται μεταξύ δυο ή και 23 χρόνων (3). Στην τελευταία γνωρίζουμε ότι η μεταβολή οφείλεται σε ιδιαίτερες υπηρεσίες τις οποίες προσέφερε ο προικοδοτηθείς στον προικοδότη πατέρα του.¹⁸¹

Καθορισμός του τμήματος των προικίων που μεταβιβάζονται χωρίς όρους

Ανεξάρτητα από τη θέση ή μη όρων διάθεσης των προικίων, οι μισοί σχεδόν προικοδοτούμενοι (459), θα μπορούν να διαθέσουν κατά βούληση τμήμα της προίκας τους, το οποίο ορίζεται στο προικοδωρητήριο. Πρόκειται για τα αγαθά που χαρακτηριστικά σημειώνεται πως θα είναι «της εξουσίας» τους, δεν υπόκεινται, δηλαδή, σε τυχόν δεσμευτικούς όρους που τίθενται από τους προικοδότες. Στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων αναφέρεται ρητά ότι η ρύθμιση θα ισχύει εφόσον οι προικοδοτούμενοι δεν αποκτήσουν παιδιά, όπως αντίστοιχα συμβαίνει με τους όρους μεταβίβασης. Επιπλέον, συμβαίνει να διευκρινίζεται ότι το συγκεκριμένο τμήμα θα διατεθεί για τη σωτηρία της ψυχής τους (12,63%).¹⁸²

Η πρακτική αυτή αποτελεί τον κανόνα από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, και κυρίως τη δεύτερη πεντηκονταετία του, αφορά εξίσου άντρες και γυναίκες, σε έξι στις δέκα περιπτώσεις και τους δυο μέλλοντες συζύγους. Το γεγονός, άλλωστε, ότι συναντάται σε ζευγάρια που λαμβάνουν προίκες μεγαλύτερες από το μέσο όρο και κυρίως καθολικούς, συνδέεται με τη σύνθεση των πηγών. Ακριβώς λόγω της χρονικής κατανομής της, αφορά προίκες μεγαλύτερες από το μέσο όρο, κυρίως καθολικών.¹⁸³

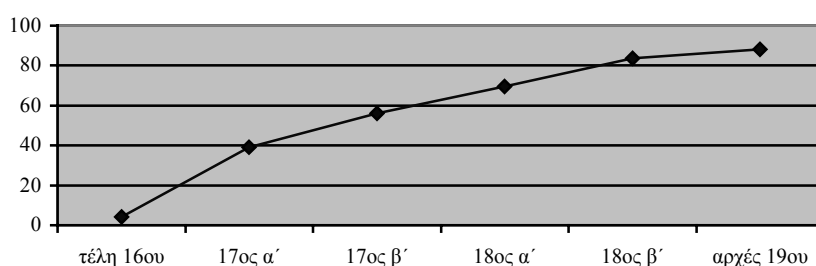
¹⁸⁰ Βλ. και Παράρτημα II, πίνακες 9α-9γ.

¹⁸¹ Πρόκειται για τα προίκια του αφέντη Γουλιελμάκη Ντακορώνια, τα οποία λαμβάνει κυρίως από τους γονείς του, το 1759, υπό τον όρο να τα αποδώσει στα αδέρφια του ή τον πατέρα του αν ζει. Ο τελευταίος, ωστόσο, το 1782, τού δίνει το δικαίωμα να τα διαθέσει κατά βούληση, «δια χάρες» που του παρείχε, βλ. 14 Φεβρουαρίου 1759 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. δ΄· 22 Σεπτεμβρίου 1782 *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. γ΄.

¹⁸² Βλ. π.χ. προικοδωρητήρια ζευγαριών Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 20, 22· Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 36, 40, 42 και το Παράδειγμα του παιδιών του αφέντη Γασπαράκη Άλμπυ, 55-57.

¹⁸³ Οι προίκες των συγκεκριμένων ζευγαριών είναι κατά 33,10% μέτριες και κατά 38,56% μεγάλες. Σημειώνουμε ότι από το σύνολο των καθολικών προικοδοτούμενων ζευγαριών, για τα οποία διαθέτουμε τουλάχιστον ένα κύριο προικοδωρητήριο έγγραφο, στο 68,14% ο ένας ή και οι δυο σύζυγοι θα μπορούν να διαθέσουν κατά βούληση μέρος των προικίων τους, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των ορθόδοξων ζευγαριών ανέρχεται στο 57,62%.

Σχεδιάγραμμα 3. Αναλογία ζευγαριών όπου ο ένας ή και οι δυο μέλλοντες σύζυγοι μπορούν να διαθέσουν κατά βούληση μέρος των προικίων τους, ως προς το σύνολο των προικοδοτούμενων

Το τμήμα των προικίων αποτιμάται σε χρήμα στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων, ενώ στις υπόλοιπες ορίζονται ακριβώς τα αγαθά που το συγκροτούν ή σπάνια γίνεται μόνο γενική αναφορά. Τα αγαθά είναι συνήθως ακίνητα, κατά το ένα πέμπτο χρηματικά ποσά, και σπάνια κινητά. Σημειώνουμε ότι το δόγμα ή το μέγεθος των προικίων δεν φαίνεται να συνδέονται με τις παραπάνω επιλογές των προικοδοτών.

Σχετικά με τη συγκεκριμένη πρακτική και την αναλογία του τμήματος που θα διατεθεί κατά βούληση ως προς το σύνολο της προίκας, είναι τα οριζόμενα στην κωδικοποίηση των εθίμων, σύμφωνα με τα οποία, όταν συνταχθούν ινβεντάρια «με σκοπόν δια να γένουν ύστερα προικοσύμφωνα και δεν έχουν καμμίαν κονδιτζιόνε και δεν έφθασαν να κάμουν προικοσύμφωνον και μένουν άκληροι» οι σύζυγοι, τότε «στρέφονται τα πράγματα εις τους συγγενείς», αλλά και «ευγάζοντας με διάκρισιν κατά την περιουσίαν της προικός εν μέρος να μένη εις την εξουσίαν των αυτών ακλήρων δια την ψυχήν των». Εξάλλου, στις Παρατηρήσεις επί των Εθίμων, του 1833, οι δημογέροντες τονίζουν: «γνωμοδοτούμεν περί τούτου, ότι το έν τρίτον της αξίας της προικός είτε ανδρός είτε γυναικός να ήναι της εξουσίας των να το διορίζουν καθώς θέλουν· εννοείται όμως ότι εξ αυτού του μεριδίου είναι και δια την ψυχήν των εάν όμως και δεν ήθελε προφθάσουν να το διορίσουν, το ήμιση του τρίτου, ήγουν το έννατον της προικός των, να γίνεται δια την ψυχήν των, εννοείται όμως το έκτον τούτο να μην περισσεύη ποτέ τον αριθμόν των τριών χιλιάδων γροσίων».¹⁸⁴

Η αναλογία του τμήματος αυτού ως προς το σύνολο της προίκας δεν είναι, ωστόσο, στην πράξη σταθερή, και έτσι η αξία του δεν αποτελεί ασφαλή ένδειξη του μεγέθους της προίκας. Όπως μπορούμε να εκτιμήσουμε σε 28 περιπτώσεις, σε ποσοστό υψηλότερο των τεσσάρων πέμπτων πρόκειται για το ένα τρίτο ή το ένα δεύτερο των προικίων, στην ίδια

¹⁸⁴ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 510, 519.

αναλογία, ενώ σπάνια οι προικοδοτούμενοι θα μπορούν να διαθέσουν ελεύθερα τα δυο τρίτα (3,57%).¹⁸⁵

Δικαιώματα επιζώντος συζύγου

Το δικαίωμα του επιζώντος συζύγου στην επικαρπία των προικίων του αποθανόντος ή άλλα σχετικά ζητήματα, που δεν εξαρτώνται από το εάν το ζευγάρι έχει παιδιά και δεν συνδέονται αναγκαστικά με τη θέση όρων μεταβίβασης των προικίων, συμφωνούνται ρητά σε λίγες περιπτώσεις προικοδοτούμενων αντρών και γυναικών (12,10%).

Σε ελάχιστες περιπτώσεις σημειώνεται ότι ο επιζών σύζυγος θα δικαιούται την επικαρπία των προικίων του αποθανόντος (3,66%), συνήθως εφόσον δεν ξαναπαντρευτεί. Η σχετική ρύθμιση αφορά συνήθως και τους δυο μελλονύμφους και αναφέρεται στα αυτονόητα, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε στην κωδικοποίηση των εθίμων.¹⁸⁶ Το γεγονός ότι τίθεται θα πρέπει να συνδέεται με το μέγεθος της προίκας που κινείται σε αρκετά υψηλότερο επίπεδο του μέσου όρου, ή σε λόγους που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε.

Το προικοσύμφωνο του μισέρ Νικόλα Γαβρά και της Καλίτζας Νταρζέντα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς όχι μόνο αντιμετωπίζεται το ενδεχόμενο να ξαναπαντρευτεί ο επιζών σύζυγος, αλλά και το ενδεχόμενο ο γαμπρός να συνάψει απλώς σχέση με άλλη γυναίκα. Συγκεκριμένα, οι γονείς της νύφης και η μητέρα του γαμπρού που προικοδοτούν το καθολικό αυτό ζευγάρι, με αγαθά μέτριας αξίας, συμφωνούν αν πεθάνει πρώτη η Καλίτζα να «γοντέρει το πράμα της» ο Νικόλας «όσο στέκει στην τιμή της, ήγουν να μη κάμει κοπέλα ή να υπαντρευτεί», και το ίδιο να ισχύσει σε περίπτωση που πεθάνει πρώτος ο γαμπρός.¹⁸⁷

Στα προικοδορητήρια τεσσάρων μελλονύμφων (τριών συνολικά ζευγαριών), εξάλλου, ρυθμίζονται άλλα ζητήματα, ενδεικτικά όσων μπορούν να ανακύψουν, όπως το δικαίωμα του επιζώντος συζύγου να ξαναπαντρευτεί και τότε, εάν έχει αποκτήσει παιδιά, να δικαιούται να έχει ο ίδιος ένα μέρος της προίκας του αντίστοιχο με εκείνο που θα μεταβιβάσει στο κάθε παιδί του. Σε άλλη περίπτωση πρόκειται για δικαίωμα του γαμπρού να κρατά όχι μόνο την επικαρπία αλλά και τη διαχείριση των προικίων της νύφης, ρύθμιση που μάλλον διευρύνει τα όρια της επικαρπίας. Επίσης, συναντάται και η ιδιαίτερη περίπτωση του μισέρ Αντωνάκη Ντελέντα και της Μπόνας Συρίγου, στην οποία αναφερθήκαμε ήδη, όπου όχι μόνο ο γαμπρός συνάπτει δεύτερο γάμο, αλλά προικοδοτεί ο ίδιος τη νύφη, η προίκα της οποίας όμως δεν θα είναι στην αποκλειστική της κυριότητα, αλλά θα ανήκει από κοινού στο ζευγάρι. Τα

¹⁸⁵ Η «παρατήρηση» των Εθίμων μπορεί, άλλωστε, να οφείλεται στο γεγονός αυτό και να αποβλέπει στη ρύθμιση ή τον έλεγχο της συγκεκριμένης πρακτικής. Σχετικά με το τμήμα της κληροδοτούμενης περιουσίας που αφιερώνεται για τη σωτηρία της ψυχής βλ. εδώ παρακάτω, 339-340.

¹⁸⁶ Βλ. εδώ παραπάνω, 277. Ιδιαίτερα διαφωτιστικές είναι οι σχετικές αναφορές στις διαθήκες, βλ. εδώ παρακάτω, 319 κ.εξ. Βλ. και Ι. Βισβίτζης, «Το κληρονομικόν δικαίωμα των συζύγων επί ατέκνου γάμου εις την Πάρον κατά τον 18^{ον} αιώνα», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 8 (1958), 135. Αντίθετα δεν ισχύει στη Νάξο, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 269.

¹⁸⁷ Βλ. 21 Δεκεμβρίου 1666 ό.π., Φάκ. 2 υποφ. ε'.

οριζόμενα στα δυο τελευταία προικοσύμφωνα, σημειώνουμε, ότι κινούνται πέρα από όσα συνήθως ισχύουν.

Οι περισσότερες, ωστόσο, περιπτώσεις αναφέρονται στην αφαίρεση του δικαιώματος επικαρπίας από τον επιζώντα σύζυγο και στην απόδοση των προικίων του αποθανόντος «παρευθύς» στην οικογένεια καταγωγής του, ανεξάρτητα από τυχόν σύναψη δεύτερου γάμου του επιζώντος.¹⁸⁸ Ο όρος τίθεται στις μισές περιπτώσεις και για τους δυο μελλόνυμφους, ενώ αφορά κάπως συχνότερα τα προικία των γυναικών. Χρονολογείται σε εννέα στις δέκα περιπτώσεις από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 19^{ου}, σε όλες αφορά καθολικούς, εκτός από μια, και σε οκτώ στις δέκα ζευγάρια που λαμβάνουν μεγάλες προίκες.

Πρόκειται για ουσιαστική διαφοροποίηση των όρων μεταβίβασης, αντίθετη με την «παλαιά συνήθεια», όπως συχνά σημειώνεται στα μέσα του 18^{ου} αιώνα από τους προικοδότες, που έχουν απόλυτη συνείδηση της παρέκκλισης.¹⁸⁹ Ωστόσο, η αναφορά στη «συνήθεια» είναι σπανιότερη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν φαίνεται ότι πλέον η συγκεκριμένη ρύθμιση δεν αποτελεί εξαίρεση στον ίδιο βαθμό. Η πρακτική αυτή είναι το αποτέλεσμα οικογενειακών στρατηγικών τις οποίες αναπτύσσουν κατά κανόνα καθολικές οικογένειες ιδιαίτερα υψηλής οικονομικής επιφάνειας. Η στρατηγική συγκεκριμένης οικογένειας καθώς και η σύναψη γάμου με ξένους, αποτελούν επιπλέον αιτίες εφαρμογής στα δυο τρίτα των ζευγαριών.

Έτσι, τα τέσσερα από τα δέκα ζευγάρια συγκροτούνται από μέλη της καθολικής οικογένειας Άλμπυ, που λαμβάνουν σχεδόν όλα ιδιαίτερα μεγάλες προίκες σε μετρητά, κυρίως ή αποκλειστικά, ενώ το ένα τέταρτο περίπου των μελλόνυμφων θα παντρευτούν ξένους. Στην τελευταία περίπτωση η άμεση απόδοση αφορά συνήθως τα προικία της νύφης που η ίδια κατάγεται από τη Σαντορίνη, ενώ στις υπόλοιπες την προίκα και των δυο συζύγων. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι και η οικογένεια Άλμπυ κατάγεται εκτός Σαντορίνης, και μάλιστα όχι από άλλα νησιά, όπως συνήθως συμβαίνει, αλλά από τη Γαλλία. Πάντως τα μέλη της που προικοδοτούνται υπό τον συγκεκριμένο αυτό όρο έχουν γεννηθεί όλα στο νησί.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Η σχετική ρύθμιση αφορά το 7,89% των προικοδοτούμενων αντρών και γυναικών (69 περιπτώσεις).

¹⁸⁹ Επισημαίνουμε ότι μεταξύ των 67 συνολικά προικοδωρητηρίων στα οποία γίνεται αναφορά στις επικρατούσες συνήθειες, στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων ακολουθούνται πρακτικές σύμφωνες με τη «συνήθεια», ενώ οι περιπτώσεις όπου ρητά σημειώνεται πως ακολουθούνται αντίθετες πρακτικές αφορούν όλες την άμεση απόδοση των προικίων, πλην μιας. Αντίθετα, στη Νάξο τον 17^ο αιώνα η άμεση μεταβίβαση αποτελεί τη συνήθη πρακτική, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 269-270.

¹⁹⁰ Η καταγωγή των ξένων συζύγων των συγκεκριμένων ζευγαριών, γνωστή σε 8 από τις 11 συνολικά περιπτώσεις, είναι από: τη Χίο (2), την Κύπρο (1), την Ιταλία (1) ή τη Γαλλία (1), καθώς και από την Τήνο (1), την Κίμωλο (1) ή τη Νάξο (1). Βλ. και Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Γασπαράκη Άλμπυ, 55, 58, 60 Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 125-126. Αντίστοιχη πρακτική ακολουθείται από την ορθόδοξη οικογένεια Γίζη, βλ. Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 20.

Μπορούμε να υποθέσουμε, εξάλλου, πως όταν δεν γίνεται αναφορά σχετικά με το δικαίωμα ή μη επικαρπίας των προικίων αποθανόντος συζύγου, συνήθως θα πρέπει να εννοείται ότι ο επιζών θα έχει το δικαίωμα αυτό, εφόσον δεν ξαναπαντρευτεί. Σχετικές είναι τρεις περιπτώσεις απόδοσης προικίων που μαρτυρούν και τις ποικίλες μορφές της συγκεκριμένης πρακτικής, οι οποίες καθορίζονται από τις ανάγκες των οικογενειών καταγωγής και τις σχέσεις που εκείνες αναπτύσσουν με το νέο ζευγάρι.

Το παράδειγμα της απόδοσης των προικίων της Ειρήνης Φουμέλη είναι χαρακτηριστικό. Η Ειρήνη προικοδοτείται το 1771 από τη μητέρα της, για να παντρευτεί τον αφέντη Μάρκο Ντελέντα, υπό τον όρο, εάν δεν αποκτήσει παιδιά, να έχει της εξουσίας της 150 γρόσια και τα υπόλοιπα προικία της να μεταβιβαστούν όπου η μητέρας της ορίσει, ή, αν δεν το κάνει, να αποδοθούν στα αδέρφια της. Δώδεκα χρόνια αργότερα, η Ειρήνη πεθαίνει άτεκνη και ο σύζυγός της παραδίδει «από σήμερα» όλη της την προίκα στη μητέρα της, «για πολλές χάρες» που του είχε κάνει, και παρά το γεγονός ότι «είναι ακόμη στην τιμή της» συζύγου του.¹⁹¹

Το αντίθετο συμβαίνει με τα προικία του Αντωνάκη Μπαρμπαρίγου, που πεθαίνει ένα χρόνο μετά το γάμο του, άτεκνος, καθώς η χήρα του συμφωνεί με τον αδερφό του πρε Νικολό να επιστρέψει τα προικία του και εκείνος να της δίνει 35 γρόσια το χρόνο, για όσο διάστημα δεν ξαναπαντρεύεται. Σημειώνουμε ότι ο Αντωνάκης είχε προικοδοτηθεί από τον πρε Νικολό και τη μητέρα του, υπό τον όρο, αν πεθάνει άκληρος, να έχει της εξουσίας του 100 γρόσια και τα υπόλοιπα να μεταβιβαστούν όπου ο αδερφός του ορίσει, δίχως να γίνεται αναφορά σε δικαίωμα επικαρπίας της συζύγου του, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση της Ειρήνης.¹⁹²

Ζητήματα επικαρπίας ή απόδοσης προικίων συναντώνται, επίσης, στα έγγραφα που αφορούν πρόσωπα, τα οποία πεθαίνουν χωρίς διαθήκη, όπως και σε ένα αδερφομοίρι. Χαρακτηριστικές στην πρώτη περίπτωση είναι οι ρυθμίσεις στις ακόλουθες δυο περιπτώσεις.

Το 1676 η άτεκνη Μαρουλία Λαγκαδά, χήρα του αφέντη Αντωνάκη Γαβαλά, «ρεφουδάρει ... όλον του το πράμα» σε ανηψιό του, σύμφωνα με τους όρους του προικοσυμφώνου τους, γεγονός που αποτελεί ένδειξη πως η άμεση απόδοση θα πρέπει να ορίζεται και πριν τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.¹⁹³

Η υπόθεση, όμως, της άτεκνης Μαρούσας Καφούρου, χήρας του μισέρ Νικόλα Πιτζικάλη, είναι διαφορετική, καθώς δεν αφορά μόνο δικαίωμα επικαρπίας των προικίων

¹⁹¹ Βλ. 24 Σεπτεμβρίου 1771 *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. β΄ 11 Οκτωβρίου 1783 *ό.π.*, Ε΄ Συμβιβασμοί, Φάκ. 2 υποφ. δ΄.

¹⁹² Βλ. 4 Οκτωβρίου 1791 *ό.π.*, Δ΄ Προικοσύμφωνο, Φάκ. 5 υποφ. δ΄ συμφωνία μεταξύ πρε Νικολού Μπαρμπαρίγου και Πελαγίας Μαθά χήρας Αντωνάκη Μπαρμπαρίγου 3 Νοεμβρίου 1791 *ό.π.*, Ε΄ Συμβιβασμοί, Φάκ. 2 υποφ. δ΄ γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Μαθά *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ΄ Γενεαλογικά δέντρα.

του αποθανόντος, αλλά των όσων εκείνος έχει κληρονομήσει. Στο προικοσύμφωνο του συγκεκριμένου ζευγαριού, το 1626, δεν σημειώνεται ρητά πως ο επιζών σύζυγος θα έχει δικαίωμα επικαρπίας στα προικώα του αποθανόντος. Έτσι, μετά το θάνατο του Νικόλα, αρχικά οι κληρονόμοι του συμφωνούν απλώς να της αποδώσουν ακίνητα που αντιστοιχούν στα δικά της προικώα, με έγγραφο που συντάσσεται το 1653. Τριάντα χρόνια αργότερα, ωστόσο, το ζήτημα δεν έχει λυθεί, όπως προκύπτει από τρεις διαιτητικές αποφάσεις «προεστώτων» στους οποίους η ίδια και οι κληρονόμοι του συζύγου της προσφεύγουν. Το 1674, οι προεστώτες, «θωρώντας» το προικοσύμφωνό της, αποφασίζουν η Μαρούσα να διαχειρίζεται την περιουσία του συζύγου της, αλλά και τα προικώα του αδερφού του Θεοδωρή, ο οποίος είχε επίσης πεθάνει χωρίς διαθήκη, καθώς ο πεθερός της, προικοδοτώντας τους δυο αδερφούς, όριζε να κληρονομούνται μεταξύ τους, αν δεν αποκτήσουν παιδιά. Επίσης, αποφασίζουν πως όταν πεθάνει η Μαρούσα, τα προικώα του συζύγου της και του αδερφού του θα αποδοθούν στους κληρονόμους τους, σύμφωνα με τη «συνήθεια του τόπου». Οι ίδιοι αποφασίζουν το 1682 ότι οι κληρονόμοι των αδερφών Πιτζικάλη οφείλουν να καταβάλουν στην Μαρούσα το τμήμα των προικώων της που εξακολουθούν να κρατούν, και ανάλογη απόφαση εκδίδουν τον επόμενο χρόνο, η οποία αναφέρεται σε μικρότερο τμήμα των προικώων, καθώς μάλλον οι κληρονόμοι είχαν ήδη αποδώσει μέρος των οφειλόμενων.¹⁹⁴

Στο μοναδικό αδερφομοίρι, εξάλλου, αγαθά που μεταβιβάζονται από γονέα προς το παιδί του, θα είναι όλα της εξουσίας του.¹⁹⁵

Ανεξάρτητα από τους όρους μεταβίβασης των προικώων ή το δικαίωμα επικαρπίας, συμβαίνει, εξάλλου, να ορίζεται ότι τμήμα της προίκας του ενός συζύγου θα περιέλθει στην κυριότητα του άλλου, μετά το θάνατό του, και εφόσον το ζευγάρι δεν αποκτήσει παιδιά (13 περιπτώσεις μελλόνυμφων). Η περιορισμένη αυτή πρακτική συνδέεται κυρίως με το περιθώριο που έχουν οι μελλόνυμφοι να κινηθούν πέρα από τα όρια που θέτει η οικογένεια, όταν παρουσιάζουν οι ίδιοι τα προικώα τους, έτσι ώστε να γίνουν όσο το δυνατόν πιο ελκυστικοί στη γαμήλια αγορά.

Στις περιπτώσεις αυτές πρόκειται για κατοχύρωση κληρονομικού δικαιώματος του επιζώντος συζύγου, που κατά τα τρία τέταρτα αφορά προικώα τα οποία παρουσιάζει ο ίδιος ο μελλόνυμφος, που συμβαίνει να είναι ήδη χήρος από πρώτο γάμο (2). Στοιχεία που επίσης διαφοροποιούν τα συγκεκριμένα ζευγάρια είναι πως συγκεντρώνονται κυρίως τον 18^ο αιώνα

¹⁹³ Βλ. 18 Νοεμβρίου 1676 *ό.π.*, Γ' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. δ'. Σημειώνουμε ότι δεν σώζεται το προικοσύμφωνο του συγκεκριμένου ζευγαριού.

¹⁹⁴ Βλ. 29 Μαΐου 1626 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. δ'· 28 Μαΐου 1653 *ό.π.*, Γ' Αγορές, Φάκ. 2 υποφ. α'· 21 Πρωτοουλίου 1674 *ό.π.*, ΣΤ' Αποφάσεις, Φάκ. 1 υποφ. γ'· 20 Οκτωβρίου 1682 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. γ'· 14 Μαρτίου 1683 *ό.π.*, ΣΤ' Αποφάσεις, Φάκ. 1 υποφ. δ'. Σχετικά με την αιρετοκρισία, βλ. Τουρτόγλου – Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η συμβολή...* *ό.π.*, 24.

¹⁹⁵ Βλ. αδερφομοίρι Ιωαννάκη Ρενιέρη, 12 Δεκεμβρίου 1726 *ό.π.*, Γ' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. στ'.

και είναι κατά τα δυο τρίτα καθολικά, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις διαφοροποίησης των προικοδοτικών πρακτικών.

2. Καθολικοί ιερωμένοι

Χαρακτηριστικά όρων

Οι όροι μεταβίβασης των πατριμονίων διαφοροποιούνται από εκείνους των προικίων μελλοννυμφων, καθώς ο προικοδοτούμενος δεν θα αποκτήσει παιδιά, ενώ ορισμένα από τα προικία αποτελούν μπενεφίτζια και μεταβιβάζονται με ιδιαίτερους όρους. Το γεγονός, εξάλλου, ότι τίθενται ρητά μόνο στους μισούς ιερωμένους, συνδέεται με τα παραπάνω χαρακτηριστικά τους, καθώς αναμένεται ότι θα μεταβιβάσουν το μεγαλύτερο μέρος των προικίων σε συγγενείς, εφόσον δεν θα έχουν δημιουργήσει οι ίδιοι οικογένεια. Επίσης, θα πρέπει να συνδέεται και με το μικρό μέγεθος των προικίων σε σχέση με εκείνο των μελλοννυμφων.

Τα πατριμόνια που μεταβιβάζονται χωρίς οποιοδήποτε όρο, στο ένα τρίτο των προικοδοτούμενων, έχουν μικρότερο μέγεθος του μέσου όρου και χρονολογούνται κυρίως τον 18^ο αιώνα.¹⁹⁶ Δεν πρόκειται για ιερωμένους που παρουσιάζουν τα προικία τους οι ίδιοι, πρακτική ελάχιστα διαδεδομένη άλλωστε. Είναι πιθανό να εννοείται πως τα προικία θα αποδοθούν στους στενότερους συγγενείς, όπως πράγματι συμβαίνει συνήθως και μπορούμε να διαπιστώσουμε σε τρεις στις δέκα περιπτώσεις για τις οποίες σώζεται διαθήκη των προικοδοτούμενων.¹⁹⁷ Εξάλλου, στις υπόλοιπες περιπτώσεις, οι προικοδότες επιφυλάσσονται να θέσουν στο μέλλον σχετικούς όρους, που επίσης μπορούμε να υποθέσουμε ότι κατ'αρχήν θα αναφέρονται στην απόδοση του πατριμονίου στην οικογένεια καταγωγής του προικοδοτούμενου.

Επισημαίνουμε, τέλος, ότι όροι μεταβίβασης ορίζονται σε επτά στους δέκα από τους ιερωμένους που λαμβάνουν μπενεφίτζια, ενώ στις υπόλοιπες προφανώς ισχύουν οι όροι ίδρυσης.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Πρόκειται για πατριμόνια κατά 71,70% μικρά και μόλις κατά 2,12% μεγάλα.

¹⁹⁷ Συγκεκριμένα σώζονται οι διαθήκες 15 ιερωμένων, που λαμβάνουν πατριμόνιο χωρίς όρους, από τους οποίους το 80% κληροδοτεί τα προικία του, καθώς και άλλα περιουσιακά στοιχεία που έχει αποκτήσει, κυρίως ή αποκλειστικά στους στενότερους συγγενείς του.

Πίνακας 13. Όροι μεταβίβασης πατρimoniών

	α)	β)	γ)	δ)	ε)			
17 ^{ος} α'	5	-	4	80,00%	1	20,00%		
17 ^{ος} β'	20	2	11	55,00%	1	5,00%	6	30,00%
18 ^{ος} α'	24	3	15	62,50%	-	6	25,00%	
18 ^{ος} β'	16	-	6	37,50%	-	10	62,50%	
αρχές 19 ^{ου}	7	-	4	57,14%	-	3	42,85%	
σύνολο	72	5	40	55,55%	1	1,38%	26	36,11%

α) σύνολο προικοδοτούμενων

β) προικοδοτούμενοι που θα μεταβιβάσουν το πατριμόνιο στους στενότερους συγγενείς τους και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

γ) προικοδοτούμενοι που θα μεταβιβάσουν το πατριμόνιο στα μέλη της οικογένειας καταγωγής τους και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

δ) προικοδοτούμενοι που θα μεταβιβάσουν το πατριμόνιο σύμφωνα με τη θέληση τους και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

ε) προικοδοτούμενοι που θα αφιερώσουν το πατριμόνιο σε θρησκευτικά ιδρύματα και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

Οι ιερωμένοι που λαμβάνουν πατριμόνια με συγκεκριμένους όρους μεταβίβασης συγκεντρώνονται κυρίως τον 17^ο και τα προικώα τους είναι μεγαλύτερα του μέσου όρου.¹⁹⁹

Οι όροι μεταβίβασης διαφοροποιούνται από εκείνους που τίθενται στους μελλόνυμφους, καθώς μόνο έξι στους δέκα ιερωμένους οφείλουν να αποδώσουν το πατριμόνιο στους συγγενείς, γενικά ή συγκεκριμένα, ενώ σχεδόν τέσσερις στους δέκα θα μπορούν να το διαθέσουν κατά βούληση, σε καμία περίπτωση οι προικοδότες δεν επικαλούνται «συνήθεια του τόπου». Οι διαφοροποιήσεις οφείλονται στα χαρακτηριστικά των ιερωμένων που ήδη επισημάναμε παραπάνω (ατεκνία και μικρό μέγεθος προικώων), αλλά θα πρέπει να συνδέονται και με το γεγονός ότι τα προικώα είναι συχνά αγορές, δεν προέρχονται δηλαδή από τον κύριο όγκο των περιουσιακών στοιχείων που μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά.

Ωστόσο, όταν πρόκειται για απόδοση στην ευρύτερη οικογένεια καταγωγής, κυριαρχεί η πρακτική να «στρέφονται» τα προικώα σε συγκεκριμένους συγγενείς, όρος που περιορίζει τα όποια περιθώρια επιλογής του προικοδοτούμενου. Στις περιπτώσεις αυτές η ισχύς των όρων δεν εκτείνεται σε βάθος χρόνου, ούτε εξαρτάται από το δόγμα των δικαιούχων. Οι συγκεκριμένοι συγγενείς, που δικαιούνται να λάβουν τα προικώα, είναι κατά τα τρία τέταρτα τα αδέρφια και στο υπόλοιπο κυρίως οι ίδιοι οι προικοδότες, γονείς συνήθως, ή οι κληρονόμοι τους, ενώ σε μια περίπτωση ανήψια.

¹⁹⁸ Βλ. σχετικά και Παράρτημα II, Το παράδειγμα των ιερωμένων της οικογένειας Συρίγου, 48, 51-52.

¹⁹⁹ Καλύπτουν το 50% των προικοδοτούμενων το πρώτο μισό του 17^{ου} και το 74,07% το δεύτερο μισό, το 57,14% το πρώτο μισό του 18^{ου} και το 37,20% το δεύτερο μισό, και στις αρχές του 19^{ου} καλύπτουν ποσοστό 58,33%. Το μέγεθος των πατριμονίων (γνωστό σε 71 περιπτώσεις) είναι κατά 47,88% μικρό, 42,25% μέτριο και 9,85% μεγάλο.

Συνήθως ο ιερωμένος θα μπορεί να επιλέξει ένα από τα αδέρφια του, εφόσον και το πατριμόνιο έχει σχετικά μικρό μέγεθος, μπορεί τα προικώα να πρέπει να μεταβιβαστούν αποκλειστικά στα «αρσενικά» αδέρφια (1 περίπτωση), ή να αντιμετωπίζεται το ενδεχόμενο ο προικοδοτούμενος να αναγκαστεί να εκποιήσει μέρος όσων θα πρέπει να αποδώσει στα αδέρφια του, για να ικανοποιήσει βιοτικές του ανάγκες (2), όρος που συναντάται μόνο στα πατριμόνια και επίσης συνδέεται με το μικρό τους μέγεθος.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του πρε Γιακουμάκη Ντανέζη, όπου μπορούμε να παρακολουθήσουμε και την εφαρμογή του όρου μεταβίβασης. Ο πρε Γιακουμάκης λαμβάνει το 1695, μικρής αξίας πατριμόνιο από τον πατέρα του, αφέντη Κωσταντή, το οποίο οφείλει να μεταβιβάσει σε όποιο από τα αδέρφια του «θέλει». Είκοσι χρόνια αργότερα, συντάσσει ιδιόγραφη διαθήκη, ενόψει επικείμενου ταξιδιού του, με την οποία αφήνει τα προικώα του στον αδερφό του πρε Γεώργη, σημειώνοντας ότι ενεργεί σύμφωνα με τους όρους του πατριμονίου του, και επειδή ο συγκεκριμένος αδερφός «ήθελε με αγαπά και έτζι δεν ευρίσω να με αγάπησεν άλλον αδέρφι καλύτερα».²⁰⁰

Το σύνολο των περιπτώσεων όπου ορίζεται μεταβίβαση σε συγγενείς, γενικά ή συγκεκριμένα, χρονολογείται κυρίως τον 17^ο αιώνα, ενώ οι ελάχιστες περιπτώσεις απόδοσης γενικά στους στενότερους συγγενείς μεταξύ 1650-1749. Τα μεγέθη των πατριμονίων είναι αντίστοιχα και στις δυο περιπτώσεις.

Καθώς η προικοδότηση των ιερωμένων είναι το αποτέλεσμα συμφωνίας μεταξύ προικοδοτών και εκκλησιαστικών αρχών, και έχει χαρακτήρα τελεσίδικο σε μεγάλο βαθμό, οι όροι μεταβίβασης σπάνια μεταβάλλονται μετά τη σύνταξη του προικοδωρητήριου, όπως, εξάλλου, σπάνια μεταβάλλεται και η σύνθεση των προικώων. Συναντάται, ωστόσο, μια περίπτωση, όπου ο προικοδότης αλλάζει τους όρους μεταβίβασης τρεις μέρες μετά τη σύνταξη του προικοδωρητήριου, θέτοντας νέους, ιδιαίτερα περιοριστικούς.²⁰¹

Σημειώνουμε, τέλος, ότι οι περιπτώσεις όπου το σύνολο του πατριμονίου θα μπορεί να διατεθεί σύμφωνα με τις επιθυμίες του προικοδοτούμενου, διαφοροποιούνται μόνο ως προς τη χρονική τους κατανομή, καθώς συγκεντρώνονται κυρίως το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.

²⁰⁰ Βλ. 22 Μαρτίου 1695 *ό.π.*, Ζ' Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. β'· 25 Φεβρουαρίου 1715 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 4 υποφ. β'. Σημειώνουμε ότι ο συγκεκριμένος ιερωμένος είχε συνολικά 8 αδέρφια, μεταξύ των οποίων και μια αδερφή που γίνεται Δομινικάνιδα, βλ. κυρίως γενεαλογικό δέντρο για το μπενεφίτζιο του Γεώργη Ντανέζη *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Σχετικά με τη στρατηγική καθολικών πυρηνικών οικογενειών με πολλά παιδιά, όπου ορισμένα γίνονται ιερωμένοι/μοναχές, άλλα παντρεύονται και άλλα μένουν άγαμα βλ. παρακάτω, 544 -545.

²⁰¹ Πρόκειται για το πατριμόνιο του ντον Νικολού Φουμέλη, το οποίο του μεταβιβάζει η μητέρα του και θα μπορεί να διαθέσει κατά βούληση, αλλά τρεις μέρες αργότερα η ίδια ορίζει να έχει της εξουσίας

Καθορισμός τμήματος του πατριμονίου που μεταβιβάζεται χωρίς όρους

Οι ιερωμένοι έχουν συχνότερα, από τους μελλόνυμφους, τη δυνατότητα να διαθέσουν ελεύθερα τα προικώα τους, ωστόσο, όσοι θα πρέπει να το μεταβιβάσουν υπό συγκεκριμένους όρους έχουν κατά κανόνα περιορισμένα περιθώρια επιλογής μεταξύ συγγενών, ενώ και το ποσοστό εκείνων για τους οποίους ορίζεται τμήμα της προίκας που θα μπορούν να διαθέσουν ελεύθερα είναι μικρότερο (32,08%). Έτσι, οι όροι μεταβίβασης παρουσιάζουν μια εξισορρόπηση, και στο συνολικό τους επίπεδο είναι ανάλογοι με τους όρους που τίθενται στους μελλόνυμφους.

Οι περιπτώσεις όπου ορίζεται συγκεκριμένο τμήμα του πατριμονίου, το οποίο θα διατεθεί ελεύθερα, δεν παρουσιάζουν κανονικότητα στο χρόνο, και αφορούν πατριμόνια μεγαλύτερα του μέσου όρου, καθώς είναι κυρίως το μέγεθος που οδηγεί τους προικοδότες στη συγκεκριμένη επιλογή.²⁰² Το τμήμα του πατριμονίου συγκροτείται συνήθως από συγκεκριμένα προικώα, ακίνητα κυρίως, και μόνο κατά το ένα τρίτο αποτιμάται σε χρήμα. Εξάλλου, σπάνια ορίζεται ρητά ότι προορίζεται για την ψυχή του προικοδοτούμενου (2 περιπτώσεις).

Η αναλογία του τμήματος αυτού, ως προς το σύνολο του πατριμονίου, δεν είναι σταθερή, και μπορεί να κυμαίνεται μεταξύ ενός πέμπτου ή και του μισού των προικώων, συνήθως μάλλον πρόκειται για το ένα τρίτο.

3. Δομινικανίδες και ορθόδοξοι μοναχοί

Όροι προικοδότησης Δομινικανίδων

Το ζήτημα των όρων μεταβίβασης της προίκας των Δομινικανίδων έχει τελείως διαφορετικό χαρακτήρα, από εκείνο της προίκας μελλόνυμφων και καθολικών ιερωμένων, καθώς, όπως ήδη διαπιστώσαμε, τα προικώα περιέρχονται στην κυριότητα της μονής. Δεν αναφέρεται, λοιπόν, σε όρους σύμφωνα με τους οποίους οι προικοδοτούμενες οφείλουν να μεταβιβάσουν τα προικώα τους πεθαίνοντας, αλλά κατά κανόνα στα ενδεχόμενα ανάκτησης των προικώων εκ μέρους των προικοδοτών.

Στις μισές περιπτώσεις προικοδότησης οι προικοδότες και το μοναστήρι συμφωνούν για την τύχη των προικώων: 1) εάν η προικοδοτούμενη, κατά το διάστημα της δοκιμασίας της, θελήσει να «βγει εις τον κόσμον» ή 2) πεθάνει, 3) εάν πεθάνει, αφού έχει ήδη λάβει το μοναχικό σχήμα, ή 4) εγκαταλείψει τότε με τη θέλησή της το μοναστήρι, ή τη διώξουν λόγω «σφάλματός» της. Η σύναψη και το περιεχόμενο της σχετικής συμφωνίας δεν εξαρτώνται

του μόνο προικώα αξίας 100 γροσίων και τα υπόλοιπα να αποδώσει σε όποιο από τα αδέρφια του εκείνη ορίσει στο μέλλον, βλ. 16 Δεκεμβρίου 1776 *ό.π.*, Ζ' Πατριμόνια, Φάκ. 2 υποφ. β'.

²⁰² Τα συγκεκριμένα πατριμόνια είναι κατά 46,51% μέτρια και κατά 11,62% μεγάλα. Σχετικά με τη χρονική τους κατανομή, βλ. Παράρτημα II, πίνακα 10.

από την αξία των προικώων, ούτε παρουσιάζουν κανονικότητα στο χρόνο.²⁰³ Το ίδιο το περιεχόμενο της συμφωνίας, εξάλλου, ποικίλλει, δεν ακολουθεί αυστηρό τυπικό, και μπορεί να αφορά ένα από τα παραπάνω ενδεχόμενα ή και το σύνολό τους.

Σε έξι στις δέκα προικοδοτούμενες η συμφωνία αφορά την κυριότητα της προίκας κατά το διάστημα της δοκιμασίας, οπότε συνήθως υπάρχει η δυνατότητα ανάκτησής της εκ μέρους της οικογένειας καταγωγής, εάν εκείνες αποφασίσουν να φύγουν από το μοναστήρι ή πεθάνουν δόκιμες. Στα δυο τρίτα των περιπτώσεων αντιμετωπίζονται και τα δυο ενδεχόμενα, και τότε συμφωνείται κατά κανόνα τα προικώα να επιστραφούν στο σύνολό τους. Συμβαίνει, όμως, να συμφωνείται ότι το μοναστήρι θα κρατήσει τα μισά προικώα (16,31%), σε μια περίπτωση ότι θα κρατήσει το σύνολο, και σε μια τελευταία ότι, αν η προικοδοτούμενη φύγει, το μοναστήρι θα κρατήσει τα μισά, ενώ αν πεθάνει θα κρατήσει το σύνολο. Οι τελευταίες ρυθμίσεις είναι ενδεικτικές του εξατομικευμένου χαρακτήρα που μπορούν να έχουν οι σχετικές συμφωνίες, ο οποίος πιθανόν εξαρτάται από τις ανάγκες και την επιφάνεια των προικοδοτών.

Είναι πιθανόν, ωστόσο, να επικρατούσε η πρακτική επιστροφής του μισού των προικώων, όπως σημειώνεται στο προικοδορητήριο της Ρουσέτας Ντελέντα και της αδερφής της Ειρήνης, όπου ορίζεται ότι, εάν κάποια από τις δυο, «μη υποφέροντας την μοναχική ζωή» φύγει πριν γίνει καλόγρια, ή πεθάνει ενώ είναι δόκιμη, το μοναστήρι θα κρατήσει τη μισή της προίκα και τα υπόλοιπα θα επιστραφούν στους στενότερους συγγενείς της, «ως καθώς ζητά το δίκαιον».²⁰⁴ Για το λόγο αυτό, μάλλον, στις μισές προικοδοτήσεις δεν τίθεται καν ζήτημα.

Στο ένα τρίτο των περιπτώσεων (6), εξάλλου, όπου η συμφωνία αναφέρεται μόνο στο ενδεχόμενο να πεθάνει η δόκιμη μοναχή, γίνονται ποικίλες ρυθμίσεις: στις μισές οι προικοδότες θα πάρουν πίσω όλα τα προικώα, ενώ στις άλλες: μόνο τα τρία τέταρτα (1), η προικοδοτηθείσα θα έχει της εξουσίας της το ένα τρίτο και τα υπόλοιπα θα μείνουν στο μοναστήρι (1), ή το μοναστήρι θα κρατήσει το σύνολο των προικώων (1).

Σε τέσσερις στις δέκα περίπου περιπτώσεις η συμφωνία αφορά και η μόνο το ενδεχόμενο η προικοδοτούμενη να πεθάνει, να φύγει με τη θέλησή της ή να τη διώξουν από το μοναστήρι, ενώ έχει ήδη λάβει το μοναχικό σχήμα. Τότε όμως το μοναστήρι θα κρατήσει το σύνολο των προικώων.

Την εφαρμογή των παραπάνω συμφωνιών μπορούμε να παρακολουθήσουμε σε δυο διαθήκες πρώην Δομινικανίδων.

²⁰³ Βλ. Παράρτημα II, πίνακα 11.

²⁰⁴ Βλ. 15 Ιουνίου 1776 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 5 υποφ. β'. Το συγκεκριμένο προικοσύμφωνο είναι το μόνο στο οποίο γίνεται αναφορά στα ισχύοντα.

Η Ανεζίνα Συρίγου παρουσιάζει η ίδια την προίκα της το 1638, για να γίνει Δομινικανίδα, αλλά οκτώ χρόνια αργότερα συντάσσει διαθήκη, ενώ βρίσκεται πλέον εκτός μονής, για άγνωστους λόγους, με την οποία κληροδοτεί αγαθά μάλλον μεγαλύτερης αξίας, έχοντας προφανώς ανακτήσει τα προικώα της και πιθανόν έχοντας λάβει και άλλα ως κληρονομίες εκ μέρους συγγενών.²⁰⁵

Η Φλουριά Μπαζέγιου, εξάλλου, χήρα του αφέντη Μανώλη Αρμένη, με τον οποίο είχε αποκτήσει τρεις κόρες (την Τζάνα, την Ζαμπέτα και την Παντολία), προικοδοτείται για να γίνει μοναχή τον Ιούνιο του 1672, από τους γονείς της, με αγαθά αξίας 200 γροσίων, τα οποία αποτελούν το αδερφομοίρι της, υπό τον όρο, εάν πεθάνει πριν λάβει το μοναχικό σχήμα να κρατήσει το μοναστήρι αγαθά αξίας 50 γροσίων, αλλά εάν πεθάνει μετά όλη η προίκα της να παραμείνει στην κυριότητα του μοναστηριού. Τρεις μήνες αργότερα, στις 14 Σεπτεμβρίου, η ίδια η Φλουριά προικοδοτεί την κόρη της Ζαμπέτα με 200 γρόσια, ώστε και εκείνη να γίνει μοναχή.

Ωστόσο, φαίνεται ότι η Φλουριά δεν επιθυμούσε να γίνει μοναχή, αλλά η επιλογή ανήκε στην οικογένειά της, που προφανώς επιθυμούσε με αυτό τον τρόπο να ελέγξει τη συμπεριφορά της. Έτσι, δυο χρόνια μετά την προικοδότησή της, αποπέμπεται με απόφαση του Καθολικού Επισκόπου Φραντζέσκου Ξανθάκη, χωρίς να έχει λάβει το μοναχικό σχήμα. Στο σχετικό έγγραφο καταγράφεται λεπτομερώς το ζήτημα, ενώ περιέχονται και στοιχεία που αφορούν την οργάνωση του μοναχικού βίου, χωρίς, ωστόσο, να σημειώνεται οτιδήποτε σχετικά με την τύχη των προικώων της.

Ο Επίσκοπος αναφέρει ότι η Φλουριά «ήμπηκε στο μοναστήρι Αγίας Κατερίνας με γνώμη να πάρει το σχήμα του Άγιου Δομένικου, κατά το συνήθι και τάξη των καλογράδων και περάσοντας ο πρεπούμενος καιρός, κατά την ορδινίαν της ρέγουλας, και δεν ηθέλησε να ενδυθεί το σχήμα, με όλον ετούτο που της εδώκαμεν ορδινίαν, με πάσα λογής ζήλο και αγάπη θεϊκή να το κάμει, και απομένοντας ... με μεγάλη υπομονή να δούμε την βουλήν της σε όλο το τέλος, επήραμεν και την βουλήν, γνώμην και φωνές των καλογράδων και δεν στέργουνται να την ατζετάρουν ... η αφορμή διατί τον καιρόν που ευρίσκεται στο άνωθεν μοναστήρι δεν ήδειξεν καθώς έπρεπεν καμιάς λογής πράξη της καλογεροσύνης, αλλά ουδέ έζησε με τις άλλες εις το κοινό, λέγοντας πως δεν είναι μαθημένη να περνά σαν τες άλλες καλογράδες και έτζι πέρασε του μόδου της κατά την γνώμη της κεφαλής της, δεν ξακολουθώντας τες άλλες τον καιρόν της προσευχής Θωρώντας λοιπόν εμείς τα πράγματα ως άνωθεν και δεν εμπορώντας να την κρατούνε οι καλογράδες στο μοναστήρι με σχήμα το κοσμικό, αλλά ούτε ημείς να της δώκομε θέλημα, διατί μας το προημπέρι [απαγορεύει] ο νόμος της πίστεώς μας και άλλοι πολλοί κανόνες με αφορισμούς και αναθεματίσματα, δια τούτο ορίζομεν της

²⁰⁵ Βλ. 24 Νοεμβρίου 1638 *ό.π.*, Ι΄ Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. β΄ 6 Μαρτίου 1646 *ό.π.*, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 2 υποφ. γ΄.

άνωθεν κερά Φλουριάς να εύγη, να πάγει στο σπίτι της», σε ένα μήνα το πολύ, και εάν, «τελειώνοντας ο μήνας» δεν έχει φύγει «θέλομεν την αφορίσει και αναθεματίσει και ομάδι όλους εκείνους, άνδρες και γυναίκες που με δυναστεία θέλουν της δώσει βουλή να στέκει στανικός των καλογράδων και κόντρα του νόμου και ρέγουλα του σχημάτου».

Η Φλουριά φεύγει από το μοναστήρι και έξι χρόνια αργότερα συντάσσει διαθήκη, χωρίς οποιαδήποτε σχετική αναφορά, κυρίως για να εξασφαλίσει τα δικαιώματα της κόρης Παντολιάς, η οποία μαζί με τον σύζυγό της την συνέδραμαν με κάθε τρόπο, και μάλλον της πρόσφεραν και στέγη.²⁰⁶

Οροι προσήλωσης ορθόδοξων μοναχών

Οι προσηλώσεις των γυναικών στα ορθόδοξα μοναστήρια παρουσιάζουν χαρακτηριστικά ανάλογα με την προικοδότηση των Δομινικανίδων, ωστόσο, δεν περιλαμβάνουν συμφωνίες σχετικά την κυριότητα των προικίων.

Αντίθετα, στις προσηλώσεις του ενός πέμπτου σχεδόν των ιερομόναχων (5), γίνεται σχετική συμφωνία με τη μοναστηριακή κοινότητα. Οι ιερομόναχοι αυτοί, από τους οποίους ο ένας προσηλώνεται στο μοναστήρι της Πάτμου και οι υπόλοιποι στη μονή Προφήτη Ηλίου, παρουσιάζουν σε τρεις περιπτώσεις και γενικότερες ιδιαιτερότητες. Οι συγκεκριμένες προσηλώσεις συναντώνται όλες, πλην μιας, το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, οπότε και αφορούν το ένα τέταρτο του συνόλου, και αναφέρονται κατά κανόνα στο ενδεχόμενο ο προσηλούμενος να θελήσει να φύγει από το μοναστήρι. Επίσης, πρόκειται σε κάθε περίπτωση για προσηλώσεις με τις οποίες αφιερώνονται συγκεκριμένα αγαθά.

Ο παπα κυρ Αθανάσιος Γαβαλάς που προσηλώνεται μαζί με τον ανηψιό του Μιχαήλ, παρουσιάζει ο ίδιος τα περιουσιακά του στοιχεία, καθώς και εκείνα που θα αφιερωθούν για λογαριασμό του ανηψιού του, και οι δυο «αγαπώντας και θέλοντας να συναριθμηθούν με τους αδελφούς της Ιεράς μονής ... να γένουν και αυτοί αδελφοί της αυτής αγίας μονής ... ζητώντας να τους δεκτούν ... με αγκάλες ανοικτές». Έτσι, ο παπα κυρ Αθανάσιος αφιερώνει «από την σήμερον ... τον εμαυτόν του τόσον και ανηψό του Μανώλη υπόσκοντας να φυλάττουν» τους κανόνες της μονής και μεταβιβάζει ταυτόχρονα έγγεια αγαθά, σπίτι και χρηματικό ποσό, συνολικής αξίας 428 γροσίων, ενώ ορίζει πως όταν πεθάνει, θα περιέλθει στο μοναστήρι και «ό,τι του βρεθεί». Συμφωνείται, εξάλλου, εάν ο Μανώλης θελήσει να φύγει από το μοναστήρι, «να μη μετέχει» σε όσα προσηλώνει ο θείος του.²⁰⁷

Ιδιάζουσα είναι και η προσήλωση του σιόρ Αντώνη Αλαφούζου, η οποία γίνεται για την είσοδο του ίδιου στον Προφήτη Ηλία και ταυτόχρονα των δυο θυγατέρων του στον Άγιο

²⁰⁶ Βλ. χωρίς ημερ. Ιούνιος 1672 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 5 υποφ. β' 14 Σεπτεμβρίου 1672 *ό.π.* 10 Ιουνίου 1675 *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 4 υποφ. 7 12 Νοεμβρίου 1681 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α' Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. γ' γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Μπαζέγιου *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα.

Νικόλαο. Ο χήρος σιόρ Αντώνης, δίνει κατ'αρχήν 200 γρόσια για τις κόρες του, και αφιερώνει στον Προφήτη Ηλία ό,τι υπόλοιπα ακίνητα και κινητά διαθέτει, ενώ «αν ήθελε από συνεργία του πειρασμού να φύγει» από το μοναστήρι, εκείνο να κρατά όλα τα αγαθά που προσηλώθηκαν.²⁰⁸

3. Θρησκευτικές υποχρεώσεις προικοδοτούμενων

Η επιβάρυνση συγκεκριμένων προικίων ή του συνόλου της προίκας με την τέλεση μιας ή περισσότερων θρησκευτικών υποχρεώσεων, συνδέεται με τους όρους μεταβίβασής τους, αλλά και με ζητήματα κυριότητας και προέλευσης.

Οι θρησκευτικές υποχρεώσεις, («όμπλιγα» ή «κρατήσεις»), αφορούν αγαθά που περιέρχονται στην κυριότητα των προικοδοτούμενων και των κληρονόμων τους, τα οποία μεταβιβάζονται, ωστόσο, με την υποχρέωση τέλεσης λειτουργιών ή της κηδείας και των μνημόσυνων των προικοδοτών. Στην περίπτωση τέλεσης λειτουργιών, συμβαίνει η υποχρέωση να μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, ενώ η υποχρέωση τέλεσης της κηδείας των προικοδοτών μπορεί να συνδεθεί με την παροχή φροντίδας προς τους προικοδοτές, η οποία αποτελεί και μια από τις μορφές του γεροντομοιριού, όπως έχουμε διαπιστώσει. Ωστόσο, στις συγκεκριμένες περιπτώσεις δεν περιλαμβάνεται στο γεροντομοίρι.

Η πρακτική ακολουθείται κυρίως στις διαθήκες, είτε πρόκειται για αγαθά που μεταβιβάζονται σε συγγενείς, είτε για αγαθά που μεταβιβάζονται εκτός οικογένειας, ως αφιερώσεις, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.²⁰⁹

1. Μελλόνυμφοι

Οι προικοδοτές θέτουν θρησκευτικές υποχρεώσεις σε τρία στα δέκα ζευγάρια, κατά τα τέσσερα πέμπτα στον ένα μελλόνυμφο, ανεξαρτήτως φύλου. Η πρακτική αυτή συναντάται κυρίως μεταξύ των ορθόδοξων που μεταβιβάζουν προικία μεγαλύτερης αξίας του μέσου όρου, και χρονολογείται κατά βάσει τον 17^ο αιώνα, οπότε και συναντώνται συνήθως οι ορθόδοξοι.²¹⁰ Έχει ποικίλες εκφράσεις που εξαρτώνται από τη σύνθεση των προικίων ή/και τις επιθυμίες των προικοδοτών.

Κατά κανόνα ορίζεται ενός τύπου θρησκευτική υποχρέωση (85,71%): τέλεση λειτουργιών για συγκεκριμένο προικίο ή τέλεση λειτουργιών που επιβαρύνει το σύνολο της προίκας, και σπάνια τέλεση κηδείας ή και μνημόσυνων.²¹¹ Ωστόσο, σε μια στις δέκα

²⁰⁷ Βλ. 12 Δεκεμβρίου 1745 Αρχείο μονής Προφήτη Ηλιού.

²⁰⁸ 21 Ιουλίου 1762 *ό.π.* Όπως είναι, άλλωστε, ο κανόνας, βλ. Μομφερράτος, *Κληρονομικόν... ό.π.*, 75.

²⁰⁹ Πρακτική διαδεδομένη στο νησιωτικό τουλάχιστον χώρο, βλ. ενδεικτικά Καλπουρτζή, *Συγγενικές... ό.π.*, 131-133. Βλ. και εδώ παρακάτω, 338 κ.εξ.

²¹⁰ Σχετικά με το τελευταίο βλ. και Παράρτημα II, πίνακα 12.

²¹¹ Κατά 54,16%, 43,34% και 2,50% αντίστοιχα.

περιπτώσεις, περίπου, ορίζεται τέλεση λειτουργιών για συγκεκριμένο προικώ και παράλληλα τέλεση άλλων λειτουργιών για τα υπόλοιπα προικώ, ενώ σε μια περίπτωση τέλεση λειτουργιών για συγκεκριμένο προικώ παράλληλα με την υποχρέωση να κηδευτεί ο προικοδότης. Συνολικά, στις μισές περίπου περιπτώσεις επιβαρύνεται το σύνολο της προίκας και σε ελαφρά χαμηλότερο ποσοστό μόνο συγκεκριμένο αγαθό.

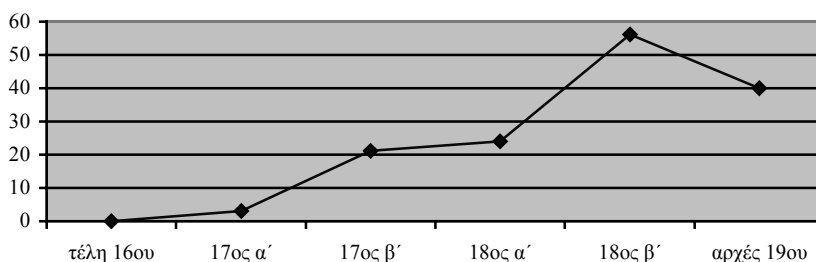
Όταν οι λειτουργίες θα τελούνται για συγκεκριμένα αγαθά, πρόκειται στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων για ένα ή περισσότερα ακίνητα, στις μισές από τις οποίες επιβαρύνονται μεταβιβαζόμενες εκκλησίες, που θα λειτουργούνται. Επίσης, μπορεί να πρόκειται για ιερές εικόνες, σπάνια άλλου είδους κινητά ή χρηματικά ποσά. Η αναλογία των αγαθών στο σύνολο της προίκας ποικίλλει, και μπορεί να πρόκειται για ελάχιστο ή και το μισό.

Οι θρησκευτικές υποχρεώσεις έχουν κατά κανόνα τη μορφή αριθμού λειτουργιών, που θα πρέπει να τελούνται σε διάστημα μιας εβδομάδας/μήνα/έτους, ή σε μικρότερη συχνότητα, για τέλεση ετήσιου εσπερινού ή γιορτής στη μνήμη συγκεκριμένου αγίου, ή ακόμη καταβολή εξόδων καντηλιού κάποιας εκκλησίας. Μπορεί να ορίζεται γενικά η τέλεσή τους, σε ναό της επιλογής του προικοδοτούμενου, ή συγκεκριμένα, σε ναό της επιλογής του προικοδότη.

Επιπλέον, στο ένα πέμπτο των περιπτώσεων τίθενται όροι για εξασφαλιστεί η τέλεση των λειτουργιών και μετά το θάνατο των προικοδοτούμενων, κατά κανόνα όταν επιβαρύνονται συγκεκριμένα αγαθά. Οι όροι σημειώνονται συνήθως μονολεκτικά, οπότε οι λειτουργίες θα πρέπει να γίνονται «αιωνίως», και σε τρεις στις δέκα περιπτώσεις αναλυτικά, οπότε το προικώ θα μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά με τη συγκεκριμένη «κράτηση», «παιδί παιδί».

Οι τελευταίοι, εξάλλου, συμβαίνει να περιορίζουν τη μεταβίβαση των αγαθών, πρακτική που συνήθως συναντάται μεταξύ καθολικών ζευγαριών, τα οποία προικοδοτούνται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και λαμβάνουν προίκες μεγαλύτερες του μέσου όρου. Στις περιπτώσεις αυτές δικαίωμα στο προικώ θα έχουν μόνο οι απόγονοι ή οι κληρονόμοι του προικοδοτούμενου που θα γίνουν ιερωμένοι, καθώς ιδρύεται μπενεφίτζιο (1 περίπτωση), ή μόνο όσοι διατηρήσουν το ίδιο με εκείνον δόγμα (1), ενώ μπορεί και η μη τήρηση της θρησκευτικής υποχρέωσης να συνεπάγεται απώλεια του συγκεκριμένου αγαθού από τον προικοδοτούμενο ή τους κληρονόμους του (1).

Σχεδιάγραμμα 4. Χρονική κατανομή ζευγαριών που η προίκα του ενός ή και των δυο συζύγων επιβαρύνεται με την τέλεση λειτουργιών για τις οποίες τίθενται συγκεκριμένοι όροι, επί του συνόλου των ζευγαριών που έχουν σχετική επιβάρυνση

Οι προικοδοτούμενοι μεταβιβάζουν με τη σειρά τους τις θρησκευτικές τους υποχρεώσεις μέσω κληροδοσίας ή με την προικοδότηση απογόνων τους.

Σημειώνουμε, τέλος, ότι θρησκευτικές υποχρεώσεις ορίζονται και σε ένα από τα αδερφομοίρια, με τα οποία γονέας μεταβιβάζει αγαθά στα παιδιά του, οι οποίες βαρύνουν το σύνολο των αγαθών. Πρόκειται για την περίπτωση του κυρ Γιακουμάκη Νταρζέντα, το 1691, που είναι και ο μόνος που «ξεμοιράζει» περισσότερα από ένα «κλύτερα» παιδιά του, και σε ένα από τα πέντε βάζει και θρησκευτικές κρατήσεις, το οποίο, εξάλλου, δεν λαμβάνει το μεγαλύτερο μερίδιο, όπως μπορεί να συμβεί και σε περιπτώσεις κληροδοσίας.²¹²

2. Καθολικοί ιερωμένοι

Οι καθολικοί ιερωμένοι βαρύνονται με θρησκευτικές υποχρεώσεις σε ελαφρά μικρότερη συχνότητα, από όσο οι μελλόνυμφοι, πιθανόν διότι η προικοδότησή τους έχει διαφορετικό χαρακτήρα.

Στις περιπτώσεις αυτές το πατριμόνιο είναι ελαφρά υψηλότερο του μέσου όρου και μεταβιβάζεται κυρίως έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα,²¹³ ενώ η επιβάρυνση αφορά κατά τα τρία τέταρτα συγκεκριμένα προικώα αγαθά για τα οποία θα πρέπει να τελείται αριθμός λειτουργιών, που μάλλον αποτελούν το μεγαλύτερο τμήμα του πατριμονίου. Στις υπόλοιπες επιβαρύνεται το σύνολο του πατριμονίου.²¹⁴

Όροι για την τήρηση των θρησκευτικών υποχρεώσεων τίθενται στο ένα τρίτο των περιπτώσεων (12), κατά κανόνα όταν πρόκειται για επιβάρυνση συγκεκριμένου προικώου, συνήθως ώστε να γίνονται «αιωνίως». Συμβαίνει, όμως, να ορίζεται ότι οι λειτουργίες θα

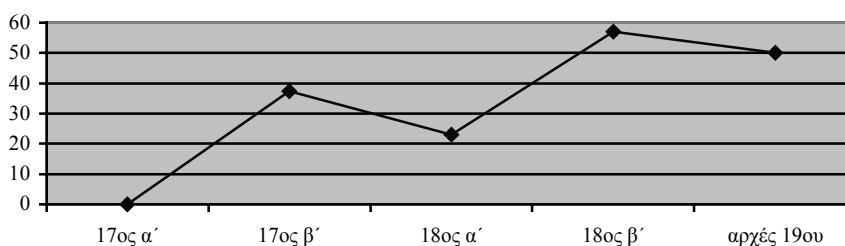
²¹² Βλ. 10 Νοεμβρίου 1691 *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α' Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 1 υποφ. 9.

²¹³ Βλ. Παράρτημα II, πίνακα 13.

τελούνται από τον προικοδοτούμενο μόνο όσο ζει (3), όρος που δεν συναντάται στους μελλοννυμφους.

Η χρονική κατανομή των ιερωμένων στους οποίους τίθενται σχετικοί όροι, παρουσιάζει κάποια αναλογία με εκείνη των μελλοννυμφων.

Σχεδιάγραμμα 5. Κατανομή ιερωμένων η προίκια των οποίων επιβαρύνεται με την τέλεση λειτουργιών για τις οποίες τίθενται συγκεκριμένοι όροι

Από τρεις διαθήκες, εξάλλου, διαπιστώνουμε ότι οι προικοδοτούμενοι μεταβιβάζουν στους κληρονόμους τους τις θρησκευτικές τους υποχρεώσεις, με τους ίδιους όρους (2 περιπτώσεις) ή μπορεί αντ'αυτού να ιδρύσουν οι ίδιοι μπενεφίτζιο, αφιερώνοντας σε θρησκευτικό ίδρυμα αριθμό περιουσιακών τους αγαθών, μεγαλύτερης αξίας από τα προικώα τους που βαρύνονταν με την εκτέλεση λειτουργιών. Επίσης και στις περιπτώσεις των ιερωμένων οι υποχρεώσεις συμβαίνει να μεταβιβάζονται μέσω προικοδότησης, συγκεκριμένα μέσω παροχής πατριμονίου.

3. Δομινικανίδες και ορθόδοξοι μοναχοί

Οι προίκες των Δομινικανίδων και των ορθόδοξων καλογραιών αποτελούν στην ουσία αφιέρωση αγαθών εκ μέρους των προικοδοτών, εφόσον η κυριότητα των προικώων περιέρχεται στο μοναστήρι. Εξάλλου, και οι ίδιες οι προικοδοτούμενες εξασφαλίζουν τη σωτηρία της ψυχής τους, λαμβάνοντας το μοναχικό σχήμα. Το τελευταίο ισχύει, άλλωστε, και στις προσηλώσεις των μοναχών.

Ωστόσο, μεταξύ των Δομινικανίδων συναντάται και περίπτωση όπου γυναίκα, που παρουσιάζει η ίδια την προίκια της, ορίζει και αριθμό λειτουργιών που θα κάνει το μοναστήρι στη μνήμη της. Πρόκειται για τη Νικολέτα Νταρόδου, χήρα του μισέρ Τζάνε Νταζέντα, που επιθυμεί να γίνει μοναχή μαζί με τις δυο της κόρες. Η Νικολέτα παρουσιάζει η ίδια τα

²¹⁴ Βλ. και Α. Παπαρήγα-Αρτεμιάδη, «Μορφές δωρεών και νομικοί περιορισμοί στον κυκλαδικό χώρο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (17^{ος}-18^{ος} αι.), *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 36,161.

προϊκόα και των τριών τους, ξεχωριστά το μερίδιο της καθεμιάς, και επιβαρύνει με την τέλεση λειτουργιών ένα από τα αγαθά της δικής της προϊκόας. Το μοναστήρι θα έχει την κυριότητα των προϊκών, με την υποχρέωση να τελεί στη μνήμη της, αιωνίως, δυο λειτουργίες την εβδομάδα στο ναό του Χριστού στο Σκάρο και μια λειτουργία το μήνα στην Παναγία του Βουνίτζου.²¹⁵

Εξάλλου, σε δυο περιπτώσεις οι προικοδότες αφιερώνουν στο μοναστήρι και αγαθά εκτός των προϊκών, όπως αντίστοιχα συμβαίνει σε μια περίπτωση προικοδότησης ορθόδοξης μοναχής.

Επίσης, τρεις μοναχοί που προσηλώνονται στον Προφήτη Ηλία, μεταβιβάζουν συγκεκριμένα περιουσιακά τους στοιχεία, τα οποία επιβαρύνονται με θρησκευτικές υποχρεώσεις. Στην περίπτωση του ιερομόναχου παπα κυρ Αθανάσιου Γαβαλά, το μοναστήρι θα τελεί αιωνίως μια λειτουργία την εβδομάδα στη μνήμη του, για το σύνολο των αγαθών της προσήλωσής του,²¹⁶ ενώ στην περίπτωση του ιερομόναχου παπα κυρ Παρθένιου Χρυσομάλλη, από τη Μυτιλήνη, το μοναστήρι θα τελεί τα μνημόσυνα των γονέων του.²¹⁷ Δεν γνωρίζουμε τους λόγους που οδήγησαν τους παραπάνω μοναχούς στις συμφωνίες αυτές με το μοναστήρι, στην τρίτη, όμως, περίπτωση είναι προφανείς. Πρόκειται για τον ιερομόναχο και πνευματικό παπα κυρ Παρθένιο Μαρκοτζάνε που προσηλώνει την εκκλησία του Αγίου Ζωσιμά στο Καρτεράδο, μαζί όλα της τα χωράφια και τα αμπέλια. Ο Παρθένιος σημειώνει πως την εκκλησία αυτή του είχε «δώσει» ο ποτέ κυρ Ζαχαρίας [Γίζης], ο Ορθόδοξος Επίσκοπος, χωρίς να αναφέρει και τυχόν όρους με τους οποίους την είχε λάβει. Το μοναστήρι αποδέχεται τα παραπάνω αγαθά υπό τον όρο να τελεί δυο λειτουργίες την εβδομάδα στην εκκλησία, Σάββατο και Κυριακή, καθώς και να κάνει «το κόλυβο» του κυρ Ζαχαρία, μοιράζοντας «χυλό» στους φτωχούς.²¹⁸

²¹⁵ Βλ. 17 Δευτεροϊουλίου 1616 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. γ'.

²¹⁶ Σχετικά με τον παπα κυρ Αθανάσιο βλ. *εδώ παραπάνω*, 258.

²¹⁷ Βλ. 15 Ιουνίου 1783 Αρχείο μονής Προφήτη Ηλιού.

²¹⁸ Βλ. 20 Ιουλίου 1740 *ό.π.* Σημειώνουμε ότι στο ΑΚΕ σώζεται ιδιόγραφη διαθήκη του Ζαχαρία Γίζη, με την οποία κληροδοτεί περιουσιακά αγαθά μικρής αξίας σε δυο αδέρφια του, χωρίς να γίνεται αναφορά στη συγκεκριμένη εκκλησία, βλ. 4 Φεβρουαρίου 1711 ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Η' Μαρτυρίες, Φάκ. 1 υποφ. δ'.

β. Πρακτικές κληροδοσίας

Η οικογενειακή κατάσταση των διαθετών, και κυρίως το εάν έχουν παιδιά, αποτελούν τους βασικούς παράγοντες που καθορίζουν τις πρακτικές κληροδοσίας.

Θα εξετάσουμε, λοιπόν, τα χαρακτηριστικά των πρακτικών αυτών, όπως είναι οι σκοποί σύνταξης διαθηκών, η σχέση διαθετών με τους κληρονόμους που επιλέγουν και τα μερίδια που τους ορίζουν, ο χρόνος και ο τρόπος απόδοσης των κληροδοτούμενων, σε σχέση με τα χαρακτηριστικά των διαθετών.

Επίσης, θα αναφερθούμε στους τρόπους μεταβίβασης της περιουσίας, που μπορεί να γίνεται σταδιακά ή κατά κανόνα με μια μόνο πράξη, καθώς και στα στοιχεία μεταβίβασης μέσω διανεμητικών εγγράφων. Στη συνέχεια, θα αναλύσουμε τις διαδικασίες που ακολουθούν οι διαθέτες για να εξασφαλίσουν τη σωτηρία της ψυχής τους, που αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο των διαθηκών, και τέλος στους όρους απόδοσης των κληροδοτούμενων.

1. Σκοποί σύνταξης διαθηκών

Οι λόγοι σύνταξης των διαθηκών που επικαλούνται οι ίδιοι οι διαθέτες, αποτυπώνουν την επιθυμία ή και την αγωνία τους να εκφράσουν τις τελευταίες τους επιθυμίες και να εξασφαλίσουν τη σωτηρία της ψυχής τους.²¹⁹ Οι σκοποί, όμως, για τους οποίους συντάσσονται οι διαθήκες, αποτελούν μια από τις παραμέτρους που καθορίζουν τις πρακτικές κληροδοσίας.

Θα αναφερθούμε κατ'αρχήν στους σκοπούς των διαθετών, για τους οποίους έχουμε ένα σχετικό έγγραφο (547), κύρια διαθήκη συνήθως, και στη συνέχεια θα εξετάσουμε τις περιπτώσεις διαθετών που συντάσσουν αλληπάλληλες διαθήκες.²²⁰

Οι διαθέτες συντάσσουν διαθήκη με σκοπό την κληροδοσία των περιουσιακών τους στοιχείων στους κληρονόμους τους γενικά, την κληροδοσία αποκλειστικά στους απογόνους ή και στον/στην σύζυγο ή και σε εγγονούς, τη ρύθμιση ζητημάτων προικοδότησης των κληρονόμων ή δωρεών προς αυτούς, την εξασφάλιση των γηρατειών τους, την αφιέρωση αγαθών σε θρησκευτικό ίδρυμα, τη ρύθμιση εξόφλησης χρεών, ή την επιβεβαίωση προηγούμενης διαθήκης. Έξι στους δέκα διαθέτες περίπου συντάσσουν διαθήκη με ένα

²¹⁹ Βλ. παραπάνω, 157 κ.εξ.

²²⁰ Το σώμα των 547 διαθετών έχει χαρακτηριστικά αντίστοιχα με εκείνα του συνόλου, καθώς συγκροτείται στην ίδια αναλογία σχεδόν από άντρες και γυναίκες (275 και 272 αντίστοιχα), που κληροδοτούν κυρίως μικρές ή μέτριες περιουσίες, όπως διαπιστώνουμε στις 518 περιπτώσεις όπου το συγκεκριμένο στοιχείο είναι γνωστό (κατά 46,91% και 27,79%), έξι στους δέκα είναι καθολικοί (από το σύνολο των 497 για τους οποίους είναι γνωστό το δόγμα), και περίπου κατά τα τρία τέταρτα έχουν συνάψει γάμο (από το σύνολο των 534 για τους οποίους είναι γνωστή η οικογενειακή κατάσταση), ενώ έξι στους δέκα έχουν παιδιά (στοιχείο γνωστό στο σύνολο των περιπτώσεων). Σχετικά με τη χρονική κατανομή των συγκεκριμένων διαθετών βλ. Παράρτημα ΙΙ, πίνακα 14.

σκοπό αποκλειστικά, ενώ οι υπόλοιποι διαθήκες όπου διακρίνονται δυο σκοποί, κύριος και δευτερεύων.²²¹

Πίνακας 14. Σκοποί σύνταξης διαθηκών²²²

	α)		β)		γ)
κληροδοσία σε κληρονόμους	250	45,70%	158	63,20%	28,88%
κληροδοσία σε απογόνους μόνο	157	28,70%	106	67,51%	19,37%
κληροδοσία σε απογόνους κυρίως	18	3,29%	15	83,33%	2,74%
ζητήματα προυκοδότησης κοσμικών	39	7,12%	7	17,94%	1,27%
ζητήματα προυκοδότησης Δομιν.	1	0,18%	1	100,00%	0,18%
ζητήματα πατριμονίων	1	0,18%	1	100,00%	0,18%
ζητήματα δωρεών	-		-		-
εξασφάλιση γηρατειών	37	6,76%	31	83,78%	5,66%
αφιέρωση	37	6,76%	24	64,86%	4,20%
εξόφληση χρεών	6	1,09%	1	16,66%	0,18%
βεβαίωση προηγούμενης διαθήκης	1	0,18%	1	100,00%	0,18%
σύνολο	547		345		63,07%

α) διαθέτες με κύριο σκοπό σύνταξης διαθήκης και ποσοστό επί του συνόλου

β) διαθέτες με αποκλειστικό σκοπό σύνταξης διαθήκης και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

γ) ποσοστό διαθετών με αποκλειστικό σκοπό επί του συνόλου των 547

Οι λόγοι που επικαλούνται οι διαθέτες συμπίπτουν με τους σκοπούς για τους οποίους συντάσσουν τις διαθήκες τους, στις περιπτώσεις κληροδοσίας στους κληρονόμους, μεταβίβασης υπέρ του/της συζύγου, εξόφλησης χρεών, βεβαίωσης προηγούμενης διαθήκης ή αφιέρωσης σε θρησκευτικό ίδρυμα. Ωστόσο, καθώς οι διαθέτες επικαλούνται κυρίως τα συναισθήματά τους και όχι το σκοπό στον οποίο αποβλέπουν, οι παραπάνω λόγοι αφορούν ελάχιστες περιπτώσεις (4,66%).²²³

Οι διαθέτες μεταβιβάζουν κατά κανόνα αγαθά σε φυσικά πρόσωπα, όχι μόνο στις περιπτώσεις που έχουν σκοπό την κληροδοσία, αλλά και σε όλες τις υπόλοιπες, εκτός από εκείνους που συντάσσουν διαθήκη για να ρυθμίσουν εξόφληση χρεών ή κυρίως να αφιερώσουν αγαθά, για τη σωτηρία της ψυχής τους.²²⁴

²²¹ Συναντώνται και ελάχιστες περιπτώσεις που μπορούμε να διακρίνουμε τρεις σκοπούς (1,82%).

²²² Σημειώνουμε ότι η ρύθμιση ζητημάτων δωρεών συναντάται σε 4 περιπτώσεις ως δευτερεύων σκοπός.

²²³ Βλ. αντίστοιχα στη Νάζο, Kasdagli, *Land...* ό.π., 199, όπου όμως συχνότερα οι διαθέτες αποβλέπουν στη ρύθμιση επειγόντων ζητημάτων, όπως είναι η εξόφληση χρεών.

²²⁴ Σχετικά με τη σχέση σκοπού σύνταξης της διαθήκης και τμήματος της συνολικής περιουσίας που κληροδοτείται βλ. παρακάτω, 389-390.

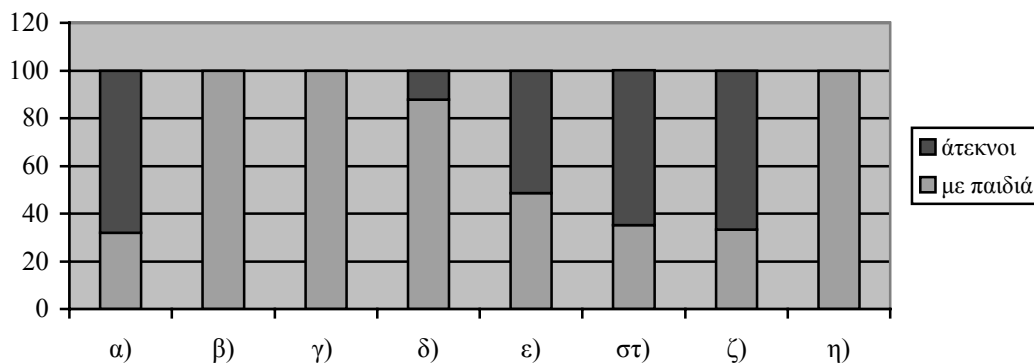
Πίνακας 15. Κύριος σκοπός σύνταξης διαθηκών προσώπων με παιδιά και προσώπων άτεκνων

	α)		β)	
κληροδοσία σε κληρονόμους	80	24,61%	170	76,57%
κληροδοσία σε απογόνους μόνο	157	48,30%	-	
κληροδοσία σε απογόνους κυρίως	18	5,53%	-	
ζητήματα προικοδότησης	36	11,07%	5	2,25%
εξασφάλιση γηρατειών	18	5,53%	19	8,55%
αφιέρωση	13	4,00%	24	10,81%
εξόφληση χρεών	2	0,60%	4	1,80%
βεβαίωση προηγούμενης διαθήκης	1	0,30%	-	
σύνολο	325		222	

α) διαθέτες με παιδιά και ποσοστό επί του συνόλου των 325 συγκεκριμένων διαθετών

β) άτεκνοι διαθέτες και ποσοστό επί του συνόλου των 222 συγκεκριμένων διαθετών

Σχεδιάγραμμα 6. Χαρακτηριστικά κύριων σκοπών σύνταξης των διαθηκών ανάλογα με το εάν οι διαθέτες έχουν παιδιά ή είναι άτεκνοι

α) κληροδοσία σε κληρονόμους

β) κληροδοσία σε απογόνους μόνο

γ) κληροδοσία σε απογόνους κυρίως

δ) ζητήματα προικοδότησης

ε) εξασφάλιση γηρατειών

στ) αφιέρωση

ζ) εξόφληση χρεών

η) βεβαίωση προηγούμενης διαθήκης

Το γεγονός ότι οι διαθέτες έχουν παιδιά ή είναι άτεκνοι αποτελεί κυρίως τον παράγοντα που διαφοροποιεί τους σκοπούς σύνταξης των διαθηκών και καθορίζει τον τρόπο διάθεσης των περιουσιακών τους στοιχείων.

Ενώ και στις δυο περιπτώσεις η κληροδοσία σε φυσικά πρόσωπα αποτελεί τον κανόνα, οι άτεκνοι διαθέτες συντάσσουν διαθήκη πολύ συχνότερα για να αφιερώσουν αγαθά, αλλά και για να εξασφαλίσουν τα γηρατειά τους, και σπανιότερα για να ρυθμίσουν ζητήματα προικοδότησης. Αντίθετα οι διαθέτες με παιδιά συντάσσουν διαθήκη σε υψηλότερο ποσοστό για να μεταβιβάσουν αγαθά σε φυσικά πρόσωπα, είτε με τη μορφή κληροδοσίας είτε ρυθμίζοντας ζητήματα προικοδότησης, και σπάνια για να αφιερώσουν περιουσιακά τους στοιχεία.²²⁵

Σε κάθε περίπτωση, οι διαθέτες που έχουν ένα αντικειμενικό σκοπό για τον οποίο συντάσσουν διαθήκη, αποβλέπουν κυρίως να ρυθμίσουν ζητήματα προικοδότησης Δομινικανίδων ή καθολικών ιερωμένων, καθώς και να εξασφαλίσουν τα γηρατειά τους. Σε ελαφρά μικρότερη συχνότητα, αποβλέπουν, επίσης, στην κληροδοσία της περιουσίας τους στους απογόνους τους. Ως δευτερεύοντες σκοποί των διαθετών, εξάλλου, συναντώνται συχνότερα η ρύθμιση ζητημάτων προικοδότησης κοσμικών, εξόφλησης χρέους, αφιέρωσης αγαθών ή εξασφάλισης των γηρατειών, ενώ τα ζητήματα που αφορούν δωρεές συναντώνται αποκλειστικά ως δευτερεύοντες.

Θα επισημάνουμε στη συνέχεια τα στοιχεία ορισμένων από τους σκοπούς σύνταξης των διαθηκών, που δεν είναι προφανή, και τα οποία είναι απαραίτητα για την κατανόηση των πρακτικών κληροδοσίας, παρά το γεγονός ότι δεν πρόκειται για τους πλέον συνήθεις.

Ρύθμιση δωρεών και προικοδότησης

Οι 4 διαθέτες που ρυθμίζουν ζητήματα δωρεών είναι στο σύνολό τους άτεκνες γυναίκες, οι δυο ανύπαντρες, η μια έγγαμη και η άλλη χήρα. Σε όλες τις περιπτώσεις συντάσσουν διαθήκη κυρίως για να κληροδοτήσουν την περιουσία τους σε φυσικά πρόσωπα, και επί τη ευκαιρία επιβεβαιώνουν δωρεά που είχαν προηγουμένως κάνει προς έναν από τους κληρονόμους τους (ανηψιούς, σύζυγο ή και μη συγγενικό πρόσωπο).²²⁶

Η ρύθμιση ζητημάτων προικοδότησης απασχολεί το ένα τέταρτο σχεδόν των διαθετών (129), ως δευτερεύων σκοπός κυρίως. Πρόκειται κατά κανόνα για προικοδότηση κοσμικών, σε μια στις δέκα περιπτώσεις αναφέρεται σε παροχή πατριμονίου, και σε ελάχιστες σε προικοδότηση Δομινικανίδων (6,97%), συχνότητα ανάλογη με τις μορφές προικοδότησης που ήδη έχουμε αναλύσει. Η σχέση διαθετών-κληρονόμων, στις περιπτώσεις αυτές, είναι αντίστοιχη με εκείνη προικοδοτών-προικοδοτούμενων. Έτσι, οι κληρονόμοι είναι κατά τα

²²⁵ Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 204.

²²⁶ Υπενθυμίζουμε ότι η δωρεά αγαθών παρουσιάζει στοιχεία αντίστοιχα με την κληροδοσία, βλ. και εδώ παρακάτω, 352 κ.εξ.

δυο τρία περίπου παιδιά των διαθετών, δυο στους δέκα ανήψια και, σε λιγότερες περιπτώσεις, αδέρφια ή εγγόνια τους. Συνολικά, εξάλλου, επτά στους δέκα διαθέτες έχουν παιδιά.

Στις διαθήκες αυτές αντιμετωπίζονται κυρίως ζητήματα που απορρέουν από την προικοδότηση, όπως είναι επιβεβαίωση της μεταβίβασης, μεταβίβαση επιπλέον αγαθών, θέση ή μεταβολή των όρων μεταβίβασής τους, ζητήματα που μπορεί να ρυθμιστούν και με συμπληρωματικά προικοδωρητήρια, χαρακτηριστικό των κοινών στοιχείων που υφίστανται μεταξύ των δυο πρακτικών. Σε δυο στις δέκα περιπτώσεις, ωστόσο, ορίζονται αυτά καθαυτά τα προικώα κληρονόμου. Στις τελευταίες δεν επίκειται γάμος του κληρονόμου αλλά πρόκειται στην ουσία για μεταβίβαση του αδερφομοιριού του.²²⁷

Διαφορετική και χαρακτηριστική ενδοοικογενειακών προβλημάτων που μπορεί να δημιουργηθούν όταν συνάπτονται γάμοι χωρίς τη συναίνεση της οικογένειας, είναι η περίπτωση του κυρ Αντωνάκη Σιμού. Ο τελευταίος συντάσσει διαθήκη για να εξασφαλίσει τις κόρες του από τυχόν απαιτήσεις του γιου του, που είχε παντρευτεί παρά τη θέλησή του, «ανάβουλα», και είχε πάρει «στανικώς» αγαθά της οικογενειακής περιουσίας «δίχως να του προυκιστούν». Εδώ, και ενόψει προσφυγής των παιδιών του στη δικαιοσύνη, ο διαθέτης ορίζει ότι οι κόρες του δικαιούνται 9 γρόσια, από τα αγαθά που κρατούσε ο αδερφός τους, τον αποκληρώνει από τα όποια άλλα αγαθά του και τον καταριέται, εάν «τις πειράξει».²²⁸

Εξάλλου, συναντώνται και ελάχιστες περιπτώσεις όπου ο προικοδοτηθείς έχει πεθάνει και οι προικοδότες γονείς του, ή αδερφός του, μεταβιβάζουν/αποδίδουν τα προικώα του στα παιδιά ή τα εγγόνια τους, σύμφωνα με την επιθυμία του ή και τους όρους προικοδότησής του (6,97%).

Εξόφληση χρεών, αφιέρωση αγαθών και εξασφάλιση γηρατειών

Η εξόφληση χρεών, η αφιέρωση αγαθών, για τη σωτηρία της ψυχής, αλλά και η εξασφάλιση των γηρατειών, αποτελούν βασικές επιδιώξεις των διαθετών, χωρίς, ωστόσο, να αποτελούν τον κύριο ή δευτερεύοντα σκοπό σύνταξης των διαθηκών σε όλες τις περιπτώσεις

Η εξόφληση χρέους αποτελεί κατά κανόνα δευτερεύοντα σκοπό των διαθετών, και αφορά συνολικά 24 διαθέτες. Τα χρέη θα εξοφληθούν από τα περιουσιακά στοιχεία των διαθετών, και οι συγκεκριμένες περιπτώσεις δεν εντάσσονται στη συνήθη πρακτική να

²²⁷ Ενδιαφέρον, ως προς το χαρακτηρισμό των συγκεκριμένων διαθηκών, παρουσιάζει το οπισθογράφημα του αντιγράφου της διαθήκης του μισέρ Λουκάκη Νταρόδου, ο οποίος συντάσσει διαθήκη «θέλοντας να ξεμοιράσει την θυγατέρα του την κεράν Νικολέταν εις εκείνο οπου έχει να της δώσει». Το πρωτότυπο συντάσσεται το 1605 και δεν φέρει οπισθογράφημα, στο αντίγραφο, ωστόσο, που συντάσσεται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται στο οπισθογράφημα «διαθήκη ... εις είδος προικοδωτηρίου». Βλ. 7 Δεκεμβρίου 1605 *ό.π.*, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 1 υποφ. γ΄.

²²⁸ Βλ. 29 Σεπτεμβρίου 1791 *ό.π.*, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 6 υποφ. α΄. Σχετικά με το δικαίωμα αποκλήρωσης βλ. εδώ παρακάτω, 328 κυρίως.

μεταβιβάζονται τα χρέη στους κληρονόμους, παράλληλα με την κληροδοσία αγαθών, που ακολουθείται από το ένα τέταρτο των διαθετών.²²⁹

Η αφιέρωση αγαθών, εξάλλου, αποτελεί κάπως συχνότερα τον κύριο σκοπό των διαθετών (67 συνολικά). Η συγκεκριμένη επιλογή καθορίζεται κυρίως από την ύπαρξη ή μη παιδιών και το δόγμα, καθώς έξι από τους δέκα διαθέτες είναι άτεκνοι και στην ίδια αναλογία καθολικοί.

Σημειώνουμε ότι συνολικά περισσότεροι από οκτώ στους δέκα διαθέτες προχωρούν σε ενέργειες για τη σωτηρία της ψυχής τους, κυρίως επιβαρύνοντας τους κληρονόμους με την τέλεση λειτουργιών στη μνήμη τους ή αφιερώνοντας αγαθά σε θρησκευτικά ιδρύματα. Το τελευταίο, εξάλλου, ακολουθείται κυρίως από διαθέτες που έχουν χαρακτηριστικά αντίστοιχα με εκείνα των διαθετών για τους οποίους η αφιέρωση αγαθών αποτελεί σκοπό σύνταξης της διαθήκης.²³⁰

Οι διαθέτες εξασφαλίζουν τα γηρατεία τους κρατώντας γεροντομοίρι, αλλά κυρίως ορίζοντας ότι διατηρούν την κυριότητα των κληροδοτούμενων έως το τέλος της ζωής τους.²³¹

Συμβαίνει, ωστόσο, η συγκεκριμένη επιδίωξη να αποτελεί και σκοπό σύνταξης της διαθήκης, κύριο συνήθως, (στις 37 από τις συνολικά 64 περιπτώσεις), επιλογή που καθορίζεται από την οικογενειακή τους κατάσταση, την ηλικία τους, και, σε μικρότερο βαθμό το φύλο τους.

Οι διαθέτες που συντάσσουν κυρίως για το σκοπό αυτό τη διαθήκη τους είναι συνήθως χήροι ή άγαμοι και μεγάλης ηλικίας, ενώ κληροδοτούν περιουσίες μικρότερες του μέσου όρου, στα δυο τρίτα των περιπτώσεων σε συγγενείς τους νεότερους από τους ίδιους, που θα αναλάβουν και τη φροντίδα τους.²³² Αναφέρονται κυρίως σε υπηρεσίες που τους παρείχαν οι συγκεκριμένοι κληρονόμοι στο παρελθόν, στο παρόν και θα τους παρέχουν στο μέλλον (48,64%), ή μόνο στο μέλλον (24,32%), ενώ τρεις στους δέκα ανταμείβουν με το συγκεκριμένο τρόπο, υπηρεσίες που είχαν δεχθεί στο παρελθόν, προσδοκώντας προφανώς ότι δημιουργούν ανάλογη υποχρέωση και για το μέλλον.

Το στοιχείο, εξάλλου, που διαφοροποιεί τους διαθέτες που έχουν ως δευτερεύοντα σκοπό την εξασφάλιση των γηρατειών τους, από τους παραπάνω, είναι πως πρόκειται κατά τα δυο τρίτα για γυναίκες, οι μισοί ανταμείβουν υπηρεσίες, κατά το ένα τρίτο αναφέρονται στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, ενώ ένας στους δέκα αποκλειστικά στο μέλλον.

²²⁹ Βλ. εδώ παρακάτω, 323-324.

²³⁰ Βλ. εδώ παρακάτω, 321 κ.εξ.

²³¹ Βλ. εδώ παρακάτω, 312 κ.εξ.

²³² Είναι χήροι κατά 48,64% και άγαμοι κατά 35,13% (στο σύνολο των 35 για τους οποίους είναι γνωστή η οικογενειακή κατάσταση), ενώ οι 33 για τους οποίους γνωρίζουμε το μέγεθος των μεταβιβαζόμενων, διαθέτουν σε 26 περιπτώσεις μικρές περιουσίες, σε 5 μέτριες και σε 2 μεγάλες. Εξάλλου, οι τέσσερις στους δέκα, για τους οποίους γνωρίζουμε την ηλικία τους, είναι κατά 86,66% μεγάλοι.

Η εξασφάλιση έχει ποικίλες μορφές, ανάλογα με τις ανάγκες των διαθετών, όπως συμβαίνει και με το γεροντομοίρι. Έτσι, μπορεί να αφορά σύζυγο ή παιδιά του διαθέτη, και όχι τον ίδιο, να συνεπάγεται συγκατοίκηση των κληρονόμων με το διαθέτη ή/και υποχρέωσή τους να τον κηδέψουν, και γενικότερα να φροντίσουν για την ψυχή του.

2. Αλλεπάλληλες και προφορικές διαθήκες

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση διαθέτη, που αποβλέπει στην εξασφάλιση των γηρατειών του, αλλά και τη σωτηρία της ψυχής του, συντάσσοντας δυο διαθήκες σε διάστημα τεσσάρων μηνών. Στο συγκεκριμένο έγγραφο αποτυπώνονται, με λεπτομέρειες που σπάνια συναντώνται, το σκεπτικό και ο τρόπος που επιτυγχάνει τις επιδιώξεις του, όπως και ο συμβολικός χαρακτήρας της ανταμοιβής που εμπεριέχει η μεταβίβαση αγαθών, οι ηθικές υποχρεώσεις των κληρονόμων που απορρέουν από τη μεταβίβαση και γενικότερα από τη συγγενική τους σχέση προς τον διαθέτη, αλλά και οι καθαρά υλικές υποχρεώσεις τους.

Ο ντον Τζάνες Σιγάλας, «εις το γήρας της ηλικίας του και ασθενής», 59 χρόνια μετά τη σύνταξη του πατριμονίου του, καλεί τους ανηπιούς του αφέντες Πιέρο Σιγάλα και Νικολάκη Μαθά, να τους συμβουλευτεί σχετικά με τη διαθήκη που προτίθεται να συντάξει. Τους αναφέρει ότι «εστοχάσθη να ζητήσει» από την ανηψιά του Μαρία Σιγάλα και τον γιο της ντον Νικολάκη Μαθά να τον «ασιστέρουν εις όλα του τα χρειαζούμενα». Επειδή, όμως, όπως τους «ομολόγησε», διαθέτει περιουσιακά στοιχεία αξίας μόνο 200 γροσίων περίπου, οι ανηψιοί του, «με φόβον Θεού» του είπαν πως δεν επαρκούν για να συντηρηθεί πέραν των δυο χρόνων, και καθώς είναι πιθανό να ζήσει περισσότερο, τον συμβούλεψαν, αντί να τα κληροδοτήσει μετά θάνατο, να «παρακινήσει» την ανηψιά του και τον γιο της να δεχτούν να λάβουν την κυριότητά τους «από σήμερα», υπό τον όρο να τον φροντίζουν και να τον «ζωοτρέφουν». Επίσης, τον συμβούλεψαν να ζητήσει να τελεί ο ιερωμένος ανηπιός του μια λειτουργία την εβδομάδα στη μνήμη του, εάν πεθάνει γρήγορα, εάν όμως ζήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα, να μην τεθεί ανάλογη υποχρέωση, και ο ανηπιός του να κάνει κάποιες μόνο λειτουργίες «αν θέλει από προαίρεσή του».

Τα παραπάνω σημειώνονται στη διαθήκη του ντον Τζάνε στις 28 Ιουνίου 1764, με την οποία και μεταβιβάζει άμεσα στην Μαρία και το γιο της ένα αμπέλι, ένα σπίτι, 15 έπιπλα, 7 σκεύη, καθώς και μικρή ποσότητα αγροτικών προϊόντων. Εκείνοι, προέβαλαν αρχικά αντιρρήσεις, καθώς τους φάνηκε «δύσκολο» να υποσχεθούν «τέλειον βάρος», επειδή, εάν ζούσε πολλά χρόνια, θα αναγκάζονταν να ξοδέψουν περισσότερα από 200 γρόσια για τη συντήρησή του. Πείθονται, ωστόσο, από τους δυο ανηπιούς του να τον φροντίσουν, «δια μισθόν εμπρός εις τον Θεόν και δια έπαινον σιμά εις τους ανθρώπους». Επιπλέον, άλλος γιος της Μαρίας, ο αφέντης Χριστοδουλάκης Μαθάς, υπόσχεται, σε περίπτωση που η μητέρα και ο αδερφός του πεθάνουν πριν από τον διαθέτη, να τον φροντίζει εκείνος.

Ο ντον Τζάνες, εξάλλου, κρατά για λογαριασμό του 30 γρόσια, την παραγωγή αμπελιού του τρέχοντος έτους, καθώς και αριθμού αμπελιών που συγκροτούν μπενεφίτζια των οποίων είχε την επικαρπία. Τα τελευταία τα μεταβιβάζει στον Χριστοδουλάκη και τον αδερφό τον ντον Νικολό, με απόφαση του Επισκόπου, για να τα πουλήσουν και από το κεφάλαιο της πώλησης να ιδρυθεί μπενεφίτζιο, για να τελούνται στη μνήμη του λειτουργίες αιωνίως. Ορίζει, εξάλλου, ότι οι απόγονοι του Χριστοδουλάκη θα έχουν την επικαρπία του μπενεφιτζίου αυτού.

Στις 16 Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου, ο ντον Τζάνες συντάσσει νέα διαθήκη. Έχει γίνει πλέον ο τρύγος και υπολογίζεται ότι τα έσοδα από τα αμπέλια θα ανέλθουν σε 100 γρόσια, «πουλώντας το κρασί του». Ο Τζάνες ζητά, από τα χρήματα αυτά «να του γίνει ένα μπενεφίτζιο ... και δια λειτουργίαν του μπενεφιτζίου» αφήνει υπεύθυνους τον Επίσκοπο και τον ανηψιό του Νικολάκη Μαθά, να ορίσουν εκείνοι πόσες λειτουργίες θα γίνονται για λογαριασμό του στον καθεδρικό ναό του Αγίου Ιωάννη. Εάν, όμως ο Νικολάκης πεθάνει πριν πουληθεί το κρασί, ορίζει επίτροπό του άλλον ανηψιό του, τον ντον Ιππόλυτο Μαθά, στον οποίο έχει παραγγείλει προφορικά, να κάνει τις λειτουργίες και να κληροδοτεί την επικαρπία του μπενεφιτζίου στους στενότερους καθολικούς ιερωμένους συγγενείς του, «από θηλυκόν», και αν δεν υπάρχουν σε κοσμικούς καθολικούς. Με τη δεύτερη αυτή διαθήκη, δηλαδή, ιδρύει και δεύτερο μπενεφίτζιο.²³³

Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε, η πρακτική σύνταξης αλληπάλληλων διαθηκών ακολουθείται από το ένα τέταρτο περίπου των διαθετών. Στις περιπτώσεις αυτές, συνήθως σώζεται μόνο ένα έγγραφο, με αναφορά σε προηγούμενη διαθήκη, ενώ σε τέσσερις στις δέκα σώζονται τουλάχιστον δυο αλληπάλληλες διαθήκες του ίδιου προσώπου.

Θεωρούμε, ωστόσο, ότι η σύνταξη αλληπάλληλων διαθηκών θα πρέπει να ήταν συχνότερη, καθώς στις περιπτώσεις όπου γνωρίζουμε ότι συντάχθηκαν περισσότερες από μια, ρητή αναφορά συναντάται μόνο κατά το τέταρτο, ενώ συμβαίνει διαθέτες να επιφυλάσσονται να μεταβάλουν ορισμένα στοιχεία της διαθήκης τους με μεταγενέστερη, χωρίς και να το πράττουν συνήθως.

²³³ Βλ. 28 Ιουνίου 1764, *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. γ´ 16 Οκτωβρίου 1764 *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ´ Γενεαλογικά δέντρα. Σημειώνουμε ότι γνωρίζουμε πως ο διαθέτης λαμβάνει το πατριμόνιό του το 1705, ωστόσο το συγκεκριμένο έγγραφο δεν σώζεται, βλ. γενεαλογικό δέντρο για την αφιέρωση του πρε Λουκά Συρίγου *ό.π.*

Πίνακας 16. Χαρακτηριστικά διαθετών που συντάσσουν αλληπάλληλες διαθήκες²³⁴

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)
όταν σώζονται 2 τουλάχιστον διαθήκες	59	59,32%	55,93%	62,71%	37,93%	32,75%
όταν σώζεται μόνο μια	80	66,66%	71,42%	45,00%	31,16%	48,05%
σύνολο	139	62,99%	63,67%	53,85%	34,54%	40,40%

α) αριθμός διαθετών

β) ποσοστό αντρών

γ) ποσοστό έγγαμων

δ) ποσοστό άτεκνων

ε) ποσοστό διαθετών που μεταβιβάζουν μεγάλες περιουσίες

στ) ποσοστό διαθετών που μεταβιβάζουν μικρές περιουσίες

Μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία κυρίως όταν σώζονται δυο τουλάχιστον διαθήκες του ίδιου προσώπου. Επισημαίνουμε ότι τα χαρακτηριστικά των διαθετών παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις σε κάθε περίπτωση, όμως και στις δυο περιπτώσεις πρόκειται για άντρες και άτεκνους διαθέτες, σε συχνότητα μεγαλύτερη του μέσου όρου του συνόλου. Η εντονότερη παρουσία των αντρών δεν γνωρίζουμε σε ποιους λόγους οφείλεται, καθώς δεν συνδέεται με τη μεταβίβαση περιουσιών υψηλής αξίας ή άλλα στοιχεία. Το γεγονός, όμως, ότι είναι άτεκνοι υποδηλώνει το μεγαλύτερο περιθώριο κίνησης που οι διαθέτες αυτοί έχουν, αλλά και τις εντονότερες ανάγκες τους, ως προς την εξασφάλιση των γηρατειών και τη σωτηρία της ψυχής τους.²³⁵

Πίνακας 17. Αιτίες σύνταξης αλληπάλληλων διαθηκών 59 προσώπων

επικύρωση και συμπλήρωση	16,94%
ακύρωση πλήρης/μερική	40,67%
συμπλήρωση	42,38%

Οι 59 διαθέτες των οποίων σώζονται τουλάχιστον δυο διαθήκες είναι συχνότερα άγαμοι, σε ιδιαίτερα μεγάλο ποσοστό άτεκνοι, ενώ μεταβιβάζουν περιουσίες ελαφρά υψηλότερες. Δεν διαθέτουμε σε κάθε περίπτωση το σύνολο των πράξεων που έχουν συντάξει, βάσει όμως όσων γνωρίζουμε, συντάσσουν από δυο έως και επτά διαθήκες, συνήθως δυο. Οι

²³⁴ Τα ποσοστά στις στήλες β) και δ) υπολογίζονται επί του συνόλου των διαθετών της κάθε κατηγορίας. Τα ποσοστά στη στήλη γ) υπολογίζονται στην πρώτη κατηγορία επί του συνόλου και στη δεύτερη επί των 77 διαθετών, για τους οποίους είναι γνωστή η οικογενειακή κατάσταση. Εξάλλου, τα ποσοστά στις στήλες ε) και στ) υπολογίζονται στην πρώτη κατηγορία επί των 53 διαθετών, για τους οποίους είναι γνωστό το μέγεθος της μεταβιβαζόμενης περιουσίας, και στη δεύτερη επί των 77, για τους οποίους είναι γνωστό το συγκεκριμένο στοιχείο.

²³⁵ Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 293-294.

διαθήκες συντάσσονται σε διάστημα που μπορεί να κυμαίνεται από πέντε μέρες έως και 21 χρόνια, ανάλογα και με τον αριθμό των πράξεων, κατά μέσο όρο μέσα σε τρία χρόνια. Γίνονται συνήθως για να συμπληρώσουν προηγούμενη ή να την ακυρώσουν πλήρως ή εν μέρει, και σε λίγες περιπτώσεις για να την επικυρώσουν και να προβούν σε συμπληρωματικές διευθετήσεις.

Οι σκοποί των διαθετών ποικίλουν, και εξαρτώνται από τις συνθήκες που διαμορφώνονται στη ζωή τους ή και τις ανάγκες τους. Συνήθως με δεύτερη ή μεταγενέστερη διαθήκη αφιερώνουν αγαθά ή ευνοούν συγκεκριμένο συγγενή (44,06% και 31,42% αντίστοιχα), δυο στους δέκα περίπου αποβλέπουν στην εξασφάλιση των γηρατειών τους, ενώ συναντώνται και περιπτώσεις όπου πρόκειται αποκλειστικά για επικύρωση προηγούμενης διαθήκης, για ρυθμίσεις που γίνονται ενόψει επικείμενου ταξιδιού, νέα διευθέτηση της κληροδοσίας λόγω μείωσης της περιουσίας του διαθέτη, εξόφληση χρέους κ.ά.²³⁶

Οι 80 διαθέτες των οποίων σώζεται μόνο μια διαθήκη, μεταγενέστερη προηγούμενης και μάλλον η τελευταία που συντάσσουν, έχουν χαρακτηριστικά που πλησιάζουν περισσότερο εκείνα του συνόλου, και με την πράξη που σώζεται συνήθως ακυρώνουν προηγούμενη, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις τη συμπληρώνουν. Οι σκοποί τους, γνωστοί σε επτά στις δέκα περιπτώσεις, είναι ανάλογοι με εκείνους των 59 διαθετών, καθώς με την ίδια συχνότητα συντάσσουν διαθήκη για να αφιερώσουν αγαθά ή να ευνοήσουν συγκεκριμένους συγγενείς, ενώ δυο στους δέκα αποβλέπουν στην εξασφάλιση των γηρατειών τους ή την εξόφληση χρεών.

Καθώς η κληροδοσία δεν αποτελεί συμφωνία μεταξύ δυο πλευρών, όπως συμβαίνει στην προικοδότηση, οι διαθέτες έχουν τη δυνατότητα να αναθεωρήσουν αποφάσεις τους ή να διαθέτουν τμηματικά την περιουσία τους, αποβλέποντας στην εξασφάλιση των γηρατειών τους, την αποκατάσταση συγγενών τους, ή τη σωτηρία της ψυχής τους. Στην κωδικοποίηση των εθίμων δεν συναντάται αναφορά στη συγκεκριμένη πρακτική, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι η επισήμανση πως το προικοσύμφωνο «έχει περισσότερο ισχύ και δύναμιν όπου δεν αναιρείται ούτε από τον ίδιον, όπου προικίζει», που συναντάται στην αρχή του σχετικού κεφαλαίου, αναφέρεται στις διαθήκες, στις οποίες αναφέρεται το προηγούμενο κεφάλαιο.²³⁷

Εξάλλου, σε διαιτητική απόφαση του 1669, που αφορά επίλυση διαμάχης συγγενών για κληρονομικά ζητήματα, τρεις «κριτές» αποφαινόμενοι βάσει της θέσης ότι η «ύστερη»

²³⁶ Χαρακτηριστικά δείγματα αλληπάλληλων διαθηκών αποτελούν του του Νικολού Γίζη και του γιου του Μιχελή, βλ. Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 17-19. Επίσης και η περίπτωση της Κατερίνας Γρίσπου, βλ. εδώ παρακάτω, 292-293.

²³⁷ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 509: Τουρτόγλου – Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η συμβολή...* ό.π., 28 και εγγρ. 13. Δείγμα σύνταξης αλληπάλληλων διαθηκών βλ. και Πετρόπουλος, *Νομικά...* ό.π., εγγρ. 101

διαθήκη κάθε προσώπου είναι εκείνη που τελικά ισχύει, χωρίς, όμως, ο διαθέτης να έχει δικαίωμα να αναιρεί ό,τι έχει ήδη οριστεί σε προικοσύμφωνα, δηλαδή πράξεις προικοδότησης του ίδιου ή πράξεις όπου εκείνος προικοδοτεί.²³⁸ Στην ισχύ της τελευταίας διαθήκης, θα πρέπει κυρίως να οφείλεται και το γεγονός ότι οι διαθέτες που συντάσσουν αλληπάλληλες διαθήκες, από τις οποίες σώζεται μόνο μια, ακυρώνουν συνήθως προηγούμενη.

Πρακτική που παρουσιάζει αναλογίες με τη σύνταξη αλληπάλληλων, συμπληρωματικών διαθηκών είναι η αναφορά διαθετών σε προφορική «παραγγελία» που έχουν κάνει «ξεστοματικώς», συνήθως σε κληρονόμο ή εκτελεστή της διαθήκης τους, ή κατά κανόνα επιφυλάσσονται να κάνουν στο μέλλον. Η πρακτική αυτή συναντάται σε λίγες περιπτώσεις (9,07%) και ακολουθείται από διαθέτες που είναι, επίσης, συνήθως άτεκνοι (έξι στους δέκα), αλλά διαφοροποιούνται από τους διαθέτες οι οποίοι συντάσσουν αλληπάλληλες διαθήκες, καθώς είναι άντρες και γυναίκες στην ίδια αναλογία, ενώ μεταβιβάζουν περιουσίες κατά πολύ χαμηλότερες (έξι στις δέκα μικρές). Στο μικρό μέγεθος των κληροδοτούμενων, άλλωστε, θα πρέπει να οφείλεται και η προφορική διάθεση.

Οι παραγγελίες αφορούν κυρίως τη σωτηρία της ψυχής των διαθετών (58,18%), και στις υπόλοιπες περιπτώσεις τη διάθεση αγαθών που δεν μεταβιβάζονται με τη συγκεκριμένη πράξη ή την εξασφάλιση των γηρατειών τους, σκοποί που αντιστοιχούν με εκείνους των διαθετών που συντάσσουν αλληπάλληλες διαθήκες.

Οι διαθήκες, ωστόσο, μπορεί και να είναι εξολοκλήρου προφορικές, όπως διαπιστώνουμε σε δυο περιπτώσεις, καθώς και από αναφορές που κάνουν διαθέτες οι οποίοι μεταβιβάζουν αγαθά αποβιώσαντος συγγενούς, σύμφωνα με προφορική «παραγγελία» που εκείνο τους είχε κάνει (5,61% διαθετών). Δεν μπορούμε, πάντως, να εκτιμήσουμε την έκταση της συγκεκριμένης πρακτικής καθώς οι προφορικές διαθήκες θα πρέπει σπάνια να αποτυπώνονται εγγράφως.²³⁹

Η περίπτωση της Μαρούσας Μπαρμπαρίγου, χήρας του αφέντη Γουλιελμάκη Ντακορώνια, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε με λεπτομέρειες τη σχετική διαδικασία. Στις 5 Σεπτεμβρίου 1765, 47 χρόνια μετά το γάμο της, η Μαρούσα καλεί «ασθενισμένη» τον ιερομόναχο και πνευματικό της Μελέτιο Ρούσο και του «παραγγέλλει» να μεταβιβάσει σε δυο από τα [έξι συνολικά] παιδιά της τις τελευταίες επιθυμίες της. Συγκεκριμένα, η διαθέτρια κληροδοτεί στο γιο της, αφέντη πρε Τζουάνε, ένα χωράφι, «το καλύτερο να παίρνει για να σωθεί το πατριμόνιό του», και στην άγαμη κόρη της

και 103, όπου διαθέτρια ακυρώνει πρώτη της διαθήκη, έχοντας στο μεταξύ κληρονομήσει σημαντική περιουσία από τον σύζυγό της.

²³⁸ Βλ. 27 Νοεμβρίου 1669 *ό.π.*, ΣΤ' Αποφάσεις, Φάκ. 1 υποφ. γ'.

²³⁹ Βλ. αντίστοιχη πρακτική σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, Ι. Βισβίτζης, «Τα έγγραφα δικαιопραξιών της Μυκόνου του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνας», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 5 (1954), 136, 142. Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 199.

Κατερίνα τα σπίτια και όλα τα «αμπελοχώραφά» της, εκτός από το παραπάνω χωράφι, με την υποχρέωση να «πληρώνει» τρεις λειτουργίες στη μνήμη της και «τα αναγκαία θαφτικά» της. Ορίζει ότι η Κατερίνα οφείλει να συγκατοικεί με τον ιερωμένο αδερφό της, ενώ ό,τι μείνει από τα μερίδια των δυο παιδιών της, αφού πληρώσουν για την ψυχή της και «χαλάσουν για χρεία τους», θα τα μεταβιβάσουν πεθαίνοντας στον αδερφό τους τον Νικολάκη ή στα παιδιά του.

Τρεις μέρες αργότερα, «ολίγην ώραν πριν να αρχίσει το ψυχομαχημόν», επαναλαμβάνει στον πνευματικό της πως επιθυμεί να γίνει ό,τι του παράγγειλε. Την επομένη του θανάτου της, στις 9 Σεπτεμβρίου, ο Μελέτιος «ομολογά» πως έχει καταγράψει τις πραγματικές επιθυμίες της διαθέτριας, ενώ τα δυο της παιδιά «ναΐσκε είπαν», αποδεχόμενα τα μερίδιά και τις υποχρεώσεις που αυτά συνεπάγονται

Σημειώνουμε ότι ο πρε Τζουάνες, είχε λάβει το πατριμόνιό του το 1749, από τους δυο γονείς του, το οποίο περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, και ένα χωράφι που είχαν εκείνοι αγοράσει, και προφανώς δεν του είχε αποδοθεί δεκαέξι χρόνια αργότερα. Οι γονείς του δεν είχαν θέσει όρους μεταβίβασης των προικίων, πράγμα που κάνει για ένα μέρος τους η μητέρα του με τη διαθήκη της. Εξάλλου, στη διαθήκη που συντάσσει ο πρε Τζουάνες το 1790, ακολουθεί τους όρους που έθεσε η μητέρα του, κληροδοτώντας το προικίο του χωράφι κατ'αρχήν σε μη κατονομαζόμενη αδερφή του, υπό τον όρο εκείνη να το μεταβιβάσει, μετά το θάνατό της, στον ανηψιό του πρε Γουλιελμάκη Ντακορώνια, γιο του αδερφού του Νικολάκη. Το ίδιο συμβαίνει και με την Κατερίνα, που κληροδοτεί, επτά χρόνια αργότερα, το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας της στον αδερφό της Νικολάκη.²⁴⁰

3.Κληρονόμοι

Οι διαθέτες μεταβιβάζουν την περιουσία τους ανάλογα με την οικογενειακή τους κατάσταση, τις υποχρεώσεις που έχουν προς συγκεκριμένα συγγενικά πρόσωπα, και ως ένα βαθμό σύμφωνα με τις επιθυμίες τους.²⁴¹ Κατά κανόνα, εξάλλου, τηρούν τους όρους μεταβίβασης αγαθών που έχουν λάβει ως προικία ή κληρονομίες, όπως κάποτε ρητά σημειώνουν.

²⁴⁰ Βλ. 9 Σεπτεμβρίου 1765 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. γ' 19 Μαΐου 1749 *ό.π.*, Ζ' Πατριμόνια, Φάκ. 2 υποφ. α' 18 Μαΐου 1790 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 6 υποφ. α' 15 Δεκεμβρίου 1797 *ό.π.*: γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Ντακορώνια *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Υπενθυμίζουμε ότι, σύμφωνα με τα κωδικοποιημένα έθιμα, θεωρείται έγκυρη η διαθήκη όταν κάποιος «εξομολογούμενος ήθελε παραγγείλη εις τον πνευματικόν του εκ στόματος τι να γίνεται η περιουσία του», υπό τον όρο το σχετικό έγγραφο να υπογράφεται και από «δυο αξιοπίστους μάρτυρας», γεγονός που δεν συμβαίνει εδώ, καθώς η πράξη υπογράφεται μόνο από τον συντάκτη, και πιθανώς σε αυτό οφείλεται και η αποδοχή της από τους κληρονόμους, βλ. παραπάνω, 146.

²⁴¹ Βλ. και Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 272.

Έθιμα

Το περιεχόμενο της κωδικοποίησης των εθίμων αποτυπώνει σε σημαντικό βαθμό τις πρακτικές κληροδοσίας σε συγγενικά πρόσωπα, που ακολουθούνται σε όλη της διάρκεια της Τουρκοκρατίας, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

Στην κωδικοποίηση καταγράφεται η βασική αρχή, σύμφωνα με την οποία «οι γονείς έχουν εξουσίαν να ξεμοιράσουν τα παιδιά τους, δίδοντας εις κάθε παιδίον, είτε αρσενικόν, είτε θηλυκόν, εκείνο οπού ήθελε τους φανή εύλογον», που διαμορφώνεται μέσω των οικογενειακών στρατηγικών και χαρακτηρίζει τις μεταβιβάσεις στους κόλπους της πυρηνικής οικογένειας. Επίσης, και τα αυτονόητα ότι «όσα έχει τις από τα ίδια κέρδη κάμων διαθήκη, έχει εξουσίαν όπου θέλει να τα διορίση και προικίση», καθώς και ότι «εμπορεί ο καθ' ένας, όταν έχη ειδικά του πράγματα, να τα διορίζει εις την διαθήκη του όπου θέλει, έξω από εκείνα οπού του έχουν προικοδοτημένα με κοντιζιώνες».²⁴²

Ωστόσο, οι περισσότερες ρυθμίσεις αναφέρονται κυρίως στις περιπτώσεις θανάτου προσώπων χωρίς διαθήκη, οπότε και ορίζεται με λεπτομέρειες ο τρόπος που θα διανεμηθεί η περιουσία τους, καθώς τότε υπάρχει πιθανότητα συγκρούσεων μεταξύ δικαιούχων κληρονόμων. Οι συγκεκριμένες ρυθμίσεις, εξάλλου, αποτυπώνουν έμμεσα και τις πρακτικές που ακολουθούν οι διαθέτες.

Κατ'αρχήν «η κληρονομία όπου αδιορίστως [χωρίς διαθήκη] λάβει τις είναι ελεύθερα εις την εξουσίαν του». Επίσης, τονίζεται ότι και στις συγκεκριμένες περιπτώσεις τα κληρονομικά δικαιώματα των παιδιών δεν εξαρτώνται από το φύλο τους, ενώ δεν γίνεται οποιαδήποτε μνεία ιδιαίτερων δικαιωμάτων των πρωτότοκων. Ορίζεται, όμως, ότι τα ήδη «ξεμοιρασμένα» παιδιά, δηλαδή όσα έχουν λάβει αδερφομοίρι ή προίκα, «εις την κληρονομίαν του πατρός, όπου χωρίς διαθήκη απέθανεν, δεν έχουν να ζητούν», αλλά μόνο «τα ελεύθερα και αξεμοίραστα οπού απομείνουν, και εάν υπανδρευθώσι και κάμουν παιδιά, μένουν αυτά αι κληρονομίαι εις την εξουσίαν των, ειδέ και απομείνουν ελεύθερα ή άκληρα, ό,τι πατρογονικόν πράγμα τούς μείνει μετά τον θάνατόν των να γίνεται τρία μερίδια, να μένη το εν εις την εξουσίαν των, τα δε δυο να στρέφονται εις τους συγγενείς».

Ωστόσο, τα «ελεύθερα και αξεμοίραστα παιδιά» δεν μπορούν να διεκδικήσουν επιπλέον «από το γονικόν των πράγμα», τυχόν αγαθά που είχαν τα ίδια «δώσει εις τους γονείς των» ή χρήματα που είχαν καταβάλει για την εξόφληση χρεών των γονέων. Εξάλλου, «εάν και εις τον θάνατον του πατρός ή μητρός είναι ξεμοιρασμένα όλα τα παιδιά, μένουν όλα εξίσου κληρονόμοι, και εάν κανένα εκ των αυτών παιδιών είναι αποθαμμένον, το μερίδιόν

²⁴² Δεν υπάρχει άλλος περιορισμός για τη διάθεση αγαθών σε μη συγγενικά πρόσωπα ή για τη σωτηρία της ψυχής, όπως αντίθετα συναντάται στην Σίφνο, όπου ορίζεται ότι όσοι έχουν παιδιά μπορούν να διαθέσουν σε «ξένους» το ένα δωδέκατο της περιουσίας τους και επιπλέον μικρό τμήμα να αφιερώσουν για την ψυχή τους ή να διαθέσουν σε πράξεις φιλανθρωπίας, βλ. Πετρόπουλος, *Νομικά...* ό.π., 207.

του πηγαίνει εις τα τέκνα τουείτε αρσενικά, είτε θηλυκά». Ενώ, σε κάθε περίπτωση, «τα άνομα ήτοι νόθα παιδιά δεν έχουν δικαίωμα κληρονομίας».²⁴³

Όσον αφορά το δικαίωμα επικαρπίας που έχει ο επιζών σύζυγος στα αγαθά του αποθανόντος, τα έθιμα ακολουθούν την πρακτική που εφαρμόζεται κατά την προικοδότηση των μελλόνυμφων, καθώς ορίζουν ότι «αποθνήσκοντος ενός συμβίου χωρίς διαθήκης, η γυνή αυτού δεν κληρονομεί την περιουσίαν του συμβίου της, ειμπορεί όμως να τα πωλήση δι'ανάγκην και ζωοτροφήν των τέκνων της και με γνώμην των συγγενών του αποθαμμένου της συμβίου, ομοίως να τα προικοδοτή εις τα τέκνα της, έως οπού να στέκηται εις την τιμήν του ανδρός της το αυτό θεωρείται και εις τον άνδρα. Η γυνή δεν είναι κληρονόμος του αποθαμμένου συμβίου της χωρίς διαθήκης, αλλ' είναι μόνον πληρεξούσιος επιτροπή των τέκνων και της περιουσίας του αυτού αποθανόντος, τα δε τέκνα της είναι κληρονόμοι της αυτής περιουσίας. Όταν ένα μοναχόπαιδον μένη κληρονόμος του ενός ή του ετέρου των γονέων του, και αποθάνη αδιάθετον ή ανήλικον, δεν κληρονομεί ο ζων γονεύς την περιουσίαν του αποθανόντος μέρους, ως δήθεν κληρονόμος του παιδιού του, αλλά κληρονομούν οι συγγενείς του μέρους όπου απέθανεν, όταν όμως το παιδί φθάση εις νόμου ηλικίαν, έχει εξουσίαν να διαθέση την αυτήν περιουσίαν και τότε οι συγγενείς του αποθανόντος ουδέν έχουν δικαίωμα προς αυτήν. Όταν τις υπανδρευμένος μένη άκληρος, τα όσα έχει ή από προίκαν ή από κέρδη, δεν τα κληρονομεί η γυνή, αλλ' οι συγγενείς αυτού».²⁴⁴

Τα δικαιώματα ανηπιών στις περιουσίες θείων που πεθαίνουν χωρίς διαθήκη δεν εξαρτώνται από το φύλο τους, αλλά ούτε και την οικογενειακή τους κατάσταση, καθώς η κληρονομιά που τυχόν θα λάβουν δεν αποτελεί τμήμα της περιουσίας της πυρηνικής τους οικογένειας, από την οποία δικαιούνται συγκεκριμένο μερίδιο. Ο όγκος της κληρονομιάς, ωστόσο, εξαρτάται από την ακριβή συγγενική σχέση που συνδέει τα ανήπια με τον θείο/την θεία, καθώς «αποθνήσκοντος τινός θείου χωρίς διαθήκης, είτε πατραδελφού είτε μητραδελφού, κληρονομούν εξίσου όλα τα ανέπια τόσον ελεύθερα, όσον και υπανδρευμένα, εάν δεν έχη ο αποθανών γονείς ή αδελφούς, ή και εάν η περιουσία του δεν είναι διορισμένη, πλην, όχι όσα ανέπια είναι να γίνονται τόσα μερίδια, αλλά να κληρονομούν κατά τα πρόσωπα των γονέων των. Τα πρώτα ανέπια εξίσου κληρονομούν με τα αδέλφια, δηλαδή λαμβάνουν το μερίδιον των γονέων αυτών».²⁴⁵

²⁴³ Το τελευταίο δεν ισχύει, πάντως, στις περιπτώσεις κληροδοσίας, καθώς, τουλάχιστον τα νόθα που έχουν αναγνωριστεί από τον πατέρα τους λαμβάνουν μερίδιο, βλ. εδώ παρακάτω, 284.

²⁴⁴ Η συγκεκριμένη ρύθμιση που αποτυπώνει την κυρίαρχη πρακτική, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, ως προς το δικαίωμα επικαρπίας του επιζώντος αποτελεί στοιχείο χαρακτηριστικό της Σαντορίνης και «ριζοσπαστικό», που δεν συναντάται σε άλλες κωδικοποιήσεις, βλ. Βαβούσκος, «Παρατηρήσεις... ό.π., 695.

²⁴⁵ Βλ. συνολικά *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 507-508, 511, 518.

Σχετική είναι και πράξη που εκδίδουν 43 «προεστοί των πέντε καστελιών» το 1683, στην οποία διευκρινίζεται το περιεχόμενο του όρου «πλιά πρόξιμοι», που τόσο συχνά συναντάται στα προικοδωρητήρια μελλόνυμφων και καθολικών ιερωμένων, αλλά και στις διαθήκες. Επιπλέον, στη συγκεκριμένη πράξη επιβεβαιώνεται το δικαίωμα των διαθετών να κληροδοτούν αγαθά τους, όχι μόνο στους «σιμότερους», αλλά και σε άλλα πρόσωπα, ακόμη και μη συγγενικά, εάν το επιθυμούν, για τη σωτηρία της ψυχής τους, και παρά τους όποιους όρους βαρύνουν τα περιουσιακά τους στοιχεία, ενώ είναι εμφανή και τα κοινά χαρακτηριστικά προικοδότησης και κληροδοσίας.

Οι προεστοί μαρτυρούν «δια να μη χάνονται οι συνήθειες και τάξεις όπου είχαν και βαστούμεν ακόμη βεβαιωμένες από την κραταιά και ανίκητον βασιλείαν». Σημειώνουν πως όταν κάποιος «κάμει γράμμα των παιδιών του, ωσάν προυκοσύμφωνο ή τεσταμέντο ή άλλη παραγγελία ... και με κοντετζιόν λέγει και νομινάρει να πηγαίνει η κληρονομία εις τους πλιά πρόξιμους», πρώτος δικαιούχος είναι ο ίδιος που πραγματοποιεί τη μεταβίβαση, [προικοδότης, διαθέτης, ή δωρητής], αν ζει, ή οι κληρονόμοι του, δηλαδή κατά σειρά τα αδέρφια ή τα ανήψια του, όταν πρόκειται για παιδιά ή και εγγόνια αδερφού ή αδερφής του, και τονίζουν πως «μόνο όστις είναι σιμότερος και πλιά σφικτός εδικός, εκείνος κληρονομεί κατά την τάξιν και συνήθεια του τόπου μας». Ωστόσο, ο προικοδοτηθείς ή ο κληρονόμος «καμιά βολά, αν ίσως και ο κύρης είχε κάμει να κληρονομήν και τα ανήψια ωσάν και τα αδέρφια [του], ή των ασερνικών τα παιδιά και όχι των θηλυκών, ή των θηλυκών μόνον, νοικοκύρης είναι, όχι μόνον να τ'αφήσει ολονών των εδικών του [αλλά] και εις τους πλιά ξένους δια την ψυχήν του κατά την κοντετζιόν και παραγγελία που θέλει κάμει».²⁴⁶

Χαρακτηριστικά επιλογής κληρονόμων

Θα αναφερθούμε κατ'αρχήν στους κληρονόμους που ορίζουν οι διαθέτες και στη συνέχεια στα πρόσωπα που κληρονομούν την περιουσία «αδιόρθωτων» προσώπων.²⁴⁷

Οι διαθέτες μεταβιβάζουν τον κύριο όγκο των περιουσιακών τους στοιχείων σχεδόν αποκλειστικά σε φυσικά πρόσωπα, και μόνο σε 22 περιπτώσεις αφιερώνουν το σύνολό τους σε θρησκευτικά ιδρύματα, χωρίς να ορίζουν κληρονόμους (3,63%). Οι κληρονόμοι αριθμούν σε έξι στις δέκα περιπτώσεις τρία πρόσωπα, ενώ μπορεί να πρόκειται από ένα έως και 28. Ο μέσος όρος των κληρονόμων δεν εξαρτάται από τον τρόπο σύνταξης της διαθήκης (μεμονωμένα ή από κοινού με δεύτερο πρόσωπο), ούτε από το εάν οι διαθέτες έχουν παιδιά ή

²⁴⁶ Βλ. 12 Μαΐου 1683 *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 1 υποφ. 8. Αντίστοιχα έγγραφα εκδίδονται και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, όπως π.χ. στη Μήλο το 1721, βλ. Μαριδάκης, «Η εξ'αδιαθέτου... *ό.π.*, 5-6.

²⁴⁷ Σημειώνουμε ότι στις περιπτώσεις αλληπάλληλων διαθηκών λαμβάνουμε υπόψη την τελευταία, όταν ακυρώνει προηγούμενες, ή το σύνολό τους, όταν είναι συμπληρωματικές.

είναι άτεκνοι. Οι δυο αυτές κατηγορίες, διαθετών, ωστόσο, ακολουθούν διαφορετικές πρακτικές.

Πίνακας 18. Αριθμός κληρονόμων συνολικά και ανάλογα με το εάν οι διαθέτες έχουν παιδιά ή είναι άτεκνοι²⁴⁸

αριθ.	α)		β)		γ)	
0	22	3,63%	8	36,36%	14	63,63%
1	132	21,78%	70	53,03%	62	46,96%
2	116	19,14%	71	61,20%	45	38,79%
3	104	17,16%	67	64,42%	37	35,57%
4	72	11,88%	52	72,22%	20	27,77%
5	54	8,91%	31	57,40%	23	42,59%
6	40	6,60%	22	55,00%	18	45,00%
7	21	3,46%	7	33,33%	14	66,66%
8	9	1,48%	4	44,44%	5	55,55%
9	12	1,98%	7	58,33%	5	41,66%
10	7	1,15%	3	42,85%	4	57,14%
11	5	0,82%	3	60,00%	2	40,00%
12	3	0,49%	-		3	100,00%
13	4	0,66%	2	50,00%	2	50,00%
14	1	0,16%	-		1	100,00%
18	1	0,16%	-		1	100,00%
23	1	0,16%	-		1	100,00%
24	1	0,16%	-		1	100,00%
28	1	0,16%	-		1	100,00%
σύν.	606		347		259	

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου

β) διαθέτες με παιδιά και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας κληρονόμων

γ) άτεκνοι διαθέτες και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας κληρονόμων

Οι διαθέτες με παιδιά ορίζουν μικρότερο αριθμό κληρονόμων, ενώ σπανιότερα αφιερώνουν το σύνολο της περιουσίας τους σε θρησκευτικά ιδρύματα (2,30%). Οι άτεκνοι, όμως, διαθέτες ορίζουν περισσότερους κληρονόμους, πολύ συχνότερα έξι ή περισσότερους, ενώ αφιερώνουν το σύνολο της περιουσίας τους σε περισσότερες περιπτώσεις (5,40%).

Οι διαφοροποιήσεις αυτές οφείλονται στα περιθώρια επιλογής που έχουν οι άτεκνοι διαθέτες, εφόσον δεν είναι κατ'αρχήν υποχρεωμένοι να μεταβιβάσουν το μεγαλύτερο τμήμα

της περιουσίας τους στα παιδιά τους, αλλά και στο γεγονός ότι παράλληλα ακολουθούν την πρακτική που αποτυπώνεται έμμεσα στην κωδικοποίηση, καθώς κληροδοτούν την περιουσία τους σε σημαντικό αριθμό συγγενών, αδερφών ή και ανηψιών. Επίσης, και σε μη συγγενικά τους πρόσωπα, όπως θα δούμε.²⁴⁹

Συνολικά, τα δυο τρίτα των διαθετών που αφιερώνουν την περιουσία τους είναι άτεκνοι, ενώ έξι στους δέκα από όσους την κληροδοτούν σε φυσικά πρόσωπα έχουν παιδιά. Η αφιέρωση του συνόλου της περιουσίας, εξάλλου, συναντάται κατά κανόνα μεταξύ καθολικών, άγαμων ή χήρων, που διαθέτουν περιουσίες κατά πολύ χαμηλότερες του μέσου όρου, δεν συνδέεται με το φύλο των διαθετών, αλλά εντοπίζεται κυρίως από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα.²⁵⁰

Η κληροδοσία σε φυσικά πρόσωπα, που αποτελεί και την κυρίαρχη πρακτική, δεν εξαρτάται από το δόγμα, το φύλο, την οικογενειακή κατάσταση, ή το μέγεθος της περιουσίας των διαθετών, ούτε από τον τρόπο ή τη χρονική στιγμή σύνταξης της διαθήκης. Σε πολύ μικρό βαθμό, όμως, εξαρτάται από την ύπαρξη παιδιών ή μη, ακριβώς επειδή είναι οι άτεκνοι διαθέτες που κυρίως αφιερώνουν την περιουσία τους σε θρησκευτικά ιδρύματα.²⁵¹ Η επιλογή των κληρονόμων, ωστόσο, εξαρτάται απόλυτα από παραπάνω χαρακτηριστικό των διαθετών.

Στο σύνολό τους οι 584 διαθέτες που μεταβιβάζουν τον κύριο όγκο της περιουσίας τους σε φυσικά πρόσωπα, ορίζουν όπως συνήθως τρεις κληρονόμους. Οκτώ στους δέκα κληροδοτούν αγαθά αποκλειστικά σε συγγενικά τους πρόσωπα, λιγότεροι από δυο στους δέκα σε συγγενικά και μη, ενώ μόλις οκτώ διαθέτες ορίζουν κληρονόμους αποκλειστικά μη συγγενικά τους πρόσωπα (1,36%).

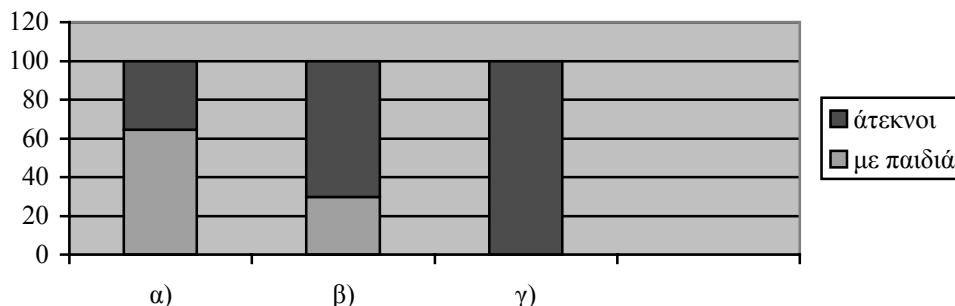
²⁴⁸ Στις περιπτώσεις μηδενικού αριθμού κληρονόμων τα αγαθά αφιερώνονται σε θρησκευτικά ιδρύματα.

²⁴⁹

²⁵⁰ Πρόκειται για 12 άντρες και 10 γυναίκες, των οποίων γνωρίζουμε την οικογενειακή κατάσταση σε 20 περιπτώσεις (11 άγαμοι, 4 έγγαμοι, και 5 χήροι), το δόγμα σε 21 περιπτώσεις (16 καθολικοί και 5 ορθόδοξοι), και το μέγεθος της περιουσίας σε 18 (11 μικρές, 2 μέτριες, και 5 μεγάλες). Δυο διαθέτες συναντώνται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, 8 τον 17^ο, ενώ 11 τον 18^ο, και ένας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

²⁵¹ Οι διαθέτες με παιδιά μεταβιβάζουν την περιουσία τους κατά 97,69% σε φυσικά πρόσωπα, ενώ οι άτεκνοι κατά 94,59%.

Σχεδιάγραμμα 7. Επιλογές κληρονόμων εκ μέρους άτεκνων διαθετών και διαθετών με παιδιά

- α) διαθέτες που ορίζουν κληρονόμους συγγενικά πρόσωπα αποκλειστικά
 β) διαθέτες που ορίζουν κληρονόμους συγγενικά και μη πρόσωπα
 γ) διαθέτες που ορίζουν κληρονόμους μη συγγενικά πρόσωπα αποκλειστικά

Επτά στους δέκα περίπου άτεκνοι διαθέτες μεταβιβάζουν αποκλειστικά σε συγγενείς τους τα περιουσιακά τους στοιχεία, το ένα τέταρτο σε συγγενείς αλλά και πρόσωπα με τα οποία δεν συνδέονται με συγγένεια, ενώ οι περιπτώσεις κληροδοσίας αποκλειστικά σε μη συγγενείς συναντώνται μόνο μεταξύ των συγκεκριμένων διαθετών (3,27%). Εξάλλου, όσοι διαθέτες έχουν παιδιά κληροδοτούν τα αγαθά τους σε εννέα στις δέκα περιπτώσεις περίπου αποκλειστικά σε πρόσωπα συγγενικά τους, και μόνο το 8,25% σε συγγενικά και μη.

I. Μη συγγενείς κληρονόμοι

Εννέα στους δέκα από διαθέτες που κληροδοτούν αγαθά σε μη συγγενικά τους πρόσωπα, μεταβιβάζουν παράλληλα αγαθά και σε συγγενείς.²⁵² Στις περιπτώσεις αυτές το μεγαλύτερο τμήμα της περιουσίας μεταβιβάζεται σχεδόν πάντοτε στους συγγενείς, και μόνο κατά 3,20% σε μη συγγενείς κληρονόμους. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι στις τελευταίες οι κληρονόμοι είναι περισσότεροι του μέσου όρου, 5 συνήθως (και έως 24), καθώς πρόκειται για άτεκνους διαθέτες. Η σύνθεση, πάντως, των μεριδίων συγγενών και μη είναι η ίδια.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αφέντη πρε Γιάκουμου Μπαζέγιου, όπου μπορούμε να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση την αναλογία των μεριδίων συγγενών και μη κληρονόμων, 24 συνολικά, καθώς κληροδοτούνται κυρίως χρηματικά ποσά. Ο πρε Γιάκουμος αφήνει μετά το θάνατό του περισσότερα από 2.610 γρόσια και ένα ρολόι στα 6 αδέρφια του

²⁵² Σημειώνουμε ότι το συγκεκριμένο σώμα 102 διαθετών αποτελεί το 16,83% του συνόλου των διαθετών και το 17,46% όσων μεταβιβάζουν αγαθά σε φυσικά πρόσωπα. Το μόνο στοιχείο, εξάλλου, που το διαφοροποιεί από το σύνολο είναι πως περιλαμβάνει υψηλότερο ποσοστό άτεκνων, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει.

και σε 14 ανήψια του, καθώς και 880 γρόσια και μισό μύλο σε 4 μη συγγενικά του πρόσωπα.²⁵³

Γνωρίζουμε τη σχέση των μη συγγενών κληρονόμων σε 41 περιπτώσεις διαθετών, συνήθως από το περιεχόμενο των σχετικών εγγράφων. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι όταν πρόκειται για περισσότερα από ένα πρόσωπα, συμβαίνει η σχέση αυτή να είναι γνωστή μόνο για ορισμένα από αυτά. Πρόκειται στις μισές περιπτώσεις για υπηρέτες/υπηρέτριες των διαθετών, κατά το ένα τέταρτο για πνευματικά τους τέκνα, και στις υπόλοιπες επιτρόπους τους (3), συντάκτη της διαθήκης (3) ή ψυχοκόρη (2).²⁵⁴ Εξάλλου, συναντάται και υπηρέτρια που κληροδοτεί την περιουσία της στο αφεντικό της.

Σημειώνουμε ότι η σχέση αναδόχου με το πνευματικό του τέκνο συνιστά πνευματική συγγένεια, που συνεπάγεται υποχρεώσεις ηθικού χαρακτήρα, κυρίως εκ μέρους του αναδόχου, όχι όμως και δικαίωμα στην περιουσία του, εκ μέρους του πνευματικού τέκνου. Αντίστοιχη είναι και η περίπτωση ψυχοκόρης. Στις περιπτώσεις κληροδοσίας σε επιτρόπους ή τον συντάκτη της διαθήκης, εξάλλου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για κάποια μορφή ανταμοιβής, εκ μέρους του διαθέτη. Η κίνηση της υπηρέτριας που κληροδοτεί, το σύνολο των περιουσιακών της στοιχείων στο αφεντικό της, είναι, εξάλλου, χαρακτηριστική του πλέγματος των σχέσεων που αναπτύσσονται με τους υπηρέτες. Επισημαίνουμε ότι είναι και η μοναδική όπου γνωρίζουμε ότι διαθέτης ασκεί το συγκεκριμένο επάγγελμα.

Το 1625 η Κατερίνα Γρίσπου, σύζυγος του μισέρ Μιχελάκη Ντελαγραμμάτικα, με τον οποίο δεν έχει αποκτήσει παιδιά, κληροδοτεί τη μέτρια της προίκα σε τρία ανήψια της κυρίως, στον σύζυγό της, καθώς και στην Ελιά του Μαρτή, που την «εδούλευγε». Δυο χρόνια αργότερα, η άγαμη Ελιά συντάσσει διαθήκη με την οποία κληροδοτεί τα ίδια ακριβώς αγαθά που είχε κληρονομήσει, στον «αφέντη της» Μιχελή Ντελαγραμμάτικα, σημειώνοντας: «του το αφήνω γιατί είδα πολλά και ζωοτροφήν από λόγου του και έτσι να έχει την έγνοιάν μου να με θάψει και να με μνημονεύγει».²⁵⁵

Από το σύνολο των 102 διαθετών, 13 συνολικά είναι εκείνοι που κληροδοτούν αγαθά σε μη συγγενικά τους πρόσωπα, επειδή τους είχαν παράσχει ιδιαίτερη φροντίδα (7), ή για να εξασφαλίσουν τη φροντίδα αυτή και στο μέλλον (6). Εξάλλου, 15 άλλοι διαθέτες επιβαρύνουν τους μη συγγενείς κληρονόμους τους με την τέλεση θρησκευτικών υποχρεώσεων. Στην περίπτωση αυτή οι κληρονόμοι μπορεί να είναι υπηρέτες, επίτροποι, ο συντάκτης της διαθήκης, ή άλλα πρόσωπα, για τα οποία δεν γνωρίζουμε τη σχέση που τα

²⁵³ Βλ. 16 Νοεμβρίου 1795 *ό.π.*, Φάκ. 6 υποφ. α'. Βλ. και την περίπτωση της Ειρήνης Γίζη που συντάσσει και συμπληρωματική διαθήκη, με την οποία ενισχύει το μερίδιο μη συγγενούς της Παράρτημα Ι, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 23-24.

²⁵⁴ Αντίστοιχες πρακτικές βλ. Καλπουρτζή, *Συγγενικές...* *ό.π.*, 173, 176-177· Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 246-248. Σημειώνουμε ότι δεν μπορούμε να διακρίνουμε εάν μεταξύ των παραπάνω περιλαμβάνονται υιοθετημένα παιδιά.

συνδέει με τον διαθέτη, ενώ σχεδόν οι μισοί είναι ιερωμένοι ή μοναχές. Οι παραπάνω πρακτικές αποτελούν επίσης ένδειξη των σχέσεων που αναπτύσσονται εκτός του πλαισίου της οικογένειας, από άτεκνα πρόσωπα συνήθως.

Ολοκληρώνοντας, επισημαίνουμε ότι η κληροδοσία σε μη συγγενικά πρόσωπα παρουσιάζει αντιστοιχία με την προικοδότηση μελλόνυμφων από μη συγγενείς, όπου μάλλον οι περισσότεροι προικοδοτούμενοι είναι υπηρέτες των προικοδοτών, ωστόσο, οι διαθέτες κληροδοτούν εξίσου σε άντρες και γυναίκες, ενώ στις περιπτώσεις προικοδότησης μεταβιβάζονται προικώα κατά κανόνα σε μελλόνυμφες γυναίκες.²⁵⁶

II. Συγγενείς κληρονόμοι

Οι 576 διαθέτες που μεταβιβάζουν την περιουσία τους σε συγγενικά τους πρόσωπα, αποκλειστικά ή και σε μη συγγενικά, ορίζουν ως κληρονόμους συγγενείς που καλύπτουν μεγάλο φάσμα των συγγενικών σχέσεων. Εκτός από τα παιδιά, τα ανήψια, τα αδέρφια, τον/την σύζυγο, ή και τα εγγόνια, που κυρίως θα κληρονομήσουν τα μεταβιβαζόμενα αγαθά, μεταξύ των κληρονόμων συγκαταλέγονται και άλλοι συγγενείς, όπως γονείς, θείοι/θείες, πεθερός, γιαγιά, ξαδέρφια, σύζυγοι των παιδιών του διαθέτη (γαμπρός ή νύφη), σύζυγοι αδερφών του διαθέτη (γαμπρός ή νύφη), αδέρφια του/της συζύγου του (κουνιάδος/κουνιάδα). Επίσης και πρόσωπα που δεν συνδέονται ακριβώς με συγγενική σχέση, όπως προγονός/προγονή ή νόθα.

Τα ανήψια θα πρέπει να είναι κατά κανόνα παιδιά αδερφών του διαθέτη, κάποτε ανήψια ανηψιών, σπάνια ανήψια εξ αγχιστείας (π.χ. παιδιά αδερφού του/της συζύγου του διαθέτη), και σε ελάχιστες περιπτώσεις μακρυνότερα εξ αίματος ανήψια (π.χ. παιδιά ξαδέρφου του διαθέτη). Τον βαθμό συγγένειας διαθετών με ξαδέρφια τους που τους κληρονομούν δεν το γνωρίζουμε, ενώ οι θείοι/θείες, από όσο μπορούμε να διαπιστώσουμε, είναι συνήθως αδέρφια των γονέων. Καθώς οι όροι «γαμπρός» και «νύφη» αφορούν είτε τον/την σύζυγο παιδιού του διαθέτη ή αδερφού/αδερφής του, η ακριβής συγγενική σχέση δεν είναι πάντοτε γνωστή, συνήθως, όμως, πρόκειται για σύζυγο παιδιού.

Συμπεριλάβαμε, εξάλλου, μεταξύ των συγγενών και τις σπάνιες περιπτώσεις που κληροδοτούνται αγαθά σε παιδί που είχε αποκτήσει ο/η σύζυγος του διαθέτη από προηγούμενο γάμο, παρά το γεγονός ότι η σχέση αυτή δεν είναι συγγενική. Ωστόσο, οι δυο

²⁵⁵ Βλ. 6 Σεπτεμβρίου 1625 ό.π., Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 1 υποφ. στ΄ 9 Απριλίου 1627 ό.π. Σχετικά με την απουσία διαθηκών υπηρετριών βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 240.

²⁵⁶ Βλ. εδώ παραπάνω, 189. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις της συγκεκριμένης πρακτικής βλ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 35 κ.εξ.

διαθέτες που κάνουν την επιλογή αυτή είναι άτεκνοι, και αντιμετωπίζουν τους προγονούς τους ως παιδιά τους.²⁵⁷

Οι περιπτώσεις διαθετών που κληροδοτούν αγαθά σε νόθα παιδιά τους ή νόθα παιδιά συγγενών τους είναι ελάχιστες (16), μας επιτρέπουν, ωστόσο, να υποθέσουμε ότι η θέση των νόθων παρουσιάζει αναλογίες με εκείνη των νόμιμων παιδιών, τουλάχιστον σε ορισμένες καθολικές οικογένειες μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, εφόσον έχουν αναγνωριστεί από τον πατέρα τους.²⁵⁸

Συναντώνται 12 διαθέτες, μεταξύ των οποίων και γυναίκα, που ορίζουν κληρονόμους και ένα ή περισσότερα νόθα παιδιά τους, μεταβιβάζοντας μικρό μόνο μερίδιο των κληροδοτούμενων. Πρόκειται για πρόσωπα ιδιαίτερα υψηλής οικονομικής επιφάνειας, που έχουν κατά κανόνα και νόμιμα παιδιά. Εξάλλου, τέσσερις άλλοι διαθέτες κληροδοτούν αγαθά σε νόθο αδερφό, εγγόνι ή ανήψι, μεταβιβάζοντάς τους μερίδια αντίστοιχα με εκείνα που ορίζουν για τους υπόλοιπους κληρονόμους τους.²⁵⁹

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της οικογένειας του ευγενεστάτου άρχου μισέρ Γασπαράκη Συρίγου, όπου τόσο ο ίδιος όσο και δυο εγγονοί του έχουν περισσότερα από ένα νόθα παιδιά, και όπου συναντάται το ένα τέταρτο συνολικά των παραπάνω διαθετών.²⁶⁰

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε αναλυτικά στις συγγενικές σχέσεις των κληρονόμων με τους διαθέτες. Σημειώνουμε ότι τα σχετικά στοιχεία προέρχονται κυρίως από τις ίδιες τις διαθήκες, καθώς και από τα γενεαλογικά δέντρα ή και άλλα έγγραφα. Εξάλλου, στις περιπτώσεις περισσότερων του ενός κληρονόμων, η συγγενική σχέση που τους συνδέει με τον διαθέτη ποικίλλει. Στον πίνακα που ακολουθεί τα νόθα δεν σημειώνονται ξεχωριστά.

²⁵⁷ Βλ. χαρακτηριστικά την περίπτωση του Λουκάκη Σιγάλα Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 23. Αντίστοιχη περίπτωση συναντάται και στις δωρεές, βλ. εδώ παρακάτω, 364-365. Βλ. και Καλπουρτζή, *Συγγενικές...* ό.π., 172. Σχετικά με το γεγονός ότι η συγκεκριμένη σχέση δεν είναι συγγενική, ούτε και σε προγενέστερες περιόδους, βλ. Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός...* ό.π., 39.

²⁵⁸ Όπως άλλωστε ορίζεται και από τους κανόνες της Καθολικής Εκκλησίας, σύμφωνα με τους οποίους τα αναγνωρισμένα νόθα θεωρούνται συγγενείς, βλ. και παρακάτω, 528. Αντίστοιχη περίπτωση που αποτελεί, όμως, εξαίρεση στη Νάξο, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 256.

²⁵⁹ Όπως οι αδερφές Κατερίνα και Τζάνα Γρίσπου, που όχι μόνο κληροδοτούν αγαθά σε νόθα αδέρφια τους, αλλά η Τζάνα και σε προγονή της, βλ. εδώ παρακάτω, 292-293.

²⁶⁰ Πρόκειται για τον ίδιο τον μισέρ Γασπαράκη Συρίγο, που έχει δυο νόμιμα και τρία νόθα παιδιά, σε ένα από τα οποία κληροδοτεί αγαθά, βλ. 22 Δεκεμβρίου 1589 ό.π., Φάκ. 1 υποφ. α' τη σύζυγο του γιου του, Φλουρία Κρίσπου, που κληροδοτεί αγαθά στην εγγονή της Μαργαρίτα, νόθα κόρη του γιου της Λοΐζου, βλ. 1 Φεβρουαρίου 1633 ό.π., υποφ. ζ' τον εγγονό του Γασπαράκη και γιο της Φλουρίας, αφέντη Γασπαράκη Συρίγο, που κληροδοτεί αγαθά και στα τρία νόθα παιδιά του, βλ. 12 Αυγούστου 1641, ό.π., Φάκ. 2 υποφ. β', καθώς και την Κατερίνα Συρίγου, αδερφή του τελευταίου διαθέτη, που κληροδοτεί αγαθά στην ανηψιά της Μαργαρίτα, νόθα κόρη του αδερφού της Λοΐζου, βλ. 5 Απριλίου 1645 ό.π. Σημειώνουμε ότι η Μαργαρίτα που κληρονομεί αγαθά ως εγγονή και ως ανηψιά είναι το ίδιο πρόσωπο. Βλ. και Παράρτημα II, Το παράδειγμα των απογόνων του Γάσπαρη Συρίγου, 63-65.

Πίνακας 19. Συγγένεια κληρονόμων - διαθετών

	α)		β)	
παιδί	306	53,1%	214	37,15%
ανηψιός/ανηψιά	198	34,37%	71	12,32%
αδερφός/αδερφή	115	19,96%	29	5,03%
σύζυγος	66	11,45%	10	1,73%
εγγονός/εγγονή	50	8,68%	11	1,90%
ξάδερφος/ξαδέρφη	15	2,60%	2	0,34%
νύφη	13	2,25%	2	0,34%
γαμπρός	11	1,90%	1	0,17%
κουνιάδος/κουνιάδα	9	1,56%	-	
πατέρας	5	0,86%	1	0,17%
θείος/θεία	4	0,69%	-	
μητέρα	4	0,69%	-	
πεθερός	3	0,52%	-	
προγονός/προγονή	2	0,34%	-	
γιαγιά	1	0,17%	-	

α) διαθέτες που κληροδοτούν και σε ένα/περισσότερους συγγενείς της συγκεκριμένης κατηγορίας και ποσοστό επί του συνόλου των 576

β) διαθέτες που κληροδοτούν αποκλειστικά σε ένα/περισσότερους συγγενείς της συγκεκριμένης κατηγορίας και ποσοστό επί του συνόλου των 576 διαθετών

Οι κληρονόμοι είναι κατά κανόνα κατιόντες συγγενείς, μικρότερης ηλικίας από τον διαθέτη, στις μισές μάλιστα περιπτώσεις αποκλειστικά, ενώ κατά το ένα τέταρτο περίπου συγγενείς εκ πλαγίου της ίδιας γραμμής, σπάνια όμως αποκλειστικά. Εξάλλου, σχεδόν ένας στους δέκα διαθέτες ορίζει κληρονόμο και ή μόνο τον/την σύζυγό του. Οι ανιόντες συγγενείς που κληρονομούν αγαθά είναι ελάχιστοι (2,95%), μόνο σε μια περίπτωση αποκλειστικά, γεγονός που οφείλεται στη μεγάλη συνήθως ηλικία των διαθετών, οπότε κατά κανόνα οι ανιόντες συγγενείς θα πρέπει να έχουν πεθάνει όταν συντάσσεται η διαθήκη. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ότι η συγγενική σχέση, καθώς και η διαφορά ηλικίας διαθετών-κληρονόμων παρουσιάζουν αναλογίες με εκείνες προικοδοτών-προικοδοτούμενων.²⁶¹

Η συγγενική σχέση των κληρονόμων με τους διαθέτες διαφοροποιείται ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση των διαθετών, κυρίως όμως ανάλογα με το εάν έχουν παιδιά ή είναι άτεκνοι.²⁶²

²⁶¹ Βλ. και Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Μορφές δωρεών... ό.π., 172-173.

²⁶² Από το σύνολο των 576 διαθετών οι 339 έχουν παιδιά (58,85%) και οι 237 είναι άτεκνοι. Σημειώνουμε ότι η οικογενειακή κατάσταση των διαθετών είναι γνωστή σε 565 περιπτώσεις: 415 έγγαμοι ή χήροι (73,45%) και 150 άγαμοι. Εξάλλου, από όσους έχουν συνάψει γάμο οι 76 είναι

Πίνακας 20α. Συγγένεια κληρονόμων - άτεκνων διαθετών

	α)		β)	
ανηψιός/ανηψιά	171	72,15%	69	29,11%
αδερφός/αδερφή	105	44,30%	29	12,23%
σύζυγος	29	12,23%	9	3,79%
ξάδερφος/ξαδέρφη	13	5,48%	2	0,84%
νύφη	6	2,53%	-	
γαμπρός	3	1,26%	-	
κουνιάδος/κουνιάδα	3	1,26%	-	
πατέρας	2	0,84%	1	0,42%
θείος/θεία	3	1,26%	-	
μητέρα	2	0,84%	-	
προγονός/προγονή	2	0,84%	-	
γιαγιά	1	0,42%	-	

α) διαθέτες που κληροδοτούν και σε ένα/περισσότερους συγγενείς της συγκεκριμένης κατηγορίας και ποσοστό επί του συνόλου των 237 άτεκνων διαθετών

β) διαθέτες που κληροδοτούν αποκλειστικά σε ένα/περισσότερους συγγενείς της συγκεκριμένης κατηγορίας και ποσοστό επί του συνόλου των 237 άτεκνων διαθετών

Οι άγαμοι διαθέτες ορίζουν κληρονόμους εκ πλαγίου, συνήθως κατιόντες (ανήψια) ή της ίδιας γραμμής (αδέρφια κατά βάσει), και σπάνια ανιόντες (3,33%). Οι άτεκνοι, εξάλλου, διαθέτες, που έχουν συνάψει γάμο, μεταβιβάζουν τα αγαθά τους σε κληρονόμους με αντίστοιχα χαρακτηριστικά, αλλά διαφοροποιούνται ως προς το ότι στις μισές περιπτώσεις κληροδοτούν αγαθά στον/στην σύζυγό τους, ο ένας στους δέκα αποκλειστικά.²⁶³

Συνολικά οι άτεκνοι διαθέτες, ανεξάρτητα από την οικογενειακή τους κατάσταση, κατά τα τρία τέταρτα σχεδόν κληροδοτούν αγαθά και/μόνο σε ανήψια, στις μισές περιπτώσεις σε συγγενείς εκ πλαγίου της ίδιας γραμμής, ενώ περίπου ένας στους δέκα στον/την σύζυγο..

άτεκνοι (18,31%) και οι υπόλοιποι έχουν παιδιά (81,68%). Συνολικά τρεις στους δέκα περίπου άτεκνους έχουν συνάψει γάμο.

²⁶³ Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 204-205.

Πίνακας 20β. Συγγένεια κληρονόμων - διαθετών με παιδιά

	α)		β)	
παιδί	306	90,26%	214	63,12%
ανηψιός/ανηψιά	27	7,96%	2	0,58%
αδερφός/αδερφή	10	2,94%	-	
σύζυγος	37	10,91%	1	0,29%
εγγονός/εγγονή	50	14,74%	11	3,24%
ξάδερφος/ξαδέρφη	2	0,58%	-	
νύφη	7	2,06%	2	0,58%
γαμπρός	8	2,35%	1	0,29%
κουνιάδος/κουνιάδα	6	1,76%	-	
πατέρας	3	0,88%	-	
θείος/θεία	1	0,29%	-	
μητέρα	2	0,58%	-	
πεθερός	3	0,88%	-	

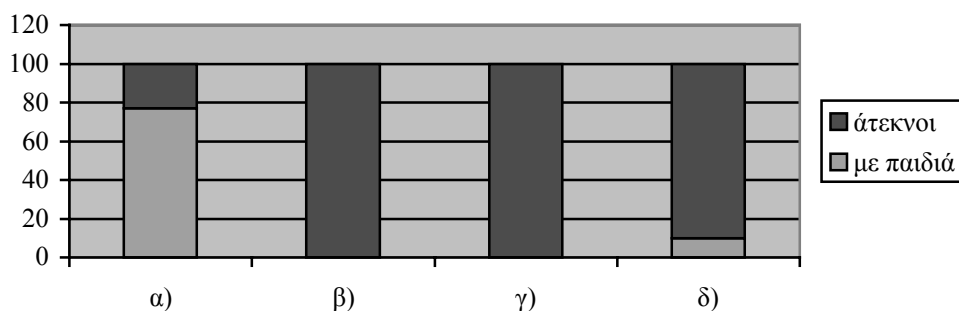
α) διαθέτες που κληροδοτούν και σε ένα/περισσότερους συγγενείς της συγκεκριμένης κατηγορίας και ποσοστό επί του συνόλου των 339 διαθετών με παιδιά

β) διαθέτες που κληροδοτούν αποκλειστικά σε ένα/περισσότερους συγγενείς της συγκεκριμένης κατηγορίας και ποσοστό επί του συνόλου των 339 διαθετών με παιδιά

Οι διαθέτες με παιδιά κληροδοτούν, επίσης, κατά κανόνα τα αγαθά τους σε κατιόντες συγγενείς, εννέα στους δέκα στα παιδιά τους, συνήθως αποκλειστικά. Ορισμένοι κληροδοτούν και σε εγγόνια, σπανιότερα σε ανήψια, και ελάχιστοι σε συζύγους των παιδιών τους. Ελάχιστοι επιλέγουν συγγενείς εκ πλαγίου της ίδιας γραμμής, και ακόμη λιγότεροι ανιόντες συγγενείς. Εξάλλου κληροδοτούν αγαθά και στον/στην σύζυγο, σε ποσοστό ελαφρά χαμηλότερο από όσο οι άτεκνοι, μόνο σε μια περίπτωση αποκλειστικά.

Σημειώνουμε, τέλος, ότι η συγγένεια που συνδέει τους διαθέτες με τους κληρονόμους τους είναι κατά κανόνα εξ αίματος και σπάνια εξ αγχιστείας (6,59%).

Σχεδιάγραμμα 8. Χαρακτηριστικά συγγενών που κληρονομούν το σύνολο της περιουσίας ανάλογα με το εάν οι διαθέτες είναι άτεκνοι ή έχουν παιδιά

- α) κατιόντες συγγενείς
 β) εκ πλαγίου συγγενείς της ίδιας γραμμής με τους διαθέτες
 γ) ανιόντες συγγενείς
 δ) σύζυγος

Ολοκληρώνοντας θα αναφερθούμε στη μεταβίβαση της περιουσίας μέσω διανεμητικών εγγράφων, η οποία παρουσιάζει αντίστοιχα χαρακτηριστικά. Οι σχετικές πληροφορίες αφορούν μικρό αριθμό περιπτώσεων, ωστόσο, μας επιτρέπουν να διακρίνουμε ορισμένες γενικές τάσεις.

Σε καμία περίπτωση δεν πραγματοποιείται αφέρωση του συνόλου των περιουσιακών στοιχείων του αποθανόντα σε θρησκευτικό ίδρυμα, ενώ όταν το σχετικό έγγραφο συντάσσεται για τη διανομή της περιουσίας στους δικαιούχους κληρονόμους, η περιουσία μεταβιβάζεται αποκλειστικά σε συγγενείς του αποθανόντος. Οι συγκεκριμένοι συγγενείς είναι κατά κανόνα κατιόντες, (κατά 33,33% αποκλειστικά), κατά το ένα τρίτο ο/η σύζυγος (σε καμία περίπτωση αποκλειστικά), και κατά το ένα τρίτο ανιόντες αποκλειστικά (παππούς και πατέρας).²⁶⁴

4. Κυριότητα κληροδοτούμενων

Σε κάποιες περιπτώσεις οι διαθέτες τονίζουν ότι τα περιουσιακά στοιχεία που κληροδοτούν είναι «της εξουσίας τους» (42), όρος ο οποίος χαρακτηρίζει τα αγαθά που μπορούν να διατεθούν σύμφωνα με τις επιθυμίες τους.²⁶⁵

Η συγκεκριμένη επισήμανση αποβλέπει να δικαιολογήσει την επιλογή των κληρονόμων ή το σκοπό σύνταξης της διαθήκης, καθώς και να κατοχυρώσει την εγκυρότητα

²⁶⁴ Βλ. και Παράρτημα ΙΙ, πίνακα 15.

²⁶⁵ Τμήμα προικώων, κληρονομίες που έχουν μεταβιβαστεί υπό το συγκεκριμένο όρο ή προϊόντα προσωπικής τους εργασίας.

της, καθώς τρεις στους δέκα διαθέτες μεταβιβάζουν αγαθά και σε μη συγγενικά τους πρόσωπα (σε δυο περιπτώσεις αποκλειστικά), ενώ ένας στους δέκα αφιερώνει το σύνολο ή μεγάλο τμήμα των μεταβιβαζόμενων σε θρησκευτικό ίδρυμα. Πρόκειται, δηλαδή, για πρακτικές που αποκλίνουν κατά πολύ του μέσου όρου. Οι συγκεκριμένοι διαθέτες είναι, άλλωστε, κυρίως άτεκνοι (73,80%), γεγονός που εξηγεί και τις επιλογές τους.

Το ζήτημα της κυριότητας των κληροδοτούμενων είναι σημαντικό και διότι καθορίζει την αποδοχή ή μη των επιθυμιών του διαθέτη εκ μέρους προσώπων με τα οποία κατείχε από κοινού αγαθά που κληροδοτεί ή προσώπων που δικαιούνται να λάβουν τμήμα τους ως κληρονόμοι.²⁶⁶ Όπως είναι αναμενόμενο, οι διαθέτες κληροδοτούν κατ'αρχήν αγαθά που βρίσκονται στην κυριότητά τους, ενώ η παραπάνω επισήμανση αφορά τον τρόπο διάθεσης και δεν σημαίνει ότι οι υπόλοιποι κληροδοτούν αγαθά τρίτων. Συμβαίνει, ωστόσο, διαθέτες να μεταβιβάζουν παράλληλα και αγαθά άλλων προσώπων ή αγαθά των οποίων έχουν την επικαρπία.²⁶⁷

Συνολικά, μπορούμε να διακρίνουμε ότι 36 από τους διαθέτες που συντάσσουν ατομικές διαθήκες κληροδοτούν και αγαθά που ανήκουν σε συγγενικά τους πρόσωπα (6,56%), σχεδόν αποκλειστικά στον/στην σύζυγο, ή σε μια στις δέκα περιπτώσεις σε αδερφή ή τη μητέρα τους. Τα αγαθά των συγγενών αποτελούν μικρό τμήμα της συνολικής περιουσίας που μεταβιβάζεται, ενώ είναι πιθανό η συγκεκριμένη πρακτική να ακολουθείται συχνότερα, χωρίς να αναφέρεται ρητά το γεγονός.

Στις μισές περιπτώσεις οι συγγενείς έχουν πεθάνει, οπότε οι διαθέτες έχουν την επικαρπία των αγαθών τους ή, σπανιότερα, ενεργούν σύμφωνα με τις επιθυμίες τους, όπως και σημειώνουν. Στις υπόλοιπες οι συγγενείς βρίσκονται στη ζωή, οπότε η μεταβίβαση γίνεται με τη συναίνεσή τους, η οποία ρητά σημειώνεται, συνήθως με τον όρο «παρών/παρούσα». Ο τελευταίος, ωστόσο, συναντάται σε έξι ακόμη ατομικές διαθήκες, όπου αφορά κατά κανόνα τον/την σύζυγο, που συμφωνεί απλώς με τις επιθυμίες του διαθέτη, χωρίς να πρόκειται για μεταβίβαση προσωπικών του αγαθών.

Υπενθυμίζουμε ότι η προίκα του κάθε συζύγου παραμένει στην κυριότητά του και διατίθεται από τον ίδιο, σύμφωνα με τους όρους του προικοδωρητήριου του ή και τις προσωπικές του επιθυμίες. Παράλληλα, όμως, αποτελεί τμήμα της περιουσίας της νέας πυρηνικής οικογένειας που συγκροτείται, και, όπως θα ήταν αναμενόμενο, στην πράξη η διαχείρησή της γίνεται με τη συναίνεση και των δυο συζύγων. Εξάλλου, αγορές ή άλλα αγαθά που αποκτούν δυο σύζυγοι κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου τους, όπως π.χ. εκκλησία που ιδρύουν από κοινού, συμβαίνει να ανήκουν και τους δυο, εφόσον

²⁶⁶ Βλ. εδώ παρακάτω, 350-351.

χρησιμοποιήθηκαν κεφάλαια από τις προίκες τους. Στις περιπτώσεις αυτές η κληροδοσία παρουσιάζει αντίστοιχα χαρακτηριστικά με τις διαθήκες που συντάσσουν από κοινού δυο σύζυγοι.²⁶⁸

Έτσι, παρά το γεγονός ότι οι μεταβιβάσεις αγαθών που ανήκουν και σε συγγενικά πρόσωπα αφορούν μικρό αριθμό διαθετών, παρουσιάζουν ενδιαφέρον λόγω των διαφορετικών τρόπων κληροδοσίας που μαρτυρούν, ενώ παρέχουν και στοιχεία για τις σχέσεις που διαμορφώνονται μεταξύ συζύγων, οι οποίες καθορίζουν και τον τρόπο διάθεσης των περιουσιακών τους στοιχείων.

Ο αφέντης Γιακουμάκης Μπαζέγιος κληροδοτεί προσωπικά του αγαθά, αλλά και προικώα της πρώτης του συζύγου, καθώς και της δεύτερης, που ζει ο αφέντης Σίφης Σιγάλας μεταβιβάζει την μεγάλη του περιουσία σε δυο ανύπαντρα παιδιά του, συστήνοντας επικαρπία υπέρ της συζύγου του, που είναι «παρούσα» κατά τη σύνταξη της διαθήκης και απολύτως σύμφωνη, ενώ η άτεκνη Κατερίνα Σιγάλα, σύζυγος του μισέρ Ορλάντου Γριμάνη, αφιερώνει όλα της τα προικώα στο ναό της Αγίας Πελαγίας, τον οποίο έκτισε μαζί με το σύζυγό της, που επίσης είναι «παρών» όταν κάνει τη διαθήκη της και είναι σύμφωνος.²⁶⁹

Χαρακτηριστική, εξάλλου, της αποσιώπησης των αυτονόητων στα έγγραφα, είναι η περίπτωση του ζεύγους αφέντη Ντομενεγάκη Κρίσπου και Μαρούσας Ντακορώνια. Η Μαρούσα συντάσσει διαθήκη ένα χρόνο μετά το σύζυγό της, σημειώνοντας ότι εκείνος δεν είχε κληροδοτήσει του οτιδήποτε δικό της, και έτσι εκείνη «αφήνει το πράμα της» με τη σύμφωνη γνώμη του, όπως και η ίδια συμφώνησε με τις δικές του επιθυμίες. Σημειώνουμε ότι ο Ντομενεγάκης στην ιδιόγραφη διαθήκη του, με την οποία ακυρώνει δυο προηγούμενες και συστήνει επικαρπία για τη σύζυγό του, δεν αναφέρεται στη συναίνεσή της.²⁷⁰

Αντίστοιχες είναι και οι μεταβιβάσεις στην περίπτωση που η διαθήκη συντάσσεται από δυο συγγενείς. Όταν πρόκειται για αδέρφια, ή σε μια περίπτωση γιό με τη μητέρα του, κληροδοτείται κατά κανόνα η περιουσία και των δυο, αλλά και αγορές που έκαναν μαζί ή αγαθά που έχουν «ανάμεσό τους». Όταν πρόκειται για συζύγους, μεταβιβάζεται στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων η προίκα και τα άλλα περιουσιακά αγαθά και των δυο, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις μόνο του ενός, όποτε ο άλλος απλώς συναινεί, ή μεταβιβάζονται αγαθά που αγόρασαν από κοινού.²⁷¹

²⁶⁷ Διαφορετική είναι η περίπτωση μεταβίβασης μπενεφιτζίου, όπου ο διαθέτης έχει μόνο την επικαρπία του.

²⁶⁸ Βλ. αντίστοιχα στη Νάζο, Kasdaglı, *Land...* ό.π., 202.

²⁶⁹ Βλ. 26 Δεκεμβρίου 1732 ό.π., Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 4 υποφ. ε΄ 25 Απριλίου 1694 ό.π., Φάκ. 3 υποφ. ε΄ 6 Οκτωβρίου 1589 ό.π., Φάκ. 1 υποφ. α΄.

²⁷⁰ Βλ. 9 Απριλίου 1667 ό.π., Φάκ. 2 υποφ. ζ΄ 25 Νοεμβρίου 1666 ό.π.

²⁷¹ Σημειώνουμε ότι από τις 28 περιπτώσεις ζευγαριών, στις 20 μπορούμε να διακρίνουμε τα παραπάνω στοιχεία.

Στο σημείο αυτό, θα αναφερθούμε στις διαθήκες των μοναχών, όπου επίσης τίθεται ζήτημα κυριότητας των κληροδοτούμενων.

Επισημάναμε ήδη ότι συμβαίνει ιερομόναχοι να προσηλώνονται στο μοναστήρι αφιερώνοντας τα αγαθά που θα αποκτήσουν στο μέλλον. Από διαθήκες, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι τα αγαθά προέρχονται κυρίως από κληρονομίες που λαμβάνουν ενώ βρίσκονται στο μοναστήρι, οι οποίες περιέχονται κατ'αρχήν στην κυριότητά τους. Έτσι, συναντώνται ιερομόναχοι αλλά και καλόγρια που κληρονομούν αγαθά από συγγενείς τους (θείο, πατέρα) ή μη συγγενικά πρόσωπα, εν είδει αφιέρωσης (σε 6 και 5 περιπτώσεις αντίστοιχα). Επίσης, και ιερομόναχοι που οι ίδιοι κληροδοτούν περιουσιακά τους στοιχεία σε συγγενείς (13), τα οποία προφανώς δεν είχαν προσηλώσει.²⁷²

Διαθέτουμε, εξάλλου, τις διαθήκες τεσσάρων καλογραιών και εννέα ιερομόναχων που συντάσσονται ενώ βρίσκονται στο μοναστήρι τους, με τις οποίες μεταβιβάζουν προσωπικά τους αγαθά, σε όλες τις περιπτώσεις πλην μιας.

Οι καλόγριες ακολουθούν τις κρατούσες πρακτικές, καθώς κληροδοτούν αγαθά σε συγγενικά τους πρόσωπα κατά κανόνα ή και σε μη συγγενικά, τα οποία έχουν μικρή αξίας και προέρχονται από κληρονομίες ή είναι αγορές τους.²⁷³ Η δυνατότητα, εξάλλου, να διατηρούν ή να αποκτούν προσωπική περιουσία ενώ βρίσκονται στο μοναστήρι, αποτελεί ουσιαστική διαφορά στην οργάνωση των ορθόδοξων μονών με τη μονή των Δομινικανίδων.

Οι ιερομόναχοι κληροδοτούν συνήθως περιουσιακά τους στοιχεία σε συγγενείς (4), σε μια περίπτωση, μάλιστα, για να ανταμείψουν συγγενή που τους παρείχε υπηρεσίες στο παρελθόν, ενώ στις υπόλοιπες κυρίως για να αφιερώσουν αγαθά τους στη μονή του Προφήτη Ηλίου (4) ή να ρυθμίσουν την εξόφληση χρέους (1). Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για αγαθά κυρίως μικρής αξίας και ποικίλης προέλευσης, ενδεικτικής των δραστηριοτήτων που μπορούν να αναπτύξουν ενώ βρίσκονται στο μοναστήρι: αγαθά που έχουν κληρονομήσει ή αποτελούν προϊόντα προσωπικής τους εργασίας ή και αγαθά που τους έχουν μεταβιβάσει οι γονείς τους, καθώς και αγαθά των οποίων έχουν την επικαρπία, καθώς πρόκειται για αφιερώσεις.²⁷⁴

Οι περιπτώσεις των Δομινικανίδων είναι διαφορετικές, καθώς εκείνες κατά κανόνα δεν έχουν τη δυνατότητα να διατηρούν προσωπικά αγαθά. Συναντώνται διαθέτες που κληροδοτούν αγαθά σε Δομινικανίδες (20), συγγενείς τους συνήθως, αλλά αυτά περιέχονται στην κυριότητα της μονής.²⁷⁵

²⁷² Σχετικά με το δικαίωμα κυριότητας και διάθεσης των περιουσιακών στοιχείων που αποκτούν οι μοναχοί, βλ. Μομφερράτος, *Κληρονομικόν...* ό.π., 92-93, 118, 120.

²⁷³ Η προέλευση είναι γνωστή για τμήμα των κληροδοτούμενων σε τρεις από τις τέσσερις περιπτώσεις.

²⁷⁴ Η προέλευση τμήματος συνήθως των κληροδοτούμενων είναι γνωστή σε έξι από τις εννέα περιπτώσεις.

²⁷⁵ Όπως ο πρε Ιερώνυμος Ντελέντας που κληροδοτεί τη μεγάλη του περιουσία σε 22 πρόσωπα, μεταξύ των οποίων και σε τέσσερις ανηψιές του Δομινικανίδες, τρεις από τις οποίες έξι χρόνια αργότερα βεβαιώνουν ότι έλαβαν από τους επιτρόπους του ακριβώς τα ποσά που τους είχε ορίζει, βλ. 24

Σώζονται, εξάλλου, και διαθήκες δυο γυναικών που είναι ή πρόκειται να γίνουν Δομινικανίδες, όπως και δυο διαθήκες πρώην Δομινικανίδων. Στην τελευταία περίπτωση οι διαθέτριες έχουν φύγει από το μοναστήρι και έχουν ανακτήσει τα προικώα τους ή διαθέτουν αγαθά που στο μεταξύ κληρονόμησαν.²⁷⁶ Όταν όμως είναι ή πρόκειται να γίνουν μοναχές, πρόκειται για ιδιαίτερες περιπτώσεις που χρονολογούνται κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της μονής, όταν οι κανόνες οργάνωσής της δεν είχαν παγιωθεί.

Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα η Καλίτζα Νταρζέντα παρουσιάζει τα μεγάλης αξίας προικώα της μέσω αφιέρωσης και διαθήκης, ενώ βρίσκεται στην Κρήτη, και γίνεται μοναχή πριν πεθάνει, χωρίς ποτέ να μεταβεί στη Σαντορίνη.²⁷⁷

Στα τέλη, εξάλλου, του 16^{ου} αιώνα, και την πρώτη δεκαετία του 17^{ου}, συναντάται η Κατερίνα Γρίσπου, που συντάσσει τέσσερις αλληπάλληλες διαθήκες, σε διάστημα οκτώ χρόνων, με τις οποίες μεταβιβάζει προσωπικά της αγαθά, σε ορισμένες περιπτώσεις και αγαθά αδερφής της, μόνη ή μαζί με εκείνη, ενώ είναι ήδη μοναχή. Η Κατερίνα, αρχικά τουλάχιστον δεν ζει μέσα στο μοναστήρι, εξάλλου, η πρώτη της διαθήκη χρονολογείται το 1594, δυο χρόνια πριν από την ίδρυσή του. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι υφίστανται μοναχές και πριν το 1596, οπότε ιδρύεται το μοναστήρι και προφανώς η Κατερίνα συγκαταλέγεται μεταξύ αυτών, ενώ συνδέεται και συγγενικά με την οικογένεια Νταρζέντα, που συγκαταλέγεται στους ιδρυτές της²⁷⁸

Η Κατερίνα κάνει την πρώτη της διαθήκη στις 8 Σεπτεμβρίου 1594, ενώ έχει ήδη λάβει το μοναχικό σχήμα και φέρει το όνομα Μακαρέλα, με την οποία κληροδοτεί αγαθά δικά της και της χήρας αδερφής της Τζάνας σε δυο νόθα αδέρφια τους (αδερφό και αδερφή), σε δυο ανήψια, μεταξύ των οποίων και στον ανηψιό τους παπα κυρ Γιώαννη Νταρζέντα, καθώς και σε ένα μη συγγενικό πρόσωπο. Ο ιερωμένος ανηψιός λαμβάνει το μεγαλύτερο μερίδιο, ενώ ο μη συγγενής κληροδοτείται υπό τον όρο να «βοηθά» τη διαθέτρια και την αδερφή της όσο ζουν. Ένα χρόνο αργότερα συντάσσει δεύτερη διαθήκη, μαζί με την αδερφή της Τζάνα, κυρίως υπέρ του ιερωμένου ανηψιού τους, στον οποίο κληροδοτούν επιπλέον μια γονική τους εκκλησία. Επίσης, αφήνουν κάποιο ακίνητο σε τρίτο ανηψιό τους, καθώς και ορισμένα κινητά σε προγονή της Τζάνας. Στην πράξη αυτή δεν υπάρχει αναφορά στην προηγούμενη διαθήκη της Κατερίνας.

Η τελευταία, εξάλλου, συντάσσει τρίτη διαθήκη, το 1597, με την οποία ακυρώνει εκείνη του 1594, υπέρ της νόθας αδερφής της, η οποία και θα έχει την υποχρέωση να την φροντίζει. Τέλος, το 1602 ακυρώνει όλες τις προηγούμενες, κληροδοτεί κάποια αγαθά στο νόθο αδερφό της, ενώ αφιερώνει τον κύριο όγκο της περιουσίας της δικής της, καθώς και της

Δεκεμβρίου 1807 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 6 υποφ. β΄ 10 Ιουνίου 1813 *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β΄ Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 8 υποφ. 5.

²⁷⁶ Βλ. *εδώ παραπάνω*, 256-258.

²⁷⁷ Βλ. *εδώ παραπάνω*, 227-228.

αδερφής της, στη μονή των Δομινικανίδων. Σημειώνουμε ότι δεν διαθέτουμε προικοδομητήριο της Κατερίνας/Μακαρέλας, που μάλλον δεν συντάσσεται, εφόσον λαμβάνει το μοναχικό σχήμα πριν από την ίδρυση της μονής, ενώ είναι πιθανό ο κύριος όγκος των αγαθών της να μεταβιβάζεται με την τελευταία της διαθήκη.²⁷⁹

5. Προέλευση κληροδοτούμενων

Η προέλευση των κληροδοτούμενων είναι γνωστή σε τέσσερις στις δέκα περιπτώσεις (257 διαθέτες), συνήθως στο σύνολό τους. Ισχύουν και εδώ όσα διαπιστώσαμε στα προικοδομητήρια, καθώς τα αγαθά είναι προικώα, κληρονομίες, αγορές των διαθετών, ή προϊόντα κάθε είδους δραστηριοτήτων. Η προέλευση αναφέρεται κυρίως στα ακίνητα, ενώ η περιουσία των διαθετών συμβαίνει να συγκροτείται από περισσότερες από μια κατηγορίες αγαθών.

Σημειώνουμε ότι ενώ στα προικοδομητήρια μελλόνυμφων μπορούμε να παρακολουθήσουμε το πρώτο στάδιο συγκρότησης της περιουσίας μιας νέας πυρηνικής οικογένειας, και στα προικοδομητήρια καθολικών ιερωμένων, όπως και στα αδερφομοίρια, το πρώτο στάδιο συγκρότησης ατομικής περιουσίας, στις διαθήκες όπου μεταβιβάζεται ο κύριος όγκος των αγαθών του διαθέτη, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τους γενικότερους τρόπους συγκρότησης περιουσιών. Εξάλλου, η προέλευση των κληροδοτούμενων συνδέεται και με τις επιλογές μεταβίβασής τους.²⁸⁰

Το συγκεκριμένο σώμα των διαθετών διαφοροποιείται από το σύνολο, καθώς περιλαμβάνει άντρες σε υψηλότερο ποσοστό (έξι στους δέκα), και διαθέτες που μεταβιβάζουν περιουσίες μεγαλύτερες του μέσου όρου. Εξάλλου, οι άντρες είναι εκείνοι που συνήθως διαθέτουν περισσότερες από μια κατηγορίες αγαθών και περιουσίες μεγαλύτερες από τις γυναίκες, ενώ γενικότερα οι μεγαλύτερες περιουσίες συχνά έχουν αντίστοιχη σύνθεση.²⁸¹ Συνολικά οι διαθέτες συγκεντρώνονται κυρίως μεταξύ τέλους του 16^{ου} και αρχών του 17^{ου}, όταν οι κληροδοτούμενες περιουσίες κινούνται σε σχετικά χαμηλά επίπεδα, αλλά σπάνια περιέχουν χρηματικά ποσά, που είναι και τα κληροδοτούμενα για τα οποία κατά κανόνα δεν γνωρίζουμε την προέλευσή τους.²⁸²

²⁷⁸ Βλ. εδώ παραπάνω, 52.

²⁷⁹ Βλ. 8 Σεπτεμβρίου 1594 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. β': 28 Σεπτεμβρίου 1595 *ό.π.*: 28 Φεβρουαρίου 1597 *ό.π.*: 19 Δευτρούλιου 1602 *ό.π.*, υποφ. γ'. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη συγγενική σχέση που συνδέει τη διαθέτρια με τον ιερωμένο ανηψιό της, ο οποίος παρά το προσηγορικό του είναι καθολικός, βλ. παρακάτω, 397.

²⁸⁰ Βλ. και Βισβίτζης, «Το κληρονομικόν... *ό.π.*, 143-144.

²⁸¹ Πρόκειται για 147 άντρες και 110 γυναίκες. Το μέγεθος των κληροδοτούμενων, γνωστό σε 252 περιπτώσεις, είναι κατά 34,92% μικρό και κατά 38,88% μεγάλο.

²⁸² Βλ. Παράρτημα II, πίνακα 16.

Οι διαθέτες μεταβιβάζουν περιουσιακά στοιχεία δυο κατηγοριών: α) όσα έχουν λάβει από συγγενείς, μέλη κυρίως της οικογένειας καταγωγής τους, δηλαδή προικώα ή κληρονομίες (τέσσερις στους δέκα), αλλά κυρίως β) όσα προέρχονται από αγορές ή άλλες δραστηριότητες των ίδιων (έξι στους δέκα). Επισημαίνουμε ότι στους παραπάνω υπολογισμούς λαμβάνεται υπόψη κάθε φορά η προέλευση του μεγαλύτερου τμήματος των κληροδοτούμενων, καθώς και ότι κατά κανόνα ο κύριος όγκος των κληροδοτούμενων έχει μια προέλευση.

Όταν μεταβιβάζονται αγαθά που προέρχονται από την ευρύτερη οικογένεια, κληροδοτούνται κατά τα δυο τρίτα «γονικά» που είχαν μεταβιβαστεί μέσω κληροδοσίας στους διαθέτες από τους γονείς τους, ενώ κατά το ένα τρίτο προικώα των ίδιων των διαθετών. Σε κάθε περίπτωση οι διαθέτες συγκεντρώνονται κυρίως έως τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και το στοιχείο που τους διαφοροποιεί είναι πως πρόκειται συχνότερα για γυναίκες, ιδιαίτερα όταν μεταβιβάζονται προικώα.²⁸³ Συνατάται, εξάλλου, και διαθέτης που μεταβιβάζει αγαθά φεουδαλικού τύπου, όπως αντίστοιχα συμβαίνει στις προικοδοτήσεις.²⁸⁴

Στις περιπτώσεις μεταβίβασης αγαθών που απέκτησαν οι διαθέτες κατά τη διάρκεια της ζωής τους, πρόκειται σχεδόν αποκλειστικά για αγορές, ενώ σπάνια σημειώνεται ρητά πως πρόκειται για προϊόντα προσωπικής τους εργασίας (2,04%). Ως προς τον τρόπο συγκρότησης των περιουσιών, σημειώνουμε, πάντως, ότι είναι πιθανόν στις αγορές να έχει χρησιμοποιηθεί τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, κεφάλαιο από προικώα ή κληρονομίες των διαθετών. Το τελευταίο είναι βέβαιο πως δεν ισχύει στις τρεις περιπτώσεις, όπου ρητά οι διαθέτες αναφέρουν πως μεταβιβάζουν προϊόν εργασίας τους. Χαρακτηριστική είναι η επισήμανση του άκληρου κυρ Γεώργη Νταμίγου που κληροδοτεί το σύνολο της περιουσίας του στη σύζυγό του τονίζοντας, ότι οι γονείς του δεν του μεταβίβασαν οτιδήποτε.²⁸⁵

Οι διαθέτες στις περιπτώσεις αυτές είναι κυρίως άντρες που κληροδοτούν περιουσίες μεγαλύτερες του μέσου όρου και των διαθετών με αγαθά γνωστής προέλευσης, ενώ εντοπίζονται σχεδόν αποκλειστικά μεταξύ αρχών του 17^{ου} αιώνα και αρχών του 18^{ου}.²⁸⁶

Σημειώνουμε ότι 23 επιπλέον διαθέτες κληροδοτούν περιουσίες που δευτερευόντως συγκροτούνται από αγαθά τα οποία απέκτησαν οι ίδιοι, μέσω αγορών κατά κανόνα. Έτσι, στο σύνολο των διαθετών, που μεταβιβάζουν αγαθά γνωστής προέλευσης, είναι τα δυο τρίτα που διαθέτουν κυρίως ή δευτερευόντως αγαθά τα οποία απέκτησαν με ατομική τους δραστηριότητα: άντρες κυρίως και πρόσωπα που έχουν συνάψει γάμο και έχουν παιδιά, ενώ παράλληλα μεταβιβάζουν και περιουσίες υψηλότερες του μέσου όρου των συγκεκριμένων

²⁸³ Βλ. και Παράρτημα II, πίνακα 17.

²⁸⁴ Πρόκειται για τον ευγενέστατο άρχο μισέρ Γασπαράκη Συρίγο το 1589, βλ. εδώ παρακάτω, 305.

²⁸⁵ Βλ. εδώ παραπάνω, 189.

²⁸⁶ Βλ. και Παράρτημα II, πίνακα 18α, σχετικά με τη χρονική κατανομή των διαθετών. Σημειώνουμε ότι η κληροδοτούμενη περιουσία είναι γνωστή σε 146, από τις 147 συνολικά περιπτώσεις: κατά 31,91% μικρή και κατά 43,15% μεγάλη.

διαθετών. Η παρουσία των ορθόδοξων είναι, εξάλλου, σημαντική, λόγω και της χρονικής κατανομής των περιπτώσεων.²⁸⁷

Τέλος, στις περιπτώσεις διαθετών που τονίζουν ότι κληροδοτούν αγαθά «της εξουσίας» τους, αναφέρεται στις μισές και η ακριβής προέλευσή τους: πρόκειται συχνότερα για αγαθά που τους έχουν μεταβιβαστεί από την οικογένειά τους (πέντε στις δέκα), και στις υπόλοιπες για αγαθά που απέκτησαν συνήθως μέσω αγορών.²⁸⁸

Συμπερασματικά σημειώνουμε, ότι οι διαθέτες που έχουν συνάψει γάμο και έχουν παιδιά, ιδιαίτερα οι άντρες, κληροδοτούν συχνότερα αγαθά που έχουν οι ίδιοι αποκτήσει, μεταβιβάζοντας περιουσίες υψηλότερες του μέσου όρου, κυρίως μεταξύ 1650-1749, ανεξαρτήτως δόγματος. Στο σημείο αυτό, όμως, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι σχετικές πληροφορίες δεν αντικατοπτρίζουν ακριβώς τα πράγματα, τουλάχιστον χρονικά, καθώς, όπως θα διαπιστώσουμε, από το 18^ο αιώνα συναντώνται σε υψηλό ποσοστό και περιουσίες καθολικών, μεγάλης αξίας, οι οποίες συγκροτούνται κατά κύριο λόγο από χρηματικά ποσά, τα οποία θα πρέπει να προέρχονται σε σημαντικό βαθμό από ατομική δραστηριότητα, αν και σπάνια γίνεται ρητή αναφορά.²⁸⁹ Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι, ενώ το ένα τρίτο των 606 συνολικά διαθετών κληροδοτεί και ή μόνο χρήματα, μόνο σε έξι περιπτώσεις σημειώνεται η προέλευσή τους, και μάλιστα σε όλες, πλην μιας, πρόκειται για προικώα ή κληρονομίες.²⁹⁰

6. Μερίδια κληρονόμων

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στον τρόπο με τον οποίο διανέμουν οι διαθέτες να αγαθά τους, στα μερίδια των κληρονόμων, καθώς και στην αναλογία των μεγεθών που κληροδοτούνται σε παιδιά, εγγόνια, ανήψια, συζύγους, και αδέρφια, στοιχεία χαρακτηριστικά των οικογενειακών στρατηγικών.

²⁸⁷ Η οικογενειακή κατάσταση είναι γνωστή σε 169 από τις 170 περιπτώσεις (78,69% έγγαμοι/χήροι), η ύπαρξη παιδιών ή μη στο σύνολο, όπως πάντα, το δόγμα σε 158 (44,30% ορθόδοξοι), και το μέγεθος της περιουσίας σε 168 (44,04% μεγάλες, 23,21% μέτριες). Σχετικά με την κατανομή στο χρόνο του συγκεκριμένου σώματος βλ. Παράρτημα II, πίνακα 18β.

²⁸⁸ Διαφοροποιήσει παρουσιάζει η προέλευση των αγαθών που μεταβιβάζονται μετά το θάνατο αδιόρθωτων προσώπων. Ωστόσο, τα σχετικά στοιχεία δεν κρίνονται αντιπροσωπευτικά, γιατί αφορούν μόνο πέντε από τα δώδεκα πρόσωπα: σε τέσσερις περιπτώσεις πρόκειται για αγορές, που συγκροτούν μέρος της περιουσίας, ενώ σε μια για αγαθά που είχαν κληροδοτηθεί.

²⁸⁹ Βλ. παρακάτω, 456 κ.εξ.

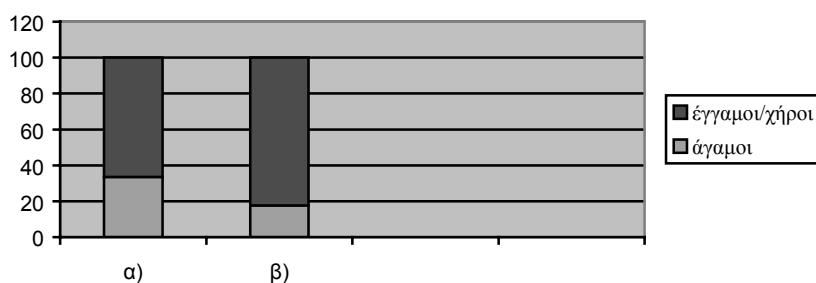
²⁹⁰ Σε καμία περίπτωση δεν γνωρίζουμε την προέλευση κληροδοτούμενων ζώων, ενώ από τα δυο περίπου τρίτα των διαθετών που κληροδοτούν κινητά, ελάχιστοι σημειώνουν την προέλευσή τους (3,43%), οπότε πρόκειται σχεδόν αποκλειστικά για κληρονομίες ή γονικά. Σχετικά με την κατανομή των διαθετών ανάλογα με την προέλευση της περιουσίας που μεταβιβάζουν βλ. και Παράρτημα II, πίνακα 19.

Διανομή κληροδοτούμενων

Οι διαθέτες που μεταβιβάζουν αγαθά σε δυο ή περισσότερους κληρονόμους (452) ακολουθούν δυο πρακτικές: έξι στους δέκα σχεδόν ορίζουν ακριβώς το μερίδιο του κάθε κληρονόμου, ενώ το 43,14% μεταβιβάζει από κοινού σε ορισμένους ή σε όλους τους κληρονόμους τα περιουσιακά του στοιχεία.²⁹¹ Οι παράγοντες που καθορίζουν την επιλογή μεταξύ των δυο πρακτικών είναι ο αριθμός των κληρονόμων, η συγγενική ή μη σχέση τους με τους διαθέτες, αλλά κυρίως η οικογενειακή κατάσταση των διαθετών, καθώς και το εάν έχουν παιδιά.²⁹²

Οι διαθέτες που ορίζουν ακριβώς τα μερίδια των κληρονόμων είναι κατά τα δυο τρίτα άγαμοι και σχεδόν οι μισοί άτεκνοι, ενώ μεταβιβάζουν την περιουσία τους σε τρία πρόσωπα κατά μέσο όρο (2-24), στο ένα τέταρτο των περιπτώσεων και σε μη συγγενικά τους πρόσωπα. Αντίθετα, οι διαθέτες που μεταβιβάζουν την περιουσία τους από κοινού σε όλους ή ορισμένους κληρονόμους είναι κατά τα τέσσερα πέμπτα έγγαμοι/χήροι, επτά στους δέκα έχουν παιδιά, ενώ ορίζουν τέσσερις κληρονόμους συνήθως (2-28). Εξάλλου, μόνο το 14,87% μεταβιβάζει αγαθά και σε μη συγγενικά πρόσωπα, σπάνια όμως χωρίς να ορίσει τα μερίδιά τους (3,07%). Σημειώνουμε, τέλος, ότι στις περιπτώσεις αυτές μεταβιβάζονται μεγαλύτερες περιουσίες, γεγονός που συνδέεται με την οικογενειακή κατάσταση των διαθετών.

Σχεδιάγραμμα 9α. Χαρακτηριστικά πρακτικών διανομής των κληροδοτούμενων από άγαμους και μη διαθέτες, με περισσότερους από δυο κληρονόμους

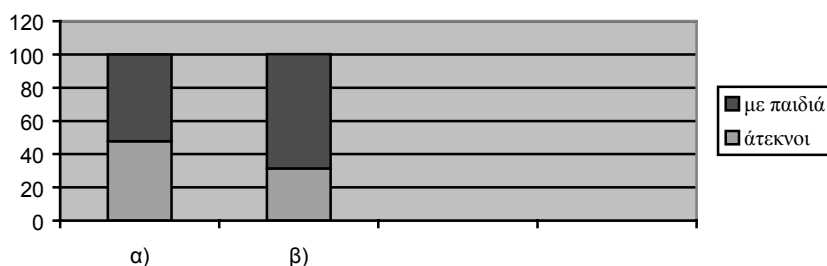
α) διαθέτες που ορίζουν τα μερίδια όλων των κληρονόμων

β) διαθέτες που κληροδοτούν από κοινού σε ορισμένους ή σε όλους τους κληρονόμους

²⁹¹ Η κληροδοσία συγκεκριμένου αγαθού από κοινού σε περισσότερους από ένα κληρονόμους αποτελεί διαφορετική πρακτική, βλ. εδώ παρακάτω, 322-323.

²⁹² Από το σύνολο των συγκεκριμένων διαθετών γνωρίζουμε την οικογενειακή κατάσταση των 449 και το μέγεθος των κληροδοτούμενων των 433. Σημειώνουμε ότι το δόγμα και το φύλο δεν συνδέονται με την επιλογή της μιας ή της άλλης πρακτικής.

Σχεδιάγραμμα 9β. Χαρακτηριστικά πρακτικών διανομής των κληροδοτούμενων από διαθέτες με παιδιά και άτεκνους, με περισσότερους από δυο κληρονόμους

α) διαθέτες που ορίζουν τα μερίδια όλων των κληρονόμων

β) διαθέτες που κληροδοτούν από κοινού σε ορισμένους ή σε όλους τους κληρονόμους

Συνολικά, οι διαθέτες που κληροδοτούν τα αγαθά τους σε δυο ή περισσότερα συγγενικά τους πρόσωπα αποκλειστικά, μεταβιβάζουν την περιουσία τους από κοινού σε ορισμένους ή σε όλους τους κληρονόμους σχεδόν στις μισές περιπτώσεις, όσοι μάλιστα τα κληροδοτούν αποκλειστικά στα παιδιά τους σε έξι στις δέκα. Στις περιπτώσεις αυτές οι αρμονικές οικογενειακές σχέσεις προφανώς εξασφαλίζουν και τη μελλοντική διανομή των αγαθών μεταξύ των κληρονόμων χωρίς προστριβές.

Αντίθετα, από τους διαθέτες που κληροδοτούν αγαθά και σε μη συγγενικά τους πρόσωπα, επτά στους δέκα ορίζουν ακριβώς τα μερίδια των κληρονόμων, ώστε να μη δημιουργηθούν διαφορές μεταξύ μελών της ευρύτερης οικογένειάς τους και μη συγγενών.

Μεταξύ των διαθετών που κληροδοτούν μερίδια από κοινού διακρίνουμε επίσης δυο πρακτικές: α) στα τέσσερα πέμπτα των περιπτώσεων ορίζονται μερίδια για ορισμένους κληρονόμους, ενώ σε άλλους κληροδοτούνται από κοινού τα αγαθά που θα τους αναλογούν, β) στο ένα πέμπτο κληροδοτείται το σύνολο της περιουσίας σε όλους τους κληρονόμους από κοινού (34 περιπτώσεις). Οι παράγοντες που καθορίζουν την επιλογή μεταξύ των δυο είναι ανάλογοι με τους παράγοντες που καθορίζουν την επιλογή ορισμού ή μη μεριδίων και δηλωτικοί των ισορροπιών που υφίστανται στο εσωτερικό των πυρηνικών οικογενειών, ιδιαίτερα στην περίπτωση που ακολουθείται η δεύτερη πρακτική.

Η πρώτη πρακτική ακολουθείται από διαθέτες που μεταβιβάζουν τα αγαθά τους σε μεγάλο αριθμό κληρονόμων, πέντε κατά μέσο όρο (2-28), κάποτε και σε μη συγγενικά τους πρόσωπα. Οι συγκεκριμένοι έχουν παιδιά σε έξι στις δέκα περιπτώσεις, στις οποίες κατά 60,28% ορίζουν κληρονόμους και/αποκλειστικά τα παιδιά τους. Οι κληρονόμοι που λαμβάνουν κοινό μερίδιο είναι συνήθως δυο (3-6), και η διανομή μεταξύ τους θα πρέπει να γίνεται σε ίσης αξίας μερίδια, όπως ρητά ορίζεται σε ορισμένες περιπτώσεις, και εφόσον δεν υπάρχει αντίθετη πρόβλεψη σε καμία περίπτωση. Τα αγαθά διανέμονται από τους ίδιους τους

κληρονόμους, τον/την σύζυγο του διαθέτη, όταν τον κληρονομούν τα παιδιά του, ή από τους εκτελεστές της διαθήκης.²⁹³

Αντίθετα, τα χαρακτηριστικά των διαθετών που ορίζουν κληρονόμους, χωρίς να σημειώνουν τα μερίδια διαφέρουν σημαντικά. Πρόκειται κατά τα τρία τέταρτα για άντρες, πρόσωπα που εννέα στις δέκα περιπτώσεις έχουν παιδιά, και σε όλες κληροδοτούν την περιουσία τους μόνο σε συγγενείς, κατά κανόνα στα παιδιά τους. Ορίζουν λιγότερους κληρονόμους, κατά μέσο όρο τρεις (2-6), γεγονός που εξαρτάται και από τον αριθμό των παιδιών τους (2-9). Επίσης, η επιλογή της συγκεκριμένης πρακτικής συνδέεται με την ηλικία των διαθετών και των κληρονόμων, καθώς, τουλάχιστον όσοι έχουν παιδιά, είναι νεώτεροι του μέσου όρου, με αποτέλεσμα στις περισσότερες περιπτώσεις τα παιδιά τους να είναι άγαμα και συνήθως ανήλικα.²⁹⁴ Ακριβώς λόγω αυτού, έχει σημασία ο τρόπος διανομής των κληροδοτούμενων.

Οι έγγαμοι διαθέτες με παιδιά (19) σπάνια ορίζουν την αναλογία των μεριδίων που θα πρέπει να λάβουν τελικά οι κληρονόμοι τους (3): τα παιδιά τους ίσα μερίδια, ενώ τα εγγόνια άνισα. Κατά κανόνα, όμως, εξουσιοδοτούν συγκεκριμένο πρόσωπο για να διανείμει τα κληροδοτούμενα (14), σε όλες τις περιπτώσεις τουλάχιστον τον/την σύζυγό τους, πλην μιας.²⁹⁵ Οι χήροι διαθέτες με παιδιά (11), εξάλλου, συνήθως εξουσιοδοτούν συγκεκριμένο πρόσωπο για να διανείμει τα κληροδοτούμενα (5), επίτροπό τους σχεδόν αποκλειστικά, που συνήθως είναι και στενός τους συγγενής, αλλά μόνο σε δυο περιπτώσεις ορίζουν την αναλογία των μεριδίων, που θα πρέπει να είναι ίσης αξίας για όλους τους κληρονόμους.²⁹⁶

Το ότι οι έγγαμοι διαθέτες συνήθως συστήνουν επικαρπία των κληροδοτούμενων υπέρ του/της συζύγου, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, δεν σχετίζεται με την από κοινού κληροδοσία των αγαθών στα παιδιά τους. Ωστόσο, ο συγκεκριμένος τρόπος κληροδοσίας, σε

²⁹³ Σε 2 περιπτώσεις, από τις 161 συνολικά, σημειώνεται ρητά πως η διανομή θα δίνει από τους ίδιους τους κληρονόμους, σε 10 από τον/την σύζυγο του διαθέτη, και σε 4 από τον επίτροπό του. Συνήθως, πάντως, δεν διευκρινίζεται πώς ακριβώς θα γίνει η διανομή (90,06%), ενώ ο ορισμός επιτρόπων δεν συνεπάγεται αναγκαστικά πως θα γίνει από εκείνους. Στην περίπτωση π.χ. των αδερφών Φλουριάς και Κατερίνας Σπαρτάλη, επιφορτίζονται με το έργο οι επίτροποί τους, βλ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού, 43-44. Σχετικά με τη διαμόρφωση κοινού μεριδίου μέσω αλληπάλληλων διαθηκών βλ. τις διαθήκες του αφέντη πρε Λουκά Συρίγου, Παράρτημα II, Το παράδειγμα των ιερωμένων της οικογένειας Συρίγου, 49, όπου δυο κληρονόμοι θα έχουν ίσα μερίδια. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για αγαθά που περιέρχονται στην κυριότητά τους, αλλά για μπενεφίτζια, των οποίων θα έχουν μόνο την επικαρπία.

²⁹⁴ Η ηλικία είναι γνωστή σε 20 περιπτώσεις, σε 9 μάλιστα ακριβώς: πρόκειται κατά 50% για άτομα μέσης ηλικίας (48-31 ετών), κατά 45% μεγάλης (71-81), και σε μια περίπτωση για διαθέτη που προικοδοτήθηκε μόλις έξι χρόνια πριν συντάξει τη διαθήκη του. Εξάλλου, χαρακτηριστική ένδειξη της ηλικίας αποτελεί το γεγονός ότι 5 διαθέτες επικαλούνται επικείμενο ταξίδι, ως λόγο για τη σύνταξη της διαθήκης τους (14,70% του συνόλου των 34). Για την ηλικία των διαθετών συνολικά και ανάλογα με το λόγο σύνταξης της διαθήκης που επικαλούνται, βλ. παραπάνω, 76 κ.εξ. και 159 κ.εξ.

²⁹⁵ Στις μισές περιπτώσεις την περιουσία θα διανείμει ο/η σύζυγος, σε έξι: ο/η σύζυγος μαζί με τους επιτρόπους (3), γιος, μητέρα του διαθέτη ή αδερφός του, ενώ σε μια περίπτωση ο επίτροπος.

²⁹⁶ Αντίστοιχα ένας από τους τέσσερις άτεκνους διαθέτες διευκρινίζει πως οι κληρονόμοι του δικαιούνται να λάβουν μερίδια ίσης αξίας από τα κληροδοτούμενα, ενώ κανένας δεν ορίζει πρόσωπο που θα τα διανείμει.

συνδυασμό με την επικαρπία, έχει άμεση σχέση με την ηλικία των παιδιών κληρονόμων, τη φροντίδα που επιθυμεί ο διαθέτης να τους εξασφαλίσει, καθώς και τον έλεγχο της συμπεριφοράς τους. Στις περιπτώσεις χήρων η φροντίδα και ο έλεγχος της συμπεριφοράς εξασφαλίζονται από τα πρόσωπα που εξουσιοδοτούνται να διανείμουν τα κληροδοτούμενα.

Το γεγονός, τέλος, ότι η αναλογία των μεριδίων ορίζεται μόνο στις περιπτώσεις που οι διαθέτες επιθυμούν οι κληρονόμοι να λάβουν ίσα μερίδια, οφείλεται στο ότι πρόκειται για επιλογή που δεν ακολουθεί την κυρίαρχη πρακτική μεταβίβασης, όπως διαπιστώνεται αμέσως παρακάτω.

Αναλογία μεριδίων

Η αναλογία μεγεθών των μεριδίων που λαμβάνουν οι κληρονόμοι μπορεί να εκτιμηθεί σε επτά στις δέκα σχεδόν περιπτώσεις των διαθετών που κληροδοτούν αγαθά σε δυο ή περισσότερα πρόσωπα (308).

Η εκτίμηση γίνεται κατά προσέγγιση, ενώ συμβαίνει να διαθέτουμε και ακριβέστερα στοιχεία (12,33%), συνήθως επειδή τα κληροδοτούμενα συγκροτούνται αποκλειστικά ή κυρίως από χρηματικά ποσά ή αποτιμώνται σε χρήμα, είτε τα μεγέθη ορίζονται από τους ίδιους τους διαθέτες ή σημειώνεται η έκταση των καλλιεργήσιμων γαιών που αποτελούν τον κύριο όγκο των κληροδοτούμενων.²⁹⁷

Εννέα στους δέκα διαθέτες μεταβιβάζουν άνισα μερίδια, ευνοώντας σχεδόν απολειστικά έναν από τους κληρονόμους,²⁹⁸ και μόνο 37 ορίζουν ίσα μερίδια.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Μαρίας Μαθά, χήρας του αφέντη Τζανάκη Ντακορώνια, μητέρας οκτώ παιδιών, που κάνει τη διαθήκη της ασθενής, το 1728, για να «ξεμοιράσει» τα τέσσερα άγαμα παιδιά της, καθώς τα άλλα ήταν ήδη παντρεμένα, «σατισφαρισμένα και ξοφλημένα. Κληροδοτεί τον κύριο όγκο της μεγάλης περιουσίας της στον ανύπαντρο γιό της και στις τρεις ανύπαντρες κόρες της, μεταβιβάζοντάς τους άνισα μερίδια, τα οποία συγκροτούνται κυρίως από χωράφια και αμπέλια, καθώς και χρηματικά ποσά. Συγκεκριμένα μεταβιβάζει: στον γιό της Αντωνάκη 500 γρόσια και 14 μουζούρια χωράφια· στην κόρη της Ειρήνη 23 μουζούρια χωράφια, 8 μουζούρια αμπέλια, περισσότερα από 5 σπίτια, μια αποθήκη κρασιού με βαρέλια, («κάναβα»), καθώς και 200 γρόσια· στην κόρη της Φλουριά 30 μουζούρια χωράφια, 14 μουζούρια αμπέλια, 250 γρόσια, μια στέρνα, ένα σπίτι και 3 βαρέλια, και στην κόρη της Νικολέτα 24 μουζούρια χωράφια, 10 μουζούρια αμπέλια, 200 γρόσια, μια στέρνα, 3 βαρέλια, καθώς και δικαίωμα να χρησιμοποιεί την

²⁹⁷ Σπάνια, εξάλλου, συμβαίνει διαθέτες να σημειώνουν και την ακριβή φορολογική επιβάρυνση που αναλογεί στον κάθε κληρονόμο, όπως ο μισέρ Γεώργιος Συρίγος το 1633, βλ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των ιερωμένων της οικογένειας Συρίγου, 47.

²⁹⁸ Το τελευταίο μπορούμε να διακρίνουμε σε οκτώ στις δέκα περιπτώσεις μεταβίβασης άνισων μεριδίων.

αποθήκη της Ειρήνης. Επιπλέον, κληροδοτεί από κοινού στις τρεις κόρες της όσα ζώα έχει, ποσό 30 γροσίων σε άλλη της κόρη έγγαμη, την Καλίτζα, καθώς και 50 γρόσια και ένα βαρέλι στον επίσης έγγαμο γιό της Γουλιέλμο.

Τα προικοδομητήρια των έγγαμων παιδιών της δεν σώζονται, πάντως η Μαρία θέτει με τη διαθήκη της όρους μεταβίβασης τόσο των κληροδοτούμενων, όσο και των προικίων, ορίζοντας ότι το κάθε παιδί θα έχει της εξουσίας του, για την ψυχή του, 200 γρόσια, ενώ η υπόλοιπη προίκα ή κληρονομιά του θα μεταβιβαστεί στους στενότερους συγγενείς του, αν πεθάνει άτεκνο. Τονίζει, επίσης, ότι οι παραπάνω όροι αφορούν και την κόρη της Μαργαρίτα, που «προυκίστηκε πλέον ακριβά», προφανώς παίρνοντας μεγαλύτερο μερίδιο από τα αδέρφια της. Εξάλλου, σε περίπτωση που η κόρη της Νικολέτα γίνει Δομινικανίδα, θα δικαιούται από το μερίδιό της 200 γρόσια και τα υπόλοιπα αγαθά της θα διανεμηθούν μεταξύ των αδερφών της. Τέλος, η Μαρία ζητά από τα παιδιά της να σεβαστούν τις επιθυμίες της και «να μην τολμήσει κανένα ... να βγει από τη βουλή της».²⁹⁹

Στην παραπάνω διαθήκη διαπιστώνουμε κατ' αρχήν ότι μεταβιβάζονται αγαθά κυρίως στα ανύπαντρα παιδιά, μεγαλύτερα μερίδια στις κόρες, και ιδιαίτερα σε μια από αυτές, ενώ από τα οκτώ παιδιά φαίνεται ότι τη μεγαλύτερο τμήμα της οικογενειακής περιουσίας έχει λάβει άλλη κόρη, ως προίκα. Δεν γνωρίζουμε, στη συγκεκριμένη περίπτωση, τη σειρά γέννησης των παιδιών, μπορούμε, ωστόσο, να υποθέσουμε ότι ο Γουλιέλμος, που έχει το όνομα του παππού του από την πλευρά του πατέρα του, θα πρέπει να ήταν ο πρωτότοκος γιός της οικογένειας.³⁰⁰

Μερίδια παιδιών

Οι διαθέτες που κληροδοτούν αγαθά στα παιδιά τους, προτιμούν κυρίως όσα είναι άγαμα και δεν έχουν ήδη λάβει μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας, όπως η Μαρία Μαθά στην προηγούμενη περίπτωση, πρακτική που αποτυπώνεται και στην κωδικοποίηση των εθίμων.³⁰¹ Σε δυο περιπτώσεις, μάλιστα, πρόκειται για παιδί που κυοφορείται.³⁰² Έτσι, κατά κανόνα οι επιλογές των γονέων καθορίζονται από την οικογενειακή κατάσταση των παιδιών, ενώ προτιμούν να μεταβιβάσουν το μεγαλύτερο τμήμα των κληροδοτούμενων σε παιδιά του ίδιου με εκείνους φύλου. Η σειρά γέννησης των παιδιών δεν καθορίζει και το ύψος των μεριδίων που λαμβάνουν, ενώ υπάρχει η τάση να μεταβιβάζονται μεγαλύτερα μερίδια στα κορίτσια. Το

²⁹⁹ Βλ. 10 Νοεμβρίου 1728 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. δ'.

³⁰⁰ Σχετικά με τις πρακτικές ονοματοδοσίας βλ. παρακάτω, 562.

³⁰¹ Βλ. αμέσως προηγούμενος.

³⁰² Όπως στην περίπτωση του Μάρκου Σορώτου, που εννιά χρόνια μετά το γάμο του, ασθενής, συντάσσει διαθήκη με την οποία κληροδοτεί τη μικρή του περιουσία στα τρία από τα τέσσερα παιδιά του, στη σύζυγό του και στο παιδί που εκείνη είναι «εγκαστρωμένη», βλ. 15 Απριλίου 1748 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. α'. Βλ. επίσης και τη διαθήκη του Φίλιππου Μπαζέγιου το 1566, εδώ παρακάτω, 327.

τελευταίο, ωστόσο, δεν διακρίνεται στις διαθήκες, αλλά εξετάζοντας τις συνολικές οικογενειακές στρατηγικές μεταβίβασης.³⁰³

Για να διαπιστώσουμε την αναλογία μεγεθών των μεριδίων που λαμβάνουν τα παιδιά από τους γονείς τους, θα εξετάσουμε κυρίως τις περιπτώσεις των διαθετών που έχουν δυο ή περισσότερα παιδιά και μεταβιβάζουν την περιουσία τους αποκλειστικά σε αυτά.

Πρόκειται για 149 διαθέτες, που διακρίνονται από το σύνολο, καθώς είναι στην ίδια αναλογία σχεδόν άντρες και γυναίκες, καθολικοί και ορθόδοξοι, και στην ίδια αναλογία μεταβιβάζουν περιουσίες μικρές/μέτριες/μεγάλες, γεγονός που μας επιτρέπει να διακρίνουμε ότι οι πρακτικές μεταβίβασης καθορίζονται σε ένα βαθμό από το φύλο τους, όχι όμως από τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά τους.³⁰⁴

Οι μισοί περίπου διαθέτες κληροδοτούν αγαθά μόνο σε ορισμένα παιδιά τους (76),³⁰⁵ και οι άλλοι μισοί σε όλα (73).³⁰⁶ Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι οι πρώτοι κληροδοτούν μικρότερες περιουσίες, εφόσον έχουν ήδη μεταβιβάσει μέρος των αγαθών τους προικοδοτώντας κάποια από τα παιδιά τους και είναι μάλλον μεγαλύτερης ηλικίας, ενώ οι δεύτεροι κληροδοτούν μεγαλύτερες περιουσίες και είναι μάλλον μικρότερης ηλικίας, όπως και τα παιδιά τους.

³⁰³ Βλ. παρακάτω, 560.

³⁰⁴ Πρόκειται για 74 άντρες και 75 γυναίκες που συντάσσουν κατά κανόνα ατομικές διαθήκες, ενώ συναντώνται 12 ζευγάρια που συντάσσουν κοινή διαθήκη. Το δόγμα είναι γνωστό σε 128 περιπτώσεις (46,09% ορθόδοξοι), ενώ το μέγεθος των κληροδοτούμενων σε 146 (35,93% μικρές, 31,19% μέτριες, 32,87% μεγάλες). Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι οι συγκεκριμένοι διαθέτες έχουν τέσσερα παιδιά κατά μέσο όρο (2-12).

³⁰⁵ Γνωρίζουμε την αναλογία μεγεθών των μεριδίων σε 72 περιπτώσεις: 29 αντρών και 35 γυναικών που συντάσσουν ατομικές διαθήκες, καθώς και 4 ζευγαριών που συντάσσουν κοινή διαθήκη.

³⁰⁶ Γνωρίζουμε την αναλογία των μεγεθών των μεριδίων σε όλες τις περιπτώσεις των 29 αντρών και 28 γυναικών που συντάσσουν ατομικές διαθήκες, καθώς και των 8 ζευγαριών που συντάσσουν κοινή διαθήκη.

Πίνακας 21. Επιλογές αντρών και γυναικών που κληροδοτούν τα αγαθά τους αποκλειστικά σε όλα τους τα παιδιά³⁰⁷

	α)		β)	
γιός	10	34,48%	7	25,00%
κόρη	5	17,24%	11	39,28%
2 γιοί	4	13,79%	-	
2 κόρες	-		2	7,14%
4 κόρες	-		1	3,57%
γιός & κόρη	1	3,44%	1	3,57%
ίσα μερίδια	1	3,44%	2	7,14%
άνισα μερίδια	-		2	7,14%
από κοινού	8	27,58%	2	7,14%
σύνολο	29		28	

α) αριθμός αντρών και ποσοστό επί του συνόλου τους
β) αριθμός γυναικών και ποσοστό επί του συνόλου τους

Στις παραπάνω περιπτώσεις πρόκειται κατά τα τρία τέταρτα για άγαμα παιδιά και στις υπόλοιπες για άγαμα και έγγαμα, όπου τα τελευταία λαμβάνουν μικρότερα μερίδια σχεδόν πάντα. Τα μερίδια των παιδιών είναι κατά κανόνα άνισα, ενώ ευνοείται κατά κανόνα ένα παιδί, γιος από τους άντρες και κόρη από τις γυναίκες. Ωστόσο, οι γυναίκες ευνοούν σε μεγαλύτερο ποσοστό και γιους από όσο οι άντρες τις κόρες.³⁰⁸

Τα δυο φύλα διαφοροποιούνται και ως προς τον τρόπο διανομής των κληροδοτούμενων, καθώς οι άντρες συχνότερα δεν ορίζουν τα μερίδια των κληρονόμων, αλλά εξουσιοδοτούν σχετικά την σύζυγό τους, υπέρ της οποίας και συστήνουν επικαρπία. Εξάλλου, μεταξύ των γυναικών συναντώνται και περιπτώσεις όπου τα κληροδοτούμενα διανέμονται μεν σε άνισα μερίδια, αλλά δεν διακρίνεται ακριβώς ο κληρονόμος που λαμβάνει το μεγαλύτερο.

Από τα οκτώ ζευγάρια, που συντάσσουν κοινή διαθήκη, ακολουθούνται ποικίλες πρακτικές, καθώς ένα κληροδοτεί ίσα μερίδια σε όλα του τα παιδιά, τα τέσσερα το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας σε μια του κόρη, ένα σε γιό του, ενώ τα υπόλοιπα δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε ποιο παιδί ευνοούν. Οι συγκεκριμένες περιπτώσεις, πάντως, δεν μας διαφωτίζουν ως προς την πρακτική μεταβίβασης από πατέρα σε γιό και από μητέρα σε

³⁰⁷ Οι έξι πρώτες κατηγορίες αφορούν τους κληρονόμους που λαμβάνουν το μεγαλύτερο μερίδιο.

³⁰⁸ Όπως αντίστοιχα διαπιστώνεται στη Νάξο, βλ. Kasdaglı, *Land...* ό.π., 279. Σημειώνουμε, πάντως, ότι στη Σαντορίνη η πρακτική μεταβίβασης του μεριδίου που το κάθε παιδί δικαιούται από την οικογενειακή περιουσία μεταβιβάζεται συχνότερα μέσω κληροδοσίας, από όσο συμβαίνει σε άλλα νησιά. Το γεγονός θα πρέπει να οφείλεται, σε σημαντικό βαθμό, στην ηλικία των διαθετών, που είναι νεότεροι, από όσο π.χ. στη Νάξο, όπως διαπιστώσαμε, αλλά και στο υψηλό ποσοστό αγαμίας, καθώς τα άγαμα παιδιά λαμβάνουν συνήθως το μερίδιό τους μέσω διαθηκών.

κόρη, καθώς μόνο σε μια περίπτωση σημειώνεται ακριβώς η προέλευση των κληροδοτούμενων.³⁰⁹

Οι λόγοι που ευνοείται ένα παιδί, ανεξαρτήτως φύλου και κατά κανόνα άγαμο, ποικίλλουν και δεν είναι πάντοτε ανιχνεύσιμοι. Μπορεί να πρόκειται για παιδί που παρείχε ή θα παράσχει στο μέλλον ιδιαίτερες υπηρεσίες στον διαθέτη, να πρόκειται για μεταβίβαση προικίων, πιθανόν ενόψει επικείμενου γάμου, ή για συμπλήρωση προικίων όταν ευνοείται έγγαμο πρόσωπο. Εξάλλου, στην περίπτωση των άγαμων παιδιών, η συγκεκριμένη πρακτική θα πρέπει να συνδέεται με τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται στη γαμήλια αγορά ή οι διαθέτες να αποβλέπουν στην εξασφάλιση παιδιών μεγάλης ηλικίας, που πλέον δεν έχουν πιθανότητα να παντρευτούν.³¹⁰

Δεν γνωρίζουμε τους λόγους που οδηγούν κάποιους διαθέτες να μεταβιβάσουν ίσα μερίδια σε όλα τους τα παιδιά, η συγκεκριμένη πρακτική πάντως δεν φαίνεται να συνδέεται με το συνολικό αριθμό των παιδιών ή το φύλο τους. Σημειώνουμε, πάντως ότι ακολουθείται σε οκτώ στις δέκα περιπτώσεις από διαθέτες με μέτρια περιουσία.³¹¹

Πίνακας 22. Επιλογές αντρών και γυναικών που κληροδοτούν τα αγαθά τους αποκλειστικά σε ορισμένα από τα παιδιά τους³¹²

	α)		β)	
κόρη	12	41,37%	19	55,22%
γιός	7	24,13%	5	14,28%
2 γιοί	4	13,79%	-	
2 κόρες	-		4	11,42%
2 παιδιά ³¹³	1	3,44%	-	
γιός & κόρη	1	3,44%	1	2,85%
ίσα μερίδια	3	10,34%	4	11,42%
από κοινού	1	3,44%	2	5,71%
σύνολο	29		35	

Οι γονείς που κληροδοτούν τα αγαθά τους σε ορισμένα από τα παιδιά τους, επιλέγουν κατά τα δυο τρίτα κυρίως ή αποκλειστικά όσα δεν έχουν ήδη προικοδοτηθεί. Επίσης, ορίζουν

³⁰⁹ Πρόκειται για ζευγάρι που κληροδοτεί τον κύριο όγκο της περιουσίας του, η οποία συγκροτείται από προικία της συζύγου, σε μια του κόρη.

³¹⁰ Σχετικά με το πρώτο βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 275. Σημειώνουμε ότι μεταξύ των άγαμων δεν συγκαταλέγονται καθολικοί ιερωμένοι ή μοναχές, καθώς εκείνοι προικοδοτούνται.

³¹¹ Όπως αντίστοιχα στη Νάξο από διαθέτες που διαμένουν στα χωριά, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 284. Όπως θα διαπιστώσουμε εξετάζοντας τις οικογενειακές στρατηγικές συνολικά, οι οικογένειες που αποδίδουν ίσα μερίδια στα παιδιά είναι μικρότερης οικονομικής επιφάνειας, βλ. παρακάτω 559-560.

³¹² Οι έξι πρώτες κατηγορίες αφορούν τους κληρονόμους που λαμβάνουν το μεγαλύτερο μερίδιο.

³¹³ Όπου δεν γνωρίζουμε το φύλο των παιδιών.

συχνότερα οι ίδιοι τα μερίδια των κληρονόμων, που σε υψηλότερο ποσοστό λαμβάνουν αγαθά ίσης αξίας. Όπως, όμως, και οι γονείς που κληροδοτούν αγαθά σε όλα τους τα παιδιά, ευνοούν κατά κανόνα ένα παιδί.

Κατά τα τρία τέταρτα κληροδοτούν την περιουσία τους στα μισά από τα παιδιά που έχουν. Ο αριθμός των κληρονόμων εξαρτάται από το σύνολο των παιδιών της οικογένειας, έτσι περισσότεροι από τους μισούς κληροδοτούν αγαθά αποκλειστικά σε ένα ή δυο παιδιά, ενώ οι υπόλοιποι επιλέγουν κατά μέσο όρο τέσσερα (3-7).

Δεν γνωρίζουμε σε κάθε περίπτωση εάν οι κληρονόμοι έχουν ήδη προικοδοτηθεί ή όχι. Είναι βέβαιο, πάντως, ότι όταν επιλέγεται ένα παιδί, σε τέσσερις στις δέκα περιπτώσεις δεν έχει ήδη προικοδοτηθεί, κατά το ένα τέταρτο έχει προικοδοτηθεί και λαμβάνει συμπληρωματικά προικώα, ή αγαθά ως ανταμοιβή για υπηρεσίες που πρόσφερε στους γονείς. Αντίστοιχες είναι οι επιλογές των διαθετών που ορίζουν κληρονόμους δυο από τα παιδιά τους, όπου στις μισές περιπτώσεις εκείνα δεν έχουν προικοδοτηθεί.

Οι επιλογές αντρών και γυναικών παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις, σε σχέση με τις περιπτώσεις γονέων που μεταβιβάζουν τα περιουσιακά τους στοιχεία σε όλα τους τα παιδιά, οι οποίες θα πρέπει κυρίως να οφείλονται στις ανάγκες που κάθε φορά έχουν συγκεκριμένα παιδιά. Οι άντρες ευνοούν ελαφρά κόρη και όχι γιό, ενώ οι γυναίκες κατά κανόνα μια ή δυο τους κόρες. Εξάλλου, είναι βέβαιο ότι οι γυναίκες ορίζουν συχνότερα κύριο κληρονόμο παιδί που δεν έχει προικοδοτηθεί.³¹⁴

Τέλος, τα τέσσερα ζευγάρια που συντάσσουν κοινή διαθήκη φαίνεται ότι ακολουθούν τις συνήθειες πρακτικές, καθώς κληροδοτούν άνισα μερίδια, τα δυο ορίζουν κύριους κληρονόμους ανύπαντρα παιδιά τους, και ευνοούν κόρη (2) ή γιο (2).

Η πρωτοτοκία, σε κάθε περίπτωση, παίζει πολύ μικρό ρόλο στην επιλογή του παιδιού που θα λάβει το μεγαλύτερο μερίδιο. Σχετική αναφορά δεν συναντάται στην κωδικοποίηση των εθίμων, όπως είδαμε, ενώ ούτε από τις πράξεις που αφορούν διαμάχες μεταξύ κληρονόμων προκύπτει ότι τα πρωτότοκα παιδιά δικαιούνται μεγαλύτερο τμήμα της οικογενειακής περιουσίας. Εξάλλου, ρητές αναφορές κάνουν μόνο 15 διαθέτες, και βάσει των γενεαλογικών δέντρων διαθέτουμε στοιχεία για άλλους τρεις, που ακολουθούν τη συγκεκριμένη πρακτική.³¹⁵

³¹⁴ Στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων, ενώ οι άντρες στα δυο τρίτα.

³¹⁵ Θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε στοιχεία για περισσότερους διαθέτες, εάν θεωρούσαμε πρωτότοκο τον γιό που φέρει το όνομα του παππού του από την πλευρά του πατέρα του, αλλά καθώς οι ονοματοδοτικές πρακτικές ακολουθούν ποικίλα σχήματα δεν προχωρήσαμε προς την κατεύθυνση αυτή. Όσο δε αφορά την ονοματοδοσία πρωτότοκης κόρης, όπως θα διαπιστώσουμε, η διάκριση είναι ακόμη πιο επισφαλής, καθώς μπορεί να φέρει είτε το όνομα της γιαγιάς από την πλευρά της μητέρας, είτε από την πλευρά του πατέρα, είτε και άλλων συγγενικών προσώπων. Άλλωστε συχνά δεν διαθέτουμε πλήρη στοιχεία. Βλ. αναλυτικά παρακάτω, 560 κ.εξ.

Οι συγκεκριμένες περιπτώσεις εντοπίζονται συνήθως τον 17^ο αιώνα (60%), αλλά δεν συνδέονται με το μέγεθος των κληροδοτούμενων ή το δόγμα των διαθετών, ίσως, όμως, να απηχούν πρακτικές της Φραγκοκρατίας. Τα πρωτότοκα παιδιά λαμβάνουν το μεγαλύτερο μερίδιο, που συνήθως κληροδοτείται από γονέα του ίδιου φύλου, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείονται άλλα παιδιά της οικογένειας.³¹⁶

Ενδιαφέρον, εξάλλου, παρουσιάζουν τα έγγραφα διανομής περιουσίας «αδιόρθωτων» προσώπων που έχουν τουλάχιστον δυο παιδιά, καθώς μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εφαρμογή των όσων κατά κανόνα ισχύουν και τους διακανονισμούς που γίνονται μεταξύ των μελών της πυρηνικής οικογένειας.

Η περιουσία τεσσάρων αδιόρθωτων προσώπων διανέμεται αποκλειστικά σε όλα τους τα παιδιά: χωρίς να ορίζονται ξεχωριστά μερίδια (2) ή με τρόπο που δεν μας επιτρέπει να διακρίνουμε την αναλογία των μεγεθών των μεριδίων (1), ενώ σε μια περίπτωση ορίζονται με λεπτομέρειες τα μερίδια των οκτώ παιδιών του συγκεκριμένου προσώπου. Εξάλλου, η περιουσία δυο άλλων, διανέμεται μεταξύ παιδιών και χήρας, σε μια περίπτωση σε ίσα μερίδια σε δυο παιδιά και τη μητέρα, ενώ σε δεύτερη σε άνισα, μεταξύ τριών από τα έξι παιδιά και στην χήρα.³¹⁷

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση διανομής μεριδίων που ορίζονται ακριβώς για οκτώ αδέρφια. Πρόκειται για την ιδιαίτερα σημαντική περιουσία του μισέρ Τζανάκη Συρίγου, το 1617, όπου τα παιδιά λαμβάνουν άνισα μερίδια, οι τέσσερις γιοί μεγαλύτερα και οι τέσσερις κόρες μικρότερα. Το μεγαλύτερο μερίδιο, εξάλλου, αποδίδεται σε ένα από τους γιούς, που λαμβάνει και το «γονικό φέουδο» του Τζανάκη στη Νάξο, ο οποίος μάλλον ήταν ο πρωτότοκος, καθώς έχει το όνομα του παππού από την πλευρά του πατέρα του. Σημειώνουμε ότι κατά τη διανομή τουλάχιστον δυο παιδιά έχουν ήδη προικοδοτηθεί, μεταξύ των οποίων και ο πρωτότοκος, ενώ μέρος των αγαθών που λαμβάνει, όπως και το φέουδο, αποτελούν τμήμα των προικίων που του είχαν οριστεί δεκατρία χρόνια πριν, αλλά προφανώς δεν είχαν ακόμη περιέλθει στην κυριότητά του. Το φέουδο της Νάξου, εξάλλου, είχε κληροδοτήσει στον ίδιο τον Τζανάκη Συρίγο ο πατέρα του το 1589, ο οποίος δεν είχε άλλους γιούς από το γάμο του.³¹⁸

³¹⁶ Παράδειγμα διαθέτη που κληροδοτεί μεγαλύτερο μερίδιο στην πρώτη από τις τέσσερις κόρες του αποτελεί ο Γεώργιος Συρίγος, βλ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των ιερωμένων της οικογένειας Συρίγου, 47. Σχετικά με το ζήτημα της πρωτοτοκίας βλ. και παρακάτω, 560-561.

³¹⁷ Αντίθετα, σε αντίστοιχες περιπτώσεις στη Νάξο επιδιώκεται η μεταβίβαση ίσων μεριδίων, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 277-278.

Κληροδοσία σε σύζυγο

Κατ' αρχήν ο/η σύζυγος δεν δικαιούνται να κληρονομήσει τον/την σύζυγο που πεθαίνει, καθώς τότε η περιουσία του τελευταίου μεταβιβάζεται στα παιδιά του ζεύγους ή αποδίδεται σε μέλη της οικογένειας καταγωγής του αποθανόντος, όταν το ζευγάρι είναι άτεκνο. Η συγκεκριμένη πρακτική, κοινή στα νησιά των Κυκλάδων, δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι οι σύζυγοι διατηρούν την κυριότητα των προικίων τους και έχουν τη δυνατότητα να συντηρούνται, αλλά και στην κυρίαρχη επιδίωξη της οικογένειας να παραμείνουν στους κόλπους της τα κάθε είδους περιουσιακά στοιχεία μελών της. Ο/η σύζυγος δεν αντιμετωπίζεται ως συγγενής και θεωρείται ότι η μεταβίβαση αγαθών προς εκείνο/εκείνη, θα έχει ως αποτέλεσμα τα οικογενειακά αγαθά να περιέλθουν στην κυριότητα μη συγγενικών προσώπων.³¹⁹

Ωστόσο, συμβαίνει ο επιζών να ορίζεται κληρονόμος, συνήθως όταν το ζευγάρι είναι άτεκνο, όπως διαπιστώσουμε στις διαθήκες και τα έγγραφα διανομής της περιουσίας «αδιόρθωτων» προσώπων. Στοιχείο, όμως, που αποτελεί καθαρά προσωπική έκφραση των επιθυμιών του διαθέτη είναι η αποκλειστική μεταβίβαση των αγαθών του στον/στην σύζυγο, γεγονός που δεν συμβαίνει στις περιπτώσεις διανομής περιουσιακών στοιχείων αδιόρθωτου προσώπου.³²⁰

Είναι πιθανό, ιδιαίτερα οι άτεκνοι διαθέτες, να μεταβιβάζουν στον/στην σύζυγο κυρίως εκείνα τα αγαθά που είναι «της εξουσίας» τους, δηλαδή το αντίστοιχο τμήμα των προικίων και τα προϊόντα ατομικής τους δραστηριότητας, όπως κάποτε και ρητά αναφέρεται. Εξάλλου, εάν, όπως ορίζεται σε απόφαση προεστών ακόμη και διαθέτης με παιδιά έχει το δικαίωμα να κληροδοτήσει αγαθά «ολονών των εδικών του και εις τους πλιά ξένους»,³²¹ είναι βέβαιο ότι θα έχει και το δικαίωμα να μεταβιβάσει αγαθά στον/στην σύζυγό. Σε κάθε περίπτωση το στοιχείο που διαφοροποιεί ουσιαστικά τις επιλογές είναι εάν το ζευγάρι έχει παιδιά ή είναι άτεκνο.

Από τους έγγαμους διαθέτες που μεταβιβάζουν τα αγαθά τους σε φυσικά πρόσωπα, οι άτεκνοι ορίζουν σε έξι στις δέκα περιπτώσεις κληρονόμο και τον/την σύζυγό τους, κατά το ένα τρίτο αποκλειστικά, πρακτική που εντοπίζεται κυρίως τον 17^ο αιώνα και συχνότερα

³¹⁸ Βλ. 23 Οκτωβρίου 1617, *ό.π.*, Ε΄ Συμβιβασμοί, Φάκ. 1 υποφ. β΄ 12 Απριλίου 1604 *ό.π.*, Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. β΄ 22 Δεκεμβρίου 1589 *ό.π.*, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 1 υποφ. α΄. Βλ. επίσης Παράρτημα ΙΙ, Το παράδειγμα των απογόνων του Γασπαράκη Συρίγου, 63.

³¹⁹ Βλ. χαρακτηριστικά Kasdagli, *Land... ό.π.*, 27· Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας στη Μύκονο (17^{ος} -18^{ος} αι.)*, Αθήνα 1999, 139· Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων... ό.π., 33· του ίδιου, «Το κληρονομικόν... ό.π., 139-141. Αλλά και για τα Ιόνια νησιά, βλ. S. Flogaitis, *Système vénitien de successions ab intestat et structures familiales dans les îles ioniennes*, Γενεύη 1981, 69, 98.

³²⁰ Η κληροδοσία ή μη στον/στην σύζυγο δεν αποτελεί ένδειξη των σχέσεων μεταξύ των συζύγων αλλά είναι το αποτέλεσμα των διαφορετικών αναγκών στα άτεκνα ζευγάρια και τα ζευγάρια με παιδιά, βλ. Kasdagli, *Land... ό.π.*, 204, 205.

³²¹ Βλ. εδώ παραπάνω, 278.

μεταξύ των γυναικών, ανεξαρτήτως δόγματος ή οικονομικής επιφάνειας. Αντίθετα, μόνο δυο στους δέκα διαθέτες με παιδιά ορίζουν κληρονόμο τον/την σύζυγο, ποτέ αποκλειστικά, οι οποίοι επιπλέον διαφοροποιούνται καθώς μεταβιβάζουν περιουσίες πολύ υψηλότερες και είναι κατά κανόνα άντρες (οκτώ στους δέκα).³²²

Οι άτεκνοι άντρες καθιστούν σε τέσσερις στις δέκα περιπτώσεις τη σύζυγό τους μοναδική κληρονόμο, ενώ οι άτεκνες γυναίκες μόνο κατά 23,52%. Η διαφοροποίηση ίσως οφείλεται, σε ένα βαθμό, στο ότι οι άντρες συχνότερα μεταβιβάζουν περιουσιακά στοιχεία που έχουν οι ίδιοι αποκτήσει, τα οποία μπορούν να διαθέτουν κατά βούληση, αν και αυτό σημειώνεται ρητά μόνο σε μια περίπτωση.

Πάντως, η επιλογή μεταβίβασης των περιουσιακών στοιχείων αποκλειστικά στον/στην σύζυγο, μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα, όπως χαρακτηριστικά διακρίνεται στην περίπτωση του μισέρ Δημήτρη Μαυριανού, που το 1607 ορίζει αποκλειστική κληρονόμο τη σύζυγό του και ζητά να μη γίνει «σκάνταλο» και «κάνεις να μη πειράξει» τη χήρα του στο μέλλον.³²³ Η αναφορά σε ιδιαίτερη φροντίδα που παρείχε στον διαθέτη, ή θα παράσχει στο μέλλον, ο/η σύζυγος που ορίζεται αποκλειστικά κληρονόμος, θα πρέπει να εξυπηρετεί τον ίδιο στόχο.³²⁴

Σημειώνουμε ότι στη μοναδική περίπτωση έγγαμου και άτεκνου προσώπου, για το οποίο συντάσσεται διανεμητικό έγγραφο, συμφωνείται, το 1671, να μεταβιβαστεί στη χήρα του το ένα τρίτο των προικίων του, ενώ τα υπόλοιπα δυο τρίτα διανέμονται μεταξύ τεσσάρων συγγενών του. Το έγγραφο αυτό, που αφορά τη μέτρια περιουσία του μισέρ Γεώργη Τζάνε, έχει ιδιαίτερη σημασία, όχι μόνο διότι η σύζυγος θα έχει την επικαρπία του συνόλου των αγαθών του, «καθώς από παλαιόθεν» συνηθίζεται, αλλά και διότι η συμφωνία επικυρώνεται από οκτώ «προεστώτες» του Σκάρου, οι οποίοι και υπογράφουν ως μάρτυρες, περίπτωση μοναδική που μάλλον οφείλεται στον εξαιρετικό χαρακτήρα της συμφωνίας.³²⁵

Οι διαθέτες με παιδιά που κληροδοτούν αγαθά στον/στην σύζυγο είναι κατά 80% άντρες και μεταβιβάζουν κατά κανόνα το μεγαλύτερο όγκο των κληροδοτούμενων στα παιδιά τους. Εξάλλου, δεν αναφέρουν σε καμία περίπτωση ότι ο/η σύζυγος τους είχε παράσχει ιδιαίτερη φροντίδα.

³²² Στη Νάξο, εξάλλου, δεν συναντάται γυναίκα με παιδιά που να κληροδοτεί αγαθά στον σύζυγό της, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 372.

³²³ Βλ. 23 Φεβρουαρίου 1607 ό.π., Φάκ. 1 υποφ. δ'. Βλ. και Καλπουρτζή, *Συγγενικές...* ό.π., 209.

³²⁴ Και συναντάται στο ένα τρίτο των περιπτώσεων αυτών. Βλ. αντίστοιχα στη Νάξο, Kasdagli, *Land...* ό.π., 273.

³²⁵ Βλ. 25 Φεβρουαρίου 1671 ό.π., Φάκ. 3 υποφ. α'. Αντίστοιχη περίπτωση στην Πάρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, βλ. Βισβίτζης, «Το κληρονομικόν...» ό.π., 148-150. Σημειώνουμε ότι η σύσταση επικαρπίας υπέρ του/της συζύγου εκ μέρους των διαθετών αποτελεί διαφορετική επιλογή από την κληροδοσία, βλ. εδώ παρακάτω, 319 κ.εξ.

Τέλος, σημειώνουμε, ότι, στο 42,85% των περιπτώσεων όπου γίνεται διανομή της περιουσίας αδιόρθωτων προσώπων που είχαν παιδιά, μερίδιο λαμβάνει και η σύζυγος.³²⁶

Μερίδια εγγονών

Οι έγγαμοι ή χήροι διαθέτες που κληροδοτούν αγαθά σε εγγόνια τους, έχουν κατά κανόνα ήδη προικοδοτήσει τουλάχιστον ορισμένα από τα παιδιά τους, όπως αναφέραμε παραπάνω.

Συνολικά είναι μικρό το ποσοστό των διαθετών που ακολουθούν τη συγκεκριμένη επιλογή, ενώ σε λίγες περιπτώσεις εγγονός είναι και ο αποκλειστικός κληρονόμος. Πρόκειται για διαθέτες μεγάλης ηλικίας, όπως θα ήταν αναμενόμενο, που έχουν κατά τα δυο τρίτα χηρέψει και διαθέτουν περιουσίες υψηλότερες του μέσου όρου, γεγονός που τους επιτρέπει να μεταβιβάσουν αγαθά και στους συγκεκριμένους συγγενείς.

Επισημαίνουμε, εξάλλου, ότι η ονοματοδοσία φαίνεται να παίζει κάποιο ρόλο στην επιλογή των κληρονόμων, καθώς τέσσερις στους δέκα διαθέτες μεταβιβάζουν αγαθά σε συνονόματό τους εγγόνι, χωρίς, όμως, και να το ορίζουν αποκλειστικό κληρονόμο συχνότερα από όσο συμβαίνει στο σύνολο.

Μερίδια συγγενών άτεκνων διαθετών

Ολοκληρώνοντας το θέμα των μεριδίων των κληρονόμων θα αναφερθούμε στα μερίδια που μεταβιβάζονται σε αδέρφια και ανήψια, επιλέγοντας να εξετάσουμε τις επιλογές των άτεκνων διαθετών, οι οποίοι συντάσσουν διαθήκη κυρίως για να κληροδοτήσουν την περιουσία τους σε φυσικά πρόσωπα, και όπως διαπιστώσαμε συνήθως επιλέγουν ως κληρονόμους τους συγγενείς αυτούς.

Πρόκειται για 183 διαθέτες (87 άντρες και 96 γυναίκες), που διακρίνονται από το σύνολο, καθώς είναι συχνότερα άγαμοι και καθολικοί, καθώς μεταξύ τους συγκαταλέγονται καθολικοί ιερωμένοι, ενώ συγκεντρώνονται κυρίως τον 18^ο αιώνα και κληροδοτούν περιουσίες μικρότερες του μέσου όρου.³²⁷

Από τους παραπάνω εννέα στους δέκα κληροδοτούν αγαθά σε ανήψια ή/και αδέρφια τους (168). Ανεξάρτητα από τυχόν άλλους κληρονόμους που ορίζουν, οι μισοί σχεδόν επιλέγουν τουλάχιστον ένα ανήψι όχι όμως και αδερφό/αδερφή, δυο στους δέκα τουλάχιστον αδερφό/αδερφή και όχι ανήψι, ενώ το ένα τρίτο κληροδοτεί αγαθά και σε ανήψια και σε αδέρφια. Εξάλλου, όταν πρόκειται για δυο ή περισσότερους κληρονόμους, στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων διακρίνεται εκείνος που λαμβάνει το μεγαλύτερο μερίδιο.

³²⁶ Βλ. αναλυτικά εδώ παραπάνω, 305.

³²⁷ Το δόγμα είναι γνωστό σε 175 περιπτώσεις (74,28% καθολικοί) και το μέγεθος των κληροδοτούμενων περιουσιών σε 179 (51,39% μικρές, 60,16% μέτριες, 18,43% μεγάλες). Η οικογενειακή κατάσταση είναι γνωστή σε 176 περιπτώσεις (68,18% άγαμοι, 21,02% έγγαμοι, 9,65% χήροι και 1,36% που έχουν συνάψει γάμο, αλλά δεν γνωρίζουμε εάν είναι χήροι ή έγγαμοι).

Πίνακας 23. Επιλογές άτεκνων διαθετών που κληροδοτούν αγαθά σε ανήψια/αδέρφια

	α)	β)	γ)	δ)	ε)
σε ανήψια	133	34,58%	12,03%	76,54%	80,45%
σε αδέρφια	93	23,65%	8,60%	52,00%	61,29%

- α) σύνολο διαθετών που κληροδοτούν αγαθά στους συγκεκριμένους συγγενείς
 β) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν αγαθά αποκλειστικά σε συγγενείς της συγκεκριμένης κατηγορίας
 γ) ποσοστό διαθετών που ορίζουν μοναδικό κληρονόμο συγγενή της συγκεκριμένης κατηγορίας
 δ) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν το μεγαλύτερο μερίδιο σε συγγενή της συγκεκριμένης κατηγορίας³²⁸
 ε) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν αγαθά τουλάχιστον σε συγγενή της συγκεκριμένης κατηγορίας, του ίδιου με εκείνους φύλου

Τα ανήψια συνήθως στο σύνολό τους ή μεμονωμένα λαμβάνουν το μεγαλύτερο μερίδιο των κληροδοτούμενων, ανεξάρτητα από τα στοιχεία ονοματοδοσία τους, αλλά συχνά σύμφωνα με το φύλο τους. Συγκεκριμένα, το ένα πέμπτο των διαθετών κληροδοτεί αγαθά σε συνονόματο ανήψι, ενώ τα τέσσερα πέμπτα σε ανήψια του ίδιου με εκείνους φύλου. Ανάλογη πρακτική, ως προς το φύλο, ακολουθείται και στις περιπτώσεις αδερφών, σε μικρότερη συχνότητα, ωστόσο. Εξάλλου, στην περίπτωση αδερφών τα σχετικά στοιχεία δεν είναι απολύτως συγκρίσιμα, καθώς όλες οι πυρηνικές οικογένειες δεν έχουν δυο ή περισσότερα παιδιά του κάθε φύλου, και οι επιλογές των διαθετών κινούνται μεταξύ μικρότερου αριθμού προσώπων.

Πίνακας 24α. Επιλογές άγαμων/χίρων άτεκνων διαθετών που κληροδοτούν αγαθά σε ανήψια/αδέρφια

	α)	β)	γ)	δ)
σε ανήψια	100	55,00%	10,00%	75,00%
σε αδέρφια	76	42,10%	10,52%	45,45%

- α) σύνολο διαθετών που κληροδοτούν αγαθά στους συγκεκριμένους συγγενείς
 β) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν αγαθά αποκλειστικά σε συγγενείς της συγκεκριμένης κατηγορίας
 γ) ποσοστό διαθετών που ορίζουν μοναδικό κληρονόμο συγγενή της συγκεκριμένης κατηγορίας
 δ) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν το μεγαλύτερο μερίδιο σε συγγενή της συγκεκριμένης κατηγορίας³²⁹

³²⁸ Το ποσοστό υπολογίζεται επί του συνόλου των διαθετών για τους οποίους υπάρχουν σχετικά στοιχεία, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που ορίζουν ένα κληρονόμο. Πρόκειται για 81 διαθέτες που κληροδοτούν αγαθά σε ανήψια και 50 που κληροδοτούν αγαθά σε αδέρφια.

³²⁹ Το ποσοστό υπολογίζεται επί του συνόλου των διαθετών για τους οποίους υπάρχουν σχετικά στοιχεία, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που ορίζουν ένα κληρονόμο. Πρόκειται για 64 διαθέτες που κληροδοτούν αγαθά σε ανήψια και 44 που κληροδοτούν αγαθά σε αδέρφια.

Πίνακας 24β. Επιλογές έγγαμων άτεκνων διαθετών που κληροδοτούν αγαθά σε ανήψια/αδέρφια

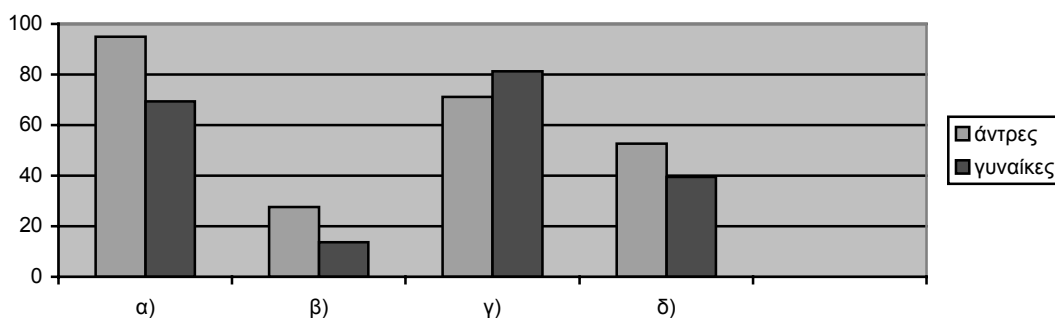
	α)	β)	γ)	δ)
σε ανήψια	27	22,22%	14,81%	72,72%
σε αδέρφια	16	12,50%	-	40,00%

- α) σύνολο διαθετών που κληροδοτούν αγαθά στους συγκεκριμένους συγγενείς
 β) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν αγαθά αποκλειστικά σε συγγενείς της συγκεκριμένης κατηγορίας
 γ) ποσοστό διαθετών που ορίζουν μοναδικό κληρονόμο συγγενή της συγκεκριμένης κατηγορίας
 δ) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν το μεγαλύτερο μερίδιο σε συγγενή της συγκεκριμένης κατηγορίας³³⁰

Ανεξάρτητα από την οικογενειακή τους κατάσταση, οι άτεκνοι διαθέτες επιλέγουν στην ίδια συχνότητα να κληροδοτήσουν αγαθά σε ανήψια ή/και αδέρφια τους και σχεδόν στην ίδια συχνότητα ο κληρονόμος που λαμβάνει το μεγαλύτερο μερίδιο είναι ανήψι ή αδερφός/αδερφή. Ωστόσο, είναι λιγότεροι οι έγγαμοι που μεταβιβάζουν την περιουσία τους αποκλειστικά σε συγκεκριμένους συγγενείς, καθώς συνήθως ορίζουν κληρονόμο και τον/την σύζυγό τους.

Το φύλο των διαθετών, εξάλλου, καθορίζει σε σημαντικό βαθμό την επιλογή των κληρονόμων, καθώς, όπως ήδη διαπιστώσαμε, κατά κανόνα κληροδοτούνται αγαθά τουλάχιστον σε ένα από τους συγκεκριμένους συγγενείς, που έχει το ίδιο φύλο με τον διαθέτη, κυρίως ανήψι. Συνολικά, εξάλλου, οι άντρες επιλέγουν συχνότερα κληρονόμους μεταξύ ανηψιών και/ή αδερφών, και παρουσιάζουν μεγαλύτερη κανονικότητα στις επιλογές τους, ενώ οι γυναίκες μεγαλύτερη ποικιλία.

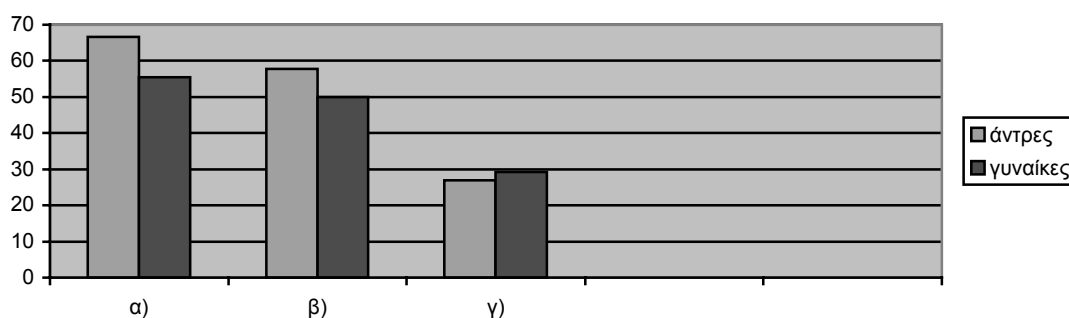
Σχεδιάγραμμα 10α. Επιλογές άτεκνων διαθετών που κληροδοτούν αγαθά σε ανήψια κατά φύλο

- α) ποσοστά διαθετών που κληροδοτούν αγαθά τουλάχιστον σε ένα ανήψι του ίδιου με εκείνους φύλου
 β) ποσοστά διαθετών που κληροδοτούν αγαθά τουλάχιστον σε ένα συνονόματο ανήψι
 γ) ποσοστά διαθετών που κληροδοτούν το μεγαλύτερο μερίδιο σε ανήψι
 δ) ποσοστά διαθετών που κληροδοτούν το μεγαλύτερο μερίδιο σε ανήψι του ίδιου με εκείνους φύλου

³³⁰ Το ποσοστό υπολογίζεται επί του συνόλου των διαθετών για τους οποίους υπάρχουν σχετικά στοιχεία, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που ορίζουν ένα κληρονόμο. Πρόκειται για 11 διαθέτες που κληροδοτούν αγαθά σε ανήψια και 5 που κληροδοτούν αγαθά σε αδέρφια.

Σχεδιάγραμμα 10β. Επιλογές άτεκνων διαθετών που κληροδοτούν αγαθά σε αδέρφια κατά φύλο

- α) ποσοστά διαθετών που κληροδοτούν αγαθά τουλάχιστον σε ένα/μία αδερφό/αδερφή του ίδιου με εκείνους φύλου
 β) ποσοστά διαθετών που κληροδοτούν το μεγαλύτερο μερίδιο σε αδερφό/αδερφή
 δ) ποσοστά διαθετών που κληροδοτούν το μεγαλύτερο μερίδιο σε αδερφό/αδερφή του ίδιου με εκείνους φύλου

Οι άντρες επιλέγουν συχνότερα συνονόματους ανηψιούς, ενώ σε όλες τις περιπτώσεις σχεδόν επιλέγουν τουλάχιστον ένα ανηψιό. Οι γυναίκες, ωστόσο, είναι εκείνες που ορίζουν σε μεγαλύτερο ποσοστό κύριο κληρονόμο ανήψι. Εξάλλου, οι άντρες κληροδοτούν συχνότερα αγαθά σε αδερφούς τους, αποδίδουν σε υψηλότερο ποσοστό το μεγαλύτερο μερίδιο σε αδερφό/αδερφή, ενώ οι γυναίκες συχνότερα σε αδερφή.

Πίνακας 25. Επιλογές καθολικών ιερωμένων διαθετών που κληροδοτούν αγαθά σε ανήψια/αδέρφια

	α)	β)	γ)	δ)	ε)
σε ανήψια	34	88,23%	41,17%	81,81%	54,54%
σε αδέρφια	28	57,14%	-	68,75%	31,25%

- α) σύνολο διαθετών που κληροδοτούν αγαθά στους συγκεκριμένους συγγενείς
 β) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν αγαθά τουλάχιστον σε συγγενή της συγκεκριμένης κατηγορίας, του ίδιου με εκείνους φύλου
 γ) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν αγαθά τουλάχιστον σε συνονόματο ανηψιό
 δ) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν το μεγαλύτερο μερίδιο σε συγγενή της συγκεκριμένης κατηγορίας³³¹
 ε) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν το μεγαλύτερο μερίδιο σε συγγενή της συγκεκριμένης κατηγορίας, του ίδιου με εκείνους φύλου

³³¹ Τα ποσοστά της συγκεκριμένης κατηγορίας, καθώς και της κατηγορίας ε) υπολογίζονται επί του συνόλου των διαθετών για τους οποίους υπάρχουν σχετικά στοιχεία, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που ορίζουν ένα κληρονόμο. Πρόκειται για 38 διαθέτες που κληροδοτούν αγαθά σε ανήψια και 26 που κληροδοτούν αγαθά σε αδέρφια.

Οι επιλογές, εξάλλου, των καθολικών ιερωμένων διαφέρουν από εκείνες του συνόλου των άτεκνων διαθετών και των αντρών, καθώς κατά τα τέσσερα πέμπτα ορίζουν κύριο ή μοναδικό τους κληρονόμο ανήψι, και σε ελαφρά υψηλότερο ποσοστό ανηπιούς. Επίσης, πολύ περισσότεροι μεταβιβάζουν αγαθά σε συνονόματους ανηπιούς, ενώ κατά το ένα τέταρτο οι ιερωμένοι ορίζουν κληρονόμο τουλάχιστον ένα ιερωμένο ανηπιό, που συνήθως λαμβάνει και το μεγαλύτερο μερίδιο, στοιχείο που συνδέεται με τα γενικότερα χαρακτηριστικά μεταβίβασης μεταξύ συγγενών ιερωμένων.

Αντίστοιχα διαφοροποιούνται και ως προς τις μεταβιβάσεις προς τα αδέρφια τους, καθώς ένας στους τρεις ευνοεί κυρίως ή αποκλειστικά αδερφό, ενώ συνολικά κατά το ένα τέταρτο κληροδοτούν αγαθά σε ιερωμένο αδερφό τους, που είναι ο κύριος ή μοναδικός κληρονόμος πάντοτε.

Ολοκληρώνοντας την εξέταση του ζητήματος των μεριδίων ανηπιών και αδερφών, σημειώνουμε ότι διαθέτουμε λίγα σχετικά στοιχεία από τα έγγραφα που συντάσσονται για τη διανομή της περιουσίας τεσσάρων άτεκνων «αδιόρθωτων» προσώπων. Ζήτημα φύλου των κληρονόμων ανηπιών και αδερφών δεν τίθεται, καθώς δεν πρόκειται για επιλογές προσώπων που πραγματοποιούν τα ίδια μεταβίβαση. Οι κληρονόμοι λαμβάνουν σε τρεις περιπτώσεις μάλλον άνισα μερίδια, ωστόσο δεν μπορούμε να διακρίνουμε ποιός κληρονόμος ευνοείται, ενώ σε μια τέταρτη οι κληρονόμοι, αδέρφια και ανήψια, συμφωνούν μεταξύ τους να λάβουν ίσα μερίδια.

7. Απόδοση κληροδοτούμενων

Τα κληροδοτούμενα αποδίδονται στους κληρονόμους κατά κανόνα τουλάχιστον μετά το θάνατο των διαθετών. Ωστόσο, συμβαίνει και να αποδίδονται άμεσα, με τη σύνταξη της διαθήκης, ή τμηματικά, δηλαδή ορισμένα άμεσα και τα υπόλοιπα μετά το θάνατο του διαθέτη. Οι δυο τελευταίες πρακτικές συνδέονται με τις εκάστοτε ανάγκες διαθετών και κληρονόμων, και είναι ενδεικτικές των ποικίλων μορφών κληροδοσίας, παρά τη μικρή τους έκταση.

Ο χρόνος απόδοσης αλλά και η κυριότητα των κληροδοτούμενων καθορίζονται επίσης από το γερωντομοίρι, την κληροδότηση ενός ή περισσότερων συγκεκριμένων αγαθών από κοινού σε δυο τουλάχιστον κληρονόμους, χρέη των διαθετών που επιβαρύνουν τους κληρονόμους, υποχρέωση των κληρονόμων να παρέχουν φροντίδα στους διαθέτες ή σε τρίτους, καθώς και από τους όρους που οι διαθέτες θέτουν ως προς τη μεταβίβασή τους, όπως και από τυχόν σύσταση επικαρπίας. Επιπλέον, συμβαίνει η απόδοση των κληροδοτούμενων να εξαρτάται από τη συμπεριφορά των κληρονόμων. Τα παραπάνω μπορεί να αφορούν ένα ή περισσότερους κληρονόμους κάθε διαθέτη ή και όλους. Συνολικά, τα δυο τρίτα των διαθετών θέτουν ένα ή περισσότερους σχετικούς όρους, ποσοστό κατά πολύ χαμηλότερο από εκείνο

των προικοδοτών. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για περιπτώσεις κληροδοσίας σε φυσικά πρόσωπα, εκτός από τη σύσταση επικαρπίας που συναντάται και σε περιπτώσεις αφιέρωσης των μεταβιβαζόμενων.

Το ένα τρίτο συνολικά των διαθετών (215) διευκρινίζει εάν τα κληροδοτούμενα θα αποδοθούν «σήμερα» ή «μετά» θάνατο, ενώ οι περισσότεροι δεν κάνουν οποιαδήποτε σχετική αναφορά, και μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνήθως εννοείται πως η απόδοση γίνεται μετά θάνατο.³³²

Μεταξύ των διαθετών, εξάλλου, που αναφέρονται στο χρόνο απόδοσης των κληροδοτούμενων, τα τρία τέταρτα ορίζουν ότι όλα θα περιέλθουν στους κληρονόμους μετά το θάνατό τους, δυο στους δέκα περίπου τα μεταβιβάζουν άμεσα (38), ενώ λίγοι επιλέγουν τμηματική απόδοση (6,04%).

Η άμεση απόδοση μπορεί να είναι το αποτέλεσμα διαπραγματεύσεων μεταξύ διαθέτη και κληρονόμων, που αποβλέπουν στην όσο το δυνατό καλύτερη εξυπηρέτηση των αναγκών των δυο πλευρών. Οι συγκεκριμένοι διαθέτες διαφοροποιούνται από το σύνολο καθώς συχνότερα επιδιώκουν να εξασφαλίσουν τα γηρατειά τους, ενώ μεταβιβάζουν περιουσίες χαμηλότερες του μέσου όρου, γεγονός που συνδέεται και με δυσχέρειες που πιθανόν αντιμετωπίζουν στη συντήρησή τους.³³³ Εξάλλου, ακριβώς λόγω της άμεσης απόδοσης των περιουσιακών τους στοιχείων, κρατούν γερωντομοίρι σε ποσοστό κατά πολύ υψηλότερο από το σύνολο.³³⁴ Επίσης, μπορεί οι κληρονόμοι να έχουν άμεσες ανάγκες, όπως συμβαίνει σε τρεις στις δέκα περιπτώσεις, όπου μέσω της διαθήκης προικοδοτούνται παιδιά, ενόψει επικείμενου γάμου μάλλον, ή παρέχονται επιπλέον προικώα.

Τις διαπραγματεύσεις διαθετών με τους κληρονόμους τους, άλλωστε, μπορούμε να παρακολουθήσουμε κυρίως σε αλληπάλληλες διαθήκες. Χαρακτηριστικές είναι οι επιλογές της Κατερίνας Συρίγου, χήρας και άτεκνης, καθώς το παιδί της έχει πεθάνει. Η Κατερίνα συντάσσει πέντε συνολικά διαθήκες, αρχικά δυο από κοινού με την αδερφή της Αννούσα, επίσης χήρα, με δυο έγγαμα παιδιά.

Το 1667, η Κατερίνα και η Αννούσα, φοβούμενες μήπως πεθάνουν, κληροδοτούν αγαθά μεγάλης αξίας, τα οποία θα μεταβιβαστούν μετά το θάνατό τους, κυρίως σε ιερωμένο

³³² Στον υπολογισμό των παραπάνω στοιχείων λαμβάνουμε υπόψη μόνο τις ρητές σχετικές αναφορές και δεν θεωρήσαμε πως ο όρος «αφήνω», που συχνά χρησιμοποιείται, αναφέρεται αποκλειστικά σε απόδοση μετά θάνατο, καθώς διαπιστώσαμε ότι συναντάται και σε περιπτώσεις άμεσης απόδοσης. Εξάλλου, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι τα πρόσωπα που μεταβιβάζουν άμεσα τα κληροδοτούμενα συντάσσουν στην ουσία δωρεά, βλ. και εδώ παρακάτω, 363-364.

³³³ Το 15,78% συντάσσει διαθήκη για να εξασφαλίσει τα γηρατειά του, ενώ επτά στους δέκα κυρίως για να κληροδοτήσουν αγαθά σε φυσικά πρόσωπα, όπως συνήθως συμβαίνει, και το 5,26% για να τα αφιερώσει σε θρησκευτικά ιδρύματα. Οι περιουσίες που μεταβιβάζονται είναι κατά 45,94% μικρές, κατά 37,83% μέτριες και μόνο κατά 16,22% μεγάλες.

³³⁴ Στις περιπτώσεις αυτές γερωντομοίρι κρατούν σχεδόν τέσσερις στους δέκα διαθέτες. Σημειώνουμε ότι στο σύνολο των διαθετών το 10,72% κρατά γερωντομοίρι, βλ. εδώ παρακάτω, 321 κ.εξ.

ανηψιό τους, καθώς και σε τουλάχιστον άλλα εννέα πρόσωπα, μεταξύ των οποίων περίπου έξι ανήψια. Ένα χρόνο αργότερα, το 1668, επιβεβαιώνουν τη διαθήκη τους, μειώνοντας, όμως, τις υποχρεώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα που επιβάρυναν το μερίδιο του ιερωμένου ανηψιού τους, καθώς εκείνος είχε προικοδοτήσει την αδερφή του, που της είχε τύχει «ένα καλό παρτίδο», και έτσι διέθετε πλέον μικρότερη περιουσία. Την 1^η Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου, και ενώ η Αννούσα έχει πεθάνει, η Κατερίνα συντάσσει νέα διαθήκη, που δεν σώζεται, με την οποία κληροδοτεί επιπλέον περιουσιακά της στοιχεία, μετά το θάνατό της, σε τρεις τουλάχιστον από τους ανηψιούς της, που είχε ήδη ορίσει κληρονόμους από κοινού με την αδερφή της το 1667. Το 1671 συντάσσει, ωστόσο, τέταρτη διαθήκη, για να αποδώσει άμεσα στους τρεις παραπάνω ανηψιούς της τα ακίνητα που τους είχε ορίσει, υπό τον όρο ότι εκείνοι θα της δίνουν συγκεκριμένη ποσότητα αγροτικών προϊόντων κάθε χρόνο και θα πληρώνουν τους φόρους που επιβαρύνουν τα κληροδοτούμενα. Τέλος, την επόμενη χρονιά, συντάσσει πέμπτη διαθήκη με την οποία περιορίζει στο ελάχιστο τις «κρατήσεις» του ιερωμένου ανηψιού της, καθώς εκείνος θα καταβάλει το φόρο των κληροδοτούμενων και επιπλέον θα εξοφλήσει χρέος της.³³⁵

Στις περιπτώσεις τμηματικής απόδοσης οι διαθέτες μεταβιβάζουν άμεσα τα μερίδια ορισμένων κληρονόμων και κρατούν για το υπόλοιπο της ζωής τους τα μερίδια άλλων. Δεν μπορούμε να διακρίνουμε πάντοτε το λόγο που οδηγεί τους διαθέτες στις συγκεκριμένες επιλογές, συμβαίνει όμως ο κληρονόμος που λαμβάνει άμεσα τα κληροδοτούμενα να είναι εκείνος που θα παράσχει φροντίδα στον διαθέτη, ή να πρόκειται για προικώ ή αδερφομοίρι κληρονόμου που αποδίδονται άμεσα, ενόψει επικείμενου γάμου.

Ο ευγενέστατος μισέρ Σίφης Νταρζέντας, που συντάσσει διαθήκη, το 1620, για να κληροδοτήσει τη μεγάλη του περιουσία σε έξι ανύπαντρα παιδιά του, ορίζει πως η κόρη του Ανεζίνα, 19 τότε ετών, θα λάβει το μερίδιό της άμεσα, ενώ συστήνει επικαρπία για τα υπόλοιπα κληροδοτούμενα υπέρ της συζύγου του, η οποία θα φροντίζει και θα έχει υπό τον έλεγχό της τα άλλα πέντε παιδιά. Από τα τελευταία ο Μαρίνος, που φέρει και το όνομα του πατέρα του διαθέτη, ήταν 23 ετών, ο Ιωαννάκης 21, ο Νικολάκης 15, η Φλουριά 13, ενώ η Καλίτζα, που μαζί με τον Μαρίνο θα λάβει το μεγαλύτερο τμήμα των κληροδοτούμενων, άγνωστης ηλικίας. Φαίνεται, εξάλλου, ότι η Ανεζίνα μένει τελικά άγαμη, ενώ ο διαθέτης δεν αναφέρεται στους λόγους για τους οποίους θα λάβει το μερίδιό της «σήμερα». Είναι, ωστόσο, πιθανό να σχεδιάζόταν γάμος της, που τελικά δεν έγινε. Σημειώνουμε ότι ο διαθέτης είχε

³³⁵ Βλ. 1 Δεκεμβρίου 1667 *ό.π.*, Φάκ. 2 υποφ. ζ´ 15 Σεπτεμβρίου 1668 *ό.π.* 19 Μαρτίου 1671 *ό.π.*, Φάκ. 3 υποφ. α´ 26 Ιουνίου 1672 *ό.π.* γενεαλογικό δέντρο για την αφιέρωση του Κωσταντή Συρίγου Βασάλου *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ´ Γενεαλογικά δέντρα.

άλλο ένα παιδί, την Μαρουλία, που δεν ορίζεται κληρονόμος, καθώς, ήδη από το 1615 έχει παντρευτεί, όπως αναφέρει και ο ίδιος.³³⁶

Όταν τα κληροδοτούμενα μεταβιβάζονται μετά το θάνατο των διαθετών, ο χρόνος απόδοσής τους στους κληρονόμους εξαρτάται από τους όρους που θέτουν οι διαθέτες, όπως ήδη διαπιστώσαμε αποσπασματικά. Έτσι, δεν λαμβάνουν πάντοτε όλοι οι κληρονόμοι τα μερίδιά τους ταυτόχρονα, ενώ διαφορετικός μπορεί να είναι και ο χρόνος απόδοσης των αγαθών που αφιερώνονται σε θρησκευτικά ιδρύματα. Εξάλλου, η ηλικία των κληρονόμων καθορίζει επίσης το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί.

Ρόλος επιτρόπων

Τα κληροδοτούμενα μπορεί να αποδοθούν μέσω των επιτρόπων των διαθετών ή με ενέργειες των ίδιων των κληρονόμων.

Η πρακτική ορισμού επιτρόπων ακολουθείται από τρεις στους δέκα διαθέτες, που διαφοροποιούνται από το σύνολο μόνο ως προς το ότι μεταβιβάζουν αγαθά ελαφρά υψηλότερης αξίας του μέσου όρου. Οι διαθέτες ορίζουν ένα ή περισσότερα πρόσωπα ως επιτρόπους, με τα οποία συνήθως θα πρέπει να έχουν κάποιο σύνδεσμο, όχι απαραίτητα συγγενικού χαρακτήρα.

Χαρακτηριστική είναι αναφορά της άγαμης Φλουριάς Χρυσολούρη, που ορίζει επίτροπό της τον Καθολικό Επίσκοπο, σημειώνοντας ότι οδηγήθηκε στη συγκεκριμένη επιλογή «μην έχοντας τινά θάρρος δια να αφήσει επιστάτην της παρούσης διαθήκης».³³⁷

Οι υποχρεώσεις των επιτρόπων ποικίλλουν και καθορίζονται από τους ίδιους τους διαθέτες. Όταν ορίζονται κοινά μερίδια κληρονόμων, ο επίτροπος μπορεί να εξουσιοδοτείται να διανείμει τα κληροδοτούμενα, ενώ όταν οι διαθέτες έχουν μικρά παιδιά μπορεί να είναι εκείνος που θα πρέπει να τα φροντίσει, να ελέγχει τη συμπεριφορά τους ή να συνδράμει τον/την σύζυγο του διαθέτη στην ανατροφή τους. Σε άλλες, εξάλλου, περιπτώσεις ο επίτροπος φροντίζει για την αφέρωση αγαθών που ορίζει ο διαθέτης, ή την τέλεση των θρησκευτικών υποχρεώσεων που επιβαρύνουν τους κληρονόμους. Ακόμη, συμβαίνει ο επίτροπος να είναι εκείνος που θα φροντίσει να εξοφληθούν χρέη του διαθέτη.³³⁸

Η ανταμοιβή των επιτρόπων μπορεί να γίνεται με την κληροδοσία μικρού μεριδίου της μεταβιβαζόμενης περιουσίας, θα πρέπει, ωστόσο, να είναι κυρίως ηθική. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της Μαρκέτας Συρίγου, η οποία κληροδοτεί τη μικρή της περιουσία σε πέντε

³³⁶ Βλ. 9 Δευτεροϋλίου 1620 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 1 υποφ. στ΄ γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Νταρζέντα *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ΄ Γενεαλογικά δέντρα.

³³⁷ Βλ. 17 Φεβρουαρίου 1760 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. γ΄. Η Φλουριά κληροδοτεί τη μικρή της περιουσία σε δυο αδέρφια, τρία ανήψια και τέσσερα μη συγγενικά της πρόσωπα, ενώ «παραδίδει [την] ψυχοφέλειά της στις άγιες προσευχές» του Επισκόπου.

³³⁸ Βλ. σχετικά στη διαθήκη του Νικολού Ντακορώνια Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχαηλή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 20-21. Σημειώνουμε ότι ο ρόλος των επιτρόπων είναι κοινός στις περιπτώσεις αυτές στις Κυκλάδες, βλ. ενδεικτικά Πετρόπουλος, *Νομικά...* *ό.π.*, 363.

ανήψια της, με την υποχρέωση να εξοφληθεί πρώτα χρέος της, ορίζοντας επίτροπό της τον αφέντη Χριστοδουλάκη Μαθά, πρόσωπο μη συγγενικό της, τον οποίο θα «ανταμείψει πλουσιοπάροχα» ο Θεός στην παρούσα και στη μέλλουσα ζωή.³³⁹

Στις περιπτώσεις σύστασης επικαρπίας, εξάλλου, συχνά το πρόσωπο που θα απολαμβάνει το δικαίωμα αυτό είναι και επίτροπος του διαθέτη.³⁴⁰

Σύσταση επικαρπίας γενικά

Η συγκεκριμένη πρακτική είναι περιορισμένη σε σχέση με τον ορισμό επιτρόπων και ακολουθείται από δυο στους δέκα σχεδόν διαθέτες. Αφορά στα τέσσερα πέμπτα των περιπτώσεων το σύνολο των κληροδοτούμενων, ανεξαρτήτως εάν πρόκειται για κληροδοσία σε φυσικά πρόσωπα ή αφιέρωση των μεταβιβαζόμενων.

Επιλέγεται κατά κανόνα από έγγαμους, άντρες συνήθως, που είναι νεώτεροι του μέσου όρου των διαθετών, που αποβλέπουν να εξασφαλίσουν τη φροντίδα και τον έλεγχο των ανήλικων παιδιών τους κυρίως.³⁴¹ Υπενθυμίζουμε ότι στα άτεκνα ζευγάρια ο σύζυγος έχει συνήθως την επικαρπία των προικίων του αποθανόντος. Ωστόσο, με διαθήκη συστήνεται επικαρπία για κάθε είδους αγαθά, εκ μέρους διαθετών που επιθυμούν οι ίδιοι να ρυθμίσουν το θέμα.

³³⁹ Βλ. 25 Απριλίου 1728 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. δ'.

³⁴⁰ Βλ. αντίστοιχα, Kasdagli, *Land... ό.π.*, 207 Ζέη, «Ο γάμος... ό.π., 63.

³⁴¹ Από το σύνολο των 106 η οικογενειακή κατάσταση είναι γνωστή σε 105 περιπτώσεις (73,33% έγγαμοι, 17,14% άγαμοι και 9,52% χήροι). Η ηλικία, εξάλλου, είναι γνωστή σε 54 περιπτώσεις (12,96% μικρής ηλικίας, 40,74% μέσης και 46,29% μεγάλης), ενώ από τους 106 διαθέτες το 62,26% έχει παιδιά, ποσοστό αντίστοιχο με εκείνο του συνόλου.

Πίνακας 26. Πρόσωπα για τα οποία συστήνεται επικαρπία των κληροδοτούμενων

	α)		β)
σύζυγος	73	68,86%	83,82%
αδερφός/αδερφή	8	7,54%	75,00%
μητέρα	4	3,77%	75,00%
πεθερός	1	0,94%	-
θείος/θεία	2	1,88%	50,00%
γιος	5	4,85%	80,00%
κόρη	1	0,94%	-
ανηψιός/ανηψιά	5	4,85%	40,00%
κληρονόμος ³⁴²	3	2,83%	33,33%
σύζυγος & αδ.	1	0,94%	100,00%
μη συγγενής	3	2,83%	66,66%
σύνολο	106		

α) διαθέτες που συστήνουν επικαρπία ποσοστό τους επί του συνόλου των 106

β) ποσοστό διαθετών που συστήνουν επικαρπία για όλα τα κληροδοτούμενα επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Οι επιλογές των διαθετών ως προς σύσταση επικαρπίας παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, καθώς αποβλέπουν κάθε φορά στην κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών ή επιθυμιών τους, ενώ καθορίζονται κατά κύριο λόγο από την ύπαρξη παιδιών, καθώς και από την οικογενειακή τους κατάσταση. Η ηλικία τους, εξάλλου, είναι αλληλένδετη με τα παραπάνω.

Επικαρπία συστήνεται σχεδόν αποκλειστικά προς όφελος ενός συγγενικού προσώπου, κατά κανόνα του/της συζύγου, και στις υπόλοιπες περιπτώσεις ανιόντα συγγενή, αδερφού/αδερφής, παιδιού ή άλλου συγγενή, κυρίως ανηψιού/ανηψιάς. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι μόνο το ένα τέταρτο των διαθετών συστήνει επικαρπία υπέρ κληρονόμου, κυρίως όταν πρόκειται για παιδί ή ανήψι του, ενώ οι σύζυγοι κληρονομούν αγαθά σε ελάχιστες περιπτώσεις (6,84%).

Ανάλογα με την ιδιότητα του προσώπου που θα έχει το σχετικό δικαίωμα, επιλέγεται και η σύσταση επικαρπίας για το σύνολο ή μέρος μόνο των κληροδοτούμενων. Κατά κανόνα ο/η σύζυγος απολαμβάνουν την επικαρπία του συνόλου, όπως και τα αδέρφια, και σε μικρότερο ποσοστό οι ανιόντες συγγενείς. Αντίθετα, τα πρόσωπα που είναι μικρότερης ηλικίας και συμβαίνει κάποτε να είναι και κληρονόμοι, απολαμβάνουν σε χαμηλότερο ποσοστό την επικαρπία του συνόλου της μεταβιβαζόμενης περιουσίας. Σε κάθε περίπτωση, ο δικαιούχος διαχειρίζεται την περιουσία του διαθέτη χρησιμοποιώντας τα έσοδα που

³⁴² Πρόσωπο που δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη σχέση του με τον διαθέτη.

αποφέρει, για να εξυπηρετήσει τις υποχρεώσεις που αναλαμβάνει, συνήθως έως ότου τις εκτελέσει.

Η επικαρπία μέρους των κληροδοτούμενων συστήνεται στις μισές περιπτώσεις προς όφελος συγκεκριμένου κληρονόμου, και αφορά μερίδιο άλλου κληρονόμου ή αγαθά που αφιερώνονται. Η συγκεκριμένη επιλογή πιθανόν οφείλεται στην επιθυμία του διαθέτη να ενισχύσει το μερίδιο που μεταβιβάζει στον δικαιούχο ή/και αποτελεί ανταμοιβή για τις υποχρεώσεις που του ορίζει. Στις περιπτώσεις αυτές, εξάλλου, ο κληρονόμος δικαιούται την επικαρπία των αγαθών όσο ζει.

Οι διαθέτες με παιδιά συστήνουν σε οκτώ στις δέκα περιπτώσεις επικαρπία για το σύνολο των κληροδοτούμενων. Οι έγγαμοι προς όφελος του/της συζύγου πάντοτε σχεδόν, οι χήροι προς όφελος άλλων συγγενών (γιο, πεθερό, κόρη, μητέρα, αδερφό). Οι δικαιούχοι κρατούν σχεδόν αποκλειστικά την επικαρπία έως ότου ολοκληρώσουν τις υποχρεώσεις τους, και όχι όσο ζουν.

Σημειώνουμε ότι όλοι οι έγγαμοι διαθέτες που κληροδοτούν από κοινού την περιουσία τους στα παιδιά τους, συστήνουν επικαρπία υπέρ του/της συζύγου, που θα διανεμίει τα αγαθά στο μέλλον.

Οι άτεκνοι διαθέτες συστήνουν επικαρπία για το σύνολο των κληροδοτούμενων σε λιγότερες περιπτώσεις (έξι στις δέκα), συνήθως προς όφελος κληρονόμου ή συγγενούς που δεν κληρονομεί αγαθά, αποβλέποντας στην ενίσχυσή του, έως το τέλος της ζωής του.³⁴³

Οι άτεκνοι έγγαμοι διαθέτες συστήνουν επικαρπία υπέρ του/της συζύγου κατά κανόνα, όπως και εκείνοι που έχουν παιδιά, σε μια περίπτωση υπέρ αδερφής και στις υπόλοιπες υπέρ ανηψιών. Οι άγαμοι, εξάλλου, διαθέτες, παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία στις επιλογές τους, καθώς στις περιπτώσεις αυτές κυρίως συναντώνται όσοι συστήνουν επικαρπία υπέρ ανιόντων συγγενών, αδερφών ή ανηψιών, καθώς και όλες οι περιπτώσεις υπέρ μη συγγενών ή άλλων κληρονόμων.

Το γεγονός πως η πρακτική ακολουθείται κυρίως από άντρες νεότερους του μέσου όρου και όχι από γυναίκες, θα πρέπει, ως ένα βαθμό, να συνδέεται με το ότι οι γυναίκες συνολικά συντάσσουν διαθήκη σε μεγαλύτερη ηλικία από τους άντρες, οπότε έχουν άλλες ανάγκες, τις οποίες δεν αντιμετωπίζουν συστήνοντας επικαρπία, αλλά μάλλον κληροδοτώντας αγαθά υπό τον όρο οι κληρονόμοι να τις φροντίζουν.

³⁴³ Σημειώνουμε, ότι σε ελάχιστες περιπτώσεις η επικαρπία συστήνεται κατ'αρχήν υπέρ ενός προσώπου αλλά και άλλων, όπως στην περίπτωση του ντον Εμμανουήλ Σπαρτάλη, που συστήνει επικαρπία για το σύνολο των κληροδοτούμενων υπέρ της μητέρας του και δυο άγαμων αδερφών του,

Σύσταση επικαρπίας προς όφελος συζύγου

Ολοκληρώνοντας θα συνοψίσουμε τα χαρακτηριστικά της σύστασης επικαρπίας για τον/την σύζυγο, που αποτελεί την κυρίαρχη μορφή της συγκεκριμένης πρακτικής και ακολουθείται κυρίως από διαθέτες με παιδιά, συνήθως άντρες. Οι τελευταίοι είναι, εξάλλου, νεώτεροι του μέσου όρου των διαθετών που συνολικά συστήνουν επικαρπία.³⁴⁴

Ο αφέντης Νικολάκης Μπαζέγιος κληροδοτεί το 1718, από κοινού στα δυο άγαμα παιδιά του την μάλλον μέτρια περιουσία του, συστήνοντας επικαρπία για τη σύζυγό του, οποία ως «νοικοκυρά» θα «ξεμοιράσει» τα παιδιά, εφόσον εκείνα την υπακούουν. Ορίζει, εξάλλου, δυο επιτρόπους, αδερφό και ανηψιό του, τους οποίους εξουσιοδοτεί να «στερεύουν» από την σύζυγό του το δικαίωμα επικαρπίας και διανομής της περιουσίας του, εάν εκείνη παντρευτεί, και τότε να ξεμοιράσουν τα παιδιά οι ίδιοι.³⁴⁵

Ο άτεκνος Πέτρος Αλεφραγγής συντάσσει διαθήκη στις 6 Ιουνίου 1721, κυρίως για να ρυθμίσει την εξόφληση χρεών του, αδιευκρίνιστου ύψους, και παράλληλα ορίζει μοναδική του κληρονόμο την σύζυγό του, μεταβιβάζοντάς της ένα σπίτι. Επίσης, της ζητά να πουλήσει όσα αγαθά του χρειαστεί, για να εξοφλήσει το χρέος του και να αφιερώσει τα υπόλοιπα στον καθολικό καθεδρικό ναό, ώστε να τελούνται εκεί λειτουργίες στη μνήμη του, ενώ συστήνει επικαρπία υπέρ του πρε Νικολού Μοδινού, που ορίζει επίτροπό του. Οκτώ μέρες αργότερα, όμως, αλλάζει γνώμη και σημειώνει πως δικαίωμα στην επικαρπία θα έχει η σύζυγός του, υπό τον όρο ότι δεν θα «βγει από την τιμή του».³⁴⁶

Η άτεκνη Αντριάνα Συρίγου, εξάλλου, αποτελεί μοναδική περίπτωση, καθώς κληροδοτεί αγαθά στον σύζυγό της αλλά και συστήνει επικαρπία για τα υπόλοιπα κληροδοτούμενα υπέρ του, «εάν είναι φράγκος πάντα και εις την τιμήν της, όχι και να υπανδρευτεί και αλλάζει ρήτο», διαφορετικά δεν θα δικαιούται οτιδήποτε και το μερίδιό του θα κληρονομήσει η αδερφή της Νικολέτα.³⁴⁷

Οι άτεκνοι διαθέτες που συστήνουν επικαρπία για το σύνολο των μεταβιβαζόμενων υπέρ του/της συζύγου, ενεργούν συνήθως σύμφωνα με τους όρους των προικοδορητηρίων τους, ενώ οι διαθέτες με παιδιά αποβλέπουν στην εξασφάλιση των παιδιών τους, κυρίως ή αποκλειστικά, όπως, άλλωστε, και στις περιπτώσεις που συστήνουν επικαρπία υπέρ άλλου συγγενικού προσώπου και όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις χήρων με παιδιά.

οι οποίες δεν περιλαμβάνονται μεταξύ των κληρονόμων του, βλ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 43.

³⁴⁴ Πρόκειται για 73 διαθέτες που είναι άντρες κατά 78,08% και έχουν παιδιά κατά 76,71%. Η ηλικία τους, γνωστή σε 38 περιπτώσεις, είναι κατά 17,03% μικρή, 47,36% μέση και 35,60% μεγάλη.

³⁴⁵ Βλ. 1 Αυγούστου 1718 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. γ'. Σημειώνουμε ότι ο διαθέτης είχε άλλο ένα παιδί ήδη προικοδοτημένο και έγγαμο, βλ. κυρίως γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Μπαζέγιου *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα.

³⁴⁶ Βλ. 6 και 14 Ιουνίου 1721 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Α' Διαθήκες, Φάκ. 4 υποφ. δ'.

³⁴⁷ Βλ. 26 Μαρτίου 1781 *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. ε'.

Ο όρος, εξάλλου, που τίθεται σε ορισμένες περιπτώσεις (15,06%), σύμφωνα με τον οποίο ο/η σύζυγος θα έχουν την επικαρπία μόνο εφόσον δεν ξαναπαντρευτούν, θεωρούμε ότι δεν εκφράζει την επιθυμία των διαθετών, κυρίως των αντρών, να ελέγξουν τη συμπεριφορά των συζύγων τους. Αντίθετα, οφείλεται στην επιδίωξη των διαθετών να εξασφαλίσουν ακέραιη την περιουσία τους, ώστε να μεταβιβαστεί στο μέλλον στους συγγενείς τους, κατά βάσει στα παιδιά τους, καθώς είναι άτεκνοι μόνο κατά το ένα τρίτο. Η πιθανότητα, εξάλλου, ο/η σύζυγος να συνάψουν δεύτερο γάμο είναι μεγαλύτερη στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, καθώς δεν θα πρέπει να ήταν προχωρημένης ηλικίας, κρίνοντας από την ηλικία των ίδιων των διαθετών.³⁴⁸

Ιδιαίτερα διαφωτιστικό είναι, στο σημείο αυτό, το περιεχόμενο της διαθήκης της Μαρίας Αναπλιώτη, συζύγου του μισέρ Τζανάκη Συρίγου, που ασθενής κληροδοτεί τη μέτρια περιουσία της αποκλειστικά στα τρία παιδιά της. Η Μαρία ορίζει το μερίδιο του κάθε παιδιού, μεταβιβάζοντας και προικώα του συζύγου της, που είναι «παρών» και συναινεί, ενώ τον αφήνει «κύριο οικοκύρη στα πράματά» της, για να φροντίζει τα παιδιά. Δεν ζητά από τον σύζυγο να μην ξαναπαντρευτεί, για να έχει το δικαίωμα επικαρπίας, τονίζει, όμως, ότι, εάν εκείνος παντρευτεί και τότε εγκαταλείψει τα ορφανά και «ξοδιάζει άτακτα», θα χάσει την επικαρπία των αγαθών της.³⁴⁹

Η έγνοια των διαθετών να εξασφαλίσουν τα παιδιά που θα αφήσουν ορφανά, είναι, άλλωστε, έντονη, κυρίως όταν εκείνα είναι ανήλικα, ή κάποτε και «αγέννητα». Το γεγονός σημειώνεται ρητά από ένα στους δέκα διαθέτες, οι οποίοι συντάσσουν διαθήκη κυρίως ή αποκλειστικά για να κληροδοτήσουν την περιουσία τους στα παιδιά τους, οι οποίοι και είναι μάλλον αρκετά νεώτεροι του συνόλου των διαθετών.³⁵⁰

Τη φροντίδα των παιδιών θα αναλάβουν σε όλες τις περιπτώσεις, πλην μιας, συγγενείς, συνήθως ο/η σύζυγος, ενώ όταν οι διαθέτες είναι χήροι ένα από τα παιδιά ή και μη συγγενικά

³⁴⁸ Σημειώνουμε ότι ο παραπάνω όρος τίθεται στην ίδια αναλογία από άντρες και γυναίκες (7 και 4 διαθέτες αντίστοιχα), λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι γενικά επικαρπία υπέρ συζύγου συστήνεται κατά κανόνα από άντρες. Σχετικά με τη σύναψη δεύτερου γάμου βλ. αναλυτικά παρακάτω, 536 κ.εξ. Υπενθυμίζουμε ότι οι γυναίκες είναι συνήθως τέσσερα χρόνια νεότερες από τους συζύγους τους, βλ. παραπάνω, 94.

Η συγκεκριμένη πρακτική είναι κοινή στις Κυκλάδες, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 249-251, 272-273 όπου επίσης συναντάται περίπτωση διαθέτριας που συστήνει επικαρπία υπό τον όρο ότι ο σύζυγος δεν θα ξαναπαντρευτεί ούτε θα συζεί με γυναίκα εκτός γάμου Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η νομική προστασία...* ό.π., 200-208. Επίσης, ακολουθείται και στα Ιόνια νησιά, όπου όμως συστήνεται επικαρπία μόνο από άντρες προς όφελος των συζύγων τους και στα πλαίσια προστασίας των γυναικών που χηρεύουν, βλ. Flogaitis, *Système...* ό.π., 97-99. Πρβλ. και αντίθετη ερμηνεία, Καλπουρτζή, *Συγγενικές σχέσεις...* ό.π., 119-130.

³⁴⁹ Βλ. 12 Ιανουαρίου 1636 ό.π., Φάκ. 2 υποφ. α'.

³⁵⁰ Στο σύνολο των 33 περιπτώσεων γνωρίζουμε την ηλικία 24 διαθετών (16,66% μικρή, 37,50% μέση και 45,83% μεγάλη).

πρόσωπα.³⁵¹ Όπως διαπιστώσαμε ήδη, συχνά το πρόσωπο που αναλαμβάνει τη συγκεκριμένη υποχρέωση απολαμβάνει και την επικαρπία των κληροδοτούμενων ή/και ορίζεται επίτροπος.

Γεροντομοίρι και άλλα στοιχεία που επιβαρύνουν κληροδοτούμενα

Το γεροντομοίρι έχει διαφορετικό χαρακτήρα από τη σύσταση επικαρπίας, ενώ παρουσιάζει και διαφορές από το γεροντομοίρι που κρατούν οι προικοδότες, κυρίως διότι κρατείται για λογαριασμό τρίτων και δεν αναφέρεται στην παροχή φροντίδας.³⁵²

Ένας στους δέκα διαθέτες σημειώνει πως κρατά ως γεροντομοίρι αγαθά, ανεξαρτήτως εάν μεταβιβάζει την περιουσία του σε φυσικά πρόσωπα ή την αφιερώνει σε θρησκευτικό ίδρυμα (65).³⁵³ Κατά κανόνα πρόκειται για την επικαρπία ορισμένων κληροδοτούμενων, ενώ σε δυο περιπτώσεις για αγαθά που δεν μεταβιβάζονται μέσω της συγκεκριμένης διαθήκης, αγαθά, δηλαδή, των οποίων ο διαθέτης κρατά την κυριότητα (3,07%). Στην πρώτη περίπτωση το γεροντομοίρι δεν αποτελεί ποτέ το σύνολο μεριδίου ενός κληρονόμου, ενώ γεροντομοίρι δεν κρατείται απαραίτητα από όλους τους κληρονόμους.

Συνηθως το γεροντομοίρι δεν προορίζεται για τον ίδιο τον διαθέτη (έξι στις δέκα περιπτώσεις περίπου), αλλά για συγγενικά του πρόσωπα που δεν συγκαταλέγονται μεταξύ των κληρονόμων: σύζυγο στις μισές περιπτώσεις, και στις υπόλοιπες μητέρα ή παιδί του. Ένας στους τρεις κρατά γεροντομοίρι για λογαριασμό του αποκλειστικά, ενώ κάποιοι από κοινού με τον/την σύζυγο (7,69%).

Οι έγγαμοι διαθέτες, όπως θα ήταν αναμενόμενο, κρατούν γεροντομοίρι για λογαριασμό του/της συζύγου κατά κανόνα, οι χήροι μόνο για λογαριασμό τους, ενώ οι άγαμοι για λογαριασμό τους ή για τη μητέρα τους.

Το γεροντομοίρι συγκροτείται από αγαθά ανάλογα με εκείνα του γεροντομοιριού στα προικοδορητήρια, ακίνητα κατά τα τρία τέταρτα περίπου, αλλά και αγροτικά προϊόντα κατά το ένα τέταρτο και σε ελάχιστες περιπτώσεις χρηματικά ποσά. Η αναλογία του προς το σύνολο της κληροδοτούμενης περιουσίας, ή και προς το μερίδιο του κάθε κληρονόμου, θα πρέπει να ήταν μικρή, ενώ δεν είναι πάντοτε αντίστοιχη με την αξία των αγαθών που μεταβιβάζονται. Συμβαίνει, δηλαδή, ο διαθέτης να κρατά μεγαλύτερο γεροντομοίρι από κληρονόμου που λαμβάνει μικρότερο μερίδιο και μικρότερο από κληρονόμο που λαμβάνει μεγαλύτερο.

Οι διαθέτες κρατούν γεροντομοίρι για να εξασφαλίσουν τα γηρατειά συγγενών ή των ίδιων. Όταν, εξάλλου, το γεροντομοίρι δεν περιλαμβάνεται στα κληροδοτούμενα, ο διαθέτης

³⁵¹ Το τελευταίο αφορά τον χήρο αφέντη Γουλιελμάκη Ντακορώνια, που αναθέτει τη φροντίδα της μοναχοκόρης του στους επιτρόπους του, βλ. παραπάνω, 152-153.

³⁵² Σημειώνουμε ότι σε κάθε περίπτωση λαμβάνουμε υπόψη το χαρακτηρισμό των ίδιων των διαθετών. Σχετικά με γεροντομοίρι προς όφελος τρίτου βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 292.

³⁵³ Οι διαθέτες που κρατούν γεροντομοίρι διαφοροποιούνται από το σύνολο καθώς έχουν παιδιά σε μεγαλύτερη συχνότητα (86,15%) και είναι σε μεγαλύτερο ποσοστό άντρες (66,15%).

επιφυλάσσεται να το διαθέσει αργότερα. Όπως η χήρα Μαρία Αλαφούζου, που κληροδοτεί τη μικρή της περιουσία σε εγγονό της, κρατώντας για λογαριασμό της ένα χωράφι και σημειώνοντας ότι, «αν το γλυτώσει και δεν το φάγει στα γηρατειά της», θα «παραγγείλει» στον επίτροπό της σχετικά με τη μεταβίβασή του.³⁵⁴

Περισσότεροι από τους μισούς διαθέτες, παράλληλα ορίζουν ρητά εάν τα κληροδοτούμενα θα αποδοθούν στους κληρονόμους άμεσα ή μετά το θάνατό τους, επιλέγοντας σχεδόν κατά τα δυο τρίτα το δεύτερο.³⁵⁵ Στην περίπτωση άμεσης απόδοσης ο χαρακτήρας του γεροντομοιριού είναι προφανής και ανάλογος με εκείνο στα προικοδορητήρια. Στην περίπτωση απόδοσης μετά θάνατο, εξάλλου, το γεροντομοίρι κατά κανόνα κρατείται για τρίτο πρόσωπο.

Σε τέσσερις, όμως, περιπτώσεις που κρατείται για λογαριασμό του διαθέτη, μπορούμε να υποθέσουμε ότι εκείνος επιδιώκει να εξασφαλιστεί από τυχόν μελλοντικές απαιτήσεις κληρονόμων, που διαπιστώσαμε ήδη ότι συμβαίνει να οδηγήσουν τους διαθέτες, μέσα από αλληπάλληλες διαθήκες, να τους μεταβιβάσουν τελικά τα μερίδιά τους προτού πεθάνουν. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι τρεις από τους διαθέτες αυτούς συντάσσουν διαθήκη κυρίως για να προικοδοτήσουν παιδιά τους ή να συμπληρώσουν προικώα του, σκοποί που συνδέονται με την άμεση απόδοση των κληροδοτούμενων.

Κληροδοσία αγαθών από κοινού σε κληρονόμους και μεταβίβαση χρεών

Η πρακτική μεταβίβασης συγκεκριμένων αγαθών από κοινού σε δυο ή περισσότερους κληρονόμους, παιδιά διαθετών κατά κανόνα, ακολουθείται σε ελάχιστες περιπτώσεις,³⁵⁶ ενώ αφορά αγαθά που αποτελούν μικρό ή ελάχιστο μέρος του συνολικού μεριδίου κάθε κληρονόμου.

Το στοιχείο που διαφοροποιεί την πρακτική από την αντίστοιχη στην προικοδότηση, μελλόνυμφων κυρίως, είναι ότι οι διαθέτες μεταβιβάζουν την κυριότητα αγαθού από κοινού σε δυο τουλάχιστον κληρονόμους, ενώ οι προικοδότες τμήμα της κυριότητας αγαθού στους προικοδοτούμενους. Η πρακτική των προικοδοτών, άλλωστε, είναι, ως ένα βαθμό, το αποτέλεσμα των επιλογών των διαθετών, καθώς βρίσκονται να έχουν στην κυριότητά τους τμήμα μόνο συγκεκριμένου αγαθού.

Σε επτά στις δέκα περιπτώσεις μεταβιβάζονται ακίνητα και στις υπόλοιπες ζώα ή κινητά. Η επιλογή των αγαθών δεν συνδέεται με το μέγεθος των κληροδοτούμενων, όπως και στα προικοδορητήρια, αλλά με κοινές δραστηριότητες συγγενών, χρήση εργαλείων που είναι

³⁵⁴ Βλ. 15 Σεπτεμβρίου 1729 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. δ'.

³⁵⁵ Συγκεκριμένα από τους 38 διαθέτες που προχωρούν στη συγκεκριμένη ρύθμιση, οι 24 ορίζουν ότι τα κληροδοτούμενα θα περιέλθουν στους κληρονόμους μετά το θάνατό τους.

³⁵⁶ Από 35 διαθέτες (5,99% του συνόλου όσων κληροδοτούν αγαθά σε φυσικά πρόσωπα).

απαραίτητα για περιορισμένο χρονικό διάστημα ή άλλων αγαθών, όπως το νερό που είναι λιγοστό στο νησί.³⁵⁷

Σημειώνουμε ότι τα κινητά αντικείμενα είναι πάντοτε εργαλεία για την παραγωγή ρακής, ενώ στις περιπτώσεις μεταβίβασης ακίνητων (24), πρόκειται κατά το ένα τρίτο περίπου για χωράφια ή αμπέλια, και στις υπόλοιπες κυρίως για στέρνες ή σπίτια, σε μια περίπτωση για μύλο.

Χαρακτηριστική του τρόπου που μπορεί να γίνει η εκμετάλλευση κοινού αμπελιού, είναι η αναφορά του μισέρ Γεώργη Συρίγου, που κληροδοτεί στις κόρες του Μαρουλία και Καλή ένα αμπέλι, ορίζοντας πως θα το καλλιεργεί η δεύτερη, ενώ η Μαρουλία «θα τρώγει και εκείνη σταφύλια».³⁵⁸ Οι περιπτώσεις ζώων, εξάλλου, είναι διαφορετικές, καθώς αποτελούν μεταβίβαση τμήματος κοπαδιών. Έτσι, η Μαργαρίτα Νταρζέντα, χήρα του μισέρ Γεώργη Ντανέζη, σημειώνει πως τα όσα ζώα έχει, «χοντρά και λιανά», θα γίνουν τρία «μέρη», και το ένα θα μεταβιβαστεί σε δυο της κόρες, ενώ τα άλλα δυο σε δυο γιούς της.³⁵⁹

Οι διαθέτες που μεταβιβάζουν σε κληρονόμους χρέη τους είναι περισσότεροι από τους αντίστοιχους προικοδότες (10,78%).³⁶⁰ Συνήθως το χρέος βαρύνει μερίδιο ενός κληρονόμου, ενώ η συγκεκριμένη πρακτική δεν θα πρέπει να συγχέεται με την επιλογή διαθετών να συντάξουν διαθήκη κυρίως για να εξοφλήσουν χρέος, καθώς τότε το χρέος δεν επιβαρύνει τους κληρονόμους. Σημειώνουμε ότι έξι στους δέκα διαθέτες έχουν παιδιά, τα οποία κυρίως, ως κληρονόμοι, θα ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους, όπως φαίνεται και στην κωδικοποίηση των εθίμων.

Σύμφωνα με την τελευταία, τα παιδιά δεν «είναι κρατημένα να συναπολογούνται» στα χρέη των γονέων «όταν δεν έχουν καμμίαν περιουσίαν των αυτών γονέων των. Ούτε η γυνή είναι κρατημένη να συναπολογήται εις το χρέος του συμβίου της, όταν δεν ήταν υποσχεμένη εις την χρεωστικήν ομολογίαν». Εξάλλου, «τα παδιά, μη όντα νόμου ηλικίας, δεν δύνανται να υποχρεωθώσιν εις τα χρέη των γονέων των», όπως και «εις τα χρέη, όπου κάμνουν τα παδιά της φαμελίας, δεν είναι κρατημένοι οι γονείς να απολογούνται χωρίς να είναι υποσχεμένοι». «Όταν τις αποθάνη χρεωμένος, ευγένουν πρώτον από την περιουσίαν του η πληρωμή του ιατρού και εκείνων όπου τον εδούλευον, και ύστερον η λοιπή περιουσία του διαμοιράζεται εις τους δανειστάς». Στα πλαίσια αλληλεγγυότητας μεταξύ συγγενών, ωστόσο, όχι μόνο τα

³⁵⁷ Οι περιουσίες των διαθετών, για τις οποίες γνωρίζουμε την αξία τους σε όλες τις περιπτώσεις, κινούνται μάλιστα σε μεγέθη υψηλότερα του μέσου όρου (31,74% μικρές, 31,74% μέτριες, και 37,14% μεγάλες).

³⁵⁸ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα II, Το παράδειγμα των ιερωμένων της οικογένειας Συρίγου, 47.

³⁵⁹ Βλ. 20 Απριλίου 1633 *ό.π.*, Φάκ. I υποφ. ζ'. Σχετική με τη συνιδιοκτησία ζώων και μύλων βλ. και παρακάτω, 372-373, 405, 411.

³⁶⁰ Βλ. και παρακάτω, 446 κ.εξ. κυρίως.

παιδιά εξοφλούν χρέη γονέων, αλλά χρέη διαθετών εξοφλούνται και από άλλους στενούς συγγενείς τους.³⁶¹

Εξασφάλιση διαθετών και έλεγχος κληρονόμων

Η εξόφληση χρεών επιβαρύνει τα κληροδοτούμενα χωρίς να αποτελεί όρο για την απόδοσή τους, καθώς θεωρείται αυτονόητη. Η τέλεση, εξάλλου, θρησκευτικών υποχρεώσεων σπάνια αποτελεί σχετικό όρο, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Αντίθετα, η παροχή φροντίδας προς τον διαθέτη ή τρίτο πρόσωπο, καθώς και οι επιλογές ζωής των κληρονόμων συμβαίνει να αποτελούν όρους που εάν δεν εκτελεστούν, οι κληρονόμοι δεν θα έχουν δικαίωμα στα κληροδοτούμενα.

Διαπιστώσαμε ήδη ότι το γεροντομοίρι των διαθετών δεν έχει την ποικιλία περιεχομένου που συναντάται στις περιπτώσεις των προικοδοτών, γεγονός που οφείλεται και στο ότι η υποχρέωση ενός ή περισσότερων κληρονόμων να παρέχουν φροντίδα στον διαθέτη ή, σπάνια, σε τρίτο πρόσωπο δεν χαρακτηρίζεται στις διαθήκες ως γεροντομοίρι, ενώ συνδέεται και με τον κύριο ή δευτερεύοντα σκοπό σύνταξης διαθήκης, όταν διαθέτης αποβλέπει στην εξασφάλιση των γηρατειών του. Εξάλλου, οι διαθέτες που επιβαρύνουν κληρονόμους με τη συγκεκριμένη υποχρέωση κρατούν γεροντομοίρι μόνο σε μια περίπτωση, και μόνο δυο αποδίδουν άμεσα τα κληροδοτούμενα.

Χαρακτηριστικός για τον τρόπο που διαφοροποιείται το γεροντομοίρι από την υποχρέωση παροχής φροντίδας στη συνείδηση των διαθετών, είναι όρος που θέτει ο κυρ Γεώργης Συρίγος στους κληρονόμους του. Ο άγαμος κυρ Γεώργης κληροδοτεί το 1607 την περιουσία του στην αδερφή του Νικολέτα και τον γιό της. επειδή τον φρόντισαν, τον φροντίζουν και θα τον φροντίσουν και «στην αρρώστια του». Εάν, όμως, «δεν τον κυβερνήσουν όσο ζει», επιφυλάσσεται να κρατήσει όσα αγαθά θελήσει, ως γεροντομοίρι.³⁶²

Η παροχή φροντίδας τίθεται ως όρος από το 12,51% των διαθετών, έξι στους δέκα από τους οποίους συντάσσουν διαθήκη με κύριο σκοπό την εξασφάλιση των γηρατειών τους, και το ένα πέμπτο σχεδόν δευτερευόντως. Επιπλέον, οι συγκεκριμένοι διαθέτες είναι μεγαλύτερης ηλικίας από το σύνολο των διαθετών, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα να είναι και συχνότερα χήροι. Ακριβώς διότι είναι συχνότερα χήροι, μεταβιβάζουν μικρότερες περιουσίες, ενώ μόνο ένας διαθέτης κρατά και γεροντομοίρι.³⁶³

³⁶¹ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 514. Βλ. και εδώ παραπάνω, 165-166 την περίπτωση ψυχικά ασθενούς γονέα. Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 207 και 275 σχετικά με τη μη υποχρέωση συζύγων να ανταποκρίνονται ο ένας στα χρέη του άλλου.

³⁶² Βλ. 16 Ιουλίου 1607 ό.π., Φάκ. 1 υποφ. δ'.

³⁶³ Η οικογενειακή κατάσταση των διαθετών είναι γνωστή σε 73 από τις 74 συνολικά περιπτώσεις (46,58% χήροι, 21,91% έγγαμοι και 31,50% άγαμοι). Η ηλικία είναι γνωστή στις μισές περιπτώσεις (86,48% μεγάλη, 10,81% μέση, ενώ συναντάται και ένας διαθέτης μικρής ηλικίας). Το μέγεθος των κληροδοτούμενων περιουσιών, εξάλλου, είναι γνωστό σε 68 περιπτώσεις (57,35% μικρή, 29,41%

Η φροντίδα αναφέρεται κατά κανόνα στον ίδιο τον διαθέτη (86,48%), σπάνια στον διαθέτη και σε τρίτο πρόσωπο, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις οι διαθέτες εξασφαλίζουν την παροχή φροντίδας προς τον/την σύζυγό τους (4), κάποιο παιδί τους (2), αδερφό/αδερφή (2), ανήψι (1), ακόμη και σε μη συγγενικό πρόσωπο (1). Η σχετική υποχρέωση κατά τα τρία τέταρτα ορίζεται με γενικό τρόπο, μπορεί όμως και να αφορά «ζωοτροφή», υποχρέωση συγκατοίκησης ή σπάνια παροχή εργασίας. Σημειώνουμε, τέλος, ότι ένας στους δέκα διαθέτες ορίζει ρητά πως εάν ο κληρονόμος δεν τηρήσει τον παραπάνω όρο, δεν θα δικαιούται να λάβει το μερίδιό του.³⁶⁴

Το ένα τρίτο των διαθετών (198 πρόσωπα) κληροδοτούν αγαθά με όρους που στοχεύουν κατά κανόνα στον έλεγχο των κληρονόμων ή/και στον έλεγχο άλλων συγγενικών τους προσώπων, ή σπάνια των επιτρόπων τους. Η συγκεκριμένη πρακτική οφείλεται στην επιθυμία των διαθετών να εξασφαλίσουν την εκτέλεση των επιθυμιών τους και να αποτρέψουν τη δημιουργία συγκρούσεων μεταξύ των κληρονόμων, αλλά και στο γεγονός ότι οι κληρονόμοι είναι συχνά άγαμοι και ανήλικοι. Εξάλλου, ακολουθείται κατά κύριο λόγο από διαθέτες με παιδιά (οκτώ στις δέκα περιπτώσεις), εξίσου από τα δυο δόγματα, αλλά κυρίως από διαθέτες που μεταβιβάζουν περιουσίες υψηλότερες του μέσου όρου.³⁶⁵

Το περιεχόμενο των όρων εξαρτάται, επίσης, από το εάν οι διαθέτες έχουν παιδιά ή είναι άτεκνοι.

μέτρια, και 13,23% μεγάλη. Σχετικά με το μέγεθος των περιουσιών που κληροδοτούν οι χήροι διαθέτες βλ. παρακάτω, 493 κ.εξ.

³⁶⁴ Όπως αντίστοιχα συμβαίνει π.χ. στη Νάξο, βλ. Καλπουρτζή, *Συγγενικές...* ό.π., 178.

³⁶⁵ Πρόκειται για 42 άτεκνους διαθέτες και 156 διαθέτες με παιδιά. Σημειώνουμε ότι οι τελευταίοι έχουν κατά μέσο όρο 4 παιδιά, περισσότερα από όσο συμβαίνει συνήθως. Το δόγμα είναι γνωστό σε 185 περιπτώσεις (47,56% ορθόδοξοι, 52,43% καθολικοί), ενώ το μέγεθος των κληροδοτούμενων περιουσιών σε 194 (39,17% μεγάλες, 29,38% μέτριες, 31,44% μικρές). Σημειώνουμε ότι η κληροδοσία αγαθών ως μέσο ελέγχου των κληρονόμων, κυρίως όταν πρόκειται για απογόνους, αποτελεί συνήθη πρακτική, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 275-276.

Πίνακας 27. Όροι κληροδοσίας που θέτουν οι διαθέτες για τον έλεγχο των κληρονόμων

	α)	β)
καλές σχέσεις μεταξύ κληρονόμων	40,47%	-
σωστή συμπεριφορά	-	51,92%
μη προσβολή διαθήκης	40,47%	14,10%
λήψη ιερατικού/μοναχικού σχήματος	11,90%	9,61%
αρμόζουσα επιλογή συζύγου	2,38%	18,02%
διατήρηση δόγματος	2,38%	1,92%
φροντίδα αδερφών	-	2,56%
αποκλήρωση παιδιών	-	1,28%
έλεγχος επιτρόπων	2,38%	-

α) ποσοστά επί του συνόλου των άτεκνων διαθετών

β) ποσοστά επί του συνόλου των διαθετών με παιδιά

Οι άτεκνοι διαθέτες θέτουν όρους σχεδόν αποκλειστικά στους κληρονόμους τους, που σε τρεις περιπτώσεις είναι μάλιστα μη συγγενικά πρόσωπα, ενώ ένας στους δέκα διαθέτες θέτει όρους σε συγγενικά του πρόσωπα για να εξασφαλίσει τη μη προσβολή της διαθήκης εκ μέρους τους.³⁶⁶ Σε μια περίπτωση, όμως, όρος τήρησης των επιθυμιών του διαθέτη τίθεται προς τους επιτρόπους του, οι οποίοι, σε αντίθετη περίπτωση θα χάσουν την επικαρπία που συστήνει προς όφελός τους.

Οι όροι αποσκοπούν κυρίως στη διατήρηση καλών σχέσεων μεταξύ των κληρονόμων ή στην αποδοχή των επιθυμιών του διαθέτη και στη μη διεκδίκηση εκ μέρους τους επιπλέον αγαθών.³⁶⁷ Συμβαίνει, εξάλλου, διαθέτες να ορίζουν πως συγκεκριμένοι κληρονόμοι θα δικαιούνται να λάβουν το μερίδιό τους μόνο εφόσον γίνουν ιερωμένοι, όρος που αναφέρεται σε ευρύτερες οικογενειακές στρατηγικές, ή σπάνια εφόσον συνάψουν ταιριαστό γάμο ή διατηρήσουν το δόγμα τους.

Στις μισές περιπτώσεις οι διαθέτες ορίζουν ρητά ότι τυχόν μη τήρηση των όρων συνεπάγεται απώλεια της κληρονομιάς, ενώ στις υπόλοιπες ο τόνος τους είναι περισσότερο παραινετικός.

Ο ευγενής άρχος μισέρ Κωσταντής Συρίγος συντάσσει το 1624 την πέμπτη κατά σειρά διαθήκη του, «θωρώντας τους εδικούς του ανεκατωμένους και συγχισμένους γυρεύοντας να κόψουν τα τεσταμέντα». Κληροδοτεί την ιδιαίτερα μεγάλη του περιουσία κυρίως στον αδερφό του και σε πέντε ανήψια του, ακυρώνοντας τις προηγούμενες, ενώ τονίζει ότι εάν ο

³⁶⁶ Χαρακτηριστική, ως προς το τελευταίο, είναι η περίπτωση του Δημήτρη Μαυριανού το 1607, βλ. εδώ παραπάνω, 307.

³⁶⁷ Το τελευταίο θα πρέπει να είναι και η συχνότερη αιτία συγκρούσεων, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 294-295.

αδερφός του ή ή κάποιος από τα ανήγνια του «πάλι σκανδαλίσει, να χάνει πάρτη του» και να πληρώνει 200 γρόσια αλληλογία.³⁶⁸

Οι διαθέτες με παιδιά θέτουν όρους μόνο στους κληρονόμους τους, κατά κανόνα στα παιδιά τους, σπάνια σε εγγόνια, αδέρφια ή άλλους συγγενείς (7,05%), που κυρίως αποβλέπουν στον έλεγχο διαφόρων εκφάνσεων της ζωής των κληρονόμων. Τρεις στους δέκα, εξάλλου, αναφέρονται σε συγκεκριμένα ζητήματα οικογενειακών στρατηγικών, όπως είναι η σύναψη γάμου ή η επιλογή του ιερατικού/μοναχικού σχήματος.³⁶⁹

Η μη τήρηση των όρων, εξάλλου, θα έχει συνέπειες συχνότερα από όσο συμβαίνει στους άτεκνους διαθέτες (έξι στις δέκα περιπτώσεις), καθώς οι κληρονόμοι θα χάσουν κάθε δικαίωμα ή κάποτε θα δικαιούνται μικρότερο μερίδιο ή θα έχουν την κατάρα του διαθέτη (13,46% και 6,74% αντίστοιχα).³⁷⁰

Οι μισοί διαθέτες αναφέρονται γενικά στη συμπεριφορά που θα πρέπει να επιδείξουν οι κληρονόμοι, ενώ συχνά θέτουν πιο συγκεκριμένους όρους, που αφορούν την επιλογή συζύγου ή τη μη προσβολή της διαθήκης. Ένας στους δέκα ορίζει συγκεκριμένος κληρονόμος να γίνει ιερωμένος ή Δομινικανίδα, ενώ είναι λίγοι εκείνοι που ζητούν από τα παιδιά τους να φροντίζουν το ένα το άλλο ή αποκληρώνουν παιδί τους, απαγορεύοντας στα υπόλοιπα να του μεταβιβάσουν αγαθά στο μέλλον.

Ο έλεγχος της συμπεριφοράς αφορά κατά κανόνα τα άγαμα παιδιά των διαθετών, και μπορεί να εκφράζεται ως παραίνεση αλλά και με μεγαλύτερη αυστηρότητα, ενώ συχνά οι διαθέτες αρκούνται να ζητήσουν από τα παιδιά τους να είναι «αγαπημένα» ή/και να συγκατοικούν, τουλάχιστον έως ότου παντρευτούν.

Ο Φίλιππος Μπαζέγιος, που το 1769 μεταβιβάζει την περιουσία του στη σύζυγό του, αλλά κυρίως σε δυο άγαμα παιδιά του, καθώς και στο «αγέννητο», ορίζει κατ' αρχήν ότι τα παιδιά θα πρέπει «να είναι στην υποταγή» της μητέρας τους και όποιο είναι «ενάντιο» θα παίρνει μόνο το μισό «προυκί», που του κληροδοτεί. Στη συνέχεια, όμως, αλλάζει γνώμη και ορίζει πως θα είναι «πρίβο», δεν θα δικαιούται, δηλαδή, τίποτα. Η χήρα Ραμπελία Ντακορώνια, εξάλλου, κληροδοτεί αγαθά μέτριας αξίας και στα τέσσερα παιδιά της, ορίζοντας πως οι δυο μικρότεροι γιοί της θα λάβουν τα μερίδιά τους μόνο εάν γίνουν «παπάδες», ενώ όποιο από τα τέσσερα «σκανταλήσει» ή «πάει στραβά» θα είναι «καταραμένο», και το μερίδιό του θα διανέμεται μεταξύ των άλλων.³⁷¹

Ο όρος που θέτει η Μαρία Μαθά, χήρα του αφέντη Τζανάκη Ντακορώνια, στα έξι από τα οκτώ παιδιά της τα οποία θα την κληρονομήσουν, «να μην τολμήσει κανένα ... να βγει από

³⁶⁸ Βλ. 25 Οκτωβρίου 1624 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. στ'.

³⁶⁹ Όπως αντίστοιχα συμβαίνει και σε άλλα νησιά, βλ. Καλπουρτζή, *Συγγενικές...* *ό.π.*, 109-117.

³⁷⁰ Βλ. αντίστοιχα στη Νάξο, Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 277.

³⁷¹ Βλ. 17 Νοεμβρίου 1769 *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. γ' και 24 Μαρτίου 1566 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. α'.

τη βουλή της», αποτελεί τη συνήθη έκφραση με την οποία οι διαθέτες αποτρέπουν μελλοντική αμφισβήτηση της διαθήκης τους.³⁷²

Η αποκλήρωση παιδιού, είναι εξαιρετικά σπάνια (0,65% του συνόλου των διαθετών με παιδιά), καθώς, όπως διαπιστώσαμε, επιδιώκεται κάθε παιδί να λαμβάνει μερίδιο από την περιουσία της οικογένειας καταγωγής τους. Στις περιπτώσεις αποκλήρωσης, εξάλλου, δεν φαίνεται να ακολουθείται πάντοτε η διαδικασία που ορίζεται στην κωδικοποίηση των εθίμων, σύμφωνα με την οποία «δια να ξεκληρώση ένας γονεύς το τέκνον του από το αδελφομοίρι πρέπει να ήναι νόμιμος η αιτία, και αναφέρη την αυτήν αιτίαν εις την διαθήκην του».³⁷³

Η χήρα Μαρία Παπαδοπούλα κληροδοτεί στις 25 Σεπτεμβρίου 1603, τη μέτρια περιουσία της, κυρίως στην έγγαμη κόρη της Πετρινόλα και στον γαμπρό της, μεταβιβάζοντας άμεσα τα αγαθά της. Παράλληλα, για άγνωστους λόγους, αποκληρώνει την κόρη της Μαργαρίτα, απαγορεύει στην Πετρινόλα και τον σύζυγό της να της κληροδοτήσουν εκείνοι οτιδήποτε στο μέλλον, και «δίνει την κατάρα της» στην Μαργαρίτα, εάν «πειράξει» την Πετρινόλα ή τα παιδιά της. Ωστόσο, ζητά από την τελευταία και τον σύζυγό της να φροντίζουν την Μαργαρίτα όσο ζει. Λίγες μέρες, αργότερα, στις 5 Οκτωβρίου, και ενώ η Μαρία συγκατοικεί πλέον με την Πετρινόλα και τον σύζυγό της, με νέα της πράξη, επιβεβαιώνει τη διαθήκη της.³⁷⁴

Ο όρος τέλεσης αρμόζοντος γάμου αφορά εξίσου απογόνους των δυο φύλων, σε μια περίπτωση χήρα αδερφή, και αναφέρεται σε γάμο με πρόσωπα τουλάχιστον αντίστοιχης οικονομικής επιφάνειας, που θα γίνει με την έγκριση των υπόλοιπων μελών της πυρηνικής οικογένειας.³⁷⁵

Ο έλεγχος, εξάλλου, που αφορά θηλυκά μέλη της οικογένειας, απασχολεί συνολικά το 15,38% των διαθετών, και διαφοροποιείται καθώς αναφέρεται κυρίως στη σύναψη αρμόζοντος γάμου (54,16%) και κατά το ένα τέταρτο σε παραίνεση να γίνουν Δομινικανίδες. Συνήθως πρόκειται για γυναίκες άγαμες και μάλλον νεαρές, ωστόσο, μπορεί να είναι ακόμη και χήρες με παιδιά.

Ως προς την είσοδο άγαμων γυναικών σε μοναστήρι, εξάλλου, χαρακτηριστική είναι η αναφορά που κάνει ο αφέντης πρε Αγγελής Μπαρμπαρίγος στην ιδιόγραφη διαθήκη του το 1715. Ο ασθενής πρε Αγγελής κληροδοτεί το μεγαλύτερο τμήμα της μέτριας περιουσίας του στην αδερφή του Μαργαρίτα και τον σύζυγό της Κωσταντή Τζάνε, ενώ αφήνει και ένα χωράφι σε Δομινικανίδα αδερφή του, επειδή δεν ήταν «σωστό το προυκί» που έλαβε όταν

³⁷² Βλ. 10 Νοεμβρίου 1728 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. δ'.

³⁷³ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 510. Βλ. και Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 258.

³⁷⁴ Βλ. 25 Σεπτεμβρίου 1603 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. γ' 5 Οκτωβρίου 1603 *ό.π.*

³⁷⁵ Όπως στη διαθήκη της Μαργαρίτας, χήρας του κυρ Γεώργη Γαβαλά, που κληροδοτεί το μεγαλύτερο μερίδιο των αγαθών της στο γιο της Αποστόλη, υπό τον όρο να παντρευτεί γυναίκα «της κοντετζιός του», την οποία και θα εγκρίνουν οι δυο αδερφές του, διαφορετικά θα δικαιούται μόνο ένα μικρό

μπήκε στο μοναστήρι. Σημειώνει, εξάλλου, ότι την τελευταία «έβαλε» στις Δομινικανίδες ο γαμπρός του Κωσταντής, «γνωρίζοντας πως ήταν μεγάλης χρείας να την φυλάξει εις το μοναστήρι από του κόσμου τα κίντυνα, δια δικήν της και δικήν τους οφέλεια».³⁷⁶

Τέλος, σημειώνουμε, ότι ο όρος που αφορά το δόγμα των κληρονόμων συνδέεται με τις γαμήλιες κυρίως στρατηγικές, αλλά συναντάται σπάνια, όπως συμβαίνει και στα προικοδωρητήρια των μελλόνυμφων. Τίθεται συνολικά από τέσσερις διαθέτες, ανεξαρτήτως δόγματος, με περιουσίες μεγαλύτερες του μέσου όρου, και αναφέρεται συνήθως στα παιδιά ή τα εγγόνια τους. Αναφερθήκαμε ήδη στην περίπτωση του καθολικού αφέντη Γουλιελμάκη Ντακορώνια, χήρου μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, που ζητά από τους επιτρόπους του να παντρέψουν τη μοναχοκόρη του με καθολικό, όπως και σε εκείνη της, επίσης καθολικής, Αντριάνας Συρίγου που θέτει αντίστοιχο όρο στον σύζυγό της.³⁷⁷ Οι περιπτώσεις, εξάλλου, των δυο ορθόδοξων διαθετών αφορούν τον Καγκελάριο της Σαντορίνης αφέντη Νικολάκη Γίζη και τον γιό του Μιχελή.³⁷⁸

Εκτός από τους παραπάνω συγκεκριμένους όρους, τέσσερις στους δέκα διαθέτες χρησιμοποιούν κατάρες για να εξασφαλίσουν την εκτέλεση της τελευταίας τους θέλησης. Οι διαθέτες καταριούνται γενικά όποιον προσβάλει τη διαθήκη τους ή/και τους κληρονόμους αν δεν τηρήσουν τους όρους που τους έχουν θέσει. Η πρακτική συναντάται κυρίως μεταξύ των ορθόδοξων (58,10% του συνόλου των ορθόδοξων διαθετών), και στο γεγονός αυτό οφείλεται, εν μέρει, η συγκέντρωσή της τον 17^ο αιώνα, καθώς ότι οι διαθέτες μεταβιβάζουν αγαθά κάπως μικρότερης αξίας από το μέσο όρο. Πάντως, ανεξαρτήτως δόγματος και των άλλων χαρακτηριστικών των διαθετών, η χρήση κατάρας φθίνει σταθερά στο χρόνο.³⁷⁹

Σημειώνουμε ότι τα δυο τρίτα των παραπάνω διαθετών θέτουν παράλληλα και συγκεκριμένους όρους στους κληρονόμους τους. Στα προικοδωρητήρια ή τις προσηλώσεις συναντώνται πολύ σπάνια κατάρες, εφόσον, ιδιαίτερα στα προικοδωρητήρια μελλόνυμφων η τήρηση των συμφωνηθέντων εξασφαλίζεται κυρίως με τον ορισμό ποινικής ρήτρας. Εξάλλου,

χωράφι, βλ. 17 Μαΐου 1594 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. β'. Σχετικά με τις γαμήλιες στρατηγικές βλ. παρακάτω, 513 κ.εξ.

³⁷⁶ Βλ. 26 Μαρτίου 1715 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. β'· γενεαλογικό δέντρο για τις αφιερώσεις των αδερφών Νικολέτας, Μαρκέτας και Μητρέζας Μονοβασάτη και του ανηγιού τους πρε Αγγελή Μπαρμπαρίγου *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα.

³⁷⁷ Βλ. παραπάνω, 152-153 και εδώ παραπάνω, 319.

³⁷⁸ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 17-19. Αντίστοιχοι όροι συναντώνται μεταξύ των καθολικών της Τήνου από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, όπου επίσης αποβλέπουν στην αποτροπή σύναψης μεικτών γάμων, βλ. Yannisorouliou, *Société...* *ό.π.*, 82.

³⁷⁹ Η ακριβής χρονική κατανομή των διαθετών έχει ως εξής: τέλη 16^{ου} αιώνα 56,52% του συνόλου των διαθετών, πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα 65,46% και δεύτερο 66,66%, πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα 36% και δεύτερο 10,61%, ενώ κανενός η διαθήκη δεν χρονολογείται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η περιουσία των διαθετών είναι γνωστή σε 254 από τις 266 συνολικά περιπτώσεις: κατά 48,03% μικρή, 27,95% μέτρια, και 24,01% μεγάλη. Οι κατάρες αποτελούν κοινό τόπο στις διαθήκες του 17^{ου} αιώνα, βλ. και Καλπουρτζή, *Συγγενικές...* *ό.π.*, 201-202.

όπως επισημάναμε ήδη, η προικοδότηση αποτελεί προϊόν συμφωνίας δυο πλευρών, που δεν μπορεί να ανακληθεί, ενώ η κληροδοσία έκφραση της θέλησης του διαθέτη, που υπόκειται σε αλλαγές εκ μέρους του ή μπορεί και να προσβληθεί από τους δικαιούχους κληρονόμους του.

Όροι διάθεσης κληροδοτούμενων

Οι όροι σύμφωνα με τους οποίους θα πρέπει να μεταβιβαστούν στο μέλλον τα κληροδοτούμενα, τίθενται αποκλειστικά προς κληρονόμους που είναι συγγενείς του διαθέτη, και έχουν ως αποτέλεσμα, συνήθως, οι κληρονόμοι αυτοί να κληρονομήσουν ο ένας τον άλλο.

Η συγκεκριμένη πρακτική ακολουθείται από το ένα τρίτο των διαθετών, που διακρίνονται από το σύνολο καθώς έχουν συχνότερα παιδιά και μεταβιβάζουν μεγαλύτερες περιουσίες. Εξάλλου, εντοπίζονται κυρίως έως το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, για λόγους που δεν μπορούμε να διακρίνουμε ακριβώς.³⁸⁰

Πίνακας 28. Όροι διάθεσης κληροδοτούμενων

	α)	β)	γ)
προς συγκεκριμένα μέλη της οικογένειας καταγωγής	71,87%	69,23%	72,85%
προς τους στενότερους συγγενείς	5,72%	5,76%	5,71%
και τα δυο παραπάνω	22,39%	25,00%	21,42%

α) ποσοστά επί του συνόλου των διαθετών που θέτουν όρους διάθεσης

β) ποσοστά επί του συνόλου των άτεκνων διαθετών

γ) ποσοστά επί του συνόλου των διαθετών με παιδιά

Οι όροι διάθεσης των κληροδοτούμενων περιορίζουν τις επιλογές των κληρονόμων σε σημαντικότερο βαθμό από όσο συμβαίνει με τους αντίστοιχους όρους των προικίων των μελλόνυμφων. Οι προικοδότες, εξάλλου, θέτουν όρους πολύ συχνότερα, καθώς μεταβιβάζουν αγαθά που θα διαχειριστούν και μη συγγενικά τους πρόσωπα, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η παραμονή των αγαθών αυτών στην ευρύτερη οικογένεια, ενώ αφήνουν μεγαλύτερα περιθώρια επιλογής, που θα εξυπηρετούν τις ανάγκες των προικοδοτούμενων. Αντίθετα, οι διαθέτες φροντίζουν οι ίδιοι να παραμείνει ο κύριος όγκος των περιουσιακών τους στοιχείων στους κόλπους της οικογένειας, εφόσον επιλέγουν κατά κανόνα συγγενείς κληρονόμους. Ο όγκος των αγαθών, άλλωστε, που μεταβιβάζουν είναι μικρότερος, οπότε δεν λαμβάνουν

³⁸⁰ Από τους συγκεκριμένους 192 διαθέτες, 52 είναι άτεκνοι και 140 έχουν παιδιά (72,91%). Το μέγεθος των κληροδοτούμενων είναι γνωστό σε 188 περιπτώσεις: 35,63% μεγάλο και 30,31% μέτριο. Η ακριβής χρονική τους κατανομή, εξάλλου, έχει ως εξής: 34,78% στα τέλη 16^{ου}, 34,53% το πρώτο μισό 17^{ου} αιώνα και 34,02% το δεύτερο μισό, 36% το πρώτο μισό 18^{ου} αιώνα και 21,23% το δεύτερο μισό, καθώς και 21,95% στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστική περίπτωση διαθέτη με πολλά παιδιά που θέτει λεπτομερείς όρους διάθεσης των κληροδοτούμενων, αποτελεί ο αφέντης Γασπαράκης Άλμπυ το 1776, ο οποίος, εξάλλου, θέτει και όρους που αφορούν τη συμπεριφορά των παιδιών του και

υπόψη τυχόν ανάγκες των κληρονόμων τους στο μέλλον, αλλά καθώς η συνολική τους περιουσία είναι σημαντική, επιδιώκουν να παραμείνει στα χέρια συγγενών.³⁸¹

Στις περισσότερες περιπτώσεις όλοι οι κληρονόμοι, εάν δεν αποκτήσουν παιδιά, οφείλουν να μεταβιβάσουν τα κληροδοτούμενα σε συγκεκριμένους συγγενείς τους, σχεδόν αποκλειστικά σε αδέρφια τους, σπάνια σε ανήψια τους. Μπορεί να έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν τον συγγενή που προτιμούν ή να πρόκειται στην ουσία για μεταβίβαση μεταξύ των ίδιων των κληρονόμων, που είναι συχνά αδέρφια μεταξύ τους. Σπάνια ορίζεται ότι η μεταβίβαση πρέπει να γίνει γενικά προς τους στενότερους συγγενείς, ενώ σε δυο στις δέκα περιπτώσεις ορισμένοι κληρονόμοι θα μεταβιβάσουν το μερίδιό τους σε συγκεκριμένους συγγενείς και άλλοι γενικά στους στενότερους συγγενείς τους.

Ενδεικτική της κυρίαρχης πρακτικής οι συγγενείς να κληρονομούνται μεταξύ τους, είναι αναφορά του αφέντη πρε Νικολού Νταρζέντα, που κληροδοτεί τη μεγάλη του περιουσία κυρίως σε τέσσερα ανήψια του, ορίζοντας ότι αν μείνουν άτεκνα το ένα θα κληρονομήσει το άλλο, σύμφωνα με την «τάξη και συνήθεια του τόπου».³⁸²

Το περιεχόμενο των όρων δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά μεταξύ άτεκνων διαθετών και διαθετών με παιδιά. Οι άτεκνοι διαθέτες, όμως, θέτουν συχνότερα διαφορετικούς όρους σε κάθε κληρονόμο. Οι διαθέτες με παιδιά, εξάλλου, ορίζουν σε περισσότερες περιπτώσεις μεταβίβαση σε συγκεκριμένους συγγενείς, με αποτέλεσμα κατά κανόνα τα παιδιά τους να κληρονομήσουν το ένα το άλλο. Στις περιπτώσεις κληροδοσίας προς σύζυγο, σημειώνουμε ότι τα κληροδοτούμενα θα πρέπει να μεταβιβαστούν σε αδέρφια του διαθέτη

Τέλος, τρεις στους δέκα διαθέτες ορίζουν ότι μέρος ή το σύνολο του μεριδίου των κληρονόμων θα είναι «της εξουσίας τους», ποσοστό επίσης χαμηλότερο από εκείνο που συναντάται στα προικοδωρητήρια.

Ο σχετικός όρος δεν αφορά πάντοτε όλους στους κληρονόμους και είναι ανεξάρτητος από τη θέση ή μη όρων διάθεσης. Τίθεται σχεδόν αποκλειστικά σε συγγενείς, και μάλιστα σε επτά στις δέκα περιπτώσεις μόνο/τουλάχιστον στον/στην σύζυγο, καθώς κατά κανόνα δεν συνδέεται με το εάν οι κληρονόμοι θα αποκτήσουν παιδιά.³⁸³

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι κληρονόμοι θα μπορούν να διαθέσουν κατά βούληση τμήμα του μεριδίου τους, που αποτιμάται συνήθως σε χρήμα, χωρίς να σημειώνεται ότι θα πρέπει να το μεταβιβάσουν για τη σωτηρία της ψυχής τους, όπως στα προικοδωρητήρια. Πρόκειται για αγαθά που θα πρέπει συνήθως να αποτελούν το ένα τρίτο των

τις επαγγελματικές τους επιλογές, βλ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Γασπαράκη Άλμπυ, 58-59.

³⁸¹ Βλ. και Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η νομική...* ό.π., 87-130.

³⁸² Βλ. 28 Οκτωβρίου 1683 ό.π., Φάκ. 3 υποφ. γ'.

³⁸³ Το τελευταίο σημειώνεται μόνο σε κάποιες περιπτώσεις όπου μερίδιο συγκεκριμένου κληρονόμου αποτελεί προικώο ή αδερφομοίρι.

κληροδοτούμενων, κάποτε και το μισό.³⁸⁴ Εξάλλου, σε τρεις στις δέκα περιπτώσεις οι κληρονόμοι θα έχουν τη δυνατότητα να διαθέσουν το σύνολο του μεριδίου τους ανάλογα με τις επιθυμίες τους.

Σημειώνουμε, τέλος, ότι στις περιπτώσεις συζύγων, εκείνοι συνήθως θα έχουν «της εξουσίας τους» τμήμα μόνο του μεριδίου που τους κληροδοτείται. Η κληροδοσία σε σύζυγο, όπως επισημάναμε ήδη, εντάσσεται στο πλαίσιο της έκφρασης των προσωπικών επιθυμιών των διαθετών, καθώς δεν θεωρείται ότι αποτελεί συγγενικό πρόσωπο, που ενισχύεται όταν παρέχεται και η δυνατότητα εκείνος/εκείνη να διαθέσει κληροδοτούμενα κατά βούληση.

Απόδοση μέσω διανεμητικών εγγράφων

Στα έγγραφα διανομής της περιουσίας των 12 «αδιόρθωτων» προσώπων συναντώνται επίσης ορισμένα από τα στοιχεία που αφορούν το χρόνο απόδοσης των κληροδοτούμενων και τους όρους μεταβίβασής τους.

Σε τρεις περιπτώσεις συστήνεται επικαρπία, σε άλλες τρεις η σύζυγος του αποθανόντος κρατά γεροντομοίρι, ενώ συμβαίνει οι κληρονόμοι να επιβαρύνονται με την εξόφληση χρεών (1), να λαμβάνουν αγαθά θα πρέπει να μεταβιβάσουν με συγκεκριμένους όρους (1), ή να κληρονομήσουν τα μεταβιβαζόμενα με όρους που αφορούν τη συμπεριφορά τους. Εξάλλου, στο ένα τρίτο των περιπτώσεων οι κληρονόμοι επιβαρύνονται με την τέλεση υποχρεώσεων θρησκευτικού χαρακτήρα, ενώ σε μια περίπτωση όποιος από τους κληρονόμους ή τρίτος παραβιάσει τα συμφωνηθέντα θα είναι καταραμένος.

Περίπτωση κληρονόμων που θα έχουν από κοινού της κυριότητα συγκεκριμένων αγαθών δεν συναντάται, όπως δεν συναντάται και περίπτωση κληρονόμων που υποχρεώνονται να παρέχουν φροντίδα π.χ. στην σύζυγο του αποθανόντος.

Στην περίπτωση του αφέντη Γιακουμάκη Γαβρά, που πέθανε 54 ετών, έξι μάρτυρες βεβαιώνουν ότι ήταν ασθενής και δεν πρόλαβε να συντάξει διαθήκη. Η περιουσία του μεταβιβάζεται, το 1660, στα επτά ανύπαντρα παιδιά του, την επικαρπία της θα έχει η χήρα του Φλουριά Νταρζέντα, ως «κυρά νοικοκυρά», ενώ εκείνα θα είναι στην «υπακοή της», «κατά την συνήθεια του τόπου», και θα έχει δικαίωμα να «πριβάρει» όποιο παιδί «βγει από τη βουλή της». Γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον έξι από τα παιδιά του Γιακουμάκη ήταν τότε 9-23 ετών, ενώ μπορούμε να παρακολουθήσουμε, ως ένα βαθμό, και τη διανομή της περιουσίας του, καθώς η Φλουριά μεταβιβάζει το πατριμόνιο του γιου τους Γεώργη το 1664 και τα προικώα του Νικολού το 1666. Εξάλλου, ο μικρότερος γιος του ζευγαριού, ο Ιωάννης, 9 ετών όταν έγινε η διανομή της περιουσίας του πατέρα του, λαμβάνει το πατριμόνιό του το 1673

³⁸⁴ Όπως μπορούμε να διακρίνουμε σε 19 περιπτώσεις.

από τα αδέρφια του, που σημειώνουν πως ενεργούν σύμφωνα με τη διαθήκη της μητέρας τους, η οποία δεν σώζεται.³⁸⁵

9. Σωτηρία της ψυχής

Παράλληλα με την κληροδοσία των περιουσιακών στοιχείων, το ζήτημα που απασχολεί κυρίως τους διαθέτες είναι η σωτηρία της ψυχής τους, την οποία εξασφαλίζουν με πράξεις φιλανθρωπίας («ψυχικά»),³⁸⁶ με την αφιέρωση αγαθών σε θρησκευτικά ιδρύματα, και κυρίως με την τέλεση λειτουργιών εκ μέρους των κληρονόμων.

Οι εκφράσεις αυτές της θρησκευτικότητας θα μας απασχολήσουν κυρίως στο βαθμό που συνεπάγονται μεταβίβαση αγαθών εκτός των κόλπων της ευρύτερης οικογένειας, καθώς και στο βαθμό που καθορίζουν τη μελλοντική μεταβίβαση αγαθών που κληροδοτούνται σε φυσικά πρόσωπα, συγγενείς σχεδόν αποκλειστικά. Σημειώνουμε ότι οι πράξεις φιλανθρωπίας και η αφιέρωση αγαθών έχουν ως αποτέλεσμα τη μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων σε θρησκευτικά ιδρύματα ή ιερωμένους που δεν είναι συγγενείς ή κληρονόμοι, ενώ με τον ορισμό λειτουργιών τα κληροδοτούμενα παραμένουν κατά κανόνα στην κυριότητα συγγενών, με όρους που συχνά είναι άκρως περιοριστικοί ως προς τη μεταβίβασή τους.³⁸⁷

Η σωτηρία της ψυχής απασχολεί το 83% των διαθετών, κάποτε σε συνδυασμό με τη σωτηρία της ψυχής άλλων συγγενών τους, που συνήθως έχουν ήδη αποβιώσει. Επισημαίνουμε, εξάλλου, ότι και διαθέτες που δεν ορίζουν οτιδήποτε, κυρίως εκείνοι που έχουν παιδιά, ζητούν από τους κληρονόμους τους να φροντίσουν εκείνοι σχετικά.

Οι διαθέτες που μεριμνούν για τη σωτηρία της ψυχής τους έχουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά με το σύνολο.³⁸⁸ Πρόκειται κυρίως για κοσμικούς, καθώς και 74 άγαμους

³⁸⁵ Βλ. 24 Μαρτίου 1660 *ό.π.*, Φάκ. 2 υποφ. στ΄ 28 Νοεμβρίου 1664 *ό.π.*, Ζ΄ Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. α΄ 21 Δεκεμβρίου 1666 *ό.π.*, Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 2 υποφ. ε΄ 19 Σεπτεμβρίου 1673 *ό.π.*, Ζ΄ Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. β΄ γενεαλογικό δέντρο για το μπενεφίτζιο του Νικολού Γαβρά στο ναό του Αγίου Αντανίου της Πάδουας *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ΄ Γενεαλογικά δέντρα.

³⁸⁶ Ο συγκεκριμένος όρος χρησιμοποιείται σε μερικές περιπτώσεις και για να χαρακτηρίσει κληροδοσία, σε μη συγγενικά πρόσωπα. Σε άλλα νησιά των Κυκλάδων ο όρος αναφέρεται συνολικά στις λειτουργίες, τα μνημόσυνα, τις πράξεις φιλανθρωπίας, ακόμη και στην αφιέρωση αγαθών, βλ. Βισβίτζης, «Δικαστικά... *ό.π.*, 128. Στη Σαντορίνη, πάντως, χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά για τις πράξεις φιλανθρωπίας.

³⁸⁷ Σχετικά με τη σημασία της μεταβίβασης εκτός του συγγενικού κύκλου στις περιπτώσεις αυτές βλ. και Μωσ, *Το Δώρο...* *ό.π.*, 86-88. Σημειώνουμε ότι γενικότερα η μέριμνα για τη σωτηρία της ψυχής αποτελεί βασικό στοιχείο των διαθηκών, όχι μόνο στον κυκλαδικό ή τον ελλαδικό χώρο, ενώ η συχνότητά της και οι τρόποι με τους οποίους εκφράζεται αποτελούν συνάρτηση πολλών παραγόντων, όπως είναι το δόγμα, η οικογενειακή κατάσταση και η χρονική κατανομή των διαθετών. Βλ. Μ. Vonelle, *Ο θάνατος και η Δύση από το 1300 ως τις μέρες μας*, Αθήνα 2000, τ. Α΄, 31-33.

³⁸⁸ Το δόγμα είναι γνωστό σε 476 περιπτώσεις (61,55% καθολικοί), η οικογενειακή κατάσταση σε 492 (έγγαμοί/χήροι 69,71%), ενώ το μέγεθος της περιουσίας σε 481 (44,49% μικρή, 29,31% μέτρια). Εξάλλου, το ποσοστό των αντρών ανέρχεται στο 51,29%, ενώ το ποσοστό των άτεκνων είναι ελαφρά υψηλότερο του συνόλου των διαθετών (47,11%), διότι όσοι έχουν παιδιά συμβαίνει να επαφίενται στις ενέργειες εκείνων. Βλ. αντίστοιχα στη Νάξο, όπου επίσης δεν παρατηρείται διαφοροποίηση ανάλογα

κληρικούς ή μοναχούς (14,71%), οι πρακτικές των οποίων παρουσιάζουν ορισμένες ιδιαιτερότητες.

Πίνακας 29. Πρακτικές διαθετών για τη σωτηρία της ψυχής τους

α)		
λειτουργίες	178	35,38%
λειτουργίες & αφιερώσεις	132	26,24%
αφιερώσεις	116	23,06%
λειτουργίες & αφιερώσεις & ψυχικά	45	8,94%
αφιερώσεις & ψυχικά	27	5,36%
λειτουργίες & ψυχικά	5	0,99%
σύνολο	503	

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου

Έξι στους δέκα διαθέτες σχεδόν επιλέγουν να ορίσουν λειτουργίες στη μνήμη τους, ή να αφιερώσουν αγαθά, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις συνδυάζουν τις παραπάνω πρακτικές, πραγματοποιώντας παράλληλα και πράξεις φιλανθρωπίας. Περισσότερο διαδεδομένη είναι η επιβάρυνση των κληρονόμων με τέλεση λειτουργιών, που ακολουθείται σε επτά στις δέκα περιπτώσεις, ενώ σε έξι στις δέκα γίνεται αφιέρωση αγαθών, και μόνο το 15,30% των διαθετών επιδιώκει τη σωτηρία της ψυχής τους μέσω πράξεων φιλανθρωπίας, σε συνδυασμό πάντοτε με λειτουργίες ή/και αφιερώσεις.

Βάσει των παραπάνω, οι διαθέτες καταλήγουν κατά 36,18% να μεταβιβάζουν αγαθά εντός και εκτός του κύκλου των συγγενών, κατά 35,38% μεταξύ συγγενών, ενώ κατά 28,42% εκτός οικογένειας.³⁸⁹

Τέλεση λειτουργιών

Η επιβάρυνση ενός ή περισσότερων κληρονόμων με την τέλεση λειτουργιών αποτελεί την κύρια επιλογή των διαθετών, αποκλειστικά ή σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες πρακτικές, κυρίως με την αφιέρωση αγαθών. Οι ποικίλες σχετικές ρυθμίσεις εξυπηρετούν τις ανάγκες διαθετών και κληρονόμων, που είναι σχεδόν πάντα συγγενείς, ενώ θα πρέπει να εξαρτώνται και από τη σχέση που τους συνδέει, η οποία δεν μπορεί συνήθως να ανιχνευθεί σε βάθος.

με το φύλο, αντίθετα με τις διαπιστώσεις του Goody, ενώ όσοι έχουν παιδιά είναι περισσότεροι, Kasdagli, *Land...* ό.π., 204, 372.

³⁸⁹ Συμβατικά υπολογίζουμε όλες τις περιπτώσεις πράξεων φιλανθρωπίας στα πλαίσια μεταβίβασης αγαθών εκτός των κόλπων της οικογένειας και γενικότερα εκτός των αγαθών που κληροδοτούνται σε συγκεκριμένους κληρονόμους, παρά το γεγονός ότι σε δυο περιπτώσεις στην ουσία πρόκειται για

Πίνακας 30. Χαρακτηριστικά ορισμού τέλεσης λειτουργιών διαθέτες

	α)	β)	γ)	δ)
359	49,58%	36,49%	12,53%	1,39%

- α) ποσοστό διαθέτων που επιλέγουν αποκλειστικά τη συγκεκριμένη πρακτική
 β) ποσοστό διαθέτων που επιλέγουν τη συγκεκριμένη πρακτική σε συνδυασμό με αφιέρωση αγαθών
 γ) ποσοστό διαθέτων που επιλέγουν τη συγκεκριμένη πρακτική σε συνδυασμό με αφιέρωση αγαθών και πράξεις φιλανθρωπίας
 δ) ποσοστό διαθέτων που επιλέγουν τη συγκεκριμένη πρακτική σε συνδυασμό με πράξεις φιλανθρωπίας

Το στοιχείο που διαφοροποιεί τους συγκεκριμένους διαθέτες είναι ότι συγκεντρώνονται κυρίως από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και έως τα τέλη του 18^{ου}. Οι μισοί επιβαρύνουν με την υποχρέωση τέλεσης λειτουργιών ένα ή περισσότερα αγαθά από τα μερίδια των κληρονόμων, το ένα τέταρτο περίπου το σύνολο του μεριδίου ενός ή περισσότερων κληρονόμων, ενώ ορισμένοι επιβαρύνουν συγκεκριμένο κληρονόμο με την υποχρέωση να τελέσει την κηδεία τους ή/και τα μνημόσυνά τους.³⁹⁰

Οι κληρονόμοι επιβαρύνονται κατά κανόνα με ένα από τους παραπάνω τρόπους, ωστόσο, συμβαίνει στο ένα πέμπτο των περιπτώσεων κληρονόμος που οφείλει να τελέσει αριθμό λειτουργιών για συγκεκριμένο αγαθό, να πρέπει παράλληλα να κηδέψει τον διαθέτη.

Τα αγαθά για τα οποία θα γίνονται λειτουργίες, είναι σχεδόν αποκλειστικά ακίνητα, όπως και στα προικοδομητήρια, σε μια στις δέκα περιπτώσεις χρηματικά ποσά και σε ελάχιστες κινητά.³⁹¹ Επισημαίνουμε ότι μεταξύ των ακίνητων περιλαμβάνονται και εκκλησίες, ενώ μεταξύ των κινητών ιερές εικόνες, αγαθά που συχνά συνδέονται με την τέλεση λειτουργιών κάθε τύπου.

Η αναλογία των παραπάνω αγαθών ως προς το σύνολο του μεριδίου κάθε κληρονόμου δεν είναι σταθερή, ούτε είναι δυνατό να εκτιμηθεί ακριβώς, ενώ συμβαίνει να αφορά ελάχιστο τμήμα ή και σχεδόν το σύνολό του. Δεν μπορούμε, εξάλλου, να διακρίνουμε εάν τα αγαθά αυτά έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, καθώς η προέλευσή τους είναι σπάνια γνωστή (1,11%), οπότε πρόκειται για αγορές ή προικώα.

Ανάλογα με τον αριθμό των κληρονόμων, οι διαθέτες ορίζουν συνήθως να γίνει στη μνήμη τους μια ομάδα λειτουργιών (π.χ. μια λειτουργία την εβδομάδα/δυο λειτουργίες το μήνα κ.ά.), ή κληρονόμος να τους κηδέψει. Στο ένα τέταρτο των περιπτώσεων, εξάλλου,

σύσταση επικαρπίας που αφορά αγαθό το οποίο κληροδοτείται σε συγγενή, βλ. αμέσως παρακάτω, 342.

³⁹⁰ Στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για «αιώνια» μνημόσυνα, αλλά για τα συνήθη μνημόσυνα που γίνονται σε διάστημα ενός χρόνου από το θάνατό τους. Σχετικά με το ζήτημα της κηδείας βλ. αναλυτικά εδώ παρακάτω, 348 κ.εξ.

³⁹¹ Σε κάποιες περιπτώσεις πρόκειται για περισσότερες από μια κατηγορίες αγαθών, οπότε λαμβάνουμε υπόψη την κατηγορία που έχει τη μεγαλύτερη αξία. Σημειώνουμε ότι τα ακίνητα είναι κυρίως χωράφια και αμπέλια.

ορίζουν δυο ομάδες λειτουργιών ή μια ομάδα λειτουργιών και κηδεία τους, ενώ οι υπόλοιποι θέτουν τρεις συνήθως σχετικές υποχρεώσεις προς τους κληρονόμους τους, ή έως και δέκα.

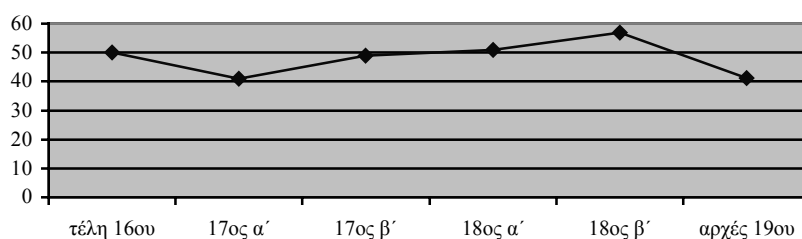
Εξάλλου, το ένα τέταρτο των διαθετών ιδρύει μπιενεφίτζιο, που συγκροτείται από τα επιβαρυνόμενα αγαθά. Η συγκεκριμένη πρακτική, που ακολουθείται κατά κανόνα από καθολικούς (σε εννέα στις δέκα περιπτώσεις), περιορίζει κατά πολύ την κυριότητα των κληροδοτούμενων, καθώς τα αγαθά δεν μπορούν να πουληθούν ή να ανταλλαγούν, παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και με άδεια του Επισκόπου, μεταβιβάζονται κατά κανόνα μεταξύ συγγενών ιερωμένων και η τήρηση των όρων ίδρυσής τους ελέγχεται από την Επισκοπή, η οποία στην ουσία έχει την υψηλή τους κυριότητα.

Οι λειτουργίες, απλές ή μπιενεφίτζιων, θα πρέπει κατά κανόνα να τελούνται αδιάλειπτα στο μέλλον, όπως και όπως ορίζουν οι διαθέτες. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, ωστόσο, ορίζεται ότι θα τελούνται μόνο όσο ζουν οι κληρονόμοι (3,62%), ενώ σπάνια εκείνοι θα έχουν τη δυνατότητα να τις «αλλάξουν» ή να μειώσουν τον αριθμό τους (1,11%). Οι μισοί, εξάλλου, διαθέτες θέτουν και ρητούς όρους για να εξασφαλίσουν την τέλεση των λειτουργιών σε βάθος χρόνου.

Οι όροι αυτοί είναι ανάλογοι, ως ένα βαθμό, με τους εκείνους που αναφέρονται γενικά στη διάθεση των κληροδοτούμενων, καθώς αφορούν μεταβίβαση προς τους στενότερους συγγενείς, χωρίς, ωστόσο, να ορίζονται και συγκεκριμένα πρόσωπα μεταξύ αυτών. Δεν αφορούν αναγκαστικά το σύνολο των υποχρεώσεων που επιβαρύνουν κληρονόμους συγκεκριμένου διαθέτη ή συμβαίνει να είναι διαφορετικοί για κάθε κληρονόμο. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι κατά κανόνα τίθενται στις περιπτώσεις που λειτουργίες θα γίνονται για ορισμένα αγαθά, ενώ σε τέσσερις στις δέκα περιπτώσεις για μπιενεφίτζια.

Τίθενται κυρίως από άτεκνους διαθέτες, καθολικούς, που μεταβιβάζουν περιουσίες υψηλότερες του μέσου όρου, με αυξανόμενο ρυθμό έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ωστόσο, περιορίζονται, μάλλον λόγω των προβλημάτων που έχει δημιουργήσει η συσσώρευση λειτουργιών, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.³⁹²

Σχεδιάγραμμα 11. Ποσοστά διαθετών που θέτουν όρους για την τέλεση λειτουργιών επί του συνόλου όσων ακολουθούν τη συγκεκριμένη πρακτική

Ο βαθμός που οι όροι περιορίζουν τη μεταβίβαση των αγαθών ποικίλλει και εξαρτάται κυρίως από το εάν πρόκειται για μπενεφίτζιο ή απλή τέλεση λειτουργιών. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι η μη τέλεση των λειτουργιών μπορεί να συνεπάγεται απώλεια των κληροδοτούμενων (17,92%).

Οι διαθέτες που ιδρύουν μπενεφίτζια, κατά τα τρία τέταρτα σχεδόν ορίζουν ότι θα μεταβιβάζονται στους ιερωμένους συγγενείς των κληρονόμων, κάποτε σε κοσμικούς, ενώ σε λίγες περιπτώσεις σημειώνουν πως κατ'αρχήν θα τα δικαιούνται ιερωμένοι, ή αν δεν υπάρχουν, κοσμικοί (7,04%). Εξάλλου, μικρό ποσοστό περιορίζει σε μεγαλύτερο βαθμό τη μεταβίβαση των μπενεφίτζιων, ορίζοντας μεταβίβαση μόνο μεταξύ των «αρσενικών διαδόχων» των κληρονόμων, που θα είναι ιερωμένοι, ή μόνο μεταξύ των «θηλυκών», ιερωμένων ή κοσμικών (8,45%).

Οι διαθέτες, εξάλλου, που θέτουν όρους για την τέλεση απλών λειτουργιών, κατ'αρχήν συνήθως ζητούν να γίνονται οι λειτουργίες «αιώνιες» (έξι στους δέκα). Επίσης, ανεξάρτητα από τη ρητή αναφορά στον «αιώνιο» χαρακτήρα των λειτουργιών, οι τέσσερις στους δέκα σημειώνουν πως τα επιβαρυνόμενα αγαθά οφείλεται να μεταβιβάζονται μεταξύ συγγενών, ενώ σε αντίστοιχη συχνότητα σχεδόν περιορίζουν τον κύκλο των συγγενών, καθώς η μεταβίβαση θα πρέπει να γίνει αποκλειστικά σε ιερωμένους. Τέλος, ορισμένοι ζητούν οι λειτουργίες να γίνονται και στα δυο δόγματα (7,54%).³⁹³

³⁹² Από το σύνολο των 177 διαθετών το 50,84% είναι άτεκνοι, ενώ στις 175 περιπτώσεις όπου είναι γνωστό το δόγμα τους, το 68% είναι καθολικοί. Το μέγεθος των περιουσιών, γνωστό σε 171 περιπτώσεις, έχει ως εξής: κατά 32,74% μεγάλο, 33,91% μέτριο, 33,34% μικρό.

³⁹³ Η συγκεκριμένη πρακτική θα πρέπει να οφείλεται σε μεικτό γάμο των διαθέτη ή των γονέων του, που έχει ως αποτέλεσμα μεταξύ των περιουσιακών του στοιχείων να περιλαμβάνονται και αγαθά που ήδη βαρύνονται με λειτουργίες σε διαφορετικό δόγμα από το δικό του. Σχετικά με το διηνεκές των λειτουργιών βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 373· Καλπουρτζή, *Συγγενικές...* ό.π., 144-147.

Αφιέρωσεις

Η αφιέρωση αγαθών σε θρησκευτικά ιδρύματα αποτελεί τη μόνη επιλογή των διαθετών για τη σωτηρία της ψυχής τους σε λιγότερες περιπτώσεις, ενώ συχνότερα συνδυάζεται με αριθμό λειτουργιών που θα πρέπει να τελέσουν οι κληρονόμοι, κάποτε και με πράξεις φιλανθρωπίας, σε λίγες περιπτώσεις μόνο με πράξεις φιλανθρωπίας.³⁹⁴

Πίνακας 31. Χαρακτηριστικά αφιέρωσης αγαθών

διαθέτες	α)	β)	γ)	δ)
320	36,28%	41,25%	14,06%	8,43%

α) ποσοστό διαθετών που επιλέγουν αποκλειστικά τη συγκεκριμένη πρακτική

β) ποσοστό διαθετών που επιλέγουν τη συγκεκριμένη πρακτική σε συνδυασμό με την τέλεση λειτουργιών

γ) ποσοστό διαθετών που επιλέγουν τη συγκεκριμένη πρακτική σε συνδυασμό με την τέλεση λειτουργιών και πράξεις φιλανθρωπίας

δ) ποσοστό διαθετών που επιλέγουν τη συγκεκριμένη πρακτική σε συνδυασμό με πράξεις φιλανθρωπίας

Η πρακτική των αφιερώσεων χρονολογείται κυρίως από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και ακολουθείται συχνότερα από ορθόδοξους, καθώς και διαθέτες άτεκνους.³⁹⁵ Οι τελευταίοι, άλλωστε, έχουν μεγαλύτερα περιθώρια έκφρασης των προσωπικών τους επιθυμιών, εφόσον δεν οφείλουν κατ'αρχήν να μεταβιβάσουν την περιουσία τους σε απογόνους, όπως έχουμε διαπιστώσει. Επισημαίνουμε, εξάλλου, ότι μεταξύ των διαθετών αυτών περιλαμβάνεται το σύνολο όσων συντάσσουν διαθήκη κυρίως ή αποκλειστικά για να αφιερώσουν αγαθά.

Οι διαθέτες αφιερώνουν αγαθά σε συγκεκριμένα θρησκευτικά ιδρύματα ή/και μη κληρονόμους ιερωμένους, κατά κανόνα του ίδιου δόγματος, σε ελάχιστες περιπτώσεις και των δυο δογμάτων (5,55%), συνήθως υπό τον όρο να τελείται ορισμένος αριθμός λειτουργιών στη μνήμη τους.³⁹⁶ Στις περιπτώσεις, εξάλλου, που δεν υπάρχει ρητή αναφορά σε λειτουργίες (τέσσερις στις δέκα), εννοείται ότι οι αφιερώσεις γίνονται για τη σωτηρία της ψυχής τους, και προσδοκείται ότι εκείνοι που τις δέχονται τουλάχιστον θα προσεύχονται για λογαριασμό τους. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι συμβαίνει με τις αφιερώσεις να ιδρύονται ένα ή περισσότερα μπιενεφίτζια (8,75%).

³⁹⁴ Σχετικά με την πρακτική αφιέρωσης και την εξέλιξή της βλ. Ζέπος, ««Ψυχάριον»... ό.π., 20-22.

³⁹⁵ Το δόγμα είναι γνωστό σε 306 περιπτώσεις (41,17% ορθόδοξοι), η ύπαρξη ή μη παιδιών στο σύνολο (52,50% άτεκνοι), ενώ το ποσοστό άγαμων ιερωμένων ή μοναχών ανέρχεται στο 15,31% του συνόλου των συγκεκριμένων διαθετών και είναι ελαφρά υψηλότερο του συνόλου των 503 που μεριμνούν για τη σωτηρία της ψυχής τους, ακριβώς λόγω και του υψηλότερου ποσοστού των άτεκνων. Σημειώνουμε ότι μεταξύ των καθολικών κατά κύριο λόγο διαθετών στη Νάξο το 15% προχωρά σε αφιερώσεις. Οι διαθέτες είναι επίσης κυρίως άτεκνοι, ενώ θεωρούμε ότι το χαμηλότερο ποσοστό τους οφείλεται σε κάποιο βαθμό στο ότι συναντώνται τον 17^ο αιώνα, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 199.

³⁹⁶ Μεταξύ των 195 συγκεκριμένων διαθετών περιλαμβάνονται και περιπτώσεις όπου ο αριθμός των λειτουργιών θα οριστεί από τον Επίσκοπο, ανάλογα με τα έσοδα που θα αποφέρουν τα αφιερούμενα.

Αφιερώνονται κάθε είδους αγαθά, στις μισές περιπτώσεις περίπου κυρίως ή αποκλειστικά ακίνητα, μεταξύ των οποίων εκκλησίες (5,26%). Επίσης, συχνά αφιερώνονται χρηματικά ποσά (41,25%), κάποτε κινητά, μεταξύ των οποίων ιερές εικόνες, ή αγροτικά προϊόντα, και σε ελάχιστες περιπτώσεις ζώα (0,62%).³⁹⁷ Σημειώνουμε ότι τα ποσά μπορεί να αφορούν και τα έξοδα κηδείας και μνημόσυνων του διαθέτη, όταν δεν επιβαρύνονται σχετικά οι κληρονόμοι.

Το γεγονός πως σημαντικό ποσοστό διαθετών αφιερώνει χρηματικά ποσά, συνδέεται με τη χρονική κατανομή της πρακτικής, καθώς τότε οι κληροδοτούμενες περιουσίες περιέχουν συχνότερα χρήματα, αλλά θα πρέπει να οφείλεται και στην προέλευση των χρημάτων, που συνήθως προέρχονται από ατομικής φύσης δραστηριότητες, αποτελούν δηλαδή αγαθά που κατά τεκμήριο μπορούν να διατεθούν σύμφωνα με τις επιθυμίες των διαθετών.³⁹⁸ Σχετική είναι και η προέλευση των ακίνητων/κινητών, γνωστή κατά το ένα πέμπτο, που στις μισές περιπτώσεις είναι αγορές των διαθετών και στις υπόλοιπες κληρονομίες ή προικώα τους.

Συμβαίνει, άλλωστε, οι διαθέτες να τονίζουν ότι τα αφιερούμενα δεν βαρύνονται με όρους μεταβίβασης, ώστε να μην υπάρχει δυνατότητα αμφισβήτησης των διαθηκών τους, λόγω απαιτήσεων από δικαιούχους κληρονόμους. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της Μαρουλίας Σιγάλα, που συντάσσει διαθήκη το 1578, κυρίως για να αφιερώσει ποσά μικρής αξίας σε πέντε εκκλησίες, σημειώνοντας ότι τα παιδιά της όλα είναι «ειρηνημένα», καθώς ο σύζυγός της είχε ήδη συντάξει διαθήκη, εννέα χρόνια πριν, με την οποία τους κληροδότησε και δικά της προικώα και γονικά.³⁹⁹

Η αναλογία των αφιερώσεων σε σχέση με το σύνολο της κληροδοτούμενης περιουσίας δεν εξαρτάται από το μέγεθος της περιουσίας, αλλά από τον σκοπό για τον οποίο συντάσσεται η διαθήκη και από το εάν οι διαθέτες είναι άτεκνοι, καθώς εκείνοι κυρίως αφιερώνουν μεγάλο μέρος των αγαθών τους. Επίσης, εξαρτάται από τους όρους σύμφωνα με τους οποίους έχουν λάβει τα προικώα, το αδερφομοίρι ή ό,τι αγαθά τους έχουν κληροδοτηθεί και διαθέτουν Επιπλέον, συνδέεται με το είδος των λειτουργιών που επιβαρύνουν τα αφιερούμενα, καθώς στις λίγες περιπτώσεις όπου οι διαθέτες ορίζουν πεπερασμένο αριθμό λειτουργιών, συνήθως αποτελεί μικρό τμήμα της μεταβιβαζόμενης περιουσίας.

Η αναλογία είναι γνωστή ακριβώς ή κατά προσέγγιση σε λίγες περιπτώσεις (7,18%), όπου πρόκειται κυρίως για άτεκνους διαθέτες που αφιερώνουν το σύνολο των μεταβιβαζόμενων, ενώ συμβαίνει και ο ίδιος ο διαθέτης να προσδιορίζει πως αφιερώνει το

³⁹⁷ Παράδειγμα αφιέρωσης κινητού σημαντικής αξίας αποτελεί ρολόι που αφιερώνει ο ντον Εμμανουήλ Σπαρτάλης για να γίνουν στη μνήμη του 200 λειτουργίες, βλ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 43.

³⁹⁸ Η παρουσία χρηματικών ποσών στις κληροδοτούμενες περιουσίες αυξάνεται σταθερά στο χρόνο και εντείνεται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, βλ. παρακάτω, 447 και 456 κ.εξ.

³⁹⁹ Βλ. 25 Ιουνίου 1578 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. α'.

ένα τρίτο των αγαθών του.⁴⁰⁰ Στις υπόλοιπες, πάντως, περιπτώσεις μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι οι αφιερώσεις αποτελούν μικρό τμήμα του συνόλου.

Σχεδόν οι μισοί διαθέτες πραγματοποιούν μια αφιέρωση, τρεις στους δέκα δυο αφιερώσεις, το ένα πέμπτο των διαθετών από τρεις ως έξι, ενώ ελάχιστοι επτά ή και έως δεκαπέντε αφιερώσεις. Ο αριθμός των αφιερώσεων, ωστόσο, δεν συνδέεται συνήθως με την αξία των αφιερούμενων.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ορθόδοξου Τζανάκη Μπαρμπαρίγου, που συντάσσει διαθήκη το 1803 για να κληροδοτήσει τη μεγάλη του περιουσία στα τέσσερα από τα πέντε παιδιά του. Ο Τζανάκης παράλληλα αφιερώνει μικρά ποσά σε επτά θρησκευτικά ιδρύματα, δωρίζει επίσης μικρά ποσά σε επτά ιερωμένους για να κάνουν λειτουργίες στη μνήμη του, και επιπλέον επιθυμεί κεφάλαιο 100 γροσίων να επενδυθεί, ώστε το «διάφορό» του να μοιράζεται στους φτωχούς. Έτσι, πραγματοποιώντας 14 αφιερώσεις και μια πράξη φιλανθρωπίας, μεταβιβάζει συνολικά ποσό 155 γροσίων, το οποίο ανέρχεται στο 14,35% των χρημάτων που διαθέτει, ενώ η περιουσία που μεταβιβάζει συγκροτείται επιπλέον από εννέα χωράφια, πέντε σπίτια, δυο αμπέλια, κοσμήματα αξίας 100 γροσίων και ορισμένα άλλα κινητά.⁴⁰¹

Σημειώνουμε, τέλος, ότι στις μισές περιπτώσεις αφιερώσεων οι διαθέτες θέτουν όρους για να εξασφαλίσουν την τέλεση των λειτουργιών. Όταν πρόκειται για απλές λειτουργίες ζητούν να γίνονται «αιωνίως» από τα έσοδα των αφιερούμενων, κατά κανόνα με τη μεταβίβαση της επικαρπίας τους σε ιερωμένο που θα τελεί τις λειτουργίες. Όταν, εξάλλου, ιδρύουν μπενεφίτζια, στις περισσότερες περιπτώσεις περιορίζονται να θέσουν τον αυτονόητο όρο της διηνεκούς τέλεσης των λειτουργιών (88,23%), ενώ ανεξάρτητα από τον όρο αυτό, ικανό ποσοστό ζητά η επικαρπία των αγαθών να παραχωρείται σε ιερωμένους που θα τελούν τις λειτουργίες. Ο τελευταίος όρος είναι επίσης αυτονόητος, ωστόσο, οι σχετικές μνείες θα πρέπει να υποδηλώνουν τα προβλήματα που δημιουργεί η συσσώρευση λειτουργιών, στα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Αντίθετα, το 13,98% των διαθετών ζητά να γίνει πεπερασμένος αριθμός λειτουργιών για τα αφιερούμενα, οπότε δεν τίθεται ανάλογο ζήτημα.

⁴⁰⁰ Όπως ο μισέρ Λουκάκης Σιγάλας, βλ. Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 23. Η συγκεκριμένη αναλογία παραπέμπει σε ισχύοντα στο βυζαντινό και το οθωμανικό δίκαιο. Ειδικότερα, σύμφωνα με το τελευταίο οι άκληροι λαϊκοί είχαν δικαίωμα να διαθέσουν το ένα τρίτο της περιουσίας τους υπό τη μορφή πράξεων φιλανθρωπίας, πρακτική που ακολουθείται στις περιπτώσεις όσων πεθαίνουν χωρίς διαθήκη στην Πελοπόννησο και την Κρήτη, βλ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Μορφές δωρεών... ό.π., 156. Βλ. και Kasdagli, *Land... ό.π.*, 273.

Πράξεις φιλανθρωπίας

Οι πράξεις φιλανθρωπίας αποτελούν επιλογή πολύ λιγότερων διαθετών, συνήθως παράλληλα με αφιέρωση αγαθών και ταυτόχρονη επιβάρυνση των κληρονόμων με την τέλεση λειτουργιών.

Πίνακας 32. Χαρακτηριστικά πράξεων φιλανθρωπίας διαθέτες

	α)	β)	γ)
77	58,44%	35,07%	6,49%

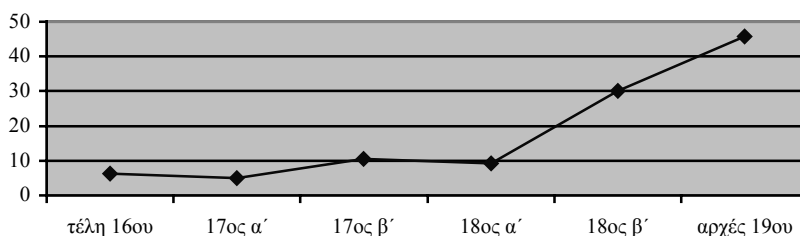
α) ποσοστό διαθετών που επιλέγουν τη συγκεκριμένη πρακτική σε συνδυασμό με την τέλεση λειτουργιών και την αφιέρωση αγαθών

β) ποσοστό διαθετών που επιλέγουν τη συγκεκριμένη πρακτική σε συνδυασμό με την αφιέρωση αγαθών

γ) ποσοστό διαθετών που επιλέγουν τη συγκεκριμένη πρακτική σε συνδυασμό με την τέλεση λειτουργιών

Η συγκεκριμένη πρακτική ακολουθείται από διαθέτες που συγκεντρώνονται κατά κανόνα από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, και διαφοροποιούνται σημαντικά από το σύνολο, καθώς είναι συχνότερα άντρες, άτεκνοι, και διαθέτουν περιουσίες κατά πολύ μεγαλύτερες, ενώ είναι και περισσότεροι οι άγαμοι ιερωμένοι ή μοναχοί μεταξύ τους (22,07%).⁴⁰²

Σχεδιάγραμμα 12. Χρονική κατανομή ποσοστού διαθετών που προχωρούν σε πράξεις φιλανθρωπίας επί του συνόλου όσων μεριμνούν για τη σωτηρία της ψυχής τους

Οι πράξεις φιλανθρωπίας αφορούν κατά τα τρία τέταρτα παροχές προς τους φτωχούς, σε κάποιες περιπτώσεις ορισμό αγαθών που θα χρησιμοποιηθούν γενικά για «ψυχικά» (14,28%), τα οποία μπορούμε να υποθέσουμε με μεγάλη βεβαιότητα ότι επίσης θα διατεθούν στους φτωχούς, ενώ ένας στους δέκα διαθέτες χαρίζει σε μη κληρονόμους οφειλέτες μικροποσά που του χρωστούσαν. Σε κάθε περίπτωση, οι πράξεις φιλανθρωπίας εκφράζονται με ένα από τους παραπάνω τρόπους, ενώ οι παροχές προς τους φτωχούς έχουν ποικίλες μορφές.

⁴⁰¹ Βλ. 3 Φεβρουαρίου 1741 *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. α'.

Κατά κανόνα οι διαθέτες δεσμεύουν χρηματικά ποσά, που θα διανεμηθούν σε φτωχούς, τα ίδια ή τα έσοδα από την επένδυσή τους, στο ένα τρίτο των περιπτώσεων δεσμεύουν ακίνητα ή κινητά, ή κάποτε αναφέρονται σε διανομή αγροτικών προϊόντων υπό τη μορφή τροφίμων. Όταν, εξάλλου, δεσμεύονται ακίνητα ή κινητά, οι διαθέτες έχουν μικρές περιουσίες και περιορισμένη ρευστότητα, και γι' αυτό συνήθως ζητούν να πουληθούν τα αγαθά, ώστε να δοθούν χρήματα σε «ελεημοσύνες».

Συναντώνται, επίσης τέσσερις διαθέτες που παραχωρούν δικαίωμα χρήσης στέρνας στους φτωχούς, όπως η χήρα Φλουριά Αλαφούζου, που το 1646 κρατά 20 γρόσια για την κηδεία της και μεταβιβάζει στο γιο της τη μικρή της περιουσία, ο οποίος θα πρέπει να δίνει «από νερά στερνών εκεί όπου είναι χρεία, να την μακαρίζουν».⁴⁰³

Οι διαθέτες ορίζουν στις περισσότερες περιπτώσεις μια πράξη φιλανθρωπίας (75,32%), σε λίγες περιπτώσεις δυο, σπάνια ως επτά. Όταν χαρίζονται οφειλές, συμβαίνει οι οφειλέτες να είναι δυο ή περισσότεροι, ενώ όταν πρόκειται για παροχές στους φτωχούς, συμβαίνει να ορίζονται περισσότερες από μια ομάδες φτωχών που θα ελεηθούν. Όπως π.χ. ο караβοκύρης Γιακουμάκης Γιαννίτζης, χήρος και άκληρος, που κληροδοτεί μέτρια περιουσία, κυρίως σε έξι ανήπια του, αφήνοντας 200 γρόσια για να γίνει η κηδεία του, αριθμός λειτουργιών και ψυχικά στους φτωχούς, σύμφωνα με την κρίση του επιτρόπου του. Επιπλέον, ορίζει να δοθούν 50 γρόσια σε «ελεημοσύνες» και λειτουργίες για την ψυχή των γονέων του, και ποσό 620 γροσίων, επίσης για λειτουργίες και «καλά έργα».⁴⁰⁴

Η αναλογία των αγαθών που θα δοθούν σε πράξεις φιλανθρωπίας, ως προς το σύνολο της περιουσίας των διαθετών, δεν είναι σταθερή, όπως συμβαίνει και στις περιπτώσεις αφιερώσεων ή λειτουργιών, δεν εξαρτάται από τον αριθμό των πράξεων ή το συνολικό μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας, αλλά μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι αφορά σχετικά μικρό τμήμα της.

Σπάνια τίθενται όροι για την εφαρμογή των πράξεων φιλανθρωπίας (5,55%): τρεις διαθέτες διευκρινίζουν πως οι παροχές θα πρέπει να γίνουν σε φτωχούς καθολικούς, όπως οι ίδιοι, ενώ διαθέτης ζητεί το έργο της φιλανθρωπίας να συνεχιστεί από τα παιδιά του. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αφέντη πρε Γιακουμάκη Μπαζέγιου που αφήνει 100 γρόσια για να δοθούν σε «φτωχούς φράγκους» και «εις τα πρόσωπα οπού θέλει να πάρουσι στάσιμον ή εκκλησιαστικόν ή κοσμικόν», εν είδει προικίων δηλαδή.⁴⁰⁵ Η συγκεκριμένη πρακτική ενθαρρύνεται άλλωστε από την καθολική εκκλησία, που από τα μέσα του 18^{ου}

⁴⁰² Πρόκειται για άντρες κατά 66,23%, άτεκνους κατά 58,44%, που διαθέτουν περιουσίες κυρίως μεγάλες ή μέτριες (42,66% και 32% αντίστοιχα), όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε σε 71 περιπτώσεις όπου το μέγεθος είναι γνωστό.

⁴⁰³ Βλ. 30 Ιουλίου 1646 *ό.π.* Φάκ. 2 υποφ. γ'. Σημειώνουμε ότι οι πράξεις φιλανθρωπίας δεν εντάσσονται στα πλαίσια θεσμοθετημένης κοινωνικής πρόνοιας, που απουσιάζει από το νησί, όπως συμβαίνει π.χ. στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, βλ. Παπαδιά-Λάλα, *Ευαγή...* *ό.π.*, 15-18, 21.

⁴⁰⁴ Βλ. 5 Σεπτεμβρίου 1800 *ό.π.*, Φάκ. 6 υποφ. β'.

αιώνα την απασχολεί ιδιαίτερα το ζήτημα των φτωχών καθολικών, οι οποίοι λόγω της ένδειάς τους συχνά προσηλυτίζονται στο ορθόδοξο δόγμα. Είναι ενδεικτικό, άλλωστε, ότι την περίοδο αυτή ο Επίσκοπος ζητά και λαμβάνει την άδεια του Πάπα να χρησιμοποιήσει μέρος των εσόδων των μπενεφίτζιων για την ανακούφιση των φτωχών.⁴⁰⁶

Πίνακας 33. Συγκεντρωτικά στοιχεία πρακτικών που ακολουθούν 503 διαθέτες για τη σωτηρία της ψυχής τους

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)	ζ)
λειτουργίες	1650-1750	56,52%	62,68%	45,40%	ακίνητα	89,97%	50,41%
αφιερώσεις	1750-1821	56,52%	58,82%	52,50%	ακίνητα	49,68%	28,12%
ψυχικά	1750-1821	74,66%	63,15%	58,44%	χρήμα	74,02%	5,19%
							-

- α) χρονικό διάστημα όπου κυρίως εντοπίζεται η συγκεκριμένη πρακτική
 β) ποσοστό διαθετών που μεταβιβάζουν μέτριες-μεγάλες περιουσίες επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας
 γ) ποσοστό καθολικών διαθετών επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας
 δ) ποσοστό άτεκνων διαθετών επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας
 ε) κύριο είδος αγαθών που μεταβιβάζεται και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας
 στ) ποσοστό διαθετών που θέτουν όρους επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας
 ζ) ποσοστό διαθετών που ιδρύουν μπενεφίτζια επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Συμπερασματικά σημειώνουμε ότι η επιβάρυνση κληρονόμων με την τέλεση λειτουργιών ακολουθείται από τους περισσότερους διαθέτες, χωρίς να καθορίζεται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τους, ενώ η αφιέρωση αγαθών πραγματοποιείται σε μεγαλύτερο ποσοστό και από ορθόδοξους, καθώς και άτεκνους διαθέτες, κυρίως από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Πράξεις φιλανθρωπίας, εξάλλου, πραγματοποιούν κυρίως άτεκνοι διαθέτες, καθώς και πρόσωπα που διαθέτουν κατά πολύ υψηλότερες περιουσίες.

Οι διαθέτες που επιβαρύνουν τους κληρονόμους με την τέλεση λειτουργιών δεσμεύουν ακίνητα για το σκοπό αυτό συνήθως, ενώ όσοι μεταβιβάζουν αγαθά εκτός του σώματος των κληρονόμων, δεσμεύουν σε μεγαλύτερο ποσοστό χρηματικά ποσά, κυρίως στις πράξεις φιλανθρωπίας.

Οι όροι που θέτουν οι διαθέτες έχουν διαφορετικό περιεχόμενο και συχνότητα, ανάλογα με την πρακτική που ακολουθείται. Στις περιπτώσεις των λειτουργιών βασικός

⁴⁰⁵ Βλ. 16 Νοεμβρίου 1795 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α' Διαθήκες, Φάκ. 6 υποφ. α'.

⁴⁰⁶ Βλ. επιστολές της Σάκρα Κογκρεγκασιόνε προς τον Καθολικό Επίσκοπο Σαντορίνης 19 Φεβρουαρίου 1780 *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Φάκ. 7 υποφ. 1· 13 Σεπτεμβρίου 1794 *ό.π.*, υποφ. 7· 7 Αυγούστου 1802 *ό.π.*, Φάκ. 8 υποφ. 1· 12 Μαρτίου 1803 *ό.π.*, υποφ. 2. Ακριβώς για να αντιμετωπίσει το ζήτημα του προσηλυτισμού, άλλωστε, ο παπικός απεσταλμένος Τιμονί αναθέτει σε δυο συγκεκριμένους ιερωμένους να φροντίζουν τους φτωχούς καθολικούς, εξασφαλίζοντας «ελεημοσύνες» εκ μέρους των πιστών, βλ. 8 Φεβρουαρίου 1804 *ό.π.* Σχετικά με τους γάμους καθολικών με ορθόδοξους μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας, που συνεπάγονται και βάπτισή τους στο ορθόδοξο δόγμα, βλ. παρακάτω, 524 κυρίως.

στόχος είναι η μεταβίβαση μεταξύ των στενότερων συγγενών, κυρίως ιερωμένων, και παράλληλα η εξασφάλιση τέλεσης λειτουργιών σε βάθος χρόνου στις αφιερώσεις, όπου τίθενται με μικρότερη συχνότητα, αφορούν κυρίως την εξασφάλιση τέλεσης λειτουργιών, ενώ στις πράξεις φιλανθρωπίας, όπου συναντώνται σπάνια, καθορίζουν κατά κανόνα το δόγμα των αποδεκτών.

Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι και στις μισές περιπτώσεις αδιόρθωτων προσώπων οι κληρονόμοι τους ακολουθούν αντίστοιχες πρακτικές, είτε στα πλαίσια της διανομής της περιουσίας τους είτε συντάσσοντας έγγραφο αποκλειστικά για τον σκοπό αυτό.⁴⁰⁷

Ολοκληρώνοντας την εξέταση των πρακτικών με τις οποίες οι διαθέτες αποβλέπουν στη σωτηρία της ψυχής τους, θα αναφερθούμε συνολικά στα μπενεφίτζια, που παίζουν σημαντικό ρόλο στην προικοδότηση των καθολικών ιερωμένων, και στη συνέχεια στα οριζόμενα σχετικά με την κηδεία και τα μνημόσυνα.

Μπενεφίτζια

Μπενεφίτζια ιδρύουν 113 διαθέτες (22,46% των 503), α) κατά κανόνα με αγαθά που μεταβιβάζονται σε συγγενείς κληρονόμους, ή β) με την αφιέρωση αγαθών σε θρησκευτικό ίδρυμα ή σπάνια μεταβίβαση σε μη συγγενή ιερωμένο. Ελάχιστοι, εξάλλου, ακολουθούν και τις δυο πρακτικές (4). Η ίδρυση μπενεφίτζιων χαρακτηρίζει κυρίως άτεκνους διαθέτες, συνήθως άντρες, σχεδόν αποκλειστικά καθολικούς, που διαθέτουν περιουσίες υψηλότερες του μέσου όρου, και εντοπίζονται κυρίως τον 17^ο αιώνα.⁴⁰⁸ Εξάλλου, οι μισοί είναι καθολικοί ιερωμένοι, ή σε μια περίπτωση πρώην Δομινικανίδα.⁴⁰⁹

Σημειώνουμε ότι η ανάπτυξη της συγκεκριμένης πρακτικής τον 17^ο αιώνα δεν αντιστοιχεί με τη συνολική κατανομή των διαθετών κατά δόγμα, καθώς την περίοδο εκείνη

⁴⁰⁷ Όπως αντίστοιχα συμβαίνει και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, στα πλαίσια της υποχρέωσής τους να μεριμνήσουν σχετικά, βλ. Βισβίτζης, «Δικαστικά... ό.π.», 128.

Υπενθυμίζουμε ότι διαθέτουμε στοιχεία σχετικά με 20 αδιόρθωτα πρόσωπα. Από το σύνολο των 12 αδιόρθωτων που διανέμεται η περιουσία τους, σε 6 περιπτώσεις οι κληρονόμοι μεριμνούν για τη σωτηρία της ψυχής τους, κατά κανόνα επιβαρύνοντας αγαθά με την τέλεση λειτουργιών (5 από τα οποία τα δυο συγκροτούν μπενεφίτζιο που θα μεταβιβάζεται σε συγγενή καθολικό ιερωμένο αποκλειστικά) ή αφιερώνοντας ακίνητο σε θρησκευτικό ίδρυμα. Εξάλλου, για τέσσερα άλλα πρόσωπα συντάσσονται έγγραφα αποκλειστικά για το σκοπό αυτό, σε τρεις περιπτώσεις για την αφιέρωση αγαθών σε θρησκευτικό ίδρυμα και σε μια για την ίδρυση μπενεφίτζιου, που επίσης θα μεταβιβάζεται σε συγγενείς καθολικούς ιερωμένους. Το γεγονός ότι οι κληρονόμοι δεν ορίζουν και παροχές φιλανθρωπικού χαρακτήρα μπορεί να οφείλεται στο ότι μόνο τέσσερα έγγραφα χρονολογούνται μεταξύ 1750-1821, οπότε και εντοπίζεται κυρίως η συγκεκριμένη πρακτική, αλλά και στο ότι τα αδιόρθωτα πρόσωπα δεν διαθέτουν τα χαρακτηριστικά των αντίστοιχων διαθετών.

⁴⁰⁸ Το δόγμα είναι γνωστό στο σύνολο των περιπτώσεων όπως και η ύπαρξη ή μη παιδιών ενώ το μέγεθος της περιουσίας σε 168 (35,71% μεγάλο, 30,95% μέτριο). Η χρονική κατανομή των συγκεκριμένων διαθετών, που συναντώνται μόνο μεταξύ 1600-1821, έχει ως εξής: 19,46% το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα και 32,74% το δεύτερο, 19,46% το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα και 23% το δεύτερο, και 5,30% στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

καθολικοί και ορθόδοξοι διαθέτες συναντώνται στην ίδια αναλογία σχεδόν, αλλά με τη θέση της καθολικής εκκλησίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Αντίστοιχη πρακτική δεν διαπιστώσαμε να εφαρμόζεται μεταξύ ορθόδοξων διαθετών σε άλλα νησιά, όπως π.χ. στην Πάτμο, και κρίνουμε ότι εδώ είτε έχει χαρακτήρα ανάλογο με τις λειτουργίες ή τις αφιερώσεις που ορίζεται να τελούνται και σε δόγμα διαφορετικό από εκείνο του διαθέτη, είτε πρόκειται για ορθόδοξους που επηρεάζονται από πρακτικές των καθολικών. Επισημαίνουμε, πάντως, ότι οι ορθόδοξοι είναι όλοι κοσμικοί.

Πίνακας 34. Χαρακτηριστικά ιδρυτών μπενεφίτζιων

	α)		β)	γ)	δ)
μπενεφίτζια για συγγενείς	89	78,76%	58,48%	91,01%	16,85%
μπενεφίτζια για θρησκ. ιδρύματα	28	24,77%	60,71%	89,28%	28,57%
σύνολο	113		68,14%	90,26%	49,25%

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου

β) ποσοστό άτεκνων διαθετών επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

γ) ποσοστό καθολικών επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

δ) ποσοστό καθολικών ιερωμένων επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Οι διαθέτες που αφιερώνουν μπενεφίτζια είναι συχνότερα άτεκνοι και σε σημαντικότερο ποσοστό ιερωμένοι, σε σχέση με εκείνους που ιδρύουν μπενεφίτζια τα οποία μεταβιβάζουν σε συγγενείς, έχουν δηλαδή χαρακτηριστικά ανάλογα με το σύνολο όσων προχωρούν σε αφιερώσεις. Ως άτεκνοι έχουν γενικότερα μεγαλύτερα περιθώρια μεταβίβασης εκτός του πλαισίου της οικογένειας, ενώ οι ιερωμένοι προφανώς ακολουθούν πρακτικές που χαρακτηρίζουν την ιδιότητά τους, και αποσκοπούν στην ενίσχυση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι μπενεφίτζια κάθε τύπου ιδρύονται κάποτε και με πράξεις που συντάσσονται αποκλειστικά για το σκοπό αυτό, ή και με προικοδομητήρια, από πρόσωπα με αντίστοιχα χαρακτηριστικά.

Οι διαθέτες ακολουθούν τους κανόνες της καθολικής εκκλησίας, σύμφωνα με τους οποίους, κατά την εξεταζόμενη περίοδο τα μπενεφίτζια διακρίνονται κυρίως σε δυο κατηγορίες: όσα μεταβιβάζονται σε θρησκευτικά ιδρύματα (*legati pii/beneficii de libera collazione/parochiali*) και όσα οι ιδρυτές μεταβιβάζουν σε συγγενείς τους. Σε κάθε περίπτωση, εξάλλου, η ίδρυση μπενεφίτζιου συνεπάγεται τέλεση λειτουργιών στη μνήμη του ιδρυτή «αιωνίως». Τα μπενεφίτζια που μεταβιβάζονται σε συγγενείς διακρίνονται σε «εκκλησιαστικά», που δικαιούνται να λάβουν μόνο ιερωμένοι (*legati pii/beneficii de iure patronatus ecclesiastico*) και σε «λαϊκά», που μπορούν να δοθούν σε κοσμικούς (*legati*

⁴⁰⁹ Δείγματα καθολικών ιερωμένων που ιδρύουν και μεταβιβάζουν μπενεφίτζια βλ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των ιερωμένων της οικογένειας Συρίγου, 45 κ.εξ.

pri/beneficii de iure patronatus laico).⁴¹⁰ Στην περίπτωση των εκκλησιαστικών, όταν υφίστανται δυο ή περισσότεροι ιερωμένοι προτιμάται ο στενότερος προς τον ιδρυτή συγγενής, ενώ για όσο διάστημα δεν υπάρχει κανένας συγγενής ιερωμένος την επικαρπία κρατά η Επισκοπή, που πάντα ελέγχει ότι εφαρμόζονται οι όροι ίδρυσης. Στην ουσία, δηλαδή, και στις δυο κατηγορίες μπενεφίτζιων παραχωρείται κάθε φορά η επικαρπία, ενώ η υψηλή κυριότητα ανήκει στην Επισκοπή.

Οι διαθέτες που ιδρύουν μπενεφίτζια τα οποία θα μεταβιβάζονται μεταξύ συγγενών, κατά κανόνα ορίζουν ακριβώς τον χαρακτήρα τους, και πρόκειται κατά τα τρία τέταρτα περίπου για μπενεφίτζια εκκλησιαστικά, σε δυο στις δέκα περιπτώσεις λαϊκά, ενώ στις υπόλοιπες την επικαρπία θα έχουν κατ' αρχήν συγγενείς ιερωμένοι ή, εφόσον δεν υφίστανται, συγγενείς λαϊκοί. Η τελευταία ρύθμιση δεν συναντάται στους εκκλησιαστικούς κανόνες, και αντανακλά διευθετήσεις που αποβλέπουν στην εξασφάλιση της τέλεσης των λειτουργιών και της διατήρησης των αγαθών στους κόλπους της οικογένειας, στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι το ένα πέμπτο των διαθετών δεν ορίζει ακριβώς το χαρακτήρα του μπενεφίτζιου.

Σε κάθε περίπτωση οι παραπάνω διαθέτες ιδρύουν κατά κανόνα ένα μπενεφίτζιο, σε ποσοστό 15,73% δυο και σε μια περίπτωση τρία. Τα αγαθά που συγκροτούν τα μπενεφίτζια είναι κατά κανόνα κυρίως/αποκλειστικά χωράφια ή αμπέλια, σε μια στις δέκα περιπτώσεις χρηματικά ποσά, ενώ δυο διαθέτες ορίζουν για το σκοπό αυτό εικόνα και μικρό χρηματικό ποσό. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα μπενεφίτζια αποτελούν τμήμα αγαθών που μεταβιβάζεται σε συγκεκριμένο κληρονόμο, (μόνο σε μια περίπτωση μη συγγενή), όμως συναντώνται και διαθέτες που ιδρύουν μπενεφίτζια τα οποία δεν μεταβιβάζονται άμεσα, αλλά θα δοθούν αργότερα σε εκείνους τους συγγενείς που θα γίνουν ιερωμένοι (11,23%).

Τρεις στους δέκα διαθέτες θέτουν επιπλέον όρους σχετικά με τη μεταβίβαση των μπενεφίτζιων (36). Στις περισσότερες από τις μισές περιπτώσεις πρόκειται για εκκλησιαστικά μπενεφίτζια που θα καρπούνται ιερωμένοι, οι οποίοι θα πρέπει συνήθως να είναι κατ' αρχήν απόγονοι των «αρσενικών διαδόχων» του διαθέτη, κατιόντες ή εκ πλαγίου, και εφόσον δεν υφίστανται, απόγονοι των «θηλυκών», ενώ στο 38,46% αποκλειστικά απόγονοι των «αρσενικών», και σε ελάχιστες περιπτώσεις μόνο «θηλυκών». Αντίστοιχα, συμβαίνει σε δυο λαϊκά μπενεφίτζια να δικαιούνται την επικαρπία πρώτα απόγονοι «αρσενικών» και δευτερευόντως απόγονοι «θηλυκών διαδόχων». Συναντώνται, επίσης τρεις περιπτώσεις

⁴¹⁰ Βλ. Hofmann Thera, 86-88, 105, 122 και γενικά για το συγκεκριμένο θεσμό *The Catholic Encyclopedia*, τ. II.

εκκλησιαστικών και δώδεκα λαϊκών μπενεφίτζιων όπου ορίζεται ότι θα πρέπει να μεταβιβάζονται αποκλειστικά μεταξύ κατιόντων συγγενών πρώτου βαθμού, «παιδί παιδί».⁴¹¹

Οι διαθέτες που ιδρύουν μπενεφίτζια με αφιέρωση, αφιερώνουν τα αγαθά συνήθως σε συγκεκριμένο ναό, σε ποσοστό 14,28% παραχωρούν την επικαρπία σε συγκεκριμένο ιερωμένο, ενώ κατά το ένα πέμπτο δεν κάνουν καμία διευκρίνηση. Εξάλλου, και μεταξύ όσων τα αφιερώνουν σε ναό, το ένα τρίτο παράλληλα τα παραχωρεί σε συγκεκριμένο ιερωμένο, τον εφημέριο του ναού συνήθως. Στις περιπτώσεις αυτές ιδρύουν όλοι, εκτός από δυο, ένα μπενεφίτζιο, με ακίνητα αγαθά τους κατά κανόνα, κυρίως ή αποκλειστικά, ενώ σε έξι περιπτώσεις με χρηματικά ποσά.⁴¹²

Σημειώνουμε, επίσης, ότι έξι στους δέκα διαθέτες θέτουν συγκεκριμένους όρους για να εξασφαλίσουν την τέλεση των λειτουργιών για τις οποίες ιδρύουν τα μπενεφίτζια, σύμφωνα με τους οποίους κατά κανόνα οι λειτουργίες θα πρέπει να γίνονται «αιωνίως», ενώ το 41,17% επιπλέον ορίζει πως η επικαρπία θα πρέπει να αποδίδεται σε ιερωμένους. Συναντάται και διαθέτης που σημειώνει ότι εάν δεν πληρούνται οι όροι από την εκκλησία στην οποία αφιερώνονται τα αγαθά, οι κληρονόμοι του θα έχουν δικαίωμα να τα αφιερώνουν σε άλλη. Το γεγονός ότι το συγκεκριμένο είδος μπενεφίτζιων συμβαίνει να μεταβιβάζεται ως πατριμόνιο, από μη συγγενείς προικοδότες, συνδέεται, άλλωστε με τους παραπάνω όρους.⁴¹³

Οι όροι αυτοί, που στην ουσία αναφέρονται στα αυτονόητα, χρονολογούνται κατά κανόνα από τον 18^ο αιώνα. Την περίοδο αυτή η καθολική εκκλησία, η οποία είναι και ο ουσιαστικός αποδέκτης των κάθε είδους μπενεφίτζιων και μεριμνά για την εκτέλεση των λειτουργιών τους, επιχειρεί να ελέγξει κυρίως την ίδρυση μπενεφίτζιων μέσω αφιερώσεων, καθώς η συσσώρευση λειτουργιών επιβαρύνει σε μεγάλο βαθμό τα περιουσιακά της στοιχεία, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η τέλεση τους σε όλες τις περιπτώσεις.

Η Καγκελαρία της Καθολικής Επισκοπής τηρούσε, ως τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, ειδικό βιβλίο, όπου σημειώνονταν συστηματικά οι υποχρεώσεις για την τέλεση λειτουργιών «εις το διηνεκές», κυρίως από μπενεφίτζια που αφιερώνονται, και μέχρι τότε εκπληρώνονταν οι όροι των ιδρυτών. Ωστόσο, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, έχει εγκαταλειφθεί σταδιακά η τήρηση βιβλίου και έχουν πλέον ιδρυθεί πολλά μπενεφίτζια, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η τέλεση όλων των λειτουργιών, ενώ προτείνεται να επιτραπεί η διάθεση των εσόδων τους στους φτωχούς καθολικούς, και μάλιστα σε όσους κινδυνεύουν να προσηλυτιστούν στο ορθόδοξο δόγμα. Ωστόσο, φαίνεται ότι το πρόβλημα εξακολουθεί να υφίσταται, καθώς, το

⁴¹¹ Ακριβώς για την τήρηση των παραπάνω όρων δημιουργούνται τα γενεαλογικά δέντρα που αφορούν μπενεφίτζια/αφιερώσεις, βλ. παραπάνω, 26 κ.εξ. Βλ. χαρακτηριστικά την περίπτωση του αφέντη Γασπαράκη Άλμπυ, Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του Γασπαράκη Άλμπυ, 58-59.

⁴¹² Σημειώνουμε ότι μεταξύ των ακίνητων περιλαμβάνονται δυο εκκλησίες.

⁴¹³ Βλ. εδώ παραπάνω, 221-223. Ρύθμιση σχετικά με μπενεφίτζιο που αφιερώνεται στους Ιησούτες βλ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Η Τουρκοκρατούμενη... ό.π.*, 61-65.

1830 πλέον, η εκτέλεση λειτουργιών για μεγάλο αριθμό κάθε είδους μπενεφίτζιων έχει εγκαταλειφθεί.⁴¹⁴

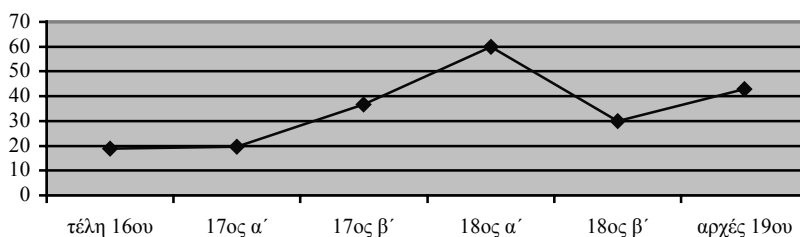
Αντίστοιχα προβλήματα θα πρέπει να είχαν ανακύψει και σε άλλες περιοχές των Κυκλάδων. Χαρακτηριστική είναι οδηγία του Καθολικού Επισκόπου Σαντορίνης Αλοήζιου Γουάρκη, που εκδίδει ως «βιζιτατόρες Αποστολικός του Αρχιελάγου» το 1729, στην οποία σημειώνει: «Ας είναι στοχαστικοί και επίμελοι όλοι οι κανόνικοι και ιερείς απ'εδώ και ομπρός να μην απομένουσι εις όμπλιγα περπέτουα λειτουργιών κατά την γνώμην των τεστατόρων, αν πρωτύτερα δεν φανερώνεται το τεσταμέντο τού ορδιναρίου του τόπου [Επισκόπου], οποίος να εξετάζει πολλά καλά αν το πράγμα ή τα άσπρα όπου αφήνονται σώνουσι δια την αποπλήρωσιν των λειτουργιών, ευγάζοντας τα βάρητα [φόρο] όπου πλερώνονται. Παρομοίως βαρύνομεν την συνείδησιν του καθενός, τόνον εκκλησιαστικών όσο και κοσμικών, να μην είναι ανέμελοι και κρύοι εις το ν'αποπληρώνουσι τα όμπλιγα όπου έχουσι από τους τεστατόρους, δια να μην στηρεύονται οι ψυχές των μπενεφατόρων [ιδρυτών] από ταις πνευματικαίς βοήθειαις».⁴¹⁵

Κηδεία

Μεταξύ των διαθετών που μεριμνούν για τη σωτηρία της ψυχής τους, σημαντικό ποσοστό ρυθμίζει ζητήματα σχετικά με την «ταφή» του (215).

Πρόκειται για πρόσωπα, που διαφοροποιούνται, καθώς διαθέτουν μικρότερες περιουσίες και είναι συχνότερα ορθόδοξοι, στοιχεία αλληλένδετα, ως ένα βαθμό, ενώ παρουσιάζουν ανοδική τάση στο χρόνο, με κορύφωση το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, και ακόλουθη μείωση, για λόγους που πιθανόν οφείλονται στην περιορισμένη παρουσία των ορθόδοξων στις πηγές της περιόδου.⁴¹⁶

Σχεδιάγραμμα 13. Χρονική κατανομή ποσοστού διαθετών που ρυθμίζουν την «ταφή» τους επί του συνόλου όσων μεριμνούν για τη σωτηρία της ψυχής τους

⁴¹⁴ Βλ. Hofmann Thera, 74, 87, 116-117, 122-123, 121, 138.

⁴¹⁵ Βλ. 10 Ιανουαρίου 1729 *ό.π.*, ΣΤ' Αποφάσεις, Φάκ. 1 υποφ. ε'. Σχετικές είναι και ρυθμίσεις που αφορούν μείωση λειτουργιών που βαρύνουν μπενεφίτζια, και γίνονται με την άδεια του Επισκόπου.

⁴¹⁶ Το δόγμα είναι γνωστό σε 200 περιπτώσεις (47,50% ορθόδοξοι), το μέγεθος των περιουσιών σε 208 (51,92% μικρές, 28,36% μέτριες, 19,71% μεγάλες).

Συνήθως τα έξοδα της κηδείας επιβαρύνουν τους κληρονόμους, ενώ στο ένα τρίτο των περιπτώσεων οι διαθέτες ορίζουν συγκεκριμένα αγαθά, εκτός όσων μεταβιβάζουν στους κληρονόμους τους, για να καλυφθούν τα σχετικά έξοδα.

Η επιλογή μεταξύ των δυο πρακτικών καθορίζεται από το δόγμα, καθώς και από το εάν οι διαθέτες έχουν παιδιά. Οι ορθόδοξοι επιβαρύνουν συχνότερα τους κληρονόμους από όσο οι καθολικοί (κατά 69,74% και 60% αντίστοιχα), ενώ οι άτεκνοι επιλέγουν πολύ συχνότερα να ορίσουν συγκεκριμένα αγαθά από όσο οι διαθέτες με παιδιά (44,44% και 25,86% αντίστοιχα).

Το ένα πέμπτο των διαθετών περίπου αφήνει και οδηγίες σχετικές, περισσότερο ή λιγότερο λεπτομερείς, σπάνια σημειώνεται πως έχει ήδη γίνει προφορική συνεννόηση, ενώ συμβαίνει απλώς οι διαθέτες να ζητούν η κηδεία τους να γίνει «κατά την τάξιν και το στάσιμόν» τους ή σύμφωνα με το δόγμα τους. Επιπλέον το ένα τρίτο των διαθετών ζητά να γίνουν και μνημόσυνα στη μνήμη του, συνήθως βάσει συγκεκριμένων οδηγιών.⁴¹⁷

Η υποχρέωση τέλεσης της κηδείας και των μνημόσυνων χήρου γονέα ή συζύγου, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εντάσσεται στις αυτονόητες υποχρεώσεις των παιδιών ή/και του/της συζύγου, ιδιαίτερα μάλιστα όταν εκείνοι περιλαμβάνονται μεταξύ των κληρονόμων. Εξάλλου, από το σύνολο όσων συντάσσουν διαθήκη, μόνο το ένα τρίτο προχωρά σε αντίστοιχες ρυθμίσεις. Δεν μπορούμε να διακρίνουμε σε κάθε περίπτωση τους λόγους για τους οποίους οι διαθέτες κρίνουν ότι είναι απαραίτητο να εξασφαλίσουν οι ίδιοι τα της κηδείας και των μνημόσυνων. Είναι πιθανό, πάντως, τουλάχιστον όσοι διαθέτουν μικρές περιουσίες, να ενεργούν ώστε να μη δημιουργηθούν προστριβές μεταξύ των κληρονόμων. Εξάλλου, στις περιπτώσεις λεπτομερών οδηγιών, είναι προφανές ότι αυτές ξεπερνούν τις όποιες συμβατικές υποχρεώσεις των συγγενών/κληρονόμων.⁴¹⁸ Επιπλέον, περίπου ένας στους δέκα διαθέτες επιθυμεί να ταφεί σε συγκεκριμένη εκκλησία ή στον οικογενειακό τάφο.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Βλ. αντίστοιχα στη Νάξο, Καλπουρτζή, *Συγγενικές... ό.π.*, 135-142.

⁴¹⁸ Στην περίπτωση, μάλιστα της καθολικής Φλουριάς Γαβαλά, χήρας του αφέντη Νικολάκη Σιγάλα, αφορούν την τέλεση μνημόσυνων από ιερείς και των δυο δογμάτων, βλ. 8 Απριλίου 1673 *ό.π.*, Φάκ. 3 υποφ. α' Η συγκεκριμένη διαθήτρια ζητά από τα πέντε παιδιά της που θα κληρονομήσουν τη μεγάλη της περιουσία, να διαθέσουν 100 γρόσια για την ταφή της, ως εξής: 6 γρόσια στον Καθολικό Επίσκοπο, από 20 γρόσια σε κάθε ιερωμένο και από ένα τέταρτο του γροσιού σε κάθε χαμηλόβαθμο ιερωμένο, που θα τελέσουν την κηδεία της, καθώς και 25 γρόσια για πέντε «σαρανταλείτουργα», λειτουργίες στη μνήμη της σαράντα μέρες μετά το θάνατό της, αξίας 5 γροσιών η μια, από τις οποίες οι τέσσερις θα τελεστούν από «φράγκους» και μια από «ρωμαίους». Σημειώνουμε ότι συμβαίνει και άλλοι διαθέτες να ορίζουν ακριβώς το σχετικό ποσό, που μπορεί να κυμαίνεται από 5 έως και 700 γρόσια, στις περισσότερες περιπτώσεις λιγότερα από 40. Βλ. σχετικά και τη διαθήκη του Νικολού Γίζη Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσα Μαθά, 17.

⁴¹⁹ Συχνά διαθέτες αναφέρονται σε μελλοντική ταφή τους σε εκκλησία, η οποία όμως θα επιλεγεί από τους κληρονόμους συγγενείς τους. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι μνεία νεκροταφείου, έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, τουλάχιστον, συναντάται μόνο στο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου (βλ. διαθήκη μισέρ Νικολάκη Γαβαλά 27 Ιανουαρίου 1720 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. δ'), ενώ μνεία οικογενειακών τάφων γίνεται από τρεις διαθέτες, τον 17^ο και 18^ο αιώνα, ο ένας από τους οποίους βρίσκεται σε εκκλησία, και οι άλλοι δυο δεν σημειώνεται πού ακριβώς. Σχετικά με την ταφή σε εκκλησίες βλ. και Hofmann Thera, 54 επιστολή της Σάκρα Κογκρεγκατσιόνε προς τον Καθολικό Επίσκοπο της Σαντορίνης που

Οι διαθέτες που επιβαρύνουν κληρονόμους, επιλέγουν συνήθως το στενότερο συγγενή μεταξύ αυτών, ανεξάρτητα από το μέγεθος του μεριδίου που του κληροδοτούν, και κατά κανόνα χωρίς να σημειώνουν πως συγκεκριμένο αγαθό θα χρησιμοποιηθεί για τα έξοδα της ταφής τους. Στις μισές περιπτώσεις η κηδεία αποτελεί τη μοναδική επιβάρυνση των κληρονόμων, ενώ στις άλλες μισές οι διαθέτες ορίζουν και αριθμό λειτουργιών που θα γίνονται στη μνήμη τους ή ιδρύουν μπενεφίτζια, ενώ συνολικά λίγοι είναι εκείνοι που αφήνουν λεπτομερείς οδηγίες (16,42%).

Οι διαθέτες, εξάλλου, που ορίζουν συγκεκριμένα αγαθά για τα έξοδα της κηδείας, σημειώνουν συχνότερα και τις σχετικές λεπτομέρειες (24%). Συνήθως αφήνουν χρηματικό ποσό για τον σκοπό αυτό (62,66%), ή ακίνητα/κινητά, που θα πρέπει να εκποιηθούν από τους επιτρόπους ή τους κληρονόμους τους, ώστε να αντιμετωπιστούν τα έξοδα.

10. Εφαρμογή όρων απόδοσης κληροδοτούμενων

Ελάχιστοι είναι οι διαθέτες για τους οποίους υπάρχουν συγκεκριμένα έγγραφα που αφορούν την εκτέλεση της διαθήκης τους (10). Πρόκειται για πράξεις απόδοσης των κληροδοτούμενων (4), έγγραφα με τα οποία οι συγγενείς ή/και οι κληρονόμοι αποδέχονται τη διαθήκη (2), ή την αμφισβητούν, ή ακόμη διεκδικείται εξόφληση χρέους.

Τα παραπάνω έγγραφα συντάσσονται μετά το θάνατο των διαθετών, λίγους μήνες συνήθως μετά τη διαθήκη τους, ή και έως οκτώ χρόνια αργότερα. Ο αριθμός των διαθετών είναι ελάχιστος, σημειώνουμε πάντως ενδεικτικά ότι μεταβιβάζουν περιουσίες μικρότερες του μέσου όρου, είναι συνήθως άντρες, άτεκνοι και άγαμοι ή χήροι, ενώ μάλλον στα δυο τελευταία χαρακτηριστικά τους οφείλεται και η σύνταξη των σχετικών εγγράφων.

Επισημαίνουμε ότι η απόδοση των κληροδοτούμενων εξαρτάται και από την αποδοχή της διαθήκης εκ μέρους όσων έχουν κληρονομικά δικαιώματα ή κατέχουν από κοινού με το διαθέτη κληροδοτούμενα. Το γεγονός, άλλωστε, πως κάποιοι κληρονόμοι υπογράφουν και εκείνοι διαθήκες αποτελεί έμμεση ένδειξη αποδοχής των επιθυμιών του διαθέτη.⁴²⁰

αναφέρεται στο δικαίωμα των μελών της οικογένειας Νταρζέντα να ενταφιάζονται στον καθολικό καθεδρικό ναό 3 Ιουνίου 1786, *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 7 υποφ. 3' απόφαση της Σάκρα Κογκρεγκατσιόνε σχετικά με δικαίωμα που είχαν τα μέλη της οικογένειας Νταρζέντα να ενταφιάζονται στην εκκλησία της μονής των Δομινικανίδων 23 Αυγούστου 1790 *ό.π.*, υποφ. 5. Βλ. ενδεικτικά επίσης απόφαση του Καθολικού Επισκόπου Σαντορίνης Μαϊνέτα σχετικά με διαμάχη που είχε δημιουργηθεί για οικογενειακό τάφο μεταξύ των οικογενειών Ντελέντα και Ντακορόνια, όπου όμως δεν μπορούμε να διακρίνουμε πού ακριβώς γίνονται οι ταφές, 29 Ιουνίου 1757 *ό.π.*, Φάκ. 6 υποφ. 2. Γενικότερα στην ταφή σε εκκλησίες και στα προβλήματα που δημιουργεί αναφέρεται και οδηγία του Καθολικού Επισκόπου το 1729, βλ. παραπάνω, 25. Η συγκεκριμένη πρακτική εγκαταλείπεται από το 1821 για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας, βλ. Régues, *Histoire...* *ό.π.*, 586.

⁴²⁰ Η πρακτική αυτή ακολουθείται σπάνια (1,48% του συνόλου των 606 διαθετών). Περιπτώσεις αμφισβήτησης του τρόπου διανομής συναντώνται σε άλλα νησιά, βλ. π.χ. Ζέη, «Ο γάμος... *ό.π.*, 60.

Οι αδερφές του αφέντη Τζάνε Συρίγου, Μαρία και Μαργαρίτα, καταθέτουν εγγράφως, ένα μήνα σχεδόν μετά τη σύνταξη της διαθήκης του, και ενώ έχει ήδη πεθάνει, ότι η εκκλησία που είχε κληροδοτήσει, μεταξύ άλλων, στον γιο του Γασπαράκη ανήκε στις ίδιες και δεν επιθυμούν να μεταβιβαστεί στον συγκεκριμένο ανηψιό τους.⁴²¹

Αντίθετα, η σύζυγος του αφέντη Γιάν Άλμπυ αποδέχεται με έγγραφο που συντάσσεται αμέσως μετά τη διαθήκη του, την επιβάρυνση ενός αμπελιού, που εκείνος κληροδοτεί σε γιο τους, με την τέλεση μια λειτουργίας την εβδομάδα «για την ψυχή του». Στην περίπτωση αυτή η σύμφωνη γνώμη της έχει σημασία, καθώς ο Γιάν μεταβιβάζει και προικώα της.⁴²² Αντίστοιχο είναι έγγραφο με το οποίο συγγενής διαθέτη αποποιείται των δικαιωμάτων του, επιβεβαιώνοντας ότι τα αγαθά που εκείνος κληροδότησε ήταν της εξουσίας του. Το συγκεκριμένο αφορά την Καλίτζα Νταρζέντα, η οποία, όπως είδαμε, λαμβάνει το μοναχικό σχήμα των Δομινικανίδων ετοιμοθάνατη. Συντάσσεται δυο χρόνια μετά τη διαθήκη της, από τον θείο της κυρ Κωσταντή Χάλαρη, που «κονφερμάρει» τη διαθήκη, δηλώνοντας ρητά ότι μπορούσε να διαθέσει την περιουσία της κατά βούληση, και δεσμεύεται να καταβάλει πρόστιμο 100 γροσίων, εάν την αμφισβητήσει.⁴²³

Αποδείξεις παραλαβής των κληροδοτούμενων θα πρέπει να συντάσσονται σπάνια, κυρίως σε περιπτώσεις αφιερούμενων αγαθών ή μεριδίων κληρονόμων που δεν είναι οι στενότεροι συγγενείς του διαθέτη. Εξάλλου, όπως επανειλημμένα διαπιστώσαμε, η κληροδοσία έχει διαφορετικό χαρακτήρα από την προικοδότηση και ως προς το χρόνο απόδοσης των μεταβιβαζόμενων στους κληρονόμους, καθώς συμβαίνει οι τελευταίοι να τα λαμβάνουν αργότερα ως προικώα ή με την ενηλικίωσή τους.⁴²⁴ Στα έγγραφα που διαθέτουμε βεβαιώνεται ότι τα παιδιά ή ανήψια διαθέτη έχουν λάβει τα μερίδιά τους (2) ή ότι οι κληρονόμοι απέδωσαν τα αφιερούμενα.

Δεν μπορούμε να υπολογίσουμε το ποσοστό διαθετών ή προικοδοτών που μεταβιβάζουν αγαθά με θρησκευτικές κρατήσεις, τα οποία και οι ίδιοι είχαν λάβει με αντίστοιχους όρους, καθώς συνήθως δεν γίνεται σχετική μνεία. Εξάλλου, δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε ακριβώς τον βαθμό στον οποίο τηρούνται οι γενικότεροι όροι μεταβίβασης που τίθενται στα προικώα και τα κληροδοτούμενα. Κρίνοντας, όμως, από την προέλευση προικώων και κληροδοτούμενων, αλλά και από τις συγγενικές σχέσεις που συνδέουν προικοδότες-προικοδοτούμενους και διαθέτες-κληρονόμους, διαπιστώνουμε ότι η βασική

⁴²¹ Βλ. 6 Μαρτίου 1702 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 4 υποφ. α΄, ενώ η σχετική διαθήκη συντάσσεται στις 29 Ιανουαρίου, βλ. *ό.π.*

⁴²² Βλ. 20 Μαΐου 1727 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. δ΄ 20 Μαΐου 1727 *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 2 υποφ. 3.

⁴²³ Βλ. 11 Μαρτίου 1637 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. 3 και εδώ παραπάνω, 227-228.

⁴²⁴ Βλ. χαρακτηριστικά την περίπτωση των αγαθών που κληροδοτεί ο Καθολικός Επίσκοπος Φραντζέσκος Κρίσπος, τμήμα των οποίων αποδίδεται με την προικοδότηση ορισμένων κληρονόμων, Παράρτημα ΙΙ, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη

αρχή μεταβίβασης μεταξύ συγγενών κατά κανόνα εφαρμόζεται, ιδιαίτερα μάλιστα όταν πρόκειται για μεταβίβαση από τους γονείς προς τα παιδιά τους.

Ειδικότερα ως προς τις θρησκευτικές υποχρεώσεις των κληρονόμων ή την τύχη των αφιερώσεων, είναι δυνατό σε ορισμένες περιπτώσεις να παρακολουθήσουμε τις ενέργειες των κληρονόμων, που ακολουθούν τα οριζόμενα από τους διαθέτες.⁴²⁵

γ. Δωρεές

Οι δωρεές παρουσιάζουν χαρακτηριστικά ανάλογα με τις διαθήκες, όπως σημειώσαμε ήδη. Θα αναφερθούμε κατ'αρχήν στο ζήτημα της διάκρισης δωρεών-διαθηκών και στη συνέχεια θα εξετάσουμε τους σκοπούς για τους οποίους γίνονται οι δωρεές, καθώς και τον αριθμό των αποδεκτών κάθε δωρεάς, τη σχέση τους με τους δωρητές, την προέλευση των δωριζόμενων αγαθών, ζητήματα σχετικά με την απόδοση θών και την κυριότητά τους, και το είδος των θρησκευτικών υποχρεώσεων που επιβαρύνουν τους αποδέκτες.

1. Στοιχεία πρακτικής

Δεν είναι πάντα αυτονόητη η διάκριση των δωρεών από τις διαθήκες, ιδιαίτερα των δωρεών μετά θάνατο.⁴²⁶ Εξάλλου, ούτε οι ίδιοι οι διαθέτες/δωρητές διακρίνουν τα δυο είδη πράξεων με σταθερά κριτήρια, όπως διαπιστώνουμε από το περιεχόμενο και τα οπισθογραφήματα των σχετικών εγγράφων.

Στη δική μας επεξεργασία, θέτουμε ως κριτήρια, σε αμφισβητούμενες περιπτώσεις, κυρίως τον όγκο των μεταβιβαζόμενων αγαθών, που είναι κατά κανόνα μικρότερος στις δωρεές, τον αριθμό των αποδεκτών που επίσης είναι μικρότερος, και δευτερευόντως την επιβάρυνση του μεταβιβαζόμενου αγαθού με την τέλεση λειτουργιών ή του αποδέκτη με την υποχρέωση ταφής του δωρητή, καθώς τα τελευταία παραπέμπουν συνήθως σε διαθήκη. Η ηλικία του δωρητή/διαθέτη, ο λόγος για τον οποίο σημειώνει πως πραγματοποιεί τη σχετική πράξη, ο σκοπός, και τα υπόλοιπα στοιχεία περιεχομένου δεν αποτελούν ισχυρές ενδείξεις, καθώς συχνά συμπίπτουν. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις που ακολουθούν.

Η Μαρκέτα Σουμαρίπα από τη Νάξο παντρεύεται τον αφέντη Αντρέα Μπαζέγιο, από τη Νάξο επίσης. Στο προικοσύμφωνό τους, που συντάσσεται το 1733 στην Πάρο, τόπο γέννησης της μητέρας της, καταγράφεται μόνο η δική της προίκα, μεγάλης αξίας. Το ζευγάρι θα αποκτήσει δυο γιους: τον Γιακουμάκη που μένει ανύπαντρος, και τον Φίλιππο, που εγκαθίσταται στη Σαντορίνη, παντρεύεται το 1761 την Μαργαρίτα Σιγάλα, και πεθαίνει το 1777. Το 1795, η Μαρκέτα, χήρα και σε μεγάλη ηλικία πλέον, κάνει στη Σαντορίνη «τελεία

⁴²⁵ Βλ. π.χ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των ιερωμένων της οικογένειας Συρίγου, Το παράδειγμα των απογόνων του Γασπαράκη Συρίγου, 45 κ.εξ.

ντονατζιόνε ήγουν τελείαν παράδοσιν» προς τη νύφη της Μαργαρίτα, επίσης χήρα, με την οποία συγκατοικούσε, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης «για πολλές δούλεψες» που της παρείχε. Καθιστά την Μαργαρίτα «τελεία οικοκυρά» σε «ό,τι» ακίνητα και κινητά της «βρίσκονται», καθώς και σε όλα τα περιουσιακά στοιχεία του μακαρίτη συζύγου της, υπό τον όρο ότι η Μαργαρίτα θα κάνει την «ταφήν της όπως επιζητά το στάσιμόν» της, και σημειώνει ότι ακυρώνει κάθε άλλο της «γράμμα». Το έγγραφο συντάσσεται από τον καθολικό αρχιδιάκονο Φραγκίσκο Κοτάκη, υπογράφεται από ένα μάρτυρα και χαρακτηρίζεται στο οπισθογράφημα δωρεά, τόσο στο πρωτότυπο, όσο και σε μεταγενέστερο αντίγραφο.⁴²⁷ Καθώς, όμως, η συγκεκριμένη πράξη αφορά μεταβίβαση αγαθών μάλλον μεγάλης αξίας, και το σύνολο της περιουσίας της Μαρκέτας, κρίνουμε ότι αποτελεί διαθήκη.

Διαφορετική είναι η περίπτωση του καθολικού ιερωμένου Ιωάννη Μαθά, που σε ηλικία 42 ετών «αφήνει ... σήμερα» το πατριμόνιό του στα δυο αδέρφια του, Νικόλα και Μαργαρίτα, σύμφωνα με τους όρους που του είχε μεταβιβαστεί, «ελπίζοντας πως θέλει τελειώνει Πατέρας Ιησουΐτης». Σημειώνει, ωστόσο, πως «εάν από κακολυριζιά ήθελαν εύγει από την Συντροφίαν» του Τάγματος θα μπορεί να ανακτήσει τα προικώα του. Τέλος, διευκρινίζεται ότι έγιναν δυο «γράμματα παρόμοια», το ένα για να μείνει στην Καγκελαρία και το άλλο για να το κρατήσει ο Ιωάννης. Τα προικώα αγαθά του Ιωάννη, ακίνητα κυρίως, περιγράφονται αναλυτικά. Το συγκεκριμένο έγγραφο συντάσσεται από τον Μάρκο Φουμέλη το 1757, υπογράφεται από δυο μάρτυρες, καθώς και από τον ίδιο τον Ιωάννη και τον αδερφό του, και σώζεται σε αντίγραφο του Μιχαήλ Γίζη, «βίτζε κοινού Κατζελάριου Σαντορίνης», ενώ στο οπισθογράφημα του αντιγράφου η πράξη χαρακτηρίζεται «δωρεά».

Ο Ιωάννης έγινε Ιησουΐτης, υπηρέτησε αρχικά στη Λυών της Γαλλίας, αργότερα στη Σικελία, τη Χίο και τη Νάξο, έως τον Σεπτέμβριο του 1773, οπότε το Τάγμα των Ιησουΐτών καταργήθηκε. Το 1779 κάνει διαθήκη μαζί με τη μητέρα του Μαργαρίτα Γίζη, ως αφέντης πρε Ιωάννης, σε ηλικία 64 ετών, «φοβούμενος ... το αβέβαιον του θανάτου». Με τη συγκεκριμένη πράξη μεταβιβάζει το σύνολο των αγαθών που περιλαμβάνονταν στο έγγραφο που είχε συντάξει το 1757, εκτός από ένα σπίτι, καθώς και επιπλέον κινητά και χρηματικό ποσό. Κληροδοτεί το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του στην αδερφή του Μαργαρίτα, που καθιστά μοναδική κληρονόμο του, προφανώς διότι στο μεταξύ ο αδερφός του έχει πεθάνει. Παράλληλα ιδρύει μπενεφίτζιο από τμήμα αγαθών του μεριδίου της, για τελούνται αιωνίως τρεις λειτουργίες την εβδομάδα σε συγκεκριμένη εκκλησία, το οποίο θα πρέπει να μεταβιβάσει σε όποιο παιδί της γίνει «φράγκος παπάς», και εκείνος με τη σειρά του σε όποιον

⁴²⁶ Βλ. σχετικά και Παπαρρήγα- Αρτεμιάδη, «Μορφές δωρεών... ό.π., 136.

⁴²⁷ Βλ. 27 Απριλίου 1733 ό.π., Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 4 υποφ. β' 30 Οκτωβρίου 1795 ό.π., Α' Διαθήκες, Φάκ. 6 υποφ. α' και Γ' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. ζ' γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Μπαζέγιου ό.π., ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Σχετικά με την ισχυρή καθολική οικογένεια Σουμαρίπα, που εγκαθίσταται στη Νάξο με την οθωμανική κατάκτηση, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 48, 165-168.

γίνει ιερωμένος από «διαδόχους» της μητέρας του, ή αν δεν υφίσταται από διαδόχους του αδερφού του Νικόλα. Μικρό μέρος της περιουσίας του, εξάλλου, αφιερώνει στην Καθολική Επισκοπή, για να γίνει αριθμός λειτουργιών στη μνήμη του και ο Επίσκοπος να δώσει «ελεημοσύνες». Τον τελευταίο ορίζει επίτροπό του, επιφυλασσόμενος, σε περίπτωση που πεθάνει «εις άλλον τόπον», να κάνει άλλον επίτροπο, στον οποίο και θα παραγγείλει, «εκ στόματος ή εγγράφως» σχετικά με την ταφή του. Πεθαίνει το 1783 στη Νάξο, ενώ δεν διαθέτουμε άλλο δικό του σχετικό έγγραφο.

Στην περίπτωση του πρε Ιωάννη δεν τίθεται ζήτημα για το δεύτερο έγγραφο, που είναι διαθήκη, ενώ θεωρήσαμε ότι και το πρώτο αποτελεί στην ουσία διαθήκη, καθώς αφορά μεταβίβαση του συνόλου των περιουσιακών του στοιχείων, σύμφωνα, μάλιστα, με τους όρους του πατριμονίου του, και παρά το γεγονός ότι η μεταβίβαση γίνεται υπό τον όρο να έχει τη δυνατότητα να ανακτήσει την κυριότητά τους. Ο τελευταίος δεν συναντάται μεταξύ των διαθηκών, ούτε, άλλωστε μεταξύ δωρεών, και οφείλεται στις ιδιαίτερες συνθήκες υπό τις οποίες συντάσσεται. Εξάλλου, μετά την κατάργηση του Τάγματος, τα αδέρφια του επιστρέφουν τα προικώα του, που τελικά καταλήγουν πάλι στην οικογένεια καταγωγής του, σύμφωνα πάντα με τους όρους του πατριμονίου του.⁴²⁸

2. Σκοποί πραγματοποίησης δωρεών

Σύμφωνα με τους λόγους που επικαλούνται οι ίδιοι οι δωρητές, δωρίζουν αγαθά: α) αποκλειστικά για να ανταποδώσουν συγκεκριμένες ή γενικού χαρακτήρα υπηρεσίες που τους παρείχαν οι αποδέκτες (46,42%), β) για να εξασφαλίσουν τη σωτηρία της ψυχής τους (19,64%), γ) για να εξασφαλίσουν την παροχή φροντίδας εκ μέρους των αποδεκτών, έως το θάνατό τους, αποκλειστικά ή και σε συνδυασμό με ανταμοιβή για υπηρεσίες που εκείνοι τους παρείχαν στο παρελθόν (16,07%), δ) για να μεταβιβάσουν αγαθά σε συγγενικά κυρίως πρόσωπα (14,28%), ή ε) στα πλαίσια ρυθμίσεων που αφορούν συμφωνίες οικονομικού ή μη χαρακτήρα (3,57%). Η πρώτη και η τελευταία περίπτωση είναι εκείνες που κυρίως διαφοροποιούν τις δωρεές από τις διαθήκες, καθώς σημειώνεται ρητά πως είναι κατά κανόνα το αποτέλεσμα συναλλαγής εξωοικονομικού χαρακτήρα, με τις οποίες ο δωρητής ανταποδίδει υπηρεσίες του αποδέκτη, που ξεπερνούσαν τις όποιες συμβατικές του υποχρεώσεις. Εξάλλου, συμβαίνει να έχει προηγηθεί σχετική συμφωνία μεταξύ των δυο μερών, δηλαδή ο αποδέκτης

⁴²⁸ Βλ. 17 Μαρτίου 1736 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Ζ' Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. δ' 4 Ιουνίου 1757 *ό.π.*, Γ' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. ζ' 15 Απριλίου 1799 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. δ' γενεαλογικό δέντρο οικογένεια Μαθά *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Σχετικά με τη σταδιοδρομία του Ιωάννη Μαθά βλ. και Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Ιησουΐτες... ό.π.*, 207.

παρέχει υπηρεσίες, ενώ ο δωρητής του έχει υποσχεθεί τη μεταβίβαση αγαθών με τη μορφή δωρεάς.⁴²⁹

Οι σκοποί για τους οποίους γίνονται οι δωρεές συμπίπτουν με τους λόγους που επικαλούνται οι δωρητές, σε μεγαλύτερο βαθμό από όσο στις διαθήκες, και μπορούν να ανιχνευθούν στο σύνολο των κύριων δωρεών. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στους 98 δωρητές που πραγματοποιούν μια δωρεά, για την οποία διαθέτουμε σε όλες τις περιπτώσεις το κύριο έγγραφο, σε μια και συμπληρωματικό.⁴³⁰

Πίνακας 35. Σκοποί δωρεών

	α)		β)	
μεταβίβαση αγαθών	40	40,81%	32	80,00%
ανταπόδοση χρηματικής συνδρομής	12	12,24%	12	100,00%
εξασφάλιση γηρατειών	11	11,22%	11	100,00%
ανταπόδοση φροντίδας	11	11,22%	11	100,00%
ζητήματα προκοδότησης	9	9,18%	9	100,00%
εκπλήρωση συμφωνίας	5	5,10%	5	100,00%
σωτηρία ψυχής	5	5,10%	5	100,00%
μεταβίβαση σε απογόνους μόνο	4	4,08%	4	100,00%
εκτέλεση διαθήκης	1	1,02%	1	100,00%
σύνολο	98		90	

α) αριθμός δωρητών και ποσοστό επί του συνόλου

β) δωρητές με αποκλειστικό σκοπό και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Η μεταβίβαση αγαθών, συνήθως σε πλαίσια αντίστοιχα με την κληροδοσία ή και την προκοδότηση, αποτελεί τον κύριο σκοπό για τον οποίο πραγματοποιούν δωρεά περισσότεροι από τους μισούς δωρητές. Ανταπόδοση υπηρεσιών που παρείχαν οι αποδέκτες στους δωρητές, υπό τη μορφή φροντίδας ή χρηματικής συνδρομής, αποτελεί τον κύριο σκοπό του ενός τετάρτου των δωρητών σχεδόν, ενώ οι υπόλοιποι αποβλέπουν στην εξασφάλιση των γηρατειών τους ή σπάνια στην εξασφάλιση της σωτηρίας της ψυχής τους. Εξάλλου, πέντε δωρητές εκπληρώνουν συμφωνίες διαφόρων τύπων, που είχαν ήδη προφορικά συνάψει.

Με τις δωρεές καλύπτονται ποικίλες ανάγκες ή υποχρεώσεις των δωρητών, στα πλαίσια των σχέσεων που έχουν με τους αποδέκτες. Σε κάθε περίπτωση η μεταβίβαση γίνεται αποκλειστικά προς φυσικά πρόσωπα, ένα ή περισσότερα. Κατά κανόνα οι δωρητές έχουν ένα σκοπό, εκτός από εκείνους που μεταβιβάζουν αγαθά υπό τη μορφή κληροδοσίας, που μπορεί

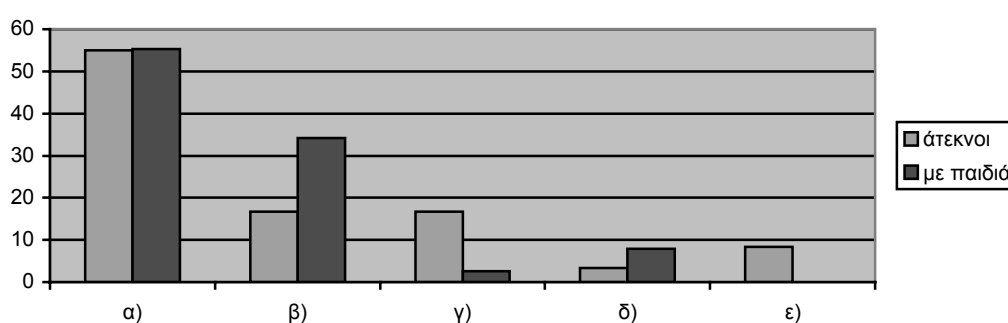
⁴²⁹ Βλ. αναλυτικά παραπάνω, 171-173.

⁴³⁰ Σημειώνουμε ότι οι 98 διαθέτες είναι άτεκνοι σε ποσοστό 61,22%.

παράλληλα να αποβλέπουν και στη σωτηρία της ψυχής τους, ή σε μια περίπτωση να ρυθμίζουν ζητήματα προικοδότησης.⁴³¹

Οι σκοποί των δωρητών διαφοροποιούνται ανάλογα με το εάν έχουν παιδιά ή είναι άτεκνοι. Και στις δυο περιπτώσεις οι μισοί πραγματοποιούν δωρεά για να μεταβιβάσουν αγαθά. Στις υπόλοιπες, ωστόσο, οι άτεκνοι συχνότερα δωρίζουν αγαθά για να εξασφαλίσουν τα γηρατειά τους ή να εκπληρώσουν προηγούμενη συμφωνία, ενώ οι δωρητές με παιδιά συχνότερα για να ανταποδώσουν υπηρεσίες ή να εξασφαλίσουν τη σωτηρία της ψυχής τους.

Σχεδιάγραμμα 14. Σκοποί δωρεάς άτεκνων δωρητών και δωρητών με παιδιά

- α) ποσοστό δωρητών με κύριο/αποκλειστικό σκοπό τη μεταβίβαση αγαθών
- β) ποσοστό δωρητών με αποκλειστικό σκοπό την ανταμοιβή υπηρεσιών
- γ) ποσοστό δωρητών με αποκλειστικό σκοπό την εξασφάλιση των γηρατειών
- δ) ποσοστό δωρητών με αποκλειστικό σκοπό την εξασφάλιση της σωτηρίας της ψυχής τους
- ε) ποσοστό δωρητών με αποκλειστικό σκοπό την εκπλήρωση συμφωνιών

Οι σκοποί των δωρητών είναι αντίστοιχοι, ως ένα βαθμό, με εκείνους των διαθετών, αν και οι περιπτώσεις μεταβίβασης στα πλαίσια κληροδοσίας ή προικοδότησης είναι πολύ λιγότερες, ενώ πολύ συχνότερα οι δωρητές αποβλέπουν να εξασφαλίσουν τα γηρατειά τους. Στην τελευταία, μάλιστα, περίπτωση το σχετικό ποσοστό των δωρητών είναι κατά πολύ υψηλότερο, εάν συνυπολογίσουμε και εκείνους που ανταποδίδουν ανάλογες υπηρεσίες τις οποίες είχαν δεχτεί στο παρελθόν.

Εξάλλου, η ρητή αναφορά σε ανταπόδοση χρηματικής συνδρομής συναντάται αποκλειστικά στις δωρεές, και δεν θα πρέπει να συγχέεται με τις περιπτώσεις διαθετών που συντάσσουν διαθήκη για να ρυθμίσουν εξόφληση χρεών, καθώς εκεί πρόκειται για καθαρά οικονομικού χαρακτήρα συναλλαγές. Η ρητή εκπλήρωση συμφωνίας, είναι επίσης χαρακτηριστικό που συναντάται μόνο στις δωρεές, ενώ και οι δωρητές που προσβλέπουν

⁴³¹ Βλ. συνολικά για τον κυκλαδικό χώρο Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Μορφές δωρεών... ό.π., 136, 145, 147-148, 153-161. Βλ. επίσης Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος...* ό.π., 217-218.

στην εξασφάλιση της σωτηρίας της ψυχής τους, ενεργούν διαφορετικά από τους διαθέτες, επιβαρύνοντας τους αποδέκτες και χωρίς να αφιερώνουν αγαθά σε συγκεκριμένα θρησκευτικά ιδρύματα.

Οι δωρητές που μεταβιβάζουν απλώς αγαθά, ενεργούν όπως οι αντίστοιχοι διαθέτες, δωρίζοντας όμως μικρότερης αξίας περιουσιακά στοιχεία, κατά κανόνα σε συγγενικά πρόσωπα (90%). Το ίδιο συμβαίνει με τους δωρητές που μεταβιβάζουν αγαθά μόνο σε παιδιά τους, τα οποία συχνά χαρακτηρίζουν αδερφομοίρια, όπως και με εκείνους που αναφέρονται σε ζητήματα προικοδότησης, από τους οποίους ένας δωρίζει αγαθά σε μη συγγενικό του πρόσωπο.⁴³²

Εξάλλου, η δωρεά που αφορά εκτέλεση διαθήκης, αφορά ρύθμιση που γίνεται με ευνοϊκότερους όρους για τους αποδέκτες. Το 1654, ο μισέρ Τζανάκης Τζάνες αποδίδει στον παπά κυρ Ξυλουργά Πρέκα και στον θείο του μισέρ παπά Γεώργη Πρέκα ένα σπίτι που δικαιούνται από κληρονομιά της ποτέ Φλουριάς, την οποία θα έπαιρναν μετά το θάνατό του. Η απόδοση γίνεται «σήμερα», όπως «παρακάλεσαν» οι αποδέκτες, ώστε να μπορέσουν να πουλήσουν το σπίτι και να μοιραστούν τα χρήματα της πώλησης, για να αντιμετωπίσουν την «σκλαβιά» που τους «έλαχε». Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν γνωρίζουμε εάν η Φλουριά, το επώνυμο της οποίας δεν σημειώνεται, συνέταξε διαθήκη ή άφησε προφορική παραγγελία, ούτε τη σχέση που είχε με τον δωρητή, ο οποίος προφανώς είχε την επικαρπία του σπιτιού, ή με τους αποδέκτες της δωρεάς. Πάντως, ο Τζανάκης στην ουσία αποποιείται το δικαίωμα της επικαρπίας, λόγω της έκτακτης ανάγκης που αντιμετωπίζουν οι αποδέκτες, οι οποίοι δεν είναι συγγενείς του.⁴³³

Οι δωρητές που επιθυμούν να εξασφαλίσουν τα γηρατειά τους, είναι όλοι πλην ενός άτεκνοι, και όλοι πλην ενός μεταβιβάζουν αγαθά σε συγγενικά τους πρόσωπα, οι μισοί περίπου ανταμείβοντας παράλληλα και υπηρεσίες που τους είχαν προσφέρει οι αποδέκτες στο παρελθόν.

Όσοι δωρητές ανταποδίδουν «χάρες», και σε μια περίπτωση «ζωοτροφή», που είχαν λάβει στο παρελθόν, δωρίζουν όλοι, πλην ενός, αγαθά σε συγγενείς. Συμβατικά, στους

⁴³² Συγκεκριμένα στην τελευταία περίπτωση τέσσερις δωρητές συμπληρώνουν προικώα κοσμικών, δυο μεταβιβάζουν προίκα κοσμικού, ένας προίκα μέλλουσας Δομινικανίδας, ένας προίκα μέλλουσας Δομινικανίδας και παράλληλα πατριμόνιο ιερωμένου, ένας αποκλειστικά πατριμόνιο, και μάλιστα σε μη συγγενικό του πρόσωπο, ενώ δυο δωρητές συμπληρώνουν αγαθά πατριμονίου. Σημειώνουμε ότι ο δωρητής που προικοδοτεί ιερωμένο είναι και ο ίδιος ιερωμένος, όπως συμβαίνει σε αντίστοιχες περιπτώσεις μεταβίβασης πατριμονίου, βλ. εδώ παραπάνω, 220.

⁴³³ Βλ. 1 Αυγούστου 1654 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Ι' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. γ'. Η «σκλαβιά» μάλλον αναφέρεται σε αιχμαλωσία μέλους της οικογένειας των αποδεκτών της δωρεάς. Την περίοδο αυτή διεξάγεται ο πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος, στα πλαίσια του οποίου ενισχύεται η δράση των κουρσάρων στην περιοχή, οπότε συναντώνται και οι περισσότερες σχετικές μαρτυρίες σε έγγραφα, βλ. παραπάνω, 45

τελευταίους συνυπολογίζουμε και την περίπτωση του αφέντη πρε Λοΐζου Νταρζέντα που μεταβιβάζει περιουσιακά του στοιχεία στη γυναίκα με την οποία συζεί.⁴³⁴

Ιδιαίτερη, στο πλαίσιο αυτό, είναι η δωρεά του αφέντη της Σαντορίνης Γιακουμάκη Κρίσπου, «πρωτογέννητου Δούκα Αιγαίου Πελάγους», προς τον κυρ Αντρέα Μανόρα, η μόνη προς μη συγγενικό πρόσωπο, που γίνεται στα πλαίσια σχέσεων υποτέλειας φεουδαλικού τύπου, το 1558. Η πράξη συντάσσεται στη Νάξο, στο «παλάτι» του Γιακουμάκη, ενώ το έγγραφο που σώζεται στο ΑΚΕ αποτελεί «κόπια από το φράγκικο στο ρωμαίικο», του 1743. Ο Γιακουμάκης σημειώνει πως επειδή «γνωρίζομεν δια άνθρωπον καλόν και εμπιστεμένον δουλευτή» τον Αντρέα, «δια να ανταμείβομεν έτοιον εμπιστεμένον ... [και] δια οξόμπλι [παράδειγμα] αλλονών, δια να έχουν αφορμήν να κάμουν και να ξετρέχουν ... εις καλύτερον ... δια λόγου μας και δια τους κληρονόμους και διαδόχους μας ... χαρίζομεν» από «σήμερον» τα «απάνω» σπίτι του «γουλά» του καστελίου του Αγίου Νικολάου της Επανωμερίας, να τα έχει της εξουσίας του, υπό τον όρο «όντα είν' χρεία δια να φυλαχτεί ο λαός να 'ν' κρατημένος [ο ίδιος] ... και οι κληρονόμοι του» να επιτρέπουν στους κατοίκους να καταφεύγουν στον γουλά, «και δια εγνώριση του λεγομένου χαρισμού να 'ν' κρατημένος ο λεγόμενος κυρ Αντρέας και οι κληρονόμοι του πάσαν σκόλη τον χρόνον των Χριστουγέννων να δίδει και να πληρώνει εμάς και των κληρονόμων μας και διαδόχων μας μήλο ένα».⁴³⁵

Η ανταπόδοση χρηματικής συνδρομής αφορά επίσης μεταβίβαση σε συγγενικά πρόσωπα κατά κανόνα, εκτός από δυο περιπτώσεις μη συγγενών, των οποίων τη σχέση με τους δωρητές δεν γνωρίζουμε. Στις συγκεκριμένες δωρεές αποτυπώνεται μια ακόμη μορφή σχέσεων αλληλεγγύης, η οποία σπάνια συναντάται στις διαθήκες. Οι δωρητές είναι σε μικρότερο ποσοστό άτεκνοι (41,66%) και σπάνια αναφέρονται στο ακριβές ύψος της χρηματικής συνδρομής που έλαβαν, ενώ ο αποδέκτης της δωρεάς είναι σε περισσότερες από τις μισές περιπτώσεις παιδί του δωρητή, σε μια περίπτωση προγονός, και σε δυο άλλες ανήψι.

Συμβαίνει, εξάλλου, να σημειώνεται ότι η χρηματική συνδρομή είχε ως αποτέλεσμα ο δωρητής να αποφύγει εκποίηση ακίνητων περιουσιακών του στοιχείων. Όπως στην περίπτωση του Γάσπαρη Συρίγου, που με ιδιόγραφη πράξη του το 1816 δωρίζει στον γιο του πρε Λουκά ό,τι χωράφια, αμπέλια και σπίτια γονικά του έχει, καθώς εκείνος εξόφλησε χρέος του ύψους 23.963 γροσίων, για να μην είναι «οι κρεδιτόροι κακοευχαριστημένοι» και για να μην αναγκαστεί ο ίδιος να πουλήσει τη γονική του περιουσία. «Ακολούθως ό,τι έχω είναι

⁴³⁴ Βλ. παραπάνω, 115-116.

⁴³⁵ Βλ. 20 Σεπτεμβρίου 1558 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. α'. Σχετική με ζήτημα που δημιουργείται αργότερα μεταξύ των κληρονόμων του αποδέκτη της δωρεάς και άλλων που έκτισαν στέρνα δημιουργώντας προβλήματα στατικότητας στον γουλά, είναι απόφαση του Καθολικού Επισκόπου της Σαντορίνης Φρατζέσκου Κρίσπου, ο οποίος αποφαινεται υπέρ των κληρονόμων, βάσει της παραπάνω δωρεάς, βλ. 12 Μαρτίου 1692 *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 4 υποφ. 9 27 Μαΐου 1692 *ό.π.*.

δικό του», αλλά καθώς «είναι λιγότερου αξασμού από το χρέος υπόσχομαι να τον αποπληρώσω» με τη βοήθεια του Θεού στο μέλλον.⁴³⁶

Οι δωρητές που αποβλέπουν αποκλειστικά στη σωτηρία της ψυχής τους, μεταβιβάζουν σε μια περίπτωση αγαθά σε μη συγγενή, ο οποίος είναι ιερωμένος, και στις υπόλοιπες σε ανήψια, υπό τον όρο να τελούν λειτουργίες στη μνήμη τους. Το ίδιο συμβαίνει, επίσης, με επτά δωρητές, που το πράττουν μέσω δωρεάς που έχει ως κύριο σκοπό μεταβίβαση στα πλαίσια κληροδοσίας.

Τέλος, από τους δωρητές που πραγματοποιούν δωρεά στα πλαίσια συμφωνίας, οι τρεις μεταβιβάζουν αγαθά σε συγγενείς και οι δυο σε μη συγγενικά πρόσωπα. Σε τρεις περιπτώσεις πρόκειται για μεταβίβαση υπό τον όρο ο αποδέκτης να παράσχει στον δωρητή εργασία, σε μια για ανταλλαγή ακίνητων, ενώ σε άλλη για αμοιβή γιατρού. Σε κάθε περίπτωση η συναλλαγή γίνεται με εξωοικονομικούς όρους, χωρίς αποτίμηση της αξίας των δωριζόμενων ή ακριβή αναφορά στην αξία των παροχών των αποδεκτών.

Ο αφέντης πρε Αντώνης Ντελέντας δωρίζει στην αδερφή του Μοσκού και τον σύζυγό της αφέντη Νικολάκη Σιγάλα ένα σπίτι. Ο ίδιος κρατά μια σπηλιά, υπόσκαφο δηλαδή κτίσμα, που οφείλει ο Νικολάκης να «πορτώσει να το κάμει σαν κάθε κυβερνημένο σπίτι». Εάν, στο μέλλον, ο πρε Αντώνης έχει ανάγκη, θα μπορεί να πουλήσει την σπηλιά, διαφορετικά δεσμεύεται να την κληροδοτήσει σε ένα από τα παιδιά της αδερφής του.⁴³⁷ Ο караβοκύρης Γεώργης Κανιόλας, από την πλευρά του, δωρίζει ένα σπίτι στον Ιησουΐτη «ιατρό» Frère Dechamps, «δια μια μικρή ανταμοιβήν της δούλεψης οπού του ήκαμεν εις την γιατροσύνην», ή, όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται στο μεταγενέστερο οπισθογράφημα του εγγράφου, «ο Frère Dechamps εθεράπευσεν τον Κανιόλα και αυτούς του αφήνει ένα σπιτάκι».⁴³⁸

Σχετικά με τους δωρητές που πραγματοποιούν δυο ή τρεις δωρεές, σημειώνουμε ότι κάθε φορά μεταβιβάζουν αγαθά σε διαφορετικούς αποδέκτες, με τους ίδιους ή διαφορετικούς σκοπούς. Ο πρε Γιοζέπος Σιγάλας δωρίζει μικρής μάλλον αξίας αγαθά που είχε λάβει ως κληρονομιά, σε ιερωμένο ανηψιό του, και τρία χρόνια αργότερα τα ίδια σε δεύτερο, επίσης ιερωμένο, γιατί ο πρώτος έχει στο μεταξύ πεθάνει, με την υποχρέωση κάθε φορά εκείνοι να τελούν λειτουργίες στη μνήμη του, σημειώνοντας ότι θα έχουν την κυριότητά τους μετά το θάνατό του και χωρίς να θέτει όρους σχετικά με τη μελλοντική τους μεταβίβαση. Εξάλλου, με τρίτη του δωρεά προς ανηψιά του μεταβιβάζει αγαθά αξίας 150 περίπου γροσίων, ως ανταπόδοση χρηματικής συνδρομής της, τα οποία θα περιέλθουν στην κυριότητά της επίσης μετά το θάνατό του, τα οποία εκείνη θα μπορεί να τα διαθέσει κατά βούληση.⁴³⁹

⁴³⁶ Βλ. 21 Μαρτίου 1816 *ό.π.*, Α' Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 3 υποφ. 2.

⁴³⁷ Βλ. 17 Οκτωβρίου 1762 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Ε' Συμβιβασμοί, Φάκ. 2 υποφ. γ'.

⁴³⁸ Βλ. 7 Αυγούστου 1729 *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α' Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 2 υποφ. 3. Σημειώνουμε ότι σε άλλα νησιά συναντώνται πράξεις εκμίσθωσης υπηρεσιών γιατρού, καθαρά οικονομικού χαρακτήρα, βλ. Πετρόπουλος, *Νομικά...* *ό.π.*, 142-143.

⁴³⁹ Βλ. παραπάνω, 172.

Επισημαίνουμε, τέλος, ότι η αξία των μεταβιβαζόμενων αγαθών εξαρτάται από τους σκοπούς των δωρεών και όχι από τα χαρακτηριστικά των δωρητών, Όπως έχουμε διαπιστώσει σε κάθε περίπτωση μεταβιβάζονται κατά τα τρία τέταρτα αγαθά μικρής αξίας, σε δυο στις δέκα περιπτώσεις μέτριας και σπάνια μεγάλης (5,88%). Το στοιχείο που χαρακτηρίζει, εξάλλου, τις δυο τελευταίες περιπτώσεις, αλλά και γενικότερα τις δωρεές ως πρακτική μεταβίβασης, είναι ότι όταν δωρίζονται αγαθά μέτριας αξίας πρόκειται για δωρεά στα πλαίσια κληροδοσίας ή, σπανιότερα, ανταπόδοσης χρηματικής συνδρομής, ενώ όταν δωρίζονται αγαθά μεγάλης αξίας για δωρεά που γίνεται σχεδόν αποκλειστικά για τη σωτηρία της ψυχής των δωρητών.

3. Αποδέκτες δωρεών

Οι δωρητές μεταβιβάζουν αγαθά κατά κανόνα σε ένα πρόσωπο (89,79%), σε οκτώ περιπτώσεις σε δυο, ενώ δυο δωρητές κάνουν δωρεά με τέσσερις αποδέκτες. Σημειώνουμε ότι στις περιπτώσεις που οι αποδέκτες είναι περισσότεροι του ενός, πρόκειται πάντοτε για συγγενικά μεταξύ τους πρόσωπα.⁴⁴⁰

Ο αριθμός των αποδεκτών συνδέεται με τον σκοπό της δωρεάς, καθώς οι δωρητές που μεταβιβάζουν αγαθά σε δυο ή περισσότερα πρόσωπα, πραγματοποιούν δωρεές κατά κύριο λόγο στα πλαίσια κληροδοσίας και στις υπόλοιπες περιπτώσεις για να ανταποδώσουν υπηρεσίες που τους είχαν παρασχεθεί.

Η σχέση αποδεκτών-δωρητών εξαρτάται κυρίως από το εάν οι τελευταίοι είναι άτεκνοι ή έχουν παιδιά, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις κληρονόμων-διαθετών και προικοδοτούμενων-προικοδοτών. Συνδέεται, εξάλλου, και με το σκοπό για τον οποίο πραγματοποιείται η δωρεά, όπως ήδη διαπιστώσαμε.

Οι δωρητές κατά κανόνα μεταβιβάζουν αγαθά αποκλειστικά σε συγγενικά τους πρόσωπα, ενώ κατά 17,34% αποκλειστικά σε μη συγγενικά, στοιχείο που αποτελεί βασικό παράγοντα διαφοροποίησης των δωρεών από τις διαθήκες, καθώς στις τελευταίες σπάνια μεταβιβάζονται αγαθά μόνο σε μη συγγενείς. Όσοι δωρίζουν αγαθά σε μη συγγενείς είναι κατά τα τέσσερα πέμπτα άτεκνοι, ενώ οι αποδέκτες της δωρεάς μπορεί να είναι πνευματικά τους τέκνα, υπηρέτες ή ιερωμένοι που λαμβάνουν αγαθά για να φροντίσουν τη σωτηρία της ψυχής των δωρητών ή υπό τη μορφή πατριμονίου.⁴⁴¹

⁴⁴⁰ Στις 8 περιπτώσεις δυο αποδεκτών πρόκειται για 5 έγγαμα ζευγάρια, 2 αδερφές, και στην περίπτωση της δωρεάς του μισέρ Τζανάκη Τζάνε, που αναφέραμε παραπάνω, για ανηψιό και θείο. Στις περιπτώσεις τεσσάρων αποδεκτών πρόκειται είτε για πατέρα και τους τρεις γιους του είτε για τέσσερα αδέρφια.

Πίνακας 36. Συγγένεια αποδεκτών-δωρητών⁴⁴²

α)		
ανηψιός/ανηψιά	45	55,55%
παιδί	25	30,86%
αδερφός/αδερφή	10	12,34%
γαμπρός	5	6,17%
σύζυγος	3	3,70%
εγγονός/εγγονή	3	3,70%
συγγενής	1	1,23%
σύνολο	81	

α) αριθμός δωρητών και ποσοστό επί του συνόλου

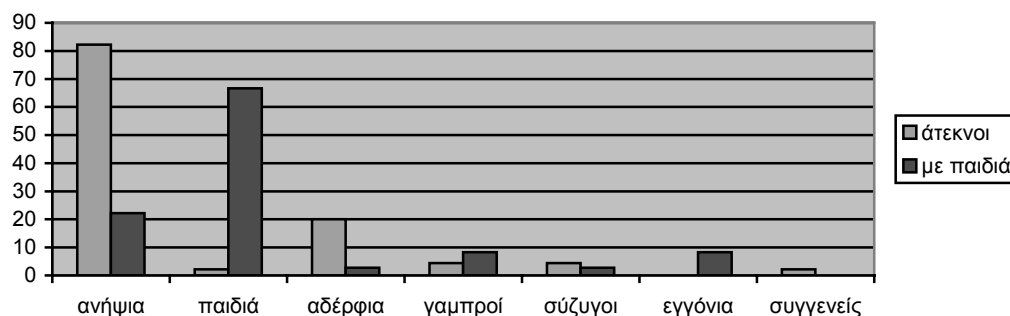
Οι συγγενείς αποδέκτες είναι συνήθως ανήψια γεγονός που οφείλεται στο υψηλό ποσοστό των άτεκνων δωρητών. Επίσης, τρεις στους δέκα είναι παιδιά, νόμιμα ή σε μια περίπτωση προγονός, ελάχιστοι σύζυγοι, καθώς σημαντικό ποσοστό των δωρητών είναι άγαμοι ή χήροι. Εξάλλου, οι δωρητές διαφοροποιούνται από τους διαθέτες και ως προς το ότι μεταβιβάζουν σχεδόν αποκλειστικά αγαθά σε λιγότερες κατηγορίες συγγενών, σχεδόν αποκλειστικά τουλάχιστον σε κατιόντες (93,82%) και σε χαμηλότερο ποσοστό εκ πλαγίου της ίδιας γραμμής (14,81%), ενώ σε καμία περίπτωση σε ανιόντες.

Το τελευταίο οφείλεται στη μεγαλύτερη ηλικία τους και στο γεγονός ότι συχνά με τις δωρεές ανταμείβουν υπηρεσίες, που δεν θα μπορούσαν να τους είχαν παράσχει συγγενείς ανιόντες. Σημειώνουμε στο σημείο αυτό, ότι δεν γνωρίζουμε συνήθως την οικογενειακή κατάσταση των κατιόντων συγγενών, που, πάντως, θα πρέπει να ήταν άγαμοι σε ποσοστό χαμηλότερο από όσο οι κληρονόμοι, καθώς οι δωρεές δεν αποτελούν τον κύριο τρόπο μεταβίβασης μεριδίων από την οικογενειακή περιουσία.

⁴⁴¹ Η σχέση αποδεκτών-δωρητών είναι γνωστή σε τέσσερις στις δέκα περιπτώσεις.

⁴⁴² Το άθροισμα των ποσοστών είναι μεγαλύτερο του εκατό, καθώς ορισμένοι δωρητές μεταβιβάζουν αγαθά σε περισσότερα από ένα πρόσωπα με την ίδια πράξη. Σημειώνουμε ότι συναντάται και περίπτωση δωρεάς σε συγγενικό πρόσωπο που δεν γνωρίζουμε ακριβώς το είδος της συγγένειας που το συνδέει με τον δωρητή.

Σχεδιάγραμμα 15. Συγγένεια αποδεκτών-δωρητών άτεκνων και αποδεκτών-δωρητών με παιδιά

Οι συγγενείς των άτεκνων δωρητών είναι σε μικρότερη συχνότητα κατιόντες και σε μεγαλύτερη εκ πλαγίου της ίδιας γραμμής, όπως αντίστοιχα συμβαίνει και στους κληρονόμους άτεκνων διαθετών. Πρόκειται κατά κανόνα για ανήψια, κατά το ένα πέμπτο για αδέρφια, ενώ σε δυο περιπτώσεις οι αποδέκτες είναι σύζυγοι αδερφών.

Οι συγγενείς των δωρητών με παιδιά είναι σε ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό κατιόντες, καθώς όλοι σχεδόν οι δωρητές μεταβιβάζουν αγαθά τουλάχιστον σε ένα συγγενή της κατηγορίας αυτής. Κατά τα δυο τρίτα είναι παιδιά των δωρητών, κατά το ένα πέμπτο περίπου ανήψια, σε τρεις περιπτώσεις σύζυγοι παιδιών, ενώ σε τρεις εγγόνια.

Σημειώνουμε, τέλος, ότι η ονοματοδοσία παίζει ελάχιστο ρόλο στην επιλογή των αποδεκτών.⁴⁴³ Το φύλο των ανηψιών, ωστόσο, παίζει κάποιο ρόλο, καθώς τρεις στους δέκα θείους/θείες μεταβιβάζουν αγαθά σε ανήψι του ίδιου φύλου.

4. Προέλευση δωριζόμενων αγαθών

Μόνο ένας δωρητής σημειώνει πως τα δωριζόμενα είναι «της εξουσίας του», ενώ τέσσερις στους δέκα αναφέρονται στην προέλευση των μεταβιβαζόμενων, κατά κανόνα του συνόλου τους. Σημειώνουμε ότι στις περιπτώσεις αυτές πρόκειται για δωρεές υψηλότερης αξίας του μέσου όρου.⁴⁴⁴

Οι δωρητές συνήθως μεταβιβάζουν αγαθά που είχαν λάβει από συγγενικά τους πρόσωπα: προικικά, γονικά ή κληρονομίες, οπότε και η αξία της δωρεάς είναι μικρή ενώ οι αποδέκτες των δωριζόμενων κατά κανόνα συγγενείς. Εξάλλου, τρεις στους δέκα

⁴⁴³ Το 8,88% των ανηψιών είναι συνονόματα με θείους/θείες δωρητές, ενώ ένα εγγόνι λαμβάνει αγαθά από συνονόματο παππού.

μεταβιβάζουν περιουσιακά στοιχεία από αγορές ή, σε μια περίπτωση, προϊόντα εργασίας τους, οπότε η αξία της δωρεάς είναι υψηλότερη, ενώ οι αποδέκτες των δωριζόμενων και μη συγγενικά πρόσωπα.⁴⁴⁵ Η προέλευση αναφέρεται συνήθως σε ακίνητα, κάποτε σε κινητά, σε μια περίπτωση σε χρηματικό ποσό.

5. Απόδοση δωριζόμενων αγαθών

Κατά κανόνα οι δωρητές μεταβιβάζουν την κυριότητα των δωριζόμενων, εκτός από δυο περιπτώσεις όπου ιδρύουν μπενεφίτζια και παραχωρούν δικαίωμα επικαρπίας.

Οι δωρεές διακρίνονται σε δυο κατηγορίες, ανάλογα με το χρόνο απόδοσης των δωριζόμενων: α) όσες συνεπάγονται άμεση μεταβίβαση των αγαθών, και β) εκείνες με τις οποίες οι δωρητές μεταβιβάζουν αγαθά μετά το θάνατό τους.⁴⁴⁶ Σχετική διευκρίνιση γίνεται από το 58,16% των δωρητών (57 πρόσωπα), ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε το χρόνο απόδοσης.

Συνήθως τα δωριζόμενα αποδίδονται άμεσα, όπως ορίζουν έξι στους δέκα από τους δωρητές που προβαίνουν σε σχετική διευκρίνιση, οπότε και πρόκειται για δωρεές μεγαλύτερης αξίας του μέσου όρου, που γίνονται συχνότερα ως ανταπόδοση φροντίδας ή χρηματικής συνδρομής.⁴⁴⁷ Αντίθετα, όσοι δωρίζουν αγαθά μετά θάνατο μεταβιβάζουν αγαθά μικρότερης αξίας, συχνότερα για να εξασφαλίσουν τα γηρατειά τους ή στα πλαίσια προικοδότησης των αποδεκτών.⁴⁴⁸

Τμηματική απόδοση ορίζει μόνο ένας δωρητής, υπό τη μορφή που συναντήσαμε στα προικοδωρητήρια, ενώ η σύσταση επικαρπίας δεν αποτελεί χαρακτηριστικό των δωρεών. Εξάλλου, οι δωρητές δεν επιβαρύνουν τους αποδέκτες με την εξόφληση χρεών τους και μόνο ένας αναφέρει πως εκτός από τα συγκεκριμένα αγαθά που μεταβιβάζει, ο αποδέκτης θα δικαιούται να λάβει και όποια κληρονομιά του «τύχει» στο μέλλον, ενώ άλλος σημειώνει πως ένα από τα μεταβιβαζόμενα κινητά θα το «φτιάξει», όπως αντίστοιχα συμβαίνει στα προικοδωρητήρια. Σημειώνουμε, επίσης, ότι οι δωρητές που μεταβιβάζουν αγαθά σε

⁴⁴⁴ Η αξία των δωριζόμενων είναι γνωστή σε 38 από τις 41 περιπτώσεις: 13,15% μέτρια και 10,25% μεγάλη.

⁴⁴⁵ Η προέλευση των δωριζόμενων αποτελεί επιπλέον στοιχείο διαφοροποίησης των δωρητών με τους διαθέτες, καθώς οι τελευταίοι μεταβιβάζουν σε υψηλότερο ποσοστό αγορές ή άλλα αγαθά που απέκτησαν οι ίδιοι.

⁴⁴⁶ Βλ. και Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Μορφές δωρεών... ό.π., 135-136.

⁴⁴⁷ Τα αγαθά είναι μέτριας αξίας κατά 37,50% και μικρής κατά 59,73% (στις 32 περιπτώσεις όπου το στοιχείο είναι γνωστό, από τις συνολικά 34 περιπτώσεις). Οι συγκεκριμένοι δωρητές ανταποδίδουν φροντίδα κατά 14,70% και χρηματική συνδρομή κατά 17,64%.

⁴⁴⁸ Τα αγαθά είναι μικρής αξίας κατά 77,27%, μέτριας κατά 18,18% και μεγάλης κατά 4,54% (στις 22 περιπτώσεις όπου το στοιχείο είναι γνωστό από τις συνολικά 23). Οι συγκεκριμένοι δωρητές κατά το ένα πέμπτο αποβλέπουν στην εξασφάλιση των γηρατειών τους και κατά 13,04% ρυθμίζουν ζητήματα προικοδότησης.

περισσότερα από ένα πρόσωπα, κατά κανόνα δεν ορίζουν ξεχωριστά μερίδια για τον καθένα, ούτε αναφέρονται στον τρόπο διανομής.

Εννέα δωρητές κρατούν γεροντομοίρι (9,18%), ποσοστό αντίστοιχο με εκείνο των διαθετών, αποκλειστικά για λογαριασμό τους, ωστόσο. Το γεροντομοίρι αφορά μικρό τμήμα των δωριζόμενων, καταβολή μικρού χρηματικού ποσού εκ μέρους του αποδέκτη κάθε χρόνο, ή συνήθως παροχή αγροτικών προϊόντων (4), ενώ σε δυο περιπτώσεις αναφέρεται στη «ζωοτροφή» των δωρητών, χωρίς να μπορούμε να διακρίνουμε εάν συνεπάγεται και συγκατοίκηση. Οι συγκεκριμένοι δωρητές, εξάλλου, μεταβιβάζουν άμεσα τα δωριζόμενα συνήθως (κατά τα δυο τρίτα), όπως και θα ήταν αναμενόμενο.

6. Όροι μεταβίβασης

Κατά τα δυο τρίτα οι δωρητές απλώς διευκρινίζουν ότι τα δωριζόμενα θα είναι «της εξουσίας» των αποδεκτών, ποσοστό υψηλότερο από εκείνο των διαθετών και κατά πολύ υψηλότερο από εκείνο των προικοδοτών, που αποτελεί και χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης πρακτικής. Εξάλλου, όρους μεταβίβασης θέτουν σχεδόν αποκλειστικά στις περιπτώσεις που τα μεταβιβαζόμενα επιβαρύνονται με την τέλεση λειτουργιών. Επίσης, δυο δωρητές θέτουν όρους που αποβλέπουν στον έλεγχο της συμπεριφοράς των αποδεκτών ή στον καθορισμό της επαγγελματικής τους επιλογής.

Από τους τελευταίους, ο Μάρκος Μπαρμπαρίγος δωρίζει στην αδερφή του Ειρήνη, το 1692, όλα του τα γονικά ακίνητα και κινητά, υπό τον όρο να γίνει Δομινικανίδα ή να μείνει ανύπαντρη «με τιμή», ενώ εάν παντρευτεί, εκείνος θα έχει δικαίωμα τουλάχιστον σε ορισμένα από τα δωριζόμενα, όρος μοναδικός, που προφανώς οφείλεται στο γεγονός ότι η αδερφή του θα μπορεί να συντηρείται και από τον σύζυγό της, εάν παντρευτεί.⁴⁴⁹

Η ορθόδοξη Καλίτζα, σύζυγος του μισέρ Αντώνη Χατζή Λιγνού, εξάλλου, δωρίζει το 1650 ένα προικό της σπίτι και ένα αμπέλι στον προγονό της Ιωάννη, γιο του συζύγου της, επειδή ο τελευταίος είχε εξοφλήσει χρέος των γονέων της, υπό τον όρο ο Ιωάννης να γίνει ιερέας και να «μνημονεύει» την ίδια και τους γονείς της. Με πράξη που συντάσσει οκτώ χρόνια αργότερα, επιβεβαιώνει την παραπάνω δωρεά, ενώ του «αφήνει» μετά το θάνατό της επιπλέον και ό,τι άλλο της «βρεθεί», υπό τον όρο όχι μόνο να μνημονεύει τους γονείς της και δυο αδερφές της, αλλά και να κάνει στη μνήμη τους αριθμό λειτουργιών: 1) τη γιορτή του Αγίου Ιωάννη του Πρόδρομου και της Παναγίας του Ευαγγελισμού, καθώς και τρεις λειτουργίες το χρόνο στον Άγιο Ιωάννη στα Φηρά, υποχρεώσεις που θα πρέπει να μεταβιβάζονται μεταξύ των ιερωμένων απογόνων του ώστε να γίνονται αιωνίως, και 2) μια λειτουργία το χρόνο σε ναό της Παναγίας. Σημειώνει ότι τα δωριζόμενα ήταν όλα γονικά της,

⁴⁴⁹ Βλ. 30 Οκτωβρίου 1692 *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 4 υποφ. 9.

της εξουσίας της. Ο Ιωάννης γίνεται αργότερα ιερωμένος, όπως διαπιστώνουμε από το προικοσύμφωνο που συντάσσεται για να παντρευτεί την Μαρία Γιράρδη, στο οποίο προικοδοτείται από τον πατέρα του και την μητριά του Καλίτζα.⁴⁵⁰

Οι δωρεές δεν αποτελούν τον κύριο τρόπο με τον οποίο εξασφαλίζεται η σωτηρία της ψυχής, καθώς μόνο τρεις στους δέκα δωρητές μεριμνούν σχετικά, επιβαρύνοντας τους αποδέκτες των δωριζόμενων με την τέλεση λειτουργιών ή μνημόσυνων στη μνήμη τους (28).

Εκτός από εκείνους που πραγματοποιούν δωρεά κυρίως ή δευτερευόντως με το σκοπό αυτό (12), συναντώνται και άλλοι που συνήθως δωρίζουν αγαθά για να εξασφαλίσουν τα γηρατεία τους, επιβαρύνοντας παράλληλα τους αποδέκτες με θρησκευτικές υποχρεώσεις.⁴⁵¹

Οι μισοί δωρητές ορίζουν συγκεκριμένο τμήμα των δωριζόμενων, από τα έσοδα του οποίου οι αποδέκτες θα τελούν τις θρησκευτικές τους υποχρεώσεις (ακίνητο και σε δυο περιπτώσεις χρηματικό ποσό), ενώ οι άλλοι μισοί επιβαρύνουν το σύνολο της δωρεάς. Λόγω του μικρού αριθμού των αποδεκτών, εξάλλου, οι δωρητές κατά τα τρία τέταρτα επιβαρύνουν τους αποδέκτες με μια ομάδα λειτουργιών ή μνημόσυνων.

Συνήθως πρόκειται για λειτουργίες που θα γίνονται σε βάθος χρόνου (71,42%), οι οποίες στο ένα πέμπτο ρητά ορίζεται πως πρέπει να γίνονται «αιωνίως». Επίσης, συμβαίνει να πρόκειται για πεπερασμένο αριθμό λειτουργιών (3) ή τέλεση μνημόσυνων (5). Επιπλέον, το ένα τέταρτο των δωρητών ζητά οι αποδέκτες να φροντίσουν και για την κηδεία τους, χωρίς να αφήνουν λεπτομερείς οδηγίες, ωστόσο.

Κάθε παιδί, ανεξαρτήτως φύλου ή σειράς γέννησης λαμβάνει κατ'αρχήν τμήμα της περιουσίας των γονέων του. Σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και τα νόθα. Ωστόσο, η πρακτική μεταβίβασης της πατρικής περιουσίας σε γιους και της μητρικής σε κόρες ακολουθείται σε σημαντικό βαθμό, κυρίως προς τους έγγαμους, όπως και η πρακτική μεταβίβασης μεγαλύτερων μεριδίων στα πρωτότοκα, κατά κανόνα στις οικογένειες μεγάλης οικονομικής επιφάνειας. Τα μερίδια των παιδιών είναι κατά κανόνα άνισα, κυρίως, όμως,

⁴⁵⁰ Βλ. 16 Οκτωβρίου 1650 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Η' Μαρτυρίες, Φάκ. 1 υποφ. α' 12 Δεκεμβρίου 1659 *ό.π.* 10 Οκτωβρίου 1660 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 2 υποφ. ε'.

⁴⁵¹ Το δόγμα, η οικογενειακή κατάσταση, η ύπαρξη ή μη παιδιών, η αξία των δωριζόμενων ή ο χρόνος απόδοσής τους δεν διαφοροποιούνται στις περιπτώσεις αυτές, από το σύνολο.

διότι μεγαλύτερα αποδίδονται στα έγγραμα, μικρότερα σε προικοδοτούμενους ιερωμένους, και ακόμη μικρότερα σε όσα γίνονται μοναχοί.

Οι έγγαμοι λαμβάνουν το μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας που τους αναλογεί κυρίως όταν πρόκειται να παντρευτούν και οι καθολικοί ιερωμένοι ενόψει χειροτόνησής τους. Αντίστοιχες είναι και οι περιπτώσεις μελλουσών Δομινικανίδων και ορθόδοξων καλογραιών, που προικοδοτούνται σχεδόν αποκλειστικά προτού λάβουν το μοναχικό σχήμα, όπου όμως τα μεταβιβαζόμενα περιέρχονται στη κυριότητα των μοναστηριών. Όσοι κοσμικοί μένουν άγαμοι λαμβάνουν το μερίδιό τους κυρίως μέσω διαθηκών. Μέσω των πράξεων αυτών, άλλωστε, συμβαίνει να γίνεται συνολικά η μεταβίβαση της οικογενειακής περιουσίας προς ανήλικα παιδιά.

Εξάλλου, την περιουσία της οικογένειας καταγωγής, συμπληρώνουν αγαθά μελών της ευρύτερης οικογένειας, και σε κάποιες περιπτώσεις μη συγγενικών προσώπων, που μεταβιβάζονται κυρίως μέσω κληροδοσίας ή και δωρεών. Σε κάθε περίπτωση οι μεταβιβάσεις μεταξύ συγγενών πραγματοποιούνται λαμβάνοντας υπόψη τα δικαιώματα της ευρύτερης οικογένειας, από ανιόντες προς κατιόντες σχεδόν αποκλειστικά.

Οι όροι με τους οποίους μεταβιβάζονται προικώα και κληροδοτούμενα περιορίζουν σημαντικά την κυριότητα των αγαθών και καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη μελλοντική τους μεταβίβαση, ώστε να εξασφαλίζεται κατά το δυνατό η διατήρησή τους στους κόλπους της οικογένειας, και στα πλαίσια του γενικότερου ελέγχου της οικογένειας προς τα μέλη της. Ο έλεγχος αυτός είναι αμφίδρομος, καθώς δεν ασκείται αποκλειστικά από τους προικοδότες/διαθέτες προς τους προικοδοτούμενους/κληρονόμους, αλλά και αντιστρόφως.

Από τον 18^ο αιώνα, όταν αυξάνεται η αξία των προικώων και των κληροδοτούμενων αγαθών και παράλληλα η παρουσία των καθολικών στα αντίστοιχα έγγραφα, οι όροι μεταβίβασης διαφοροποιούνται, κυρίως ως προς τα προικώα, καθώς παρέχονται κάποια περιθώρια έκφρασης ατομικών επιθυμιών στους προικοδοτούμενους ενώ παράλληλα τίθενται περισσότερο περιοριστικοί όροι ως προς τον κύριο όγκο των αγαθών. Την ίδια περίοδο, εξάλλου, οι διαθέτες εξασφαλίζουν τη σωτηρία της ψυχής τους και με τη μεταβίβαση αγαθών εκτός των κόλπων της οικογένειας, εν είδει αφιερώσεων και πράξεων φιλανθρωπίας.

Οι διαθέτες έχουν γενικότερα μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων, ιδιαίτερα οι άτεκνοι και άγαμοι, καθώς μεταβιβάζουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους προικοδότες αγαθά που οι ίδιοι απέκτησαν με ατομική τους δραστηριότητα. Εξάλλου, είναι εκείνοι κυρίως που αποβλέπουν συχνότερα στην ικανοποίηση προσωπικών τους αναγκών, εξασφάλιση των γηρατειών τους και κυρίως της σωτηρίας της ψυχής τους.

Το πλέγμα των συγγενικών σχέσεων που διακρίνεται στα προικοδορητήρια, αποτυπώνεται με μεγαλύτερη ευκρίνεια στις διαθήκες, οι οποίες αποτελούν και την έκφραση των όρων μεταβίβασης των προικώων, κυρίως στις περιπτώσεις έγγαμων διαθετών. Εξάλλου, οι κάθε είδους αλληλεγγυότητες εκφράζονται και μέσω των δωρεών.

VI. Συγκρότηση περιουσιών

Τα αγαθά που συγκροτούν την προίκα των μελλόνυμφων ζευγαριών αποτελούν τη βάση της οικογενειακής περιουσίας και θα μας απασχολήσουν κατ'αρχήν στο κεφάλαιο αυτό. Θα αναφερθούμε, επίσης, στη σύνθεση των πατριμονίων, καθώς και σε εκείνη της προίκας των Δομικανίδων, σε σχέση με τη σύνθεση της προίκας των μελλόνυμφων. Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε τη γενικότερη σύνθεση των κληροδοτούμενων, καθώς τη σύνθεση των περιουσιών ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση των διαθετών και το εάν έχουν παιδιά. Ολοκληρώνοντας, θα αναφερθούμε στην εξέλιξη των ατομικών περιουσιών, συγκρίνοντας τα μεγέθη προικίων και κληροδοτούμενων.

Πρώτα, όμως, θα εκθέσουμε τον τρόπο με τον οποίο υπολογίζεται το μέγεθος προικίων και κληροδοτούμενων, θα αναφερθούμε στα είδη των αγαθών που συγκροτούν τις μεταβιβαζόμενες περιουσίες, και θα επιχειρήσουμε να εκτιμήσουμε την επιφάνεια προικοδοτούμενων και διαθετών σε σχέση με την επιφάνεια του συνολικού πληθυσμού της Σαντορίνης.

α. Προσδιορισμός μεγεθών

Η κατηγοριοποίηση των μεγεθών στα προικοδορητήρια και τις διαθήκες προκύπτει από τη σύγκριση των μεταβιβαζόμενων περιουσιών μεταξύ τους και όχι σε σχέση με το γενικότερο οικονομικό επίπεδο του νησιού.

Οι πληροφορίες που αφορούν το συνολικότερο επίπεδο προέρχονται κυρίως από τις αγοραπωλησίες ακινήτων και τα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα, τα δεδομένα των οποίων είναι ήδη γνωστά,¹ καθώς και από τις χρεωστικές ομολογίες.²

Θα εξετάσουμε κατ'αρχήν τα σχετικά με τα προικοδορητήρια, κατά κύριο λόγο εκείνα των ζευγαριών, που αποτελούν και τη βάση υπολογισμού των μεγεθών, και στη συνέχεια τα σχετικά με τις διαθήκες. Επισημαίνουμε, στο σημείο αυτό, ότι τα είδη των αγαθών που μεταβιβάζονται μέσω προικοδότησης και κληροδοσίας είναι ταυτόσημα.

¹ Βλ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη ... ό.π., 243-274 Spiliotopoulou, *En Santorin ... ό.π.*: Μπαλά – Σπηλιωτοπούλου, «Από το φορολογικό ... ό.π., 109-142.

² Στην παρούσα μελέτη δεν θα εξετάσουμε αναλυτικά το ζήτημα του δανεισμού και γενικότερα των χρεών, που εκτείνεται πέρα από τα όρια των μεταβιβάσεων στους κόλπους της οικογένειας, αλλά θα περιοριστούμε να αναφέρουμε ορισμένα χαρακτηριστικά του φαινομένου, που συνδέονται με τη μεταβίβαση χρήματος και χρεών, μέσω προικοδορητηρίων και διαθηκών. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά των ομολογιών, βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, Στοιχεία ομολογιών, πίνακες 1-24β.

Προικοδομητήρια ζευγαριών

Αλληλογία

Ο αριθμός, το είδος, αλλά και τα στοιχεία περιγραφής των αγαθών αποτελούν ελάχιστη ένδειξη της συνολικής αξίας των προικίων. Εξάλλου, σε πολύ λίγες περιπτώσεις είναι γνωστή η έκταση των γαιών ή αποτιμάται σε χρήμα η αξία των μεταβιβαζομένων. Για τους λόγους αυτούς, βάση υπολογισμού των μεγεθών αποτελεί η «αλληλογία», που σημειώνεται συνήθως στα προικοδομητήρια των μελλόνυμφων. Το συγκεκριμένο στοιχείο μας επιτρέπει να σχηματίσουμε κλίμακα, που χρησιμοποιούμε και για την εκτίμηση των μεγεθών στα οποία κινούνται πατριμόνια, προίκες μοναχών, και κληροδοτούμενες περιουσίες.

Η «αλληλογία» (ή «κοντάνα») είναι η ποινική ρήτρα που βαρύνει συμφωνία δυο πλευρών, πρακτική διαδεδομένη στον κυκλαδικό χώρο. Το ύψος της υπολογίζεται σε χρήμα, ορίζεται από τις συμβαλλόμενες πλευρές, και αποτελεί το ποσό το οποίο υποχρεούται να καταβάλει η πλευρά που θα αθετήσει τα συμφωνηθέντα. Αλληλογία ορίζεται σε κάθε είδους πράξεις, κυρίως σε διαιτητικές αποφάσεις, συμφωνίες χωρίς την παρέμβαση διαιτητών, συμφωνίες για τον ορισμό διαιτητών, αγοραπωλησίες καθώς και στα προικοδομητήρια μελλόνυμφων.³ Η σχέση της αλληλογίας ως προς την αξία των συμφωνηθέντων είναι σχετικά σταθερή, το ποσοστό της, όμως, εξαρτάται από τον χαρακτήρα της πράξης και το βαθμό κινδύνου που ενέχει για τους συμβαλλόμενους. Έτσι, στις αγοραπωλησίες κυμαίνεται μεταξύ 30%-36% επί της αξίας των μεταβιβαζόμενων αγαθών, ενώ σε πράξεις δανεισμού καλύπτει ποσοστό μεγαλύτερο των δυο τρίτων του δανείου, φτάνοντας έως και το 83,33%.⁴

Η αναλογία της αλληλογίας ως προς την αξία των προικίων των μελλόνυμφων είναι σχετικά σταθερή και χαμηλότερη από την αλληλογία στις αγοραπωλησίες. Παρουσιάζει, ωστόσο, μεγαλύτερη εύρος, καθώς κυμαίνεται από το 10% έως το 20%, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε στις ελάχιστες περιπτώσεις που είναι δυνατός ο υπολογισμός της.

Αλληλογία ορίζεται σε έξι στις δέκα περιπτώσεις προικοδοτούμενων ζευγαριών, κατά κανόνα σε προικοσύμφωνα που περιέχουν την προίκα και των δυο μελλόνυμφων. Η συγκεκριμένη πρακτική κυριαρχεί στα τέλη του 16^{ου} αιώνα και βαίνει συνεχώς μειούμενη, κυρίως από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε τους λόγους της εξέλιξης αυτής, σημειώνουμε, πάντως ότι αλληλογία ορίζεται κυρίως σε μέτριες ή μικρές προίκες, κατά κανόνα από τους ορθόδοξους. Μεταξύ των ορθόδοξων, άλλωστε, η μείωση

³ Σημειώνουμε ενδεικτικά ότι μεταξύ των δικαιοπρακτικών εγγράφων του κώδικα Μηνιάτη αλληλογία ορίζεται επίσης σε συμφωνίες αγροληψίας, ναυλοσύμφωνο, ανταλλαγές, και δωρεές βλ. χαρακτηριστικά *Μηνιάτης*, έγγρ., 1, 25, 60, 138, καθώς και Ροδολάκης, «Ζητήματα... 391. Ειδικά για τα προικοδομητήρια μελλόνυμφων βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 210· Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων... ό.π., 24-25. Εξέταση της προέλευσης και της εξέλιξης του συγκεκριμένου θεσμού στην βενετοκρατούμενη Κρήτη, που παρουσιάζει αναλογίες με τα ισχύοντα στη Σαντορίνη, αλλά συναντάται σε πολύ μικρότερη συχνότητα σε προικοδομητήρια, βλ. Γ. Χατζάκης, «Οι ποινικές ρήτρες στα κρητικά συμβόλαια της Βενετοκρατίας», *Ραδάμανθς* τχ. 1^ο (Άνοιξη 2003), 11-22.

⁴ Στη Νάξο, ωστόσο, φαίνεται ότι καλύπτει το μισό της αξίας, βλ. *Μηνιάτης*, έγγρ. 9, 10 κ.ά.

των σχετικών ποσοστών έχει πολύ μικρότερη έκταση.⁵ Αναφέρεται στη συνολική προίκα του ζευγαριού, όταν συναντάται σε έγγραφο με το οποίο προικοδοτούνται και οι δυο μελλονύμφοι, ή στην προίκα του ενός από τους δυο, όταν ορίζεται σε αντίστοιχο έγγραφο.

Η αλληλογία κυμαίνεται από 1,5 έως και 1.000 γρόσια. Συγκρίνοντας το περιεχόμενο των προικοσυμφώνων, καταλήγουμε ότι εκείνα με αλληλογία έως 99 γρόσια αναφέρονται σε μικρές προίκες, όσα έχουν αλληλογία 100-300 γρόσια μέτριες, και όσα έχουν αλληλογία υψηλότερη μεγάλες προίκες. Τα παραπάνω ισχύουν κυρίως για τον 17^ο αιώνα, ενώ μεγαλύτερης αξίας προίκες έχουν χαμηλότερη αλληλογία στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, και μικρότερης υψηλότερη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.⁶

Τα μεγέθη της προίκας των ζευγαριών, όπου ορίζεται αλληλογία, είναι εκείνα που μας επιτρέπουν να εκτιμήσουμε και τα μεγέθη των προικίων στις περισσότερες από τις υπόλοιπες περιπτώσεις.

Στοιχεία περιγραφής και είδη προικίων αγαθών

Τα στοιχεία περιγραφής των προικίων αγαθών, καθώς και τα προσηγορικά των προικοδοτούμενων αντρών χρησιμοποιούνται επικουρικά για τον προσδιορισμό του μεγέθους της προίκας, με αφετηρία τις περιπτώσεις όπου σημειώνεται αλληλογία. Το ίδιο ισχύει και στις περιπτώσεις όπου οι προικοδοτούμενοι ταυτίζονται στα τουρκικά κατάστιχα του 1670.

1. Ακίνητα, κινητά και ζώα

Όταν τα προικία καταγράφονται λεπτομερώς, κατ'αρχήν σημειώνεται ο ακριβής αριθμός τους. Στις περιπτώσεις ακίνητων σημειώνονται, επίσης, η τοποθεσία όπου βρίσκονται, καθώς και το ονοματεπώνυμο όσων κατέχουν γειτονικές ιδιοκτησίες. Η περιγραφή χωραφιών και αμπελιών είναι συνοπτική, και αποτυπώνει, ως ένα βαθμό, τη διαμόρφωση του καλλιεργούμενου χώρου, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις σημειώνεται η έκτασή τους.⁷

Μια τρίτη κατηγορία καλλιεργήσιμης γης αποτελούν οι «κήποι» ή «περιβόλια». Δεν πρόκειται εδώ για μικρές εκτάσεις που συνήθως μεταβιβάζονται μαζί με οικήματα, και χαρακτηρίζονται κατά κανόνα «κηπάρια», αλλά για μεγαλύτερες στις οποίες καλλιεργούνται

⁵ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακα 1 και σχεδιάγραμμα 1. Αλληλογία ορίζεται στο 36,17% του συνόλου των μικρών προικίων, στο 37,94% των μέτριων, καθώς και στο 25,85% των μεγάλων. Σημειώνουμε ότι η εξέλιξη των μεγεθών στο χρόνο είναι ανάλογη με τη συχνότητα ορισμού αλληλογίας, καθώς οι προίκες τείνουν προοδευτικά να έχουν μεγαλύτερο μέγεθος και να περιέχουν σε χαμηλότερο ποσοστό αλληλογία.

⁶ Το τελευταία βασίζεται στην αυξητική τάση του ύψους των αγοραπωλησιών αλλά και των τιμών των ακινήτων, βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακες 2-3.

⁷ Αντίστοιχη εικόνα συναντάται και στις αγοραπωλησίες, όπου, όμως, σε ελάχιστες περιπτώσεις γίνεται και αναφορά στην ποιότητα του εδάφους, η οποία αποτελεί καθοριστικό παράγοντα της αξίας των έγγειων αγαθών, βλ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη ... ό.π., 246. Βλ. και Δ. Δημητρόπουλος, «Όρια και σύνορα στην αγροτική γη των νησιών του Αιγαίου στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», *Τα Ιστορικά* 36 (2002), 8-9.

λαχανικά ή, κυρίως σε εκείνες που βρίσκονται εκτός Σαντορίνης, οπωροφόρα δέντρα. Στην τελευταία περίπτωση πρόκειται για γη μεγάλης αξίας.⁸

Σημειώνουμε ότι σπάνια μεταβιβάζονται μαζί με χωράφια ή αμπέλια και καρποφόρα δέντρα, το είδος των οποίων συνήθως δεν αναφέρεται. Τα καρποφόρα δέντρα δεν είναι πολλά στο νησί, ενώ η παραγωγή τους έχει μικρή αξία, και για το λόγο αυτό δεν περιγράφονται ή παραλείπονται τελείως στα προικοδομητήρια, αλλά και στις διαθήκες.⁹

Η περιγραφή των οικημάτων μπορεί να είναι λεπτομερέστερη, καθώς ο όρος «σπίτι» έχει ποικίλο περιεχόμενο. Έτσι, συμβαίνει να πρόκειται απλώς για ένα δωμάτιο μικρό ή μεγάλο («κάμαρα» ή «καμαράκι»), για περισσότερα δωμάτια με ή χωρίς «μαγειρείο», για κατοικία υπόσκαφη («σπηλιά»), «φουρνοκατοικία», ή ακόμη και συγκρότημα σπιτιών με αυλή, αποθηκευτικούς χώρους, μικρό κήπο, που μπορεί να εκτείνεται σε δυο επίπεδα. Συχνά τα σπίτια έχουν στέρνα, ενώ σπάνια μεταβιβάζεται σημαντικότερο οίκημα, «πύργος» ή «γουλάς», όπως είναι η συνήθης ονομασία του στη Σαντορίνη.¹⁰ Είναι προφανές ότι όταν υπάρχει πλήρης περιγραφή μπορούμε, ως ένα σημείο, να εκτιμήσουμε και την αξία των κατοικιών, συνήθως, όμως αυτό δεν συμβαίνει. Ακόμη, εκτός των κατοικιών, μεταβιβάζονται και άλλα κτίσματα, κυρίως εκκλησίες, αποθήκες εμπορευμάτων ή αγροτικών προϊόντων («μαγατζέδες»), χώροι φύλαξης και παραγωγής κρασιού («κάναβες»), και ανεμόμυλοι.¹¹

Τα στοιχεία των αγοραπωλησιών είναι ενδεικτικά του εύρους στο οποίο κυμαίνονται οι τιμές των ακίνητων και της ανοδικής τους τάσης στο χρόνο. Σημειώνουμε ότι κατά κανόνα τα αμπέλια έχουν υψηλότερη τιμή από τα χωράφια, ενώ τα σπίτια κατά πολύ χαμηλότερο. Επίσης, ότι οι αγοραπωλησίες αφορούν σε σημαντικότερο βαθμό μεταβιβάσεις χωραφιών, ενώ σπάνια μεταβιβάζονται μεμονωμένα στέρνες ή κτίσματα που δεν είναι κατοικίες.¹²

⁸ Όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει με το «περιβόλι» της προίκας του αφέντη Γάσπαρη ντε Όρκο στη Χίο, αξίας μεγαλύτερης των 3.000 γροσίων, βλ. Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 22. Σχετικά με τη διαφοροποίηση κηπαριών και περιβολιών, βλ. και Ζεί, *Paros...* ό.π., 191-208, 211-212.

⁹ Βλ. και παραπάνω, 67.

¹⁰ Όπως συμβαίνει και στις αντίστοιχες αγοραπωλησίες βλ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη ... ό.π., 246-247.

¹¹ Επίσης, μεταβιβάζονται κάποτε και άλλα κτίσματα, αχυρώνες, περιστεριώνες, πατητήρια, ή δέντρα που βρίσκονται μέσα σε χωράφια ή αμπέλια, όπως αντίστοιχα συμβαίνει στις αγοραπωλησίες ακίνητων, βλ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη ... ό.π., 246. Εξετάζοντας τη σύνθεση προικίων και κληροδοτούμενων θα αναφερθούμε ιδιαίτερα σε ορισμένα από τα παραπάνω κτίσματα, όχι όμως και στις κάναβες, χώρους παρασκευής και αποθήκευσης του κρασιού. Καθώς η παραγωγή κρασιού αποτελεί κυρίαρχη δραστηριότητα στη Σαντορίνη, οι κάναβες θεωρούνται τόσο αυτονόητο τμήμα της περιουσίας που συνήθως δεν καταγράφονται ξεχωριστά, με αποτέλεσμα τα στοιχεία που τις αφορούν να κρίνονται ανεπαρκή. Σημειώνουμε ότι κάναβες βρίσκονται στους οικισμούς, σε ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό, αλλά και έξω από αυτούς, βλ. και Δ. Φιλιππίδης, «Κάναβες και ρακιδιά» *Σαντορίνη 2001*, 381-382.

¹² Βλ. Παράρτημα III, πίνακες 2α-2δ, και αναλυτικά Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη ... ό.π., 247-249. Η παρουσία στερνών διακρίνει τα προικοδομητήρια του νησιού, σε σχέση με άλλα νησιά των Κυκλάδων που διαθέτουν άφθονο νερό, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 312.

Τα κινητά συχνά περιγράφονται με λεπτομέρειες, που αναφέρονται και στα επιμέρους χαρακτηριστικά τους. Έτσι, συμβαίνει να σημειώνεται η προέλευσή τους, όταν έχουν κατασκευαστεί εκτός Σαντορίνης, το χρώμα ή το είδος π.χ. του υφάσματος ενδυμάτων και λευκών ειδών, το μέταλλο και οι πέτρες των κοσμημάτων, να γίνεται λεπτομερής περιγραφή των επίπλων και των οικιακών σκευών, του είδους ή, σπάνια, της ποσότητας των αγροτικών προϊόντων, να σημειώνεται το χρώμα ή το υλικό των καθρεφτών, το υλικό των εικόνων κλπ.¹³

Αγοραπωλησίες κινητών συναντώνται σπάνια στις πηγές, ενώ διαθέτουμε κάποια ελάχιστα στοιχεία της αξίας τους από προικοδορητήρια και διαθήκες, όπου ορισμένα από αυτά αποτιμώνται σε χρήμα, καθώς και από κάποια άλλα έγγραφα. Συνολικά οι σχετικές τιμές αφορούν ελάχιστες περιπτώσεις και είναι απλώς ενδεικτικές, της αξίας που μπορεί να έχουν τα ακίνητα σε σχέση με τα κινητά.¹⁴ Εξάλλου, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ορισμένα από αυτά έχουν σχετικά μεγάλη αξία, καθώς συναντώνται σχεδόν αποκλειστικά σε μεγάλες προίκες, όπως είναι τα χρυσά κοσμήματα ή τα κοσμήματα με πολύτιμα πετράδια, είδη, μάλλον εισαγόμενα, όπως ρολόγια, γυναικεία παπούτσια χρυσά, κουταλάκια του γλυκού, φλιτζάνια του καφέ, ή κάποια έπιπλα.¹⁵ Σημειώνουμε ότι το κύριο στοιχείο επίπλωσης είναι οι κασέλες, που συναντώνται σε μεγάλο βαθμό στα προικοδορητήρια, ενώ τραπέζια, διάφορα είδη καρεκλών, ακόμη και καναπέδες, που περιλαμβάνονται σε έγγραφα κυρίως μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, αποτελούν ένδειξη προικίων μεγάλης αξίας και πολυτέλειας.¹⁶

Εξετάζοντας τη σύνθεση των μεταβιβαζόμενων περιουσιών, ομαδοποιούμε τα κινητά σε πέντε κατηγορίες, ανάλογα με τη χρηστικότητα τους: 1) ενδύματα και λευκά είδη, 2) κοσμήματα και σκεύη από χρυσό ή ασήμι, 3) έπιπλα και κυρίως οικιακά σκεύη, 4) αγροτικά προϊόντα, εργαλεία παραγωγής, σκάφη, αντικείμενα σχετικά με την άσκηση του επαγγέλματος των προικοδοτούμενων, καθώς και 5) διάφορα άλλα αντικείμενα που δεν είναι απολύτως χρηστικά ή απαραίτητα στην καθημερινή ζωή. Τα είδη πρώτης ανάγκης κάθε νοικοκυριού συναντώνται στην πρώτη και την τρίτη κατηγορία. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνεται και το «κρεβατοστρώσι», το σύνολο δηλαδή των αντικειμένων που χρησιμοποιούνται για το κρεβάτι του ζευγαριού,¹⁷ στην τέταρτη κατηγορία περιλαμβάνονται εργαλεία και σκεύη παραγωγής κρασιού και ρακής, εξαρτήματα σκαφών, αλλά και αργαλειό,

¹³ Όπως συνήθως συμβαίνει στα προικοδορητήρια, βλ. π.χ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 223-224.

¹⁴ Βλ. Παράρτημα III, πίνακες 5α-5ε.

¹⁵ Βλ. χαρακτηριστικά τα κινητά της Μαργαρίτας Γίζη που λαμβάνει μεγάλη προίκα το 1800, Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 22.

¹⁶ Όπως επισημαίνεται και σε περιηγητικά κείμενα, βλ. Ε. Δαρζέντα-Γοργιά, «Παραδοσιακά και ξενόφερτα έπιπλα», *Δανέζης 2001*, 417-419.

¹⁷ Σημειώνουμε ότι με τον ίδιο όρο χαρακτηρίζεται σε άλλα νησιά το δικαίωμα του επιζώντος συζύγου να κληρονομήσει τμήμα προικίων του αποθανόντος, όχι όμως στη Σαντορίνη, βλ. Ξ. Α. Αντωνιάδης, «Το κρεβατοστρώσι. Συμβολή στην έρευνα του κληρονομικού δικαιώματος του επιζώντος συζύγου στην τουρκοκρατούμενη Σκύρο», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών ΚΣΤ* (1984-85), 91-93, και για τις δυο έννοιες.

όπως και αντικείμενα σχετικά με το επάγγελμα του προικοδοτούμενου. Στην πέμπτη, εξάλλου, κατηγορία κυρίως εικόνες, καθρέφτες, χρυσοί ή «μαύροι», «λίχνοι» και «καντηλέρια», «κάντρα», όπλα και άλλα είδη διακοσμητικά.¹⁸ Επισημαίνουμε, πάντως, ότι εργαλεία απαραίτητα για την καλλιέργεια των χωραφιών και των αμπελιών δεν κατονομάζονται σε καμία περίπτωση, πιθανόν λόγω της μεγάλης τους φθαρτότητας.

Ειδικότερα ως προς τα σκάφη, σημειώνουμε ότι είναι μικρής χωρητικότητας, καθώς χαρακτηρίζονται συνήθως «βάρκες» ή «καϊκια», σε μια περίπτωση «τράτα» και σε μια δεύτερη «καράβι». Τα καϊκια και οι τράτες είναι μεγαλύτερης αξίας, όπως και το «καράβι», ενώ συχνά συμβαίνει κάθε είδους σκάφος να ανήκει σε δυο ή περισσότερα πρόσωπα, οπότε μεταβιβάζεται μόνο τμήμα του. Αντίστοιχο φαινόμενο συνιδιοκτησίας σκαφών διαπιστώνουμε και σε σχετικές αγοραπωλησίες. Οι τελευταίες πάντες είναι ελάχιστες, και οι τιμές στις οποίες αναφέρονται, αποτελούν απλώς ένδειξη της ποικίλης αξίας τους.¹⁹

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι δεν θα μας απασχολήσουν αυτά καθαυτά τα στοιχεία του υλικού βίου που αποτυπώνονται στα προικοσύμφωνα, παρά μόνο σε ό,τι αφορούν τα χαρακτηριστικά των μεταβιβαζόμενων περιουσιών.

Στις περιπτώσεις μεταβιβαζόμενων ζώων, καταγράφονται ο αριθμός, τα είδη, κάποτε και άλλα στοιχεία, όπως η ηλικία και το φύλο, ο τόπος όπου γίνεται η εκμετάλλευσή τους, τυχόν ζωοληπτική σχέση που τα αφορά ή συνεκμετάλλευσή τους με συγγενικά πρόσωπα. Πρόκειται, κυρίως για: βόδια, πρόβατα, γαϊδούρια και μουλάρια (που συχνά αναφέρονται ως «γαϊδουρομούλαρα»), άλογα, μελίτσια, και σπανιότερα γουρούνια, αγελάδες, ή κατσίκια. Συμβαίνει, όμως, να χρησιμοποιούνται και γενικότεροι χαρακτηρισμοί: «χοντρά», «λιανά», «κτημάτα», «τετράποδα», «μουκτερά», ή «κτηνά». Όπως προκύπτει από τα ίδια τα έγγραφα, λιανά είναι, τουλάχιστον, τα πρόβατα και τα κατσίκια· χοντρά τα βόδια, τα γαϊδούρια, τα μουλάρια, και κτηνά διάφορα μεγάλα ζώα, μάλλον όσα χαρακτηρίζονται και χοντρά. Γνωρίζουμε, εξάλλου, ότι μουκτερά ήταν τα γουρούνια,²⁰ ενώ δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε ακριβώς το είδος στο οποίο αναφέρονται οι άλλοι χαρακτηρισμοί, καθώς στα έγγραφα όπου περιγράφονται αναλυτικά τα είδη δεν συμπίπτουν κάθε φορά.

¹⁸ Συναντώνται και ιδιαίτερα παράξενα αντικείμενα, όπως άγαλμα που παριστά «ένα άνθρωπο μπρούτζινο» (βλ. Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 16) ή τρομπόνι, μουσικό όργανο δηλαδή. Σχετικά με τη μεθοδολογία εξέτασης των κινητών βλ. κυρίως Kasdagli, *Land...* ό.π., 219-220.

¹⁹ Βλ. Παράρτημα III, πίνακα 5στ. «Καϊκια» ονομάζονται γενικά τα μικρά ιστιοφόρα, χωρητικότητας 9-20 τόνων που συγκροτούν μεγάλο τμήμα του εμπορικού στόλου των νησιών, ενώ «βάρκες» μικρά καϊκια και «καράβια» τα μεγάλα. Η τράτες είναι μεγαλύτερες, αλλά χρησιμοποιούνται αποκλειστικά για παράκτιο ψάρεμα. Βλ. Τζαμτζής, «Ναυτικοί...» ό.π., 108-109, 118· Γ. Ι. Κοτσοβίλλης, *Περί εξαρτισμού των πλοίων*, Σύρα 1919² (ανατύπωση Αθήνα 1985), 112-124, 142. Βλ. επίσης Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος...* ό.π., 199-210 κυρίως, όπου συναντώνται στις αγοραπωλησίες αντίστοιχοι τύποι σκαφών Ροδολάκης, «Ζητήματα...» ό.π., 386-392.

²⁰ Βλ. Φ. Κατσίπης, «Βυζαντινά κατάλοιπα στη Σαντορίνη» *Σαντορίνη 1971*, 257.

Τα ζώα που δεν είναι οικόσιτα και η εκμετάλλευσή τους γίνεται σε κοπάδι, συχνά βρίσκονται εκτός του τόπου κατοικίας προικοδοτούμενων/προικοδοτών. Τότε συμβαίνει να έχουν δοθεί σε «κουντουβερνάρη» ή ως «μισάρικα», βάσει ζωοληπτικής σύμβασης, που στην πρώτη περίπτωση δεν είναι βέβαιο το περιεχόμενό της, ενώ στη δεύτερη εκείνος που τα εκμεταλλεύεται αποδίδει τα μισά προϊόντα που παράγουν. Επίσης, μπορεί να αποτελούν τμήμα του κοινοτικού κοπαδιού. Κάποτε μεταβιβάζεται μισό ζώο, την εκμετάλλευση του οποίου θα έχει ο προικοδοτούμενος από κοινού με συγγενικά του πρόσωπα, όπως διαπιστώσαμε ότι συμβαίνει και με ορισμένα εργαλεία.²¹

Τα είδη και ο αριθμός των αγαθών είναι γνωστά μόνο στο ένα τέταρτο των προικοδοτούμενων ζευγαριών, κυρίως σε όσα λαμβάνουν μικρές προίκες. Ωστόσο, η έκταση της γης και η αξία των αγαθών, συχνά δεν εξαρτάται από τον αριθμό τους, εκτός από τις περιπτώσεις όπου είναι πραγματικά μεγάλος, σε σχέση, πάντα, με τα άλλα προικοδορητήρια.²² Αντίθετα, συμβαίνει μεγάλες προίκες να περιέχουν μικρότερο αριθμό αγαθών από ό,τι μέτριες ή και μικρές. Το ύψος των χρηματικών ποσών, καθώς και η παρουσία ορισμένων κινητών πολυτελείας, αποτελούν, όμως, ενδείξεις του μεγέθους των προικιών, κυρίως το ύψος των χρηματικών ποσών, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

Ο αφέντης Μάρκος Αλαφούζος και η Κατερίνα Νομικού, λαμβάνουν μικρή προίκα, για την οποία ορίζεται αλληλογία 40 γροσίων: 4 χωράφια, 1 αμπέλι, 32 κινητά και 50 γρόσια. Τα προικώα κινητά τους αποτελούνται από: 8 «ρούχα», το ένα «γουνερό χρυσό», 4 λευκά είδη, μεταξύ των οποίων και δυο κρεβατοστρώσια, 3 κοσμήματα, 14 έπιπλα και οικιακά σκεύη, μεταξύ των οποίων 7 κασέλες, δυο εικόνες και ένας καθρέφτης. Αντίθετα, ο караβοκύρης Νικολός Πρέκας και η Ρόζα Μπαζέγιου λαμβάνουν προίκα για την οποία ορίζεται αλληλογία 300 γροσίων: περισσότερα από 2 χωράφια, 3 αμπέλια, 3 σπίτια, 44 κινητά, καθώς και 600 γρόσια «μετρητά». Τα κινητά τους αριθμούν 6 ρούχα, 14 λευκά είδη, μεταξύ των οποίων και κρεβατοστρώσι, 21 έπιπλα και σκεύη του σπιτιού, μεταξύ των οποίων 4 κασέλες, το καΐκι του γαμπρού, καθώς και 2 εικόνες.²³

Όπως στην τελευταία περίπτωση, όταν δεν σημειώνεται ακριβώς ο αριθμός των αγαθών, συμβαίνει συχνά να σημειώνεται ο ελάχιστος αριθμός τους.

²¹ Σημειώνουμε ότι ακόμη και τα πρόβατα μπορεί να διατρέφονται στα σπίτια, όπως τουλάχιστον συμβαίνει στην Πάρο, βλ. Zei, *Paros...* ό.π., 72. Σχετικά με τις ζωοληπτικές συμβάσεις δεν διαθέτουμε άλλες πληροφορίες από τη Σαντορίνη, ενώ συναντώνται σε νησιά με ανεπτυγμένη κτηνοτροφία, βλ. κυρίως Kasdagli, *Land...* ό.π., 143-148. Βλ. και Zei, *Paros...* ό.π., 80-82. Σ. Συμεωνίδης, «Ανέκδοτα νομικά έγγραφα Σίφνου», *Σιφνιακά* 2 (1992), 124. Σχετικά με την από κοινού κυριότητα που έχουν συγγενικά πρόσωπα σε εργαλεία, ζώα, αλλά και στέρνες κλπ βλ. παραπάνω, 209-210.

²² Όπως π.χ. στην περίπτωση του μισέρ Τζάνε Αναπλιώτη και της Νικολέτας Σιγάλα, που προικοδοτούνται με 21 χωράφια, 8 αμπέλια, 14 σπίτια, περισσότερα από 276 κινητά κάθε είδους, 6 ζώα και 150 γρόσια, χωρίς να ορίζεται αλληλογία, βλ. 30 Νοεμβρίου 1652, ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 2 υποφ. γ'.

²³ Βλ. 25 Μαΐου 1739 ό.π., Φάκ. 4 υποφ. β' 8 Απριλίου 1744 ό.π., υποφ. γ'.

2. Χρηματικά ποσά

Τα χρηματικά ποσά αποτελούν από τις πλέον ισχυρές ενδείξεις του μεγέθους της προίκας. Η αξία τους κατά κανόνα αποτιμάται σε γρόσια, που χρησιμοποιούνται ως λογιστική μονάδα.²⁴ Μπορεί να πρόκειται για μετρητά, αλλά και/μόνο χρεωστικές «ομολογίες» κάθε τύπου, καταθέσεις στη δυτική Ευρώπη, κυρίως στη Βενετία, ασήμι, υφάσματα, σπάνια εμπορεύματα («πραγματείες») ή αγροτικά προϊόντα. Το ύψος και η μορφή των χρηματικών ποσών αποτελούν ένδειξη δανεισμού, καθώς και ναυτιλιακών και γενικότερων εμπορευματικών δραστηριοτήτων, που γενικά διαφεύγουν από τις πηγές.

Η άμεση ή τμηματική απόδοση των χρημάτων, η αναλογία τους ως προς την αξία του συνόλου της προίκας, το ύψος τους σε σχέση με τις τιμές των ακίνητων, καθώς και με το ύψος των συναλλαγών στις αγοραπωλησίες ακίνητων, μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε το μέγεθος της προίκας. Μας επιτρέπουν, επίσης, να εκτιμήσουμε, ως ένα βαθμό, το οικονομικό επίπεδο των προικοδοτούμενων ως προς συνολικότερα μεγέθη του νησιού, όπως θα δούμε στη συνέχεια, καθώς και το βαθμό εκχρηματισμού των περιουσιών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ομολογίες. Πρόκειται για έγγραφα που, όπως προκύπτει από τις σχετικές πράξεις, αφορούν δάνεια τα οποία χορηγούνται σε ένα ή περισσότερα πρόσωπα και εξοφλούνται στον φέροντα την ομολογία. Στην ουσία, δηλαδή, πρόκειται για μεταβίβαση χρηματικής επένδυσης και όχι απλώς χρηματικού ποσού. Οι ίδιες οι ομολογίες παρέχουν στοιχεία και για τα χρέη, που μεταβιβάζουν οι προικοδότες, κυρίως, όμως, οι διαθέτες στους κληρονόμους τους.²⁵

²⁴ Χαρακτηριστική ως προς τον τρόπο υπολογισμού είναι η μνεία ότι πρόκειται για αριθμό γροσίων «σε καλή μονέδα». Σημειώνουμε ότι το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα τα χρηματικά ποσά συνήθως υπολογίζονται σε τσεκίνα, βλ. και Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη... ό.π., 249. Η χρήση λογιστικής νομισματικής μονάδας αποτελεί τρέχουσα πρακτική σε περιβάλλοντα όπου κυκλοφορεί πληθώρα νομισμάτων, και δεν περιορίζεται στον ελλαδικό χώρο, ούτε στη συγκεκριμένη περίοδο, βλ. F. C. Lane, *Studies in Venetian Social and Economic History*, Λονδίνο 1987, XII 43-44.

²⁵ Όταν τα στοιχεία των ομολογιών είναι πλήρη περιλαμβάνουν το ονοματεπώνυμο οφειλέτη και δανειστή, το ύψος της οφειλής, το επιτόκιο, τυχόν υποθήκευση ακινήτου, αναφορά στο περιορισμένο ή μη χρόνο εξόφλησης, καθώς και μεταγενέστερες σημειώσεις καταβολής του επιτοκίου ή πλήρους εξόφλησης. Είναι ιδιόγραφα συχνότερα από όσο τα προικοδωρητήρια ή οι διαθήκες, και συχνά υπογράφονται από μάρτυρες. Επιπλέον, συναντώνται και εξοφλητικές ομολογίες που αφορούν αποκλειστικά την εξόφληση οφειλών, στις οποίες συμβαίνει επίσης να σημειώνονται το ύψος του δανείου, το επιτόκιο του και τυχόν υποθήκευση ακινήτου, για την εξασφάλιση του δανειστή. Ο αριθμός των ομολογιών (146, από τις οποίες στις 140 καταγράφεται το ύψος της οφειλής), δεν αντιπροσωπεύει παρά το ελάχιστο ποσοστό των δανείων που συνάπτονται, ιδιαίτερα εκείνων που αφορούν ναυτιλιακές δραστηριότητες. Τα συγκεκριμένα έγγραφα φυλάσσονται από τους δανειστές, οι οποίοι μπορούν να τα μεταβιβάζουν σε άλλους, ως προικιά/κληροδοτούμενα ή και να τα χρησιμοποιούν στις συναλλαγές τους υπό τη μορφή χρηματικών ποσών, και συνήθως δεν κατατίθενται στην Καγκελαρία, με αποτέλεσμα να σώζονται λίγα. Το περιεχόμενο των ομολογιών είναι κοινό την περίοδο αυτή στις Κυκλάδες, βλ. ενδεικτικά Πετρόπουλος, *Νομικά... ό.π., έγγρ. 13, 14, 15, 21 κ.ά.* Σχετικά με τη μεταβίβαση ομολογιών, που μπορεί να γίνει και μέσω αγοραπωλησίας, βλ. ό.π., έγγρ. 2.

Η αξία των ομολογιών δεν εξαρτάται μόνο από το ύψος του ποσού στο οποίο αναφέρονται, αλλά και από το είδος του δανείου, που καθορίζει και το ύψος του επιτοκίου. Παρά το γεγονός ότι το επιτόκιο σημειώνεται στις μισές πράξεις μόνο, και το είδος του δανείου σημειώνεται σε ελάχιστες (5,71%), θεωρούμε ότι σε κάθε περίπτωση πρόκειται για έντοκα δάνεια. Εξάλλου, από το συνδυασμό των σχετικών στοιχείων και πληροφορίες άλλων εγγράφων, διαπιστώνουμε, όπως γενικά συμβαίνει, ότι τα δάνεια που αφορούν ποσά τα οποία επενδύονται σε ναυτιλιακές δραστηριότητες («ικάμπια») έχουν κατά πολύ υψηλότερο τόκο από εκείνα που αφορούν δραστηριότητες «της γης». Τα ικάμπια ενέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο για τους δανειστές, αλλά επενδύονται και σε πλέον επικερδείς δραστηριότητες εκ μέρους των δανειοληπτών, ενώ τα δεύτερα, που χαρακτηρίζονται και «σίγουρα», ενέχουν μικρότερο κίνδυνο αλλά αφορούν δραστηριότητες λιγότερο επικερδείς ή απλώς κάλυψη αναγκών των δανειοληπτών σε ρευστό για την πληρωμή, συνήθως, των φορολογικών τους υποχρεώσεων.²⁶ Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι τα δάνεια για ναυτιλιακές δραστηριότητες φέρουν πάντα τον αντίστοιχο χαρακτηρισμό, ενώ τα υπόλοιπα σπάνια. Το επιτόκιο, λοιπόν, που δεν εξαρτάται από το ύψος του δανείου, είναι σταθερό στα δάνεια «της γης», δεν φαίνεται να συνδέεται με την οικονομική επιφάνεια του οφειλέτη, και ανέρχεται σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις στο 10% («δέκα προς έντεκα κατά το συνήθη»). Στις ελάχιστες περιπτώσεις που είναι χαμηλότερο συμβαίνει να αναπροσαρμόζεται προς τα πάνω,²⁷ ενώ μπορεί και να οφείλεται στην ιδιαίτερη σχέση μεταξύ δανειστή και δανειολήπτη.

Σχετικές είναι και οι καταγραφές των κωδικοποιημένων εθίμων, που αναφέρονται στα είδη των «χρεωφειλημάτων» και τους τρόπους εξόφλησής τους. «Αι χρεωστικά ομολογία της στερεάς προτιμώνται από της θαλάσσης ... Εις τα χρεωφειλήματα της θαλάσσης, μεταξύ των δανειστών, προτιμώνται εκείνοι όπου εδάνεισαν τα άσπρα τους δια την πραγματείαν του υστέρου ταξειδίου ... Αι ομολογίαι όπου γίνονται σιγούρες, επάνω εις τον τόπον μας, προτιμώνται να ξεπληρώνονται από την περιουσίαν όπου ευρίσκεται εις την πατρίδα μας εκείνου του χρεωφειλέτου, παρά εκείναι όπου γίνονται εις την ξενιτειάν». Επίσης, «όταν οι δανεισταί ομογνώμως πιάσουν την περιουσίαν του χρεωφειλέτου, δια να ξεπληρωθούν τα χρέη τους, το ζάπτι αυτών των δανειστών έχει την δύναμιν ωσάν να ήτον γινόμενον με τελειαν πωλησίαν».²⁸

²⁶ Σημειώνουμε ότι τα δάνεια «της γης» συνήθως αναφέρονται ως «σκρίτα» και εκείνα «της θάλασσας» ως «ικάμπια». Βλ. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές...* ό.π., 162-168 για τις αντίστοιχες πρακτικές στη Μύκονο στα τέλη της Τουρκοκρατίας· Πετρόπουλος, *Νομικά...* ό.π., 60. Σχετικά με το δανεισμό για την αντιμετώπιση καθημερινών αναγκών και την εξυπηρέτηση της φορολογικής υποχρέωσης βλ. και Lazari, *Economies...* ό.π., 64· Ε. Ζέη, «Το ακίνητο και το χρέος στην Πάρο, 18^{ος}-19^{ος} αι.: ανάμεσα στο Κοινό και στο ιδιωτικό», *Τα Ιστορικά* 24-25 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1996), 71· Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος...* ό.π., 335-340.

²⁷ Βλ. σχετικά Παράρτημα ΙΙΙ, Στοιχεία ομολογιών, πίνακας 2.

²⁸ Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 514-515.

Ενδεικτική είναι η περίπτωση του αφέντη πρε Γιακουμάκη Μπαζέγιου που δίνει «από καλοσύνην του» στον Λουκά Μπαρμπαρίγο και τον γιο του πρε Νικολό 100 γρόσια, «με διάφορα τον κάθε χρόνο προς επτά τα εκατόν». Οι οφειλέτες θα καταβάλουν στον πρε Γιακουμάκη το επιτόκιο όσο βρίσκεται στη ζωή, ενώ η εξόφλησή του δανείου θα γίνει υπό τη μορφή τέλεσης 100 λειτουργιών στη μνήμη του, από τον πρε Νικολό, όταν εκείνος πεθάνει. Τότε, θα «μένει το παρόν γράμμα νουλαρισμένον, ήγουν να μην στρέφομε» τίποτα, όπως σημειώνει ο πρε Νικολός που είναι και ο συντάκτης της πράξης.²⁹

Το επιτόκιο στα ικάμπια είναι κατά πολύ υψηλότερο, δεν βασίζεται σε οποιαδήποτε «συνήθεια», αλλά διαμορφώνεται μετά από διαπραγματεύσεις μεταξύ δανειστή και δανειολήπτη. Έτσι, έχει μεγαλύτερο περιθώρια διακύμανσης, από 10% έως και 40%, συνήθως 40%.³⁰ Τα δάνεια αυτά φαίνεται ότι δεν είναι ενυπόθηκα, ακριβώς λόγω των δραστηριοτήτων των οφειλετών, που τους εξασφαλίζουν ικανή ρευστότητα σε μετρητά. Αντίθετα, ενυπόθηκα δάνεια, (με «αμάχι») είναι μόνο εκείνα «της γης», κυρίως όσα αφορούν μικρά ποσά και αποκλειστικά ιδιώτες οφειλέτες, που μάλλον έχουν περιορισμένη ή ανύπαρκτη ρευστότητα.³¹

Εκτός από τα χρηματικά ποσά, συχνά και τα χρέη αποτιμώνται σε χρήμα, χωρίς να ορίζεται όμως ο τρόπος με τον οποίο δημιουργήθηκαν, παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις όπου πρόκειται για προικώ που έχει υποθηκευτεί, οπότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι έχουν ληφθεί δάνεια «της γης».

Οι καταθέσεις στη Βενετία αφορούν αποκλειστικά μέλη συγκεκριμένης οικογένειας, της οικογένειας Μαθά, και ποσά υψηλότερα κατά πολύ του συνόλου, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια. Πρόκειται για καταθέσεις στο κρατικό Νομισματοκοπείο (Zecca), τις οποίες η Δημοκρατία της Βενετίας χρησιμοποιεί κυρίως για να αντιμετωπίσει το κρατικό έλλειμμα και

²⁹ Βλ. 7 Μαΐου 1777, *ό.π.*, Η' Μαρτυρίες, Φάκ. 1 υποφ. ζ'. Σημειώνουμε, ενδεικτικά, ότι οι συγκεκριμένοι οφειλέτες διαθέτουν μέτρια οικονομική επιφάνεια, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τα προικοδωρητήριά τους, βλ. ιβεντάριο για το δεύτερο γάμο του αφέντη Λουκάκη Μπαρμπαρίγου 29 Απριλίου 1750, *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 4 υποφ. δ' πατριμόνιο Νικολού 17 Δεκεμβρίου 1776, *ό.π.*, Ζ' Πατριμόνια, Φάκ. 2 υποφ. β'. Σχετικά με τη χορήγηση δανείων εκ μέρους καθολικών ιερωμένων βλ. εδώ παρακάτω, 483 κ.εξ.

³⁰ Βλ. σχετικά Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακας 2. Ως προς τη διακύμανση του επιτοκίου, χαρακτηριστική είναι και διαιτητική απόφαση, από την οποία προκύπτει ότι μπορεί να ανέρχεται και στο 20%, βλ. 30 Σεπτεμβρίου 1636, *ό.π.*, ΣΤ' Αποφάσεις, Φάκ. 1 υποφ. α'. Σημειώνουμε ότι στη συγκεκριμένη πράξη δεν αναφέρεται το ύψος της οφειλής. Βλ. και Κρεμμυδάς, *Εμπορικές... ό.π.*, 168.

³¹ Βλ. Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακες 2 και 10. Είναι ενδεικτικό, άλλωστε, το γεγονός ότι στις περιπτώσεις αυτές τελικά ο δανειστής συμβαίνει να γίνεται κύριος του υποθηκευόμενου ακινήτου. Σχετικά με την οικονομική επιφάνεια των οφειλετών και των δανειστών στις ομολογίες βλ. Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακες 9 και 19. Στα κωδικοποιημένα έθιμα δεν υπάρχει μνεία επιτοκίου, σχετικά με τα ενυπόθηκα δάνεια, όμως, σημειώνεται ότι τα υποθηκευόμενα αγαθά περιέρχονται στην κυριότητα του δανειστή, εάν ο οφειλέτης δεν εξοφλήσει το δάνειο σε διάστημα δεκαπέντε χρόνων, όταν πρόκειται για χωράφια ή αμπέλια, σε διάστημα δέκα χρόνων, όταν πρόκειται για κατοικίες ή μαγαζιζέδες, ή σε διάστημα πέντε ετών όταν η υποθήκη αφορά κινητά αντικείμενα ή ποσότητα ασημιού. Βλ. *Κωδικοποίηση Εθίμων*, 515. Βλ. αντίστοιχα στην Πάρο Ζέη, «Το ακίνητο... ό.π., 76.

να χρηματοδοτήσει τις πολεμικές επιχειρήσεις στην ανατολική Μεσόγειο. Η πρακτική κατάθεσης χρημάτων εκ μέρους ιδιωτών έχει εθελοντικό χαρακτήρα και εφαρμόζεται κυρίως από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και τον 17^ο, οπότε χρονολογούνται ο πόλεμος στην Κύπρο και αργότερα ο βενετοτουρκικός πόλεμος. Το επιτόκιο τους εξαρτάται από το χρόνο δέσμευσης των καταθέσεων και κυμαίνεται αρχικά μεταξύ 8% και 14%, αλλά στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, λόγω του υψηλού κρατικού ελλείμματος, ορίζεται στο 3%.³²

Αποτίμηση προικίων σε χρήμα

Η αποτίμηση της συνολικής προίκας του ζευγαριού σε χρήμα αποτελεί πρακτική που δεν εφαρμόζεται στη Σαντορίνη. Η μόνη περίπτωση που συναντάται αφορά ζεύγος που προικοδοτείται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, όπου ο γαμπρός δεν κατάγεται από το νησί. Η αποτίμηση, εξάλλου, της προίκας του ενός μελλόνυμφου είναι επίσης ιδιαίτερα σπάνια, και παρουσιάζει αντίστοιχα χαρακτηριστικά. Συναντάται σε εννέα μόλις ζευγάρια, στα επτά από τα οποία ο ένας από τους συζύγους είναι ξένος, όχι απαραίτητα εκείνος του οποίου η αξία της προίκας αποτιμάται.³³

Η συνολική προίκα του ζευγαριού που αποτιμάται έχει αξία 1.800 γροσίων το 1579, ενώ οι προίκες μελλόνυμφων κυμαίνονται μεταξύ 63 και 14.000 γροσίων, κατά μέσο όρο 6.000 γρόσια.

Πίνακας 1. Αξία προικίων μεμονωμένων μελλόνυμφων

	α)	β)	γ)
17 ^{ος} α'	1	5.000	5.000
17 ^{ος} β'	3	63 - 14.000	2.201
18 ^{ος} α'	-	-	-
18 ^{ος} β'	4	6.000 - 10.000	7.750
αρχές 19 ^{ου}	1	400	400

α) αριθμός μελλόνυμφων

β) ελάχιστη-μέγιστη αξία προίκας

γ) μέση αξία προίκας

³² Βλ. F. C. Lane, *Venice. A Maritime Republic*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1973, κυρίως 318, 324-326· R. Tilden Rapp, *Industry and Economic Decline in Seventeenth-Century Venice*, Cambridge 1976, 152.

³³ Η συγκεκριμένη πρακτική έχει επίσης μικρή έκταση σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, ενώ αντίθετα είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στην Κρήτη. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι και στη Νάξο συναντάται σε προικοδωρητήρια ζεύγους στο οποίο ο γαμπρός είναι ξένος, συγκεκριμένα κατάγεται από την Κρήτη, βλ. Kasdaglı, *Land...* ό.π., 215. Βλ. και Βισβίτζης, «Τινά περί των προικίων... ό.π., έγγρ. 12-19. Συμβαίνει, πάντως, σε κάποιες περιπτώσεις να αποτιμάται τμήμα των προικίων ακίνητα ή κοσμήματα συνήθως. Σημειώνουμε στο σημείο αυτό ότι η αξία των προικίων που θα μπορεί στο μέλλον να διαθέσει ο προικοδοτούμενος κατά βούληση, η οποία συνήθως αποτιμάται σε χρήμα, δεν αποτελεί ένδειξη του μεγέθους της προίκας, καθώς η αναλογία της προς το σύνολο των προικίων ποικίλλει, βλ. παραπάνω, 246-247. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η προίκα του αφέντη Φίλιππου Μπαζέγιου από τη Νάξο, βλ. εδώ παρακάτω, 425.

Στην περίπτωση των 63 γροσίων πρόκειται για προικοδωρητήριο που περιέχει την προίκα της νύφης, (ένα χωράφι), ενώ στην περίπτωση των 400 για την προίκα του γαμπρού που απλώς αποτιμάται σε χρήμα, χωρίς να καταγράφονται τα αγαθά που τη συγκροτούν. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις η αξία των προικίων κυμαίνεται μεταξύ 2.201 και 14.000 γροσίων, ποσά ιδιαίτερα υψηλά, σε σχέση με το ύψος των αγοραπωλησιών ακινήτων της περιόδου, αλλά και με το ύψος των ποσών που διακινούν αγοραστές και πωλητές οι οποίοι πραγματοποιούν πολλαπλές μεταβιβάσεις.³⁴ Η προίκα του Νικολού Μαθά, συνολικής αξίας 14.000 γροσίων, είναι η μεγαλύτερη και ενδεικτική της σύνθεσης των μεγάλων προικίων στις περιπτώσεις αυτές, όπως θα δούμε στη συνέχεια.³⁵

Έκταση προικίων γαιών

Η καταγραφή της έκτασης των μεταβιβαζόμενων χωραφιών και αμπελιών είναι επίσης σπάνια, αν και όχι τόσο όσο η αποτίμηση των προικίων. Συναντάται σε 56 περιπτώσεις, που αφορούν την καλλιεργήσιμη γη του ενός από τους μελλόνυμφους σχεδόν αποκλειστικά(50), σε ζευγάρια τα οποία λαμβάνουν προίκες κατά πολύ μεγαλύτερες του μέσου όρου (επτά στα δέκα μεγάλες) και η προικοδότησή τους χρονολογείται κατά τα τέσσερα πέμπτα, σχεδόν, στο διάστημα 1650-1749.³⁶

Ο χρόνος σύνταξης των προικοδωρητηρίων αυτών συνδέεται, σε σημαντικό βαθμό, με το χρόνο της απογραφής που διενεργούν οι οθωμανικές αρχές στο Αιγαίο το 1670, οπότε και συντάσσεται το σχετικό φορολογικό κατάστιχο της Σαντορίνης. Φαίνεται ότι το γεγονός της απογραφής επηρεάζει γενικότερα τον πληθυσμό, καθώς ακόμη και οι ελάχιστες αγοραπωλησίες, στις οποίες σημειώνεται η έκταση της μεταβιβαζόμενης γης, χρονολογούνται επίσης στο ίδιο διάστημα.³⁷

Στα παραπάνω προικοδωρητήρια καταγράφεται το σύνολο της έκτασης των έγγειων αγαθών σε μουζούρια, ενώ στο κατάστιχο του 1670 ξεχωριστά η έκταση των χωραφιών και των αμπελιών.³⁸ Από τις αγοραπωλησίες, εξάλλου, γνωρίζουμε μόνο ενδεικτικά την αξία ενός

³⁴ Βλ. Παράρτημα III, πίνακες 4α-4β..

³⁵ Βλ. εδώ παρακάτω, 499.

³⁶ Τα συγκεκριμένα ζευγάρια λαμβάνουν μεγάλη προίκα κατά 73,21%, μέτρια κατά 23,21% και μικρή κατά 3,57%. Σημειώνουμε ότι ο υπολογισμός του μεγέθους της προίκας γίνεται κυρίως βάση της αλληλογίας, που ορίζεται στις μισές περίπου περιπτώσεις. Σχετικά με τη χρονική τους κατανομή και το ποσοστό τους επί του συνόλου των προικοδοτούμενων βλ. Παράρτημα III, πίνακα 7. Συναντώνται, εξάλλου, και κάποιες περιπτώσεις όπου σημειώνεται η έκταση μόνο ορισμένων προικίων χωραφιών ή αμπελιών.

³⁷ Πρόκειται για τέσσερις μεταβιβάσεις χωραφιών, βλ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη ... ό.π., 254 σημ. 53.

³⁸ Υπενθυμίζουμε ότι το μουζούρι είναι τοπικό μέτρο επιφανείας της Σαντορίνης, το ακριβές περιεχόμενο του οποίου δεν είναι γνωστό. Η έκταση της μεταβιβαζόμενης γης στις αγοραπωλησίες υπολογίζεται επίσης σε μουζούρια, όπως στα προικοδωρητήρια και το τουρκικό κατάστιχο, βλ. Μπαλάτ – Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία ... ό.π., 111 σημ. 3.

μουζουριού χωραφιού, αποκλειστικό κατά το διάστημα 1669-1725, οπότε τιμάται μεταξύ 8 και 28 γροσίων (12 κατά μέσο όρο). Η διακύμανση οφείλεται στο γεγονός ότι στην οθωμανική αυτοκρατορία η τιμή της γης είναι συνάρτηση της έκτασης και της ποιότητάς της, της απόδοσης δηλαδή των καλλιεργειών, καθώς φορολογείται η αγροτική παραγωγή.³⁹ Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι τα αμπέλια έχουν μεγαλύτερη αξία από τα χωράφια, ακριβώς διότι η απόδοσή τους είναι υψηλότερη λόγω της φύσης του εδάφους, αλλά και λόγω της υψηλής εμπορευματικής αξίας του κρασιού.⁴⁰

Πίνακας 2α. Έκταση προικίων χωραφιών και αμπελιών ζευγαριών ανάλογα με το μέγεθος της προίκας και το δόγμα τέλεσης του γάμου

	α)	β)	γ)		α)	β)	γ)
μέτρια	5	53	53	καθολικά	5	53 - 120	90
μεγάλη	1	90 - 140	110	ορθόδοξα	1	140	140
σύνολο	6	53 - 140	104				

Πίνακας 2β. Έκταση χωραφιών και αμπελιών μεμονωμένων προικοδοτούμενων ανάλογα με το δόγμα τους και το μέγεθος της προίκας του ζευγαριού που συγκροτούν

	α)	β)	γ)		α)	β)	γ)
μικρή	2	20	20	καθολικοί	32	15-110	60
μέτρια	12	15 - 200	30	ορθόδοξοι	17	19-500	85
μεγάλη	36	32 - 500	75				
σύνολο	50	15 - 500	50				

α) αριθμός μελλονύμφων

β) ελάχιστη-μέγιστη έκταση σε μουζούρια

γ) μέση έκταση σε μουζούρια

Είναι σαφές ότι το συνολικό μέγεθος των προικίων συνδέεται με την έκταση των προικίων χωραφιών και αμπελιών, που συνήθως αποτελούν και το υψηλότερης αξίας προικίο αγαθό. Τα στοιχεία δόγματος των προικοδοτούμενων σημειώνονται εδώ απλώς ενδεικτικά. Επισημαίνουμε ότι η μεγαλύτερη έκταση της γης στους ορθόδοξους συνδέεται, ως ένα βαθμό, με τη σύνθεση των προικίων τους, οι οποίες συγκροτούνται σε υψηλότερο βαθμό από έγγεια αγαθά, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.⁴¹

Η μέση έκταση γης που κατέχουν τα ζευγάρια συνολικά, δεν απέχει ιδιαίτερα από την έκταση των μεμονωμένων προικοδοτούμενων, και μπορούμε να υποθέσουμε ότι ακόμη και ζευγάρια με μικρή προίκα μάλλον διαθέτουν προικία γη μεγαλύτερης έκτασης από το μέσο όρο των κατοίκων του νησιού.

³⁹ Βλ. Spiliotopoulou, «En Santorin... ό.π., 83· Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη ... ό.π., 253.

⁴⁰ Βλ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη ... ό.π., 255 και εδώ Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακες 2α και 2β.

Σύμφωνα με το φορολογικό κατάστιχο του 1670 το 54% του φορολογούμενου πληθυσμού κατέχει έκταση χωραφιών μικρότερη των 10 μουζουριών και το 67% έκταση αμπελιών επίσης μικρότερη των 10 μουζουριών. Η συνολική έγγεια ιδιοκτησία του μεγαλύτερου ποσοστού (67%), εξάλλου, δεν ξεπερνά τα 20 μουζούρια. Το μέγεθος και η κατανομή της κτηματικής περιουσίας συνδέονται με τον υψηλό βαθμό κατακερματισμού των κλήρων, αλλά και με το γεγονός ότι στη Σαντορίνη κυριαρχεί η άνιση κατανομή της ιδιοκτησίας, με αποτέλεσμα το 11% του πληθυσμού να κατέχει τα μισά περίπου χωράφια και περισσότερα από το ένα τρίτο των αμπελιών.⁴²

Εάν, συμβατικά θεωρήσουμε ότι τα ζευγάρια με μέτριες περιουσίες κατέχουν χωράφια και αμπέλια 30 μουζουριών κατά μέσο όρο, και καθώς τα ζευγάρια αυτά αποτελούν το ένα τρίτο περίπου των προικοδοτούμενων, τότε διαπιστώνουμε ότι το σύνολο των προικοδοτούμενων κινείται σε επίπεδα κατά πολύ υψηλότερα από εκείνα του πληθυσμού της Σαντορίνης, ως προς την έκταση της κτηματικής περιουσίας, η οποία έμμεσα υποδεικνύει τη συνολικότερη οικονομική επιφάνεια.⁴³

Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι σε τέσσερις περιπτώσεις πρόκειται για προικοδοτούμενους που δεν κατάγονται από τη Σαντορίνη και λαμβάνουν εκτάσεις που, επίσης, βρίσκονται εκτός νησιού. Τα πρόσωπα αυτά προικοδοτούνται με ιδιαίτερα μεγάλη έκταση χωραφιών και αμπελιών, 100 μουζουριών κατά μέσο όρο (49-500).⁴⁴ Ωστόσο, είναι η ορθόδοξη Ειρήνη Σιγάλα από τη Σαντορίνη, η ίδια και οι γονείς της, που λαμβάνει τη μεγαλύτερη έκταση (500 μουζούρια).⁴⁵

Η υψηλότερη οικονομική επιφάνεια των προικοδοτούμενων διαπιστώνεται και από το μέγεθος της φορολογούμενης έγγειας ιδιοκτησίας ζευγαριών που ταυτίζονται στο φορολογικό κατάστιχο, όπως θα διαπιστώσουμε αμέσως παρακάτω. Επίσης, διαπιστώνεται από τα στοιχεία που αφορούν προίκες ζευγαριών στις οποίες δεν περιλαμβάνονται έγγεια αγαθά.⁴⁶

Στοιχεία τουρκικών καταστίχων

Η έκταση της κτηματικής περιουσίας προικοδοτούμενων ζευγαριών που ταυτίζονται στο τουρκικό κατάστιχο του έγγειου φόρου, είναι χαμηλότερη από εκείνη που καταγράφεται σε συγκεκριμένα προικοδορητήρια. Παραμένει, ωστόσο, υψηλότερη των μέσων όρων του συνόλου του φορολογούμενου πληθυσμού.

⁴¹ Βλ. εδώ παρακάτω, 401-403.

⁴² Βλ. Μπαλά – Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία ... ό.π., 117, 119, 121 και 126: Παράρτημα III, πίνακες 8α και 8β.

⁴³ Δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε σε ποιο βαθμό το γεγονός οφείλεται στη σύνθεση των πηγών και σε ποιο βαθμό στα χαρακτηριστικά της πρακτικής σύνταξης προικοδορητηρίων. Ωστόσο, σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, όπως στη Νάξο, διαπιστώνεται ότι η συγκεκριμένη πρακτική έχει μεγάλη έκταση σε κάθε κοινωνικοοικονομική βαθμίδα, αντίθετα με τις διαθήκες, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 209, 212.

⁴⁴ Σχετικά με τη μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια των ξένων βλ. και εδώ παρακάτω, 424 κ.εξ.

⁴⁵ Βλ. ινβεντάριο 21 Φεβρουαρίου 1680 ό.π., Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 3 υποφ. β'.

Τα σχετικά στοιχεία αναφέρονται σε μικρό αριθμό ζευγαριών (58), τα οποία προικοδοτούνται κατά το διάστημα 1633-1699, κατά κανόνα στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα. Πρόκειται, όμως, για το ένα τρίτο του συνόλου των ζευγαριών τα οποία συναντώνται τη συγκεκριμένη περίοδο, και έχουν ανάλογα χαρακτηριστικά, οπότε και κρίνονται αντιπροσωπευτικά.⁴⁷

Πίνακας 3α. Έκταση έγγειας ιδιοκτησίας 58 προικοδοτούμενων ζευγαριών ανάλογα με το μέγεθος της προίκας τους⁴⁸

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)
μικρή	14 24,13%	0,0 - 34,5	11,5	0 - 15,5	2,0	13,5
μέτρια	26 44,82%	1,5 - 65,0	13,0	0 - 41,5	11,5	24,5
μεγάλη	18 31,03%	0,0 - 172,0	45,0	0 - 94,5	22,0	67,0
σύνολο	58					

Πίνακας 3β. Έκταση έγγειας ιδιοκτησίας 57 προικοδοτούμενων ζευγαριών γνωστού δόγματος

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)
καθολικά	19 33,33%	0 - 136,5	12,5	0 - 71,5	8	20,5
ορθόδοξα	38 66,66%	0 - 115,0	35,5	0 - 46	11	46,5
σύνολο	57					

- α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου
- β) ελάχιστη-μέγιστη έκταση χωραφιών σε μουζούρια
- γ) μέση έκταση χωραφιών σε μουζούρια
- δ) ελάχιστη-μέγιστη έκταση αμπελιών σε μουζούρια
- ε) μέση έκταση αμπελιών σε μουζούρια
- στ) μέση συνολική έγγεια ιδιοκτησίας σε μουζούρια

Σύμφωνα με τα παραπάνω, στο δεύτερο μισό τουλάχιστον του 17^{ου} αιώνα, τα ζευγάρια με μικρή προίκα διαθέτουν έγγεια ιδιοκτησία χαμηλότερη του μέσου όρου του πληθυσμού, ενώ τα ζευγάρια με μέτρια ή μεγάλη προίκα, που αποτελούν τα δυο τρίτα των προικοδοτούμενων, υψηλότερη, ιδιαίτερα εκείνα με μεγάλη προίκα.

Η αναλογία κτηματικής περιουσίας καθολικών και ορθόδοξων στο σύνολο του πληθυσμού δεν μπορεί να εκτιμηθεί βάσει του κατάστιχου, καθώς δεν σημειώνεται το δόγμα των φορολογικών μονάδων. Εξάλλου, συνολική εκτίμηση δεν μπορεί, ουσιαστικά, να γίνει ούτε από τα στοιχεία προικοδορητηρίων. Υπενθυμίζουμε ότι οι ορθόδοξοι αποτελούν το

⁴⁶ Βλ. εδώ παρακάτω, 420 κ.εξ.

⁴⁷ Πενήντα οκτώ ζευγάρια ταυτίζονται με φορολογικές μονάδες του κατάστιχου του έγγειου φόρου, ενώ 46 γαμπροί των ζευγαριών ταυτίζονται και με φορολογικές μονάδες του κατάστιχου του κεφαλικού φόρου.

⁴⁸ Το γεγονός ότι η έκταση των χωραφιών είναι μεγαλύτερη από εκείνη των αμπελιών οφείλεται και στη διάθρωση του καλλιεργούμενου χώρου, που όπως απογράφεται στο κατάστιχο συγκροτείται συνολικά από 14.302,5 μουζούρια χωραφιών και 5.938 αμπελιών, βλ. Μπαλάτ – Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία ... ό.π., 115.

93%-95% του πληθυσμού, πιθανόν ελαφρώς χαμηλότερο ποσοστό το 1670,⁴⁹ αλλά ότι οι καθολικοί λαμβάνουν σαφώς μεγαλύτερες προίκες. Στο επίπεδο του νησιού, είναι μάλλον απίθανο οι καθολικοί συνολικά να διαθέτουν μεγαλύτερη κτηματική περιουσία από τους ορθόδοξους, λόγω του μικρού αριθμού τους. Ωστόσο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι μεταξύ όσων κατέχουν μεγάλη έκταση γης, που σύμφωνα με το κατάστιχο ανέρχονται στο 11% των φορολογούμενων, το ποσοστό των καθολικών θα πρέπει να είναι κατά πολύ υψηλότερο εκείνου που έχουν στο σύνολο του πληθυσμού.

Σε κάθε περίπτωση, το στοιχείο που ενδιαφέρει είναι η αναλογία των μεγεθών. Στο κατάστιχο δεν απογράφεται ακριβώς η έκταση που κατέχουν τα νοικοκυριά, αλλά η σχέση μεγεθών, ενώ και η πραγματική έκταση της ιδιοκτησίας των ζευγαριών, κατά τη στιγμή της απογραφής, δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με εκείνη που μεταβιβάζεται ως προίκα.⁵⁰

Στο γεγονός, άλλωστε, ότι το σύνολο των φορολογούμενων μονάδων/νοικοκυριών του κατάστιχου περιλαμβάνει, άγαμους και χήρες, εκτός από πυρηνικές οικογένειες πλήρους σύνθεσης, εξηγεί, ως ένα βαθμό, την υψηλότερη επιφάνεια των ζευγαριών, καθώς οι δυο άλλες κατηγορίες φορολογούμενων κατά κανόνα θα πρέπει να διαθέτουν μικρότερη ιδιοκτησία, όπως προκύπτει και από τα σχετικά έγγραφα που τους αφορούν.

Πίνακας 4α. Κατηγορία κεφαλικού φόρου 46 προικοδοτούμενων ζευγαριών ανάλογα με το μέγεθος της προίκας τους

	α)		β)	γ)
μικρή	9	19,56%	3 ^{ης} -2 ^{ης}	2 ^{ης}
μέτρια	22	47,82%	2 ^{ης} -1 ^{ης}	2 ^{ης}
μεγάλη	15	32,60%	3 ^{ης} -1 ^{ης}	1 ^{ης}

α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου

β) μικρότερη-μεγαλύτερη κατηγορία κεφαλικού φόρου⁵¹

γ) μέση κατηγορία κεφαλικού φόρου

⁴⁹ Βλ. παραπάνω, 72.

⁵⁰ Σχετικά με το περιεχόμενο των απογραφών της οθωμανικής διοίκησης, ως προς την καταγραφή του ελάχιστου των περιουσιών, βλ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες...(II) ό.π., 233. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι τα δεδομένα της αγροτικής παραγωγής που αποτυπώνονται γενικότερα στο κατάστιχο του 1670, το οποίο αναφέρεται και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, φαίνεται ότι συμφωνούν σε σημαντικό βαθμό με τις πληροφορίες των περιηγητών, κυρίως τα λεπτομερή στοιχεία που παρέχει ο Tournefort, βλ. Slot, *Archipelagus...* ό.π., 298.

⁵¹ Υπενθυμίζουμε ότι οι πλέον εύποροι καταβάλλουν κεφαλικό της 1^{ης} κατηγορίας, οι μέσης οικονομικής επιφάνειας της 2^{ης} και εκείνη της χαμηλότερης της 3^{ης} κατηγορίας.

Πίνακας 4β. Αντιστοιχία κατηγοριών κεφαλικού φόρου και μεγεθών προίκας

	μικρή	μέτρια	μεγάλη
1 ^η κατηγορία	-	27,77%	72,72%
2 ^η κατηγορία	30,00%	70,00%	-
3 ^η κατηγορία	33,33%	55,55%	11,11%

Πίνακας 4γ. Κατηγορία κεφαλικού φόρου 45 προικοδοτούμενων ζευγαριών ανάλογα με το δόγμα τους

	α)	β)	γ)	δ)
καθολικά	16	35,55%	50,00%	18,75%
ορθόδοξα	29	64,44%	31,03%	27,13%

α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό τους επί του συνόλου των ζευγαριών γνωστού δόγματος

β) ποσοστό ζευγαριών που καταβάλλει κεφαλικό φόρο 1^{ης} κατηγορίας

γ) ποσοστό ζευγαριών που καταβάλλει κεφαλικό φόρο 2^{ης} κατηγορίας

δ) ποσοστό ζευγαριών που καταβάλλει κεφαλικό φόρο 3^{ης} κατηγορίας

Οι κατηγορίες κεφαλικού φόρου δεν αντιστοιχούν απόλυτα με τα μεγέθη της περιουσίας των ζευγαριών. Ωστόσο, η σύγκριση δεν μπορεί να είναι παρά σχετική, καθώς ο συγκεκριμένος φόρος καταβάλλεται από τους άντρες.. Οι διαφοροποιήσεις των μεγεθών κατά κατηγορία κεφαλικού φόρου οφείλονται κυρίως στο γεγονός ότι το ύψος του ορίζεται από την κοινότητα ανάλογα με την εισοδηματική κλίμακα των φορολογούμενων.⁵² Η ίδια αναντιστοιχία διαπιστώνεται, ωστόσο, και συγκρίνοντας το σύνολο των καταγραφών των δυο καταστάσεων, καθώς η έγγεια ιδιοκτησία των φορολογούμενων δεν αντιστοιχεί σε όλες τις περιπτώσεις με την επιδικαζόμενη κατηγορία κεφαλικού. Στα τελευταία η διαφοροποίηση εντοπίζεται κυρίως στους ακτήμονες που καταγράφονται στο κατάστιχο της έγγειας ιδιοκτησίας, παρά το ότι δεν κατέχουν γη, γεγονός που υποδηλώνει ότι διαθέτουν άλλου τύπου πηγές εισοδήματος, οι οποίες μπορούν να καλύψουν την φορολογική τους υποχρέωση, και επιβεβαιώνεται από το κατάστιχο του κεφαλικού φόρου, ο προσδιορισμός του οποίου γίνεται με βάση αυτές ακριβώς τις πηγές.⁵³

Ως προς τα προικοδοτούμενα ζευγάρια, εξάλλου, το γεγονός επιβεβαιώνεται και αντίστροφα, στις περιπτώσεις μεγάλης προίκας, όπου καταβάλλεται κεφαλικός φόρος της 3^{ης} κατηγορίας, πρόκειται δηλαδή για διαφορετική κατανομή εκ μέρους της κοινότητας ή, πιθανόν, για περιπτώσεις φορολογούμενων που αργότερα αυξάνουν την περιουσία τους.

Τα ποσοστά της κάθε κατηγορίας κεφαλικού φόρου κατά δόγμα, έστω κι αν αφορούν μικρό αριθμό περιπτώσεων, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι οι ορθόδοξοι διαθέτουν μικρότερες περιουσίες από τους καθολικούς, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα

⁵² Βλ. και Balta, «Le rôle... ό.π., 99-100.

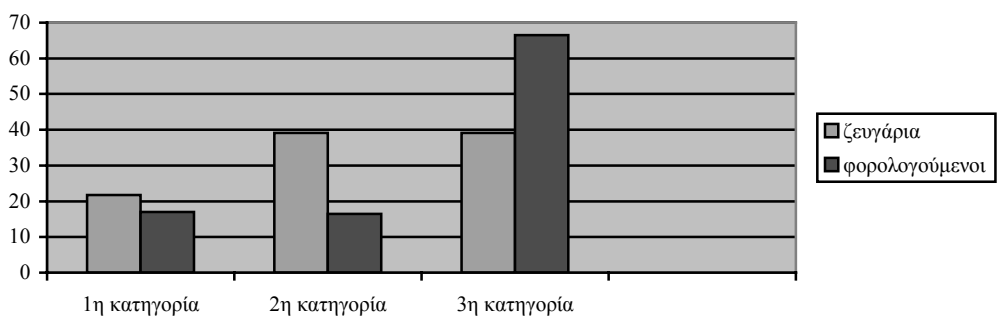
⁵³ Βλ. Μπαλά – Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία... ό.π., 128-129.

προικοδορητήρια ζευγαριών, αλλά και τις διαθήκες, και αποδεικνύει ότι η σχέση μεγεθών στα έγγραφα αυτά αποτυπώνει τη γενικότερη τάση στο νησί. Μπορούμε, εξάλλου, να υποθέσουμε ότι η ναυτιλία αποτελεί σημαντική πηγή εισοδήματος κυρίως για τους καθολικούς, οι οποίοι εξασφαλίζουν λόγω του δόγματός τους προστασία από τους χριστιανούς καθολικούς κουρσάρους που δρουν στη Μεσόγειο.⁵⁴

Τα κατάστιχα φαίνεται να αποτυπώνουν, κατ'αρχήν, στατικά την διαστρωμάτωση της Σαντορίνης. Στατικά, εξάλλου, αποτυπώνεται και η οικονομική επιφάνεια των ζευγαριών στα προικοδορητήρια έγγραφά τους, ενώ τα νοικοκυριά διαθέτουν δυναμική που εξελίσσεται στο χρόνο. Ο τρόπος, όμως, που επιδικάζεται ο κεφαλικός φόρος σε κάθε φορολογούμενο, αντανακλά τα μεγέθη των περιουσιών και τη σύνθεσή τους. Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, συναντώνται περιπτώσεις προικοδοτούμενων ή διαθετών που έχουν περιουσία, η οποία συγκροτείται κυρίως από έγγεια αγαθά, καθώς και περιπτώσεις προσώπων με περιουσία που συγκροτείται κυρίως από χρηματικά ποσά, με αποτέλεσμα οι φερόμενοι ως ακτήμονες να διαθέτουν, κάποτε, μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια από πρόσωπα με έγγεια ιδιοκτησία.

Τέλος, επισημαίνουμε ότι τα προικοδοτούμενα ζευγάρια φέρονται να κινούνται σε υψηλότερα επίπεδα από το σύνολο του πληθυσμού και ως προς τον κεφαλικό φόρο συνολικά.

Σχεδιάγραμμα 1. Ποσοστά κάθε κατηγορίας κεφαλικού φόρου 46 προικοδοτούμενων ζευγαριών και συνόλου φορολογούμενων κατάστιχου

⁵⁴ Βλ. χαρακτηριστικά τη ναυτιλιακή δραστηριότητα μελών της οικογένειας Άλμπυ, Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 124-127.

Στοιχεία προσηγορικών

Οι προικοδοτούμενοι άντρες φέρουν προσηγορικό σε επτά στις δέκα περιπτώσεις. Ο τύπος του προσηγορικού συνδέεται, ως ένα βαθμό, με το μέγεθος της προίκας του ζευγαριού, ωστόσο δεν μπορεί να αποτελέσει κριτήριο για τον προσδιορισμό του, ούτε κατά προσέγγιση, λόγω των διαφοροποιήσεων που παρατηρούνται στη χρήση ορισμένων προσηγορικών, αλλά και το εύρος των μεγεθών στα οποία αυτά αναφέρονται.

Εξάλλου, η αναγραφή προσηγορικού εξαρτάται από το χρόνο σύνταξης του προικοδορητήριου και το μέγεθος της προίκας, καθώς εντοπίζεται κυρίως έως τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, και συναντάται κατά κύριο λόγο στις περιπτώσεις ζευγαριών με μεγάλες ή μέτριες προίκες. Σημειώνουμε ότι το δόγμα του γαμπρού ή τα χαρακτηριστικά των συντακτών των εγγράφων δεν καθορίζουν την αναγραφή προσηγορικού.⁵⁵

Τα προσηγορικά έχουν κατά κανόνα κοινωνικό χαρακτήρα («αφέντης», «μισέρ» και «κυρ»), και μόνο σε ποσοστό 8,53% υποδηλώνουν επαγγελματική ιδιότητα («παπά», «μαστρό», «καραβοκύρης»)⁵⁶. Αφέντες χαρακτηρίζονται συνήθως πρόσωπα μεγάλης κοινωνικής επιφάνειας και καθολικού δόγματος, μισέρ μικρότερης ή αντίστοιχης με τους αφέντες, ανεξαρτήτως δόγματος, ενώ κυρ μικρότερης και κυρίως ορθόδοξου δόγματος.⁵⁷ Σημειώνουμε ότι συμβαίνει το ίδιο πρόσωπο να φέρει διαφορετικό προσηγορικό σε μεταγενέστερα έγγραφα, γεγονός που μπορεί να υποδηλώνει κοινωνική του ανέλιξη.⁵⁸

Τα προσηγορικά κοινωνικού χαρακτήρα έχουν ευρύτερη παρουσία, αφορούν προικοδοτούμενους ζευγαριών με μεγαλύτερη προίκα (κατά 40,60% μεγάλη και κατά 32,88% μέτρια), ενώ σε έξι από τις δέκα περιπτώσεις ο προικοδοτούμενος είναι καθολικός. Τα στοιχεία για τα προσηγορικά επαγγελματικού χαρακτήρα αφορούν ελάχιστο αριθμό προσώπων, έχουν περιορισμένη παρουσία, που εντοπίζεται τον 17^ο αιώνα, και αφορούν προικοδοτούμενους ζευγαριών με μικρότερες προίκες. Το υψηλό ποσοστό ορθόδοξων, στις

⁵⁵ Προσηγορικό φέρει το 70,80% των καθολικών προικοδοτούμενων και το 68,94% των ορθόδοξων. Σχετικά με την παρουσία των προσηγορικών στο χρόνο και κατά μέγεθος προίκας του ζευγαριού βλ. Παράρτημα III, πίνακες 9α-9β. .

⁵⁶ Ο τύπος «μισέρ» συναντάται και ως «σιόρ», «σινιόρ» ή «σερ» σε ελάχιστες περιπτώσεις, κυρίως τον 19^ο αιώνα.. Την ίδια περίοδο συναντάται σε δυο περιπτώσεις και το προσηγορικό «κύριος», που στον πίνακα ο οποίος ακολουθεί προσμετράται μεταξύ όσων φέρουν το προσηγορικό «αφέντης», καθώς τα πρόσωπα που χαρακτηρίζει φέρουν το συγκεκριμένο προσηγορικό σε άλλα έγγραφα. Επίσης, συναντάται σε μια περίπτωση το προσηγορικό «μπάρμπα», που προσμετράται μεταξύ όσων φέρουν το προσηγορικό «κυρ», για τον ίδιο λόγο. Το προσηγορικό «παπά», συνήθως ως «παπά κυρ» χαρακτηρίζει τους ορθόδοξους ιερωμένους, το «μαστρό» αφορά τεχνίτες διαφόρων ειδικοτήτων ενώ το «καραβοκύρης» ναυτικούς, όχι όμως κατά κανόνα πλοιοκτήτες. Σχετικά με τα δυο τελευταία βλ. εδώ παρακάτω, 422-423. Βλ. και Τσελίκας, *Μαρτυρίες...* ό.π., 13-14. *Οι συγκεκριμένοι τύποι προσηγορικών είναι κοινοί στο Αιγαίο, βλ. χαρακτηριστικά Ασδραχάς «Νησιωτικές κοινότητες...(II) ό.π., 241· Kasdagli, Land... ό.π., 35· Καλπουρτζή, Συγγενικές... ό.π., 102-103· Δημητρόπουλος, Η Μύκονος... ό.π., 171-190· Zei, Paros... ό.π., 311*

⁵⁷ Πρβλ. Δρακάκης, «Θηραϊκή διαθήκη ... ό.π., 132

⁵⁸ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Νικολού Μαθά που στο προικοσύμφωνό του είναι «κυρ» και στη διαθήκη του «αφέντης», βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 162.

περιπτώσεις αυτές, οφείλεται στο προσηγορικό που χαρακτηρίζει τους ορθόδοξους ιερωμένους.⁵⁹

Πίνακας 5. Χαρακτηριστικά προσηγορικών προικοδοτούμενων αντρών

	α)		β)	γ)	δ)	ε)	
μισέρ	137	41,76%	24,26%	49,26%	26,47%	95,45%	17°
αφέντης	110	33,53%	5,45%	23,00%	73,63%	64,54%	18°
κυρ	53	16,51%	76,92%	15,38%	7,69%	47,16%	17°
παπά	11	3,35%	18,18%	81,81%	-	90,90%	17°
μαστρό	11	3,35%	63,63%	27,27%	9,09%	63,63%	17°
καραβοκύρης	6	1,82%	50,00%	25,00%	25,00%	83,33%	18°
σύνολο	328						

α) αριθμός προικοδοτούμενων και ποσοστό επί του συνόλου

β) ποσοστό ζευγαριών με μικρή προίκα

γ) ποσοστό ζευγαριών με μέτρια προίκα

δ) ποσοστό ζευγαριών με μεγάλη προίκα

ε) περίοδος μεγαλύτερης συγκέντρωσης

Από τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα φαίνεται πόσο είναι επισφαλής η εκτίμηση του μεγέθους της προίκας των ζευγαριών από το προσηγορικό και μόνο του γαμπρού. Ενώ τα προσηγορικά αφέντης και κυρ συγκεντρώνονται κυρίως σε συγκεκριμένα μεγέθη προίκων, τα ζευγάρια όπου ο γαμπρός χαρακτηρίζεται μισέρ, που είναι και περισσότερα, λαμβάνουν προίκα ποικίλου μεγέθους.

Φαίνεται ότι τα προσηγορικά διαφοροποιούνται ως προς την οικονομική επιφάνεια του γαμπρού, και κατ'επέκταση του ζευγαριού, και χρονικά, καθώς τον 18° αιώνα οι αφέντες συναντώνται σε ζευγάρια που λαμβάνουν μικρότερη προίκα, ενώ οι μισέρ σε ζευγάρια που λαμβάνουν μεγαλύτερη. Οι δεύτεροι, εξάλλου, είναι σε υψηλότερο ποσοστό ορθόδοξοι, ενώ οι αφέντες κατά κανόνα καθολικοί.⁶⁰

Τα προσηγορικά επαγγελματικού χαρακτήρα παρουσιάζουν αντίστοιχες αποκλίσεις, αν και ο μικρός αριθμός περιπτώσεων που αφορούν μόνο ενδείξεις του μεγέθους της προίκας

⁵⁹ Τα ζευγάρια στα οποία ο γαμπρός φέρει προσηγορικό κοινωνικού χαρακτήρα λαμβάνουν προίκες μεγάλες κατά 40,60% και μέτριες κατά 32,88%. Τα ζευγάρια στα οποία ο γαμπρός φέρει προσηγορικό επαγγελματικού χαρακτήρα λαμβάνουν προίκες μεγάλες κατά 7,14% και μέτριες κατά 46,42%. Το δόγμα είναι γνωστό συνολικά στο 93,90% των περιπτώσεων και το μέγεθος της περιουσίας σε όλες εκτός από δυο.

⁶⁰ Βλ. και Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακα 10.

των ζευγαριών μας παρέχει. Επισημαίνουμε, ωστόσο, τη μεγάλη συγκέντρωση σε μέτριες προίκες, όταν ο γαμπρός είναι ορθόδοξος ιερωμένος.⁶¹

Πατριμόνια καθολικών ιερωμένων και προικοδορητήρια Δομινικανίδων

Το μέγεθος των πατριμονίων προσδιορίζεται σε σχέση με την κλίμακα μεγεθών της προίκας των μελλόνυμφων, συγκρίνοντας τα πατριμόνια μεταξύ τους και λαμβάνοντας υπόψη ότι η κλίμακα των μελλόνυμφων αφορά κατά κανόνα δυο προικοδοτούμενους. Ως μέτρο σύγκρισης χρησιμοποιούνται και τα προικοδορητήρια που περιέχουν την προίκα ενός μόνο μελλόνυμφου.

Δεν συναντώνται πατριμόνια με αλληλογία, γεγονός που θα πρέπει να οφείλεται στο διαφορετικό χαρακτήρα της προικοδότησης, η οποία δεν αποτελεί συμφωνία μεταξύ ιδιωτών, όπως διαπιστώσαμε ήδη.⁶² Εξάλλου, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε την οικονομική επιφάνεια των προικοδοτούμενων, ως προς το φορολογούμενο πληθυσμό, καθώς δεν συναντάται προικοδοτούμενος που να ταυτίζεται στα τουρκικά κατάστιχα.

Τα στοιχεία περιγραφής των αγαθών έχουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά με εκείνα των προικοδορητηρίων των μελλόνυμφων, είναι όμως λεπτομερέστερα.

Η αξία των προικιών αποτιμάται σε τέσσερις περιπτώσεις. Πρόκειται για πατριμόνια μέσης αξίας 300 γροσίων (50-800). Το πατριμόνιο των 50 γροσίων έχει μικρό μέγεθος και χρονολογείται το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, ενώ τα άλλα τρία έχουν μέτριο μέγεθος και χρονολογούνται το δεύτερο μισό του 18^{ου}. Τα στοιχεία αναφέρονται σε ελάχιστο αριθμό πατριμονίων, τα οποία πάντως είναι κατά πολύ μικρότερα από τις αντίστοιχες προίκες μεμονωμένων μελλόνυμφων.

Η έκταση χωραφιών και αμπελιών καταγράφεται σε 17 περιπτώσεις, κατά κανόνα τον 18^ο αιώνα, οπότε και χρονολογούνται τα δυο τρίτα του συνόλου των πατριμονίων. Αφορά πατριμόνια μεγαλύτερα του μέσου όρου, μέτρια κυρίως, και κτηματική περιουσία που είναι σε μεγάλο βαθμό αντίστοιχη με τα μέσα μεγέθη τα οποία καταγράφονται στο τουρκικό κατάστιχο του έγγειου φόρου.

⁶¹ Αντίστοιχα χαρακτηριστικά παρουσιάζουν οι φέροντες προσηγορικό αγοραστής και πωλητές, όπως και η αναγραφή των προσηγορικών στις σχετικές πράξεις, όπου όμως συναντάται σε κτά πολύ υψηλότερο ποσοστό (82,45% συνολικά και κατά 87,27% τον 17^ο αιώνα). Το γεγονός οφείλεται στην παρουσία των καθολικών ιερωμένων, που φέρουν σε κάθε περίπτωση προσηγορικό. Ωστόσο, η ταύτιση του δόγματος των συμβαλλόμενων, εκτός από την περίπτωση των ιερωμένων, δεν είναι συνήθως δυνατή στις αγοραπωλησίες. Βλ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη ... ό.π., 266-267.

⁶² Βλ. παραπάνω, 135-136.

Πίνακας 6. Έκταση χωραφιών και αμπελιών ανάλογα με το μέγεθος του πατρινονίου

	α)	β)	γ)
μικρή	6	6 - 9	7,5
μέτρια	8	10 - 30	17,5
μεγάλη	3	30 - 40	30,0
σύνολο	17	6 - 40	12,0

α) αριθμός προικοδοτούμενων

β) ελάχιστη-μέγιστη έκταση σε μουζούρια

γ) μέση έκταση σε μουζούρια

Οι προίκες των Δομινικανίδων έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις συγκροτούνται αποκλειστικά από χρηματικά ποσά, σε μετρητά πάντα. Εξάλλου, στις υπόλοιπες περιπτώσεις είναι συχνή η αποτίμηση της αξίας τους σε χρήμα. Οι ιδιομορφίες των προικών αυτών οφείλονται στο γεγονός ότι το μέγεθος και το περιεχόμενό τους καθορίζεται από το ίδιο το μοναστήρι.⁶³ Η αξία των προικών των Δομινικανίδων είναι σαφώς μικρότερη από εκείνη των μελλόνυμφων, αλλά και των καθολικών ιερωμένων, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

Αλληλογία ορίζεται μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις (κατά 8,97% αποκλειστικά τον 17^ο αιώνα), και σε αναλογία ιδιαίτερα υψηλή ως προς την αξία των προικών (25%-150%), καθώς αφορά συμφωνία διαφορετικού χαρακτήρα από την προικοδότηση μελλόνυμφων. Στις περιπτώσεις αυτές είναι προφανές ότι το μοναστήρι επιθυμεί να έχει τη μέγιστη δυνατή εξασφάλιση.

Τα μεγέθη της προίκας των Δομινικανίδων ορίζονται σε σχέση με το μέγεθος που ορίζει το μοναστήρι και οι προίκες διακρίνονται σε μικρότερες, κανονικές ή μεγαλύτερες.

Διαθήκες

Το μέγεθος των κληροδοτούμενων περιουσιών υπολογίζεται βάσει της κλίμακας μεγεθών των προικοδωρητηρίων των μελλόνυμφων, συγκρίνοντας τις διαθήκες μεταξύ τους και λαμβάνοντας υπόψη εάν πρόκειται για πράξη που συντάσσεται από ένα ή δυο πρόσωπα. Επίσης, σε περιπτώσεις ελάχιστα περιγραφικών εγγράφων, ως ένδειξη χρησιμοποιείται το μέγεθος της προίκας, μόνο όμως στις περιπτώσεις έγγαμων/χήρων μέσης ηλικίας, καθώς τότε συνήθως υπάρχει αντιστοιχία μεγεθών.⁶⁴ Επιπλέον ένδειξη του μεγέθους των κληροδοτούμενων αποτελούν οι κάθε είδους μεταβιβάσεις, που πραγματοποιούν άτεκνοι διαθέτες μεγάλης ηλικίας, κυρίως οι αγοραπωλησίες ακίνητων και η χορήγηση ή λήψη δανείων.

⁶³ Βλ. παραπάνω, 141-142.

⁶⁴ Βλ. αναλυτικά εδώ παρακάτω, 494-495.

Όπως είναι φυσικό δεν υπάρχει αντιστοιχία μεγεθών μεταξύ προίκας μελλόνυμφων και κληροδοτούμενων, καθώς τα αγαθά στην πρώτη περίπτωση αφορούν αγαθά δυο προσώπων, ενώ στη δεύτερη σχεδόν αποκλειστικά ενός. Έτσι οι μικρές περιουσίες των διαθετών είναι κατά πολύ μικρότερες των μελλόνυμφων, όπως και οι μέτριες ή μεγάλες. Η απόκλιση στην περίπτωση των δυο τελευταίων, ωστόσο, συμβαίνει να μην είναι της ίδιας έκτασης.⁶⁵ Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι το ποσοστό στο οποίο μπορούμε να εκτιμήσουμε το μέγεθος των κληροδοτούμενων είναι ελαφρά χαμηλότερο από εκείνο των προικών, ακριβώς διότι στην περίπτωση των κληροδοτούμενων δεν μπορούμε να συγκροτήσουμε κλίμακα μεγεθών με τον ίδιο τρόπο.⁶⁶

Αλληλογία που θα επιβαρύνει όποιον από τους κληρονόμους παραβεί τη θέληση του διαθέτη, σημειώνεται σε ελάχιστες περιπτώσεις (1,81%), κυρίως τον 17^ο αιώνα, ανεξαρτήτως δόγματος. Δεν μπορούμε, όμως, να υπολογίσουμε το ποσοστό της ως προς την αξία των κληροδοτούμενων, και, φυσικά, ούτε να συγκροτήσουμε κλίμακα μεγεθών, όπως στα προικοδορητήρια. Οι διαθέτες εξασφαλίζουν την εκτέλεση της θέλησής τους μέσω του ελέγχου που ασκούν οι κληρονόμοι, ο ένας στον άλλον, ή ακόμα και εκμεταλλευόμενοι το θρησκευτικό τους συναίσθημα. Εξάλλου, η αλληλογία αποτελεί στοιχείο συμφωνιών που συνάπτονται από δυο πλευρές και δεν αφορά τις διαθήκες.⁶⁷

Οι διαθέτες δεν μεταβιβάζουν σε όλες τις περιπτώσεις το σύνολο της περιουσίας τους, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από το περιεχόμενο των ίδιων των εγγράφων, αλλά και τις συμπληρωματικές και αλληπάλληλες διαθήκες. Στην πρώτη περίπτωση, χαρακτηριστικές είναι οι προφορικές «παραγγελίες», που ο διαθέτης έχει ήδη κάνει ή επιφυλάσσεται να κάνει στο μέλλον, και αφορούν τη διάθεση αγαθών τα οποία δεν μεταβιβάζονται με τη συγκεκριμένη διαθήκη. Στις συμπληρωματικές διαθήκες, εξάλλου, όπως και στις αλληπάλληλες, μπορούμε να παρακολουθήσουμε διαθέτες οι οποίοι μεταβιβάζουν τμηματικά τα περιουσιακά τους αγαθά.⁶⁸

Η ηλικία των διαθετών, καθώς και ο σκοπός σύνταξης της διαθήκης, συνδέονται με το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας, ως ένα βαθμό. Όπως, εξάλλου, έχουμε ήδη διαπιστώσει, οι διαθέτες που έχουν συνάψει γάμο και εκείνοι που έχουν παιδιά μεταβιβάζουν περιουσίες μεγαλύτερες από τους άγαμους και τους άτεκνους.⁶⁹

⁶⁵ Βλ. εδώ παρακάτω, 451.

⁶⁶ Το μέγεθος των κληροδοτούμενων εκτιμάται κατά 94,88% ενώ των προικών κατά 99,16%.

⁶⁷ Στη Νάξο, πάντως, είναι περισσότερες οι διαθήκες με αλληλογία, ιδιαίτερα στα χωριά, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 208.

⁶⁸ Βλ. παραπάνω, 270 κ.εξ.

⁶⁹ Σχετικά με τους σκοπούς σύνταξης των διαθηκών γενικά και ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση των διαθετών, ή το εάν είναι άτεκνοι ή μη βλ. παραπάνω, 264 κ.εξ.

Πίνακας 7. Μέγεθος κληροδοτούμενης περιουσίας ανάλογα με τον κύριο σκοπό σύνταξης διαθήκης

	α)		μικρή	μέτρια	μεγάλη
κληροδοσία σε κληρονόμους	242	48,01%	50,41%	27,27%	23,31%
κληροδοσία σε απογόνους μόνο	142	28,17%	40,14%	29,57%	30,28%
κληροδοσία σε απογόνους κυρίως	17	3,37%	11,76%	41,17%	47,05%
ζητήματα προικοδότησης	35	6,94%	45,71%	28,57%	25,71%
εξασφάλιση γηρατειών	32	6,34%	81,25%	15,62%	3,12%
αφιέρωση	30	5,94%	50,00%	16,66%	33,33%
εξόφληση χρεών	6	1,19%	66,66%	33,33%	-
σύνολο	504				

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου των 504⁷⁰

Σε σχέση με τα μεγέθη του συνόλου των διαθετών: 1) μικρότερες περιουσίες μεταβιβάζουν κυρίως οι διαθέτες που σκοπεύουν να εξασφαλίσουν τα γηρατεία τους, αλλά και την εξόφληση χρεών ή επιθυμούν απλώς να κληροδοτήσουν αγαθά, 2) περιουσίες υψηλότερου μεγέθους μεταβιβάζουν κυρίως οι διαθέτες που κληροδοτούν αγαθά αποκλειστικά στους απογόνους ή και στον/στην σύζυγο, ενώ 3) περιουσίες αντίστοιχες οι διαθέτες που ρυθμίζουν ζητήματα προικοδότησης ή αφιερώνουν αγαθά σε θρησκευτικό ίδρυμα.

Τα χαρακτηριστικά των μεγεθών στην πρώτη περίπτωση οφείλονται, σε κάποιο βαθμό, στο γεγονός ότι πρόκειται για άτεκνους ή και άγαμους διαθέτες σε υψηλότερο ποσοστό, της δεύτερης στο ότι πρόκειται για έγγαμους μόνο. Τα χρέη, εξάλλου, που συχνά μεταβιβάζονται στους κληρονόμους, συνδέονται με το μέγεθος αλλά και τη σύνθεση των κληροδοτούμενων, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.⁷¹

Πίνακας 8. Μέγεθος κληροδοτούμενης περιουσίας ανάλογα με την ηλικία των διαθετών

	α)		μικρή	μέτρια	μεγάλη
μεγάλη	137	58,79%	37,95%	18,24%	43,79%
μέση	79	33,90%	26,58%	34,17%	39,24%
μικρή	17	6,29%	47,05%	11,76%	41,17%
σύνολο	233		34,76%	23,17%	42,06%

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου των 233⁷²

⁷⁰ Πρόκειται για διαθήκες που συντάσσονται από μεμονωμένους διαθέτες, στις οποίες γνωρίζουμε και τη σύνθεση της κληροδοτούμενης περιουσίας. Επιλέγουμε μεμονωμένους διαθέτες ώστε η σύγκριση να γίνεται μεταξύ ατομικών περιουσιών, και περιουσίες γνωστής σύνθεσης για να υπάρχει μέτρο σύγκρισης με τα σχετικά στοιχεία που θα ακολουθήσουν.

⁷¹ Βλ. εδώ παρακάτω, 462 κ.εξ.

⁷² Πρόκειται για μεμονωμένους διαθέτες που κληροδοτούν περιουσία γνωστής σύνθεσης, όπως αντίστοιχα συμβαίνει στο δείγμα του πίνακα 7.

Οι διαθέτες μέσης ηλικίας κληροδοτούν αγαθά αρκετά υψηλότερου μεγέθους, οι διαθέτες μεγάλης ηλικίας ελαφρά μόνο υψηλότερων, ενώ οι διαθέτες μικρής ηλικίας χαμηλότερων. Οι τελευταίοι, ωστόσο, μεταβιβάζουν σε ικανό ποσοστό και μεγάλες περιουσίες. Οι παράγοντες στους οποίους οφείλονται οι διαφοροποιήσεις είναι ποικίλοι, δεν ανιχνεύονται σε όλες τις περιπτώσεις, και στο σημείο αυτό περιοριζόμαστε απλώς στη διαπίστωσή τους.⁷³

Στοιχεία περιγραφής και είδη κληροδοτούμενων αγαθών

Τα είδη των κληροδοτούμενων αγαθών είναι αντίστοιχα με εκείνα που μεταβιβάζονται στα προικοδορητήρια, ενώ τα στοιχεία περιγραφής τους διαφορετικά. Ο αριθμός των αγαθών καταγράφεται συχνότερα (45,04%), αλλά η αναλυτική περιγραφή των επιμέρους αγαθών κάθε είδους είναι περιορισμένη, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις κινητών και ζώων. Η συνολική έκταση της έγγειας περιουσίας σημειώνεται μόνο σε μια διαθήκη με περιουσία μικρού μεγέθους και οι διαθέτες σε καμία περίπτωση δεν αποτιμούν οι ίδιοι την αξία των κληροδοτούμενων.⁷⁴

Χρηματικά ποσά και χρέη

Το ύψος των χρηματικών ποσών και, κυρίως, των χρεών συχνά δεν ορίζεται ακριβώς, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στα προικοδορητήρια. Στα χρηματικά ποσά μπορεί να σημειώνεται το μεγαλύτερο τμήμα τους, ενώ στα χρέη οι διαθέτες μπορεί να αναφέρουν μόνο ότι οι κληρονόμοι τους οφείλουν να εξοφλήσουν όποιο ή τυχόν χρέος τους.⁷⁵

Τα χρηματικά ποσά μεταβιβάζονται υπό τις μορφές που συναντώνται στα προικοδορητήρια, αλλά και τη μορφή αγροτικών προϊόντων.

Η παρουσία χρεών είναι έντονη στις διαθήκες. Χαρακτηριστικό είναι, άλλωστε, και το γεγονός ότι η εξόφλησή τους συγκαταλέγεται μεταξύ των κύριων ή και δευτερευόντων σκοπών σύνταξης διαθήκης. Υπενθυμίζουμε την υποχρέωση των παιδιών να εξοφλούν τα χρέη των γονέων, αλλά και την ευρύτερη αλληλεγγυότητα που υφίσταται μεταξύ συγγενών στο θέμα αυτό.⁷⁶

⁷³ Βλ. αναλυτικά εδώ παρακάτω, 493-494. Επισημαίνουμε, εξάλλου, ότι το συγκεκριμένο σώμα αφορά κληροδοτούμενες περιουσίες που είναι μεγαλύτερες του μέσου όρου, γεγονός που οφείλεται στη σύνθεση των πηγών.

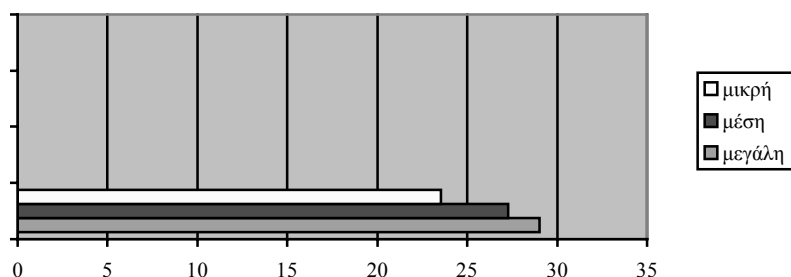
⁷⁴ Συμβαίνει, ωστόσο, να σημειώνεται η έκταση μόνο ορισμένων χωραφιών ή/και αμπελιών, βλ. π.χ. την περίπτωση της διαθήκης του αφέντη Μιχελή Γίζη, Παράρτημα Ι, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 19.

⁷⁵ Στα προικοδορητήρια προφανώς πρέπει να είναι γνωστό στις πλευρές που συνάπτουν το συνοικέσιο τυχόν σχετική επιβάρυνση, ενώ τα χρέη των διαθετών θα απαιτηθούν από τους δανειστές, βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 207.

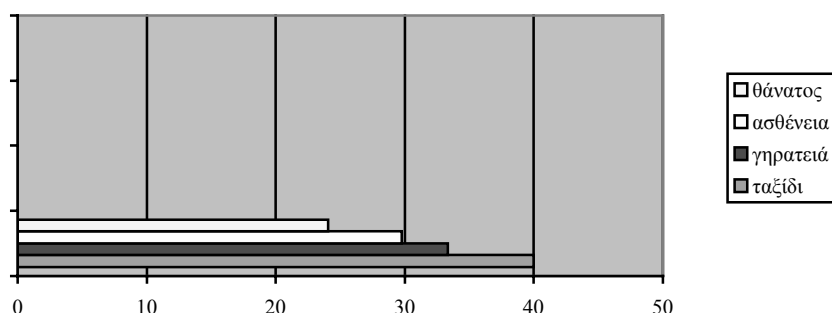
⁷⁶ Βλ. κυρίως παραπάνω, 323-324 και 356.

Το γενικότερο περιεχόμενο των διαθηκών, καθώς και ρητή αναφορά σε σύναψη δανείου εκ μέρους των διαθετών, παρέχουν γενικές πληροφορίες για τους λόγους που δημιουργούνται χρέη, ενώ σχετικά στοιχεία περιέχονται και σε άλλα έγγραφα.

Σχεδιάγραμμα 2. Ποσοστό διαθετών με χρέη στο σύνολο διαθετών κάθε ηλικίας

Σχεδιάγραμμα 3. Ποσοστό διαθετών με χρέη στο σύνολο διαθετών που επικαλούνται συγκεκριμένο λόγο σύνταξης διαθήκης

Η ηλικία και, κυρίως, ο λόγος σύνταξης διαθήκης, που οι ίδιοι οι διαθέτες επικαλούνται, συνδέονται, ως ένα βαθμό, με τη μεταβίβαση χρεών. Το γεγονός ότι όσο μεγαλύτερης ηλικίας είναι οι διαθέτες, τόσο πιθανότερο είναι να έχουν δημιουργήσει χρέη, είναι αναμενόμενο, και επιβεβαιώνεται από το αντίστοιχο ποσοστό όσων συντάσσουν διαθήκη λόγω «γηρατειών». Δεν μας διαφωτίζει, όμως, για τους ακριβείς λόγους που αυτό συμβαίνει. Αντίθετα, το υψηλότερο ποσοστό διαθετών που συντάσσουν διαθήκη λόγω επικείμενου ταξιδιού, παρά το ότι αναφέρεται σε μικρό αριθμό περιπτώσεων (6 σε 15 συνολικά), αποτελεί ένδειξη χρέους που δημιουργείται από δανεισμό για την επένδυση σε κάθε είδους οικονομικές δραστηριότητες, εμπορευματικού ή ναυτιλιακού χαρακτήρα μάλλον. Οι διαθέτες αυτοί είναι σπάνια μεγάλης ηλικίας, δεν κληροδοτούν ιδιαίτερα μεγάλες περιουσίες, αλλά διαθέτουν χρηματικά ποσά υψηλότερου μεγέθους, δείγμα ακριβώς αυτών

των δραστηριοτήτων.⁷⁷ Ως προς το περιεχόμενο των δραστηριοτήτων αυτών, διαφωτιστικές είναι και οι χρεωστικές ομολογίες που αφορούν δάνεια για ναυτιλιακές δραστηριότητες.⁷⁸

Η ασθένεια, ιδιαίτερα όταν είναι μακροχρόνια, αποτελεί αιτία συσσώρευσης χρεών, όπως προκύπτει από κάποιες ρητές αναφορές των διαθετών, αλλά και το σχεδιάγραμμα 3. Από το περιεχόμενο των διαθηκών, επιπλέον, μπορούμε να γνωρίζουμε ότι και ασθένεια στενού συγγενούς διαθέτη μπορεί να δημιουργήσει χρέη.⁷⁹

Από το περιεχόμενο, όμως, άλλου είδους εγγράφων μπορούμε να υποθέσουμε ότι και στη Σαντορίνη βασικός λόγος λήψης δανείων και γενικότερα χρέωσης, αποτελεί η εξυπηρέτηση της φορολογικής υποχρέωσης, σε κοινοτικό αλλά και ατομικό επίπεδο. Τα ποσά που εμφανίζονται να οφείλουν οι κοινότητες του νησιού στις χρεωστικές ομολογίες, απευθείας στην οθωμανική διοίκηση ή λόγω δανείων που έχουν λάβει από ιδιώτες, κινούνται σε υψηλότερα μεγέθη από εκείνα του συνόλου και δεν μπορεί παρά να οφείλονται, στην συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων, στις φορολογικές τους υποχρεώσεις.⁸⁰

Ιδιαίτερα παραστατική, ως προς τα χρέη και τα δάνεια ιδιωτών που οφείλονται στην υποχρέωση εξυπηρέτησης του κεφαλικού φόρου, είναι οδηγία Καθολικού Επισκόπου προς τους πιστούς, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, όπου τονίζεται: « Εμείς Αλοήζιος Γουάρκης ... Επίσκοπος Σαντορίνης και βιζιτατόρες Αποστολικός του Αρχιελάγου ... εις ό,τι είπομεν σμίγομεν ετούτη την ύστερην παραγγελίαν, να εξετάξη καθένας τον εαυτόν του εις τον καιρόν του χαρατζού, πώς ήπραξεν δανείζοντας άσπρα των χρειαζομένων, παίρνοντας ταις εσοδείαις παραυτενά, επειδή και ετούτη η αδικία δεν συγχωρείται, καθώς και οι άλλες ... οπού γίνονται ... δια να πλουταίνει τον εαυτόν του, διατί αν μαζώνει από το ένα μέρος, θέλει χάσει από το άλλο με βέβαιον κίντυνον της ζωής του».⁸¹

Με την παραπάνω οδηγία εξηγείται και η μνεία μεταβίβασης χρημάτων υπό τη μορφή αγροτικών προϊόντων, μεταξύ των διαθετών, που οφείλεται εν μέρει στη χορήγηση αντίστοιχων δανείων εκ μέρους τους. Ως προς τον τρόπο εξόφλησης χρεών, από οφειλέτες που διαθέτουν μικρή ή μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια, αλλά περιορισμένη ρευστότητα, σημειώνουμε ότι συμβαίνει να πραγματοποιείται και μέσω πωλήσεων ακίνητων.⁸² Επίσης, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις ενυπόθηκων δανείων, μπορεί τελικά ο οφειλέτης να χάσει το ακίνητο που έχει υποθηκεύσει. Η περίπτωση της οφειλέτριας του παραδείγματος που ακολουθεί είναι χαρακτηριστική και αφορά οφειλή της προς την κοινότητα.

⁷⁷ Σχετικά με τους λόγους σύνταξης διαθήκης, τη συχνότητα επίκλησής τους και τη σύνδεσή τους με την ηλικία των διαθετών βλ. παραπάνω, 157 κ.εξ.

⁷⁸ Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, Στοιχεία ομολογιών, πίνακες 2 και 10.

⁷⁹ Βλ. εδώ παρακάτω, 501.

⁸⁰ Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, Στοιχεία ομολογιών, πίνακα 12 καθώς και πίνακες 4 και 11. Σχετικά με το δανεισμό της κοινότητας στις περιπτώσεις αυτές βλ. Ασδραχάς Νησιωτικές κοινότητες...(ΙΙ) ό.π., 238-239· Lazari, *Economies...* ό.π., 224-229· Ζέη, «Το ακίνητο... ό.π., 67-68.

⁸¹ Βλ. 10 Ιανουαρίου 1729, ό.π., ΣΤ' Αποφάσεις, Φάκ. Ι υποφ. ε'.

Στα 1685 η «ευγενεστάτη κοινότης» των καθολικών του Σκάρου, «θωρώντας τον πολύ κόπον όπου οι πολλά αιδέσιμοι πατέρες Γεζουίτες του Σκάρου περνούσι από τόσους χρόνους, να διδασκαλεύουν τα παιδιά των, τόσον εις την αρετήν, οσάν και εις τα γράμματα, και βλέποντας το σχολείο των πολλά στενοχωρεμένο, δια τόσα παιδιά οπού και από τα άλλα μέρη του νησού έρχονται, θέλει την σήμερον ... και δίνει και χαρίζει» στο Τάγμα το «σπίτι» της Φλουριάς Νταρζέντα, που περιήλθε στην κυριότητα της κοινότητας «καμωμένο αυθεντικό δια χρέος αυθεντικό που εχρώστιε της αυτής κοινότητος», αξίας 9 γροσιών.⁸³

Στοιχεία τουρκικών καταστίγων

Οι διαθέτες που ταυτίζονται στα κατάστιχα του 1670 είναι 33 και καλύπτουν το ένα πέμπτο όσων συναντώνται την αντίστοιχη περίοδο, αναλογία χαμηλότερη από εκείνη στα προικοδοτούμενα ζευγάρια. Επιπλέον στοιχείο που περιορίζει την αντιπροσωπευτικότητά του συγκεκριμένου σώματος, είναι το ιδιαίτερα μεγάλο μέγεθος των περιουσιών που κληροδοτούν.

Συνολικά, η έκταση της φορολογούμενης κτηματικής περιουσίας των διαθετών, καθώς και η γενικότερη οικονομική τους επιφάνεια είναι υψηλότερη από εκείνη των προικοδοτούμενων ζευγαριών, και κατά πολύ υψηλότερη από την επιφάνεια του συνόλου των φορολογούμενων.⁸⁴

Πίνακας 9α. Έκταση έγγειας ιδιοκτησίας 33 διαθετών ανάλογα με το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας τους

	α)		β)	γ)	δ)	ε)	στ)
μικρή	10	31,25%	1,5 - 63	7,0	0 - 34,5	3,5	10,5
μέτρια	7	21,87%	5,5 - 60	33,5	0 - 28,0	9,5	43,0
μεγάλη	15	16,87%	0,0 - 133	41,0	0 - 72,5	24,5	65,5
σύνολο	33						

⁸² Βλ. ενδεικτικά τις σχετικές πληροφορίες που αφορούν τη σχετική δραστηριότητα του Νικολού Μαθά, Παράρτημα ΙΙΙ, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 158.

⁸³ Βλ. 21 Ιανουαρίου 1685 *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 4 υποφ. 8. Με τους όρους «αυθεντικό χρέος» ή «χρέος της αυθεντίας» υποδηλώνεται η φορολογική υποχρέωση.

⁸⁴ Πρόκειται για 28 μεμονωμένους διαθέτες και 4 περιπτώσεις έγγαμων ζευγαριών όπου οι σύζυγοι συντάσσουν διαθήκη από κοινού: 28 διαθέτες που έχουν συνάψει γάμο (18 έγγαμοι και 10 χήροι), καθώς και 4 άγαμους. Από τους 33 οι 27 ταυτίζονται και στα δυο κατάστιχα, ενώ από το σύνολο των 33 όλοι πλην τριών συντάσσουν διαθήκη μετά το 1670. Τα χαρακτηριστικά των συγκεκριμένων διαθετών διαφέρουν από το σύνολο των διαθετών της περιόδου (1655-1714 οπότε συναντώνται), κυρίως επειδή μεταβιβάζουν κατά πολύ μεγαλύτερες περιουσίες και είναι σε υψηλότερο ποσοστό ορθόδοξοι.

Πίνακας 9β. Έκταση έγγειας ιδιοκτησίας 32 διαθετών γνωστού δόγματος

	α)		β)	γ)	δ)	ε)	στ)
καθολικοί	15	46,87%	0,0 - 90	21,0	0 - 72,5	8,0	29
ορθόδοξοι	17	53,12%	4,5 - 123	24,5	0 - 54,5	9,5	34
σύνολο	32						

- α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου
 β) ελάχιστη-μέγιστη έκταση χωραφιών σε μουζούρια
 γ) μέση έκταση χωραφιών σε μουζούρια
 δ) ελάχιστη-μέγιστη έκταση αμπελιών σε μουζούρια
 ε) μέση έκταση αμπελιών σε μουζούρια
 στ) μέση συνολική έκταση έγγειας ιδιοκτησίας σε μουζούρια

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τουλάχιστον μεταξύ δεύτερου μισού του 17^{ου} αιώνα και πρώτου του 18^{ου}, οι διαθέτες με μικρή περιουσία φέρονται να κατέχουν χωράφια και αμπέλια χαμηλότερης έκτασης από το μέσο όρο του φορολογούμενου πληθυσμού, ενώ οι διαθέτες με μέτρια και μεγάλη περιουσία κατά πολύ μεγαλύτερης έκτασης. Οι ορθόδοξοι, εξάλλου, εμφανίζονται κύριοι μεγαλύτερης κτηματικής περιουσίας από τους καθολικούς.

Η τάξη μεγεθών είναι αντίστοιχη με εκείνη που διαπιστώσαμε στα προικοδοτούμενα ζευγάρια,⁸⁵ σημειώνουμε, ωστόσο, ότι η έκταση της κτηματικής περιουσίας του κατάστιχου αναφέρεται σε νοικοκυριά, πυρηνικές οικογένειες κατά κύριο λόγο, οπότε η σύγκριση, ως προς τα αριθμητικά μεγέθη δεν μπορεί να είναι ακριβής, καθώς οι διαθέτες μεταβιβάζουν κατά κανόνα ατομικά περιουσιακά τους αγαθά. Στις περιπτώσεις διαθετών που έχουν συνάψει γάμο, το κατάστιχο απογραφής της έγγειας ιδιοκτησίας θα πρέπει να αναφέρεται συνολικά στο ζευγάρι και μόνο στις 4 περιπτώσεις άγαμων σε μεμονωμένα άτομα.⁸⁶

Πίνακας 10α. Κατηγορία κεφαλικού φόρου 27 διαθετών ανάλογα με το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας τους

	α)		β)	γ)
μικρή	7	25,92%	3 ^{ης} -1 ^{ης}	3 ^{ης}
μέτρια	7	25,92%	3 ^{ης} -1 ^{ης}	2 ^{ης}
μεγάλη	13	48,14%	3 ^{ης} -1 ^{ης}	1 ^{ης}

- α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου
 β) μικρότερη-μεγαλύτερη κατηγορία κεφαλικού φόρου
 γ) μέση κατηγορία κεφαλικού φόρου

⁸⁵ Βλ. εδώ παραπάνω, 380 κ.εξ. Βλ. και Παράρτημα III, πίνακες 8α και 8β.

⁸⁶ Οι άγαμοι διαθέτουν μικρότερη έγγεια ιδιοκτησία από όσους έχουν συνάψει γάμο, βλ. Παράρτημα III, πίνακα 11. Παρά τον ελάχιστο αριθμό των άγαμων στη συγκεκριμένη περίπτωση, η αναλογία μεγεθών έχει γενικότερη ισχύ, καθώς διαπιστώνεται και από την αντίστοιχη διαφορά μεγεθών στο σύνολο των διαθετών, όπου, όπως έχουμε διαπιστώσει οι έγγαμοι/χήροι μεταβιβάζουν περιουσίες υψηλότερου μεγέθους από τους άγαμους, βλ. παραπάνω, 162.

Πίνακας 10β. Αντιστοιχία κεφαλικού φόρου και μεγέθους κληροδοτούμενης περιουσίας

	μικρή	μέτρια	μεγάλη
1 ^{ης} κατηγορίας	6,25%	18,75%	75,00%
2 ^{ης} κατηγορίας	-	66,66%	33,33%
3 ^{ης} κατηγορίας	75,00%	25,00%	-

Πίνακας 10γ. Κατηγορία κεφαλικού φόρου 27 διαθετών ανάλογα με το δόγμα τους

	α)	β)	γ)	δ)
καθολικοί	12 44,44%	75,00%	-	25,00%
ορθόδοξοι	15 55,55%	46,66%	20,00%	33,33%

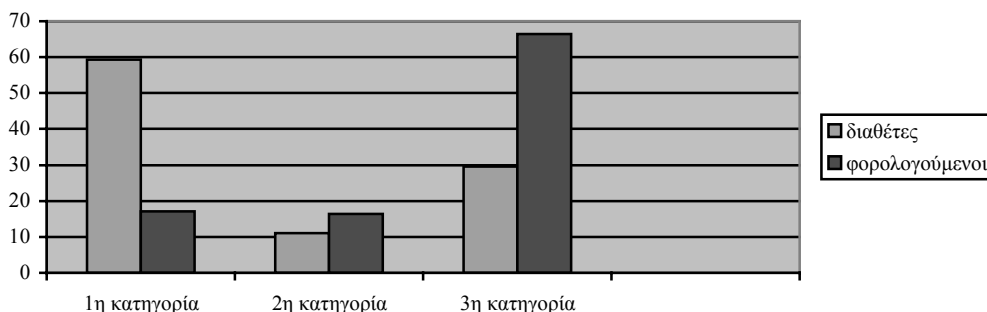
- α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου
 β) ποσοστό που καταβάλλει κεφαλικό φόρο 1^{ης} κατηγορίας
 γ) ποσοστό που καταβάλλει κεφαλικό φόρο 2^{ης} κατηγορίας
 δ) ποσοστό που καταβάλλει κεφαλικό φόρο 3^{ης} κατηγορίας

Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, στους διαθέτες υφίσταται γενικότερη αντιστοιχία μεγέθους περιουσίας και κεφαλικού φόρου, αντίθετα με ό,τι διαπιστώσαμε στα προικοδοτούμενα ζευγάρια. Δεν γνωρίζουμε τους λόγους που αυτό συμβαίνει, και πιθανόν οφείλεται σε τυχαία χαρακτηριστικά του δείγματος. Στην προκειμένη περίπτωση, εξάλλου, ο διαθέτης με μικρή περιουσία, που φέρεται να καταβάλλει κεφαλικό φόρο της υψηλότερης κατηγορίας, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα έγγαμου με παιδιά, που συντάσσει διαθήκη ασθενής και σε μεγάλη ηλικία, έχοντας ήδη προικοδοτήσει τα δυο από αυτά, με αποτέλεσμα η περιουσία του να έχει μειωθεί.⁸⁷

Οι καθολικοί διαθέτουν σαφώς υψηλότερη οικονομική επιφάνεια από τους ορθόδοξους. Γενικότερα, εξάλλου, οι διαθέτες φαίνεται ότι ανήκουν σε υψηλότερη εισοδηματική κατηγορία, καθώς το ποσοστό όσων καταβάλλουν κεφαλικό 1^{ης} κατηγορίας είναι κατά πολύ μεγαλύτερο, όχι μόνο του συνόλου των φορολογούμενων, αλλά και των αντίστοιχων ζευγαριών.

⁸⁷ Πρόκειται για τον αφέντη Ιωάννη/Τζάνε Σιγάλα, που μαζί με τη μέλλουσα σύζυγό του προικοδοτείται το 1657, λαμβάνοντας μεγάλη προίκα, για το σύνολο της οποίας ορίζεται αλληλογία 500 γροσίων. Η δική του προίκα αποτελείται κυρίως από 100 μουζούρια αμπέλια και χωράφια. Πενήντα τέσσερα χρόνια αργότερα, συντάσσει διαθήκη, έχοντας ήδη προικοδοτήσει τα δυο από τα τέσσερα παιδιά του, και κληροδοτεί περιουσία μικρής αξίας στα ανύπαντρα παιδιά. Βλ. προικοσύμφωνο μισέρ Τζάνε Σιγάλα και Μαρούσας Ντεναζία 14 Ιουνίου 1657 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 2 υποφ. δ΄ διαθήκη αφέντη Ιωάννη Σιγάλα 10 Απριλίου 1711 *ό.π.*, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 4 υποφ. β΄. Χαρακτηριστικό του αρχικού μεγέθους της κτηματικής περιουσίας του συγκεκριμένου ζεύγους, είναι το γεγονός ότι στο κατάστιχο απογράφεται με 63 μουζούρια χωράφια και 34,5 αμπέλια.

Σχεδιάγραμμα 4. Ποσοστά κάθε κατηγορίας κεφαλικού φόρου 27 διαθετών και συνόλου φορολογούμενων κατάστιχου

Στοιχεία προσηγορικών

Τα προσηγορικά των διαθετών έχουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά με τα προσηγορικά των προικοδοτούμενων, ως προς το περιεχόμενο, τη χρονική κατανομή και το δόγμα. Η οικονομική επιφάνεια, ωστόσο, των διαθετών διαφέρει, καθώς είναι υψηλότερη σε εκείνους που φέρουν προσηγορικό κοινωνικού χαρακτήρα και χαμηλότερη σε εκείνους που φέρουν προσηγορικό επαγγελματικού χαρακτήρα.

Στις διαθέτες αναγράφονται συχνότερα προσηγορικά (80,57%), ενώ εκείνα με επαγγελματικό χαρακτήρα συναντώνται σε υψηλότερο ποσοστό (14,35%).⁸⁸ Υπάρχει, εξάλλου, μεγαλύτερη διασπορά ποσοστών, καθώς και μεγαλύτερη συχνότητα της χρήσης του προσηγορικού κυρ, το οποίο, όμως, αφορά διαθέτες με περιουσίες υψηλότερες των προικοδοτούμενων.

⁸⁸ Το ποσοστό αναγραφής προσηγορικού υπολογίζεται στο σύνολο των αντρών που δεν είναι καθολικοί ιερωμένοι ή ιερομόναχοι. Επιλέξαμε τον τρόπο αυτό υπολογισμού, ώστε να προκύπτουν στοιχεία συγκρίσιμα με εκείνα των προικοδοτούμενων αντρών, αλλά και διότι στην περίπτωση των καθολικών ιερωμένων και των ιερομόναχων οι διαθέτες φέρουν πάντοτε προσηγορικό. Σημειώνουμε ότι οι καθολικοί ιερωμένοι προσαγορεύονται συνήθως ως «πρε», που αποτελεί συντομευμένο τύπο του ιταλικού *Padre* (πατέρας), ή «ντον», που αποτελεί συντομευμένο τύπο του λατινικού *Domínus*, βλ. *The Catholic Encyclopedia*, τ. Ι. Συμβαίνει, επίσης, να προσαγορεύονται και ως «αφέντης πρε», οπότε το προσηγορικό αφέντης φαίνεται να συνδέεται με αξίωμά τους, ενώ σπάνια φέρουν το ίδιο προσηγορικό με τους ορθόδοξους ιερωμένους. Εξάλλου, οι προικοδοτούμενοι ιερωμένοι συχνά προσαγορεύονται ως «τζάγος» από το ιταλικό *jiao* (διάκονος), βλ. Δρακάκης, «Θηραϊκή διαθήκη ... ό.π., 132. Οι μοναχοί, που δεν αποτελούν επαγγελματική κατηγορία ακριβώς, αλλά έχουν διακριτή ταυτότητα από τους υπόλοιπους διαθέτες, προσαγορεύονται συνήθως όπως και οι ορθόδοξοι ιερωμένοι, «παπά κυρ» ή «ιερομόναχος παπά κυρ».

Πίνακας 11. Χαρακτηριστικά προσηγορικών διαθετών

	α)	β)	γ)	δ)
αφέντης	63 32,30%	16,94%	15,24%	67,79%
μισέρ	55 28,20%	26,41%	28,30%	45,28%
κυρ	49 25,12%	55,55%	33,33%	11,11%
παπά	13 6,66%	36,36%	45,45%	18,18%
μαστρό	8 4,10%	87,50%	-	12,50%
καραβοκύρης	7 3,55%	42,85%	28,57%	27,57%
σύνολο	195			

- α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου
 β) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν μικρή περιουσία
 γ) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν μέτρια περιουσία
 δ) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν μεγάλη περιουσία

Στην περίπτωση διαθετών που φέρουν το προσηγορικό κυρ, το αυξημένο ποσοστό μεγάλων περιουσιών, σε σχέση με τους προικοδοτούμενους, θα πρέπει μάλλον να εντάσσεται στη γενικότερη τάση σύνταξης διαθήκης από πρόσωπα μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας. Το γεγονός, όμως, ότι οι διαθέτες που χαρακτηρίζονται μισέρ και αφέντης φέρονται να διαθέτουν μεγαλύτερες περιουσίες από τους αντίστοιχους προικοδοτούμενους, μαρτυρεί, εκτός από την όποια άνοδο του βιοτικού τους επιπέδου, και κοινωνική ανέλιξη, σε ορισμένες περιπτώσεις..

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Νικολού Μαθά, που ξεκινά την ενήλικη ζωή του ως κυρ, παρά το ιδιαίτερα μεγάλο μέγεθος της προίκας του, και καταλήγει ως αφέντης, έχοντας σημαντικό κύρος στην κοινωνία και εξαιρετικά μεγάλη οικονομική επιφάνεια.⁸⁹

Ωστόσο, η κοινωνική θέση δεν είναι απαραίτητο να συμβαδίζει με το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας. Η κληροδοτούμενη περιουσία μπορεί να μην είναι ιδιαίτερα μεγάλη, όπως όταν έχει προηγηθεί προικοδότηση απογόνων, ωστόσο η κοινωνική θέση των διαθετών, στις περιπτώσεις αυτές, παραμένει σταθερή ή μπορεί και να έχει ισχυροποιηθεί, κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Όπως στην περίπτωση του Ιωάννη Σιγάλα που προικοδοτείται ως μισέρ, λαμβάνοντας μεγάλη προίκα, και κληροδοτεί ως αφέντης, μεταβιβάζοντας περιουσία μικρή.⁹⁰

Η διαφοροποίηση μεγεθών μεταξύ των διαθετών που φέρουν προσηγορικό επαγγελματικού χαρακτήρα, θα πρέπει να εντάσσεται στη γενικότερη τάση των διαθετών να

⁸⁹ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 162. Χρησιμοποιούμε συχνά το παράδειγμα του συγκεκριμένου προσώπου, καθώς σε αυτό συγκεντρώνονται πολλά ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά, αλλά και διότι αποτελεί ένα από τα λίγα που μπορούμε να παρακολουθήσουμε σε μεγάλο βαθμό, την πορεία του στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα.

⁹⁰ Βλ. αμέσως προηγούμενη υποσημείωση.

κληροδοτούν περιουσία διαφορετική από εκείνη που είχαν λάβει ως προίκα, μικρότερη συνήθως.

β. Σύνθεση προικών

Τα είδη των αγαθών που συγκροτούν τις προίκες ζευγαριών, καθώς και οι επιμέρους κατηγορίες τους, εξαρτώνται κυρίως από το μέγεθος των μεταβιβαζόμενων, τη χρονική περίοδο που συντάσσεται το προικοδωρητήριο, και το δόγμα των προικοδοτούμενων. Επιμέρους διαφοροποιήσεις υφίστανται ανάλογα με το φύλο, την καταγωγή ή το επάγγελμα των προικοδοτούμενων.

Τα είδη των αγαθών, η παρουσία συγκεκριμένων ακίνητων και κινητών, καθώς και το ύψος των χρηματικών ποσών, αποτυπώνουν γενικότερες οικονομικές δραστηριότητες, ενώ η σύγκριση της προίκας των έγγαμων με εκείνη των καθολικών ιερωμένων και των Δομινικανίδων, παρέχει στοιχεία ως προς τα χαρακτηριστικά της μεταβίβασης σε πρόσωπα άγαμα ή μεταβίβασης εκτός της οικογένειας.⁹¹

Οι προίκες αποτελούν την αφετηρία συγκρότησης της ατομικής περιουσίας και αντανακλούν, κατ'αρχήν, την οικονομική επιφάνεια των προικοδοτών, καθώς και την επιφάνεια των ίδιων των προικοδοτούμενων και τις εν δυνάμει δυνατότητες ανάπτυξής τους.

1. Έγγαμοι

Σύνθεση προίκας ζευγαριών

Γενικά χαρακτηριστικά

Θα αναφερθούμε στα χαρακτηριστικά της προίκας 395 ζευγαριών, για τα οποία γνωρίζουμε τη σύνθεση της προίκας και των δυο συζύγων, τουλάχιστον ως προς τα είδη αγαθών που τη συγκροτούν.⁹²

Η περιουσία που συγκροτείται μέσω της προικοδότησης του ζευγαριού συνολικά, και αποτελεί τη βάση της οικονομικής επιφάνειας της πυρηνικής οικογένειας, συντίθεται κατά κανόνα από έγγεια αγαθά, οικήματα και άλλα κτίσματα, καθώς και κινητά αντικείμενα. Χρηματικά ποσά και ζώα μεταβιβάζονται σε μικρότερη συχνότητα, κυρίως τα τελευταία,

⁹¹ Δεν θα αναφερθούμε στη σύνθεση των προσηλώσεων. Στις περιπτώσεις καλογριών πρόκειται για ελάχιστο αριθμό εγγράφων, που παρουσιάζουν χαρακτηριστικά αντίστοιχα με εκείνα των Δομινικανίδων. Στις περιπτώσεις των ιερομόναχων, εξάλλου, έχουν κατά πολύ διαφορετικό περιεχόμενο και συνήθως δεν είναι το αποτέλεσμα μεταβίβασης εκ μέρους της οικογένειας καταγωγής τους.

⁹² Πρόκειται για τα 396 ζευγάρια στα οποία αναφερθήκαμε ήδη, πλην μιας περίπτωσης όπου δεν είναι ακριβώς γνωστή η σύνθεση της προίκας και των δυο μελλόνυμφων, βλ. και Παράρτημα I, πίνακες 6, 7 και 10α.

λόγω της μικρής έκτασης της κτηνοτροφίας στο νησί. Κατά κανόνα, τα έγγεια αγαθά αποτελούν τον κύριο όγκο της προίκας, εκτός από τις περιπτώσεις προικών που συγκροτούνται κυρίως από χρηματικά ποσά.

Πίνακας 12. Σύνθεση προίκας ζευγαριών

α)		
χωράφια	364	92,15%
αμπέλια	317	80,25%
κήποι ⁹³	34	8,60%
οικήματα ⁹⁴	388	98,22%
κινητά	388	98,22%
χρήμα	224	56,70%
ζώα	215	54,43%
χρέος	25	6,32%
σύνολο	395	

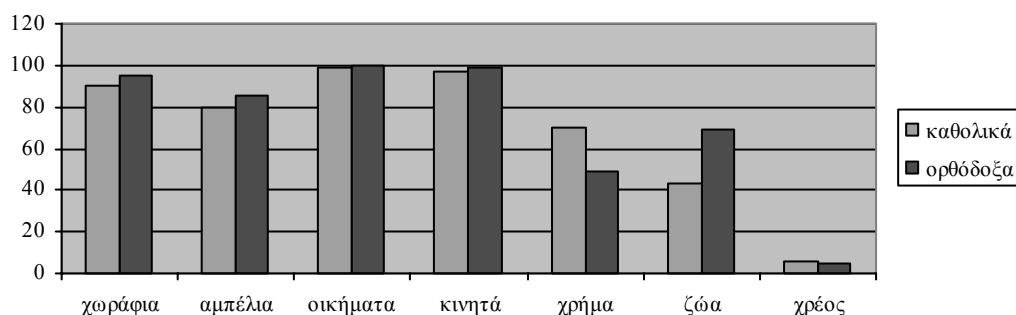
α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου

Η σύνθεση της προίκας διαφοροποιείται ανάλογα με το δόγμα των προικοδοτούμενων, κυρίως ως προς τη συχνότητα μεταβίβασης χρηματικών ποσών και ζώων, καθώς επίσης και καλλιεργήσιμης γης, σε μικρότερο βαθμό όμως.⁹⁵ Οι ορθόδοξοι λαμβάνουν σε υψηλότερο ποσοστό έγγεια αγαθά, σε ποσοστό κατά πολύ υψηλότερο ζώα, αλλά χρηματικά ποσά σε ποσοστό κατά πολύ χαμηλότερο, ενώ οι καθολικοί παρουσιάζουν τα αντίστροφα χαρακτηριστικά. Τα παραπάνω συνδέονται με το μικρότερο μέγεθος της προίκας των ορθόδοξων και επιβεβαιώνουν, σε γενικές γραμμές, τα όσα προκύπτουν από τα δυο τουρκικά κατάστιχα του 1670, γεγονός που άλλη μια φορά μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η αναλογία μεγεθών έγγειας περιουσίας και γενικότερης οικονομικής επιφάνειας που αποτυπώνεται στα κατάστιχα ισχύει σε βάθος χρόνου.

⁹³ Αναφερόμαστε σε ορισμένα σημεία ιδιαίτερα στους κήπους, λόγω της μεγάλης τους αξίας, βλ. εδώ παραπάνω, 369-370.

⁹⁴ Περιλαμβάνεται και αριθμός εκκλησιών, μύλων και αποθηκευτικών χώρων, βλ. εδώ παρακάτω, 404 κ.εξ.

Σχεδιάγραμμα 5. Σύνθεση προίκας ζευγαριών κατά δόγμα

Πίνακας 13. Σύνθεση προίκας ζευγαριών στο χρόνο

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)	ζ)
τέλη 16 ^{ου}	22	100,00%	86,36%	90,90%	90,90%	18,18%	63,63%
17 ^{ου} α'	86	95,51%	90,69%	98,83%	96,51%	39,53%	67,44%
17 ^{ου} β'	100	90,00%	84,00%	100,00%	100,00%	49,00%	70,00%
18 ^{ου} α'	72	90,27%	75,00%	100,00%	100,00%	63,88%	51,38%
18 ^{ου} β'	89	89,98%	74,15%	96,62%	97,50%	78,65%	39,32%
αρχές 19 ^{ου}	26	92,39%	61,53%	96,15%	100,00%	80,76%	3,89%
σύνολο	395						

- α) αριθμός προικών
- β) ποσοστό προικών με χωράφια
- γ) ποσοστό προικών με αμπέλια
- δ) ποσοστό προικών με οικήματα
- ε) ποσοστό προικών με κινητά
- στ) ποσοστό προικών με χρηματικά ποσά
- ζ) ποσοστό προικών με ζώα

Η συχνότητα μεταβίβασης των κάθε είδους αγαθών δεν είναι σταθερή στο χρόνο, παρά μόνο ως προς τα ποσοστά των οικημάτων και των κινητών, τα οποία και συναντώνται σχεδόν σε όλες τις προίκες, ανεξαρτήτως δόγματος και μεγέθους της προίκας, καθώς αποτελούν το minimum για κάθε νέο νοικοκυριό. Τα έγγεια αγαθά παρουσιάζουν πτωτική τάση, ιδιαίτερα τα αμπέλια, όπως και η μεταβίβαση ζώων, ενώ σαφώς ανοδική η μεταβίβαση χρήματος, ένδειξη του βαθμού στον οποίο ανέρχεται ο εκχρηματισμός και διαφοροποιούνται οι δραστηριότητες μέρος του πληθυσμού ανώτερης οικονομικής επιφάνειας, καθολικών κυρίως.⁹⁶

⁹⁵ Το δόγμα είναι γνωστό κατά 92,91%, ενώ το μέγεθος της προίκας είναι γνωστό σε όλες τις περιπτώσεις πλην τεσσάρων.

⁹⁶ Εξετάζοντας τη σύνθεση των προικών, όπως και γενικότερα τα στοιχεία στην παρούσα μελέτη, σημειώνουμε τα δεδομένα που αφορούν τα τέλη του 16^{ου} αιώνα απλώς ενδεικτικά λόγω του μικρού αριθμού των εγγράφων. Ειδικότερα, εξάλλου, στην περίπτωση προικοδοτούμενων, αλλά και διαθετών,

Τα παραπάνω συνδέονται άμεσα με το μέγεθος της προίκας, καθώς οι μεγάλες προίκες αυξάνονται κατακόρυφα από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και κατά κανόνα μεταβιβάζονται σε καθολικούς. Τα χρέη, εξάλλου, συναντώνται σε μικρές προίκες συνήθως (52%), ανεξαρτήτως δόγματος. Το γεγονός ότι στις περιπτώσεις αυτές οι προικοδοτούμενοι λαμβάνουν χρηματικά ποσά σε υψηλότερη συχνότητα, αλλά σε χαμηλότερο ύψος, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για οφειλές προικοδοτών χαμηλής οικονομικής επιφάνειας με μικρή ρευστότητα χρήματος.

Πίνακας 14. Σύνθεση προίκας ζευγαριών κατά μέγεθος

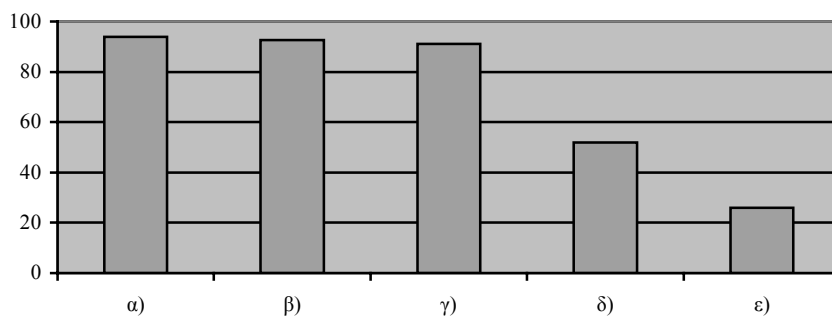
	μικρή	μέτρια	μεγάλη
χωράφια	79,52%	97,82%	99,20%
αμπέλια	52,75%	91,30%	96,03%
κήποι	4,72%	7,24%	13,49%
οικήματα	98,42%	99,27%	97,61%
κινητά	100,00%	97,82%	97,61%
χρήμα	42,51%	51,44%	78,57%
ζώα	40,15%	62,31%	58,73%
χρέος	10,23%	5,07%	3,96%

Πολύ σπάνιες είναι οι περιπτώσεις προικών που αποτελούνται από αγαθά ενός είδους αποκλειστικά, ενώ ο βαθμός ποικιλίας στη σύνθεση των προικών αυξάνει, κυρίως, σε συνάρτηση με το μέγεθός τους, αν και οι μέτριες προίκες παρουσιάζουν τις πλέον ισορροπημένες αναλογίες.⁹⁷

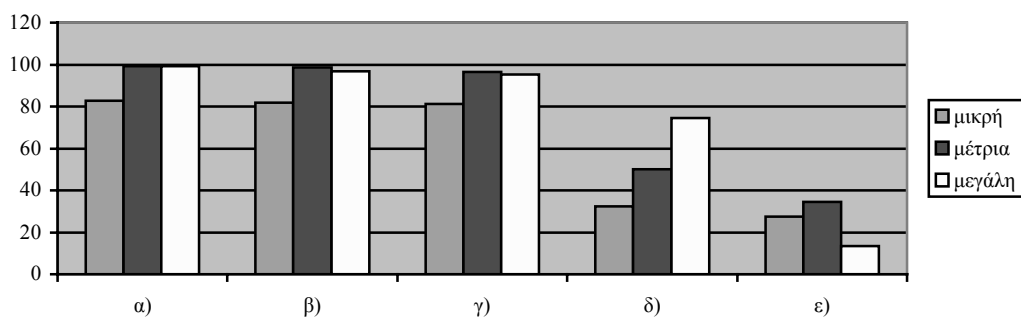
όσοι συναντώνται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα παρουσιάζουν και διαφορετικά χαρακτηριστικά, καθώς έχουν μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια και είναι συχνότερα καθολικοί.

⁹⁷ Βλ. σχετικά και Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακες 12α –12β. Σημειώνουμε ότι μόνο 2 ζευγάρια λαμβάνουν μικρή προίκα που αποτελείται αποκλειστικά από κινητά αντικείμενα, βλ. εδώ παρακάτω, 420 κ.εξ.

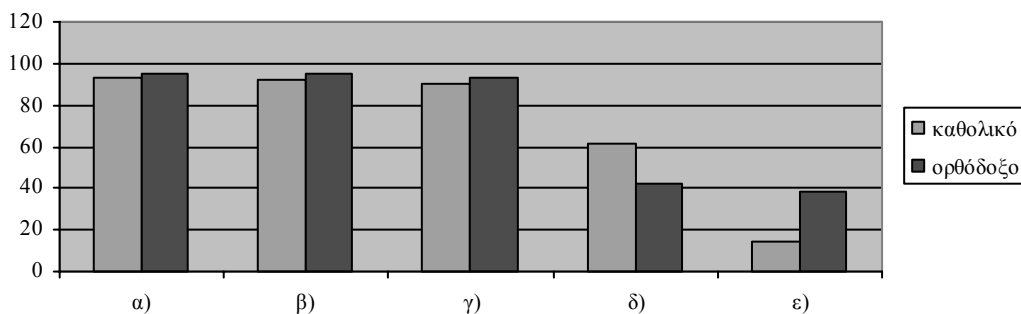
Σχεδιάγραμμα 6. Βασικά χαρακτηριστικά σύνθεσης προίκας

Σχεδιάγραμμα 6α. Βασικά χαρακτηριστικά σύνθεσης προίκας κατά μέγεθος

Σχεδιάγραμμα 6β. Βασικά χαρακτηριστικά σύνθεσης προίκας ανάλογα με το δόγμα των ζευγαριών

- α) ποσοστό προικίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά
- β) ποσοστό προικίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά και οικήματα
- γ) ποσοστό προικίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και κινητά
- δ) ποσοστό προικίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και χρήμα
- ε) ποσοστό προικίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και ζώα

Ακίνητα

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε σε συγκεκριμένες κατηγορίες ακινήτων, που παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Οι κήποι, όπως διαπιστώσαμε και αμέσως παραπάνω, συναντώνται σε μεγαλύτερες προίκες, που συνήθως χρονολογούνται από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα κ.εξ., ενώ συχνά αφορούν αγαθά ξένων προικοδοτούμενων ή βρίσκονται εκτός Σαντορίνης. Ορισμένα κτίσματα, εκτός των χώρων κατοικίας, επίσης, αποτελούν στοιχείο διαφοροποίησης των ζευγαριών. Σημειώνουμε, κατ'αρχήν, ότι τα κτίσματα αυτά συναντώνται κυρίως τον 17^ο αιώνα, οπότε και εντοπίζονται τα υψηλότερα ποσοστά προικίων με οικήματα/κτίσματα, αλλά μεταβιβάζονται και μικρότερης αξίας προικόα.⁹⁸

Πίνακας 15. Χαρακτηριστικά επιμέρους κτισμάτων

	α)		β)	γ)	δ)	ε)	
στέρνα	109	28,09%	33,64%	36,44%	29,90%	58,71%	17 ^ο
μύλος	56	14,43%	5,42%	32,72%	61,81%	57,14%	17 ^ο
μαγατζές	55	14,17%	5,55%	25,92%	68,51%	69,04%	17 ^ο
φουρνοκατοικία	51	13,14%	21,56%	47,05%	31,37%	86,27%	17 ^ο
εκκλησία	35	9,02%	11,42%	45,71%	42,85%	68,57%	17 ^ο

- α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου των 388 των οποίων η προίκα περιλαμβάνει κτίσματα κάθε είδους
β) ποσοστό μικρών προικίων
γ) ποσοστό μέτριων προικίων
δ) ποσοστό μεγάλων προικίων
ε) ποσοστό μεγαλύτερης συγκέντρωσης στο χρόνο

Οι κατοικίες περιλαμβάνουν συχνά στέρνες, ιδιαίτερα όσες έχουν μεγαλύτερη αξία ή/και συναντώνται σε προίκες υψηλότερου μεγέθους. Οι στέρνες, όμως, όταν μεταβιβάζονται μεμονωμένα έχουν ιδιαίτερα χαμηλή αξία, όπως διαπιστώνουμε στις σχετικές αγοραπωλησίες. Στέρνες ανεξάρτητες κατοικιών, συνήθως μια σε κάθε περίπτωση ή ακόμη και μισή, συναντώνται σε προίκες ελαφρά μικρότερες. Τα συγκεκριμένα ακίνητα μπορεί να έχουν μικρή αξία, είναι, όμως, απαραίτητα στη Σαντορίνη, λόγω της έλλειψης νερού, και

⁹⁸ Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο οι προίκες είναι σε μεγαλύτερο ποσοστό μέτριες ή μικρές, βλ. Παράρτημα I, πίνακα 10α. Η λεπτομερής ή όχι περιγραφή των προικίων δεν συνδέεται με τη συγκέντρωση των συγκεκριμένων περιπτώσεων το 17^ο αιώνα. Την πρώτη πενηνταετία του, άλλωστε, συναντώνται και οι προίκες με τις λιγότερες λεπτομέρειες. Τους λόγους συγκέντρωσης των κτισμάτων αυτών τη συγκεκριμένη περίοδο δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε. Σημειώνουμε πάντως ότι η συχνότητα παρουσίας τους είναι αντιστρόφως ανάλογη της συχνότητας παρουσίας χρήματος.

συμβαίνει να αποτελούν συνιδιοκτησία περισσότερων του ενός προσώπου, συγγενών συνήθως.⁹⁹

Οι μύλοι και οι μαγατζέδες συνδέονται με συγκεκριμένες επαγγελματικές δραστηριότητες, παραπληρωματικές συνήθως των αγροτικών καλλιεργειών. Υπενθυμίζουμε ότι στους μαγατζέδες μπορεί να αποθηκεύονται εμπορεύματα, αλλά και αγροτικά προϊόντα, γεγονός που δεν μπορούμε να διακρίνουμε. Ένδειξη της αποδοτικότητας των δραστηριοτήτων αυτών, ιδιαίτερα του εμπορίου που αφορά τους μαγατζέδες, είναι το γεγονός ότι συναντώνται κυρίως σε μεγάλες προίκες, οι οποίες μάλιστα περιλαμβάνουν συχνότερα και μεγαλύτερα χρηματικά ποσά. Η ονομαστική αξία, εξάλλου, των κτισμάτων αυτών, κυρίως των μύλων, είναι υψηλότερη των κατοικιών. Η μεταβίβαση στον ίδιο προικοδοτούμενο μύλου και μαγατζέδων επιβεβαιώνει την παραπληρωματικότητα των δραστηριοτήτων στις οποίες αναφέρονται, και προφανώς αφορά κυρίως κτίσματα στα οποία αποθηκεύονται τα δημητριακά.¹⁰⁰

Στην περίπτωση των μαγατζέδων μεταβιβάζεται η κυριότητα ολόκληρου του κτίσματος, στο ένα πέμπτο των περιπτώσεων περισσότεροι από ένας. Στην περίπτωση των μύλων μεταβιβάζεται συνήθως ένας ολόκληρος, μόνο στο ένα πέμπτο των περιπτώσεων μισός ή, σε μια περίπτωση, το ένα τρίτο. Από τις ελάχιστες σχετικές αγοραπωλησίες προκύπτει ότι συνιδιοκτήτες μύλων συμβαίνει να είναι και μη συγγενικά πρόσωπα.¹⁰¹

Σημειώνουμε ότι οι ιδιοκτήτες μύλων παρουσιάζουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά και στο κατάστιχο έγγειου φόρου του 1670. Απογράφονται συνολικά 17 πρόσωπα που είναι κύριοι ενός μύλου, σε μια περίπτωση δυο, τα οποία παράλληλα διαθέτουν έκταση χωραφιών 54,5 μουζουριών κατά μέσο όρο (4,5-128) και αμπελιών 23,75 μουζουριών (0-62,5), σημαντικά υψηλότερη από τους μέσους όρους. Εξάλλου, τα 15 από αυτά καταβάλλουν και κεφαλικό φόρο της πρώτης κατηγορίας συνήθως (60%).

⁹⁹ Βλ. Παράρτημα III, πίνακα 2δ.

¹⁰⁰ Οι προίκες με μύλους περιλαμβάνουν κατά 60,71% χρηματικά ποσά (μέσου ύψους 500 γροσίων), και εκείνες με μαγατζέδες κατά 76,36% (μέσου ύψους 975 γροσίων). Όπως θα δούμε στη συνέχεια, τα ποσά αυτά είναι κατά πολύ υψηλότερα του συνόλου, και ιδιαίτερα του 17^{ου} αιώνα, οπότε συναντώνται κυρίως οι παραπάνω περιπτώσεις. Τα ζευγάρια που προικοδοτούνται με μύλους και μαγατζέδες λαμβάνουν όλα, εκτός από δυο, και χρηματικά ποσά μέσου ύψους 1.025 γροσίων. Ενδεικτικές τιμές μύλων και μαγατζέδων βλ. Παράρτημα III, πίνακα 2δ. Σημειώνουμε ότι στις αγοραπωλησίες μύλων συνήθως αναφέρεται ότι μεταβιβάζονται με όλη τους την «αρματωσιά». Βλ. αντίστοιχα στη Μύκονο, Lazari, *Economies...* ό.π., 82. Σχετικά με την κατοχή μαγατζέδων από εμπόρους μεγάλης ή μικρής επιφάνειας, βλ. και Κρεμμυδάς, *Εμπορικές...* ό.π., 138-141· Ζεί, *Paros...* ό.π., 319-322.

¹⁰¹ Συχνά, εξάλλου, μαρτυρείται η εκμετάλλευσή τους από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε άλλα νησιά. Βλ. Δημητρόπουλος *Η Μύκονος ...* ό.π., 371-425 όπου διεξοδική ανάλυση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και των χαρακτηριστικών των ιδιοκτητών μύλων.

Σημειώνουμε ότι οι μύλοι στη Σαντορίνη είναι αποκλειστικά ανεμόμυλοι, γεγονός αναμενόμενο λόγω της έλλειψης νερού, ενώ μεταξύ των προικίων συναντώνται και δυο περιπτώσεις μεγάλων προικίων με νερόμυλους, οι οποίοι βρίσκονται στη Νάξο και μεταβιβάζονται σε μελλόνυμφους που κατάγονται από το συγκεκριμένο νησί. Βλ. Σ. Νομικός, «Οι ανεμόμυλοι της Σαντορίνης» *Σαντορίνη 2001*, 385-386.

Η ονομαστική αξία των ιδιωτικών εκκλησιών δεν είναι γνωστή παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις, καθώς το συγκεκριμένο κτίσμα κατά κανόνα μεταβιβάζεται μέσω προικοδότησης ή κληροδοσίας. Η παρουσία εκκλησιών σε προίκες υψηλότερου μεγέθους, όχι όμως στο βαθμό που συμβαίνει με τους μύλους και τους μαγατζέδες, υποδηλώνει έμμεσα την αξία τους ή, έστω, την κοινωνική θέση των ιδιοκτητών τους. Συνήθως πρόκειται για μια εκκλησία, σπάνια για δυο, που περιέρχονται στην πλήρη κυριότητα των προικοδοτούμενων. Οι τελευταίοι διαφοροποιούνται, από το σύνολο, ως προς το ότι είναι κατά τα δυο τρίτα ορθόδοξοι. Οι συγκεκριμένοι προικοδοτούμενοι, άλλωστε, κατά κανόνα είναι παιδιά ιερωμένων ή είναι οι ίδιοι ιερωμένοι.¹⁰²

«Φούρνοι» μεταβιβάζονται σπάνια, ενώ ο συνήθης τύπος αφορά «φουρνοκατοικία», που μάλλον προορίζεται για οικιακή χρήση. Υπολογίζοντας από κοινού τις δυο περιπτώσεις διαπιστώνουμε ότι αναφέρονται κυρίως σε μέτριες προίκες. Συχνά, συμβαίνει, εκτός από το καθαυτό κτίσμα, η προίκα να περιέχει και σχετικά σκεύη.

Εκτός από τα παραπάνω, σε ελάχιστες περιπτώσεις μεταβιβάζονται οχυρωματικοί πύργοι, «γουλάδες». Τα κτίσματα αυτά είναι χαρακτηριστικά της Σαντορίνης, αποτελούν τμήμα της οχύρωσης των οικισμών που δημιουργήθηκαν κατά τη Φραγκοκρατία και συναντώνται κατά κανόνα σε μεγάλες προίκες, αποκλειστικά καθολικών.¹⁰³

Κινητά

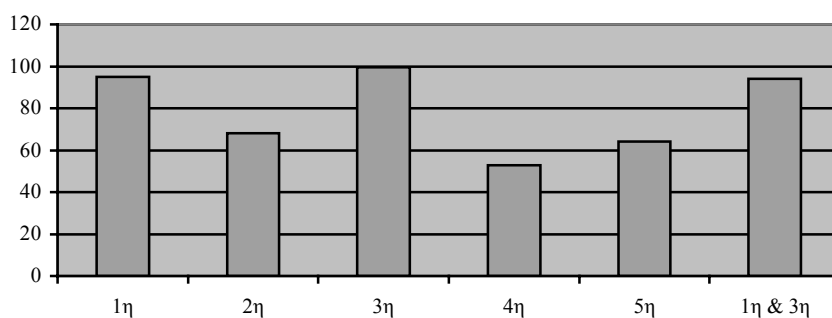
Οι προίκες περιέχουν κατά κανόνα ενδύματα και λευκά είδη καθώς και έπιπλα ή/και οικιακά σκεύη, που αποτελούν είδη πρώτης ανάγκης για το νέο νοικοκυριό. Διαφορετικό περιεχόμενο, που συνδέεται με το μέγεθος της προίκας, το δόγμα των προικοδοτούμενων και το επάγγελμα του γαμπρού, έχει η μεταβίβαση κοσμημάτων και σκευών από πολύτιμα μέταλλα, εργαλείων ή κινητών που συνδέονται με επαγγελματικές δραστηριότητες, καθώς και αντικειμένων μη απολύτως χρηστικών.¹⁰⁴

¹⁰² Σχετικά με τη μεταβίβαση εκκλησιών στην Πάρο, από πρόσωπα που διαθέτουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά, βλ. Ζέη, «Ο γάμος... ό.π., 58. Βλ. και Καλπουρτζή, *Συγγενικές... ό.π.*, 134-135. Σε άλλα νησιά, εξάλλου, μαρτυρείται και συνιδιοκτησία εκκλησιών, βλ. Δημητρώπουλος, *Η Μύκκος ... ό.π.*, 151. Ως προς το επάγγελμα προικοδοτούμενων και μελών της οικογένειας καταγωγής τους σημειώνουμε ότι οι 18 από τις 21 περιπτώσεις ορθόδοξων αφορούν 5 ιερωμένους γαμπρούς και 13 γαμπρούς ή νύφες απογόνους ιερωμένων. Είναι πιθανόν, άλλωστε, ορισμένοι από τους γαμπρούς να γίνονται αργότερα ιερωμένοι.

¹⁰³ Πρόκειται για τέσσερις περιπτώσεις από τις οποίες τρεις συναντώνται τον 18^ο αιώνα, τρεις σε μεγάλες προίκες και μια σε μέτρια. Επίσης, υπάρχει και μια περίπτωση προικοδοτούμενου από τη Νάξο, τον 17^ο αιώνα, που λαμβάνει «πύργο» και προίκα ιδιαίτερα μεγάλη. Ενδεικτικές τιμές βλ. Παράρτημα III, πίνακα 2δ. Σχετικά με το ρόλο των γουλάδων βλ. παραπάνω, 358.

¹⁰⁴ Η αξία ενδυμάτων/λευκών ειδών και επίπλων/σκευών είναι μάλλον χαμηλότερη, βλ. ενδεικτικά Παράρτημα III, πίνακες 5α-5στ. Σημειώνουμε ότι σε ελάχιστες περιπτώσεις μικρών, κατά κανόνα, προικών, περιλαμβάνονται κινητά μόνο μιας κατηγορίας, συνήθως έπιπλα/οικιακά σκεύη.

Σχεδιάγραμμα 7. Σύνθεση προικίων κινητών κατά κατηγορία¹⁰⁵

1^η) ενδύματα/λευκά είδη

2^η) κοσμήματα/πολύτιμα σκεύη

3^η) επίπλα/οικιακά σκεύη,

4^η) εργαλεία, αγροτικά προϊόντα, αντικείμενα επαγγελματικής χρήσης

5^η) διάφορα

Τα αντικείμενα της πρώτης κατηγορίας είναι σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις τουλάχιστον λευκά είδη (σεντόνια, πετσέτες, παπλώματα κλπ). Ενδύματα συναντώνται σε ελαφρά χαμηλότερη συχνότητα, ενώ στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων οι προίκες περιλαμβάνουν και ενδύματα και λευκά είδη. Ιδιαίτερη θέση έχει το «κρεβατοστρώσι», που περιλαμβάνεται σχεδόν σε έξι στις δέκα περιπτώσεις, κυρίως σε μικρές προίκες, καθώς οι μεγάλες συνήθως περιέχουν πολλά περισσότερα σχετικά λευκά είδη, τα οποία δεν φέρουν αντίστοιχο χαρακτηρισμό.¹⁰⁶

Μεταξύ των αντικειμένων της τρίτης κατηγορίας κυριαρχούν οι κασέλες, που αποτελούν και το βασικό στοιχείο επίπλωσης των σπιτιών και μεταβιβάζονται στις μισές περιπτώσεις, ανεξαρτήτως μεγέθους της προίκας.¹⁰⁷ Άλλα είδη επίπλωσης, όπως τραπέζια ή καρέκλες συναντώνται σε μικρότερη συχνότητα, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, και αποτελούν ένδειξη υψηλής οικονομικής επιφάνειας.

Τα σκεύη και τα κοσμήματα της δεύτερης κατηγορίας είναι συνήθως ασημένια, τα κοσμήματα και «μαργαριταρένια». Η αξία τους ποικίλλει και μπορεί, ως ένα σημείο, να εκτιμηθεί μόνο στις περιπτώσεις που είναι από χρυσό ή πολύτιμες πέτρες. Τα αντικείμενα της συγκεκριμένης κατηγορίας συναντώνται σε προίκες κατά πολύ μεγαλύτερες του μέσου όρου, κυρίως τον 18^ο αιώνα. Σημειώνουμε ότι η χρονική τους κατανομή εντοπίζεται την περίοδο όπου συναντάται και το υψηλότερο ποσοστό προικίων με χρηματικά ποσά. Σκεύη και

¹⁰⁵ Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο 381 προικίων στις οποίες καταγράφονται οι κατηγορίες κινητών. Στις υπόλοιπες επτά περιπτώσεις προικίων με κινητά δεν γίνεται οποιαδήποτε διευκρίνιση.

¹⁰⁶ Δεν γνωρίζουμε την αναλογία της αξίας της συγκεκριμένης κατηγορίας προικίων ως προς το σύνολο της προίκας, αλλά θεωρούμε ότι σπάνια πρόκειται για σημαντικής αξίας. Πρβλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 226.

¹⁰⁷ Όπως και στα περισσότερα σημεία του ελλαδικού χώρου, βλ. Flogaitis, *Système...* ό.π., 109-110 σχετικά με τις κασέλες στις γυναικείες προίκες των Ιόνιων νησιών.

κοσμήματα συμβαίνει να αποτιμώνται σε χρήμα, ενώ αποτελούν επιπλέον ένδειξη εκχρηματισμού, καθώς, ιδιαίτερα τα σκεύη φαίνεται να έχουν υψηλή ανταλλακτική αξία.¹⁰⁸

Παρά το ότι διαθέτουμε ελάχιστα στοιχεία σχετικά με τις τιμές των κινητών, είναι βέβαιο ότι ρούχα και λευκά είδη με χρυσά κεντήματα, κυρίως, όμως, κοσμήματα χρυσά ή με πολύτιμες πέτρες έχουν ιδιαίτερα υψηλή αξία, και, άλλωστε, συναντώνται σε μεγάλες προίκες, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα κυρίως. Κάποια είδη επίπλωσης, όπως καρέκλες, τραπέζια, πολυθρόνες ή σερβίτσια, επίσης έχουν μεγάλη αξία και παρουσιάζουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά, όπως συμβαίνει και με έπιπλα, κασέλες και πιατικά που έχουν κατασκευαστεί στη δυτική Ευρώπη ή την Κωνσταντινούπολη.

Πίνακας 16. Βασικά είδη κινητών τέταρτης κατηγορίας¹⁰⁹

	α)		β)	
οικιακά εργαλεία/σκεύη	123	61,19%	48,76%	μεγάλη
αγροτικά προϊόντα	60	29,85%	52,54%	μεγάλη
σκάφη	25	12,43%	60,00%	μεγάλη
άμφια/λειτουργικά βιβλία/ιερά σκεύη	12	5,97%	83,33%	μέτρια
εργαλεία τεχνητών	3	1,49%	100,00%	μέτρια

α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου των 201 με κινητά τέταρτης κατηγορίας
β) μεγαλύτερο ποσοστό συγκέντρωσης ως προς το μέγεθος της προίκας

Τα εργαλεία και σκεύη που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή οινοπνευματωδών, προορίζονται για οικιακή χρήση, και συμβαίνει να βρίσκονται στην κατοχή περισσότερων του ενός συγγενών. Σημαντική είναι και η παρουσία αγροτικών προϊόντων, κυρίως ή μόνο κρασιού (κατά 65%), που έχει και υψηλή εμπορευματική αξία. Το τελευταίο, άλλωστε, συναντάται στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων τον 18^ο αιώνα και στην ίδια περίπου αναλογία σε μεγάλες προίκες.

Σκάφη συναντώνται συνήθως σε μεγάλες προίκες του 18^{ου} αιώνα, μόνο σε μια περίπτωση μεγάλης χωρητικότητας, όταν μεταβιβάζεται το ένα έκτο «καραβιού».¹¹⁰ Κατά τα τέσσερα πέμπτα οι προίκες περιέχουν ένα σκάφος, ενώ στα δυο τρίτα των περιπτώσεων μεταβιβάζεται τμήμα μόνο του σκάφους, συνήθως το μισό (από 1/6 έως 2/3). Συνιδιοκτήτες

¹⁰⁸ Οι προίκες με αντικείμενα της κατηγορίας αυτής είναι κατά 42,24% μεγάλες και κατά 35,27% μέτριες, ενώ χρονολογούνται κατά 52,12% τον 18^ο αιώνα και κατά 8,88% στις αρχές του 19^{ου}.

¹⁰⁹ Σημειώνουμε ότι συμβαίνει προίκες να περιλαμβάνουν αγαθά δυο ή περισσότερων ειδών.

¹¹⁰ Το συγκεκριμένο αγαθό περιλαμβάνεται μεταξύ των προικικών υψηλής αξίας που μεταβιβάζονται από το 1798, στον αφέντη Γάσπαρη ντε Όρκο, του οποίου ο πατέρας καταγόταν από τη Χίο. Σημειώνουμε ότι ο Γάσπαρης είναι εκείνος στον οποίο μεταβιβάζεται και «περιβόλι» αξίας μεγαλύτερης των 3.000 γροσίων, που βρίσκεται στη Χίο, όπως και το σύνολο των προικικών ακίνητων του, βλ. αναλυτικά Παράρτημα Ι, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 22.

είναι πρόσωπα συγγενικά και όχι μόνο, το τελευταίο συνήθως όταν πρόκειται για καΐκι, που είναι και το μεγαλύτερο σκάφος που συναντάται.¹¹¹

Οι προίκες είναι μεγαλύτερες όταν μεταβιβάζονται ολόκληρα καΐκια ή περισσότερα από ένα σκάφη οποιουδήποτε τύπου. Η υψηλή, εξάλλου, παρουσία χρηματικών ποσών μεγάλου ύψους, αποτελούν ένδειξη μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, καθώς και δραστηριότητας που αποφέρει κέρδη σε μετρητά.¹¹² Σχετικό είναι και το γεγονός ότι οι συγκεκριμένοι προικοδοτούμενοι λαμβάνουν παράλληλα και σε υψηλό ποσοστό μαγατζέδες.

Οι προίκες με αντικείμενα που συνδέονται με το επάγγελμα του ιερωμένου, μεταβιβάζονται αποκλειστικά σε ορθόδοξα ζευγάρια, όπου κατά τα τρία τέταρτα ο γαμπρός είναι ο ίδιος ιερωμένος. Χρονολογούνται όλες πλην μιας τον 17^ο αιώνα και είναι σχεδόν αποκλειστικά μέτριου μεγέθους, όπως συμβαίνει με το αντίστοιχο προσηγορικό.¹¹³

Τα εργαλεία τεχνητών, εξάλλου, αφορούν σιδερά, χρυσοχόο, καθώς και τεχνίτη αδιευκρίνιστης ειδικότητας.¹¹⁴

Μεταξύ των κινητών της πέμπτης κατηγορίας ιδιαίτερη θέση έχουν οι εικόνες, που αποτελούν βασικό προικώο αγαθό. Συναντώνται στα τέσσερα πέμπτα των ζευγαριών (στα μισά προικοδοτούμενα ζευγάρια συνολικά), ανεξαρτήτως δόγματος, χρονικής κατανομής ή οικονομικής επιφάνειας. Οι εικόνες έχουν καθαρά συμβολική αξία, μπορεί να μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά, κάποτε με την υποχρέωση τέλεσης λειτουργιών την ημέρα εορτής του αγίου που απεικονίζουν. Επίσης, σε περιπτώσεις που οι μελλοντικοί παρουσιάζουν οι ίδιοι τα προικώα τους, μπορεί να αποτελούν το μοναδικό αγαθό το οποίο μεταβιβάζουν οι γονείς, «με την ευχή τους». Συμβαίνει να είναι χρυσές, ενώ συνήθως μεταβιβάζονται τουλάχιστον δυο.¹¹⁵

Καθρέφτες συναντώνται στο ένα τρίτο των προικών με αντικείμενα της πέμπτης κατηγορίας, κυρίως σε προίκες μεγαλύτερου ύψους και καθολικών ζευγαριών. Μπορεί να είναι δυο, όπως συνήθως συμβαίνει, ή περισσότεροι, κάποτε «χρυσοί» ή «μαύροι», ενώ είναι βέβαιο ότι δεν κατασκευάζονται στο νησί, γεγονός που συνδέεται με την αξία τους.¹¹⁶

Ολοκληρώνοντας θα πρέπει να αναφέρουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συνολικά παρουσιάζουν αγαθά μεγάλης αξίας, είτε γιατί είναι «χρυσά», (24,74% των κινητών:

¹¹¹ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα III, πίνακα 13.

¹¹² Χρήματα συναντώνται στο 76% των περιπτώσεων και είναι μέσου ύψους 600 γροσίων.

¹¹³ Ως προς την αναλογία των συγκεκριμένων ειδών, σημειώνουμε ότι στις μισές περιπτώσεις μεταβιβάζονται άμφια και λειτουργικά βιβλία, ενώ στις υπόλοιπες κυρίως βιβλία. Σχετικά με την αξία τους βλ. ενδεικτικά Παράρτημα III, πίνακα 5ε. Για τα χαρακτηριστικά των ζευγαριών όπου ο γαμπρός ακολουθεί το συγκεκριμένο επάγγελμα βλ. εδώ παρακάτω, 422 κ.εξ.

¹¹⁴ Σχετικά με τα προικώα ζευγαριών όπου ο γαμπρός φέρει το προσηγορικό μαστρό ή έχει προικώα εργαλεία τεχνίτη βλ. εδώ παρακάτω, 422 κ.εξ.

¹¹⁵ Βλ. αντίστοιχα στη Νάξο, Καλπουρτζή, *Συγγενικές...* ό.π., 131-133.

¹¹⁶ Οι προίκες με καθρέφτες είναι κατά 59,09% μεγάλες και κατά 27,27% μέτριες. Σχετικά με το συγκεκριμένο αγαθό στον αιγαιακό χώρο, βλ. Δ. Δημητρόπουλος, «Στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό

ενδύματα, λευκά είδη, κοσμήματα, εικόνες, και καθρέφτες), είτε διότι αποτελούν είδη πολυτελείας (24,48%: καρέκλες διάφορων τύπων, σερβίτσια κάθε είδους, κοσμήματα με διαμάντια, ρολόγια κ.ά.), είτε, τέλος, γιατί έχουν κατασκευαστεί στη δυτική Ευρώπη, τη Βενετία ή την Κωνσταντινούπολη (12,62%: ενδύματα, λευκά είδη, έπιπλα, κασέλες, πιατικά).¹¹⁷

Τα παραπάνω είδη συναντώνται συνήθως σε προίκες μεγαλύτερες του μέσου όρου, (κατά 50% μεγάλες και κατά 30% μέτριες), τα χρυσά σχεδόν αποκλειστικά σε μεγάλες, ενώ τα υπόλοιπα κυρίως μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, κατά τα τέσσερα πέμπτα σε καθολικούς. Η χρονική τους κατανομή συνδέεται με την άνοδο του εκχρηματισμού αλλά και με την ανάπτυξη του εμπορίου.¹¹⁸

Ζώα

Διαπιστώσαμε ήδη ότι ζώα συναντώνται κυρίως τον 17^ο αιώνα, σε προίκες υψηλότερες του μέσου όρου, συχνά μέτριες. Πρόκειται κυρίως για βόδια, που συνήθως χρησιμοποιούνται στο όργωμα, ή ζώα κοπαδιού, κυρίως πρόβατα, και σε μικρότερο ποσοστό για οικόσιτα. Επίσης, σημαντική είναι η παρουσία ζώων που χρησιμοποιούνται στις μεταφορές.¹¹⁹

Η επένδυση σε ζώα αποτελεί το αντίστροφο της επένδυσης σε χρήμα, όπως μαρτυρείται από τα στοιχεία που αφορούν γενικότερα τη σύνθεση της προίκας, και κυρίως για το λόγο αυτό οι προίκες των ορθόδοξων περιλαμβάνουν ζώα σε ποσοστό κατά πολύ υψηλότερο από τις προίκες των καθολικών.¹²⁰ Επίσης, συνδέεται και με την κατοχή έγγειων αγαθών, που παρουσιάζει αντίστοιχα χαρακτηριστικά.

Η προίκα κάθε ζευγαριού περιλαμβάνει σε ποσοστό υψηλότερο των τεσσάρων πέμπτων τουλάχιστον δυο είδη ζώων και μόνο οι μικρές αποκλειστικά ένα είδος. Ο συνολικός αριθμός των ζώων, που σημειώνεται σε έξι στις δέκα περιπτώσεις, (από μισό έως 156, 4 κατά μέσο όρο), αποτελεί ένδειξη μόνο της αξίας των προικιών αυτών αγαθών ως προς το σύνολο

στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: η περίπτωση του καθρέφτη», *Τα Ιστορικά* 24-25 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1996), 42-65.

¹¹⁷ Άλλοι τόποι προέλευσης είναι η Αγκώνα, η Γαλλία, πόλεις της Ιταλίας, ή η Κρήτη.

¹¹⁸ Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 223-224· Ζέη, «Ο γάμος... ό.π., 58.

¹¹⁹ Τα στοιχεία που αναφέρονται στα ζώα τα οποία αποτελούν μέσο παραγωγής, καθώς και στα ζώα κοπαδιών θα πρέπει να είναι αντιπροσωπευτικότερα από εκείνα που αναφέρονται σε οικόσιτα ζώα. Τα τελευταία, ιδιαίτερα τα πτηνά που φαίνεται ότι έχουν μικρή αξία, είναι απίθανο να μεταβιβάζονται τόσο σπάνια. Τα πτηνά, μάλιστα, μόνο σε μια περίπτωση, ενώ, όπως αναφέρει ο Richard, «μια και το νησί παράγει κριθάρι, οι κάτοικοι τρέφουν πολλά κοτόπουλα», βλ. Τσελίκας, *Μαρτυρίες...* ό.π., 18. Ενδεικτικές τιμές ζώων βλ. Παράρτημα III, πίνακα 6. Βλ. επίσης στη Μύκονο όπου η κτηνοτροφία είναι ανεπτυγμένη, Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος...* ό.π., 274. Αντίστοιχη απουσία μνείας ζώων που όμως υφίστανται στο νησί, συναντάται στην περίπτωση των γουρουνιών και των πτηνών στην Πάρο, βλ. Ζεί, *Paros...* ό.π., 72-73. Εξάλλου, σε άλλα νησιά η μεταβίβαση ζώων δεν αποτελεί παρά συμπληρωματικό στοιχείο της προίκας, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 227.

¹²⁰ Σημειώνουμε ότι χρηματικά ποσά μεταβιβάζονται στο 24,18% των προικιών που περιλαμβάνουν ζώα. Σχετικά με τη σύνθεση των προικιών ως προς τα ποσοστά ζώων και χρημάτων χαρακτηριστική

της προίκας, καθώς η αξία τους καθορίζεται κυρίως από τα είδη των ζώων. Εξάλλου, ακόμη και ο μέγιστος αριθμός, που συναντάται, δεν αντιπροσωπεύει παρά το ελάχιστο αριθμό ζώων, κυρίως όταν πρόκειται για ζώα κοπαδιού, καθώς στις μεγάλες προίκες ή στην περίπτωση κοινοτικού κοπαδιού δεν καταγράφεται συνολικός αριθμός.¹²¹

Ο τρόπος εκμετάλλευσης των ζώων σημειώνεται μόνο σε 26 περιπτώσεις, όπου συνήθως πρόκειται για συνιδιοκτησία (19), ή εκμετάλλευση βάσει ζωοληπτικής σύμβασης (7). Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι, κατά κανόνα, στις υπόλοιπες περιπτώσεις πρόκειται για μικρής αξίας αγαθά.

Δεν διαθέτουμε συμβάσεις ζωοληψίας στη Σαντορίνη, σημειώνουμε, όμως, ότι στις τέσσερις σχετικές περιπτώσεις πρόκειται για ζώα «μισάρικα» ή που έχουν δοθεί σε «κουντουβερνάρη». Η εκμετάλλευση με ζωοληπτική σύμβαση ή έμμισθο δυναμικό αφορά κυρίως βόδια και πρόβατα, καθώς και μουλάρια ή γαϊδούρια, ο αριθμός των οποίων δεν είναι γνωστός. Οι προίκες των ζευγαριών στις περιπτώσεις αυτές είναι, εξάλλου, αντίστοιχες με το σύνολο όσων περιλαμβάνουν ζώα.

Η συνιδιοκτησία αφορά ένα ή περισσότερα ζώα, συνήθως ενός είδους, κατά κανόνα βόδια (70,58%). Συμβαίνει να σημειώνεται ότι πρόκειται για συνεκμετάλλευση με συγγενικό πρόσωπο ή και μη συγγενικό, ενώ σε μια περίπτωση πρόκειται για τμήμα του κοινοτικού κοπαδιού.

Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η κατοχή και ο αριθμός ζώων αποτελεί στοιχείο διαφοροποίησης των προικοδοτούμενων ανάλογα με την καταγωγή τους ή τον τόπο εκμετάλλευσης των ζώων, γεγονός που συνδέεται με την περιορισμένη ανάπτυξη της κτηνοτροφίας στο νησί.¹²²

είναι η περίπτωση των ζευγαριών όπου ο γαμπρός είναι ορθόδοξος ιερωμένος, βλ. αμέσως παρακάτω, 422 κ.εξ.

¹²¹ Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακα 14α, όπου και αναλογία κατά μέγεθος της προίκας.

¹²² Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακα 14β.

Πίνακας 17. Κυριότερα είδη προικώων ζώων

	α)		β)		γ)		δ)	
κτήμα	43	20,47%	35,71%	40,47%	23,80%			
χοντρό	20	9,52%	65,00%	25,00%	10,00%			
λιανό	21	10,00%	61,90%	23,80%	14,28%			
βόδι	124	59,04%	40,16%	38,52%	29,50%			
πρόβατο	88	41,90%	36,04%	38,63%	24,40%			
γαϊδούρι	45	21,42%	53,48%	46,51%	20,93%			
μελίσσι	41	19,52%	26,82%	46,34%	26,82%			
άλογο	26	12,38%	52,00%	32,00%	16,00%			
γουρούι	11	5,23%	9,09%	36,36%	54,54%			

α) αριθμός προικοδοτούμενων ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου 210 ζευγαριών για τα οποία γνωρίζουμε τα είδη των προικώων ζώων¹²³

β) ποσοστό μικρών προικών

γ) ποσοστό μέτριων προικών

δ) ποσοστό μεγάλων προικών

Θα αναφερθούμε ξεχωριστά στα βόδια, τα πρόβατα και τα μελίσσια λόγω των διαφορετικών χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν, του σημαντικού ρόλου τους στην οικονομία του νησιού και καθώς είναι εκείνα που σε κάθε προίκα συνήθως αριθμούν περισσότερα από ένα κεφάλια/κυψέλες κατά είδος.¹²⁴

Τα βόδια μεταβιβάζονται συνήθως από δυο, στοιχείο που μας παραπέμπει στο «ζευγάρι» που χρησιμοποιείται στο όργωμα των χωραφιών. Το γεγονός ότι συναντώνται σε υψηλό ποσοστό σε μικρές προίκες, ακόμη και σε ακτήμονες προικοδοτούμενους, όπως θα δούμε, φανερώνει το βαθμό στον οποίο το συγκεκριμένο είδος είναι απαραίτητο στους προικοδοτούμενους, που κατά κύριο λόγο ασχολούνται με την γεωργία. Τα πρόβατα μπορεί να αποτελούν κοπάδι έως και 110 κεφαλιών, στις περισσότερες περιπτώσεις, όμως, δεν ξεπερνούν τα τέσσερα.

Τα μελίσσια δεν μπορούμε να γνωρίζουμε από πόσες κυψέλες αποτελούνται, σημειώνουμε, όμως, ότι συχνότερα από τα άλλα είδη συναντώνται ως τα μοναδικά προικώα ζώα, σε μέτριες προίκες.

Χρήμα

Το χρήμα αποτελεί τον κυριότερο παράγοντα διαφοροποίησης των προικών στο χρόνο, κατά δόγμα και κατά μέγεθος, όπως και τα ζώα, σε μικρότερο βαθμό όμως. Το γεγονός δεν

¹²³ Από το σύνολο των 215 προικών με ζώα σε 210 περιπτώσεις μπορούμε, έστω και σχηματικά, να διακρίνουμε τα είδη ζώων.

¹²⁴ Σημειώνουμε ότι στο ένα τρίτο ζευγαριών του πίνακα 17 μεταβιβάζονται δυο ή και τα τρία είδη, συνήθως βόδια και πρόβατα.

εξαρτάται μόνο από την παρουσία του, αλλά και από το ύψος των ποσών που μεταβιβάζονται.

Θα αναφερθούμε, κατ'αρχήν συνολικά στο ύψος των ποσών, που καταγράφεται σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, και στη συνέχεια στο ύψος των ποσών στις προίκες όπου το χρήμα έχει τη μεγαλύτερη αξία από τα υπόλοιπα αγαθά.

Πίνακας 18α. Χρονική κατανομή ύψους χρηματικών ποσών

	α)	β)	γ)
τέλη 16 ^{ου}	4	60 - 2.550	265,50
17 ^{ου} α'	32	9 - 3.000	77,50
17 ^{ου} β'	47	1 - 5.500	150,00
18 ^{ου} α'	46	3 - 2.150	155,00
18 ^{ου} β'	70	10 - 10.000	625,00
αρχές 19 ^{ου}	21	200 -40.000	1.000,00
σύνολο	220	1 - 40.000	250,00

Πίνακας 18β. Ύψος χρηματικών ποσών ανάλογα με το μέγεθος της προίκας

	α)	β)	γ)
μικρή	52	1- 600	50
μέτρια	69	2- 1.500	200
μεγάλη	98	3-40.000	1.050
σύνολο	219		

- α) αριθμός ζευγαριών
 β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια
 γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

Πίνακας 18γ. Ύψος χρηματικών ποσών ανάλογα με το δόγμα των ζευγαριών

	α)	β)	γ)
καθολικά	129	1-40.000	500
ορθόδοξα	79	1- 5.500	100
σύνολο	208		

- α) αριθμός ζευγαριών
 β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια
 γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

Το ύψος των χρηματικών ποσών παρουσιάζει σταθερή ανοδική τάση που κορυφώνεται από τα μέσα του 18^{ου}, ένδειξη ραγδαίου εκχρηματισμού συγκεκριμένου τμήματος του πληθυσμού: καθολικών με μεγάλες περιουσίες. Όπως, εξάλλου, θα διαπιστώσουμε

εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά της προίκας αντρών και γυναικών, τα μεγαλύτερα ποσά συναντώνται σε προίκες όπου ο ένας από τους δυο προικοδοτούμενος δεν λαμβάνει προικώα αγαθά άλλου είδους, ή ακόμη και σε περιπτώσεις όπου ο προικοδοτούμενος μπορεί να επιλέξει να λάβει μόνο χρήματα.

Ενδεικτικός δραστηριοτήτων που χρήζουν μετρητών είναι ο όρος που τίθεται σε ορισμένες περιπτώσεις προικών με υψηλά χρηματικά ποσά, σύμφωνα με τον οποίο η οικογένεια καταγωγής προικοδοτούμενου που πεθαίνει άτεκνος, θα επανακτήσει «παρευθύς» τα προικώα του.¹²⁵

Ο βαθμός εκχρηματισμού, ωστόσο, παρουσιάζει γενικότερη άνοδο από τα μέσα του 18ου αιώνα και δεν περιορίζεται αποκλειστικά στους πλέον εύπορους, όπως φαίνεται και από το ύψος των ελάχιστων ποσών.¹²⁶

Πίνακας 19α. Χρονική κατανομή ύψους χρηματικών ποσών ζευγαριών που προικοδοτούνται κυρίως με χρήμα

	α)	β)	γ)
τέλη 16 ^{ου}	-	-	-
17 ^{ου} α'	1	50	50
17 ^{ου} β'	2	140- 200	170
18 ^{ου} α'	-	-	-
18 ^{ου} β'	15	400-10.000	2.500
αρχές 19 ^{ου}	11	350-40.000	3.000
σύνολο	29	50-40.000	2.100

α) αριθμός ζευγαριών

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

¹²⁵ Βλ. και Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Αλμπυ, 124-127.

¹²⁶ Σχετικά με την προέλευση των προικίων χρημάτων, σημειώνουμε ότι μπορεί να συναντώνται σε προίκες που παρουσιάζει ο ίδιος ο προικοδοτούμενος, άντρας κατά κανόνα, οπότε συμβαίνει να πρόκειται για προϊόν επαγγελματικής ή άλλης δραστηριότητάς του, βλ. παραπάνω, 194-195. Η διαφορετική οικονομική επιφάνεια στις περιπτώσεις αυτές είναι εμφανής π.χ. στην περίπτωση του Νικολάκη Νομικού, το 1743, που μεταξύ των προικίων τα οποία έχει «από δούλεψήν του» περιλαμβάνονται 160 γρόσια, ή στην περίπτωση του Νικολάκη Μυτιληναίου, το 1751, που, όπως ο ίδιος σημειώνει, η προίκα του αποτελείται κυρίως από ακίνητα, κινητά και ποσό 600 γροσίων σε «χρεωφιλέματα και πραγματείες», όλα από «κέρδη και αγορές» του. Βλ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φωτεινά, 39-41.

Πίνακας 19β. Ύψος χρηματικών ποσών ανάλογα με το μέγεθος της προίκας ζευγαριών που προικοδοτούνται κυρίως με χρήμα

	α)	β)	γ)
μικρή	5	50- 200	140
μέτρια	4	350- 1.500	1.050
μεγάλη	19	1.000-40.000	2.900
σύνολο	28		

Πίνακας 19γ. Ύψος χρηματικών ποσών ανάλογα με το δόγμα των ζευγαριών που προικοδοτούνται κυρίως με χρήμα

	α)	β)	γ)
καθολικά	25	100-40.000	2.500
ορθόδοξα	3	50- 1.200	200

σύνολο

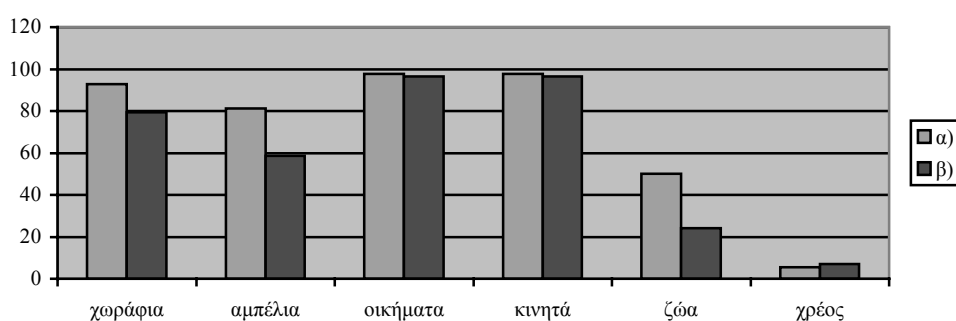
α) αριθμός ζευγαριών

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

Σε κάποιες περιπτώσεις μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι το χρήμα έχει τη μεγαλύτερη αξία από τα υπόλοιπα αγαθά (13,18%). Πρόκειται για ζευγάρια που προικοδοτούνται όλα, πλην τριών, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και έως τις αρχές του 19^{ου}, περίοδο κατά την οποία εντοπίζονται μεγαλύτερης προίκες αλλά και υψηλότερα ποσοστά χρήματος, σε ποσά κατά πολύ μεγαλύτερα. Οι προίκες των συγκεκριμένων ζευγαριών κινούνται σε επίπεδο κατά πολύ υψηλότερο όσων λαμβάνουν χρηματικά ποσά, το δόγμα είναι σχεδόν αποκλειστικά καθολικό, και τα ίδια τα ποσά κατά πολύ υψηλότερα, ακόμη και ως προς τις ελάχιστες τιμές τους.¹²⁷

Σχεδιάγραμμα 8. Σύνθεση προίκας ζευγαριών ανάλογα με την αξία των προικικών χρημάτων

α) προίκες με χρηματικά ποσά

β) προίκες στις οποίες τα χρηματικά ποσά έχουν μεγαλύτερη αξία από τα υπόλοιπα αγαθά

¹²⁷ Ο υπολογισμός της αξίας του χρήματος γίνεται κυρίως βάσει των τιμών των ακίνητων που συναντώνται στις αγοραπωλησίες, λαμβάνοντας υπόψη, όμως, τιμές αρκετά υψηλότερες του μέσου όρου. Επίσης, λαμβάνεται υπόψη το ύψος των ποσών που διακινούνται μέσω των αγοραπωλησιών στις περιπτώσεις μεταβίβασης περισσότερων του ενός ακινήτων καθώς και στις περιπτώσεις αγοραστών-πωλητών που πραγματοποιούν πολλαπλές μεταβιβάσεις μεγάλης αξίας. (Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακας 2α-4β).

Οι προίκες στις οποίες μεταβιβάζονται χρηματικά ποσά έχουν σύνθεση αντίστοιχη με τις προίκες του συνόλου των ζευγαριών, ως προς τα έγγεια αγαθά, τα οικήματα και τα κινητά, αλλά χαμηλότερο συχνότητα ζώων. Οι προίκες, όμως, στις οποίες τα χρηματικά ποσά έχουν τη μεγαλύτερη αξία διαφοροποιούνται καθώς περιέχουν σε χαμηλότερο ποσοστό έγγεια αγαθά και κατά πολύ χαμηλότερο ζώα. Τα στοιχεία σύνθεσης, γενικότερα, δεν επαρκούν για να εκτιμήσουμε την αναλογία κάθε αγαθού ως προς τη συνολική αξία των προικίων, ωστόσο, οι διαφοροποιήσεις στις προίκες που συγκροτούνται κυρίως από χρήμα, αποτελούν ένδειξη περιορισμένης παραπληρωματικότητας των μη αγροτικών ενασχολήσεων.¹²⁸

Η μορφή των χρημάτων σημειώνεται σε τρία στα δέκα ζευγάρια. Όπως ήδη αναφέραμε, πρόκειται για μετρητά ή ποσά υπό τη μορφή ομολογιών, υφασμάτων, ασημιού, καταθέσεων στη Βενετία ή εμπορικών προϊόντων. Κατά κανόνα, όμως, δεν καταγράφεται και η αναλογία των διαφόρων μορφών ως προς τα μετρητά, όταν υπάρχουν, ή η αναλογία του κάθε είδους που αντιπροσωπεύει χρηματικές αξίες.¹²⁹

Στις υπόλοιπες περιπτώσεις δεν γίνεται οποιαδήποτε μνεία και μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για μετρητά, τουλάχιστον σε μεγάλο βαθμό. Θεωρούμε, εξάλλου, ότι ακόμη και η σημείωση ότι πρόκειται αποκλειστικά για μετρητά, υποδηλώνει πως οι προικοδότες διαθέτουν και χρήματα που έχουν επενδύσει σε δανεισμό ή εμπορική δραστηριότητα. Στις περιπτώσεις αυτές, άλλωστε, πρόκειται για ιδιαίτερα μεγάλα ποσά.

Τα συγκεκριμένα ζευγάρια λαμβάνουν ιδιαίτερα μεγάλες προίκες σε σχέση με το σύνολο των προικοδοτούμενων, αλλά και σε σχέση με τα ζευγάρια που κυρίως προικοδοτούνται με χρηματικά ποσά.¹³⁰

Στους πίνακες που ακολουθούν καταγράφονται τα στοιχεία των χρηματικών ποσών όπως περιέχονται στα προικοδορητήρια.

¹²⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της προίκας του Νικολού Μαθά, στην οποία η αναλογία της αξίας κάθε είδους αγαθού είναι γνωστή καθώς αποτιμάται σε χρήμα. Ο Νικολός λαμβάνει προικία συνολικής αξίας 14.000 γροσίων, που συντίθεται ως εξής: χωράφια και αμπέλια αξίας 1.000 γροσίων, κινητά αξίας 8.000 γροσίων, καθώς και χρηματικό ποσό σε μετρητά και καταθέσεις ύψους 5.000 γροσίων. Η συγκεκριμένη προίκα διαφοροποιείται ιδιαίτερα από το σύνολο, αλλά αποτελεί ένδειξη της αναλογίας των αγαθών που μπορεί να υφίσταται. Βλ. αναλυτικά Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 156.

¹²⁹ Σημειώνουμε ότι στο σύνολο των ζευγαριών με προικία χρήματα συναντώνται επιπλέον τρεις περιπτώσεις, όπου όμως δεν γνωρίζουμε ακριβώς το ύψος των ποσών. Η μια από αυτές αφορά καταθέσεις ξένου προικοδοτούμενου στο Λιβόρνο. Σχετικά με τα προικία χρήματα των ξένων βλ. εδώ παρακάτω, 424 κ.εξ.

¹³⁰ Πρόκειται για μεγάλες προίκες κατά 80,95%, μέτριες κατά 9,52% και μικρές κατά 9,52%.

Πίνακας 20α. Χαρακτηριστικά προικώου χρήματος

	α)		β)	γ)
μετρητά	8	12,30%	225 - 2.800	500
σκρίτα	11	16,92%	10 - 1.400	200
μετρητά & σκρίτα	34	52,30%	75 - 25.000	1.650
μετρητά ή σκρίτα	1	1,53%	1.000	1.000
μετρητά & ασήμι	1	1,53%	500	500
μετρητά & καταθέσεις	2	3,07%	1.000 - 5.000	3.000
σκρίτα & πανιά	2	3,07%	300 - 1.000	650
σκρίτα & πραγματείες	1	1,53%	600	600
σκρίτα & ικάμπια	1	1,53%	3.000	3.000
μετρητά & σκρίτα & ικάμπια	1	1,53%	2.100	2.100
μετρητά & σκρίτα ή ικάμπια	1	1,53%	350	350
μετρητά & σκρίτα & πανιά	2	3,07%	400 - 1.900	1.150
σύνολο	65		10 - 25.000	1.100

Πίνακας 20β. Χαρακτηριστικά μορφών υπό τις οποίες μεταβιβάζεται το προικώο χρήμα

	α)		β)	γ)
σκρίτα	54	83,07%	10 - 25.000	1.250
μετρητά	48	73,84%		
μετρητά & σκρίτα	39	60,00%	75 - 25.000	1.600
πανιά	4	6,15%	300 - 1.900	700
ικάμπια	3	4,61%	350 - 3.000	2.100
καταθέσεις	2	3,07%	1.000 - 5.000	3.000
πραγματείες	1	1,53%	600	600
ασήμι	1	1,53%	500	500

α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου των 65

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό σε γρόσια

Συνήθως τα προικώα χρήματα μεταβιβάζονται υπό τη μορφή μετρητών και ομολογιών που αφορούν χαμηλότοκα δάνεια. Οι ποικίλες μορφές, εξάλλου, που συναντώνται αντανακλούν, ως ένα βαθμό, και την ποικίλη προέλευσή τους: προϊόντα δανεισμού, κέρδη από διάφορων ειδών δραστηριότητες, προϊόντα εμπορίου. Τα υφάσματα αποτιμώνται σε χρήμα λόγω της εμπορευματικής τους αξίας, και είναι πιθανόν να προέρχονται από εμπορική

δραστηριότητα, όπως και το ασήμι, που, όμως, αποτελεί γενικότερα μορφή αποθησαύρισης πλεονάσματος.¹³¹

Το συνολικό ύψος των χρηματικών ποσών σε σχέση με τη μορφή τους συνδέεται με την απόδοση των κάθε είδους επενδύσεων σε χρήμα, όπως διαπιστώσαμε ότι συμβαίνει και στην περίπτωση των πράξεων των ομολογιών. Έτσι, οι προίκες με σκρίτα περιέχουν υψηλότερα ποσά του μέσου όρου και οι προίκες με ικάμπια κατά πολύ υψηλότερα.

Σημειώνουμε ότι οι κάθε τύπου ομολογίες δεν αφορούν κατ'ανάγκην δάνεια που χορήγησαν οι προικοδότες, καθώς τα συγκεκριμένα έγγραφα μπορεί να υποστούν αλλεπάλληλες μεταβιβάσεις, ιδιαίτερα όταν δεν ορίζεται χρόνος αποπληρωμής του δανείου. Μπορούμε, εξάλλου, να υποθέσουμε ότι τα συγκεκριμένα ζευγάρια και οι προικοδότες τους διαθέτουν κατά πολύ μεγαλύτερη επιφάνεια και ρευστότητα από το σύνολο του πληθυσμού, καθώς οι προικώες ομολογίες κινούνται σε ιδιαίτερα υψηλά μεγέθη σε σύγκριση με το σύνολο των αντίστοιχων πράξεων. Το τελευταίο ισχύει παρά το γεγονός ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι ομολογίες μεταβιβάζονται από κοινού με μετρητά και δεν γνωρίζουμε την αναλογία τους ως προς το συνολικό ποσό.¹³²

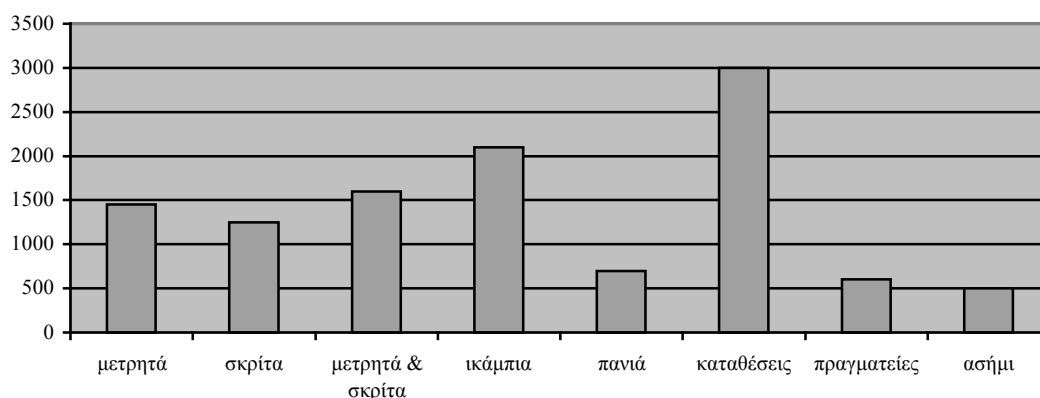
Οι καταθέσεις στη Βενετία αφορούν εντελώς ιδιαίτερες περιπτώσεις, αποκλειστικά μέλη της οικογένειας Μαθά, το μεγαλύτερο ποσό τον Νικολό, ο οποίος, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, κινείται σε οικονομικό επίπεδο κατά πολύ υψηλότερο όσων άλλων συναντώνται στην εποχή του. Το γεγονός, άλλωστε, ότι μέλη της συγκεκριμένης οικογένειας διαθέτουν καταθέσεις του τύπου αυτού, υποδεικνύει όχι μόνο ότι αναλαμβάνουν σε ευρεία κλίμακα δραστηριότητες εμπορευματικού και ναυτιλιακού χαρακτήρα, αλλά και στενή επαφή με τη Βενετία, καθώς οι καταθέσεις στο Νομισματοκοπείο της έχουν εθελοντικό χαρακτήρα και προορίζονται να εξυπηρετήσουν το κρατικό έλλειμμα. Σημειώνουμε ότι το επιτόκιο των καταθέσεων αυτών ήταν 3% από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, όπως σημειώνεται και σε σχετικό έγγραφο.¹³³

¹³¹ Βλ. αντίστοιχα στην Πάρο, Ζέη, «Ο γάμος... ό.π., 70. Σε μετρητά, ομολογίες, ή εμπορικά προϊόντα μεταβιβάζονται τα χρηματικά ποσά και στη Νάξο, όπου όμως η οικονομία είναι σε πολύ μικρότερο βαθμό εκχρηματισμένη και οι σχετικές μεταβιβάσεις τον 17^ο αιώνα καλύπτουν μια στις έξι περίπου περιπτώσεις, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 227-228. Σχετικά με την αποθησαύριση, εξάλλου, μέσω ενδύματολογικών εξαρτημάτων και κοσμημάτων, βλ. Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομία...* ό.π., 535-541.

¹³² Σχετικά με τις ομολογίες βλ. Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακες 6-9 και 16-18.

¹³³ Βλ. 22 Φεβρουαρίου 1767 ό.π., II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 6 υποφ. 4, και αναλυτικά Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 160 κ.εξ. Ανάλογη ανάπτυξη δραστηριοτήτων συναντάται και σε άλλα νησιά, όπου όμως κυριαρχεί η εμπορική δραστηριότητα, βλ. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές...* ό.π., 25-47, αναλυτικά για την περίπτωση του Μυκονιάτη εμπόρου Χατζή-Αντώνη Μπατή.

Σχεδιάγραμμα 9. Συνολικό ύψος προικώου χρήματος σε γρόσια ανάλογα με τις μορφές υπό τις οποίες μεταβιβάζεται

Χρέος

Χρέος μεταβιβάζεται σε προίκες μικρότερες του συνόλου, κυρίως τον 18^ο αιώνα. Το ύψος του είναι γνωστό στις μισές περιπτώσεις περίπου και εξαρτάται από το μέγεθος της προίκας. Είναι μεγαλύτερο κατά βάσει στις μεγάλες προίκες, ενώ οι χαμηλής οικονομικής επιφάνειας προικοδοτούμενοι εμφανίζονται να ξεκινούν τον έγγαμο βίο τους με χρέη μεγαλύτερα όσων λαμβάνουν μέτριες προίκες. Το τελευταίο πιθανόν συνδέεται με έλλειψη ρευστότητας, μετρητών δηλαδή που είναι αναγκαία για την εξυπηρέτηση της φορολογικής υποχρέωσης.

Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι συνολικά οι προίκες με χρέη περιλαμβάνουν χρηματικά ποσά σε χαμηλότερο ποσοστό (48%), ενώ και το ύψος των ποσών αυτών είναι κατά πολύ χαμηλότερο (3-2.800 γρόσια, 100 γρόσια κατά μέσο όρο).

Οι λόγοι για τους οποίους δημιουργήθηκαν τα χρέη δεν μνημονεύονται σε καμία περίπτωση, ενώ μνεία υποθηκευμένων ακινήτων, που κάποτε συναντάται (12%), παραπέμπει σε χαμηλότοκα δάνεια.

Το ύψος των χρεών είναι αντίστοιχο με εκείνο που συναντάται μεταξύ ιδιωτών οφειλετών στις πράξεις ομολογιών.¹³⁴ Ως προς το γενικότερο, εξάλλου, οικονομικό επίπεδο των ζευγαριών σημειώνουμε ότι στις μεγάλες προίκες, εκτός από υψηλότερα χρέη, μεταβιβάζονται και υψηλότερα χρηματικά ποσά. Τα στοιχεία αυτά αναφέρονται σε ελάχιστες περιπτώσεις, πιθανόν όμως υποδηλώνουν την ανάπτυξη ευρύτερων εμπορικών ή άλλων δραστηριοτήτων που χρήζουν μετρητών.

¹³⁴ Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, Στοιχεία ομολογιών, πίνακα 4.

Πίνακας 21. Ύψος χρεών και χρηματικών ποσών ανάλογα με το μέγεθος της προίκας

	α)	β)	γ)	δ)	ε)
μικρή	8	4 - 60	30,0%	25,00%	51,5
μέτρια	3	10 - 40	20,0%	-	-
μεγάλη	3	50 - 1.200	300,0%	100,00%	1.023,0
σύνολο	14	4 - 1.200	32,50%	35,71%	800,0

α) αριθμός ζευγαριών

β) ελάχιστο-μέγιστο χρέος σε γρόσια

γ) μέσο χρέος σε γρόσια

δ) ποσοστό προικίων που περιλαμβάνουν χρηματικά ποσά

ε) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

Ειδικές κατηγορίες προικοδοτούμενων

Ακτήμονες

Το ζήτημα των ακτημόνων είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα κατά κανόνα διαφεύγει από τις κάθε είδους πηγές. Συνδέεται με τη σιωπή των εγγράφων για όσους εξασφαλίζουν τη διαβίωσή τους παρέχοντας εργασία έμμισθη ή υπό τη μορφή αγροληπτικών ή ζωοληπτικών συμβάσεων. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι πρόσωπα που συναντώνται σε προικοδωρητήρια ή διαθήκες ως υπηρέτες ή υπεύθυνοι κοπαδιών σπανιότατα εμφανίζονται να συνάπτουν οι ίδιοι οποιοδήποτε είδους μεταβιβάσεις και τότε διαθέτουν έστω και ελάχιστη έγγεια περιουσία.¹³⁵ Η μόνη πηγή που αποτυπώνει τμήμα, έστω, της συγκεκριμένης ομάδας είναι τα φορολογικά κατάστιχα, τα οποία προφανώς αναφέρονται στους λιγότερο φτωχούς.

Τα ζευγάρια χωρίς προικία έγγεια αγαθά, ανέρχονται στο 6,07% του συνόλου, ποσοστό κατά πολύ χαμηλότερο εκείνου που καταγράφεται στο κατάστιχο απογραφής της έγγειας ιδιοκτησίας του 1670, και επιβεβαιώνει το υψηλότερο επίπεδο των προικοδοτούμενων σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού. Εξάλλου, το συνολικό ποσοστό των ακτημόνων δεν αποτυπώνεται ούτε στο κατάστιχο, καθώς απογράφονται μόνο όσοι διαθέτουν εισοδηματικές πηγές που τους επιτρέπουν να εξυπηρετήσουν τη φορολογική τους υποχρέωση, ως προς το συλλογικό φόρο επί της αγροτικής παραγωγής. Επιπλέον, το 67% των ακτημόνων καταβάλλει και κεφαλικό φόρο.¹³⁶

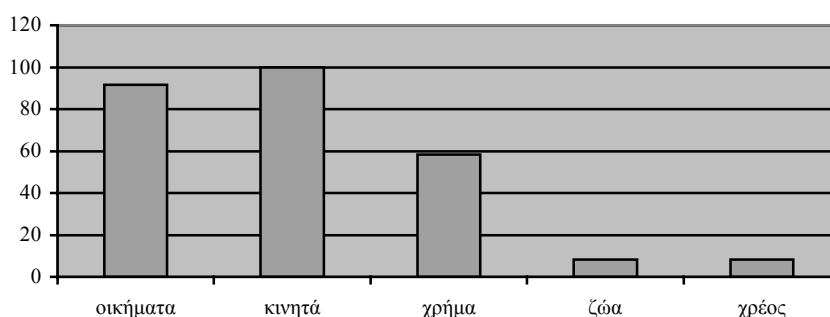
Τα ζευγάρια ακτημόνων είναι 24, συναντώνται κυρίως τον 18^ο αιώνα, δεν διαφοροποιούνται ως προς το δόγμα σε σύγκριση με το σύνολο, και λαμβάνουν σε όλες τις περιπτώσεις, πλην δυο, προικία μικρής αξίας. Οι προίκες τους συγκροτούνται κυρίως από

¹³⁵ Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις υπηρετών που προικοδοτούνται από τα αφεντικά τους, όπως και η μοναδική διαθήκη υπηρέτριας που κληροδοτεί στο αφεντικό της αγαθά που είχε λάβει από τη σύζυγό του, βλ. παραπάνω, 282.

κινητά και οικήματα, ενώ η συχνότητα ζώων, κυρίως, αλλά και χρηματικών ποσών είναι περιορισμένη. Το ύψος των χρηματικών ποσών είναι χαμηλότερο του συνόλου (50 γρόσια), αλλά το ποσοστό των προικών που περιλαμβάνουν χρέη (γνωστού ύψους σε μια περίπτωση όπου πρόκειται για 10 γρόσια), παρά το ότι αφορά μόνο δυο περιπτώσεις, αποτελεί επιπλέον ένδειξη της χαμηλής οικονομικής επιφάνειας και της περιορισμένης χρηματικής ρευστότητας που χαρακτηρίζει τα συγκεκριμένα ζευγάρια.¹³⁷

Τα ζευγάρια αυτά δεν αποκλείεται να αποκτήσουν έγγεια ιδιοκτησία στο μέλλον, μέσω αγοράς ή μεταβίβασης εκ μέρους συγγενών, οπότε και είναι σε ακόμη μικρότερο βαθμό αντιπροσωπευτικά του συνόλου των ακτημόνων.

Σχεδιάγραμμα 10. Σύνθεση προίκας ακτημόνων

Οι περιπτώσεις δυο ακτημόνων ζευγαριών, που λαμβάνουν μέτρια ή μεγάλη προίκα, το μέγεθος της οποίας οφείλεται σε υψηλά χρηματικά ποσά, είναι ενδεικτικές των τάσεων που καταγράφονται στα φορολογικά κατάστιχα. Κυρίως, όμως, είναι ενδεικτικές του βαθμού εκχρηματισμού και διαφοροποίησης των οικονομικών δραστηριοτήτων που σημειώνονται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και κορυφώνονται στις αρχές του 19^{ου}, και συνδέονται με περιορισμένα μεγέθη έγγειας ιδιοκτησίας.

Οι καθολικοί Λουκάς Ρενιέρης και Καλίτζα Φασκιώτη προικοδοτούνται το 1814. Η Καλίτζα, 19 ετών, λαμβάνει από τους γονείς της ένα υπόσκαφο σπίτι, που ο πατέρας της δεσμεύεται να «καταστήσει όπως κάθε σπίτι, με τα αναγκαία του διορθώματα», ένα κόσμημα μαργαριταρένιο και μερικά ασημένια κουμπιά, μια ντουζίνα πετσέτες, μια ντουζίνα «πηρουνομάχαιρα» και δυο κασέλες, υπό τον όρο, εάν δεν αποκτήσει παιδιά, να τα

¹³⁶ Βλ. Μπαλτά – Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία ... ό.π.», 128-129. Σημειώνουμε, ενδεικτικά, ότι δυο από τα προικοδοτούμενα ζευγάρια που καταγράφονται στα κατάστιχα ως ακτήμονες, καταβάλλουν κεφαλικό φόρο της χαμηλότερης κατηγορίας.

¹³⁷ Μεταξύ των οικημάτων περιλαμβάνονται τρεις μεμονωμένες στέρνες, δυο φουρνοκατοικίες, αλλά σε καμία περίπτωση μύλος, μαγατζές ή εκκλησία. Τα κινητά είναι κατά κανόνα ενδύματα/λευκά είδη ή/και έπιπλα/οικιακά σκεύη, ενώ κοσμήματα συναντώνται στο ένα τρίτο των περιπτώσεων. Επίσης, τουλάχιστον μια εικόνα λαμβάνουν τα μισά ζευγάρια. Τα ζώα είναι σε μια περίπτωση μελίσσι, και σε άλλη μισό βόδι, μελίσσι, κατσικά και γουρούνι, και στις δυο συναντώνται σε μικρές προίκες.

μεταβιβάσει στους στενότερους συγγενείς της, κρατώντας «της εξουσίας» της αγαθά αξίας 300 γροσίων. Οι γονείς του Λουκά μεταβιβάζουν το σπίτι όπου κατοικούν, το οποίο και κρατούν γεροντομοίρι, ενώ ο ίδιος σημειώνεται ότι «έχει από δούλευσίν του» 1.000 γρόσια, 3 «φορεσιές ρούχα» και δυο κασέλες, η μια «της θαλάσσης». Ο Λουκάς δεσμεύεται, αν μείνει άκληρος, να μεταβιβάσει το προικώο σπίτι του στον αδερφό του, υπό τον όρο εκείνος «να είναι στο ρήτο λατίνων». Το μόνο άλλο στοιχείο που διαθέτουμε για το συγκεκριμένο ζευγάρι, είναι αγορά χωραφιού αξίας 300 γροσίων από τον Λουκά, λίγους μήνες μετά την προικοδότησή του.¹³⁸

Επαγγελματικές κατηγορίες προικοδοτούμενων

Η παρουσία επαγγελματιών είναι ιδιαίτερα περιορισμένη στις πηγές και τα στοιχεία που αφορούν ζευγάρια στα οποία ο γαμπρός είναι ορθόδοξος ιερωμένος, τεχνίτης ή ναυτικός σημειώνονται απλώς ενδεικτικά, ιδιαίτερα όσον αφορά τους τεχνίτες και τους ναυτικούς.

Όπως διαπιστώσαμε εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά των προσηγορικών, πρόκειται για ζευγάρια που λαμβάνουν προίκες χαμηλότερες του μέσου όρου και συναντώνται κυρίως τον 17^ο αιώνα. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι ο συνολικός αριθμός των επαγγελματιών αυτών είναι μεγαλύτερος των αντίστοιχων προσηγορικών, καθώς από το περιεχόμενο των προικώων και, κυρίως, από μεταγενέστερα έγγραφα μπορούμε να διακρίνουμε επιπλέον πρόσωπα που ακολουθούν το επάγγελμα του ιερωμένου ή του τεχνίτη. Το επάγγελμα, όμως, του ναυτικού δεν μπορούμε να το διακρίνουμε παρά μόνο από το αντίστοιχο προσηγορικό.¹³⁹

Πίνακας 22α. Σύνθεση προίκας ζευγαριών ανάλογα με το επάγγελμα του γαμπρού

	<u>ορθ. ιερωμένοι</u> α)		<u>τεχνίτες</u> α)		<u>ναυτικοί</u> α)	
χωράφια	16	94,11%	13	86,66%	5	83,33%
αμπέλια	15	88,23%	9	60,00%	5	83,33%
οικήματα	17	100,00%	15	100,00%	6	100,00%
κινητά	16	94,11%	14	93,33%	6	100,00%
χρήμα	4	23,53%	9	60,00%	3	50,00%
ζώα	12	70,58%	3	20,00%	-	-
χρέος	-	-	1	6,66%	-	-
σύνολο	15		15		6	

α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου της κάθε επαγγελματικής κατηγορίας

¹³⁸ Βλ. 25 Ιανουαρίου 1814 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 6 υποφ. β' αγοραπωλησία 19 Ιουνίου 1814 *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α' Δικαιοπρακτικά έγγραφα, Φάκ. 3 υποφ. 2 γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Φασκιώτη *ό.π.*, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Το χωράφι που αγοράζει ο γαμπρός είναι υψηλής αξίας, κρίνοντας από το γεγονός ότι η μέση τιμή χωραφιού είναι 89 γρόσια το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και παρά την όποια άνοδο τιμών υπάρχει στις αρχές του 19^{ου}, βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακα 2α.

¹³⁹ Βλ. και Παράρτημα ΙV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμυ, 124-127.

Πίνακας 22β. Ύψος προικίων χρημάτων ανάλογα με το επάγγελμα του γαμπρού

	α)	β)	γ)
ορθ. ιερωμένοι	2	2 - 100	12
τεχνίτες	8	20 - 1.400	140
ναυτικοί	3	100 - 600	250

α) αριθμός ζευγαριών για τα οποία είναι γνωστό το ύψος των προικίων χρημάτων

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια¹⁴⁰

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

Το στοιχείο που κυρίως χαρακτηρίζει τα συγκεκριμένα ζευγάρια είναι η ισχυρή παρουσία κινητών ή ακίνητων που συνδέονται με το επάγγελμα του γαμπρού.

Η σύνθεση της προίκας των ζευγαριών με ιερωμένους γαμπρούς διαφοροποιείται σημαντικά. από το σύνολο των ζευγαριών, ιδιαίτερα εκείνων που προικοδοτούνται τον 17^ο αιώνα, ως προς το χαμηλότερο ποσοστό μεταβίβασης χρηματικών ποσών και το κατά πολύ υψηλότερο μεταβίβασης ζώων. Χαρακτηριστικά ανάλογα, ως ένα βαθμό, με το σύνολο των ορθόδοξων. Τα είδη των ζώων είναι αντίστοιχα με όσα συναντώνται στο σύνολο των ζευγαριών, ενώ το ύψος των χρηματικών ποσών κατά πολύ χαμηλότερο, αν και το τελευταίο μόνο ενδεικτικά μπορούμε να το αναφέρουμε. Τα συγκεκριμένα ζευγάρια λαμβάνουν σε μεγαλύτερη συχνότητα εκκλησίες (35,29%), άμφια, λειτουργικά βιβλία και/ή ιερά σκεύη (66,66% επί του συνόλου όσων διαθέτουν κινητά της τέταρτης κατηγορίας).

Τα ζευγάρια των τεχνητών παρουσιάζουν σαφώς χαμηλότερα ποσοστά έγγειων αγαθών, σε σχέση με το σύνολο των ζευγαριών, αλλά και ζώων και χρημάτων. Το ύψος των χρημάτων είναι επίσης χαμηλότερο, υψηλότερο, ωστόσο, από το ύψος στις μικρές προίκες, μέγεθος που αφορά συνήθως τα συγκεκριμένα ζευγάρια. Το γεγονός πιθανόν αντανακλά υψηλότερες χρηματικές διαθεσιμότητες λόγω του επαγγέλματος του γαμπρού.¹⁴¹

Τα ελάχιστα, τέλος, ζευγάρια των ναυτικών παρουσιάζουν ακόμη χαμηλότερα ποσοστά έγγειων αγαθών, αλλά σαφώς μεγαλύτερο ύψος χρηματικών ποσών, καθώς και κατοχής σκαφών (4 στους 5 από εκείνα που διαθέτουν κινητά της τέταρτης κατηγορίας). Ωστόσο, πρόκειται κυρίως για μικρά σκάφη, μικρότερα από εκείνα που μεταβιβάζονται στο σύνολο των ζευγαριών, γεγονός που, σε συνδυασμό με το ποσοστό και το ύψος των χρηματικών ποσών υποδηλώνει ότι οι φέροντες το συγκεκριμένο προσηγορικό δεν αντιπροσωπεύουν τους πλοιοκτήτες υψηλής οικονομικής επιφάνειας.

¹⁴⁰ Σε καμία περίπτωση δεν ορίζεται η μορφή με την οποία μεταβιβάζονται τα χρηματικά ποσά.

¹⁴¹ Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι στην περίπτωση ζευγαριού που διαθέτει 1.400 γρόσια, το συγκεκριμένο αγαθό έχει τη μεγαλύτερη αξία από τα υπόλοιπα προικία, ενώ αντίστοιχη περίπτωση δεν συναντάται μεταξύ των υπολοίπων επαγγελματικών κατηγοριών. Αναλυτικά για τα προικία τεχνίτη που είναι χρυσοχός βλ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 42.

Ζευγάρια με ξένους

Τα λίγα ζευγάρια όπου ο ένας από τους προικοδοτούμενος δεν κατάγεται από τη Σαντορίνη διαφοροποιούνται από το σύνολο σε σημαντικό βαθμό, κυρίως ως προς την επιμέρους σύνθεση των προικίων τους, και ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά τους. Σχεδόν τα μισά συναντώνται κατά το διάστημα 1750-1821, είναι κατά τα τρία τέταρτα περίπου καθολικά, και λαμβάνουν προίκες κατά πολύ υψηλότερες (κατά 58,33 μεγάλες και κατά 38,88% μέτριες). Σημειώνουμε ότι σε έξι στις δέκα περιπτώσεις ξένος είναι ο γαμπρός, και όσα στοιχεία σύνθεσης των προικίων είναι διαφορετικά οφείλονται κατά κανόνα στον ξένο προικοδοτούμενο.¹⁴²

Ενδεικτικό της περιουσιακής τους κατάστασης είναι και το γεγονός ότι οι ξένοι συμβαίνει να λαμβάνουν προικία μεγάλης έκτασης, 100 μουζουρίων κατά μέσο όρο.

Πίνακας 23. Σύθεση προίκας 36 ζευγαριών όπου ο ένας προικοδοτούμενος είναι ξένος

α)	
χωράφια	97,22%
αμπέλια	83,33%
κήποι	22,22%
οικήματα	97,22%
κινητά	97,22%
χρήμα	69,44%
ζώα	33,33%
χρέος	2,77%

α) ποσοστό ζευγαριών επί του συνόλου

Η μεγάλη συχνότητα κήπων χαρακτηρίζει το σημαντικό επίπεδο της έγγειας προικιάς περιουσίας. Η γενικότερη υψηλή οικονομική επιφάνεια, εξάλλου, οφείλεται και στα ακόλουθα μεγάλα μεγέθη: 1) ύψος προικίων χρημάτων (30-5.500 γρόσια, κατά μέσο όρο 500), 2) ποσοστό προικίων στις οποίες το χρήμα αποτελεί το υψηλότερης αξίας αγαθό (36% όσων περιλαμβάνουν χρηματικά ποσά), 3) συχνότητα κινητών ειδών υψηλής αξίας, κυρίως «χρυσών» ή πολυτελείας (51,42% και 31,42% αντίστοιχα), 4) αριθμός ζώων, παρά το χαμηλό ποσοστό παρουσίας τους (3-156, 20 κατά μέσο όρο). Το ύψος των χρηματικών ποσών, ωστόσο, δεν είναι ιδιαίτερα υψηλό, συγκρινόμενο με εκείνο του συνόλου τον 18^ο αιώνα και

¹⁴² Σχετικά με το φύλο των ξένων που παντρεύονται στη Σαντορίνη, βλ. σχετικά παρακάτω, 534 κ.εξ., καθώς και παραπάνω, 85.

των μεγάλων προικών ή των προικών στις οποίες τα χρήματα αποτελούν το υψηλότερης αξίας αγαθό.¹⁴³

Σημειώνουμε ότι μεταξύ των κτισμάτων οι μύλοι συναντώνται σε αντίστοιχο ποσοστό με το σύνολο των ζευγαριών, πρόκειται, όμως, για υψηλότερης αξίας αγαθά, καθώς μεταβιβάζεται σε όλες τις περιπτώσεις η κυριότητα ολόκληρου του μύλου, σε μια περίπτωση μάλιστα δυο μύλων, ο ένας από τους οποίους νερόμυλος. Επιπλέον, μεταξύ των προικών κτισμάτων συναντώνται και ορισμένα που δεν περιλαμβάνονται σε προίκες Σαντορινιών, λόγω της διαφοροποίησης των καλλιεργειών στους τόπους καταγωγής των ξένων.

Χαρακτηριστική είναι η σύνθεση της προίκας των καθολικών αφέντη Φίλιππου Μπαζέγιου από τη Νάξο και της Σαντορινιάς Μαργαρίτας Σιγάλα, 20 ετών. Το μέγεθος της προίκας μπορούμε να εκτιμήσουμε και λόγω αποτίμησης της αξίας των προικών του γαμπρού, αλλά και καταγραφής της έκτασης χωραφιών και αμπελιών της νύφης. Συνολικά τα προικώα περιλαμβάνουν 30 χωράφια, 8 αμπέλια, ένα κήπο, περισσότερα από 9 κατοικίες, δυο μύλους, «ελαιοτρίβι», 1.700 γρόσια, καθώς και περισσότερα από 270 κινητά αντικείμενα όλων των κατηγοριών, μεταξύ των οποίων: 22 κοσμήματα και ασημένια σκεύη, 16 «χρυσά» ενδύματα και δυο «μαργαριταρένια», 15 κασέλες, 16 καρέκλες, 3 τραπέζια, 12 «σκαμπέλα» [είδος σκαμνιού], 2 εικόνες, «λίχνος» από τη Βενετία, και 7 καθρέφτες, οι δυο «χρυσοί».

Στη νύφη μεταβιβάζονται 6 χωράφια και 6 αμπέλια συνολικής έκτασης 50 μουζουριών, περισσότερες από 3 κατοικίες, και τα μισά περίπου κινητά (μεταξύ των οποίων 10 χρυσά ενδύματα, 7 κοσμήματα, 5 κασέλες, 6 καρέκλες, ο λίχνος και μια εικόνα). Επίσης, και το χρηματικό ποσό, που θα μπορεί να επιλέξει εάν θα της αποδοθεί σε μετρητά ή σκρίτα.

Τα προικώα του γαμπρού βρίσκονται όλα στην Πάρο και τη Νάξο, και η συνολική τους αξία ανέρχεται σε 7.500 γρόσια. Τα έγγεια αγαθά του αποτελούνται από 15 χωράφια στην Πάρο (μεταξύ των οποίων και «φυτειά») και 9 στη Νάξο, 2 αμπέλια στην Πάρο, και «περιβόλι» στη Νάξο. Επίσης, διαθέτει περισσότερα από 6 σπίτια στην Πάρο και τη Νάξο, ενώ στο ίδιο νησί βρίσκονται και οι δυο μύλοι, ο ένας νερόμυλος, και το «ελαιοτρίβι». Μεταξύ των κινητών του, που βρίσκονται όλα στη Νάξο, περιλαμβάνονται 6 ενδύματα χρυσά και 2 μαργαριταρένια, τα οποία συγκαταλέγονται μεταξύ των συνολικά 10 γυναικείων ενδυμάτων της προίκας του, 16 κοσμήματα και ασημένια σκεύη, μεταξύ των οποίων διαμαντένιο δακτυλίδι, καθώς και 3 τραπέζια, 6 καρέκλες, τα «σκαμπέλα», εικόνα, και οι 7 καθρέφτες.¹⁴⁴

¹⁴³ Το ποσοστό, εξάλλου, όσων καταγράφεται η μορφή υπό την οποία μεταβιβάζεται είναι επίσης χαμηλότερο του συνόλου (20%: μια περίπτωση μετρητών ή σκρίτων, τρεις μετρητών και σκρίτων, καθώς και η περίπτωση του Νικολού Μαθά που λαμβάνει μετρητά και ποσό κατατεθειμένο στη Βενετία, βλ. εδώ παραπάνω, 418.

¹⁴⁴ Βλ. προικοσύμφωνο που συντάσσεται στα Φηρά 19 Ιουλίου 1762, *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνο, Φάκ. 5 υποφ. α'. Ο πατέρας του γαμπρού, αφέντης Αντρέας Μπαζέγιος Αναπλιώτης, κατάγεται από τη Σαντορίνη, αλλά μετά το γάμο του με την Μαρκέτα Σουμμαρίπα εγκαταστάθηκε στη Νάξο, όπου

Ζευγάρια με προικώα εκτός Σαντορίνης

Η συγκεκριμένη κατηγορία προικοδοτούμενων αφορά ελάχιστα ζευγάρια που παρουσιάζουν αναλογίες με τα ζευγάρια όπου ο ένας προικοδοτούμενος είναι ξένος, κυρίως λόγω του ύψους των χρηματικών ποσών και του αριθμού των ζώων, αλλά και της παρουσίας κήπων. Το μέγεθος της προίκας των ζευγαριών αυτών, όμως, κινείται σε υψηλότερα επίπεδα (κατά τα τέσσερα πέμπτα μεγάλες), η προικοδότηση χρονολογείται κατά τα δυο τρίτα τον 17^ο αιώνα, ενώ πρόκειται για καθολικά κατά τα τέσσερα πέμπτα.

Πίνακας 24. Σύνθεση προίκας 18 ζευγαριών με αγαθά εκτός Σαντορίνης

	α)		β)
χωράφια	17	94,44%	82,35%
αμπέλια	17	94,44%	58,82%
κήποι	3	16,66%	66,66%
οικήματα	18	100,00%	38,88%
κινητά ¹⁴⁵	18	100,00%	?
χρήμα	13	72,22%	30,76%
ζώα	14	77,77%	35,17%
χρέος	1	5,55%	-

α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου

β) ποσοστό αγαθών που βρίσκονται εκτός Σαντορίνης επί του συνόλου των αγαθών του κάθε είδους

Το ποσοστό προικίων με χρηματικά ποσά είναι ιδιαίτερα υψηλό για την εποχή όπου κυρίως συναντώνται τα συγκεκριμένα ζευγάρια, όπως και το ύψος των ποσών (150-1.500, 825 κατά μέσο όρο).¹⁴⁶ Ο αριθμός των ζώων θα πρέπει, επίσης, να ήταν μεγάλος, κρίνοντας από τη μοναδική περίπτωση όπου καταγράφεται ακριβώς (40). Τα έγγεια αγαθά, επίσης, κινούνται σε υψηλά επίπεδα, ενώ η επιμέρους σύνθεση των κτισμάτων και των κινητών παρουσιάζει χαρακτηριστικά ανάλογα με εκείνα των ζευγαριών όπου ο ένας προικοδοτούμενος είναι ξένος.

Σημειώνουμε ότι εκτός Σαντορίνης βρίσκονται περίπου τα μισά προικώα, που μπορεί να προέρχονται από την προίκα του ενός ή και των δυο μελλόνυμφων. Πρόκειται κυρίως για κτηματική περιουσία, κατά κανόνα χωράφια. Συνήθως, σε κάθε ζευγάρι, τα προικώα αυτά

γεννήθηκαν τα παιδιά τους, και έτσι ο γαμπρός χαρακτηρίζεται ξένος στα έγγραφα. Η προέλευση των προικίων του της Πάρου, θα πρέπει να οφείλεται στην καταγωγή της γιαγιά του από την πλευρά της μητέρας του, της Κατζιάνας Σουμμαρίπα, το γένος Σανούδου από την Πάρο. Βλ. γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Μπαζέγιου *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα.

¹⁴⁵ Σχεδόν σε καμία περίπτωση δεν γνωρίζουμε πού βρίσκονται τα κινητά.

¹⁴⁶ Σε μια περίπτωση, άλλωστε, πρόκειται για κατάθεση στη Βενετία, ενώ συχνά τα ποσά μεταβιβάζονται και υπό τη μορφή χαμηλότοκων ομολογιών, οι υπόχρεοι των οποίων κατοικούν σε άλλα νησιά των Κυκλάδων.

βρίσκονται σε ένα τόπο εκτός Σαντορίνης, εκτός από δυο περιπτώσεις που είναι διασκορπισμένα σε περισσότερους.

Οι προίκες περιλαμβάνουν σε όλες τις περιπτώσεις αγαθά που βρίσκονται σε νησιά των Κυκλάδων, κυρίως στη Νάξο. Στη Νάξο, εξάλλου, συναντώνται και τρεις περιπτώσεις ιδιαίτερα μεγάλων προικών στις οποίες μεταβιβάζεται στον γαμπρό «φέουδο». Εκτός ελλαδικού χώρου βρίσκονται αγαθά μόνο σε μια περίπτωση, όπου πρόκειται για καταθέσεις στη Βενετία. Ως προς την προέλευση των ακίνητων εκτός Σαντορίνης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε σημαντικό ποσοστό θα πρέπει να αποτελούν περιουσιακά στοιχεία γονέων των προικοδοτούμενων που ήταν ξένοι, ενώ τα χρηματικά ποσά υπό τη μορφή ομολογιών ή καταθέσεων προέρχονται μάλλον από εμπορικές δραστηριότητες.¹⁴⁷

Σύνθεση προίκας αντρών και γυναικών

Τα προικώα που λαμβάνει ο κάθε μελλονύμφος διαφοροποιούνται ανάλογα με το φύλο του, γεγονός που συνδέεται με γενικότερες προικοδοτικές πρακτικές και οικογενειακές στρατηγικές.

Σημειώνουμε ότι τα στοιχεία στη συγκεκριμένη περίπτωση αφορούν μεγαλύτερο αριθμό προικοδοτούμενων (414 άντρες και 447 γυναίκες), καθώς περιλαμβάνονται και οι περιπτώσεις ζευγαριών για τα οποία γνωρίζουμε μόνο την προίκα του ενός μελλονύμφου. Έτσι, οι καθολικοί συναντώνται σε ελαφρά υψηλότερη συχνότητα, όπως και οι μεγάλες προίκες, ενώ η χρονική κατανομή των προικοδοτούμενων είναι αντίστοιχη με εκείνη των ζευγαριών. Οι αποκλίσεις αυτές είναι ελάχιστες και δεν διαφοροποιούν ουσιαστικά το συγκεκριμένο σώμα από το σύνολο των προικοδοτούμενων ζευγαριών.¹⁴⁸

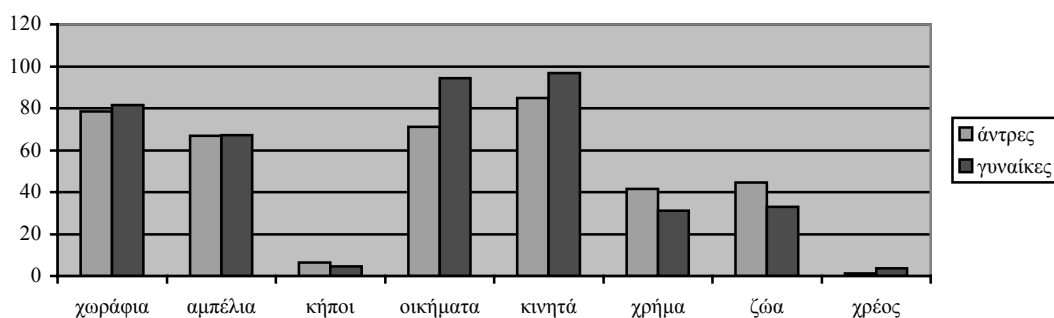
Οι προίκες των αντρών περιέχουν σε υψηλότερο ποσοστό χρηματικά ποσά και ζώα, οι προίκες των γυναικών σε υψηλότερο οικήματα και κινητά. Η σύνθεση των κινητών παρουσιάζει σημαντικές διαφορές μεταξύ των δυο φύλων, ενώ τα ποσοστά έγγειας ιδιοκτησίας είναι αντίστοιχα.¹⁴⁹ Επισημαίνουμε ότι η σύνθεση των προικών κατά φύλο, ως προς τη χρονική κατανομή, το δόγμα και το μέγεθος της συνολικής προίκας είναι σε γενικές γραμμές αντίστοιχη με εκείνη των ζευγαριών.

¹⁴⁷ Σχετικά με τις μεταβιβάσεις φεουδαλικού χαρακτήρα και την καταγωγή ξένων συζύγων βλ. παραπάνω 243 και 294. Σχετικά με τον τόπο όπου βρίσκονται τα συγκεκριμένα προικώα βλ. Παράρτημα III, πίνακα 15.

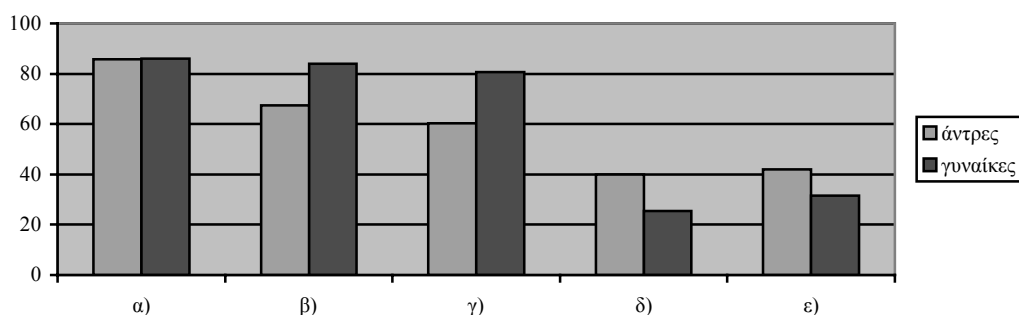
¹⁴⁸ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα III, πίνακα 16 όπου τα στοιχεία που αφορούν τα συγκεκριμένα ζευγάρια, καθώς και Παράρτημα I, πίνακες 7-9 και 10 όπου τα στοιχεία μεμονωμένων προικοδοτούμενων. Το 95,14% των αντρών συναντάται στα προικοδοτούμενα ζευγάρια, που ήδη εξετάσαμε, όπως και το 88,36% των γυναικών. Το υψηλότερο ποσοστό καθολικών, εξάλλου, οφείλεται στο ότι στις συγκεκριμένες περιπτώσεις λαμβάνεται υπόψη το δόγμα του κάθε μελλονύμφου και όχι το δόγμα τέλεσης του γάμου, ενώ το μεγαλύτερο μέγεθος της προίκας στο ότι οι μεμονωμένοι προικοδοτούμενοι λαμβάνουν ελαφρά μεγαλύτερες προίκες. Σχετικά με τους μεικτούς γάμου βλ. και παρακάτω, 518 κ.εξ.

¹⁴⁹ Όπως αντίστοιχα συμβαίνει στη Νάξο, βλ. Kasdagli, *Land... ό.π.*, 216-218.

Σχεδιάγραμμα 11. Σύνθεση προίκας ανάλογα με το φύλο των προικοδοτούμενων

Σχεδιάγραμμα 12. Βασικά χαρακτηριστικά σύνθεσης προίκας ανάλογα με το φύλο των προικοδοτούμενων

- α) ποσοστό προικίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά
- β) ποσοστό προικίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά και οικήματα
- γ) ποσοστό προικίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και κινητά
- δ) ποσοστό προικίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και χρήμα
- ε) ποσοστό προικίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και ζώα

Οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των δυο φύλων συνδέονται και με τη διαφορετική προέλευση των προικίων τους. Στις γυναίκες μεταβιβάζονται συχνότερα προικία των γονέων, κυρίως της μητέρας, ιδιαίτερα κατοικίες, ενώ οι προίκες των αντρών περιέχουν συχνότερα αγορές, που πραγματοποίησαν οι γονείς τους ή και οι ίδιοι. Έτσι, οι γυναίκες διαθέτουν υψηλότερο ποσοστό οικημάτων και κινητών, καθώς οι αγοραπωλησίες αφορούν κυρίως χωράφια και αμπέλια. Οι προίκες των αντρών, εξάλλου, περιέχουν συχνότερα προϊόντα ατομικής τους δραστηριότητας, με αποτέλεσμα να συγκροτούνται σε υψηλότερο ποσοστό από χρηματικά ποσά.¹⁵⁰

Η ποικιλία στη σύνθεση της προίκας αντρών και γυναικών είναι περιορισμένη σε σύγκριση με εκείνη των ζευγαριών. Κατά τις διαπραγματεύσεις για τη σύναψη του γάμου και τη συγκρότηση της προίκας, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, εκτός από τις διαθεσιμότητες των προικοδοτών και τις αμοιβαίες απαιτήσεις, και το ελάχιστο αναγκαίο των ειδών που είναι

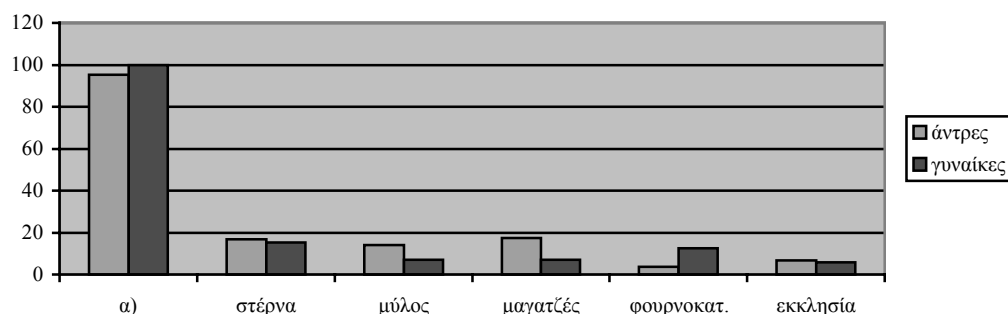
απαραίτητα στο νέο νοικοκυριό, καθώς και το γεγονός ότι οι προίκες του κάθε προικοδοτούμενου θα αποτελέσουν τη βάση του νέου νοικοκυριού. Έτσι, συχνά αγαθά που λείπουν από τα προικώα του ενός περιλαμβάνονται στα προικώα του άλλου. Οι γυναικείες προίκες, πάντως, παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία, εξαιρουμένου του χρήματος, μάλλον λόγω της διαφορετικής προέλευσης των προικώων.¹⁵¹

Η σύνθεση ακίνητων και κινητών, καθώς και το ύψος και ο ρόλος του χρήματος αποτελούν τους κύριους επιμέρους παράγοντες που διαφοροποιούν τις προίκες κατά φύλο. Τα χαρακτηριστικά της προίκας που δεν περιλαμβάνει έγγεια αγαθά, των αντρών που ακολουθούν συγκεκριμένο επάγγελμα, των προικοδοτούμενων που είναι ξένοι ή λαμβάνουν προικώα εκτός Σαντορίνης, καθώς και το είδος και το ύψος των χρεών είναι αντίστοιχα με εκείνα των ζευγαριών και δεν θα τα αναλύσουμε ξεχωριστά στο σημείο αυτό.

Ακίνητα

Οι αντρικές προίκες περιέχουν σε ελαφρά υψηλότερο ποσοστό κήπους, καθώς πρόκειται για αγαθά που κυρίως συναντώνται σε προίκες ξένων, οι οποίοι είναι συνήθως άντρες. Το στοιχείο, όμως, που διαφοροποιεί τις προίκες ανάλογα με το φύλο είναι η επιμέρους σύνθεση των κτισμάτων.

Σχεδιάγραμμα 13. Βασικά χαρακτηριστικά κτισμάτων ανάλογα με το φύλο των προικοδοτούμενων

α) ποσοστό προικοδοτούμενων με κατοικίες

Κατ'αρχήν σημειώνουμε ότι οι γυναίκες διαθέτουν σε κάθε περίπτωση τουλάχιστον ένα χώρο κατοικίας, ενώ οι άντρες μπορεί να διαθέτουν μόνο άλλου είδους κτίσματα: μύλο ή μαγατζέδες. Τα τελευταία, άλλωστε, περιέχονται σε υψηλότερο ποσοστό στις αντρικές προίκες, καθώς αποτελούν μέσα παραγωγής ή συνδέονται με εμπορικές δραστηριότητες και αφορούν αντρικές ενασχολήσεις. Οι γυναίκες, πάντως, λαμβάνουν σε υψηλότερο ποσοστό φουρνοκατοικίες, που αφορούν οικιακή δραστηριότητα. Για τους ίδιους λόγους οι αντρικές

¹⁵⁰ Βλ. «Στη Σαντορίνη ... ό.π., 249 σχετικά με τα αντικείμενα των αγοραπωλησιών ακινήτων

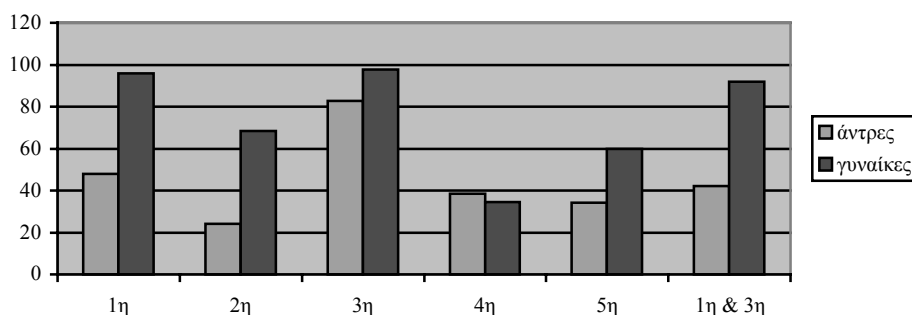
προϊκές περιέχουν περισσότερα εργαστήρια, αγαθό που σπάνια συναντάται στα προικώα, ενώ για λόγους που συνδέονται με γενικότερες οικογενειακές στρατηγικές, είναι οι μόνες στις οποίες μεταβιβάζεται «φέουδο».¹⁵²

Στην περίπτωση των εκκλησιών, εξάλλου, θυμίζουμε ότι μπορεί να συναντώνται τόσο σε προϊκές ιερωμένων όσο και σε γυναικείες, κυρίως όταν οι νύφες είναι οι ίδιες κόρες παπάδων.

Κινητά

Η σύνθεση των κινητών διαφέρει ουσιαστικά μεταξύ των δυο φύλων, καθώς οι αντρικές προϊκές περιέχουν αγαθά κάθε κατηγορίας σε πολύ μικρότερη συχνότητα, εκτός από εκείνα που αναφέρονται σε μέσα παραγωγής. Στην περίπτωση των κινητών είναι εμφανής ο διαφορετικός χαρακτήρας προικοδότησης του κάθε φύλου και σαφής ο διαχωρισμός μεταξύ των αγαθών που αναλογούν σε άντρες και γυναίκες.¹⁵³

Σχεδιάγραμμα 14. Σύνθεση κινητών ανάλογα με το φύλο των προικοδοτούμενων

1^η) ενδύματα/λευκά είδη

2^η) κοσμήματα/πολύτιμα σκεύη

3^η) έπιπλα/οικιακά σκεύη

4^η) εργαλεία, αγροτικά προϊόντα, αντικείμενα επαγγελματικής χρήσης

5^η) διάφορα

Στα προικώα των γυναικών πέφτει το μεγαλύτερο βάρος για τη συγκρότηση του οικιακού εξοπλισμού, ακόμη και για τα αγαθά που δεν είναι απολύτως απαραίτητα στη διαβίωση του ζευγαριού. Οι άντρες λαμβάνουν, από την πλευρά τους, ορισμένα αντικείμενα

¹⁵¹ Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακα 17.

¹⁵² Οι άντρες λαμβάνουν εργαστήρι σε 4 περιπτώσεις και οι γυναίκες σε δυο, βλ. αντίστοιχα Ζει, *Paros...* ό.π., 318. Το συγκεκριμένο κτίσμα μπορεί να συνδέεται και με εμπορικές δραστηριότητες, γεγονός που δεν διακρίνεται στις περιπτώσεις αυτές, βλ. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές...* ό.π., 58-59. Σχετικά με τα προικώα φεουδαλικού τύπου βλ. παραπάνω, 243 και 294. Σημειώνουμε, πάντως, ότι οχρωματικοί πύργοι μεταβιβάζονται στην ίδια αναλογία μεταξύ των δυο φύλων (4 σε άντρες και 3 σε γυναίκες). Σχετικά με την παρουσία σπιτιών στις προϊκές των γυναικών στη Σύρο, που δεν συναντάται σε κάθε περίπτωση, αλλά κυμαίνεται μεταξύ 75,76%-92,31%, βλ. Karachristos, *Familie...* ό.π., 213.

που χαρακτηρίζουν το φύλο τους, αλλά κυρίως όσα αφορούν παραγωγή προϊόντων ή άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας, τα τελευταία σχεδόν αποκλειστικά.

Δεν θα αναφερθούμε αναλυτικά στη σύνθεση της κάθε κατηγορίας κινητών, αλλά θα περιοριστούμε κυρίως σε βασικά και ορισμένα επιμέρους χαρακτηριστικά, που, όμως, ολοκληρώνουν τη σχετική εικόνα.

Πίνακας 25. Συχνότητα παρουσίας διαφόρων ειδών κινητών στις προίκες αντρών και γυναικών

	α)	β)
ενδύματα	63,80%	84,92%
λευκά είδη	31,28%	82,66%
κρεβατοστρώσι	6,87%	52,51%
κοσμήματα	63,41%	96,12%
πολύτιμα σκεύη	48,78%	38,02%
κασέλα	38,62%	47,16%
αργαλειός	-	6,99%
σκάφη	18,54%	4,19%
άμφια/λειτουργικά βιβλία/ιερά σκεύη	3,84%	4,89%
εργαλεία τεχνητών	2,41%	-
εικόνα	76,52%	73,89%
καθρέφτης	16,52%	34,53%
όπλο	4,12%	1,20%

α) προίκες αντρών: ποσοστά αγαθών στο σύνολο της κατηγορίας που ανήκουν

β) προίκες γυναικών: ποσοστά αγαθών στο σύνολο της κατηγορίας που ανήκουν

Η μόνη ιδιαιτερότητα στα κινητά επαγγελματικού τύπου συναντάται σε όσα προορίζονται για τους ορθόδοξους ιερωμένους, όπως συμβαίνει και με τις εκκλησίες, και είναι το αποτέλεσμα της στρατηγικής των συγκεκριμένων οικογενειών, καθώς τα κινητά και οι εκκλησίες περιλαμβάνονται είτε στην προίκα του γαμπρού είτε σε εκείνη της νύφης, η οποία, όμως συνήθως ανήκει σε οικογένεια ιερωμένων.¹⁵⁴

Οι εικόνες μεταβιβάζονται ανεξαρτήτως φύλου, ενώ εργαλεία τεχνητών αποκλειστικά σε άντρες και αργαλειός αποκλειστικά σε γυναίκες.¹⁵⁵ Οι καθρέφτες αποτελούν προικό που κυρίως χαρακτηρίζει τις γυναικείες προίκες, οι οποίες περιλαμβάνουν και κάθε είδους διακοσμητικά αντικείμενα πολύ συχνότερα. Στις γυναικείες προίκες, εξάλλου, συναντώνται

¹⁵³ Όπως συνήθως συμβαίνει, Βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 216, 226, όπου όμως η διαφοροποίηση είναι εντονότερη.

¹⁵⁴ Βλ. παρακάτω, 517-518.

¹⁵⁵ Σημειώνουμε ότι μεταξύ των 10 σχετικών περιπτώσεων μόνο σε μια μεταβιβάζεται αργαλειός ολόκληρος, ενώ στις υπόλοιπες εξαρτήματά του.

σε υψηλότερο ποσοστό και «χρυσά» ή είδη που έχουν κατασκευαστεί στη δυτική Ευρώπη ή την Κωνσταντινούπολη, καθώς και είδη πολυτελείας (σε αναλογία 3:1 περίπου ως προς τις αντρικές προίκες).¹⁵⁶

Σημειώνουμε, τέλος, ότι συμβαίνει σε ελάχιστες αντρικές προίκες να μεταβιβάζονται και γυναικεία ενδύματα ή κοσμήματα, ενώ αντίστοιχο φαινόμενο δεν μαρτυρείται σε γυναικείες προίκες.

Χρήμα

Οι αντρικές προίκες περιέχουν χρήματα σε υψηλότερο ποσοστό και σε μεγαλύτερα μεγέθη, έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα τουλάχιστον. Ωστόσο, κυρίως στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ισχύει το αντίστροφο, γεγονός που οφείλεται στις στρατηγικές συγκεκριμένων καθολικών οικογενειών ιδιαίτερα υψηλής οικονομικής επιφάνειας, οι οποίες προικοδοτούν και τις κόρες τους με μεγάλα χρηματικά ποσά, που συχνά αποτελούν το μόνο ή το κύριο προικώο αγαθό.

Πίνακας 26. Χρονική κατανομή ύψους χρηματικών ποσών ανάλογα με το φύλο των προικοδοτούμενων

	<u>άντρες</u>			<u>γυναίκες</u>		
	α)	β)	γ)	α)	β)	γ)
τέλη 16 ^{ου}	2	225 - 300	262,5	3	22 - 2.250	60,0
17 ^{ου} α'	19	3 - 3.000	75,0	16	6 - 2.000	105,0
17 ^{ου} β'	45	1 - 5.000	200,0	25	2 - 1.000	100,0
18 ^{ου} α'	38	3 - 1.500	200,0	30	3 - 1.200	180,0
18 ^{ου} β'	53	20 - 3.500	500,0	50	10 - 7.500	625,0
αρχές 19 ^{ου}	24	200 - 25.000	1.325,0	11	100 - 40.000	1.500,0
σύνολο	181	1 - 25.000	300,0	135	2 - 40.000	220,0

α) αριθμός προικοδοτούμενων

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

Πίνακας 27. Χαρακτηριστικά προικών αντρών και γυναικών που συγκροτούνται κυρίως/μόνο από χρηματικά ποσά

	<u>κυρίως</u>		γ)	<u>μόνο</u>		γ)
	α)	β)		α)	β)	
άντρες	27,62%	12 - 25.000	500	4,97%	20 - 3.000	250
γυναίκες	14,07%	42 - 40.000	1.200	1,48%	2.250 - 3.000	2.625

α) ποσοστό προικοδοτούμενων στο σύνολο όσων η προίκα περιέχει χρηματικά ποσά

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

¹⁵⁶ Βλ. και Ζέη, «Ο γάμος... ό.π., 69-70.

Οι προίκες που συγκροτούνται μόνο από χρηματικά ποσά είναι μικρότερες από εκείνες στις οποίες το χρήμα αποτελεί το προικό με την υψηλότερη αξία. Το γεγονός που επιβεβαιώνει τη διαπίστωση πως η ποικιλία σύνθεσης των προικίων συνδέεται με το μέγεθος της προίκας. Η χρονική κατανομή των προικοδοτούμενων που λαμβάνουν μόνο χρήματα, ωστόσο, καθώς και το δόγμα τους συνδέονται με τα γενικότερα χαρακτηριστικά εκχρηματισμού, καθώς συναντώνται συνήθως από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και αφορούν κατά κύριο λόγο καθολικούς. Αντίστοιχες είναι και δυο περιπτώσεις όπου ο προικοδοτούμενος μπορεί να επιλέξει εάν θα λάβει το σύνολο ή το κύριο μέρος της προίκας του σε χρήμα, οι οποίες χρονολογούνται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και αφορούν καθολικά ζευγάρια με μεγάλες προίκες.¹⁵⁷

Οι μορφές υπό τις οποίες μεταβιβάζονται τα χρηματικά ποσά είναι ανάλογες με εκείνες των ζευγαριών. Οι άντρες, όμως, λαμβάνουν συχνότερα ομολογίες ή χρήματα σε άλλες μορφές εκτός μετρητών, λόγω και του γενικότερα μεγαλύτερου μεγέθους των ποσών.

Στο σύνολο των αντρικών προικίων τα χρηματικά ποσά αριθμούν κατά κανόνα έως και 6.000 γρόσια, εκτός από τέσσερις περιπτώσεις όπου πρόκειται για ποσά 17.500 (1) ή 25.000 γροσίων (3). Το ίδιο συμβαίνει και στις γυναικείες προίκες, όπου πρόκειται για ποσά έως και 5.000 γροσίων, εκτός από τέσσερις περιπτώσεις ποσών 7.500 γροσίων (2), 9.900 (1) ή και 40.000 γροσίων (1).

Οι προίκες αντρών και γυναικών με τα υψηλότερα αυτά χρηματικά ποσά, μεταβιβάζονται αποκλειστικά σε μέλη των καθολικών οικογενειών Ντελέντα και Άλμπυ, κατά κανόνα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για ζευγάρια που λαμβάνουν ιδιαίτερα μεγάλες προίκες, ενώ μόνο σε δυο περιπτώσεις τα χρήματα αποτελούν το υψηλότερης αξίας αγαθό. Οι οικογένειες Ντελέντα και Άλμπυ διαθέτουν σημαντικότερη οικονομική επιφάνεια και οι γαμήλιες στρατηγικές χαρακτηρίζονται κυρίως από υψηλή συχνότητα γάμων μεταξύ συγγενών, και μάλιστα μεταξύ μελών των ίδιων των οικογενειών αυτών που λόγω των αλληπάλληλων γάμων συνδέονται με συγγενικές σχέσεις. Μέλη τους, εξάλλου, αναπτύσσουν εμπορικές δραστηριότητες από κοινού.¹⁵⁸

Οι αντρικές προίκες στις περιπτώσεις αυτές μεταβιβάζονται σε τρεις γιους του Νικολού Ντελέντα και της Πλυτούς Άλμπυ: στον Πιέρο (25.000 γρόσια 1801), στον αδερφό του

¹⁵⁷ Η Μαρούσα Μπαρμπαρίγου προικοδοτείται με περισσότερα από 140 κινητά, ορισμένα από τα οποία είναι υψηλής αξίας, και θα μπορεί να επιλέξει να λάβει επιπλέον 4.500 γρόσια ή 500 γρόσια και περισσότερα από 2 χωράφια και 2 αμπέλια, βλ. 3 Φεβρουαρίου 1783, *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ΄ Προικοσύμφωνο, Φάκ. 5 υποφ. γ΄. Ο αφέντης/κύριος Λουκάκης Ντακορώνιας, εξάλλου, μπορεί να επιλέξει εάν θα λάβει 6.000 γρόσια ή 1.500 γρόσια και περισσότερα από 4 χωράφια, 1 αμπέλι, περισσότερα από 2 σπίτια και ένα μαγαζέ, βλ. 15 Νοεμβρίου 1784 *ό.π.* Αντίστοιχες περιπτώσεις αντρικών προικίων που συγκροτούνται αποκλειστικά από χρηματικά ποσά, προϊόντα μάλιστα προσωπικής δραστηριότητας των μελλόνυμφων, βλ. Ζέη, «Ο γάμος... *ό.π.*, 70.

¹⁵⁸ Σχετικά με τους γάμους μεταξύ συγγενών βλ. παρακάτω, 513 κ.εξ., καθώς και 541.

Γιακουμάκη που λαμβάνει την ίδια προίκα με τον Πιέρο και παντρεύεται τη χήρα γυναίκα του (1814), καθώς και στον Γουλιέλμο (κυρίως 25.000 γρόσια 1818) που παντρεύεται την Ειρήνη Άλμπυ, επίσης συγγενή του εξ αγχιστείας 1^{ου} βαθμού.¹⁵⁹ Επίσης, συναντάται και η περίπτωση του Γουλιέλμου Άλμπυ (17.500 γρόσια 1807), που παντρεύεται την Εργινούσα Ντελέντα, συγγενή του 3^{ου} βαθμού.¹⁶⁰

Οι γυναικείες προίκες μεταβιβάζονται σε τρία μέλη της οικογένειας Άλμπυ και σε ένα της οικογένειας Ντελέντα, ενόψει γάμων κυρίως μεταξύ στενών συγγενών. Οι νύφες δεν είναι, όμως, αδερφές στην προκειμένη περίπτωση. Η Μαρία Άλμπυ προικοδοτείται με 7.500 γρόσια (1790), η Μαργαρίτα Άλμπυ επίσης με 7.500 γρόσια και παντρεύεται συγγενή της 4^{ου} βαθμού (1808), ενώ η Φλουριά Άλμπυ παντρεύεται ξάδερφό της, συγγενή 2^{ου} βαθμού, λαμβάνοντας 9.900 γρόσια (1818).¹⁶¹ Η Ειρήνη Ντελέντα, εξάλλου, λαμβάνει 40.000 γρόσια (1805), τα οποία είναι και το υψηλότερης αξίας προικώ αγαθό της, για να παντρευτεί συγγενή της 2^{ου} βαθμού.¹⁶²

2. Καθολικοί ιερωμένοι

Τα πατριμόνια αποτελούν δείγμα τμήματος της οικογενειακής περιουσίας, που μεταβιβάζεται σε άγαμα πρόσωπα, τα οποία, όμως, διαφοροποιούνται από το σύνολο των άγαμων λόγω φύλου και επαγγελματικής ιδιότητας. Η επαγγελματική τους ιδιότητα, άλλωστε, συνδέεται με τη σύνθεση και το ελάχιστο του μεγέθους τους, καθώς τα πατριμόνια πρέπει να επαρκούν για τη συντήρηση των προικοδοτούμενων στα επίπεδα που απαιτεί η κοινωνική τους θέση, σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς κανόνες.¹⁶³

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα μερίδια που λαμβάνουν τα άγαμα πρόσωπα, που δεν ακολουθούν το συγκεκριμένο επάγγελμα, θα πρέπει να ήταν όχι μόνο μικρότερα σε μέγεθος, αλλά και φτωχότερα σε αριθμό ειδών, ιδιαίτερα εκείνα των γυναικών, που συχνότερα συγκατοικούν με έγγαμα αδέρφια. Σημειώνουμε, πάντως, ότι και καθολικοί ιερωμένοι που είναι αδέρφια συμβαίνει να συγκατοικούν με αδερφό επίσης ιερωμένο ή με άλλα άγαμα αδέρφια.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 115-116.

¹⁶⁰ Βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 117.

¹⁶¹ Βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, αντίστοιχα 117, 114, 117 και 126-127. Αναλυτικά για το γάμο της Φλουριάς με τον ξάδερφό της ό.π., 120 κ.εξ.

¹⁶² Βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 115. Σημειώνουμε ότι στη Σύρο μεταβιβάζονται κατά πολύ χαμηλότερα ποσά κατά την περίοδο 1750-1820, ένδειξη του μικρότερου βαθμού εκχρηματισμού των περιουσιών, βλ. Karachristos, *Familie...* ό.π., 230-231.

¹⁶³ Βλ. παραπάνω, 135.

¹⁶⁴ Σχετικά με το μέγεθος μεριδίων των άγαμων, που σχεδόν αποκλειστικά ανιχνεύεται μέσω διαθηκών βλ. παρακάτω, 556. Σχετικά με τη μορφή των νοικοκυριών βλ. παραπάνω, 116-119. Σχετικά με τη σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών των άγαμων προσώπων βλ. εδώ παρακάτω, 477-478.

Τα πατριμόνια, λοιπόν, διαφοροποιούνται ουσιαστικά από τις προίκες μελλόνυμφων καθώς αποτελούν τη βάση της περιουσίας άγαμων αντρών, που ακολουθούν συγκεκριμένο επάγγελμα, ενώ η αφετηρία της υλικής υποδομής του νοικοκυριού, στο οποίο οι προικοδοτούμενοι θα ζήσουν, δεν συγκροτείται σε όλες τις περιπτώσεις αποκλειστικά από τα μεταβιβαζόμενα προικώα.

Εξετάζοντας τη σύνθεση των πατριμονίων σε σύγκριση με τη σύνθεση της προίκας των ζευγαριών και, ως προς ορισμένα αγαθά, σε σύγκριση με εκείνη της προίκας των μελλόνυμφων αντρών, διαπιστώνουμε, άλλωστε, ότι οι όποιες διαφοροποιήσεις υφίστανται, οφείλονται ακριβώς στα χαρακτηριστικά των προικοδοτούμενων και των ίδιων των πατριμονίων.

Τα στοιχεία στα οποία θα αναφερθούμε αφορούν 128 ιερωμένους, που έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά με το σύνολο των προικοδοτούμενων καθολικών ιερωμένων.¹⁶⁵

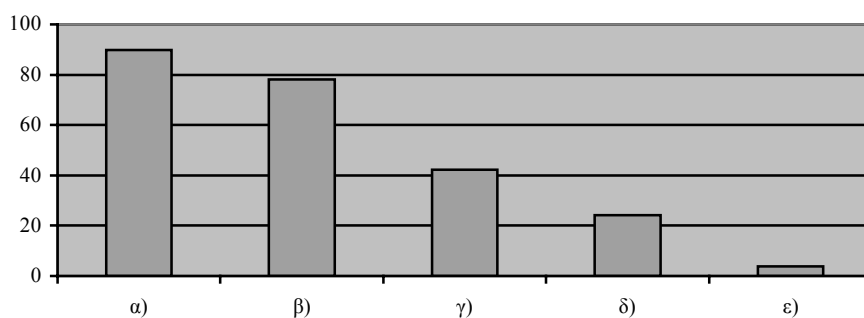
Πίνακας 28. Σύνθεση πατριμονίων 128 ιερωμένων

	α)	
χωράφια	95	74,21%
αμπέλια	80	62,50%
κήποι	1	0,78%
οικήματα	106	82,81%
κινητά	60	46,87%
χρήμα	48	37,50%
ζώα	5	3,90%
χρέος	1	0,78%

α) αριθμός προικοδοτούμενων και ποσοστό επί του συνόλου

¹⁶⁵ Οι ιερωμένοι συναντώνται κυρίως τον 18^ο αιώνα και λαμβάνουν πατριμόνια κατά κύριο λόγο μικρά ή μέτρια, βλ. Παράρτημα Ι, πίνακα 13.

Σχεδιάγραμμα 15. Βασικά χαρακτηριστικά σύνθεσης πατριμονίων

- α) ποσοστό πατριμονίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά
β) ποσοστό πατριμονίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά και οικήματα
γ) ποσοστό πατριμονίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και κινητά
δ) ποσοστό πατριμονίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και χρήμα
ε) ποσοστό πατριμονίων που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και ζώα

Τα πατριμόνια περιέχουν κυρίως έγγεια αγαθά και οικήματα, όπως και οι προίκες μελλόνυμφων, ενώ το ποσοστό των άλλων αγαθών, ιδιαίτερα των ζώων είναι ιδιαίτερα χαμηλό. Η ποικιλία σύνθεσης εξαρτάται από το μέγεθος των πατριμονίων και είναι μεγαλύτερη στα μέτρια, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση των ζευγαριών.¹⁶⁶ Η κατανομή των αγαθών στο χρόνο και κατά μέγεθος πατριμονίου είναι, επίσης, ανάλογη με των μελλόνυμφων. Τα πατριμόνια, όμως, συγκροτούνται από λιγότερα είδη αγαθών και η συχνότητα όσων περιλαμβάνουν αποκλειστικά ένα είδος είναι μεγαλύτερη (5,46%).¹⁶⁷ Εξάλλου, όπως θα διαπιστώσουμε, αμέσως παρακάτω, και η σύνθεση κάθε είδους αγαθών είναι περιορισμένη.

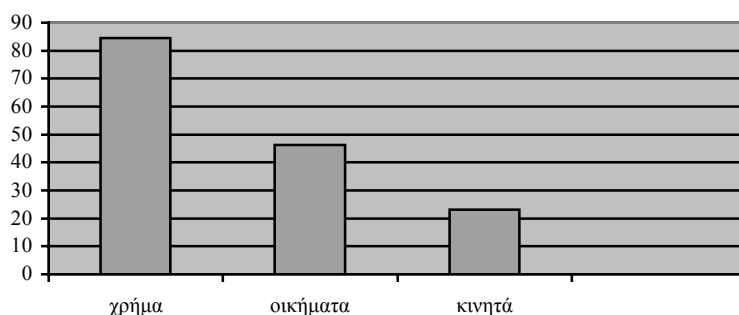
Ως προς το χρέος, που σε μια περίπτωση μεταβιβάζεται μέσω πατριμονίου, σημειώνουμε ότι συναντάται σε μεγάλης αξίας προικώα, ενώ δεν καταγράφεται το ύψος του.

¹⁶⁶ Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, σχεδιάγραμμα 2.

¹⁶⁷ Σε δυο περιπτώσεις περιλαμβάνουν μόνο χωράφια, όπου πρόκειται για μικρό και μέτριο πατριμόνιο, ενώ σε πέντε μόνο χρηματικά ποσά, όπου πρόκειται για 3 μέτρια και 2 μικρά πατριμόνια.

Ακίνητα, κινητά και ζώα

Σχεδιάγραμμα 16. Σύνθεση πατριμονίων ακτημόνων

Οι ακτήμονες ιερωμένοι ανέρχονται στο 10,15% του συνόλου, συναντώνται σχεδόν αποκλειστικά τον 18^ο αιώνα και λαμβάνουν κατά τα τρία τέταρτα μικρά πατριμόνια. Τα προικώα τους αποτελούνται κυρίως από χρηματικά ποσά, σε ύψος ανάλογο με το σύνολο των ιερωμένων, ή οικήματα, σπάνια από κινητά, ενώ ζώα δεν συναντώνται σε καμία περίπτωση.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά διαφοροποιούν ουσιαστικά τη συγκεκριμένη κατηγορία ιερωμένων από τα αντίστοιχα ζευγάρια, κυρίως ως προς τη σύνθεση της προίκας, γεγονός που οφείλεται στην εκκλησιαστική απαίτηση επαρκούς προικοδότησής τους.

Ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά των έγγειων αγαθών, σημειώνουμε, εξάλλου, το ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό πατριμονίων με κήπους, αγαθό υψηλής αξίας.

Πίνακας 29. Βασικά χαρακτηριστικά κτισμάτων στα πατριμόνια

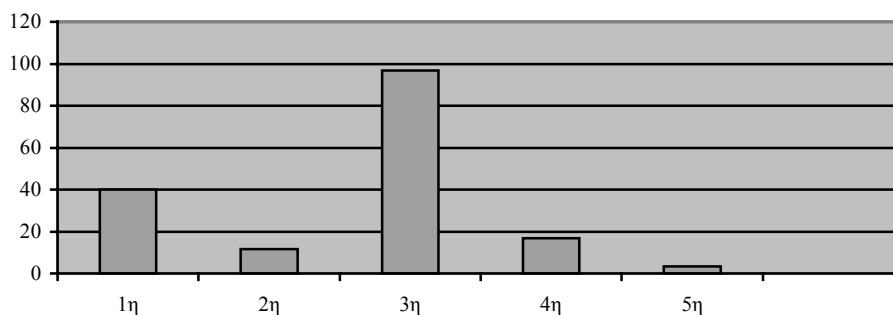
	α)	
κατοικία	106	100,00%
στέρνα	10	9,43%
μύλος	2	1,88%
μαγατζές	3	2,83%
φουρνοκατοικία	3	2,83%
εκκλησία	1	0,94%

α) αριθμός προικοδοτούμενων και ποσοστό στο σύνολο των 106 με προικώα κτίσματα

Τα πατριμόνια περιλαμβάνουν σε όλες τις περιπτώσεις χώρους κατοικίας, κάποτε και μεμονωμένες στέρνες, σπάνια, όμως, άλλου είδους κτίσματα. Επίσης, σε καμία περίπτωση δεν συναντώνται οχυρωματικοί πύργοι. Σημειώνουμε ότι στις δυο προίκες με μύλους πρόκειται για τη μεταβίβαση κυριότητας του μισού μύλου. Σχετικά, εξάλλου, με τη μεταβίβαση εκκλησιών, υπενθυμίζουμε ότι κατά κανόνα συναντάται μεταξύ των ορθόδοξων.

Η σύνθεση των κτισμάτων είναι ιδιαίτερα περιορισμένη σε σύγκριση με εκείνη των ζευγαριών αλλά και με εκείνη των αντρικών προικών, και συνδέεται με τα μικρότερο μέγεθος των προικίων.

Σχεδιάγραμμα 17. Σύνθεση κινητών πατριμονίων

1^η) ενδύματα/λευκά είδη

2^η) κοσμήματα/πολύτιμα σκεύη

3^η) έπιπλα/οικιακά σκεύη

4^η) εργαλεία, αγροτικά προϊόντα, αντικείμενα επαγγελματικής χρήσης

5^η) διάφορα

Στους ιερωμένους μεταβιβάζονται κατά κανόνα έπιπλα και οικιακά σκεύη, τα οποία όμως περιορίζονται στα απολύτως απαραίτητα, «όσα δια έναν παπά χρειάζονται»,¹⁶⁸ στα δυο τρίτα των περιπτώσεων τουλάχιστον μια κασέλα. Μόνο σε μια περίπτωση μεταβιβάζονται ενδύματα, ενώ τα αγαθά της πρώτης κατηγορίας είναι σχεδόν αποκλειστικά λευκά είδη, με κρεβατοστρώσι στο ένα τέταρτο σχεδόν των περιπτώσεων. Τα κινητά της δεύτερης κατηγορίας είναι πολύτιμα σκεύη και σε μια περίπτωση κόσμημα, ενώ μόνο ένα πατριμόνιο περιέχει εικόνα και κανένα καθρέφτη.

Το κύριο αγαθό της τέταρτης κατηγορίας είναι το κρασί, που συναντάται στις μισές περιπτώσεις, ενώ εργαλεία ρακής μεταβιβάζονται στο 40% και άμφια στο 20%. Σκάφος ή βιοτεχνικά εργαλεία δεν συναντώνται.

Χρυσά αντικείμενα οποιουδήποτε είδους δεν μεταβιβάζονται, παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις αντικείμενα που κατασκευάστηκαν στη δυτική Ευρώπη ή την Κωνσταντινούπολη (5%), ή καρέκλες (8,33%), ακριβώς διότι τα κινητά περιορίζονται στα απολύτως απαραίτητα.

Σχετικά με άλλα χαρακτηριστικά αγαθών και προικοδοτούμενων σημειώνουμε ότι ζώα συναντώνται σε πατριμόνια που δεν περιέχουν χρηματικά ποσά, αλλά είναι ελαφρώς

¹⁶⁸ Όπως σημειώνεται χαρακτηριστικά στο πατριμόνιο του Ιωάννη Μαθά βλ. 22 Σεπτεμβρίου 1771, ό.π., Ζ' Πατριμόνια, Φάκ. 2 υποφ. β'.

μεγαλύτερου μεγέθους.¹⁶⁹ Μόνο ένας ιερωμένος, εξάλλου, λαμβάνει προικώα εκτός νησιού, χωράφια, αμπέλια και «μισό» σπίτι, τα οποία αποτελούν το σύνολο του πατρινονίου του και βρίσκονται στην Αμοργό. Επίσης, ένας ιερωμένος είναι ξένος, αλλά προικοδοτείται από μη συγγενείς του ιερωμένου Σαντορινιούς με έγγεια αγαθά και σπίτι που βρίσκονται στο νησί.¹⁷⁰

Χρήμα

Το ύψος των χρηματικών ποσών καταγράφεται ακριβώς σε όλες τις περιπτώσεις και είναι κατά μέσο όρο χαμηλότερο από εκείνο που συναντάται στις προίκες των μελλόνυμφων αντρών, κυρίως, αλλά και των γυναικών. Κινείται σε μικρότερες ελάχιστες τιμές και παρουσιάζει υψηλότερη συγκέντρωση σε χαμηλά ποσά. Επιπλέον, δεν παρατηρείται κατακόρυφη άνοδος του ύψους των ποσών, με αποτέλεσμα, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, τα ποσά να είναι κατά πολύ μικρότερα από εκείνα των μελλόνυμφων.

Η αναλογία ύψους των ποσών και μεγέθους του πατρινονίου είναι αντίστοιχη με εκείνη που συναντάται στα ζευγάρια,¹⁷¹ αλλά οι ιερωμένοι που λαμβάνουν κυρίως ή μόνο χρηματικά ποσά είναι περισσότεροι από τους μελλόνυμφους, άντρες και γυναίκες. Στην πρώτη περίπτωση τα ποσά είναι χαμηλότερα, ενώ στη δεύτερη υψηλότερα, λόγω του απόλυτου ελάχιστου των πατρινονίων που καθορίζεται από τις εκκλησιαστικές αρχές.

Πίνακας 30. Χρονική κατανομή ύψους χρηματικών ποσών πατρινονίων

	α)	β)	γ)
17 ^{ος} α'	2	60 - 100	80
17 ^{ος} β'	7	30 - 200	50
18 ^{ος} α'	6	20 - 250	150
18 ^{ος} β'	23	70 - 1.500	200
αρχές 19 ^{ου}	10	100 - 2.000	500
σύνολο	48	20 - 2.000	200

α) αριθμός προικοδοτούμενων

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

¹⁶⁹ Πρόκειται συνήθως για βόδια ή γαϊδούρια, 4 ως 10 κεφάλια, τα οποία περιέρχονται στην πλήρη κυριότητα του προικοδοτούμενου και σε καμία περίπτωση δεν βρίσκονται εκτός Σαντορίνης.

¹⁷⁰ Βλ. αντίστοιχα αφέντης ντον Αντώνης Ντελέντας 16 Μαρτίου 1738 *ό.π.*, Φάκ. 1 υποφ. δ'. Αντρέας Ρόσι 18 Δεκεμβρίου 1691 *ό.π.*, υποφ. β'.

Πίνακας 31. Χαρακτηριστικά πατριμονίων που συγκροτούνται κυρίως/μόνο από χρηματικά ποσά

κυρίως		μόνο			
α)	β)	γ)	α)	β)	γ)
33,33%	100 - 2.000	300	10,41%	200 - 2.000	600

- α) ποσοστό προικοδοτούμενων στο σύνολο όσων το πατριμόνιο περιέχει χρηματικά ποσά
 β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια
 γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

Η μορφή υπό την οποία μεταβιβάζονται τα χρήματα σημειώνεται μόνο σε μια περίπτωση. Πρόκειται για πατριμόνιο του τέλους του 18^{ου} αιώνα, όπου ο προικοδοτούμενος μπορεί να επιλέξει εάν θα λάβει τα προικώα χρήματα σε μετρητά ή σκρίτα.¹⁷²

3. Δομινικανίδες

Οι προίκες των Δομινικανίδων παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, καθώς το μέγεθος και η σύνθεσή τους καθορίζονται από το μοναστήρι, με όρους που παγιώνονται σταδιακά στο χρόνο.¹⁷³ Συγκροτούνται κατά βάσει από χρηματικά ποσά, περιέχουν έγγεια αγαθά κατά το ένα πέμπτο περίπου, ενώ οικήματα, κινητά και ζώα σπανιότερα, ιδιαίτερα ζώα. Εξάλλου, δεν μεταβιβάζονται σε καμία περίπτωση χρέη προικοδοτών, γεγονός αναμενόμενο εφόσον η κυριότητα των προικίων περιέρχεται στο μοναστήρι και όχι σε συγγενικά πρόσωπα.¹⁷⁴

Τα σχετικά στοιχεία αφορούν 71 προικοδοτούμενες και παρουσιάζουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά με το σύνολο των 78 Δομινικανίδων. Υπενθυμίζουμε ότι το μέγεθος των προικίων υπολογίζεται σε σχέση με το οριζόμενο από το μοναστήρι, και οι προίκες διακρίνονται σε μικρότερες, κανονικές και μεγαλύτερες.

¹⁷¹ Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακα 18.

¹⁷² Βλ. ντον Ιερώνυμος Ντελέντας 24 Φεβρουαρίου 1778 *ό.π.*, Φάκ. 2 υποφ. β'. Ο ντον Ιερώνυμος παρουσιάζει ο ίδιος περισσότερα από τρία χωράφια, καθώς και ένα σπίτι, που αποτελούν το αδερφομοίρι του, ενώ ο θεός του πρε Τζάνες Ντελέντας του μεταβιβάζει 100 γρόσια σε μετρητά ή σκρίτα. Σχετικά με τις επενδύσεις σε χρήμα των καθολικών ιερωμένων, όπως αποτυπώνονται στις διαθήκες τους βλ. εδώ παρακάτω, 483 κ.εξ.

¹⁷³ Βλ. κυρίως παραπάνω, 141-142.

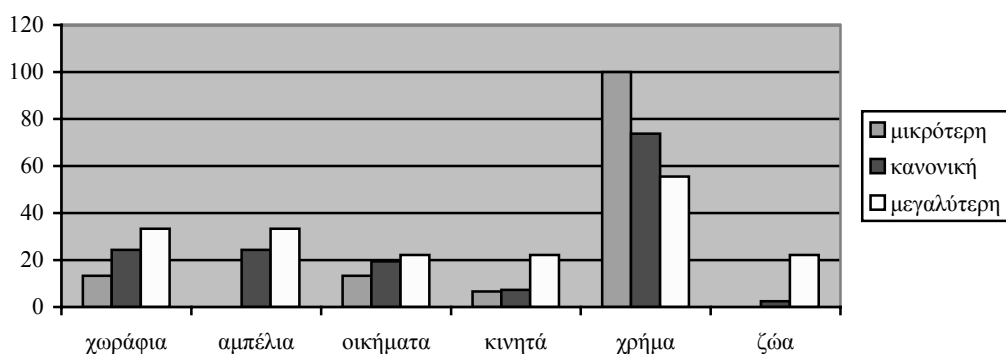
¹⁷⁴ Σημειώνουμε πως ούτε κήποι μεταβιβάζονται στις συγκεκριμένες προίκες, οι οποίες, άλλωστε έχουν κατά πολύ μικρότερο μέγεθος από τις προίκες μελλόνυμφων.

Πίνακας 32. Σύνθεση προίκας 71 Δομινικανίδων
α)

χωράφια	20	28,16%
αμπέλια	16	22,53%
οικήματα	12	16,90%
κινητά	9	12,67%
χρήμα	51	71,83%
ζώα	3	4,22%

α) αριθμός προικοδοτούμενων και ποσοστό επί του συνόλου

Σχεδιάγραμμα 18. Σύνθεση προίκας Δομινικανίδων κατά μέγεθος

Η ποικιλία ειδών είναι ιδιαίτερα περιορισμένη, αν και στις περιπτώσεις των μεγαλύτερων προικών κάπως πλουσιότερη, και βαίνει συνεχώς μειούμενη στο χρόνο, λόγω της μεγαλύτερης αυστηρότητας με την οποία φαίνεται ότι εφαρμόζονται οι μοναστηριακοί κανόνες. Η εφαρμογή των κανόνων συνδέεται χρονικά και με τις υψηλότερες χρηματικές διαθεσιμότητες της περιόδου, καθώς τότε οι προικοδότες μπορούν να ανταποκριθούν στις μοναστηριακές επιταγές. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι το ύψος των χρηματικών ποσών δεν θα πρέπει να ήταν απαγορευτικό για τους συγκεκριμένους προικοδότες, καθώς πρόκειται κατά κύριο λόγο για οικογένειες μεγάλης οικονομικής επιφάνειας.¹⁷⁵

Τα στοιχεία που χρονολογούνται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και έως τις αρχές του 19^{ου} αποτυπώνουν τις τάσεις της περιόδου, παρά το μικρό αριθμό προικοδοτούμενων που αφορούν.

¹⁷⁵ Βλ. παραπάνω, 142.

Πίνακας 33. Σύνθεση προίκας Δομινικανίδων στο χρόνο

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)	ζ)
17 ^{ος} α'	13	61,53%	30,76%	38,46%	30,76%	23,07%	7,69%
17 ^{ος} β'	16	50,00%	37,50%	31,25%	31,25%	50,00%	12,50%
18 ^{ος} α'	29	13,79%	20,68%	6,89%	-	93,10%	-
18 ^{ος} β'	9	-	-	-	-	100,00%	-
αρχές 19 ^{ου}	4	-	-	-	-	100,00%	-

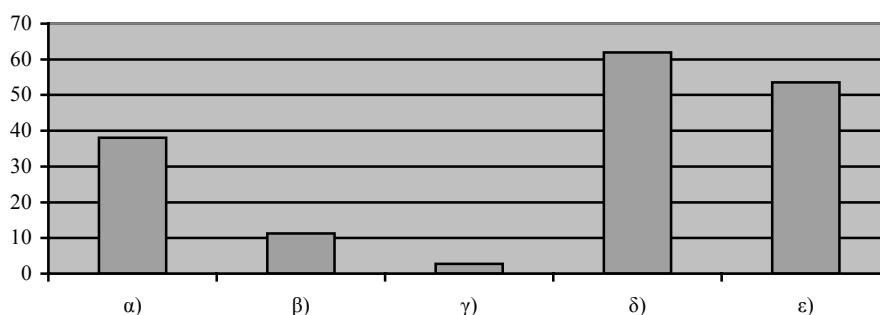
σύνολο 71

- α) αριθμός προικοδοτούμενων
- β) ποσοστό προικών με χωράφια
- γ) ποσοστό προικών με αμπέλια
- δ) ποσοστό προικών με οικήματα
- ε) ποσοστό προικών με κινητά
- στ) ποσοστό προικών με χρηματικά ποσά
- ζ) ποσοστό προικών με ζώα

Οι προίκες με έγγεια αγαθά και κατοικίες ή κινητά είναι σπάνιες και εντοπίζονται κατά κανόνα τον 17^ο αιώνα, ενώ οι προίκες δίχως έγγεια αγαθά αφορούν έξι στις δέκα περιπτώσεις και χρονολογούνται κυρίως από τον 18^ο αιώνα. Περισσότερες από τις μισές προίκες, εξάλλου, συγκροτούνται αποκλειστικά από χρηματικά ποσά.

Οι προίκες των ξένων δεν διαφοροποιούνται, καθώς στις περιπτώσεις αυτές τηρούνται απόλυτα οι κανόνες του μοναστηριού. Επίσης, δεν συναντώνται προικώα αγαθά εκτός Σαντορίνης, προφανώς διότι το μοναστήρι δεν επιθυμεί να κατέχει τέτοιου τύπου αγαθά.

Σχεδιάγραμμα 19. Βασικά χαρακτηριστικά προίκας Δομινικανίδων

- α) ποσοστό προικών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά
- β) ποσοστό προικών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά και οικήματα
- γ) ποσοστό προικών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και κινητά
- δ) ποσοστό προικών χωρίς έγγεια αγαθά
- ε) ποσοστό προικών που περιέχουν μόνο χρήμα

Κτίσματα, κινητά και ζώα

Τα προικώα κτίσματα είναι χώροι κατοικίας στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων, και στις υπόλοιπες αποκλειστικά εκκλησία, μαγαζιές ή στέρνα. Μύλοι, φουρνοκατοικίες ή άλλου τύπου κτίσματα δεν συναντώνται.¹⁷⁶

Τα προικώα κινητά είναι κατά κανόνα έπιπλα ή οικιακά σκεύη (8 στις 9) ή και ενδύματα, «ρούχα καλογερικά» (2), ενώ δεν συναντώνται κοσμήματα, λευκά είδη, εργαλεία ή αγροτικά προϊόντα, ούτε εικόνες ή άλλα είδη διακοσμητικού κυρίως χαρακτήρα.

Το είδος και ο αριθμός των προικώων ζώων καταγράφεται ακριβώς, χαρακτηριστικό της προικοδότησης στις συγκεκριμένες περιπτώσεις. Πρόκειται κυρίως για πρόβατα, σε μια περίπτωση για βόδι και σε άλλη για αγελάδα.

Χρήμα

Το ύψος των χρηματικών ποσών καταγράφεται σε όλες τις περιπτώσεις, πλην μιας, ενώ οι αποκλίσεις ελάχιστων-μέγιστων ποσών είναι μικρές και μειώνονται σταδιακά, όσο παγιώνεται ο χαρακτήρας της προικοδότησης.¹⁷⁷ Έτσι, οι διαφορές ύψους των χρηματικών ποσών μεταξύ των τριών μεγεθών των προικώων είναι μικρές.

Πίνακας 34α. Χρονική κατανομή ύψους χρηματικών ποσών Δομινικανίδων

	α)	β)	γ)
17 ^{ος} α'	3	75 - 300	143
17 ^{ος} β'	8	50 - 300	175
18 ^{ος} α'	27	10 - 300	215
18 ^{ος} β'	9	300 - 350	350
αρχές 19 ^{ου}	4	350	350
σύνολο	51	10 - 350	220

Πίνακας 34β. Ύψος χρηματικών ποσών ανάλογα με το μέγεθος της προίκας των Δομινικανίδων

	α)	β)	γ)
μικρότερη	15	50 - 300	200
κανονική	30	10 - 350	220
μεγαλύτερη	5	300 - 350	300
σύνολο	50		

α) αριθμός προικοδοτούμενων

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

¹⁷⁶ Βλ. παράρτημα ΙΙΙ, πίνακα 19.

¹⁷⁷ Στην περίπτωση της Ειρήνης Ντελέντα που προικοδοτείται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα σημειώνεται ότι είναι «προσήλωσις κατά το σύνηθες», οπότε και υπολογίζουμε ότι πρόκειται για 350 γρόσια, όπως κατά κανόνα συμβαίνει την εποχή αυτή, βλ. 3 Μαρτίου 1799, ό.π., Ι' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. ζ'.

Τα χαρακτηριστικά των προικών όπου το χρήμα αποτελεί το υψηλότερης αξίας προικό είναι αντίστοιχα με εκείνα του συνόλου, όπως και το ύψος του χρήματος, καθώς οι συγκεκριμένες προίκες αποτελούν το 88,23% των 51 προικοδοτούμενων. Η μόνη διαφοροποίηση έγκειται στα ελάχιστα μεγέθη, που είναι υψηλότερα (50 - 350 γρόσια, 220 κατά μέσο όρο).

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζουν οι προίκες που περιέχουν αποκλειστικά χρηματικό ποσό. Πρόκειται σε όλες τις περιπτώσεις για κανονικές προίκες, αντίστοιχες, δηλαδή, με τις επιταγές του μοναστηριού. Οι αποκλίσεις ελάχιστων-μέγιστων ποσών, η συγκέντρωση σε συγκεκριμένα μεγέθη, καθώς και η εξέλιξη του μεγέθους των χρηματικών ποσών καθορίζονται από το μοναστήρι. Τα μεγέθη αυτά ακολουθούν τη γενικότερη άνοδο της οικονομικής επιφάνειας των καθολικών και αλλά και των τιμών, σε βαθμό κατά πολύ μικρότερο ωστόσο. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι τα χρηματικά ποσά είναι αντίστοιχα, κατά μέσο, όρο είτε πρόκειται για προίκες που περιέχουν και χρηματικά ποσά, είτε για προίκες που συγκροτούνται κυρίως από χρήμα, είτε για προίκες που περιέχουν αποκλειστικά χρηματικά ποσά.

Πίνακας 35. Χαρακτηριστικά χρηματικών ποσών όταν αποτελούν το μοναδικό προικό αγαθό των Δομινικανίδων

	α)	β)	γ)
17 ^{ος} α'	2	75 - 300	187,5
17 ^{ος} β'	3	150 - 300	200,0
18 ^{ος} α'	20	200 - 300	220,0
18 ^{ος} β'	9	250 - 350	325,0
αρχές 19 ^{ου}	4	350	350,0
σύνολο	38	75 - 350	220,0

α) αριθμός προικοδοτούμενων

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

β. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών

Στις περιουσίες που μεταβιβάζονται μέσω διαθήκης αποτυπώνεται κατά κανόνα η οικονομική επιφάνεια των διαθετών τη στιγμή σύνταξης του εγγράφου. Αποτυπώνεται, επίσης, ως ένα σημείο, και η διαδικασία συγκρότησης της περιουσίας τους, καθώς ανιχνεύονται και δραστηριότητες πέραν των αγροτικών. Τα κληροδοτούμενα αγαθά είναι σε σημαντικό βαθμό προϊόντα ατομικής δραστηριότητας, που αναπτύσσεται με αφετηρία την περιουσία η οποία

συγκροτήθηκε μέσω προικοδότησης ή άλλου τύπου μεταβίβασης, εκ μέρους της οικογένειας καταγωγής των διαθετών.¹⁷⁸

Τα χαρακτηριστικά των κληροδοτούμενων περιουσιών εξαρτώνται κυρίως από την οικογενειακή κατάσταση των διαθετών, το εάν είναι άτεκνοι ή έχουν παιδιά, καθώς και το φύλο τους. Επίσης, εξαρτώνται και από τον τρόπο σύνταξης της διαθήκης, μεμονωμένα ή από κοινού με συγγενικό πρόσωπο.

Θα εξετάσουμε τη σύνθεση των κληροδοτούμενων λαμβάνοντας υπόψη ότι το μέγεθός τους, αυτό καθαυτό και σε σχέση με το μέγεθος της συνολικής περιουσίας των διαθετών, συνδέεται με την ηλικία των διαθετών, καθώς και με το λόγο και το σκοπό για τους οποίους συντάσσονται οι διαθήκες.¹⁷⁹ Θα αναφερθούμε κατ'αρχήν στα γενικά στοιχεία των κληροδοτούμενων, όπως αποτυπώνονται στις διαθήκες μεμονωμένων διαθετών, και στη συνέχεια στα βασικά χαρακτηριστικά της περιουσίας επιμέρους κατηγοριών: αντρών και γυναικών, των διαθετών κατά οικογενειακή κατάσταση και ανάλογα με το εάν έχουν παιδιά ή είναι άτεκνοι, καθώς και στις επαγγελματικές κατηγορίες, όπου κυρίως πρόκειται για καθολικούς ιερωμένους. Επίσης, θα εξετάσουμε συνοπτικά τα χαρακτηριστικά των περιουσιών που κληροδοτούνται από ζευγάρια τα οποία συντάσσουν κοινή διαθήκη.¹⁸⁰

Κατά περίπτωση η σύνθεση κληροδοτούμενων συγκρίνεται με τη σύνθεση αντίστοιχων προικίων, λαμβάνοντας υπόψη το διαφορετικό χαρακτήρα των μεταβιβάσεων στις δυο περιπτώσεις, τα μεγαλύτερα μεγέθη των προικίων, αλλά και το διαφορετικό περιεχόμενο κάθε κατηγορίας μεγεθών.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, χρησιμοποιούνται πληροφορίες από τις απογραφές μετά θάνατο, όχι όμως και πληροφορίες από τις πράξεις διανομής της περιουσίας αδιόρθωτων προσώπων. Ο αριθμός των τελευταίων που αναφέρεται στη μεταβίβαση του συνόλου της περιουσίας είναι μικρός, ενώ η σύνθεση των περιουσιών παρουσιάζει αντίστοιχα χαρακτηριστικά με το σύνολο των κληροδοτούμενων.

Καθώς στις διαθήκες δεν γίνεται συνήθως λεπτομερής περιγραφή των αγαθών που συγκροτούν το κάθε είδος, το στοιχείο στο οποίο κυρίως επικεντρώνουμε την ανάλυσή μας αφορά τη συνολική σύνθεση των περιουσιών κατά είδη.

Τα σχετικά στοιχεία αφορούν τη σύνθεση της κληροδοτούμενης περιουσίας 575 διαθετών, για τους οποίους γνωρίζουμε τουλάχιστον τα είδη των αγαθών που μεταβιβάζουν. Τα χαρακτηριστικά τους είναι αντίστοιχα με εκείνα του συνόλου. Συνοπτικά, σημειώνουμε ότι κατανέμονται εξίσου μεταξύ 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, έξι στους δέκα είναι καθολικοί, σχεδόν

¹⁷⁸ Βλ. παραπάνω, 293 κ.εξ.

¹⁷⁹ Βλ. εδώ παραπάνω, 389-391.

¹⁸⁰ Δεν θα αναφερθούμε ξεχωριστά στις περιπτώσεις διαθηκών που συντάσσονται από κοινού άλλοι συγγενείς, αδερφές κατά κανόνα, λόγω του μικρού αριθμού των σχετικών πράξεων και του περιεχομένου τους, που δεν μας επιτρέπει να διακρίνουμε εάν μεταβιβάζεται το σύνολο της περιουσίας κάθε διαθέτη ή σε μεγαλύτερο ποσοστό η περιουσία του ενός από αυτούς.

οι μισοί διαθέτουν μικρές περιουσίες, άντρες και γυναίκες συναντώνται περίπου στην ίδια αναλογία, επτά στους δέκα έχουν συνάψει γάμο, έξι στους δέκα έχουν παιδιά, ενώ είναι κοσμικοί περίπου κατά τα τέσσερα πέμπτα.¹⁸¹ Εξάλλου, περισσότεροι από εννέα στους δέκα διαθέτες συντάσσουν ατομικές διαθήκες.

1. Γενικά χαρακτηριστικά κληροδοτούμενων περιουσιών μεμονωμένων διαθετών

Οι διαθέτες μεταβιβάζουν κατά κύριο λόγο έγγεια αγαθά και οικήματα, σε μικρότερο βαθμό κινητά, ενώ χρηματικά ποσά και ζώα σε λίγες περιπτώσεις, ιδιαίτερα ζώα. Στο ένα τέταρτο των περιπτώσεων τα κληροδοτούμενα επιβαρύνονται με χρέη. Η ρύθμιση των τελευταίων, άλλωστε, συμβαίνει να αποτελεί κύριο ή δευτερεύοντα σκοπό σύνταξης διαθήκης.¹⁸²

Πίνακας 36. Σύνοψη κληροδοτούμενης περιουσίας 527 μεμονωμένων διαθετών
α)

χωράφια	398	75,52%
αμπέλια	344	65,27%
κήποι	26	4,93%
οικήματα	412	78,17%
κινητά	367	69,63%
χρήμα	186	35,29%
ζώα	75	14,23%
χρέος	137	25,99%

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου

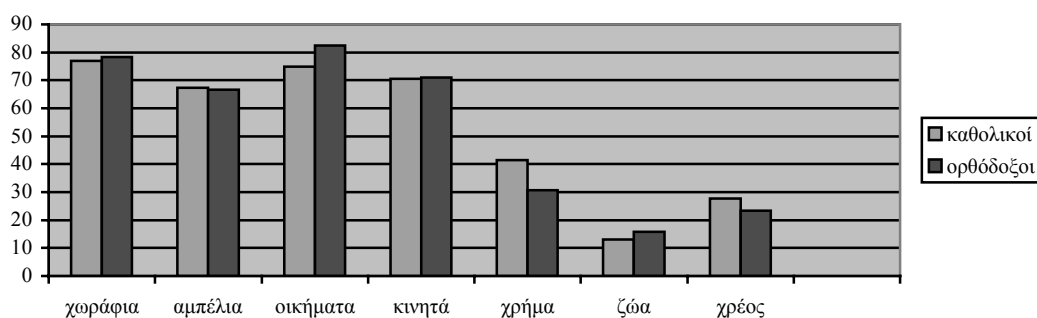
Το στοιχείο που χαρακτηρίζει τα κληροδοτούμενα είναι η περιορισμένη ποικιλία σύνθεσης, που συνδέεται με το δόγμα των διαθετών, τη χρονική κατανομή και κυρίως το μέγεθός των περιουσιών. Σημειώνουμε ότι οι μεμονωμένοι διαθέτες μεταβιβάζουν περιουσίες ανάλογου μεγέθους, χρονικής κατανομής και δόγματος με το σύνολο των διαθετών, ενώ οι διαφοροποιήσεις που συναντώνται μεταξύ διαθετών που δεν κατάγονται από τη Σαντορίνη ή μεταβιβάζουν αγαθά που βρίσκονται σε άλλους τόπους, είναι ανάλογες με εκείνες που συναντώνται μεταξύ των προικοδοτούμενων.¹⁸³

¹⁸¹ Οι συγκεκριμένοι διαθέτες διαφοροποιούνται ελάχιστο προς το σύνολο των διαθετών ως προς το ελαφρά υψηλότερο ποσοστό εκείνων που έχουν παιδιά (56,87%), καθώς εκείνοι περιγράφουν αναλυτικότερα τα κληροδοτούμενα.

¹⁸² Βλ. παραπάνω, 264 κ.εξ.

¹⁸³ Ειδικότερα ως προς το μέγεθος σημειώνουμε ότι πρόκειται για μικρές περιουσίες κατά 45,81%, μέτριες κατά 26,29% και μικρές κατά 27,88%.

Σχεδιάγραμμα 20. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών ανάλογα με το δόγμα των διαθετών

Πίνακας 37. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών στο χρόνο

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)	ζ)	η)
τέλη 16 ^{ου}	20	90,00%	75,00%	95,00%	45,00%	30,00%	10,00%	10,00%
17 ^{ος} α'	120	91,66%	75,83%	81,66%	69,16%	25,83%	20,00%	14,06%
17 ^{ος} β'	119	52,94%	71,42%	77,31%	66,38%	26,89%	15,96%	26,89%
18 ^{ος} α'	129	73,64%	60,46%	75,96%	73,64%	33,33%	15,50%	34,88%
18 ^{ος} β'	101	68,31%	55,44%	79,20%	76,23%	51,48%	9,90%	31,68%
αρχές 19 ^{ου}	38	60,52%	50,00%	65,78%	63,15%	57,89%	-	23,68%

- α) αριθμός διαθετών
- β) ποσοστό περιουσιών με χωράφια
- γ) ποσοστό περιουσιών με αμπέλια
- δ) ποσοστό περιουσιών με οικήματα
- ε) ποσοστό περιουσιών με κινητά
- στ) ποσοστό περιουσιών με χρηματικά ποσά
- ζ) ποσοστό περιουσιών με ζώα
- στ) ποσοστό περιουσιών με χρέος

Η διαφορά μεταξύ των δυο δογμάτων εντοπίζεται στο υψηλότερο ποσοστό έγγειας περιουσίας των ορθόδοξων, αλλά κυρίως στο υψηλότερο ποσοστό οικημάτων και το κατά πολύ χαμηλότερο χρηματικών ποσών που συναντώνται στα κληροδοτούμενα εκ μέρους τους. Αντίθετα, η παρουσία κήπων, κινητών και ζώων δεν παρουσιάζει διαφοροποίηση μεταξύ διαθετών των δυο δογμάτων. Χρέος μεταβιβάζεται σε ελαφρά μεγαλύτερη συχνότητα από καθολικούς, γεγονός που συνδέεται, ως ένα βαθμό, με την υψηλότερη αξία των περιουσιών τους, όπως θα δούμε παρακάτω, καθώς και με την αυξημένη παρουσία χρηματικών ποσών.

Η μεταβίβαση έγγειων αγαθών μειώνεται κατά πολύ και σταθερά, από τον 17^ο έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όπως και η μεταβίβαση οικημάτων, ενώ η μεταβίβαση χρημάτων παρουσιάζει τα ακριβώς αντίστροφα χαρακτηριστικά. Τα χρήματα, άλλωστε, είναι το μόνο αγαθό που παρουσιάζει αυξητική τάση, η οποία κορυφώνεται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, αντανακλώντας το βαθμό εκχρηματισμού της περιουσίας των διαθετών.

Ο εκχρηματισμός θα πρέπει, σε σημαντικό ποσοστό, να οφείλεται σε ανάπτυξη επικερδών δραστηριοτήτων εκ μέρους των διαθετών, κυρίως εμπορικών ή/και ναυτιλιακών αλλά και σε χορήγηση δανείων με υψηλότερα ή χαμηλότερα επιτόκια. Η σύνθεση στο χρόνο των κληροδοτούμενων δεν εξαρτάται από το μέγεθός τους τόσο, όσο από το δόγμα των διαθετών, που σε αυξανόμενο ποσοστό είναι καθολικοί, στις αρχές, μάλιστα, του 19^{ου} αιώνα σχεδόν αποκλειστικά.¹⁸⁴

Πίνακας 38. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών κατά μέγεθος

	μικρή	μέτρια	μεγάλη
χωράφια	46,20%	90,90%	96,21%
αμπέλια	33,10%	80,30%	88,57%
κήποι	1,37%	6,06%	10,00%
οικήματα	54,82%	83,33%	88,57%
κινητά	50,68%	71,96%	79,28%
χρήμα	20,68%	37,12%	52,14%
ζώα	6,89%	16,66%	23,57%
χρέος	21,72%	28,78%	22,85%

Οι μικρές περιουσίες παρουσιάζουν ιδιαίτερα σημαντική απόκλιση από τις μέτριες και τις μεγάλες, ως προς το σύνολο των αγαθών, κατά κύριο λόγο των έγγειων και οικημάτων, αλλά και των κινητών και των χρηματικών ποσών. Αντίθετα, οι διαφορές μεταξύ μέτριων και μεγάλων δεν είναι σημαντικές, ως προς τα έγγεια αγαθά κυρίως. Οι μεγάλες περιουσίες, πάντως, παρουσιάζουν πλουσιότερη σύνθεση, με ιδιαίτερα έντονη παρουσία χρηματικών ποσών. Η συχνότητα παρουσίας των τελευταίων είναι σχεδόν διπλάσια από μέγεθος σε μέγεθος.

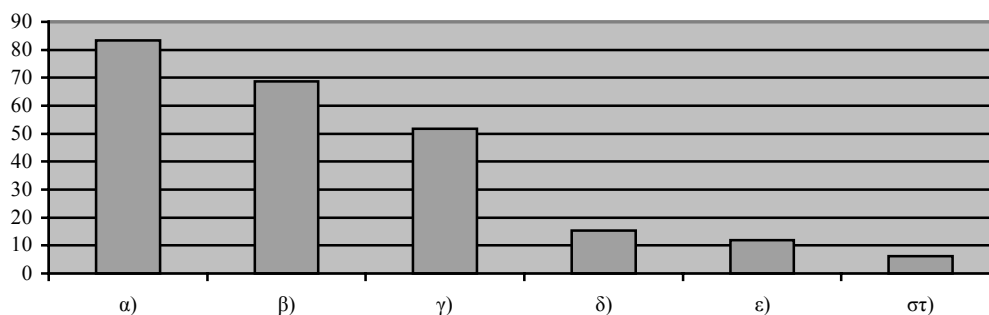
Η διαφοροποίηση των ποσοστών του χρέους δεν είναι ανάλογου ύψους, ενώ το υψηλότερο ποσοστό συναντάται σε μέτριες περιουσίες.

Η έγγεια περιουσία των ορθόδοξων είναι μεγαλύτερη, η διάθεση οικημάτων είναι αντίστοιχη στα δυο δόγματα, ενώ οι καθολικοί που διαθέτουν σε υψηλότερο ποσοστό χρηματικά ποσά μεταβιβάζουν και συχνότερα χρέη. Ο τελευταίος αυτός συνδυασμός μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τα δυο στοιχεία συνδέονται, στην περίπτωση τουλάχιστον διαθετών μεγάλης οικονομικής επιφάνειας με υψηλά χρηματικά ποσά, και είναι το αποτέλεσμα δραστηριοτήτων που αποφέρουν κέρδη αλλά και χρήζουν μετρητών.

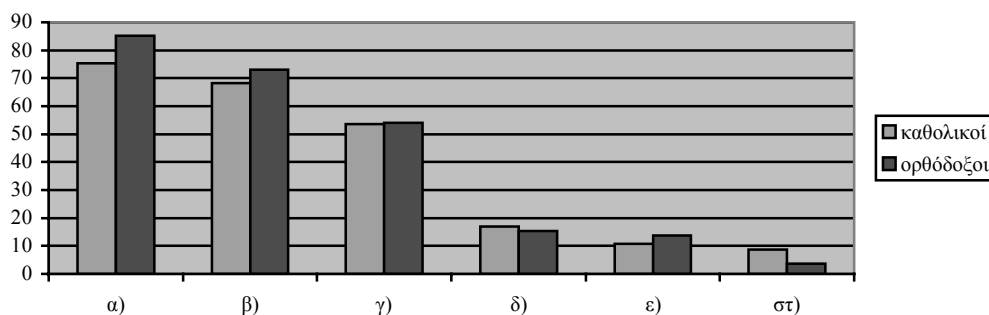
¹⁸⁴ Βλ. παραπάνω, 154-155.

Η κατά πολύ φτωχότερη σύνθεση των μικρών περιουσιών και το ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο της έγγειας περιουσίας, αλλά και της κινητής και χρηματικής, των διαθετών που μεταβιβάζουν τις μικρές περιουσίες, αποτυπώνεται επίσης σαφώς.

Σχεδιάγραμμα 21. Βασικά χαρακτηριστικά σύνθεσης κληροδοτούμενων περιουσιών

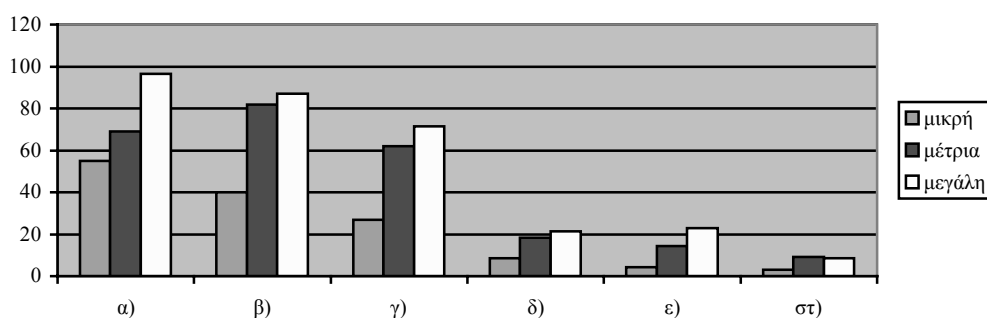

Σχεδιάγραμμα 21α. Βασικά χαρακτηριστικά σύνθεσης κληροδοτούμενων περιουσιών κατά δόγμα

- α) ποσοστό περιουσιών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά
- β) ποσοστό περιουσιών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά και οικήματα
- γ) ποσοστό περιουσιών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και κινητά
- δ) ποσοστό περιουσιών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και χρήμα
- ε) ποσοστό περιουσιών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και ζώα
- στ) ποσοστό περιουσιών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, χρήμα και χρέη

Σχεδιάγραμμα 21β. Βασικά χαρακτηριστικά σύνθεσης κληροδοτούμενων περιουσιών κατά μέγεθος

- α) ποσοστό περιουσιών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά
 β) ποσοστό περιουσιών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά και οικήματα
 γ) ποσοστό περιουσιών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και κινητά
 δ) ποσοστό περιουσιών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και χρήμα
 ε) ποσοστό περιουσιών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, οικήματα και ζώα
 στ) ποσοστό περιουσιών που περιέχουν τουλάχιστον έγγεια αγαθά, χρήμα και χρέη

Μια στις δέκα περιουσίες συγκροτείται αποκλειστικά από ενός είδους αγαθά, οικήματα ή χωράφια συνήθως, σε καμία περίπτωση ζώα. Πρόκειται για περιουσίες μικρές κατά τα τέσσερα πέμπτα, που συναντώνται κυρίως από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, σε ελαφρά μεγαλύτερη συχνότητα μεταξύ καθολικών, και επιβαρύνονται σε μικρό ποσοστό από χρέος. Το ποσοστό των περιουσιών αυτών δεν είναι υψηλό, η παρουσία τους όμως είναι χαρακτηριστική, καθώς αποτυπώνει σε ακραία μορφή τη σύνθεση και την αξία των μικρών περιουσιών, αλλά και τη γενικότερα πτωτική τάση μεταβίβασης κάθε είδους αγαθών στο χρόνο, εκτός από τα χρηματικά ποσά.¹⁸⁵

Πίνακας 39. Βασικά στοιχεία κληροδοτούμενων περιουσιών

	α)	β)	γ)
έγγεια αγαθά	83,30%		
έγγεια αγαθά & οικήματα	68,69%		
χρήμα ¹⁸⁶	35,29%	1,0 – 20.470	92,5
χρέος ¹⁸⁷	25,99%	4,5 - 285	27,50
ακτήμονες	16,69%		

- α) ποσοστό διαθετών επί του συνόλου
 β) ελάχιστο-μέγιστο ποσό σε γρόσια
 γ) μέσο ποσό σε γρόσια

¹⁸⁵ Σημειώνουμε ότι οι συγκεκριμένες περιουσίες μεταβιβάζονται από καθολικούς διαθέτες κατά 67,39% και από ορθόδοξους κατά 32,60%. Βλ. αναλυτικά Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακα 20.

¹⁸⁶ Το ύψος των χρημάτων είναι γνωστό σε 160 περιπτώσεις, βλ. εδώ παρακάτω, 456.

¹⁸⁷ Το ύψος των χρεών είναι γνωστό σε 44 περιπτώσεις, βλ. εδώ παρακάτω, 464.

Οι κληροδοτούμενες περιουσίες έχουν περιορισμένη σύνθεση σε σύγκριση με τις προίκες αντρών και γυναικών, γεγονός που συνδέεται και με το κατά πολύ υψηλότερο ποσοστό κληροδοτούμενων που συγκροτούνται αποκλειστικά από ενός είδους αγαθά. Ωστόσο, το επίπεδο των έγγειων αγαθών είναι ανάλογο.

Η παρουσία οικημάτων και κινητών, καθώς και ζώων είναι περιορισμένη σε σημαντικό βαθμό στις κληροδοτούμενες περιουσίες, ιδιαίτερα των δυο τελευταίων. Περιορισμένη είναι και η παρουσία χρήματος, που αφορά ποσοστό μικρότερο σχεδόν κατά 50%. Χρέη, όμως, επιβαρύνουν πολύ συχνότερα τις περιουσίες αυτές, γεγονός που οφείλεται στην ίδια τη σύνθεσή τους αλλά και στην πρακτική μεταβίβασης χρεών στους κληρονόμους, κυρίως τους απογόνους των διαθετών. Τα χρέη συνδέονται με την οικονομική επιφάνεια των διαθετών, κάποτε με ιδιαίτερες δραστηριότητες που χρήζουν μετρητών, ενώ, όπως καταγράφεται και στα έθιμα, οι απόγονοί έχουν την υποχρέωση να τα εξοφλήσουν, εφόσον είναι κληρονόμοι. Αντίθετα, τα νέα ζευγάρια ξεκινούν τη ζωή τους προικοδοτούμενα με αγαθά, που οι προικοδότες προσπαθούν να μην επιβαρύνονται με οποιοδήποτε χρέος.¹⁸⁸

Οι διαθέτες τείνουν να κληροδοτούν περιουσίες διαφοροποιημένες από εκείνες που έλαβαν ως προίκα, συνήθως μικρότερες, όπως θα διαπιστώσουμε εξετάζοντας την εξέλιξη των ατομικών περιουσιών. Στο γεγονός αυτό οφείλονται και τα διαφορετικά στοιχεία σύνθεσης κληροδοτούμενων και προικίων, καθώς στα κληροδοτούμενα κατά κανόνα συναντώνται τα αγαθά που τα πρόσωπα κατέχουν στο τέλος της ζωής τους, ενώ στα προικία εκείνα με τα οποία ξεκινούν τον ενήλικο βίο τους.

Σημειώνουμε ότι καθολικοί και ορθόδοξοι παρουσιάζουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά σύνθεσης κληροδοτούμενων και προικίων. Η σύνθεση, ωστόσο, κληροδοτούμενων και προικίων στο χρόνο, όπως και κατά μέγεθος, αποκλίνουν σημαντικά, καθώς στα κληροδοτούμενα περιορίζεται σε υψηλότερο βαθμό, μεταξύ 17^{ου} και αρχών 19^{ου} αιώνα, ενώ οι μικρές περιουσίες των διαθετών υπολείπονται κατά πολύ των αντίστοιχων προικίων. Στις περιπτώσεις, όμως, μέτριων και κυρίως μεγάλων κληροδοτούμενων περιουσιών η σύνθεση πλησιάζει τα ποσοστά των αντίστοιχων προικίων.

Οι διαφοροποιήσεις που υφίστανται κατά είδος μεταβιβαζόμενων αγαθών οφείλονται, εξάλλου, ακριβώς στους παράγοντες που επισημάναμε.

¹⁸⁸ Βλ.. παραπάνω, 323-324.

Επιμέρους κατηγορίες αγαθών

Ακίνητα και ζώα

Μεταβίβαση κήπων συναντάται στην ίδια αναλογία μεταξύ καθολικών και ορθόδοξων, κυρίως σε περιουσίες μεγαλύτερες του μέσου όρου.¹⁸⁹

Η περιγραφή των κατοικιών είναι ιδιαίτερα περιορισμένη, όπως γενικότερα η περιγραφή των αγαθών στις διαθήκες. Επισημαίνουμε, επίσης, ότι, ανεξάρτητα από το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας, σε ορισμένες περιπτώσεις δεν μεταβιβάζονται κατοικίες αλλά μόνο άλλα είδη κτισμάτων, κυρίως εκκλησίες.¹⁹⁰

Πίνακας 40. Βασικά χαρακτηριστικά κληροδοτούμενων κτισμάτων

	α)		β)	γ)	δ)
κατοικία	394	95,63%	39,62%	30,05%	3,70%
εκκλησία	63	17,69%	25,80%	35,48%	38,70%
στέρνα	53	14,88%	37,73%	30,18%	32,04%
μαγατζές	30	8,42%	6,66%	23,33%	68,96%
μύλος	26	7,30%	7,69%	23,07%	69,23%
φουρνοκατοικία	5	1,40%	20,00%	60,00%	20,00%

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου¹⁹¹

β) ποσοστό μικρών περιουσιών

γ) ποσοστό μέτριων περιουσιών

δ) ποσοστό μεγάλων περιουσιών

Οι εκκλησίες κληροδοτούνται από διαθέτες μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας του μέσου όρου, καθολικούς και ορθόδοξους στην ίδια αναλογία. Στις μισές σχεδόν περιπτώσεις πρόκειται για διαθέτες που είναι οι ίδιοι ιερωμένοι ή έχουν κατιόντες συγγενείς ιερωμένους, στους οποίους και συνήθως μεταβιβάζονται οι εκκλησίες.¹⁹² Οι μύλοι μεταβιβάζονται κατά

¹⁸⁹ Υπενθυμίζουμε ότι καθώς οι κήποι έχουν κατά κανόνα μεγάλη αξία και συνήθως βρίσκονται εκτός Σαντορίνης, χρησιμοποιούνται ως ενδεικτικό στοιχείο του μεγέθους των μεταβιβαζόμενων αγαθών και των χαρακτηριστικών διαθετών και προικοδοτούμενων, παρά το ότι συναντώνται σε ελάχιστες περιπτώσεις.

¹⁹⁰ Σημειώνουμε ότι στο 13,59% των περιπτώσεων κληροδοτούνται «ό,τι» κτίσματα έχει ο διαθέτης, ποσοστό κατά πολύ υψηλότερο από εκείνο των προικών (2% περίπου), ενώ σε 18 περιπτώσεις δεν μεταβιβάζονται χώροι κατοικίας, αλλά εκκλησίες (11), μύλος (6) και σε μια διαθήκη στέρνα.

¹⁹¹ Το ποσοστό των διαθετών με κατοικίες υπολογίζεται στο σύνολο των 412 με αγαθά της συγκεκριμένης κατηγορίας, ενώ τα ποσοστά των διαθετών με άλλου είδους κτίσματα στο σύνολο των 356 στις διαθήκες των οποίων υπάρχει σχετική αναφορά.

¹⁹² Από τους 31 ορθόδοξους διαθέτες: 2 είναι παπάδες, 3 χήρες παπάδων, 3 ιερομόναχοι και ένας Επίσκοπος, ενώ σε 10 περιπτώσεις συναντώνται κατιόντες συγγενείς ιερωμένοι ή, σπάνια, σύζυγοι παπάδων. Από τους επίσης 31 καθολικούς διαθέτες οι 7 είναι ιερωμένοι και σε 7 περιπτώσεις συναντώνται κατιόντες συγγενείς ιερωμένοι. Σχετικά με τη σύνθεση των περιουσιών που κληροδοτούν καθολικοί ιερωμένοι βλ. εδώ παρακάτω, 479 κ.εξ.

κανόνα ολόκληροι, ενώ συναντάται και περίπτωση μύλου του οποίου η εκμετάλλευση έχει παραχωρηθεί με «πακτωσιά» σε αδερφό του διαθέτη.¹⁹³ Η μεταβίβαση, εξάλλου, μεμονωμένων στερνών δεν εξαρτάται από το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας.

Τα κτίσματα, που δεν αποτελούν χώρους κατοικίας, συναντώνται σε περιουσίες υψηλότερες του μέσου όρου, κυρίως οι μαγατζέδες και οι μύλοι που συνδέονται με δραστηριότητες οι οποίες αποφέρουν κέρδη. Συνολικά τα κτίσματα αυτά εντοπίζονται κατά 50% περίπου τον 17^ο αιώνα. Λόγω της ελλιπούς περιγραφής των αγαθών, είναι πιθανό στέρνες, φουρνοκατοικίες αλλά και μαγατζέδες να αφορούν μεγαλύτερο ποσοστό κληροδοτούμενων, ωστόσο, θεωρούμε ότι τα στοιχεία των μύλων και των εκκλησιών είναι αντιπροσωπευτικά. Ιδιαίτερα, μάλιστα, των εκκλησιών, που αποτελούν κατεξοχήν αγαθό το οποίο μεταβιβάζεται μεταξύ συγγενών.

Το ποσοστό των διαθετών που κληροδοτούν εκκλησίες και μαγατζέδες είναι υψηλότερο εκείνου των προικοδοτούμενων αντρών και γυναικών, των μύλων αντίστοιχο, ενώ των υπόλοιπων κτισμάτων χαμηλότερο. Η οικονομική επιφάνεια διαθετών και προικοδοτούμενων είναι σε γενικές γραμμές ανάλογη, εκτός από τις περιπτώσεις μεταβίβασης στερνών που είναι μικρότερη.

Κινητά

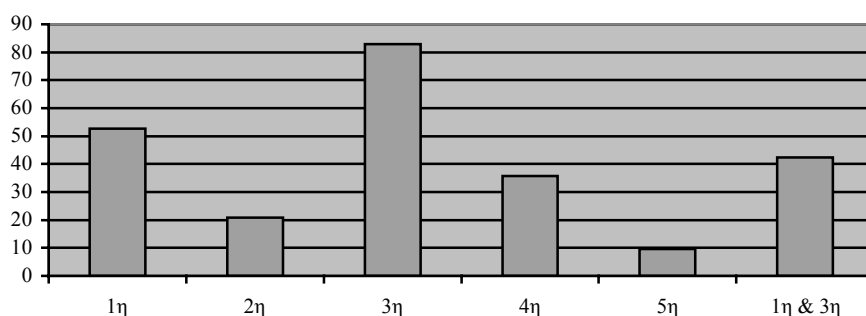
Τα στοιχεία περιγραφής των κινητών είναι ιδιαίτερα περιορισμένα.¹⁹⁴ Ειδικά στην κατηγορία επίπλων/οικιακών σκευών συμβαίνει να ορίζεται μόνο η κατηγορία («μασαρία» ή «συρμή»),¹⁹⁵ και όχι τα επιμέρους αγαθά. Σε σύγκριση με τις προίκες αντρών και γυναικών, το μέγεθος των περιουσιών είναι αντίστοιχο, η σύνθεση των κινητών είναι, όμως, κατά πολύ περιορισμένη, κυρίως λόγω χαμηλής παρουσίας ειδών της δεύτερης και πέμπτης κατηγορίας.

¹⁹³ Πρόκειται για μοναδική περίπτωση που διαθέτουμε πληροφορίες σχετικές με την εκμετάλλευση μύλων, βλ. αφέντης πρε Γεώργης Σιγάλας 5 Μαρτίου 1686 *ό.π.*, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. δ΄. Υπενθυμίζουμε ότι γενικότερα συμβαίνει οι ιδιοκτήτες μύλων να μην ασκούν οι ίδιοι το επάγγελμα του μυλωνά, βλ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος ... ό.π.*, 413.

¹⁹⁴ Στο 15,25% δεν γίνεται καμία αναφορά στις επιμέρους κατηγορίες αγαθών, ενώ στο 12,53% σημειώνονται μόνο ορισμένες από αυτές, καμιά με ιδιαίτερη συχνότητα.

¹⁹⁵ Όπως μπορεί να συμβαίνει και σε προικοδορητήρια, βλ. αντίστοιχα Kasdagli, *Land... ό.π.*, 220.

Σχεδιάγραμμα 22. Σύθεση κληροδοτούμενων κινητών

1^η) ενδύματα/λευκά είδη

2^η) κοσμήματα/πολύτιμα σκεύη

3^η) έπιπλα/οικιακά σκεύη

4^η) εργαλεία, αγροτικά προϊόντα, αντικείμενα επαγγελματικής χρήσης

5^η) διάφορα

Τα κληροδοτούμενα κινητά είναι κατά κύριο λόγο οικιακά σκεύη και έπιπλα, καθώς και ενδύματα/λευκά είδη, τα δεύτερα σε συχνότητα μικρότερη κατά πολύ, ενώ τέσσερις στους δέκα διαθέτες μεταβιβάζουν αγαθά και των δυο αυτών κατηγοριών.

Επτά στους δέκα διαθέτες με κινητά της τρίτης κατηγορίας μεταβιβάζουν κασέλες, μια συνήθως, ενώ ελάχιστοι με κινητά της πρώτης κατηγορίας μεταβιβάζουν κρεβατοστρώσι (7,92%). Τα αγαθά της δεύτερης κατηγορίας είναι κατά τα τέσσερα πέμπτα κοσμήματα και μόνο στο ένα πέμπτο κοσμήματα και σκεύη. Τα αγαθά της πέμπτης κατηγορίας, εξάλλου, αποτελούνται κατά κανόνα από μια εικόνα τουλάχιστον (70%) και σε λίγες περιπτώσεις από καθρέφτες. Εξάλλου, σε μικρό ποσοστό συναντώνται είδη πολυτελείας, χρυσά ή κατασκευασμένα σε χώρες της δυτικής Ευρώπης ή στην Κωνσταντινούπολη (13,82% συνολικά).

Τα αγαθά της τέταρτης κατηγορίας είναι συνήθως αγροτικά προϊόντα ή εργαλεία για την παρασκευή οινοπνευματωδών, σε μια περίπτωση μόνο εργαλεία τεχνητών.¹⁹⁶ Επτά γυναίκες κληροδοτούν εξαρτήματα αργαλειού και μόνο τέσσερις άντρες σκάφη, ολόκληρα ή τμήμα τους. Τέλος στο 12,61% των περιπτώσεων μεταβιβάζονται άμφια και λειτουργικά βιβλία ή σκεύη, σε ελάχιστες περιπτώσεις, μάλιστα, ιερά λείψανα. Τα παραπάνω κινητά διατίθενται από ιερωμένους και των δυο δογμάτων, τα λείψανα από ορθόδοξους ιερωμένους αποκλειστικά.¹⁹⁷

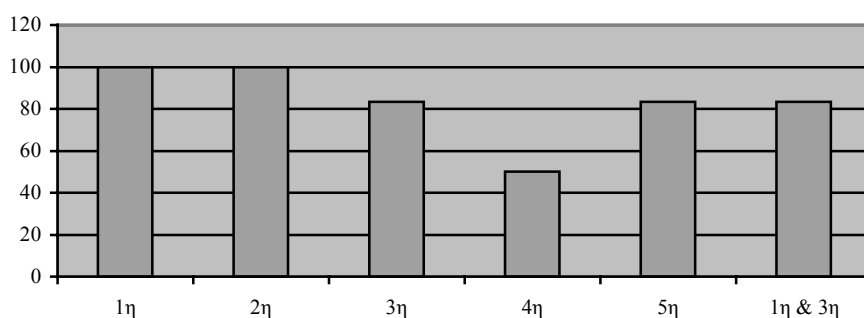
Τα κινητά στις απογραφές περιουσιών μετά θάνατο, παρουσιάζουν ενδιαφέρον λόγω του ιδιαίτερα λεπτομερειακού τρόπου καταγραφής. Σημειώνουμε ότι σε όλα τα σχετικά

¹⁹⁶ Αγροτικά προϊόντα συναντώνται στο 44,14% των περιουσιών και εργαλεία στο 34,23%. Μεταξύ των πρώτων ποσότητα κρασιού μεταβιβάζεται σε τέσσερις στις δέκα περιπτώσεις.

¹⁹⁷ Ενδεικτικά για τις τιμές των συγκεκριμένων ειδών βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακα 5ε.

έγγραφα περιλαμβάνονται κινητά, σε ορισμένα και χρηματικά ποσά ή ζώα, σπάνια, όμως, έγγεια αγαθά. Η σύνθεση των κινητών στις περιπτώσεις αυτές αποτυπώνει πλήρη εικόνα νοικοκυριού και παραπέμπει στις προίκες.¹⁹⁸

Σχεδιάγραμμα 23. Σύνθεση κινητών σε 6 απογραφές μετά θάνατο

Ζώα

Πρόκειται κυρίως για βόδια, πρόβατα ή μελίτσια, ο ακριβής αριθμός των οποίων είναι γνωστός στο ένα πέμπτο του συνόλου (1-11, 4 κατά μέσο όρο). Συνιδιοκτησία ή εκμετάλλευση με ζωοληπτική σύμβαση μαρτυρείται πολύ σπάνια (5,33%).

Σε σχέση με τις προίκες μελλόνυμφων τα είδη είναι αντίστοιχα, όπως και η οικονομική επιφάνεια των διαθετών, ωστόσο, ο αριθμός των ζώων θα πρέπει να ήταν μικρότερος, κρίνοντας από τον απόλυτο μέγιστο.

Πίνακας 41. Κυριότερα είδη κληροδοτούμενων ζώων

α)		
κτήμα	8	8,47%
χοντρό	6	10,16%
λιανό	5	8,47%
βόδι	25	42,37%
πρόβατο	21	35,59%
μελίτσια	12	20,33%
γαϊδούρι	6	10,16%
γουρούνι	4	6,77%
άλογο	3	5,08%

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου των 59 για τους οποίους είναι γνωστό το είδος των ζώων

¹⁹⁸ Σημειώνουμε ότι πρόκειται για κινητά δυο αντρών και τεσσάρων γυναικών που πέθαναν χωρίς διαθήκη. Τα πρόσωπα αυτά είναι κατά κύριο λόγο καθολικά και στις μισές περιπτώσεις είχαν μικρή περιουσία, σε δυο μεγάλη και σε μια μέτρια, ενώ χρονολογούνται κυρίως τον 17^ο αιώνα (4).

Χρήμα

Όπως συμβαίνει σε όλα τα κληροδοτούμενα αγαθά, έτσι και στην περίπτωση των χρηματικών ποσών είναι σημαντικό το ποσοστό των διαθετών που δεν καταγράφουν πλήρως τις σχετικές λεπτομέρειες. Έτσι, γνωρίζουμε ακριβώς το ύψος των κληροδοτούμενων χρημάτων στα δυο τρίτα σχεδόν των διαθηκών και κατά προσέγγιση στο ένα τέταρτο. Στην τελευταία, ωστόσο, περίπτωση, που αναφέρεται και σε μεγαλύτερα ποσά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το αναγραφόμενο ποσό υπολείπεται ελάχιστα του συνόλου, και για το λόγο αυτό θα εξετάσουμε από κοινού τα σχετικά στοιχεία.¹⁹⁹

Το ύψος των χρηματικών ποσών εξαρτάται απόλυτα από το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας, ως προς το μέσο ύψος αλλά και ως προς το ελάχιστο και το μέγιστο. Οι ορθόδοξοι μεταβιβάζουν υψηλότερα ποσά κατά μέσο όρο, ενώ οι καθολικοί χαμηλότερα. Μεταξύ των καθολικών, ωστόσο, συναντώνται τα υψηλότερα μέγιστα ποσά, ένδειξη αυξημένου εκχρηματισμού.

Σε σύγκριση με τους προικοδοτούμενους, άντρες και γυναίκες, τα ποσά είναι χαμηλότερα και παρουσιάζουν ανοδική τάση κατά πολύ περιορισμένη, ενώ η χρονική κατανομή των σχετικών περιπτώσεων είναι αντίστοιχη. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι όταν οι κληροδοτούμενες περιουσίες, μικρές ή μέτριες, συγκροτούνται κυρίως από χρήματα, το ύψος των ποσών είναι μεγαλύτερο, ενώ το σχετικό ποσοστό των διαθετών ελαφρά υψηλότερο.

Πίνακας 42α. Χρονική κατανομή ύψους κληροδοτούμενων χρηματικών ποσών

	α)	β)	γ)
τέλη 16 ^{ου}	5	8 - 375	24,00
17 ^{ου} α'	26	1 - 1.775	32,50
17 ^{ου} β'	26	1 - 8.225	48,50
18 ^{ου} α'	35	5 - 5.750	65,50
18 ^{ου} β'	46	3 - 20.470	181,50
αρχές 19 ^{ου}	22	20 - 11.500	260,00
σύνολο	160	1- 20.470	92,25

α) αριθμός διαθετών

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

¹⁹⁹ Στις περιπτώσεις που καταγράφεται ακριβώς το ύψος του χρηματικού ποσού πρόκειται για ποσά 1 - 8.900 γροσίων, κατά μέσο όρο 65, ενώ στις περιπτώσεις που καταγράφεται κατά προσέγγιση το ύψος του ποσού για 1 - 20.470 γρόσια, κατά μέσο όρο 280.

Πίνακας 42β. Ύψος κληροδοτούμενων χρηματικών ποσών ανάλογα με το μέγεθος της περιουσίας

	α)	β)	γ)
μικρή	55	1 - 600	30
μέτρια	42	5 - 1.570	140
μεγάλη	61	1 - 20.470	375
σύνολο	140		

α) αριθμός διαθετών

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

Πίνακας 42γ. Ύψος κληροδοτούμενων χρηματικών ποσών ανάλογα με το δόγμα των διαθετών

	α)	β)	γ)
καθολικοί	106	1 - 20.470	80
ορθόδοξοι	50	3 - 1.775	115
σύνολο	156		

α) αριθμός διαθετών

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

Οι μόλις επτά διαθέτες που μεταβιβάζουν αποκλειστικά χρηματικά ποσά, έχουν κατά κανόνα μικρή περιουσία, και ακριβώς γι' αυτό το ύψος των χρημάτων κινείται σε μικρότερα μεγέθη, ως προς τις μέγιστες τιμές (8-8.900 γρόσια, 100 γρόσια κατά μέσο όρο).

Αντίθετα, ορισμένοι διαθέτες των οποίων η περιουσία συγκροτείται κυρίως από χρήματα (15%), μεταβιβάζουν κατά πολύ υψηλότερα ποσά και περιουσίες που συνολικά είναι μεγαλύτερες. Σημειώνουμε ότι οι τελευταίοι συναντώνται κατά τα δυο τρίτα από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 19^{ου}, οπότε και ο βαθμός εχρηματισμού είναι γενικότερα υψηλότερος. Παρά το μικρό αριθμό των περιπτώσεων, μπορούμε να διακρίνουμε την κατακόρυφη άνοδο των ποσών στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, που, όμως, δεν συνεχίζεται στις αρχές του 19^{ου}, για λόγους τους οποίους δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε. Επισημαίνουμε, εξάλλου, ότι δεν παρατηρείται σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ ορθόδοξων και καθολικών, που συναντώνται στην ίδια αναλογία σχεδόν, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στους προικοδοτούμενους.

Πίνακας 43α. Χρονική κατανομή ύψους χρηματικών ποσών διαθετών που κληροδοτούν κυρίως χρήματα

	α)	β)	γ)
17 ^{ος} α'	1	1.755	1.755
17 ^{ος} β'	2	30 - 910	482
18 ^{ος} α'	5	44 - 1.080	70
18 ^{ος} β'	7	198 - 20.470	1.653
αρχές 19 ^{ου}	9	50 - 4.000	220
σύνολο	24	30 - 20.470	410

Πίνακας 43β. Ύψος χρηματικών ποσών ανάλογα με το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας διαθετών που κληροδοτούν κυρίως χρήματα

	α)	β)	γ)
μικρή	11	30 - 600	100
μέτρια	4	205 - 1.570	830
μεγάλη	9	60 - 20.470	1.750
σύνολο	24		

Πίνακας 43γ. Ύψος χρηματικών ποσών ανάλογα με το δόγμα διαθετών που κληροδοτούν κυρίως χρήματα

	α)	β)	γ)
καθολικοί	14	44 - 20.470	410,0
ορθόδοξοι	10	30 - 1.775	633,5
σύνολο	24		

α) αριθμός διαθετών

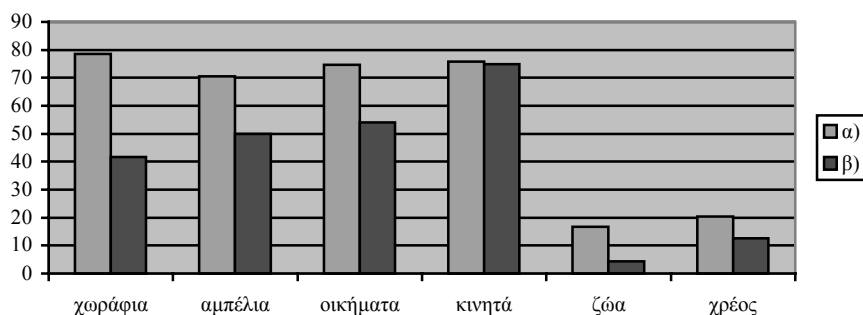
β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

Οι κληροδοτούμενες περιουσίες, που περιλαμβάνουν χρηματικά ποσά, συγκροτούνται από έγγεια αγαθά και οικήματα σε επίπεδο αντίστοιχο με το σύνολο των κληροδοτούμενων, ενώ περιέχουν κινητά σε υψηλότερο ποσοστό και ζώα ή χρέη σε χαμηλότερο. Οι περιουσίες, ωστόσο, που συγκροτούνται κυρίως από χρηματικά ποσά, παρουσιάζουν κατά πολύ περιορισμένη σύνθεση. Το γεγονός ότι οι τελευταίες περιέχουν περισσότερα αμπέλια από χωράφια συνδέεται με το μεγαλύτερο μέγεθός τους, καθώς τα αμπέλια έχουν υψηλότερες τιμές.²⁰⁰

²⁰⁰ Βλ. σχετικά Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακες 2α-2β.

Σχεδιάγραμμα 24. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών ανάλογα με την αξία των μεταβιβαζόμενων χρημάτων

α) περιουσίες με χρηματικό ποσό

β) περιουσίες που συγκροτούνται κυρίως από χρηματικά ποσά

Η μορφή των χρηματικών ποσών σημειώνεται στις μισές συνολικά περιπτώσεις, από τις οποίες το ύψος των ποσών είναι γνωστό στα τέσσερα πέμπτα. Πρόκειται για διαθέτες μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας του μέσου όρου. Σχεδόν όλοι μεταβιβάζουν ομολογίες κάθε είδους (94%), έξι στους δέκα αποκλειστικά, ανεξάρτητα από το μέγεθος της περιουσίας τους. Η ιδιαίτερα υψηλή συχνότητα ομολογιών μαρτυρεί την έκταση του δανεισμού, που αφορά ποσά κάθε ύψους και αναφέρεται κατά κανόνα σε χαμηλότοκα δάνεια, καθώς και την ευρεία χρήση των ομολογιών, που στις μεταβιβάσεις υποκαθιστούν τα μετρητά. Οι συγκεκριμένες ομολογίες προέρχονται από δάνεια που έχουν χορηγήσει οι ίδιοι οι διαθέτες, όπως κάποτε σημειώνεται, συμβαίνει να τους έχουν κληροδοτηθεί, αλλά είναι πιθανό και να πρόκειται για ομολογίες με τις οποίες εξοφλήθηκαν μεταβιβάσεις των διαθετών προς τρίτους.

Συναντώνται πολλά σχήματα μορφών υπό τις οποίες μεταβιβάζονται τα χρηματικά ποσά, ενώ στο ένα τρίτο περίπου των περιπτώσεων διατίθενται ποσά σε δυο ή περισσότερες μορφές. Το τελευταίο συναντάται κατά κανόνα σε διαθέτες μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας, και αποτελεί ένδειξη της παραπληρωματικότητας των κάθε είδους δραστηριοτήτων, εμπορικών και ναυτιλιακών κυρίως.²⁰¹

²⁰¹ Όπως συμβαίνει γενικά, βλ. και Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 124-127.

Πίνακας 44α. Χαρακτηριστικά κληροδοτούμενου χρήματος²⁰²

	α)	β)	γ)	δ)
μετρητά	4	1	200,0	200,0
σκρίτα	59	41	1,0 - 6.630	70,0
αγροτικά προϊόντα	2	2	100,0	100,0
μετρητά & σκρίτα	21	21	3,0 – 20.470	157,0
μετρητά & καταθέσεις	2	2	540,0 - 8.225	4,382,5
μετρητά & ικάμπια	1	1	14,0	140,0
σκρίτα & ικάμπια	1	1	52,0	52,0
σκρίτα & καταθέσεις	1	-	-	-
σκρίτα & μισθός ²⁰³	1	1	12,5	12,5
σκρίτα & πραγματείες	1	1	310,0	310,0
αγροτικά προϊόντα & ζώα	1	1	2,0	2,0
μετρητά & σκρίτα & πανιά	1	1	400,0	400,0
μετρητά & σκρίτα & ικάμπια	1	1	900,0	900,0
μετρητά & σκρίτα & καταθέσεις	1	1	1.130,0	1.130,0
μετρητά & σκρίτα & αγροτικά προϊόντα	1	1	11.500,0	11.500,0
σκρίτα & ικάμπια & πραγματείες	1	1	600,0	600,0
μετρητά & σκρίτα & πραγματείες & αγροτικά προϊόντα	1	1	5.730,0	5.730,0
σύνολο	100	78	1,0 – 20.470	140,0

Πίνακας 44β. Χαρακτηριστικά μορφών υπό τις οποίες μεταβιβάζεται το κληροδοτούμενο χρήμα 100 διαθετών

	α)	β)	γ)	δ)
σκρίτα	89	73	1 – 20.470	132
μετρητά	33	30	3 – 20.470	371
αγροτικά προϊόντα	5	5	1 – 11.500	100
ικάμπια	5	5	52 - 900	140
καταθέσεις	4	3	540 - 8.225	1.130
πραγματείες	3	3	310 - 5.750	600
ζώα	1	1	2	2

α) αριθμός διαθετών

β) αριθμός διαθετών για τους οποίους γνωρίζουμε το ύψος του ποσού που κληροδοτούν

γ) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

δ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

²⁰² Δεν σημειώνουμε το ποσοστό στο οποίο συναντάται η κάθε περίπτωση, καθώς το σύνολο των διαθετών είναι ακριβώς 100 και τα ποσοστά είναι προφανή.

²⁰³ Πρόκειται για καθολικό ιερωμένο από τη Σαντορίνη, που υπηρετούσε στην Ίο, ο οποίος είχε προηγουμένως υπηρετήσει και στη Ρώμη, απ' όπου προέρχονται τα χρήματα του μισθού του, βλ. πρε Τζάνες Νταρζέντας βικάριος Ίου 25 Αυγούστου 1718, ό.π., Φάκ. 4 υποφ. γ'. Η Ίος αποτελούσε τμήμα της Καθολικής Επισκοπής της Σαντορίνης. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα κατοικούσαν εκεί δώδεκα καθολικές οικογένειες και λειτουργούσε ένα καθολικός ιερέας, ενώ στα τέλη του αιώνα αυτού μόνο πέντε καθολικοί. Βλ. Hofmann Thera, 31-32.

Οι ελάχιστοι διαθέτες που κληροδοτούν χρήματα αποκλειστικά υπό τη μορφή αγροτικών προϊόντων μεταβιβάζουν μικρά ποσά και μικρές περιουσίες, ενώ εκείνοι που κληροδοτούν πραγματείες, αλλά κυρίως ποσά σε καταθέσεις διαθέτουν συνήθως τη μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια. Στην τελευταία περίπτωση, άλλωστε, οι καταθέσεις αποτελούν και τον κύριο όγκο του χρηματικού ποσού.²⁰⁴ Αντίθετα, χαμηλά χρηματικά ποσά μεταβιβάζονται στις περιπτώσεις που περιλαμβάνονται και ικάμπια, υψηλότοκα δηλαδή δάνεια που επενδύονται σε ναυτιλιακές δραστηριότητες, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι μέσω των διαθηκών δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις συγκεκριμένες δραστηριότητες.²⁰⁵

Οι περιπτώσεις μεταβίβασης χρηματικών ποσών υπό τη μορφή αποκλειστικά ομολογιών, αφορούν χαμηλότοκα δάνεια και συναντώνται στο μεγαλύτερο ποσοστό των διαθετών. Ο τόκος, 10%, σημειώνεται μόνο σε μια περίπτωση. Οι οφειλέτες σπάνια κατονομάζονται, και μπορεί να είναι συγγενικά πρόσωπα (4), οπότε το χρέος τους είναι χαμηλότερο του μέσο όρου (46,5 γρόσια), ή και κοινοτικά σώματα (2), οπότε το χρέος είναι κατά πολύ υψηλότερο. Στην τελευταία περίπτωση το ύψος καταγράφεται μόνο μια φορά και πρόκειται για 1.750 γρόσια, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.²⁰⁶

Το ύψος των ομολογιών που κληροδοτούνται είναι υψηλότερο από το μέσο ύψος των χρεών που συναντάται στις καθαυτό ομολογίες των πηγών, ενώ σπάνια πρόκειται για ενυπόθηκα δάνεια (5,08%). Οι χορηγοί δανείων, όμως, έχουν μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια από τους διαθέτες. Οι διαφοροποιήσεις αυτές οφείλονται στο γεγονός ότι οι διαθέτες μεταβιβάζουν, κατά κανόνα, τα περιουσιακά στοιχεία που έχουν στο τέλος της ζωής τους, όταν είναι πλέον προχωρημένης ηλικίας, τα οποία συχνά υπολείπονται εκείνων που είχαν σε μέση ηλικία, ενώ οι ομολογίες τους αναφέρονται σε περισσότερα από ένα δάνεια και σε περισσότερους από έναν οφειλέτες.²⁰⁷

Σε σχέση με τις μορφές των προικίων χρημάτων, τα χρήματα που μεταβιβάζουν οι διαθέτες παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία, αλλά και μεγαλύτερη συγκέντρωση σε ομολογίες, καθώς και κατά πολύ χαμηλότερο ποσοστό μετρητών. Όσοι κληροδοτούν καταθέσεις, που βρίσκονται στη Βενετία πάντα, διαθέτουν υψηλότερα ποσά, όσοι κληροδοτούν εμπορικά προϊόντα αντίστοιχα, ενώ εκείνοι που κληροδοτούν ικάμπια

²⁰⁴ Στις υπόλοιπες περιπτώσεις μεταβίβασης χρημάτων υπό δυο ή περισσότερες μορφές η αναλογία αυτή δεν είναι γνωστή.

²⁰⁵ Τα ικάμπια συναντώνται στις διαθήκες σε ποσοστό αντίστοιχο με εκείνο των καθαυτό πράξεων ομολογιών, βλ. Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακα 2.

²⁰⁶ Σημειώνουμε ότι σύμφωνα με τις πράξεις ομολογιών τα χρέη των κοινοτήτων κινούνται σε αντίστοιχα υψηλά επίπεδα, βλ. Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακα 12.

²⁰⁷ Βλ. Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακες 2, 14, 18, και 19. Σημειώνουμε ότι στη Νάξο παροχή δανείων διαπιστώνεται σε κάθε βαθμίδα οικονομικής επιφάνειας, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 207.

μικρότερα. Όπως, εξάλλου, θα ήταν αναμενόμενο, δεν συναντώνται περιπτώσεις διαθετών που παρέχουν τη δυνατότητα στους κληρονόμους να επιλέξουν εάν το μερίδιό τους θα συγκροτείται από χρηματικά ποσά ή/και άλλα αγαθά. Γενικότερα στις προίκες κυριαρχούν τα μετρητά, που προφανώς αποτελούν τη μορφή που προτιμάται από τους προικοδότες, καθώς κρίνεται ότι εξυπηρετεί καλύτερα τις ανάγκες του νέου νοικοκυριού.

Χρέος

Μόνο τρεις στους δέκα διαθέτες σημειώνουν ακριβώς το ποσό των οφειλών τους, που θα εξοφληθούν από τους κληρονόμους, συνήθως, ή με την εκποίηση μέρους των περιουσιακών τους στοιχείων. Σε ελάχιστες, εξάλλου, περιπτώσεις σημειώνεται απλώς μέρος των οφειλών, ενώ στα δυο τρίτα περίπου των περιπτώσεων γίνεται μόνο γενική αναφορά στο γεγονός ότι οι διαθέτες έχουν χρέη. Η τελευταία αυτή πρακτική οφείλεται στη γενικά αποδεκτή υποχρέωση των κληρονόμων να εξοφλούν τα χρέη των κληροδοτών, ιδιαίτερα όταν είναι απόγονοί τους, οπότε και οι διαθέτες δεν αισθάνονται υποχρεωμένοι να ορίσουν το ύψος τους ακριβώς.

Λόγω του υψηλού ποσοστού διαθετών που δεν σημειώνουν το ύψος των οφειλών τους, θα αναφερθούμε κατ'αρχήν στα γενικά χαρακτηριστικά των περιουσιών που επιβαρύνονται με χρέη, και στη συνέχεια σε εκείνα των περιουσιών για τις οποίες γνωρίζουμε το ύψος του χρέους.

Οι κληροδοτούμενες περιουσίες που επιβαρύνονται με χρέη, είναι ελαφρά μεγαλύτερες από το σύνολο των κληροδοτούμενων, η σύνθεσή του, όμως, είναι φτωχότερη, ως προς την παρουσία χωραφιών, αμπελιών, καθώς και χρημάτων.²⁰⁸ Το ύψος των χρημάτων, άλλωστε, είναι χαμηλότερο. Αντίθετα, το ποσοστό των κινητών είναι υψηλότερο, ενώ των ζώων αντίστοιχο. Η σύνθεση, ως ένα σημείο, επηρεάζεται από τη μεγάλη συγκέντρωση των συγκεκριμένων περιουσιών τον 18^ο αιώνα (έξι στις δέκα), ωστόσο, δεν συμφωνεί με το δόγμα των διαθετών, που είναι συνήθως καθολικοί.²⁰⁹

²⁰⁸ Συγκεκριμένα πρόκειται για μικρές περιουσίες κατά 47,36%, μέτριες κατά 28,57% και μεγάλες κατά 24,08%.

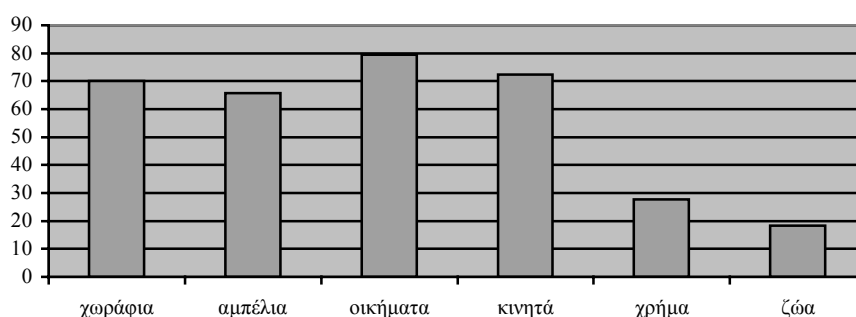
²⁰⁹ Κατά 65,35%.

Πίνακας 45. Χρονική κατανομή κληροδοτούμενων περιουσιών που επιβαρύνονται με χρέη
α)

τέλη 16 ^{ου}	2	1,45%
17 ^{ου} α'	17	12,40%
17 ^{ου} β'	32	23,35%
18 ^{ου} α'	45	32,84%
18 ^{ου} β'	32	23,35%
αρχές 19 ^{ου}	9	6,56%
σύνολο	137	

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου

Σχεδιάγραμμα 25. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών που επιβαρύνονται με χρέη

Τα χρηματικά ποσά στις συγκεκριμένες περιπτώσεις έχουν μέσο ύψος 65 γροσίων (3-11.500 γρόσια), και μεταβιβάζονται σχεδόν πάντα υπό τη μορφή τουλάχιστον ομολογιών χαμηλότοκων δανείων, όπως και στο σύνολο των διαθετών. Η μορφή είναι γνωστή και εδώ στις μισές περιπτώσεις, ωστόσο, διαφοροποιείται από το σύνολο, κυρίως λόγω υψηλότερης συχνότητας χρηματικών ποσών εν είδει αγροτικών προϊόντων ή μετρητών, ενώ δεν συναντάται περίπτωση με ικάμπια ή πραγματείες.²¹⁰

Η μορφή των χρεών είναι γνωστή σε μια στις δέκα περιπτώσεις. Πρόκειται συνήθως για ομολογίες χαμηλότοκων δανείων (σκριτών), κάποτε για αγροτικά προϊόντα, και σε μια περίπτωση για σκρίτα και ικάμπια. Στην πρώτη και τη δεύτερη περίπτωση οι διαθέτες μεταβιβάζουν μικρότερες περιουσίες, στην τελευταία πρόκειται για διαθέτη μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, που, όμως, δεν κληροδοτεί χρηματικά ποσά.

Δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε την αναλογία του χρέους ως προς το σύνολο της κληροδοτούμενης περιουσίας, παρά μόνο σε μια περίπτωση που ο ίδιος ο διαθέτης σημειώνει

²¹⁰ Μετρητά συναντώνται σε ποσοστό 21,04%, αγροτικά προϊόντα σε ποσοστό 15,78%, ενώ τα ποσοστά σκριτών και πραγματειών είναι 94,73% και 5,26% αντίστοιχα.

ότι αναφέρεται στο ένα τρίτο της.²¹¹ Μπορούμε, όμως, να υποθέσουμε ότι υπάρχει μεγάλη διακύμανση.

Οι δανειστές είναι γνωστοί σε ελάχιστες περιπτώσεις, οπότε πρόκειται κατά κανόνα για συγγενικά πρόσωπα (6), ή μη ιδιώτες (μονή Δομινικανίδων σε μια περίπτωση και μονή Αγίου Νικολάου σε άλλη).²¹² Αιτίες δανεισμού ή δημιουργίας χρέους σημειώνονται μόνο από δυο διαθέτες: ο πρώτος οφείλει την αμοιβή γιατρού που τον περιέθαλψε, ενώ ο δεύτερος τον κεφαλικό φόρο που του αναλογεί. Υπενθυμίζουμε, εξάλλου, ότι η ύπαρξη χρεών εξαρτάται από την ηλικία των διαθετών, καθώς και από το λόγο σύνταξης της διαθήκης, που οι ίδιοι επικαλούνται.

Μπορούμε να θεωρήσουμε, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, ότι τα χρέη δημιουργούνται λόγω αδυναμίας να εξυπηρετηθεί η καταβολή κεφαλικού φόρου, λόγω έκτακτων αναγκών που χρήζουν μετρητών, αλλά και γενικότερα λόγω έλλειψης ρευστότητας. Στις περιπτώσεις, ωστόσο, διαθετών μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας, τα χρέη ίσως οφείλονται και σε ναυτιλιακές/εμπορικές δραστηριότητες. Το γεγονός, εξάλλου, ότι σημαντικό ποσοστό χρεών συναντάται το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, συνδέεται με τη γενικότερη δυσπραγία της περιόδου, που θα πρέπει να οφείλεται και στην έντονη δράση του ηφαιστείου.²¹³

Η χρονική κατανομή των συγκεκριμένων περιουσιών είναι αντίστοιχη με τη χρονική κατανομή των χρεωστικών ομολογιών, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι τελευταίες είναι αντιπροσωπευτικές των τάσεων που επικρατούν, παρά τον σχετικά μικρό αριθμό τους. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι οι διαθέτες που μεταβιβάζουν χρέη έχουν υψηλότερη οικονομική επιφάνεια από τους οφειλέτες στις ομολογίες, ενώ συμβαίνει οι ίδιοι να συναντώνται και ως συμβαλλόμενοι στις συγκεκριμένες πράξεις.²¹⁴

²¹¹ Πρόκειται για τον μισέρ Λουκάκη Σιγάλα που συντάσσει διαθήκη το 1803 και μεταβιβάζει περιουσία μεγάλου μεγέθους, βλ. αναλυτικά Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 23.

²¹² Βλ. αντίστοιχα στις ομολογίες σχετικά με τα χαρακτηριστικά των μη ιδιωτών δανειστών, Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακες 21-22.

²¹³ Βλ. παραπάνω, 69 και 36-37.

²¹⁴ Βλ. Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακες 4 και 9.

Πίνακας 46α. Χρονική κατανομή ύψους χρεών που επιβαρύνουν τις κληροδοτούμενες περιουσίες

	α)	β)	γ)
τέλη 16 ^{ου}	1	13,5	13,5
17 ^{ου} α'	5	15,0 - 37	15,0
17 ^{ου} β'	12	4,5 - 200	39,5
18 ^{ου} α'	16	5,0 - 285	17,5
18 ^{ου} β'	10	13,0 - 140	43,0
σύνολο	44	4,5 - 285	27,5

Πίνακας 46β. Ύψος χρεών ανάλογα με το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας

	α)	β)	γ)
μικρή	23	5,0 - 200	20,0
μέτρια	14	4,5 - 140	32,5
μεγάλη	6	5,0 - 285	71,0
σύνολο	43		

Πίνακας 46γ. Ύψος χρεών ανάλογα με το δόγμα των διαθετών

	α)	β)	γ)
καθολικοί	24	5,0 - 285	36
ορθόδοξοι	16	4,5 - 200	15
σύνολο	40		

α) αριθμός διαθετών

β) ελάχιστο-μέγιστο χρέος σε γρόσια

γ) μέσο χρέος σε γρόσια

Το ύψος των χρεών αυξάνει με το χρόνο και εξαρτάται απόλυτα από το μέγεθος των κληροδοτούμενων περιουσιών και το δόγμα των διαθετών. Το γεγονός ότι είναι χαμηλότερο το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, πιθανόν οφείλεται στη γενικότερη δυσπραγία της περιόδου. Οι διαθέτες μεγάλης οικονομικής επιφάνειας είναι και εκείνοι που μάλλον προχωρούν σε εμπορικές ή ναυτιλιακές δραστηριότητες, οι οποίες χρήζουν μετρητών, ενώ οι διαθέτες μικρής επιφάνειας είναι εκείνοι που μάλλον δανείζονται για να αντιμετωπίσουν έκτακτες ανάγκες ή εξυπηρέτηση της φορολογικής τους υποχρέωσης.

Οι διαθέτες που έχουν λάβει χαμηλότοκα δάνεια κινούνται σε χαμηλότερα επίπεδα, με χρέη μέσου ύψους 14 γροσίων (9-135) και όσοι οφείλουν ποσά εν είδει αγροτικών προϊόντων σε ακόμη χαμηλότερα, μέσου ύψους 12,5 γροσίων (10-15). Τα σχετικά στοιχεία είναι απλώς ενδεικτικά, καθώς αναφέρονται σε μικρό αριθμό περιπτώσεων (6). Επισημαίνουμε, εξάλλου, ότι ο διαθέτης που έχει χρέη υπό τη μορφή σκρίτων και ικάμπιων, δεν σημειώνει το ύψος τους.

Ελάχιστα είναι και τα στοιχεία που αφορούν το ύψος χρεών από δάνεια συγγενών, τα οποία κυμαίνονται σε χαμηλότερα επίπεδα από το μέσο όρο (12-140 γρόσια, κατά μέσο όρο 22,5), ενώ από τους δυο μη ιδιώτες δανειστές, μόνο στην περίπτωση χορήγησης δανείων εκ μέρους της μονής Δομινικανίδων γνωρίζουμε ότι πρόκειται για οφειλή 5 γροσίων. Εξάλλου, στις περιπτώσεις που σημειώνεται η αιτία δημιουργίας χρέους, δεν σημειώνεται και το ύψος του.

Θεωρούμε ότι οι οφειλέτες θα πρέπει μάλλον να φροντίζουν να εξοφλούν οι ίδιοι τα χρέη τους, προτού φτάσουν να συντάξουν διαθήκη, και για το λόγο αυτό το ύψος τους είναι χαμηλότερο από το ύψος των οφειλών που συναντώνται στις ομολογίες.²¹⁵

Διαθέτες που δεν κληροδοτούν έγγεια αγαθά

Οι διαθέτες που δεν κληροδοτούν έγγεια αγαθά δεν είναι απαραίτητα ακτήμονες, καθώς στην περίπτωση τους ο σκοπός σύνταξης διαθήκης επηρεάζει το μέγεθος, και τη σύνθεση, των κληροδοτούμενων, σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι στο σύνολο των διαθετών. Πρόκειται για διαθέτες που σε υψηλότερο ποσοστό έχουν κύριο σκοπό την εξασφάλιση των γηρατειών τους, την αφιέρωση αγαθών για τη σωτηρία της ψυχής τους ή την εξόφληση χρεών τους, και οι οποίοι πιθανότατα δεν κληροδοτούν το σύνολο της περιουσίας τους. Κανένας δεν συντάσσει διαθήκη για να κληροδοτήσει αγαθά στα παιδιά και τον/την σύζυγο. Το χαμηλότερο ποσοστό εκείνων που συντάσσουν διαθήκη αποκλειστικά για να μεταβιβάσουν αγαθά στα παιδιά τους ή να ρυθμίσουν ζητήματα προικοδοσίας, φανερώνει ότι η προικοδότηση έχει ήδη γίνει εκ μέρους των διαθετών, και για το λόγο αυτό έχουν και μικρότερες περιουσίες από το σύνολο.

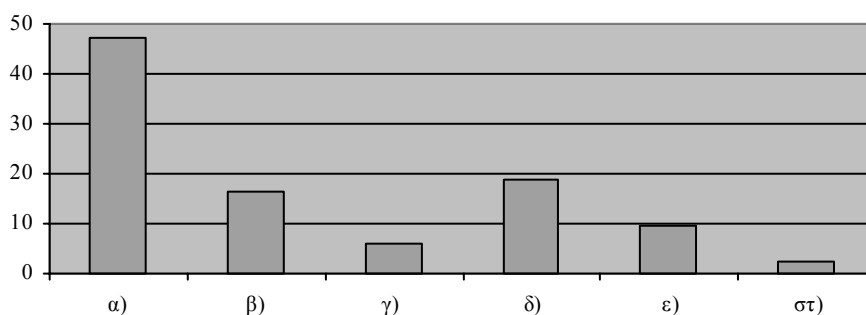
Η ηλικία, το εάν έχουν παιδιά, ή το δόγμα δεν συνδέονται, ωστόσο, με την μη μεταβίβαση έγγειων αγαθών, καθώς τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά είναι αντίστοιχα με εκείνα του συνόλου.

Σημειώνουμε ότι σε τέσσερις περιπτώσεις που ακτήμονες διαθέτες ταυτίζονται στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα, φέρονται να κατέχουν όλοι χωράφια ή/και αμπέλια, μικρής έκτασης, ενώ δυο από αυτούς καταβάλλουν και κεφαλικό δεύτερης και τρίτης κατηγορίας. Το ό,τι συντάσσουν διαθήκη αρκετά χρόνια μετά την απογραφή του 1670, είναι, άλλωστε, ενδεικτικό της εξέλιξης της περιουσιακής τους κατάστασης.²¹⁶ Εξάλλου, από προικοδωρητήρια ή άλλα έγγραφα, που αφορούν το ένα πέμπτο των συγκεκριμένων προσώπων, προκύπτει ότι όλοι κατείχαν έγγεια αγαθά στο παρελθόν, εκτός από δυο.

²¹⁵ Βλ. Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακα 4.

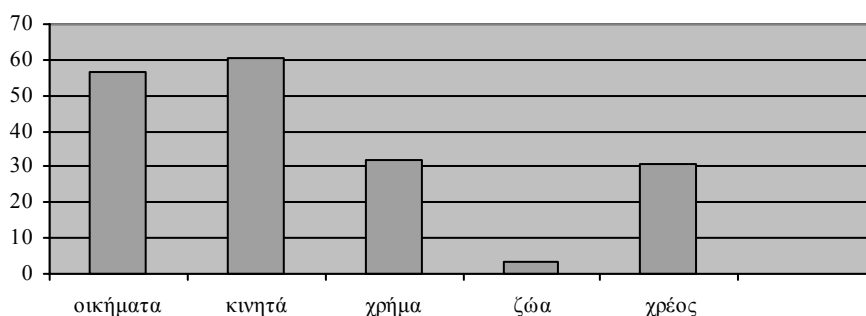
²¹⁶ Οι διαθήκες συντάσσονται κατά μέσο όρο 23 χρόνια μετά την απογραφή, ενώ οι διαθέτες φέρονται να κατείχαν τότε μικρής έκτασης έγγεια αγαθά (χωράφια 7 μουζουρίων, κατά μέσο όρο, και αμπέλια 2.5).

Σχεδιάγραμμα 26. Κύριος σκοπός διαθήκης των διαθετών που δεν κληροδοτούν έγγεια αγαθά

- α) κληροδοσία σε κληρονόμους
- β) κληροδοσία σε απογόνους μόνο
- γ) ζητήματα προικοδότησης
- δ) εξασφάλιση γηρατειών
- ε) αφιέρωση
- στ) εξόφληση χρεών

Σχεδιάγραμμα 27. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών που δεν περιλαμβάνουν έγγεια αγαθά

Το χρήμα και το χρέος αποτελούν τα κύρια στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις κληροδοτούμενες περιουσίες, στις οποίες δεν περιλαμβάνονται έγγεια αγαθά.

Πρόκειται για 88 διαθέτες (16,69%), που κληροδοτούν σχεδόν αποκλειστικά μικρές περιουσίες, οι οποίες παρουσιάζουν κατά πολύ φτωχότερη σύνθεση από το σύνολο των διαθετών, εκτός από την περίπτωση των χρεών, που συναντώνται σε ελάχιστα μεγαλύτερη συχνότητα. Συγκρίνοντας, όμως, τις περιουσίες αυτές με το σύνολο των μικρών κληροδοτούμενων περιουσιών διαπιστώνουμε ότι παρουσιάζουν σημαντικά υψηλότερα ποσοστά όχι μόνο χρέους αλλά και χρηματικών ποσών.

Το ύψος των χρηματικών ποσών είναι χαμηλότερο του συνόλου, υψηλότερο, ωστόσο, εκείνου που συναντάται στις μικρές περιουσίες. Χαρακτηριστικό, εξάλλου, της σύνθεσης των συγκεκριμένων περιουσιών είναι και το ότι σε τέσσερις στις δέκα περιπτώσεις το χρήμα είναι

το υψηλότερης αξίας αγαθό, οπότε και κινείται σε τιμές υψηλότερες κατά πολύ.²¹⁷ Το ύψος των ποσών εξαρτάται απόλυτα από το μέγεθος των κληροδοτούμενων περιουσιών, παρουσιάζει κατακόρυφη αύξηση από τις μικρές έως τις μεγάλες, και στην τελευταία περίπτωση είναι υψηλότερο του συνόλου.

Χαρακτηριστικό της σημασίας του χρέους είναι το γεγονός ότι το ένα πέμπτο των διαθετών δεν μεταβιβάζει συγκεκριμένα αγαθά, αλλά κυρίως χρέη. Στις περιπτώσεις αυτές το χρέος είναι μεγαλύτερο, διπλάσιο σχεδόν.²¹⁸ Τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν μας επιτρέπουν να εκτιμήσουμε την αναλογία ύψους χρέους και μεγέθους περιουσίας, καθώς αναφέρονται σε ελάχιστες περιπτώσεις, σημειώνουμε πάντως ότι οι μέτριες περιουσίες φαίνεται να επιβαρύνονται σε υψηλότερο ποσοστό με χρέη, όπως και γενικότερα συμβαίνει, ενώ και το ύψος του χρέους πιθανόν είναι υψηλότερο στις περιπτώσεις αυτές.

Πίνακας 47. Βασικά στοιχεία κληροδοτούμενων περιουσιών που δεν περιλαμβάνουν έγγεια αγαθά ανάλογα με το μέγεθός τους

	χρήμα			χρέος			δ)
	α)	β)	γ)	δ)	β)	γ)	
μικρή	71	21	8 - 600	38	20	10 - 81	22,5
μέτρια	5	1	205	205	1	50	50,0
μεγάλη	5	4	540 – 20.470	5.325	1	-	-
σύνολο	81	26	8 – 20.470	65	22	10 – 81	22,5

α) αριθμός διαθετών

β) αριθμός διαθετών που μεταβιβάζουν χρήμα/χρέος

γ) ελάχιστο-μέγιστο ποσό σε γρόσια

δ) μέσο ποσό σε γρόσια

Συμπερασματικά σημειώνουμε ότι η συγκεκριμένη κατηγορία διαθετών συγκροτείται από πρόσωπα που έχουν κατά κανόνα μικρότερη οικονομική επιφάνεια από το σύνολο, αλλά μάλλον μεγαλύτερη ρευστότητα. Το γεγονός ότι δεν κληροδοτούν έγγεια αγαθά δεν οφείλεται αποκλειστικά στην περιουσιακή τους κατάσταση, καθώς συνδέεται και με τον σκοπό για τον οποίο συντάσσουν διαθήκη.

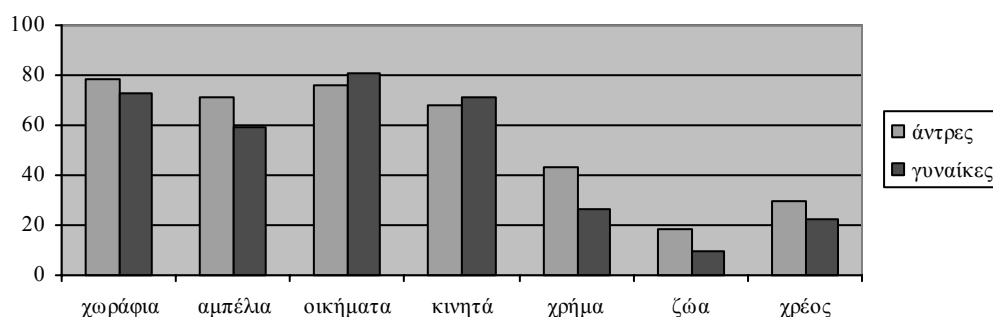
²¹⁷ Σημειώνουμε ότι το ύψος των χρηματικών ποσών είναι γνωστό σε όλες τις περιπτώσεις, εκτός από δυο. Ενώ γενικά κυμαίνεται από 8 έως 20.470 γρόσια, 65 κατά μέσο όρο, όταν πρόκειται για το αγαθό μεγαλύτερης αξίας κυμαίνεται από 30 έως 30.470 γρόσια, 198 κατά μέσο όρο.

²¹⁸ Το ύψος των χρεών είναι γνωστό σε 9 από τις 27 περιπτώσεις, κυμαίνεται από 10 έως 200 γρόσια, 22,5 κατά μέσο όρο, αλλά όταν είναι το κύριο στοιχείο που μεταβιβάζεται κυμαίνεται από 40 έως 200 γρόσια, 50 κατά μέσο όρο.

Σύνθεση περιουσιών αντρών και γυναικών

Οι περιουσίες που κληροδοτούν άντρες και γυναίκες διαφοροποιούνται ουσιαστικά ως προς τη σύνθεσή τους. Οι άντρες μεταβιβάζουν σε διπλάσιο ποσοστό χρηματικά ποσά και ζώα, αλλά και σε αρκετά υψηλότερο ποσοστό έγγεια αγαθά, κυρίως αμπέλια. Αντίθετα οι γυναίκες μεταβιβάζουν συχνότερα οικήματα και κινητά, ενώ οι περιουσίες τους έχουν συνολικά φτωχότερη σύνθεση.

Σχεδιάγραμμα 28. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών κατά φύλο

Πίνακας 48. Βασικά στοιχεία κληροδοτούμενων περιουσιών κατά φύλο

	276 άντρες			251 γυναίκες		
	α)	β)	γ)	α)	β)	γ)
έγγεια αγαθά	84,78%			81,67%		
έγγεια αγαθά & οικήματα	68,47%			68,92%		
χρήμα ²¹⁹	43,11%	1 – 20.470	125	26,69%	1,0 – 2.600	60
χρέος ²²⁰	29,34%	5 - 400	45	22,31%	4,5 - 350	15
ακτήμονες	15,21%			18,32%		

α) ποσοστό διαθετών επί του συνόλου

β) ελάχιστο-μέγιστο ποσό σε γρόσια

γ) μέσο ποσό σε γρόσια

Τα υψηλότερα χρηματικά ποσά καθώς και χρέη των αντρών θα πρέπει να οφείλονται σε δραστηριότητες οικονομικού χαρακτήρα που χαρακτηρίζουν κυρίως το φύλο τους. Σχετική είναι και η προέλευση των κληροδοτούμενων, που στις περιπτώσεις των αντρών συγκροτούνται σε μεγαλύτερο ποσοστό από αγορές.²²¹ Εξάλλου, συνήθως οι άντρες

²¹⁹ Γνωρίζουμε το ύψος των χρηματικών ποσών σε 103 από τις 119 περιπτώσεις στους άντρες και σε 57 από τις 67 περιπτώσεις στις γυναίκες.

²²⁰ Γνωρίζουμε το ύψος των χρεών σε 31 από τις 81 περιπτώσεις στους άντρες και σε 19 από τις 56 στις γυναίκες.

²²¹ Βλ. παραπάνω, 293 κ.εξ.

κληροδοτούν περιουσίες μεγαλύτερες από ό,τι οι γυναίκες, ενώ συμβαίνει συχνότερα να μεταβιβάζουν και αγαθά της συζύγου, όταν είναι έγγαμοι.

Η σύνθεση οικημάτων/κτισμάτων, καθώς και κινητών παρουσιάζει διαφορές ανάλογες με εκείνες που συναντώνται στις προίκες. Συνολικά, σε σχέση με τις προίκες, οι κληροδοτούμενες περιουσίες αντρών και γυναικών έχουν ανάλογες διαφοροποιήσεις, εκτός από το ποσοστό έγγειων αγαθών, που στις περιπτώσεις των προικοδοτούμενων είναι αντίστοιχο και στα δυο φύλα.

Σύνθεση περιουσίες ζευγαριών

Οι κληροδοτούμενες περιουσίες συζύγων που συντάσσουν από κοινού διαθήκη, διαφοροποιούνται σημαντικά από εκείνες που μεταβιβάζουν μεμονωμένοι διαθέτες, κυρίως διότι περιλαμβάνουν έγγεια αγαθά και οικήματα σε ποσοστό κατά πολύ υψηλότερο, ενώ η συχνότητα μεταβίβασης χρημάτων είναι περιορισμένη κατά 50% περίπου. Τα χρηματικά ποσά, άλλωστε, κινούνται και σε μεγέθη κατά πολύ χαμηλότερα.

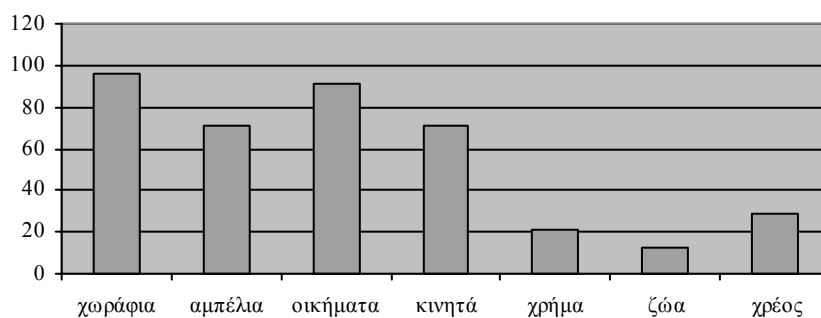
Η σύνθεση των περιουσιών των ζευγαριών συνδέεται, ως ένα βαθμό, με τη χρονική κατανομή τους, καθώς συναντώνται κατά τα δυο τρίτα τον 17^ο αιώνα, οπότε οι κληροδοτούμενες περιουσίες παρουσιάζουν πλουσιότερη σύνθεση, όπως και με την μεγαλύτερη παρουσία ορθόδοξων, που αποτελούν τα τρία τέταρτα στη συγκεκριμένη περίπτωση. Ωστόσο, δεν εξαρτάται από το μέγεθος των κληροδοτούμενων περιουσιών, καθώς αυτές είναι αρκετά μικρότερες του μέσου όρου.²²² Η τελευταία παράμετρος θα πρέπει να οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι οι συγκεκριμένοι διαθέτες είναι μεγάλης ηλικίας κατά κανόνα και έχουν παιδιά σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, τα οποία και θα πρέπει σε σημαντικό ποσοστό να έχουν ήδη προικοδοτήσει.

Η σύνθεση των κληροδοτούμενων πλησιάζει τη σύνθεση της προίκας των ζευγαριών, ως προς τα έγγεια αγαθά και τα οικήματα, γεγονός αναμενόμενο εφόσον πρόκειται για ζευγάρια, αν και κινείται σε χαμηλότερα επίπεδα. Τα κληροδοτούμενα, ωστόσο, επιβαρύνονται πολύ συχνά με χρέη, όπως γενικά συμβαίνει στις κληροδοτούμενες περιουσίες.²²³

²²² Κατά 50% μικρές, κατά 37,50% μέτριες και κατά 12,50% μεγάλες.

²²³ Σημειώνουμε ότι το ύψος του χρέους δεν είναι γνωστό σε καμία περίπτωση.

Σχεδιάγραμμα 29. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών 24 ζευγαριών

Πίνακας 49. Βασικά στοιχεία κληροδοτούμενων περιουσιών 24 ζευγαριών

	α)	β)	γ)
έγγεια αγαθά	95,83%		
έγγεια αγαθά & οικήματα	87,50%		
χρήμα ²²⁴	20,83%	19 - 50	25
χρέος ²²⁵	29,16 %		
ακτήμονες	4,16%		

α) ποσοστό ζευγαριών επί του συνόλου

β) ελάχιστο-μέγιστο ποσό σε γρόσια

γ) μέσο ποσό σε γρόσια

2. Σύνθεση περιουσιών ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση των διαθετών

Έγγαμοι

Οι μεμονωμένοι έγγαμοι διαθέτες μεταβιβάζουν έγγεια αγαθά συχνότερα από το σύνολο των διαθετών, καθώς και ζώα αλλά και χρέη. Η μεταβίβαση, όμως, οικημάτων, κινητών και χρημάτων κινείται σε αντίστοιχα επίπεδα. Το ύψος των χρηματικών ποσών είναι ελαφρά υψηλότερο και των χρεών χαμηλότερο.

Οι διαφοροποιήσεις αυτές συνδέονται με το μεγαλύτερο μέγεθος των περιουσιών που μεταβιβάζουν οι έγγαμοι διαθέτες, αλλά και με το γεγονός ότι ως μελλοντικοί έχουν λάβει μεγαλύτερο μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας από τα άγαμα αδέρφια τους. Εξάλλου, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια γενικά όσοι έχουν συνάψει γάμο τείνουν να κληροδοτούν αγαθά αντίστοιχα με τα προικώα τους.

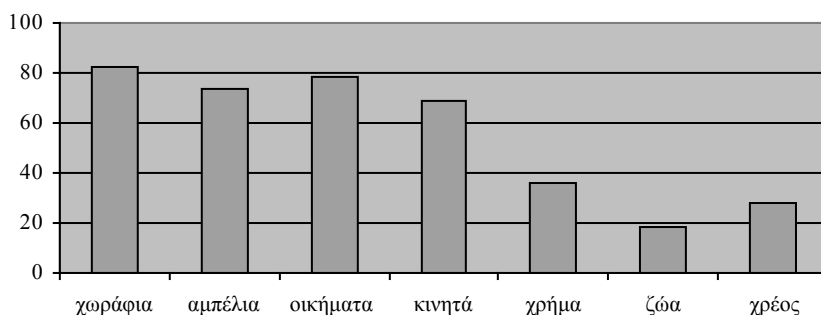
Σημειώνουμε ότι οι συγκεκριμένες περιουσίες παρουσιάζουν ανάλογα στοιχεία σύνθεσης με τις περιουσίες που κληροδοτούν ζευγάρια από κοινού, αν και τα έγγεια αγαθά

²²⁴ Το ύψος των χρημάτων είναι γνωστό σε τρεις από τις πέντε περιπτώσεις.

²²⁵ Το ύψος των χρεών δεν είναι γνωστό σε καμία από τις επτά περιπτώσεις.

κινούνται σε χαμηλότερα επίπεδα, γεγονός αναμενόμενο, εφόσον πρόκειται για περιουσία ενός προσώπου.

Σχεδιάγραμμα 30. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών 155 έγγαμων διαθετών

Πίνακας 50. Βασικά στοιχεία κληροδοτούμενων περιουσιών 155 έγγαμων διαθετών

	α)	β)	γ)
έγγεια αγαθά	89,67%		
έγγεια αγαθά & οικήματα	75,48%		
χρήμα ²²⁶	36,12%	5 – 8.225	100
χρέος ²²⁷	28,38%	5 - 400	22
ακτήμονες	10,32%		

α) ποσοστό διαθετών επί του συνόλου

β) ελάχιστο-μέγιστο ποσό σε γρόσια

γ) μέσο ποσό σε γρόσια

Οι διαφορές μεταξύ των περιουσιών που μεταβιβάζουν οι έγγαμοι άντρες και οι έγγαμες γυναίκες είναι αντίστοιχες με εκείνες του συνόλου των μεμονωμένων διαθετών, καθώς, και στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι άντρες μεταβιβάζουν σε υψηλότερα ποσοστά έγγεια αγαθά, χρηματικά ποσά και ζώα, ενώ οι γυναίκες οικήματα και κινητά. Ωστόσο, οι περιουσιών των έγγαμων αντρών επιβαρύνονται συχνότερα από χρέη.²²⁸

Χήροι

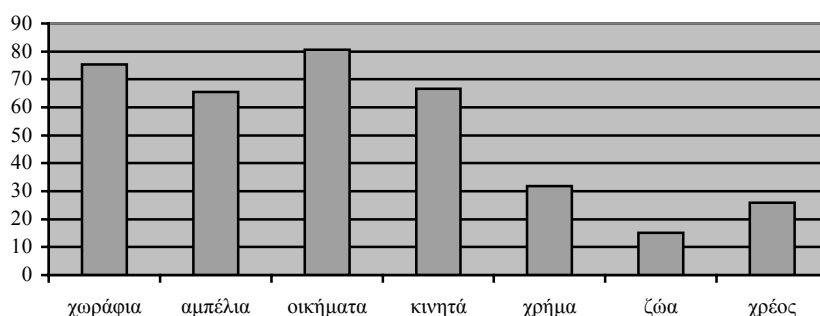
Οι διαθέτες που έχουν χηρέψει μεταβιβάζουν περιουσίες μικρότερες από τους έγγαμους και αντίστοιχες, σε γενικές γραμμές, με τις περιουσίες του συνόλου των διαθετών. Τα ποσοστά έγγειων αγαθών και χρεών συμπίπτουν με εκείνα του συνόλου, τα κινητά και τα χρηματικά ποσά κινούνται σε χαμηλότερα επίπεδα, και μόνο τα οικήματα και τα ζώα σε υψηλότερα. Εξάλλου, τα χρέη αφορούν ποσά κατά πολύ μεγαλύτερα.

²²⁶ Το ύψος των χρημάτων είναι γνωστό σε 48 από τις 56 περιπτώσεις.

²²⁷ Το ύψος των χρεών είναι γνωστό σε 17 από τις 44 περιπτώσεις.

Οι παραπάνω διαφοροποιήσεις οφείλονται κυρίως στη μεγαλύτερη ηλικία των χήρων διαθετών. Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, οι χήροι με παιδιά έχουν πιθανότατα προικοδοτήσει τα περισσότερα από αυτά, και έτσι κληροδοτούν περιουσίες μικρότερες των προικώων τους. Το υψηλότερο ποσοστό οικημάτων ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι έχουν κρατήσει χώρους κατοικίας για λογαριασμό τους, ώστε να εξασφαλίσουν τα γηρατειά τους. Το ύψος των χρεών θα πρέπει να είναι το αποτέλεσμα συσσώρευσης χρεών, που λόγω περιορισμένης πλέον οικονομικής επιφάνειας, δεν είναι σε θέση να εξοφλήσουν.

Σχεδιάγραμμα 31. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών 186 χήρων διαθετών

Πίνακας 51. Βασικά στοιχεία κληροδοτούμενων περιουσιών 186 χήρων διαθετών

	α)	β)	γ)
έγγεια αγαθά	82,79%		
έγγεια αγαθά & οικήματα	68,81%		
χρήμα ²²⁹	31,72%	1 – 11.500	65,0
χρέος ²³⁰	25,80%	5 - 285	42,5
ακτήμονες	17,20%		

- α) ποσοστό διαθετών επί του συνόλου
 β) ελάχιστο-μέγιστο ποσό σε γρόσια
 γ) μέσο ποσό σε γρόσια

Οι διαφορές σύνθεσης των περιουσιών που κληροδοτούν χήροι άντρες και χήρες γυναίκες είναι ανάλογες με εκείνες του συνόλου και των έγγαμων των δυο φύλων, αν και οι περιουσίες των γυναικών είναι μικρότερες από εκείνες των αντρών. Ωστόσο, άντρες και γυναίκες που χήρεψαν μεταβιβάζουν χρηματικά ποσά αντίστοιχου ύψους, ενώ οι άντρες χρέη κατά πολύ υψηλότερα από τις γυναίκες. Δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε ακριβώς την αιτία της

²²⁸ Βλ. σχετικά Παράρτημα ΙΙΙ, σχεδιάγραμμα 3.

²²⁹ Το ύψος των χρημάτων είναι γνωστό σε 49 από τις 59 περιπτώσεις.

²³⁰ Το ύψος των χρεών είναι γνωστό σε 16 από τις 48 περιπτώσεις.

διαφοροποίησης των χρεών, είναι, όμως, πιθανό στα χρέη των αντρών να περιλαμβάνονται και χρέη που δημιούργησε συνολικά το ζευγάρι στη διάρκεια του έγγαμου βίου του.²³¹

Σχετικό με το μέγεθος των περιουσιών που κληροδοτούν οι χήρες είναι και το γεγονός ότι οι γυναίκες που πραγματοποιούν πωλήσεις είναι σε κυρίως χήρες, προφανώς λόγω της οικονομικής στενότητας που αντιμετωπίζουν.²³²

Άγαμοι

Οι άγαμοι διαθέτες κληροδοτούν περιουσίες μικρότερες από το σύνολο των διαθετών, και αρκετά μικρότερες από τους διαθέτες που έχουν συνάψει γάμο, γεγονός που οφείλεται κυρίως στο μικρότερο μερίδιο που λαμβάνουν από την οικογενειακή περιουσία. Εξάλλου, τα κληροδοτούμενα στις συγκεκριμένες περιπτώσεις προέρχονται από ατομικές τους δραστηριότητες σε μικρότερο βαθμό από ό,τι στους διαθέτες που έχουν συνάψει γάμο. Το τελευταίο, πάντως, δεν φαίνεται να ισχύει για τους καθολικούς ιερωμένους, όπως θα διαπιστώσουμε αμέσως παρακάτω.

Μεταβιβάζουν έγγεια αγαθά σε μικρότερη συχνότητα, ιδιαίτερα αμπέλια, ενώ το ποσοστό των οικημάτων στις περιουσίες τους είναι ανάλογο με εκείνο του συνόλου, και το ποσοστό των χρημάτων και, κυρίως, των κινητών υψηλότερο. Υπενθυμίζουμε ότι τα κινητά σπάνια έχουν ιδιαίτερη αξία σε σχέση με το σύνολο των αγαθών, στις μικρές κυρίως περιουσίες. Σημειώνουμε, επίσης, ότι οι περιουσίες των άγαμων επιβαρύνονται σε χαμηλότερο ποσοστό από χρέη, τα οποία, όμως έχουν μεγαλύτερο ύψος.

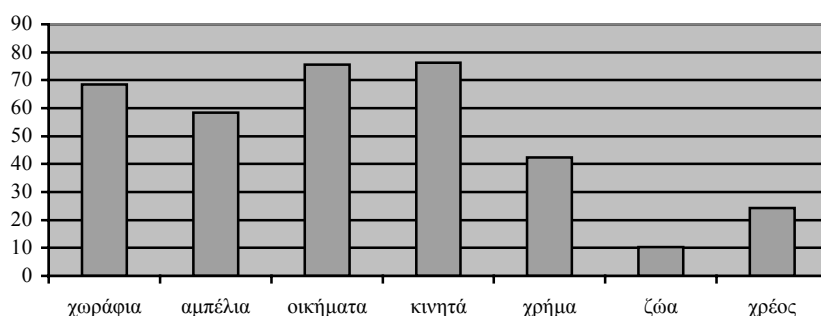
Η σύνθεση των περιουσιών τους είναι πιο ισορροπημένη από τη σύνθεση του συνόλου, καθώς το ποσοστό όσων συγκροτούνται αποκλειστικά από αγαθά ενός είδους είναι χαμηλότερο (8,33%). Το γεγονός ότι διαθέτουν σε ικανό ποσοστό χρηματικά ποσά, συνδέεται με την κληροδότηση περιουσιών που είναι μεγαλύτερες των προικίων τους συχνότερα από ό,τι συμβαίνει μεταξύ έγγαμων ή χήρων. Εξάλλου, μεταξύ των άγαμων διαθετών συναντάται και το μέγιστο ύψος των χρηματικών ποσών. Τα χρήματα αυτά μεταβιβάζονται κατά κανόνα από τους καθολικούς ιερωμένους, που αποτελούν το 40,38% των άγαμων, οι οποίοι προφανώς έχουν μεγαλύτερες δυνατότητες να αυξήσουν το πατριμόνιό τους. Γενικά, εξάλλου, οι άγαμοι διαθέτες δεν οφείλουν να μεταβιβάσουν μεγάλο τμήμα της περιουσίας τους υπό τη μορφή προικοδότησης κατιόντων συγγενών, προτού συντάξουν διαθήκη.

Το υψηλότερο επίπεδο των χρεών συνδέεται ως ένα βαθμό με το γενικά μικρότερο μέγεθος των περιουσιών τους, αλλά θα πρέπει να είναι και το αποτέλεσμα δραστηριοτήτων που χρήζουν μετρητών, τουλάχιστον στις περιπτώσεις των αντρών.

²³¹ Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, σχεδιάγραμμα 4 και πίνακα 21.

²³² Βλ. σχετικά Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη ό.π., 265.

Σχεδιάγραμμα 32. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών 156 άγαμων διαθετών

Πίνακας 52. Βασικά στοιχεία κληροδοτούμενων περιουσιών 156 άγαμων διαθετών

	α)	β)	γ)
έγγεια αγαθά	78,84%		
έγγεια αγαθά & οικήματα	64,74%		
χρήμα ²³³	42,30%	1,0 – 20.470	100
χρέος ²³⁴	24,35%	4,5 - 200	36,5
ακτήμονες	21,15%		

α) ποσοστό διαθετών επί του συνόλου

β) ελάχιστο-μέγιστο ποσό σε γρόσια

γ) μέσο ποσό σε γρόσια

Οι άγαμες διαθέτριες κληροδοτούν περιουσίες σαφώς μικρότερες από τους άγαμους διαθέτες, αν και η συχνότητα μεταβίβασης οικημάτων εκ μέρους τους είναι μεγαλύτερη. Το ύψος, όμως, των χρηματικών ποσών καθώς και των χρεών είναι κατά πολύ χαμηλότερα. Οι άγαμες γυναίκες έχουν λάβει μικρότερα μερίδια της οικογενειακής περιουσίας, σίγουρα μικρότερα από εκείνα των πατριμονίων, ενώ δεν έχουν παρά ελάχιστα περιθώρια να αναπτύξουν δραστηριότητες που θα τους αποφέρουν κέρδη και άνοδο της οικονομικής τους επιφάνειας.²³⁵

²³³ Το ύψος των χρημάτων είναι γνωστό σε 59 από τις 66 περιπτώσεις.

²³⁴ Το ύψος των χρεών είναι γνωστό σε 16 από τις 38 περιπτώσεις.

3. Σύνθεση περιουσιών διαθετών με παιδιά και άτεκνων

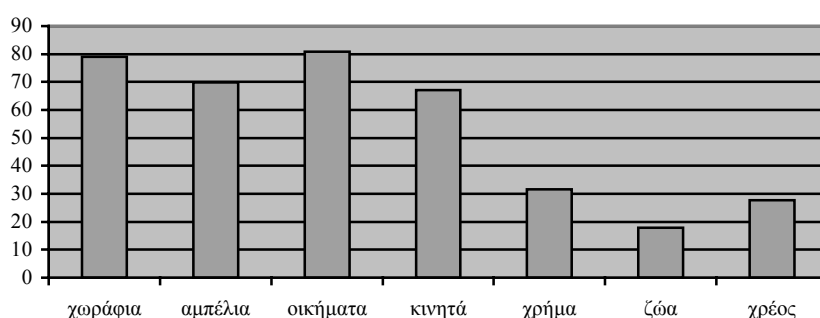
Διαθέτες με παιδιά

Περισσότεροι από τους μισούς μεμονωμένους διαθέτες έχουν παιδιά. Πρόκειται για 291 πρόσωπα, άντρες και γυναίκες σε αναλογία αντίστοιχη με εκείνη του συνόλου των διαθετών, έξι στα δέκα περίπου από τα οποία έχουν χηρέψει, ενώ τέσσερα στα δέκα είναι έγγαμα.²³⁶

Θα εξετάσουμε τη σύνθεση των περιουσιών της συγκεκριμένης κατηγορίας διαθετών λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω χαρακτηριστικά της, καθώς και το γεγονός ότι έχουν αντίστοιχο μέγεθος με τις κληροδοτούμενες περιουσίες των έγγαμων, ενώ είναι μικρότερες από τα προικώα τους σε σημαντικό βαθμό.

Οι διαθέτες με παιδιά μεταβιβάζουν περιουσίες που παρουσιάζουν μεγαλύτερη αναλογία κυρίως με τους χήρους διαθέτες, αν και το ποσοστό έργων αγαθών, ζώων και χρεών είναι ελαφρά υψηλότερο. Σε σχέση με το σύνολο των διαθετών, μεταβιβάζουν σε μεγαλύτερη συχνότητα μόνο οικήματα. Οι περιουσίες τους περιλαμβάνουν χρήματα σε συχνότητα κατά πολύ χαμηλότερη, ενώ τα ποσοστά των υπολοίπων αγαθών τους κινούνται, επίσης, σε επίπεδα ελαφρά χαμηλότερα. Οι διαφοροποιήσεις αυτές οφείλονται, όπως επισημάναμε ήδη, στο γεγονός ότι έχουν ήδη μεταβιβάσει τμήμα της περιουσίας τους, προικοδοτώντας απογόνους τους.

Σχεδιάγραμμα 32. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών 291 διαθετών με παιδιά

²³⁵ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα ΙΙΙ, σχεδιάγραμμα 5 και πίνακα 22.

Πίνακας 52. Βασικά στοιχεία κληροδοτούμενων περιουσιών 291 διαθετών με παιδιά

	α)	β)	γ)
έγγεια αγαθά	85,22%		
έγγεια αγαθά & οικήματα	72,50%		
χρήμα ²³⁷	31,61%	3 – 11.500	70
χρέος ²³⁸	27,83%	5 - 285	15
ακτήμονες	14,77%		

α) ποσοστό διαθετών επί του συνόλου

β) ελάχιστο-μέγιστο ποσό σε γρόσια

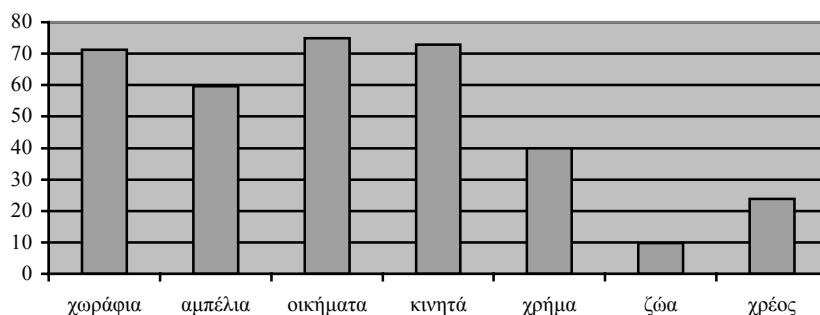
γ) μέσο ποσό σε γρόσια

Άτεκνοι διαθέτες

Οι άτεκνοι διαθέτες μεταβιβάζουν περιουσίες μικρότερες από τους διαθέτες με παιδιά, γεγονός που οφείλεται στην ισχυρή παρουσία άγαμων μεταξύ τους. Συγκεκριμένα πρόκειται για 236 διαθέτες που είναι άγαμοι κατά τα δυο τρίτα, άντρες ή γυναίκες σε αναλογία αντίστοιχη με το σύνολο των διαθετών.²³⁹

Οι περιουσίες τους διαφοροποιούνται ουσιαστικά από εκείνες των διαθετών με παιδιά, καθώς περιέχουν χαμηλότερα ποσοστά κάθε είδους αγαθών, εκτός από χρήματα, που είναι και μεγαλύτερου ύψους. Τα χρέη τους, εξάλλου, είναι επίσης υψηλότερα. Οι άτεκνοι διαθέτες, ακριβώς επειδή είναι συνήθως άγαμοι, κληροδοτούν αγαθά αντίστοιχα με εκείνα των άγαμων, αν και η συχνότητα μεταβίβασης εκ μέρους τους έγγειων αγαθών είναι μεγαλύτερη, όπως και συνολικά η οικονομική τους επιφάνεια.

Σχεδιάγραμμα 33. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών 236 άτεκνων

²³⁶ Το 34,14% είναι έγγαμοι, το 55,32% έχουν χηρέψει, σε 18 περιπτώσεις δεν γνωρίζουμε ακριβώς εάν πρόκειται για έγγαμους ή χήρους.

²³⁷ Το ύψος των χρημάτων είναι γνωστό σε 77 από τις 92 περιπτώσεις.

²³⁸ Το ύψος των χρεών είναι γνωστό σε 21 από τις 81 περιπτώσεις.

Πίνακας 52. Βασικά στοιχεία κληροδοτούμενων περιουσιών 236 άτεκνων διαθετών

	α)	β)	γ)
έγγεια αγαθά	80,93%		
έγγεια αγαθά & οικήματα	63,98%		
χρήμα ²⁴⁰	39,83%	1,0 – 20.470	100
χρέος ²⁴¹	23,72%	4,5 - 200	35
ακτήμονες	19,06%		

α) ποσοστό διαθετών επί του συνόλου

β) ελάχιστο-μέγιστο ποσό σε γρόσια

γ) μέσο πόσό

4. Σύνθεση περιουσιών διαθετών με επαγγελματική ιδιότητα

Το επάγγελμα των αντρών διαθετών διακρίνεται σε τρεις στις δέκα περιπτώσεις, όπου πρόκειται κατά κανόνα για ιερωμένους. Η παρουσία ναυτικών ή τεχνητών είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Στις διαθήκες, εξάλλου, περιγράφονται συνοπτικά τα αγαθά που θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να μας οδηγήσουν στη διάκριση μεγαλύτερου αριθμού τους.

Η σύνθεση των κληροδοτούμενων περιουσιών, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η ενασχόληση με το εμπόριο ή/και τη ναυτιλία, ακόμη και με κάποια τέχνη, αποτελούν κατά κανόνα παραπληρωματικές δραστηριότητες. Έτσι, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για διαθήκες επαγγελματιών εμπόρων, πλοιοκτητών ή έστω ναυτικών και τεχνητών, ακόμη και στις περιπτώσεις που διαθέτουμε σχετικές ενδείξεις είτε από τα προσηγορικά, είτε από το περιεχόμενο των περιουσιών.²⁴²

Θα αναφερθούμε κυρίως στις διαθήκες των καθολικών ιερωμένων, καθώς και στις διαθήκες ορθόδοξων ιερωμένων, που έχουν συνάψει γάμο ή άγαμων, ενώ τα στοιχεία που αφορούν ναυτικούς και τεχνίτες θα σημειωθούν απλώς ενδεικτικά.

²³⁹ Οι άτεκνοι διαθέτες είναι κατά 18,64% έγγαμοι, κατά 11,01% χήροι, κατά 66,10% άγαμοι, ενώ σε 10 περιπτώσεις δεν είναι γνωστή η οικογενειακή τους κατάσταση.

²⁴⁰ Το ύψος των χρημάτων είναι γνωστό σε 83 από τις 94 περιπτώσεις.

²⁴¹ Το ύψος των χρεών είναι γνωστό σε 23 από τις 56 περιπτώσεις.

²⁴² Βλ. και Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες... (II) ό.π., 252. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Νικολού Μαθά, τις δραστηριότητες του οποίου μπορούμε να παρακολουθήσουμε σε μεγάλο βαθμό, βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 156 κ.εξ. Βλ. αντίθετα στη Νάξο, όπου μπορεί να θεωρηθεί ότι το Κάστρο διαθέτει αστική δομή και οι κάτοικοι επαγγελματικές δραστηριότητες που διαφοροποιούνται σαφώς από εκείνες των χωρικών, Kasdagli, *Land...* ό.π., 35-36. Σημειώνουμε, τέλος, ότι στο σύνολο των εγγράφων συναντώνται δυο «ιατροί» και ένας «διδάσκαλος».

Πίνακας 53. Επαγγελματικές ιδιότητες διαθετών

α)		
καθολικοί ιερωμένοι	63	22,83%
ορθόδοξοι άγαμοι ιερωμένοι ²⁴³	13	4,71%
ορθόδοξοι έγγαμοι/χήροι ιερωμένοι	9	3,20%
ναυτικοί	2	0,72%
τεχνίτες	1	0,36%
σύνολο	88	

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου των 276 μεμονωμένων αντρών διαθετών

Καθολικοί ιερωμένοι

Οι καθολικοί ιερωμένοι συγκροτούν την κύρια επαγγελματική κατηγορία διαθετών (επτά στους δέκα). Παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις από το σύνολο των διαθετών, καθώς μεταβιβάζουν σημαντικά μεγαλύτερες περιουσίες, (μέτριες ή μεγάλες κατά τα δυο τρίτα), ενώ είναι και εκείνοι που κυρίως μεταβιβάζουν περιουσίες υψηλότερες των προικίων τους, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

Σε σχέση με το σύνολο των μεμονωμένων αντρών, διαθέτουν έγγεια αγαθά, οικήματα, και ζώα σε υψηλότερο ποσοστό, κινητά σε χαμηλότερο, ενώ μεταβιβάζουν χρέη συχνότερα. Σε σχέση, εξάλλου, με τα πατριμόνια, οι κληροδοτούμενες περιουσίες τους παρουσιάζουν πλουσιότερη σύνθεση, κυρίως λόγω μεγαλύτερης συχνότητας κινητών, χρημάτων και ζώων.

Οι συγκεκριμένοι διαθέτες συμβαίνει να μεταβιβάζουν και αγαθά των οποίων έχουν μόνο την επικαρπία, μπενεφίτζια δηλαδή που διαχειρίζονται με την υποχρέωση να τελούν συγκεκριμένο αριθμό λειτουργιών.²⁴⁴ Το ίδιο, άλλωστε, συμβαίνει και στις περιπτώσεις των πατριμονίων τους.

Η σύνθεση των κληροδοτούμενων κατά μέγεθος είναι ανάλογη με τη σύνθεση των κληροδοτούμενων από το σύνολο των διαθετών, αλλά και των πατριμονίων. Το στοιχείο, όμως που διαφοροποιεί τα κληροδοτούμενα είναι τα υψηλότερα ποσοστά οικημάτων, κινητών και χρημάτων που συναντώνται στις μικρές περιουσίες. Το γεγονός μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι μικρές περιουσίες των καθολικών ιερωμένων είναι μάλλον μεγαλύτερες από εκείνες του συνόλου των διαθετών και ότι γενικότερα οι ιερωμένοι διαθέτουν μάλλον μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια.²⁴⁵

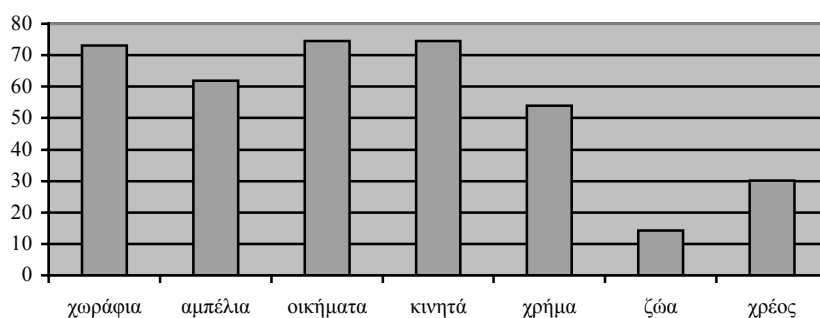
²⁴³ Πρόκειται για 12 ιερομόναχους και έναν Επίσκοπο.

²⁴⁴ Βλ. παραπάνω, 344 κ.εξ.

²⁴⁵ Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακα 23.

Το ικανό ποσοστό χρημάτων και χρεών, εξάλλου, θα πρέπει να είναι και το αποτέλεσμα δραστηριοτήτων πέραν των αγροτικών. Όπως, εξάλλου, μπορούμε να διαπιστώσουμε στις διαθήκες, οι ιερωμένοι που τελούν λειτουργίες υπέρ συγκεκριμένων προσώπων αμείβονται συνήθως με χρηματικά ποσά σε μετρητά ή απολαμβάνουν την επικαρπία έγγειων αγαθών.²⁴⁶

Σχεδιάγραμμα 34. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών 63 καθολικών ιερωμένων

Πίνακας 53. Βασικά στοιχεία κληροδοτούμενων περιουσιών 63 καθολικών ιερωμένων

	α)	β)	γ)
έγγεια αγαθά	80,95%		
έγγεια αγαθά & οικήματα	66,66%		
χρήμα ²⁴⁷	53,96%	1 – 8.900	100
χρέος ²⁴⁸	30,15%	15 - 200	41
ακτήμονες	19,04%		

α) ποσοστό διαθετών επί του συνόλου

β) ελάχιστο-μέγιστο ποσό σε γρόσια

γ) μέσο ποσό σε γρόσια

Οι καθολικοί ιερωμένοι καταγράφουν με περισσότερες λεπτομέρειες τα αγαθά που κληροδοτούν. Έτσι, θα αναφερθούμε συνοπτικά στα χαρακτηριστικά οικημάτων, κινητών, χρηματικών ποσών, και χρεών που παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς το σύνολο των διαθετών, αλλά και ως προς τα πατριμόνια, καθώς φαίνεται ότι αποκτήθηκαν σε σημαντικό βαθμό κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής ζωής τους.

²⁴⁶ Βλ. παραπάνω, 338 κ.εξ.

²⁴⁷ Το ύψος των χρημάτων είναι γνωστό σε 30 από τις 34 περιπτώσεις.

Οικήματα/κτίσματα

Οι καθολικοί ιερωμένοι κληροδοτούν κατά κανόνα τουλάχιστον ένα χώρο κατοικίας, εκτός από τέσσερις περιπτώσεις, όπου μεταβιβάζουν μόνο εκκλησία, μύλο ή στέρνα.

Η σύνθεση των κτισμάτων διαφοροποιείται σημαντικά από εκείνη του συνόλου των διαθετών, κυρίως λόγω του υψηλότερου ποσοστού μύλων, αλλά και του χαμηλότερου κατοικιών, και αποτυπώνει το εύρος των δραστηριοτήτων που αναπτύσσουν οι καθολικοί ιερωμένοι, καθώς και τη μεγαλύτερη οικονομική τους επιφάνεια. Σχετικό είναι και το γεγονός ότι οι ιερωμένοι ως διαθέτες κατέχουν μύλους και μαγατζέδες σε υψηλότερο ποσοστό από ό,τι ως προικοδοτούμενοι, δεν κατέχουν, ωστόσο, σε καμία περίπτωση φουρνοκατοικία.

Πίνακας 54. Βασικά χαρακτηριστικά κτισμάτων 47 καθολικών ιερωμένων

	α)	
κατοικία	43	91,48%
εκκλησία	7	14,89%
μύλο	5	10,63%
στέρνα	4	8,51%
μαγατζέ	4	8,51%

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου

Εκκλησίες μεταβιβάζονται σε μικρότερη συχνότητα από ό,τι στο σύνολο των διαθετών, αλλά και από ό,τι στα πατριμόνια. Οι καθολικοί ιερωμένοι, εξάλλου, γενικότερα κατέχουν εκκλησίες σε χαμηλότερο ποσοστό από τους ορθόδοξους έγγαμους ιερωμένους, για λόγους που δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε. Είναι, όμως, πιθανό η πρακτική ίδρυσης ιδιωτικών εκκλησιών να ήταν περισσότερο διαδεδομένη μεταξύ των ορθόδοξων.

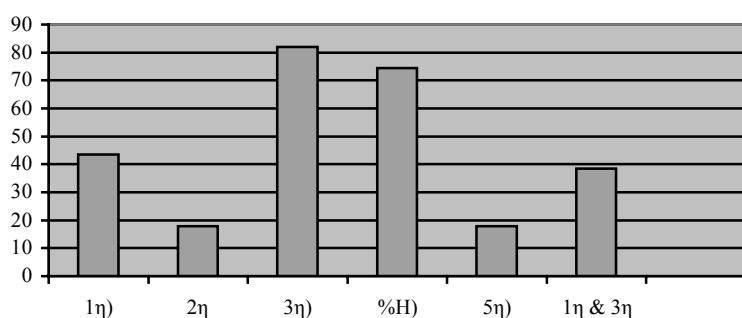
Κινητά

Οι κληροδοτούμενες περιουσίες των καθολικών ιερωμένων περιλαμβάνουν εργαλεία ή αντικείμενα σχετικά με το επάγγελμά τους, αλλά και διάφορα κινητά διακοσμητικού κυρίως χαρακτήρα, σε ποσοστό κατά πολύ υψηλότερο από το σύνολο των διαθετών. Τα έπιπλα και τα οικιακά σκεύη συναντώνται σε αντίστοιχη συχνότητα, ενώ σε χαμηλότερη ενδύματα/λευκά είδη, καθώς και κοσμήματα/πολύτιμα σκεύη.

Σε σχέση, εξάλλου, με τα πατριμόνια που έχουν λάβει, οι ιερωμένοι κληροδοτούν περισσότερα ενδύματα/λευκά είδη, κυρίως, όμως, περισσότερα εργαλεία ή αντικείμενα επαγγελματικής χρήσης, καθώς και αντικείμενα διακοσμητικού κυρίως χαρακτήρα, γεγονός που συνδέεται με το μεγαλύτερο συνήθως μέγεθος των κληροδοτούμενων.

²⁴⁸ Το ύψος των χρεών είναι γνωστό σε 10 από τις 19 περιπτώσεις.

Σχεδιάγραμμα 34. Σύνθεση κληροδοτούμενων κινητών 39 καθολικών ιερωμένων²⁴⁹

1^η) ενδύματα/λευκά είδη

2^η) κοσμήματα/πολύτιμα σκεύη

3^η) έπιπλα/οικιακά σκεύη

4^η) εργαλεία, αγροτικά προϊόντα, αντικείμενα επαγγελματικής χρήσης

5^η) διάφορα

Τα αγαθά της δεύτερης κατηγορίας είναι πιθανό να προέρχονται και από αμοιβές σε είδος που δέχονται οι συγκεκριμένοι διαθέτες, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη γυναικείων κοσμημάτων σε κάποιες περιπτώσεις.

Μεταξύ των αγαθών της τέταρτης κατηγορίας δεν συναντώνται σκάφη, ενώ εργαλεία και αγροτικά προϊόντα περιλαμβάνονται σε χαμηλότερο ποσοστό από ό,τι στο σύνολο των διαθετών, αλλά υψηλότερο σε σύγκριση με τα πατριμόνια. Τα αντικείμενα επαγγελματικής χρήσης, εξάλλου, συναντώνται σε υψηλότερη συχνότητα. Σημειώνουμε ότι μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται, σε μια περίπτωση, και ιατρικά βιβλία.²⁵⁰

Σχεδόν έξι στους δέκα διαθέτες με κινητά της πέμπτης κατηγορίας μεταβιβάζουν εικόνες, ενώ τέσσερις στους δέκα μεταβιβάζουν ρολόγια, αντικείμενο που κυρίως συναντάται μεταξύ των συγκεκριμένων διαθετών.²⁵¹ Ωστόσο, κανείς δεν μεταβιβάζει καθρέφτες, που θα πρέπει να χαρακτηρίζουν την οικοσκευή των κοσμικών.

Συνολικά, οι καθολικοί ιερωμένοι διαθέτουν κινητά είδη πολυτελείας ή ξένης προέλευσης σε υψηλότερα ποσοστά από το σύνολο των διαθετών και των αντίστοιχων προικοδοτούμενων. Είναι, ωστόσο, πιθανό το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό των κινητών να οφείλεται στην λεπτομερέστερη περιγραφή τους, ως ένα τουλάχιστο σημείο.

²⁴⁹ Οι επιμέρους κατηγορίες των κινητών σημειώνονται σε 39 από τις 47 περιπτώσεις διαθετών που μεταβιβάζουν κινητά.

²⁵⁰ Τα βιβλία αυτά κληροδοτεί ο Λαζαριστής ιερωμένος Luigi Theodoro Rossate σε δυο γιατρούς κοσμικούς, από τους οποίους ο ένας είναι Σαντορινιός, βλ. 10 Απριλίου 1808 ό.π., Φάκ. 6 υποφ. β'.

Χρήμα

Το ύψος των κληροδοτούμενων χρηματικών ποσών είναι γνωστό σε ελαφρά υψηλότερο ποσοστό από όσο στο σύνολο των διαθετών.²⁵² Παρουσιάζει κατακόρυφη αυξητική τάση, ανάλογα με το μέγεθος των κληροδοτούμενων και είναι υψηλότερο από εκείνο του συνόλου, στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.

Τα σχετικά στοιχεία αναφέρονται σε μικρό αριθμό διαθετών και για το λόγο αυτό δεν μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε με μεγάλες λεπτομέρειες την εξέλιξη των μεγεθών στο χρόνο

Πίνακας 55α. Χρονική κατανομή ύψους χρηματικών ποσών που κληροδοτούν καθολικοί ιερωμένοι

	α)	β)	γ)
αρχές 16 ^{ου}	1	375	375,0
17 ^{ου}	4	1 - 125	40,5
18 ^{ου} α'	8	10 - 500	50,5
18 ^{ου} β'	14	6 - 6.630	336,5
αρχές 19 ^{ου}	3	10 - 8.900	100,0
σύνολο	30	1 - 8.900	100,0

Πίνακας 55β. Ύψος χρηματικών ποσών ανάλογα με το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας εκ μέρους καθολικών ιερωμένων

	α)	β)	γ)
μικρή	11	1 - 100	30
μέτρια	5	15 - 157	70
μεγάλη	14	20 - 8.900	560

σύνολο 30

α) αριθμός διαθετών

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

Τα χρήματα αποτελούν το υψηλότερης αξίας αγαθό σε τρεις από τις τριάντα περιπτώσεις, οπότε και πρόκειται για ποσά κατά πολύ μεγαλύτερα. Πρόκειται για διαθέτες που συναντώνται τέλη 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα και μεταβιβάζουν κυρίως μεγάλες περιουσίες. Αναφέρονται σε χαμηλότερο ποσοστό διαθετών από ό,τι συμβαίνει στο σύνολο, τις επισημαίνουμε, ωστόσο, καθώς αποτελούν ένδειξη της έκτασης του εκχρηματισμού των περιουσιών των καθολικών ιερωμένων, που στις συγκεκριμένες περιπτώσεις διαθέτουν υψηλότερα ποσά και από εκείνα που συναντώνται σε αντίστοιχα πατριμόνια.

²⁵¹ Βλ. π.χ. τη διαθήκη του ντον Εμμανουήλ Σπαρτάλη το 1786, Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 43.

²⁵² 88,23% σε σύγκριση με 86,02% του συνόλου.

Υπάρχουν, επίσης, και δυο ιερωμένοι που μεταβιβάζουν αποκλειστικά χρήματα, ο ένας μάλιστα το μέγιστο ποσό που υφίσταται μεταξύ καθολικών ιερωμένων.

Πίνακας 56. Χαρακτηριστικά κληροδοτούμενων που συγκροτούνται κυρίως/μόνο από χρηματικά ποσά

<u>κυρίως</u>		<u>μόνο</u>			
α)	β)	γ)	α)	β)	γ)
10%	100-1.875	1.653	6,66%	30-8.900	148,5

α) ποσοστό διαθετών στο σύνολο όσων η περιουσία περιέχει χρηματικά ποσά

β) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

γ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

Τα χρηματικά ποσά μεταβιβάζονται κυρίως υπό τη μορφή ομολογιών χαμηλότοκων δανείων αποκλειστικά ή και σε συνδυασμό με μετρητά, οπότε και συναντώνται τα υψηλότερα ποσά. Τα σχετικά στοιχεία σημειώνονται στα δυο τρίτα των περιπτώσεων, από διαθέτες που κληροδοτούν περιουσίες υψηλότερης αξίας, αλλά ποσά αντίστοιχα με το σύνολο των ιερωμένων.

Πίνακας 57α. Χαρακτηριστικά χρήματος που κληροδοτείται εκ μέρους καθολικών ιερωμένων

	α)	β)	γ)	δ)
μετρητά	1	4,54%	1	500,0
σκρίτα	10	45,45%	7	20,0 – 6.630
αγροτικά προϊόντα	2	9,09%	2	1,0 - 100
μετρητά και σκρίτα	8	36,36%	8	15,0 – 8.900
σκρίτα και μισθός	1	4,54%	1	12,5
σύνολο	22		19	1,0 – 8.900

Πίνακας 57β. Χαρακτηριστικά μορφών υπό τις οποίες μεταβιβάζεται το κληροδοτούμενο χρήμα 22 καθολικών ιερωμένων

	α)	β)	γ)	δ)
σκρίτα	19	86,36%	16	12,5 – 8.900
μετρητά	9	40,90%	9	15,0 – 8.900
αγροτικά προϊόντα	2	9,09%	2	1,0 - 100

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου

β) αριθμός διαθετών για τους οποίους γνωρίζουμε το ύψος του ποσού που κληροδοτούν

γ) ελάχιστο-μέγιστο χρηματικό ποσό σε γρόσια

δ) μέσο χρηματικό ποσό σε γρόσια

Οι καθολικοί ιερωμένοι μεταβιβάζουν υψηλότερα ποσά σε μετρητά, καθώς και στις περιπτώσεις μετρητών και σκρίτων, από το σύνολο των διαθετών, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις τα ποσά είναι χαμηλότερα.

Τα σκρίτα, ομολογίες χαμηλότοκων δανείων, αποτελούν και στην περίπτωση των καθολικών ιερωμένων την κύρια μορφή υπό την οποία μεταβιβάζονται τα χρηματικά ποσά, σε ελαφρά μόνο χαμηλότερο ποσοστό από το σύνολο των διαθετών. Η συχνότητα μεταβίβασης μετρητών και σκρίτων είναι υψηλότερη, όπως και χρημάτων υπό τη μορφή αγροτικών προϊόντων. Επισημαίνουμε ότι δεν συναντώνται περιπτώσεις μεταβίβασης ικάμπιων, εμπορικών προϊόντων, ζώων ή καταθέσεων στη Βενετία.

Ωστόσο, είναι πιθανό οι ιερωμένοι να εμπλέκονται σε εμπορικές δραστηριότητες. Ο παπικός απεσταλμένος Antonio Giustiniani, που επισκέπτεται τη Σαντορίνη στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, μεταξύ των οδηγιών που εκδίδει μετά την επίσκεψή του, απαγορεύει ρητά και επί ποινή αφορισμού στους ιερωμένους να γίνονται εμπορομεσίτες οι ίδιοι ή ως αντιπρόσωποι κοσμικών, και γενικά να ασκούν οποιουδήποτε είδους εμπορικές δραστηριότητες. Ο Giustiniani τονίζει ότι θα πρέπει να αρκούνται στα εισοδήματα που τους αποφέρει το πατριμόνιό τους ή/και τυχόν επικαρπία μπενεφιτζίου που διαχειρίζονται.²⁵³

Άμεσες σχετικές μαρτυρίες δεν συναντώνται στις πηγές. Συναντώνται, ωστόσο, στις ομολογίες στοιχεία σχετικά με τη χορήγηση χαμηλότοκων δανείων εκ μέρους καθολικών ιερωμένων, ενώ μαρτυρείται και περίπτωση ιερωμένου που αναλαμβάνει να επενδύσει χρήματα τρίτου.²⁵⁴ Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι οι ομολογίες που κληροδοτούν οι καθολικοί ιερωμένοι προέρχονται από δάνεια που χορηγούν οι ίδιοι ή αποτελούν αμοιβή για υπηρεσίες που προσέφεραν, η οποία τους καταβάλλεται υπό τη συγκεκριμένη μορφή.

Οι καθολικοί ιερωμένοι αποτελούν το 8,19% των ιδιωτών που συναντώνται ως χορηγοί δανείων στις ομολογίες. Πρόκειται αποκλειστικά για χαμηλότοκα δάνεια, ενυπόθηκα σε υψηλότερο ποσοστό, που αφορούν μεγαλύτερα ποσά από το σύνολο των δανειστών. Ο συνολικός αριθμός των ιερωμένων που συναντώνται ως δανειστές είναι μικρός, επισημαίνουμε, ωστόσο, ότι ειδικά τον 18^ο αιώνα, όπου χρονολογούνται όλες οι περιπτώσεις, πλην μιας, τα δάνεια είναι διπλάσιου μεγέθους από τα αντίστοιχα που χορηγούν οι υπόλοιποι ιδιώτες δανειστές, και υψηλότερα από εκείνα που χορηγούν οι μεμονωμένοι άντρες δανειστές.²⁵⁵

²⁵³ Βλ. Hofmann Thera, 103.

²⁵⁴ Πρόκειται για τον πρε Εμμανουήλ Σπαρτάλη που επενδύει υπό τη μορφή χορήγησης έντοκου δανείου ποσό το οποίο του παραχωρεί καθολική, βλ. Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του κυρ Γιάννη Σαβαστού και της Μαρίας Φουστέρη, 43.

²⁵⁵ Βλ. Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακα 24β. Σχετικά με αντίστοιχη δραστηριότητα καθολικού ιερωμένου στη Μύκονο στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, βλ. Lazari, *Economies...* ό.π., 63-66.

Εξάλλου, συμβαίνει οι καθολικοί ιερωμένοι να δανείζονται μεταξύ τους (κατά 20% στις ομολογίες), οπότε το επιτόκιο μπορεί να είναι χαμηλότερο του συνήθους. Επίσης, χορηγούν δάνεια σε εκκλησιαστικά ιδρύματα, όπως π.χ. στη μονή Δομινικανίδων.²⁵⁶

Ενδεικτικό, άλλωστε, της ρευστότητας που διαθέτουν οι συγκεκριμένοι επαγγελματίες, και του εύρους των δραστηριοτήτων τους, είναι και το γεγονός ότι ο ένας από τους δυο ιδιώτες που συναντάται ως οφειλέτης αλλά και ως δανειστής είναι καθολικός ιερωμένος. Πρόκειται για τον πρε Λουκά Μπαρμπαρίγο που χορηγεί δυο δάνεια χαμηλού ύψους στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, ενώ εμφανίζεται και να οφείλει χαμηλό, επίσης, ποσό. Ο ίδιος στη διαθήκη του, όπου κληροδοτεί μεγάλη περιουσία, μεταβιβάζει τουλάχιστον 173 γρόσια, τα 3 σε μετρητά και τα υπόλοιπα σε σκρίτα, καθώς και χρέος ύψους μεγαλύτερου των 45 γροσίων.²⁵⁷

Χρέη

Τα χρέη που μεταβιβάζουν οι καθολικοί ιερωμένοι είναι υψηλότερα από τα χρέη του συνόλου των διαθετών, αλλά ελαφρά χαμηλότερα από εκείνα των αντρών διαθετών. Το συγκεκριμένο στοιχείο είναι, άλλωστε, και εκείνο που πλησιάζει κάπως τα κληροδοτούμενα από το σύνολο των αντρών, καθώς γενικότερα οι περιουσίες των ιερωμένων κινούνται σε αρκετά μικρότερο επίπεδο.

Το ύψος των χρεών, γνωστό στις μισές σχετικές περιπτώσεις περίπου (10), είναι ανάλογο με το μέγεθος των κληροδοτούμενων περιουσιών. Χρέη μεταβιβάζουν ιερωμένοι με μεγαλύτερες περιουσίες, συνήθως μέτριες, οι οποίοι διαθέτουν περιορισμένη ρευστότητα, καθώς η συχνότητα κληροδοσίας χρηματικών ποσών εκ μέρους τους είναι χαμηλότερη του συνόλου των ιερωμένων (47,36%), όπως χαμηλότερο είναι και το ύψος τους (65 γρόσια κατά μέσο όρο).

Η μορφή των χρεών σημειώνεται μόνο σε δυο περιπτώσεις, που πρόκειται για χαμηλότοκα δάνεια, ύψους 20 γροσίων, ενώ τον δανειστή γνωρίζουμε μόνο σε μια περίπτωση ιερωμένου που οφείλει στη μονή των Δομινικανίδων ποσό αδιευκρίνιστου ύψους.

²⁵⁶ Σχετικά με δάνειο προς 7% βλ. Παράρτημα III, πίνακα 2. Όπως είναι γνωστό η Καθολική Εκκλησία απαγορεύει αρχικά και τουλάχιστον έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα τη χορήγηση έντοκων δανείων, όχι μόνο εκ μέρους ιερωμένων αλλά και εκ μέρους κοσμικών, αν και σταδιακά και συνήθως σιωπηρά η πρακτική γίνεται αποδεκτή, βλ. *The Catholic Encyclopedia*, τ. XV λήμμα τοκογλυφία.

²⁵⁷ Βλ. 21 Ιανουαρίου 1751 *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. β΄ Παράρτημα III, Στοιχεία ομολογιών, πίνακα 23.

Πίνακας 58α. Χρονική κατανομή ύψους χρεών που επιβαρύνουν τις κληροδοτούμενες περιουσίες καθολικών ιερωμένων

	α)	β)	γ)
17 ^{ος}	5	35 - 200	45
18 ^{ος}	5	15 - 75	20
σύνολο	10	15- 200	41

Πίνακας 58β. Ύψος χρεών ανάλογα με το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας

	α)	β)	γ)
μικρή	3	15 - 37	20
μέτρια	5	20 - 97	45
μεγάλη	1	125	125
σύνολο	9		

α) αριθμός διαθετών

β) ελάχιστο-μέγιστο χρέος σε γρόσια

γ) μέσο χρέος σε γρόσια

Τα σχετικά στοιχεία αφορούν μικρό αριθμό διαθετών και ως προς τη χρονική κατανομή παρουσιάζουν αντίστροφη εικόνα από εκείνη του συνόλου, για λόγους που δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε ακριβώς. Πιθανόν το γεγονός να συνδέεται με το μέγεθος των κληροδοτούμενων, καθώς τον 17^ο αιώνα οι συγκεκριμένοι ιερωμένοι μεταβιβάζουν σχεδόν αποκλειστικά μέτριες περιουσίες, ενώ τον 18^ο μέτριες και μικρές στην ίδια αναλογία.

Στις καθαυτές ομολογίες ένας στους δέκα άντρες οφειλέτες είναι καθολικός ιερωμένος. Το ύψος των χρεών των ιερωμένων στις περιπτώσεις αυτές είναι μεγαλύτερο από εκείνο του συνόλου των αντρών, ιδιαίτερα τον 18^ο αιώνα, ενώ πρόκειται αποκλειστικά για χαμηλότοκα δάνεια, τα οποία είναι συχνότερα ενυπόθηκα. Συμβαίνει και στην προκειμένη περίπτωση, εξάλλου, ιερωμένοι δανείζονται μεταξύ τους (1 περίπτωση) ή εκκλησιαστικά ιδρύματα να δανείζουν σε ιερωμένους (1 περίπτωση).

Οι οφειλές των ιερωμένων ομολογίες είναι κατά μέσο χαμηλότερες από τα χρέη που κληροδοτούνται από ιερωμένους, υψηλότερες κατά πολύ, ωστόσο, τον 18^ο αιώνα.²⁵⁸

Ορθόδοξοι ιερομόναχοι

Οι ιερομόναχοι μεταβιβάζουν περιουσίες σημαντικά μικρότερες από το σύνολο των διαθετών, οι οποίες έχουν συγκροτηθεί από αγαθά που κληρονόμησαν ή/και προϊόντα προσωπικών τους δραστηριοτήτων. Εξάλλου, συμβαίνει ιερομόναχοι να διαθέτουν αγαθά των οποίων έχουν μόνο την επικαρπία.²⁵⁹

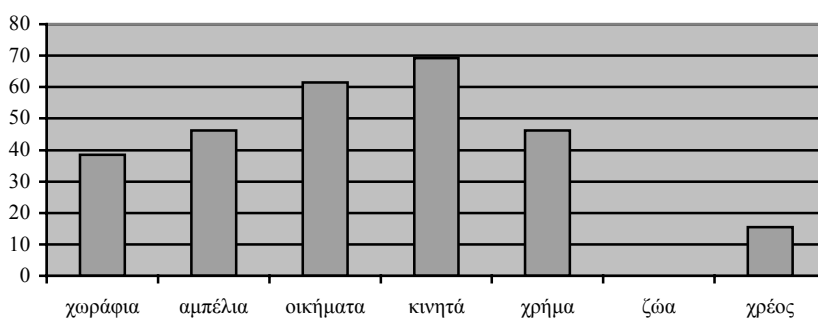
Η σύνθεση των κληροδοτούμενων περιουσιών είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Τα χαρακτηριστικά της συνδέονται με την αξία, την προέλευση των αγαθών, καθώς και με το

²⁵⁸ Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, Στοιχεία ομολογιών, πίνακα 24α.

μοναχικό σχήμα των διαθετών, ενώ διαφοροποιούνται σημαντικά από τις κληροδοτούμενες περιουσίες του συνόλου. Περισσότεροι από τέσσερις στους δέκα ιερομόναχοι δεν διαθέτουν έγγεια αγαθά, ενώ το ύψος το χρηματικών ποσών και των χρεών που μεταβιβάζουν είναι σημαντικά υψηλότερα.

Τα σχετικά στοιχεία αφορούν πολύ μικρό αριθμό διαθετών, μπορούμε, όμως, να υποθέσουμε ότι αποτυπώνουν σε ικανοποιητικό βαθμό τη σύνθεση των κληροδοτούμενων. Σχετικά με τις επιμέρους κατηγορίες αγαθών, σημειώνουμε ότι συχνά μεταβιβάζονται εκκλησίες, όπως και κινητά που αναφέρονται στην ιερατική ιδιότητα των διαθετών (άμφια, ιερά σκεύη και λειτουργικά βιβλία, ακόμη και λείψανα αγίων). Εξάλλου, συχνά οι οφειλές των ιερομόναχων είναι προς τη μονή τους.²⁶⁰

Σχεδιάγραμμα 35. Σύνθεση κληροδοτούμενων περιουσιών 13 ιερομόναχων

Πίνακας 59. Βασικά στοιχεία κληροδοτούμενων περιουσιών 13 ιερομόναχων

	α)	β)	γ)
έγγεια αγαθά	53,84%		
έγγεια αγαθά & οικήματα	30,76%		
χρήμα ²⁶¹	46,15%	8 - 310	198
χρέος ²⁶²	15,38%	13 - 135	74
ακτήμονες	46,15%		

α) ποσοστό διαθετών επί του συνόλου

β) ελάχιστο-μέγιστο ποσό σε γρόσια

γ) μέσο ποσό σε γρόσια

²⁵⁹ Βλ. παραπάνω, 291.

²⁶⁰ Τρεις στους 7 διαθέτες με οικήματα μεταβιβάζουν εκκλησίες, ενώ αντικείμενα λειτουργικού χαρακτήρα τα δυο τρίτα όσων διαθέτουν αγαθά της τέταρτης κατηγορίας.

²⁶¹ Το ύψος των χρημάτων είναι γνωστό σε 5 από τις 6 περιπτώσεις.

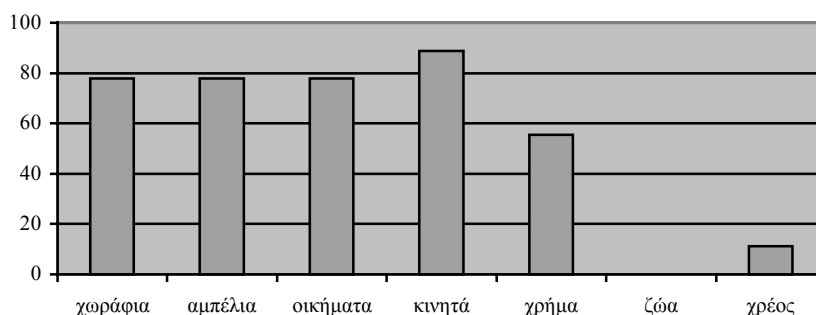
²⁶² Το ύψος των χρεών είναι γνωστό και στις δυο σχετικές περιπτώσεις.

Ορθόδοξοι ιερωμένοι

Οι παπάδες κληροδοτούν περιουσίες μικρότερου μεγέθους από το σύνολο των διαθετών, συνήθως μέτριες, οι οποίες παρουσιάζουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά με το σύνολο των ορθόδοξων διαθετών, αν και είναι μάλλον μεγαλύτερες.²⁶³ Συγκροτούνται σε υψηλό ποσοστό κυρίως από έγγεια αγαθά και κινητά, αλλά και οικήματα, περισσότερες από τις μισές περιλαμβάνουν χρήματα, μόνο μια και χρέη. Το ύψος των χρηματικών ποσών και των χρεών είναι μικρότερο του συνόλου, ένδειξη της περιορισμένης έκτασης του εκχρηματισμού της περιουσίας τους.

Εκκλησίες μεταβιβάζουν τέσσερις στους δέκα από όσους διαθέτουν κτίσματα, ενώ αντικείμενα λειτουργικού χαρακτήρα ή και λείψανα αγίων έξι στους δέκα από όσους διαθέτουν κινητά της τέταρτης κατηγορίας.

Σχεδιάγραμμα 36. Σύνοψη κληροδοτούμενων περιουσιών 9 ορθόδοξων ιερωμένων

Πίνακας 60. Βασικά στοιχεία κληροδοτούμενων περιουσιών 9 ορθόδοξων ιερωμένων

	α)	β)	γ)
έγγεια αγαθά	88,88%		
έγγεια αγαθά & οικήματα	77,77%		
χρήμα ²⁶⁴	55,55%	5 - 800	24
χρέος ²⁶⁵	11,11%	13	13
ακτήμονες	11,11%		

α) ποσοστό διαθετών επί του συνόλου

β) ελάχιστο-μέγιστο ύψος σε γρόσια

γ) μέσος όρος σε γρόσια

Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για μεμονωμένους διαθέτες το ύψος των κληροδοτούμενων χρημάτων, καθώς και το ποσοστό όσων μεταβιβάζουν εκκλησίες και

²⁶³ Οι περιουσίες αυτές είναι κατά το ένα τρίτο μικρές, κατά 55,55% μέτριες και κατά 11,11 μεγάλες.

²⁶⁴ Το ύψος των χρημάτων είναι και στις πέντε σχετικές περιπτώσεις.

κινητά λειτουργικού χαρακτήρα είναι υψηλότερο από εκείνο που συναντάται στα προικοδοτούμενα ζευγάρια με γαμπρό παπά. Οι συγκεκριμένοι ιερωμένοι μπορεί να διαθέτουν χαμηλότερη οικονομική επιφάνεια από το σύνολο των διαθετών, ωστόσο, η άσκηση του επαγγέλματός τους φαίνεται ότι είναι σχετικά προσοδοφόρα.

Ναυτικοί και τεχνίτες

Από τους δυο «καρaboκύρηδες» διαθέτες, ο ένας μεταβιβάζει μεγάλη περιουσία με έγγεια αγαθά, καθώς και 500 γρόσια, ενώ ο άλλος μέτρια περιουσία δίχως χρηματικό ποσό. Κανένας από τους δυο δεν κληροδοτεί σκάφος ή χρέη.

Δεν γνωρίζουμε εάν οι συγκεκριμένοι διαθέτες υπήρξαν κατά τη διάρκεια της ζωής τους κάτοχοι σκαφών, ούτε μπορούμε να παρακολουθήσουμε την ανάπτυξη οποιουδήποτε είδους δραστηριοτήτων τους. Επισημαίνουμε, μόνο, ότι στις περιουσίες τους αποτυπώνονται τα διαφορετικά χαρακτηριστικά που μπορεί να έχουν οι περιουσίες ναυτικών.

Ο μοναδικός διαθέτης που φέρει το προσηγορικό «μαστρό» συντάσσει διαθήκη μαζί με τη σύζυγό του, κληροδοτώντας μικρή περιουσία, καθώς και «ό,τι αργάνια της τέχνης του», δυο χωράφια, πέντε κατοικίες και «ό,τι» ζώα, ενώ δεν μεταβιβάζονται χρηματικά ποσά ή χρέη.²⁶⁶

δ. Εξέλιξη ατομικών περιουσιών

Μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των ατομικών περιουσιών στο ένα πέμπτο των διαθετών, συγκρίνοντας τα μεγέθη κληροδοτούμενης περιουσίας και προίκας που είχαν λάβει στο ξεκίνημα της ενήλικης ζωής τους.

Πρόκειται για 121 διαθέτες, για τους οποίους γνωρίζουμε το μέγεθος της προσωπικής τους προίκας και των κληροδοτούμενων, οι οποίοι παρουσιάζουν σημαντική διαφοροποίηση ως προς το σύνολο. Είναι σε μεγαλύτερο βαθμό καθολικοί (73,55%), έξι στους δέκα συναντώνται τον 18^ο αιώνα, επτά στους δέκα είναι άντρες, και συνολικά διαθέτουν περιουσίες μεγαλύτερες του μέσου όρου. Επίσης, είναι σε ελαφρά υψηλότερο ποσοστό άγαμοι και άτεκνοι (32,23% και 46,28% αντίστοιχα), καθώς και σε χαμηλότερο ποσοστό μεγάλης ηλικίας.²⁶⁷ Τα χαρακτηριστικά τους αυτά οφείλονται στο περιεχόμενο των πηγών,

²⁶⁵ Χρέος συναντάται μόνο σε μια περίπτωση.

²⁶⁶ Βλ. διαθήκη μαστρό Μαρινάκη Νταρζέντα και της συζύγου του Μαρουλίας 3 Δεκεμβρίου 1633 ό.π., Φάκ. Ι υποφ. ζ'.

²⁶⁷ Σχετικά με την ηλικία των διαθετών βλ. παραπάνω, 76 κ.εξ. Σχετικά με τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά των διαθετών βλ. παραπάνω, 153 κ.εξ.

αλλά και στο ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό καθολικών ιερωμένων που περιλαμβάνει το συγκεκριμένο σώμα.²⁶⁸

Έχουμε ήδη επισημάνει ότι οι διαθέτες δεν κληροδοτούν σε όλες τις περιπτώσεις το σύνολο της περιουσίας τους. Η αναλογία, εξάλλου, των κληροδοτούμενων ως προς τη συνολική περιουσία τους συνδέεται με το σκοπό σύνταξης της διαθήκης, την ηλικία τους, αλλά και την οικογενειακή τους κατάσταση. Θα προχωρήσουμε, λοιπόν, στην εξέταση των στοιχείων που προκύπτουν, λαμβάνοντας πάντα τα σημεία αυτά υπόψη, αλλά και θεωρώντας ότι κατά κανόνα οι διαθέτες μεταβιβάζουν τουλάχιστον τον μεγαλύτερο όγκο της περιουσίας που διαθέτουν τη στιγμή που συντάσσουν τη διαθήκη τους.

Πίνακας 61. Αναλογία κληροδοτούμενης περιουσίας-προίκας

α)		
αντίστοιχη	57	47,10%
μεγαλύτερη	27	22,31%
μικρότερη	37	30,57%
σύνολο	121	

α) αριθμός διαθετών και ποσοστό επί του συνόλου

Οι διαθέτες τείνουν να κληροδοτούν περιουσία διαφορετικού μεγέθους από την προίκα που είχαν λάβει, μικρότερη συνήθως. Η αναλογία αυτή διαφοροποιείται ανάλογα με την περίοδο σύνταξης της διαθήκης, το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας, το δόγμα, καθώς και τα άλλα χαρακτηριστικά των διαθετών.

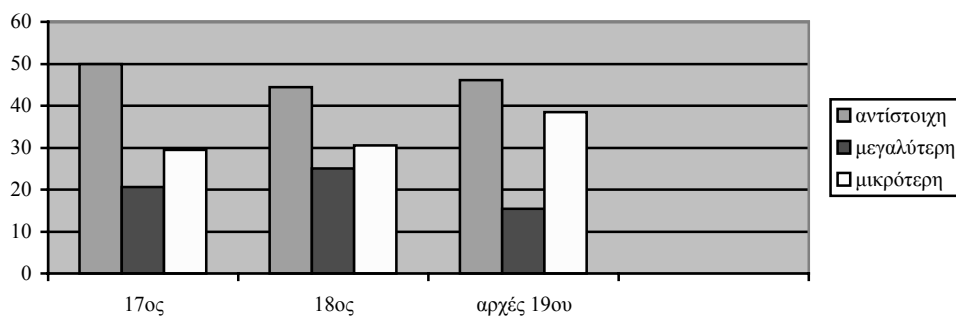
Σημειώνουμε, κατ' αρχήν ότι, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις κατά πενηκονταετία, συνολικά τον 18^ο αιώνα οι διαθέτες τείνουν να κληροδοτούν αγαθά υψηλότερης αξίας από τα προικώα τους, συχνότερα από όσο τον 17^ο. Στις αρχές, όμως, του 19^{ου}, οπότε διαθέτουμε και λιγότερα στοιχεία, φαίνεται ότι επικρατεί τάση αντίστοιχη με εκείνη του 17^{ου}, με σαφέστερη έμφαση στην κληροδοσία περιουσιών μικρότερων από τις προίκες.

Εξάλλου, είναι βέβαιο ότι όσο μικρότερη είναι η προίκα τόσο μεγαλύτερες και οι πιθανότητες να κληροδοτηθεί ακόμη μικρότερη περιουσία, ενώ όσο μεγαλύτερη τόσο πιο υψηλό είναι το ποσοστό των διαθετών που μεταβιβάζουν διαφοροποιημένη περιουσία, μεγαλύτερη συνήθως. Οι καθολικοί, άλλωστε, που, όπως έχουμε διαπιστώσει, διαθέτουν μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια, είναι εκείνοι που διαφοροποιούνται σημαντικά ως προς

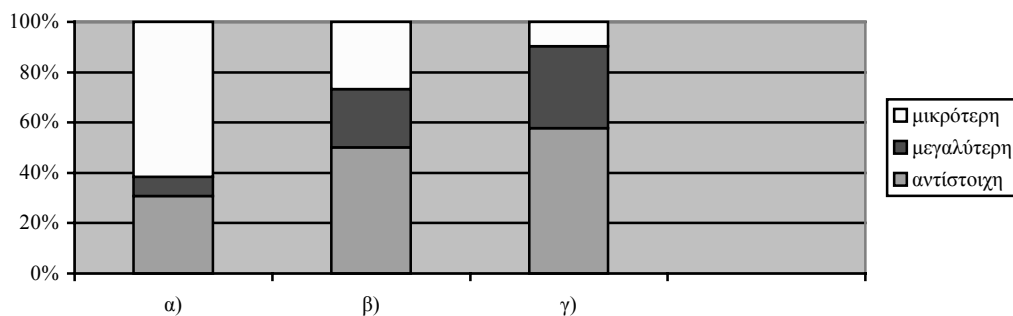
²⁶⁸ Αναλυτικά για τα χαρακτηριστικά των 121 διαθετών, που συντάσσουν όλοι διαθήκες μεμονωμένα, εκτός από δυο περιπτώσεις ζευγαριών, βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακες 24-26 και σχετικά με την ηλικία τους εδώ παρακάτω πίνακα 62. Σημειώνουμε ότι το δόγμα, η οικογενειακή κατάσταση και η ηλικία κατά προσέγγιση είναι γνωστά σε όλες τις περιπτώσεις.

την αυξητική τάση μεταξύ προίκας-κληροδοτούμενων, ενώ οι ορθόδοξοι τείνουν συχνότερα να διαθέτουν αγαθά ύψους αντίστοιχου με την προίκα τους.

Σχεδιάγραμμα 37. Χρονική κατανομή αναλογίας κληροδοτούμενης περιουσίας- προίκας²⁶⁹

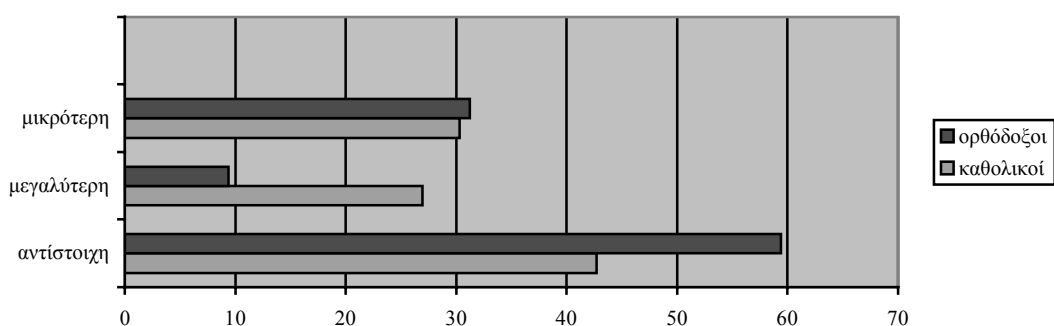
Σχεδιάγραμμα 38. Αναλογία κληροδοτούμενης περιουσίας-προίκας ανάλογα με το μέγεθος της κληροδοτούμενης περιουσίας

- α) μικρή κληροδοτούμενης περιουσία
- β) μέτρια κληροδοτούμενη περιουσία
- γ) μεγάλη κληροδοτούμενη περιουσία

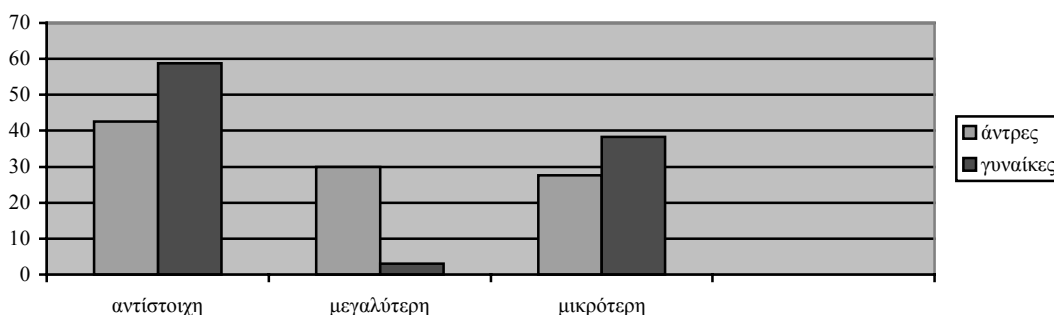
²⁶⁹ Βλ. και αναλυτικά Παράρτημα ΙΙΙ, πίνακα 27.

Σχεδιάγραμμα 39. Αναλογία κληροδοτούμενης περιουσίας-προίκας κατά δόγμα διαθετών

Οι άντρες κληροδοτούν σε μεγαλύτερο βαθμό περιουσίες υψηλότερες από τις προίκες τους, ενώ οι γυναίκες περιουσίες μικρότερες, και μόνο σε μια περίπτωση μεγαλύτερες. Οι γυναίκες, εξάλλου, γενικότερα κληροδοτούν αγαθά μικρότερης αξίας. Είναι προφανές ότι οι άντρες, έγγαμοι ή άγαμοι, έχουν περισσότερες δυνατότητες να αυξήσουν την προίκα τους, ωστόσο, οι έγγαμοι συμβαίνει, συχνότερα από τις συζύγους τους, να κληροδοτούν και αγαθά που ανήκουν συνολικά στο ζευγάρι, γεγονός στο οποίο θα πρέπει οφείλεται, ως ένα βαθμό, και η διαφοροποίηση κληροδοτούμενων-προίκας προς τα πάνω.²⁷⁰

Σχεδιάγραμμα 40. Αναλογία μεγεθών κληροδοτούμενης περιουσίας- προίκας αντρών και γυναικών

Η ηλικία των διαθετών αποτελεί επίσης παράγοντα διαφοροποίησης. Οι διαθέτες μεγάλης ηλικίας τείνουν να κληροδοτούν σε υψηλότερο ποσοστό περιουσίες μεγαλύτερες από τις προίκες τους, οι διαθέτες μέσης ηλικίας περιουσίες αντίστοιχες με τις προίκες που έλαβαν, ενώ όσοι είναι μικρής ηλικίας μεταβιβάζουν περιουσίες κατά πολύ

²⁷⁰ Γενικότερα φαίνεται ότι υπήρχε η τάση οι έγγαμοι άντρες να οικειοποιούνται τα αγαθά που αποκτά το ζευγάρι κατά τη διάρκεια του γάμου, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 274.

διαφοροποιημένες, κυρίως μικρότερες. Στις δυο πρώτες περιπτώσεις το γεγονός είναι αναμενόμενο, εφόσον υπάρχουν περισσότερες πιθανότητες στο τέλος της ζωής τους να έχουν αυξήσει την ατομική τους περιουσία ή, όταν είναι νεότεροι, να μην έχουν προλάβει να αποκτήσουν επιπλέον αγαθά, αλλά η τάση των διαθετών μικρής ηλικίας είναι δύσκολο να ερμηνευθεί.²⁷¹

Σημειώνουμε ότι τα στοιχεία για τους τελευταίους αναφέρονται σε 11 μόλις πρόσωπα και είναι πιθανό μην είναι αντιπροσωπευτικά, ενώ το φύλο, η οικογενειακή τους κατάσταση, το εάν έχουν παιδιά ή και ο σκοπός σύνταξης της διαθήκης δεν φαίνεται να συνδέονται με τις διαφοροποιήσεις που τους αφορούν. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τους λόγους για τους οποίους 5 από αυτούς κληροδοτούν αγαθά μικρότερης αξίας από την προίκα που είχαν λάβει 2-9 χρόνια πριν, παρά μόνο σε μια περίπτωση, όπου πρόκειται για αφιέρωση και είναι πιθανό, όπως συχνά συμβαίνει στις περιπτώσεις αυτές, να διατίθεται μόνο μέρος των περιουσιών. Σημειώνουμε, πάντως, ότι όλοι οι διαθέτες μικρής ηλικίας, πλην ενός, κληροδοτούν μικρή περιουσία.

Πίνακας 62. Αναλογία κληροδοτούμενης περιουσίας-προίκας κατά ηλικία διαθετών

ηλικία	α)	αντίστοιχη	μεγαλύτερη	μικρότερη
μεγάλη	66	40,90%	27,27%	31,81%
μέση	44	59,09%	15,90%	25,00%
μικρή	11	36,36%	18,18%	45,45%

α) αριθμός διαθετών

Οι παράγοντες που κυρίως καθορίζουν την αναλογία της κληροδοτούμενης περιουσίας ως προς την προίκα, είναι η οικογενειακή κατάσταση των διαθετών και η ύπαρξη παιδιών.

Οι διαθέτες που έχουν συνάψει γάμο, ανεξαρτήτως φύλου, κληροδοτούν συχνότερα περιουσίες αντίστοιχες με τα προικώα τους, ενώ οι άγαμοι διαθέτες κληροδοτούν περιουσίες σημαντικά διαφοροποιημένες, κυρίως μεγαλύτερες.²⁷² Μεταξύ όσων έχουν συνάψει γάμο, οι έγγαμοι διαθέτουν κατά κανόνα περιουσίες αντίστοιχες των προικώων τους, ενώ οι χήροι διαφοροποιημένες σε ποσοστό κατά πολύ μεγαλύτερο, συνήθως μικρότερες. Το τελευταίο οφείλεται στο μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών χηρών, που γενικότερα διαθέτουν μικρότερες περιουσίες από τους άντρες. Εξάλλου, όσοι έχουν χηρέψει, καθώς συνήθως έχουν παιδιά, μάλλον έχουν ήδη προικοδοτήσει περισσότερα παιδιά από όσα οι έγγαμοι. Όπως θα

²⁷¹ Στη Νάζο, αντίθετα, οι διαθέτες μεγάλης ηλικίας, μεταβιβάζουν συνήθως μικρές περιουσίες, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 201.

²⁷² Όπως θα διαπιστώσουμε αμέσως παρακάτω, οι άγαμοι διαθέτες είναι όλοι καθολικοί ιερωμένοι, εκτός από μια περίπτωση όπου πρόκειται για γυναίκα, η οποία κληροδοτεί περιουσία μικρότερη από το αδερφομοίρι που είχε λάβει.

δούμε, συνολικά οι διαθέτες με παιδιά τείνουν σε σημαντικό ποσοστό να κληροδοτούν περιουσίες χαμηλότερες των προικών τους. Επιπλέον, σπανιότερα χήρος/χήρα διαθέτει και αγαθά του/της συζύγου.

Πίνακας 63. Αναλογία κληροδοτούμενης περιουσίας-προίκας ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση των διαθετών

	α)	αντίστοιχη	μεγαλύτερη	μικρότερη
έγγαμοι	43	67,44%	11,62%	20,93%
χήροι	39	43,59%	12,82%	43,58%
έγγαμοι/χήροι	82	56,09%	12,19%	31,70%
άγαμοι	39	28,20%	43,58%	28,20%

α) αριθμός διαθετών

Πίνακας 63α. Αναλογία κληροδοτούμενης περιουσίας-προίκας αντρών και γυναικών ανάλογα με την οικογενειακή τους κατάσταση

	<u>άντρες</u>				<u>γυναίκες</u>			
	α)	β)	γ)	δ)	α)	β)	γ)	δ)
έγγαμοι	30	60,00%	13,33%	26,66%	13	84,61%	7,69%	7,69%
χήροι	19	42,40%	26,31%	31,57%	20	45,00%	-	55,00%
έγγαμοι/χήροι	49	53,06%	18,36%	28,57%	33	60,60%	3,03%	36,36%
άγαμοι	38	28,57%	44,73%	26,31%	1	-	-	100,00%

α) αριθμός διαθετών

β) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν περιουσίες αντίστοιχες των προικών τους

γ) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν περιουσίες μεγαλύτερες των προικών τους

δ) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν περιουσίες μικρότερες των προικών τους

Οι άντρες που έχουν συνάψει γάμο μεταβιβάζουν σε υψηλότερο ποσοστό διαφοροποιημένες περιουσίες, όπως συνολικά συμβαίνει στους άντρες. Ωστόσο, οι διαφορές μεταξύ των δυο φύλων είναι ευρύτερες, καθώς οι έγγαμες γυναίκες κληροδοτούν περιουσίες αντίστοιχες των προικών τους σε συχνότητα κατά πολύ μεγαλύτερη, ενώ οι χήρες μικρότερες.

Οι άγαμοι άντρες είναι όλοι καθολικοί ιερωμένοι, καθώς μόνο στην περίπτωση τους γνωρίζουμε το μερίδιο που έλαβαν από την οικογενειακή περιουσία υπό τη μορφή προίκας. Η συγκεκριμένη κατηγορία, ουσιαστικά η μόνη επαγγελματική κατηγορία διαθετών, διαφοροποιείται σημαντικά, όχι μόνο ως προς τους υπόλοιπους άντρες αλλά και ως προς το σύνολο των διαθετών. Οι ιερωμένοι κληροδοτούν, σε ποσοστό κατά πολύ υψηλότερο, περιουσίες μεγαλύτερες των προικών τους. Το σημαντικό, εξάλλου, ποσοστό τους μεταξύ των 121 διαθετών του σώματος που εξετάζουμε, οφείλεται στο γεγονός ότι τα πατριμόνια,

όπως και οι διαθήκες τους, περιέχουν λεπτομερέστερη περιγραφή των μεταβιβαζόμενων αγαθών, που μας επιτρέπει σε περισσότερες περιπτώσεις να συγκρίνουμε τα μεγέθη κληροδοτούμενων και προικίων.²⁷³

Ο πρε Γεώργης Ντακορώνιας λαμβάνει πατριμόνιο από τον πατέρα του 200 γρόσια, το 1689. Δεκατρία χρόνια αργότερα ο πατέρας του τού κληροδοτεί ως συμπλήρωμα του πατριμονίου επιπλέον αγαθά αξίας 200 γροσίων, όπως σημειώνεται (ένα χωράφι και 100 γρόσια). Δεν διαθέτουμε άλλα έγγραφα του συγκεκριμένου ιερωμένου, παρά μόνο τη διαθήκη που συντάσσει το 1737, 69 ετών, επειδή φοβάται ότι θα πεθάνει. Μεταβιβάζει τότε μεγάλη περιουσία: περισσότερα από 9 χωράφια, μεταξύ των οποίων και το χωράφι που του είχε μεταβιβάσει ο πατέρας του, καθώς και ένα άλλο στη Νάξο, περισσότερα από 3 αμπέλια και 9 σπίτια, ό,τι έπιπλα και σκεύη βρίσκονται στα σπίτια αυτά, 50 γρόσια και όλες τις ομολογίες που έχει στα χέρια του, το ύψος των οποίων δεν σημειώνεται.²⁷⁴

Ο αφέντης πρε Τζάνες Μπαζέγιος, όταν συντάσσει διαθήκη σε μέση ηλικία, 38 ετών, λόγω ασθένειας, κληροδοτεί αγαθά αντίστοιχα με εκείνα που είχε λάβει ως πατριμόνιο δεκατέσσερα χρόνια πριν, μεταβιβάζοντας, σε δυο αδέρφια του, περίπου τα ίδια χωράφια, αμπέλια, κινητά και σπίτια. Ο πρε Τζάνες ενεργεί, άλλωστε, σύμφωνα με τους όρους του πατριμονίου του, καθώς κληροδοτεί το μεγαλύτερο μέρος της μέτριας περιουσίας του, (25 μουζούρια χωράφια και αμπέλια κυρίως), στην αδερφή του και το μικρότερο στον αδερφό του.²⁷⁵

Διαφορετική είναι η περίπτωση του αφέντη πρε Μάρκου Ντεημέτζη, που συντάσσει διαθήκη στα 79 του χρόνια, επιθυμώντας να ορίσει τα μερίδια των κληρονόμων του. Ο πρε Μάρκος μεταβιβάζει μόνο ένα χωράφι και κάποια σκεύη, ενώ πενήντα επτά χρόνια πριν είχε λάβει ως πατριμόνιο, εκτός από τα συγκεκριμένα είδη, ένα ακόμη χωράφι.²⁷⁶

Οι καθολικοί ιερωμένοι είναι η μόνη κατηγορία διαθετών όπου περισσότεροι από τέσσερις στους δέκα μεταβιβάζουν περιουσία μεγαλύτερη της προίκας τους. Το γεγονός μπορεί να οφείλεται ως ένα βαθμό στο ότι είναι σε υψηλότερο ποσοστό μεγάλης ηλικίας (57,89%). Σημειώνουμε, όμως, ότι στην περίπτωσή τους δεν ισχύει η τάση του συνόλου, ως προς το μέγεθος, δηλαδή η τάση όσων λαμβάνουν μεγάλες προίκες να κληροδοτούν και

²⁷³ Σημειώνουμε ότι οι ιερωμένοι αποτελούν το 31,40% του συνόλου των διαθετών, το 43,67% των αντρών του συγκεκριμένου σώματος, το 67,85% των άτεκνων και το σύνολο σχεδόν των άγαμων (97,43%).

²⁷⁴ Βλ. πατριμόνιο Γεώργη Ντακορώνια 1689 28 Μαρτίου ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. δ΄ διαθήκη αφέντη Γουλιελμάκη Ντακορώνια 20 Μαρτίου 1702 ό.π., Φάκ. 4 υποφ. α΄ διαθήκη αφέντη πρε Γεώργη Ντακορώνια 1737 14 Ιουλίου ό.π., υποφ. στ΄.

²⁷⁵ Βλ. 8 Μαρτίου 1718 ό.π., Ζ΄ Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. γ΄ 18 Αυγούστου 1732 ό.π., Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 4 υποφ. ε΄.

²⁷⁶ Βλ. 22 Αυγούστου 1718 ό.π., υποφ. γ΄ 8 Δεκεμβρίου 1661 ό.π., Ζ΄ Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. α΄. Σημειώνουμε ότι τόσο στη συγκεκριμένη περίπτωση, όσο και στην προηγούμενη η ταύτιση των ακίνητων είναι δυνατή λόγω της τοπωνυμίας και της καταγραφής των ονοματεπωνύμων των

υψηλότερου μεγέθους αγαθά, καθώς τα πατρिमόνια είναι κατά κανόνα μικρότερου μεγέθους από τα προικώα των κοσμικών.

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ακριβώς τους τρόπους με τους οποίους η συγκεκριμένη επαγγελματική επιλογή αποβαίνει τόσο προσοδοφόρα, υπενθυμίζουμε πάντως το σημαντικό ποσοστό των καθολικών ιερωμένων διαθετών που κληροδοτούν χρηματικά ποσά τα οποία έχουν επενδύσει σε δανεισμό, καθώς και το γεγονός ότι θα πρέπει συχνά να αμείβονται με χρήματα για την τέλεση λειτουργιών υπέρ συγκεκριμένων προσώπων.²⁷⁷ Εξάλλου, οι ιερωμένοι δεν έχουν απογόνους, με αποτέλεσμα η περιουσία τους να παραμένει άθικτη σε μεγαλύτερο βαθμό.

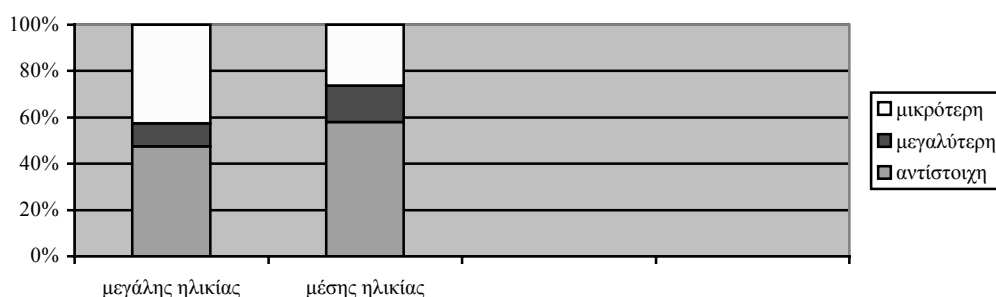
Οι διαθέτες με παιδιά, ιδιαίτερα όσοι είναι μεγάλης ηλικίας, κληροδοτούν περιουσίες μικρότερες από την προίκα τους, σε ποσοστό κατά πολύ υψηλότερο, καθώς έχουν ήδη προικοδοτήσει τουλάχιστον τα περισσότερα παιδιά τους. Αντίθετα, οι άτεκνοι διαθέτες μεγάλης ηλικίας μεταβιβάζουν περιουσίες κατά πολύ μεγαλύτερες των προικών τους, ενώ όσοι είναι μέσης ηλικίας τείνουν να παρουσιάζουν ποσοστά αντίστοιχα με τους συνομήλικους τους διαθέτες με παιδιά.

Πίνακας 64. Αναλογία κληροδοτούμενης περιουσίας-προίκας διαθετών με παιδιά και άτεκνων

	α)	αντίστοιχη	μεγαλύτερη	μικρότερη
με παιδιά	65	49,23%	12,30%	38,46%
άτεκνοι	56	44,64%	33,92%	21,42%

α) αριθμός διαθετών

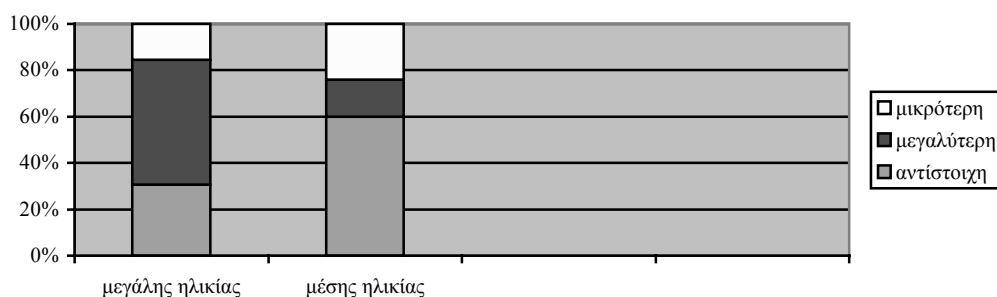
Σχεδιάγραμμα 41α. Αναλογία κληροδοτούμενης περιουσίας-προίκας διαθετών με παιδιά ανάλογα με την ηλικία τους

προσώπων που κατέχουν ακίνητα που συνορεύουν με τα μεταβιβαζόμενα. Η ταύτιση, εξάλλου, των ακινήτων, αν και δεν είναι απόλυτη, οφείλεται, επίσης στα στοιχεία περιεχομένου των εγγράφων.

²⁷⁷ Σχετικά με την αποδοτικότητα του συγκεκριμένου επαγγέλματος, όταν πρόκειται για αξιωματούχους ιερωμένους βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 304.

Σχεδιάγραμμα 41β. Αναλογία κληροδοτούμενης περιουσίας- προίκας άτεκνων διαθετών ανάλογα με την ηλικία τους

Πίνακας 65. Αναλογία κληροδοτούμενης περιουσίας-προίκας έγγαμων και χήρων διαθετών ανάλογα με το εάν έχουν παιδιά

	διαθέτες με παιδιά				άτεκνοι διαθέτες			
	α)	β)	γ)	δ)	α)	β)	γ)	δ)
έγγαμοι	30	60,00%	10,00%	30,00%	13	84,61%	15,38%	-
χήροι	35	40,00%	14,28%	45,71%	4	75,00%	-	25,00%

α) αριθμός διαθετών

β) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν περιουσίες αντίστοιχες των προικών τους

γ) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν περιουσίες μεγαλύτερες των προικών τους

δ) ποσοστό διαθετών που κληροδοτούν περιουσίες μικρότερες των προικών τους

Εάν δεν λάβουμε υπόψη τις περιπτώσεις των καθολικών ιερωμένων, αλλά εξετάσουμε τις αναλογίες κληροδοτούμενων-προικίων όσων έχουν συνάψει γάμο, διαπιστώνουμε ότι οι άτεκνοι μεταβιβάζουν κατά κανόνα περιουσίες αντίστοιχες των προικών τους, ιδιαίτερα οι έγγαμοι, ενώ οι διαθέτες με παιδιά περιουσίες μικρότερες, ιδιαίτερα οι χήροι. Σε κάθε περίπτωση οι χήροι διαθέτουν περιουσίες μικρότερες των προικών τους: όσοι έχουν παιδιά, επειδή, όπως αναφέραμε, μάλλον έχουν μεταβιβάσει ήδη σε αυτά τον κύριο όγκο των περιουσιακών τους στοιχείων, ενώ όσοι είναι άτεκνοι για λόγους που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ακριβώς.²⁷⁸ Και στις περιπτώσεις των διαθετών που έχουν συνάψει γάμο, όσοι λαμβάνουν μεγάλες προίκες τείνουν σε υψηλότερο ποσοστό να διαθέτουν μεγαλύτερες περιουσίες, εκείνοι που έχουν παιδιά σε συχνότητα κατά πολύ μικρότερη, όμως. Σημειώνουμε ότι ο ιδιαίτερα μικρός αριθμός των άτεκνων χήρων δεν φαίνεται να δημιουργεί πρόβλημα αντιπροσωπευτικότητας στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι όταν διαθέτες με παιδιά κληροδοτούν περιουσία αντίστοιχη της προίκας που είχαν λάβει, ενώ έχουν ήδη προικοδοτήσει ορισμένα από τα

²⁷⁸ Οι διαφορές μεταξύ των δυο φύλων είναι αντίστοιχες με εκείνες που γενικά διαπιστώσαμε, δηλαδή οι γυναίκες τείνουν να κληροδοτούν περιουσίες μικρότερες των προικιών τους αλλά κυρίως αντίστοιχες, ενώ οι άντρες μεγαλύτερες.

παιδιά τους, στην πραγματικότητα έχουν αυξήσει την ατομική τους περιουσία, κατά τη διάρκεια της ζωής τους, γεγονός, όμως, που δεν αποτυπώνεται στις διαθήκες.

Όπως, χαρακτηριστικά, συμβαίνει στην περίπτωση του καθολικού αφέντη Γασπαράκη Άλμπυ, που έχει μεγάλη προίκα και συντάσσει διαθήκη σε ηλικία 63 ετών, κληροδοτώντας περιουσία μεγάλου μεγέθους. Στο προικοσύμφωνό του, όπου παρουσιάζει ο ίδιος τα προικώα του, καταγράφονται αναλυτικά μόνο τα στοιχεία των προικίων της συζύγου του, Μαργαρίτας Γίζη, η οποία προικοδοτείται κυρίως με ακίνητα, καθώς και περισσότερα από 80 κινητά, μεταξύ των οποίων και είδη πολυτελείας. Μπορούμε, όμως, να εκτιμήσουμε το μέγεθός της, καθώς ορίζεται αλληλογία 400 γροσίων για το σύνολο της προίκας του ζευγαριού. Ο Γασπαράκης κληροδοτεί αγαθά μεγάλης αξίας, αφού ήδη προικοδοτήσει τουλάχιστον πέντε από τα 11 παιδιά του, μαζί με τη σύζυγό του, μεταβιβάζοντας προίκες μεγάλες, των οποίων ο κύριος όγκος αποτελείται από χρηματικά ποσά. Στη διαθήκη του, εξάλλου, κληροδοτεί ακίνητα, κινητά, αλλά και χρήματα, συνολικής αξίας μεγαλύτερης εκείνης των προικίων του. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, παρά το γεγονός ότι δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη σύνθεση της προίκας περιουσίας, το ύψος της αλληλογίας του προικοσυμφώνου μας επιτρέπει κατά προσέγγιση να υπολογίσουμε την αναλογία προικίων και κληροδοτούμενων.²⁷⁹

Η περίπτωση του Νικολού Μαθά, τον 17^ο αιώνα, άτεκνου που συνάπτει δυο γάμους, είναι ενδεικτική των ποικίλων οικονομικών δραστηριοτήτων που μπορούν να αναπτύξουν πρόσωπα μεγάλης οικονομικής επιφάνειας. Ωστόσο, το ιδιαίτερα υψηλό μέγεθος της περιουσίας του, αλλά και η ίδια η σύνθεσή της, δεν αποτελούν τον κανόνα μεταξύ των διαθετών. Σημειώνουμε ότι λαμβάνει προίκα συνολικής αξίας 14.000 γροσίων το 1656, ενώ 43 χρόνια αργότερα, κληροδοτεί επίσης ιδιαίτερα σημαντικού ύψους αγαθά, πιθανόν μεγαλύτερου των προικίων του, έχοντας στο μεταξύ προικοδοτήσει και ανήψια του. Αντίθετα, η σύζυγός του, που είχε επίσης λάβει μεγάλη προίκα, όταν πεθαίνει, 33 χρόνια μετά το γάμο τους, έχει την κυριότητα μόνο των προικίων της.²⁸⁰

Μεταξύ των έγγαμων διαθετών με παιδιά και μεγάλη οικονομική επιφάνεια, χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των ορθόδοξων αφέντη Νικολού Γίζη και του γιου του αφέντη Μιχελή. Ο Νικολός λαμβάνει μεγάλη προίκα, όπως και η σύζυγός του, προικοδοτεί από κοινού με εκείνη τον Μιχελή και την κόρη του Ειρήνη με αγαθά μεγάλης αξίας, ενώ με τις διαθήκες που συντάσσει σε μεγάλη ηλικία, 50 και 51 χρόνια μετά την προικοδότησή του, μεταβιβάζει αγαθά αντίστοιχου μεγέθους με τα προικώα του. Στην ουσία, δηλαδή, έχει αυξήσει την προσωπική του περιουσία. Αντίθετα, ο γιος του Μιχελής συντάσσει διαθήκη σε

²⁷⁹ Βλ. και Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Γασπαράκη Άλμπυ, 58-59.

²⁸⁰ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 156-157. Σημειώνουμε ότι ο Νικολός Μαθάς δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των 121 διαθετών που εξετάζουμε εδώ, καθώς δεν είναι δυνατό να υπολογίσουμε ακριβώς την αναλογία προικίων και κληροδοτούμενων του.

μέση ηλικία, 16 χρόνια μετά την προικοδότησή του, ενώ τα παιδιά του είναι ανήλικα, κληροδοτώντας σε αυτά αγαθά μάλλον μικρότερης αξίας από εκείνα της προίκας του.²⁸¹

Ο παπα κυρ Ιωάννης Σορώτος, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση έγγαμου διαθέτη μεγάλης ηλικίας με παιδιά, που μετά την προικοδότηση των περισσότερων από αυτά, μεταβιβάζει αγαθά μικρότερου μεγέθους από τα προικώα του. Ο παπα κυρ Ιωάννης συντάσσει διαθήκη 39 χρόνια μετά την προικοδότησή του, σημειώνοντας ότι έχει ήδη προικοδοτήσει και παντρέψει τις 3 από τις 4 κόρες του. Κληροδοτεί αγαθά μικρής αξίας στην ανύπαντρη κόρη του (2 σπίτια, μια στέρνα, ένα χωράφι και δυο σκεύη). Τα προικοδορητήρια των θυγατέρων του δεν σώζονται, στο δικό του, όμως, διαπιστώνουμε ότι είχε λάβει ως προίκα περισσότερα από πέντε χωράφια και τρία ζώα (βόδι, δαμάλι και «κτήμα» αρσενικό), ενώ η σύζυγός του, της οποίας η προίκα ήταν μεγαλύτερη, είχε λάβει περισσότερα από 5 χωράφια, ένα αμπέλι, περισσότερα από 4 σπίτια, ένα μύλο, ένα ζώο (κτήμα), καθώς και ένα κρεβατοστρώσι και 3 έπιπλα. Σημειώνουμε ότι στο προικοσύμφωνο ορίζεται αλληλογία ύψους 75 γροσίων, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τη συγκεκριμένη περίοδο επρόκειτο για μέτρια προίκα.²⁸²

Η προικοδότηση των απογόνων δεν είναι ο μοναδικός λόγος για τον οποίο κληροδοτείται περιουσία μικρότερη της προίκας, όπως μπορούμε να δούμε σε κάποιες, ελάχιστες, αλλά διαφωτιστικές διαθήκες. Εξάλλου, όπως γενικότερα διαπιστώσαμε, οι άτεκνοι διαθέτες, ακριβώς επειδή δεν έχουν παιδιά να τους φροντίσουν, είναι εκείνοι που κυρίως συντάσσουν διαθήκες με κύριο σκοπό την εξασφάλιση των γηρατειών τους, διαθέτοντας πιθανόν μόνο μέρος της περιουσίας τους, αλλά και εκείνοι που αναγκάζονται να πληρώνουν στη διάρκεια της ζωής τους άλλα πρόσωπα για να τους εξυπηρετούν, ή να δωρίζουν για το σκοπό αυτό αγαθά, το τελευταίο συνήθως σε συγγενείς. Σε κάθε περίπτωση, η συσσώρευση χρεών κατά τη διάρκεια της ζωής του διαθέτη, αποτελεί έναν από τους παράγοντες μείωσης του μεγέθους της περιουσίας του.

Η Ειρήνη Ντελέντα, όπως και ο σύζυγός της αφέντης Μαθιουλάκης Σπανόπουλος, λαμβάνουν ιδιαίτερα μεγάλες προίκες, με ξεχωριστά ινβεντάρια, όπου ορίζεται αλληλογία 500 γροσίων για την προίκα του καθενός. Σαράντα τρία χρόνια αργότερα, αφού τέσσερα παιδιά του ζεύγους έχουν ήδη προικοδοτηθεί, η Ειρήνη συντάσσει διαθήκη λόγω ασθένειας, με την οποία κληροδοτεί στα άλλα τέσσερα «αζάπικα και αξεμοίραστα» παιδιά της κυρίως, αγαθά μεγάλης αξίας, μικρότερης ωστόσο των προικώων που είχε λάβει. Η ίδια τονίζει ότι τα κληροδοτούμενα προέρχονται από την προσωπική της περιουσία, καθώς από την προίκα του

²⁸¹ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα Ι, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 15 κ.εξ.

²⁸² Βλ. διαθήκη 16 Ιουλίου 1646 ό.π., Α΄ Διαθήκες, Φάκ. 2 υποφ. γ΄ προικοσύμφωνο 22 Οκτωβρίου 1607 ό.π., Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. β΄.

συζύγου της δεν «απόμεινε τίποτα» και τα χρέη που είχε το ζευγάρι εξοφλήθηκαν με την πώληση προικίων χωραφιών και αμπελιών της.²⁸³

Η περιουσία που κληροδοτεί ο αφέντης πρε Αντώνης Μπαρμπαρίγος είναι μικρή, μικρότερη από το πατριμόνιο που είχε λάβει 22 χρόνια πριν, το οποίο επίσης ήταν μικρού μεγέθους. Το γεγονός οφείλεται στη μακροχρόνια ασθένεια του διαθέτη. Ο πρε Αντώνης, που συγκαταλέγεται μεταξύ των διαθετών μέσης ηλικίας, κατ'αρχήν συντάσσει διαθήκη λόγω ασθένειας, το 1715, με την οποία μεταβιβάζει περιουσία μέτριου μεγέθους και μεγαλύτερη από το πατριμόνιό του. Δυο χρόνια αργότερα, ωστόσο, αναγκάζεται να κάνει νέα διαθήκη, καθώς στο μεταξύ η οικονομική του επιφάνεια μειώθηκε, λόγω των εξόδων που προέκυψαν με την ασθένειά του, όπως ο ίδιος σημειώνει.²⁸⁴

Αντίστοιχη είναι και η περίπτωση της Μαρουλίας Ντελέντα, χήρας του Πιέρου Σιγάλα/Ντεκιγάλα, της οποίας η περιουσία εξαντλείται λόγω της μακροχρόνιας ασθένειας ενός από τους γιους της, του πρε Νικολού. Η Μαρουλία δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των 121 διαθετών, καθώς γνωρίζουμε μόνο το μέγεθος της προίκας του συζύγου της, που λαμβάνει αγαθά μεγάλης αξίας, κυρίως 100 μουζούρια χωράφια και αμπέλια, καθώς και 1.000 γρόσια, για τα οποία ορίζεται αλληλογία 700 γροσίων. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι και της ίδιας τα προικία είναι σημαντικά, κρίνοντας από το γεγονός ότι ο αδερφός της είχε λάβει προίκα με αλληλογία 1.000 γροσίων. Εξάλλου, μπορούμε να γνωρίζουμε ακριβώς ή κατά προσέγγιση ότι τα τέσσερα έγγαμα παιδιά της λαμβάνουν επίσης μεγάλες προίκες, ενώ ο πρε Νικολός και ο αδερφός του πρε Ιωάννης μέτριες. Η Μαρουλία συντάσσει την πρώτη της διαθήκη το 1722, 49 χρόνια μετά το γάμο της, αφού τα παιδιά της έχουν προικοδοτηθεί, με την οποία κληροδοτεί μέτρια περιουσία, καθώς λόγω της ασθένειας του πρε Νικολού «εκατέλυσε» όλα της τα «σκρίτα και άσπρα», και επιπλέον χρωστάει στον πρωτότοκο γιο της ποσό αδιευκρίνιστου ύψους. Οκτώ χρόνια αργότερα συντάσσει δεύτερη διαθήκη, ενώ η περιουσία της είναι πλέον μικρή και η ίδια περισσότερο χρεωμένη, επειδή η ασθένεια του γιου της συνεχίζεται. Το κύριο ζήτημα που την απασχολεί στη συγκεκριμένη διαθήκη, άλλωστε, είναι να εξασφαλίσει το μέλλον του πρε Νικολού, τη φροντίδα του οποίου αναθέτει στον πρωτότοκο γιο της.²⁸⁵

²⁸³ Βλ. ιβεντάριο Μαθιουλάκη Σπανόπουλου 14 Μαρτίου 1694 *ό.π.*, Φάκ. 3 υποφ. γ´ ιβεντάριο Ειρήνης Ντελέντα 15 Μαρτίου 1694 *ό.π.*: διαθήκη Ειρήνης Ντελέντα 1 Ιουνίου 1737 *ό.π.*, Α´ Διαθήκες, Φάκ. 4 υποφ. στ´.

²⁸⁴ Βλ. 28 Μαρτίου 1689 *ό.π.*, Ζ´ Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. β´ 26 Μαρτίου 1715 *ό.π.*, Α´ Διαθήκες, Φάκ. 4 υποφ. β´ 9 Ιουλίου 1717 *ό.π.*, υποφ. γ´.

²⁸⁵ Βλ. ιβεντάριο Πιέρου Σιγάλα 17 Μαρτίου 1673 *ό.π.*, Δ´ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 3 υποφ. α´ διαθήκες Μαρουλίας/Μαρίας Ντελέντα 15 Φεβρουαρίου 1722 *ό.π.*, Α´ Διαθήκες, Φάκ. 4 υποφ. δ´ και 20 Απριλίου 1730 *ό.π.*, υποφ. ε´. Σχετικά με την προικοδότηση έξι παιδιών της Μαρουλίας βλ.: ιβεντάριο Αντώνη Σιγάλα δίχως ημερ. 1698 *ό.π.*, Δ´ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 3 υποφ. γ´ ιβεντάριο Γασπαράκη Σιγάλα 26 Σεπτεμβρίου 1703 *ό.π.*, υποφ. δ´ πατριμόνιο Ιωάννη και Νικολού Σιγάλα 3 Πρωτοϊουλίου 1710 *ό.π.*, Ζ´ Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. γ´. Η κόρη της Κατερίνα παντρεύεται τον Γιάν Άλμπυ, μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, ενώ τα παιδιά της λαμβάνουν μεγάλες προίκες, βλ.

Εκτιμούμε τα μεγέθη προικίων και κληροδοτούμενων κατά προσέγγιση, συγκρίνοντας τις μεταβιβαζόμενες περιουσίες μεταξύ τους, βάσει κλίμακας μεγεθών που συγκροτούμε από το ύψος της αλληλογίας στα προικοδορητήρια μελλόνυμφων. Το τελευταίο είναι δυνατό λόγω της σχετικά σταθερής αντιστοιχίας που έχει η αλληλογία ως προς το μέγεθος της προίκας. Τα στοιχεία περιγραφής των μεταβιβαζόμενων αγαθών, καθώς και τα προσηγορικά των αντρών χρησιμοποιούνται επικουρικά, λόγω του σχετικά μεγάλου εύρους μεγεθών στο οποίο αναφέρονται. Ωστόσο, το ύψος και η μορφή των χρηματικών ποσών, καθώς και συγκεκριμένα είδη πολυτελείας κινητών συμβάλλουν ουσιαστικά στον υπολογισμό των μεγεθών, καθώς τα χαρακτηριστικά τους εξαρτώνται απόλυτα από το μέγεθος των περιουσιών.

Ο κύριος όγκος των αγαθών μεταβιβάζεται μέσω της προικοδότησης μελλόνυμφων, ενώ μέσω κληροδοσίας μεταβιβάζεται μικρότερος όγκος. Από τη σύγκριση, εξάλλου, των στοιχείων που αφορούν τις αγοραπωλησίες, προκύπτει ότι τα αγαθά μεταβιβάζονται κατά κύριο λόγο στους κόλπους της οικογένειας.

Η σύνθεση και το μέγεθος των προικίων αντανακλά πρακτικές μεταβίβασης που εντάσσονται σε συνολικές οικογενειακές στρατηγικές και εξαρτώνται από την οικονομική επιφάνεια των προικοδοτών, αλλά και τις ανάγκες των προικοδοτούμενων. Οι μελλόνυμφοι λαμβάνουν μεγαλύτερες προίκες, οι καθολικοί ιερωμένοι μικρότερες, ενώ οι Δομινικανίδες σαφώς μικρότερες. Το μέγεθος της προίκας των μελλόνυμφων ζευγαριών εξαρτάται απόλυτα από την επιφάνεια των προικοδοτών. Το μέγεθος των πατριμονίων εξαρτάται από την επιφάνεια των προικοδοτών, επίσης, αλλά καθορίζεται και από τους εκκλησιαστικούς κανόνες, ως προς το ελάχιστο, ενώ το μέγεθος της προίκας των Δομινικανίδων καθορίζεται από το μοναστήρι σχεδόν αποκλειστικά.

Το μέγεθος των κληροδοτούμενων περιουσιών αποτελεί συνάρτηση των προικοδοτικών πρακτικών και των ατομικών δυνατοτήτων και χαρακτηριστικών των διαθετών. Οι διαθέτες που έχουν συνάψει γάμο μεταβιβάζουν μεγαλύτερες περιουσίες από

Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 110. Η άλλη της κόρη, η Μαργαρίτα, συντάσσει διαθήκη σε μέση ηλικία κληροδοτώντας στα παιδιά της μεγάλη περιουσία, η αξία της οποίας, όπως προκύπτει από τη διαθήκη του συζύγου της ανέρχεται σε 3.000 γρόσια, βλ. διαθήκη Μαργαρίτας Σιγάλα του αφέντη Τζάνε Γίζη 6 Μαρτίου 1699 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. στ' και διαθήκη αφέντη Τζάνε Γίζη 16 Ιουλίου 1712 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. β'.

τους άγαμους και όσοι έχουν παιδιά μεγαλύτερες από τους άτεκνους. Εξάλλου, οι διαθέτες μεγάλης ηλικίας διαθέτουν αγαθά μικρότερης αξίας από τους διαθέτες μέσης ηλικίας, όπως και από εκείνους που είναι σχετικά νέοι.

Το μέγεθος των κληροδοτούμενων εξαρτάται και από την αναλογία τους ως προς τη συνολική περιουσία των διαθετών. Όσοι συντάσσουν διαθήκη κυρίως για να εξασφαλίσουν τα γηρατειά τους, την εξόφληση χρεών, ή για να αφιερώσουν αγαθά σε θρησκευτικό ίδρυμα μεταβιβάζουν μικρότερες περιουσίες, πιθανότατα μόνο τμήμα της συνολικής τους περιουσίας. Αντίθετα, όσοι συντάσσουν διαθήκη κυρίως για να κληροδοτήσουν αγαθά στους απογόνους τους, μεταβιβάζουν μεγαλύτερες, μάλλον το σύνολο της περιουσίας που κατέχουν τη στιγμή σύνταξης της διαθήκης.

Οι μελλόνυμφοι προικοδοτούμενοι και οι διαθέτες, ιδιαίτερα οι διαθέτες, έχουν οικονομική επιφάνεια ανώτερη από το σύνολο του φορολογούμενου πληθυσμού, όπως προκύπτει από την ταύτιση ορισμένων από αυτούς με φορολογικές μονάδες στα τουρκικά κατάστιχα. Κατέχουν έγγεια ιδιοκτησία μεγαλύτερη κατά πολύ, ενώ διαθέτουν και άλλου τύπου εισοδηματικές πηγές, όπως μαρτυρεί το γεγονός ότι καταβάλλουν κεφαλικό φόρο υψηλότερης κατηγορίας.

Η αναλογία, εξάλλου, των μεγεθών που αποτυπώνεται στα κατάστιχα έχει γενικότερη ισχύ. Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε κυριαρχούν ο υψηλός κατακερματισμός των κλήρων, η άνιση κατανομή της κτηματικής περιουσίας και το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού διαθέτει συνολικά χαμηλή οικονομική επιφάνεια, ενώ υφίστανται και πρόσωπα υψηλής επιφάνειας που διαθέτουν περιορισμένη έγγεια ιδιοκτησία.

Οι ορθόδοξοι κατέχουν μεγαλύτερη έκταση γης αλλά περιουσίες εκχρηματισμένες σε μικρότερο βαθμό, ενώ οι καθολικοί μάλλον μικρότερη έκταση γης αλλά μεγαλύτερες περιουσίες, οι οποίες είναι και σε υψηλότερο βαθμό εκχρηματισμένες. Η παρουσία των καθολικών, εξάλλου, μεταξύ των κατοίκων υψηλής οικονομικής επιφάνειας είναι μεγαλύτερη κατά πολύ από τη συνολική τους παρουσία στον πληθυσμό του νησιού. Ιδιαίτερα η ενασχόλησή τους με τη ναυτιλία, ενισχύεται λόγω του δόγματός τους, καθώς διαθέτουν προστασία από τους χριστιανούς καθολικούς κουρσάρους.

Ο βαθμός εκχρηματισμού προικίων και κληροδοτούμενων παρουσιάζει ανοδική τάση, όπως μαρτυρεί η συχνότητα και το ύψος των μεταβιβαζόμενων χρηματικών ποσών, και βαίνει παράλληλα με την αύξηση των μεγεθών των μεταβιβαζόμενων περιουσιών. Αυξάνεται κατακόρυφα από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, φαινόμενο που δεν περιορίζεται αποκλειστικά μεταξύ προικοδοτούμενων και διαθετών υψηλής οικονομικής επιφάνειας, αν και είναι μεγαλύτερης έκτασης στις περιπτώσεις αυτές. Είναι εντονότερος στις προικώδες περιουσίες μελλόνυμφων, οι οποίες, άλλωστε, έχουν και μεγαλύτερο μέγεθος από τις διαθήκες, καθώς πρόκειται για το σύνολο αγαθών που μεταβιβάζονται σε δυο πρόσωπα.

Το φαινόμενο είναι γενικότερο, όπως φαίνεται από τα επίπεδα στα οποία κινούνται οι αγοραπωλησίες της περιόδου, και συνδέεται με την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας. Το εμπόριο αφορά κατά κύριο λόγο την εκμετάλλευση του κρασιού που παράγεται στο νησί και έχει μεγάλη ζήτηση. Ωστόσο, στοιχεία σχετικά συναντώνται ελάχιστα στις πηγές, ενώ η σύνθεση των μεταβιβαζόμενων περιουσιών μας παρέχει μόνο έμμεσες πληροφορίες.

Προικώα και κληροδοτούμενα συγκροτούνται κυρίως από έγγεια αγαθά και οικήματα, καθώς και από κινητά και χρηματικά ποσά, ενώ ζώα συναντώνται σε μικρή συχνότητα. Ωστόσο, η σύνθεση των περιουσιών περιορίζεται στο χρόνο, καθώς μειώνεται το ποσοστό μεταβίβασης έγγειων αγαθών και ζώων κυρίως, ενώ αυξάνεται το ποσοστό μεταβίβασης χρημάτων. Παράλληλα, εξάλλου, αυξάνει το ύψος των ποσών και η αξία τους ως προς τα υπόλοιπα μεταβιβαζόμενα αγαθά.

Ενδείξεις σχετικές με δραστηριότητες πέραν των αγροτικών, καθώς και με τα κέρδη που αποφέρουν, αποτελούν, επίσης, οι μορφές υπό τις οποίες μεταβιβάζονται τα χρηματικά ποσά, η παρουσία συγκεκριμένων κινητών καθώς και ακίνητων. Περιουσίες με καταθέσεις στη Βενετία, ομολογίες δανείων που αφορούν ναυτλιακές δραστηριότητες, αλλά και ομολογίες που αφορούν χαμηλότοκα δάνεια συναντώνται σε προικοδοτούμενους και διαθέτες με υψηλότερα χρηματικά ποσά και οικονομική επιφάνεια, ενώ εμπορικά προϊόντα καθώς και υφάσματα υποδεικνύουν καθαρά εμπορικές δραστηριότητες. Μύλοι και μαγαζιέδες, εξάλλου, συναντώνται επίσης σε μεγαλύτερες περιουσίες, ενώ εργαλεία τεχνητών στις περιπτώσεις προικοδοτούμενων και διαθετών που ασκούν αντίστοιχο επάγγελμα, όπως και εκκλησίες και αντικείμενα λειτουργικού χαρακτήρα σε ιερωμένους.

Ο χαρακτήρας των μη αγροτικών δραστηριοτήτων είναι κατά κανόνα παραπληρωματικός, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις κύρια δραστηριότητα παραμένει η αγροτική. Η έκταση ενασχόλησης με τις δραστηριότητες αυτές, όμως, εντείνεται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, κυρίως μεταξύ των καθολικών υψηλής οικονομικής επιφάνειας, με αποτέλεσμα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, να συναντώνται και περιπτώσεις προσώπων που διαθέτουν κυρίως ή αποκλειστικά περιουσίες χρηματικές.

Ωστόσο, η μόνη καθαρά επαγγελματική κατηγορία που μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ προικοδοτούμενων και διαθετών είναι ουσιαστικά εκείνη των καθολικών ιερωμένων. Οι τεχνίτες είναι ελάχιστοι και φαίνεται ότι παράλληλα με την τέχνη τους ασχολούνται με τη γεωργία, ενώ οι ελάχιστοι, επίσης, ναυτικοί μπορεί να είναι κάτοχοι μικρών σκαφών ή μόνο πλήρωμα σε σκάφη άλλων. Στοιχεία σχετικά με τους πλοιοκτήτες του στόλου της Σαντορίνης, που τουλάχιστον στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ήταν σημαντικός, δεν διαθέτουμε άμεσα από τις πηγές, καθώς οι όποιες μεταβιβάσεις αφορούν σκάφη μικρής χωρητικότητας.

Οι προίκες των μελλοννυμφων αποτελούν τη βάση για τη συγκρότηση της περιουσίας των νέων νοικοκυριών. Οι προίκες αντρών και γυναικών έχουν συμπληρωματικό χαρακτήρα και διαφοροποιούνται κυρίως ως προς τη σύνθεση των κινητών, τα χαρακτηριστικά των οποίων είναι σαφώς διαφορετικά για τα δυο φύλα. Οι άντρες λαμβάνουν σε υψηλότερο ποσοστό και ύψος χρήματα, καθώς και ζώα, οι γυναίκες σε υψηλότερο οικήματα και κινητά, ενώ έγγεια αγαθά μεταβιβάζονται στην ίδια αναλογία μεταξύ των δυο φύλων.

Μέσα παραγωγής, κτίσματα που συνδέονται με εμπορικές ή άλλες μη αγροτικές δραστηριότητες, καθώς και εργαλεία επαγγελματικού χαρακτήρα μεταβιβάζονται κατά κύριο λόγο στους άντρες. Στις γυναίκες, που κυρίως λαμβάνουν προικώα των γονέων και μάλιστα της μητέρας, μεταβιβάζονται σε μεγαλύτερο βαθμό κινητά που συγκροτούν τον κύριο όγκο του οικιακού εξοπλισμού, χώροι κατοικίας, αλλά και φουρνοκατοικίες, που αφορούν οικιακές δραστηριότητες.

Ωστόσο, κυρίως στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, συναντώνται και γυναικείες προίκες που συγκροτούνται από υψηλά χρηματικά ποσά, γεγονός που οφείλεται στη στρατηγική μεταβίβασης εκ μέρους συγκεκριμένων καθολικών οικογενειών ιδιαίτερα υψηλής οικονομικής επιφάνειας. Οι ίδιες, άλλωστε, οικογένειες είναι εκείνες που προικοδοτούν και μελλοννυμφους άντρες με ποσά σημαντικά υψηλότερα του μέσου όρου.

Ο μικρός αριθμός ακτημόνων ζευγαριών επιβεβαιώνει την υψηλότερη οικονομική επιφάνεια των προικοδοτούμενων, σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού. Η σύνθεση, εξάλλου, των προικώων τους, στις περιπτώσεις όπου πρόκειται για αγαθά μεγάλης αξίας, αποτελεί ένδειξη του βαθμού εκχρηματισμού και διαφοροποίησης των οικονομικών δραστηριοτήτων που σημειώνονται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, και συνδέονται με περιορισμένα μεγέθη έγγειας ιδιοκτησίας.

Τα πατριμόνια διαφοροποιούνται ουσιαστικά από τις προίκες των μελλοννυμφων, καθώς δεν συγκροτούν σε όλες τις περιπτώσεις την υποδομή του νοικοκυριού στο οποίο θα διαβιώσουν οι προικοδοτούμενοι. Έχουν φτωχή σύνθεση και συντίθενται από τα απαραίτητα έγγεια αγαθά και οικήματα, καθώς και κινητά. Καθώς το ελάχιστο μέγεθός τους ορίζεται από την Εκκλησία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας που μεταβιβάζεται σε άλλα άγαμα μέλη των πυρηνικών οικογενειών, κυρίως στις γυναίκες, είναι ακόμη μικρότερο και έχει περισσότερο περιορισμένη σύνθεση. Για τους λόγους αυτούς, άλλωστε, οι άγαμες γυναίκες συγκατοικούν με έγγαμα αδέρφια ή αδερφούς καθολικούς ιερωμένους.

Οι προίκες των Δομινικανίδων είναι κατά κανόνα αντίστοιχες με τις επιταγές της μονής, η εφαρμογή των οποίων ισχυροποιείται από τον 18^ο αιώνα, και συγκροτούνται κατά βάσει από χρηματικά ποσά. Το ύψος των ποσών ακολουθεί τη γενικότερη άνοδο του βαθμού εκχρηματισμού των περιουσιών, σε επίπεδο κατά πολύ χαμηλότερο, ωστόσο. Η σύνθεση της προίκας εξυπηρετεί τις ανάγκες της μονής, αλλά και τις στρατηγικές των οικογενειών

καταγωγής των Δομινικανίδων, καθώς εξασφαλίζει την παραμονή της ακίνητης περιουσίας στους κόλπους της οικογένειας.

Ενώ στις προίκες αποτυπώνεται κυρίως ο οικονομικός χαρακτήρας των δραστηριοτήτων των προικοδοτών και εν δυνάμει των προικοδοτούμενων, στις κληροδοτούμενες περιουσίες αποτυπώνεται κατά κανόνα η οικονομική επιφάνεια των διαθετών, όπως έχει διαμορφωθεί στο τέλος της ζωής τους συνήθως.

Η σύνθεση των κληροδοτούμενων χαρακτηρίζεται από περιορισμένη ποικιλία αγαθών, σε σχέση με τις προικώες περιουσίες, καθώς και από την ισχυρή παρουσία περιουσιών που επιβαρύνονται με χρέη. Επίσης, υπάρχει και απόκλιση μεγεθών, καθώς οι μικρές κληροδοτούμενες περιουσίες υπολείπονται των μικρών προικών που μεταβιβάζονται σε μεμονωμένους προικοδοτούμενους. Η επιφάνεια των διαθετών είναι, όμως, υψηλότερη, όπως μαρτυρεί και η σύνθεση μέτριων και μεγάλων κληροδοτούμενων περιουσιών.

Οι πληροφορίες σχετικά με τα κληροδοτούμενα αγαθά αφορούν κατά κύριο λόγο κτηματική και ακίνητη περιουσία, καθώς και χρηματικά ποσά και χρέη, ενώ τα στοιχεία περιγραφής είναι περιορισμένα.

Ενώ το ύψος των χρηματικών ποσών είναι χαμηλότερο εκείνου των μεμονωμένων προικοδοτούμενων, το ποσοστό των περιουσιών που συγκροτούνται κυρίως από χρήμα είναι υψηλότερο. Στις περιπτώσεις αυτές, εξάλλου, πρόκειται εξίσου για καθολικούς και ορθόδοξους, που διαθέτουν ανώτατη οικονομική επιφάνεια. Ωστόσο, ο υψηλός εκχρηματισμός των κληροδοτούμενων περιορίζεται στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, και δεν συνεχίζεται στις αρχές του 19^{ου}. Το γεγονός μάλλον οφείλεται στο ότι είναι οι προικοδοτές και οι προικοδοτούμενοι που αναπτύσσουν προσοδοφόρες δραστηριότητες στις αρχές του 19^{ου} και όχι οι διαθέτες, που βρίσκονται στο τέλος της ζωής τους.

Χρέη επιβαρύνουν μεγαλύτερες περιουσίες περιορισμένης σύνθεσης και είναι το αποτέλεσμα δανεισμού κυρίως για την εξυπηρέτηση καθημερινών αναγκών, πιθανότατα κυρίως της φορολογικής υποχρέωσης. Το ύψος τους είναι ανάλογο με το μέγεθος των κληροδοτούμενων και ίσως αποτελεί ένδειξη δραστηριοτήτων που χρήζουν μετρητών, στις περιπτώσεις τουλάχιστον των μεγάλων περιουσιών.

Η σύνθεση των κληροδοτούμενων κατά φύλο παρουσιάζει αναλογίες με τη σύνθεση της προίκας αντρών και γυναικών, αν και οι περιουσίες των αντρών είναι σε υψηλότερο βαθμό εκχρηματισμένες και γενικότερα μεγαλύτερης αξίας. Οι περιουσίες που κληροδοτούν ζευγάρια από κοινού, εξάλλου, παρουσιάζουν μεγαλύτερες αναλογίες ως προς τα προικώα των ζευγαριών, αν και κινούνται σε χαμηλότερα επίπεδα.

Οι παράγοντες, ωστόσο, που κυρίως διαφοροποιούν τη σύνθεση των κληροδοτούμενων είναι η οικογενειακή κατάσταση των διαθετών, καθώς και το εάν έχουν παιδιά ή είναι άτεκνοι. Οι παράγοντες αυτοί, εξάλλου, καθορίζουν και την εξέλιξη στο

επίπεδο των ατομικών περιουσιών, ενώ συνδέονται απόλυτα με το μέγεθός τους. Το βασικό στοιχείο που διαφοροποιεί τους διαθέτες είναι εάν έχουν προηγουμένως προικοδοτήσει τους απογόνους τους και σε ποια έκταση.

Οι έγγαμοι διαθέτες κληροδοτούν συχνότερα έγγεια αγαθά, ζώα αλλά και χρέη, ενώ το ύψος των χρηματικών ποσών που μεταβιβάζουν είναι υψηλότερο του συνόλου. Οι χήροι διαθέτες κληροδοτούν σε χαμηλότερο ποσοστό έγγεια αγαθά, αλλά και χρήματα και χρέη, που κινούνται και σε χαμηλότερο ύψος. Οι άγαμοι διαθέτες, που κατά τεκμήριο είχαν λάβει το μικρότερο μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας, μεταβιβάζουν έγγεια αγαθά σε μικρότερο ποσοστό, οικήματα σε αντίστοιχο, συχνότερα όμως χρήματα και κινητά.

Οι διαθέτες με παιδιά είναι κυρίως χήροι και μεταβιβάζουν περιουσίες ανάλογες με εκείνες του συνόλου των χήρων, κυρίως διότι έχουν προηγουμένως προικοδοτήσει τα παιδιά τους. Αντίθετα οι άτεκνοι διαθέτες κληροδοτούν μικρότερες περιουσίες, με φτωχότερη σύνθεση αλλά χρηματικά ποσά μεγαλύτερου ύψους.

Η σύνθεση της περιουσίας των άτεκνων διαθετών οφείλεται στο γεγονός ότι πρόκειται σε μεγάλο ποσοστό για καθολικούς ιερωμένους. Οι τελευταίοι, λόγω των εισοδηματικών πηγών που διαθέτουν από την άσκηση του επαγγέλματος τους, έχουν περιουσίες εκχρηματισμένες σε υψηλότερο βαθμό, ενώ κατέχουν και αγαθά που χαρακτηρίζουν το συγκεκριμένο επάγγελμα, κυρίως κινητά. Η επένδυση χρημάτων υπό τη μορφή δανεισμού είναι εκτεταμένη μεταξύ των συγκεκριμένων επαγγελματιών, άλλωστε, όπως μαρτυρεί η παρουσία τους στις καθαυτές πράξεις των ομολογιών. Είναι, επίσης, πιθανό να αναπτύσσουν και εμπορικές δραστηριότητες.

Αντίστοιχα χαρακτηριστικά παρουσιάζουν και οι περιουσίες των ορθόδοξων ιερωμένων, ιερομόναχων και έγγαμων/χήρων ιερωμένων, αν και περιορισμένη ρευστότητα.

Οι διαθέτες κληροδοτούν συνήθως περιουσίες διαφοροποιημένες από τις προίκες που είχαν λάβει, συνήθως μικρότερες. Ωστόσο, λόγω της γενικότερης ανόδου του βιοτικού επιπέδου που παρατηρείται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, την περίοδο αυτή και κυρίως στις αρχές του 19^{ου} οι κληροδοτούμενες περιουσίες τείνουν σε μεγαλύτερη συχνότητα να είναι υψηλότερες των προικών.

Εκτός από το στοιχείο της χρονικής κατανομής, το φύλο, η ηλικία και κυρίως η οικογενειακή κατάσταση είναι οι παράγοντες που καθορίζουν την αναλογία μεγεθών μεταξύ κληροδοτούμενων και προικών. Ως προς το δόγμα, ισχύει η διαπίστωση ότι οι καθολικοί διαθέτουν μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια, εξάλλου.

Οι άντρες κληροδοτούν περιουσίες μεγαλύτερες των προικών τους συχνότερα από όσο οι γυναίκες. Είναι εκείνοι που προικοδοτούνται με υψηλότερα ποσά, διαθέτουν προικώα που αναφέρονται σε μέσα παραγωγής και αναπτύσσουν δραστηριότητες παραπληρωματικές των αγροτικών, που είναι εκείνες οι οποίες κυρίως αποφέρουν κέρδη.

Οι διαθέτες μέσης ηλικίας κληροδοτούν κυρίως περιουσίες αντίστοιχες των προικίων τους, ενώ οι διαθέτες μεγάλης ηλικίας σε μεγαλύτερη συχνότητα μεγαλύτερες, εφόσον έχουν και περισσότερες πιθανότητες να έχουν στο μεταξύ αυξήσει το κεφάλαιο των προικίων τους.

Οι διαθέτες με παιδιά μεταβιβάζουν περιουσίες κυρίως περιουσίες μικρότερες από τα προικία τους. Στην περίπτωση τους, όμως, η αναλογία μεγεθών δεν αποτυπώνει την εξέλιξη της οικονομικής τους επιφάνειας, καθώς κατά κανόνα έχουν ήδη προικοδοτήσει σε σημαντικό ποσοστό τους απογόνους τους. Στην ουσία, δηλαδή, οι διαθέτες με παιδιά αυξάνουν την περιουσία τους στη διάρκεια της ζωής τους. Οι έγγαμοι διαθέτες με παιδιά κληροδοτούν μεγαλύτερες περιουσίες από τους χήρους, καθώς οι τελευταίοι έχουν μάλλον προικοδοτήσει μεγαλύτερο αριθμό παιδιών, εφόσον είναι και μεγαλύτερης ηλικίας.

Οι άτεκνοι διαθέτες, κυρίως οι άγαμοι, διαφοροποιούνται ουσιαστικά από το σύνολο των διαθετών. Πρόκειται κυρίως για καθολικούς ιερωμένους που μεταβιβάζουν περιουσίες υψηλότερης αξίας των προικίων τους σε μεγάλο βαθμό. Στην περίπτωση τους, άλλωστε, δεν ισχύει η γενική διαπίστωση ότι η έκταση της διαφοροποίησης κληροδοτούμενων-προικίων εξαρτάται από το μέγεθος των προικίων, καθώς οι ιερωμένοι λαμβάνουν μικρότερες προίκες αλλά κληροδοτούν μεγαλύτερες περιουσίες.

Ανεξάρτητα, εξάλλου, από τα παραπάνω η αναλογία κληροδοτούμενων-προικίων εξαρτάται και από τα ιδιαίτερα γεγονότα που συμβαίνουν σε κάθε διαθέτη κατά τη διάρκεια της ζωής του, όπως ασθένεια κ.ά.

VII. Οικογενειακές στρατηγικές

Με αφετηρία τα δεδομένα που προέκυψαν από τις πρακτικές προικοδότησης και κληροδοσίας, καθώς και τα δημογραφικά στοιχεία, θα εξετάσουμε κατ'αρχήν τις γαμήλιες στρατηγικές και στη συνέχεια τις ευρύτερες οικογενειακές στρατηγικές, όπως ανιχνεύονται στο σύνολο των εγγράφων, σε επίπεδο πυρηνικών οικογενειών, αλλά και με δείγματα στρατηγικής οικογενειών σε βάθος χρόνου.

Θα αναφερθούμε στις κρατούσες και τις αποκλίνουσες πρακτικές όπως διακρίνονται ανάλογα με το δόγμα, την οικονομική επιφάνεια και τη χρονική κατανομή των οικογενειών.

α. Γαμήλιες στρατηγικές

Οι γάμοι επιδιώκεται να συνάπτονται μεταξύ προσώπων που έχουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά ως προς το μέγεθος της προίκας, το δόγμα, την καταγωγή και την οικογενειακή κατάσταση. Επίσης, επιδιώκεται να μην υπάρχει μεγάλη διαφορά ηλικίας μεταξύ των συζύγων, ενώ ο γαμπρός θα πρέπει να είναι κάπως μεγαλύτερος από τη νύφη, καθώς και να μη συνδέονται οι σύζυγοι με ιδιαίτερα στενή συγγένεια.

Η επιλογή συζύγων βάσει των γαμήλιων στρατηγικών που συνήθως ακολουθούνται ή βάσει επιλογών που αποκλίνουν συνδέεται με το μέγεθος της προίκας, το δόγμα και τη χρονική κατανομή των ζευγαριών, και εντάσσεται στα πλαίσια ευρύτερων στρατηγικών των οικογενειών, που αποβλέπουν στην κατά το δυνατό καλύτερη αποκατάσταση των μελών τους, αλλά και εξατομικευμένων επιλογών.¹

Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι δεν μπορούμε σε κάθε περίπτωση να παρακολουθήσουμε τις στρατηγικές και των δυο δογμάτων, καθώς συμβαίνει τα σχετικά στοιχεία να αφορούν μόνο καθολικούς.

1. Ηλικία

Διαπιστώσαμε ήδη, από τα γενεαλογικά δέντρα, ότι η μέση ηλικία πρώτου γάμου των αντρών είναι τα 27 έτη (14-44), ενώ των γυναικών κυμαίνεται ανάλογα με την εποχή, μεταξύ 21 και 24 (12-42). Εξάλλου, σε επτά στις δέκα περιπτώσεις σχεδόν, ο γαμπρός είναι μεγαλύτερος από τη νύφη, συνήθως κατά δυο ή τέσσερα έτη. Η ηλικία δεύτερου γάμου είναι φυσικά μεγαλύτερη, ενώ δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά μεταξύ αντρών και γυναικών (35,5 και 34 αντίστοιχα). Στις περιπτώσεις αυτές η διαφορά ηλικίας των συζύγων είναι κατά κανόνα

¹ Ωστόσο, οι λόγοι που οδηγούν σε αποκλίνουσες πρακτικές μπορεί να οφείλονται και σε εξατομικευμένα χαρακτηριστικά που δεν μπορούμε να διακρίνουμε, όπως η κατάσταση της υγείας των μελλόνυμφων, σωματικά ή ηθικά ελαττώματα κ.ά., βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 240.

μεγαλύτερη και παρουσιάζει διαφορετικά χαρακτηριστικά, καθώς φαίνεται ότι τόσο οι άντρες όσο και οι γυναίκες παντρεύονται άτομα μικρότερης ηλικίας.²

Επίσης γνωρίζουμε την ηλικία του ενός συνήθως προικοδοτούμενου σε τρία στα δέκα ζευγάρια, για τα οποία διαθέτουμε κύριο προικοδορητήριο τουλάχιστον του ενός μελλονύμφου. Πρόκειται για 139 ζευγάρια, όπου σε 59 περιπτώσεις είναι γνωστή η ηλικία και των δυο μελλονύμφων και στα υπόλοιπα μόνο του ενός,³ με αποτέλεσμα τα στοιχεία να αφορούν συνολικά 104 άντρες και 90 γυναίκες, που κατά κανόνα συνάπτουν πρώτο γάμο.

Επειδή, εξάλλου, το συγκεκριμένο στοιχείο προέρχεται από τα γενεαλογικά δέντρα, τα παραπάνω ζευγάρια διαφοροποιούνται σε σημαντικό βαθμό από το σύνολο των προικοδοτούμενων, καθώς τελούν γάμους στο καθολικό δόγμα σχεδόν αποκλειστικά, λαμβάνουν κατά πολύ υψηλότερες προίκες και συναντώνται κυρίως από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.⁴

Πίνακας 1α. Ηλικία πρώτου γάμου των αντρών και μέγεθος συνολικής προίκας ζευγαριού⁵

ηλικία	α)	β)	γ)	δ)
14 - 17	3	-	-	100,00%
18 - 20	16	-	6,52%	93,75%
21 - 25	31	19,35%	12,90%	67,74%
26 - 30	27	14,81%	51,85%	33,33%
31 - 35	15	6,66%	20,00%	73,33%
36 - 44	7	-	71,42%	28,57%
σύνολο	99	11,11%	27,27%	61,61%

α) αριθμός αντρών

β) ποσοστό ζευγαριών που λαμβάνουν μικρές προίκες επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

γ) ποσοστό ζευγαριών που λαμβάνουν μέτριες προίκες επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

δ) ποσοστό ζευγαριών που λαμβάνουν μεγάλες προίκες επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Ο μέσος όρος ηλικίας πρώτου γάμου των προικοδοτούμενων αντρών, 25 έτη, είναι χαμηλότερος από τον αντίστοιχο που προκύπτει από τα γενεαλογικά δέντρα, γεγονός που οφείλεται στον περιορισμένο αριθμό προσώπων του συγκεκριμένου δείγματος. Το μέγεθος

² Βλ. παραπάνω, 91 κ.εξ.

³ Σημειώνουμε ότι για έξι στα δέκα συγκεκριμένα ζευγάρια γνωρίζουμε το διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ προικοδότησης και γάμου (ή γάμου και προικοδότησης), ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις συμβατικά θεωρούμε ότι παντρεύονται μετά την προικοδότηση, σε διάστημα που δεν ξεπερνά τους δώδεκα μήνες. Βλ. σχετικά παραπάνω, 186 κ.εξ.

⁴ Το δόγμα είναι γνωστό σε όλες τις περιπτώσεις (94,40% καθολικό), το μέγεθος της προίκας είναι γνωστό σε όλες πλην μιας (13,04% μικρό, 26,08% μέτριο και 60,86% μεγάλο). Σχετικά με τη χρονική κατανομή τους βλ. Παράρτημα IV, πίνακα 1.

⁵ Από το σύνολο των 100 αντρών, το μέγεθος της προίκας του ζευγαριού είναι γνωστό σε 99 περιπτώσεις.

της προίκας των ζευγαριών που συγκροτούν κάθε φορά οι προικοδοτούμενοι, συνδέεται, εξάλλου, άμεσα με την ηλικία τους.

Το στοιχείο που διαφοροποιεί ουσιαστικά τις γαμήλιες επιλογές είναι ότι οι άντρες που παντρεύονται νεότεροι συγκροτούν ζευγάρια που λαμβάνουν ιδιαίτερα μεγάλες προίκες, ενώ δεν υφίστανται διαφοροποίησης δόγματος ή χρονικής κατανομής.⁶

Πίνακας 1β. Ηλικία πρώτου γάμου των γυναικών και μέγεθος συνολικής προίκας ζευγαριού

ηλικία	α)	β)	γ)	δ)
14 - 17	19	15,78%	5,26%	78,94%
18 - 20	17	5,88%	11,76%	82,35%
21 - 25	25	-	24,00%	76,00%
26 - 30	16	25,00%	31,25%	43,75%
31 - 35	5	-	-	100,00%
36 - 40	4	-	50,00%	50,00%
σύνολο	86	9,30%	18,30%	72,09%

α) αριθμός γυναικών

β) ποσοστό ζευγαριών που λαμβάνουν μικρές προίκες επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

γ) ποσοστό ζευγαριών που λαμβάνουν μέτριες προίκες επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

δ) ποσοστό ζευγαριών που λαμβάνουν μεγάλες προίκες επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Ο μέσος όρος ηλικίας πρώτου γάμου των προικοδοτούμενων γυναικών, 22 έτη, είναι επίσης χαμηλότερος από τον αντίστοιχο των γενεαλογικών δέντρων. Είναι, ωστόσο, υψηλότερος από εκείνο του 18^{ου} αιώνα (21 στα δέντρα) και χαμηλότερος από του 19^{ου} (24), περίοδο κατά την οποία κυρίως συγκεντρώνονται οι συγκεκριμένες προικοδοτούμενες.

Οι επιλογές στην περίπτωση των γυναικών παρουσιάζουν αντίστροφη εικόνα από εκείνες των αντρών, καθώς όσες παντρεύονται νεότερες συγκροτούν ζευγάρια που λαμβάνουν ελαφρά μικρότερες προίκες, ενώ εκείνες που παντρεύονται ελαφρώς μεγαλύτερες (26-30) ζευγάρια με προίκες σαφώς χαμηλότερης αξίας. Εξάλλου, όσες παντρεύονται σε ηλικία μεγαλύτερη των 30, συγκροτούν ζευγάρια που λαμβάνουν μάλλον μεγαλύτερες προίκες.

⁶ Δεν τίθεται ζήτημα παρέκκλισης ως προς την κατώτατη ηλικία κατά την οποία η εκκλησία επιτρέπει τη σύναψη γάμου, καθώς δεν συναντώνται αντίστοιχες περιπτώσεις, όπως συμβαίνει σε άλλα νησιά ή τη μεσαιωνική Δύση που μπορεί να συνεπάγονται ακυρότητα του γάμου, βλ. Σφυρόερας, «Γάμοι... ό.π., 24· Esmein, *Le mariage...* ό.π., 236-241.

Πίνακας 1γ. Διαφορά ηλικίας συζύγων που τελούν πρώτο γάμο και μέγεθος της προίκας του ζευγαριού που συγκροτούν⁷

διαφορά	α)	β)	γ)	δ)
-10	2	-	-	100,00%
-6 – -4	5	-	-	100,00%
-3 – -1	9	-	11,11%	88,88%
0	3	-	-	100,00%
1 – 2	6	-	33,33%	66,66%
3 – 4	7	14,28%	14,28%	71,42%
5 – 7	10	-	20,00%	80,00%
8 – 10	5	-	-	100,00%
11 – 23	4	-	25,00%	75,00%
σύνολο	51	1,96%	13,72%	84,31%

α) αριθμός ζευγαριών

β) ποσοστό ζευγαριών που λαμβάνουν μικρές προίκες επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

γ) ποσοστό ζευγαριών που λαμβάνουν μέτριες προίκες επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

δ) ποσοστό ζευγαριών που λαμβάνουν μεγάλες προίκες επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Ο γαμπρός είναι σε έξι στις δέκα περιπτώσεις μεγαλύτερος από τη νύφη, κατά τρία χρόνια συνήθως, διαφορά μικρότερη από εκείνη που διαπιστώνεται στα γενεαλογικά δέντρα τον 18^ο αιώνα, οπότε και συναντώνται τα δυο τρίτα των παραπάνω ζευγαριών.

Το μέγεθος της προίκας έχει αντίστοιχα χαρακτηριστικά με την προικοδότηση των αντρών, καθώς στις περιπτώσεις όπου ο γαμπρός είναι κατά πολύ νεότερος της νύφης τα ζευγάρια λαμβάνουν μεγαλύτερης αξίας προικόα, όπως και στις περιπτώσεις που οι σύζυγοι έχουν την ίδια ηλικία, ενώ στις περιπτώσεις που η διαφορά ηλικίας είναι αντίστοιχη με εκείνη των γενεαλογικών δέντρων, λαμβάνουν προίκες που πλησιάζουν τις αναλογίες του συνόλου των προικοδοτούμενων. Εξάλλου, και στις περιπτώσεις όπου η νύφη είναι σημαντικά νεότερη του γαμπρού τα ζευγάρια λαμβάνουν μεγαλύτερες προίκες.⁸

Οι τέσσερις άντρες που συνάπτουν δεύτερο γάμο είναι 25-57 ετών (κατά μέσο όρο 34,5), νεότεροι από όσο στα γενεαλογικά δέντρα, και ανήκουν σε ζευγάρια που λαμβάνουν σε όλες τις περιπτώσεις μεγάλες προίκες. Οι πέντε γυναίκες, που συνάπτουν δεύτερο γάμο, είναι 22-44 ετών (κατά μέσο όρο 25), σημαντικά νεότερες από τις αντίστοιχες των γενεαλογικών δέντρων, ενώ ανήκουν σε ζευγάρια που λαμβάνουν χαμηλότερες προίκες (μεγάλες σε 3 περιπτώσεις και μέτριες στις υπόλοιπες 2). Τα συγκεκριμένα στοιχεία σημειώνονται εδώ μόνο ενδεικτικά, λόγω του μικρού αριθμού προσώπων που αφορούν.

⁷ Η διαφορά ηλικίας σημειώνεται βάση της ηλικίας του γαμπρού, που μπορεί να είναι νεότερος έως και δέκα έτη από τη νύφη, (-10 έως -1), συνομήλικος (0) ή μεγαλύτερος έως και 23 έτη (1-23).

⁸ Βλ. και Goody, *The development...* ό.π., 128-129.

Εξάλλου, γνωρίζουμε τη διαφορά ηλικία των συζύγων, σε πέντε περιπτώσεις. Πρόκειται για δυο ζευγάρια όπου ο γαμπρός είναι ήδη χήρος από πρώτο γάμο, και παντρεύεται γυναίκα μικρότερη κατά 10 ή 22 έτη, ενώ τα ζευγάρια λαμβάνουν μεγάλες προίκες, καθώς και για άλλα τρία όπου η νύφη συνάπτει δεύτερο γάμο και παντρεύεται άντρα μικρότερο κατά 2 ή 22 χρόνια ή και κατά έξι χρόνια μεγαλύτερο, ενώ τα συγκεκριμένα ζευγάρια λαμβάνουν, επίσης, κυρίως μεγάλες προίκες.⁹

2. Οικονομική επιφάνεια

Η σύναψη γάμου μεταξύ προσώπων αντίστοιχης οικονομικής επιφάνειας, που λαμβάνουν προίκες του ίδιου μεγέθους, αποτελεί ένα από τα βασικά κριτήρια επιλογής συζύγου.¹⁰ Υπενθυμίζουμε, στο σημείο αυτό και τους σχετικούς όρους μεταβίβασης κληροδοτούμενων, με τους οποίους οι διαθέτες αποβλέπουν στον έλεγχο των απογόνων τους, ως προς τη σύναψη αρμόζοντος γάμου.¹¹

Από το σύνολο των ζευγαριών για τα γνωρίζουμε την προίκα και των δυο συζύγων, μπορούμε στο 13,13% (52 ζευγάρια), να εκτιμήσουμε ότι η προίκα του ενός είναι σημαντικά μικρότερη από την προίκα του άλλου, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις ότι και οι δυο σύζυγοι λαμβάνουν αντίστοιχης αξίας προικώα.

Λόγω του τρόπου καταγραφής των μεταβιβαζόμενων αγαθών, θεωρούμε ότι τα ζευγάρια στα οποία διακρίνουμε σαφή αναντιστοιχία μεγεθών των προικών των συζύγων, αποτελούν τον ελάχιστο αριθμό των σχετικών περιπτώσεων και οι διαφοροποιήσεις που παρουσιάζουν σε σύγκριση με το σύνολο των προικοδοτούμενων, είναι απλώς ενδεικτικές των αιτίων στα οποία οφείλεται η συγκεκριμένη πρακτική.¹²

Τα συγκεκριμένα ζευγάρια δεν έχουν κανονική κατανομή στο χρόνο, ενώ συναντώνται κυρίως από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, είναι σε σημαντικό ποσοστό ορθόδοξα, και λαμβάνουν προίκες ελαφρά χαμηλότερες του μέσου όρου.¹³ Ελάχιστο, εξάλλου, είναι το ποσοστό

⁹ Συγκεκριμένα οι άντρες που ξαναπαντρεύονται είναι 31 και 57 ετών και παίρνουν γυναίκες 21 και 35 ετών αντίστοιχα, ενώ οι γυναίκες είναι 25, 33 και 44 ετών και παίρνουν άντρες 23, 39 και 22 ετών αντίστοιχα. Σχετικά με την τελευταία περίπτωση των γυναικών βλ. εδώ παρακάτω, 539.

¹⁰ Αντίθετα δεν δίνεται βάρος στην προίκα της συζύγου, όπως π.χ. στην Πάρο, βλ. Ζέη, «Ο γάμος... ό.π.», 59-60.

¹¹ Βλ. παραπάνω, 325 κ.εξ.

¹² Σημειώνουμε ότι μόνο σε μια περίπτωση γνωρίζουμε ακριβώς την αξία της προίκας του κάθε μελλονύμφου, όπου η προίκα της νύφης είναι πενταπλάσια εκείνης του γαμπρού, αναλογία εξαιρετικά υψηλή, που δεν θα πρέπει να συνηθίζεται.

¹³ Το δόγμα είναι γνωστό σε 46 από τις 52 περιπτώσεις: κατά 52,38% και οι δυο σύζυγοι καθολικοί, κατά 32,40% και οι δυο σύζυγοι ορθόδοξοι, κατά 8,69% ορθόδοξος και καθολικός που παντρεύονται σύμφωνα με το καθολικό δόγμα, ενώ κατά 6,52% ορθόδοξος και καθολικός που παντρεύονται σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα. Γνωρίζουμε την ηλικία του ενός ή και των δυο σε ποσοστό 32,69% και τη διαφορά ηλικίας τους σε 7 περιπτώσεις. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι το μέγεθος της προίκας είναι γνωστό σε όλες τις περιπτώσεις (32,69% μικρή, 36,53% μέτρια, και 30,76% μεγάλη). Σχετικά με την κατανομή τους στο χρόνο βλ. Παράρτημα IV, πίνακα 2.

εκείνων όπου ο ένας από τους συζύγους συνάπτει δεύτερο γάμο (5,76%: δυο άντρες και μια γυναίκα).

Το στοιχείο που κυρίως χαρακτηρίζει τα ζευγάρια αυτά είναι ότι ο γαμπρός είναι συνήθως αρκετά μεγαλύτερης ηλικίας, με αποτέλεσμα και η διαφορά ηλικίας των συζύγων να είναι μεγαλύτερη. Συγκεκριμένα οι άντρες είναι 31 ετών κατά μέσο όρο (19-40) και οι γυναίκες 21 (15-33), οι άντρες κατά επτά χρόνια μεγαλύτεροι των γυναικών. Επισημαίνουμε, εξάλλου, ότι το ποσοστό ορθόδοξων ζευγαριών αλλά και μεικτών γάμων είναι υψηλό, όπως και το ποσοστό των ζευγαριών όπου ο ένας σύζυγος είναι ξένος (17,30%), ο άντρας κατά κανόνα (77,77%), γεγονός στο οποίο θα πρέπει, ως ένα βαθμό, να οφείλεται και η μεγαλύτερη ηλικία γάμου των αντρών.

Πίνακας 2α. Χαρακτηριστικά ζευγαριών όπου ο γαμπρός λαμβάνει μικρότερη προίκα

α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)	ζ)	η)	θ)
32	42,85%	14,28%	15,62%	3,12%	43,75%	31 έτη	21,5 έτη	11 έτη

- α) αριθμός αντρών που λαμβάνουν μικρότερη προίκα
- β) ποσοστό ζευγαριών που τελούν γάμο στο ορθόδοξο δόγμα
- γ) ποσοστό μεικτών γάμων
- δ) ποσοστό ζευγαριών που ο ένας σύζυγος είναι ξένος
- ε) ποσοστό ζευγαριών που ο ένας σύζυγος τελεί δεύτερο γάμο
- στ) ποσοστό ζευγαριών που λαμβάνουν μικρή προίκα
- ζ) μέση ηλικία αντρών
- η) μέση ηλικία γυναικών
- θ) μέση διαφορά ηλικίας συζύγων

Συνήθως είναι οι άντρες που λαμβάνουν τη μικρότερη προίκα (61,53%).¹⁴ Στις περιπτώσεις αυτές τα ζευγάρια διαφοροποιούνται κυρίως ως προς το ότι λαμβάνουν προίκες κατά πολύ χαμηλότερες, τελούν γάμο στο καθολικό δόγμα κάπως συχνότερα, ενώ σε μικρότερο ποσοστό περιλαμβάνουν συζύγους ξένους. Εξάλλου, η ηλικία γάμου των αντρών και των γυναικών είναι ανάλογη με εκείνη του συνόλου των 52 ζευγαριών, είναι όμως πιθανό η διαφορά ηλικίας των συζύγων να είναι μεγαλύτερη, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τις ελάχιστες περιπτώσεις όπου είναι γνωστή.¹⁵

Οι ορθόδοξοι αφέντης Γιακουμάκης Ντακορόνιας και Κατερίνα Μπελώνια προικοδοτούνται μετά από συμφωνία των γονέων του γαμπρού με δυο θείους της νύφης, επιτρόπους του μακαρίτη του πατέρα της, και τους συγγενείς της. Ο Γιακουμάκης λαμβάνει

¹⁴ Αντίστοιχη προς τα πάνω κινητικότητα των γυναικών παρατηρείται και στη Νάξο, βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 285.

¹⁵ Συνολικά το δόγμα είναι γνωστό σε 28 περιπτώσεις: κατά 50% και οι δυο σύζυγοι είναι καθολικοί, 35,71% και οι δυο ορθόδοξοι, σε δυο περιπτώσεις οι σύζυγοι είναι διαφορετικού δόγματος και ο γάμος τελείται σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα, ενώ σε άλλες δυο αντίστοιχες ο γάμος τελείται στο καθολικό δόγμα. Το μέγεθος της συνολικής προίκας των ζευγαριών είναι γνωστό στο σύνολο των περιπτώσεων (31,25% μέτριες, 25% μεγάλες), και η ηλικία του ενός ή και των δυο συζύγων στο 28,15% των περιπτώσεων: 3 άντρες, 2 γυναίκες, καθώς και τέσσερα ζευγάρια. Στα τελευταία ο γαμπρός είναι κατά μέσο όρο 11 χρόνια μεγαλύτερος από τη νύφη.

από τους γονείς του 30 μουζούρια χωράφια και αμπέλια, δυο έπιπλα, 300 γρόσια, καθώς και δυο βόδια, ενώ η νύφη λαμβάνει από τους επιτρόπους του πατέρα της και τη γιαγιά της 110 μουζούρια χωράφια και αμπέλια, πέντε σπίτια, μια εκκλησία, ένα πύργο («γουλά»), περισσότερα από 14 ζώα, καθώς και περισσότερα από 124 κινητά, μεταξύ των οποίων 3 ρούχα χρυσά, 7 δακτυλίδια ασημένια, 50 πιάτα, 6 κασέλες, και 2 καντηλέρια. Εάν, εάν το ζευγάρι δεν αποκτήσει παιδιά, η νύφη θα έχει «της εξουσίας της» χωράφια αξίας 200 γροσίων και ο γαμπρός προικώα του αξίας 100 γροσίων.¹⁶

Πίνακας 2β. Χαρακτηριστικά ζευγαριών όπου ο γαμπρός λαμβάνει μεγαλύτερη προίκα

α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)	ζ)	η)	θ)
20	44,44%	16,66%	20,00%	10,00%	15,00%	29,5 έτη	21 έτη	4 έτη

- α) αριθμός αντρών που λαμβάνουν μεγαλύτερη προίκα
- β) ποσοστό ζευγαριών που τελούν γάμο στο ορθόδοξο δόγμα
- γ) ποσοστό μεικτών γάμων
- δ) ποσοστό ζευγαριών που ο ένας σύζυγος είναι ξένος
- ε) ποσοστό ζευγαριών που ο ένας σύζυγος τελεί δεύτερο γάμο
- στ) ποσοστό ζευγαριών που λαμβάνουν μικρή προίκα
- ζ) μέση ηλικία αντρών
- η) μέση ηλικία γυναικών
- θ) μέση διαφορά ηλικίας συζύγων

Σε τέσσερις στις δέκα περιπτώσεις, εξάλλου, είναι η νύφη που λαμβάνει τη μικρότερη προίκα. Τα συγκεκριμένα ζευγάρια τελούν γάμο στο ορθόδοξο δόγμα συχνότερα και λαμβάνουν προικώα κατά πολύ υψηλότερα. Επίσης, συχνότερα ο ένας σύζυγος είναι ξένος, πάντοτε άντρας που λαμβάνει μεγαλύτερη προίκα από τη σύζυγο, όπως και στις περιπτώσεις δεύτερων γάμων, όπου πρόκειται πάλι για άντρες που τελούν δεύτερο γάμο και έχουν μεγαλύτερη προίκα.

Οι άντρες είναι νεότεροι (25-34), όπως και οι γυναίκες (15-33), ενώ στις τρεις περιπτώσεις που γνωρίζουμε την ηλικία και των δυο συζύγων, ο γαμπρός είναι μεγαλύτερος κατά μέσο όρο 4 χρόνια, διαφορά κατά πολύ χαμηλότερη από τις περιπτώσεις όπου οι άντρες λαμβάνουν μικρότερες προίκες.¹⁷

¹⁶ Βλ. 20 Νοεμβρίου 1697 ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ΄ Προικοσύμφωνα, Φάκ. 3 υποφ. γ΄.

¹⁷ Το δόγμα είναι γνωστό σε 18 περιπτώσεις: στο 44,44% των ζευγαριών και οι δυο σύζυγοι είναι καθολικοί, στο 38,88% και οι δυο είναι ορθόδοξοι, σε δυο περιπτώσεις είναι διαφορετικού δόγματος και ο γάμος τελείται σύμφωνα με το καθολικό δόγμα, ενώ σε μια αντίστοιχη περίπτωση στο ορθόδοξο. Η περιουσία είναι γνωστή στο σύνολο των περιπτώσεων (45% μέτρια, 40% μεγάλη).

Πίνακας 3. Χρονική κατανομή ζευγαριών στα οποία οι σύζυγοι λαμβάνουν διαφορετικού ύψους προίκα ανάλογα με το ύψος της προίκας του γαμπρού

	α)	β)	γ)		
τέλη 16 ^{ου}	7	4	57,14%	3	42,85%
17 ^ο α'	10	7	70,00%	3	30,00%
17 ^ο β'	9	6	66,66%	3	33,33%
18 ^ο α'	6	4	66,66%	2	33,33%
18 ^ο β'	16	9	56,25%	7	43,75%
αρχές 19 ^{ου}	4	2	50,00%	2	50,00%
σύνολο	52	32	61,53%	20	38,46%

α) σύνολο ζευγαριών

β) ζευγάρια όπου ο γαμπρός λαμβάνει μικρότερη προίκα από τη νύφη και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

γ) ζευγάρια όπου ο γαμπρός λαμβάνει μεγαλύτερη προίκα από τη νύφη και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

Συμπερασματικά σημειώνουμε ότι η αναντιστοιχία προικίων συνδέεται άμεσα και με άλλες αποκλίνουσες γαμήλιες στρατηγικές, όπως η ηλικία γάμου, γάμος με ξένους, διαφορετικό δόγμα συζύγων, αλλά και με το συνολικό μέγεθος της προίκας που λαμβάνει το ζευγάρι. Ωστόσο, μπορεί να συνδέεται και με ευρύτερες οικογενειακές στρατηγικές, που δεν μπορούμε πάντοτε να γνωρίζουμε, όπως η σχέση του γαμπρού με την οικογένεια της νύφης.¹⁸

Οι άντρες που έχουν μικρότερη προίκα είναι μεγαλύτερης ηλικίας του μέσου όρου, μάλλον παντρεύονται αρκετά νεότερες γυναίκες, οι οποίες δεν φαίνεται όμως να διαθέτουν ιδιαίτερα μεγάλη οικονομική επιφάνεια, καθώς τα ζευγάρια στις περιπτώσεις αυτές λαμβάνουν μικρότερης αξίας προίκα. Αντίθετα στις περιπτώσεις που οι άντρες λαμβάνουν μεγαλύτερη προίκα, οι σύζυγοι έχουν μικρότερη διαφορά ηλικίας, ενώ πρόκειται συχνότερα για μεικτούς γάμους, ορθόδοξα ζευγάρια ή οι άντρες αυτοί είναι ξένοι, και το συνολικό ύψος της προίκας είναι κατά πολύ υψηλότερο. Η χρονική κατανομή των ζευγαριών παρουσιάζει αντίστροφη τάση, καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό των ζευγαριών όπου ο γαμπρός λαμβάνει μικρότερη προίκα συγκεντρώνεται μεταξύ 1600-1749, και στη συνέχεια μειώνεται, ως προς το σύνολο των 52 ζευγαριών, καθώς το αντίστοιχο ποσοστό των ζευγαριών όπου η νύφη λαμβάνει μικρότερη προίκα αυξάνεται μεταξύ 1750-1821.¹⁹

¹⁸ Βλ. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές... ό.π.*, 45-46, όπου επιφανής οικογένεια εμπόρων παντρεύει κόρη με γαμπρό, ο οποίος διαθέτει πολύ μικρότερη προίκα, αλλά συνεργάζεται με την οικογένεια. Στη Νάξο, εξάλλου, συμβαίνει να συνδέεται και με συγγενική σχέση των συζύγων, βλ. Kasdagli, *Land... ό.π.*, 239.

¹⁹ Χαρακτηριστική περίπτωση ζεύγους όπου ο γαμπρός λαμβάνει μεγαλύτερη προίκα από τη νύφη αποτελεί εκείνο του Μιχαήλ Γίζη και Μαρούσας Μαθά, βλ. Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 16.

Η περίπτωση της Ζαμπέτας Μπελώνια που παντρεύεται τον «πτωχό» Στεφανή Σαΐτη, χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της οικογένειάς της, και το ζήτημα που δημιουργείται μεταξύ των δυο οικογενειών, είναι χαρακτηριστικά των κριτηρίων επιλογής συζύγου που κυριαρχούν, του ελέγχου που ασκεί η ευρύτερη οικογένεια στα μέλη της, αλλά και των περιθωρίων ελεύθερης βούλησης που υφίστανται.²⁰

Ο αδερφός της Ζαμπέτας, σερ Τζάνες Μπελώνιας, και ο σερ Γιακουμάκης Καραάφας «ιατρός», σύζυγος άλλης του αδερφής, κατηγορήσαν την Ανεζίνα Σαΐτη ότι «ήλθεν και εξημαύλισ'» την Ζαμπέτα, αδερφή του Τζάνε, «και επήρεν τη την νύκτα και επήγε και ευλόγησέν την» με τον γιο της Στεφανή. Η Ζαμπέτα, που «ευγήκε» από τη «βουλή» τους, πήρε και κάποια αντικείμενα από το σπίτι του Γιακουμάκη Καραάφα, που δεν κατονομάζονται. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, η μακαρίτισσα μητέρα της είχε «παραγγείλει» να μην της δοθεί οτιδήποτε από το αδερφομοίρι της, να επιτρέψει ό,τι είχε πάρει, αλλά και να τιμωρηθεί η Ανεζίνα που την «εξεμαύλισε». Ο Τζάνες και ο Γιακουμάκης προσέφυγαν στον μεγαλειότατο μισέρ Τζάνε Συρίγο, Καπετάνιο Σαντορίνης, στον οποίο εξέθεσαν τις θέσεις τους, και εκείνος φώναξε την Ανεζίνα να τη ρωτήσει σχετικά.

Μαζί με την Ανεζίνα, εμφανίστηκε και η Ζαμπέτα που υποστήριξε πως ποτέ κανείς δεν την «εξεμαύλισε», αλλά η ίδια, «με θέλημά της ... θωρώντας πως είναι ορφανή και ποτέ από τα αδέρφια της δεν είχε καμία συγύριση, παρά γογγεσές και μαλλωσήματα ... θέλησε και σιάστηκε με την [Ανεζίνα] συμπεθερικά, και κάλια είχε να πάρει έναν πτωχόν παιδί της τιμής της να δουλεύει να ζήσουν ... [ενώ] ποτέ δεν επήρε τίποτα από το σπίτι» του γιατρού. Τελικά ο Τζάνες Συρίγος και ο καδής στον οποίο παρουσιάστηκαν οι δυο αντιμαχόμενες πλευρές, αποφάσισαν να παραμείνει η Ζαμπέτα με τον σύζυγό της και να πάρει ό,τι δικαιούται ως αδερφομοίρι, σύμφωνα και με το «χοτζέτι» που της έδωσαν «για ξεκαθαροσύνη», διότι ενήργησε «με θέλημά της καλό ... δια τιμή, όχι με κακή γνώμη».²¹

Σχετική, τέλος, με την οικονομική επιφάνεια, και όχι μόνο, είναι η στρατηγική που ακολουθούν οι οικογένειες των ορθόδοξων ιερωμένων, ως προς την επιλογή συζύγου για τους απογόνους τους. Οι παπάδες αποτελούν τη συμπαγέστερη επαγγελματική κατηγορία μεταξύ των έγγαμων προικοδοτούμενων και τη μόνη που μας επιτρέπει να διακρίνουμε τις

²⁰ Βλ. και Τ. Κιουσπούλου – Ρ. Μπενβενίστε, «Γαμήλιες στρατηγικές και "παρεκκλίσεις" στον οικογενειακό βίο: Βυζάντιο και μεσαιωνική Δύση», *Μνήμων* 13 (1991), 261-262.

²¹ Βλ. 18 Νοεμβρίου 1606 *ό.π.*, ΣΤ' Αποφάσεις, Φάκ. 1 υποφ. α'. Από το προικοσύμφωνο του Γιακουμάκη Καραάφα και τη διαθήκη της Ντομενεγίνας, χήρας του Τζάνε Μπελώνια, που είναι τα μόνα άλλα έγγραφα τα οποία έχουν σχέση με τα εμπλεκόμενα πρόσωπα, προκύπτει ότι η οικογένεια της Ζαμπέτας ήταν καθολική και μικρής οικονομικής επιφάνειας, σε σύγκριση με το σύνολο των διαθετών και των προικοδοτούμενων. Προφανώς, όμως, η οικογένεια Σαΐτη ήταν μικρότερης επιφάνειας. Βλ. 18 Σεπτεμβρίου 1599 *ό.π.*, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. α' 12 Ιανουαρίου 1645 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 2 υποφ. β'.

στρατηγικές που ακολουθεί, όπου διαπιστώνουμε σαφώς ότι κυριαρχεί η επιδίωξη γάμου με μέλη οικογενειών παπάδων.²²

Οι μισοί προικοδοτούμενοι παπάδες παντρεύονται με κόρες, ή σε μια περίπτωση αδερφή, παπάδων, ενώ από τις 10 πυρηνικές οικογένειες όπου ο πατέρας είναι παπάς και διαθέτουμε στοιχεία σχετικά με τους γάμους αρκετών παιδιών, σε 8 περιπτώσεις τουλάχιστον ένας από τους απογόνους που δεν είναι ο ίδιος παπάς, παντρεύεται ιερωμένο ή απόγονο ιερωμένου.²³ Εξάλλου, το γεγονός ότι συμβαίνει ιερωμένος να συνάπτει γάμο με κόρη ιερωμένου, η οποία λαμβάνει προίκα μικρότερη από τον ίδιο, ενισχύει την παραπάνω διαπίστωση. Συχνά, επίσης, οι προίκες των μελλονύμφων των συγκεκριμένων ζευγαριών έχουν καθαρά παραπληρωματικό χαρακτήρα, καθώς συμβαίνει η μελλονύμφη να προικοδοτείται με αντικείμενα επαγγελματικού χαρακτήρα, που θα χρησιμοποιεί ο γαμπρός.²⁴

Οι περιπτώσεις θυγατέρων δυο παπάδων που συνάπτουν μεικτούς γάμους στο καθολικό δόγμα, είναι, ωστόσο, ενδεικτικές των αποκλίσεων και της ελαστικότητας με την οποία εφαρμόζονται τα κριτήρια επιλογής συζύγου, ακόμη και στη συγκεκριμένη κατηγορία.

Τα παραπάνω είναι απλώς ενδεικτικά της στρατηγικής που ακολουθούνται στις οικογένειες των παπάδων, καθώς εκτιμούμε ότι οι γάμοι αυτοί γινόντουσαν σε μεγαλύτερη έκταση.²⁵

3. Δόγμα

Η σύναψη γάμου μεταξύ προσώπων του ίδιου δόγματος αποτελεί, επίσης, κυρίαρχη επιδίωξη.

Τα στοιχεία που διαθέτουμε στην προκειμένη περίπτωση αναφέρονται σε πολύ μεγαλύτερο αριθμό ζευγαριών, καθώς γνωρίζουμε το δόγμα σχεδόν όλων των προικοδοτούμενων ζευγαριών (92,05% του συνόλου των 478).²⁶ Ωστόσο, όπως θα διαπιστώσουμε, δεν αποτυπώνουν και την τάση τέλεσης μεικτών γάμων στο ορθόδοξο δόγμα, που κυριαρχεί, κυρίως από τον 18^ο αιώνα στο νησί.

²² Αντίστοιχες πρακτικές ίσως ακολουθούνταν μεταξύ τεχνητών βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 238.

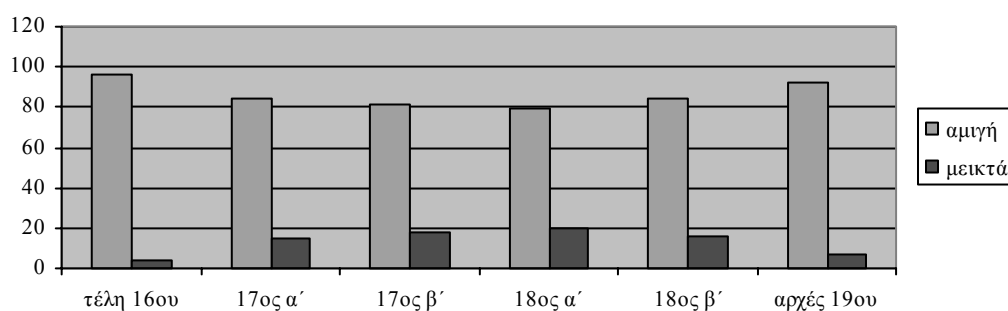
²³ Τα σχετικά στοιχεία προέρχονται κυρίως από προικοδορητήρια και διαθήκες, καθώς και από άλλα έγγραφα. Συμβαίνει, επίσης, ο γαμπρός να είναι λαϊκός, αλλά να έχει συμφωνηθεί να γίνει ιερωμένος, με έξοδα μάλιστα του πατέρα της νύφης. Η συγκεκριμένη ρύθμιση συναντάται στην περίπτωση του μισέρ Νικολού Πρέκα που θα παντρευτεί την Μαρία Συρίγου, κόρη του παπα κυρ Γιακουμάκη, ο οποίος και γίνεται αργότερα ιερωμένος, όπως διαπιστώνουμε από μεταγενέστερα δικαιοπρακτικά έγγραφα, βλ. 9 Ιουνίου 1645 ό.π., Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 2 υποφ. β'.

²⁴ Βλ. παραπάνω, 406, 423, 430-431.

²⁵ Ως προς τον αριθμό των παπάδων, σημειώνουμε ενδεικτικά ότι κατά το διάστημα 1769-1779 χειροτονούνται τουλάχιστον 33, βλ. Κρεμμυδάς, «Ένας Δεσπότης... ό.π., 21.

²⁶ Σχετικά με τη διάκριση του δόγματος των μελλονύμφων βλ. παραπάνω, 127-128. Σημειώνουμε ότι στην ουσία πρόκειται για 469 ζευγάρια, εφόσον εννέα πρόσωπα προικοδοτούνται μεμονωμένα και χωρίς να φαίνεται ότι πρόκειται να παντρευτούν άμεσα, βλ. επίσης παραπάνω, 180-181. Ωστόσο, στους υπολογισμούς που ακολουθούν συμβατικά θεωρούμε ότι οι γάμοι έγιναν τελικά και μάλιστα μεταξύ συζύγων του ίδιου δόγματος.

Σχεδιάγραμμα 1. Χρονική κατανομή αμιγών και μεικτών ζευγαριών

Πίνακας 4. Χρονική κατανομή ζευγαριών ανάλογα με το δόγμα των συζύγων και το δόγμα τέλεσης του γάμου

	α)	β)	γ)	δ)	ε)
τέλη 16 ^{ου}	24	66,66%	-	29,16%	4,16%
17 ^{ος} α'	85	25,88%	4,70%	58,82%	10,58%
17 ^{ος} β'	115	29,56%	7,82%	52,17%	10,43%
18 ^{ος} α'	84	50,00%	11,90%	29,76%	8,33%
18 ^{ος} β'	91	69,23%	10,98%	15,38%	4,39%
αρχές 19 ^{ου}	41	85,36%	7,31%	7,31%	-
σύνολο	440	48,18%	8,18%	36,13%	7,50%

α) σύνολο ζευγαριών γνωστού δόγματος

β) ποσοστό αμιγών καθολικών ζευγαριών επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

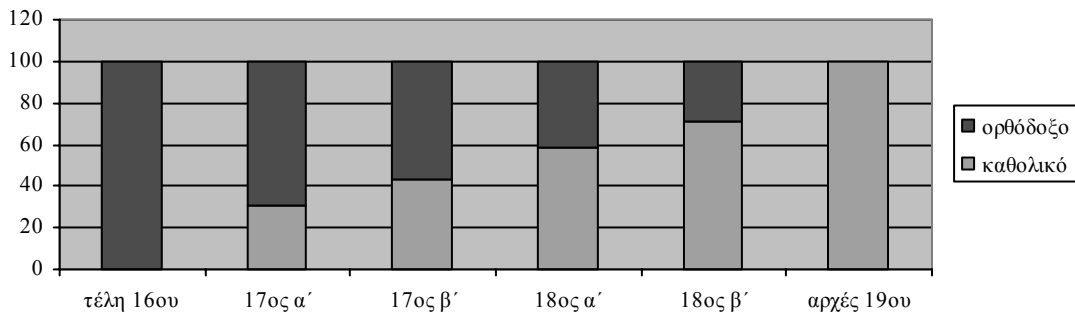
γ) ποσοστό μεικτών ζευγαριών που συνάπτουν γάμο στο καθολικό δόγμα επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

δ) ποσοστό αμιγών ορθόδοξων ζευγαριών επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

ε) ποσοστό μεικτών ζευγαριών που συνάπτουν γάμο στο ορθόδοξο δόγμα επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

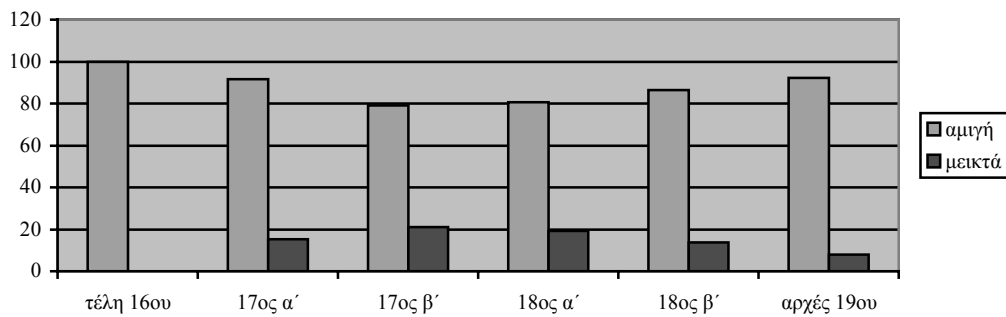
Σε περισσότερα από οκτώ στα δέκα ζευγάρια οι σύζυγοι έχουν το ίδιο δόγμα (371). Η κατανομή αμιγών και μεικτών ζευγαριών δεν παρουσιάζει κανονικότητα στο χρόνο, καθώς τα μεγαλύτερα ποσοστά αμιγών ζευγαριών συναντώνται στα τέλη του 16^{ου} και τις αρχές του 19^{ου}, οπότε και διαθέτουμε μικρότερο αριθμό στοιχείων, ενώ τα χαμηλότερα μεταξύ 1650-1749, περίοδο κατά την οποία συγκεντρώνονται σχεδόν οι μισές περιπτώσεις. Το ποσοστό των μεικτών προικοδοτούμενων ζευγαριών παρουσιάζει, φυσικά, αντίστροφη κατανομή, καθώς συναντάται κυρίως μεταξύ 1650-1749.

Σχεδιάγραμμα 2. Χρονική κατανομή μεικτών ζευγαριών ανάλογα με το δόγμα τέλεσης του γάμου τους

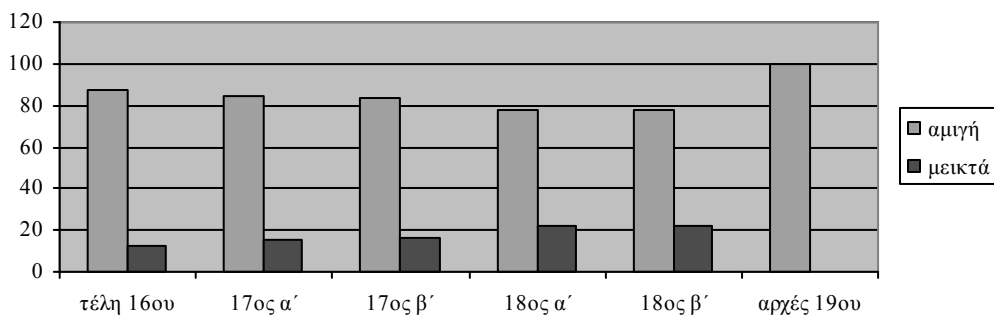

Η ανοδική τάση των μεικτών ζευγαριών που τελούν γάμο στο καθολικό δόγμα είναι ανάλογη με τη συνολική παρουσία των καθολικών στα προικοδωρητήρια, όπως και η καθοδική τάση των ζευγαριών που τελούν γάμο στο ορθόδοξο δόγμα ανάλογη με τη συνολική παρουσία των ορθόδοξων. Σε κάθε περίπτωση, φυσικά, τα απόλυτα μεγέθη κινούνται σε χαμηλότερα επίπεδα.

Σχεδιάγραμμα 3α. Χρονική κατανομή ζευγαριών που τελούν γάμο στο καθολικό δόγμα

Σχεδιάγραμμα 3β. Χρονική κατανομή ζευγαριών που τελούν γάμο στο ορθόδοξο δόγμα

Τα μεικτά ζευγάρια, που συναντώνται στα προικοδομητήρια, τελούν γάμο στο καθολικό ή το ορθόδοξο δόγμα στην ίδια αναλογία (36 και 33 αντίστοιχα). Ωστόσο, παρουσιάζουν διαφορετική κατανομή στο χρόνο, καθώς όσα ζευγάρια συνάπτουν καθολικό γάμο εντοπίζονται κυρίως μεταξύ 1650-1749, ενώ όσα συνάπτουν ορθόδοξο τον 18^ο αιώνα.

Τα δεδομένα αυτά, παρά το μικρό τους αριθμό, αντικατοπτρίζουν, σε κάποιο βαθμό, την εξέλιξη του φαινομένου, όπως αποτυπώνεται στις εκθέσεις των παπικών απεσταλμένων και των καθολικών επισκόπων του νησιού, από τις οποίες, ωστόσο, προκύπτει ότι ο αριθμός μεικτών γάμων στο ορθόδοξο δόγμα αυξάνεται σταθερά από τον 18^ο αιώνα και κατά τη διάρκεια του 19^{ου}, εξέλιξη που δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε λόγω της σύνθεσης των πηγών. Αυτός καθαυτός ο συνολικός αριθμός των μεικτών ζευγαριών, άλλωστε, αφορά το ελάχιστο ποσοστό τους στο σύνολο των προικοδοτούμενων, καθώς κατά κανόνα μόνο έμμεσα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι μελλοντικοί ανήκουν σε διαφορετικό δόγμα και είναι βέβαιο ότι πολλές περιπτώσεις μας διαφεύγουν. Εξάλλου, η μείωση του αριθμού των καθολικών κατοίκων, που είναι συνεχής από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και εντείνεται στις αρχές του 19^{ου}, οφείλεται, όπως θα δούμε και παρακάτω, ακριβώς στο φαινόμενο αυτό.

Οι μεικτοί γάμοι αποτελούν τρέχουσα πρακτική στον ελλαδικό χώρο, μετά τη λατινική κατάκτηση, κυρίως στην Πελοπόννησο, τα Επτάνησα και τις Κυκλάδες, η έκταση της οποίας δεν μπορεί να εκτιμηθεί συνολικά. Οι μεικτοί γάμοι ποτέ δεν θεωρούνται άκυροι στην πράξη από τις εκκλησιαστικές αρχές, οι οποίες, ωστόσο, επιχειρούν να τους αποθαρρύνουν ή, έστω, να τους ελέγξουν, ώστε να μην αποβαίνουν εις βάρος τους.

Η Ανατολική Εκκλησία απαιτεί προηγούμενη άδεια από τον κατά τόπο Επίσκοπο, καθώς και τη βάπτισή του ετερόδοξου μελλοννιμφου στο ορθόδοξο δόγμα, θέση στην οποία παραμένει σταθερή. Η Καθολική Εκκλησία, που κατ'αρχήν απαγορεύει τους μεικτούς γάμους, όρο με τον οποίο αναφέρεται τόσο σε γάμους καθολικών με χριστιανούς άλλου δόγματος όσο και με αλλόθρησκους, κατατάσσει αργότερα τη συγκεκριμένη επιλογή μεταξύ των κωλυμάτων γάμου, τα οποία μπορούν κατά περίπτωση να αρθούν με την άδεια του Επισκόπου. Ειδικότερα για την τέλεση γάμων καθολικών με χριστιανούς άλλου δόγματος, δεν απαιτεί σε όλες τις περιπτώσεις τη βάπτισή του ετερόδοξου μελλοννιμφου στο καθολικό δόγμα, αλλά ζητεί ο καθολικός να βεβαιώσει ότι δεν θα χάσει την πίστη του και θα επιδιώξει τα παιδιά του να ανατραφούν σύμφωνα με την καθολική πίστη.²⁷

²⁷ Βλ. Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων... ό.π., 9 Σ. Τρωιάννος, «Οι μικτοί γάμοι κατά τους ιερούς κανόνες», *Εκκλησιαστικός Φάρος* (1980-1981), 115, 119, 126 Σ. Ι. Παπαδάτος, *Η Επισκοπική άδεια γάμου*, Αθήνα 1973, 113-114 Ι. Θ. Παναγόπουλος, *Περί των μεικτών γάμων εν Ελλάδι*, Αθήνα 1938, 62, 76, 81 Esmein, *Le mariage...* ό.π., 244, 245 Κιουσοπούλου – Μπενβενίστε, «Γαμήλιες... ό.π., 260-261, 277. Σημειώνουμε ότι η πρακτική της Καθολικής Εκκλησίας που διαμορφώνεται κατά την περίοδο που εξετάζουμε, είναι αυτή που ισχύει και σήμερα, βλ. *Code de Droit Canonique, Auctoritatae Ioannis Pauli PP. II Promulgatus, Datum Romae, die xxv Ianuarii, anno MCMLXXXIII*, Βατικανό 2003 και

Παράλληλα, εξάλλου, με την Καθολική Εκκλησία, οι ενετικές αρχές στις Κυκλάδες αρχικά απαγορεύουν την τέλεση μεικτών γάμων, ενώ από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα τους επιτρέπουν, εφόσον όμως το μυστήριο τελείται και στα δυο δόγματα, όρος που εγκαταλείπεται σταδιακά. Χαρακτηριστικές της προσαρμογής των καθολικών στις κρατούσες συνθήκες, είναι και οι ρυθμίσεις που ισχύουν στα Επτάνησα, από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, όταν με ψήφισμα της ενετικής συγκλήτου ορίζεται ότι δεν πρέπει να εμποδίζονται «συνοικέσια ανάμεσα τις Ρωμαίους και Λατίνους ... με ξεκαθάρισιν, ότι κάθε ένας από τους νεόνυμφους να ακολουθή το ίδιον του έθος και ρήτον. Τα τέκνα να ανατρέφονται εις το ρήτον του πατρός. Η ιεροπραξία να γίνηται κατά την κατάστασιν του ανδρός».²⁸

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, στα νησιά των Κυκλάδων με μικρό αριθμό καθολικών διαμορφώνονται ιδιαίτερες συνθήκες, με αποτέλεσμα οι μεικτοί γάμοι να είναι αναπόφευκτοι, λόγω της αριθμητικής υπεροχής των ορθόδοξων, και να οδηγούν σε συνεχή μείωση των καθολικών, εφόσον κατά κανόνα γίνονται στο ορθόδοξο δόγμα. Ωστόσο, λόγω των δεσμών μεταξύ απόμων διαφορετικού δόγματος, που δημιουργεί η στενή συμβίωση, αλλά και της επιρροής που ασκούν οι μισσιονάριοι των καθολικών ταγμάτων, αλλά, προφανώς, λόγω και της ανώτερης κοινωνικής και οικονομικής επιφάνειας των καθολικών οικογενειών, δεν λείπουν μεικτοί γάμοι στο καθολικό δόγμα.

Έτσι, στα μέσα του 18^{ου} αιώνα το Πατριαρχείο αναγκάζεται να εκδώσει οδηγίες προς τους ορθόδοξους κατοίκους της Μυκόνου, με τις οποίες απαγορεύει αυστηρά τη σύναψη μεικτών γάμων, την κάθε είδους θρησκευτική επικοινωνία, αλλά ακόμη και τις φιλικές σχέσεις με τους καθολικούς. Την ίδια περίοδο, εξάλλου, τόσο στη Μύκονο όσο και σε άλλα νησιά, όπως π.χ. στην Κύθνο, την Κέα, τη Σίφνο, την Πάρο, σημειώνεται πνευματική αφύπνιση των ορθόδοξων, που, σε συνδυασμό με τη δυναμική που δημιουργεί ο κατά πολύ μεγαλύτερος αριθμός τους, αλλά και η προοδευτική χαλάρωση των δεσμών των καθολικών με την Εκκλησία τους, έχει ως αποτέλεσμα παλαιές λατινικές οικογένειες να γίνονται σταδιακά ορθόδοξες, μέσω μεικτών γάμων.²⁹

Για τη Σαντορίνη διαθέτουμε πληροφορίες μόνο από την πλευρά της Καθολικής Εκκλησίας, που αναφέρονται στους μεικτούς γάμους οι οποίοι γίνονται στο ορθόδοξο δόγμα, συνεπάγονται δηλαδή, συνήθως, αλλαγή δόγματος για τους καθολικούς. Το ζήτημα απασχολεί την αλληλογραφία των επισκόπων με την παπική Έδρα καθώς και τους παπικούς απεσταλμένους, κατά κανόνα από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, οπότε και επικρατεί σε όλο και

στο διαδικτυακό τόπο www.vatican.va/archive/F, Chapitre VI Les mariages mixtes (Can. 1124-1129). Το ίδιο συμβαίνει και στην Εκκλησία της Ελλάδος, όπου όμως το 1924 καταργείται η υποχρέωση προηγούμενης επισκοπικής άδειας, βλ. Παναγόπουλος, *Περί των μικτών...* ό.π., 115, 117.

²⁸ Βλ. Βάλληνας, *Ιστορία της Νήσου Κύθνου...* ό.π., 36 και για το απόσπασμα Παναγόπουλος, *Περί των μικτών...* ό.π., 122. Σχετικά με τις σχέσεις Βενετίας και Βατικανού γενικότερα και το ανεξάρτητο πνεύμα που επιδεικνύει η πρώτη, βλ. Γιωτοπούλου-Σισυλιάνου, *Πρεσβείες...* ό.π., 100-101.

²⁹ Βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 239 Βάλληνας, *Ιστορία...* ό.π., 36-39 Lazari, *Economies...* ό.π., 57-61.

μεγαλύτερο βαθμό η συγκεκριμένη πρακτική. Από τις αποφάσεις του Πάπα, που κοινοποιεί στον Καθολικό Επίσκοπο η Σάκρα Κογκρεγκασιόνε, καθώς και τις οδηγίες που βασίζονται στις αποφάσεις αυτές, μπορούμε, εξάλλου, να παρακολουθήσουμε και την αλλαγή στάσης της Καθολικής Εκκλησίας στο ζήτημα, τουλάχιστον ως προς Κυκλάδες.

Στα μέσα του 17^{ου} αιώνα τονίζεται ότι πρέπει να αποτρέπονται μεικτοί γάμοι στο ορθόδοξο δόγμα στη Σαντορίνη στις αρχές του 18^{ου}, και με αφορμή την κατάσταση που επικρατεί στην Πελοπόννησο, απαγορεύεται οποιαδήποτε θρησκευτική επικοινωνία μεταξύ των δυο δογμάτων στα μέσα του ίδιου αιώνα τονίζεται ότι τόσο στη Σαντορίνη όσο και στα υπόλοιπα νησιά του «Αρχιπελάγους» απαγορεύεται η τέλεση γάμων καθολικών με πρόσωπα που δεν είναι επίσης καθολικά και ζητείται από τον Καθολικό Επίσκοπο του νησιού να ενημερώσει το ποιμνίο του ότι οι γάμοι αυτοί είναι αντίθετοι προς τους ανθρώπινους αλλά και τους θεϊκούς νόμους. Ωστόσο, στα τέλη του 18^{ου} δίδονται οδηγίες στον Επίσκοπο, σύμφωνα με τις οποίες έχει δικαίωμα να παρέχει άδεια για τη σύναψη γάμων καθολικών με «σχισματικούς», υπό τον όρο ότι οι τελευταίοι θα βαπτίζονται καθολικοί.³⁰

Οι παπικοί απεσταλμένοι, εξάλλου, όπως και οι καθολικοί επίσκοποι του νησιού, πραγματοποιούν σχετικές αναφορές αποκλειστικά από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Οι πρώτοι αποδίδουν το φαινόμενο στην έλλειψη καθολικών ιερωμένων, που οδηγεί πολλούς καθολικούς, ιδιαίτερα όσους κατοικούν σε χωριά με μεγάλο αριθμό ορθόδοξων ή δουλεύουν σε πλοία ορθόδοξων, σε προσηλυτισμό στο ορθόδοξο δόγμα. Επίσης, διαπιστώνουν μεγάλη συχνότητα μεικτών γάμων στο ορθόδοξο δόγμα, όπου τα αγόρια ακολουθούν αργότερα το δόγμα του πατέρα τους και τα κορίτσια της μητέρας. Θεωρούν, εξάλλου, αδικαιολόγητο το γεγονός της συγκεκριμένης επιλογής, καθώς κρίνουν ότι οι καθολικοί μπορούν εύκολα να βρουν σύζυγο επίσης καθολικό, και την αποδίδουν κυρίως στην επιδίωξη των καθολικών, αντρών κατά κανόνα, να συνάψουν γάμο με πρόσωπα που θα έχουν μεγάλη προίκα. Ο Επίσκοπος Πέτρος Ντελέντας, το 1794, τονίζει ότι ο ίδιος απαγορεύει τους γάμους αυτούς, τους οποίους και εκείνος αποδίδει κυρίως στην απομόνωση των καθολικών που κατοικούν στους μικρούς οικισμούς. Χαρακτηριστική, εξάλλου, είναι αναφορά του Καθολικού Επισκόπου του 1830, όπου το φαινόμενο αποδίδεται σαφώς στον ανεπαρκή αριθμό άγαμων καθολικών, και προτείνεται να αρθεί η απαγόρευση σύναψης μεικτών γάμων, ώστε οι

³⁰ Βλ. Σάκρα Κογκρεγκασιόνε προς Καθολικό Επίσκοπο Σαντορίνης 10 Ιουλίου 1668 *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 4 υποφ. 6' *Istruzione per l'Oriente sopra la Comunicazione in Divinis de' Cattolici co' Scismatici, ed Eretic*, Ρώμη 1729 *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. 6' Σάκρα Κογκρεγκασιόνε προς Καθολικό Επίσκοπο Σαντορίνης 10 Απριλίου 1756 *ό.π.*, υποφ. 2' Σάκρα Κογκρεγκασιόνε προς Καθολικό Επίσκοπο Σαντορίνης 19 Αυγούστου 1758 *ό.π.*· απόφαση Πάπα 1759 *ό.π.*· απόφαση Πάπα 8 Ιουνίου 1761 *ό.π.*, υποφ. 3' Σάκρα Κογκρεγκασιόνε 25 Ιουλίου 1773 *ό.π.* υποφ. 5.

καθολικοί που παντρεύονται ορθόδοξους να μπορούν να διατηρούν την πίστη τους, όπως προφανώς ήδη ίσχυε σε άλλους τόπους.³¹

Φαινόμενο αντίστοιχο με εκείνο που παρατηρείται στα άλλα νησιά, δηλαδή ολόκληρες καθολικές οικογένειες να γίνονται προοδευτικά ορθόδοξες, συμβαίνει επίσης στη Σαντορίνη, αλλά πιθανόν κυρίως από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ωστόσο, δεν μπορούμε να το τεκμηριώσουμε, καθώς οι πηγές της συγκεκριμένης περιόδου και τα γενεαλογικά δέντρα αφορούν κατά κανόνα καθολικούς.³²

Τα συγκεκριμένα 69 ζευγάρια που διαπιστώνουμε ότι συνάπτουν μεικτό γάμο, δεν διαφοροποιούνται από το σύνολο ως προς την ηλικία γάμου ή τη συνολική αξία των προικιών.³³ Πιθανόν, όμως, ο γαμπρός είναι συχνότερα νεότερος από τη νύφη. Μεγαλύτερο, εξάλλου, είναι και το ποσοστό των ζευγαριών όπου ο ένας από τους συζύγους δεν κατάγεται από τη Σαντορίνη (11,59%), γεγονός που μάλλον οφείλεται στο περιορισμένο δίκτυο σχέσεων που διαθέτουν οι ξένοι στο νησί και δεν τους αφήνει μεγάλα περιθώρια επιλογής συζύγου. Αντίστοιχα υψηλότερο είναι και το ποσοστό μελλονύμφων που συνάπτουν δεύτερο γάμο (8,69%).

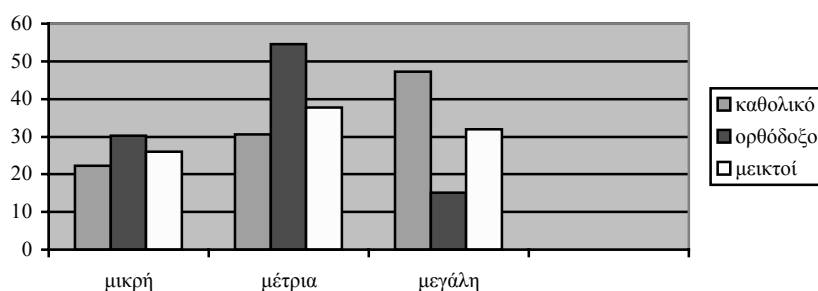
Εξάλλου, οι προίκες των μεικτών ζευγαριών που παντρεύονται στο καθολικό δόγμα κινούνται σε μεγέθη αντίστοιχα με εκείνα του συνόλου των καθολικών, όπως συμβαίνει και στις περιπτώσεις μεικτών ζευγαριών που παντρεύονται στο ορθόδοξο δόγμα, σε σύγκριση με τις προίκες του συνόλου των ορθόδοξων.

³¹ Βλ. Hofmann Thera, 79, 117, 121, 122, 124, 128, 133.

³² Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τον Δεναξά, 36 καθολικές οικογένειες έχουν πια σβήσει, λόγω μεικτών γάμων ή μετεγκατάστασης. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται και η οικογένεια Άλμπυ, κλάδος της οικογένειας Ντελέντα, η οικογένεια Μαθά, και η οικογένεια Αλαφούζου. Βλ. Δεναξάς, *Η ιερά...* ό.π., 98-99. Ωστόσο, ο κατάλογος του συγκεκριμένου συγγραφέα αμφισβητείται. Ειδικότερα η οικογένεια Άλμπυ παραμένει καθολική, τουλάχιστον έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, για την οικογένεια Άλμπυ, αλλού σημειώνεται ότι παραμένει καθολική έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, βλ. *Δανέζης 1940*, 251.

³³ Σημειώνουμε ότι η ηλικία είναι γνωστή για 16 άντρες και 13 γυναίκες, σε πέντε ζευγάρια και για τους δυο συζύγους, συνολικά για το 34,78% των 69 ζευγαριών: η μέση ηλικία γάμου των αντρών είναι τα 25,5 έτη και των γυναικών τα 22 έτη. Το μέγεθος της προίκας είναι γνωστό σε όλες τις περιπτώσεις, και είναι αντίστοιχο με το μέγεθος του συνόλου των ζευγαριών που συναντώνται το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, οπότε και συναντάται το μεγαλύτερο ποσοστό των μεικτών ζευγαριών (26,08% μικρή, 37,68% μέτρια και 31,88% μεγάλη).

Σχεδιάγραμμα 4. Μεγέθη προίκας μεικτών ζευγαριών ανάλογα με το δόγμα τέλεσης του γάμου και συνολικά

Στα μεικτά ζευγάρια, εξάλλου, παρουσιάζεται σε λιγότερες περιπτώσεις αναντιστοιχία μεγεθών της προίκας των συζύγων, από όσο στο σύνολο των προικοδοτούμενων (7 ζευγάρια, 10,14% συνόλου μεικτών), ενώ και στην προκειμένη περίπτωση είναι συνήθως ο γαμπρός που λαμβάνει τη μικρότερη προίκα (4), συνήθως ο μελλόνυμφος στο δόγμα του οποίου γίνεται ο γάμος (4). Οι σχετικές περιπτώσεις είναι ελάχιστες, αλλά σημειώνουμε ότι δεν προκύπτει πως στους μεικτούς γάμους στο ορθόδοξο δόγμα κατά κανόνα οι καθολικοί παντρεύονται ορθόδοξους με μεγαλύτερη προίκα. Εξάλλου, η συγκεκριμένη στρατηγική επιλογή οφείλεται στη Σαντορίνη, όπως και στα άλλα νησιά των Κυκλάδων με μικρό πληθυσμό καθολικών, στη δυναμική που δημιουργεί η πληθυσμιακή αυτή διαφορά, η οποία τους καθιστά αναπόφευκτους.

Συνολικά, σε κάθε περίπτωση μεικτών ζευγαριών, ο ένας σύζυγος είναι καθολικός και ο άλλος ορθόδοξος, όπως θα ήταν αναμενόμενο, εκτός από μια όπου φαίνεται πως και οι δυο ήταν καθολικοί, αλλά ο γάμος τους τελείται στο ορθόδοξο δόγμα, για λόγους που δεν γνωρίζουμε ακριβώς. Σημειώνουμε, όμως, ότι ο πατέρας του γαμπρού ήταν ορθόδοξος που είχε συνάψει μεικτό γάμο στο καθολικό δόγμα, στο οποίο και βαπτίζεται.³⁴ Στις περιπτώσεις γάμων στο ορθόδοξο δόγμα πρόκειται συνήθως για καθολικούς άντρες που παντρεύονται ορθόδοξες γυναίκες (57,57%), γεγονός που, ως ένα σημείο, συμφωνεί με τις διαπιστώσεις των καθολικών επισκόπων και των παπικών απεσταλμένων, ενώ σε εκείνες γάμων στο καθολικό δόγμα για ορθόδοξες γυναίκες που παντρεύονται καθολικούς άντρες (55,55%).

Η σύναψη μεικτού γάμου δεν συνεπάγεται σε κάθε περίπτωση αλλαγή δόγματος του ετερόδοξου συζύγου, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε στις διαθήκες και τα προικοδωρητήρια δεύτερων γάμων, όταν ο πρώτος ήταν σε διαφορετικό δόγμα. Από το σύνολο των διαθετών που έχουν συνάψει μεικτό γάμο (27), κατά τα δυο τρίτα σύμφωνα με το καθολικό δόγμα, έξι στους δέκα αλλάζουν δόγμα, ενώ οι υπόλοιποι το διατηρούν,

³⁴ Πρόκειται για τον μισέρ Μαργαρίτη Ντεημέτζη και την Αννούσα Γρίσπου, βλ. 8 Αυγούστου 1720, ό.π., Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 4 υποφ. α'.

ανεξαρτήτως φύλου, δόγματος τέλεσης του γάμου ή οικονομικής επιφάνειας, και για λόγους που δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε.

Διαφορετική είναι η περίπτωση της ορθόδοξης Μαρίας Γίζη, που παντρεύεται καθολικό, σύμφωνα με το καθολικό δόγμα, συντάσσει διαθήκη όπου ακολουθεί το δόγμα αυτό, αλλά αργότερα γίνεται ηγουμένη της ορθόδοξης γυναικείας μονής του Αγίου Νικολάου, την οποία είχε ιδρύσει ο πατέρας της με τα αδέρφια του. Όπως και του ορθόδοξου Νικολάκη Μαθά, που παντρεύεται σε πρώτο γάμο καθολική σύζυγο, σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα, ο ίδιος γίνεται αργότερα καθολικός, και παντρεύεται σε δεύτερο γάμο καθολική σύζυγο.³⁵ Ως προς τους δεύτερους γάμους, εξάλλου, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και δυο περιπτώσεις όπου καθολικοί παντρεύονται σε πρώτο γάμο σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα και σε δεύτερο σύμφωνα με το καθολικό.³⁶

Όπως υπάρχει σχετική ελαστικότητα ως προς τη διατήρηση του δόγματος των συζύγων στους μεικτούς γάμους, έτσι και στο δόγμα των απογόνων τους δεν φαίνεται να ακολουθούνται αυστηροί κανόνες, ούτε να ισχύει απαραίτητα η διαπίστωση των παπικών απεσταλμένων ότι τα αγόρια βαπτίζονται σύμφωνα με το δόγμα του πατέρα και τα κορίτσια σύμφωνα με εκείνο της μητέρας. Συνήθως, εξάλλου, οι απόγονοι μεικτών γάμων θα πρέπει να βαπτίζονται όλοι, ανεξαρτήτως φύλου, στο δόγμα στο οποίο τελούνται οι γάμοι.

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι μεταξύ των μελών της οικογένειας Γίζη, που συνάπτουν μεικτούς γάμους, από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα έως τα τέλη του 18^{ου}, όταν το μυστήριο τελείται στο καθολικό δόγμα όλα τα παιδιά βαπτίζονται καθολικά, που συμβαίνει να είναι και το δόγμα του πατέρα τους, ενώ όταν τελείται στο ορθόδοξο βαπτίζονται ορθόδοξα, όπως και ο πατέρας τους (2 περιπτώσεις), ή καθολικά, όπως η μητέρα τους (1 περίπτωση).³⁷

Τα παραδείγματα που ακολουθούν είναι χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης πρακτικής καθώς και συνολικότερων οικογενειακών στρατηγικών. Σημειώνουμε, όμως, ότι καθώς τα σχετικά στοιχεία στα γενεαλογικά δέντρα ή τα δικαιοπρακτικά έγγραφα δεν είναι πλήρη, δεν είναι δυνατό να συγκροτήσουμε συγκεκριμένο αριθμητικό δείγμα.

Τα δώδεκα παιδιά του καθολικού Αγγελή Νταρζέντα και της ορθόδοξης Πελαγίας Αλαφούζου, που συνάπτουν ορθόδοξο γάμο στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, βαπτίζονται όλα ορθόδοξα, αν και αργότερα δυο από αυτά γίνονται καθολικοί ιερωμένοι, ενώ τα τρία έγγραφα συνάπτουν επίσης μεικτούς γάμους στο καθολικό, όμως, δόγμα.³⁸ Αντίστοιχα, τα έξι παιδιά

³⁵ Βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 152 και 156-157 αντίστοιχα.

³⁶ Βλ. π.χ. την περίπτωση της Μαρούσας Μαθά, Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 147.

³⁷ Βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη: απογόνους Γεώργη Γίζη και Μαρίας Γαβρά, 145· Γιακουμάκη Γίζη και Αντριάνας Σανούδου, 145-146· Κατερίνας Γίζη και Λοιζάκη Συρίγου, 146· Μιχελή Γίζη και Μαρούσας Μαθά, 147.

³⁸ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα IV, Το παράδειγμα των παιδιών του Σίφη Νταρζέντα, 102-103.

του ορθόδοξου Μαθιού Σπανόπουλου και της καθολικής Ειρήνης Ντελέντα, που συνάπτουν καθολικό γάμο στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, βαπτίζονται όλα καθολικά, τρία γίνονται ιερωμένοι, ενώ η έγγαμη κόρη παντρεύεται καθολικό.³⁹

Ωστόσο, στην περίπτωση του καθολικού Γεώργη Μυτιληναίου που παντρεύεται σύμφωνα με το καθολικό δόγμα την ορθόδοξη Αντωνίνα Αλαφούζου στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, με την οποία αποκτά οκτώ παιδιά: τρεις γιοι και δυο κόρες βαπτίζονται καθολικοί, ενώ και δυο γιοι και μια κόρη βαπτίζονται ορθόδοξοι. Και εδώ, τα έγγαμα παιδιά συνάπτουν όλα μεικτούς γάμους, τα ορθόδοξα με καθολικούς, στο καθολικό δόγμα, και τα καθολικά με ορθόδοξους, στο ορθόδοξο.⁴⁰

Μοναδική, είναι εξάλλου, η περίπτωση της Καλίτζας Καράφα, του καθολικού ζεύγους Γιακουμάκη και Κατερίνας Μπελώνια, που παντρεύεται κατά τη διάρκεια της πρώτης πενηνταετίας του 17^{ου} αιώνα τον μωαμεθανό μεγαλειότατο αφέντη Μεχμέτ Κεχαγιά, με τον οποίο εγκαθίσταται στη Νάξο. Η τελευταία αυτή περίπτωση αναφέρεται απλώς ενδεικτικά, καθώς δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των μεικτών γάμων τους οποίους εξετάζουμε.⁴¹

4. Συγγενική σχέση

Οι γάμοι συνάπτονται σχεδόν αποκλειστικά μεταξύ μη συγγενικών προσώπων. Ωστόσο, οι γάμοι μεταξύ συγγενών εντάσσονται στα πλαίσια ευρύτερων οικογενειακών στρατηγικών με πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και για το λόγο αυτό θα τους εξετάσουμε αναλυτικά.

Οι γάμοι μεταξύ συγγενών αποτελούν γαμήλια στρατηγική των καθολικών, που συναντάται και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων,⁴² και στην ουσία αποτελούν την άλλη όψη του νομίσματος των μεικτών γάμων, αφού το επιχείρημα που κυρίως προβάλλεται στις

³⁹ Στη συγκεκριμένη περίπτωση τα στοιχεία προέρχονται αποκλειστικά από προικοδομητήρια και διαθήκες. Βλ. ιβεντάριο Μαθιού Σπανόπουλου 14 Μαρτίου 1694 *ό.π.*, Φάκ. 3 υποφ. γ' διαθήκη Ειρήνης Ντελέντα στο καθολικό δόγμα 1 Ιουνίου 1737 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 4 υποφ. στ'. Το ζευγάρι αποκτά τρεις κόρες: την Μαρουλία και την Θεοχαρίστη που μένουν άγαμες, καθώς και την Φλουριά που παντρεύεται τον αφέντη Νικολάκη Γίξη, βλ. διαθήκη Φλουριάς του ποτέ αφέντη Νικολάκη Γίξη στο καθολικό δόγμα 8 Μαΐου 1772 *ό.π.*, Φάκ. 5 υποφ. δ'. Επίσης αποκτά και τρεις γιους που γίνονται ιερωμένοι: τον πρε Νικολό (βλ. πατριμόνιό του 12 Ιουνίου 1717 *ό.π.*, Ζ' Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. γ' και διαθήκη του 4 Ιουνίου 1720 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 4 υποφ. α'), τον πρε Τζάνε (βλ. πατριμόνιό του 18 Μαρτίου 1729 *ό.π.*, Ζ' Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. δ' και διαθήκη του 6 Ιουλίου 1770 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. δ'), καθώς και τον πρε Πιέρο (βλ. πατριμόνιό του 11 Δεκεμβρίου 1739 *ό.π.*, Ζ' Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. δ' και την τρίτη του διαθήκη 18 Απριλίου 1789 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 5 υποφ. γ').

⁴⁰ Βλ. κυρίως γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Μυτιληναίου *ό.π.*, Π. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα.

⁴¹ Βλ. προικοσύμφωνα γιατρού σερ Γιακουμάκη Καράφα και Κατερίνας Μπελώνια 18 Σεπτεμβρίου 1599 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 1 υποφ. α' αγορά Καλίτζας του μεγαλειότατου αφέντη Μεχμέτ Κεχαγιά 18 Ιουλίου 1642 *ό.π.*, Β' Πωλητήρια, Φάκ. 1 υποφ. δ'. Αντίστοιχη περίπτωση στη Νάξο βλ. Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 255.

⁴² Όπως, για παράδειγμα στη Νάξο, βλ. Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 239.

περιπτώσεις αυτές είναι ο μικρός αριθμός των καθολικών, που περιορίζει τα περιθώρια επιλογής συζύγων. Εξάλλου, παρουσιάζουν αντίστοιχη κατανομή στο χρόνο με τους μεικτούς γάμους, αν και μικρότερη συχνότητα κατά πολύ. Σημειώνουμε ότι γάμοι μεταξύ συγγενών συνάπτονται και από ορθόδοξους, ωστόσο, δεν διαθέτουμε παρά ελάχιστες και αποσπασματικές πληροφορίες σχετικά, ενώ μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συχνότητά τους θα πρέπει να ήταν μικρότερη, λόγω του μεγαλύτερου αριθμού των ορθόδοξων κατοίκων του νησιού.⁴³

Η συγγένεια αποτελεί, σύμφωνα με την Καθολική Εκκλησία, κώλυμα γάμου που ως ένα σημείο μπορεί να αρθεί με άδεια του Πάπα. Οι σχετικοί εκκλησιαστικοί κανόνες διαμορφώνονται σταδιακά και αποκρυσταλλώνονται στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, οπότε απαγορεύονται γάμοι μεταξύ συγγενών 1^{ου}- 4^{ου} βαθμού, ενώ αρχικά η απαγόρευση αφορούσε έως και τον 7^ο βαθμό. Η τελευταία, λόγω της ιδιαίτερης ευρύτητάς της, ήταν δύσκολο να εφαρμοστεί και παραβιαζόταν ακόμη και καλή τη πίστει, ιδιαίτερα σε κοινωνίες αγροτικές, δίχως οργανωμένα εκκλησιαστικά ή άλλα αρχεία. Η συγγένεια αφορά πρόσωπα που έχουν δεσμούς εξ αίματος, εξ αγχιστείας, ακόμη και πνευματικούς, ενώ συγγενείς θεωρούνται και τα αναγνωρισμένα νόθα.

Ο τρόπος υπολογισμού των βαθμών της συγγένειας είναι ιδιαίτερα απλός, ώστε να μπορεί εύκολα να υπολογιστεί, τόσο για την εξασφάλιση των κληρονομικών δικαιωμάτων, όσο και για να μην υπάρχει ο κίνδυνος τέλεσης άκυρων γάμων. Έτσι, ξεκινώντας από τον κοινό πρόγονο προστίθεται ένας βαθμός για κάθε γενιά, ενώ για τους συγγενείς εκ πλαγίου υπολογίζεται μόνο η συγγενείά τους προς τον κοινό πρόγονο, π.χ.: τα αδέρφια είναι συγγενείς 1^{ου} βαθμού, όπως και τα παιδιά με τους γονείς, τα πρώτα ξαδέρφια 2^{ου} βαθμού, τα δεύτερα ξαδέρφια 3^{ου}, τα τρίτα ξαδέρφια 4^{ου} βαθμού, ενώ θείος με παιδί αδερφού είναι συγγενείς 1^{ου} βαθμού, θείος με παιδί πρώτου ξαδέρφου 2^{ου} βαθμού κλπ.

Η Εκκλησία, με τη θέσπιση των κωλυμάτων λόγω συγγένειας, επιδιώκει τη διεύρυνση των κοινωνικών σχέσεων, την ανάπτυξη δηλαδή δεσμών αλληλεγγυότητας πέραν της συγγένειας που ήδη υφίσταται, αλλά και την εξασφάλιση υγιών απογόνων. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι ρητά απαγορεύει, στα πλαίσια της εξ αγχιστείας συγγένειας, και το γάμο αδερφού με τη σύζυγο νεκρού αδερφού, πρακτική ιδιαίτερα διαδεδομένη στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο.⁴⁴

⁴³ Βλ. π.χ. την περίπτωση του Κωνσταντή Μαθά και της Κατερίνας Γίτζη, Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίτζη, 146.

⁴⁴ Βλ. Esmein, *Le mariage...* ό.π., 80-81, 93, 85, 96, 371, 377, 382, 388-392, 398, 414, 418 Goody, *The development...* ό.π., 56-60. Σημειώνουμε ότι στην Ανατολική Εκκλησία υπάρχει αντίστοιχη εξέλιξη στους σχετικούς κανόνες, που καταλήγουν στην απαγόρευση γάμου μεταξύ συγγενών έως και 7^{ου} βαθμού, χωρίς ωστόσο, να υπάρχει πρόβλεψη παροχής άδειας για τη σύναψη γάμων μεταξύ συγγενών. Ωστόσο, ο υπολογισμός των βαθμών της συγγένειας είναι διαφορετικός και ως προς τους συγγενείς

Ο περιορισμός των βαθμών της συγγένειας που συνιστούν κώλυμα γάμου έως τον 4^ο βαθμό, οφείλεται και στην κοινωνική πίεση που δέχεται η Εκκλησία, η οποία, εξάλλου, προσαρμόζει τους αυστηρούς κανόνες της στις ατομικές ανάγκες των πιστών, παρέχοντας άδειες, βάσει των οποίων επιτρέπονται, κατά περίπτωση, γάμοι μεταξύ στενών συγγενών, όπως διαπιστώνουμε και από τα σχετικά έγγραφα της Σαντορίνης. Οι άδειες αυτές, άλλωστε, συγκροτούν, παράλληλα με τους εκκλησιαστικούς κανόνες, μια δεύτερη εκκλησιαστική νομολογία της Καθολικής Εκκλησίας, ιδιαίτερα ελαστικού χαρακτήρα.⁴⁵ Έτσι, παρά τις απαγορεύσεις, όπως συμβαίνει και με τους μεικτούς γάμους, η Εκκλησία προσαρμόζεται στις συνθήκες που διαμορφώνονται σε κάθε κοινωνία και εποχή.

Τα στοιχεία για τους γάμους μεταξύ συγγενών, στη Σαντορίνη, αφορούν 47 ζευγάρια και προέρχονται κυρίως από διασταύρωση στοιχείων από τα γενεαλογικά δέντρα ή και άλλα έγγραφα, καθώς και από τις άδειες με τις οποίες αίρεται το κώλυμα της συγγένειας. Εξάλλου, διαθέτουμε κύριο προικοδομητήριο για τον ένα τουλάχιστον από τους συζύγους σε 33 περιπτώσεις (6,90% των προικοδοτούμενων ζευγαριών).

Τα έγγραφα που αναφέρονται στο ζήτημα της παροχής άδειας για τη σύναψη γάμου μεταξύ συγγενών αφορούν 17 περιπτώσεις και χρονολογούνται κυρίως από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.⁴⁶ Κατά κανόνα σημειώνεται ο βαθμός της συγγένειας, καθώς και τα στοιχεία των μελλοννυμφων, ενώ σε μια περίπτωση ο βαθμός της συγγένειας μπορεί να διαπιστωθεί από τα γενεαλογικά δέντρα, και σε δυο άλλες αυτό δεν είναι δυνατό, καθώς δεν καταγράφονται τα ονόματα των μελλοννυμφων. Σε όλες τις περιπτώσεις, εξάλλου, παρέχεται η άδεια, εκτός από δυο, στη μια από τις οποίες δεν μπορούμε να ταυτίσουμε τα ονόματα των μελλοννυμφων, ούτε να διαπιστώσουμε τη συγγένεια με την οποία συνδέονται.

Η συνήθης διαδικασία που ακολουθείται είναι η εξής: οι γονείς, άλλοι συγγενείς ή ο μελλοννυμφος γαμπρός ζητούν άδεια από τον Καθολικό Επίσκοπο Σαντορίνης, αναφέροντας τους λόγους οι οποίοι τους οδηγούν στη συγκεκριμένη επιλογή, εκείνος εκθέτει το ζήτημα στον Πάπα, μέσω της Σάκρα Κογκρεγκατσιόνε, και ο Πάπας αποφαινεται, εξουσιοδοτώντας τον Επίσκοπο, να παράσχει την άδεια ή όχι. Από το περιεχόμενο της σχετικής αλληλογραφίας προκύπτει ότι, κατ'αρχήν, τόσο ο Επίσκοπος, όσο και ο Πάπας είναι αρνητικοί στην παραχώρηση αδειών, όταν πρόκειται για συγγένεια 1^{ου}-2^{ου} βαθμού, ενώ δεν καταγράφονται αρνητικές τοποθετήσεις όταν πρόκειται για συγγένεια 3^{ου}-4^{ου} βαθμού.

ευθείας γραμμής αλλά κυρίως ως προς στους εκ πλαγίου, όπου προστίθενται οι βαθμοί της συγγένειας. Έτσι, π.χ. τα αδέρφια είναι συγγενείς 2^{ου} βαθμού, τα πρώτα ξαδέρφια 4^{ου}, τα δεύτερα ξαδέρφια 6^{ου}, θείος με παιδί δεύτερου ξαδέρφου 7^{ου}. Βλ. κυρίως Κ. Γ. Πιτσάκης, *Το κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας εβδόμου βαθμού εξ αίματος στο βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα Κομοτηνή 1985, 2, 5, 61, 384, 393. Βλ. και Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός... ό.π.*, 37-46.

⁴⁵ Βλ. Esmein, *Le mariage... ό.π.*, 96-97.

Συνολικά, στις περιπτώσεις όπου μπορούμε να ταυτίσουμε το βαθμό συγγένειας, τα έγγραφα αφορούν συνήθως γάμο μεταξύ συγγενών 2^{ου} βαθμού, (53,33%) ή 4^{ου} (33,33%), σε μια περίπτωση 3^{ου} και σε μια 1^{ου} βαθμού. Η τελευταία αφορά το γάμο χήρας με τον αδερφό του αποθανόντος συζύγου της, η οποία είναι και η μόνη που δεν παραχωρείται, καθώς, όπως τονίζεται στο σχετικό έγγραφο, θα προκαλούσε σκανδαλισμό των ορθόδοξων κατοίκων του νησιού, επειδή στην ουσία πρόκειται για «άδεια προς αιμομειξία» («absolutione ab Incestus»). Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι το συγκεκριμένο ζευγάρι παντρεύεται δυο χρόνια αργότερα, πιθανόν με άδεια που στο μεταξύ έχει εξασφαλίσει.⁴⁷

Η εγγύτητα της συγγένειας βαίνει αυξανόμενη, καθώς τον 18^ο αιώνα οι μισές αιτήσεις άδειας αφορούν συγγενείς 4^{ου} βαθμού, ενώ από τις πέντε περιπτώσεις που χρονολογούνται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι τέσσερις αφορούν συγγενείς 2^{ου} και η μια 1^{ου} βαθμού.

Το διάστημα που μεσολαβεί από την παροχή άδειας έως τη σύναψη του γάμου κυμαίνεται από λίγους μήνες ως και τρία χρόνια, κατά μέσο όρο ενάμιση χρόνο.⁴⁸ Η περίπτωση του τριανταεπτάχρονου Πιέρου Άλμπυ, χήρου από πρώτο γάμο, και της τριανταδιάχρονης πρώτης του ξαδέρφης Φλουριάς Άλμπυ, για την οποία διαθέτουμε σχετική αλληλογραφία ενός έτους (1816-1817), μας επιτρέπει, εξάλλου, να παρακολουθήσουμε τις προσπάθειες εξασφάλισης άδειας, όπου, εκτός από τον Πάπα και τον Επίσκοπο της Σαντορίνης, εμπλέκεται και ο Πρεσβευτής της Γαλλίας στην Πύλη, καθώς οι μελλόνυμφοι είναι γαλλικής υπηκοότητας. Στα έγγραφα που ανταλλάσσονται μεταξύ του Επισκόπου και της παπικής Έδρας, αποτυπώνονται λεπτομερώς οι λόγοι που προβάλλουν οι αιτούντες: ο μικρός αριθμός των καθολικών, η επιθυμία αποφυγής μεικτού γάμου, αλλά και η επιδίωξη σύναψης γάμου με πρόσωπο αντίστοιχης κοινωνικής και οικονομικής επιφάνειας, καθώς και οι συναισθηματικοί δεσμοί που έχουν ήδη δημιουργηθεί μεταξύ των αιτούντων. Επίσης, προβάλλονται και οι αντιρρήσεις της Εκκλησίας, που αφορούν κυρίως την ανάπτυξη δεσμών μεταξύ μη συγγενών καθολικών οικογενειών, η οποία αναστέλλεται με τη συγκεκριμένη επιλογή, καθώς και την αποφυγή σκανδαλισμού των ορθόδοξων κατοίκων, στα πλαίσια διαφύλαξης του κύρους της καθολικής κοινότητας.⁴⁹

⁴⁶ Η χρονική κατανομή των ζευγαριών έχει ως εξής: ένα στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, επτά το πρώτο μισό του 18^{ου} και τρία το δεύτερο, καθώς και έξι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

⁴⁷ Βλ. Σάκρα Κογκρεγκασιόνε προς τον Καθολικό Επίσκοπο Σαντορίνης Γιοζέππο Τοβιά 26 Ιανουαρίου 1812 *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Β' Διοικητικά έγγραφα, Φάκ. 8 υποφ. 5. Πρόκειται για το γάμο του Γιακουμάκη Ντελέντα με την Μαρία Ντακορώνια, χήρα του αδερφού του Πιέρου, που τελείται το 1814, βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Άλμπυ, 117 και 123. Ως προς το χαρακτηρισμό του γάμου στη συγκεκριμένη περίπτωση, ενδιαφέρουσες από ανθρωπολογική άποψη είναι σχετικές επιστημάνσεις που αφορούν γάμους μεταξύ ξαδέρφων στην Κάρπαθο, όπου όμως οι γαμήλιες πρακτικές και οι συνολικές οικογενειακές στρατηγικές ακολουθούν τελείως διαφορετικούς και ακραία ανελαστικούς κανόνες, βλ. B. Vernier, *Η κοινωνική γένεση των αισθημάτων. Πρωτότοκοι και υστερότοκοι στην Κάρπαθο*, Αθήνα 2001, 281-293.

⁴⁸ Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε σε έξι από τα 15 παραπάνω ζευγάρια, για τα οποία διαθέτουμε σχετικά στοιχεία.

⁴⁹ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 120 κ.εξ.

Ως μέτρο σύγκρισης των αδειών που σώζονται σε σχέση με εκείνες που συνολικά δόθηκαν, σημειώνουμε ότι οι άδειες αφορούν το 28,88% του συνόλου των καθολικών ζευγαριών, για τα οποία μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι οι σύζυγοι είναι συγγενείς

Εξάλλου, από τη διασταύρωση στοιχείων των γενεαλογικών δέντρων, σε συνδυασμό με άλλα έγγραφα, προικοδομητήρια και διαθήκες κυρίως, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι 34 άλλα ζευγάρια συγκροτούνται επίσης από συζύγους που είναι συγγενείς. Σε περισσότερες από τις μισές περιπτώσεις πρόκειται για συγγενείς 1^{ου} ή 2^{ου} βαθμού (32,35% και 20,58% αντίστοιχα), σε μια στις τρεις 3^{ου} και στο 17,64% 4^{ου} βαθμού. Η στενότερη συγγένεια που προκύπτει από τις συγκεκριμένες πηγές οφείλεται στο μικρό σχετικά εύρος των πληροφοριών που περιέχουν, το οποίο καθιστά δυσχερή τη διαπίστωση συγγένειας 3^{ου} ή 4^{ου} βαθμού. Οι περισσότερες περιπτώσεις συναντώνται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα (73,52%), ενώ λίγες τον 17^ο (14,70%).

Εξετάζοντας συνολικά τα χαρακτηριστικά των 47 ζευγαριών που συγκροτούνται από συγγενείς 1^{ου}-4^{ου} βαθμού, επισημαίνουμε, κατ'αρχήν, ότι πρόκειται για τον ελάχιστο αριθμό των σχετικών περιπτώσεων, εφόσον είναι βέβαιο ότι αριθμός γάμων συγγενών μας διαφεύγει, λόγω έλλειψης στοιχείων, κυρίως όσων συνδέονται με συγγένεια 4^{ου} βαθμού, καθώς και όσων συνδέονται με συγγένεια εξ αγχιστείας ανεξαρτήτως βαθμού. Ιδιαίτερα, εξάλλου, οι γάμοι συγγενών 4^{ου} βαθμού θα πρέπει να ήταν συχνότεροι, καθώς είναι και εκείνοι για τους οποίους δίδεται άδεια ευκολότερα. Το ίδιο θα πρέπει να ισχύει, σε μικρότερο πιθανόν βαθμό, για τους συγγενείς 3^{ου} βαθμού.

Σχεδόν επτά στα δέκα ζευγάρια συναντώνται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, και κυρίως στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, περίοδο κατά την οποία μειώνεται σταδιακά ο συνολικός καθολικός πληθυσμός και ευνοούνται οι γάμοι μεταξύ συγγενών.⁵⁰

Πίνακας 5. Χρονική κατανομή ζευγαριών όπου οι σύζυγοι είναι συγγενείς 1^{ου}-4^{ου} βαθμού

α)		
17 ^{ος} α'	2	4,25%
17 ^{ος} β'	3	6,38%
18 ^{ος} α'	11	23,40%
18 ^{ος} β'	14	29,78%
αρχές 19 ^{ου}	17	36,17%

σύνολο 47

α) αριθμός ζευγαριών και ποσοστό επί του συνόλου

⁵⁰ Σύγκριση με το σύνολο των προικοδοτούμενων ζευγαριών ή των ζευγαριών που συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα δεν μπορεί να γίνει, καθώς μόνο για 33 διαθέτουμε προικοδομητήριο, ενώ στα γενεαλογικά δέντρα συναντώνται τα 44.

Οι σύζυγοι είναι συνήθως συγγενείς 1^{ου} ή 2^{ου} βαθμού (53,19%),⁵¹ κυρίως από τον 18^ο αιώνα. Κρίνουμε, εξάλλου, ότι τα ποσοστά που προκύπτουν ως προς τους συγκεκριμένους βαθμούς συγγένειας είναι αντιπροσωπευτικά των τάσεων που διαμορφώνονται κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου, και ότι το ίδιο ισχύει, σε μικρότερη έκταση, για τα ποσοστά της συγγένειας 3^{ου} βαθμού. Αντίθετα, τα ποσοστά που αφορούν συγγενείς 4^{ου} βαθμού σημειώνονται, εδώ, απλώς ενδεικτικά, και εκτιμούμε ότι δεν είναι αντιπροσωπευτικά των τάσεων που θα πρέπει να επικρατούσαν.⁵²

Πίνακας 6α. Χρονική κατανομή ζευγαριών σύμφωνα με το βαθμό συγγένειας που συνδέει τους συζύγους που τα συγκροτούν

	σύνολο	1 ^{ου}	2 ^{ου}	3 ^{ου}	4 ^{ου}
17 ^{ος} α΄	2	-	100,00%	-	-
17 ^{ος} β΄	3	100,00%	-	-	-
18 ^{ος} α΄	11	9,09%	18,18%	18,18%	54,54%
18 ^{ος} β΄	14	21,42%	35,17%	21,42%	21,42%
αρχές 19 ^{ου}	17	29,41%	23,52%	35,29%	11,76%
σύνολο	47	25,53%	27,65%	23,40%	23,40%

Πίνακας 6β. Χρονική κατανομή συχνότητας βαθμών συγγένειας ζευγαριών συγγενών

	17 ^{ος} α΄	17 ^{ος} β΄	18 ^{ος} α΄	18 ^{ος} β΄	αρχές 19 ^{ου}
1 ^{ος} βαθμός	-	25,00%	8,33%	25,00%	41,66%
2 ^{ος} βαθμός	15,38%	-	15,38%	38,46%	30,76%
3 ^{ος} βαθμός	-	-	18,18%	27,27%	54,54%
4 ^{ος} βαθμός	-	-	54,54%	27,27%	18,18%

Η ακριβής φύση της συγγένειας είναι γνωστή σε 39 περιπτώσεις (82,97%), καθώς για οκτώ ζευγάρια, που ταυτίζονται μόνο από τις άδειες, δεν είναι δυνατή η ανίχνευσή της.⁵³ Οι σύζυγοι συνδέονται εξ αίματος ή εξ αγχιστείας στην ίδια αναλογία (19 και 20 ζευγάρια

⁵¹ Στην περίπτωση 1^{ου} βαθμού πρόκειται για συγγένεια εξ αγχιστείας, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

⁵² Στις περιπτώσεις όπου οι σύζυγοι συνδέονται με πολλαπλές συγγενικές σχέσεις υπολογίζουμε τον στενότερο βαθμό συγγένειας. Σχετικά βλ. π.χ. την περίπτωση της Κατερίνας Γίζη και του Κωσταντή Μαθά, της 3^{ης} γενιάς της οικογένειας Γίζη, Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 146.

⁵³ Στις 39 αυτές περιπτώσεις πρόκειται για το σύνολο των συγγενών 1^{ου} βαθμού, 11 από τα 13 ζευγάρια όπου οι σύζυγοι είναι συγγενείς 2^{ου} βαθμού, 10 από τα 11 όπου είναι συγγενείς 3^{ου} και 6 από τα 11 ζευγάρια όπου είναι συγγενείς 4^{ου} βαθμού.

αντίστοιχα), ενώ δεν διαπιστώνεται συγγένεια πνευματική ή συγγένεια μέσω αναγνώρισης νόθων.

Οι συγγενείς 1^{ου} βαθμού είναι αποκλειστικά εξ αγχιστείας, όπως θα ήταν αναμενόμενο. Πρόκειται σε όλες τις περιπτώσεις, εκτός από δυο, για συγγένεια που δημιουργείται μετά από γάμο δυο αδερφών με συζύγους που είναι επίσης αδέρφια (83,33). Οι γάμοι αυτοί μπορεί να γίνονται ταυτόχρονα, οπότε τα δυο ζευγάρια παντρεύονται την ίδια μέρα, σε μια προσπάθεια να θεωρηθεί ότι κατά τη στιγμή του γάμου δεν υφίστατο συγγενική σχέση, παρά την αντίθετη θέση της Καθολικής τουλάχιστον Εκκλησίας, αλλά μπορεί να γίνουν και αργότερα, οπότε οι σύζυγοι του ζευγαριού που παντρεύεται πρώτο δεν είναι συγγενείς κατά τη στιγμή του γάμου τους.⁵⁴ Σε μια περίπτωση, εξάλλου, πρόκειται για χήρα που παντρεύεται σε δεύτερο γάμο τον αδερφό του πρώτου της συζύγου, στην οποία αναφερθήκαμε ήδη.

Στις περιπτώσεις συγγενών 2^{ου} βαθμού, εξ αίματος συνήθως (72,72%), οι σύζυγοι είναι κατά τα τρία τέταρτα πρώτα ξαδέρφια ή ο ένας σύζυγος είναι πρώτος ξάδερφος γονέα του άλλου. Μεταξύ των υπολοίπων, ενδιαφέρον παρουσιάζει περίπτωση αντίστοιχη με εκείνη που συναντήσαμε μεταξύ συγγενών 1^{ου} βαθμού, όπου χήρα παντρεύεται σε δεύτερο γάμο πρώτο ξάδερφο του αποβιώσαντος συζύγου της.⁵⁵

Οι συγγενείς 3^{ου} βαθμού είναι σε μεγαλύτερο ποσοστό εξ αίματος (80%), επτά στους δέκα δεύτερα ξαδέρφια. Τέλος, οι συγγενείς 4^{ου} βαθμού, είναι κατά τα δυο τρίτα εξ αγχιστείας, μόνο σε δυο περιπτώσεις τρίτα ξαδέρφια, ενώ μεταξύ των υπόλοιπων ενδιαφέρον παρουσιάζει γάμος χήρου με την τρίτη ξαδέρφη της πρώτης του συζύγου, όπως και περίπτωση όπου πρόσωπο παντρεύεται την τρίτη ξαδέρφη της συζύγου του αδερφού του.

Τα ζευγάρια συγγενών διακρίνονται από το σύνολο των προικοδοτούμενων καθώς τελούν σχεδόν αποκλειστικά γάμους στο καθολικό δόγμα και συγκροτούνται από συζύγους του ίδιου δόγματος (κατά 93,61% και στις δυο περιπτώσεις).⁵⁶ Εξάλλου, σημαντικό είναι το ποσοστό εκείνων όπου πρόκειται για το δεύτερο γάμο του ενός από τους συζύγους (8,51%), ενώ δεν συναντάται ξένος σύζυγος, όπως θα ήταν αναμενόμενο. Η ηλικία γάμου δεν διαφέρει

⁵⁴ Βλ. Esmein, *Le mariage...* ό.π. Ζευγάρια αδερφών που παντρεύονται ταυτόχρονα συναντώνται π.χ. μεταξύ των μελών της 4^{ης} γενιάς της οικογένειας Άλμπυ, όταν ο Ιωάννης Άλμπυ παντρεύεται την Φλουριά Ντελέντα και η αδερφή του η Πλητώ τον Νικολό Ντελέντα, αδερφό της Φλουριάς, βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 112. Εξάλλου, περίπτωση συγγένειας που δημιουργείται αργότερα συναντάται π.χ. στην οικογένεια Ντελέντα, μεταξύ μελών της 5^{ης} γενιάς, με το γάμο της Μαρίας Ντελέντα, που παντρεύεται τον Γουλιέλμο Ντακορόνια, η αδερφή του οποίου έχει ήδη επτά χρόνια πριν παντρευτεί τον Αντώνη Ντελέντα, αδερφό της Μαρίας, βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Ντελέντα, 137.

⁵⁵ Είναι η Μαργαρίτα Μαθά χήρα του Γεώργη Ντελέντα που παντρεύεται τον Γάσπαρη Ντελέντα, βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Ντελέντα, 132-133.

⁵⁶ Σχετικά με τον μοναδικό μεικτό γάμο που τελείται στο ορθόδοξο δόγμα βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, την περίπτωση του Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 147.

ουσιαστικά, η διαφορά ηλικίας των συζύγων είναι όμως μικρότερη, καθώς οι άντρες είναι κατά μέσο όρο μόνο μισό χρόνο μεγαλύτεροι από τις γυναίκες.⁵⁷

Το στοιχείο που διαφοροποιεί ουσιαστικά τα συγκεκριμένα ζευγάρια, ωστόσο, και φαίνεται ότι αποτελεί και το βασικό κριτήριο επιλογής συζύγων, είναι η ιδιαίτερα υψηλή οικονομικής τους επιφάνεια, καθώς λαμβάνουν εξαιρετικά μεγάλες προίκες.⁵⁸ Σημειώνουμε τέλος, ότι μόνο σε μια περίπτωση ο ένας από τους συζύγους, ο γαμπρός που είναι και κατά έξι χρόνια μικρότερος από τη νύφη, λαμβάνει μικρότερη προίκα.⁵⁹

5. Εντοπιότητα

Η επιλογή συζύγου από τη Σαντορίνη εντάσσεται στα πλαίσια της επιδίωξης ο γάμος να συνάπτεται μεταξύ προσώπων με αντίστοιχα χαρακτηριστικά.

Ωστόσο, σε ένα στα δέκα προικοδοτούμενα ζευγάρια ο ένας από τους συζύγους είναι ξένος (48).⁶⁰ Το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα ζευγάρια τελούν κατά κανόνα γάμο σύμφωνα με το καθολικό δόγμα (72,72%), συνδέει, ως ένα βαθμό, τη συγκεκριμένη επιλογή με γενικότερες στρατηγικές των καθολικών, που επιδιώκουν να επιτύχουν τη σύναψη γάμου με συζύγους επίσης του ίδιου δόγματος, έστω συγγενείς ή ξένους.⁶¹ Εξάλλου, και στην προκειμένη περίπτωση, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι πρόκειται για τον ελάχιστο αριθμό ζευγαριών με ξένο σύζυγο, καθώς είναι βέβαιο ότι λόγω έλλειψης στοιχείων δεν μπορεί να εξακριβωθεί σε όλες τις περιπτώσεις η καταγωγή των συζύγων, πόσο μάλλον να ανιχνευτεί αντίστοιχη στρατηγική μεταξύ των ορθόδοξων.⁶²

⁵⁷ Η διαφορά ηλικίας είναι γνωστή σε 26 περιπτώσεις, όπου ο γαμπρός είναι από 10 χρόνια νεότερος της νύφης έως και 22 χρόνια μεγαλύτερος.

⁵⁸ Όπως προκύπτει από τα προικοδορητήρια 32 ζευγαριών, τα οποία λαμβάνουν κατά 87,50% μεγάλες προίκες, και στις υπόλοιπες περιπτώσεις μέτριες. Βλ. και Goody, *The development...* 59.

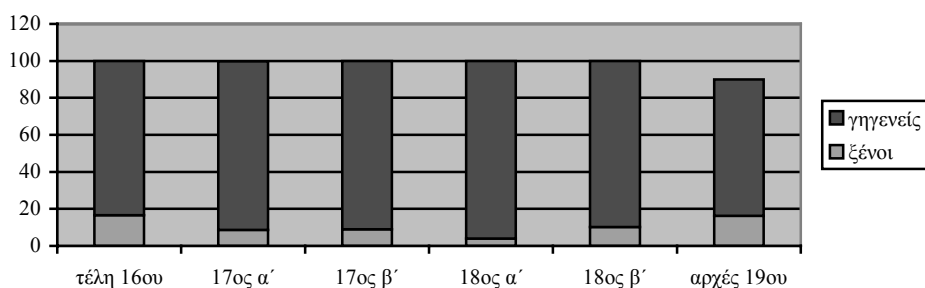
⁵⁹ Πρόκειται για τον αφέντη Γασπαράκη Σιγάλα, δεκαεννέα ετών, που προικοδοτείται με αγαθά μικρότερης αξίας από τη μέλλουσα σύζυγό του, την εικοσιπεντάχρονη Κατερίνα Κλουμάση, βλ. 12 Απριλίου 1801 *ό.π.*, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 6 υποφ. α'. Οι δυο μελλοντικοί παντρεύονται τη χρονιά της προικοδότησής τους και είναι δεύτερα ξαδέρφια, καθώς οι μητέρες τους ήταν πρώτα ξαδέρφια. Η ακριβής φύση της συγγένειας που τους συνδέει διαπιστώνεται από τη διασταύρωση περισσότερων του ενός γενεαλογικών δέντρων, βλ. κυρίως γενεαλογικό δέντρο για την αφιέρωση Μαρίνου Νταρζέντα *ό.π.*, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα.

⁶⁰ Σημειώνουμε ότι εκτός από τις παραπάνω περιπτώσεις συναντάται και ζευγάρι όπου και οι δυο σύζυγοι κατάγονται εκτός Σαντορίνης, εγκαθίστανται, ωστόσο, αργότερα στο νησί, όπως και ζευγάρι όπου η γυναίκα παντρεύεται σε δεύτερο γάμο ξένο, ήταν όμως χήρα Σαντορινιού. Τα ζευγάρια αυτά δεν συνυπολογίζονται στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, καθώς δεν αφορούν γαμήλιες στρατηγικές κατοίκων της Σαντορίνης.

⁶¹ Σχετικά με τη σύνθεση των συγκεκριμένων ζευγαριών βλ. και παραπάνω, 85 κ.εξ.

⁶² Το δόγμα είναι γνωστό σε 44 περιπτώσεις.

Σχεδιάγραμμα 5. Χρονική κατανομή προικοδοτούμενων ζευγαριών ανάλογα με την καταγωγή των συζύγων

Το στοιχείο που κυρίως διαφοροποιεί τα συγκεκριμένα ζευγάρια από το σύνολο των προικοδοτούμενων, είναι οι κατά πολύ υψηλότερες προίκες που λαμβάνουν.⁶³ Επίσης, συχνότερα διαπιστώνεται αναντιστοιχία μεταξύ των προικίων των συζύγων (20,83%), όπου σε όλες τις περιπτώσεις πλην μιας, εκείνος που κατάγεται από τη Σαντορίνη λαμβάνει τη μικρότερη προίκα, ένδειξη της μικρής «ζήτησης» των ξένων αλλά και του περιορισμένου δικτύου που εκείνοι διαθέτουν. Επιπλέον διαφοροποιητικό στοιχείο αποτελεί η επίσης μεγαλύτερη συχνότητα μεικτών γάμων (17,39%), χωρίς η καταγωγή των συζύγων να καθορίζει και το δόγμα τέλεσής τους.⁶⁴

Αντίθετα με ό,τι διαπιστώθηκε στα γενεαλογικά δέντρα, μεταξύ των προικοδοτούμενων ζευγαριών συναντώνται κατά κανόνα γυναίκες από τη Σαντορίνη που παντρεύονται ξένους (72,19%). Σημειώνουμε, πάντως, ότι στοιχεία για τα συγκεκριμένα ζευγάρια συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα μόνο στις μισές περιπτώσεις, οπότε μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η εικόνα που σχηματίζεται από τα έγγραφα είναι αντιπροσωπευτικότερη.⁶⁵

Διαφορετική είναι και η γεωγραφική προέλευση των ξένων, σε σχέση με τα γενεαλογικά δέντρα, καθώς μόνο το 10% κατάγεται εκτός του ελλαδικού χώρου (Ιταλία ή Γαλλία), ενώ έξι στους δέκα από νησιά των Κυκλάδων και τρεις στους δέκα από άλλα νησιά του Αιγαίου. Αντιστοιχία, ωστόσο, παρουσιάζει η προέλευση κατά φύλο, καθώς από τις Κυκλάδες κατάγονται κατά κανόνα οι γυναίκες.⁶⁶

⁶³ Σημειώνουμε ότι το μέγεθος της προίκας είναι γνωστό σε όλες τις περιπτώσεις (33,33% μέτριες και 54,16% μεγάλες).

⁶⁴ Η ηλικία γάμου είναι γνωστή στο 29,16% των περιπτώσεων αποκλειστικά για τους συζύγους που κατάγονται από τη Σαντορίνη, γεγονός στο οποίο οφείλεται η έλλειψη στοιχείων σχετικά με τη διαφορά ηλικίας των συζύγων. Οι άντρες είναι κατά μέσο όρο 27 ετών, όπως και στα γενεαλογικά δέντρα, ενώ οι γυναίκες νεότερες (19 κατά μέσο όρο).

⁶⁵ Βλ. και σχετικά στοιχεία από γενεαλογικά δέντρα και αποκλειστικά από προικοδωρητήρια, παραπάνω, 85 κ.εξ.

⁶⁶ Η ακριβής καταγωγή είναι γνωστή σε 40 περιπτώσεις, βλ. αναλυτικά Παράρτημα IV, πίνακα 3.

6. Δεύτεροι γάμοι

Ελάχιστα είναι τα πρόσωπα του συνάπτουν δυο γάμους, εφόσον επιδιώκεται οι σύζυγοι να διαθέτουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά.

Εξετάζοντας τις περιπτώσεις δεύτερων γάμων, θα αναφερθούμε κατ'αρχήν στα στοιχεία των γενεαλογικών δέντρων, ως προς τα συνολικά και επιμέρους χαρακτηριστικά των ζευγαριών, και στη συνέχεια στα στοιχεία των προικοδομητηρίων. Σημειώνουμε ότι σε καμιά περίπτωση δεν μαρτυρείται γάμος μεταξύ προσώπων που και τα δυο έχουν ήδη συνάψει προηγούμενο γάμο.

Βάσει των γενεαλογικών δέντρων συγκροτούμε σώμα 531 έγγαμων προσώπων, που κατά κανόνα συνάπτουν ένα γάμο και σπάνια δυο, από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 19^{ου}. Σημειώνουμε ότι οι άντρες του συγκεκριμένου σώματος είναι ελαφρά περισσότεροι από τις γυναίκες, ενώ σε κάθε περίπτωση πρόκειται σχεδόν αποκλειστικά για καθολικούς. Εξάλλου, μεταξύ των καθολικών περιλαμβάνονται και ελάχιστοι ορθόδοξοι που βαπτίστηκαν καθολικοί, ενώ οι αντίστοιχες περιπτώσεις μεταξύ των ορθόδοξων είναι περισσότερες κατά πολύ. Συνολικά, το 6,59% αλλάζει δόγμα, λόγω μεικτού γάμου σε όλες τις περιπτώσεις, πλην μιας.⁶⁷ Επίσης, όπως και μεταξύ των προικοδοτούμενων που συνάπτουν μεικτούς γάμους, συναντώνται τρεις περιπτώσεις που ο δεύτερος γάμος γίνεται με πρόσωπο διαφορετικού δόγματος από τον/την πρώτο/πρώτη σύζυγο.⁶⁸ Τέλος, το 8,09% συνάπτει πρώτο ή δεύτερο γάμο με συγγενικό του πρόσωπο, (1^{ου}-4^{ου} βαθμού), ενώ το 9,41% με πρόσωπο που δεν κατάγεται από τη Σαντορίνη, ποσοστό αντίστοιχο με εκείνο που συναντήσαμε μεταξύ των προικοδοτούμενων ζευγαριών.

Τα πρόσωπα που συνάπτουν δεύτερο γάμο παρουσιάζουν διαφορετικά χαρακτηριστικά από το σύνολο, αλλά και από εκείνα που παντρεύονται μόνο μια φορά, καθώς είναι συνήθως άντρες, συγκεντρώνονται τον 18^ο αιώνα, συνάπτουν γάμους αποκλειστικά στο καθολικό δόγμα, αλλά είναι σε μεγαλύτερο ποσοστό πρώην ορθόδοξοι. Εξάλλου, πολύ συχνά συνδέονται με τον/την σύζυγο με συγγενική σχέση, όπως και συχνότερα παντρεύονται ξένους.⁶⁹

⁶⁷ Πρόκειται για άντρες κατά 54,72%, 487 καθολικά πρόσωπα (91,71%) και 44 ορθόδοξα. Από τα καθολικά, τα 18 ήταν αρχικά ορθόδοξα, ενώ από τα ορθόδοξα το 38,63% ήταν αρχικά καθολικά. Σημειώνουμε ότι στις περιπτώσεις που δεν διαθέτουμε συγκεκριμένα στοιχεία, ο χρόνος τέλεσης του γάμου/της προικοδότησης υπολογίζεται κατά προσέγγιση βάσει της χρονολογίας γέννησης, σύνταξης διαθήκης ή θανάτου των προσώπων.

⁶⁸ Βλ. π.χ. την περίπτωση του αφέντη Νικολάκη Μαθά και της Μαρούσας Μαθά, Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 156-157.

⁶⁹ Βλ. αντίστοιχα στη Νάξο, όπου, όμως, τον 17^ο αιώνα θα πρέπει να γίνονται δεύτεροι γάμοι σε υψηλότερο ποσοστό, κυρίως από άντρες (16%), Kasdagli, *Land... ό.π.*, 203.

Πίνακας 7α. Χρονική κατανομή σώματος έγγαμων προσώπων από γενεαλογικά δέντρα

	α)	β)	γ)	
17 ^{ος} α'	35	34	97,14%	1 2,85%
17 ^{ος} β'	97	95	97,93%	2 2,06%
18 ^{ος} α'	120	111	92,50%	9 7,50%
18 ^{ος} β'	162	156	96,29%	6 3,70%
αρχές 19 ^{ου}	117	112	95,72%	5 4,27%
σύνολο	531	508	95,66%	23 4,33%

α) σύνολο έγγαμων

β) πρόσωπα που συνάπτουν μόνο ένα γάμο και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

γ) πρόσωπα που συνάπτουν δυο γάμους και ποσοστό επί του συνόλου της συγκεκριμένης περιόδου

Πίνακας 7β. Χαρακτηριστικά έγγαμων προσώπων από γενεαλογικά δέντρα, που συνάπτουν ένα ή δυο γάμους

	σύνολο	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)
1 γάμο	508	54,72%	91,33%	3,01%	7,28%	9,25%	52,55%
2 γάμους	23	60,86%	100,00%	17,39%	26,08%	13,04%	65,86%

α) ποσοστό αντρών επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

β) ποσοστό προσώπων που τελούν γάμο στο καθολικό δόγμα επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

γ) ποσοστό ορθόδοξων που τελούν γάμο στο καθολικό δόγμα επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

δ) ποσοστό προσώπων που παντρεύονται συγγενείς επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

ε) ποσοστό προσώπων που παντρεύονται ξένους επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

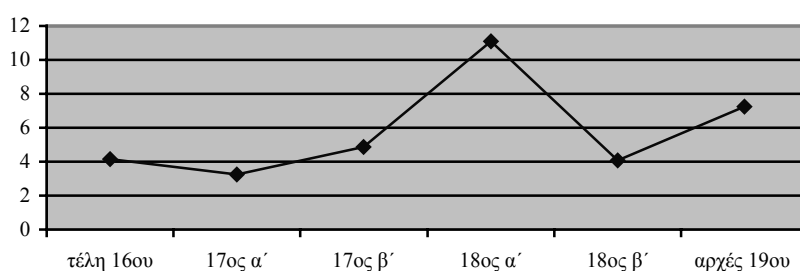
στ) ποσοστό προσώπων που παντρεύονται τον 18^ο αιώνα επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Η μέση ηλικία γάμου αντρών και γυναικών που συνάπτουν ένα γάμο, οι μέσες ηλικίες πρώτου και δεύτερου γάμου, καθώς και η διαφορά ηλικίας των συζύγων είναι αντίστοιχες με εκείνες που γενικά διαπιστώνονται στα γενεαλογικά δέντρα, όπως και το διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ δυο γάμων.⁷⁰ Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι έξι στους δέκα συζύγους που ξαναπαντρεύονται έχουν ήδη παιδιά από τον πρώτο γάμο τους, κυρίως οι άντρες (κατά 66,66% και κατά 44,44% οι γυναίκες).

Μεταξύ των προικοδοτούμενων ζευγαριών, για τα οποία διαθέτουμε τουλάχιστον κύριο προικοδορητήριο του ενός μελλονύμφου, το ποσοστό εκείνων όπου ο ένας από τους δυο συνάπτει δεύτερο γάμο είναι ελαφρά υψηλότερο (5,85%). Πρόκειται για 28 ζευγάρια, όπου στις μισές σχεδόν περιπτώσεις ο σύζυγος που συνάπτει δεύτερο γάμο περιλαμβάνεται στο παραπάνω σώμα των γενεαλογικών δέντρων, τα οποία παρουσιάζουν ανάλογη κατανομή στο χρόνο, αλλά μεγαλύτερη συγκέντρωση το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του

19^{ου}. Τα χαρακτηριστικά των προικοδοτούμενων είναι, επίσης, ανάλογα με εκείνα των προσώπων που συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα, αν και μόνο σε μια περίπτωση συνάπτουν γάμο με ξένο.⁷¹

Σχεδιάγραμμα 6. Ποσοστό ζευγαριών όπου ο ένας μελλοννυμφος συνάπτει δεύτερο γάμο επί του συνόλου των προικοδοτούμενων

Πίνακας 8. Χαρακτηριστικά προικοδοτούμενων που συνάπτουν δεύτερο γάμο

σύνολο	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)
28	60,71%	80,00%	30,00%	14,28%	3,57%	50,00%

- α) ποσοστό αντρών
- β) ποσοστό προσώπων που τελούν γάμο στο καθολικό δόγμα
- γ) ποσοστό μεικτών γάμων στο καθολικό δόγμα
- δ) ποσοστό προσώπων που παντρεύονται συγγενείς
- ε) ποσοστό προσώπων που παντρεύονται ξένους
- στ) ποσοστό προσώπων που παντρεύονται τον 18^ο αιώνα

Διαπιστώσαμε ήδη ότι οι άντρες παντρεύονται δεύτερη φορά σε ηλικία 34,5 ετών κατά μέσο όρο και οι γυναίκες 25, ενώ η διαφορά ηλικίας, γνωστή σε λίγες περιπτώσεις, παρουσιάζει σημαντική διαφοροποίηση, σε σύγκριση με τα ζευγάρια όπου οι σύζυγοι παντρεύονται πρώτη φορά, καθώς συμβαίνει ο γαμπρός να είναι κατά πολύ νεότερος της νύφης.

Τόσο το τελευταίο, όσο και οι μέγιστες ηλικίες γάμου σε ορισμένες περιπτώσεις, συνδέονται άμεσα με γάμους μεταξύ συγγενών, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε σε τρεις περιπτώσεις όπου: ο γαμπρός είναι δυο χρόνια νεώτερος από τη χήρα γυναίκα του αδερφού

⁷⁰ Βλ. παραπάν, 92.

⁷¹ Σημειώνουμε ότι το δόγμα είναι γνωστό σε 25 περιπτώσεις.

του, χήρος 39 ετών παντρεύεται την τριαντατριάχρονη πρώτη του ξαδέρφη, ή πενήνταεπτάχρονος χήρος παντρεύεται τριανταπεντάχρονη, επίσης πρώτη του ξαδέρφη.⁷²

Το διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ πρώτου και δεύτερου γάμου, γνωστό σε 10 περιπτώσεις, κυμαίνεται από 3 έως 34 χρόνια, όπως και στα γενεαλογικά δέντρα, με χαμηλότερο, ωστόσο, μέσο όρο (8,5 χρόνια). Ως προς την ηλικία πρώτου γάμου, επίσης τα στοιχεία είναι αντίστοιχα με εκείνα των γενεαλογικών δέντρων, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε σε πέντε περιπτώσεις. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι η εικοσιπεντάχρονη χήρα που παντρεύεται τον αδερφό του αποβιώσαντος συζύγου της, είχε συνάψει τον πρώτο της γάμο σε ηλικία 12 ετών.

Το ποσοστό των προσώπων που παντρεύονται δεύτερη φορά και έχουν ήδη παιδιά από τον πρώτο τους γάμο είναι μικρότερο από εκείνο που συναντάται στα γενεαλογικά δέντρα (46,42%), ενώ και στην προκειμένη περίπτωση πρόκειται συνήθως για άντρες. Το τελευταίο συνδέεται με τη μεγαλύτερη ηλικία δεύτερου γάμου των αντρών, αλλά μάλλον οφείλεται και στο ότι οι χήρες με παιδιά ξαναπαντρεύονται δυσκολότερα. Χαρακτηριστική είναι αναφορά που συναντάται στο προικοσύμφωνο του δεύτερου γάμου της Μαργαρίτας Γαβρά, με την οποία προφανώς επιχειρείται να δικαιολογηθεί η επιλογή της. Η Μαργαρίτα, που είχε αποκτήσει παιδιά από τον πρώτο της γάμο και σε ηλικία 44 ετών ξαναπαντρεύεται με τον αφέντη Ιωάννη Ντανέζη, 22 χρόνια νεότερό της, σημειώνεται ότι ενεργεί «καθώς και άλλοι και άλλες ήπραξαν, οπού εξαναπαντρευτήκασι, και έως τώρα το συνήθι του τόπου μας ούτως κρατεί».⁷³

Η προίκα των ζευγαριών κινείται σε μεγέθη υψηλότερα του μέσου όρου, γεγονός που μόνο ως ένα βαθμό μπορούμε να αποδώσουμε στη χρονική κατανομή τους.⁷⁴ Σημαντικό, επίσης, είναι το ποσοστό των χήρων που έχουν μεγαλύτερη προίκα από τον/την μέλλοντα/μέλλουσα σύζυγό τους (17,85%), όπως η Μαργαρίτα Γαβρά, στην οποία μόλις αναφερθήκαμε.

Εξάλλου, όταν μεσολαβεί μικρό διάστημα μεταξύ πρώτου και δεύτερου γάμου, ο μελλοννυμφος λαμβάνει αντίστοιχη ή ακριβώς την ίδια προίκα συνήθως, γεγονός που μπορεί να συμβεί, όμως, και σε γάμους που τελούνται πολλά χρόνια μετά τον πρώτο, όπως στην περίπτωση της Μαργαρίτας Γαβρά, στην οποία το προικοσύμφωνο σημειώνεται ότι η προίκα της συγκροτείται ακριβώς από τα αγαθά που της είχαν μεταβιβάσει οι γονείς της με το πρώτο

⁷² Η πρώτη περίπτωση αφορά το γάμο του Γιακουμάκη Ντελέντα με την Μαρούσα Ντακορόνια, βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 116 και 123· η δεύτερη το γάμο του Πιέρου Άλμπυ με την Φλουριά Άλμπυ, βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 117, 117 και 120 κ.εξ· η τρίτη το γάμο του αφέντη Γουλιέλμου Ντακορόνια με την Ανεζίνα Ντελέντα, βλ. 4 Ιανουαρίου 1800 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 6 υποφ. α'· γενεαλογικό δέντρο για την αφιέρωση του Μαρίνου Νταρζέντα *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Σχετικά με την ηλικία δεύτερου γάμου προικοδοτούμενων βλ. εδώ παραπάνω, 513.

⁷³ Βλ. 17 Σεπτεμβρίου 1722 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 4 υποφ. α'.

⁷⁴ Το μέγεθος είναι γνωστό σε 27 περιπτώσεις (29,62% μέτριες προίκες και 40,74% μεγάλες).

της «προικοχάρτι».⁷⁵ Όταν, όμως, μεσολαβούν αρκετά χρόνια, η προίκα μπορεί να είναι και μεγαλύτερη, καθώς στο μεταξύ ο μελλόνυμφος έχει αποκτήσει και άλλα αγαθά.⁷⁶

Το τελευταίο ισχύει και σε περιπτώσεις χήρων γυναικών, όπως στο δεύτερο γάμο της Μαργαρίτας Μαθά, που παρουσιάζει η ίδια την προίκα της, διευκρινίζοντας ότι περιλαμβάνει ό,τι της είχε δώσει η μητέρα της στον πρώτο της γάμο, καθώς και «το κέρδος οπού της επόμεινε».⁷⁷ Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι στη μοναδική περίπτωση δεύτερου γάμου που συνάπτεται μεταξύ συγγενών εξ αγχιστείας 1^{ου} βαθμού, ο γαμπρός, που παντρεύεται τη χήρα του αδερφού του, δεκατρία χρόνια μετά από εκείνον, λαμβάνει ως προίκα τα ίδια ακριβώς αγαθά. Εδώ, δεν πρόκειται απλώς για διάθεση προικίων αποθανόντος παιδιού εκ μέρους των γονέων, αλλά μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο συγκεκριμένος γάμος, με τον οποίο μεταβιβάζονται αγαθά ιδιαίτερα μεγάλης αξίας, γίνεται ώστε να παραμείνουν τα αγαθά στην κυριότητα των συγκεκριμένων οικογενειών. Η ιδιαίτερα, εξάλλου, στενή συγγένεια των συζύγων, θα πρέπει να μετριάζεται στη συνείδησή τους, από το γεγονός ότι η χήρα δεν είχε αποκτήσει παιδιά με τον αδερφό του συζύγου της.

Τα πρόσωπα που παντρεύονται δεύτερη φορά διαφοροποιούνται ως προς το σύνολο των προικοδοτούμενων και διότι παρουσιάζουν συχνότερα την προίκα τους τα ίδια, μόνο ή από κοινού με προικοδότες, ιδιαίτερα οι άντρες.⁷⁸

Βάσει των παραπάνω μπορούμε να υποθέσουμε ότι, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, ο δεύτερος γάμος, αποτελεί επιλογή του ίδιου του χήρου μελλόνυμφου, τουλάχιστον όταν είναι μεγάλης ηλικίας, άκληρος από τον πρώτο του γάμο και διαθέτει ευρεία οικονομική επιφάνεια, ενώ οι πρώτοι γάμοι κατά κύριο λόγο καθορίζονται από τις επιλογές της οικογένειας.

Κρίνοντας, εξάλλου, από τη συχνότητα των μεικτών γάμων, στις περιπτώσεις αυτές, αλλά και τη συχνότητα εκείνων που παντρεύονται συζύγους με μικρότερη προίκα, διαπιστώνουμε ότι υφίστανται γενικότερες δυσκολίες εξεύρεσης συζύγου, που οδηγούν τους υποψήφιους σε συμβιβασμούς. Επίσης, ευνοούνται γάμοι μεταξύ συγγενών, ώστε τα περιουσιακά στοιχεία να παραμένουν στους κόλπους της ίδιας οικογένειας.

⁷⁵ Παρόμοια είναι η περίπτωση της Μαργαρίτας Άλμπυ, που παίρνει αντίστοιχης αξίας προικία στους δυο γάμους της, που γίνονται σε διάστημα 10 χρόνων μάλλον. Ωστόσο, η αλληλογία που ορίζεται στο πρώτο της προικοσύμφωνο είναι υψηλότερη από εκείνη που ορίζεται στο δεύτερο, καθώς ο δεύτερος σύζυγός της έχει σαφώς μικρότερη προίκα από τον πρώτο. Βλ. 23 Οκτωβρίου 1724 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. α' 1 Ιουνίου 1733 *ό.π.*, υποφ. β' Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 110. Σημειώνουμε ότι η Μαργαρίτα αποκτά παιδιά μόνο από τον δεύτερό της γάμο.

⁷⁶ Την αναλογία μεγεθών μπορούμε να διαπιστώσουμε σε 10 περιπτώσεις..

⁷⁷ Βλ. 30 Οκτωβρίου 1744 *ό.π.*, Φάκ. 4 υποφ. γ'. Βλ. επίσης χαρακτηριστικά την εξέλιξη της περιουσίας του Νικολάκη Μαθά, μεταξύ πρώτου και δεύτερου γάμου του, ο οποίος τελείται 34 χρόνια αργότερα, Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Γίζη, 156 κ.εξ.

⁷⁸ Συνολικά μόνα παρουσιάζουν τα προικία τους κατά 48% και από κοινού με προικοδότες κατά 12%. Οι άντρες κατά 66,66% και 13,33% ενώ οι γυναίκες κατά 20% και 10% αντίστοιχα.

β. Συνολικές οικογενειακές στρατηγικές

Η σύναψη γάμου σε ηλικία που αποκλίνει από το μέσο όρο, η επιλογή συζύγου ετερόδοξου, συγγενούς ή ξένου, συχνά εντάσσονται στο πλαίσιο συνολικότερων στρατηγικών ορισμένων οικογενειών, ευρύτερων ή πυρηνικών.

Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από το παράδειγμα των οικογενειών Άλμπυ και Ντελέντα, τα μέλη καθολικών οικογενειών, μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, συμβαίνει να συνάπτουν σε μεγάλο βαθμό γάμους με συγγενείς ή παντρεύονται σε μεγαλύτερη/μικρότερη ηλικία κατά πολύ, κάποτε με πρόσωπα αρκετά νεότερα/μεγαλύτερα, ώστε να διατηρούν το δόγμα τους, αλλά και να εξασφαλίζουν ότι τα περιουσιακά τους στοιχεία δεν θα βρεθούν στην κατοχή προσώπων που δεν θα μπορούν να ελέγξουν. Ιδιαίτερα η οικογένεια Άλμπυ, που εγκαθίσταται στα τέλη του 17^{ου} αιώνα στη Σαντορίνη, ενισχύει τη στρατηγική της αυτή και με τους όρους που συχνά τίθενται στα προικοδομητήρια των μελών της, και αναφέρονται στην άμεση απόδοση των προικίων, όπως διαπιστώσαμε ήδη.⁷⁹

Αντίστοιχες στρατηγικές ακολουθούν και άλλες οικογένειες που εγκαθίστανται αργότερα στο νησί, όπως, π.χ. η καθολική οικογένεια Πατριτζιάνου από την Κύπρο, στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, δυο μέλη της οποίας, αδερφός και αδερφή, παντρεύονται δυο αδέρφια.⁸⁰

Στα πλαίσια συνολικότερων οικογενειακών στρατηγικών εντάσσονται και οι γάμοι με ξένους, που συνεχίζονται και μετά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Εξάλλου, συμβαίνει στην ίδια ευρύτερη οικογένεια να παρατηρούνται αλληπάλληλες αλλαγές δόγματος, μέσω μεικτών γάμων, σε συνδυασμό με γάμους με ξένους ή συγγενείς.⁸¹

Παρά το γεγονός ότι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τις ορθόδοξες οικογένειες είναι περιορισμένες, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τουλάχιστον οι οικογένειες μεγάλης οικονομικής επιφάνειας του δόγματος αυτού ακολουθούν αντίστοιχες στρατηγικές, με μικρότερη συχνότητα αποκλίσεων μάλλον.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της οικογένειας Γίζη, όπου συνάπτονται κυρίως αλληπάλληλοι μεικτοί γάμοι στο ορθόδοξο αλλά και το καθολικό δόγμα.⁸² Μεταξύ των μελών της οικογένειας αυτής, εξάλλου, διαπιστώνουμε διαφοροποιήσεις και ως προς την οικονομική επιφάνεια των συζύγων που επιλέγονται, σε συνδυασμό, κάποτε, με συγγενικές σχέσεις που συνδέουν το ζευγάρι. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του ορθόδοξου Μιχελή Γίζη και

⁷⁹ Βλ. αναλυτικότερα Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, κυρίως 118 κ.εξ.: Παράρτημα II, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Γασπαράκη Άλμπυ, 53 κ.εξ.: Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Ντελέντα, 142 κ.εξ. Εξάλλου, μέλη των δυο αυτών οικογενειών που παντρεύονται μεταξύ τους εκμεταλλεύονται από κοινού εμπορικό σκάφος, βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 124 κ.εξ. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά σύνθεσης των προικίων στις περιπτώσεις αυτές και την ιδιαίτερα μεγάλη οικονομική επιφάνεια που αντανακλούν βλ. παραπάνω, 412 κ.εξ. και 432 κ.εξ.

⁸⁰ Βλ. γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Πατριτζιάνου *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα.

⁸¹ Βλ. χαρακτηριστικά. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα των παιδιών του Σίφη Νταρζέντα, 107 κ.εξ.

της καθολικής Μαρούσας Μαθά, που παντρεύονται σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα, ενώ είναι και συγγενείς 1^{ου} βαθμού εξ αγχιστείας. Ο Μιχελής λαμβάνει προικώα μεγαλύτερης αξίας από τη νύφη, όπως και με την αδερφή του Ειρήνη, η οποία όμως παντρεύεται τον επίσης ορθόδοξο Νικόλα Ντακορόνια.⁸³

1. Γαμηλιότητα

Σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από τα γενεαλογικά δέντρα το ποσοστό αγαμίας ανέρχεται στο 50% περίπου, φαινόμενο που έχει μεγαλύτερη έκταση τον 17^ο αιώνα και παρατηρείται σε συχνότερα μεταξύ των αντρών. Τα στοιχεία αυτά αφορούν σχεδόν αποκλειστικά καθολικούς, ενώ μεταξύ των άγαμων το ένα πέμπτο είναι ιερωμένοι ή μοναχοί. Από τα στοιχεία, όμως, των διαθηκών, που αναφέρονται και σε ικανό ποσοστό ορθόδοξων, φαίνεται ότι η αγαμία δεν είχε τόσο μεγάλη έκταση, καθώς αφορά τρεις στους δέκα διαθέτες. Ωστόσο, από τις τελευταίες διαφεύγουν οι καθολικές μοναχές, διαθήκες των οποίων σπάνια συναντώνται.⁸⁴

Ως προς τη στρατηγική των πυρηνικών οικογενειών, εξάλλου, που ένα ή περισσότερα μέλη τους γίνονται ιερωμένοι ή, σε μικρότερο βαθμό, μοναχές, ενδεικτικές είναι οι σχετικές αναφορές που συναντώνται στις διαθήκες, είτε πρόκειται για προτροπή προς τους κληρονόμους να επιλέξουν το συγκεκριμένο τρόπο ζωής/επάγγελμα, είτε πρόκειται για μπενεφίτζια τα οποία θα διαχειρίζονται ιερωμένοι απόγονοι των διαθετών.⁸⁵

Θα εξετάσουμε κατ'αρχήν το ζήτημα συνολικά, βάσει σώματος πυρηνικών οικογενειών από τα γενεαλογικά δέντρα, και στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε συγκεκριμένα παραδείγματα τεσσάρων ευρύτερων οικογενειών.

Από τα γενεαλογικά δέντρα συγκροτείται σώμα 258 πυρηνικών οικογενειών που δημιουργούνται από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα έως τα τέλη του 18^{ου}, οι οποίες έχουν από ένα έως δεκατρία παιδιά.⁸⁶ Από το σύνολο των 1.066 απογόνων τους, το 48,68% παντρεύεται και οι υπόλοιποι μένουν άγαμοι, από τους οποίους το 27,42% γίνονται καθολικοί ιερωμένοι ή μοναχοί/μοναχές.⁸⁷

⁸² Βλ. κυρίως Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 151 κ.εξ.

⁸³ Βλ. κυρίως Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 16-17, καθώς και Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 151 κ.εξ.

⁸⁴ Βλ. παραπάνω, 81 κ.εξ.

⁸⁵ Βλ. παραπάνω, 325 κ.εξ. και 344 κ.εξ.

⁸⁶ Σημειώνουμε ότι οι οικογένειες αυτές δεν ταυτίζονται απόλυτα με τα ζευγάρια στα οποία αναφερθήκαμε εξετάζοντας τον αριθμό των παιδιών, καθώς εδώ περιλαμβάνονται και οικογένειες των οποίων οι σύζυγοι δεν συναντώνται ως μονάδες στα γενεαλογικά δέντρα, ενώ δεν περιλαμβάνονται παιδιά ζευγαριών, που τα ίδια συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα, αλλά δεν συναντώνται τα παιδιά τους. Παρουσιάζουν, ωστόσο, αντίστοιχα χαρακτηριστικά.

⁸⁷ Το ποσοστό των ιερωμένων/μοναχών επί του συνόλου των απογόνων είναι ελαφρά υψηλότερο (14,07%), όπως και το ποσοστό των άγαμων, σε σύγκριση με εκείνο που διαπιστώσαμε εξετάζοντας τη

Η διόγκωση του ποσοστού των άγαμων οφείλεται στον τρόπο σύνταξης των γενεαλογικών δέντρων, καθώς για τα ζευγάρια που εγκαθίστανται εκτός Σαντορίνης υπάρχει η τάση να σημειώνονται απλώς τα ονόματα των παιδιών τους, ενώ στις περιπτώσεις ορθόδοξων απογόνων, πάλι τα στοιχεία είναι ελλιπή, κυρίως όταν τα γενεαλογικά δέντρα συντάσσονται για μπενεφίτζιο, δικαίωμα επικαρπίας του οποίου έχουν οι συγγενείς του ιδρυτή που θα είναι καθολικοί ιερωμένοι. Έτσι, π.χ. στην περίπτωση του Νικολού Σιγάλα και της Ελιζαμπέτας Μπονφόρ, που εγκαθίστανται στην Τήνο, από όπου κατάγεται η Ελιζαμπέτα, είναι απίθανο να μην παντρεύεται ούτε ένα από τα 9 παιδιά που αποκτούν.⁸⁸ Για τους λόγους αυτούς, στη συνέχεια, θα αναφερόμαστε με επιφύλαξη σε ό,τι αφορά τα άγαμα μέλη των οικογενειών.

Διακρίνουμε, τέλος, μια ελαφρά τάση να παντρεύονται κυρίως τα κορίτσια (κατά 49,07% σε σύγκριση με 47,31% των αγοριών), αντίθετα με ό,τι διαπιστώσαμε εξετάζοντας τη γαμηλιότητα ήδη,⁸⁹ ενώ είναι περισσότερα τα αγόρια που ακολουθούν το ιερατικό/μοναχικό σχήμα (20,97% συνολικά και 39,80% των άγαμων σε σύγκριση με 6,13% και 12,04% των κοριτσιών αντίστοιχα).

Έξι στις δέκα οικογένειες του σώματος δημιουργούνται τον 18^ο αιώνα, κυρίως κατά τη δεύτερη πενήκονταετία του, ενώ εννέα στις δέκα περίπου είναι καθολικές. Έχουν 4,13 παιδιά κατά απόλυτο μέσο όρο, 4 κατά σταθμητό.⁹⁰ Ως προς τις επιλογές αποκατάστασης των παιδιών, εξάλλου, σημειώνουμε ότι σε μια στις τέσσερις οικογένειες, ένα ή περισσότερα παιδιά γίνονται ιερωμένοι/μοναχοί, συχνότερα όταν ο συνολικός αριθμός των παιδιών είναι μεγαλύτερος του μέσου όρου.

Κατά κανόνα παντρεύεται τουλάχιστον ένα παιδί σε κάθε οικογένεια, ενώ σε ποσοστό 40,99% ένα τουλάχιστον γίνεται ιερωμένος/μοναχός. Στο 13,95% των οικογενειών, ωστόσο, το σύνολο των απογόνων εμφανίζεται άγαμο. Στις περιπτώσεις αυτές οι οικογένειες έχουν λιγότερα παιδιά (3 κατά μέσο όρο), ενώ σε μια στις τρεις, ένα ή δυο γίνονται ιερωμένοι/μοναχοί.

γαμηλιότητα, γεγονός που οφείλεται στη μικρή διαφοροποίηση του σώματος των συγκεκριμένων οικογενειών.

⁸⁸ Βλ. σχετικά και παραπάνω, 184-185.

⁸⁹ Βλ. παραπάνω, 83.

⁹⁰ Βλ. και αναλυτικά Παράρτημα IV, πίνακα 4. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε μόνο στους σταθμητούς μέσους όρους. Η χρονική κατανομή των οικογενειών έχει, αναλυτικά, ως εξής: 13,95% το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, 26,35% το δεύτερο, 25,58% το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα και 34,10% το δεύτερο.

Πίνακας 9. Στρατηγικές αποκατάστασης παιδιών
αρ. παιδ. αρ. οικογ.

		α)	β)	γ)	δ)	ε)
1	36	66,66%	66,66%	66,66%	11,11%	33,33%
2	43	90,69%	90,69%	48,83%	20,93%	25,00%
3	39	82,05%	66,66%	20,51%	35,89%	28,37%
4	38	94,73%	73,68%	10,52%	50,00%	-
5	39	89,74%	53,84%	10,25%	41,02%	50,00%
6	17	76,47%	58,82%	-	41,17%	25,00%
7	20	100,00%	35,00%	-	60,00%	-
8	11	81,81%	36,36%	-	72,72%	-
9	8	87,50%	50,00%	-	62,50%	100,00%
10	4	100,00%	50,00%	-	100,00%	-
12	2	100,00%	50,00%	-	-	-
13	1	100,00%	-	-	100,00%	-

258

- α) ποσοστό οικογενειών με ένα τουλάχιστον έγγαμο παιδί επί του συνόλου
 β) ποσοστό οικογενειών όπου τουλάχιστον τα μισά παιδιά είναι έγγαμα επί του συνόλου
 γ) ποσοστό οικογενειών όπου όλα τα παιδιά είναι έγγαμα επί του συνόλου
 δ) ποσοστό οικογενειών όπου ένα ή περισσότερα παιδιά είναι ιερωμένοι/μοναχοί επί του συνόλου
 ε) ποσοστό οικογενειών όπου ορισμένα παιδιά γίνονται ιερωμένοι/μοναχοί επί του συνόλου των οικογενειών όπου όλα τα παιδιά είναι άγαμα

Οι οικογένειες με ένα παιδί διαφοροποιούνται από τις οικογένειες με περισσότερα παιδιά, καθώς είναι υψηλότερο το ποσοστό όσων το παιδί δεν παντρεύεται. Ωστόσο, σε λιγότερες περιπτώσεις τα άγαμα παιδιά γίνονται ιερωμένοι/μοναχοί.

Μεταξύ των οικογενειών που έχουν τουλάχιστον δυο παιδιά παρατηρούμε ότι το ποσοστό όσων παντρεύουν το σύνολο των απογόνων τους είναι αντιστρόφως ανάλογο του αριθμού των παιδιών, ωστόσο, οι ιδιαίτερα πολυμελείς οικογένειες παντρεύουν τουλάχιστον τα μισά τους παιδιά. Είναι οι ίδιες, άλλωστε, κυρίως, όπου ένα τουλάχιστον από τα παιδιά τους ακολουθεί το ιερατικό/μοναχικό σχήμα. Θεωρούμε, εξάλλου, ότι το υψηλό ποσοστό οικογενειών με έξι ή οκτώ παιδιά που παραμένουν άγαμα, οφείλεται στην έλλειψη πληροφοριών και δεν θα πρέπει να αντανακλά την πραγματικότητα.

Παρά τα γενικότερα προβλήματα των ποσοστών της αγαμίας, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία των οικογενειών που έχουν παιδιά ιερωμένους/μοναχούς, ενώ τα υπόλοιπα παιδιά τους είναι άγαμα. Το φαινόμενο συναντάται κυρίως στις περιπτώσεις οικογενειών με 1-3 ή 6 παιδιά συνολικά, οι οποίες εμφανίζουν και υψηλότερα ποσοστά αγαμίας απογόνων.

Τα σχήματα που συναντώνται στις οικογένειες με δυο ή κυρίως περισσότερα παιδιά ποικίλλουν και είναι το αποτέλεσμα της προσπάθειας να αποκατασταθούν οι απόγονοι με

κάθε τρόπο. Παράλληλα, συνδέονται και με την επιδίωξη να συνάπτονται γάμοι με πρόσωπα αντίστοιχης ή και καλύτερης κοινωνικής/οικονομικής επιφάνειας, που έχουν ως αποτέλεσμα, στις πολυμελείς τουλάχιστον οικογένειες, ορισμένα παιδιά να γίνουν ιερωμένοι/μοναχοί, ώστε τα υπόλοιπα να μπορούν να λάβουν προίκα που θα τους εξασφαλίσει τον επιδιωκόμενο γάμο.⁹¹

Έτσι, σε οικογένειες με τρία παιδιά συμβαίνει ο γιος να παντρευτεί και οι δυο κόρες να γίνουν καλόγριες. Σε οικογένειες με τέσσερα παιδιά συναντώνται περιπτώσεις όπου τα δυο παντρεύονται και δυο γιοι γίνονται ιερωμένοι ή τα δυο παντρεύονται, γιος γίνεται ιερωμένος και κόρη Δομινικανίδα, ή παντρεύεται ένα παιδί και από τα άγαμα το ένα γίνεται ιερωμένος. Αντίστοιχα σχήματα συναντώνται στις πολυμελέστερες οικογένειες, όπως π.χ. σε οικογένεια με πέντε παιδιά, από τα οποία τα δυο παντρεύονται και δυο γίνονται ιερωμένοι, σε οικογένεια με έξι παιδιά, όπου τα τέσσερα παντρεύονται και τα δυο γίνονται ιερωμένοι ή δεν μαρτυρείται κανένα έγγαμο αλλά μόνο ένας ιερωμένος και μια Δομινικανίδα. Στις οικογένειες με δώδεκα παιδιά, εξάλλου, μπορεί τα τέσσερα να είναι έγγαμο, ένα ιερωμένος και δυο Δομινικανίδες κλπ.

Τα παραπάνω σχήματα δεν είναι, ωστόσο, μόνο το αποτέλεσμα σχεδιασμού της οικογένειας, αλλά συνδέονται με την οικονομική της επιφάνεια, καθώς και με τα δεδομένα της γαμήλιας αγοράς. Τα στοιχεία της τελευταίας δεν μπορούμε να τα γνωρίζουμε με λεπτομέρειες σε κάθε περίοδο, αλλά, ως προς τους καθολικούς τουλάχιστον, τα διακρίνουμε έμμεσα, π.χ. στις περιπτώσεις γάμων με ξένους, μεικτών ή με συγγενείς.

Η επιλογή του ιερατικού σχήματος, μεταξύ καθολικών, αλλά και ορθόδοξων οικογενειών, δεν βασίζεται, εξάλλου, σε όλες τις περιπτώσεις στο γεγονός ότι οι συγκεκριμένοι απόγονοι θα λάβουν μικρότερο τμήμα της οικογενειακής περιουσίας, καθώς συναντώνται και οικογένειες, όπως θα δούμε στη συνέχεια, που συνδέονται με την Εκκλησία και δίνουν στα συγκεκριμένα μέλη τους προίκα ανάλογη με εκείνη των έγγαμων. Αντίθετα, η λήψη του μοναχικού σχήματος εκ μέρους των γυναικών εντάσσεται απόλυτα στην στρατηγική να περιοριστεί ο κατακερματισμός της οικογενειακής περιουσίας, ώστε να εξασφαλιστούν επωφελείς γάμοι στα υπόλοιπα παιδιά. Η προίκα, άλλωστε, στις περιπτώσεις αυτές, ανεξαρτήτως δόγματος, είναι συγκεκριμένη και κατά πολύ μικρότερη από εκείνη που δίνεται ενόψει γάμου, ενώ οι Δομινικανίδες, τουλάχιστον, προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από οικογένειες μεγάλης οικονομικής επιφάνειας.⁹²

⁹¹ Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 305.

⁹² Σχετικά με την οικονομική επιφάνεια των οικογενειών των Δομινικανίδων βλ. παραπάνω, 142. Η συγκεκριμένη στρατηγική ως προς τις γυναίκες συνηθίζεται τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στη

Πίνακας 10. Χαρακτηριστικά οικογενειών με απογόνους ιερωμένους/μοναχούς κατά δόγμα

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)	ζ)
19 ορθ.	4	5	5	26,31%	80,00%	20,00%	-
239 καθ.	4	97	5	40,58%	74,22%	9,27%	16,59%
258	4	102	5	39,53%	74,50%	9,80%	15,68%

α) μέσος όρος παιδιών συνόλου οικογενειών

β) αριθμός οικογενειών με απογόνους καθολικούς ιερωμένους/μοναχούς/μοναχές

γ) μέσος όρος παιδιών οικογενειών με απογόνους καθολικούς ιερωμένους/μοναχούς/μοναχές

δ) ποσοστό οικογενειών με απογόνους καθολικούς ιερωμένους/μοναχούς επί του συνόλου των οικογενειών

ε) ποσοστό οικογενειών με απογόνους αποκλειστικά καθολικούς ιερωμένους/μοναχούς επί του συνόλου των οικογενειών με απογόνους καθολικούς ιερωμένους/μοναχούς/μοναχές

στ) ποσοστό οικογενειών με απογόνους αποκλειστικά μοναχές επί του συνόλου των οικογενειών με απογόνους καθολικούς ιερωμένους/μοναχούς/μοναχές

ζ) ποσοστό οικογενειών με απογόνους καθολικούς ιερωμένους και μοναχές επί του συνόλου των οικογενειών με απογόνους καθολικούς ιερωμένους/μοναχούς/μοναχές

Τα στοιχεία που αφορούν τις ορθόδοξες οικογένειες είναι απλώς ενδεικτικά των στρατηγικών που ακολουθούνται, καθώς όχι μόνο είναι ιδιαίτερα μικρός ο αριθμός τους, αλλά και στα γενεαλογικά δέντρα, που αφορούν κυρίως δικαίωμα επικαρπίας μπενεφίτζιων, οι σχετικές πληροφορίες συχνά λανθάνουν. Το ίδιο ισχύει, σε μικρότερο βαθμό, για το συνολικό αριθμό καλογραιών και Δομινικανίδων. Τόσο οι ορθόδοξες, όμως, όσο και οι καθολικές οικογένειες των οποίων ένα ή περισσότεροι απόγονοι λαμβάνουν το ιερατικό/μοναχικό σχήμα, έχουν περισσότερα παιδιά από το μέσο όρο.

Μεταξύ των απογόνων του συνόλου των ορθόδοξων οικογενειών, το 9,75% γίνονται καθολικοί ιερωμένοι, ιερομόναχοι ή καλόγριες. Ως προς τους καθολικούς ιερωμένους, ενδεικτική είναι η περίπτωση των δώδεκα παιδιών του καθολικού Αγγελή Νταρζέντα και της ορθόδοξης Πελαγίας Αλαφούζου, που παντρεύονται σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα, ενώ ο ίδιος ο Αγγελής βαπτίζεται ορθόδοξος: τα παιδιά βαπτίζονται κατ'αρχήν ορθόδοξα όλα πλην μια κόρης, δυο γιοι και μια κόρη παντρεύονται καθολικούς και βαπτίζονται στο δόγμα αυτό, δυο γιοι γίνονται καθολικοί ιερωμένοι, ενώ τα υπόλοιπα μένουν άγαμα.⁹³

Συνολικά οι ορθόδοξες οικογένειες με ιερωμένους/μοναχούς έχουν από 3 ως 12 παιδιά, ενώ σε καμία δεν συμβαίνει να λαμβάνουν ιερατικό γιος και μοναχικό σχήμα κόρη. Η περίπτωση, εξάλλου, των τριών παιδιών του Αντώνη Σπυρίδου, είναι ενδεικτική των στρατηγικών που συμβαίνει να ακολουθούνται. Πρόκειται για τρεις κόρες, από τις οποίες, μετά το θάνατο του πατέρα τους, η μια παντρεύεται ενώ έχει ήδη αποφασιστεί οι δυο άλλες να γίνουν καλόγριες, όπως πράγματι συμβαίνει τέσσερα χρόνια αργότερα. Οι τελευταίες

Δύση, όπως συμβαίνει π.χ. στην Κέρκυρα τον 17^ο και 18^ο αιώνα, βλ. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου *Πρεσβείες ... ό.π.*, 117-119.

⁹³ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα IV, Το παράδειγμα των παιδιών του Σίφη Νταρζέντα, 107.

λαμβάνουν μικρά μερίδια της οικογενειακής περιουσίας και η έγγαμη σημαντικά μεγαλύτερο.⁹⁴

Οι απόγονοι των καθολικών οικογενειών γίνονται ιερωμένοι ή Δομινικανίδες σε υψηλότερο ποσοστό. Πρόκειται συνολικά για 142 πρόσωπα από τα οποία το 80,28% είναι ιερωμένοι και το 19,71% Δομινικανίδες, ενώ δεν μαρτυρείται περίπτωση βάπτισης στο ορθόδοξο δόγμα και παράλληλης λήψης μοναχικού σχήματος από άντρα ή γυναίκα.

Οι οικογένειες στις περιπτώσεις αυτές έχουν από 1 ως 13 παιδιά, ενώ σε λίγες περιπτώσεις πρόκειται για μοναχοπαιδί που ακολουθεί το ιερατικό/μοναχικό σχήμα (12,12% των οικογενειών με ένα παιδί) ή αντίστοιχα μοναχογιός ή μοναχοκόρη σε οικογένειες με δυο ή περισσότερα παιδιά.

Συνολικά, στα δυο τρίτα περίπου των οικογενειών συναντάται ένας απόγονος ιερωμένος/μοναχή, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις περισσότεροι. Οι οικογένειες με ένα ιερωμένο ή μια μοναχή έχουν κατά μέσο όρο 4 παιδιά (1-9), ενώ οι οικογένειες με ένα ή περισσότερους ιερωμένους ή/και μοναχές 7 παιδιά (4-13). Μεταξύ των τελευταίων περιλαμβάνεται και η μοναδική περίπτωση ζευγαριού του οποίου περισσότεροι από τους μισούς απόγονοι γίνονται ιερωμένοι.⁹⁵

Οι στρατηγικές που ακολουθούν πυρηνικές οικογένειες τεσσάρων ευρύτερων οικογενειών παρουσιάζουν αντίστοιχες τάσεις, αλλά και ορισμένες διαφορές, που οφείλονται κυρίως στον προσανατολισμό τους προς την Εκκλησία, ως εναλλακτική λύση αποκατάστασης, καθώς και στο δόγμα τους.

Πίνακας 11. Στοιχεία αποκατάστασης παιδιών τεσσάρων οικογενειών σε βάθος χρόνου

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)	ζ)	η)
11 Νταρζέντα	4	100,00%	81,81%	27,27%	55,55%	50,00%	9,09%	19,23%
9 Άλμπυ	6	100,00%	77,77%	66,66%	65,51%	63,63%	14,51%	40,90%
20 Ντελέντα	5	95,00%	55,55%	85,00%	48,62%	48,57%	35,77%	69,64%
11 Γίζη	4	90,90%	54,54%	54,54%	44,44%	60,00%	19,14%	39,13%
9 Γίζη ορθ.	4	88,88%	55,55%	44,44%	45,00%	60,00%	20,00%	41,17%

α) μέσος όρος παιδιών

β) ποσοστό οικογενειών με ένα τουλάχιστον έγγαμο παιδί

γ) ποσοστό οικογενειών που παντρεύουν τα μισά τουλάχιστον παιδιά τους

δ) ποσοστό οικογενειών με ένα τουλάχιστον παιδί ιερωμένο/μοναχό

ε) ποσοστό έγγαμων αγοριών

στ) ποσοστό έγγαμων κοριτσιών

ζ) ποσοστό ιερωμένων/μοναχών στο σύνολο των παιδιών

η) ποσοστό ιερωμένων/μοναχών στο σύνολο των άγαμων παιδιών

⁹⁴ Βλ. παραπάνω, 233-235.

⁹⁵ Βλ. ζευγάρι Νικολού Ντελέντα και Ειρήνης Σιγάλα, Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Ντελέντα, 136.

Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από: 11 πυρηνικές οικογένειες της ευρύτερης οικογένειας Νταρζέντα, καθολικές κατά κανόνα (81,81%), σε βάθος χρόνου επτά γενεών 9 της οικογένειας Άλμπυ, καθολικές όλες, σε βάθος χρόνου πέντε γενεών 20 της οικογένειας Ντελέντα, καθολικές όλες, σε βάθος χρόνου έξι γενεών 11 της οικογένειας Γίζη, ορθόδοξες κατά κανόνα (81,81%), σε βάθος χρόνου επτά γενεών.

Σημειώνουμε κατ'αρχήν ότι οι οικογενειακές στρατηγικές συνδέονται με τον αριθμό των παιδιών της κάθε οικογένειας και δεν παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις στο χρόνο. Επίσης, ότι στις οικογένειες με το μεγαλύτερο ποσοστό ιερωμένων/μοναχών συναντώνται και τα υψηλότερα ποσοστά άγαμων απογόνων, όπως διαπιστώσαμε και στα γενεαλογικά δέντρα.

Το στοιχείο που διαφοροποιεί κατά κύριο λόγο τις τρεις καθολικές οικογένειες, από εκείνες των γενεαλογικών δέντρων, είναι το μεγαλύτερο ποσοστό έγγαμων, αντρών κυρίως. Στις δυο από τις τρεις οικογένειες, εξάλλου, το συνολικό ποσοστό των ιερωμένων/μοναχών καθώς και το ποσοστό των άγαμων που γίνονται ιερωμένοι/μοναχές είναι κατά πολύ υψηλότερα. Οι συγκεκριμένες διαφοροποιούνται, επιπλέον, και λόγω μεγαλύτερου αριθμού παιδιών ανά πυρηνική οικογένεια, ιδιαίτερα η οικογένεια Άλμπυ, που εμφανίζει και το μεγαλύτερο ποσοστό ιερωμένων/μοναχών, τάση αντίστοιχη με εκείνη που συναντάται στα γενεαλογικά δέντρα. Οι πυρηνικές οικογένειες Νταρζέντα, εξάλλου, μεταξύ των οποίων είναι συχνοί οι μεικτοί γάμοι, με αποτέλεσμα δυο να είναι ορθόδοξες, παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά ιερωμένων/μοναχών.⁹⁶

Οι οικογένειες Γίζη στο σύνολό τους διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες, ως προς το χαμηλότερο ποσοστό έγγαμων απογόνων. Πρόκειται, όμως, κυρίως για τους άντρες, ενώ το ποσοστό των έγγαμων γυναικών είναι κατά πολύ υψηλότερο. Έχουν ιερωμένους/μοναχούς/μοναχές σε μικρότερη συχνότητα από τις αμιγώς καθολικές οικογένειες, σε υψηλότερο, ωστόσο, από την οικογένεια Νταρζέντα.

Οι ορθόδοξες, εξάλλου, οικογένειες Γίζη παρουσιάζουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά, αν και το ποσοστό των έγγαμων είναι ελαφρά υψηλότερο, ενώ οι απόγονοι που λαμβάνουν το ιερατικό/μοναχικό σχήμα περισσότεροι, κυρίως ως προς τους άγαμους. Το γεγονός οφείλεται στην ιδιαίτερη σχέση της οικογένειας με την Εκκλησία. Σημειώνουμε ότι μεταξύ των μελών της συγκαταλέγεται και Ορθόδοξος Επίσκοπος, ενώ είναι εκείνοι που ιδρύουν τη γυναικεία ορθόδοξη μονή του Αγίου Νικολάου.

⁹⁶ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα IV, Το παράδειγμα των απογόνων του Σίφη Νταρζέντα, 108 κ.εξ.· Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 123 κ.εξ.· Το παράδειγμα της οικογένειας Ντελέντα, 143 κ.εξ.

Ο μέσος όρος των παιδιών, τέλος, φαίνεται να συνδέεται με το δόγμα των οικογενειών, καθώς τόσο στην οικογένεια Νταρζέντα όσο και σε εκείνη των Γίζη είναι μικρότερος και αντίστοιχος με εκείνο που συναντάται στα γενεαλογικά δέντρα.⁹⁷

2. Μεταβίβαση μεριδίων της οικογενειακής περιουσίας

Η σειρά προικοδότησης και η αναλογία του μεριδίου της οικογενειακής περιουσίας που λαμβάνει κάθε παιδί, αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά των οικογενειακών στρατηγικών. Συνδέονται με το φύλο των παιδιών της πυρηνικής οικογένειας, τη σειρά γέννησής τους, καθώς και το χαρακτήρα της προικοδότησης, εάν δηλαδή πρόκειται για μελλόνυμφους, καθολικούς ιερωμένους ή μοναχές. Συνδέονται, ωστόσο, και με πτυχές συνολικών στρατηγικών που ακολουθούν κάθε φορά συγκεκριμένες οικογένειες, τις οποίες δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ακριβώς σε όλες τις περιπτώσεις, όπως τα κριτήρια επιλογής συζύγων, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ή ανάγκες παιδιών κλπ.⁹⁸

Η ίδια η πρακτική μεταβίβασης στους κόλπους της οικογένειας, κυρίως της πυρηνικής καθορίζεται από την έννοια που έχει η οικογενειακή περιουσία, ως κεφάλαιο το οποίο ανήκει συνολικά στα μέλη της, δημιουργείται μέσα από αλληπάλληλες μεταβιβάσεις, αλλά και την εργασία των μελών, έτσι ώστε όλοι δικαιούνται τμήμα της, ενώ προορίζεται για μελλοντική μεταβίβαση στα νέα μέλη της.⁹⁹

Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από σώμα 76 οικογενειών που συγκροτείται βάσει των γενεαλογικών δέντρων και/ή των προικοδομητηρίων και των διαθηκών κυρίως, καθώς και άλλων εγγράφων. Οι οικογένειες αυτές παρουσιάζουν χρονική κατανομή αντίστοιχη με του συνόλου των προικοδοτούμενων, αλλά διαφοροποιούνται ως προς το ότι συγκροτούνται από ζευγάρια κατά πολύ μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας, από τα οποία επτά στα δέκα παντρεύονται σύμφωνα με το καθολικό δόγμα, και έχουν όλες τουλάχιστον δυο παιδιά, ώστε να είναι δυνατή και η εξέταση της προικοδότησης και της αναλογίας των μεριδίων που λαμβάνουν.¹⁰⁰

Πρόκειται για οικογένειες με 4 παιδιά κατά μέσο όρο (2-12), από τα οποία τα 2 είναι αγόρια (έως 7) και τα 2 κορίτσια (έως 7 επίσης). Έγγαμα είναι δυο από τα παιδιά κατά μέσο

⁹⁷ Βλ. αναλυτικά Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 152 κ.εξ.

⁹⁸ Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 275.

⁹⁹ Βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 262, 266, 299-300· Yannissopoulou, *Sociétés...* ό.π., 375-376

¹⁰⁰ Τρεις οικογένειες συγκροτούνται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, οι μισές τον 17^ο (22 το πρώτο μισό και 19 το δεύτερο), μια στις τέσσερις τον 18^ο (17 το πρώτο μισό και 14 το δεύτερο), και μια το 1800. Δεν περιλάβαμε στο συγκεκριμένο σώμα περισσότερες οικογένειες των αρχών του 19^{ου} αιώνα, καθώς στις περιπτώσεις για τις οποίες διαθέτουμε στοιχεία, πρόκειται για παιδιά που προικοδοτούνται μετά το 1821, σε συνθήκες που είναι πλέον διαφορετικές. Το ύψος των περιουσιών των οικογενειών υπολογίζεται σχεδόν πάντα βάσει της προίκας που λαμβάνουν τα ζευγάρια που τις συγκροτούν ή, σε λίγες περιπτώσεις, βάσει του μεγέθους της περιουσίας που κληροδοτούν οι γονείς ή της προίκας που λαμβάνουν τα παιδιά. Είναι γνωστό σε 75 περιπτώσεις: 18,66% μικρό, 18,66% μέτριο και 62,66%

όρο (1-8) και ένα μένει άγαμο (είτε παντρεύονται όλα, είτε μένουν άγαμα έως και 7). Εξάλλου, έως και 3 γιοι κάθε οικογένειας γίνονται καθολικοί ιερωμένοι/ ιερομόναχοι (0,5 κατά μέσο όρο), ενώ έως 2 κόρες γίνονται μοναχές (κατά μέσο όρο καμία).

Σημειώνουμε ότι δεν διαθέτουμε στοιχεία στο σύνολο των οικογενειών για κάθε φαινόμενο που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Προικοδότηση

Πίνακας 12. Σειρά προικοδότησης κατά φύλο των παιδιών οικογενειών που έχουν τουλάχιστον από ένα παιδί διαφορετικού φύλου

αριθ. οικογενειών	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)
52	2 - 12	5	61,53%	18,75%	38,46%	45,00%
41 καθ.	2 - 12	5	60,97%	24,00%	39,02%	56,25%
11 ορθ.	2 - 12	4	63,63%	-	36,36%	-
21 δίχως ιερωμ/μοναχές	2 - 6	2	66,66%	-	33,33%	-

α) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός παιδιών

β) μέσος όρος παιδιών

γ) ποσοστό οικογενειών στις οποίες προικοδοτείται πρώτα μια τουλάχιστον κόρη

δ) ποσοστό οικογενειών στις οποίες η κόρη που προικοδοτείται πρώτη θα γίνει μοναχή

ε) ποσοστό οικογενειών στις οποίες προικοδοτείται πρώτα ένας τουλάχιστον γιος

στ) ποσοστό οικογενειών στις οποίες ο γιος που προικοδοτείται πρώτος θα γίνει καθολικός ιερωμένος

Όπως διαπιστώσαμε ήδη τα κορίτσια παντρεύονται κάπως συχνότερα από τα αγόρια. Έξι στις δέκα οικογένειες προικοδοτούν πρώτα τουλάχιστον μια από τις κόρες, συχνότερα οι ορθόδοξες και αρκετά συχνότερες οι οικογένειες στις οποίες κανένα από τα παιδιά δεν γίνεται ιερωμένος ή μοναχή. Το τελευταίο οφείλεται στο γεγονός ότι συνήθως οι καθολικοί ιερωμένοι και οι Δομινικανίδες προικοδοτούνται πριν από τα παιδιά που πρόκειται να παντρευτούν, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Οι ορθόδοξοι, εξάλλου, προικοδοτούν σε μεγαλύτερο ποσοστό μια κόρη πρώτα, παρά το γεγονός ότι μεταξύ αυτών είναι λιγότερες οι μοναχές, διότι ο κύριος τρόπος αποκατάστασης των κοριτσιών είναι ο γάμος και έτσι φροντίζουν κατ'αρχήν να αποκαταστήσουν τουλάχιστον ένα από αυτά.¹⁰¹

Η σειρά προικοδότησης εξαρτάται, εξάλλου, και από το συνολικό αριθμό των παιδιών του κάθε φύλου. Σε κάθε περίπτωση υπενθυμίζουμε ότι η προικοδότηση μελλοννυμφων δεν συμπίπτει απολύτως χρονικά με το γάμο τους, με αποτέλεσμα τα μεταβιβαζόμενα αγαθά να

μεγάλο. Πρόκειται για 53 ζευγάρια που παντρεύονται σύμφωνα με το καθολικό δόγμα (69,73%) και 23 που παντρεύονται σύμφωνα με το ορθόδοξο.

¹⁰¹ Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 300.

περιέρχονται στην κυριότητα των προικοδοτούμενων λίγους μήνες ή ένα χρόνο μετά τη σχετική πράξη κατά κανόνα, ενώ η προικοδότηση ιερωμένων και μοναχών συνεπάγεται άμεση απόδοση των μεταβιβαζόμενων.

Πίνακας 13α. Σειρά προικοδότησης κατά φύλο ανάλογα με τον αριθμό των κοριτσιών αριθ. οικογενειών

αριθ. οικογενειών	α)	β)	γ)	δ)
52	1 - 7	2	61,53%	18,75%
21 δίχως ιερωμ/ μοναχ.	1 - 6	2	66,66%	
13	1	1	69,20%	-
9 δίχως ιερωμένους	1	1	77,77%	-
21	2	2	57,14%	16,66%
9 δίχως ιερωμ/μοναχ.	2	2	44,44%	-
18	3 - 7	4	63,15%	41,66%
3 δίχως ιερωμ/μοναχ.	3 - 6	4	100,00%	-

α) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός κοριτσιών

β) μέσος όρος κοριτσιών

γ) ποσοστό οικογενειών στις οποίες προικοδοτείται πρώτα μια τουλάχιστον κόρη

δ) ποσοστό οικογενειών στις οποίες η κόρη που προικοδοτείται πρώτη θα γίνει μοναχή

Πίνακας 13β. Σειρά προικοδότησης κατά φύλο ανάλογα με τον αριθμό των αγοριών αριθ. οικογενειών

αριθ. οικογενειών	α)	β)	γ)	δ)
52	1 - 6	2	38,46%	45,00%
21 δίχως ιερωμ/μοναχ.	1 - 4	1	33,33%	
15	1	1	20,00%	-
12 δίχως μοναχές	1	1	25,00%	-
13	2	2	46,15%	33,33%
6 δίχως ιερωμ/μοναχ.	2	2	50,00%	-
24	3 - 6	4	41,66%	70,00%
3 δίχως ιερωμ/μοναχ.	3 - 4	4	33,33%	-

α) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός αγοριών

β) μέσος όρος αγοριών

γ) ποσοστό οικογενειών στις οποίες προικοδοτείται πρώτα ένας τουλάχιστον γιος

δ) ποσοστό οικογενειών στις οποίες ο γιος που προικοδοτείται πρώτος θα γίνει καθολικός ιερωμένος

Κατ'αρχήν σημειώνουμε ότι, όπως και γενικότερα προκύπτει από τις πηγές, δεν συμβαίνει μοναχοκόρη να λαμβάνει το μοναχικό σχήμα, ενώ αντίστοιχη περίπτωση μοναχογιού είναι ιδιαίτερα σπάνια.

Οι μοναχοκόρες προικοδοτούνται πριν από τους αδερφούς τους σε μεγαλύτερη συχνότητα, κυρίως όταν από τους τελευταίους δεν γίνεται κανείς ιερωμένος. Αντίστοιχη στρατηγική, σε μικρότερο βαθμό, ακολουθείται και στις οικογένειες με τρία ή περισσότερα κορίτσια, όπου όμως τουλάχιστον ένα προικοδοτείται πριν από τα αδέρφια του σε όλες τις περιπτώσεις, όταν δεν περιλαμβάνεται ιερωμένος/μοναχή. Ωστόσο, όταν υπάρχουν δυο κόρες σπανιότερα προικοδοτείται πρώτη η μια από αυτές, και σε μικρότερο βαθμό όταν κανένα από τα παιδιά της οικογένειας δεν είναι ιερωμένος/μοναχός.

Δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε ακριβώς τους λόγους της διαφοροποίησης αυτής, σημειώνουμε, ωστόσο, ότι θα πρέπει να οφείλεται, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, στο γεγονός ότι οι συγκεκριμένες οικογένειες είναι σε μεγαλύτερο ποσοστό καθολικές (76,19%) και, όπως είδαμε αμέσως παραπάνω, οι καθολικοί προικοδοτούν πρώτα μια τουλάχιστον κόρη σε χαμηλότερο ποσοστό από τους ορθόδοξους.

Η προικοδότηση των αγοριών παρουσιάζει αντίστροφα χαρακτηριστικά, παρά το γεγονός ότι το ποσοστό των ιερωμένων είναι κατά πολύ υψηλότερο από εκείνο των κοριτσιών που λαμβάνουν το μοναχικό σχήμα. Στις οικογένειες, εξάλλου, με τρία τουλάχιστον αγόρια το ποσοστό των καθολικών οικογενειών είναι επίσης υψηλό (87,50%), και είναι πιθανό, ως ένα σημείο, η σειρά προικοδότησης να εξαρτάται και από τη σειρά γέννησης, ανεξαρτήτως φύλου.

Πίνακας 13γ. Σειρά προικοδότησης ιερωμένων και Δομινικανίδων

αριθ. οικογενειών	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)	ζ)	η)
12 με Δομ.	5	2	3	-	-	58,33%	41,66%	-
29 με ιερωμ.	5	3	2	34,48%	31,08%	-	-	-
8 με ιερωμ. & Δομ.	5	3	2	12,50%	12,50%	37,50%	50,00%	75,00%

α) μέσος όρος παιδιών

β) μέσος όρος αγοριών

γ) μέσος όρος κοριτσιών

δ) ποσοστό οικογενειών που προικοδοτούν πρώτα για ιερωμένο

ε) ποσοστό οικογενειών που προικοδοτούν για ιερωμένο πριν από τους άλλους γιους

στ) ποσοστό οικογενειών που προικοδοτούν πρώτα κόρη Δομινικανίδα

ζ) ποσοστό οικογενειών που προικοδοτούν Δομινικανίδα πριν από τις άλλες κόρες

η) ποσοστό οικογενειών που προικοδοτούν Δομινικανίδα πριν από για ιερωμένο

Τα στοιχεία του πίνακα 13γ, που αναφέρονται στο σύνολό τους σε οικογένειες καθολικές, επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι Δομινικανίδες και ιερωμένοι συναντώνται σε οικογένειες πολυμελείς, εφόσον η συγκεκριμένη επιλογή συνεπάγεται ότι τα παιδιά αυτά λαμβάνουν κατά κανόνα μικρότερο τμήμα της οικογενειακής περιουσίας, και κατά συνέπεια εξασφαλίζονται μεγαλύτερες προίκες στα υπόλοιπα παιδιά, ώστε να έχουν περισσότερες

πιθανότητες να παντρευτούν. Εξάλλου, η κυρίαρχη επιδίωξη της οικογένειας είναι να παντρέψει τα παιδιά της, οπότε και όταν έχει μικρό αριθμό παιδιών, είναι λιγότερα εκείνα που λαμβάνουν το ιερατικό/μοναχικό σχήμα.

Το γεγονός ότι οι Δομινικανίδες προικοδοτούνται πριν από τα άλλα παιδιά, ανεξαρτήτως φύλου των τελευταίων, συνδέεται με την ηλικία εισόδου τους στο μοναστήρι, που είναι κατά πολύ μικρότερη από τη μέση ηλικία γάμου των γυναικών, αλλά παρουσιάζει και μεγάλες διακυμάνσεις. Η ίδια η ηλικία εισόδου στο μοναστήρι, ωστόσο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι είναι αποτέλεσμα του οικογενειακού προγραμματισμού, σε σημαντικό βαθμό, καθώς δεν ορίζεται από το μοναστήρι.

Αντίστοιχη τάση παρατηρείται ως προς την προικοδότηση των ιερωμένων, όπου όμως η ηλικία λήψης του πατριμονίου είναι σχετικά σταθερή και καθορίζεται από εκκλησιαστικούς κανόνες. Ωστόσο, η παροχή πατριμονίου επιβαρύνει περισσότερο τον οικογενειακό προγραμματισμό, καθώς είναι μάλλον υψηλότερο από τις προίκες των Δομινικανίδων, και ακριβώς λόγω και της συγκεκριμένης ηλικίας που πρέπει να έχουν οι προικοδοτούμενοι, το ποσοστό των ιερωμένων που προικοδοτούνται πριν από τα άλλα αγόρια της οικογένειας είναι χαμηλότερο.

Διαφορετική, ωστόσο, είναι η περίπτωση των καλογραιών της οικογένειας Γίζη, που δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των οικογενειών του πίνακα 13γ, και είναι η μόνη ορθόδοξη οικογένεια για την οποία διαθέτουμε πληροφορίες: οι δυο κόρες της οικογένειας γίνονται μοναχές μετά το γάμο των αδερφών τους, καθώς είναι οι ίδιες και οι τρεις αδερφοί τους που ιδρύουν την ορθόδοξη γυναικεία μονή.¹⁰²

Διαθέτουμε στοιχεία για τη σειρά γέννησης των παιδιών σε 20 οικογένειες, ενώ στις 18 από αυτές και για τη σειρά προικοδότησης όσων παντρεύονται ή γίνονται ιερωμένοι/Δομινικανίδες. Πρόκειται για οικογένειες που δημιουργούνται όλες πλην μιας με γάμο στο καθολικό δόγμα και διαθέτουν, επίσης, όλες, πλην μιας, μεγάλες περιουσίες, ενώ συγκροτούνται κατά 60% τον 18^ο αιώνα.¹⁰³ Θα αναφερθούμε, λοιπόν, στα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης στρατηγικής, λαμβάνοντας υπόψη ότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν ισχύουν και σε ευρύτερη κλίμακα.

¹⁰² Βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 155. Σημειώνουμε, επίσης, ότι από τους τρεις γιους της οικογένειας παντρεύονται οι δυο και ο άλλος γίνεται ιερομόναχος, άγνωστο πότε ακριβώς. Στην προκειμένη περίπτωση, εξάλλου, δεν πρόκειται ακριβώς για προικοδότηση αλλά για αφιέρωση τμήματος της οικογενειακής περιουσίας για την ίδρυση της μονής.

¹⁰³ Η ορθόδοξη οικογένεια, που δημιουργείται από τον μεικτό γάμο του Μιχαήλ Γίζη με την καθολική Μαρούσα Μαθά, διαθέτει επίσης μεγάλη περιουσία, βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της

Πίνακας 14. Γαμηλιότητα κατά σειρά γέννησης

αρ. οικογενειών	1 ^ο παιδί	α)	β)	γ)	δ)	ε)
11 οικογ.	έγγαμο	55,00%	5	2	3	63,63%
9 οικογ.	μη έγγαμο	45,00%	4	3	2	55,55%
4 οικογ.	άγαμο απλώς	20,00%	6	3	3	75,00%
3 οικογ.	ιερωμένος	15,00%	4	4	0	-
2 οικογ.	Δομινικανίδα	10,00%	5	3	3	100,00%
20 οικογ.			5	3	2	60,0%

α) ποσοστό επί του συνόλου των 20 οικογενειών

β) μέσος όρος παιδιών

γ) μέσος όρος αγοριών

δ) μέσος όρος κοριτσιών

ε) ποσοστό οικογενειών στις οποίες το πρώτο παιδί είναι κορίτσι επί του συνόλου της συγκεκριμένης κατηγορίας

Πίνακας 15. Προικοδότηση σε σχέση με τη σειρά γέννησης των παιδιών σε 18 οικογένειες

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)	ζ)	η)	θ)	ι)
9 οικογ. κατά σειρά	2 - 8	4	1 - 4	2	0 - 6	2	0 - 2	1	0-1	0
9 οικογ. όχι κατά σειρά	4 - 12	5	2 - 7	4	0 - 7	2	0- 2	1	0-1	0
18	2-12	5	1-7	3	0-7	2	0-2	1	0-1	0

α) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός παιδιών

β) μέσος όρος παιδιών

γ) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός αγοριών

δ) μέσος όρος αγοριών

ε) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός κοριτσιών

στ) μέσος όρος κοριτσιών

ζ) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός ιερωμένων

η) μέσος όρος ιερωμένων

θ) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός Δομινικανίδων

ι) μέσος όρος Δομινικανίδων

Κατά κανόνα το πρώτο παιδί παντρεύεται ή τουλάχιστον γίνεται ιερωμένος/μοναχή. Στις περιπτώσεις, εξάλλου, που μένει απλώς άγαμο, είναι συνήθως κορίτσι, ενώ η οικογένειά του έχει μεγάλο αριθμό παιδιών, τα οποία είναι συχνότερα ιερωμένοι/μοναχοί, κάποια, μάλιστα, προικοδοτούνται πριν από τα έγγαμα παιδιά. Στο τελευταίο, πιθανόν, οφείλεται το γεγονός ότι η πρώτη κόρη μένει τελικά άγαμη.

Το στοιχείο, εξάλλου, που διαφοροποιεί τις οικογένειες που προικοδοτούν τα παιδιά τους κατά σειρά γέννησης είναι ότι συνολικά έχουν λιγότερα παιδιά, και μάλιστα λιγότερα αγόρια.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των 9 παιδιών του Λάζαρου Άλμπυ και της Κατερίνας Ντελέντα, πέντε αγοριών και τεσσάρων κοριτσιών, για τα οποία γνωρίζουμε τη

οικογένειας Γίζη, 147 και Παράρτημα Ι, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχαήλ Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 16-17.

σειρά γέννησης σε όλες τις περιπτώσεις, καθώς και τη σειρά προικοδότησης σε όλες πλην μιας: το 1^ο παιδί, η Μαρία, προικοδοτείται πρώτο· το 2^ο, επίσης, κόρη, δεύτερο· το 6^ο παιδί, ο πρε Αντώνης φαίνεται ότι προικοδοτείται τρίτο, ενώ πεθαίνει τη χρονιά της προικοδότησής τους· το 3^ο που είναι ο πρωτότοκος γιος, προικοδοτείται τέταρτο, και το 4^ο, ο δευτερότοκος γιος προικοδοτείται στη συνέχεια, ενώ και οι δυο παντρεύονται την ίδια χρονιά· το 5^ο παιδί, γιος, προικοδοτείται έκτο· το 8^ο, γιος, προικοδοτείται έβδομο· όγδοο προικοδοτείται το 7^ο παιδί, κόρη, και τέλος η μικρότερη κόρη και τελευταίο παιδί.¹⁰⁴ Αντίθετα, στην περίπτωση των τεσσάρων γιων και των δυο θυγατέρων του Νικολού Άλμπυ και της Πλυτώσ Άλμπυ, διαπιστώνουμε ότι τα παιδιά, που παντρεύονται όλα, προικοδοτούνται κατά απόλυτη σειρά γέννησης.¹⁰⁵

Το ίδιο συμβαίνει και στη μοναδική οικογένεια με μικρή οικονομική επιφάνεια, όπου η μοναχοκόρη παντρεύεται πρώτη και ο μοναχογιός, που γεννιέται αργότερα, προικοδοτείται μετά από εκείνη για να γίνει ιερωμένος. Η συγκεκριμένη οικογένεια παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς δημιουργείται από το δεύτερο γάμο του Μπενετή Νταρζέντα. Σημειώνουμε ότι τα παιδιά του και από τους δυο γάμους τείνουν να παντρεύονται σε αρκετά μικρή ηλικία, όπως και ο ίδιος.

Ο μισέρ Μπενετής, που διέθετε αρχικά μάλλον μεγάλη περιουσία, παντρεύεται το 1641, σε ηλικία 23 ετών, την Ειρήνη Αλαφούζου, με την οποία αποκτά, κατά σειρά γέννησης: τον Μάρκο, την Μαρουλία, τον Αγγελή και τον Αντρέα. Η πρωτότοκη κόρη του προικοδοτείται πρώτη, το 1667, σε ηλικία 16 ετών, για να παντρευτεί, και λαμβάνει το μεγαλύτερο μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας. Οκτώ χρόνια μετά, το 1675, η σύζυγος του Μπενετή, Ειρήνη, συντάσσει διαθήκη, με την οποία κληροδοτεί αγαθά μικρής αξίας κυρίως στον γιο της Μάρκο και τα άλλα της παιδιά. Ένα χρόνο αργότερα, μεταβιβάζει μαζί με τον Μπενετή το πατριμόνιο του Μάρκου, μικρής αξίας, ενώ εκείνος είναι ήδη 27 ετών. Το 1677, ενώ η Ειρήνη έχει πλέον πεθάνει, προικοδοτείται ο Αγγελής, σε ηλικία 22 ετών, για να παντρευτεί, ο οποίος λαμβάνει σαφώς μικρότερη προίκα από την αδερφή του, αλλά μεγαλύτερη από τον ιερωμένο Μάρκο. Ο μικρότερος γιος της οικογένειας, εξάλλου, γίνεται επίσης ιερωμένος, χωρίς να γνωρίζουμε ακριβώς την ηλικία κατά την οποία προικοδοτείται. Ωστόσο, το 1677, 19 ετών, συντάσσει διαθήκη, λόγω ασθενείας, με την οποία κληροδοτεί το πατριμόνιό του, μικρής αξίας, κυρίως στον αδερφό του πρε Μάρκο και τα άλλα του αδέρφια.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 117.

¹⁰⁵ Βλ. ό.π., 115-116.

¹⁰⁶ Βλ. 8 Ιανουαρίου 1667 ό.π., Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 2 υποφ. ε' 30 Οκτωβρίου 1675 ό.π., Α' Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. β' 14 Νοεμβρίου 1676 ό.π., Γ' Δωρητήρια, Φάκ. 1 υποφ. δ' 29 Απριλίου 1677 ό.π., Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 3 υποφ. α' 7 Φεβρουαρίου 1677 ό.π., Α' Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. β'. Ο Μπενετής καθώς και όλα του τα παιδιά συναντώνται σε ικανό αριθμό γενεαλογικών δέντρων, βλ. κυρίως γενεαλογικό δέντρο για το μπενεφίτζιο της κόρης του Μαρούσας

Ο Μπενετής παντρεύεται σε δεύτερο γάμο την Τζάνα Αλεφραγγή, διαθέτοντας πλέον μικρή οικονομική επιφάνεια, με την οποία αποκτά επίσης τέσσερα παιδιά: την Μαρούσα και την Φλουριά το 1680, και αργότερα τον Τζάνε και την Νικολέτα. Η πρωτότοκη κόρη του προικοδοτείται το 1694, σε ηλικία 14 ετών, λαμβάνοντας μέτρια προίκα. Δυο χρόνια αργότερα, 78 ετών πλέον, ο Μπενετής συντάσσει διαθήκη για να κληροδοτήσει αγαθά μικρής αξίας στα τρία μικρότερα παιδιά του, 5-16 ετών, ορίζοντας μεγαλύτερο μερίδιο για τον γιο του Τζάνε. Εκείνος λαμβάνει πατριμόνιο μικρής αξίας το 1705, σε ηλικία 21 ετών, ενώ οι δυο αδερφές του μένουν άγαμες.¹⁰⁷

Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι στην πρώτη όπως και στη δεύτερη οικογένεια του Μπενετή τα έγγαμα παιδιά λαμβάνουν μεγαλύτερα μερίδια από τα άγαμα, ιδιαίτερα οι κόρες, ενώ μεταξύ των άγαμων μεγαλύτερα μερίδια της οικογενειακής περιουσίας λαμβάνουν οι ιερωμένοι. Επίσης ότι οι κόρες παντρεύονται πρώτες, σε μικρή ηλικία, ενώ ο πρωτότοκος γιος από τον πρώτο γάμο λαμβάνει το πατριμόνιό του πριν από τον έγγαμο αδερφό του.¹⁰⁸

Αναλογία μεριδίων

Τα άγαμα παιδιά, που δεν γίνονται ιερωμένοι/μοναχοί, λαμβάνουν το μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας που τους αναλογεί συνήθως υπό τη μορφή κληροδοσίας ή, ορισμένες φορές, ως αδερφομοίρι ή δωρεά. Στις περιπτώσεις αυτές μπορούμε να εκτιμήσουμε, ως ένα βαθμό, το ύψος του κυρίως από τις διαθήκες, που κινούνται κατά κανόνα σε μικρότερα μεγέθη από εκείνα των έγγαμων, καθώς οι διαθήκες των γονέων ή άλλες πράξεις μεταβίβασης συχνά λανθάνουν.¹⁰⁹

Αντίθετα, τα έγγαμα παιδιά, οι καθολικοί ιερωμένοι, όπως και οι μοναχές, λαμβάνουν το μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας που τους αναλογεί, κυρίως ως προίκα, έστω και εάν μπορεί αρχικά να τους μεταβιβάζεται υπό τη μορφή κληρονομιάς. Υπενθυμίζουμε ότι ο μεγαλύτερος όγκος της προίκας στις περιπτώσεις αυτές προέρχεται από αγαθά της πυρηνικής οικογένειας, χωρίς να λείπουν και οι περιπτώσεις όπου παρέχεται από μέλη της ευρύτερης οικογένειας, θείους/θείες συνήθως, και με μεγαλύτερη συχνότητα στους καθολικούς ιερωμένους.¹¹⁰

Η στρατηγική που ακολουθείται σχεδόν πάντοτε συνίσταται στη μεταβίβαση μεγαλύτερων μεριδίων στα έγγαμα παιδιά, ανεξαρτήτως δόγματος, αριθμού και φύλου

Νταρζέντα συζύγου του Μαρίνου Κλιμόπουλου *ό.π.*, II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα.

¹⁰⁷ Βλ. 1 Δεκεμβρίου 1694 *ό.π.*, I. Πολιτειακό Τμήμα, Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 3 υποφ. γ' 14 Μαρτίου 1696 *ό.π.*, Α' Διαθήκες, Φάκ. 3 υποφ. ε' 20 Ιουλίου 1705 *ό.π.*, Ζ' Πατριμόνια, Φάκ. 1 υποφ. γ'.

¹⁰⁸ Βλ. αντίστοιχα στη Νάξο, καθώς ο γάμος μεγάλου κύρους μιας κόρης τουλάχιστον προσδίδει αξία και στα άλλα παιδιά, Kasdagli, *Land...* *ό.π.*, 283-284.

¹⁰⁹ Βλ. παραπάνω, 162.

παιδιών ή οικονομικής επιφάνειας της πυρηνικής ή/και της ευρύτερης οικογένειας, έτσι ώστε το νέο ζευγάρι να είναι αυτοδύναμο και ανεξάρτητο.¹¹¹ Όλα τα παιδιά, ωστόσο, λαμβάνουν κάποιο μερίδιο, έστω και ιδιαίτερα μικρό, στην περίπτωση που απλώς μένουν άγαμα, ενώ συμβαίνει και η διαφορά μεγεθών μεταξύ έγγαμων-άγαμων να μην είναι συντριπτική υπέρ των πρώτων, ιδιαίτερα σε οικογένειες μικρότερης οικονομικής επιφάνειας και ορθόδοξης.

Το παράδειγμα, εξάλλου, των παιδιών του Νικολού Γίζη και της Μαργαρίτας Σπανοπούλου, οικογένειας ορθόδοξης μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, όπου η άγαμη κόρη λαμβάνει μερίδιο ανάλογο με εκείνα του έγγαμου αδερφού και της έγγαμης αδερφής της, αποτελεί ένδειξη μεγαλύτερης ακόμη διαφοροποίησης μεταξύ των στρατηγικών που ακολουθούνται σε κάθε οικογένεια, αν και δεν μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό γενικότερης τάσης.¹¹²

Τα παραπάνω αποτελούν τη γενικότερη εντύπωση που αποκομίζει κανείς μελετώντας τις πηγές, αλλά προκύπτουν και από μικρό αριθμό συγκεκριμένων οικογενειών.¹¹³

Εξετάζοντας την αναλογία μεριδίων που λαμβάνουν τα έγγαμα παιδιά σε σύγκριση με εκείνα που λαμβάνουν τα παιδιά που είναι μεν άγαμα αλλά γίνονται ιερωμένοι ή μοναχές, διαπιστώνουμε εξάλλου, ότι οι προίκες των έγγαμων κινούνται σε υψηλότερα επίπεδα, των μοναχών (Δομινικανίδων ή ορθόδοξων) σε χαμηλότερα κατά πολύ, ενώ των καθολικών ιερωμένων συμβαίνει κάποτε να πλησιάζουν τα μεγέθη της προίκας των έγγαμων.¹¹⁴ Το γεγονός επιβεβαιώνεται σε 19 καθολικές πυρηνικές οικογένειες για τις οποίες γνωρίζουμε, στο σύνολο των παιδιών, το ύψος της προίκας έγγαμων και ιερωμένων/μοναχών.

¹¹⁰ Βλ. χαρακτηριστικά στο Παράρτημα II, Το παράδειγμα των ιερωμένων της οικογένειας Συρίγου, 47 κ.εξ.

¹¹¹ Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 242.

¹¹² Βλ. Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 16-17.

¹¹³ Τα σχετικά στοιχεία προέρχονται από 17 από τις 76 οικογένειες, όπου σε 16 τα έγγαμα παιδιά λαμβάνουν μεγαλύτερα μερίδια, στις δυο μόνο ελάχιστα μεγαλύτερα, ενώ στην περίπτωση Γίζη ίσα. Πρόκειται για οικογένειες που έχουν κατά μέσο όρο 4 παιδιά (3-8), 2 αγόρια και 2 κορίτσια, συνολικά 2 έγγαμα παιδιά και ένα απλώς άγαμο, ενώ από τους γιους έως και δυο γίνονται ιερωμένοι και από τις κόρες έως και δυο μοναχές. Το ένα τέταρτο περίπου των οικογενειών είναι ορθόδοξες, οι υπόλοιπες καθολικές, ενώ σε 11 περιπτώσεις διαθέτουν μεγάλη οικονομική επιφάνεια, σε 5 μέτρια και σε μια μικρή. Οι περιπτώσεις όπου τα έγγαμα παιδιά λαμβάνουν μόνο ελαφρώς μεγαλύτερο μερίδιο από τα άγαμα αφορούν, εξάλλου, δυο ορθόδοξες οικογένειες μέτριας και μικρής οικονομικής επιφάνειας.

Πίνακας 16. Αναλογία μεγεθών της προίκας έγγαμων και ιερωμένων/μοναχών

	οικογ.	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)	ζ)	η)	θ)
μεγαλύτερη έγγαμα	14	3-8	5	3	2	0-3	1	0-2	1	92,85%
ίσες	5	4-8	5	2	3	1	1	-	-	60,00%
σύνολο	19	3-8	5	3	2	0-3	1	0-2	-	84,21%

- α) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός παιδιών
 β) μέσος όρος παιδιών
 γ) μέσος όρος αγοριών
 δ) μέσος όρος κοριτσιών
 ε) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός ιερωμένων
 στ) μέσος όρος ιερωμένων
 ζ) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός Δομινικανίδων
 η) μέσος όρος Δομινικανίδων
 θ) ποσοστό οικογενειών μεγάλης οικονομικής επιφάνειας

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι οικογένειες στις οποίες μεταβιβάζοντες προίκες ίσης αξίας, έχουν μικρότερη οικονομική επιφάνεια, ενώ η προικοδότηση αφορά έγγαμα παιδιά και ιερωμένους αποκλειστικά. Αντίθετα, οι οικογένειες στις οποίες τα έγγαμα παιδιά λαμβάνουν μεγαλύτερες προίκες, διαθέτουν σχεδόν αποκλειστικά μεγάλη οικονομική επιφάνεια, έχουν κατά μέσο όρο περισσότερα αγόρια, λιγότερους ιερωμένους αλλά τουλάχιστον μια Δομινικανίδα. Όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια, υπάρχει η τάση στις οικογένειες μικρότερης οικονομικής επιφάνειας να αποδίδονται σχετικά ίσα μερίδια και μεταξύ των έγγαμων, ώστε να εξασφαλίζονται επωφελή συνοικέσια, ενώ στις οικογένειες μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας ορισμένα έγγαμα λαμβάνουν συνήθως μεγαλύτερα μερίδια, εφόσον και εκείνα που θα λάβουν μικρότερη προίκα υπάρχει η δυνατότητα να εξασφαλίσουν καλούς γάμους.¹¹⁵

Η αναλογία των μεριδίων που λαμβάνουν τα έγγαμα παιδιά εξαρτάται από τον αριθμό τους, τη σειρά προικοδότησης, το φύλο, αλλά και την οικονομική επιφάνεια της οικογένειας, καθώς και το δόγμα της.

Τα σχετικά στοιχεία αφορούν 49 από τις 76 οικογένειες.

¹¹⁴ Όπως π.χ. στην περίπτωση των παιδιών του Γιάν Άλμπυ, όπου τα τρία έγγαμα και ο ιερωμένος λαμβάνουν προίκες αντίστοιχης αξίας, ενώ γιος που απλώς μένει άγαμος μικρό αδερφομοίρι, βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 110.

¹¹⁵ Όπως στην περίπτωση των παιδιών του Νικολού Ντελέντα και της Φλουριάς Ντακορώνια, που η κόρη λαμβάνει κατά πολύ μεγαλύτερη προίκα από τους δυο αδερφούς της, βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Ντελέντα, 130. Αντίθετα στη Νάξο άνισα μερίδια μεταβιβάζονται κυρίως στις περιπτώσεις οικογενειών μικρής οικονομικής επιφάνειας, Kasdagli, *Land... ό.π.*, 285-286.

Πίνακας 17α. Αναλογία μεγεθών της προίκας έγγαμων παιδιών

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)
άνισες	35	71,4%	2-8	2	62,85%	57,14%
ίσες	14	28,57%	2-3	2	57,14%	42,85%
σύνολο	49		2-8	2	61,22%	53,06%

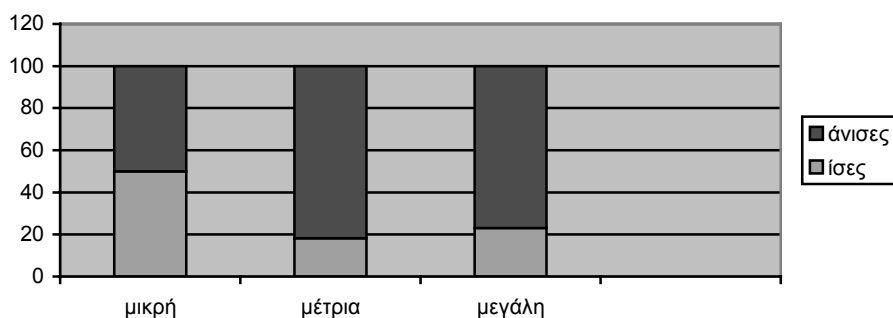
- α) αριθμός οικογενειών και ποσοστό επί του συνόλου
 β) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός έγγαμων
 γ) μέσος όρος έγγαμων
 δ) ποσοστό καθολικών οικογενειών
 ε) ποσοστό οικογενειών μεγάλης οικονομικής επιφάνειας
 στ) ποσοστό οικογενειών μικρής οικονομικής επιφάνειας

Πίνακας 17β. Αναλογία μεγεθών της προίκας έγγαμων παιδιών κατά δόγμα

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)
καθολικές	30	2-8	2	73,33%	76,66%	6,66%
ορθόδοξες	19	2-4	2	68,42%	15,78%	52,63%
σύνολο	49	2-8	2	71,42%	53,06%	22,44%

- α) αριθμός οικογενειών
 β) ελάχιστος-μέγιστος αριθμός έγγαμων
 β) μέσος αριθμός έγγαμων
 γ) ποσοστό οικογενειών στις οποίες οι έγγαμοι λαμβάνουν άνισες προίκες
 δ) ποσοστό οικογενειών μεγάλης οικονομικής επιφάνειας
 ε) ποσοστό οικογενειών μικρής οικονομικής επιφάνειας

Σχεδιάγραμμα 7. Αναλογία μεγεθών προίκας έγγαμων σύμφωνα με την οικονομική επιφάνεια των οικογενειών

Ενώ κυριαρχεί η πρακτική ένα ή το πολύ δυο από τα έγγαμα παιδιά να λαμβάνουν μεγαλύτερη προίκα από τα υπόλοιπα, διαπιστώνουμε ότι στις οικογένειες μικρής οικονομικής επιφάνειας τα έγγαμα παιδιά λαμβάνουν προίκες αντίστοιχου ύψους στις μισές περιπτώσεις, κατά κανόνα στις ορθόδοξες. Εξάλλου, πρόκειται και για οικογένειες με μικρότερο αριθμό

παιδιών (2,21 κατά απόλυτο μέσο όρο σε σύγκριση με 2,82 των οικογενειών που δίνουν άνισες προίκες).

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω διαφοροποιήσεις, διαπιστώνουμε επιπλέον ότι συχνά κόρη λαμβάνει τη μεγαλύτερη προίκα, κυρίως όταν είναι και μοναχοκόρη (75% στην τελευταία περίπτωση και 44% συνολικά), ενώ οι περιπτώσεις ίσων προικών συναντώνται κυρίως στις οικογένειες με δυο έγγαμα παιδιά, ανεξαρτήτως φύλου (78,57%).¹¹⁶ Εξάλλου, όταν τα έγγαμα παιδιά είναι του ίδιου φύλου λαμβάνουν άνισα μερίδια, στα δυο τρίτα των περιπτώσεων, πρακτική που δεν εξαρτάται από τη σειρά με την οποία προικοδοτούνται, αλλά μάλλον από τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται στη γαμήλια αγορά ή τη γενικότερη στρατηγική της κάθε οικογένειας, στοιχεία της οποίων συχνά μας διαφεύγουν.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των θυγατέρων του ορθόδοξου μαστρού Μάρκου Μαυρομάτη, μικρής οικονομικής επιφάνειας, όπου το μέγεθος της προίκας εξαρτάται και από το δόγμα του γάμου τους. Η Μαρία παντρεύεται το 1737 καθολικό, στο καθολικό δόγμα, λαμβάνοντας προίκα μικρής αξίας, ενώ η Αγγελίνα το 1754 με ορθόδοξο, λαμβάνοντας προίκα μεγαλύτερης αξίας.¹¹⁷

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επαναλάβουμε ότι όταν ένα παιδί λαμβάνει μεγαλύτερο μερίδιο, δεν συνεπάγεται ότι κάποιο άλλο αποκλείεται από την οικογενειακή περιουσία. Επιπλέον, τα διάφορα σχήματα που συναντώνται αποτελούν ένδειξη της ευελιξίας την οποία επιδεικνύουν οι οικογένειες, ώστε να εξασφαλίσουν την καλύτερη δυνατή αποκατάσταση των έγγαμων παιδιών τους, ενώ συμβαίνει και τα ίδια, όταν είναι μεγαλύτερης ηλικίας, να συμβάλλουν στα προικώα τους.

Τέλος, η πρακτική απόδοσης ιδιαίτερα μεγαλύτερης προίκας σε πρωτότοκα παιδιά είναι ελάχιστα διαδεδομένη, και συγκεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στα τέλη του 16^{ου} και τον 17^ο αιώνα, μόνο μεταξύ καθολικών οικογενειών μεγάλης οικονομικής επιφάνειας,

¹¹⁶ Από τις 25 οικογένειες (κατά 68% καθολικές, και οικονομικής επιφάνειας κατά 52% μεγάλης και κατά 24% μικρής), οι οποίες έχουν τουλάχιστον δυο έγγαμα παιδιά διαφορετικού φύλου, σε 11 περιπτώσεις μια από τις κόρες λαμβάνει τη μεγαλύτερη προίκα, σε 7 ένα από τα αγόρια, σε 5 όλα τα έγγαμα παιδιά λαμβάνουν προίκες αντίστοιχου ύψους, ενώ σε 2 είναι μια κόρη και ένας γιος που έχουν τις μεγαλύτερες προίκες. Από τις 12, εξάλλου, οικογένειες με ένα έγγαμο γιο και μια έγγαμη κόρη, οι πέντε παρέχουν ίσες προίκες, οι τέσσερις μεγαλύτερη στον μοναχογιό και οι τρεις μεγαλύτερη στη μοναχοκόρη. Σε 8 οικογένειες, άλλωστε, με μια έγγαμη κόρη και περισσότερους από δυο έγγαμους γιους, στις 6 περιπτώσεις η πρώτη λαμβάνει το μεγαλύτερο μερίδιο. Τέλος, από τις δυο οικογένειες που έχουν ένα έγγαμο γιο και περισσότερες από δυο έγγαμες κόρες, στη μια ο μοναχογιός λαμβάνει τη μεγαλύτερη προίκα. Βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 300.

¹¹⁷ Βλ. 4 Μαρτίου 1737 ό.π., Δ' Προικοσύμφωνα, Φάκ. 4 υποφ. β', όπου περιλαμβάνεται η προίκα και των δυο συζύγων και ορίζεται αλληλογία 40 γροσίων 27 Δεκεμβρίου 1754 ό.π., υποφ. δ', όπου επίσης περιλαμβάνεται η προίκα και των δυο συζύγων, η αλληλογία, όμως, που ορίζεται είναι 100 γρόσια. Σημειώνουμε ότι ο Μάρκος είχε συνολικά τρία κορίτσια, τα δυο έγγαμα καθώς και τρίτο που μένει άγαμο, για το οποίο δεν γνωρίζουμε το μέγεθος της οικογενειακής περιουσίας που του μεταβιβάζεται.

αντανακλώντας αντίστοιχες πρακτικές φεουδαλικού τύπου, που συναντήσαμε στα προικοδομητήρια. Πρόκειται, άλλωστε, σχεδόν αποκλειστικά για τον πρωτότοκο γιο.¹¹⁸

3. Ονοματοδοτικές πρακτικές

Οι ονοματοδοτικές πρακτικές καθορίζονται από το φύλο των παιδιών της πυρηνικής οικογένειας και τη σειρά γέννησής τους.

Σχετικά στοιχεία διαθέτουμε βάσει πληροφοριών που αφορούν 49 πυρηνικές οικογένειες, που είναι όλες, εκτός από δυο, καθολικές, δημιουργούνται κυρίως τον 18^ο αιώνα, έχουν σχεδόν αποκλειστικά μεγάλη οικονομική επιφάνεια και 5 παιδιά κατά μέσο όρο (3 αγόρια και 2 κορίτσια).¹¹⁹ Σημειώνουμε ότι δεν μπορούμε να διακρίνουμε όλα τα χαρακτηριστικά των ονοματοδοτικών πρακτικών στο σύνολο των παραπάνω οικογενειών.

¹¹⁸ Βλ. και παραπάνω, 243. Συγκεκριμένα η πρακτική αυτή ακολουθείται σε 8 από τις 54 οικογένειες με τουλάχιστον ένα παιδί κάθε φύλου για τις οποίες διαθέτουμε σχετικά στοιχεία, όπου στις 7 είναι ο πρωτότοκος γιος που παίρνει τη μεγαλύτερη προίκα, ενώ σε μια η πρωτότοκη κόρη. Αντίστοιχη έκτασης πρακτική ακολουθείται στη Νάξο και τη Σκύρο, μάλλον μεγαλύτερης στην Πάρο, όχι όμως στην Πάτμο βλ. Kasdagli, *Land...* ό.π., 279-281· Αντωνιάδης, «Προίκα... ό.π., 164-166· Ζέη, «Ο γάμος... ό.π., 59· Ασδραχάς, «Νησιωτικές... ό.π., 245.

Δεν υπάρχει, φυσικά, στη Σαντορίνη όπως και στα άλλα νησιά των Κυκλάδων, περίπτωση προικοδότησης αντίστοιχου τύπου με εκείνη που συναντάται στην Κάρπαθο, όπου ακολουθούνται ιδιαίτερα αυστηροί και ανελαστικοί κανόνες, σύμφωνα με τους οποίους μόνο ο πρωτότοκος γιος και η πρωτότοκη κόρη δικαιούνται μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας, ο γιος του πατέρα και η κόρη της μητέρας, ενώ τα άλλα παιδιά μένουν όχι μόνο «αξεμοίραστα» αλλά άγαμα και υπηρέτες των πρωτότοκων, βλ. Vernier, *Η Κοινωνική...* ό.π., κυρίως 25-50. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε απολύτως τις πληροφορίες του συγκεκριμένου δημοσιεύματος, ως δείγμα σύγκρισης με τις οικογενειακές στρατηγικές που ακολουθούνται στη Σαντορίνη κατά την Τουρκοκρατία, καθώς οι πρακτικές και οι στρατηγικές αναλύονται με τρόπο που δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένες περιόδους.

¹¹⁹ Οι οικογένειες αυτές δημιουργούνται σε μια περίπτωση στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, σε 3 το πρώτο μισό του 17^{ου} και σε 12 το δεύτερο, σε 17 το πρώτο μισό του 18^{ου} και σε 16 το δεύτερο μισό. Διαθέτουν μεγάλη περιουσία κατά 89,36%, σε 5 περιπτώσεις μέτρια, ενώ δεν συναντάται οικογένεια μικρής οικονομικής επιφάνειας. Έχουν, εξάλλου, 1-12 παιδιά, έως 8 αγόρια και έως 7 κορίτσια.

Πίνακας 18α. Ονοματοδοσία αγοριών

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)
π. πατέρα	45	3	93,31%	3	100,00%	100,00%
π. μητέρα	45	3	48,88%	4	-	50,00%
αδ. πατέρα	41	3	41,46%	5	-	25,00%
αδ. μητέρα	37	3	29,72%	4	-	25,00%
θ. μητέρα	37	3	2,70%	4	-	25,00%
παπ. μητέρα	37	3	2,70%	8	-	-
παπ. πατέρα	45	3	2,22%	5	-	-

- α) αριθμός οικογενειών με ένα τουλάχιστον αγόρι για τις οποίες διαθέτουμε σχετικές πληροφορίες
 β) μέσος αριθμός αγοριών
 γ) ποσοστό οικογενειών στις οποίες αγόρι λαμβάνει όνομα της συγκεκριμένης κατηγορίας
 δ) μέσος αριθμός αγοριών των οικογενειών της στήλης γ)
 ε) ποσοστό οικογενειών με ένα μόνο αγόρι, το οποίο λαμβάνει όνομα της συγκεκριμένης κατηγορίας
 στ) ποσοστό οικογενειών που έχουν μόνο αγόρια, ένα ή περισσότερα από τα οποία λαμβάνουν όνομα της συγκεκριμένης κατηγορίας

Πίνακας 18β. Ονοματοδοσία κοριτσιών

	α)	β)	γ)	δ)	ε)	στ)
μ. μητέρα	38	2	76,31%	3	55,55%	100,00%
μ. πατέρα	45	2	60,00%	3	11,11%	75,00%
αδ. πατέρα	41	2	34,14%	3,5	11,11%	50,00%
αδ. μητέρα	37	2	13,51%	3	11,11%	50,00%

- α) αριθμός οικογενειών με ένα τουλάχιστον κορίτσι για τις οποίες διαθέτουμε σχετικές πληροφορίες
 β) μέσος αριθμός κοριτσιών
 γ) ποσοστό οικογενειών στις οποίες κορίτσι λαμβάνει όνομα της συγκεκριμένης κατηγορίας
 δ) μέσος αριθμός κοριτσιών των οικογενειών της στήλης γ)
 ε) ποσοστό οικογενειών με ένα μόνο κορίτσι, το οποίο λαμβάνει όνομα της συγκεκριμένης κατηγορίας
 στ) ποσοστό οικογενειών που έχουν μόνο κορίτσια, ένα ή περισσότερα από τα οποία λαμβάνουν όνομα της συγκεκριμένης κατηγορίας

Η βάπτιση γιου με το όνομα του παππού από την πλευρά του πατέρα, καθώς και κόρης με το όνομα της γιαγιάς από την πλευρά της μητέρας, αποτελούν τις πρακτικές που κυρίως ακολουθούνται. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για ιδιαίτερα κυρίαρχη πρακτική, και

μάλιστα σε οικογένειες με ένα αγόρι, ενώ στη δεύτερη η εφαρμογή της δεν έχει την ίδια έκταση.¹²⁰

Δεύτερη σε συχνότητα πρακτική ονοματοδοσίας αποτελεί η βάπτιση γιου με το όνομα του παππού από την πλευρά της μητέρας, και η βάπτιση κόρης με το όνομα της γιαγιάς από την πλευρά του πατέρα, στην τελευταία περίπτωση με αρκετά μεγαλύτερη συχνότητα.

Γενικότερα, εξάλλου, η βάπτιση με όνομα συγγενών του πατέρα, ανιόντων 1^{ου} βαθμού, προτιμάται. Επιπλέον, στα αγόρια συναντώνται και ελάχιστες περιπτώσεις ονοματοδοσίας σύμφωνα με ανιόντες συγγενείς 2^{ου} βαθμού του ενός ή του άλλου γονέα (3 συνολικά).¹²¹ Τα παιδιά που βαπτίζονται με όνομα θείου/θείας ανήκουν κατά κανόνα σε οικογένειες με μεγαλύτερο αριθμό αγοριών/κοριτσιών, κυρίως στις περιπτώσεις των κοριτσιών, όπου συναντάται και το μικρότερο ποσοστό (24,35% συνολικά σε σύγκριση με 35,89% των αγοριών).

Πίνακας 18γ. Ονοματοδοσία αγοριών και κοριτσιών σε οικογένειες που έχουν μόνο ένα παιδί κάθε φύλου

	α)	π. πατέρα	μ. μητέρας	μ. πατέρα	αδ. πατέρα	αδ. μητέρας	άγνωστο
μοναχογιοί	5	5	-	-	-	-	-
μοναχοκόρες	9	-	5	1	1	1	1

α) αριθμός οικογενειών

Οι μοναχογιοί λαμβάνουν αποκλειστικά το όνομα του παππού από την πλευρά του πατέρα, όπως θα ήταν αναμενόμενο, καθώς μόνο έτσι υπάρχει η δυνατότητα να συνεχιστεί το οικογενειακό όνομα, ενώ η ονοματοδοσία στις μοναχοκόρες παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων.

Πίνακας 19α. Ονοματοδοσία πρωτότοκων και δευτερότοκων γιων

	α)	π. πατέρα	π. μητέρας	αδ. πατέρα	αδ. μητέρας	άγνωστο
πρωτότοκοι	24	70,83%	-	8,33%	8,33%	12,50%
δευτερότοκοι	22	18,18%	40,90%	13,63%	18,18%	9,09%

Πίνακας 19β. Ονοματοδοσία πρωτότοκων και δευτερότοκων θυγατέρων

	α)	μ. μητέρας	μ. πατέρα	αδ. πατέρα	αδ. μητέρας	άγνωστο
πρωτότοκες	14	71,42%	14,28%	14,28%	-	-
δευτερότοκες	12	25,00%	66,66%	8,33%	-	-

α) αριθμός οικογενειών

¹²⁰ Όπως φαίνεται ότι συμβαίνει γενικότερα στις Κυκλάδες, βλ. Karachristos, *Familie...* ό.π., 66, 68 Kasdagli, *Land...* ό.π., 286, όπου και αναφορά σε αποκλίνουσες πρακτικές.

Στις οικογένειες με περισσότερα από ένα παιδιά του ίδιου φύλου, κατά κανόνα το όνομα του παππού από την πλευρά του πατέρα δίνεται στον πρωτότοκο γιο και της γιαγιάς από την πλευρά της μητέρας στην πρωτότοκη κόρη. Τα δευτερότοκα, εξάλλου, αγόρια, υπάρχει η τάση να βαπτίζονται με το όνομα του παππού από την πλευρά της μητέρας, ενώ τα δευτερότοκα κορίτσια με το όνομα της γιαγιάς από την πλευρά του πατέρα, στη δεύτερη περίπτωση με μεγαλύτερη συχνότητα. Η ονοματοδοσία των δευτερότοκων παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων, καθώς φαίνεται ότι στην περίπτωση αυτή υπάρχει ευρύτερο περιθώριο επιλογών, όπως, συμβαίνει σε μεγαλύτερο βαθμό και με τα τριτότοκα ή ακόμη μικρότερα παιδιά της κάθε οικογένειας.

Ωστόσο, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, στα δευτερότοκα ή μικρότερα αγόρια, η ονοματοδοσία καθορίζεται, ως ένα βαθμό, και από το εάν πρόκειται να γίνουν αργότερα ιερωμένοι, καθώς στην περίπτωση αυτή λαμβάνουν όνομα θείου σε υψηλότερο ποσοστό. Τα πρωτότοκα αγόρια, άλλωστε, σπάνια ακολουθούν το ιερατικό σχήμα. Σημειώνουμε, πάντως, ότι τα τριτότοκα αγόρια σε ικανό ποσοστό βαπτίζονται και με όνομα άγνωστης προέλευσης.

Πίνακας 19γ. Ονοματοδοσία τριτότοκων γιων

	α)	π. πατέρα	π. μητέρας	αδ. πατέρα	αδ. μητέρας	θ. μητέρας	άγνωστο
τριτότοκοι	13	7,69%	-	30,76%	15,38%	7,69%	38,46%

α) αριθμός οικογενειών

Τα στοιχεία για τα τριτότοκα αγόρια αφορούν ικανό αριθμό οικογενειών, ωστόσο, τα στοιχεία για τα τριτότοκα κορίτσια, όπως και για τα παιδιά και των δυο φύλων που γεννιούνται αργότερα αφορούν πολύ λίγες οικογένειες, γεγονός αναμενόμενο και λόγω της μικρότερης συχνότητας με την οποία συναντώνται οικογένειες με συνολικά μεγάλο αριθμό παιδιών. Το στοιχείο που χαρακτηρίζει τις παραπάνω περιπτώσεις είναι ότι σημαντικό ποσοστό παιδιών δεν φέρουν το όνομα γονέων ή αδερφών των γονέων τους, ενώ τριτότοκος είναι ο γιος που βαπτίζεται με το όνομα θείου της μητέρας.¹²²

Το όνομα των παππούδων/γιαγιάδων των γονέων δίνεται, φυσικά, κατ'αρχήν σε ένα από τα αγόρια/κορίτσια, αλλά συμβαίνει, όταν εκείνο πεθάνει να βαπτιστεί με το ίδιο όνομα και το επόμενο παιδί του ίδιου φύλου. Τα παιδιά μιας οικογένειας, εξάλλου, που βαπτίζονται σύμφωνα με αδερφό/αδερφή των γονέων μπορεί να είναι περισσότερα από ένα, ιδιαίτερα τα

¹²¹ Σημειώνουμε ότι σε όλες πρόκειται για συγγένεια εξ αίματος.

¹²² Αντίστοιχες πληροφορίες διαθέτουμε για πέντε οικογένειες με τρεις τουλάχιστον κόρες, έξι με τέσσερις τουλάχιστον γιους, δυο με τέσσερις τουλάχιστον κόρες και άλλες τέσσερις με πέντε τουλάχιστον γιους, ενώ σε μια περίπτωση γνωρίζουμε τη σειρά γέννησης πέντε θυγατέρων και σε δυο έξι γιων.

αγόρια, που είναι και περισσότερα στις περιπτώσεις αυτές. Τα σχετικά στοιχεία αφορούν μικρό αριθμό οικογενειών, κρίνονται, ωστόσο, αντιπροσωπευτικά.¹²³

Πίνακας 20α. Αριθμός αγοριών που λαμβάνουν το όνομα αδερφών των γονέων

	α) 1 αγόρι	β) 2 αγόρια	γ) 3 αγόρια	δ) 4 αγόρια	ε)
αδ. πατέρα	17 58,82%	5 35,29%	5,5 5,88%	7 -	-
αδ. μητέρας	11 63,63%	3 18,18%	3,5 9,09%	4 9,09%	5

α) αριθμός οικογενειών

β) μέσος όρος αγοριών οικογενειών όπου ένα αγόρι βαπτίζεται με το όνομα θείου

γ) μέσος όρος αγοριών οικογενειών όπου δυο αγόρια βαπτίζονται με τα ονόματα θείων

δ) αριθμός αγοριών οικογένειας όπου τρία αγόρια βαπτίζονται με τα ονόματα θείων

ε) αριθμός αγοριών οικογένειας όπου τέσσερα αγόρια βαπτίζονται με τα ονόματα θείων

Πίνακας 20β. Αριθμός κοριτσιών που λαμβάνουν το όνομα αδερφών των γονέων

	α) 1 κορίτσι	β) 2 κορίτσια	γ) 3 κορίτσια	δ) 4 κορίτσια
αδ. πατέρα	14 71,42%	2,5 28,57%	5,5 -	-
αδ. μητέρας	5 60,00%	2 20,00%	3 -	4 20,00%

α) αριθμός οικογενειών

β) μέσος όρος κοριτσιών οικογενειών όπου ένα κορίτσι βαπτίζεται με το όνομα θείας

γ) μέσος όρος κοριτσιών οικογενειών όπου δυο κορίτσια βαπτίζονται με τα ονόματα θείων

δ) μέσος όρος κοριτσιών οικογενειών όπου τέσσερα κορίτσια βαπτίζονται με τα ονόματα θείων

Χαρακτηριστική είναι περίπτωση της οικογένειας του Γασπαράκη Άλμπυ και της Μαργαρίτας Γίζη, που αποκτούν ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό παιδιών, πέντε γιους και επτά κόρες. Από τους γιους: ο πρε Ιωάννης έχει το όνομα παππού από την πλευρά του πατέρα και ο Νικολός από την πλευρά της μητέρας· ο Λάζαρος το όνομα Ιησουΐτη αδερφού του πατέρα· ο πρε Αντώνης ιερωμένου αδερφού της μητέρας, και ο Γιακουμάκης έγγαμου αδερφού του πατέρα, που είχε και παιδιά. Από τις κόρες η Γεμέλα έχει το όνομα γιαγιάς από την πλευρά της μητέρας και η Κατερίνα από την πλευρά του πατέρα· η Μαρία, που πεθαίνει βρέφος, καθώς και η αδερφή της που γεννιέται δυο χρόνια μετά, το όνομα αδερφής της μητέρας που ήταν Δομινικανίδα όπως και η δεύτερη Μαρία· η Μοσκού το όνομα Δομινικανίδας αδερφής της μητέρας, η Ειρήνη άγαμης αδερφής της μητέρας, ενώ η Φλουριά δεν φέρει όνομα συγγενών των γονέων εξ αίματος 1^{ου} ή 2^{ου} βαθμού.¹²⁴

¹²³ Βλ. και Karachristos, *Familie...* ό.π., 67-69.

¹²⁴ Βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, κυρίως 113· γενεαλογικό δέντρο για το μπενεφίτζιο οικογένειας Τζάνε Γίζη ό.π., II. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ' Γενεαλογικά δέντρα. Σημειώνουμε ότι γνωρίζουμε τη χρονολογία γέννησης όλων των παιδιών της συγκεκριμένης οικογένειας, εκτός από εκείνη του πρε Αντώνη, για τον οποίο ούτε κατά προσέγγιση υπολογισμός δεν

Αν και δεν διαθέτουμε σε όλες τις περιπτώσεις πλήρη στοιχεία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι θείοι/θείες, σύμφωνα με τους οποίους βαπτίζονται τα παιδιά αδερφών τους, είναι σε ικανό βαθμό άγαμοι ή έστω άτεκνοι, όπως αντίστοιχα συμβαίνει στις περιπτώσεις προικοδότησης ή κληροδοσίας από θείου/θείες προς ανήψια. Ιδιαίτερη κανονικότητα, εξάλλου, έχει η πρακτική βάπτισης αγοριού που θα γίνει στο μέλλον ιερωμένος, σύμφωνα με το όνομα θείου, κυρίως αδερφού του πατέρα, που αρκετά συχνά είναι και ο ίδιος ιερωμένος.¹²⁵ Το γεγονός, αποτελεί επιπλέον ένδειξη του οικογενειακού προγραμματισμού στον τομέα αυτό.¹²⁶

Πίνακας 21α. Ονοματοδοσία καθολικών ιερωμένων κατά οικογένεια

α)

π. πατέρα	3	13,04%
π. μητέρας	3	13,04%
αδ. πατέρα	10	43,77%
αδ. μητέρας	8	34,78%
παππού πατέρα	1	4,34%
άγνωστο	1	4,34%

σύνολο οικογ. 23

α) αριθμός οικογενειών και ποσοστό επί του συνόλου

Πίνακας 21β. Ονοματοδοσία καθολικών ιερωμένων ατομικά

α)

π. πατέρα	3	8,33%
π. μητέρας	3	8,33%
αδ. πατέρα	12	33,33%
αδ. μητέρας	9	25,00%
παππού πατέρα	1	2,77%
άγνωστο	8	22,22%

σύνολο ιερωμ. 36

α) αριθμός ιερωμένων και ποσοστό επί του συνόλου

είναι δυνατό να γίνει. Η σειρά έχει ως εξής: Γεμέλα, Κατερίνα, Μαρία, Μαρία, Ειρήνη, Λάζαρος, Νικόλως, Γιακουμάκης, Φλουριά, πρε Ιωάννης και Μοσκού.

¹²⁵ Βλ. π.χ. σε βάθος πέντε γενεών την ονοματοδοσία ιερωμένων, Παράρτημα ΙΙ, Το παράδειγμα των ιερωμένων της οικογένειας Συρίγου, 45-46. Αντίστοιχη πρακτική βλ. και Kasdagli, *Land...* ό.π., 287.

¹²⁶ Αντίστοιχη θα πρέπει να ήταν και η πρακτική ονοματοδοσίας των κοριτσιών στις περιπτώσεις αυτές, μικρότερης, ωστόσο, έκτασης, καθώς γενικότερα είναι μικρότερος ο αριθμός των κοριτσιών που γίνονται Δομινικανίδες. Τα σχετικά στοιχεία είναι ελάχιστα καθώς συμβαίνει οι Δομινικανίδες να είναι γνωστές μόνο με το όνομα που λαμβάνουν όταν λαμβάνουν το μοναχικό σχήμα.

Στις οικογένειες με ένα ή περισσότερους γιους ιερωμένους, σε οκτώ στις δέκα περιπτώσεις ένας τουλάχιστον ιερωμένος βαπτίζεται με όνομα αδερφού των γονέων. Στις οικογένειες με ένα ιερωμένο το ποσοστό είναι χαμηλότερο, ενώ σε όσες έχουν δυο ή περισσότερους κατά πολύ υψηλότερο, κυρίως στην τελευταία περίπτωση.¹²⁷ Όπως, χαρακτηριστικά στην οικογένεια του Νικολού Ντελέντα και της Κατερίνας Ντεκιγάλα, όπου ένας ιερωμένος παίρνει το όνομα ιερωμένου αδερφού της μητέρας, δεύτερος ιερωμένου αδερφού του πατέρα, και τρίτος, που γίνεται Επίσκοπος Σαντορίνης, κοσμικού αδερφού της μητέρας.¹²⁸

Από το σύνολο των ιερωμένων, το 41,66% λαμβάνει το όνομα ιερωμένου θείου, ενώ από το σύνολο των θείων, σύμφωνα με τους οποίους βαπτίζονται ανηψιοί, έξι στους δέκα είναι ιερωμένοι και στην ίδια αναλογία οι ανηψιοί που φέρουν το όνομά τους γίνονται επίσης ιερωμένοι.

Σημειώνουμε τέλος, ότι η πρακτική ονοματοδοσίας σύμφωνα με το όνομα πεθαμένου αδερφού/αδερφής, όπου το αγόρι/κορίτσι που γεννιέται αμέσως μετά από αδερφό/αδερφή που πέθανε σε μικρή ηλικία παίρνει το όνομά του, εφαρμόζεται σε οικογένειες με μεγάλο αριθμό παιδιών (9 κατά μέσο όρο).¹²⁹ Στις ίδιες οικογένειες, επίσης, συναντώνται οι περιπτώσεις γιων με το όνομα παππού από την πλευρά του πατέρα και της μητέρας.

Προτού ολοκληρώσουμε την εξέταση των ονοματοδοτικών πρακτικών, θα αναφερθούμε ξεχωριστά στα στοιχεία που αφορούν δυο ορθόδοξες οικογένειες, για τις οποίες διαθέτουμε αντίστοιχες πληροφορίες. Έστω και αν ο αριθμός αυτός είναι εξαιρετικά περιορισμένος, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τουλάχιστον στις ορθόδοξες οικογένειες μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, και μάλιστα σε εκείνες που δημιουργούνται με μεικτούς γάμους, οι πρακτικές ονοματοδοσίας παρουσιάζουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά με εκείνες που ακολουθούν οι καθολικές οικογένειες.

Πρόκειται για την οικογένεια του ορθόδοξου Μιχελή Γίζη και της καθολικής Μαρούσας Μαθά, για τους οποίους γνωρίζουμε τα μέλη των οικογενειών καταγωγής τους και τη σειρά γέννησης των τριών παιδιών από τα τέσσερα που αποκτούν, καθώς και για την οικογένεια του καθολικού Αγγελή Νταρζέντα και της ορθόδοξης Πελαγίας Αλαφούζου, όπου γνωρίζουμε μόνο τα στοιχεία της οικογένειας καταγωγής του Αγγελή, καθώς και τη σειρά γέννησης των οκτώ παιδιών από τα δώδεκα που συνολικά αποκτούν.

¹²⁷ Η συγκεκριμένη πρακτική ακολουθείται κατά 64,28% σε 14 οικογένειες με ένα ιερωμένο, στις 5 από τις 6 οικογένειες με δυο ιερωμένους, και στο σύνολο των 3 οικογενειών με 3-4 ιερωμένους.

¹²⁸ Βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Ντελέντα, 138.

¹²⁹ Όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει στην περίπτωση των 8 παιδιών (6 γιων και 2 θυγατέρων) του Γιοζέππου Άλμπυ και της Ειρήνης Ντεκιγάλα, όπου ο δεύτερος γιος παίρνει το όνομα του πρώτου που πεθαίνει βρέφος, ο τέταρτος του τρίτου που επίσης πεθαίνει βρέφος, όπως και ο έκτος του πέμπτου, βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα της οικογένειας Άλμπυ, 111-112.

Στην οικογένεια του Μιχελή Γίζη η πρωτότοκη κόρη βαπτίζεται με το όνομα της γιαγιάς από την πλευρά της μητέρας και η δευτερότοκη της γιαγιάς από την πλευρά του πατέρα, ενώ είναι μάλλον ο πρωτότοκος γιος που παίρνει το όνομα του παππού από την πλευρά του πατέρα και ο άλλος γιος από την πλευρά της μητέρας. Τα τρία έγγαμα παιδιά, εξάλλου, προικοδοτούνται κατά σειρά γέννησης, ενώ ο μόνος γιος που παντρεύεται λαμβάνει τη μεγαλύτερη προίκα και οι δυο κόρες μικρότερη και ίση μεταξύ τους.¹³⁰

Στην οικογένεια του Αγγελή Νταρζέντα, είναι επίσης ο πρωτότοκος γιος που φέρει το όνομα του παππού από την πλευρά του πατέρα, ενώ συναντάται και κόρη με το όνομα της γιαγιάς από την πλευρά της μητέρας, χωρίς να γνωρίζουμε τη σειρά γέννησής της. Εξάλλου, άλλες δυο κόρες βαπτίζονται με το όνομα αδερφών του πατέρα, μια τρίτη με το όνομα αδερφής της που γεννήθηκε πριν από την ίδια και πέθανε βρέφος, ενώ ιερωμένος γιος με το όνομα αδερφού του πατέρα, έγγαμου που είχε παιδιά.¹³¹

Συμπερασματικά σημειώνουμε ότι η ονοματοδοσία συνδέεται άμεσα με τις πρακτικές μεταβίβασης στους κόλπους της οικογένειας, που σε κάθε περίπτωση παρουσιάζουν ποικιλία σχημάτων αλλά και κυρίαρχες τάσεις, με κυρίαρχο τον αμφιπλευρικό χαρακτήρα, αποτέλεσμα της επιδίωξης κάθε παιδί να λάβει μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας. Το γεγονός ότι κατά κανόνα μια τουλάχιστον κόρη κάθε οικογένειας λαμβάνει το όνομα γιαγιάς από την πλευρά της μητέρας συνδέεται με τη μεταβίβαση προικίων μητέρας σε κόρη, ενώ η ονοματοδοσία σύμφωνα με το όνομα της γιαγιάς από την πλευρά του πατέρα συνδέεται κυρίως με την κληροδοσία αγαθών σε κόρες εκ μέρους πατέρων. Αντίστοιχα, οι άντρες προικοδοτούνται σε μεγάλο βαθμό με αγορές, που συνήθως πραγματοποιούν οι πατέρες, ενώ λαμβάνουν και περιουσιακά στοιχεία, προικία κατά κανόνα, της μητέρας.¹³²

Οι διαθέτες, εξάλλου, ευνοούν συνήθως ένα άγαμο γιο, αλλά σε ικανό ποσοστό και κόρη, ενώ οι διαθέτριες κατά κανόνα κόρη και σε μικρότερο ποσοστό γιο.

Στις περιπτώσεις προικοδότησης ή κληροδοσίας εκ μέρους θείων δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν πρόκειται για αδέρφια του πατέρα ή της μητέρας. Ωστόσο, σημειώνουμε ότι κύριοι ή αποκλειστικοί προικοδότες ανηπιών είναι αδέρφια των γονέων άγαμα ή άτεκνα συνήθως, μεταξύ των οποίων συναντώνται και περιπτώσεις συνονόματων θείων, όπως συμβαίνει και στους διαθέτες που κληροδοτούν αγαθά σε ανηψιά.

¹³⁰ Βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα μελών της οικογένειας Γίζη, 147· Παράρτημα I, Το παράδειγμα των παιδιών του αφέντη Μιχελή Γίζη και της Μαρούσας Μαθά, 15 κ.εξ.

¹³¹ Βλ. Παράρτημα IV, Το παράδειγμα των παιδιών του Σίφη Νταρζέντα, 102-103.

¹³² Βλ. Papataxiarchis – Petmezas, «The devolution... ό.π., 219, 222. Βλ. επίσης Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες... (II) ό.π., 245-456· Ε. Π. Αλεξάκης, «Όνοματοθεσία και στρατηγικές μεταβίβασης της περιουσίας στην Κέα Κυκλάδων», Α. Αργυρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, Αθήνα 2004, τ. Β', 368-384, όπου αντίστοιχα συμπεράσματα βάσει ανθρωπολογικής μελέτης του φαινομένου.

Ιδιαίτερα, τέλος, στις περιπτώσεις προικοδότησης ιερωμένων ή κληροδοσίας σε ιερωμένους, συνηθίζεται η μεταβίβαση αγαθών εκ μέρους επίσης ιερωμένων θείων, πρακτική αντίστοιχη με εκείνη της ονοματοδοσίας αγοριών που γίνονται ιερωμένοι.

Οι κυρίαρχες αλλά και οι αποκλίνουσες γαμήλιες στρατηγικές είναι το αποτέλεσμα πραγμάτωσης των επιδιώξεων της οικογένειας στα πλαίσια των συνθηκών που επικρατούν και των δυνατοτήτων της. Η αποκατάσταση με τον καλύτερο δυνατό τρόπο του μεγαλύτερου αριθμού παιδιών αποτελεί την κυρίαρχη επιδίωξη κάθε οικογένειας, πραγματοποιείται κατ'αρχήν με τη μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων κυρίως υπό τη μορφή προικοδότησης και κληροδοσίας, στα πλαίσια της αμφιπλευρικής συγγένειας που συνδέει τόσο τα μέλη της πυρηνικής όσο και της ευρύτερης οικογένειας, και οδηγεί σε ποικιλία σχημάτων, καθώς και στη διαμόρφωση κανόνων που δεν είναι άκαμπτοι. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Σαντορίνη, όπως και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, δεν εφαρμόζονται σε καμία περίπτωση πρακτικές που ευνοούν αποκλειστικά π.χ. τα πρωτότοκα παιδιά, όπως συμβαίνει στα Δωδεκάνησα, την Κάρπαθο κυρίως.¹³³

Ακριβώς λόγω της προσαρμογής στις υπάρχουσες συνθήκες, κοινωνικές και οικογενειακές, εξάλλου, σημειώνονται διαφοροποιήσεις που οφείλονται στο δόγμα, την οικονομική επιφάνεια, αλλά και τον αριθμό των παιδιών κάθε οικογένειας.

Ο γάμος μεταξύ ίσων αποτελεί την καλύτερη αποκατάσταση σε κάθε περίπτωση. Γάμος, δηλαδή, κυρίως μεταξύ προσώπων που δεν έχουν ιδιαίτερα μεγάλη διαφορά ηλικίας, είναι μάλλον ενήλικοι, όχι μεγάλης ηλικίας, δεν έχουν χηρέψει από πρώτο γάμο, και διαθέτουν αντίστοιχες προίκες. Δευτερευόντως, εξάλλου, τα χαρακτηριστικά του γάμου αυτού αναφέρονται στο κοινό δόγμα, την κοινή καταγωγή (από τη Σαντορίνη), καθώς και σε μη συγγενική σχέση.

Ωστόσο, είναι λίγες οι οικογένειες που παντρεύουν όλα τους τα παιδιά, και μόνο όταν έχουν έως και πέντε και διαθέτουν μεγάλη οικονομική επιφάνεια. Υπάρχει η τάση να παντρεύεται πρώτα τουλάχιστον ένα κορίτσι, καθώς είναι τα κορίτσια κυρίως που

¹³³ Σημειώνουμε ότι τα στοιχεία των οικογενειακών στρατηγικών εντάσσονται στο γενικότερο σχήμα που χαρακτηρίζει την οικογενειακή δομή στη Δύση, βλ. Goody, *The development...* ό.π., 11-12 Βλ. και Papataxiarchis – Petmezas, «The devolution...» ό.π., 238.

χρειάζονται μεγαλύτερες προίκες, όπως διαπιστώνουμε στις περιπτώσεις γάμου όπου οι σύζυγοι δεν λαμβάνουν προικώα αντίστοιχης αξίας. Εξάλλου, τα κορίτσια παντρεύονται σε μεγαλύτερο ποσοστό από τα αγόρια, επειδή δεν υπάρχουν άλλες δυνατότητες αποκατάστασής τους, παρά μόνο ο εγκλεισμός τους σε μοναστήρι, που γίνεται σε λίγες περιπτώσεις, κυρίως σε οικογένειες καθολικές με μεγάλο αριθμό κοριτσιών. Τα κορίτσια πρέπει να παντρευτούν, άλλωστε, σε μικρότερη ηλικία από τα αγόρια, άρα τα περιθώρια για την εξεύρεση συζύγου είναι πιο περιορισμένα. Επιπλέον, υπάρχει και η τάση ανόδου των κοριτσιών, με τη σύναψη γάμων με πρόσωπα μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας, έστω και αν οι γαμπροί, στις περιπτώσεις αυτές, είναι κατά πολύ μεγαλύτεροι, ξένοι ή άλλου δόγματος.

Τα αγόρια μπορούν να παντρευτούν και σε μεγαλύτερη ηλικία, να λάβουν μικρότερη προίκα από τη σύζυγο ή και τις αδερφές τους, αλλά, κυρίως στις καθολικές οικογένειες, υπάρχει και η δυνατότητα να γίνουν ιερωμένοι, προοπτική που μπορεί να τα υποχρεώνει να παραμείνουν άγαμα, αλλά όχι και να αποκοπούν από την οικογένειά τους, ενώ δεν αποκλείει και βελτίωση της οικονομικής τους θέσης. Εξάλλου, οι ιερωμένοι συναντώνται σε οικογένειες με περισσότερα αγόρια από το μέσο όρο, συνήθως, αλλά και σε οικογένειες που έχουν ιδιαίτερη σχέση με την Εκκλησία. Το τελευταίο ισχύει και σε ορισμένες ορθόδοξες οικογένειες, ως προς τους μοναχούς και τις μοναχές.

Πάντως και στην περίπτωση των αγοριών υφίσταται όριο ηλικίας, καθώς σπάνια υπάρχει η δυνατότητα γάμου όταν έχουν ξεπεράσει κατά πολύ τα 30 έτη.

Τα παιδιά κάθε οικογένειας τείνουν, λοιπόν, να προικοδοτούνται κατά σειρά ηλικίας, όταν πρόκειται να παντρευτούν, ενώ συχνά εκείνα που γίνονται ιερωμένοι ή μοναχές προικοδοτούνται πρώτα, τα κορίτσια γιατί όταν γίνονται Δομινικανίδες λαμβάνουν ελάχιστο τμήμα της οικογενειακής περιουσίας, και έτσι υπάρχει η δυνατότητα να δοθεί μεγαλύτερη προίκα στα έγγαμα παιδιά, ενώ οι ιερωμένοι κυρίως λόγω των κανόνων της Εκκλησίας που αφορούν την παροχή πατριμονίου. Τα παραπάνω διαπιστώνουμε κυρίως σε οικογένειες καθολικές, μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, μπορούμε, όμως, να υποθέσουμε ότι ισχύουν, ως ένα βαθμό, και για τις ορθόδοξες οικογένειες, τουλάχιστον για όσες έχουν επίσης μεγάλη περιουσία.

Ο κύριος όγκος της οικογενειακής περιουσίας μεταβιβάζεται στα έγγαμα παιδιά, μικρότερο τμήμα της στους καθολικούς ιερωμένους και σαφώς μικρότερο στα παιδιά που μένουν απλώς άγαμα ή γίνονται μοναχές. Ωστόσο, σε οικογένειες μικρότερης οικονομικής επιφάνειας συμβαίνει τα παιδιά να λαμβάνουν ίσα μερίδια, ανεξάρτητα την οικογενειακή τους κατάσταση. Ως προς τα μερίδια των έγγαμων, σημειώνουμε ότι και στην περίπτωση αυτή είναι κατά κανόνα άνισα, καθώς συνήθως ευνοείται κάποια από τις κόρες, μάλλον εκείνη που παντρεύεται πρώτη, ή η μοναχοκόρη, σε όλες τις περιπτώσεις, ενώ συμβαίνει και να αποδίδονται μεγαλύτερες προίκες στους/στις πρωτότοκους/πρωτότοκες. Στις ελάχιστες περιπτώσεις, τέλος, όπου τα έγγαμα παιδιά λαμβάνουν προίκες αντίστοιχου ύψους, πρόκειται

για οικογένειες με μικρότερο αριθμό παιδιών, χαμηλότερη οικονομική επιφάνεια και ορθόδοξο δόγμα κυρίως. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι και η αποκλίνουσα αυτή στρατηγική είναι το αποτέλεσμα της όσο το δυνατό καλύτερης αποκατάστασης των απογόνων, καθώς η περιορισμένη οικονομική επιφάνεια των οικογενειών, στις περιπτώσεις αυτές, θα καθιστούσε αδύνατο το γάμο των παιδιών που θα λάμβαναν μόνο μικρό μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας.

Η βασική διαφορά μεταξύ των δυο δογμάτων είναι ότι στις ορθόδοξες οικογένειες είναι κατά πολύ μικρότερο το ποσοστό των μοναχών, γυναικών αλλά και αντρών, μεγαλύτερο το ποσοστό των έγγαμων κοριτσιών, ενώ τα αγόρια μπορούν να ακολουθήσουν το ιερατικό σχήμα ως έγγαμοι. Στην τελευταία περίπτωση, άλλωστε, οι γάμοι μεταξύ απογόνων οικογενειών παπάδων έχουν μεγάλη συχνότητα. Σημειώνουμε, πάντως, ότι το γεγονός πως οι ορθόδοξες οικογένειες φαίνεται πως έχουν λιγότερα παιδιά από τις καθολικές, δεν καθιστά αυτομάτως την αποκατάστασή τους ευχερέστερη, καθώς συνήθως διαθέτουν μικρότερη οικονομική επιφάνεια.

Οι ονοματοδοτικές πρακτικές ακολουθούν κανόνες που είναι ευκρινέστεροι και συνδέονται άμεσα με τις πρακτικές προικοδότησης και κληροδοσίας. Ωστόσο, η έκταση της εφαρμογής τους διαφοροποιείται κατά φύλο. Ένας γιος φέρει σχεδόν πάντοτε το όνομα του παππού από την πλευρά του πατέρα, συνήθως ο πρωτότοκος και σε όλες τις περιπτώσεις ο μοναχογιός, εφόσον έτσι συνεχίζεται η διαδοχή της οικογένειας. Αντίστοιχα μια κόρη φέρει το όνομα της γιαγιάς από την πλευρά της μητέρας, σε μικρότερη έκταση όμως από όσο τα αγόρια στην προηγούμενη περίπτωση, επίσης η πρωτότοκη στις περισσότερες περιπτώσεις. Οι δευτερότοκοι βαπτίζονται με το όνομα του παππού από την πλευρά της μητέρας και οι δευτερότοκες με εκείνο της γιαγιάς από την πλευρά του πατέρα, αν και υπάρχουν μεγαλύτερα περιθώρια επιλογών, όπως κατά πολύ μεγαλύτερα υπάρχουν για τα παιδιά που γεννιούνται αργότερα, φαινόμενο που φυσικά ισχύει στις οικογένειες με πολλά παιδιά, οι οποίες είναι και οι λιγότερες. Οι παραπάνω κανόνες δεν παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ οικογενειών των δυο δογμάτων, ούτε φαίνεται να εξαρτώνται από την οικονομική επιφάνεια των οικογενειών.

Ο αμφιπλευρικός χαρακτήρας της ονοματοδοσίας, όπου όμως υπερισχύει η πλευρά του πατέρα, είναι αντίστοιχος με την προέλευση των προικίων καθώς και τα μερίδια που αποδίδονται ως κληρονομιά από τους γονείς. Οι κόρες προικοδοτούνται σε μεγάλο βαθμό με προικία της μητέρας, αλλά και του πατέρα, ενώ λαμβάνουν και σημαντικό τμήμα της πατρικής περιουσίας μέσω κληροδοσίας κυρίως όμως της μητρικής. Τα αγόρια προικοδοτούνται σε μεγαλύτερη έκταση με αγορές, που συνήθως πραγματοποιεί ο πατέρας, λαμβάνοντας παράλληλα και προικία της μητέρας, κληρονομούν το μεγαλύτερο μερίδιο της πατρικής περιουσίας, χωρίς να αποκλείονται και από τις διαθέτριες μητέρες τους. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι σπάνια πρωτότοκος γιος ή κόρη μένουν άγαμοι.

Ο χαρακτήρας της συγγένειας, αλλά και η θέση των άγαμων, καθώς και οι όροι με τους οποίους γίνονται οι μεταβιβάσεις, συνδέονται επίσης με την ονοματοδοσία, καθώς σε σημαντικό ποσοστό τα παιδιά βαπτίζονται με το όνομα αδερφών των γονέων, του πατέρα κυρίως. Οι θείοι/θείες που προικοδοτούν αργότερα τα παιδιά αδερφών τους ή τα ορίζουν κύριους κληρονόμους, είναι συχνά άγαμοι ή τουλάχιστον άτεκνοι, όπως και στις περιπτώσεις ονοματοδοσίας, ενώ έχουν λάβει το μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας που τους αναλογεί συνήθως υπό τον όρο να το αποδώσουν κατά κύριο λόγο στους στενότερους συγγενείς τους. Επίσης, συμβαίνει να μεταβιβάζουν αγαθά σε συνονόματα ανηψιά, πρακτική που κυρίως συναντάται μεταξύ ιερωμένων. Το γεγονός, άλλωστε, ότι γιοι που θα γίνουν ιερωμένοι βαπτίζονται με το όνομα θείου επίσης ιερωμένου, αποτελεί και ένδειξη του σχετικού προγραμματισμού της οικογένειας.

Τα άγαμα πρόσωπα, εξάλλου, δεν έχουν ισχυρή παρουσία μόνο στις οικογένειες που δημιουργούν τα αδέρφια τους, αλλά και στις ίδιες τις πυρηνικές τους οικογένειες, καθώς συμβαίνει να προικοδοτούν τα έγγαμα αδέρφια τους με ατομικά τους περιουσιακά στοιχεία. Μόνοι οι μοναχές αποκόπτονται από την οικογένεια καταγωγής τους, προικοδοτούμενες με αγαθά των οποίων η κυριότητα μεταβιβάζεται στο μοναστήρι τους.

Ενώ οι οικογενειακές στρατηγικές δεν μεταβάλλονται χρονικά και συνδέονται κυρίως με τον αριθμό των παιδιών και την οικονομική επιφάνεια κάθε οικογένειας, καθώς και με το δόγμα της, ως ένα βαθμό, οι γαμήλιες στρατηγικές παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις στο χρόνο, που οφείλονται κυρίως στη δημογραφική εξέλιξη των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων, καθώς και στην άνοδο του οικονομικού επιπέδου ορισμένων, τουλάχιστον, οικογενειών.

Οι γάμοι σε μικρότερη/μεγαλύτερη ηλικία, με ετερόδοξους, συγγενείς ή ξένους, αποκλίσεις που συμβαίνει να συνυπάρχουν σε ορισμένες περιπτώσεις, μπορεί να αποτελούν συνολικότερες στρατηγικές πυρηνικών ή ευρύτερων οικογενειών ή να είναι το αποτέλεσμα γενικότερων προσαρμογών μεγαλύτερου αριθμού πυρηνικών οικογενειών ή συγκεκριμένων προσώπων. Θεωρούμε ότι ο αριθμός των αποκλίσεων που μπορούμε να διακρίνουμε, στο ένα πέμπτο περίπου των γάμων, δεν αντιπροσωπεύει παρά το ελάχιστο ποσοστό τους, ωστόσο, βάσει και βιβλιογραφικών πληροφοριών, μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα.

Οι αποκλίσεις από τις μέσες ηλικίες πρώτου γάμου, συνδέονται με τη στρατηγική των οικογενειών και τις συνθήκες της γαμήλιας αγοράς (προσφορά και ζήτηση). Έτσι, οι άντρες που παντρεύονται νεότεροι ανήκουν σε οικογένειες μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας, οι οποίες προφανώς επιδιώκουν την εξασφάλιση επωφελών συννοικεσίων με επίσης μεγάλης οικονομικής επιφάνειας οικογένειες, ο αριθμός των οποίων είναι περιορισμένος. Οι άντρες, εξάλλου, που παντρεύονται σε μεγάλη ηλικία έχουν, επίσης, μεγάλες προίκες, καθώς έτσι εξισορροπείται το μειονέκτημά τους αυτό, αλλά και διότι μπορεί στο μεταξύ να έχουν

αυξήσει το μερίδιο της οικογενειακής περιουσίας που τους αναλογεί, με προσωπική τους εργασία. Αντίθετα οι γυναίκες που παντρεύονται νεότερες συγκροτούν ζευγάρια με ελαφρά μικρότερες προίκες, ενώ όσες παντρεύονται μεγαλύτερες διαθέτουν και μεγαλύτερη προίκα. Στην πρώτη περίπτωση το γεγονός ίσως οφείλεται στην σπουδή της οικογένειας να παντρεύει τα κορίτσια, ενώ στη δεύτερη είναι βέβαιο ότι οφείλεται κυρίως στη δυσκολία εξεύρεσης γαμπρού.

Ωστόσο, συμβαίνει άντρες να λαμβάνουν προίκα μικρότερη από τη σύζυγό τους, και μάλιστα όταν παντρεύονται σε μεγαλύτερη από τη μέση ηλικία, γεγονός που δεν μπορούμε να εξηγήσουμε ακριβώς. Αντίθετα οι γυναίκες που λαμβάνουν μικρότερη προίκα από τον σύζυγό τους παντρεύονται πρόσωπα που μειονεκτούν (τελούν μεικτούς γάμους, με χήρους ή ξένους) ή είναι ορθόδοξες. Στις περιπτώσεις αυτές οι γυναίκες ανέρχονται συμβιβασόμενες, καθώς ο οικονομικός παράγοντας φαίνεται ότι παίζει τον κυρίαρχο ρόλο στην επιλογή συζύγου, εκ μέρους της οικογένειάς τους.

Η πρακτική τέλεσης δεύτερου γάμου ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη, ιδιαίτερα για τις γυναίκες. Τα πρόσωπα που έχουν ήδη χηρέψει δεν έχουν ισχυρή θέση στη γαμήλια αγορά, έτσι συνήθως φέρουν μεγαλύτερη προίκα, παντρεύονται σε μεγαλύτερο ποσοστό ξένους αλλά και συγγενείς. Το τελευταίο συνδέεται με γενικότερες οικογενειακές στρατηγικές που αποβλέπουν στον έλεγχο του κατακερματισμού της οικογενειακής περιουσίας. Εξάλλου, είναι οι άντρες κυρίως που έχουν τη δυνατότητα να ξαναπαντρευτούν ενώ έχουν ήδη αποκτήσει παιδιά από τον πρώτο τους γάμο. Σημειώνουμε, επίσης, ότι οι χήροι/χήρες συχνά παντρεύονται κατά πολύ νεότερα πρόσωπα, ακριβώς διότι έχουν μεγάλη προίκα ή είναι συγγενείς.

Στη γενικότερη διαφοροποίηση μεταξύ των δυο φύλων οφείλεται και το γεγονός ότι είναι κυρίως οι γυναίκες που παντρεύονται ξένους, πρακτική που γενικότερα αφορά ένα στα δέκα προικοδοτούμενα ζευγάρια τουλάχιστον. Στις περιπτώσεις αυτές, που συναντώνται κυρίως στους καθολικούς, καθώς και σε ζευγάρια που λαμβάνουν ιδιαίτερα μεγάλες προίκες, οι γάμοι πυκνώνουν από τον 18^ο αιώνα, οπότε και μειώνεται ο καθολικός πληθυσμός του νησιού. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συγκεκριμένη επιλογή είναι το αποτέλεσμα επιλογής συζύγου καθολικού, ικανοποιητικής οικονομικής θέσης, με τον οποίο δεν υπάρχει συγγενική σχέση, ώστε να αποφευχθεί η τέλεση γάμου με ορθόδοξο. Το γεγονός ότι συνάπτονται από Σαντορινιές σε μεγαλύτερο βαθμό, ίσως οφείλεται στο ότι υπάρχει η αίσθηση ότι η διαδοχή της πυρηνικής οικογένειας εξασφαλίζεται κυρίως μέσω των γάμων των αγοριών της κάθε οικογένειας.

Οι μεικτοί γάμοι γίνονται κατά κανόνα στο ορθόδοξο δόγμα, και εντείνονται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, παρά τα αντίθετα στοιχεία που προκύπτουν από τα έγγραφα, τα οποία αφορούν κυρίως καθολικούς και γάμους στο καθολικό δόγμα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Οι γάμοι αυτοί είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της δυναμικής που δημιουργεί ο κατά πολύ

μεγαλύτερος αριθμός των ορθόδοξων κατοίκων και η βασική αιτία της συνεχούς μείωσης των καθολικών. Οι απόπειρες της Καθολικής Εκκλησίας να τους περιορίσουν αποτυγχάνουν. Ωστόσο, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις ο κάθε σύζυγος διατηρεί το δόγμα του, παρά τους εκκλησιαστικούς κανόνες, ενώ τα παιδιά των συγκεκριμένων γάμων βαπτίζονται κατά κανόνα σύμφωνα με το δόγμα στο οποίο παντρεύονται οι γονείς.

Η τέλεση μεικτών γάμων εντάσσεται στην στρατηγική ορισμένων οικογενειών και των δυο δογμάτων, που επιδιώκουν με τον τρόπο αυτό τη σύναψη συνικοεσίων με πρόσωπα μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, που σπάνια είναι συγγενείς. Σημειώνουμε ότι η πλευρά την οποία μπορούμε να παρακολουθήσουμε αφορά κυρίως γάμους στο καθολικό δόγμα. Η περίπτωση, εξάλλου, μελών της ευρύτερης ορθόδοξης οικογένειας Γίζη, όπου τελούνται σε μεγάλη συχνότητα μεικτοί γάμοι και μάλιστα στο καθολικό δόγμα, κρίνουμε ότι αποτελεί εξαίρεση και δεν αντιπροσωπεύει τις στρατηγικές του συνόλου των ορθόδοξων οικογενειών της Σαντορίνης.

Οι γάμοι μεταξύ προσώπων που συνδέονται με συγγένεια 1^{ου}-4^{ου} βαθμού, απαγορευτική δηλαδή κατ'αρχήν, σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς κανόνες, αφορούν μικρό αριθμό ζευγαριών, αλλά αποτελούν κυρίαρχη στρατηγική ορισμένων ιδιαίτερα εύπορων καθολικών οικογενειών. Οι γάμοι αυτοί είναι δυνατή λόγω των σχετικών αδειών που παραχωρούνται από τον Πάπα. Όπως και οι μεικτοί, πυκνώνουν από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, ενώ αποτελούν πρακτική που αποβλέπει στην αντιστροφή της τάσης τέλεσης μεικτών γάμων, ώστε οι καθολικοί να συγκροτούν αμιγή καθολικά ζευγάρια. Η εγγύτητα της συγγένειας βαίνει αυξανόμενη, παρά τις προσπάθειες της Καθολικής Εκκλησίας, οι προίκες των ζευγαριών είναι πολύ υψηλές, ενώ η συγκεκριμένη στρατηγική έχει ως αποτέλεσμα να αποφεύγονται μεικτοί γάμοι, γάμοι με ξένους ή πρόσωπα μικρότερης οικονομικής επιφάνειας στις συγκεκριμένες οικογένειες.

Αντί επιλόγου

Η δομή, οι πρακτικές και οι στρατηγικές της οικογένειας στη Σαντορίνη εντάσσονται στο γενικότερο σχήμα που ισχύει στο χώρο του Αιγαίου, ιδιαίτερα στις Κυκλάδες, όπως μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε με συγκεκριμένα στοιχεία οι πηγές.

Η πυρηνική οικογένεια αποτελεί τον κυρίαρχο τύπο νοικοκυριού και λειτουργεί ως κύρια μονάδα διαφύλαξης και αναδιανομής του οικογενειακού κεφαλαίου, δικαίωμα στο οποίο έχουν όλα τα μέλη της. Επιδιώκει την καλύτερη δυνατή αποκατάσταση των απογόνων της, διατηρώντας στενό σύνδεσμο με την ευρύτερο δίκτυο που συγκροτείται από στενούς συγγενείς εκ πλαγίου, ανιόντες ή της ίδιας γραμμής.

Το οικογενειακό κεφάλαιο μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, αυξάνει ή μειώνεται με τη δραστηριότητα των μελών της οικογένειας, και παραμένει στους κόλπους της, ενώ μόνο ελάχιστο τμήμα του διατίθεται εκτός του κύκλου των στενών συγγενών. Με τη δυναμική που αναπτύσσεται μέσω των γαμήλιων στρατηγικών και των ιδιαίτερα περιοριστικών όρων μεταβίβασης των αγαθών, δημιουργούνται αντίρροπες δυνάμεις για την εξισορρόπηση του κατακερματισμού που προκαλείται λόγω του δικαιώματος όλων των απογόνων στα οικογενειακά αγαθά και ασκείται έλεγχος στα μέλη της οικογένειας, ώστε να παραμένει κατά το δυνατό σταθερή η συνοχή της.

Ο κύριος όγκος των αγαθών μεταβιβάζεται με την προικοδότηση, μικρότερος με την κληροδοσία, και συμπληρωματικά με δωρεές, μέσω του δικτύου που συνδέει αμφιπλευρικά τα μέλη της οικογένειας, πυρηνικής αλλά και ευρύτερης. Στο πλαίσιο αυτό η περιουσία διοχετεύεται κυρίως προς τα νέα νοικοκυριά, και ο ρόλος των άτεκνων ή και άγαμων στενών συγγενών είναι ανάλογος με εκείνο που παίζουν οι γονείς για τα παιδιά τους. Η περιουσία του πατέρα τείνει να μεταβιβάζεται στα αγόρια και η περιουσία της μητέρας στα κορίτσια, χωρίς, ωστόσο, να ακολουθούνται ανελαστικοί κανόνες.

Τα νέα νοικοκυριά διαθέτουν τα μέσα που τα καθιστούν αυτόνομα, ενώ οι δεσμοί τους με την προηγούμενη γενιά διατηρούνται, μέσα από σειρά παροχών και εξαναγκασμών, ποικίλων σχημάτων, στα πλαίσια της αλληλεγγυότητας και των συναισθηματικών σχέσεων που τους συνδέουν, και εξασφαλίζουν τους καλύτερους δυνατούς όρους διαβίωσης και στις δυο πλευρές, ιδιαίτερα στην προηγούμενη γενιά. Ο κάθε σύζυγος κρατά την κυριότητα των περιουσιακών του στοιχείων, ενώ ο άντρας τη διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας και λαμβάνεται πάντοτε μέριμνα, ώστε, σε περίπτωση άτεκνων ζευγαριών, η περιουσία του καθενός να αποδίδεται στην οικογένεια καταγωγής του. Το στοιχείο, ωστόσο, που διαφοροποιεί τις πρακτικές της Σαντορίνης, και υποδηλώνει μεγαλύτερη αυτονομία του

νοικοκυριού, σε σχέση με άλλα νησιά των Κυκλάδων, είναι πως ο επιζών σύζυγος έχει συχνότερα την επικαρπία της περιουσίας του αποθανόντος.

Οι μεταβιβάσεις και οι συνολικές οικογενειακές στρατηγικές ακολουθούν κυρίαρχα σχήματα αλλά αποκλίνουντα, διαθέτοντας προσαρμοστικότητα και ευελιξία, ενώ υφίστανται και περιθώρια ανάπτυξης ατομικών επιλογών, σε επίπεδο γάμου και κληροδοσίας. Εξάλλου, συνδέονται με την οικονομική επιφάνεια των εμπλεκόμενων, το δόγμα τους, καθώς και τις συνθήκες που διαμορφώνονται κατά περίοδο. Τα τελευταία δεν διαφοροποιούν τους στόχους της οικογένειας, αλλά τους τρόπους με τους οποίους τους πραγματώνει.

Το περιεχόμενο και τα όρια της διαπραγμάτευσής μας καθορίζονται από τις υπάρχουσες πηγές. Οι πληροφορίες αφορούν κατά κανόνα το ανώτερο οικονομικά στρώμα της κοινωνίας, όπως μπορεί να τεκμηριωθεί συγκρίνοντας την επιφάνεια προικοδοτούμενων και διαθετών με εκείνη του συνόλου του πληθυσμού. Τα δημογραφικά στοιχεία, εξάλλου, αναφέρονται κυρίως στους καθολικούς, όπως και ορισμένα χαρακτηριστικά γαμήλιων επιλογών, στρατηγικών μεταβίβασης και αποκατάστασης στους κόλπους της πυρηνικής οικογένειας, καθώς και ονοματοδοσίας. Το ίδιο ισχύει και για τη σύνθεση των περιουσιών από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.

Η επεξεργασία μας διαφοροποιείται από εκείνες που έχουν γίνει για άλλα νησιά των Κυκλάδων, καθώς μπορούμε να παρακολουθήσουμε συνολικά τις πρακτικές μεταβίβασης και τις οικογενειακές πρακτικές γαμηλιότητας και ονοματοδοσίας, όπως διαμορφώνονται από τις πυρηνικές οικογένειες, αλλά και ευρύτερα οικογενειακά σώματα σε βάθος χρόνου. Εξάλλου, τα στοιχεία πατριμονίων και προσηλώσεων μοναχών, μας επιτρέπουν να έχουμε πληρέστερη εικόνα των επιλογών διανομής του οικογενειακού κεφαλαίου. Επιπλέον, έχουμε τη δυνατότητα να διακρίνουμε ότι τα παραπάνω συνδέονται με τον αριθμό των παιδιών και το δόγμα της οικογένειας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, επίσης, οι πληροφορίες των γενεαλογικών δέντρων, βάσει των οποίων υπολογίζεται η βρεφική θνησιμότητα, αλλά εκτιμάται και η διάρθρωση της πυρηνικής οικογένειας, ως προς τον αριθμό των παιδιών και το ρυθμό των γεννήσεων.

Το γεγονός ότι γνωρίζουμε την ηλικία γάμου, προικοδότησης καθολικών ιερωμένων και σε μικρότερο βαθμό την ηλικία προσήλωσης των μοναχών, μας επιτρέπει να εξηγήσουμε, ως ένα βαθμό, τις αποκλίσεις των γαμήλιων πρακτικών και συνολικής αποκατάστασης των απογόνων, που παρατηρούνται σε ορισμένες οικογένειες, σε συνδυασμό με την οικονομική τους επιφάνεια.

Ειδικότερα, όσον αφορά τους καθολικούς, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των γαμήλιων στρατηγικών, από τον 18^ο αιώνα, μέσα από τους μεικτούς γάμους στους οποίους οδηγεί αναπόφευκτα ο μικρός τους αριθμός, σε σχέση με τους ορθόδοξους,

αλλά και μέσα από τις στρατηγικές που αναπτύσσουν για να διατηρήσουν το δόγμα και το οικογενειακό τους κεφάλαιο, συνάπτοντας γάμους μεταξύ συγγενών, με ξένους, ή επιλέγοντας το ιερατικό/μοναχικό σχήμα για ορισμένα παιδιά της οικογένειας. Στην τελευταία, άλλωστε, περίπτωση, ο ρόλος της ευρύτερης οικογένειας αλλά και μη συγγενών είναι μεγαλύτερος, όσον αφορά τη συγκρότηση των προικτών.

Επίσης, γνωρίζοντας σε σημαντικό βαθμό το μέσο όρο ζωής αντρών και γυναικών, ανεξαρτήτως δόγματος, καθώς και την οικογενειακή τους κατάσταση, διακρίνουμε τα χαρακτηριστικά και τα όρια προσωπικών επιλογών, όπως κυρίως εκφράζονται μέσω της κληροδοσίας.

Διαθέτουμε στοιχεία κυρίως για τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα, και σε μικρότερο βαθμό για τις αρχές του 19^{ου}, που μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε βαθμιαίες αλλαγές στους όρους μεταβίβασης, όχι όμως και στις οικογενειακές στρατηγικές. Εξάλλου, ενώ δεν είναι δυνατό να παρακολουθήσουμε ακριβώς την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας, μπορούμε να διαπιστώσουμε τις αλλαγές που η ανάπτυξη αυτή επιφέρει στη σύνθεση προικοδοτούμενων και κληροδοτούμενων περιουσιών, αλλά και στους όρους μεταβίβασής τους. Την εξέλιξη αυτή παρακολουθούμε κυρίως μεταξύ των καθολικών. Οι τελευταίοι διατηρούν σε σημαντικό βαθμό την εξέχουσα θέση τους, που έχει ως αφετηρία την περίοδο της Φραγκοκρατίας, συμμετέχοντας σε σημαντικό βαθμό στις νέες δυνατότητες ανάπτυξης που δημιουργούνται τον 18^ο αιώνα. Ωστόσο, η σύνθεση της ανώτερης τάξης των καθολικών δεν παραμένει σταθερή, καθώς μεταβάλλεται με την εγκατάσταση νέων οικογενειών στο νησί, γάμους με ξένους ή την ανέλιξη διαφόρων προσώπων.

Τα δεδομένα που δημιουργεί το εμπόριο, η ναυτιλία και ο βαθμιαίος εκχρηματισμός των περιουσιών, αντανακλώνται συνολικά στις μεταβιβαζόμενες περιουσίες, προικώα και κληροδοτούμενα. Σε ατομικό επίπεδο, εξάλλου, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις διαφοροποιήσεις της προικοδότησης κατά φύλο, καθώς και τις διαφοροποιήσεις των κληροδοτούμενων περιουσιών ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση των διαθετών. Επίσης, διαπιστώνουμε ότι μέσω προικοδότησης μεταβιβάζονται κυρίως τα αγαθά του οικογενειακού κεφαλαίου που προϋπήρχαν της συγκρότησης της πυρηνικής οικογένειας, ενώ μέσω κληροδοσίας σε σημαντικό βαθμό και προϊόντα της δραστηριότητας των ίδιων των διαθετών. Τέλος, έχουμε τη δυνατότητα να ανιχνεύσουμε την εξέλιξη των μεγεθών των ατομικών περιουσιών, συγκρίνοντας προικοδορητήρια και διαθηκες, εξέλιξη που επιβεβαιώνει τα χαρακτηριστικά στοιχεία των συνολικών οικογενειακών στρατηγικών.

Με τη χρήση εγγράφων, επιπλέον των κύριων πράξεων μεταβίβασης, ολοκληρώνεται κατά το δυνατό η εικόνα των ζητημάτων που εξετάζονται. Επίσης, παρακολουθούνται και οι πρακτικές σε σχέση με την κωδικοποίηση του τέλους του 18^{ου} αιώνα, με την οποία η κοινότητα επιχειρεί να παρέμβει ρυθμιστικά, αποτυπώνοντας παράλληλα και ορισμένα χαρακτηριστικά που ισχύουν στην πράξη.

Τα αναλυτικά παραδείγματα, τέλος, που συγκροτούνται για να υποστηριχθούν τα δεδομένα που προκύπτουν από τη συνολική επεξεργασία των πηγών, αποτυπώνουν τα όρια αλλά και τον πλούτο των εγγράφων, που δεν εξαντλείται με την ανάγνωση η οποία επιχειρήθηκε στην παρούσα εργασία.

Time present and time past
Are both perhaps present in time future
And time future contained in time past.
If all time is eternally present
All time is unredeemable
What might have been is an abstraction
Remaining a perpetual possibility
Only in a world of speculation.
What might have been and what has been
Point to one end, which is always present.

T. S. Eliot

Four Quartets

Ο χρόνος ο παρών και ο παρελθών
είναι ίσως παρόντες στο μέλλοντα χρόνο
και ο μέλλον χρόνος περιέχεται στον παρελθόντα.
Εάν ο χρόνος όλος είναι αιώνια παρών
ο χρόνος όλος είναι χαμένος για πάντα
Έννοια αφηρημένη ό,τι ίσως υπήρξε
παραμένει αέναη δυνατότητα
μόνο σε ένα κόσμο υποθέσεων.
Ό,τι ίσως υπήρξε και ό,τι υπήρξε
τείνουν προς ένα σημείο, που είναι πάντα παρόν.